VÁNDOR-UTAM
ÁZSIA SZIVÉBE

ÍRTA

DR. ALMÁSY GYÖRGY

---

226 SZÖVEGKÖZTI KÉPPEL, 18 TÁBLÁVAL, 3 SZINES KÉPPEL
ÉS TÉRKÉP-VÁZLATTAL.

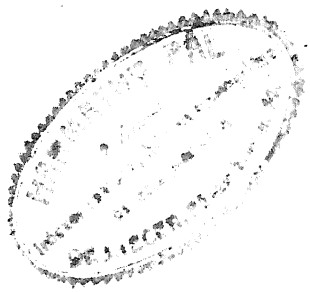

BUDAPEST
KIADJA A K. M. TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT
1903.

ÉDES ATYÁMNAK

FIUI SZERETETTEL

AJÁNLVA

ALMÁSY GYÖRGY e művében Könyvkiadó Vállalatunk aláírói oly kiadványt vesznek, melyet egytől-egyig eredeti illusztrációi, szines és feketenyomású mellékletei, gazdag és tanulságos tartalma, élvezetes szövege s egész kiállítása a legelsőrendű sajtótermékek sorába emelnek.

Midőn a szerző, haza térve nagy áldozattal rendezett expedicziójáról, eredményeit összefoglalta és Társulatunknak kiadásra felajánlotta, Könyvkiadó Bizottságunk, meggyőződve, hogy e mű Ázsiának egyik sem földrajzi, sem természetrajzi szempontból eléggé nem ismert részére vonatkozólag számos új adattal gazdagítja a tudományt, másrészt érezve, hogy oly ritka eset, hogy magyar tudós áldozatot hoz a tudománynak: bizonyos erkölcsi kötelességgel ajánlotta kiadásra a Választmánynak.

A Választmány a Bizottság nézetét nemcsak magáévá tette, hanem azt is kifejezte, hogy e munkát szerzője nemes törekvéséhez méltóan és a mai követelményeknek művészeti szempontból is megfelelően kívánja kiadni.

Egy kis számítás azonban kiderítette, hogy az aláírók rendes díja nem elegendő a díszesnek tervezett munka kiadására. A Választmány tehát, hálásan emlékezve meg a Magyar tudományos Akadémiának eddigi támogatásáról, melylyel a természettudományok terjesztésében való törekvéseinket mindenkor istápolta, a Bizottság kifejtette alapokon, a Magyar tudományos Akadémiának rendkívüli segítségét kérte.

A M. tud. Akadémia teljesen méltányolta kérelmünk megokolását és tetemes összeggel járult Almásy műve kiadása költségeihez. Így jelenhetett meg e munka előttünk fekvő díszes és gazdag kiállításában.

Kedves kötelességet teljesítek, midőn a Magyar tud. Akadémiának áldozatkészségéért, melylyel ez irodalmunkra nyereség számba menő műnek első sorban magyar nyelven megjelenését lehetővé tette, a K. m. Természettudományi Társulat nevében e könyvben is őszinte köszönetet mondok.

Budapesten, 1903 november 25.

Paszlavszky József,
a K. M. Term.-tud. Társ. első titkára.

ELŐSZÓ.

Az 1900. évben végzett közép-ázsiai expedicziómról szóló útleírás feladatául tűztem ki, hogy az utazás szakbeli eredményeinek tudományos feldolgozásától függetlenül, népszerű alakban tárgyalja az expedicziót lefolyását, mindamellett azért kimerítő és tágra szabott keretével a tudományos eredményeknek mintegy kiegészítő, bővebben magyarázó részét alkossa.

Már kezdettől fogva kettős kiadást terveztem: egy magyar kiadást, a hazai közönség számára és egy német nyelvűt, a külföldnek szólót. Arra azonban gondolni sem mertem, hogy a magyar kiadás előbb jelenhessék meg, mint a német, sőt úgy vélekedtem, hogy amaz csakis akkor jöhet létre, ha a szövegbeli rajzok dúczait és drága műmellékleteit a német kiadótól kölcsön veheti. Ez okból az útleírást először németül írtam meg a külföld számára.

Az 1901 február havában a Magy. Tudományos Akadémián előterjesztett jelentésem s a Természettudományi Társulatban tartott népszerű előadásom után azonban a Társulat választmányában az az elhatározás érlelődött meg, hogy a magyar aegis alatt megindult s befejezett expedicziő magyar jellegéről magának az útleírásnak is tanúskodnia kell s e szerint a magyar kiadásnak előbb kell megjelennie, mint a német nyelvűnek. A mű megjelenését gyorsítandó, a kézirat magyarra fordításával ajánlatomra DR. CHOLNOKY JENŐ tisztelt barátom bizatott meg, a kinek fáradságos munkájáért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

A magyar szöveg elkészültéig, KOSZKOL JENŐ kedves barátom segítségével, rendbe szedtem a képanyagot, a mi csak az okból is nehéz és különösen fáradságos munkát jelentett, mert fénykép-felvételeim — az utazással járó sok nehézség miatt is —

nem sikerülhettek valamennyien egyformán. Hogy tehát a képek sokszorosításra mindenképen alkalmasakká váljanak, a művésznek önzetlen odaadással kellett tárgyába belemélyednie, a hiányokat, fogyatékosságokat oly módon pótolva, hogy a felvételek eredeti természethűségén még se essék semminemű csorba.

Hogy minő szabatossággal oldotta meg Koszkol nehéz feladatát, e kérdésre a képek felelnek meg legjobban. A művész annyi rátermettséggel merült bele a legfinomabb részletekbe is, s annyi érzéket tanúsított a helyi hangulat kifejezése iránt, hogy ezzel ugyancsak meleg köszönetre kötelezett, melyet e helyen is leróni kedves kötelességemnek ismerek.

Nemkülönben őszinte hálámat nyilvánítom a K. M. Természettudományi Társulat Választmányának, hogy terjedelmes és költséges munkámat önzetlen áldozatkészséggel Könyvkiadó Vállalatának kiadványai sorába felvette. Különösen szól szívből eredő hálám Szily Kálmán-nak, a M. Tud. Akadémia főtitkárának, a ki a mű létrejöttének útjait legmelegebb jóindulattal és igaz hajlandósággal egyengetni szíves volt, Lóczy Lajos-nak a sok jó tanácsért, valamint a K. M. Természettudományi Társulat Titkárságának a sajtó alá rendezés kemény munkájában való támogatásért.

Sok nélkülözéssel, nehézséggel kapcsolatos az expedicziós élet, az igaz; de tízszerte fáradságosabb, keményebb munkával jár az útközben könnyű szerrel jegyzett naplónak kész könyvvé való átalakítása. Magam nem birkózhattam volna meg e teherrel: így fogadják meleg, szívből fakadó köszönetemet szíves támogatásukért mindazok, a kiknek részük van e könyv létrejöttében!

Borostyánkő, 1903 október hó 22-én.

Almásy György.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALAT.

MEGINDULT 1872-BEN.

LXXII. KÖTET.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALAT

A M. TUD. AKADÉMIA SEGÍTKEZÉSÉVEL

KIADJA

A K. M. TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT.

LXXII.

ALMÁSY

VÁNDOR-UTAM ÁZSIA SZIVÉBE

A XI. (1902—1904. ÉVI) CZIKLUS

HARMADIK KÖTETE

A KÖNYVKIADÓ-VÁLLALAT ALÁIRÓI SZÁMÁRA.

TARTALOM.

Lap

Előszó VII

Bevezetés 1

I. fejezet.
Budapesttől a Kaspi tengerig 19

II. fejezet.
A közép-ázsiai vasuton 39

III. fejezet.
A hét folyam országában 81

IV. fejezet.
Ilijszk 117

V. fejezet.
Utazás ladikon az Ili deltája felé 138

VI. fejezet.
Vissza Ilijszkbe 171

VII. fejezet.
Barangolás a pusztán 204

VIII. fejezet.
A pusztákról az Isszyk-kul partjaira 245

IX. fejezet.
Przsevalszk és a Terszkei-ala-tau 279

X. fejezet.
A kara-kirgizek között 313

XI. fejezet.
A havasok felé 339

XII. fejezet.
A Száry-Dzsasz áttörése 371

XIII. fejezet.
A vadjuhok hazájában 409

XIV. fejezet.
A Khan-tengri lábánál 439

XV. fejezet
A khinai határon 472

XVI. fejezet.
Búcsú a szyrtektől 505

XVII. fejezet.
Városi élet Przsevalszkban, sólymászat és vadászat az Isszyk-kul partján . . . 536

XVIII. fejezet.
A Buam-szurdokon át Vjernyibe és onnan Taskentbe 573

XIX. fejezet. Lap
A közép-ázsiai bazárok 602
XX. fejezet.
Hazafelé 641
Függelék.
1. Tipus és nyelv 667
2. Ruházat, ékszerek, fegyverek 669
3. A kirgizek lakása 683
4. A kirgizek gazdasági élete 685
5. A kirgizek házieszközei 695
6. A kirgizek háziipara 708
7. A házasság és a család 714
8. Mulatságok 718
9. Vallás és babona 726
Betűrendes név- és tárgymutató 730

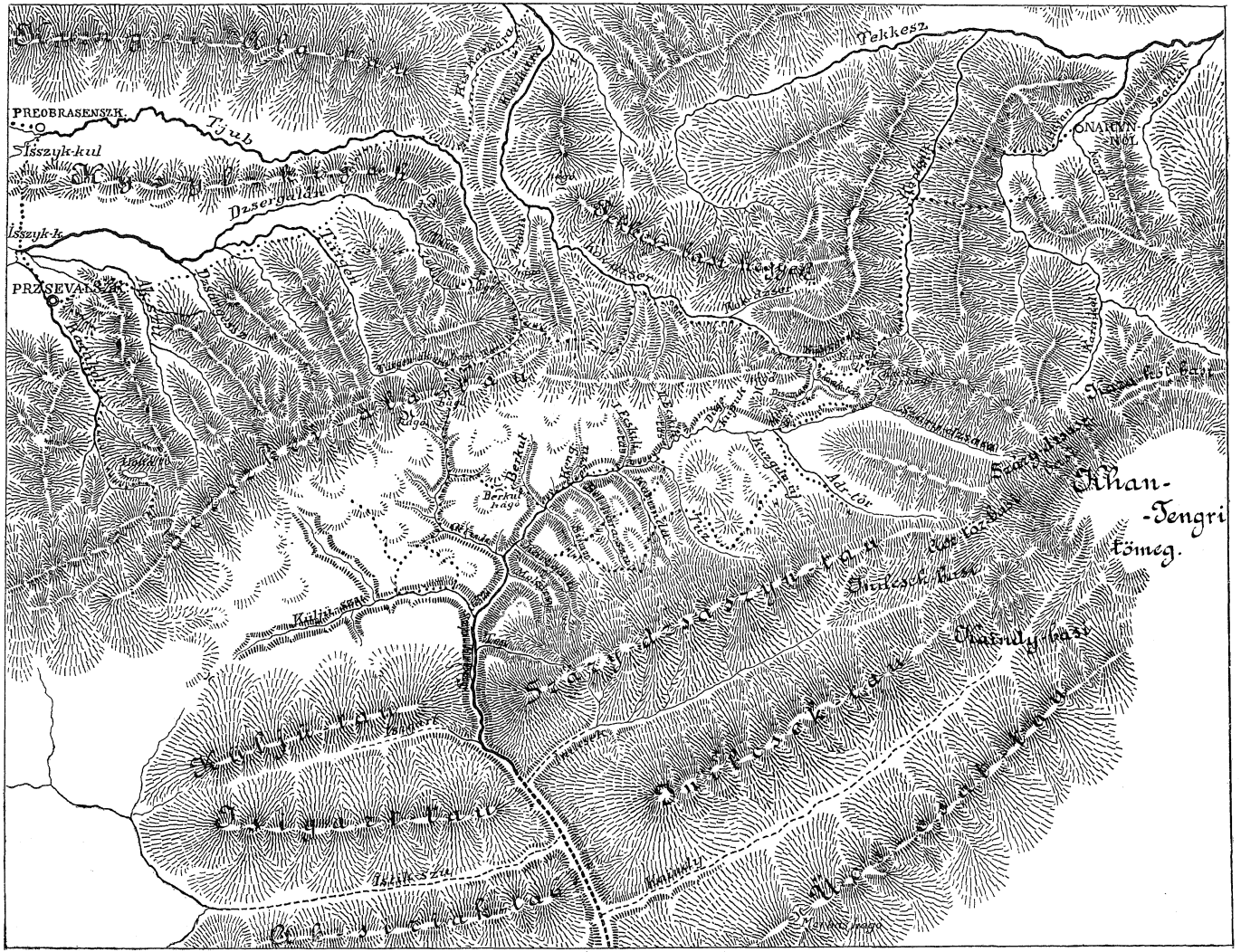

Mérték 1:550,000.

A pontozott vonal a szerző főbb útvonalait jelzi.

A KÖZÉPSŐ TIEN-SAN SZYRT-VIDÉKEINEK VÁZLATOS TÉRKÉPE.

BEVEZETÉS.

Belső-Ázsia felszínének domborzatát nagyon jellemzi a teljesen különálló, elzárt vízgyűjtő-medenczék nagy száma, a melyek, habár jól ki vannak fejlődve, tagozottak és a folyók hatalmas hálózata temérdek vizet szállít beléjük, még sem tudnak lefolyásra jutni a tenger felé, hanem a vidék a lefolyástalan medenczék képét mutatja, a honnan a belé jutott víztömegek csak a párolgás útján távozhatnak el, s a belehordott törmelék is lassanként a medenczében halmozódik fel.

A kontinens felszínének ez a sajátságos alakulása sok tekintetben felköltheti a tudományos érdeklődést. A geografuson és a geológuson kívül nem az utolsó a *zoológus*, a ki méltán várhat ezekről a területekről, illetőleg ezeknek faunájából, szakmájának keretén belül, legkülönbözőbb irányú felfedezéseket.

A *Baikal*-tóról, a *Kaspi*-vidékről s végül a korán elhunyt orosz tudós, Fedsenko buvárlatai alapján ismeretessé lett *Aral*-tóról és *Ferghanáról* már összegyűlt a zoológiai tudomány számára, ha még közelről sem kimerítő, de mindenesetre nagyszabású anyag, a mely áttekinthetővé teszi ezeknek a vidékeknek az állatvilágát a legfejlettebb gerinczesektől lefelé az alsóbbrendű szárazföldi és vízi állatokon át a crustaceákig és férgekig, sőt a legutolsó egysejtű ősállatig.

Sokkal kevésbbé ismeretes a *Tien-sán-vidék* faunája, mert itt utaztak ugyan Przsevalszkij és Szjeverczov, sőt az újabb időben dr. Nikoljszki és dr. Schmidt is munkálkodtak itt a zoológia terén, de majdnem kizárólag csak a magasabbrendű gerinczes állatokkal foglalkoztak, egyedül dr. Schmidt tanulmányozta az *Isszyk-kul* alsóbbrendű állatai közül a puhatestűeket.

Pedig éppen ez a vidék különösen kedvezően fekszik, mert lefolyó vizei nem kevesebb, mint *öt* különböző vízrendszerhez tartoznak, a melyek ugyan hatalmasan kifejlődve, messze szanaszét ágaznak, de legfelső forrásvidékeikkel mégis ezen a vidéken egészen szűk határok közé szorulnak össze s egymáson keresztül-kasul fonódnak. Ezek a hidrografiai rendszerek, illetőleg lefolyástalan területek a következők:

1. Az *Ili* folyó rendszere és a *Balchas* medenczéje.

2. A két *Ala-tau* folyói és patakjai s az *Isszyk-kul* medenczéje.

3. A *Csu* folyó vízrendszere, a melynek ma már semmi összeköttetése sincs az *Isszyk-kul* tóval.

4. A *Ta-uskan-darja* és a *Tarim* számos mellékvize, különösen pedig a *Szári-dsasz* vízrendszere, a Khan-Tengri csomópont körül, a melyek mind a *Lop-nor* medenczébe adják le vizeiket.

5. A *Szir-Darja* rendszere (nagy és kis NARIN), a mely az utolsó itt tárgyalandó medencze, az Aral-tó horpadása felé siet.

Könnyen belátható, hogy a szorosan saját eleméhez lánczolt vízi fauna, különösen pedig annak alsóbbrendű fajai, a crustaceák és férgek, a melyek természetüknél fogva nem igen változtathatják helyüket s alig képesek valami vízválasztón átkelni, két irányban is fontos eredménynyel kecsegtethetik a kutatót. Tájékozást nyujthatnak ugyanis a most elkülönített *medenczék hajdani összefüggésének* kérdéséről, és másodszor megvilágíthatják azt a biologiai kérdést, hogy a területek fokozatos kiszáradása és az életfeltételek folytonos változása milyen hatású volt ezekre a finom organizmusokra.

Nagyon messze vezetne, ha most ennek a kérdésnek a részleteibe akarnánk mélyedni. Csak arra a tényre akarok mutatni, hogy a belső-ázsiai területek gyors kiszáradása okozza, hogy a lecsapoló vízrendszereknek folytonos elszakadása folytán mind újabb és újabb különálló medenczék keletkeznek, s azonkívül a talaj oldható alkatrészeinek folyton tartó kilúgozása következtében a vizek mindinkább jobban és jobban megtelnek mindenféle sóval. Ez az utóbbi dolog nagyban tanusítja, a mit kicsinyben már az aquariumok laboratóriumaiban is sikerült előállítani, mint igazán nagyfontosságú eredményt, t. i. sikerült a víz sótartalmának lassú növelésével vagy csökkentésével előidézni, hogy kicsiny vízi crustaceák [1] valósággal a kisérletező szeme előtt, tetszés szerint változtatták meg fajukat, sőt nemüket (genusukat) is.

De a különböző medenczevidékek hajdani topografiájához, s az erre vonatkozó geológiai kérdések megoldásához is nem csekély segítséget nyujthatnak a zoológiai kutatások. Így pl. a *Balchas-* és az *Aral-*tó halfaunájának teljes különbözősége kétségtelenné teszi, hogy ezek a medenczék egymással, legalább az újabb geológiai időkben, nem állottak összeköttetésben, holott viszont az Aral-tó szibériai faunája majdnem kétségtelenül bizonyítja, hogy ez a tómedencze a világtengerrel, vagy legalább Szibiria periferikus vizeivel összeköttetésben állott.

Ezek a szempontok vezettek bennünket, a mikor dr. STUMMER v. TRAUNFELS RUDOLF úrral, a gráczi Ferencz Károly-egyetem zoológiai-zootómiai intézetének akkori asszisztensével zoológiai kirándulásra vállalkoztunk *Szemirjecs turkesztáni tartományba*, különösen pedig a középső Tien-sanba, a Balchas-tó mélyedésébe és a tőle délre emelkedő magas hegységbe. Belső-Ázsiának egyet-

[1] Branchypus és Artemia salina.

lenn helye sem olyan alkalmas az aránylag szűk téren összeszorult, különböző nagy medenczék tanulmányozására; egy sincs, a melyet ilyen kevéssé tanulmányoztak volna, és végül sehol sem találjuk a már meglevő gyűjtések szerint a faunisztikai öveknek olyan érdekes összefonódását, mint itt a „hét folyam országában", a hol a középtengeri, a szibiriai és az indiai szubrégiók érintkeznek s egymásba olvadnak.

Miután az expediczió czélját s ezzel együtt a végrehajtásához szükséges technikai segédeszközök sorozatát, sok időt rabló elméleti munkával megállapítottuk, 1899 elején a gyakorlati végrehajtáshoz foghattunk. A vállalat költségeit illetőleg úgy határoztunk, hogy mindegyikünk egyenlő arányban viseli a terheket. Éppen így, a munkamegosztás elve szerint, az előkészületek munkáját is felosztottuk magunk között. A míg STUMMER dr. főleg a tudományos és materiális felszerelés gondjait vállalta magára, addig én az adminisztrativ intézkedéseknek álltam neki, s ezeknek vezetése később, az utazás alatt is nekem jutott osztályrészül.

Ilyen széles alapokon álló és aránylag, a dolog természeténél fogva bonyolult úti vállalatot nem volt éppen könnyű feladat simán és minden nehézség nélkül megindítani. A nélkül a jóakaratú támogatás és előzékeny segítség nélkül, a melylyel minden oldalról — mind hivatalos részről, mind hazai és külföldi magánosok részéről — találkoztam, aligha is sikerült volna a dolgot nyélbe ütni.

A legmélyebb hálával tartozunk első sorban is az *orosz császári kormánynak*, a mely útitervünket, az akkor még különleges engedély nélkül meg nem nyitott Turkesztánban, minden nehézség nélkül jóváhagyta, s nemcsak azt engedte meg, hogy igazán a szerénytelenségig terjedelmes útipodgyászunkat minden vám nélkül vihettük be, hanem még a turkesztáni hatóságoknak az expediczió támogatását is a legnyomatékosabban meghagyta. Ennek következtében aztán mindenütt példátlanul szíves vendégszeretetben részesültünk, a mit olyan mértékben, mint itt, a hatalmas és minden tudományos törekvés iránt oly annyira barátságos Oroszbirodalomban, magános ember alig kaphat. A világ minden részéből származott tudományos utazóknak egész sora élvezte már és ismerte el hálával ezt a figyelmes jóakaratot. Magam is sietek csatlakozni ezekhez, s kellemes kötelességemnek tartom mind a magam, mind pedig útitársaim részéről mély tisztelettel kifejezni őszinte hálámat.

Rendkívül becses támogatást kapott vállalatunk az *orosz császári tudományos akadémia* részéről is, a mennyiben számunkra hivatalos alakban nyílt levelet állított ki, a melylyel expedicziónkat mind a turkesztáni hivatalos közegeknek, mind magánosoknak is, meleg szavakkal jóindulatukba ajánlotta.

Hálával tartozom azoknak a hazai hatóságoknak is, a melyek szívesek voltak expedicziónkat előzékenyen támogatni.

Mindenekelőtt dr. WLASSICS GYULA vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úrnak tartozom mély hálával, mint a ki élénk érdeklődéssel kisérte

vállalatunkat, s mint a kinek első sorban köszönhetem, hogy hathatós támogatása révén az orosz kormány kedvezően intézte el az expedicziót ügyében beterjesztett kérelmünket. Éppen ilyen mély hálára kötelezett a *cs. és kir. közös külügyminiszterium* és a *cs. és kir. osztrák-magyar nagykövetség Szentpétervárott* nemcsak azzal, hogy az ő hathatós közreműködésüknek köszönhettük az orosz hatóságok támogatását, hanem azzal is, hogy az expedicziót a cs. és kir. képviselőségeknek, a melyek az útközben érintett helyeken székelnek, szíves támogatásába ajánlották, s így részünkre sok jó tanácsot és segítséget biztosítottak.

A míg így az érdekelt hatóságok jóvoltából az utazás hivatalos körülményeinek rendezése örvendetesen közeledett befejezéséhez, az alatt nem szűntem meg az expediczióra vonatkozó technikai adminisztrácziő kérdései iránt is a kellő informácziókat beszerezni, s ezzel az expedicziő útját ebben az irányban is lehetőleg egyengetni. Az előkészületeknek ebben a stádiumában hatalmasan kiterjedt levelezést végeztem, s kénytelen vagyok beismerni, hogy nem mindig cselekedtem határtalan szerénytelenség nélkül, a mikor az egyes tudósokat sűrűn teleírt árkusos levelekkel leptem meg, kérdéseket intézve hozzájuk a legrészletesebb dolgok iránt.

A hálának nemes érzetével tölt el az a tudat, hogy szerénytelenségem daczára, mindenütt meghallgattak, s kérelmemnek mindig helyet adtak, úgy hogy az előkészületek a beérkezett jótanácsok és utasítások halmaza folytán rendkívül megkönnyebbedtek. Azok a hazai jóbarátok és szakemberek, a kik tanácscsal és tapasztalataik közlésével segítettek, fogadják ezúttal általánosságban köszönetemet, s bocsássanak meg, hogy nem sorolom fel őket név szerint. A könyv terjedelme nem engedi ezt meg, s ha csak így, egyszerre mindnyájuknak adom is át köszönetemet és hálámat, az azért épp oly szívből jövő és őszinte.

A külföldi szakemberek közül azonban szabad legyen különös köszönetemet kifejezni Brandt *professzor, titkos tanácsos úrnak Charkovban*, *dr.* Joh. Walther *professzor úrnak Jénában*, Oschanin *professzor úrnak Taskentben*, továbbá a következő uraknak: dr. A. M. Nikolszkij *Szentpétervárott*, *dr.* P. Szuskin *Moszkvában*, v. Toncourt, *cs. és kir. műszaki tanácsos Galaczban*, Ugron István, *akkor cs. és kir. konzul Tifliszben*, J. Stevens, *cs. és kir. alkonzul Bakuban*.

Időközben az expedicziő tulajdonképeni felszerelése is befejezéséhez közeledett. Alkalmazkodnunk kellett az előbbiekben nagyjából vázolt czélhoz, a mely szükségessé tette a legszélesebbkörű gyűjtést az állatvilág minden osztályából, kezdve az emlősöktől, le egészen a legalsóbbrendű mikroszkópi szervezetekig. Minthogy az ilyen zoológiai gyüjtőutazásokon az eszközökkel való feiszerelés, ha lehet, még fontosabb, mint más tudományos kirándulásokon, azért a szükséges segédeszközök és műszerek beszerzését lehetőleg széles keretben foganatosítottuk.

Volt is aztán olyan jól összeválogatott, minden eshetőségre számított felszerelésünk, hogy csakugyan az egész úton nem volt semmiben sem hiányunk, de viszont a podgyászunk olyan határra szaporodott fel, hogy ez sokszor valósággal hátráltatott bennünket.

A tudományos felszerelés nagy tömegéből felemlítem a konzerválásra szolgáló epruvettákat és az üvegtubusokat, a melyeknek az elpakolása száz kilogrammnyi súlyuk miatt éppen annyi gondot okozott, mint a sokkal kényesebb, de hát nélkülözhetetlen konzerváló folyadékoknak s a mikroszkópos vizsgálatokhoz szükséges chemiai szereknek, mint formol, folyékony pikrinsav stb., a melyek szintén jókora részét tették a podgyásznak. Ezeken kívül konzerváló czélokra szolgált még egy nagy és több kisebb zootómiai eszköz, s azután tökéletes rovargyűjtő- és konzerváló-berendezés, a melynek egyik lényeges részét a készítmények szárazon tartására való gelatina-hüvelyek tették. Nagyon tökéletes volt a különböző fogószerszámok listája: több kisebb-nagyobb csapda emlős állatok számára, különféle hálók (plankton-háló, merítő- és kotróháló stb., fogócsövek, lepkehálók, rovarsziták stb.). A tudományos eszközök közül a fentemlített, teljesen berendezett mikroszkópon kívül vittünk magunkkal egész sereg segédeszközt, alkoholométert, areométert a sótartalom meghatározására, s több efélét; hipszométert tartalék-hőmérőkkel Fuess-től, pszichrométert, néhány maximális és minimális hőmérőt, számos forgató-hőmérőt s néhány aneroid-barométert. Minthogy eredetileg nem volt szándékunkban geografiai tanulmányokat is végezni, néhány kompasszon kívül nem vittünk magunkkal semmiféle sextanst, Schmalkalden-féle busszolát sem, a mit később nagyon megbántam. Éppen így lemondtunk nagy ára és nehéz szállítása miatt a szétszedhető aczélcsónakról is, a mit ugyan az Ili folyón való utazáskor könnyen nélkülöztünk, de annál jobban használhattunk volna az Isszyk-kulon.

Az expedicziő általános felszereléséhez tartozott a könnyű angol utazósátor két személy részére, a melynek többször jó hasznát vettük; továbbá hatalmas készlet hús- és leves-konzerv, mindenféle főzőedény, a többek közt egy 6 liter űrtartalmú Papin-fazék, a mit nem tudok eléggé ajánlani, s végül egy kis angol, tabloid-pasztillákkal kitünően berendezett házi gyógyszertár.

Az expedicziónak közös költséggel való berendezésének megfelelően, a ruhaneműeket, fehérneműt, hálózsákokat, takarókat, tábori ágyakat stb. stb. egymástól függetlenül szereztük be; a fegyverekre nézve pedig abban állapodtunk meg, hogy a municzió egyszerűsítése végett egyforma kaliberű fegyvereket szerzünk be. Mindegyikünk vitt magával egy távcsöves irányzóval ellátott cserkésző-puskát, 8 mm. kaliberrel, aczélburkolatú golyókkal (Mannlicher), továbbá egy Drilling-puskát 16-os kaliberű serétes csövekkel, a melyhez még egy, ugyanolyan kaliberű serétes puska jött. Mint tartalékfegyvert, még egy 450. sz. Express és 12-ős kaliberű, kétcsövű puskát is, a mely később különösen bevált.

A golyós patronokat és a kis madarak gyűjtéséhez való gyenge töltésű aprósörétes patronokat hazulról vittünk magunkkal, a sörétes patronok nagy tömegét pedig Tifliszben rendeltük meg, s csak ott vettük át. A serétet, mint az egész felszerelés legnehezebb részét, csak Vjernyiben vettük meg, a hol az egészen finom seréten kívül mindenféle, habár nem is valami kitünő minőségű, de elég jó árú kapható, s a mi fő, mindig elegendő menynyiségben.

A fotografiai felszerelés természetesen az előkészületek között fontos szerepet játszott. Be kell azonban ismernünk, hogy bármilyen nagy gondot fordítottunk is erre, a gyakorlatban még sem vált be tökéletesen az, a mit beszereztünk.

Sajnos, a fősúlyt a *filmekre* fektettük, a melyeket a fotografiai osztály vezetője, dr. STUMMER, az ismert *Eastman*-társaságnál rendelt meg. Igaz, hogy a filmeknek nagy előnye a csekély súly és a könnyű kezelés, de úgy látszik, hogy az emulzió összetétele nem teljesen megbízható, vagy pedig nincs elég ellenállóképessége a hőmérséklet változásai, stb. iránt; legalább egy teljes 9:12-es méretű készlet teljesen használhatatlannak bizonyult, pedig állítólag éppen ez az emulzió specziálisan az expediczió czéljaira készült, s a czég annak 1900 végéig való tartósságáért kezességet vállalt.

Engem különösen azért sujtott keményen ez a csapás, mert ezzel az én tulajdonképeni dolgozó kamarám (9:12) teljesen hasznavehetetlen lett, s ezután csak kis Kodakomat használtam, a melyet pedig csakis arra szánam, hogy vele apróbb genreképeket, feltünőbb tipusokat puskázzak le. Szerencsére, az ehhez a géphez való filmek használhatóknak bizonyultak, s a felvett képek általában sikerülteknek mondhatók.

Dr. STUMMER kitünő Kartridge-Kodakjához (Zeiss-féle objektiv 13:18) az ominozus filmeken kívül jókora készlet száraz üveglemezt is szerzett be, a melyek az említett emulzió-baj felfedezése után tényleg a legjobb szolgálatot tették; rám nézve azonban, sajnos, ez a felfedezés későn történt, Przevalszkban, a mikor már legeredménydúsabb utamon túl voltam, s valóban százával kellett eldobálnom a felvételeket, mint teljesen használhatatlanokat. Természetes, hogy ez a pótolhatatlannak mondható veszteség megérzik a jelen könyv illusztráczióin is, mert sok tanulságos felvétel a sivatagokról és a glecserekről, a melyeket pedig a dolog jellemző voltának teljes tudatával készíttettem, még arra sem volt való, hogy képek készítésére segítőeszközül szolgáljanak.

*

Így szaporodott mind nagyobb és nagyobb tömegre a felszerelés, míg végre a nagy és nehéz ládáknak olyan fenyegető nagy tömege halmozódott fel, hogy kezdtem kétségbeesni azoknak elszállíthatása felett. Az orosz császári kormány leirata ugyanis, a mely jóváhagyta útitervünket s megengedte a felszerelésnek és fegyvereknek vámmentes bevitelét, nagyon későn, csak

1900 februáriusában érkezett meg, tehát akkor, a mikor a holminak teherárú gyanánt való elszállítására már gondolni sem lehetett. Nem maradt más választásunk, minthogy a podgyászt magunkkal vigyük, akár mint vasúti személypodgyászt, akár pedig mint gyorsárút, a mi természetesen mindegyik nagyon költséges. Ezek közt a körülmények közt azután különösen kellemetlen volt a podgyász óriási tömege, s többször arra kényszerített bennünket, hogy a holmit átpakoljuk s a feleslegeset biztos őrizet alatt visszahagyjuk.

Nem hagyhatom itt említés nélkül a *cs. és kir. dunagőzhajózási társaság*nak azt a szíves előzékenységét, hogy nemcsak a podgyászt vette fel díjtalanul, hanem még a személyeket is ingyen szállította Budapestről Galaczba.

Az elméleti előkészületekhez tartozott az is, hogy oroszul kellett tanulnunk, s ennek útitársammal együtt jó eleve nekifeküdtünk. Ennek a nyelvnek az ismerete nemcsak azért feltétlenül szükséges, mert Orosz-Közép-Ázsiában ez a legfontosabb nyelve az érintkezésnek, hanem azért is, mert a dolog természeténél fogva a Közép-Ázsiára vonatkozó tudományos irodalom legnagyobbrészt orosz nyelven jelent meg, s ennek a hatalmas irodalomnak az ismerete nélkül a szakszerű buvárlat úgyszólván teljesen lehetetlen. Elméleti nyelvtanulás azonban sohasem elegendő az élet gyakorlati tapasztalatainak pótlására, s így el kellett szánnunk magunkat arra, hogy tolmácsot fogadjunk, a ki legalább az utazás elején keresztülsegít bennünket az idegen nyelv szokatlan használatának első nehézségein. Hosszas levelezés után sikerült egy minden tekintetben megfelelő egyént, valami Lais nevezetű preparátort, idegenbe szakadt svábot, a transzkaukázusi Lenkoránból, az utazásra megnyernem. Lais-szal meg kellett elégednünk, ámbár csak németül, oroszul és tatár nyelven tudott, azonban azonkívül már több zoológiai gyüjtőutazásban vett részt a transzkaspi vidéken mint preparátor, s így egyszersmind preparátorul és „manager"-ül, útitanácsadóul esetleg jól használhattuk volna.

Ebben a reményben azután nem is vittünk magunkkal hazulról valami szakképzett preparátort. Ugyanis, tapasztalat szerint, az olyan egyének, a kiket nem vezet az utazáson semmi személyes, vagy tudományos érdek, hanem tisztán az anyagi nyereség, rendesen mind testileg, mind szellemileg kevés kitartást tanusítanak; a helyett, hogy segítségére volnának az expedicziónak, a teljesen idegen körülmények között, szokatlan fáradalmak hatása alatt teljesen elvesztik rugalmasságukat, mindenféle kellemetlenkedéseket okoznak, s legtöbbször nem hogy előremozdítanák, hanem inkább hátráltatják az utazást. Úgy határoztuk, hogy ilyen kétesbecsű, fizetett, alantas közeg helyett inkább fiatal orvosnövendéket viszünk magunkkal, a kinek tudományos előképzettsége lehetővé teszi, hogy munkálkodásunkban rendszeresen résztvegyen, és azonkívül orvosi tudományát esetleg az expedicziő érdekében érvényesítheti is. Ilyen minőségben nyertük meg az expedicziő számára v. Lanser Róbert orvosjelölt urat, a ki a gráczi egyetemet abszol-

válta, s a kivel elutazásunk alkalmával az expedicziò három tagból állott. Negyedik lett volna a hozzánk Tifliszben csatlakozó LAIS tolmács-preparátor.

Az utazás folyamán annyiban változott meg a személyzet, hogy LAIS, saját hibájából történt félreértések folytán, egyáltalában nem tudott hozzánk csatlakozni. Helyette egy állítólagos preparátor, valami KLIPPERT segédött hozzánk, a kit azonban teljes használhatatlansága miatt rövid idő mulva el kellett bocsátanunk. LANSER orvos-jelölt úr is csak néhány hónapig vett részt az expediczióban, s minthogy a klimát nem bírta ki jól, már Ilijszkből kénytelen volt hazautazni.

Más tekintetben is többféle változás állott be az eredeti úti programmon, különösen az expedicziónak többször történt kettéoszlása miatt. A beutazott területeknek óriási kiterjedése, hatalmas területdaraboknak csekély változatossága, s ennek folytán a fauna egyöntetűsége gyakran tanácsossá tette időmegtakarítás szempontjából a kettéoszlást, az egymástól függetlenül való dolgozást és lehetőleg nagy vidékeknek bekalandozását. Ez az eljárás az expedicziò czélját rendkívül előmozdította ugyan, a mennyiben ezzel zoológiai gyűjteményünk terjedelemre és sokoldaluság tekintetében nagyon felszaporodott, de ennek fejében aztán rendkívüli mértékben meg is nehezítette az én tisztemet, mint útleíróét, sőt a szó tágabb értelmében lehetetlenné is tette. Ez az oka, hogy a következő fejezetekben az expedicziò lefolyásának főbb vonásait összefoglaló módon tárgyaltam ugyan, de azért személyes élményeimnek és észleleteimnek szubjektivitása tetemesen előtérbe lép, míg útitársamnak érdekes külön utazásait csak röviden és futólagosan vázolhattam, annál is inkább, mert dr. STUMMER saját utazásairól teljesen és kimerítően külön akar beszámolni, s művét saját fényképfelvételeivel óhajtja illusztrálni.

Az expedicziò czéljának súlypontja, a mint már említettem, zoológiai téren volt; s az a terjedelmes, 20 ládát megtöltő gyűjtemény, továbbá a jegyzetek jelentékeny mennyisége, a melyet a kilencz hónapig tartó utazásról mint félévi ernyedetlen munka eredményét hazahoztunk, alapul igérkezik olyan összefoglaló, zoogeografiai gyűjteményes munka számára, a mint azt a bevezetésben körvonaloztam. Habár a dolog természeténél fogva nem teljesen tökéletesen, de azért a magunkkal hozott anyag jó *kiegészítésképen* bátran sorakozhatik a nyugati Turkesztánról már eddig megjelent kitünő orosz munkák mellé, s ennélfogva alkalmas a Közép-Ázsia faunájára vonatkozó ismereteinket kellőleg kibővíteni és tisztázni.

Az utazás közös természetének és a zoológiai gyűjtemények közös tulajdonjogának megfelelően reméltem, hogy a monarchiának mindkét mérvadó tudományos akadémiáját sikerülni fog megnyernem olyan egységes, összefoglaló feldolgozás kiadására, a mely a két állam különálló voltának megfelelő alakú lesz. Ezzel a tervemmel szemben a Magyar Tudományos Akadémia épp oly bölcs, mint nemesszívű előzékenységet tanusított.

Azonban, sajnos, osztrák részről már az első bevezető lépések alkalmával mindenféle nehézségek merültek fel, a melyek tervünk végrehajtását,

s a bécsi császári tudományos akadémia részvételét a mű közös kiadására nézve teljesen reménytelenné tették. Így aztán le kellett mondanunk a zoológiai rész egységes feldolgozásáról, s a szépen gyűjtött anyagot az a sors érte, a mely már annyi expedicziò eredményének jutott osztályrészül. A gyűjtemény szétdarabolódott, egyes részei teljesen feldolgozatlanul maradtak, más részek munkás kezekbe kerültek ugyan, de természetesen csakis szisztematikai szempontból voltak értékesíthetők. Az az egységes, irányító gondolatmenet, a mely a feldolgozásnak mélyebb, általánosabb értéket adott volna, igy elesett, s ezzel az annyi reménynyel megkezdett, s az oly nehéz körülmények között is sikerrel járó vállalat tulajdonképen a szép reményekben való csalódással, alig félsikerrel végződött . . .

A Kir. Magy. Természettudományi Társulat még az utazás előtt felajánlotta egy népszerű útleírásnak a kiadását; hazatértem után felújította a Társulat ajánlatát, s hála nagylelkű áldozatkészségének, tényleg abba a helyzetbe jutottam, hogy a jelen művet terjedelmes alakban s mindenekelőtt díszes illusztrácziókkal ellátva, valósíthassam meg.

A szigorúan tudományos feldolgozástól, a milyennek eredetileg a zoológiai anyagot terveztük, teljesen elkülönítve, általánosságban és könnyed formában kellett az utazás elbeszélését közzétenni. Ha ez a feladat a különböző körülmények hatása alatt nem sikerült teljesen, hanem az anyag nagy tömege gyakran mindenféle elméleti kitérésekre kényszerített, ezt tulajdonítsuk a következőkben elmondandó okoknak, s ez legyen egyszersmind mentségem is.

Utunk az iszlam színpompás világán keresztül egész Ázsia szivéig, a Kaukázus és a transzkaspi vidékek zűrzavaros népein át, a mennyei birodalom titokzatos országainak küszöbéig vezetett bennünket, azon országokig, a melyekről az ismeretlenség fátyolát csak a legújabb időben sikerült fellebbenteni. Ilyenféle utazás alkalmával minden lépéssel annyi új benyomás, annyi különféle tapasztalás halmozódik fel az ember lelkében, hogy képtelen szigorúan saját szaktárgyánál maradni s az utazást egyszerűen turista módjára élvezni, hanem e helyett valóban kénytelen majd itt, majd amott mélyebbre ható, komolyabb megfigyeléseket tenni, s a látottakat módszeresen felhasználni.

Némi kritikával, bizonyos előismeretekkel, különösen pedig soha el nem fáradó érdeklődéssel a környező, tarkán változó világ minden jelensége iránt, könnyen szakszerű élességet kölcsönözhetünk az efféle alkalmi megfigyeléseknek. S habár nem várhatunk tőlük különösen nagyfontosságú eredményeket, még sem lehet tőlük bizonyos komolyabb, tudományos alkalmazhatóságot megtagadni.

Így született ez a könyv, nemcsak az időrendi adatok és az egymást felváltó benyomások laza összefűzése révén, hanem belejutottak különböző szakszerű fejtegetések is, a melyek hivatva vannak eloszlatni azt a veszélyt is, hogy a mű fárasztóan száraz legyen. Nem annak az ismert alapelvnek

a kedvéért fűztem ezeket bele, hogy „a ki sokat ad, az mindenkinek juttat valamit", hanem azért, mert ezek szervesen hozzátartoznak az egészhez, mert ezek önként támadtak az utazás élményei közben, s velük szorosan összetartoznak.

Az expedicziő nyugodtan, simán folyt le, s elbeszélésem fonalát nem fűszerezhetik szenzácziós, idegizgató kalandok. A mit nyujthatok, az lehetőleg élethű ismertetése az ázsiai útiéletnek, s a tájképek és a népek jellemének.

Utazásom alapelve volt nemcsak lehetőleg alaposan, hanem lehetőleg sokoldalulag is dolgozni. Az utazás alatt azonban olyan események merültek fel, a melyek előre nem látott specziális munkálkodásra is vezettek, a melyek eredetileg egyáltalában nem voltak benne a munka-programmban. A Khan-Tengri vidékén a rendelkezésemre álló térképanyag felmondta a szolgálatot, s hibák mutatkoztak rajta, a melyeknek kijavítása a térszín alapos ismerete folytán mintegy magától kinálkozott; beszédes kirgiz kisérőim életmódjukról és szokásaikról, mondáikról és legendáikról kimerítő leírást szolgáltattak; hónapok multával a mind jobban és jobban begyakorolt nyelv dialektusai mind tisztábban csendültek fülemben; természetes, hogy azonnal elővettem jegyzőkönyvemet, munkába jött a czeruza, s a csekély, homályos nyomokon gyakran érdekes és beható tanulmány indult meg, a minek a programm valóságos megbővülése lett a következménye.

Magukban nem elégségesek ezek ahhoz, hogy külön feldolgozás anyagául szolgálhatnának, de egy részük a zoológiai főmunkán kívül, részint mint rendszeres, részint mint esetleges megfigyelések elég értékesek arra, hogy az útleírás keretébe beleilleszthessenek.

Az volt ugyan a szándékom, hogy ezeket a dolgokat, mint egyszerű, nyers adatokat, lehetőleg tárgyilagos formában adjam közre, de nem igen kerülhettem el, hogy itt-ott a nyers adatokból le ne vonjam a következtetéseket is, vagyis, hogy az adatokat fel ne dolgozzam. Különösen a földrajzi és néprajzi tárgyú megfigyelésekkel esett ez meg többször, a mit könnyen érthetünk, hisz ezek az utazás alatt mindig állandó és éber figyelemben részesültek. A könyv azonban népszerű munkának készült, s a nagyon is terjedelmessé lett földrajzi és ethnografiai tanulmányokkal nem látszott tanácsosnak az elbeszélés fonalát nagyon is megzavarni, hanem inkább ezt a szakszerű részt, mint külön fejezetet összefoglaltam, s a mű végére függelék gyanánt illesztettem.

Különös figyelemmel kisértem a nyelvi dolgokat, de természetesen ebben a könyvben nem lehetett ezen a téren mélyebbre hatolnom. Csak a helységnevekre és az ethnografiai tárgyakra vonatkozó nyelvészeti anyagot nem mellőzhettem még ebből a népszerű munkából sem, s azért a megfelelő csagatáj-megnevezéseket beszorítottam a szövegbe, még annak a veszélynek az árán is, hogy ezzel a szöveget helyenkint zavarólag megszakítom.

Kénytelen vagyok itt most az átírás módjáról néhány szót szólni. Az alkalmazott átírással ugyanis mind az orosz nyelv, mind a turk idiomák sajátságait akartam visszaadni.

Az orosz szavak átírásához a szokásos magyar helyesírást tartottam meg, s csakis az orosz „jery" betűt, a mely a magyar nyelv hangjai között nem fordul elő, helyettesítettem y-nal. Ez a hang körülbelül a torok hangon kiejtett „üj" kettőshangnak felel meg, úgy hogy pl. Vjernyi város neve Vjernüjnek olvasandó.

Sokkal nehezebb volt a csagatáj-török szavak átírása, a mennyiben ezeket nyelvészeti célokból lehetőleg pontosan, de a mellett lehetőleg könnyen érthető módon kellett leírni. A török idiomákban egész sorozat félmagánhangzó van, a mely hiányzik a magyar nyelvből, sőt igen gyakran fordulnak elő bennök olyan betűk, illetőleg hangkötések, a melyeket a magyar írásjegyekkel vagy egyáltalában nem, vagy csak hiányosan lehet visszaadni.

A tudományos nyelvészet komplikált írásjegyeit népszerű munkában természetesen nem használhattam, de viszont arról az egészen egyszerű módról, a mely az orosz szavak leírásához tökéletesen elegendő, szintén le kellett mondanom. Így aztán abban állapodtam meg, hogy a *csagatáj szavakat külön nyomással* fogom feltüntetni, s ebben a keretben a szükséges hangértékeket a jobban ismert diakritikus jelekkel, a lehető legegyszerűbb módon fejezem ki.

Ez az átírás, a mely a lehető legszűkebb mértékre szorítkozik, a következő jelekből áll:

a = fenhangúan, de röviden ejtendő, mint a német a;
à = alhangú, mély, de *hosszan* ejtendő;
è = *e* és *i* közt álló, félhangú mangánhangzó;
ï = tompa félhang *i* és *u* között;
ò = *ó*;
ő, *ű* = *ő*, *ű*;
g = aspirált lágy g-hang, majdnem h-nak ejtve;
h = aspirált *h*, a német *ch*-val majdnem azonos;
kh = torokhangú *h*, majdnem r-nek ejtve.

A kiejtésnek általános szabálya, hogy a csagatáj szavakon a *hangsúly* mindig az *utolsó* szótagra jut, de csak kevéssé kiemelve, úgy, hogy a szavak majdnem minden hangsúlyozás nélkül ejtendők ki. A magánhangzókat rendesen *röviden* kell kimondani, de ha esetleg hosszúak volnának, ezt a leírásban hosszító jel, vagy ^ circumflex, vagy pedig a fennebbi diakritikus jelek valamelyike fejezi ki. A félhangzók mindig egészen *röviden* hangzanak, gyakran teljesen ki is maradnak, a mit ' hiányjelnek a bevezetésével jeleztem. A mássalhangzókat a törökök teljes hangoztatással ejtik ki, s különösen a hosszú mássalhangzók (kettős mássalhangzók) éppen olyan hangsúlyban

részesülnek, mint az olasz vagy spanyol nyelvben. Így pl. az *allah* szót úgy kell kimondani, mintha *al-lah* volna írva.

A kirgiz nyelvjárásban gyakran előforduló kettős magánhangzókat külön hangoztatni kell, s nem szabad kettőshangzónak ejteni, így pl. *A-úl*, *Szekszе-úl* (Szakszaul), *kőnü-ök*; az átírás egyszerűsítése végett mellőztem a kettős magánhangzók kiejtésének módját diakritikus írásjegyekkel megkülönböztetni, s a kettőshangzó módjára való kiejtést, a mi nem gyakori, csillagalatti jegyzetben említem meg.

Gyakran előforduló szavakat csak az első alkalommal írtam le az átírás fennebbi jegyeivel, később azután csak a közönséges, magyar írással használom. Ez a kis következetlenség csakis onnan származik, hogy a betűnyomások zavaró váltakozását lehetőleg kis mértékre szorítsam.

Az a gondosság, a melyet a csagatáj-török szavak átírására fordítottam, az első pillanatra talán feleslegesnek, sőt zavarónak fog feltünni. De ha valaki ismeri azokat a teljesen hasznavehetetlen kisérleteket, a melyek különösen a teljesen alkalmatlan német írásmóddal, a török szavak leírására szolgáltak volna; ha valaki meg tudja ítélni azt a számtalan félreértést, a mely ilyenféle átírások révén a szubtilis török hangok között létrejöhet; s végül, ha valaki megszokta, hogy minden leírásban a lehető legtökéletesebb hűségre törekedjék: az ember könnyebben határozza el magát, hogy inkább nehézkesebb, de hű és világos írásmódot használjon, mint hogy az olvasó kényelmére a ki nem elégítő eszközök árán annak tegye ki a szavak átírását, hogy az a nyelvész előtt, ha akaratlanul is, de valósággal kómikusnak tünjék fel.

Befejezésül most már csak az van hátra, hogy néhány szóval megemlékezzem oly tárgyról, a melyet ugyan gyakran érinteni fogok a következő fejezetekben, de a melyről behatóan még sem szólhattam. Ez a tárgy: Oroszországnak Ázsiában való helyzete, az orosz nép és nemzet jellemének megnyilatkozása a közigazgatás terén és a közép-ázsiai benszülött népekkel való érintkezésben.

Bevallom őszintén, hogy Oroszország területére némi hatása alatt léptem annak a meghatározhatatlan előítéletnek, a mely Európában valósággal kiirthatatlanul uralkodik, s a melyet az irodalom és a napisajtó folytonosan s a legnagyobb igyekezettel törekszik feleleveníteni, vagy legalább ébren tartani.

Az utazás alatt ez az előítéletem — a mely nagy megelégedésemre teljesen alaptalannak bizonyult — lassankint tisztelő vonzalommá alakult át, a melynek a következőkben őszinte kifejezést adni nemcsak, hogy alkalmam volt, hanem valóságosan kényszerültem, mert különben erőszakos ellentétbe jöttem volna saját legbelső meggyőződésemmel.

Hogy véleményemnek ez a fokozatos átalakulása miképen történt, s hogy az előítélet lépésről-lépésre miképen adott helyet az elismerésnek, azt ebben az egészen más czéloknak szentelt munkában annál kevésbbé tár-

gyalhatom, mert ez nem akar *orosz* útleírás lenni, hanem az oroszokat s az oroszságot általában csak annyiban veheti tekintetbe, a mennyiben azok Ázsiára és ennek népeire átalakítólag, illetőleg másként hatással voltak.

Habár az elbeszélés folyamán az oroszok eljárását többször és tartózkodás nélkül dicsérve, ezt a jó véleményemet meg is próbáltam indokolni, még sem mélyedtem bele az orosz nép jellemének, az orosz kulturának, hogy ne mondjam, az orosz világfelfogásnak olyan taglalásába, a mely számos apró események és élmények alapján támadt kedvező ítéletem kialakulását logikus módon meg tudná magyarázni. Annál inkább sajnálom, hogy ezt nem tehettem, mert ezzel az az objektivitás, a melyre mindig törekedtem, látszólag csorbát szenvedett, a mi pedig a dolog tulajdonképeni czéljának, hogy t. i. az orosz állapotokról valódi és elfogulatlan véleményt terjeszszek el, nem szolgált éppen javára.

Különösen engem, mint magyar embert, rendkívül meglepett, hogy lépésről-lépésre újabb bizonyítékokat szereztem az iránt, hogy mennyire tévesek az általánosan elterjedt európai vélemények Oroszországról és az orosz népről általában, és hogy éppen az én honfitársaim mily kevéssé ismerik azokat a feltünő analogiákat, a melyek az orosz és a magyar parasztság gondolkozásában, érzésében és kulturelemeiben találhatók. Igaz, hogy az oroszok ária eredetűek, de azért valódi keleti nép, nemcsak a materiális politikai körülményeknél és a terjeszkedésképességnél fogva, hanem primitiv kulturális, sőt ethnikai okokból is, a mennyiben kulturájuk nagyrészt ázsiai alapokon fejlődött, s mert a nép mai kifejlődéséhez ázsiai török vér is járult.

Az én népem is kelet sarjadéka, s eredetét nagy részben a turk népeknek közép-ázsiai hazájában kell keresnünk. Hazai mondák egy vérrokonságban álló törzsről emlékeznek meg, a mely őshazájában visszamaradva, ott a magyarok nyelvét, szokásait és nemzetiségét hamisítatlan tisztaságában őrizte meg; évszázadokon át álmodoztak arról a magyar utazók, hogy ezt az őshazát, ezt a hátramaradt testvérnépet felkeressék, s a régen szétszakadt köteléket ismét szorosabbra fűzzék. Hogy Ázsia felfedezésének története a magyar utazóknak olyan feltünő nagy számáról emlékezik meg, és pedig olyan időszakokból, a mikor a körülmények ilyen ideális tudományos törekvéseknek éppen nem kedveztek, elsősorban is ennek az elveszett testvérnépnek a felkeresésére való vágyódásból magyarázhatjuk.

Kőrösi Csoma Sándor, Jerney, Duka, Ónody, Berzenczey, Reguly — mindannyian többé-kevésbbé a régi hagyományoktól voltak áthatva, s így önfeláldozó működésük természetes, hogy azzal a csalódással végződött, miszerint hamis nyomokon jártak. Habár így tulajdonképeni czéljukat nem is érték el, s a keresett testvérnemzetet nem is sikerült feltalálniok, azért törekvésük nem volt eredménytelen. Azok a pozitiv adatok, a melyeket hazahoztak, s a melyek tulajdonképen reményeiket tették tönkre, igen jelentékeny részét teszik Belső-Ázsiáról szóló alapvető ismereteinknek.

A milyen nagy érdemeik vannak ezen férfiaknak, — lgy pl. Ázsiának első keresztülutazása északról délre, Vjérnyitől Kasgáron át Indiába, azután meg a tibeti nyelvre vonatkozó, alapvető, s még ma is a legjobb tanulmányok tőlük származnak — épp oly kevéssé ismeretes az ő nevük Magyarország határain kívül: hisz ők is kelet gyermekei, s a nyugat büszke ária népei észre sem veszik őket, megemlékezésre sem méltatják! Csak az indiai „Survey" Annalesei emlékeznek meg itt-ott az ő nevükről, s a Himalája hófedte bérczóriásainak lábánál hirdeti egy egyszerű, magányos sírkő[1] azt a megtisztelő elismerést, a melyben angol indiai tudósok részesítették az egyszerű magyar kutató emlékét . . .

Vámbéry, Hunfalvy, gróf Széchenyi Béla és Lóczy, Ujfalvy és ujabban gróf Zichy Jenő és kiséröi három egymásután következő expediczióval bizonyos tekintetben szintén a régi hagyománynak hódoltak, s nyomozták az őshazát, természetesen többé nem közvetetlenül az ősök hagyományaihoz alkalmazkodva, hanem a modern tudomány teljes fegyverzetében, mert hisz ők azt tűzték ki czélul, hogy az ethnografia és a nyelvészet terén kövessék és világítsák meg az ázsiai népek és a magyar nemzet között fennálló rokonságot és vonatkozásokat.

Szükségtelen megjegyeznem, hogy a nemzeti tradicziók és az előttem haladottak buzdító példája reám sem maradhattak hatás nélkül és hogy én is, erőmhöz és az adott alkalomhoz képest, arra törekedtem, hogy az útbaejtett népek ethnikai sajátságait nemcsak általános ethnografiai, hanem elsősorban specziális magyar szempontból figyeljem és biráljam meg.

Tudtam előre, hogy e téren nem valami meglepő eredmények várhatnak reám, mert bizony a magyarság sok és sokféle változáson, külbefolyáson ment keresztül, míg mai alakulását el nem érte. A nép *török-tatár* alkotó eleme alaposan ki lett vetkőztetve ősi jellegéből, míg magyarrá lett, de még az is vita tárgya, mekkora része volt a török-tatár vérnek népünk alakulásában egyáltalában: a főszerepet vitte-e, vagy csak vékony sugárban ömlött-e szét a finn-ugorság ereiben, harcziassá, hódítóvá, államfentartóvá nemesítve annak szelíd, jámbor erkölcseit?

Nagyon aprólékos kérdések ezek, s nagyon távol maradtam attól, hogy tisztázásukhoz értékesebb, bővebb adatokkal járulhassak. Hiszen expedicziónk czélja is más irányban mozgott, és csak mellesleg, úgyszólván lopva foglalkozhattam a nyelvi és néprajzi kérdések útvesztőjével.

[1] Kőrösi Csoma Sándor síremléke Dardsilingben. A felírás a következő: H. I. — Kőrösi Csoma Sándor, születésére nézve magyar, a ki filologiai kutatások czéljából keletre indult, s miután olyan nélkülözések között, a milyeneket csak ritkán viselt el ember, a tudomány szolgálatában éveket töltött: megalkotta legszebb és igazi emlékét a tibeti nyelv szótárával és nyelvtanával. — H'Lassza felé való útjában, a hol munkáját folytatni akarta, meghalt ezen a helyen, 1842 április 11-én 44 éves korában. Munkatársai, az „Asiatic Society of Bengal" tagjai szentelték ezt a követ emlékének. — Requiescat in pace.

Így tehát az ősi emlékeket, a magyarság és a törökség közt fenforgó vonatkozásokat illetőleg ugyancsak kevéssel számolhatok be, de azért mégis találtam efféle ethnikus vonatkozásokat más téren, melyeket említésre méltóknak tartok; vonatkozásokat, melyeket nem vártam, melyekre nem voltam elkészülve, és a melyek annál meglepőbbek voltak reám nézve, minél kellemesebben érintettek lépten-nyomon utazásom alatt. Ha nem is éppen az őshazára, de mégis nemzetünk fejlődésére, alakulására vonatkozik ezen tapasztalat, és így pár szót szentelhetek neki.

A kirgizség, törökség közt bolyongó magyar utas fülét itt is, ott is megüti egy-egy ismeretes szó édes hazai csengése; ha a kazák nő *kèndyr*-t (kender, len) fon *urcsuk*-ján (orsó), ha *dzsüszii* vagy *gyüszii* ékesíti apró, formás ujjacskáját; ha az *ak-szakal* kirgiz (agg szakáll, ősz) estenden *(kese* = későn, estve) kiáll a *kislak* (téliszállás) *agil*-ja elé *(agil, a-íl, íl* = akol, kerítés, sátortelep), várva a legelőről visszatérő jószágot, hogy büszke szemmel vizsgálja a *bugu* (bika), *ögüz* (ökör), *kècskè* (v. *icske* = kecske) állományból álló gazdaságát; ha ezalatt bent a rikító színű varrottas *kacskaring*-gal diszített *sátor*-ban *(kacskaring műzi* = kosszarv, spirális alakú, kacskaringós ornamentum; *csatyr* = sátor) az asszonynép *tiszjek*-ből (tőzeg) tüzet rak, és annál főzi *kazan*-ban az estelit; ha *balta, alma, arpa* és száz más efféle szó mindennapos használatát tapasztalja az ember, önkénytelen öröm szállja meg a szivét a feltünő nyelvrokonság hallatára.

Élesebb megfigyeléssel persze lelohad ez az öröm; sok és mélyreható hézag tátong a magyarság és a törökség szókincse között, még a legprimitivebb, a legősrégibb tárgyak és foglalatosságok elnevezései is akárhány esetben nem törökösek, hanem — a mennyiben egyáltalában keletiek — más, idegen népek, a finnek, perzsák, kaukázusi törzsek hatására vallanak. Még kevésbbé bátorító az ethnoszi jellemvonások megfigyelése, mely — ha nem éppen javíthatatlanul vérmes illuzionista a szemlélő — ugyancsak alig nyujt megbízható anyagot a két faj szoros kapcsolatának támogatására. Talán legjobban megfelel az „ős hazai vonatkozásokat" kereső utazó várakozásainak a keleti törökség testi tipusának alakulása; a *tarandzsi* nép közt százával jár-kel viselője két különböző, tipusosan kifejlődött arczalakulásnak, melyet itthon megszeppentő azonosságban a Dunántúl két ősrégi magyar családja képvisel, — minden félreértés elkerülése czéljából ki kell jelentenem, hogy e két tipus éppen nem „mongol", sőt hogy ellenkezőleg, különösen az egyik, főúri család, a tökéletes férfi-szépségnek joggal viselt hírében áll.

A szárt vagy tarandzsi falvak utczáin nyüzsgő gyermekhad között lépten-nyomon azokat a bogárszemű, egészségtől duzzadó, barna-piros bimbóarczokat látjuk, melyek hazánk tiszta magyar községeiből olyannyira ösmeretesek; hogy pedig a kirgiz-kazáksággal alaposan megismerkedhessünk, nem éppen szükséges Ázsia sivatagjaira zarándokolnunk: itt van a palóczság, itt Mezőkövesd és környékének matyója, itt a székely vidék népe, — találunk

annál oly ferdeszemű, tatárképű, talpraesett legényt, oly bársonybőrű, finom formájú, ruganyosan karcsú „fehér személyt“ [1] annyit, hogy a legeslegigazabb nomád aúlnak[2] sem válnék szégyenére.

Röviden összegezve, reátalál ugyan az utazó a vérrokonság nyomaira mindenfelé, de sehol sem úgy, hogy biztos alapra helyezkedhetnék. Hol itt, hol ott tünik fel egy-egy közös jellemvonás, de ötletszerűen, kapcsolat nélkül; érzi az ember a kapcsot, de nem követheti vissza eredetéig, nem foglalhatja össze a lidérczfényként föl-fölcsillámló analógiák szikráit egységes üszökké, mely logikus fényével belevilágíthatna a népfejlődés őskori sötétségébe. *Érzi*, hogy a csagataj-török és a magyar két ága egy törzsnek, hogy testük egy testből, vérük egy vérből való — de ezen intuitiv érzelemnél továbbra nem jut. Régen, nagyon régen szakadt el egymástól a két hajtás; más úton haladt, más sorstól intézve mindkettőnek fejlődése, úgy, hogy az évezredek lefolyása alatt a külön ébredő kultura újabb köteléket nem szövött köztük, míg az idők mulása a közös eredet emlékeit is annyira elmosta, homályba borította, hogy tárgyi nyomuk alig maradt fenn.

Mig így az ethnológia terén az ázsiai törökséggel való megismerkedésem némi csalatkozással járt, a mennyiben a kétségtelenül fenforgó fajvegyülés nyomait sem abban a mennyiségben, sem azon éles kidomborodásban meg nem találtam, a milyenben vártam, addig legnagyobb meglepetésemre az e fajta vonatkozások egész seregét találtam ott, a hol nem is kerestem, tudniillik az *orosz népben*.

Régóta ismert tény, hogy nyelvünkben hemzseg a szláv eredetű szó, különösen a földmívelésre, kezdetleges letelepedésre vonatkozó fogalmak között. Ha előbb néhány török-magyar szóazonosságot soroltam fel, a szláv-magyar megegyezésekből sem kerülne fáradságba egész lajstromnak összeállítása, kezdve a gazdán, bárányon, asztalon és villán (gazda, baran, sztol, vilka), egészen fel a magyar büszkeségig, a *Balaton*-ig, melynek elnevezése a szláv *balotna*, vizenyős hely, mocsár, tó szóból származik. Nem csupán rokonszenv dolga, hogy anyanyelvünk szókincsének ezen részét mily érzelmekkel fogadjuk!

Mindenekelőtt különböztetnünk kell. A turk szavak nagyrészt *ősi* eredetűek és nem az oszmán megszállás idejéből szivárogtak át hozzánk. A finnugor és török-tatár elemekből összeforró nemzettel együtt születtek e szavak, mint a képződő *magyar nyelv szavai*, népünk fiai az anyatejjel szítták azokat fel és hozták magukkal Ázsiából, Lebédián át, az új hazába, a négy folyam országába.

De milyen lehetett akkor nemzetünk? — szegény nomád törzs; harczias, becsületes, bátor, de felettébb egyszerű és formálatlan lovas pásztornép, — körülbelül olyan, mint mai nap a Tiën-Sán jámbor kara-kirgizsége,

[1] Ez a kifejezés is ázsiai török eredetű!

[2] Aúl = sátortelep.

csak azzal a különbséggel, hogy az *iszlám kulturája* akkor még vagy éppen nem, vagy csakis kis mértékben járta át a köznép széles rétegeit.

A honfoglalás csapatait — nem tekintve a már akkor is az országot lakó rokonfajú elemeket, a hun és avar népek maradványait stb. — körülbelül ilyen színben kell képzelnünk, megegyezőleg a kor krónikusainak feljegyzéseivel, kik a magyarokat majd állatbőrbe[1] bujtatott „vadembereknek", majd finom modorú, keleti pompában díszelgő uraknak írnak le, a szerint, hogy vagy a pusztából előkerült nomádsággal, vagy a törzsfőnökök[2] „fehércsontú" kulturelemével volt alkalmuk találkozni.

Ilyenféle nomád seregek voltak azok, melyek hol, hol nem, akár vándorlásaik közben, akár csak itt az új hazában léptek érintkezésbe a telepedett, földmívelő szlávsággal; házat, butort, mezőgazdaságot, a telepedett gazdasági élettel kapcsolatos jogi és közigazgatási intézmények sorozatát ennél látták első ízben, ettől tanulták el: nem csoda tehát, ha a fogalommal együtt a fogalmat jelölő szót is átvették tőlük. Csekély dolognak látszik ez, de óriási fontosságú!

Nagyobb változás népet alig érhet, mint a hogyan a honfoglaló magyaroknál megtörtént, ha fesztelen, háborúskodó nomádéletből úgyszólván egy csapásra áttér a földhöz ragadt mezőgazdasághoz, egyúttal laza szerkezetű ázsiai törzs- és nemzetségi szervezetét felcserélvén a rendezett állam kötelékével. Ily esetben egy nép többet vesz át mestereitől egy pár intézménynél és az azoknak megfelelő szavaknál — átveszi azok *kulturáját*, és azzal, hogy ezt fölszívja és nemzeti képességeihez mérten átidomítja, úgyszólván teljes átalakuláson, újjászületésen megy keresztül.

Így magyarázható, hogy nemcsak nyelvünkben, de általános kulturánk minden gyökerében meglepő mennyiségű vonatkozásra bukkanunk, mely világosan ó-szláv, szűkebb körben értve *orosz* eredetre vall. Nem a nyugot magasra fejlett modern kulturájáról beszélek, hanem azon általános kulturális tőkéről, mely a nép széles rétegeiben terjedt el, mely az egyedek teljes tulajdonává fejlődött, és a mely, átidomítva a nép benső szellemétől, megadja az ő, a gazdasági, társadalmi, családi és köztestületi életében nyilvánuló gondolkodásmódjának és világnézetének a maga különleges, hogy úgy mondjam tipusosan népies bélyegét.

Meglepően hatott reám az egyszerű orosz paraszt és magyar parasztgazdánk gondolkozásmódjában nyilvánuló szoros azonosság. Bár nem keres-

[1] A kirgizség mai nap is előszeretettel visel pusztai kóborlásain egy csikóbőrből készült öltönyt, mely a rajta pompázó sörénnyel és rojtos farkkal bizony elég «vad» kinézést kölcsönöz viselőjének.

[2] A keleti népek illemtudása és jómodorúsága közmondásossá vált. Íly egyöntetű csiszoltság mindenesetre csakis hosszú kulturális fejlődés eredménye lehet, és úgy, mint manap, bizonyosan egy évezred előtt is az ázsiai törökség nagy része határozottan művelt, bár kulturájában szűk körre szorított elemekből állhatott.

tem, de lépten-nyomon feltüntek előttem a megegyező szokások, szertartások, munkarészletek eredeti képei; a határtalan vendégszeretet, az ildomos tisztességtudás, a keleti izlésben jómodorú, mondhatnám előkelő udvariasság, az általánosan elterjedt finom zenei és költői érzék, a jószívű, gyöngéd lelki élet, a rátartós parasztbüszkeség, a gyors felfogás és a helylyel-közzel eredetien nyilvánuló, ravaszsággal vegyes józan ítélet: mindmegannyi jellemvonás, melyet tőről szakadt ugyanazon kiadásban tapasztaltam volt magyar parasztságunknál is. Utazásom alatt sokszor volt alkalmam ezen érdekes azonosságokkal tüzetesen foglalkozni, és mondhatom, hogy e megfigyelések után a szegény jámbor orosz *muzsik* egészen más színben tünt fel előttem, mint a milyennek őt addig a szokásos leírások ízetlen tréfái után ismerni véltem.

Könyvem czélja nem engedte ugyan meg, hogy úti benyomásaim ezen részével is rendszeresen foglalkozhassam, de azért teljesen még sem mellőzhettem őket, és így ezen kitéréssel kellett okadatolnom a következő szövegben nem egy helyen kifejezésre juttatott teljes és osztatlan rokonérzést, melylyel az orosz nép irányában ezen benyomásaim eredményeképen viseltetem.

I. FEJEZET.

BUDAPESTTŐL A KASPI TENGERIG.

Az expedicziő 1900. márczius 20-án indult Budapestről. A Dunagőzhajózási Társaság „Sophie" nevű hajójára jó barátok kisérték ki az utasokat, s a mikor este 10 órakor elérkezett az indulás ideje, barátságos búcsúszó és sok jókívánság könnyítette meg a válást. Végre a hajó nagy ívvel kanyarodott a folyam közepére, s csendesen siklott alá a kivilágított part két pompás lámpasora között.

Lassanként eltünt a homályban a pesti oldal lámpáinak zürzavara, elvesztek szem elől a budai oldal lejtős utczáinak kanyargós lámpasorai, s a „Sophie" csendesen zúgva haladt lefelé a bizonytalan homályban. Minden nevezetesebb esemény nélkül folyt le a Dunán való utazás; sajnos, legnagyobb részt igen kellemetlen, viharos, esős időben, úgy, hogy az expedicziő tagjai az idő legnagyobb részét a hajó kényelmes szalonjában s a hajótisztek kellemes társaságában töltötték, a nélkül, hogy az utat magát élvezhették volna. Pedig a Dunán lefelé sok érdekes dolgot, szép tájképet, érdekes, keleties népéletet lehet látni.

Márczius 25-én érkeztünk Galaczra, a hol Toncourt műszaki tanácsos úr, jó barátom, a nemzetközi Pruth-bizottság főmérnöke, azzal a kellemetlen hírrel fogadott, hogy a „Gagarin" nevű orosz gőzhajós-társaság a Galaczról Batumba való egyenes hajó-összeköttetést bizonytalan időre megszakította. Eddig ragaszkodtunk ahhoz a tervünkhöz, hogy Galaczból egyenesen Batumba fogunk hajózni, hogy tetemes podgyászunkra való tekintettel a sok közbeeső vámvizsgálatot elkerüljük, s a podgyász szállításának költségeivel is takarékoskodjunk, ámbár Odesszán vagy Rosztovon keresztül rövidebb úton és gyorsabban jutottunk volna czélhoz. Toncourt úr segítségével a kikötőben hajók után tudakozódtam, s szerencsére sikerült is megtudni, hogy a „Rjúrik" nevű orosz kereskedő-hajó deszkaszállítmányok átvétele és Batumba való szállítása végett Galaczba készül. A hajó márczius 30-án meg is érkezett, s miután a kapitány, Anton J. úr, minden további okoskodás nélkül hajlandónak nyilatkozott az expedicziót minden pakkjával, ládáival együtt a

hajóra felvenni s Batumba szállítani, a kellemetlen eset minden komolyabb következmény nélkül maradt, legfeljebb annyiban volt kellemetlen, hogy márczius 25-étől április 2-ig Galaczban kellett a napot lopnunk.

Ugyanis Galacz, a melyet különben már korábbi utazásaimból jól ismertem, semmiképen sem valami érdekes város. A szép, új kikötő forgalmas életén, meg a város éjszaki részén levő nagy nyilvános kerten kívül, a honnan szép kilátás nyílik a Pruth völgyére, a tekintélyes Bratis-tóra, meg a Dunának aranysárga nádasokkal borított árterére, — semmi különös látnivaló sincs, legfeljebb végigélvezi az ember a galacziak legpazarabb mulatságát, t. i. potomáron felfogad egy orosz bérkocsit, úgynevezett *birjar*-t s azzal őrületesen vágtat fel s alá az elegáns Strada Domneáscán.

Mi ennél jobb mulatságot is találtunk, mert a Galaczban székelő nemzetközi Duna-bizottság, továbbá a „Vegyes Pruth Bizottság" nemzetközi kolóniájának tagjai valamennyien barátsággal és tárt karokkal fogadtak bennünket, úgy, hogy napról-napra, estéről-estére mindig a kis, de barátságos társaság körében mulatoztunk.

Különösnek tünt fel mindazonáltal, hogy ezek a galaczi urak minket mint „európaiakat" ünnepeltek, s folyton arról panaszkodtak, hogy milyen távol a világtól, mennyire elzárva és elhagyatva élnek ebben a kis, csinosan épült kikötővároskában, a melyet úgy tekintettünk, mint utazásunknak első lépését, mint az utolsó európai állomást, a mely még félig-meddig hazai föld!

Gyorsan múlt így az idő, április 2-áig, az elutazás napjáig.

Április elsején este még egyszer együtt voltunk az alkonzulnál, von Garlick úrnál, többi galaczi barátainkkal. Ezzel az alkalommal a konzul szeretetreméltó felesége kedves módon adta jelét távozásunk felett érzett bánatának. Asztalát rendesen kis miniatura-zászlóárboczok szokták ékesíteni, a melyekre a meghívott vendégek nemzetiségének megfelelő parányi kis zászlókat szokott felhúzni. Mély megilletődéssel láttuk, hogy a mi magyar zászlónk most félárboczra volt eresztve, hogy mutassa hajósnyelven a bánatot, a melyet távozásunk okozott!

Április 2-án délelőtt a *Rjúrik* felszedte horgonyát, s borús, szeles időben indult lefelé a Dunán. Lassan vonúltak el a Dobrudsa partjainak ismert tájképei, majd *Issaccea* erdős halmai, a melyeket egykor gyűjtögetve és észlelgetve jártam be, s végül a csinos kis *Tulcea* városka, a melynek karcsú minaretjei s a rohanó dorobáncz[1] élénkmozgású szobra fenn a festői, de félelmes dunaparti sziklafokon, valóban széppé teszik a Dunának ezt a hirtelen kanyarulatát.

A beálló sötétség kényszerítette a hajót, hogy Szulina előtt horgonyt vessen. Örülnünk kellett ennek a véletlennek, mert éj idején olyan hatalmas vihar támadt, hogy nem hagyhattuk el a Duna torkolatát, s teljes 24 óra

[1] Ezt a szobrot az 1877. évi orosz-török háború emlékére állították.

hosszat kellett Szulina előtt vesztegelnünk. Mialatt a vihar sivított a kötélzeten, s a rekesztő zátonyon kívül a tenger hullámai bőszült rohanással szökeltek át a partfalakon, sőt még a folyó balpartján elterülő limánok vize is erős hullámokat hányt, igen kellemesen éreztük magunkat a jól kikötött hajó kis szalonjában, s biztonságban hallgattuk a ködkürtök búgását, s a harangozó-bója félelmes kolompolását. De milyen kellemetlen is lett volna ilyen, aránylag kis hajóval ezt a kemény vihart nyilt tengeren végigélni!

A „Rjúrik" Angliában épült, egyszerű kereskedő-hajó volt: sem nem új, sem nem szép, s a mellett a nehéz deszkarakomány a csak 646 tonnás hajón ugyancsak megszűkítette a helyet. Az élet azonban igen kellemes volt a hajón, s az út sokkal gyorsabban múlt, mint rendes személyszállító hajón. Anton kapitány, a ki esztlandi létére jobban beszélt németül, mint oroszul, tudta, hogy miképen kell utasainak kellemessé tenni az utazást. Minthogy a kapitány minden utazására magával vitte gyönyörű kis feleségét, számunkra nem maradt több, mint két kis kabin, a melyekbe a podgyász javarészét is be kellett rakni, s így alig maradt hely, a hova álomra hajtsuk fejünket. De ezt nem tekintve, azután úgyszólván az egész hajó teljesen szabad rendelkezésünkre állott, a minek igyekeztünk is rögtön hasznát venni.

Április 4-én reggel teljesen derült ég alatt, tükörsima tengeren hagytuk el a Duna torkolatát. A vihar, a milyen gyorsan keletkezett, éppen olyan gyorsan is múlt el. A hajón ekkor már teljesen otthon éreztük magunkat, s megbarátkoztunk a hajó többi tisztjeivel is, a kik mindnyájan kurlandiak vagy esztlandiak lévén, a nyelv-kérdés nem nehezítette meg a társalgást. Három és fél napig tartott az út Batumig, a lehető legkedvezőbb körülmények között. Tükörsima volt a tenger, csak a delfinek szökeltek a sötétkék vizen, s e kedves állatoknak a megfigyelése sok unalmas órát rövidített meg. Szinte izgatóvá vált azonban a dolog, a mikor a matrózok szigonyt szedtek elő, s nekiálltak a delfin-vadászatnak. Ez a vadászat valódi, szabályszerű sport, a melyet, úgy látszik, az orosz hajók legénysége igen szivesen űz. Valóban nem is rossz mulatság a nagyon megterhelt hajó mélyen járó orráról figyelni és czélba venni a bukdácsoló s gyanútlanul hempergő delfineket, s azután biztos kézzel hajítani a szigonyt a czélba vett állat felé. Ha sikerült a hajítás, hangos örömrivalgás közt tódul a legénység a hajó orrára, hogy a dühösen kapálózó zsákmányt a fedélzetre vonszolja. De ha nem talált a szigony, van akkor gúny és nevetés s még hozzá fel is kell húzni és újra szépen össze is kell karikázni a hosszú szigonykötelet. — A kifogott delfinről a matrózok azonnal lehuzták a hüvelyknyi vastag hájat, s rézüstökben halzsírt olvasztottak belőle. A mint már Dobrudsában megtudtam, ez a halzsír elsőrangú csizma-kenőcs, s erre a czélra a hajósoktól a kikötőkben három rubelért veszik meg pudját (egy pud = 16·3 kg.).

De hisz rövid az idő mindig a tengeren, mert soha meg nem lehet unni annak folyton változó áramlatát. A nagy sárga és az apróbb lángvörös meduzák egész serege ringatózott a hullámokban, az azurkék égen pedig mint ezüstös hópelyhek szállingóztak a nagy ezüst-sirályok, s néha egy-egy feketehátú tengeri sirály (Larus marinus), gyakran hosszú úton követve a magános hajót; néhány apróbb madár pedig gyakran szelte keresztül a hajó útját, a mint a tavaszi költözködés idején messze-messze rejlő fészküket igyekeztek felkeresni. A kapitány vizslája különös előszeretettel hajszolta el a kis madarakat, a melyek a hajóra szálltak pihenni. Ezek között felismertem a fecskét, az énekes rigót és a fehér barázdabillegetőt.

1. kép. Anton kapitány a „Rjúrik" fedélzetén.

Napnyugtával, a mikor hűvös lett a fedélzeten, a nyugalmas kis szalonba vonultunk, a hol a kapitány kedves kis feleségével pompás mulatságot nyujtott a kártyajáték, mert az asszonyka csak oroszul tudott, mi pedig ezt a nyelvet eddig még csak inkább elméletileg ismertük, s a gyakorlat ugyancsak hiányzott.

5-én délelőtt megpillantottuk *Krim* partjait, sajnos, meglehetősen messziről, s részben ködbe burkolva; de az a kevés is, a mit láttam, valóban meglepett. A híres *Csatïr-dagh* magas, meredek hegytömegnek látszik, a melyet messze le hó borított, s a melynek úgy is impozáns magasságát a szép, szakadékos és vadregényes sziklarészletek még inkább kiemelték. Hogy a hegyek mögött kopár, pusztai jellegű fenföld terül el, az a tengerről látható képet egyáltalában nem zavarja, s ha meggondoljuk, hogy éppen ezen a helyen van Jalta, nem csodálkozhatunk, hogy az oroszok ezt a vidéket a Rivierához hasonlítják.

A következő napon a Kaukázus hóval fedett ormai, egy sor magas és vad sziklakúp tünt fel a látóhatáron. Bizonyára 5—6^0 magasra emelkedtek a látóhatár fölé, noha még mindig valami 120 tengeri mértföldre lehettünk Batumtól.

7-én reggel, hajnalhasadtával érkeztünk Batumba. A kikötőhöz való közeledés valóban elragadó látványt nyujt, különösen ebben az évszakban.

2. kép. Batum kikötője.

A víz a szó szoros értelmében a szivárvány minden színében pompázott: a nyilt tenger odakünn tompa, sötétkék, méltóan a tenger nevéhez, ezután a part felé azúrszín-kék, majd kékes-zöld csíkok következnek; a part közelében, a hol a víz már csak 20—40 öl mélységű, az aquamarin, a világos-zöld, a fűszín-zöld, majd a smaragd-zöld váltakoznak, közben-közben pedig éles határral nyulik be a hegyi patakok iszapos vizének szalmasárga foltja.

A Nagy- és a Kis-Kaukázus lánczai derékszögben futnak a batumi partokra, a melyek délkeletről határolják a Fekete tengert. A hatalmas hegylánczok egyik különösen impozáns hófedte csúcsa, az *Elbrusz* messze uralni látszik a többi hegyormot. Batum közvetetlen környékén számtalan, részben kopár, részben sűrű, haragos-zöld gesztenye-erdőkkel fedett halom emelkedik, a melyeknek alakjai között a kúpos forma az uralkodó; a háttérben mind magasabbra és magasabbra emelkednek, vadregényes szakadékokkal össze-vissza szabdalva. A látóhatárt azután mindenfelé vakító fehér, hóba temetkezett, magas hegylánczok takarják.

Batum kikötője nem nagyon nagy, de rendkívül élénk, mert itt van a bakui petroleum-kivitelnek legfontosabb rakodóhelye. Ez a petroleum-kereskedés jellemzi az egész kikötőt és ennek környékét. Az a temérdek petroleum-reservoir, azok a vonatok tele petroleumos vagonokkal, a svédországi Nobel-gyár hatalmas petroleum-hajói: valamennyien arról beszélnek, hogy milyen óriási mértékű itt a kőolaj kereskedelme. A kőolaj nagy részét leforrasztott bádogedényekben, kettesével egy-egy deszkaládába pakolva, szállítják a hajókra. A mi „Rjúrik" hajónk rakománya is erre a czélra szolgált. A kapitány megmutatott néhány apróbb gyárat, a hol a bádogedényeket forrasztják, s a galaczi fűrészmalomtól már legnagyobb részt a kellő mértékre vágott deszkákat felaprózzák, s hamarosan ládákká ütik össze. A párizsi Rotschild

bárónak is hatalmas ipartelepe van Bakuban s ezért itt Batumban olyan csomagoláshoz való gyárat tart fenn, a melyben a gépek naponként 60,000 bádogedényt, 30,000 deszkaládát készíthetnek, s azonnal olajjal megtöltve hajókra szállíthatják.

Mielőtt a kikötőbe fordulhatott volna a „Rjúrik", először meg kellett várnia az orvost, a ki a hajót és utasait egészségügyi szempontból ellenőrzi. Ámbár nagyon kora reggel, alig 5 óra volt, az egész ellenőrzés nagyon egyszerűen és simán folyt le; az ősz-szakállú, tiszteletet parancsoló, egyenruhás orvos nem támasztott semmi nehézséget. Parancsára azonnal behuzták a sárga zászlót, s a hajó csendesen besurrant a kikötőbe, a hol azonnal meglepte a vám- és határőrség kis ladikja, néhány csendőr kiséretében, s megkezdődött az útlevél- és vámvizsgálat.

A mint már a bevezetésben említettem, az orosz császári kormány az expedicziónak szíves volt megengedni, hogy az expediczió felszerelése vámmentesen jusson orosz területre; csak az volt a kellemetlen, hogy mind ezt a kedvezményt, mind általában az egész utazás engedélyezését nagyon későn intézték el, s nekünk már nem volt időnk terjedelmes bagázsiánkat előre küldeni, hanem valamennyi nehéz ládát, a melyekben a municzió, a konzervek, a konzerváló anyagok, a gyűjtő- és preparáló-eszközök, meteorológiai műszerek, zoológiai segédműszerek, fegyverek, ruhák, sátrak, ágyak stb. stb. voltak elpakolva, magunkkal kellett hurczolnunk, részben mint gyorsárút, részben pedig mint személypodgyászt. A felszereléstől függ az egész expediczió sorsa, s a podgyász pontos megérkezése, illetőleg az a jóleső tudat, hogy a holmi mindig velünk van, sok gondot, munkát és fáradságot okozott, s a közös utazási kasszát nem csekély mértékben viselte meg.

A szentpétervári császári és királyi nagykövetség szíves volt ugyan bennünket kérelmünk kedvező elintézéséről értesíteni, de az orosz kormány részéről a legcsekélyebb írást sem kaptam, a mivel igazolhattuk volna magunkat. Nem csoda tehát, hogy szívdobogva vártam az útlevelek megtekintését, a melynek eredményétől függött egész további sorsunk.

Ugyanis az orosz határon való átlépéskor nagyon komolyan veszik a formalitásokat, s bizonyos ünnepélyes szinezete van annak a czeremóniának, a melylyel a hivatalnokok körülülnek egy nagy asztalt, s nagy fekete könyveket vesznek elő, majd az útleveleket egyenként alaposan átvizsgálják, azután a tulajdonosaikat veszik elő, mindegyiknek személy-azonosságát konstatálják, s ezzel a határon való átkelést engedélyezik.

Útleveleinket a bemutatás után azonnal félretették, s csak miután a hajó személyzetét szabadították fel, került reánk a sor, de mindjárt meglátszott, hogy jövetelünkről értesítették a hatóságot, s már vártak bennünket. Az ügyeletes hivatalnok azonnal tudtomra adta, hogy a fővámhivatalban akta vár reánk, sőt azonnal érte is küldött egy csónakot. A közben

megérkezett a hajón az osztrák-magyar alkonzul és ügyviselő, JOHN STEVENS is, a kinek Galaczból telegráfáltam. Az ő jelenléte s a bécsi orosz nagykövetség láttamozta útleveleink tökéletesen igazoltak bennünket. Az ügyeletes vámtiszt a legszigorúbb hivatalos komolysággal játszotta ugyan az elfogulatlant, mégis azonnal láttam, hogy a miniszteri leirat idehozatala csak formalitás, mert tökéletesen értesülve volt mindenről, s többek között például kérdezte, hogy melyik ládában van elpakolva az *aczélcsónak*?

Ugyanis annak idején egy szétszedhető aczélcsónak bevitelére is kértünk engedélyt, de később ezt a szerszámot törültük a felszerelés listájából. A mikor ezt a vámtisztnek tudtára adtam s általában említettem, hogy felszerelésünket nagyon egyszerűsítettük, még csak nehány általános kérdést vetett oda az eszközök és szerszámok elpakolása iránt. Azonban időközben megérkezett az irat, s ekkor a tiszt, bár igen kimért és hivatalos hangon, de mégis nagyon barátságosan jelentette ki, hogy a podgyász részletes áttekintése nem szükséges, és a partra való szállásnak többé semmi sem áll útjában.

Szerencsés, vagy ha úgy tetszik, szerencsétlen voltam már elégszer határokon, mind a hazain, mind külföldieken átkelni, de be kell vallanom, hogy sehol olyan rendet és a meghatározott határforgalmi szabályoknak olyan pontos betartását nem tapasztaltam, mint itt. Az ember önkénytelenül is irtózik minden vámtól és finánctól, sőt még az újtestamentom is csak megvető kifejezésekkel illeti a szegény finánczokat, de tovább megyek, s merem állítani, hogy még a mai felvilágosult században is édes-kevés barátja van a vámőröknek. Azonban itt Batumban még ezekkel is kezdtem kibékülni, mert, bár minden legcsekélyebb részletről a legpontosabban értesülve voltak, még sem fitogtatták előttünk hivatalos tudásukat, s nem éreztették velünk hatalmukat, habár csak mint egyszerű magánemberek álltunk előttök, s tulajdonképen az ő kezükből kaptuk azt a kedvezményt, a melyet a hatalmas kormány engedélyezett. Kivált pedig az tetszett nekem, hogy különös helyzetünk, a mely a kormány magas rendelete folytán jutott osztályrészünkül, semmit sem változtatott magaviseletükön velünk szemben: a legmagasabb tisztviselőktől az utolsó zsandárig, egyik sem volt sem túlságosan barátságos, sem pedig túlszigorú és rideg, hanem mindegyik korrekt és előzékeny modort tanusított.

Szándékosan foglalkoztam ezzel a dologgal behatóbban, mert magam is hozzá akartam járulni ahhoz az irodalomhoz, a mely az orosz és indiai határvámok kérdése felett keletkezett. Bizonyos tekintetben a *bon ton*-hoz tartozik ezeket a vámhistóriákat minden útleírásban tárgyalás alá venni; nem fűzök hozzá több kommentárt, hanem tisztelt olvasóimra bízom az ítélethozást, s csak egyetlen ázsiai munkát, BOECK pompás Himalája-utazásait (Himalaya-Fahrten) ajánlom összehasonlítás végett.

Ezután a gyorsan lebonyolított hivatalos eljárás után STEVENS konzulátusunk vezetője, a legnagyobb szívességgel segített podgyászunkat

Baku felé tovább expediálni, azután meghívott bennünket egy rövid sétára a városba, s utána jó ebédre az „Imperial" vendéglőbe.

Batum kicsiny ugyan, de legalább modern, *orosz* részében nemcsak hogy teljesen európaias, hanem határozottan előkelő, és főképen feltünően tiszta és gondozott. A tenger partján parkozott korzó nyulik végig, a mely bizonyos tekintetben emlékeztet a nápolyi Chiajára. A kitünően gondozott, pompás puszpángsorok, a cziprusok, a fa-nagyságú magnoliák, a melyek mind teljes virágjukban pompáztak, továbbá a magas, üde jukkák és a széles, legyező-levelű, érdes-törzsű Chamerops-pálmák valamennyien arról tanúskodnak, hogy ennek a partszegélynek milyen enyhe, mediterrán klimája van. A korzón elegáns publikum sétált a jó katonazenét hallgatva, s általában semmi sem emlékeztetett arra, hogy 1878[1] előtt a város helyén piszkos török halászfalu állt. Sőt ellenkezőleg, Batum ma gyönyörű környezetével igazán kedves hely, a mely mind természetes, mind mesterséges szépségei tekintetében bátran kiállja a versenyt a Földközi-tenger akármelyik olyan helyével, a melyet a turisták szívesen keresnek fel. Sajnos, a város klimája nagyon kellemetlen, mert a tenger partja és a hegyek lába között elnyúló keskeny síkság tele van mocsárral, s azonkívül még áthatolhatatlan, majdnem tropusi növényzet borítja, a mi miatt a városban nagyon uralkodik a malária.

A térszin erős lejtése következtében nem volna nehéz ezt a területet kiszárítani, s akkor Batum, mint a Kaukázus Nizzája, fényes jövőnek nézne elébe.

Estefelé a transzkaukázusi vasut pompás gyorsvonatával tovább utaztunk Tiflisz felé. Nagyon takarékoskodnunk kellett az idővel, s így, sajnos, az annyit dicsért vasuti vonalon éjjel kellett végigutaznunk, a nélkül, hogy annak szép tájképeiben gyönyörködhettünk volna. Az a kevés kaukázusi tájék, a mit kora reggel, Tifliszbe való megérkezésünk előtt láttam, nem felelt meg várakozásaimnak.

Már a Grúz hadi-út mentén jártunk. A tulajdonképeni hegységet itt már nem lehet látni, hanem kopár és lakatlan, vagy pusztai jellegű halomvidék veszi körül a Kura folyó völgyét, s valóban unalmasnak lehetne nevezni a tájékot, ha itt-ott nem tűnnék fel egy-egy georgiai hegyi falu, vagy nem hozna változatosságot a tájképre a Kura folyó partjának egy-egy festőibb részlete.

Különösen pompás a régi, georgiai királyváros *Mczchet*,[2] a mely a Kura tulsó partján, várszerű dómjával valóban gyönyörű képet nyujt.

Mintegy $^1/_2$10-kor d. e. érkeztünk *Tifliszbe*, a hol a pályaudvaron a konzulátus titkára, Buchartowski várt bennünket Ugron István konzul

[1] A török-orosz háború befejezése után került Batum orosz kézre.

[2] Grúz nyelven helyesebben *Mczcheta*.

helyett, a ki ekkor, sajnos, szabadságon volt. A titkár azzal a kellemetlen hírrel fogadott, hogy felfogadott preparatorunk és tolmácsunk, a Lenkoranból való LAIS 10 napi várakozás után ismét elutazott, s most valahol Tiflisz és Lenkoran közt tartózkodik.

LAIS szareptai német, a ki Lenkoranban telepedett le, s a ki természetrajzi gyűjtésekkel foglalkozik. Mint tolmács, már több expedicziót kisért el a transzkaspi vidékekre, így FLOERICKE dr. ornithologiai gyűjtő-utazása alkalmával mint preparátor különösen hasznavehetőnek bizonyult.

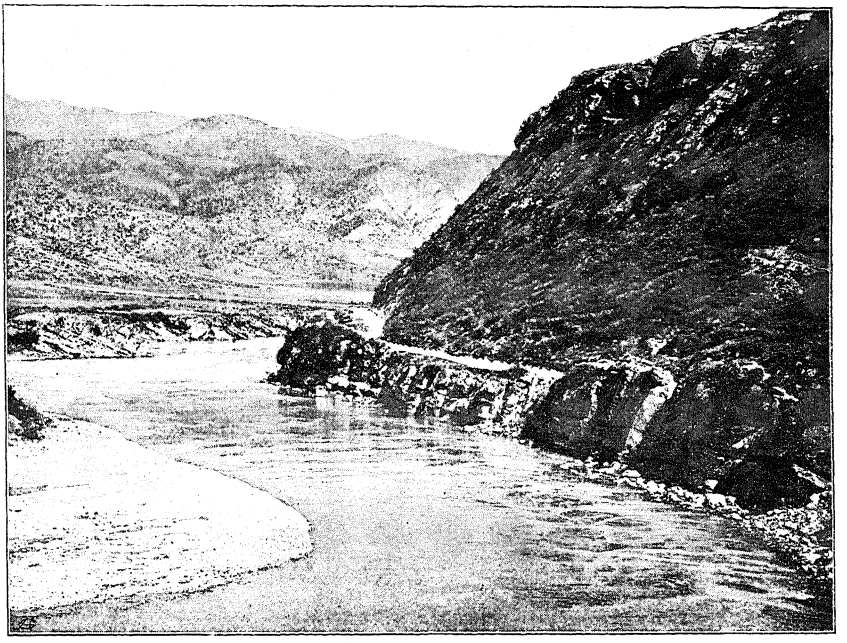

3. kép. Részlet a Kura völgyéből.

Szolgálatát levelezés útján biztosítottam magunknak, s elutazásunk előtt telegráfáltam neki, hogy április elején legyen Tifliszben, s várjon bennünket a konzulátuson. A mint BUCHARTOWSKI elmondotta, már márczius 24-én megérkezett nagy sebbel-lobbal Tifliszbe, várt ott április 6-áig, és éppen azon a napon utazott el, a melyen mi megérkeztünk, s a melyen telegrammal értesítettük jövetelünkről.

Az volt a legrosszabb a dologban, hogy nem tudtuk, hol keressük az elveszettet. Mindenesetre a Tiflisz és Lenkoran közötti úton kellett lennie, s nem mulaszthattuk el, hogy Lenkoranba ne telegráfáljunk érte, ámbár nagyon kétséges volt, hogy így is egyáltalában sikerül-e a legközelebbi napokban összeköttetésbe jutni vele. El kellett kerülnünk minden időveszte-

séget, s azért örömmel fogadtuk Buchartowski ajánlatát, hogy keressünk Tifliszben valami ideiglenes helyettest. Mialatt mi Tifliszben való tartózkodásunk első napján (április 8-án) bevásárlásokkal, az itt megrendelt serétes patronok átvételével, továbbá a tifliszi kereskedelmi bankhoz küldött pénzünknek tovább való küldésével voltunk elfoglalva, Ugron kitünő szolgája, a szareptai Stephano tolmácsot keresett, még pedig annyiban sikerrel, hogy másnap korán reggel a Londres hotelben elénk állított egy kis törpe ficzkót, Adam Adamovics Klippert „vadász, sajtkereskedő és természetrajzi tárgyak

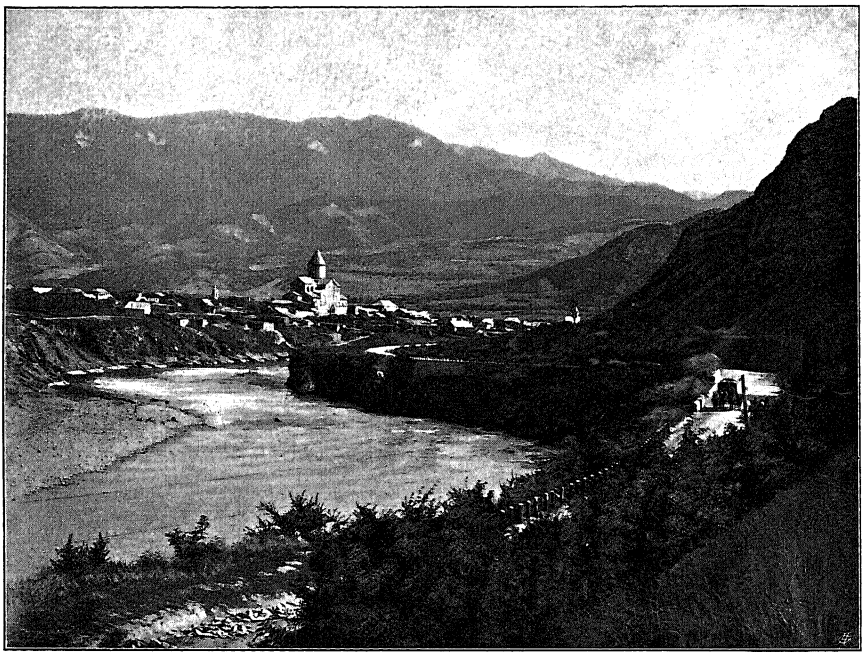

4. kép. Mczcheta.

elárusítója" személyében, a ki hajlandó volt a kirándulást velünk megtenni. Az alig öt láb magas, kissé kopott alak elmesélte, hogy több kaukázusi nagybirtokosnál volt már vadász és felügyelő, s jelenleg Tifliszben sajtkereskedést nyitott, összekötve természeti ritkaságok árusításával, különösen pedig kitömött madarakkal kereskedik. Sok vadászatra is meghívják, sőt Mihajlovics Miklós nagyherczeg is szivesen látja, mint a vadászat vezetőjét. Mindezt nagy bőbeszédűséggel, különös, néha alig érthető dialektusban mondotta el, a melynek alapja eredeti, ősi sváb dialektus, keverve germanizált közönséges orosz kifejezésekkel. Minthogy Stephano és Buchartowski a legkedvezőbben nyilatkoztak róla, s miután az eredeti kis Hüvelyk Matyi beszéd közben sok erdei és pusztai tapasztalatot árult el, továbbá minthogy

németül, oroszul és tatárul jól beszélt, s végül kívánságai sem látszottak igen túlzottaknak: czélszerűnek látszott őt az „elveszett" Lais pótlására felfogadni. Ezt a nézetemet közöltem dr. Stummer-rel, s minthogy ő is teljesen egyetértett velem, megfogadtuk Klippert-et hat hónapra, havi 150 rubel fizetéssel, a mely összegnek fele a szerződés megkötése után előre volt fizetendő. Tifliszi fogalmak szerint — Tiflisz egyike a legdrágább városoknak — ez az ár nem túlságosan nagy, s így meg lehettünk elégedve, hogy ettől a kellemetlenségtől ilyen gyorsan megmenekültünk. — Klippert-et április 9-én

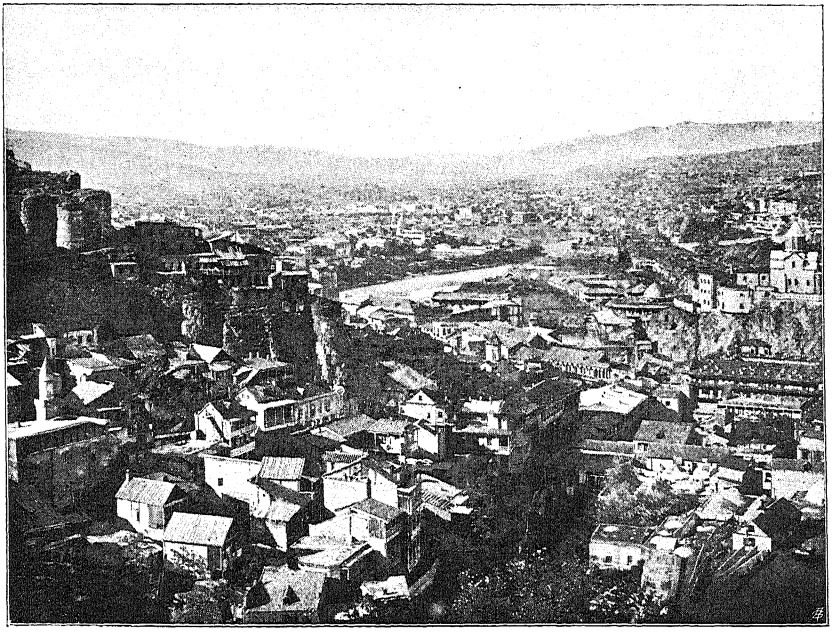

5. kép. Tiflisz.

fogadtuk fel, s már 10-én tovább utaztunk. Ez a gyors elhatározás és ügyeinek rendkívül gyors rendezése, a mikor hat hónapra hagyta el otthonát, nekünk nagyon tetszett, s valóban szerencsét kívánhattunk magunknak ehhez a kitünően sikerült fogáshoz. Azonban, sajnos, a mint a későbbiek mutatták, alaposan csalódtunk, mert a jó Klippert-tel ugyancsak sok bajunk volt még ...

De térjünk vissza tifliszi tartózkodásunkra.

A ki olvasta Mirza Saffi-t, s beleképzelte magát abba a mesevilágba, a melylyel Bodenstedt tolla szőtte körül Tifliszt és a Kura völgyét, az ugyancsak kiábrándul, ha meglátja a modern Tifliszt.

Száraz és vigasztalanul kopár, puszta dombokkal körülvett széles, kietlen völgyben amfiteátrumszerűleg emelkednek a város egyszerű, európaias,

de lapos tetejükkel Ázsiára emlékeztető házai, minden eredeti jelleg, minden festői varázs nélkül. Ilyen Tiflisz helyzete, s ilyen rá a kilátás a környező halmokról. Mély, sziklás mederben rohan alá a sebes folyású Kura, s mindkét partján messze szanaszét ágazik a terjedelmes város.

Természetes, hogy azután, a mikor a város magasabb fekvésű utczáin járunk, vagy a Dávid-hegy oldalára kapaszkodunk, vagy éppen a régi perzsa vár romjait mászszuk meg, egészen más lesz a benyomás, s olyan képek tárulnak elénk, a melyeknek festőisége ellen semmi kifogásunk sem lehet, habár a háttérben a kopár dombok meglehetősen egyhangú kerettel övezik is körül.

A régi várhoz és a pompás kilátással kecsegtető botanikus kerthez vezető út az ázsiai városrészen visz át, a mely különösen érdekes és hamisíttatlanul eredeti. Mint egyáltalában mindenütt keleten, az egyszerű, négyszögletes kis házak és kunyhók tömkelege messziről igen festői képet nyujt, de közelről szinte visszariasztó a piszok, a pusztulás és a hanyagság.

A „Hotel de Londres"-ben szálltunk meg, a melynek vezetése és különösen franczia konyhája — dicséretére legyen mondva Richter-nének, a vendéglősnének — minden nagy városnak becsületére válnék. Innen indultunk kirándulásainkra, rendesen az előzékeny Buchartowski vezetésével. Megtekintettük a város főbb nevezetességeit, így az európai városrészt és a nagy Erivan-teret, a kormányzó palotáját és óriási, üdezöld parkját, de különösen a híres kaukázusi múzeumot. Sajnos, hogy Radde titkos tanácsos[1] a párizsi kiállításra utazott, s így nem tehettük nála tiszteletünket; sőt, a mint mondták, a múzeum nevezetességeinek egy része is Párizsban volt a kiállításon. Azonban maradt még elég látnivaló a múzeumban, s különösen a kaukázusi népviselet s a háztipusok rendkívül megragadták figyelmünket. A múzeum zoológiai gyűjteményét helyszűke miatt nem lehetett jól kiállítani, de nem kételkedem, hogy a némileg hiányos, kiállított gyűjteményhez pompás tanulmányozni való anyag csatlakozik. A múzeum minden őre távol volt, s így nem tekinthettük meg a múzeumnak elzárt kincseit, csakis azt a gyűjteményt nézhettük meg futólag, a mely ki van állítva. Mint régi ismerőst üdvözöltük azt a biologiai csoportozatot, a mely a Talys-völgy madáréletét mutatja be, s a mely Radde „Ornis caucasica" czímű művének czímlapját diszíti.

Az európai Tifliszben tett kirándulásainknál érdekesebbek voltak az *örmény bazárban*, a nagy és élénk vásártéren, különösen pedig a nagy kiterjedésű *karaván-szerájban* tett sétáink, a melyek először vezettek bennünket a keleti vásárok zürzavarába. A hosszú, keskeny és kanyargós utczákra nyilnak az iparosok nyitott, barlangszerű műhelyei. Töménytelen szép, keleti árút lehet itt vásárolni, s ezek közt különösen a szőnyegek és

[1] A kaukázusi múzeum megteremtője és igazgatója.

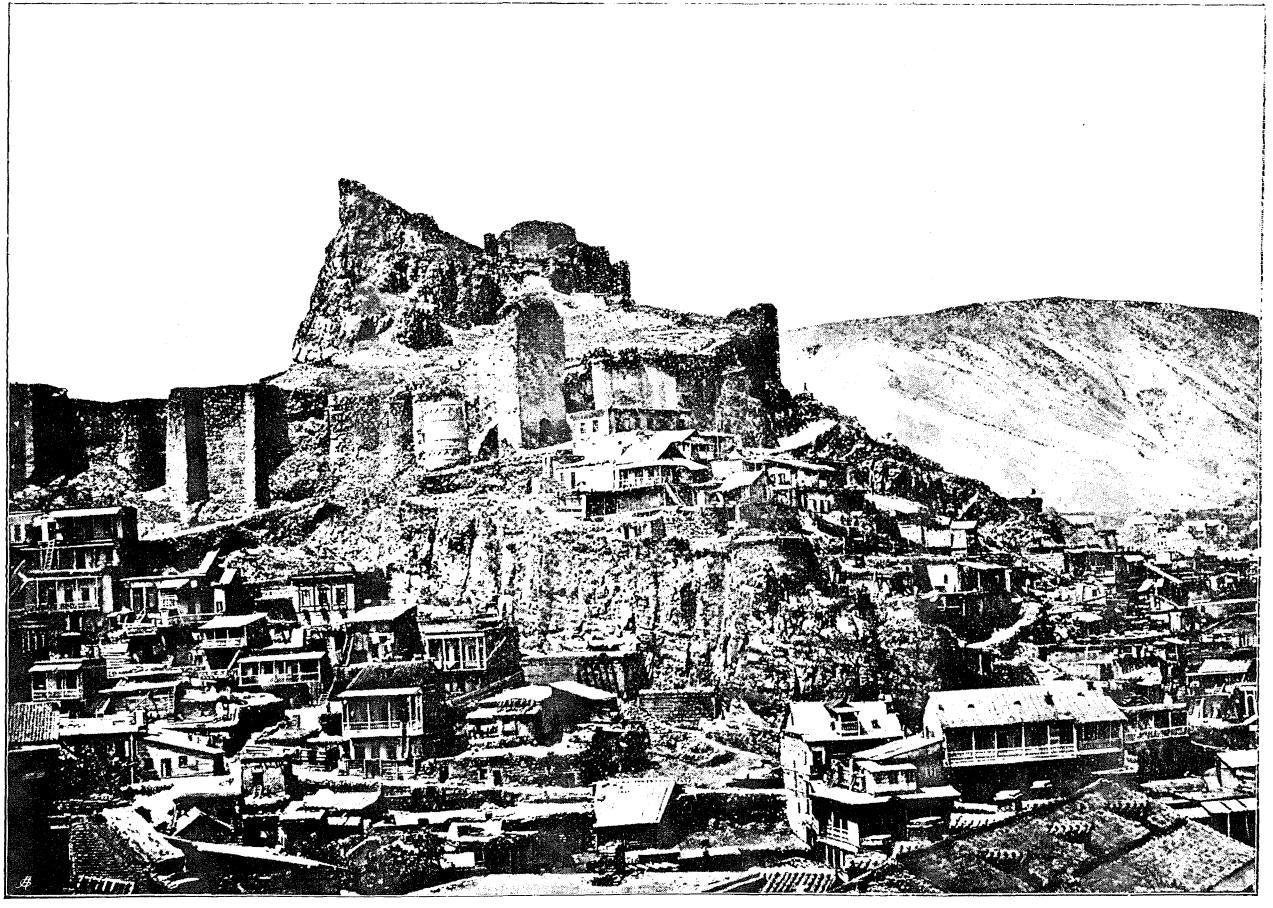

6. kép. A perzsa vár romjai Tifliszben.

a pompás kaukázusi fémárúk valóban műbecsűek Keleti tarkaság tekintetében valóban semmi kifogásunk sem lehet a műhelyoduknak, a méhkasszerűleg épített szerájkupoláknak, sátraknak és folyosóknak ez ellen a tömkelege ellen, de az egészből hiányzik valami festői egyöntetűség, mert akármilyen zűrzavaró ethnografiai jellege is van ennek az utczán tolongó emberáradatnak, semmiképen sem tünik fel vonzónak.

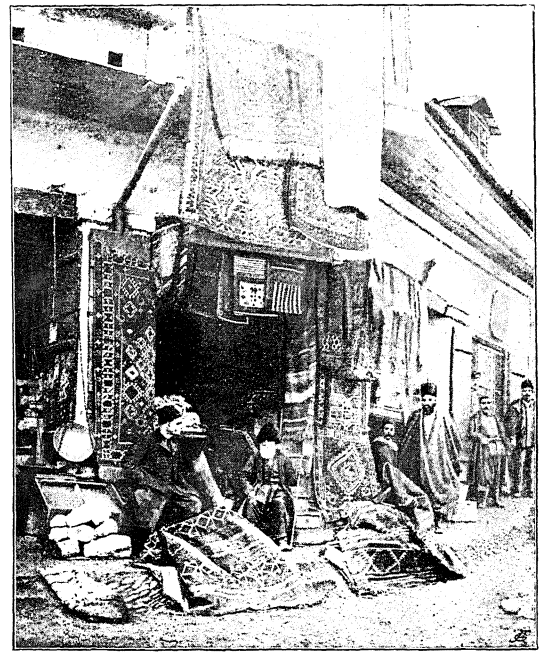

7. kép. Szőnyeg-bazár Tifliszben.

Az eredeti kaukázusi öltözet, a hosszú cserkeszköpönyeg, mellén a tölténytartókkal, nem éppen festői; de különösen az a tüntető, állig való felfegyverzés, a fontoskodó, délczeg járás, azok az „à la mousquetaire" csipőre tett kezek, meg a kihívó tekintet: az én ízlésem szerint nem természetes, hanem tettetett, szinpadias viselkedése ennek a mindenféle lezghi, osszéth, imerét, georgiai, szvanéta stb. népségnek . . .

Talán szentségtörésnek látszik, hogy én a tifliszi kaukázusi népeket így ítélem meg, de mint igazságszerető hirmondó, kötelességemnek tartom benyomásaimról úgy beszámolnom, a hogy azokat a helyszinén nyertem. Azonban hiszem, hogy ítéletem teljesen józan, mert a Kaukázust valóban csak futtában érintettük, semmi közünk sem volt az egyes fajokhoz, hanem csak a turista elfogulatlan szemével tekintettünk a körülöttünk nyüzsgő tolongásra.

Mindenekelőtt fel kell említenem, hogy semmiféle színhatás sem teszi festőivé az utczát. Minden ember szürke, fekete, vagy sötétkék ruhában jár, csak itt-ott tünik fel egy-egy sötét barnás-viola, vagy rikító narancsszínsárga öltözet, hogy némi változatosságot hozzon az egyhangú szürkeségbe. Magukat a népfajokat még kevésbbé találtam valami szépeknek, különösen azért, mert a perzsa és örmény elem a túlnyomó, pedig ezek a több évszázad óta tartó szolgaság hatása alatt ugyancsak degenerált népfajok. Ezeknek az embereknek különben szabályos vonású arczáról nyereségvágy, ravaszság és elvetemedettség tükrözik le, sőt igen sok arcznak valóban vadállatias, tipusos gonosztevő jellege van, a mely tökéletes összhangban van a nyug-

talan, kancsal tekintettel, s a visszafejlődött, erőtlen alakkal. A szó leggonoszabb értelmében áll előttünk a „fin de rasse" pusztuló nemzedéke!

Az igazi kaukázusi, az oroszok georgiai vagy grúz népe sokkal vonzóbb, s különösen a magasabb állásúak között valóban hatalmas alakokat, igazán nemes, habár kissé erőtlen vonásokat lehet látni, de úgy hiszem, hogy nem képzelődés, ha állítom, hogy ennek a népnek önérzetes, harczias viselkedése — különösen a városokban — mesterkélt és szinpadias. Nincs igazi magja ennek a dolognak, s a hatalmaskodó Bramarbas-modor úgy, mint a fegyverviselés olyan sport, a mely a régi dicsőséges multon kérődzik, s csak külsőségekben nyilatkozik. S habár az a rövid idő, a mely alatt megfigyelhettem őket, nem elegendő arra, hogy megítéljem, vajjon képesek volnának-e ezek még ma is a SAMYL-lal küzdő nagyapák hősiességét felújítani, de rövid tartózkodásunk is elegendő volt, hogy ez a kérdés önkénytelenül is felmerüljön lelki szemeim előtt . . .

Még legjobban tetszettek a tatárok, legalább a munkás néposztályból. Rendkívül alacsony műveltségük mellett legalább testi épségüket őrizték meg ezek a szegény ördögök, s valóban csodálatos atlétai termeteket lehet köztük látni. Ilyen erőteljes termetű és kolosszális izomzatú alakokat nem mindenütt láthatni, s egyik-másik teherhordó, vagy munkás hatalmasság és arányosság tekintetében mintája lehetne a legszebb Herkulesz-szobornak.

Hát a georgiai nők, a Kaukázus híres szépségei? — Méltán udvariatlansággal vádolhatnának olvasóim, ha nem emlékezném meg róluk, de félek, hogy valóban udvariatlan leszek, ha véleményemet őszintén megmondom. Nem vagyok olyan elbizakodott, hogy rövid tartózkodásom és kevés tapasztalatom alapján hivatottnak érezzem magamat ilyen kényes kérdésben ítéletet mondani, azért inkább a Kaukázus egyik kitünő ismerőjére, BODENSTEDT-re hivatkozom, a ki mint költő és mint MIRZA-SAFFI tanítványa, kétségkívül illetékesebb bíráló, mint jó magam. Halljuk hát, mit mond ő!

„Európában rendesen úgy képzelik a georgiai nőt, mint valami magas, karcsú alakot, telt termettel, puha, gazdag öltözetbe burkolva, sűrű fekete hajjal, a mely elég hosszú, hogy minden férfi-szivet körülhálózzon; nyilt, nemes homlokkal, s olyan szemekkel, a melyek tündéri hatalommal bűvölik el az embernek minden érzelmét és minden gondolatát. Megjelenése csupa báj, előtte öröm jár, lépését csodálat követi. A virág, a melyet eltiport, haldokolva is gyönyörtől remeg, s utolsó lehelete is illatárként hódol a tündérnek... Ilyenféle ideákkal jönnek rendesen az idegenek Georgiába, s azután jókorát csalódnak. Azok az utazók, a kik ilyen előítélettel jönnek ebbe az országba, a melyet nimbussal vett körül a történelem és a szokás, azok vagy csökönyösen megmaradnak előítéletük mellett, vagy pedig rögtön a másik túlságba csapnak, s mindent piszkosnak, csunyának, utálatosnak találnak egész a szörnyűségig. Az igazság középütt van. A georgiai nép tagadhatatlanul a Föld egyik legszebb népfaja. Csakhogy, ha a nőknek különös tisztelője

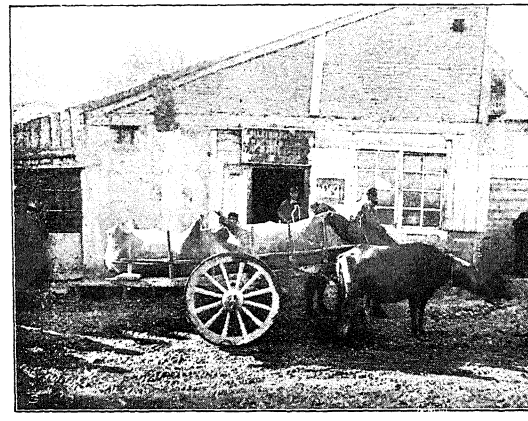

8. kép. Borszállítás tömlőkben, bivalyos kordén.

vagyok is, itt mégis a férfiaknak adom az elsőbbséget a másik nem felett. Ebben a tekintetben Georgia minden olyan művelt lakója egyetért velem, a kinek szeme, ízlése és pártatlan ítélőképessége van. Ehhez még hozzá kell tennem, hogy afféle magasabb szépség, amelynek szeméből a szív, a szellem és a kedély tükrözik, az egész Kaukázusban alig található. Körülbelül láttam Georgiának minden kincsét, a mit női szépség gyanánt felmutathat, de nem emlékszem egyetlen olyan arczra sem, a mely ízlésemet tökéletesen kielégítette volna, habár az ország női lakóinak bájos viselete sokban hozzájárul, hogy elragadóvá tegye őket. Hiányzik az arczokból az a nemesebb, eszesebb kifejezés, a mely a szép európai nők arczát olyan különös varázsúvá teszi. Ezek még akkor is szerelemre gyújthatnak, s akkor is megnyerhetik sziveinket, ha már túl vannak a virágzás korán, de a georgiai nők mindent elvesztettek, ha letünt ifjúságuk varázsa."

No de nem azért jöttünk Tifliszbe, hogy a kritika minden fegyverével felszerelten tegyünk ilyen részletekbe menő tanulmányokat, hanem „*sine ira et studio*" élveztük, a mi tetszett, s minden csalódottság érzete nélkül tértünk napirendre olyan dolog felett, a mely tetszésünket nem nyerte meg. Pedig van érdekes tárgya Tiflisz nép- és társadalmi életének, elkezdve a revolverrel, karddal és kindsállal felfegyverkezett „herczeg"-től, le egészen a típusos vízhordóig, a ki bőr-iszákokban, lóháton hordja fel a Kura vizét a meredek hegyoldalakra és a házakba, vagy le egész a kezdetleges bivalyoskordéig, a mely kachéti borral telt különös alakú *burduk*-okat szállít.

A *burduk* egész bivaly- vagy marhabőrből készül, a melyet lefejtése után megtisztítanak minden zsírtól és vértől, azután naftával bemázolják és tömítik, végül újra összevarják, s így folyadékok tartására szolgálhat hordó helyett. Az állat lábainak csonka maradványa szolgál használat közben csapul. Hogy a bor az ilyen bőrből, naftával készült iszákban mindenféle gyanús ízt vehet fel, könnyen érthető. A sokat dicsért kachéti borok tényleg sokat is szenvednek az ilyen rossz kezeléstől. Ezzel szemben a czélszerű, sőt szakszerű módon kezelt kaukázusi borok valóban kitünőek, s nemcsak a császári pinczék nagyszerű termékei, hanem az aránylag olcsó sváb és orosz paraszt-borok is tökéletesen megérdemlik jó hírnevüket.

A bazárokban, ezúttal Klippert kiséretében, gyakorlati czélból is jártunk,

t. i. *baslik*-okat (csuklyás gallérokat) és főként *burká*-kat vásároltunk be, mely utóbbiak félköralakban szabott, durvaszálú szövetből valók, s mint esőköpenyegek, lóháton való utazáskor rendkívül jó szolgálatot tesznek, mert teljesen vízállók, s mégis egészen könnyűek és betakarják mind a lovat, mind a lovast. Ezért aztán nemcsak eredeti hazájukban, a Kaukázusban hordják őket, hanem különösen az orosz tisztek az egész nagy birodalomban mindenütt viselik.

Ez üzleti dolgok közben volt időm tiszteletemet tenni DR. OBERG német főkonzulnál is, a ki UGRON távollétében az osztrák-magyar konzulátus teendőit is elvállalta. Az ismert nevű tudós még az este visszaadta látogatásomat, s megvolt az az örömünk, hogy érdekes fejtegetéseit a Kaukázus népeit illetőleg, a mi ethnografiai és nyelvészeti tanulmányainak főtárgya volt, hosszabb időn át élvezhettük Ekközben kisült, hogy DR. OBERG összehasonlítás czéljából a magyar nyelvet is tanulmányozta, s ezen a mi szép, de a német ajaknak, sajnos, nagyon is nehéz nyelven eredetiben olvashatta legnevezetesebb klasszikusainkat.

Ezzel a szeretetreméltó, nyugateurópai tudóssal való találkozásunk volt kaukázusi tartózkodásunknak utolsó epizódja. Április 10-én, megszaporodva KLIPPERT-tel, elutaztunk, s 20 órai vasutazás után, 11-én reggel 7 órakor érkeztünk meg *Bakuba*.

A délután átszelt terület éppen olyan érdektelen, mint a milyen Tiflisz körül volt. Csak *Jelisavetpol* körül nyílik kilátás a Kaukázus szép, hóval fedett ormaira. Az éj legnagyobb részét az elegáns berendezésű transzkaukázusi vasút kényelmes hálókocsijában töltöttük. A vasút tarifája, különösen az orosz viszonyokhoz képest, elég magas, ámbár ezzel szemben olyan kényelmet nyujt, a milyenhez a mi európai vasutainkon nem szoktunk. Különösen feltünő a nagyszámú személyzet, mert a főkalauzokon, ellenőrökön és vonatvezetőkön kívül még minden vaggonnak külön felvigyázója van. Az állomásokon ez a sok ember katonásan sorba áll, úgy, hogy a hosszú kocsisor előtt mintegy kordont vonnak. A vonatoknak ez az erős kisérő személyzete tulajdonképen védelmül szolgál a némileg hiányos közbiztonsági állapotok mellett, mert a Kaukázus kalandvágyó népe nem ritkán vetemedik lopásra, rablásra, sőt gyilkosságra is a vonatokon. Az állomásokon itt a Kaukázusban gyakran látni nagyon is gyanús alakokat, a kik még tele is vannak aggatva mindenféle veszedelmes játékszerrel: karddal, tőrrel, revolverrel. Ezekre való tekintettel bizony kellemes megnyugvást szerez a feszes, látszólag kitünően iskolázott hivatalnokoknak ez a kis serege, a mely czélszerű és elegáns egyenruhában, ponceau-vörös kivarrású sötétzöld ruhában, magas csizmában s vörös posztóval fedett kis alacsony asztrachán-kucsmában mindig közel s mindig készenlétben van. A transzkaukázusi vasút, a mely Kaukáziát, sőt részben még Turkesztánt is megnyitotta a kereskedelemnek, de különösen Baku petroleum-mezőit hozta a Fekete tengerrel összeköttetésbe, úgy látszik, elsőrangú közlekedő vállalat, mert a mint az évi kimutatások bizonyítják, a vonalnak tetemes bevételei vannak (így pl. 1899-ben 80 millió rubel bruttobevétele volt).

Baku felé a tájkép megváltozott, s egészen ázsiainak kezdett feltünni. Kopár homokkő-sziklák, napégette halmok, a melyeken fűszál sem terem, veszik körül itt a vasúti vonalat. A hőmérséklet is tetemesen magasabb, mint a jóval magasabb fekvésű és hűvösebb Tifliszben, s miután ez a terület már klima tekintetében a száraz turáni alföldhöz tartozik, a levegő rendkívül tiszta, s azúrkék ég borul az éles vonású tájkép látóhatára fölé.

A pályaudvaron a tiszteletbeli osztrák-magyar konzul, GOLDLUST HENRIK megbizottja várt reánk, a kinek segítségével mindenekelőtt féltett kincseinket, az előre küldött podgyászt kutattam fel a pályaudvar töménytelen mindenféle árúval tömött, óriási raktáraiban, s miután ez sikerült, a podgyászt azonnal a „NIKOLAJ II" nevű gőzhajóra szállítottuk, a mely délben volt indulandó a Kaspi-tavon keresztül. Ezután az „Europa"-hotelbe siettünk átöltözni és megreggelizni.

A városban némi petroleumszag volt érezhető, de még az ételeknek is volt valami petroleumszaga, figyelmeztetve bennünket, hogy a nafta városban vagyunk. Ez a kis kellemetlenség azonban sokkal kisebb volt, mint a hogyan az előző leírások után vártuk. Sokkal inkább emlékeztettek az *árak* arra, hogy abban a városban vagyunk, a melyben a szó szoros értelmében a földből bújnak elő a milliók, s a hol tréfás vezetőnk, GOLDLUST megjegyzése szerint, a lakosság nem is tud más számot kimondani, csak olyant, a mely *legalább* hétjegyű.

Ezúttal csak nehány óráig tartózkodtunk a városban, akkor is legnagyobb részt előzékeny konzulunk társaságában, a ki maga is nagy gyáros Bakuban, s így ennek az érdekes kereskedelmi góczpontnak minden körülményeiről részletesen tájékozódva van. Megigérte, hogy visszaérkezésünkkor a „*Fekete város*" minden csodáját, s a város két forráskerületének, a *Bibi-Eibad* és *Bala-Chaneh* kimeríthetetlen természeti kincseit meg fogja mutogatni. Déltájban bevezetett bennünket GOLDLUST úr a kikötőbe, a mely a Kaspitónak szép, tágas magas dombokkal környezett öblében van, s mögötte a város amfiteátrumszerűleg emelkedik a halmokra.

9. kép. Grúz fegyverkovács Tifliszben.

A mi „Imperator Nikolaj II" hajónk nagy, rendkívül

elegáns gőzös volt, a „Kawkaz i Merkurij" hajóstársaságnak egyik legszebb gőzöse. Kényelmesen berendezkedtünk a gőzös jó kabinjában, s a hajó csakhamar künn ringott a világos-zöld Kaspi-tengeren, mert csakugyan tengernek lehet nevezni a Földnek ezt a legnagyobb belvizét, a melynek oly hatalmas víztömege van, s a melynek viharjai veszélyesek lehetnek még a legnagyobb gőzösökre is.

Vihart ugyan nem kaptunk, de a mint kiértünk a nyilt tengerre, friss szél támadt, s magas hullámok jártak, a melyek a hajót kellemetlen kettős mozgásba hozták, t. i. a hajó egyidejűleg bólintó és támolygó mozgást végzett, a mint a huliámok majd a hosszanti, majd a keresztirányú tengely körül

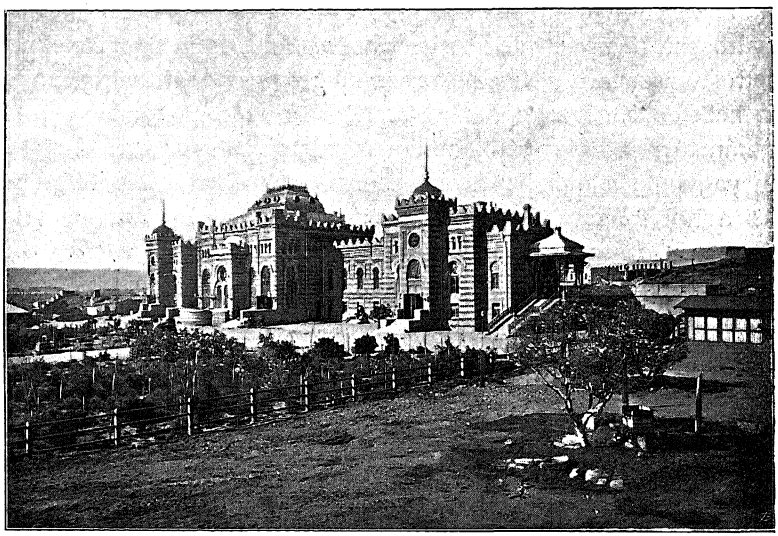

10 kép. Baku pályaudvara.

himbálták a hajó testét. Ez aztán olyan kellemetlen mozgás, hogy az ember minden egyensúly-érzetét elveszti.

Az a sok utas, a ki az ebéden még együtt volt, lassankint mind eltünt a szalonból és a fedélzetről, s este felé, a mikor már a szél ugyancsak megerősödött, egyedül maradtam „életben" a szalonban, s leveleket írtam. A hajó mind erősebben és erősebben tánczolt, s 9 óra tájban teát rendeltem, a melyet sikerült még épségben a pinczértől átvenni, de alig, hogy a kezemben volt, elvesztém az egyensúlyt, s teástól, székestől együtt a szalon tulsó sarkába hömpölyögtem. Ezt intő jelnek tekintettem, hogy ne daczoljak tovább a Kaspi-tenger Neptunusával s minthogy írni úgy sem lehetett tovább, követtem útitársaimat, a kik már rég „vízszintes helyzetben" horkoltak, s magam is kis fészkembe kuporodva, álomra hajtottam fejemet.

II. FEJEZET.

A KÖZÉP-ÁZSIAI VASÚTON.

Hajnalhasadtával már a fedélzeten voltam, a hajó heves tánczolása daczára is jól töltött éjszaka után, mert felhozott a kiváncsiság, hogy minél előbb élvezhessem Ázsia partjainak feltünését. S csakugyan a hajnal első pirkadásával az északkeleti látóhatáron fel is tüntek a partok, mint hosszan végig nyuló csík az almaszín-zöld habok felett.

Lassankint megtelt a fedélzet és a szalon az utasokkal, a kiknek halavány és zöldesszinű arczán még a tegnapi „vihar" következményeit lehetett látni, s éppen olyan vágyva tekintettek a közelgő partok felé, mint én, noha vágyakozásunknak egészen más oka volt, s ámbár az igéret földje helyett a *Nagy-Balkhan* száraz, kopár és köves sivatagja várta is őket.

Krassznovodszk, a transzkaspi vasutak mai kiindulási állomása, egyike Oroszország legrégibb transzkaspi birtokainak. A vasút korábbi kiinduló állomását, *Uzun-Adát*, elhagyták, mert kikötője, a *Michailov-öböl*, lassankint egészen elhomokosodott. Krasznovodszkot Nagy Péter czár parancsára, a Bekovics cserkesz fejedelem vezetésével *Chiva* és *Buchara* ellen indított expediczió alapította már 1716-ban. A legújabb időkig egészen jelentéktelen, teljesen izolált erőd volt, a mely a Kaspi-tengeren való hajózás védelmére és a keleti khánságok ellen indított operácziók kiinduló pontjául szolgált. Csak 1878-ban, a mikor komolyan megkezdték a tekke-turkmenek leigázását, tett szert Krasznovodszk nagyobb jelentőségre, mint a hadiműveletek kiinduló pontja, s ezért megnagyították az erődítményeket, a melyeket még ma is kaszárnyákul használnak.

A tekke-háború szerencsés befejezése után elhatározták, hogy a Skobelev tábornoktól tisztán hadi szempontból, a Michailov-öböltől egész Kizil-Arvatig épített vasútat tovább fogják vezetni. A mint azután Annenkov tábornok erélyes vezetésével 1883-ban újra kezdték az építést, s a rendkívüli tér-

színbeli nehézségek daczára is meglepően rövid idő alatt,[1] úgyszólván egész Turkesztán szivéig hatoltak, azonnal belátták, hogy az eredetileg kiinduló pontul választott Uzun-Ada nem felel meg azoknak a követelményeknek, a melyeket a természetszerűleg gyorsan kereskedelmi úttá fejlődő vonal tengerparti végződésétől várunk. Habár Uzun-Ada kikötője a tágas öbölben elég védett helyen van is, az öböl nagyon szikár, s előrelátható volt, hogy a sivatag északkeletről előrenyomuló homokbuczkái csakhamar teljesen be fogják temetni. 1896-ban tehát elhagyták ezt a kikötőt, s Krassznovodszk (vörös-víz) lett a kiinduló állomás.

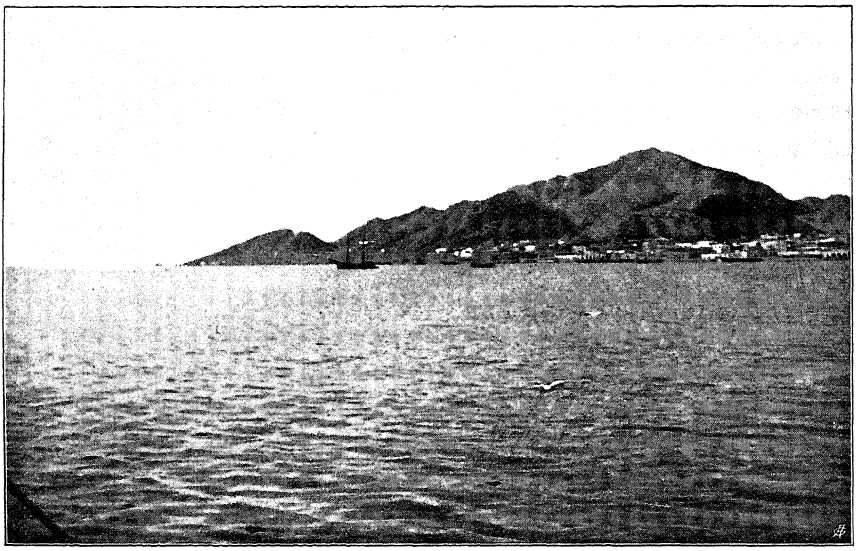

11. kép. A Nagy-Balkhan végződése Krassznovodszk mellett.

Ettől az időponttól kezdődik a városka igazi léte, s jelenleg, ámbár tulajdonképen kétségbeesett helyzetben van, mégis virágzó és gazdag jövő vár reá.

Meredek, vöröses-szürke sziklafalakkal kerített széles völgykatlan kerületén lépcsősen emelkednek a város lapostetejű, élénk fehér, zöld vagy kékszinűre mázolt házacskái. A város közepén emelkedik az egyetlen monumentális épület, a faragott homokkőből, izléses perzsa stílusban épült pályaudvar, a mely kupoláival, hatalmas mór ablakíveivel és két színben csíkozott falaival uralja az egész helységet.

[1] 1885-ben Askhabádig 520 versztet, 1886-ban Mervig és az Amu-darjáig 1070 versztet, 1898-ban Mervtől Kuskig 142 versztet, 1888-ban Szamarkandig 1415 versztet építettek; 1895-ben folytatták a szamarkandi vonalat, s 1899-ben megnyitották a fergánait Andidzsán végállomással (307 verszt), 1898-ban pedig a taskenti vonalat (332 verszt). Az egész középázsiai vasuthálózat hossza jelenleg 2196 verszt, vagyis 2518 km.

Dél felé hosszú sor kietlen, fekete vagy vörösbarna sziklazátony rúg ki a tengerre, a mely az ő smaragdzöld, kristálytiszta hullámaival gyönyörű előtérül szolgál a különös, de festői tájképnek.

A medenczeszerű mélyedést, a melyben a város elterül, pusztán, kopáran veszik körül a Nagy-Balkhan sziklafalai. Egyetlen fa vagy bokor, de sőt egyetlen fűszál sem diszíti ezt az igazi sivatagi hegységet, s vigasztalan kopárságban terülnek el előttünk a vörösbarna sziklák, a fényes feketére pörkölt sziklazátonyok s a vakítóan fehér vagy fakósárga parti homokbuczkák; mindez pedig igazi sivatagi képpé egyesül.

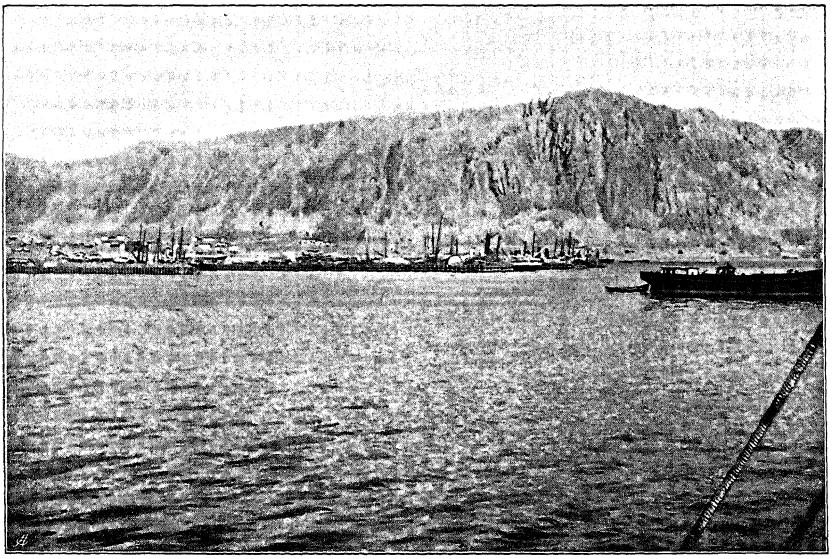

12. kép. Krassznovodszk.

A Kaspi-tó itt is sekély, habár a partok sziklásak is, úgy, hogy a hajók kénytelenek hosszú fahidak mellé kikötni. A „Középázsiai vasutak" — így nevezik ma hivatalosan a hajdani katonai vasutvonalat — forgalma igen nagy, s ezért a gőzhajó-kikötő körül élénk, tarka élet fejlődött, a melyet mi idegenek természetesen különös érdeklődéssel szemléltünk.

Katonatisztek és hivatalnokok, többen feleségükkel, siettek a hajóhoz, részben, hogy ismerősökre akadjanak, részben pedig, hogy a hajó kitünő konyháját élvezzék, mert Krassznovodszkban európaias vendéglő nincs, s a jégbehűtött sör ezeken a napégette tájakon olyan élvezet, a melyet csakis a gőzhajókon lehet megkapni.

Mindenféle fajú benszülött, hosszúnyakú perzsák ibolyás-vörös szinűre festett szakállal, aztán valóban félelmes, gonoszképű őrmények, nagy turbános bucharioták és szártok messziről, az ország belsejéből; vad, bozontos

13. kép. Vizipipás perzsa.

sipkájú turkmenek, magas termetű tatárok, meg egész sereg toprongyos, vadtekintetű teherhordó tolong a mólón és a hajó körül, hogy szállítmányokat vegyenek át, vagy megérkezett ismerősöket fogadjanak, vagy helyet biztosítsanak a visszautazásra, vagy pedig, hogy a hozott árút kirakni segítsenek.

Különösen érdekesek a hamalok,[1] mert ezek valóban mesés dolgokra képesek. Mezítláb leírhatatlan rongyokba burkolva, kopaszra borotvált fejükön kis tojásdad sipkával, s az ismeretes. bőrrel kipárnázott hordozó-vánkoskával a vállukon, tódultak a hajóra. A hajó fedélzeti nyilásának feltárása után erős tölgyfalépcsőt eresztettek le a hajóüregbe, a melyen úgyszólván az egész árút emberi erő segítségével rakták ki. A munkához három csoportban láttak hozzá: az egyik csoport lenn a hajóban rendezi a nehéz csomagokat és ládákat, s felsegíti a másik csoport embereinek vállára. Ezek azután csak a lépcsőn viszik fel a holmit, a hol a harmadik csoportbeli társaik már készen várják, hogy az árút tovább szállítsák a mólón.

A hajó gőzdaruját csak a legritkább esetekben, különösen nehéz szállítmányok kiemelésére használják. A többi közt volt a hajón czukorszállítmány is, a mely 20—24 pudos, tehát majdnem *400 kilogrammos* hordókba volt pakolva. Ezt a rettentő terhet lenn a hajókamrában egyctlen egy embernek a vállára tették, a ki azzal négykézláb mászott fel a lépcsőn, odafenn lassan felemelkedett, aztán sajátságos lökéssel átlódította lehajlott és szétterpesztett lábakkal váró .társának a hordozó-párnájára. Ez az utóbbi, bár mindig megrogyott egy kissé a teher alatt, kissé ide s tova ingott, de aztán tapogatózó, ingó léptekkel *egyedül és minden segítség nélkül* nyugodtan indult meg kifelé a mintegy száz lépésnyi távolban levő raktárakhoz.

Nálunk ilyen nagysúlyú dolgokba legalább is tíz ember kapaszkodnék, volna vele lárma, kiabálás, spektákulum; azután rángatnák, tépnék, dobálnák a holmit, az árúnak nagy javára, a mint abban, sajnos, minden európai pályaudvaron naponkint gyönyörködhetünk. Itt a vad Ázsia küszöbén, ezek a *kizilbasok* olyan pontosan és olyan óvatos elővigyázattal végzik ezt a nehéz munkát, mintha minden csomagban csupa tojás volna; minden mozdulatuk, minden kézfogásuk czélszerű és szükséges; nem kiabálnak, nem lármáznak, csak néha hallatszik egy-egy nyers „arrah!"-kiáltás, ha a nehéz teherrel megrakodott, mezítelen lábával halkan járó teherhordó valami bámészkodó sétálóba ütközik.

[1] Teherhordók.

A derék fiúk munkája gyorsan haladt, s mielőtt még reggelinket befejezhettük volna, már jelentették, hogy podgyászunk már egész rendben, a pályaudvaron van.

Krassznovodszkban ismét megvizsgálják az ember útlevelét, részben a délről, idegen területről jövő utasok miatt, részben pedig ellenőrzés szempontjából, mert Turkesztánba különös engedelem nélkül idegen nem teheti be a lábát.[1] Itt is azonnal meglátszott, hogy jövetelünk jelezve volt, s vártak bennünket, mert egy marczona tekintetű csendőr-altiszt várt a láttamozott útlevelekkel a pályaudvar közelében, s szivélyesen segített a pályaudvaron podgyászunkat felkeresni és továbbítani.

A középázsiai vasúton most mindennap indul a két végállomásról, mindkét irányban egy-egy postavonat, a melyen az étkezőkocsin kívül II. és III. osztályú vaggonok vannak, s csak 1900 óta jár vele I. osztályú kocsi is. A kocsik ugyan nem olyan fényűző berendezésűek, mint a transzkaukázusi vasúton, de megvan rajtuk az orosz vasútnak az a megbecsülhetetlen jósága, hogy az ülőhelyeket amerikai mintára alvóhelyekké lehet átalakítani, hogy az ember hosszabb utakat is teljes kényelemmel tehessen meg.

Az egész út hossza Taskentig 1747 verszt, tehát mintegy 1922 km., a melyet a vonat 66 óra alatt tesz meg. A vonatok átlagos sebessége, az állomásokon való tartózkodások nélkül, mintegy 30 verszt, de az állomások beszámításával, minthogy körülbelül 76 állomás van, csak mintegy 26·6 verszt óránként. Az állomásokon általában rövid ideig áll a vonat, csak a főhelyeken, a milyen *Aschabad*, *Merv*, *Amu-Darja*, *Buchara* stb., áll meg hosszabb időre, egészen 20 perczig.

Mint az összes oroszországi vasutakon, a melyek állami kezelésben vannak, úgy itt is rendkívül mérsékeltek a díjak. A zónatarifát, a mi „vasminiszterünk", Baross Gábor nagy alkotását az oroszok is elfogadták, s a geniális eszméhez méltó módon valósították meg összes vonalaikon.

De hol is volna alkalmasabb és czélszerűbb a zóna-tarifa, mint Oroszországban, a hol ezer és ezer verszt hosszúságú vonalakról van szó?

Az orosz birodalomban 100 zónát állítottak fel, a melyek közül az utolsó a 4661 és 4710 verszt közötti távolságokat foglalja magában. Az első 300 versztre kilométertarifát alkalmaztak, a mely szerint az első osztályban versztenként 3—5, a második osztályban 1—4, s végre a harmadik osztályban átlag egy-egy kopekkel nőnek az árak.

Ebben a szomszédos forgalomnak nevezhető csoportban a legalacsonyabb tarifa az első versztre 23 kopek az első, 14 a második és 9 kopek a harmadik osztályban, míg 300 versztre (333 km.) felemelkedik 8.90 rubelre, illetőleg 5·34 és *3·56* rubelre!

A zónaforgalomban azután 300 verszten túl a zónák legalább 25 versztenként következnek egymásután, s minden zóna az előbbinél az első osz-

[1] 1902. április 1. óta Turkesztán teljesen megnyilt a szabad forgalomnak.

tályban 50 kopekkel, a másodikban 30 kopekkel, a harmadikban pedig csak 20 kopekkel drágul. Így azután a legmagasabb zónadíj az első osztályban csak 59 rubel, a másodikban 35·40, a harmadikban pedig 23·60 rubel.

Azokon a vonalakon, a melyeken átlépik az európai Oroszország határát, a határon újra kezdődik a zónák számítása. Ugyanez áll a krassznovodszk—taskenti szakaszra is, közigazgatási okokból, mert vasúti jegyet csak Szamarkandig adnak ki, ott újat kell váltani. A mikor mi utaztunk Taskentbe, a vonaton csak második osztályú kocsik voltak, és így a jegy Szamarkandig csak 15 rubel és 60 kopekbe került, onnan Taskentig pedig hat rubelbe, az egész, két és fél napig

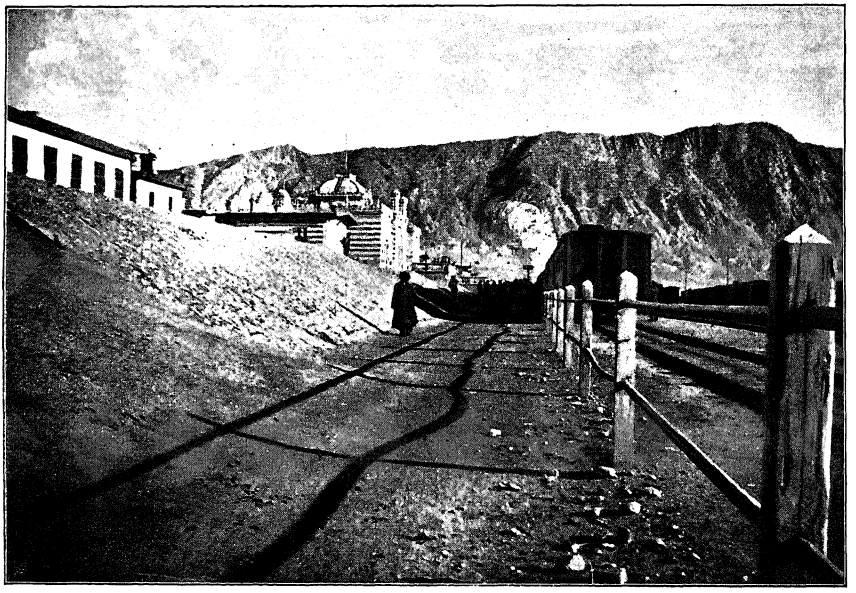

14 kép. A közép-ázsiai vasút kiinduló állomása és a régi orosz erődítmény sánczai Krassznovodszkban.

tartó út tehát 21 rubel és 60 kopekbe, a mi a mi pénzértékünk szerint, az út rengeteg hosszához képest, igazán nevetségesen csekély 56 koronányi árt tesz ki!

A vonatok azonban nagyon tele vannak, s különösen a középázsiai vonalon nem lehetett volna elevenebb a forgalom, mint a mit tapasztaltunk. Néhány útitárs segítségével, a kiket még a hajón ismertünk meg, lefoglaltunk egy kupét, s azonkívül megismerkedtünk még az orosz vasutaknak két gyakorlati dolgával, a minek, tekintettel az utasok nagy számára, igazán örülhettünk.

Az egyik intézkedés az, hogy minden utasnak joga van éjjelre hálóhelyet követelni, minélfogva éjjeli útra egy kupéba négynél több utast nem szabad elhelyezni. Az utas így a tengeri hajókon levő hálóhelyekhez hasonló, leeresztett ágyon kényelmesen töltheti az éjszakát. A másik intézkedés az, hogy a kocsiba annyi podgyászt szabad bevinni, a mennyi csak tetszik, hacsak

az utasoknak ez nincsen terhökre. A kalauzok segítenek a nagymennyiségű csomagot lehetőleg ügyesen elhelyezni az ülések alá és a podgyásztartó hálóban, de különben is a legnagyobb szívességgel megtesznek mindent, hogy a gondozásukra bízott utasoknak a hosszú utazást lehetőleg kényelmessé tegyék.

Mi hármunkat még abban a kedvezményben is részesítettek, hogy csak hármunkat tettek egy kupéba, a hol csakhamar otthonosan elhelyezkedtünk, s feszült figyelemmel kezdtük kisérni az elindulást, a melyet itt Ázsia küszöbén, a hajdani katonai vonalon sokkal körülményesebbnek gondoltunk, mint valóban történt. De általában nem ez volt az utolsó ilyenféle meglepetés, a mely mindinkább azt a gondolatot ébresztette bennem, hogy az európai utazó az ázsiai orosz földön nemcsak elvont tudományos dolgokat talál, a melyek tanulmányozásra érdemesek, hanem vannak ott olyan dolgok is, a melyeket érdemes nemcsak tanulmányozni, de meg is tanulni! . . .

A transzkaspi vasúton való utazás az európaira nézve rendkívül érdekes, mert ezen az úton a legkényelmesebb körülmények között ismerheti meg mindazokat a tájképeket, a melyek Közép-Ázsiára tipusosak és jellemzők. Az út helyenként tájképileg is vonzóan szépnek mondható, az állomásokon pedig Belső-Ázsia mindenféle népe tolong a vonat körül.

Krassznovodszkból délután 3 órakor indultunk, s csak akkor hagytuk el a kocsi folyosójának ablakait, a mikor a közelgő éjjel az idegenszerű, festői tájék egészen besötétedett. A krassznovodszki sziklabevágás után a vasút közvetetlenül a Kaspi-tó partján vezet, a melynek smaragdzöld hullámai sajátságos ellentétben ragyognak a komor, sziklás és teljesen kopár partokkal. Messze künn a tengeren látható világosabb foltok elárulják a sekélyes, zátonyos helyet, s ezeken néhol óriási flamingó-csapatok tanyáznak, mint halvány rózsaszínű, sűrűn redőzött selyemszalag az almaszín-zöld háttéren.

Vadkacsák csapatai kóborolnak a part hosszában, s messze-messze a látóhatáron magányos vitorla fehérlik, a mint a szél szárnyain dél felé tart. Alkonyat felé a vonat a sokat emlegetett *Uzboi* felé halad, a felé a mély süllyedés felé, a mely a Nagy-Balkhán hegycsoportját elválasztja a Kis-Balkhántól, s a melyet a legújabb időkig az Oxus hajdani ágyának tartottak. Mindkét oldalon vad, csipkés csúcsok emelkednek, vérvörös színben ragyogva a leáldozó nap utolsó sugaraiban, míg a távoli perzsiai határhegyek már az éj sötétjébe olvadnak, csak néhány hómező fehérlik ide kisérteties halavány színben, mint az elmult tél utolsó emléke.

Másnap reggel *Gök-Tepe*[1] állomáson voltunk, a sokat emlegetett turkmen-erősségnél, a melyet Szkobelev tábornok vett be 1881-ben; az állítólag

[1] Az orosz nyelvből hiányzik az ö hangzó, a miért is az oroszok ezt a nevet Geok-Tepének ejtik ki és irják le. Ez az irásmód azután átment a többi európai irodalomba is. Én megtartom a szó fonetikus irását, Gök-Tepe, a mely török nyelven „kék (vagy zöld) domb"-ot jelent. Ez a név bizonyára az erődtől északkeletre levő, valószinűleg mesterséges halomra vonatkozik, s mely talán nem más, mint valamely — mindenesetre igen magas — úgynevezett *kurgán*.

ott elkövetett kegyetlenségek abban az időben nagy port vertek fel a napisajtóban.

A vonat csak néhány perczig áll ezen az állomáson, s ámbár kora reggel volt, mégis majdnem minden utas leszállt a vonatról, hogy – tudj' Isten hányadszor, mióta vonatok járnak itt — újra megostromolják a várat.

A kis Gök-Tepe állomás ugyanis a várfalnak közvetetlenül azon helye alatt van, a hol Szkobelev mineurjei 1881 január hó 24-én az első rést robbantották, s a melyen az ostromlók meztelen fegyverrel rohantak be, s

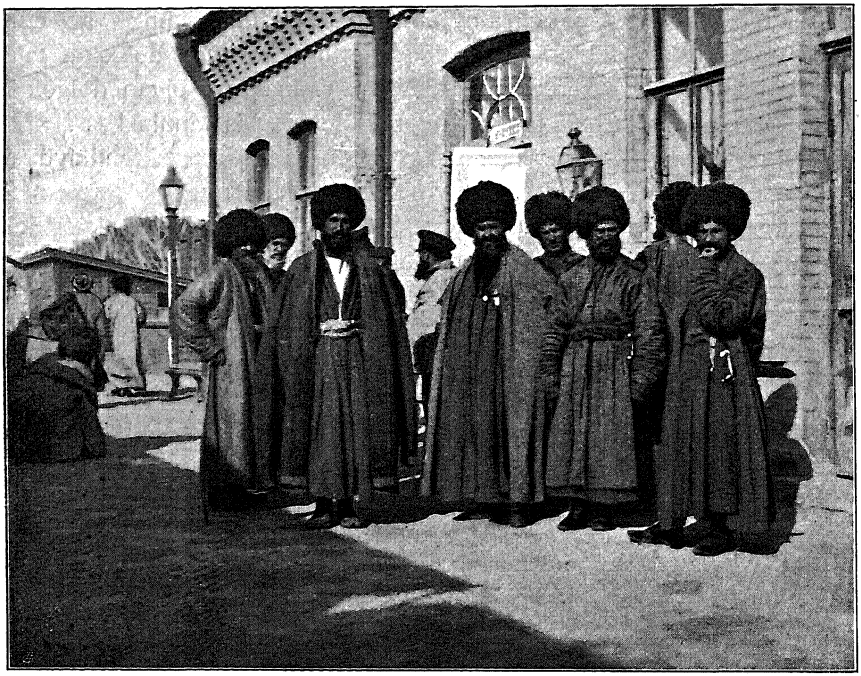

15. kép. Turkmen csoport Gök-Tepe állomásán.

megtörték az achal-tekke nép makacs ellenállását. A rés előtt csinos, kis pavillon áll, ennek ajtaja elé néhány régi ágyút állítottak fel, benn a pavillonban pedig fegyverek, zászlók és mindenféle diadal-jelvény, különösen pedig egy sorozat fénykép-felvétel és festmény — valóságos kis múzeum! — az ostromra emlékeztet.

A vár 4—6 m. magas vályogfalból áll, a mely alul 10 m. vastag, fenn, a koronáján pedig jó 2—3 m. széles. A szabálytalan négyszöget körülzáró falak hossza 4—5 km. lehet.

A többi utassal együtt magam is a járhatóvá tett réshez siettem, hogy megtekintsem ezt a híres csatatért, a hol állítólag annyi vér folyt és annyi vakmerő hőstettet hajtottak végre.

A szép tavaszi reggel enyhe fényében minden olyan békésnek tünt fel; vad mák és kis sárga szironták virágzott mindenfelé, s a sánczok lankás belső lejtőjén üdén zöldelt a fű.

Sokkal komorabb a hangulat a kis múzeumban, a hol meglehetős sok tekkincz és orosz fegyver van kiállítva. Legjobban érdekelt az a több száz kép, a mely azoknak az arczképeit ábrázolja, a kik a háborúban kitüntek. Szkobelev és tisztjeinek meg katonáinak arczképei mellett több fényképet lehet látni, a melyek *tekke-hősöket ábrázolnak, mellükön érdemrendekkel és emlékérmekkel, khalat-jukon az orosz katonai váll-leffentyűvel.*

Vonatunkat mint vonatvezető véletlenül egy a Szent-György-éremmel dekorált tüzér-altiszt kisérte, a ki részletesen megmagyarázta ezeket a különös dolgokat, mert ő is résztvett az ostromban. A mit elmondott, később Taskentben magasabb rangú tisztek is megerősítették. A vár bevétele után a tekke-vezéreket és azokat, a kik különös hősiességgel tüntették ki magukat, nemcsak, hogy megfelelő módon kitüntették vitézségükért, de sokan közülök tisztek lettek az orosz hadseregben. Így tisztelte meg a győző a legyőzöttet, azonnal ott a harcz mezején, s éppen azt az ellenséget, a mely a legelkeseredettebb és legmakacsabb ellentállást tanusította.

Ez a mindenesetre lovagias eljárás különösen ellenmond azoknak a szörnyűséges gyilkolózásokról szóló híreknek, a melyek az európai sajtót, különösen pedig az angol lapokat megtöltötték.

Képzeljük csak magunk elé a helyzetet az ostrom idejében, a mikor egész hónapi véres harczok és súlyos veszteségek után az oroszoknak sikerül rést ütni a falon, s a résen át meztelen fegyverrel rohanják meg a várat. A tekkék az őrültséggel határos, fanatikus halálmegvetéssel állnak ellen az ostromlóknak, s kezdődik a legádázabb, a legelkeseredettebb verekedés, míg végre az oroszoknak sikerül néhány könnyű ágyút a karddal és szuronynyal védelmezett résen át felszállítani, s ezeknek tüzével visszariasztani a tekkéket.

A vár aránylag szűk udvarán 40,000 ember volt összeszorongatva, az akhal-tekke népnek majdnem egész törzse, minden vagyonával és jószágával, asszonynyal és gyermekkel. Hogy a berepülő gránátok ebben a néptömegben iszonyú pusztítást vittek véghez, könnyen érthető, de a mint a halálesetek száma tanusítja, a tüzelés nem tartott tovább, mint a mennyi ideig feltétlenül szükséges volt, hogy a tekkék ellenállását megtörje.

A vár szűk udvaráról lehetetlen volt a menekülés, s nagyon könnyű dolog lett volna az egész vad és gyűlölt népet teljesen kiirtani. Azonban a vár elfoglalásakor nem pusztult el több, mint 6000 tekke, s több, mint 30,000 megadta magát; ez olyan arány, a mely az ostromlottak kétségbeesett helyzetét tekintve, aránylag még kedvezőnek mondható.

Az érdemrendekkel és a tiszti ranggal való kitüntetés az illetőket mindenesetre megnyerte az oroszok részére; de azonkívül ez az elismerés, a mely

a nagy erélylyel végrehajtott hadjáratot nyomon követte, mély benyomást tett a harczias turkmen népre, úgy, hogy nemcsak a legyőzött akhal-tekkék adták meg magukat teljesen, hanem a következő évek folyamán a mervi turkmenek, azután a szálor- és a szárik-turkmenek is felajánlották önkénytes meghódolásukat, s ezzel végre béke és rend köszöntött be Orosz-Ázsiának ezeken a sokat háborgatott, nyugtalanított vidékein. A meghódolás olyan tökéletes volt, hogy a turkmenek soraiból nemsokára teljesen megbízható lovas-katonaságot lehetett szervezni.

Mondhatná valaki, hogy az az eljárás nem volt más, mint az orosz politikának ügyes sakkhúzása. Ez lehet, de ez a dolog érdeméből semmit sem von le, mert az olyan politika, a mely mind a győzőnek, mind a legyőzöttnek hasznára válik, mindig megérdemli elismerésünket.

Úgy látszik, hogy ez a gök-tepei epizód nem is volt éppen erre az egy esetre kigondolt diplomácziai fogás, hanem egészen természetesen, magától fejlődött rendszer, a mely az oroszoknak Ázsiában való terjeszkedésével együtt jár.

A mint nem lehet arról beszélni, hogy az oroszok zabolátlan hódításvágygyal igyekeznek Ázsiában mind jobban és jobban kiterjeszteni hatalmukat, azonképpen arról sem lehet szó, hogy a meghódított népek felett zsarnoki módon uralkodnának és erőszakoskodnának. Akármilyen magasra is fejlődött Oroszország kulturája, a nyugat-európai műveltségtől mégis lényegesen különbözik, s megvan az a tulajdonsága, a mit az ázsiai politika tekintetében nem lehet eléggé megbecsülni, hogy sokkal könnyebben és sokkal mélyebben tud az ázsiai népekkel, azoknak életmódjával, szokásaival és vallásával együttérezni.

Oroszország nagyon jól tudja, hogy mikor kell szigort és mikor kell enyhe bánásmódot alkalmazni, s az ázsiai népekkel való háborúskodásainak sohasem volt faji, vagy vallási jellege, hanem mindig a hatalom kérdéséből indult ki. E miatt azután a benszülött népek egy része mindig az orosz hódítóval tartott, a kinek védelme és igazi jóakarata reá nézve biztosabb és kedvesebb volt, mint a benszülött, rendesen korrumpált hatalom zsarnokoskodása.

Sokat írtak már, de úgy hiszem, szándékos rosszakarattal, az oroszoknak kiméletlen kegyetlenkedéseiről az ázsiai hadjáratok alkalmával. A történelem azonban egyetlen olyan brutális eseményt sem tud felmutatni, mint a milyen pl. a szudáni dervisek teljes kiirtása Omdurmanban, a mivel a mahdi-felkelés véres háborúi végződtek.

Éppen Gök-Tepében lett volna alkalom, hogy ezt az általánosan fékezhetetlennek tartott tekke-turkmen népet úgy kiirtsák, hogy hírmondó se maradjon belőlük, s ezzel hírneves esetek mintájára „példát adjanak". Az orosz hadvezér azonban nem használta fel ezt a kedvező alkalmat, hanem ellenkezőleg, megjutalmazta a hős védelmezőket; tudta nagyon jól, hogy akár-

milyen vadak, rabló-hajlamúak és fanatikusok legyenek is a tekkék, még sem egészen fékezhetetlenek. ALIKHANOFF ezredest, a ki vallását és származását tekintve maga is ázsiai és keleti volt, s a ki KOMAROV tábornok karában szolgált, bízták meg, hogy a leigázott tekkéket megbékítse. Ez a küldetés annyira sikerült, hogy ALIKHANOFF nemcsak lovas-katonaságot tudott szervezni, hanem a többi, még független turkmen-törzseket is önkénytes meghódolásra bírta.

Ettől az időtől a turkmen-terület tökéletesen nyugodt, s politikai tekintetben teljesen megbízható, a mit különösen az bizonyít, hogy a turkmen katonaságot használni lehet. Egy ízben — és pedig ugyancsak kritikus körülmények között — ez a katonaság már megállta a sarat az orosz érdekében.

Ez az epizód általános érdekességű, s azért elmondom.

A turkmen-terület meghódításával a politikai mérleg Ázsiában az oroszok javára billent, és pedig az angolok rovására. Ezért nagyon valószinű, hogy nem minden angol befolyás nélkül történt, hogy az afgán emir 1883-ban Pamirban a Murghab folyótól délre bizonyos területeket megszállt.

Erre Oroszország javasolta, hogy küldjenek ki közös bizottságot, a melynek az volna a czélja, hogy a rendkívül bizonytalan orosz-afgán határt mindenekelőtt Herat környékén állapítsa meg. Az angolok ezt az ajánlatot elfogadták. Azonban mielőtt ez a határbizottság összejött volna, az afgán határon ismét surlódások keletkeztek, és pedig azért, mert Afganisztán megszállta Pendzs-deh helységet, a mely az oroszok felfogása szerint a meghódolt turkmen-területhez tartozott. Az afgánoknak erre a lépésére Oroszország azzal felelt, hogy a határon összegyűjtötte hadseregét KOMAROV tábornok vezetésével.

Ebben az időben érkezett meg az angol határbizottság LUMSDEN tábornok vezetésével Heratba, és pedig olyan jelentékeny katonai kisérettel, hogy az afgánok meg voltak győződve, hogy az angolok őket az oroszok elleni hadjáratban segíteni fogják. Ebben bizakodva 5—6000 emberrel be is hatoltak orosz területre. KOMAROV tábornok most a Murghab mentén vonúlt az ellenség elé. Előreküldötte seregét, a mely egy ezred kozákból és az ALIKHANOFF ezredes vezette *újonnan szervezett turkmen miliczia egy szakaszából* állott.

Az afgánok, a kiknek táborában JATE angol ezredes is tartózkodott, a Kusk és Murghab folyók egyesülésénél levő magaslatot foglalták el, a hol kitünően védett helyük lett volna, de ezt érthetetlen okoskodással elhagyták, s a Kusk folyón keresztül az oroszok elé indultak. KOMAROV tábornok most elrendelte, hogy az afgánokat kerüljék hátba, a mi különösen

16. kép.
Turkmen lovasság.

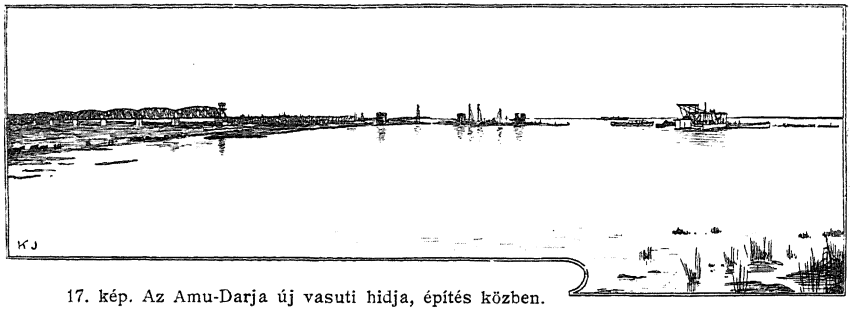

17. kép. Az Amu-Darja új vasuti hidja, építés közben.

ALIKHANOFF lovasainak fényesen sikerült, úgy, hogy az afgánok kénytelenek voltak majdnem futva visszamenekülni, s az egyetlen hidon át visszavonulni előbb elhagyott helyükre. Mialatt ott ismét erős hadállást igyekeztek elfoglalni, azalatt a vakmerő ALIKHANOFF lovasaival nekivágott a megáradt Kusknak, s azon félig gázolva, félig úszva áthatolt, s azután vad rohammal támadt az ellenség hátába. A kozákok és turkmenek őrült rohamának az afgánok nem tudtak ellentállni, mert azok lóháton mászták meg a sáncz-lejtőket, s a sánczárokban rejtőzködőket egyszerűen kardélre hányták. Ellenállás helyett rendetlen futásban menekültek, hátrahagyva egész táborukat az oroszoknak.

A táborban sok olyan tárgyat találtak, a mi angol tisztek tulajdona lehetett, többek közt egy pár vadonatúj lakkcsizmát, a melyet ALIKHANOFF még az este bosszantásul visszaküldött „tovább használatra" tulajdonosának, JATE ezredesnek, a ki a menekülő afgánokkal messze délre visszavonult...

Ez volt a turkmen katonák első szereplése, a mely után ismét sokan, a kik oly kitünően viselték magukat, érdemrendeket és kitüntetéseket kaptak. [1]

De térjünk vissza vasúti utazásunkhoz! Az élet az egyenletesen tovarobogó vonaton valódi „dolce far niente".

A vonaton az ember beszélget, eszik, iszik és nagyokat alszik; az állomásokon, a hol a vonat hosszasabban áll, kiszállunk, sétálunk egy keveset, s gyönyörködünk a jomud- vagy tekke-turkmenekben, a kik ott köröskörül lézengenek. Hosszú, csontos, sovány alakok ezek, majdnem fekete arczbőrrel és villogó sasszemekkel. Ruházatuk hosszú, hálóköpenyszerű khalat, halványvörös, vékonycsíkos szövetből; valamennyi bozontos, $1^1/_2$ láb magas, fekete, vagy barna bárányból-süveget visel, a mi az arczuknak különösen vad kifejezést kölcsönöz.

A vidék, a melyen a vonat keresztülrobog, a legszomorúbb, a legegyhangúbb pusztaság. Jobbról alacsony, kopár hegyvidék, balról végtelen

[1] Általában az oroszok nem használják a benszülötteket katonákul, s néhány város, (így pl. Taskent is), szerződésszerűen fel vannak mentve a katonakötelezettség alól. Azonban a hol a benszülöttek valamely város orosz polgársága közé fel vannak véve, ott alá vannak vetve az általános hadkötelezettségnek, a mi még eddig panaszra nem adott okot.

síkság; a növényzet oly gyér, hogy mindenütt látni lehet a terméketlen talajt. Nagy ritkán látni egy-egy magányos lovast, vagy apró, vastagfarkú juhok nyáját, s néha feltünik az ázsiai nomádélet első hirnöke, egy-egy teve, a melyet persze örömujongással üdvözlünk.

Vigasztalan egyhangúságban folyik az utazás, s valóban elfogódva kérdezhetjük: hát ez az Ázsia? 13-án este érkeztünk *Merv*-be, a híres lázfészekbe, 14-én reggel haladtunk át az *Amu-Darja* hídján, azután a vasút bekanyarodik a *Szundukli* nevezetű homoksivatagra. A hegyek eltüntek, s jobbról-balról végtelen szomorú síkság terül el.

A legújabb időben sokat irtak a transzkaspi vasútról, s nem akarom az olvasót újabb leírással untatni, de nem mulaszthatom el, hogy kifejezést adjak bámulatomnak, hogy mily hatalmas technikai művet létesített ANNENKOV tábornok ennek a vasútnak az építésével.

A térszín nehézségei, a melyekkel meg kellett küzdeni, rendkívüliek voltak. Több száz kilométernyi hosszúságban a vasút futóhomok-sivatagon vezet át, így különösen *Csardzsui* és *Merv* között a *Kara-Kum* és az *Oxus* balpartján a *Szundukli* sivatagon át. Ide meszet, agyagot és kavicsot kellett először hordani, hogy a sín alá szilárd alapot építsenek, mert különben elsüllyedt volna a homokban. A sivatagok futóhomokja hatalmas barkhánok képében eltemetéssel fenyegeti a gyenge vasúti építményt, s az üzem fentartása is folytonos küzdelem a futóhomokkal.

Mind ezeken a sivatagokon, mind a turkmen-puszták némely részein is oly nagyon hiányzik a víz, hogy minden cseppet vonaton kell szállítani a magányos vasúti épületekhez.

Teljesen elhagyatva, magányosan állnak ezek a vakító fehérre meszelt kis állomás-épületek a végtelen homokos pusztán, a melynek talaja még a nomád-életnek sem kedvez. A mióta a vasút megépült, az itt született gyermekek 10—12 éves korukig nem láttak egyetlen fát, egyetlen zöldelő fűhalmot, egyetlen virágszálat sem, s nem ismernek mást, csak az állomás hófehér falaira vakítón tüző napsugarat, s köröskörül a végtelen, elhagyatott, kihalt sivatagot.

Némely helyen a klima is megnehezíti az üzemet, mint pl. Mervben, a hol évenkint ezren és ezren pusztulnak el a láztól; s azután meg a transzkaspi vidék pokla, *Aschabad*,[1] a melynek forró nyarát európai egyáltalában nem bírja ki. Belső-Ázsia levegőjének rendkívüli szárazsága okozza, hogy ez a rekkenő forróság az európaiakra különös hatással van. A mint mondják, normális ember nem bírja ki a klimát a nélkül, hogy naponkint 25—30 üveg szódavizet, s ugyanannyi csésze teát ne igyék, a minek azután sok gyomorbaj a következménye, a melyben Aschabad egész európai kolóniája szenved.

„Hát azután a nem-normális emberek mit csinálnak Aschabadban?“ kérdeztem. „A nem-normális emberek?“ felelt szíves tudósítóm, „bizony

[1] Aschabad neve szótagolva ejtendő As-chabádnak.

azok még többet isznak, és pedig bort, sört és pálinkát, a mitől azután mindjárt végük is van, és pedig rendesen a *zapoi* nevű betegségben halnak meg." [1]

A pusztai állomásokon, különösen Aschabad környékén, bizonyos védelmet igyekeznek nyujtani a tűző napsugarak, s némely vidéken a majdnem tűrhetetlen szunyoghad ellen. Ebből a czélból 10—15 méter magas, könnyű, vasvázas tornyokat építettek, úgynevezett *hálóterraszokat*, a melyeken valami kis szellő mindig jár, s a hol az alvó messzebb is van a tüzesre melegedett homoktól. A torony a mi kilátó-tornyainkhoz hasonlít, két emelete van, a felsőn alusznak a nők, az alsón a férfiak. A szegény vasúti személyzet így legalább alhatik. Azonkívül GRASSI dr. itáliai tapasztalatai szerint a maláriát terjesztő szunyogfélék (Anopheles) ilyen magasra nem szoktak felemelkedni a föld szinéről, s így az alvók biztonságban vannak tőlük.

Mindezzel a sok bajjal és vesződséggel meg kellett a vasútépítésnek küzdenie, s mégis a vonal rendkívül rövid idő, mintegy 5 év alatt, legalább nagyjából elkészült. Olyan nagy munka ez, hogy méltán sorolhatjuk a legnevesebb technikai alkotások mellé, s nézetem szerint éppen annyi dicséretet és elismerést érdemel, mint pl. a Gotthard-alagút.

Hogy milyen nagy nehézségekkel kellett küzdeni építés közben, arról meggyőződtünk az *Amu-Darja* mellett, a hol a folyón átvezető régi jármos fahíd helyett új vashidat építettek. A 4 km. hosszú vashídnak számos pillérje, kitünő szerkezete milliókba kerülhetett, de még nagyobb nehézségeket okozhatott az ideiglenes fahíd építése, a mely a világ leghosszabb hídja volt (több, mint 4 km.), s a melyhez az alig ismert vidéken minden kis darab fát messziről kellett hozni, akképpen, hogy a Volgán leúsztatták, azután a Kaspi-tavon hajón, majd vasúton szállították a munka helyére.

Egész Mervig a vidéknek rendkívül szomorú steppe-jellege van, de ezután, habár két igazi sivatagon halad át a vonat, mégis általában előnyösen kezd a tájék arczulata változni.

Már Merv oázisánál új vonás járul a vidék tipus-ához. Vízzel telt öntöző-csatornák, ú. n. *arik*-ok szeldelik keresztül-kasul a földeket; a szántóföldeket és réteket a legnagyobb gonddal egyengették, hogy öntözésre alkalmasak legyenek; minden művelhető parczellát világossárga, kőkemény vert fal vesz körül, a mely a zöld növényzet között szabályos geometriai idomként húzódik.

Merv táján megközelíti a vasút a perzsiai határhegyeket, a melyek legközelebbi halmait a nyíló tavasz üdezöld mezbe öltöztette. Az alkony fényében ezek a halmok, a sivatag fakósárga színével ellentétben, olyan pompás, majdnem foszforeszkáló tengerzöld-színben játszanak, hogy úgy hiszem, alig van valahol ehhez hasonló színjáték.

[1] Turkesztánban az iszákosság egy nemét nevezik *zapoinak*, a mely úgy látszik, a megrögzött iszákosság és a vérhas komplikációjából származik.

Itt-ott nagy, néha több száz fekete nemez-sátorból álló *aul*-ok tünnek fel, a melyek körül lovas pásztorok őrzik a nyájakat; 30—40 tevés karaván ok húzódnak erre vagy amarra; látni lehet téli szállásokat, úgynevezett „*kislak*"-okat is, majd állandó telepeket, a melyeknek sárga vertfalai, lapostetejű házai össze-vissza vannak egymáshoz ragasztva. Szóval: új és érdekes tájképek bontakoznak ki ezeken az oázis-területeken.

Az állomásokon is változik a kép. A turkmenek barnás süvege mind ritkább lesz, s e helyett más faj kezd uralkodó lenni. Napégette, óriási fehér

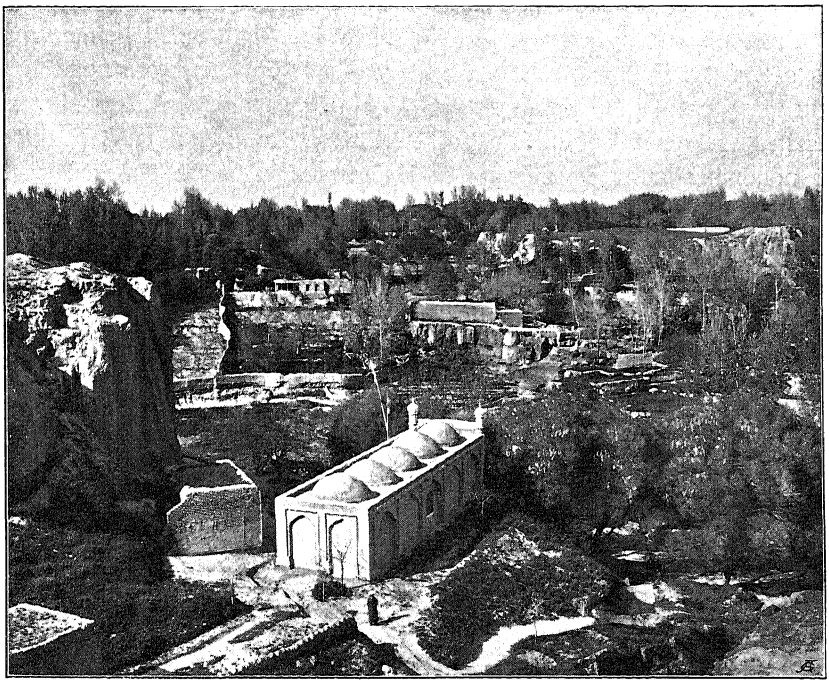

18. kép. Lössz vidék Szamarkand körül. (Sach Daniár sírkápolnája.)

turbános alakok tünnek fel, mindenféle színű és mintájú, tarka-barka khalatban. Ezek szamarkandi, taskenti, vagy ferghanai szártok és bucharióták.

„*Buchara-esz-serif*", a „fenséges Buchara", csak mint nyárfa- és gyümölcsfa-erdő látszik oda a vasútra, mert a vasúti vonal mintegy 12 kilométer távolságban halad el az emír székvárosa mellett. A pályaudvaron azonban tarka élet uralkodik, mert ennek a nagy-ázsiai kereskedelmi empóriumnak igen jelentékeny forgalma van.

Ezeknek az embereknek tarka, idegenszerű viselete minden alkalommal megragadta figyelmünket, de különösen mulattatott egy magas bucharai tiszt, a ki néhány állomáson át velünk utazott, s *Kermineh*-ben, az emír

rendes tartózkodási helyén szállt ki. Ennek a tisztnek, a ki jelenleg valami igazságügyminiszter-féle volt az emir udvarában, vagy 12 köpönyege, khalatja volt egymás felett, a mi mindenesetre meggyőzött bennünket az ő roppant tekintélyéről, mert még igen gazdag és magasrangú egyéneknek sem szokott 5—6 köpönyegnél többjük lenni. A köpönyegek közül a legfelső kézimunka volt, viola-színű és fehér csíkokkal, s vékony fekete bársony-szalaggal dúsan díszítve. Bő, világoskék lengyel-bugyogóját dúsan kivarrták aranyzsinórral s telehimezték selyemmel. Fején a szokásos óriási fehér turbán, kezében valami kormánypálczához hasonló, rövid, vastag, faragott fütykös, s végül oldalán félköralakú, ezüsttel kivert kis kard, inkább játékszer, mint fegyver.

Ez a magasrangú úr — a ki különben rendkívül szép, nemes vonású, tüzes szemű fiatal ember volt — hihetetlenül temperamentumosnak látszik: intézkedik, gesztikulál, parancsolgat jobbra-balra, hogy csak! Méltóságos leereszkedéssel engedi jobbról-balról a kezét csókolni a tiszteletére kivonult helyi notabilitásoktól; kormánypálczájával valóban veszedelmesen hadonázik, s egyáltalában semmibe sem veszi, hogy a vonat összes utasai az ablakokhoz tódulnak őt bámulni. A jelenet végre azzal végződött, hogy a nagy úr az állomás mellett elfolyó árik vizéhez sietett, s ott a nagy nyilványosság előtt, nem éppen előkelő poziturában, rituális mosakodását, az úgynevezett *abdeszt*-et végezte, a mely tényében a jogar és a kard nagyon is útjában volt.

Este *Szamarkand*-ba érkezett a vonat, s míg az expediczió többi tagja azonnal tovább utazott Taskentbe, magam kiszálltam, hogy néhány úrral, a kikhez különös ajánlólevelem volt, az utazás néhány részletét megbeszélhessem. Az üzleti ügyeket másnap délelőtt sikerült elintézni, s így örömmel fogadtam szamarkandi házigazdám, *B.* úr meghívását, hogy délután az ázsiai városban körültekintsünk.

Utazásunk eddigi, valósággal futtában gyűjtött tapasztalatai nem voltak elégségesek, hogy állandó és mély benyomásokat hagyjanak hátra, s hogy mélyebben behatolhassak annak a kérdésnek a tanulmányozásába, hogy mi különbség van Európa és Ázsia között. Annál megkapóbb és annál mélyebb volt az a benyomás, a melyet *Szamarkand* első látása okozott. Nem vezettek engem a „földi paradicsomba", mint a hogyan virágos török nyelven mondják, specziális tanulmányok, s azért nem is írok róla behatóan, nem fogom történetét, fényes építményeit ismertetni, hanem azon olvasóimnak, a kik érdeklődnek iránta, ajánlom az erre vonatkozó bőséges irodalmat, különösen pedig Ujfalvy, H. Moser, Prosskowetz, Kauder, Futterer, Schubert von Solden, Albrecht stb. kutatók munkáit. Magam úgy jártam a városban, mint a vándor, a ki felszedi az útszéli virágokat, hogy csokrot kössön belőlük, a nélkül, hogy Linné osztályozásával egyáltalában törődnék. Nem zavartak itt részletkérdések, a melyekbe a természetvizsgáló gyakran belegabalyodva, képtelen az összbenyomást élvezni, hanem teljesen elfogulatlanul engedtem

át magamat a mesés város hatásának, s bár sokat olvastam Szamarkandról, s bár magasan felcsigázott várakozással léptem falai közé, mégis mindent felülmúlt, a mit képzeltem.

Szép napsütéses tavaszi délután volt, a mikor Szamarkand orosz városrészéből könnyű kétkerekű kocsin az ázsiai városba hajtattunk. Az orosz városrész villa-rendszerben épült, s lombok közt rejtőzködő házaival, pompás kertjeivel méltán megérdemli az „alvó szépség" melléknevet. Szamarkand talaja annyira termékeny, hogy bár egészen újak itt (úgy, mint más

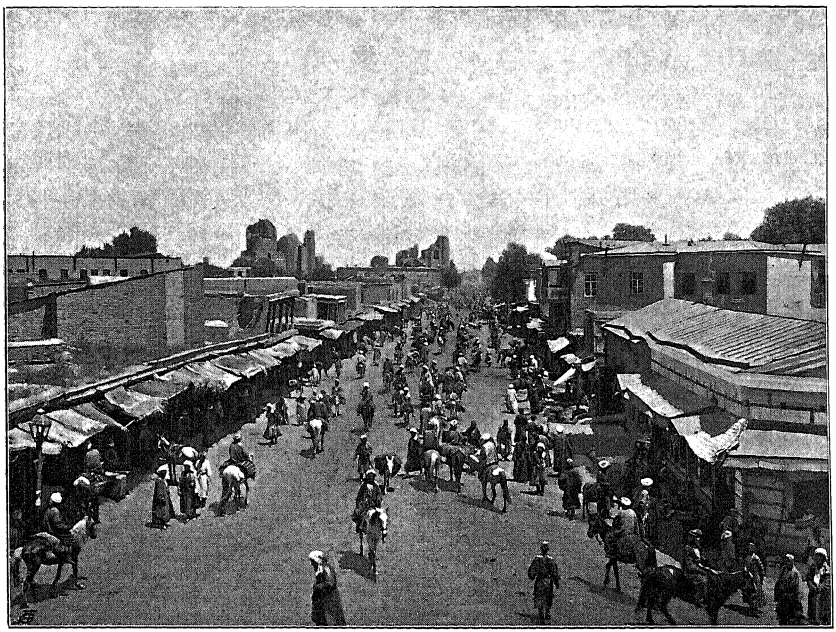

19. kép. A „Taskenti út" Szamarkand bazárnegyedében.

ázsiai városokban) az oroszok park-ültetvényei, mégis ma már akkorára nőttek a növények, hogy valami régóta jól ápolt kerthez hasonlítanak. Minden rügyezett és levelezett, s a magas koronájú nyárfák és szilfák, továbbá az idevaló flóra sokat csodált büszkesége, a kara-agacs éppen most kezdették első, üde lombjukkal azt a finom smaragdzöld keretet kijelölni, a melyen belül majd a jövendő nyár buja pompája, üdezöld lombdísze fog kifejlődni. Ázsia mosolygó kék ege a fejünk felett; a város fehér házai fénytengerben úsznak, s fény hatol át még a legsűrűbb lombokon, a legkuszább bozóton is, egészen a buján termő talajig; kristálytiszta a levegő, valami szokatlan meleg, aranyos világosság ömlik el az egész tájképen, s még a *Szerafsan-völgy* kopár lösz-falait is idegenszerű varázszsal vonja be.

A kocsi elhagyta a kerteket, s az ószeresbazár-utczán Szamarkand szíve felé, a *Righisztán*[1] felé tart. Jobbról és balról üzletek sorakoznak egymás mellé, mindegyik magában is kész aquarell-tárgy, mert az itt látható czikkeket nem csak árúsítják, hanem legnagyobb részt itt is készítik. Itt a kovács hajtja bőrből készített fujtatóját, amott a kolompár igazgatja a szép rézedényeket; itt a könyvkötő fűzi a korán szép czifrára préselt bőrtáblába; emitt kenyeret sütnek, vagy különleges nagy főzőedények gőzében az általánosan kedvelt *pilmen*-t, ezt a hússal töltött gombóczot készítik. Máshol nagy turbános, tekintélyes molláhk üldögélnek a teaházak sajátságos alacsony pódiumán, vagy pedig mindenféle járókelő csoportosul egy aranynyal és ezüsttel kivert *csilim* (vízipipa, perzsául *kalian*) tulajdonosa körül, hogy sor szerint nagyot szippantson az erős, kábító füstből.

A széles utczát sűrű, fel s alá hullámzó embertömeg tölti meg. Gyalog vagy nagy, fehér szamarakon, meg apró kis szürke csacsikon, de legnagyobb részt lovakon, és pedig a szép, magas *argamak* és *karabair* fajokon, vagy a törpe, kóczos kirgiz-pónikon tolong a sokaság, fecsegve, árúját kínálva, vagy alkudozva, nevetgélve, s néha-néha veszekedve is egy keveset — de mindezt azzal a bizonyos álmatag nyugalommal, azzal a keleti grandezzával, a mely felülemelkedik minden időkímélő sietségen, s a mely nem ad a sokaságnak olyan visszariasztó vásári zsivajféle színezetet.

S milyen tarka, milyen pompás színezetű itt minden! A száz és száz járókelő, meg lovas mind a tipusos, hálóköpenyegszerű ázsiai csapánba (oroszul chalat) van burkolódzva, a mely alakját tekintve nem nagyon festői ugyan, de itt a tömegben a színek szivárványos változatossága érdekesen és festőiesen hat.

Mit tesz itt a forma, a hol minden a színen múlik, s a hol egyedül a szín uralkodik!

Szerényeknek mondhatjuk azokat a csapánokat, a melyek egy színben, pl. lángvörösben tündöklenek, a milyen a szegények öltözete. De van itt mindenféle minta, csíkos, koczkás, palmettás, csipkés, lángoló napokkal díszített; majd élénk szín élénk szín mellett, piros élénk-zölddel, kék sárgával, tarka minták teltszínű alapon — máskor meg a legfinomabb, majdnem valószínűtlen színárnyalatok folynak össze a szövés különös, nálunk úgynevezett „chiné“ technikája folytán, a melynek eredetét talán itt kereshetnők. Nagyon szeretik a viola-színeket, s ezeknek egész sorozata fordul elő, néha finom zöld-árnyalatokkal keverten, a mikor azután készen van a „legtisztább“ szeczesszió.

A színeknek ebből az özönéből vakítóan villognak elő a sokszor ijesztően nagy, hófehér turbánok, az úgynevezett *csalmák*.

[1] Főtér, a mely eredetileg perzsa nyelven annyit jelent, mint „homokkal (pigh) behintett tér“.

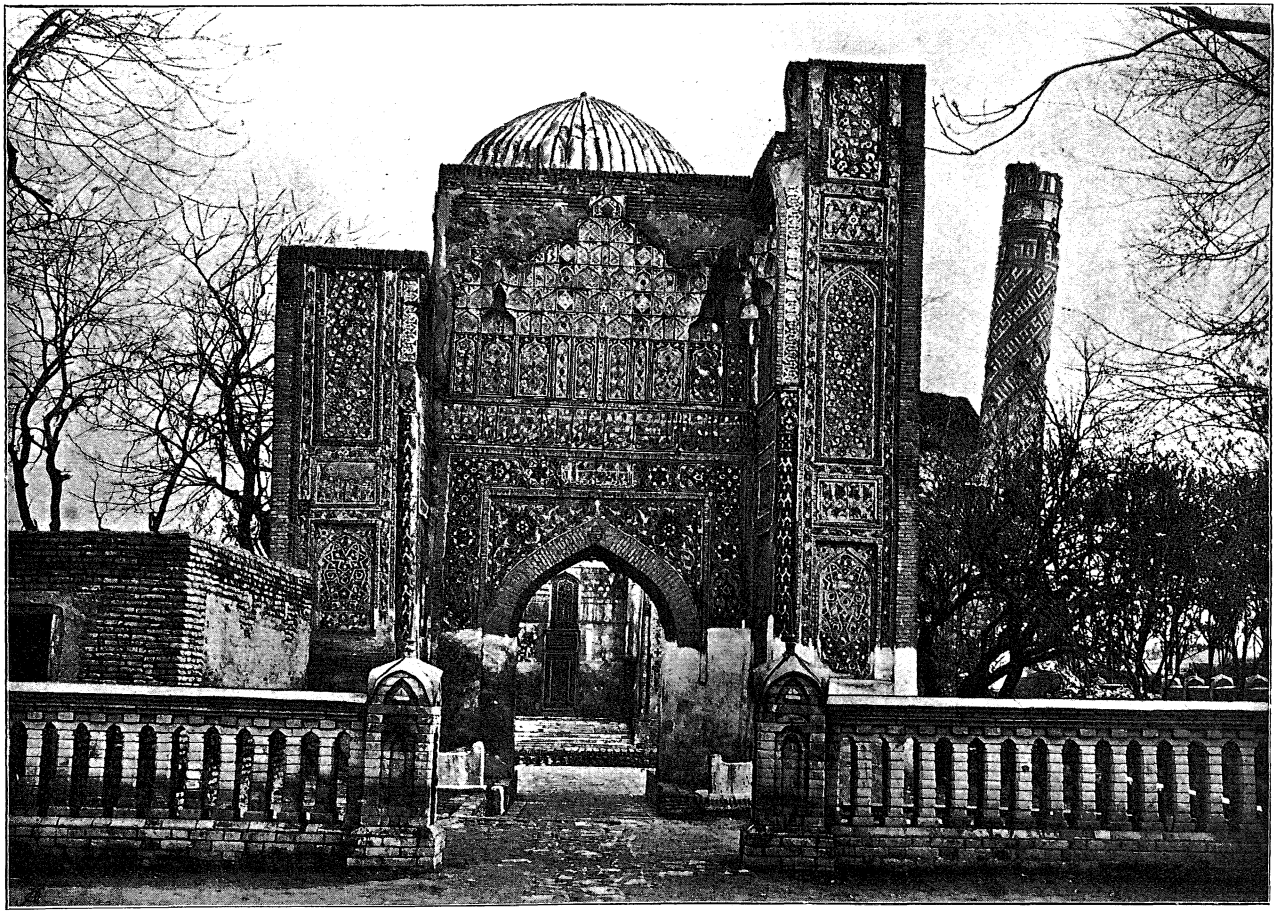

20. kép. Gúr-Emir. (Timur-Lenk sírkápolnája.)

A szem hiába igyekszik egyes részletekre figyelni, hiába veszi észre azt az öreg gazdag szártot, a ki tíz tarka csapánba burkolva, büszkén és lenézően ül aranyosan csillogó paripáján, vagy azt a rongyos kolduló dervist, a melyiknek hegyes süvege mintha dinnyeszeletekből volna összeróva; vagy azt a szárt nőt, a ki alaktalan szürke köpenyébe burkolva, majdnem teljesen átlátszatlan lószőrfátyollal takarja le az arczát; hiába rugtat el mellettünk néhány kirgiz lovas, vagy valami vékony, hosszú, öreg tádzsik,[1] a ki magasra felhúzott térdekkel trónol parányi csacsijának keresztcsontján, és végül hiába térünk ki egy sor némán, komoran, himbálva lépdelő tevének — semmit sem kisérhetünk sokáig figyelemmel, minden összefolyik egy mozgalmas, folyton változó képpé. Az elfáradt szem pihenőt keresve, széttekint a sokaság felett, hogy nyugalmat találjon az épületeken, de ekkor hatalmas ingerrel ragadja meg a figyelmét az a sok impozáns, történelmi emlékű épület, síremlék, mecset és főiskola, a mely az apró, sárból rakott fészkek felett fennen hirdeti Szamarkand hajdani fényét, mesébe illő, letünt dicsőségét.

Alig hiszem, hogy volna valaki, a kinek azonnal le nem kötnék minden figyelmét ezek a tarka fayenceszal bevont, monumentális, perzsa-stilű épületek, különösen Szamarkandban, a hol ezeknek az épületeknek nagy száma, merész és hatalmas formája, díszítésének felülmulhatatlanul mesteri elkészítése még a legprózaibb látogatót is meg fogja lepni, különösen, minthogy mind a megvilágítás, mind a háttér mindenben hozzájárul, hogy az amúgy is érdekes kép örökre feledhetetlen maradjon.

Ezek az impozáns épületek csakugyan hozzáillenek a tiszta éghez, az aranyos fényhez s a színpompás környezethez, s abból mintegy szervesen kifejlődni látszanak. Büszke, égbenyúló vonalaikkal, egyszerű, de nagyszabású architekturájukkal, ornamentális díszítményeiknek kifogyhatatlan tömegével, mint nyugodt, harmonikus keret övezik ezt a tarka-barka utczai tolongást.

Valamennyin meglátszik ugyan az idő vasfoga, s az évszázados elhanyagolás, sőt egyik-másik a földrengés borzalmait is túlélte: de még így is, mint romok, az ő nemes architekturájukkal imponálnak, s az épületek valóságos kincsei a keleti építkezésnek.

Az óriási Righisztán-teret Szamarkand három leghatalmasabb épülete szegélyezi, úgymint: a három felső iskola, az *Ulluk-bek*, *Tillah-kari* és a *Sehir-dár* (Sir-dar); azután a *Bibi-chaneh* (Bibi-chanym) félig bedőlt, hasonlíthatatlanul merész kupolájával, *Gúr-emir*, Timur szép és jó állapotban megtartott síremléke, végül Szamarkand gyöngye, a pompás *Sach-zindéh* a gyönyörű fayence-díszítményekkel. Ki tudná mindezt leírni, ki tudná felsorolni mindazt a kincset, a mi a legfinomabb mozaikból kirakott arabesz-

[1] Tádzsiknak nevezik Turkesztán perzsa eredetű lakosságát.

kekben, a gyönyörű márvány- és alabastrom-domborművekben, a kara-agacs szívós fájából készült faragványokban rejlik, a melyek a falakat, folyosókat, udvarokat és ajtókat diszítik!

Ha az ember nem a kutató és archeologus szemével nézi ezeket a félig rombadőlt építményeket, s ha nem veszi észre a századok nyomán fenmaradt pusztulást, hanem a közvetetlen benyomások hatása alatt szabadon engedi a képzeletet csapongani, igazat adunk a perzsa költőnek, a ki azt mondja, hogy Szamarkand a világ pólusa és gyujtópontja.

Ott állottam a *Turbet-i-Timur* kriptájában, a világhódító TIMUR finoman faragott alabastrom[1] sírköve előtt, azzal az önkénytelen megilletődéssel, a mely az embert mindig elfogja olyan helyeken, a hol a múlt a jelennel a mulandóság révén érintkezik; bejártam nagyszerű alkotásait, a nagy *Medresszeh*-et; letekintettem a *Sehir-dár Mezdzsidi* karcsú minárjáról a bazárok tarka összevisszaságára és a *Szerafsan*-völgy messze tájékaira; megcsodáltam a *Bibi-chaneh* udvarán azt az óriási, fehér márványból pompásan faragott *rachléh*-t,[2] valamint a „*Hazreti-Sach-Zindéh*"-ben *Kasszim-ibn-Abbász* sír-emlékének gyönyörűen dolgozott kara-agacs-ajtait. Megtekintettem ezután azt a nagy rom- és sír-mezőt, a mely az utóbb említett Medresszeh mögött terül el, s a mely az ősi *Afroziab* helyét jelöli. Ez volt *Sogdiana* régi fővárosa, egyike az emberiség legrégibb lakóhelyeinek, mert alapítását Kr. e. a negyedik ezredre viszik vissza. Láttam azután a *Sach-Zindéh* oszlopos folyosóin a tudós mollákat fel- s lesétálni azzal a szeretetreméltó komolysággal s azzal a nagyúri grandezzával, a mely annyira jellemzi az ázsiaiakat; a változatlanul derűs ég pedig épp úgy hintette meleg fényét ezekre a festői alakokra, meg a bazárok tarka embertömegére, a romokra s a komor épületeknek érintetlen, vadonat újnak látszó mozaik-díszítményeire, mint régen, régen, évszázadokkal ezelőtt.

Ekkor éreztem azután igazán, úgy, mint még soha, hogy *ez* Ázsia, *ez* a Kelet az ő ragyogó pompájával, teremtő költészetével, a mely messze elmaradva a kortól, mintha dermesztő álomba merült volna, a melynek nem a feltámadás, hanem a megsemmisülés lesz a szomorú vége. Ez az igazi kelet, az ő üdén fakadó költészetével, a mely *teremteni* tud, de *fentartani* képtelen!

Este, mielőtt vonatom tovább ment volna Taskent felé, nem tudtam ellentállni, hogy még egyszer meg ne tekintsem a régi Szamarkand pompás látnivalóit. Valamivel nagyobb kerülővel az ó-városon keresztül juthattam a pályaudvarra. Szép, holdvilágos éjjel volt, s a város felett olyan világos, ezüstös fény ömlött el, a milyent nálunk, a borús Európában aligha lehet látni. A hatalmas kupolák mázos cserepei tündöklő fényben ragyogtak, s a

[1] Az a díszkő, a mely a kápolna kupolája alatt a földszinten van, sötét nefritből való, de a tulajdonképeni sírkő a földalatti kriptában alabastromból van.

[2] Kétszárnyú polcz, a melyre a koránt helyezik.

hol a holdvilág egy-egy sugára belopózott a boltozatok s a folyosók alá, ott az arabeszkek ezerszínű, misztikus fényben égtek, mintha drágakövek vagy idegenszerű ékszerek volnának. Csendesen pihent a város a nyugalmas éjben; lanyha szellő hozta át a kertek balzsamos illatát a kihalt utczákra — olyannak tünt fel minden, mint egyike az ezeregyéj tündérálmainak azokból a régi, régi mesés időkből...

Álomra a valóság jő. Még ki sem bontakoztam a szamarkandi benyomások varázsa alól, a mikor másnap reggel *Taskent*-be megérkezve, azonnal

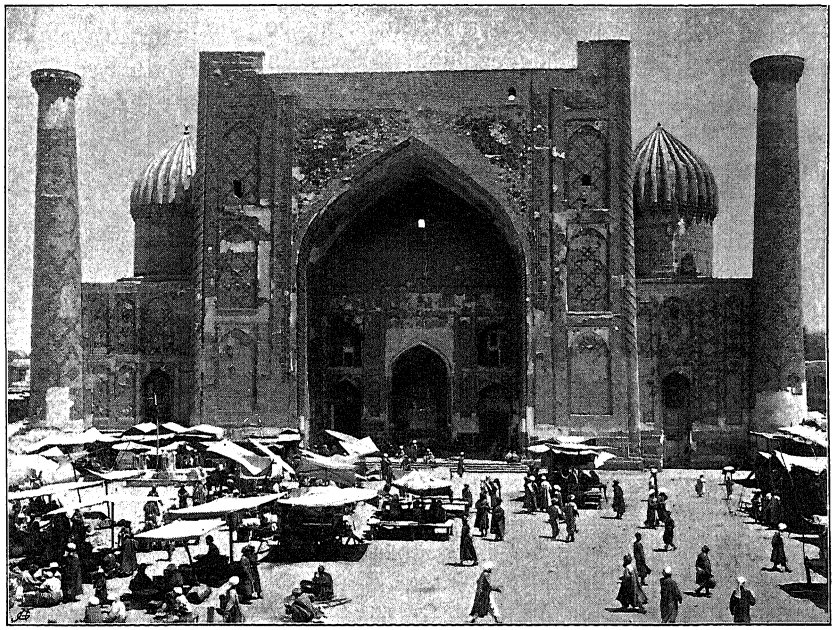

21. kép. Sehir-Dár főiskola a Righisztán téren.

a rideg valóra kellett ébrednem. Eltünt a mesevilág, s frakkot kellett huznom, hogy a kormányzó és a többi hatóság előtt bemutatkozzunk. Mind *Taskent*-ben, mind később *Vjernyi*-ben, a hova rövid tartózkodás után tovább utaztam, annyi szíves meghívásban részesültünk, hogy elvégre beláttam, hogy a frakk, ámbár messze mögötte áll szépség tekintetében a szamarkandi chalatnak, mégis majdnem nélkülözhetetlen még közép-ázsiai utazáson is.

Osanin professzor, az *Alai* és a *Transzalai* vidék híres kutatója, a kitől már az utazás előkészületei közben levélileg több fontos és jelentős tanácsot kaptam, a legszivélyesebben karolta fel ügyünket, s többek közt kieszközölte a kormányzónál való kihallgattatásunkat. A kormányzó, Duchowskoi, épp ebben az időben szabadságon volt, s helyettese Iwanoff tábornok fogadott

bennünket, a kit, mint Turkesztán egyik legkitünőbb adminisztrátorát, általánosan ismernek, tisztelnek és becsülnek. Nagyon szívesen fogadott bennünket, s nemcsak ajánlatokkal látott el *Szemirjécs* tartomány kormányzójához, hanem intézkedett pósta-utazásunk iránt is, a mire ugyancsak szükség volt, tekintettel nagy számunkra és nagymennyiségű podgyászunkra. A magasrangú orosz tisztviselők vendégszerető barátságával hívott meg bennünket április 17-én ebédre, s az ő otthonában eltöltött órák mindig legkedvesebb emlékeim közé fognak tartozni. A tábornok hatalmas, hat láb magas, katonás alak, de dús szakállal övezett arczáról annyi jóság és értelem sugárzik, hogy ezzel mindenkit az első pillanatra megnyer, s így azt az általános tiszteletet, a melyet IWANOFF tábornok élvez, nagyon könnyen tudom érteni. A tábornoknén kívül, a ki rendkívül kedves és művelt hölgy, a meghívott előkelőségek legnagyobb része tudott németül és francziául, s így a társalgás három nyelven, de azért nagy élénkséggel indult meg, és sok hasznos okulással szolgált Turkesztán mai állapotáról. Végezetül a felszolgáló kozákok egyike három pompásan virágzó rózsát nyujtott át az úrnőnek ezüst tálczán, a ki azokat „emlékül, s az utazás szerencsés kimenetelének kedvező előjeléül" nekünk adta. Valóban, párját ritkító figyelmesség.

Általában, még az előkelőbb orosz házaknál is olyan patriarchális egyszerűség és jóság uralkodik, hogy ez rám a lehető legszimpatikusabb benyomást tette. Így pl. ebéd után a németes, üres „egészségére kívánom" helyett mindenki a háziasszonyhoz siet, s *megköszöni* az ebédet, még a ház ura is, a mi nekem rendkívül lovagiasnak tetszik.

Éppen ilyen szívélyesnek tetszik nekem az a szokás is, hogy minden hölgy a kapott kézcsókot azzal viszonozza, hogy az illetőt gyengéden homlokon csókolja. A kézcsók, szerintem, különösen idősebb hölgyek iránt nagyon szép, patriarchális és lovagias dolog, s csak sajnálhatom, hogy a mi ideges, fensőbbséget nem türő korunkban ezt a szokást is lassanként sutba dobjuk. Még sokkal szebb és bensőbb azonban az orosz hölgyek homlokcsókja, mert ebben valami anyaias, jóságos van, a mi igazán szívhez szól, s a társas életnek bizonyos mélységet és tiszteletreméltóságot nyujt.

Végül megemlékezem még arról a szokásról is, a mi persze már csak a középosztályoknál divatozik, hogy t. i. a háziasszony nem eszik a vendégeivel, hanem azokat csak ellátja és kiszolgálja. Ez nem „cselédhiány" miatt van így, hanem, hogy a háziak megmutassák teljes odaadásukat a vendégek iránt. Többször vettem részt olyan ebéden, a hol házigazdáink ennek a szokásnak hódoltak, s úgy láttam, hogy ez az eljárás nem fajúl el kellemetlen kinálgatássá és unszolássá, hanem valóban előzékeny figyelmesség az egész. Első pillanatra a nyugati embernek kissé szokatlan, s majdnem megszégyenítő, a mikor látja, hogy a háziasszony szolgálja ki, de később kitünik, hogy az nem annyira szolgálat, mint inkább a vendég kiszolgálásának gondos ellenőrzése. Ez a szíves vendégszeretet, a mely

széles határaival keletre és határozott patriarchális viszonyokra vall, rendkívül vonzó, mert bizonyos őszinte szivélyesség nyilatkozik meg benne, a mely a szivélyes vendégszeretetre vonatkozó összes keleti szállóigéknek és közmondásoknak olyan megtestesülése, a melyet — szerény véleményem szerint — csakis itt lelhetünk már fel.

A mint a bevezetésben említettem, az idő rövidsége miatt tetemes podgyászunkat nem küldhettük előre expedicziónk tulajdonképeni kiinduló pontjára, Vjernyibe, hanem kényszerűségből, részint mint gyorsárút, részint pedig mint személypodgyászt magunkkal kellett czipelnünk, a mi ugyan

22. kép. Korán-tartó (rachléh) a Bibi-Chanym iskola udvarán.

tetemes költségtöbbletet okozott, de legalább könnyen és simán ment. Már most Taskentben, a hol a vasutat végleg elhagytuk, az volt a feladat, hogy a podgyász továbbszállításának kérdését okosan megoldjuk, mert eleve kizártnak látszott, hogy az egész nagy podgyászt postán szállítsuk tovább.

Elhatároztuk tehát, hogy Taskentben szétosztjuk a holmit, s csak azt viszszük magunkkal, a mi az *Ili-völgy* síkságain való kirándulásokhoz okvetetlenül kell, míg a magas hegyi kirándulásokhoz szükséges holmit valami szállító-társasággal fogjuk Vjernyibe szállíttatni. Az utazást akként terveztük, hogy magam a podgyász legnagyobb részével előre sietek, hogy Vjernyiben megtegyem az utolsó előkészületeket, és a karaván összeállításáról gondoskodjam, másik két utitársam pedig KLIPPERT-tel a hátrahagyott

podgyász továbbszállítását fogja ellátni, s azután valamivel később utánam jön. Az expedicziónak ez a megosztása annál inkább czélszerűnek látszott, mert *Csimkent* és *Aulié-Ata* között a postának nagyon kevés a lova, s így nem volt tanácsos a postaközlekedés iránt nagy reményeket táplálni.

Az orosz kocsiposta berendezését már annyiszor leírták, hogy elegendő, ha arra szorítkozom, hogy néhány oly körülményt említsek fel a Taskent és Vjernyi közötti postaforgalomról, a mi speczíálisan a mi expedicziónkat érdekelte. Ez a vonal mintegy 852 km. hosszú, a melyen egyenlőtlen távolságokban (14—32 km.), 39 állomás van. A császári posta, a mely hetenkint kétszer közlekedik mindkét irányban, rendszeresen 4 nap alatt teszi meg ezt az utat, míg az olyan utasok számára, a kik nemcsak egy-egy részét teszik meg mindig az útnak, mint a postahivatalnokok, hanem az egész vonalon végig utaznak, rendesen 5 napot szokás számítani. Az utat az érintett nagyobb állomások négy főrészre osztják. Az első szakasz, Taskent és Csimkent között (144 verszt) a *Kasszikurt* vízválasztón, a *Talasz-Tau* nyugati nyulványain vezet át a *Kelesz* és *Badam* folyók között, meredek, hegyes vidéken. Minthogy ez a vonal első része egyszersmind a Csimkentből *Turkesztánon*, *Perovszkon* és *Kazalinszkon* átvezető postaútnak, s mivel a rendelet szerint minden állomáson kilencz *trojkának* (hármas fogatnak) kell készenlétben állnia, azért ezen a vonalon van elég ló. Annál rosszabbúl áll azonban a dolog a következő szakaszon, t. i. *Csimkent* és *Aulié-Ata* között (145 verszt), a mely vonalon a közlekedést éppen úgy, mint az előbbin, NIKOLAJ IVANOVICS IVANOV, röviden NIKOLAJ IVANCS, taskenti nagykereskedő tartja fenn. Nem csak az, hogy ezen az úton van az egész vonal legrosszabb szakasza, a *Kara-Tau* lánczon való átkelés, hanem azonkívül még nincs is elég ló az állomásokon, mert a szabályzat szerint minden állomáson csak 5 trojkának kell lennie, de még ezek a lovak sem valami különösek.

Aulié-Atá-tól *Pispek*-ig (263 verszt) az út az *Alexander* láncz északi lábánál a sík steppén vezet; az utak legnagyobb részt jók, az állomásokon kellő számú és jó lovat lehet kapni. Hasonlóképen jó az út utolsó szakasza (232 verszt) egészen *Vjernyi*-ig, a mely a *Kara-tau*-val párvonalas *Csu-Ili* hegyrendszer *Kurdai* nevű lánczán vezet keresztül.

A lótartás és személyzet ellátása, dús szubvenczióval[1], vállalkozóknak van kiadva, a kik az általános érvényességű tarifa alapján ($1^1/_2$ kopek minden lóért minden versztre) kötelesek a postát és az utasokat szállítani.

A postának minden utas felett meg van az a kedvezménye, hogy — kivéve az udvari futárokat — minden körülmények között előbb szállítandó, sőt abban az időben, a mikor a posta érkezését várják, a mi rendesen 3—5 *teljegá*-ból[2] áll, az állomásfőnök köteles az állomáson az előírt számú

[1] A szubvenczió átlag 400 rubel évenként egy-egy hármasfogatra.

[2] Teljéga = könnyű szerkezetű orosz parasztszekér.

trojkát visszatartani, s egy utasnak sem szabad lovat adnia, hacsak felesszámban nincsen.

Az utas rendszeresen fizet minden állomáson a megteendő útért, s két utas, ha nincs nagyon nehéz podgyásza, csak két lóért fizet, de joga van trojkát követelni; a vállalkozó irodájában nagyobb útra előfizetni nem czélszerű, mert megtörténhetik, hogy valamelyik állomáson az utas egyáltalában nem kap lovat, s akkor kénytelen paraszt-lovakkal (volnye) tovább utazni, s az előre kifizetett díjat elveszti.

23. kép.
Szárt „duvana" vagy kolduló dervis.

Ez áll a közönséges halandókra nézve; a sors kegyeltjei azonban igazolványt kapnak, a mely utasítja az állomásfőnököket, hogy a „pa kazijonnyi nádobnoszti" (hivatalos szolgálatban) utazó egyénnek minden más utas előtt lovakat szolgáltassanak. Olyan nagy a hatalma ennek az írásnak, hogy az illető, valamely állomásra való megérkezésekor, az indulásra készen álló fogatból a lovakat nyugodtan kifogathatja, ha csak az is nincsen ilyen „Szvidjételjsztvo"-val[1] felfegyverkezve, mert akkor a „prior tempore, potior jure" elve áll fenn. Azonban az úton valakinek eléje hajtani rendszerint nem szabad, s az állomásokról azon sorrendben utaztatják tovább az utasokat, a mint érkeztek, kivéve, ha valaki szándékosan meg akar pihenni valamelyik állomáson, mert akkor ám lássa, ha a később érkezők esetleg rögtön tovább utazva, el nem visznek minden lovat, s az illetőnek esetleg várakoznia kell.

Akármilyen simán és gyorsan — s el kell ismernem, hogy mintaszerű rendben is — bonyolódik le a postautak forgalma, szerencsétlen körülmények folytán mégis néha valóban kellemetlen hátráltatást szenvedhet az utas. Igy pl. visszautazásomkor, őszszel, *Vysszókoe* állomáson a Kara-tauban láttam egy szerencsétlen flótást, valami szárt kereskedőt, a ki már két teljes nap óta nem jutott lóhoz. A két szomszédos állomás $17^1/_2$, illetőleg $24^1/_2$ verszt távolságban van, a mit az akkori rendkívül kedvezőtlen viszonyok mellett, az etetés idejét nem is számítva, csak 8, illetőleg 10 óra alatt tudott egy-egy fogat oda-vissza megtenni. Vysszókoenak csak 5 trojkája van, s a sors úgy akarta, hogy mind a taskenti, mind a vjernyii postának minden fogatra szüksége volt, s éppen itt találkoztak. Azonkívül még véletlenül néhány igazolványos utas is megfordult ott, s az alig pihent lovakat elvitték

[1] Igazolvány.

a szegény szárt elől — szóval, a mikor mi az állomásról kihajtattunk, ott állott szegény az épület ajtajában, hogy a harmadik éjet is az állomáson töltse el, s lemondó arczczal bámult a hóförgetegre, a mely a fagyos szél szárnyain üvöltve rohant végig a Kara-tau kopár szikláin.

A „Kavkaz i Merkurij" társaság ágense, HAMBURGER OTTÓ, a kihez Szamarkandból ajánló-levelünk volt, valóban önzetlenül adta tanácsait, s ezeknek megfelelően, a feltétlenül szükséges podgyászt két mellékkocsival magunkkal vittük, a többit pedig átadtuk a *Nadjezsda* szállító-társaságnak, a melynek fiókja van Vjernyiben, hogy a holmit egy hónapon belül Vjernyibe szállítsa. A megfelelő szállító eszközök keresése közben HAMBURGER a többi közt bevezetett a nagy taskenti *Kervanszaraj*-ba is, a hol, úgy hitte, hogy sikerülnie fog *német parasztokat* kapni a szállításhoz. Mondhatom, hogy alig akartam hinni a szememnek, a mikor a szártok, kirgizek és kis-oroszok között egy csomó hamisítatlan „svábot" pillantottam meg, hosszú kék kabátban, durva nagy csizmában, olyan eredetiséggel, hogy jobban sem kell! Ezek az emberek menoniták, s több nagy gyarmatuk van *Aulié-Ata* körül, a hol, úgy látszik, igen jó dolguk van. Az oroszok, sőt még a környék orosz parasztjai is dicsérik őket szorgalmuk miatt, de különben nem nagyon szeretik őket, mert állítólag gorombák, és durva makacsság jellemzi őket. Nem volt alkalmam ezeket a svábokat közelebbről megismerni, s azért az oroszok panaszkodásainak csak valószinűségét bizonyíthatom, mert az a néhány sváb fuvaros, a kivel HAMBURGER alkudozni kezdett, teljesen igazolta rossz hírnevét: a legvisszataszítóbb parasztgőggel tárgyaltak velünk, s ámbár, a mint később megtudtuk, üresen mentek haza, nem sokat látszott őket izgatni, hogy itt némi pénzt szerezhetnek. Végre is egyszerűen a faképnél hagytak bennünket, a nélkül, hogy a kalapjukat is megemelték volna.

Ezek az alakok engem igazán érdekeltek, mert ámbár évszázadok óta idegen népek közt — a Volga mellett tatárok és oroszok közt, most itt Turkesztánban szártok, kirgizek és kozákok között — messze elszakadva hazájuktól élnek, még sem vesztettek semmit eredeti durvaságukból és önfejűségükből. Különben ez a kis epizód is nagyon jól illusztrálja az „idegenek üldözését és eloroszosítását" Oroszországban. Az orosz állam óriási hatalmának csak gyerekjáték volna ezeket a kis izolált népcsoportokat megsemmisíteni és teljesen felszívni, ha ez egyáltalában rendszere volna az oroszoknak. Hogy ezek a gyarmatosok olyan hosszú időn keresztül is megtartották eredetiségüket, az csak az ellenkezőt bizonyítja, épp úgy, mint a hirhedt „szász kérdés" Erdélyben, a mely már régen tárgytalanná vált volna, ha a magyarok csakugyan olyan hirhedt elnyomói volnának a nemzetiségeknek, mint a hogyan különösen az újabb időben kürtölik.

De természetes, hogy ha ilyen kis csoport már évszázadok óta élvezi a vendégszeretetet — másnak nem igen mondhatom az irántuk tanusított eljárást — s még sem tud a házigazda kulturájához és jogviszonyaihoz

alkalmazkodni, hanem jelentőségének egyáltalában meg nem felelő, különleges állapotot akar fentartani, s mindig csak zavarja az államot az ő működésében: akkor azután okos ember nem veheti rossz néven a kormánynak, ha erős kézzel avatkozik a dologba, s nyugalmat akar teremteni — saját házában. Sajnos, a mai nemzetiségi küzdelmek között az okosság mind ritkább és ritkább tünemény lesz; nem lehetetlen, hogy egyszer csak majd a mi jó aulié-atai svábjaink is, a kik eddig teljesen meg voltak elégedve sorsukkal s a maguk készítette sajttal, (a mely egyedüli ilyen termék a szártok és kirgizek között), elkezdenek a szártok, kirgizek és kalmükök között államjogi faktor gyanánt szerepelgetni, s büszkén mutogatnak vissza távol nyugatra, a hol magas műveltségű őshazájukat a reformáczió kedves háborúinak idején kénytelenek voltak elhagyni, s azóta bizony nem sokat törődtek vele.

Hogy azután az orosz medve nem nyúl-e bele a dologba úgy, hogy nehéz mancsainak súlya alatt még a csontok is zörögnek, az más kérdés — én legalább meg vagyok erről győződve, s egy cseppet sem venném rossz néven.

De hát a politika nem szép mesterség, s nem azért jöttem Taskentbe, hogy nemzetiségi kérdések felett filozofáljak, csak úgy önkénytelenül merültek fel előttem a fennebbi gondolatok. A mikor megláttam ezeket az érdemes gyarmatosokat, sőt meggyőződtem, hogy sokan közülök egészen kitünően tudnak oroszúl, sőt még kirgiz nyelven is, különösen pedig, a mikor néhány fiatal katonával találkoztam, a kiket a szigorú fegyelem türhető legényekké alakított át: akkor sajnáltam, hogy nem ezek közül a gyarmatosok közül választottam magamnak tolmácsot. Ezek a menoniták, a kik a turkesztáni viszonyokat nagyon jól ismerik, sőt az ottani csagatáj-dialektust is beszélik, mindenesetre sokkal hasznosabbak lettek volna, mint a mi tifliszi tolmácsunk, Klippert, a kinek orosz tudománya időközben nagyon is gyarlónak bizonyult, s a ki az itteni khánságok keleti török nyelvét egyáltalában nem értette meg, noha folyékonyan beszélt tatár nyelven. A milyen nyakas természete volt, bizony egy cseppet sem igyekezett az itteni dialektust tanulmányozni, hanem mindig csak azt hajtotta, hogy az idevalók valami szörnyű zagyvalékot habarnak össze, ámbár „egyes szavakat egészen jól ejtenek ki tatár nyelven".

Ennek magyarázatául meg kell említenem, hogy a tatár nyelv már a keleti török nyelvcsoporthoz tartozik, s csak kevés eltérés észlelhető a khánságok idiomáiban, a minthogy az összes török nyelvcsoportok nagyon közeli rokonok, s távolról sem lehet közöttük olyan erős dialektusokat találni, mint pl. a német nyelvben a „platt-deutsch", vagy az „ober-deutsch" dialektus. A míg én az én szerény oszmán-török nyelvismereteimmel aránylag gyorsan beleéltem magamat a kirgiz dialektusba, addig Klippert mereven megmaradt a mellett, hogy a kirgizeket tatár nyelvre akarta tanítani, s

folyton azon dühöngött, hogy ezek az „ostoba tökfilkók" nem akarják őt megérteni. Ez annál kevésbbé volt csodálatos, mert még a csagataj nyelvet is félreismerhetetlen sváb hanglejtéssel beszélte.

KLIPPERT-tel általában elég sok bajunk volt. A vasúti utazás alatt mindenféle rémmeséket hallott a tigris-vadászatokról és a tigris-támadásokról, s szörnyen kezdett félni ezektől a fenevadaktól. Ennélfogva Taskentben nem nagyon furdalta volna a lelkiismeret, hogy bennünket cserben hagyjon, annál kevésbbé, mert Taskentben az ő természeti ritkaság-kereskedésének igen kitünő összeköttetéseket remélt, s ezeknek megszerzése végett mind-untalan megszökött tőlünk, minden tekintet nélkül arra, hogy nekünk mennyi rengeteg dolgunk volt, s a szárt városrész bazárjába sietett üzleteket csinálni.

Habár a mi derék preparátorunknak ez a merkantilis tevékenysége nem volt valami kedves dolog, legalább annyi hasznunk volt belőle, hogy némileg megismerte a bazárok titkait, s félig-meddig útmutató gyanánt szolgálhatott. Rendkívül jól mulattunk az ő sajátságos sváb beszédmódján előadott különféle élményein. Igy például minden, a mi régi, vagy kopott, az szerinte „altfränkisch" volt. Ó-Taskent valódi ázsiai, fedett bazárjai szerinte „ganz altfränkisch" külsejüek. Azok a hatalmas maral-agancsok, a melyeket egész karavánokkal hoznak Khinából, hogy a szárt nyergeket diszítsék velük, szintén „altfränkisch" voltak.

Taskentben a „Grand Hotel"-ben laktunk, a melyet közönségesen csak „Nomera Libster"-nek neveztek, mert egy németül beszélő özvegy-asszony, LIBSTER-né volt a gazdája. A vendéglő az orosz város kellős közepén van. Mindegyikünknek külön kis szobája volt, s még egy negyediket is béreltünk podgyászunk számára, a hol a szétpakolást és a különválasztást végeztük. Természetes, hogy rakodás közben majd az egyik, majd a másik szobában levén dolgunk, folyton a szobák előtt elvezető folyosón jöttünk-mentünk. E közben történt az a kellemetlenség, hogy szobám asztaláról elloptak több, mint 500 rubelnyi összeget, oly körülmények között, hogy a tolvaj csakis a vendéglőnek valamelyik alkalmazottja lehetett, de különösen az egyik háziszolgára, valami ANDREA BUBARIANKA nevű, volt orosz matrózra esett gyanú, mert majdnem kétségtelennek látszott, hogy ő volt a tolvaj. Ámbár azonnal megtettem a feljelentést, s az ügy lebonyolításában OSANIN tanár a lehető legszivélyesebben támogatott, mégis már eleve valószinűtlennek látszott, hogy az eljárás sikerre vezessen. Elvesztettem egy egész napot a mindenféle kihallgatással és jegyzőkönyv-felvételekkel, s ámbár engem, mint volt jogászt, az orosz vizsgálóbíró eljárása rendkívül érdekelt, mégis szívesebben lettem volna egyszerű szemlélője a dolognak, mint ilyen kellemetlen részese, különösen azért, mert az összeg, a mint később megbizonyosodtunk róla, végleg elveszett. Bizony, inkább bevásárlásokat tettem volna ezzel az összeggel a taskenti bazárokban, mint hogy gyönyörködjem benne, hogy az orosz császári vizsgálóbíró milyen rendkívül lelkiismeretesen és alaposan végzi dolgát.

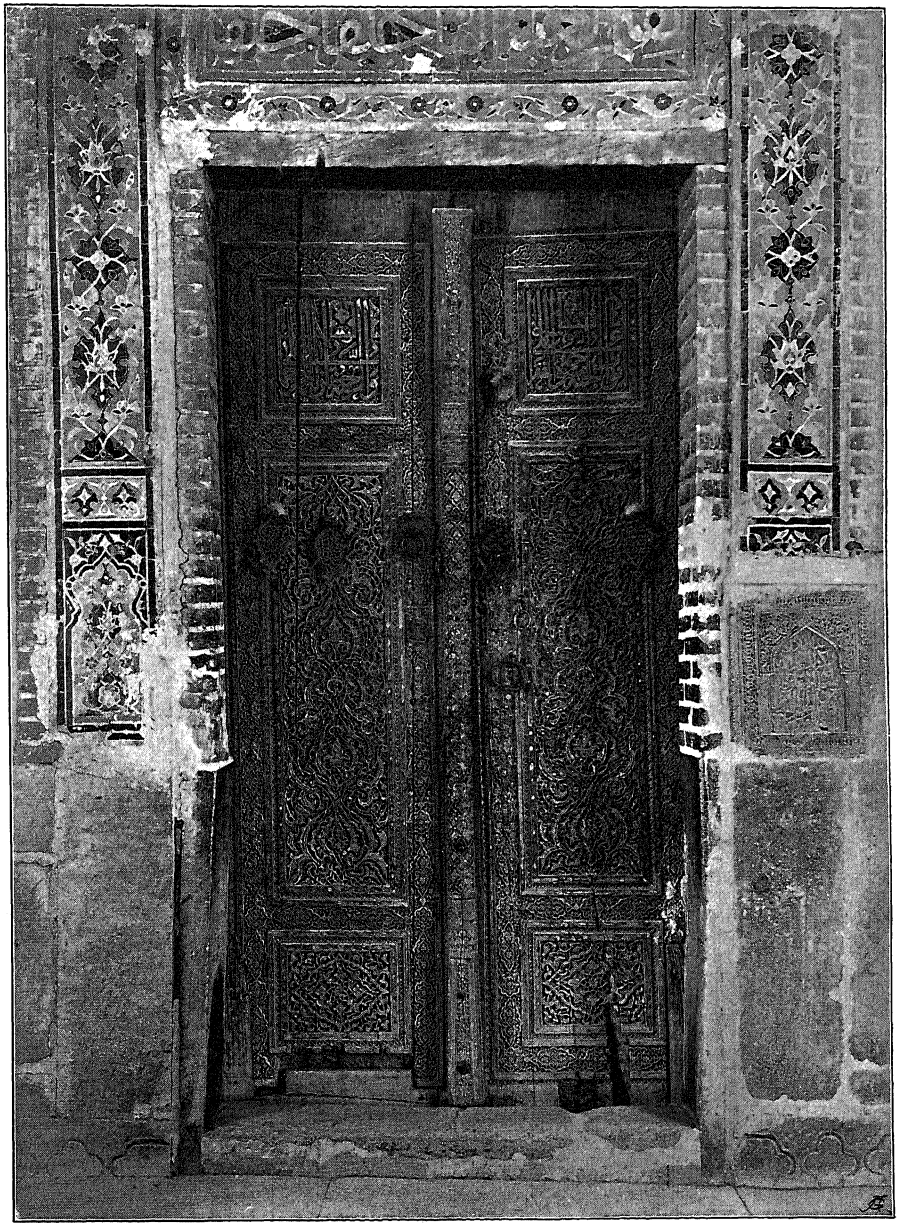

24. kép. XV. századbeli faragott ajtó kara-agacsfából a Sach-Zindé mecset folyosóján.

Ez a kellemetlen eset azonban nem szakította meg előkészületeinket, úgy, hogy április 20-án délután, rövid négy napi tartózkodás után ismét elutazhattam Taskentből.

Erről a városról, a melyet visszajövet szintén megtekintettünk, majd később fogok egyet-mást elmondani. Most még csak Turkesztán népeiről akarok néhány szóval megemlékezni.

Már a régi Ortelius-féle térképeken, a „*Theatrum Orbis Terrarum*" (Andorff, 1580) lapjain is megtaláljuk a *Turkesztán* nevet, mint egy vidék (regio) elnevezését, a nélkül, hogy a hasonló nevű város is fel volna említve. Ujabb írók a „Turkesztán" nevet „caenogenetikus hamisítvány"-nak akarják tekinteni, a mennyiben ezt az elnevezést a város nevének a környező vidékre való helytelen kiterjesztéséből akarják magyarázni. Ebben a *Szir-darja* közelében fekvő városban van egy Timur-mecset, és a nagy tiszteletben álló Chodzsa Achmed Jasszavi mohamedán szent sírhelye, a melyről a város nagyon nevezetes. A város neve helyesebben „*Hazret-i-Turkesztan*", a mi szószerint annyit tesz, mint a „Turkok földjének szenthelye", s így annál inkább érthető, mert az *-esztán* vagy *-isztán* perzsa nyelvű helyképzővel összetett szavak sohasem vonatkoznak városra, hanem mindig valami országrészre vagy vidékre.

Hazret-i-Turkesztán város alapításáról azonban úgyszólván semmit sem tudunk; nagyobb jelentősége kétségtelenül a timuridák idejéből származik, és így a „Turkesztán" szó perzsa képzése sem ad semmiféle útmutatást annak ethnikus eredetére, mert a perzsa nyelv és kultura éppen olyan szerepet játszik a törökök között, mint nálunk a humanisták és enciklopédisták idejében a latin, vagy franczia nyelv, s a perzsa szóalakítások éppen olyan kevéssé bizonyítják valaminek az ázsiai eredetét, a mint Európában a latin nevek, például Curtius, vagy Albinus, nem utalnak román származásra.

Turkesztán annyit jelent, mint a „Turk népek földje", s minthogy a török nyelvjárások szerint a *turk*, vagy *türk* szónak valami goromba értelme van, a mennyiben durva, műveletlen népet jelent, nagyon valószínű, hogy ez a terület-elnevezés a perzsáktól származik, a kik így nevezték az iráni magas földtől északkeletre levő, általában türk népek lakta vidéket. Én azonban még valószínűbbnek tartom, hogy ez a némileg kicsinylő elnevezés a nagy khán aránylag magas műveltségű népeitől, a szibiriai tatároktól származik, a kik az ő nomád-életű, vad, délnyugati rokonaikat nevezték így. Ezeknek a tatároknak a révén, az arabokon, illetőleg az oroszokon keresztül juthatott azután ez az elnevezés az európai földrajzi irodalomba is.

A mai geografiai, illetőleg politikai megkülönböztetés: *Keleti- és Nyugati-Turkesztán*, vagy *Orosz- és Khinai-Turkesztán*, olyan általánosan ismert dolog, hogy nem kell vele behatóbban foglalkoznom.

Kénytelen voltam némileg elemezni a szó származását, mert ennek némi jelentősége van annyiban, hogy a szó csakugyan kiemeli a vidéknek

azt az ethnografiai jellegét, hogy népeinek java török eredetű. A Kaspi-tenger keleti partjaitól messze be a *Kuen-lün* északi lejtőségeig, s a *Taklamakán* sivatagjain át a *Lop-nor*-ig mindenütt túlnyomó a török (csagatáj) nyelvjárás, s a lakosoknak túlnyomó többsége török-tatár eredetű.

Nagyon jól tudom, hogy mind ez, mind a következő fejtegetések az újabb idők néhány neves kutatójának ellenmondását fogják előidézni; de meg vagyok győződve, hogy Belső-Ázsia néprajzát ma még oly kevéssé ismerjük, hogy valóban döntő itéletet mondani a dolgok felett még ma nem szabad, s így minden vélemény-nyilvánítás hozzájárulhat a dolog tisztázásához, tehát nem is szabad megtiltanunk.

Turkesztán népessége ma részben letelepültekből, részben nomádokból áll. v. Schwarz V., a taskenti csillagvizsgáló asztronomusa és a turkesztáni meteorologiai intézet vezetője, a ki 15 évig élt itt, s az országról szóló alapos ismereteinek bizonyítékát a „Turkesztán, mint az indogermán népek bölcsője" című munkájával adta meg, 26 különféle néptörzset sorol fel Turkesztánból. Ezek:

A) **Letelepültek.**	*B)* **Nomádok.**	*C)* **Szétszórva élnek.**
1. Szártok.	10. Kirgizek.	17. Oroszok.
2. Tádzsikok.	11. Nomád özbékek.	18. Németek.
3. Galcsák.	12. Turkmenek.	19. Zsidók.
4. Özbékek.	13. Kipcsakok.	20. Czigányok.
5. Arabok.	14. Kara-kalpakok.	21. Perzsák.
6. Kuramák.	15. Kalmükkök.	22. Indusok.
7. Tarandzsik.	16. Targautok.	23. Tatárok.
8. Dungánok.		24. Afgánok.
9. Orosz gyarmatosok.		25. Khinaiak.
		26. Szolónok, szíbók, mandsuk, daurok, csampánok.

Ez az osztályozás csakis Orosz-Turkesztánra vonatkozik, mert Kelet-Turkesztánból még néhány népfajt lehetne felsorolni, a milyenek a mongolok, tibetiek, tangutok stb. Csak azért közlöm ezt a felsorolást, hogy az olvasónak fogalma legyen arról a nép-összevisszaságról, a melylyel az utazó itt lépésről-lépésre találkozik, s a mi természetesen a néprajzi kérdések tisztázását ezzel a tarkasággal nagyon megnehezíti.

A Schwarz-féle beosztás utolsó csoportja a mi czéljainkat illetőleg nem jöhet tekintetbe, mert ez csak egészen jelentéktelen, izoláltan élő törzsekre vonatkozik, vagy olyanokra, a kiknek bevándorlása ethnológiailag, vagy történelmileg be van bizonyítva, s így mint a népességnek csak másodlagos, esetleges töredékei tekintendők. Ide tartoznak az *arabok*, a *targautok* és az *oroszok* is.

A mai benszülött népességet mi így osztályoznók:

Nomádok.

I. Mohammedánok és törökök.

1. Turkmen.
2. Kara-kalpak.
3. } Kirgizek *a)* Kazak-Kirgizek.
4. } *b)* Kara-Kirgizek.
5. Kipcsak.
6. Özbék.

Letelepültek.

(Mind mohammedánok.)

I. Nem törökök.

1. Tádzsik } Perzsák.
2. Galcsa }
3. Dungán.
4. Szárt-Kalmak.

II. Törökök.

5. Özbék.
6. Nem özbék „török" (szárt).
7. Tarandzsi.

Minden olvasónak, a ki Belső-Ázsia néprajzi viszonyaival ismerős, fel fog tünni, hogy ebből az osztályozásból hiányoznak a szártok, a kiket pedig mindig a letelepült népek főtörzse gyanánt szoktak felsorolni. Lerch, Schwarz és még több más újabb író véleményének megfelelően, magam is kénytelen vagyok hangsúlyozni, hogy a *szárt* szó „nem ethnikus, hanem tisztán kulturtörténelmi jelentőségű", azaz *szárt nevü nép tulajdonképen nincs*, hanem így nevezik azokat a perzsa és török népeket, a melyek a városokban és falvakban letelepülve, főképen iparral és kereskedelemmel foglalkoznak. Hogy a szárt[1] szó mennyire a letelepültséget fejezi ki, különösen bizonyítja az a kis, mintegy 3000 főre menő *mohammedán* kalmükk-törzs, a mely az Isszyk-kul keleti partján Przsevalszk közelében félig letelepülten, tehát földmíveléssel foglalkozva, szétosztott, határozott földbirtokhoz kötve, maradt hátra. Ezen a vidéken csak a legújabb időkben (az orosz uralom óta) találunk állandó telepeket, s a nomád kalmükkök és kirgizek előtt csak „szárt" földmívelő-kolóniák, mint *Csimkent, Aulie-Ata, Akszu, Kasgár* stb. voltak ismeretesek; így azután azok a kalmükkök is, a kik áttértek az iszlam vallásra s megtanulták a földmívelést, a *szárt-kalmak* elnevezést kapták.

Újabb időben a „szárt" fogalom ismét bizonyos ethnikus jelentőségre tett szert, a mennyiben pl. az olyan kirgizeket, a kik valamely ok miatt felhagytak nomád baromtenyésztésükkel, s letelepült földmívesek lettek, ma már nem nevezik egyszerűen szártoknak, hanem rendszeresen a „Csala" (fél) jelzővel illetik őket. Igy van sok Csala-kazak (letelepült kazak) és

[1] Az irodalomban a „szárt" szó mintegy a XV. század óta szerepel „kereskedő" értelemben. A szó legrégibb feljegyzését a „Codex cumanicus" kéziratában találjuk meg a velenczei Szt.-Márkus könyvtárában 1303-ból. Azonban, sajnos, a szövegnek éppen ez a helye sérült, úgy, hogy nem lehet a mondatnak (rejtvény) az értelmét kiböngészni, de minden valószinűség szerint itt is annyit jelent, mint „mercator", kereskedő.

„Csala-kirgiz" (hasonlóan Kara-kirgiz) Szemirjécsben, holott Taskent vidékén a letelepült kazakokat *kurama* néven nevezik, a mi keveréket jelent, s úgy értelmezik, mintha ezek a földművesek szárt és nomád kirgiz vér keverékéből származnának, noha a kirgiz típus az uralkodó.

Tekintve, hogy mindez a sok nép mohammedán, és a többnejűség többé-kevésbbé szokásaik közé tartozik, továbbá, hogy mindannyian évszázadokon át a legnagyobb felfordulásban, az ököljog és a rablóhadjáratok idejében éltek, a mikor a rabszolgaság és a nőrablás nagy szerepet játszott, könnyen beláthatjuk, hogy ilyen körülmények között tetemes vérkeveredésnek kellett bekövetkeznie. Azonban ez semmiesetre sem szándékosan, hogy úgy mondjam, a különböző törzsek közt létrejött megegyezés szerint történt, a mint ezt itt-ott a benszülöttek néprajzi meséi mondják.

Ez a dolog nagyon fontos annak a népességnek a megítélésére, a melyet ma Turkesztánban általában *szárt* néven neveznek, s a mely *tádzsik*-okból, vagyis iráni eredetű perzsákból, részben pedig turk törzsekből áll, a kiket az ország nyugati részeiben, különösen Khivában, Bucharában és Szamarkandban az *özbek* vagy *uzbek* népfaj képvisel. A míg az országnak ebben a részében tádzsikok és özbekek össze-vissza keverve, mint szártok laknak ugyan egymás mellett, de nemzetiségüket még sem tagadták meg, mert maguk bevallják a kérdezősködésre, hogy ők tádzsikok, vagy özbekek: addig kelet felé a különbség mindinkább elmosódik, s itt *törökül beszélő szártokat* találunk, a kik tagadják, hogy ők perzsa, vagy özbek eredetűek volnának, hanem egyszerűen *szárt*-oknak vallják magukat. Taskentben aránylag már nagyon jelentéktelen a tádzsikok száma ahhoz képest, hogy Bucharában és Szamarkandban milyen nagy százalékát teszik a lakosságnak a csagataj-török népekkel szemben. Tovább nyugat felé teljesen eltünnek a tádzsikok az odavaló népek közül, s csak mint utazó kereskedőket találjuk meg őket, ellenben a letelepült szártok, a kik öltözet, szokások, vallás és típus tekintetében nagyon hasonlítanak hozzájuk, ámbár törökül beszélnek, mégis határozottan tagadják, hogy özbekek volnának. Kelet-Turkesztán letelepült városi népei (Kasgártól Nijáhig és Chamiig [1] stb. semmiben sem különböznek ezektől a nyugati szártoktól, s ezekhez hasonlóan, egyszerűen szártoknak nevezik magukat, mert a *kasgarlik* és *ak-szulik* [2] elnevezés csak a helyet jelöli meg közelebbről, a honnan az illető egyén való. A kasgarlik szónak azonkívül meg van az a jelentése is, hogy az illető politikai értelemben Kelet-Turkesztánból való, s mindig úgy magyarázzák, hogy „*Khitaidiki kisi*", vagyis „Khinába való ember".

A szártok között tehát két nagy nyelvcsoportot különböztethetünk meg. Az egyik a régi, elrontott perzsa nyelvet beszélő tádzsik nép, a másik

[1] Az előbbi a Kuen-lün északi lejtőin, az utóbbi a keleti Tien-sanban.

[2] A -lik szótag olyan, mint a magyar -i képző, a mely az eredetet fejezi ki.

a *csagataj-török* népcsalád, a mely nyugaton főként az özbek törzshöz tartozik, keleten pedig a sokkal nagyobb számú népnek még *nincs határozottan megállapított neve*, kivéve az ominózus „szárt" elnevezést, a mely már annyi félreértésre adott alkalmat. Azonban hiszem, hogy dialektus tekintetében az özbekek lényegesen különböznek a keleten lakó szártoktól, mert bármily keveset is értek a keleti török nyelvjárásokhoz, mégis azonnal feltünt az a tetemes különbség, a mit az andidzsáni, taskenti, szamarkandi és kasgári kiejtésben találhatunk, míg az egyes csoportokon belül az egyöntetűség mindig feltünő. Különösen a khokáni szártok beszélnek szép, lassú, jól hangsúlyozott, mély magánhangzókkal rendkívül jól jellemzett török nyelvet, a mely közeledik a kasgáriak és a keleti szártok nyelvéhez, s a mely lényegesen elüt a szamarkandi és taskenti özbekek elmosódott, tisztátalan nyelvezetétől, a mely a török nyelveknek fő-törvényére, a magánhangzók harmóniájára olyan kevés tekintettel van.[1]

A míg a turkmenek, kara-kalpakok, özbekek és kipcsakok, valamint a kirgizek és kazakok török eredetére nézve semmi kétségünk sem lehet, sőt ezek közül különösen az elsőket a hírneves utazó, VÁMBÉRY kimerítően és behatóan tanulmányozta, addig az újabbi időben a „szártok" török eredetét kétségbe vonják, s őket sokan iráni, perzsa eredetűeknek tartják.

Ez az elmélet részben azon alapul, hogy sokan, így pl. VÁMBÉRY is, a szárt elnevezést a *tádzsik* fogalmával azonosítják, részben pedig azon, hogy minden szárt, tádzsik úgy, mint a törökök is, éppen úgy testük jellegére, mint viseletükre, szokásaikra és életmódjukra majdnem tökéletesen azonosak, vagy legalább is rendkívül hasonlítanak egymáshoz.

Különösen a tipusnak tulajdonítottak, véleményem szerint nem egészen kétségbevonhatatlan módon, tulságos sok jelentőséget, mert, a mint említettem, a körülmények nagyban hozzájárultak a vérkeveredéshez, de azonkívül nem helyes dolog abból, hogy az arczokból hiányzik a mongol tipus, mindjárt arra következtetni, hogy az illetők ária eredetűek, s később eltörökösödtek. A mongoloid jelleg egyáltalában nem mérvadó a török népekre, mert a három legnagyobb török népcsaládon egyáltalában nem találjuk ezt a jelleget kellőképen kifejlődve. Ez a három család a *turkmen*, az *ozmán-török* és különösen a *tatár*, a kik közül különösen a *kuban* és *nagai*-tatárokat az egész Oroszországban szétszórva megtaláljuk s a kik a hajdan fényes tatár birodalom maradványait képviselik, de a kiknek növése, arczvonása és színe olyan tökéletesen „kaukázusi jellegű", hogy jobban sem kell!

A ki valaha Oroszországba utazott s azzal a nagyszámú tatárral érint-

[1] Az olyan szavak, mint Tüjá, Türá (teve, herczeg), ellenmondanak minden török hangtani törvénynek, de azért nyugaton, a tádzsikok közt kivétel nélkül használják, holott a keleti szártok sokkal helyesebben tüje, türe (vagy töre) szót ejtenek. Hasonlóképen sohasem használják ott a mély, majdnem o-nak hangzó â-t, a mi ezekre olyan jellemző.

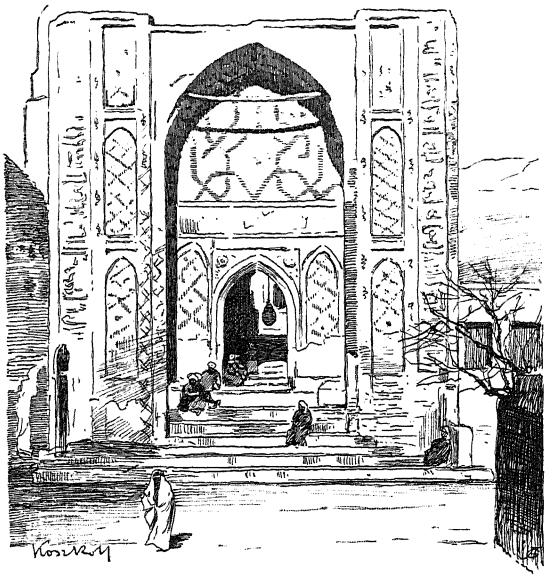

25. kép. Schach—Zindé.

kezett, a kik ott az egész kereskedelmet, az egész forgalmat a kezökben tartják, ebben a tekintetben nekem fog igazat adni.

Ha azután most a szártok módjára, ezekről a fenn nevezett törzsekről is úgy, mint a tarandzsikról, a kikről később lesz szó, le akarnók disputálni a török eredetet, végül nem maradna más képviselője a törököknek, mint az özbekek egy része, meg a kirgizek, ezek pedig olyan törzsek, a melyeknek úgyszólván történelmük sincs, s a török népek fejlődésének történetében a legszerényebb, a legjelentéktelenebb szerepet játszották. Úgy hiszem, hogy a mongol tipus nem conditio sine qua non a török népekre nézve, hanem természettudományi szempontból épp úgy, mint a kaukázusi, (vagy a tatár), a törzsek fejlődésének egyik szélső jellegét adja meg, a melyek között fokozatos átmenetek találhatók. Így van ez az egyes törzsek dialektusával is, a melyben az egészen speciálisan kifejlődött „oszmanli"-tól a kara-kirgizek primitiv csagatáj nyelvéig minden átmenet megtalálható, s a kara-kirgizek és kipcsákok nyelve már határozottan közeledik a mongolhoz.

Véleményem szerint a törökséggel, a mely legfényesebb korában az Altaitól az Uralig és a Földközi-tengerig terjedt ki Ázsiában, sohasem állt szemben nagyobb kifejlődéssel a közbeékelt ária perzsa nép, mint ma, s csak természetes, hogy az érintkezés helyein, a régi Chorasszánban a fajok egymásba keveredtek, mint a hogy az ma is történik a politikai határok változásával.

Hogy mennyiben tekinthetjük a tádzsikokat Turkesztán és különösen a turkesztáni hegyvidék őslakosságának, ma még el nem dönthetjük, de hiszem, hogy a félig, vagy egészen letelepült *galcsák*,[1] a kik pl. Schwarz szerint Turkesztánnak természetesen áriai őslakói volnának, nem egyebek a török törzsektől annak idején a hegyek közé szorított tádzsikoknál. Különösen megerősíti ezt a véleményemet Hedin Sven híres munkájának egy pontja

[1] Perzsa néptörzs, a mely az Alai, Pamir és Karategin magas völgyeiben, az Amudarja, a Szerafsan és a Tarim forrás-vidékein él; rendesen csak egyszerűen „tádzsikok"-nak nevezik.

(I. kötet, 506. lap), a mely így hangzik: „Az Arpa-talak hágó, a melyen a legközelebbi napokban akartunk átkelni, vallásokat választ el egymástól. Keletre tőle csak szunniták laknak, nyugatra pedig siiták is. A két mohammedán felekezet mindazáltal a legszebb egyetértésben él, s az az ellenségeskedés, a mely különben a szunnita törökök és a siita perzsák közt lenni szokott, itt teljesen hiányzik".

Könnyen érthető, hogy a síksági tádzsikok, a kik a szunnita török népek kényuralma alatt élnek, ma szintén mind szunniták. Nem magyarázhatjuk másképen a *Szárik-kol-Pamir* rejtett völgyeiben lakó érdekes siita perzsák eredetét, minthogy azok az előrenyomuló szunnita törökség elől menekülve, a hegységbe vonultak, a hol vallásukat és néprajzi vonásaikat zavartalanul megtarthatták.

Az ázsiai magas hegységek bérczes vidékei nem olyan lakóhelyek, a melyeket valamely szabad nép minden különös kényszer vagy nyomások nélkül keresne fel. Így pl. a kirgizek csak akkor kezdték nyájaikkal a *Khan-Tengri* vidék magas völgyeit felkeresni, a mikor a virányosabb és gazdagabb, mélyebben fekvő legelőket és mezőket a gyarmatosok stb. ellepték, s szűk lett nekik a hely.

A galcsák siita iszlam vallása valóban nem azért jutott azok közé a rejtett, kietlen hegyek közé, hogy ott az eredeti primitiv nap- vagy tűzimádást elnyomja. Sokkal inkább valószinű, hogy ez a vallás Iránból származott, s csak az előrenyomuló törökök elől menekült a hegyek közé, a hova őket azután sokkal, de sokkal később a szunnita kirgizek követték, a kik szerencsére elég rossz mohammedánok, s így nem irtóztak attól, hogy ezekkel az „eretnekekkel" barátságosan érintkezzenek.

A visszavonulás idejét — egybehangzóan az iszlamnak Ázsiában való elterjedésével — időszámításunknak VIII—X. századáig tehetjük. Később ugyanis Turkesztánban a szunnita törökség vált uralkodóvá, azt meg fel nem tehetjük, hogy ezt a galcsa-telepet későbbi siita menekültek alapították, mert számos ethnografiai ok szól mellette, hogy ez a törzs régóta elzárkózottan és izoláltan fejlődött.

Akárhogyan is áll már most a dolog, ennek az okoskodásnak az volt a czélja, hogy kimutassuk, miszerint a mai Turkesztánban a perzsák elterjedése nem azonos a szártok elterjedésével, továbbá, hogy egy hajdani iráni népfaj maradványai egészen a Pamirig s a mai Ferghanába is előrenyomultak ugyan, de általában (Taskent kivételével) a Szir-Darja vonalát nem lépték túl. Kasgária és Kelet-Turkesztán turk népei azonban egységes, közös eredetű valódi török származású népek.

A mi a „szárt" szót illeti, ennek csak egy magyarázatát ismerem, azt, a melyet Lerch adott és v. Schwarz idézett. Ez a magyarázat a már Ptolemaeus-tól is használt „Jaxartai" elnevezésen alapul,[1] a mely a hasonló

[1] V. ö. a „Jakyges, Jazyges", magyarul Jász=íjász szavakat. Kirgiz nyelven jaak vagy dzsaa íjat jelent.

nevű folyó mellett lakó nagy néptörzsre vonatkozik. LERCH a szó utolsó két szótagjában, a „xartai"-ban, az ó-iráni *khszatra* gyököt keresi, s a „ja" szócskát valami névmás gyökéül tekinti, minélfogva a „jaxartai" szó az iráni szkithák nyelvén annyit jelentene, mint „a városból való", „a városhoz tartozó".

A nélkül, hogy a szakavatott nyelvtudósnak ellenmondani akarnék, úgy tetszik nekem, hogy a törökösen olvasott „Jak-szartai" „az íj-(ász)-szártok" alkalmas arra, hogy minden módosítás nélkül magyarázza a szót, s ezzel annak talán bizonyos ethnológiai jelentést is adjon. Ha azonban mint idegen szó, *x* vagy *khsz* hangzóval jött volna a török nyelvbe, ott bizonyára vagy metathezist szenvedett volna *szk* alakban, vagy pedig még előző magánhangzóhoz is jutott volna a szó (Alexander-Szkander, vagy Iszkender).

A turkesztáni szártokhoz legközelebb állnak faji jellegre, viseletre és szokásokra a *Tarandzsik*. Ezek földmívelő népek, a melyeknek törzse Kasgáriában települt le, s a khinai Ili-völgyet népesítette be, de onnan a dungánlázadás miatt, azután, hogy Kuldzsát ismét visszaadták a khinaiaknak, nagy számmal vándoroltak ki önkénytesen Szemirjécs orosz tartományba. A tarandzsik nyelve török dialektus, a mely némileg különbözik a közönséges kasgári „szárt"-nyelvtől és inkább a kirgizek és kipcsakok nyelvéhez látszik közelebb állni. Ezeket is sokan ária vagy iráni eredetűeknek tartják.

A középázsiai mongol-török népek viselete a khalat (törökül *csapan*), az a bő, hálóköpenyszerű, gyapottal bélelt kabát, a melyet majdnem teljesen egyformán viselnek a mongolok (kalmükkök), tibetiek, tangutok, kirgizek, turkmenek, szóval valamennyi belső-ázsiai nép. Ez a viselet lényegesen különbözik a perzsák szűk, ránczolt kabátjától, a melyet ezek még ma is tökéletesen ugyanabban az alakban viselnek, mint azt a legrégibb képeken látjuk. Ez a különbözőség éppen nem látszik bizonyítani, hogy Belső-Ázsia nagy törzsei eredetileg iráni származásúak lennének, s csak időközben lettek törökökké.

Az ázsiaiak általában mereven ragaszkodnak öröklött szokásaikhoz, s teljesen valószinűtlennek látszik, hogy a letelepült, magasabb műveltségű, városban lakó nép nomád hódítók viseletét vegye fel.

Feltünő, hogy éppen a letelepült turk-népek, a kasgariak, tarandzsik, szártok (beleértve a tádzsikokat is), különös szeretettel viselnek olyan kabátot, a melynek *besmen* (v. *csekmen*) a neve, s a mely annyiban különbözik a közönséges khalattól, hogy testhöz illő, majdnem attila-szabású, s ferdén lehet a mellen összegombolni.[1]

[1] Sok néprajzi mű felemlíti azt a különbséget, a mi jobbról balra, vagy fordítva való gombolás tekintetében a buddhisták és a mohammedánok közt található. Úgy hiszem, hogy ez a különbség vagy egészen helyi jelentőségű, vagy pedig egyáltalában hamis információkon alapul. Az ázsiaiak khalatján egyáltalában *nincsen gomb*, s csak szalaggal kötik össze. A besment azonban mindig *balról jobbra* gombolják, a mi az előbb említett leírások szerint éppen a buddhisták szokása volna.

A perzsa köntösnek ehhez a ruhadarabhoz semmi köze nincsen, mert ezt egészben szabják ki, s nem varrják külön fel az alsó szárnyát a csipőnél, mint amazon; azért ez csak módosított csapánnak látszik. A tatárok is hasonló kabátot viselnek, s valószinű, hogy a besment is ők hozták be. Ez a kabát azonban a szártoknak különös ismertető jele, s minden szárt városban és helységben az emberek munkaközben mindig a besment viselik, míg a csapánt csak akkor veszik e fölé, ha mintegy teljes díszben kimennek a városba. Akár eredeti szárt, vagy tarandzsi ruhadarab legyen is a besmen, a mint én gondolom, akár pedig a tatároktól vették át, minden körülmények között *török* eredetre vall,[1] holott a közép-ázsiai ruházatokban az iráni hatásnak minden nyoma eltünt.

Az utolsó néptörzs, a melyről itt néhány szóval megemlékezni óhajtok, a *dungánok* (*düngen*) főként földmíveléssel foglalkozó népe, a melynek szunnita mohammedán vallása van, khinai nyelven beszél, s általában viseletével, szokásaival, építkezésével és lakásának berendezésével stb. épp úgy, mint *különösen külső tipusával is* teljesen khinainak mutatkozik. A khinaiaktól különösen példátlan becsületességével különbözik, a mely nagy szorgalmával és jelentékeny intelligenciájával egyesülve, Orosz-Turkesztán legerkölcsösebb és legjobban becsült népévé tette a dungánokat. A dungánok orosz területre a Khinában kitört dungán-lázadás és Kuldzsa visszaadása óta vándorolnak nagyobb számban.

Ámbár, a mint említettem, a dungánok tiszta khinai néptörzsnek látszanak, újabb kutatók, különösen az ismert GRUM-GRSHIMAILO testvérek annak a nézetnek adtak kifejezést, hogy a dungánok eredetileg törökök, és pedig azoknak a nyugat-turkesztániaknak az utódjai, a kiket DZSENGISZ-KHÁN küldött Khinába. Ezek Bucharából, Ferghanából és Szamarkandból valók voltak s nagy számban hatoltak előre a khinai birodalomban, s ámbár vallásuk különbözősége miatt a többi buddhista néptől elkülönítve, de a khinai befolyástól még sem teljesen mentesen maradtak meg.

Miután így kedves olvasóimnak áttekintést nyujtottam Turkesztán népeiről, úgy hiszem, sikerült megmutatnom, hogy sokszor milyen kifürkészhetetlenek és homályosak az ethnografia tudományának útjai. Annak a közmondásnak, hogy „a valószinű nem mindig a természetes", megfelelően, a különben is czifra állapotokat az ethnografusok még jobban összekeverték, a mennyiben egész nagy csoport csagatáj-török nyelvet beszélő népet áriai irániaknak minősítettek, egy másik, vallásán és meglepő becsületességén kívül egyébként teljesen indo-khinainak látszó népet, a dungánokat, pedig ural-altai, szorosabban véve török-tatár származásúnak minősítettek.

[1] A besmen félreismerhetetlen leszármazottjai a nyugati népek között is felismerhetők. Ilyen a *sztambulina* az ozmanokon, az *attila* a magyarokon; valószinűleg ide tartozik a lengyelek hosszú kabátja és az északi szlávok *csamarája* is.

Nem vagyok szakavatott anthropológus vagy ethnológus, azért távol áll tőlem, hogy a vitát erre vagy arra el akarjam dönteni; de eléggé tájékozva a Turkesztánt illető nagyobb néprajzi kérdések felől, továbbá tele érdeklődéssel a dolog iránt: nem mulaszthattam el semmi alkalmat, hogy mindenütt a helyszinén szerezzek információkat, abban a reményben, hogy még az a szerény anyag is, a melyet gyűjthettem, a szaktudós kezében hasznavehető adalék lesz a nyilt kérdés tisztázásához.

A következő fejezetekben szétszórva, a mint éppen az utazás közben tett megfigyelések magukkal hozták, fel fogom említeni néprajzi megfigyeléseimet s a hozzájuk, a helyszinén füződött szubjektiv következtetéseimet, azzal a kéréssel, hogy a tisztelt olvasó ne restelje a fáradságot, követni engem Turkesztán síkságain és hegyein át azok közt a népek közt, a melyek olyan kusza össze-visszaságban laknak ebben az érdekes országban.

26. kép.
Az ó-kori Afroziab helyén.

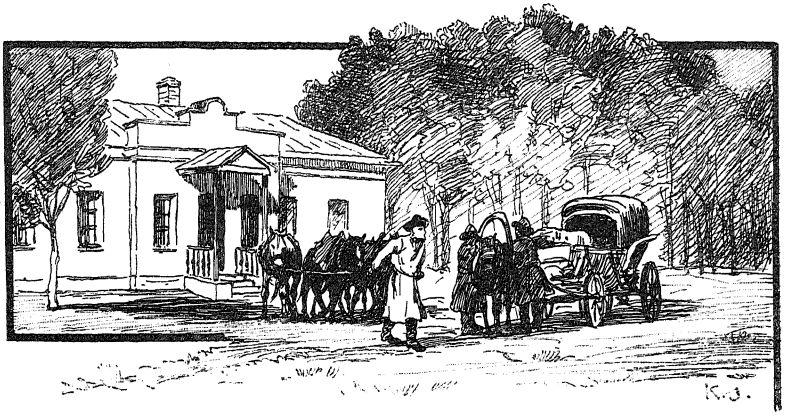

27. kép. Csernajevszkája állomás Taskent közelében.

III. FEJEZET.

A HÉT FOLYAM ORSZÁGÁBAN.

Április 20-án délután előállott a *tarantász*, a melyet egy *teljégá*-val, mint mellékkocsival együtt a Vjernyibe való utazásra Ivanov kereskedőtől, mint a postaforgalom kezelőjétől, 20, illetőleg 10 rubelért béreltem. Célszerű, ha az ember hosszabb utazásokra mindig a saját kocsijával indul, vagy pedig az egész útra ilyent bérel, mert bár az állomásfőnökök kötelesek a lovakkal együtt kocsit is adni, de ezek az állami kocsik kényelmetlenek, azonkívül minden állomáson át kell pakolni a holmit, a mi sok időt és sok vesződést követel.

Nem szükséges a tarantászt és a teljégát leírnom, elég, ha a mellékelt képekre utalok, a melyek kellőleg megmagyarázzák ennek a rúgótlan kínzószerszámnak a szerkezetét. Kauders és Moser leírásai alapján el voltam készülve a posta-utazás szenvedéseire, s azért kellőleg gondoskodtam, hogy a ladikforma kocsi fenekén elegendő szalma legyen, s azonkívül pokróczból, bundából, kabátjaimból jó fekhelyet készítsek, s reméltem, hogy nem fogom nagyon érezni a kocsi rázását.

Taskent utczáin kirgiz (kazak) kocsisom még elég tisztességesen hajtott, de a város végén azután feloldotta a tarantász rúdjaira erősített ívalakú fán[1] függő csengetyűk nyelvét, s azok szabadon csilingelhettek, három külön-

[1] Az úgynevezett „duga".

böző hangon. Ekkor kezdődött aztán a hadd-el-hadd! Galoppban kezdett vágtatni a fogat, hogy csak úgy szikrázott a lovak patkója, s a kocsis fütyülése, az ostor pattogása, a csengetyűk lármája s a tarantász robaja és recsegése süketté és vakká tette az embert. Ugyanilyen vágtatással és éppen ilyen lármával követett bennünket a „dréjspánka"[1], a melyen nemez-takarók alatt, s azokba bevarrva, a gyűjtő-eszközök, fegyverek, ágyak, a vászonsátor és a konzervek voltak elcsomagolva.

Taskent környéke tipusa a turkesztáni oázis-vidékeknek, a melyek sok tekintetben, különösen művelésmódjukra nézve, Felső-Olaszország tájképeire emlékeztetnek. Mindenfelé nyárfa- és szederfasorokat lehet látni, a melyek között, leginkább külön, nádból készült lugasokra fut fel a szőlő zöldlevelű indája. Közbül azután keresztül-kasul öntöző-csatornák, úgynevezett „árik"-ok futnak, a művelhető területeket pedig kopasz, síma, fakósárga vert-falak szabdalják szét szabályos geometriai idomokra, mert, úgy látszik, minden darabka földet gondosan körülvesznek fallal.

Azonban, a míg Olaszországban a fehér mészkő és ennek fehér pora az uralkodó, addig itt a sárga lösz és vályog uralkodik; mindent ebből az anyagból építenek, s ennek a szubaerikus képződménynek a pora még kellemetlenebb, mint a felső-olaszországi campagna legjobb útjainak mészkőpora. Még jól elzárt dobozokba, sőt az elzárt és nemez-takarókba varrt ládákba is behatol ez a kellemetlen por, s hosszabb troika-utazás alatt lehetetlen a holmit tőle megőrizni.

A lőszön, Ázsiának ez uralkodó képződményén kívül még a szembejövő alakok, a tovalovagló szártok, a tarkára festett, kétkerekű *arbá*-k hosszú sora, a végtelen tevekaravánok, elrongyolódott kisérőikkel együtt mind kétségtelenül emlékeztetnek, hogy Ázsia legbelső részein vagyunk.

Este felé elmaradtak a művelt földek, s lankásan emelkedő, hullámos agyag-pusztákon emelkedtünk a dombvidék felé. *Dzseri* állomáson, valami 50 versztnyire Taskenttől, nem voltak lovak készenlétben, s $2^1/_2$ óra hossszat kellett várakoznom, a mit arra használtam, hogy köpenyembe burkolózva, üdítő álomba merültem. Hajnalban puszta, kopár, csak pusztai füvekkel benőtt hágón keltünk át, a melyen még meglehetősen sok hó volt, s a mely elválasztja a *Kelesz* és a *Badan* vizeit. Még nagyon hűvös volt, különösen az álmatlanul töltött éj után, s így valóban örültem, hogy nemsokára begördültünk *Bekler-bek* állomásra, a melyet egy régi síremlékből (mazar) falaztak fel, s a hol teát és tojást reggelizhettem.

A *Csimkent* felé vezető út ezentúl majd halmos vidéken, majd széles pusztaságokon vezetett át, s nincs a vidéken semmi vonzó, csak a sokszor 300—400 tevéből álló karaván ok, s a *Talasz-tau* hófedte panorámája nyujtottak némi változatosságot.

[1] A könnyű fogat németből átvett közorosz jelölése.

28. kép. Tulipán-steppe.

Csimkentben ebédeltem.[1] Minden állomás köteles 15 kopekért az utasnak forró szamovárt kiszolgáltatni, s azonkívül rendesen lehet tojást, kenyeret és tejet kapni, de egyébként mindent magával kell az embernek vinnie. Csimkent nagyobb helység, s az állomáson igen jó taskenti sört is adtak, a mi egy doboz konzervvel együtt kitünő ebédnek nevezhető.

Csimkent után az út eleinte végtelen, teljesen sík, egyenes pusztákon vezet át, a melyeknek egyetlen dísze, a növényzet, valóban szörnyűségesen egyhangú. Egyik helyen minden változatosság nélkül, nyomorúságos, szürke ürömkóró borítja a kemény agyagtalajt, majd pedig a látóhatár széléig mindenféle tulipán-bokrok láthatók, másutt meg fűszerű liliomfélék az uralkodók, a melyeknek éppen most fakadt a bimbója, úgy, hogy valóban beszélhetünk üröm-pusztákról, tulipán- vagy liliom-pusztákról.

A tulipánok (Tulipa altaica) éppen virágozni kezdettek, s daczára a kissé nyomasztó egyformaságnak, az ezer és ezer, karcsú száron ülő sárga vagy piros virág igen kedvesen fest. Mintha valami végtelen nagy, tarka, piros, sárga és zöld szőnyeg volna a pusztákon kiterítve.

Még a növényzetnél is szegényebb az állatélet és a népesség. Néhány kánya, itt-ott egy fakó keselyű (Gyps fulvus) meg egy-két túzok képviselte az egész vadállományt, s egyetlen pár dögkeselyű (Neophron percnopterus) valósággal feltünést keltett. Az a számtalan kirgiz-tanya, a milyent itt mindenfelé látni lehet, lassanként elvesztette minden érdekességét; vastagfarkú juhok és apró, koromfekete szarvasmarha finom, vadszerű fejjel és az antilopra

[1] A „kent" szótag várost jelent, s ámbár perzsa eredetű, de a török dialektusok szerint mindig a törzsszó magánhangzói szerint alakul át: Tas-kent = kő-város, de már Szamarkand; Csim-kent annyit jelent, mint „Gyep-város". Magyar helységnevekben is megmaradt az ázsiai szó, m. pld. Szarvaskend, Kendi-Lóna stb.

emlékeztető szarvakkal, óriási nyájakban legelésztek ezeken a pusztákon, de azonkivül töménytelen teve mind a két fajtából, s végül szélesmellű, idomítatlan lovak is.

Rekkenő meleg, poros és unalmas volt minden, s a mellett minden csontom fájt, úgy, hogy csakugyan kételkedni kezdtem, vajjon még egy éjjeli útat kibirok-e. Hűséges mentorom, HAMBURGER, figyelmeztetett, hogy a postautazás első benyomásai el ne riaszszanak, mert rendesen csak a két első nap nehéz, de azután úgy beleszokik az ember, hogy fel sem veszi az utazás többi kellemetlenségét. Ez a tanács jutott eszembe a kis *Antonofszkoe* falucskában, a hol nem kaptam lovakat, s ez az ottan való éjjelezésre nagyon csábító volt. Azonban összeszedtem magamat, s parasztlovakat béreltem; a „stároszta" (állomásfőnök) nagy szakértelemmel készítette el ágyamat, s miután másfél órai pihenés után teljesen szétzüllött idegeim valamelyest újra helyreruczczantak, nekiindultam az alkonyatnak. És lám! Aludtam, és pedig elég jól aludtam! habár meg-megszakítva is, de aludtam, akárhogy rázott, akármilyen lármát csapott a zörgő kocsi, a három csengetyű, az ostorpattogás és a kocsisok lovat nógató kiabálása és fütyölgetése.

Reggelre ismét sziklás, kopár hegyvidékre értünk, köröskörül sok hó fedte az út mellékét, s mindinkább közeledtünk a *Kara-tau* hágója felé.

Burnoe-ban ismét nem kaptunk lovakat, s a jemscsikek (kocsisok) némi borravalóért a faluba szállítottak, a mely néhány versztnyire van az állomástól. Ezek az emberek azonban csak a rendes postautat ismerik, s ezen a kerülő úton véletlenül kis folyón kellett átkelni. Kissé mélyen jutottunk a vízbe, ládám jócskán lemerült, magam meg félve húztam össze lábaimat, azonban szerencsére semmi sem nedvesedett át. Közvetetlenül az állomás előtt, összedült a teljéga is; de a mennyi szerencsétlenség ért ilyen rövid idő alatt, épp olyan nagy volt a szerencsém, hogy éppen akkor tünt fel egy üres postakocsi, IVANOV bérlő kocsija, a melyet azonnal lefüleltünk, s átpakolva a holmit, a tönkrement kocsironcsot azután átadtuk az üres kocsi kocsisának, hogy vonszolja valamiképen haza.

A faluban két parasztfogatot béreltem, s ezt is szerencsének mondhatom, mert az oroszok legnagyobb ünnepe, a husvét éppen beköszöntött, s a falvak és állomások, a melyeket útközben értem, mind olyan hangulatban voltak, a mely már nem hogy vallásos áhitat volna, de valóban nincs messze a „túlvilági üdvözüléstől".

Azonban a két muzsik derék fiú volt, s az ünnepek daczára is teljesen józan. Nem hajtottak ugyan olyan folytonos és őrületes galoppban, mint a postakocsisok, de azért egészen szépen haladtunk a valóban gyalázatos hegyi úton felfelé, a Kara-tau vízválasztója felé. Csipős, hideg szél fujt, de szerencsére a hátunkra, úgy, hogy a gyors hajtás miatt nem igen éreztük hatását. Azonban fenn a plateau-n, a melyen végig kellett haladnunk, hogy újra lefelé ereszkedjünk, teljesen meggyőződtem a szélnek hatalmas denudáló képességei-

ről. Por és homok már régen nem volt itt fenn, de az apróbb törmelék, kövek, növénydarabok, teveganaj stb. őrült futamodással sepertek végig a földön, mintha versenyt akarnának rohanni kocsinkkal.

Eredeti képet nyujtott a hullámos plateau azért is, mert valami — azt hiszem — agyagos pala csupasz rétegfejei a gyep közül kibukkanva, szabályos csíkokkal látszottak bevonni hegyet és völgyet.

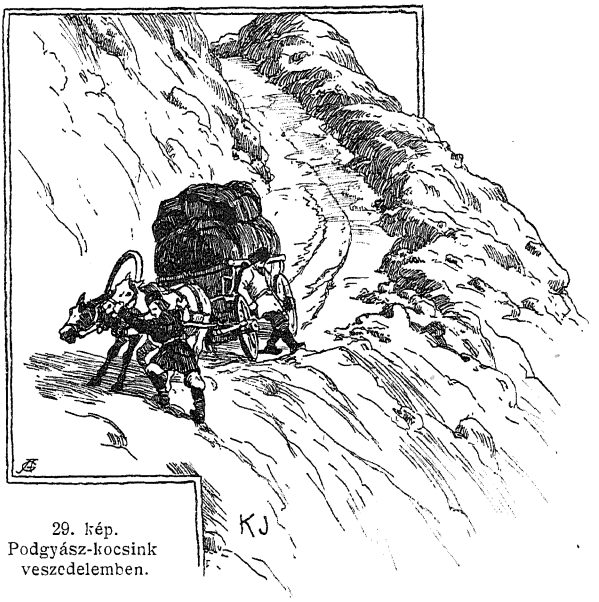

29. kép.
Podgyász-kocsink veszedelemben.

A hágóról való leereszkedés valóban kellemetlen volt. Az út borzasztó meredekeken szállt alá egy keskeny mély útban, a melyet valami 200 méter hosszúságban ölnyi vastagon borított a megkeményedett és eljegesedett hó. A mély útból azután egyszerre jobbfelé kanyarodva, éles sziklagerinczre jutottunk ki, a melyen végig mintegy 150 m. mély szakadéknak éppen a szélén vezet az út. Először a tarantászt vittük át óvatosan a veszedelmes helyen, úgy, hogy a muzsik a lovakat vezette, én pedig a másik muzsíkkal hátul a kocsit tartottam, hogy a hirtelen fordulónál le ne csúszszék. Miután ez a művelet sikerült, a kissé nyugtalan lovakat kellett addig tartanom, míg a muzsíkok a másik, súlyosan megterhelt teljégát is átsegítették.

Bevallom, hogy ebben a pillanatban kissé meg voltam szeppenve. Minden műszerünk, eszközünk, tudományos felszerelésünk, mondhatom, az egész expediczió sorsa ezen a kocsin volt. Ha a lovak megcsúsznak, vagy a kerekek lefarolnak a csúszós, eljegesedett havon, az egész felszerelés mindenestől a mélységbe zuhan, s akkor azután vége a gyűjtögetésnek!

A míg a fiatal, tüzes parasztlovakat tartottam s nyugtatólag szólongattam őket, úgy tettem, mint a strucz: nem mertem hátrafordulni, visszatekinteni a fagyos útra, a melyen a kocsi recsegése, a hó csikorgása és a veszélyt sejtő parasztok kiabálása jelezte a „maneuvre de force“ lefolyását.

Hála Istennek, minden a legjobban sikerült; ez után a veszedelmes hely után szemlátomást javult az út, nemsokára gyöngyen poroszkáltunk tovább, mindig lefelé, s végre teljes galoppban robogtunk be a legközelebbi állomásra. Éppen az állomás előtt, a mikor már az én tarantászom megállott, recsegve dűlt össze az újonnan szerzett podgyászkocsi is, a melynek valószinűleg a Kara-tau sziklás útja fűtött be — s a mint az összeomló kocsira tekintettem, borzadva gondoltam, hogy az éppen igy fenn a hágón is megtörténhetett volna!

Itt nem sokat törődtünk a dologgal, rögtön szereztünk másik kocsit, a két derék parasztot kifizettem, s néhány percz mulva ismét sebes vágtatással indultak meg a váltott lovak a legnagyobb részt kitünő országúton, a *Talasz* völgyében *Aulié-Ata* felé, a mely mintegy 34 versztnyire volt még.

Az útnak ez a része rendkívül vonzó és érdekes. A *Tersz* és *Talasz* folyók völgye óriási, teljesen egyenes síkság, a melyet délről a *Talasz-tau* és az *Alexander*-láncz kulissza módjára egymásba fűződő vonulatai határolnak, észak felé pedig messze ellátni a síkon, olyan különös távlattal, a mit csak teljesen sima, de különben elég gyorsan lejtő sikságokon lehet észrevenni. A látómezőnek egészen a közepéig határozottan láthatni a térszín lejtését, de azon túl azután a valóságos és a látszólagos horizon olyan különös viszonyba kerülnek egymáshoz, hogy az ember azt hinné, hogy valami örvényszerű mélyedés felett áll, a mi pedig a környezetnek teljesen sík voltával különös ellentétben van.

Az északi látóhatáron az *Ak-kum* sós sivatag hófehér mezője terül el. Ez itt a *Csu* folyó bal partján folytatása a borzalmas „Éhinség-sivatag"-nak, s ide nyulik, egészen a hegyek lábáig.

A hegyek, sajnos, legnagyobbrészt ködbe voltak burkolózva, de mindamellett a völgy fölé negyedfélezer méterrel emelkedő, hófedte ormaik impozáns látványt nyujtottak. Különösen pedig, úgy látszik, a *Talasz* távoli, de azért elég jól észrevehető völgye változatosság és nagyszerűség tekintetében Turkesztán legszebb hegyvidékei közé tartozik.

Aulié-Ata[1] előtt, a mely kis löszös partokon kapaszkodó fészek, át kellett kelnünk a Tersz folyó széles, kavicsos völgyén, a melyen a folyó számos ágra szakadva kanyarog alá. A rendes úton valami ok miatt nem lehetett járni, s azért erről letérve, majd régebbi kocsinyomokon, majd tüskön-bokron keresztül, majd meg nagy kövekkel borított kavicsmezőkön kellett áthajtatnunk, közbe-közbe pedig a rohanó hegyi folyó egyik-másik ágán kellett átgázolni. Csak mintegy $1^1/_2$ versztnyi út után értük el ismét a rendes országutat. A jemscsikek elmondották, hogy nyáron, a mikor a hegyekben olvad a hó, ezen a helyen nem lehet kocsival átkelni, hanem a podgyászt szárt *arbá*-kon szállítják keresztül. Ezek az arbák hasonlítanak némileg a délolaszországi kétkerekű kocsikhoz. Két embermagasságú kerekük van, s ezzel a kocsi padozatát is olyan magasra emelik, hogy még mélyebb vizen is át tudnak vele kelni, a nélkül, hogy a kocsiban levő holmit viz érné. *Aulié-Atá*-ból csak a sötétség beálltával indultam el, s így a Talasz folyó szép fahídját csak néhány rozoga petroleumlámpás világánál láthattam. Az út

30. kép Szárt arba.

[1] „A szent atya", a mely nevét a város az ott eltemetett mohammedán szentnek köszönheti.

egészen a községig kitünő, s lassankint bele is éltem magamat a tarantászon való kocsikázásba. Megvan ennek az éjjeli kocsikázásnak a maga költészete, a mikor a hangtalan, koromsötét pusztákon egyedül a vágtató szekér képviseli az életet, s a melyeknek méla csendjét a trojka moll-akkordú csengetyűi hangulatosan verik fel.

Messziről jön, három lóval, a szekér
Poros úton, víg robajjal utólér:
De a rúdján panaszosan zokogva
Szólal meg a valdáj-csengő ércz-szava.[1]

Ennek a hangulatnak hatása alatt százával született az orosz nép ajkán népdal, a mely mindig a puszták varázsát, a melódiás csengő hangot énekli, s különösen elterjedt a „Trojka" czímű, a melynek első strófáját magyaros átírásban fennebb közöltem.

Álmodozva hevertem sokáig a kocsiban, azzal a különös érzéssel, hogy, bár sietve rohanunk tovább, mégis mindig az alaktalan sötétség, a szörnyű síri csend kellős közepén maradunk, a míg azután az álmodozásból prózai álom lett, s a puszta, az éj és a valdáji harangok csengése mind semmivé lett a kimerült test pihenő szelleme előtt.

Úgy aludhattam, „mint a bunda", mert valami állomásépület előtt, a reggeli hűs levegőben, a nyilt országúton állt a kocsim, a mikor felébredtem; a sztároszta és a jemscsikek egyszerűen ott hagytak, minthogy maguk sem nagyon örülnek az éjjeli kocsikázásnak. A kocsi megállása, a hirtelen beállott nyugalom és csend, a mely a kocsi rázását, a csengetyűk csilingelését felváltotta, nem voltak képesek felébreszteni, csak a szürkülettel beállott kemény hidegre ébredtem fel.

Így félig megfagyva, nyilt országúton, a kocsiban felébredni különös érzés, mert jó időbe telik, míg az ember magához tér, s világos lesz előtte, hogy hol van és mi történt. De akkor aztán annál nagyobb hévvel lármázza fel az ember az állomást, csöröl-pöröl az elvesztett idő miatt, s azután előállíttatja a forró szamovárt, megfizeti a taksát, s teljesen felüdülve, annál elevenebben folytatja az utazást.

Az efféle kalandok jellemzik a postautazást, s éppen ez bizonyítja, hogy milyen nagy ezeken az utakon a közbiztonság, mert még hölgyek is minden félelem nélkül utaznak; pedig napok hosszat, egészen lakatlan vidéken, teljesen egyedül szállítják őket a postakocsisok állomásról állomásra. A jemscsikek kivétel nélkül kirgizek (kazakok), jóravaló kedélyes nép, a mely némi borravalóért testtel-lélekkel szolgálja gazdáját, s mindent elkövet, hogy óránként a hivatalos 10 versztnél többet is meg tudjon futni.

Az a régi közmondás: „A ki jól fizet, az jól is utazik", itt tökéletesen áll. Minden második vagy harmadik állomáson újra kell a tengelyeket kenni,

[1] *Valdáj* orosz városka, a mely éppen úgy híres az ő csengetyűiről, mint pl. *Tula* a szamovárjairól, vagy oxidált ezüstműveiről.

hogy fel ne tüzesedjenek. Erre a czélra jó, minél több kocsikenőt vinni; minden nagyobb helységben kis fadobozokban kapható. Minden állomáson meg kell azonban a jemscsiket is kenni egy kis borravalóval, a mit az sohasem köszön meg, hanem azonnal a legtermészetesebb bugyellárisba, a szájába sülyeszti, s csak úgy odavetőleg súgja oda az új jemscsiknek: *onbes, dzsigirma, ótuz!*[1] s e szerint megy azután a további kocsikázás.

A Taskent—Vjernyi közti úton 39 állomás van, s az egész úton 234 lovat használtam a két kocsihoz, 78 jemscsikkel és 39 sztároszstávval volt dolgom. Természetes, hogy ilyen változatos utazás alatt az ember egész lélektani tanulmányokat tehet, s az utazás élményeire és eseményeire sokkal jobban figyel, mint különben. Vannak kedélyes, majd goromba, tiszta, majd piszkos sztároszták; némelyik olyan bizalmatlanul fogadja az embert, mintha a legveszedelmesebb kémet gyanítaná benne, máskor meg ellenkezőleg, olyan barátságos vendégszeretettel, a mi az orosz népet annyira jellemzi, mintha már ős idők óta a legjobb barátságban éltünk volna egymással: pedig, pedig a sors vihara úgy hányhatja az embert, hogy talán sohasem látjuk többé egymást!

Most a húsvéti ünnepek alatt nagyon sok részeggel találkoztunk, úgy, hogy egész sor állomáson végig alig kapott az ember szamovárt; de annál jobb dolgom volt *Merké*-ben, a hol az állomásfőnök meghívott húsvéti ebédre, s olyan hatalmas ebédet szolgált fel, hogy még a postautazáson szerzett farkasétvágy sem tudott vele megküzdeni.

Egy más helyen a pusztán magányosan álló állomás kiholtan várta kocsimat. A mikor az udvarra behajtottunk, nem mozdult semmi az állomáson, csak egy óriási hosszú, hosszan lelógó, kikent hajú muzsik próbált ott egy szamovárt felgyujtani, úgy, hogy a csizmaszárat használta fujtatónak. — „Hol van a főnök?“ — „Részeg!“ — „Hát a felesége?“ — „Részeg!“ — A kirgiz jemscsik segítségével magam vezettem be az állomás naplójába a fizetést és a lóváltást.

31. kép. Különös fujtatószerszám.

Az egyik állomáson meg alig 10 éves kis fiú jelent meg a berobogó kocsi mellett, s kérdésemre, hogy hol a főnök, egész önérzetesen felelte: „Ma én vagyok a sztároszta!“[2] s az ügyes, eleven fiú nagy gyakorlattal és rátermettséggel végezte feladatát a „bácsi“ helyett.

Egész *Pispek*-ig a postaút az Alexander-láncz északi lábánál végtelen, monoton pusztaságon vezet keresztül, a melyből a hegység minden átmenet nélkül, falként emelkedik ki. A sikságot csak a hegyekről lejövő folyók öntözik,

[1] Tizenöt, húsz, harmincz.

[2] Sztároszta olyanfélét jelent, mint „bácsi“.

32. kép. Az Alexander-hegyláncz Pispektől nyugatra.
(A síkban fekvő törmelékkúpból közvetetlenül kiemelkedő hegyláncz tipusa.)

a melyek mély és széles szakadékos völgyeket vájtak a síkságban, s ennek a völgynek a fenekén kanyarogva siklik tova a folyam, völgyet vájva a völgyben. A völgyek közötti síkságrészek úgyszólván semmit sincsenek erodálva, a mi tökéletesen megfelel a vidék esőtlen klimájának, s úgyszólván még teljesen az ősállapotban vannak.

Igy halad aztán az ember a teljesen vízszintes síkságon, s nem is sejti, hogy folyóvölgyhöz közeledik, a mely egyszerre, mint 100—150 méter mély, nehány kilométer széles, meredekfalú szakadék állja az ember útját. A völgy fenekéről a szakadékos partok, a melyeket rövid vízmosások szaggatnak meg, valami dombsornak tünnek fel, pedig az egész semmi más, mint puszta-plateau meredek párkánya. Dúsabb csapadék hatása alatt ez a kanyónszerű völgyekkel szabdalt, törmelékből épült plateau-vidék dombokká, előhegyekké szakadoznék szét, a mi az esős területeken rendes jelenség.

Pispekben nehány órát vesztettem aprópénz beszerzése miatt, mert ez nagyon fontos felszerelése a posta-utazásnak. Ezt a műveletet a postaút felügyelő orvosának, DR. PAULOP-nak a segítségével hajtottam végre, a ki a keleti-tengeri tartományokból való, dorpati származású ember volt, s a ki nagyon sok hasznos felvilágosítással örvendeztetett meg a természeti viszonyokat és a népet, különösen a dungánokat illetőleg, kiknek nagy, különösen rizstermelésre berendezett gazdaságai vannak Pispek közelében. Pispekből a Csu-völgyön át mintegy $17^1/_2$ verszt hosszú, kitünő országút vezet a kis *Konsztantinovszkája* faluba, a mely már a Csu hídján túl van. Ez az út valóban gyönyörűség volt, mert a folyó széles völgyét üde-zöld kertek, rizsföldek és ligetek borítják, s ezek között több *mazar* (szent-sír) festőies romja emelkedik; némelyiken még látni lehet a hajdani fayence-burkolat maradványait. Most először tünt fel itt eleven állatélet, a mely különösen a temérdek

bobak (Arctomys bobac), a marmotához hasonló pusztai rágcsáló miatt egészen ázsiai jelleget nyert.

Konsztantinovszkájából az út több meredeken emelkedő terraszon és erősen dombos pusztákon át halad *Szugati* állomásig, a mely tulajdonképen csak mintegy 50 jurtból álló aul; körülötte persze nem hiányzik a rendes kép: szarvasmarhák, lovak, kutyák, vastagfarkú juhok, félig- vagy egészen meztelen, piszkos gyerekek, csodálatosan rongyos nők, s szanaszét lovagló vagy heverésző kazak-kirgizek. Állni, vagy gyalog menni, úgy látszik, egyáltalában nem tudnak, mert én még nem láttam őket másként, mint lovagolva, vagy a földön kuporogva.

Ezután értük el az egész posta-utazásnak tájképileg legszebb pontját. Sziklás hegyeken át, a melyeknek egyes részletei valóban festőiesen és sokszor vadul emelkedtek az ég felé, másztunk fel a *Kurdai* (a térképeken néha *Muz-Bel*, „Jéghát") másfél ezer méternyi magasságára, s csakhamar mind a völgy síkja, mind a halomvidék mélyen alattunk terült el. Ezzel szemben, túl a Csu folyón az Alexander-láncz óriási bérczei emelkedtek, közöttük az 5000 méter magas *Szemjonow*-hegy fenséges csúcsa, zárt, tömeges felépítésével. A fotografálásra már későn volt, mert az esthomály mindent kétes homálylyal kezdett bevonni a mikor a hágóra érkeztünk, de annál tündériesebb, annál tüneményszerűbb volt a távoli hegyláncz foszforeszkáló fényben égő szűzi világa, vakító fehér hótömegeivel, havas gerinczeivel, csúcsaival, jegeseivel, a mely a derült ég hátteréről, mint felejthetetlenül nagyszerű kép vált el, igazi alpesi pompával.

Pispek városka már *Szemirjécsenszk* tartományban fekszik, a mi igazi munka-helyünkön, s csak mintegy 232 versztnyire *Vjernyi*-től, a posta utazás végső pontjától. Már április 20-ika óta rázott-zőtykölt a tarantász, s most április 24-én bizony már vágytam tőle megszabadulni. A mint általában mindenki mondotta, az útak Vjernyiig egészen jók, s tökéletes az útnak lovakkal való felszerelése is. Tehát nem maradt más hátra, mint hogy a jemscsikeket kellőleg ellássam borravalóval, hogy lehetőleg ne kiméljék az ostort, hanem minél rohanóbb vágtatásban szeljük át a pusztákat. Nem is takarékoskodtam, s alig 24 óra alatt lemorzsoltuk a 232 versztet Vjernyiig.

Szemirjécsenszk tartomány, a melynek délnyugati részét szemeltük ki tanulmányaink tulajdonképeni czéljául, az *Ili* folyamrendszerét és a *Tien-san* lánczait foglalja magában egészen a 73° hosszúságig. Területe 394—396 km.², tehát majdnem akkora, mint Francziaország.

Az oroszoktól való elfoglalásának története igen jellemző az oroszoknak ázsiai előrenyomulására, a mit nem hódításvágy, nem is földéhség idézett elő, hanem az a kényszerűség, a melybe az oroszok jutottak, hogy határaikat kijelöljék és biztosítsák. A míg az Altaiban és az Aral-Kaspi homokpusztákon Szibiria meghódítása után aránylag gyorsan helyreállt a rend és a biztonság, addig a kirgiz-puszták végtelen mezőin, a hol a vad nomád törzsek

kóboroltak, sokkal zavarosabbak voltak a körülmények. Az amúgy is nagy zavart még inkább súlyosbította az a körülmény, hogy a XVIII. században és a XIX. század elején egyrészt a kalmükkök és khinaiak között, másrészt a kalmükkök és kirgizek között uralkodó folytonos surlódások miatt majd az egyik, majd a másik párt fordult az oroszokhoz segítségért, vagy közvetítés végett.

Hogy határozott és biztos határvonalra tegyenek szert, 1718-ban építették az oroszok *Szemipalatinszk* erődöt, s ezt azután nemsokára az erődítményeknek egész sora követte Orenburgtól Orszkon és Akmolinszkon át, mint *új-szibiriai*, vagy *Isim-határvonal*, a mely 1752-ben elérte az *Irtis* folyót. Természetes, hogy ezeken a jól védelmezett, s az oroszok fenhatósága alatt álló helyeken azonnal jelentékeny kereskedelmi góczpontok fejlődtek ki. A vidék nomád népei, a kalmükkök és a kazak-kirgizek nem termelnek mást, mint marha-tenyésztésük nyers-terményeit, tehát úgyszólván minden más szükségleteik tekintetében a környező letelepült népekre, különösen a *szártokra* szorulnak, a kik azután majdnem egytől-egyig kézművesek, vagy kereskedők. Habár azok a karavánutak, a melyeken ezek a kereskedők Bucharából, Szamarkandból és Taskentből jöttek, még bizonytalanok voltak, s a nomád rablók garázdálkodásának ki voltak szolgáltatva, a mennyiben nem az oroszoktól védelmezett területeken vezettek, de legalább az ú. n. *csarsi*-k vagy vásárok az oroszok felügyelete alatt sokkal nyugodtabban és erőteljesebben fejlődhettek, mint a független területeken, a hol őrületes vámok, a legdurvább önkény és basáskodás tették tönkre a kereskedelmet.

Ezt a folyvást növekedő kereskedelmi forgalmat talán nem is annyira az ügyes *kereskedelmi politika* fejlesztette, mint inkább helyi és természetes körülmények létesítették, ámbár a két versenyző hatalom — Oroszország és Khina — részéről nem hiányzott bizonyos ügyes politika, hogy mindegyik a saját területén levő középpontokra vezérelje a kereskedelmet. Így a khinaiak a XVIII. század közepén Dzungariában nagyobb kereskedelmi raktárat rendeztek be, azzal a szándékkal, hogy a puszták kazak-kirgizeit erre a területre csábítsák, mert ez a terület az 1756 ki kalmükk-mészárlás óta majdnem lakatlan maradt.[1] Oroszország erre azzal felelt, hogy Szemipalatinszkben nagy vásárt nyitott, s a mint a történelem tanusítja, sikerült is ezzel a khinai vállalat felett fényes győzelmet aratnia.

Ilyen módon az egész orosz határvonalon a többékevésbbé fontos kereskedő-helyeknek egész sora fejlődött ki,

33. kép. Kazak jemscsik (postakocsis).

[1] 1755-ben *Amurszana* kalmükk vezér Dzungáriát függetleníteni akarta a khinaiaktól. A khinaiak erre elhatározták, hogy az örökösen nyugtalankodó kalmükköket egyszerűen kiirtják a föld színéről. 1756-ban kezdődött a mészárlás, és a körülbelül 600,000 főnyi lakosságból csak töredékek maradtak, a kik részben az oroszok, részben a kirgizek közé menekültek.

34. kép. Postaállomás a pusztán.

a mit különösen elősegített az is, hogy ezek a piaczok megnyitották az utat az orosz és általában az európai árúk előtt is, a melyekkel a khinai árúk nem versenyezhettek. Azonban a kereskedelem fejlődésével együtt nőtt a „puszták urainak" rakonczátlansága, s a gazdagon megrakódott karaványoktól felizgatott rabló szenvedélye, úgy, hogy a rablótámadások, az úgynevezett *baranták,* mind gyakrabban ismétlődtek. Ez természetesen az oroszok beavatkozását vonta maga után, a kik azután minduntalan büntető, vagy megtorló portyázásokat kényszerültek indítani.

Az előrehaladásnak ezt az időszakát, a mely a XIX. század közepéig tartott, általában közelről sem a Cortez-féle hódító-hadjáratok jellemzik, hanem éppen ellenkezőleg, a békés kereskedelmi- és vámszerződések, a védelmi szövetségek létesítése, a melyek a kirgiz és kalmükk hordák és törzsek területeit mindinkább az oroszok érdekszférájába vonták.

Az orosz hatalomnak ezt a terjedését nagyon elősegítették orosz parasztok, a kik mint igazi előőrsök terjedtek szét ezeken az ujonnan védelem alá helyezett területeken. Ezeket a parasztokat az otthoni állapotokkal való elégedetlenség, továbbá az Oroszországban mindig jelentékeny szerepet játszó vallási szekták keletkezése, és különösen az orosz parasztoknak sajátságos vándorló és kalandvágyó ösztöne hajtotta ezekre a pusztákra, az ismeretlen keletre. A hol erre kedvező alkalom nyilott, ott rögtön letelepültek, s némely vidéken már akkor voltak orosz gyarmatok, a mikor azok még nem is voltak orosz fenhatóság alatt.

Ezek a körülmények, a melyek különben még ma is így vannak, s a melyek az orosz kormány bölcs kivándorlás-politikájától támogatva, feltétlenül Turkesztánnak gyors kolonizálására fognak vezetni, nagyon emlékeztetnek az észak-amerikai squatterkedésre a mult század közepén, csakhogy, a mint erre később még többször lesz alkalmam rámutatni, a nélkül, hogy ez a gyarmatosítás a benszülött őslakosságra olyan pusztító hatású lett volna.

Szeverczov utazásai közben az Isszyk-kul déli partján egy nagyorosz földmívelőt talált, a ki a kirgizektől földet bérelt és malmot épített már 1867-ben, tehát akkor, a mikor a két kirgiz-törzs, a *Bugu* és a *Szári-Bagïs* törzsek közti villongások még teljes virágjukban valának, s az oroszok befolyása e félreeső völgyzúgban még úgyszólván semmi sem volt. Ez a Szeverczov említette földmívelő valóságos kutató volt, mert őt községe azzal az utasítással küldte ki, hogy keressen valahol a távol keleten a letelepülésre alkalmas helyet. Ő aztán éveken át egyedül kóborolt messze földeken, míg végre az említett területet alkalmasnak találta. Úgy látszik, hogy felfedezéséről sikerült az otthonmaradottakat értesítenie, mert jelenleg ezen a vidéken, a hol Szeverczov találta azt az orosz gyarmatost, *Kizil-Szu* nagy és virágzó falú van, a melyet az oroszok az alapító tiszteletére *Szlivkina* néven neveznek.

Nagyon mulatságosak azok az anekdóták, a melyeket Vjernyiben mesélnek az orosz parasztok vándorló kedvének és gyarmatosító hajlamának ecsetelésére.

Így a XIX. század nyolczvanas éveiben a kormány sokat foglalkozott gyarmatosító tervekkel, s az erre vonatkozó szabályzatokkal, adómentességgel, előlegekkel, birtok-engedélyezésekkel stb., s ugyanerről beszéltek mindenütt a napi sajtóban is, de még a közbeszédnek is ez volt a tárgya. Ekkor a vjernyii hatóságok egyszerre olyan értesítéseket kapnak, hogy az egészen fiatal gyarmatból valóságos kivándorlás indult meg az Ili mentén lefelé a Balchas-tónak teljesen meddő szakszaúl-sivatagjai felé. Az azonnal megindult vizsgálat a következő furcsa képtelenséget derítette fel.

A gyarmatosító tervekre vonatkozó akták jelzése mindig „*Ó kolonizáczii*“ (a gyarmatosításokról) volt, s ugyanezt használták az újság-czikkek is czímül. A parasztok azonban ezt az előttük idegen szavat így ejtették ki oroszul „*ókolo nizáczii*“, a mi annyit jelent, mint „le az alföld felé!“ s ezzel a további felelősséget az orosz hatóságokra bízva, megindultak egész nyugodtan a Balchas-tó mélyedése felé. Csak nagynehezen lehetett őket felvilágosítani, hogy ott lenn „az alföldön“ csak a Balchas-tó sós hullámait, a *Szári-isik-Atrau* teljesen használhatatlan, rettenetes puszta szakszaúl-sivatagjait, meg a hirhedt „Éhség-sivatagot“ fogják találni. Egy másik anekdóta, a mely-

35. kép. Postafőnök (sztároszta).

nek teljes hitelességéért nem kezeskedem, elmondja, hogy a híres utazó PRZEVALSZKIJ messze benn Mongolországban óhitű orosz falut talált, a melynek lakói őt nagy tisztelettel fogadták s azt az alázatos kérést terjesztették elő, hogy legyen szíves közbenjárni a kormánynál, hogy két tekintetben legyen csak segítségükre, t. i. hogy nincs a faluban *pópa* (lelkész) és *kabak* (kocsma). A mikor az utazó felvilágosította őket, hogy hisz itt khinai területen vannak, és így az orosz kormány semmit sem tehet az érdekükben, a parasztok hitetlenül csóválták fejüket, s egészen megbotránkozva erősítgették, hogy hisz ők oroszok, tehát a falujuk is, meg a környező terület is orosz terület, és senki másnak a fenhatósága alatt nem állhat, mint a „*bátyuska czár*"-nak (czár atyuskának).

Ez az anekdóta nagyon jól jellemzi az orosz parasztok félelmet nem ismerő kóbor-szellemét, de azonkívül makacs ragaszkodását az orosz anyaországhoz, annak szokásaihoz és hagyományaihoz.

Így hatolt az orosz uralom lépésről-lépésre előre, természetes határa, a déli magas hegyvidék felé, míg végre a mult század közepén elérte. *Szemipalatinszk* alapítását követte *Szergiopol* (1831), majd *Kopal* (1846), a mely városok már azon a vidéken vannak, a melyet az orosz telepítvényesek, vízben való bősége miatt, „a hét folyó tartományának" — Szemirjécsenszkij kráj — neveztek. A nagy horda kazak-kirgizei, a kik az oroszoknak meghódoltak, azután meg a burutok, helyesebben kara-kirgizek, a kik az Isszyk-kul hegyi rejtekeiből előtörve, az Ilitől délre fekvő területet rablásaikkal nyugtalanították, folytonos villongásban éltek egymással, s ez arra kényszerítette az oroszokat, hogy átlépve az Ili folyón, az Ilitől kezdve egészen a hegyekig egy sor erődöt építsenek azon a vidéken át, a melyet már az ide benyomult települők is *Transzili* kerületnek neveztek (Zailiszkij kráj) (1850—1853). Ennek a délre való előrehatolásnak tetőpontja volt a *Vjernoe* erőd építése 1855-ben, azon a helyen, a hol a középkorban *Almaty (Almata)*, a csagatáj-khánság hajdani fővárosa állott. Innen indult ki az orosz haderőnek az a beleavatkozása, a melyet a kirgiz-bugu törzs kért az oroszoktól régi ellenségeik, a Tien-sanban kóborló szári-bagis törzs ellen, a mely beleavatkozásnak az lett azután a vége, hogy az oroszoknak minden kara-kirgiz törzs meghódolt. A középső és a nyugati Tien-san kóborló nomádjai ugyan névleg khinai fenhatóság alatt állottak, de a dungán felkelés óta, továbbá a mióta az attalik-gazi JAKUB-BEK Kasgárban függetlennek jelentette ki az uralma alatt álló területet, ezek a nomádok teljes szabadságot élveztek, s a törzsfőknek egymás közt való folytonos villongása, továbbá a hatalmasabb manapoknak (törzsfőnöknek) örökös diplomácziai zűrzavarja a szomszédos hatalmakkal végre is tarthatatlan állapotokat hoztak létre.

Nagyobb *katonai* akczióra nem jutott a dolog, mert bár a kirgizeknek elég rossz hírneve van, még sem bizonyultak érdemes ellenfélnek. Igen jellemző a következő eset: 1863-ban PROCZENKO kapitány kémlelő hadoszlopa

a Narin-hegyvidékben tanyázott. A *szári-bagis* törzs manapja, UMBET-ALA megtámadta azt a kis csapatot, a mely SZUBAREV hadnagy vezetése alatt proviantot szállított a hadoszlopnak. Ámbár *Umbet-Ala* mintegy 3000 embert válogatott ki legjobb *dzsigitjei* és *batïrjai* (hősei) közül, s a Szon-kul közelében, rejtekhelyéről váratlanul támadta meg az élelmező-csapatot, a *negyven* vadász mégis fényesen visszaverte a támadást és megfutamította az ellenséget, s így PROCZENKO zavartalanul teljesíthette küldetését. Sőt ez a kudarcz annyira lehangolta a kirgizeket, hogy a hegyvidék további lassú okkupácziója minden nevezetesebb ütközet nélkül fejeződött be.

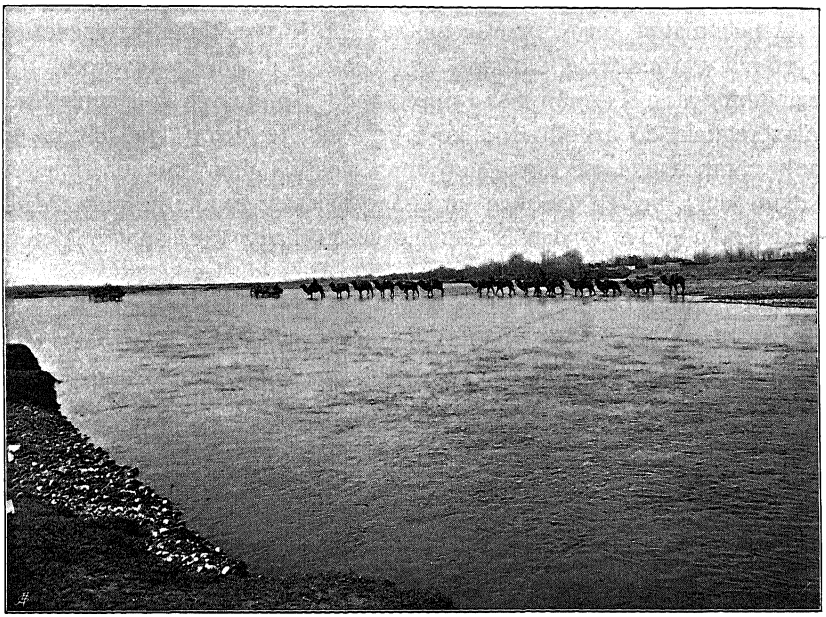

36. kép. Gázlón átkelő tevekaraván.

Az 1860-ki pekingi egyezmény szerint ezt az egész hegyvidéket Khina átengedte az oroszoknak, s a határt akképen állapították meg, hogy a Khan-Tengritől kiindulva, a Tien-san legdélibb lánczán huzódik végig a Khokáni khánság határáig.

A katonai okkupálást itt is nyomon követte a közigazgatás rendezése. 1854-ben Szemipalatinszk a tartomány fővárosa lett; 1862-ben az Ilitől délre fekvő hegyvidéket *Ala-tau-kerület* néven a tartományhoz csatolták Vjernoe fővárossal; végül 1867-ben berendezték *Szemirjécsenszk* kormányzóságot (oblaszt), a mely a régi szemirjécsenszki és transz-ili kerületekből, az *Alatau-kerületből* és azokból a területekből áll, a melyeket 1860-ban KOLPAKOVSZKY tábornok vezérlete alatt vettek el a Khokáni khánságtól, Tokmak és Pispek városokkal.

1865-ben, Aulié-Ata és Csimkent elfoglalása után, az újonnan szerzett területeket „*Turkesztáni tartományok*“ néven foglalták össze, s 1867-ben Taskent eleste után, a *turkesztáni főkormányzóságot* alapították, a mely *Szir-Darja* és *Szemirjécsenszk* kormányzóságokból állott.

1882-ben az eddigi „*Nyugat-Szibiria*“ kerület helyén *Omszk* katonai kerületet alapították, a melyhez Akmolinszk, Szemipalatinszk és Szemirjecsenszk, mint *pusztai kormányzóságok* csatoltattak, és pedig úgy, hogy ez az utóbbi megnövekedett azzal a területtel, a mely Kuldzsa átadása után maradt az oroszok kezében. A legújabb időben, 1900-ban, újra megszüntették ezt a felosztást, és Szemirjécsenszk kormányzóságot ismét a turkesztáni főkormányzóságba osztották, a mikor ugyanide került a transzkaspi terület is.

A tartományt kormányzó igazgatja, a ki közvetetlenül a taskenti főkormányzó alá van rendelve, s a kinek székhelye a tartomány fővárosa, Vjernyi. Állásánál fogva a kormányzó egyszersmind főatamanja a szemirjécsenszki kozák-seregnek, de azonkívül a kormányzóság területén levő összes csapatoknak parancsnoka is, úgy, hogy hivatalos hatalma nagyon kiterjedt és korlátlan, de a mellett valóban fáradságosnak és gondterhesnek mondható. Jelenleg ezt a állást Jonoff E. Mihály vezérőrnagy viseli, a kinek nevét az orosz Pamir-expedicziő idejében Európában is sokat emlegették.

A tartomány közigazgatása természetesen, mint mindenütt Turkesztánban, katonai, és a hadügyminiszterium vezetése alatt van. Hat kerületre oszlik (Vjernyi, Kopál, Pispek, Przsevalszk, Lepszinszk és Dzsarkent), a melyeknek élén egy-egy kerületi főnök (Ujezdníj-nacsálnik) áll.

Szemirjécsben csak hat város van, a fennebb említett hat kerületi főváros, de ezek közül csak a 24,000 lakosú *Vjernyi*-nek van nagyobb jelentősége; a többinek alig van több, mint 8—10,000 lakója. Azonban a népességre vonatkozó számadatok csak nagyon hozzávetőlegesek, mert az orosz lakosság, mind a parasztok, mind a kozákok száma gyors és folytonos növekedésben van, a benszülött népességet pedig megszámlálni teljesen lehetetlen, hanem csakis becslés alapján lehet a számukat megállapítani. Általában a tartomány lakóinak számát egy millióra becsülik, de ennek a lakosságnak az eredete nagyon vegyes. A népesség eloszlásának kérdésébe mélyebben nem megyek bele, csak a közigazgatás eloszlásáról közlök rövid statisztikát, a mely jó képet nyujt a majdnem 400,000 km². terület betelepítettségének állapotáról.

Az említett 6 városon kívül, a melynek lakói közt az orosz eredetűek jelentékeny számban vannak, találunk még a tartományban 36 földmívesfalvat és 23 kozák-telepítvényt. Ezzel az 59 orosz helységgel szemben áll 64 tarandzsi-falu, 3 dungán-község és a letelepült kirgizeknek 2 tanyája. Tisztán *szárt* telep nincs Szemirjécsben, de a helyett minden faluban, még az *orosz* falvakban is megtaláljuk őket, kisebb-nagyobb számban, mint kézműveseket és kereskedőket.

A népesség zömét mindenesetre a nomádok teszik, és pedig első sorban a 144 községben (voloszt) élő *kirgizek*, mintegy 1240 aul-lal, a mi körülbelül 40—50,000 sátort és kerekszámban 250,000 lelket jelent.

A *kalmükkök*, a kiknek száma 1880-ban még mintegy 25,000 volt, eltüntek a tartományból, a mióta Khinában visszaállították a Kuldzsa-kerületet. Csak az Isszyk-kul mellett, Przsevalszk közelében él egy félig nomád törzs, az úgynevezett *szárt-kalmak*, a mely mintegy 3000 lélekből áll és *mohammedán vallású*. A nomádokkal körülbelül egyenlő számban laknak a kerületben a tarandzsik. Már 1880-ban mintegy 180,000-re becsülték a számukat, de azóta lényegesen megszaporodtak, mert Kuldzsa visszaadása után ezrével vándoroltak vissza orosz területre, s az Ili völgyében telepedtek le. Dzsarkentben 44, Vjernyi kerületben 20 faluja van ennek a szorgalmas földmíves népnek, köztük „fővárosuk", a nem régen alapított *Dzsangi-sahr* (Újváros). Ha ennek a törzsnek lélekszámát negyed millióra becsüljük, úgy hiszem, közel járunk az igazsághoz.

Szemirjécs tartomány valóban egyike Belső-Ázsia legszebb és legvonzóbb vidékeinek. Kiterjedése aránylag kicsiny ugyan, (a 41° és a 47° ész. szélességek között), de azért a legváltozatosabb térszini formák találkoznak itt. Míg északról a Balchas és az Ala-kul tóvidékének mélyedése (2—300 méternyire a tenger színe felett) határolja a tartományt, addig keleten és délen a dzungáriai Ala-tau hófedte bérczeinek gerinczvonala, meg az égbe nyuló Tien-san határolják, a mely utóbbinak legmagasabb csúcsát mintegy 7000 m. magasságúra becsülik. Ezek a rendkívüli ellentétek természetesen nagyon változatossá teszik a tájképeket, valamint a növény- és állatvilágot is. Néprajzi tekintetben is nagyon érdekes ez a vidék, mert tarkán összevissza kevert néptörzsek lakják, s végül történelme is különösen jelentékeny múltra tekint vissza, mert az Ili völgye volt az a kijárat, a melyen át a titokzatos Belső-Ázsia vándor-népei hömpölyögtek ki az alföldre, s gördültek ki nyugat felé.

Könnyen érthető tehát, hogy alig vártam, hogy az amúgy is testtel-lélekkel megúnt tarantászt ott hagyhassam, s végül, a mire olyan régen vágyódtam, közvetetlenül lépjek érintkezésbe a természettel és a néppel azon a területen, a melyet kutatásaink számára jelöltünk ki.

A mint említettem, a jemscsikeknek igért „főúri" borravalók megtették hatásukat, mert két kocsim hatalmas porfelhőbe burkolva valósággal repült a szép sima, kemény úton. Vjernyi előtt az út utolsó szakasza unalmas vidéken vezetett át, t. i. azokon a löszszel fedett, nagy kiterjedésű törmelékkúpokon, a melyek minden belső-ázsiai hegyvidéket szegélyeznek, s a melyeket a folyók mélyen összeszabdalnak. Ezek az aránylag elég meredek lejtőjű területek helyettesítik itt az európai hegyeket rendesen környező dombvidéket. Ha az út úgy, mint itt Vjernyi előtt, párvonalosan vezet a hegylánczczal, és merőlegesen a törmeléklejtőket összeszabdaló folyókra, akkor az egész

utazás nem áll másból, mint örökös bugdácsolásból le és fel a lapályos, kopár puszták meg meredekfalu, szűk szakadékok között, a melyekből nincsen semmi kilátás. A kocsikázást még kedélyesebbé teszi a kirgiz kocsisoknak az a szokása, hogy a szakadékok 20—30 m. magas falairól meredeken levezető utakon eszeveszett vágtatásban rohannak alá, hogy így a másik oldalon a meglódult kocsi gyorsabban jusson fel.

Nehéz leírni azt az agyvelőtrázó lökődést, a mit az embernek ilyenkor el kell szenvednie; csak arra emlékszem, hogy a mint görcsösen kapaszkodva a kocsi falaiba, tehetetlenül fetrengtem a kocsi fenekén, egy-egy mélyebb „arïk" hangos sóhajokat csalt ajkaimra.

Vjernyi előtt az utolsó állomáson, *Ljubovnoe (Keszkelen)* kozák falucskában, tanácsolta a sztároszta, hogy a bazárok melletti CHARIN-vendéglőben szálljak meg. Este hat órakor meg is érkeztem oda, azzal a boldog tudattal, hogy végre keserves utazásom végczéljához érkeztem s megszabadultam attól az átkos tarantásztól.

A míg Taskentben még félig-meddig európaias hotelek vannak, addig itt, CHARIN vendéglőjében, megismertem azt az igazi orosz *nomerá*-t, a melyben az ember szobát kap ugyan, de azután semmiféle más ellátást sem. Szép, nagy, világos szobát kaptam, alkovszerű mellékhelyiséggel, a melyben azonban az asztalon és széken kívül semmiféle bútor nem volt, s így az expediczió felszerelése első alkalommal került használatba.

Nagy megelégedéssel tapasztaltam, hogy hála a jó nemezekbe való csomagolásnak, semminek sem ártott a rettenetes löszpor, a mely mindenbe behatol. Hamarjában felállítottuk tábori ágyamat, s néhány bútordarab beszerzése után kényelmesen és lakályosan rendeztük be szobámat. Frissítő fürdő s *meleg* vacsora után, a melyhez pompás vjernyii sör is járult, csakhamar mély álomba merültem egyszerű ágyamon.

A mint utólag észrevettem, az ember hamar hozzászokik a postautazáshoz, s annak kényelmetlenségeit csak kevéssé, vagy egyáltalában nem érzi. De az *első* alkalommal, s azonkívül még sürgős sietséggel tett utazás után, a mikor az új benyomások özönével nehezednek az ember lelkére — valósággal tönkremegy az ember. Sok mindenféle fáradságot és megpróbáltatást szenvedtem már át az életben, de nem emlékszem, hogy valaha éreztem volna a tökéletes elfáradásnak ezt az édes érzetét, a mit Vjernyiben ezen az első estén!

Az útiterv szerint Vjernyiben kellett az expedicziót felszerelni, s itt kellett a hozzá való személyzetet is szerződtetni. Taskentben OSANIN tanártól ajánló-levelet kaptam az ismert antropológushoz, dr. SEELAND tanácsoshoz, a ki szolgálati idejének egy részét Vjernyiben töltötte, s nyugalomba vonúlta után is itt telepedett le. Azonkívül Pispekben dr. PAULOP ajánlotta, hogy keressem fel BAUER német származású erdész-hivatalnokot, továbbá GOURDET államtanácsos mérnököt, mert ezek adhatnak legtöbb jótanácsot vállalko-

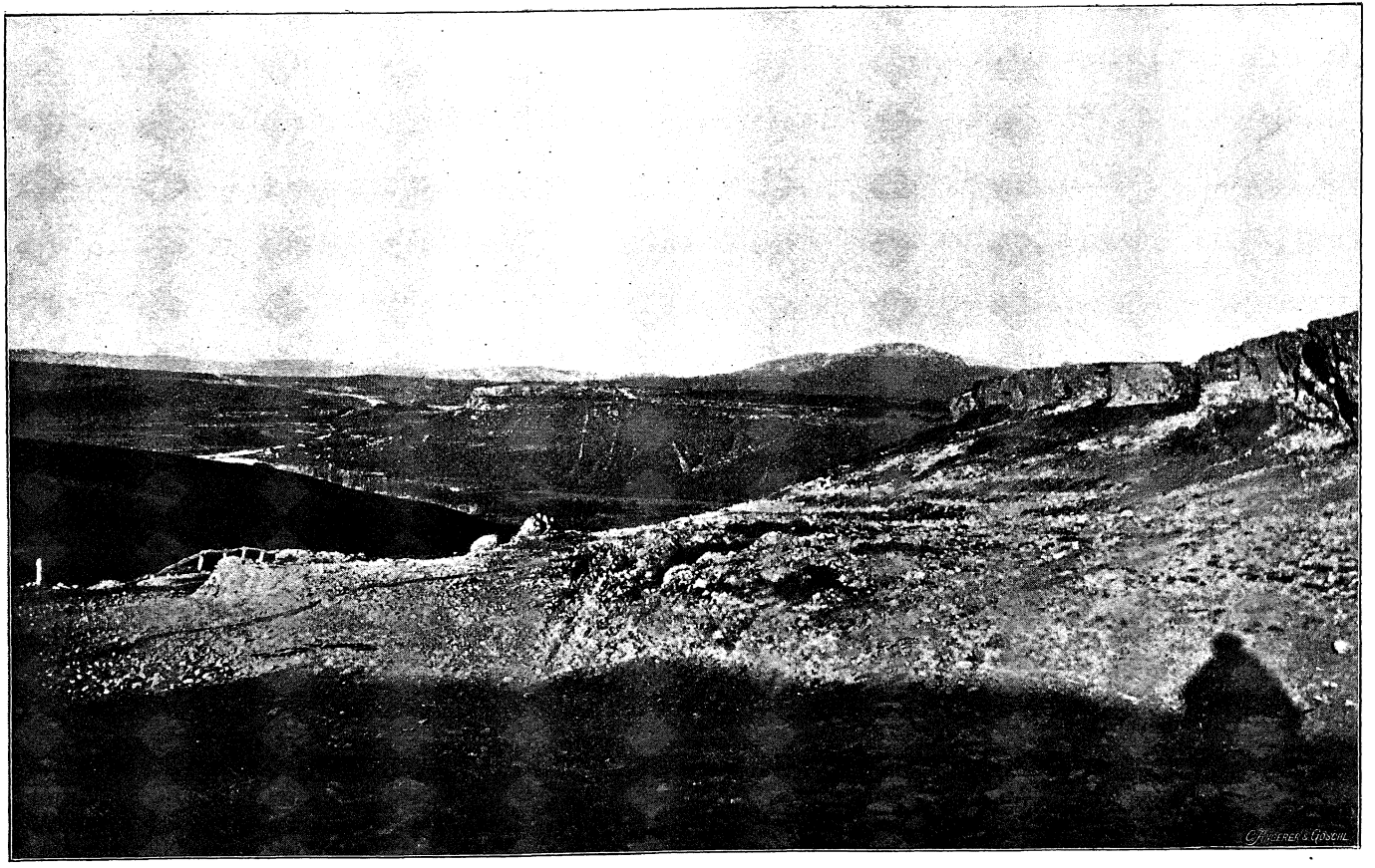

37. kép. Kanyonszerű völgy Masat állomásnál. (Lőszszel födött konglomerát-talaj.)

zásunk végrehajtására. *Izvoscsik*-ot (bérkocsit) hozattam tehát, s először is SEELAND tanácsoshoz hajtattam, de nem találtam otthon. Innen némi keresés után BAUER háza elé gördült a kocsim.

„Bauer úr elutazott, s két-három hét előtt semmiesetre sem jő haza", volt a rideg felvilágosítás. Így azután némileg lehangolva kérdeztem kocsisomat, hogy nem tudja-e GOURDET úr lakását? Sajnálkozva nézett rám, mintha mondaná: „Mit gondol az úr, ki vagyok, hogy még azt sem tudnám?" Így azután a bazáron és valami nagy kerten keresztül GOURDET úr háza elé robogott a kis targoncza. Itt is azt mondták, hogy GOURDET úr nincs idehaza, de szerencsére, éppen, míg az orosz szobaleánynyal igyekeztem megértetni magam, hölgy jelent meg a háttérben, a kit találomra francziául szólítottam meg. Csakugyan GOURDET-né asszony volt, a ki engem a legszivélyesebben fogadott, s azonnal a legnagyobb előzékenységgel készítette el a tervet, hogy miképen fogjuk a küszöbön álló bemutatkozásokat végezni. Minthogy IONOFF tábornok, a kormányzó, éppen ezen a napon fogadott, siettem haza gálába csapni magamat, s mire visszatértem, már GOURDET úr jött elébem, a ki szíves volt a kormányzóságra kisérni s ott esetleg a tolmács szerepét is elvállalni, minthogy a tábornok nem beszél francziául. Ez volt az én belépésem a vjernyii társaságba.

A következő napokat azzal töltöttem, hogy látogatásokat tettem, s beszereztem mindent, a mire az expedicziónak útközben szüksége lesz. Ebben a működésemben vjernyii ismerőseim a legszeretetreméltóbb módon segítettek.

Vjernyi városa úgy keletkezett, hogy az a két kozák-állomás, a melyet Szemirjécs megteremtője, KOLPAKOVSZKY tábornok alapított, egybeolvadt az 1870-ben épült új várossal, a melyben úgyszólván minden középület van. KOLPAKOVSZKY erélyes működése következtében, de meg a gyarmatosoknak adott messzemenő kedvezmények miatt, a város rendkívül gyorsan fejlődött, úgy, hogy rövid idő alatt lakosainak száma mintegy 20,000-re emelkedett, hatalmas, palotaszerű épületek keletkeztek, sőt ezek között több emeletes is, a mi Turkesztánban valódi ritkaság.

1887-ben szörnyű földrengés teljesen tönkretette a várost. Majdnem 40 perczig lökés-lökésre következett, majdnem szakadatlanul, s az épületekből a szó szoros értelmében egyetlen fal sem maradt és valami 800 ember pusztult el a romok között. Szerencsére az első, mintegy figyelmeztető lökés, reggel hat óra tájban volt, a mikor már az emberek javarésze fenn volt, sőt dolga után látott, különben az áldozatok száma még sokkal nagyobb lett volna.

A város felett, az *Almatinka* völgyében volt a katonai nyári tábor, valamint sok polgárnak a villája s a kormányzó nyári palotája. Itt hegyomlás támadt, a mely ezeknek az épületeknek legnagyobb részét eltemette.[1]

[1] A földrengés központja délnyugatra volt Vjernyitől, az Ak-szai folyócska völgyében, a transzili Ala-tau északi lejtőjén, a hol szintén hatalmas hegyomlások voltak.

A megmenekült lakók halálfélelme képzelhető volt, s a földrengés eredetéről a legkalandosabb nézetek jártak szájról-szájra. Valóságos pánik tört ki, a mikor az a hír keletkezett, hogy a magasan fekvő *Isszyk-kul*-tó áttörte a hegyeket, s egész vize aláhömpölyög, hogy új özönvizet hozzon a világra.

A föld mozgása ugyan még hetekig eltartott, s ez idő alatt alig mult nap, hogy újabb lökéseket ne éreztek volna, de azért a hevenyében kirgiz nemez-sátrakba telepített városi lakosság lassankint megnyugodott. Azonkívül nagyszabású segítő akczió is indult meg, a melyben részt vett az egész európai Oroszország, s így csakhamar hozzáláthattak a városnak újraépítéséhez.

Hogy ezen a bizonytalan talajon többé hasonló nagyarányú katasztrófa ne történhessék, szigorúan elrendelték, hogy csak fából szabad építkezni, s csak földszintes házakat szabad emelni. A faanyag ugyan nem valami jó az építkezésre, de azért az épületek elég csinosak, a mint különben a nagyszabású kormányzósági palota is bizonyítja. A házak nagy része külsőleg gerendákból látszik összeróva lenni, a mi a sok házikert és az utczák ültetvényei között igazán kedvesen fest. Hogy a házak elég kényelmesek legyenek, kénytelenek voltak nagy területre építkezni, s minthogy a faházak tűzveszélyesek, minden épületnek magában kell állnia, s mindegyiket kert veszi körül. Így azután a város rengeteg nagy lett, a mihez még inkább hozzájárulnak a nagy terek, egy nagy nyilvános kert, és a szélesre, kényelmesre szabott utczák.

A mint Turkesztán minden városában, úgy itt is fasorok szegélyezik az utczákat, s az út két oldalán *arïk*-ok csergedeznek, a melyek nyiltak; ezeknek gyakran igen kétes tisztaságú vize szolgál, sajnos, az egész városnak vízzel való ellátására. A berendezés ugyan szép, s a víznek ipari használata kényelmes, de azért az árikoknak lehet tulajdonítani, hogy a város egészsége nem valami jó, s különösen erősen uralkodik a malária.

A mai Vjernyiben nincs monumentális épület, de azért a sugáregyenes utczákkal szabályos négyszögekre osztott városka rendkívül kedves és barátságos, s az európai városok villatelepeire emlékeztetne, ha sok minden egyéb nem figyelmeztetne, hogy Ázsia legeslegbelsejében vagyunk.

Így pl. járdáról szó sincs, a mi még nem volna nagy baj a kemény lösz-talajon, csak eszükbe ne jutott volna az utakat a földrengés után fenmaradt temérdek törmelékkel feltölteni. E miatt most az utakat vagy leírhatatlan por, vagy pedig feneketlen sár fedi. Volt alkalmam mind a kettőt élvezni, és sajnálattal kellett konstatálnom, hogy az egyik szélsőségből a másikba való átmenetnek irigylendő időszaka csak nagyon rövid ideig tart.

Mint Ázsiában mindenütt, úgy itt is a legnagyobb ellentétek érintkeznek egymással.

A város *új* házai valóban csinosak, de a régiebbek, különösen a két kozák-városban, piszkosak és gondozatlanok. Nem szeretnek itt az emberek semmit sem kijavítani, semmit sem helyreállítani — ez az igazi kelet!

A sok fakósárga vályog-fal, a mely a kerteket keríti, az árikok szennyes vize, s az udvarokban, vagy egyes alkalmas zugokban itt-ott látható jurtok határozottan Közép-Ázsiára emlékeztetnek.

A teljesség kedvéért azután az utczai élet ebben a tekintetben semmi kívánni valót sem hagy fenn.

A szemirjécsi egyenruhában: vörös bőrnadrágban és praktikus barna, vagy szürke ingblúzban (rubaska) járó kozákok, vörös-nadrágos és fehérkabátos turkesztáni gyalogság, tisztek és hivatalnokok, a kik mind egyen-

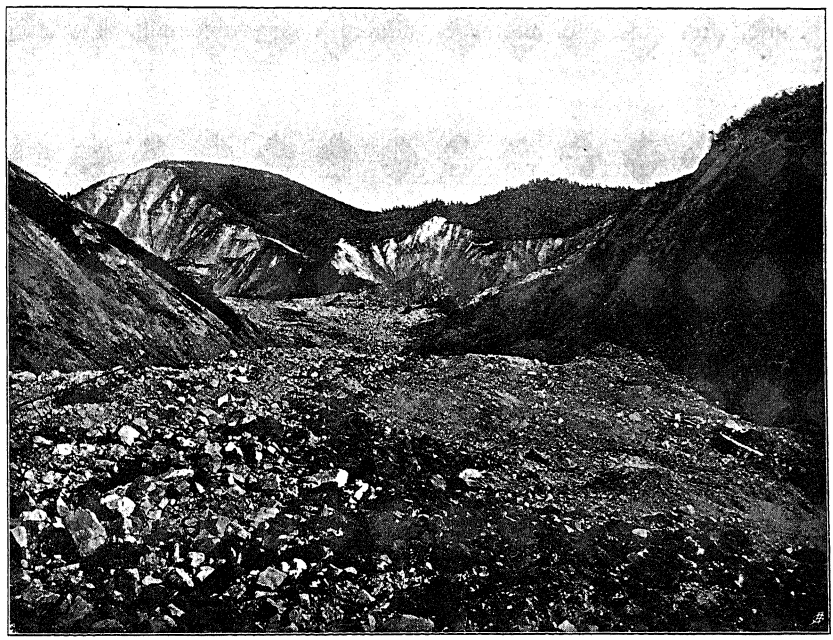

38. kép. A vjernyii földrengés epiczentruma az Ak-Szai völgyben. (Transz-ili Ala-Tau.)

ruhában járnak, s végül az orosz parasztok, nagy ránczos csizmában, tarka, rikító szinű ingben és a jellemző tányérkalappal, a mely hosszan lógó hajukat szorítja le, képviselik itt a nyugatot.

Közönséges polgári ruházatot — az úgynevezett franczia viseletet — itt egyáltalában nem látni. Városi úti-ruhámban valóban mindig úgy éreztem magamat, mintha a mi városi utczáinkon valami súlyos toilette-hibával kellene járkálnom, sőt úgy éreztem, hogy ebben a fényes gomb és minden diszítés nélkül szűkölködő ruházatban valóban illetlenség megjelennem . . .

Azonban mindezek az alakok, a szártokkal, tatárokkal és dungánokkal együtt, a kik mind nemzeti viseletükben járnak, elenyésznek a kirgizek sokaságával szemben, a kik nagy tömegben élénkítik a város utczáit.

Ritkán egyedül, hanem rendesen apró csoportokban, sőt gyakran 20-as, 30-as csoportokban lovagolnak a városon végig, úgy, hogy néha több száz lovast lehet egyszerre az utczán látni. Gyermek, vén ember s öreg asszony — mindenki lóháton jár itt, és senki sem megy gyalog. Minden ház előtt lehet lókötő bakokat látni, s mindenfelé felnyergelt lovak álldogálnak kipányvázva, sőt igen gyakran látni egyes csoportokat, a mint a lovakat kikötötték, s maguk mellettük a földön kuporogva élénken beszélgetnek.

Sokszor mulattam azon a gyakran látható utczai képen, a mikor 10—15 lovas körben feláll, s kedvencz foglalkozását űzi, t. i. pletykáznak, a mit ők úgy neveznek, hogy *„chaber"*.

Ennek a népnek férfitagjai egyáltalán nem dolgoznak, s e helyett szenvedélyesen hódolnak a *„chaber"*-nek, úgy, hogy képesek több száz versztet lovagolni, hogy valami különösen fontos hírt még a harmadik tanyára is elvigyenek. Igy pl., ha valahol kétfejű, vagy háromlábú borjú született, vagy valahol fehér sólymot fogtak, vagy valami idegen *„türe"* (tiszt) érkezett, stb.

Ha ismerősök találkoznak a városban, körbe állanak, és a legkomolyabban pletykáznak. Legnagyobbrészt vastag, kövér *bai*-k (gazdagok) hatalmas, széles róka- vagy bárányból-süvegben űzik ezt a foglalkozást. Nehézkesen ülnek a gazdagon diszített nyeregben, az elmaradhatatlan *nagaika*-t (ostor) rátartósan támasztva czombjukhoz. Az a legkómikusabb a dologban, hogy a kis bozontos lovak is kénytelenek széles, borzas fejüket a kör közepén összedugni, mintha azok a *földszinten* tanácskoznának, míg érdemes gazdáik az *első emeleten* tartanák tárgyalásaikat.

„Ázsiainak" lehet mondani, legalább külsőleg, az üzletek elhelyezését is, a mennyiben azok nagy, fészerszerű épületekben, bazárok módjára sorakoznak egymás mellé. Vannak ugyan európaiasan berendezett üzlethelyiségek is, de a boltok legnagyobb része ezekben a bazárszerű épületekben van, a melyek előtt magas és széles deszkapadlózat húzódik, hogy még csőben és sárban is gyalog lehessen járni; azonkívül ezeken bonyolódik le — keleti szokás szerint — minden üzlet. Vjernyiben van két bazár és egy termény- és marhavásártér; az üzletek legnagyobb részében orosz árúkat kapni, holott az ázsiai boltok mindennapi használatú dolgokra, nyergekre, chalatokra, nemeztakarókra stb. szorítkoznak. Csinosabb, műipari árúkat hiába keresünk a bazárokban; az ezek iránt való érzék, ha egyáltalában volt valaha, teljesen elenyészett a benszülöttek közt, s általánosan inkább az ázsiai piaczok számára készült praktikus, olcsó, de éppen nem ízléses orosz árúkat keresik.

A mi az árúkat illeti, mindent meg lehet itt kapni, a mire ilyen kis városban szükségök van az embereknek, úgy, hogy bizony itt is sok mindent beszerezhettünk volna az utazáshoz. Az árak, a messziről való szállításhoz mérten, meglehetős nagyok, de különösen áll az a szabály, hogy minden,

a mi *nehéz* és *törékeny*, tehát a fém- és üvegárúk, nagyon drágák. Mint minden orosz gyarmatvárosban, úgy itt is van „fogyasztási szövetkezet", a melynek üzletében mérsékelt árakon igazán kitünő dolgokat lehet kapni, különösen jó halkonzerveket (orosz gyártmány), egész sereg angol és franczia konzervet, minden országbeli szeszes italt szép nagy választékban, azonkívül mindenféle édességet és czukros gyümölcsöt, a melyet európaiak és benszülöttek egyaránt kedvelnek.[1]

Azért részletezem ennyire ezeket a dolgokat, mert nagy jelentőségűek az expediczió felszerelésében. Csak hús- és leveskonzerveket nem lehet kapni

39. kép. Vjernyi új bazárja.

sehol Turkesztánban, úgy hogy ezeket czélszerű az embernek Európából magával vinnie. Újabban Vjernyiben egyik gyár kitünő szárított zöldségkonzervek gyártásával foglalkozik, s ez az árú bátran kiállja a versenyt a legjobb ilynemű európai gyártmányokkal. Ezenkívül van Vjernyiben két dohánygyár (Gavril és Lutman), a mely a könnyű, idevaló dohányfajokból kitünő czigaretta-dohányokat és kész czigarettákat (papirossz) készít, bámulatos olcsó áron. Ezer darab magunkkészítette czigaretta, abból a dohányból, a mely nekünk ízlett, beleértve a papirtokokat is, csak 1·80 rubelbe került,

[1] Ezeket a nyalánkságokat leginkább Moszkvából importálják (Sioux czég). Tömeges fogyasztása ezt a czikket fontossá teszi, s szeretném hazai iparunk figyelmét reá felhívni. Különösen finomabbfajta czukrozott gyümölcs volna jövedelmező export-árú.

tehát a mi pénzértékünk szerint 4 korona és 50 fillérbe! Két sörfőző, a Pugaszov- és az Ivanov-féle, különösen ez az utóbbi, a melyet bajor ember vezet, ízletes söröket szolgáltat, s mind nagyobb és nagyobb fogyasztást elégít ki. 1900-ban egyedül az Ivanov-féle sörfőző 70.000 hektolitert gyártott. Általában minden idevaló termény olcsó; így a rizs, a melyet a környéken különösen a dungánok termelnek nagy mennyiségben, pudonként ($16^1/_2$ kg.) egy rubelbe kerül, egy font hús 5—8 kopek, csirke 15 kopek, szirti fogoly 9 kopek, fáczán (Phasianus mongolicus) 30 kopek stb. A lakás sem drága, mert egy teljes házért, kerttel és mellékhelyiségekkel együtt nem fizetnek több bért, mint 20—30 rubelt havonként.

A Vjernyiben élő számos hivatalnok és katonatiszt *anyagi élete* tehát valóban kellemes, csak az az egy baj, hogy nagyon kevés szellemi szórakozást nyujt a város, nincsenek színházak, konczertek stb., de ezen a társaság élénk és barátságos társasélettel igyekszik segíteni.

Rövid tartózkodásom ideje alatt bőségesen nyilt alkalmam ezt a társasságéletet megismerni, mert mentoraim, Seeland titkos tanácsos és Gourdet államtanácsos csakhamar bevezettek ismerőseik széles körébe, a minek azután az lett a következménye, hogy az orosz társadalomra oly jellemző vendégszeretettel meghívás meghívást követett, s utóljára egyetlen estét sem töltöttem otthon egyedül, kis szobámban.

Jonoff tábornok, a kit első tisztelgésem alkalmával nem találtam otthon, meghívott ápr. 27-ére vacsorára. Két leánya közül az idősebbik, Nathália kis asszony fogadott, a ki kitünően beszél franczia nyelven, s így nemcsak ekkor, hanem más alkalommal is mindig a legnagyobb szivességgel tolmácsolta mondandóimat atyjának, — a miért annál is inkább hálával tartozom neki, mert éppen az első estén látogatásomnak hivatalos részével, a kormány-rendeletért és a dzsigit-ért stb. való kérelmemmel is végeznem kellett, volt tehát elég száraz théma a beszélgetésre.

Jonoff tábornokot úgy ismertem meg, mint rendkívül szeretetreméltó katonát, a ki a legnagyobb érdeklődést tanusította expedicziónk iránt, s azt a lehető legelőzékenyebben támogatta. Valóban barátságosan vezetett be családja körébe, s azok az esték, melyeket a legkedélyesebb és legvendégszeretőbb környezetben házánál töltöttem, utazásom legkedvesebb és legérdekesebb eseményei közé tartoznak. Mindjárt az első estén egyszersmindenkorra meghívott magához ebédre, „ha kellemesebb dolgom nem volna", s ezt a meghívást később olyan barátságosan ismételte, hogy minden tolakodás nélkül bátran elfogadhattam.

Jonoff tábornok vezette, mint ezredes, az első orosz Pamir-expedicziót, s ő alapította a Hedin Sven leírásaiból oly ismeretessé lett *Pamirszkij-Poszt* erődöt is. Ferghanában is többször volt hosszabb időre elfoglalva. Vacsora után az volt a kedves foglalkozása, hogy Nathália lányának karjába fogózva, a pompás elfogadó-teremben sétált fel s alá, s azonközben mulatságosan és

rendkívül elevenen mesélt vállalkozásairól és expediczióiról. Még a hölgyek is, JONOFF tábornokné és két leánya, többször voltak a Pamirban s ott olyan utakat tettek, hogy méltán megírígyelhetné tőlük akármilyen geográfus. Különösen Nathália, ez a finom kis szőke lány, szereti apját kisérni, a kinek, mint szenvedélyes vadásznak, számos utazásában vett részt. Tábori élet a kirgizek között, hétszámra való tartózkodás a jurtokban, hatalmas lovaglások és mindenféle megpróbáltatások, úgy látszik, teljesen megszokott dolgok a hölgyek előtt. Így pl. egyszer Nathália kiasszony női nyereg hiányában kénytelen volt száz versztnyi „sétát" *szárt* nyeregben megtenni, ez pedig a legkegyetlenebb kínzószerszám, a mit a testi szenvedések iránt teljesen érzéketlen ázsiai vadság valaha kitalált. Minthogy ezt a dolgot női ruhában végrehajtani egyáltalában lehetetlen volt, a fiatal leány fivérének egyenruháját öltötte fel, s ebben tette meg azt az utat, a mely még férfiaknak is elég fáradalmas lett volna.

Efféle dolgok napirenden vannak Orosz-Turkesztánban, s erélyesen kell hangsúlyoznom, hogy az ilyen és még sokkal keményebb megpróbáltatások nem mennek a nőiesség rovására, hanem ellenkezőleg, az európai „sporting lady"-kkel szemben, a nők megtartják legbájosabb nőiességüket. Az orosz birodalom óriási kiterjedése okozza, hogy a hivatalnokok és katonatisztek egy nagy része mindig útra készen áll, hogy hivatalos küldetésük szerint majd Szent-Pétervárról Vladivosztokba, majd Port-Arthurból Tifliszbe, vagy Moszkvából, vagy Archangelszkből Taskentbe vagy Irkuczkba utazzanak. Természetes, hogy ilyen körülmények között az egész család hozzászokik a legellentétesebb körülményekhez, klimához és néphez, s olyan alkalmazkodási képességre tesz szert, a mely az elhatározottsággal, önállósággal és testerővel párosulva, az északamerikai viszonyokra emlékeztet.

A turkesztáni népek a fáradalmakat s a hosszabb utazásokkal együtt járó megpróbáltatásokat és nélkülözéseket egyáltalában semmibe sem veszik. Hiszem, hogy a nagyobb postautazások, a milyenekhez a mostani generáczió minden tagja, gyermekéveitől fogva hozzászokott, nagy szerepet játszanak ennek a népnek erkölcsi nevelésében, mert ezeken az utazásokon nemcsak a test edződik és aczélozódik meg, hanem a tetterő és az önállóság is nagy mértékben fejlődik. A jobbállásúak gyermekei még ma is

40. kép. Michail E. Jonoff tábornok, Szemirjécs kormányzója.

legnagyobb részt Oroszországban nevelkednek, s napirenden volt és van még ma is, hogy 12—16 éves fiúk, sőt lányok is *egyedül, minden kiséret nélkül* utaznak több ezer versztnyi távolságra, megjegyezvén, hogy nem vasúton, hanem postával a pusztákon és sivatagokon keresztül, nomád népek lakta területeken át, egyedül korán kifejlődött energiájukra és önállóságukra hagyatva.

Az orosz népnek általában jellemvonása az a könnyű alkalmazkodás, a melylyel minden körülmények között lehetőleg kellemesen tud berendezkedni, s természetes, hogy ez ebben az önkénytelen iskolázásban még jobban kifejlődik. Így a nők is minden panasz nélkül vesznek részt mindenféle olyan megpróbáltatásban, a milyent európai nővéreik alig volnának képesek kiállani. E mellett nőiességükből semmit sem veszítenek, a legjobb anyák, a legkedvesebb, elragadóan szeretetreméltó háziasszonyok, a mint azt meggyőző módon tudják érvényre juttatni.

A kormányzó vendégszerető házán kívül megfordultam Seeland titkos tanácsosnál, Gourdet államtanácsosnál, a gimnázium két tanáránál, Pinkavá-nál és Kratschmer-nél, a kik eredetileg osztrák (cseh) származásúak, de jelenleg orosz honosok; megfordultam a kozák-ezred karmesterénél, Nikolaus-nál is, a ki berlini, s a kinek kis szőke felesége Breslauból való; az Ivanov-féle sörfőző vezetőjénél, az igazi müncheni Hofbauer-nál, s végül öt fiatal katonatisztnél, a kikkel véletlenül ismerkedtem meg, s a kiknek ötös legényháztartását különösen megszerettem. Egészen De Amicis „*A vent'anni*" című elbeszélése szerint, öten laktak szolgáikkal egy kibérelt házban, s közülök a legidősebb — az is csak 22 éves volt — vezette a háztartást. Rendkívül mulatságosan élnek, de figyelemreméltó *ártatlan* jókedvűséggel, a mely sohasem csap túl a megengedett határon.

Általában a fiatal tisztek — az idősebb urakkal, sajnos, kevés alkalmam volt érintkezni — nagyon is a kor színvonalán állanak, s szokásaik, képzettségük és külső megjelenésük tekintetében semmivel sincsenek mögötte az előttem ismeretes európai nemzetek tisztjeinek.

Hihetné valaki, hogy a társaséletnek ebben a forgatagában az édes semmittevésnek áldozhattam magamat. Azonban, sajnos, ez nem volt így, mert mire utitársaim megjönnek, az expedicziót legalább nagyjából fel kellett szerelnem. Az előkészületeknek lényeges *hivatalos* részét gyorsan sikerült elintéznem, mert Jonoff tábornok a legelőzékenyebb módon szolgáltatta ki a szükséges nyilt rendeletet Szemirjécs helyi hatóságaihoz, továbbá rendelkezésemre bocsátott egy kormány-dzsigitet egész utazásunk idejére.

A dzsigit szó csagatáj-török nyelven annyit jelent, mint „harczra képes, fiatal ember"; de ma már Orosz-Ázsiában olyan értelemben használják, mint a Levantén a *kavassz* szót, vagyis a dzsigit szón benszülött lovas szolgát értünk, a ki több-kevesebb hivatalos minőségben, mint küldöncz, vagy útimarsall, vagy egyéb efféle minőségben szolgál.

Az orosz közigazgatásnak nagyszámú dzsigitre van szüksége, mert minden rendeletet és üzenetet ezek a fáradhatatlan lovasok közvetítenek. Így vannak dzsigitjei a központi kormányzaton kívül nemcsak a kerületi hatóságoknak és azok kirendeltségeinek, hanem még minden kirgiz községnek, úgynevezett *voloszt*-nak is. Dzsigitül csak teljesen megbízható, ügyes és jól használható egyéneket alkalmaznak. Szolgálatuk alkalomadtán igen terhes, fizetésük pedig nagyon csekély, havi remuneráczió, a mely nagyon változik; mégis a kirgizek nagyon törik magukat ezért az állásért, a mi talán a keleti népek uralomvágyának a következménye: hatalomra, hivatalra törekesznek, ha az még oly csekély is. Másik, mélyebb oka ennek a nagy igyekezetnek abban rejlik, a mire még többször vissza fogok térni, hogy t. i. tiltott módon ugyan, de azért nagy jövedelemre tehet szert a küldetéssel megbízott dzsigit — nyitva állnak előtte a *zsarolás* gazdag forrásai.

Szmirnov, a vjernyii kerület kapitánya, Barlu-bai dzsigitet bocsátotta rendelkezésemre, s jelenlétemben a lelkére kötötte, hogy irántam, teljes felelősség mellett, „hű, nyájas és szolgálatkész" legyen, a mit az óriási, nagycsontú kazak sok hajlongás között meg is igért. E közben azonban a rengeteg ember, a kinek sárga arczát hatalmas kampós orr, egy pár, kissé ferde metszésű, ravasz szem és mefisztói kecskeszakáll díszítette, valósággal sápadt volt a felindulástól, s keze-lába feltünő módon reszketett.

Később gyakran jutottam abba a helyzetbe, hogy nagyobb fontosságú hivatalos érintkezésbe lépjek kirgizekkel, s akkor kivétel nélkül — akár jelen volt valami orosz hivatalnok, akár nem — mindig észrevettem ezt az erős felindulást. Eleinte a hivatalos hatalom nagy tekintélyének és az attól való félelemnek tulajdonítottam ezt a dolgot, de később meggyőződtem róla, hogy alapja csakis ez emberek rendkívüli ingerlékenységében rejlik, a mely, úgy látszik, hogy a kirgiz népnek egyik fő jellemvonása, s néha valósággal az ideggyengeségre emlékeztet.

Barlu-bai segítségével, a ki meglehetősen tudott oroszul, megkezdettem a felszerelés beszerzését, s mindenekelőtt lovakról, lószerszámról, lovászokról és szolgákról kellett gondoskodni.

Ez természetesen a kirgizekre és a Vjernyiben lakó szártokra nézve valóságos esemény volt a mindennapi élet egyhangúsága közben, s két tekintetben igyekeztek is kihasználni. Először is kíváncsiságukat igyekeztek kielégíteni, s az egyhangú élet unalmait azzal megrövidíteni, hogy velem beszélgessenek, másodszor pedig, hogy engem, mint a ki a nyelvet nem értem s a helyi szokásokat nem ismerem, a legkedélyesebben és a legelőzékenyebb barátsággal alaposan bekeféljenek. Már kora reggel, a mikor reggeli-szamováromat hozták be, különféle érdeklődőket vezetett be Barlu-bai, a kik gyapottal vastagon bélelt csapanjukban, az elmaradhatatlan ostorral jelentek meg, s mindenféle beszélgetést kezdettek, a melynek látszólag az volt a czélja, hogy mindenféle piaczi árak felől tájékoztassanak, vagy pedig

hogy valami szükségelt holmit felajánlanak, de valamennyinek az volt az igazi czélja, hogy határtalan kiváncsiságát kielégítse.

A lóvásárlás még aránylag könnyen és olcsón ment, ámbár a végtelen sokszor ismétlődő felvezetéssel, próbálással, alkuvással és veszekedéssel elég sok időt vesztettem, s elég sok bosszúságomba került. A legszabadabb és legfüggetlenebb eljárás az, ha az ember egyszerűen lovakat vesz és pedig jobb fajtákat, mert azokat megint aránylag kedvező áron eladhatja. A ki lovagló és teherhordó lovakat *bérel*, a mit különben ilyen expedicziós utazásoknál nem lehet mindig elkerülni, az legyen rá elkészülve, hogy temérdek időt veszít, tömény-telen kellemetlenségben, bosszúságban és alkalmatlankodásban lesz része.

Szemirjécsben háromfajta lovat ismertem meg, a melyek közül a *kirgiz faj*, úgy látszik, a legelterjedettebb. A kirgiz ló kicsiny, rendesen csak ponny-nagyságú, durva testalkatú, szélesmellű és feltünő rövidlábú. A feje nagy, és épp úgy, mint egész teste, nincsen arányban a végtagjainak hosszúságával. A szőre durva, kóczos és igen gyakran kondor, a patája nagy és esetlen, de vaskeménységű, úgy, hogy még a hegyek között is csak ritkán vasalják meg. Ez a lófaj a fejét és nyakát rendesen a testének irányában vízszintesen nyujtja előre, a mi semmiképen sem válik az amúgy is igénytelen alak javára. A legtöbb példányon — akármennyire benszülött faj legyen is — félreismerhetetlenül meglátszik az arab vérrel való keveredés nyoma; mindenekelőtt abban, hogy a fej bár esetlen, de azért száraz és elég jó formájú, a fark pedig magasnövésű. E fajta tisztán kezelt lovak, nyomott alakjuk daczára is, gyakran pompás, kifogástalanul szép állatok, de valamennyi, még a legjelentéktelenebb, legnyomorodottabb példány is mesésen kitartó, s ezzel a legértékesebb szállítóeszközzé válik.

Elterjedésére második faj az *orosz ló*, a mely itt Szemirjécsben legalább is erős keveredést tanusít kirgiz lovakkal. Ez kevésbbé kóczos, valamivel nagyobb, mint a kirgiz ló, de nehézkes, lusta és közelről sem olyan kitartó. Vontatásra nagyon alkalmas, de lovaglásra nem valami különösen.

Mint harmadik, nem nagyon gyakori fajt, az *argamak*-ot említhetem, a mely kétségtelenül a kirgiz ponnyknak a khánságok kifogástalanul szép *karabair* lovával való kereszteződéséből keletkezett. Ez a lófaj emlékeztet az angol telivérekre, s különösen nyugati Turkesztán szárt népe tenyészti.

Az argamak középmagasságú, vagy ennél is nagyobb; magas, finom lába s feltünő keskeny melle van; már erősen felfelé irányult, hosszú nyakát magasan tartja. A míg így a ló elülső része erősen kifejlődött, addig a hátulsó rész aránylag gyönge, a mit még inkább kifejezésre juttat a lejtős keresztcsont, és a csunyán, alacsonyan növő fark. Szőre finom és sima, s a gyakori pej-lovakon valóban szép színe és fénye van. Az argamakot kitünő hátas-lónak tartják, s különösen alkalmas *baiga*-ló,[1] de tartós strapácziót

[1] Baiga = a benszülöttek lóversenye.

sokkal kevésbbé bír el, mint kirgiz testvérei. Jelleme is ellentétben van a bárányszelidségű kirgiz lóéval, a mennyiben makranczos és ijedős.

Vjernyii jóakaróim tanácsára, mindenekelőtt kara-kirgiz lovakat kerestem, a melyek természetszerűleg sokkal jobban bírják a hegyi utakat, mint a pusztai kazak-kirgiz lovak. A jobbfajta közönséges lovak ára 25—50 rubel között ingadozik; kifogástalan, tiszta lovak ára azonban itt is felmegy 2—300 rubelre. De még a legnyomorúságosabb gebét, a melyen a szegény kirgiz vánszorog, sem adják 8—10 rubelen alul, a minek az az oka, hogy a kirgizek nagyon szeretik a lóhúst, s így még a legjobban lezsarolt, elcsenevészedett gebének is aránylag magas hús-értéke van.

A menésmódok közül az utazóra legfontosabb a lépés, mert menet közben leginkább ezt használjuk. Minél hosszabb és minél kiadóbb lépése van tehát valamely lónak, annál alkalmasabb és értékesebb.

Az egyszerű lépésnél még többre becsülik a poroszkáló lépést és a terczlépést (kirgiz nyelven *dzsortak* és *dzsorga)*, a mely kiadós ugyan, de a vele járó himbáló mozgás miatt nem minden európai találná kellemesnek. Többször volt alkalmam olyan lovon járni, a melynek ilyen lépése volt, de nem mondhatnám, hogy nagyon megkedveltem volna. Az ilyen járású lovak általában drágák, mert ritkák.

Barlu-bai segítségével, a ki ugyan jókora perczenteket vágott volna zsebre, ha Gourdet tanácsos védőszellem gyanánt közbe nem lép, lassanként hét lovat vásároltam, köztük egy argamakot, a melyet később orosz lóval cseréltünk be. Az árak 11 rubeltől 45 rubelig terjedtek. Ugyanis az expedicziő tagjai számára jobb s a vadászatokra is megfelelőbb lovakat vásároltam, ellenben a szolgaszemélyzetnek be kellett érnie kevésbbé jó minőségű lovakkal. A lovak a következő hat hónap alatt folyvást szolgáltak bennünket, s Przsevalszkban, a hol feloszlott az expedicziő, még mindig 8—25 rubelért sikerült őket eladni, s így a 6 hónapi lovaglás kerekszámban *20*, illetőleg *4 rubelre* került lovanként, a mi igazán kevés!

A milyen könnyű volt lovakat szerezni, épp oly nehéznek bizonyult a többi szükséglet beszerzése. Nem akarom olvasómat azzal a sok veszekedéssel, kellemetlenséggel untatni, a mi az én napjaimat április 26-ától május 7-éig megkeserítette — mert teljes 12 napig tartott, míg a felszerelés annyira volt, hogy elindulhattunk. Csak két példát említek, a mely élénken megvilágítja a társadalmi gazdaságtannak az áralakulásokról szóló fejezetét, s drasztikusan bizonyítja, hogy a kereskedelmet és forgalmat nemcsak a kereslet és kinálat szabályozza, hanem a „tröszt“ és a „konkurrenczia“ is.

Jurtot — kirgiz nemez-sátort — kellett beszereznem, s minthogy ezt a bazárokban nem lehet kapni, valami kirgiz tanyáról kellett megrendelnem, s így ebben a tekintetben teljesen Barlu-bai helyi ismereteire kellett magamat bíznom. El is vezetett egy Vjernyi közelében álló, teljesen új, fehér jurthoz, a mely tökéletesen megfelelt volna, s nekem is nagyon tetszett. Alku végett a jurt tulajdonosát Vjernyibe hivattam.

Kétségtelen, hogy ezen a jurton kívül Vjernyi közelében még egész tuczat hasonló és tökéletesen megfelelő jurtot lehetett volna vásárolni, de biztos, hogy a dzsigitek testülete a jurt tulajdonosával szövetkezetben volt, s ámbár az üzletet a kerületi hatóság hivatalos helyiségében kötöttem meg, s ámbár a kerületi főnök, SZMIRNOV, és GOURDET tanácsos minden tekintélyükkel javamat igyekeztek szolgálni, mégis végtelen hosszú, heves alkuvás után 80 rubelt kellett a jurtért fizetnem, ámbár nagyon jól tudtuk mindnyájan, hogy az ilyen jurt ára a környéken legfeljebb 40—50 rubel között ingadozik. A kerületi dzsigitek — szám szerint valami 10—15-en — a legélénkebb módon alkudtak a tulajdonossal, s a legszemtelenebbül adták a jóindulatút, de a mellett mereven ragaszkodtak ahhoz az állításukhoz, hogy az egész határban nincs több eladó jurt, s így a tulajdonos azt kérhet, a mit éppen akar.

A mintaszerűen szervezett szövetkezettel szemben végre is meg kellett hátrálnunk, s utóljára az urak maguk ajánlották, hogy fizessem meg a követelt árat. Az egész lármás alkudozásnak legnyugodtabb résztvevője tulajdonképen a tulajdonos maga volt, a kit a dzsigitek és tolmácsok kiabáló, veszekedő és hadonászó serege szóhoz sem hagyott jutni, s inkább a részvétlen szemlélő szerepét játszotta mindaddig, míg az alkut be nem fejeztük s az összeget a markába nem olvastam, a mikor is sietve odébb állt.

Ennek a monopóliumszerű üzletnek homlokegyenest ellentéte volt a szerződő szolgák kereskedelmi politikája. Dzsigitnek lenni, vagy valami hasonló állást betölteni: ez a kirgizeknek a legfőbb vágya. Utazásunk czélját, hála az alapos *chaber*-nek, jól tudták a városban és környékén, s így lassankint a környék kazak-kirgiz lakosságának egész férfikara jelentkezett, hogy a betöltendő két szolgai állásra pályázzék. Nincs is semmi vonzóbb ez emberek számára, mint a mindennapi kenyérért való gondok nélkül szabadon élni, s talán kalandozások közben kóborolni egy *türe*[1] kiséretében, a kinek fényes nimbuszából nekik is jut sugár, s őket a mindennapos mérték felett való tekintélyre emeli.

Az ajánlkozók nagy száma természetesen nagyon is megnehezítette a választást, annyival inkább, mert a tipusuk előttem teljesen idegen volt, s így *európai* emberismeretem teljesen cserbenhagyott.

BARLU-BAI ebben a dologban is bizalmas mefisztófeleszi tanácsokat súgott a fülembe, de már elvesztettem bizalmamat iránta, s inkább hallgattam saját ítéletemre és GOURDET tanácsára, a ki ebben a dologban is segítségemre jött. A pályázók között valóságos akasztófáravaló ábrázatokat lehetett látni, egy zömök, erős termetű sárgásbarna kazak-kirgiz azonban feltünt együgyű, hogy

[1] Eredetileg annyi, mint *herczeg*, a próféta utóda, vagy valami uralkodóház férfi-sarjadéka. Ma Közép-Ázsiában úgy használják, mint: *tiszt*. Általában a *türe*, *türa* vagy *töre* szó annyit jelent, mint magasrangú, tiszteletreméltó személyiség, tehát olyan utazó is, a ki rendelettel és dzsigittel utazik. V. ö. a *tür* szóval, a mely a házban, vagy sátorban levő tisztelet-helyet jelenti.

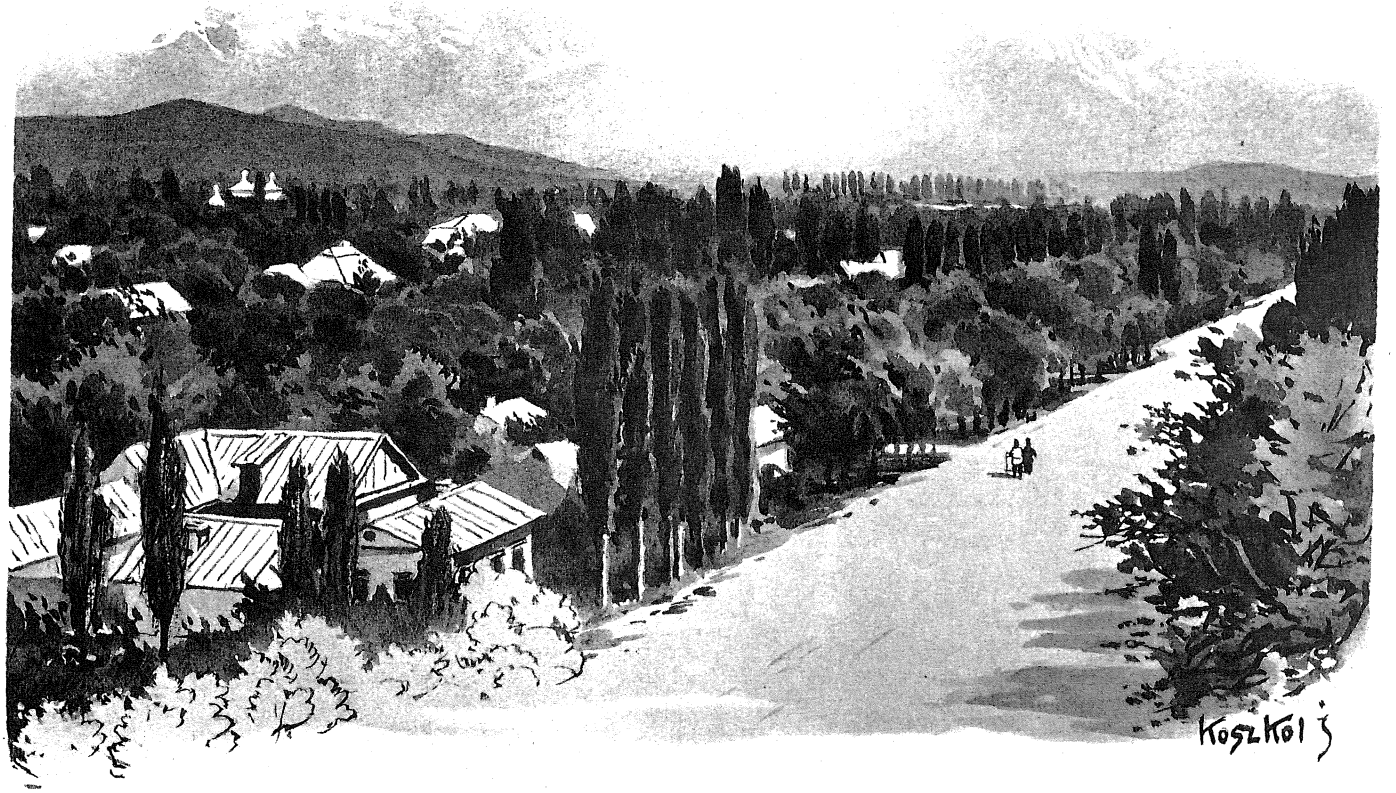

Vjernyi városa.

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

ne mondjam ostoba arczával, de a melyről teljesen hiányzott az itt általános ravasz, alattomos vonás, s szemeiből bizonyos jószivűség, mintegy ebhűség tetszett ki, a mi első pillanatra megnyerő volt.

A fiú — ELLY-BAI[1] — tetszett, s megfogadtam 10 rubel havi fizetésért, olyan kikötéssel, hogy a lovat ugyan én adom neki, de a szerszámot ő tartozik magával hozni. Választásom jónak bizonyult, mert a jó, ostoba ELLY-BAI az expedicziő egész ideje alatt hűségesen szolgált, s csak elutazásunk előtt, november 18-án bocsátottuk el őt Vjernyiben.

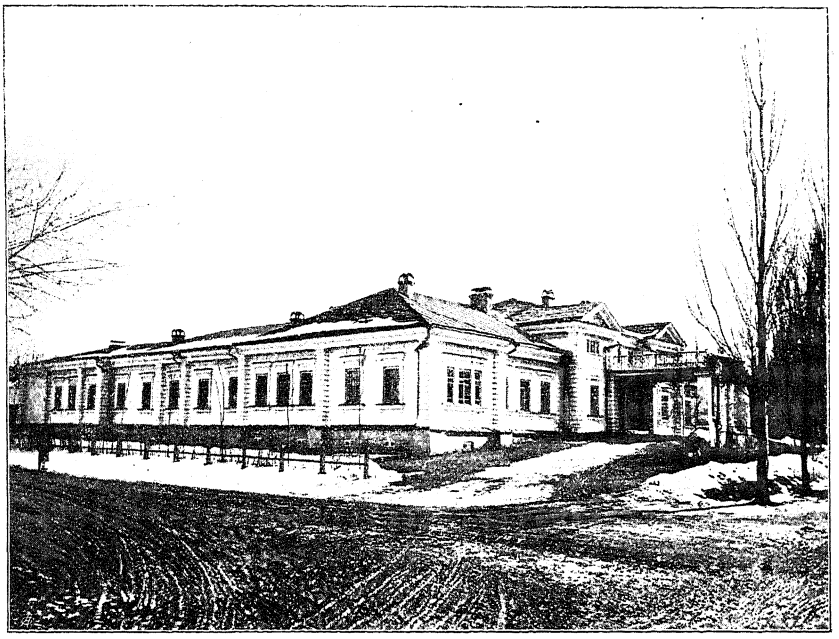

41. kép. A kormányzó palotája Vjernyiben.

SEELAND tanácsos egy nagyon derék s kitünő bizonyítványokkal ellátott kazakot, valami ARMEN nevezetűt ajánlott, de BARLU-BAI annyira tiltakozott felfogadása ellen, hogy végre is a béke érdekében lemondtam róla, és inkább a dzsigit védenczét, a barnabőrű BALTA-BAI-t szerződtettem hasonló feltételekkel, mint ELLY-BAI-t.

Mindezekben az ügyes-bajos dolgokban GOURDET tanácsos a legnagyobb tevékenységgel támogatott, s ezt a jóságát még azzal is tetézte, hogy mind-

[1] Szószerinti fordításban „Ötvenes úr", a mely nevet azért kapta, mert születésekor apja már 50 éves volt. Később a kozákok sokat bosszantották a szegény fiút neve miatt, s nagy bosszúságára majd „Altmis-bai", majd „Dzsetmis-bai" („hatvanas úr", „hetvenes úr") gúnynevet adtak neki.

untalan vendégszerető meghivásokban részesített, a mit annál is inkább szivesen fogadtam, mert ő már KOLPAKOVSZKY és KAUFMANN ideje óta Turkesztánban tartózkodván, mint Szemirjécs alapos ismerője, olyan kitünő felvilágosításokkal és tanácsokkal látott el, hogy ezeknek az utazás további folyamán óriási hasznát vettem.

GOURDET PÁL azelőtt franczia tengerésztiszt volt, de már fiatal korában orosz szolgálatba állott, s azóta majdnem szakadatlanul Turkesztánban él, a hol először Taskentben, majd Vjernyiben volt alkalmazva. Mint mérnök, részben az állami épületek építését vezette, részben pedig a közutak építésén dolgozott, s többi között ő építette az Ili hídját Ilijszk mellett, a melyet majd később megismerünk. A vjernyii földrengés után, a mikor a város majdnem teljesen elpusztult, ő vezette az újraépítést, s ma is ő a tartományi főváros építészeti hatóságának főnöke.

Nagy olvasottsága és rendkívüli sokoldalúsága miatt kitünő társalgó és nagyon tréfás kedélyü. Beszél legalább tuczat nyelvet, kezdve az olaszon és spanyolon a kirgiz és szárt idiomákig. Igazi franczia szívessége, párosulva az Ázsiában töltött szolgálati évek gazdag tapasztalataival, valóságos áldása minden utazónak, a ki Vjernyibe jut, mert mindenkit ellát a legszivesebb módon tanácscsal és segítséggel. Alig hiszem, hogy volna útleírás, a mely Vjernyiről szól, a nélkül, hogy meg ne emlékeznék GOURDET-ról, s úgy mint elődöm, LANSDELL, magam is a legnagyobb hálára vagyok kötelezve iránta azért a sok praktikus utasításért és jó tanácsért, a melyet itt újból és szívből megköszönni legkellemesebb kötelességemnek tartom.

Május 2-án éjjel megérkezett dr. STUMMER is két kisérőjével, teljes épségben. Az urak — egészen okosan — bevárták Taskentben a húsvéti ünnepek végét, s azután podgyászukat a NADJEZSDA szállító-vállalatra bízva, saját tarantászukon jöttek utánam, a melyet a doktor HAMBURGER segítségével igen olcsón szerzett. Minden pontosan egybevágott, és STUMMER doktor teljesen meg volt elégedve Taskentben való tartózkodásával és a postautazással. Csak KLIPPERT-re panaszkodott, a kinek félénksége a postautazás alatt hatalmas arányokat kezdett ölteni, s örökösen magyarázgatni kellett neki a sebes hajtás előnyeit, az utak jóságát és az éjjeli utazások veszélytelen voltát.

KLIPPERT-nek ez az akadékoskodása volt az oka, hogy az urak hat napot töltöttek a postaúton, s ennélfogva nagyon örvendettek, a mikor a tarantásztól végre megszabadultak.

A legközelebbi napokat azzal töltöttük, hogy a podgyászt útrakész állapotba helyeztük, — természetesen egy nagy részt ismét hátrahagytunk letét alakjában Vjernyiben — azonkívül be kellett még szerezni az utolsó szükségleteket, és végül újonnan érkezett társaimmal újból kellett kezdenem a hivatalos és nemhivatalos látogatásokat.

Vjernyiben mindenki ajánlotta, hogy kirándulásaink bázisául *Ilijszk* kozák falut válaszszuk, a mely mintegy 70 verszt távolságra Vjernyitől északra, az

Ili folyó mellett terül el. SEELAND tanácsos szíves volt számunkra ott egy ház kibérelését közvetíteni. S bár KLIPPERT és a három kirgiz mindennap újabb és újabb kívánságokkal állt elő a beszerzendőkre nézve, s lassankint egész lomtárt halmoztak fel ószeres-bazárhoz hasonló szobámban — volt ott mindenféle zabla, darab spárga, kötelek, patkószegek, s ki tudná elmondani, mi mindenféle hasznos lim-lom, melynek minden egyes darabja órákhosszat tartó diskurzusra, hallatlan becsülgetésekre adott alkalmat — végre mégis csak haladtunk annyira, hogy nyugodtan kiadhattam a rendeletet a tovább utazásra, s végre, végre nekiláthattunk az oly epedve várt munkának!

Tapasztalás szerint az expedicziókra valóságos Capua a nagyobb városokban való tartózkodás. A milyen igénytelen a kis csapat kinn a pusztákon, olyan telhetetlen a városban, a hol minduntalan egész lisztái merűlnek fel a múlhatatlanul szükséges dolgoknak, a melyeket okvetetlenül meg kell venni. Természetes, hogy keleti szokás szerint, a bevásárlások alkalmával a szolgát még akkor is provizió illeti meg, ha maga az úr fizet, s ez az anyagi haszon, meg azután az „államköltségen" való kényelmes naplopás az ilyen városokban roppant találékonyakká teszi ezeket a ficzkókat, hogy mindenféle módon meghosszabbítsák a városokban való tartózkodást, úgy annyira, hogy az előre nem látott, közbejött akadályok végtelen lánczolata azzal a kilátással kecsegteti az európaiakat, hogy beláthatatlan időkre a mindennapi zsibvásár kellemes teendőire legyenek kárhoztatva.

Engedékenység természetesen még csak súlyosbítja a helyzetet, s csakis erélyes közbeavatkozással lehet a „nélkülözhetetlenül szükségeseket" tűrhető mértékre leszállítani.

Ámbár valóban még sok beszerezni valónk volt a hosszú utazásra, mégis előre küldtem május 7-én az embereket, lovakat és a bagázsiát *Ilijszk*-be, magunk pedig másnap követtük őket a *Szergiopol* felé vezető postaúton.

Az a rövid idő, melyet Vjernyiben töltöttem, valóban gyorsan múlt el, a mit főképen az odavalók szíves előzékenységének köszönhetek. Világos lett előttem, hogy még Közép-Ázsiának legelfelejtettebb országában is lehet jól élni, nem csak testileg, de szellemileg is, a mire a legjobb bizonyíték SEELAND tanácsos, a ki mint alapos tudós bejárta nejével az egész világot, épp úgy otthon van Japánban, mint Párisban, vagy a Néva partján, s mégis nyugalmaztatása után az Amur mellékéről ide húzódott vissza, pedig szabadságában lett volna bárhol letelepedni, nyitva állt előtte az egész világ.

Turkesztán anyagi és társadalmi életének van bizonyos varázsa, a melytől nem igen tud szabadulni az, a ki egyszer megízlelte. Turkesztán napvilága még eddig mindenkit meghódított, a ki valaha látta, s az mindig vissza fog vágyni az északibb vidékek borús ege alól ide, a hol az ősi Ázsia földjein özönével árasztá el őt a napsugár. Vjernyiben a sok kedvező körülményhez hozzájárul még a kellemes klima és a város pompás fekvése. Lankásan emelkedő síkságon, közvetetlenül a transzili Ala-tau lábánál, a kis

város gyepes halmok közt húzódik meg, a melyek mögött magas, sziklás és szaggatott hegység emelkedik: ebben az időben mélyen le hóval borítva, de közepe táján, a mi Ázsiában szinte csodálatos, gazdag tűlevelű erdőséggel takarva. Ezek felett torony módjára emelkednek az Ala-tau örök-hó fedte ormai, a melyek közül a leghatalmasabb, a *Talgarnin-Tal-Csoku* (Talgara-csúcs) nyugatra van Vjernyitől, a várostól közvetlenül délre pedig az alig alacsonyabb *Almaty*-csúcs emelkedik, a melynek hóborította grat-jait jobbra és balra egész sora a hatalmas vetélytársaknak fogja közre, s a melyet a város minden utczájáról és teréről láthatni.

A városnak meglehetős magas fekvése (740 m.), de különösen a havasok közelsége mérséklik a nyár hevét, s az aránylag erős csapadék, a mely a hegylejtőkre hull, a növényzetet meglepő üdeséggel fejleszti ki. Azelőtt vad-alma- és baraczkfákból álló bozótos erdőség borította a hegyek alsóbb részeit. Ezeknek legnagyobb részét az okkupáczió idejének elején a kozákok rablógazdasága kiirtotta ugyan, úgy, hogy ma már csak az elrejtettebb mellékvölgyekben találjuk, de azért a város és környéke még mindig megérdemlik a nevüket,[1] mert az a klima, a mely azoknak a gyümölcsöknek vadon való termését lehetővé tette, még ma is megvan, s olyan pompás gyümölcsfajokat érlel, hogy semmi kifogásunk sem lehet ellene.

A tehetősebb családok a nyarat a város felett az Almaty patak (Almatinka) völgyében töltik. Itt van a katonai nyári tábor is. Itt úgy, mint a szomszédos Talgara, Keszkelen stb. völgyekben állítólag gyönyörű szép részletek vannak, felülmulhatatlan tájképi pompával. Rövid tartózkodásom ideje alatt, sajnos, csak a nyári táborig jutottam, de a Terszkei-tauban és a Narinkolban szerzett tapasztalataim teljesen meggyőznek ezeknek a leírásoknak a valódiságáról, s bátran mondhatom, hogy ezek az erdős völgyek még az Alpokhoz szokott európait is elragadják. S valóban, ilyen környezet a puszta, napsugarakban izzó Ázsia belsejében olyan ritka és nagybecsű kincs, a mely az amúgy is kellemes fekvésű Vjernyit a turkesztáni városok gyöngyévé teszi.

[1] *Almaty*, vagy helyesebben *Almata*, mint a hogy ezt a nevet a tien-sani dialektusokban, az *i*-nek *a*-vá való gyakori áthangzásával, majdnem kizárólag ejtik ki, — annyit jelent, mint: „almatermő", „almás" („*Alma*": magyarul is alma). A XIII. század végén a *Dzsengisz-khán* örökségéből alakult Csagatáj-khánság fővárosának szerepét vitte, a melyből később, 1400 körül, *Timur-lenk* (Tamerlan) uralmának kiinduló pontja lett. A finomabb gyümölcsfélék termesztését a nagy organizátor, *Kolpakovszky* honosította meg. A vjernyii alma ma már egész Turkesztánban híres, annál is inkább, mert az egykilogrammos óriás-példányok egyáltalában nem tartoznak a ritkaságok közé.

Az *i*-nek *a*-vá való áthangzása a Csatagáj-dialektusban minden lépten-nyomon előfordul. Például említhetem a *kislak* (téli tanya) szót, a mely tulajdonképen *kislik* volna; különösen eredeti áthangzást találunk a kara-kirgiz dialektusban, a *mi* kérdőjellel, a melyet tetszés szerint majd *bi*-nek (b = m), majd *ma*-nak (i = a) ejtenek. Egészen közhasználatúak: *keldi-ma?* (megjött-*e*?) és *bilding-bi*? (tudod-*e*? megértetted-*e*?), a melyeket kivétel nélkül így ejtenek ki.

IV. FEJEZET.

ILIJSZK.

Május 8-án utaztunk el Vjernyiből, azon a Noé bárkájához hasonló, óriási terjedelmű, de nagyon jó építésű tarantászon, a melyet DR. STUMMER vásárolt, s a mely hasonlíthatatlanul kényelmesebb volt, mint az a kis kínzó-skatulya, a melyet Taskentben IVANOV-tól béreltem. Az útvonal Ilijszkig mintegy 70 versztet tesz, és hullámos, részben kultivált területen vezet át, a mely különösen *Karaszuk* és *Kutentai* falvak vidékén üde növényzettel és magasra felcseperedett faültetvényekkel tarkázik. Ezek között itt-ott, magasan fenn a nyárfákon, méhkasokat pillantottunk meg, a melyek bizonyítják, hogy az orosz telepítvényesek még itt a síkságon is valami félig vad méhészettel is foglalkoznak.

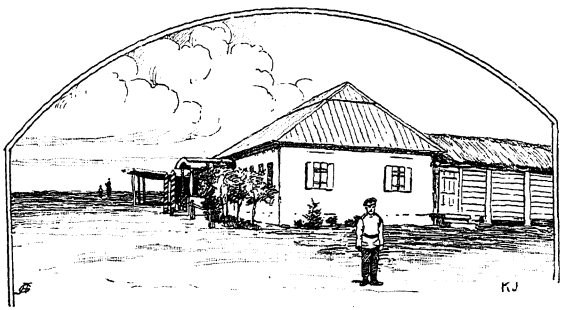

42. kép. Lakóházunk Ilijszkben.

Az alatt a 14 nap alatt, a melyet „a városban" töltöttem, a növényzet tetemesen kifejlődött, s a tavasz teljesen kibontakozott. Üdén zöldelt a liget és a mező, s az útment mocsarak és pocsolyák vizéből vigan bújt elő a nádas. Az állatélet is megelevenült, s nyárias képet öltött; gyíkok surrantak mindenfelé a pusztákon, nagy bogarak zümmögtek a levegőben s az útmelletti telegráf-drótokon a zöld kánya és a gyurgyalag sütkérezett színpompás tollazatával a napsugárban, a nyárfák sűrű lombjai alól pedig a sárga rigó *(Oriolus kundoo)* hangos, fuvolaszerű füttyentése hallik.

Karaszukban lóváltás alkalmával hosszabb ideig kellett maradnunk, mert a kocsinkra erősített egyik alkoholos hordócska folyni kezdett, s így hézagait el kellett tömnünk. Ezt az alkalmat felhasználtuk, hogy azt a

pompás elemózsiát, a mit orosz szokás szerint SEELAND-né asszony pakolt be számunkra az útra, hatalmas étvágyunk csillapítására, hálás szivvel elköltsük. Az állomásépülettel szemben levő nyárfaligetben vetési varjak és vörös-lábú vércsék *(Cerchneis vespertina)* hatalmas fészek-kolóniája volt. Figyelmesen elnézegettük szorgos foglalkozásukat, mig a lovakat kiváltották, s az utazást újból megkezdhettük.

Késő délutáni órákban érkeztünk *Ilijszk*-be, s az állomásfőnök azonnal lakásunkra vezetett, a hol embereink és a falu atamanja — ez utóbbi hivatalosan, egyenruhában, karddal — vártak bennünket. A mennyire csak lehetett, siettünk berendezkedni, s komplikált fegyverzetünket „harczra kész" állapotba helyezni, a mi még aznap este és másnap délelőtt megtörténhetett, úgy, hogy másnap délután már az ataman kiséretében első kirándulásunkra indulhattunk.

Az epedve várt pillanat megérkezett, a munka „Ázsia szivében" megkezdődhetett!

Hatalmas szélességben hömpölyög az *Ili* a sikságon át; majdnem rohanó sebessége miatt zavaros, iszapos vize zúgva, morogva siet tova, s olajszerű, forrongó örvények bugyognak felszinére. A folyó partjai puszták és kopárak; a balparton két-három verszt szélességben árterület húzódik el, a melyen valóban üde rétségek, náddal és kákával benőtt posványok, szabad térségek, vagy fekete, sóval fedett iszapos mélyedések, meg elnyomorodott, törpe füzesek váltakoznak. Az ártér határán a térszin meredek fallal emelkedik fel, s e felett a gyengén hullámos, szürkés-zöld szinű steppe terül el: a Belső-Ázsia pusztáira oly jellemző üröm-puszta. Messze-messze délre terül el a puszta, egészen addig, a hol a látóhatárt a transzili Ala-tau bérczei, sötét szakadékai és hótól csillogó csúcsai zárják el.

A jobb part meredeken esik le a folyóra, kelet felé kerek, tamariszkusz vagy borbolya-bozóttal benőtt, vagy egészen kopár homokhalmok alkotják, tovább nyugatra pedig rozsda-vörös, kopár porfir-sziklák borítják; a szakadék felett ismét a hullámos, zöldes-szürke puszta terül el, egészen addig, a hol a messze északi látóhatár az éggel összeér.

A hol az északi parton a sárga homok a vörös sziklákkal érintkezik, vasállványú fahíd vezet át a folyón. A balparti hídfő előtt terül el *Ilijszk* kozák-falu, a hajdani „Ili-parti vár", a melynek nyomait a faluban látható kezdetleges földsánczok jelzik.

Három-négy derékszögben futó utcza, két nagy, üres, homokos tér, kis csoport fa- vagy sár-házikó, némelyik náddal fedve; néhány elszórt jurt, töménytelen kutya, ló és piszkos gyermek az utczán; magában álló templom a szokott zöld bádogtetővel s különféle tornyocskákkal és kupolákkal, (valódi kis játékszer, a mely még a legszegényebb orosz faluból sem hiányzik); benlakókul barna vagy szürke nyári-egyenruhás kozákok, nők rikító tarka karton-ruhában, s végül a mindenfelé látható, kis lovas csoportokban fel-

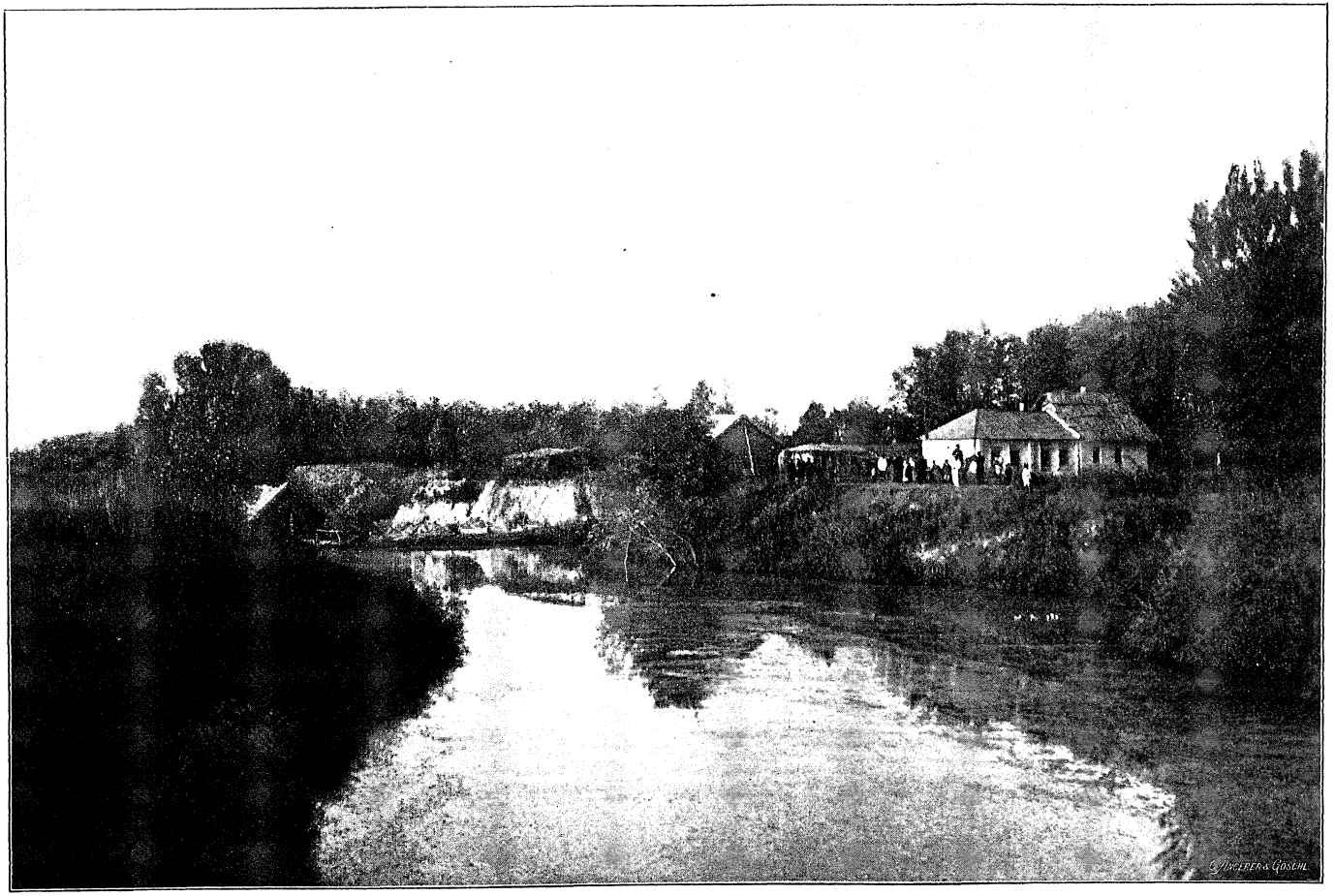

43. kép. Orosz telep a Talgara partján. (A lössz-vidék oázisainak tipusa.)

feltünő kirgizek barna vagy kék csapánban; azután néhány köpködő, rikácsoló teve, zajtalan, ruganyos járással, és végül sok-sok kóczos, vastagfarkú birka — *ez Ilijszk!*

Az Ili árterülete felé, a falu utczájának végén, mint utolsó ház áll a hajdani postaállomás, a melyet még mindig fel lehet ismerni a kék-fehér-vörös czölöpökről — ez a mi otthonunk. Nádfedelű, fából épült előcsarnok, a melyben a nyergek és a kétszersültes ládák, meg a víztartók vannak elhelyezve, kis előszobára nyílik, a melyben KLIPPERT ÁDÁM szörnyű rendetlenségben, munícziós ládák, főzőedények, letakarított szamovár, régi csizmák és kovácsolt vas-csapdák közt ütötte fel nem éppen vonzó tanyáját. Jobb kéz felől kis ajtó nyilik egy másik kis udvari szobába, a melyben LANSER orvosnövendék lakik; egyenesen előre a műhelynek berendezett, világos és tágas helyiségbe lehet jutni. A gyüjteményes és készletes ládák sorban a fal mellett állnak, s három összetolt hosszú asztal a preparálásra szolgál. Különösen DR. STUMMER rendezkedett be kitünően; asztala a töménytelen palaczkkal és üvegecskével, a mikroszkóppal és ennek felszerelésével szörnyű tudósosan és valóban „intézetesen" fest.

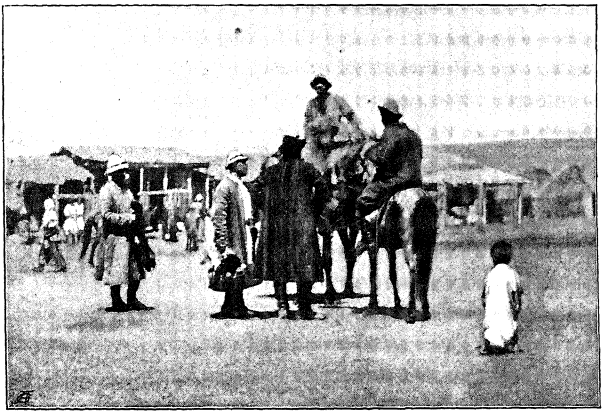

44. kép. Kazak-kirgiz utczai csoport.

A műhelyből lakásunknak második és utolsó nagy helyiségébe lehet jutni, a hova ketten a doktorral kvártélyoztuk be magunkat, s a mely egyszersmind ebédlőül és fogadószobául szolgál. A tábori ágyak fel vannak állítva, minden falon fegyver, patrontáska, lószerszám stb. függ, az egyik hosszú fal mellett viaszosvászon diván áll, s ez előtt — igaz, hogy mindig teritetlenül — az ebédlő-asztal.

A lakáshoz tartozik még egy kocsiszín, a mely alatt a tarantász kapott helyet, továbbá mindenféle holmi, vágott fa, a jurt stb. — Ezek az épületek téres udvart zárnak körül, a melyben, mint itt általában minden udvaron, kirgiz jurt áll. A jurt lakói a házbelieknek mindenféle apró szolgálatokat tesznek, a mi udvarunkban pedig ebben laktak kirgiz embereink is. Mindezért a sok pompás dologért havonként 7 rubelt fizettünk.

Miután így mi, az urak, kellőleg el voltunk látva, még csak az kellett, hogy a személyzetről és az állatainkról kellőleg gondoskodjunk. Ez nem

volt nehéz, mert a mint említém, az udvaron levő kirgiz jurtban mind a dzsigit, mind a két kirgiz szolga fedelet talált, a lovakat pedig szellős hambár (szín) védelmezte a tűző napsugarak ellen.

A lovakra most nehéz napok következtek, mert majdnem mindig napestig munkában voltak, vagy legalább, hogy mindig kéznél legyenek, egész nap a házkörül kellett őket tartani. Igaz, hogy mindig elláttuk őket kellő mennyiségű abrakkal, de azért főtáplálékukat mégis csak a nyilt legelőn kapták, a melyre minden este ki kellett őket hajtani a közvetetlen közelben levő partszélen.

A *barantadzsik*-tól (lókötőktől) egész Belső-Ázsiában nagyon félnek, s úgy látszik, hogy éppen nagyobb községek közelében nem egészen alaptalanul. E miatt felváltva egyik lovászunknak mindig kinn kellett tanyáznia éjjelenként a parti bozótban, hogy a lovakat őrizze. Elly-bai minden ellenkezés nélkül, a legnagyobb megelégedésünkre teljesítette ezt a feladatot, de Balta-bai-nak nem egészen ízlett a dolog, s hogy Barlu-bai urammal egyetértve, meggyőzzenek bennünket a dolog veszélyes voltáról, fegyvert kértek, még pedig puskát, vagy legalább revolvert. Hogy bátorságot öntsünk beléje, tényleg adtunk is neki revolvert, de akkor meg a gyáva fráter, saját bátorítására, minden éjjel néhány vaklövést tett s ezzel felverte az egész falut, úgy, hogy néhány nap mulva ismét elvettük tőle a fegyvert, s ezután fegyvertelenül kellett az éjjeli őrzés minden rémeivel daczolnia.

Tartózkodásunk első idejét arra használtuk, hogy lehetőleg gyorsan áttekintsük a környéket és állatvilágát, egyrészt, hogy ezzel gyakorlatot szerezzünk a teljesen idegen körülmények közt való gyűjtésben, továbbá, hogy lehetőleg gazdag alapgyűjteményt hordjunk össze, a melynek szisztemás továbbfejlesztését és kritikai kiválogatását a többi kirándulás számára tartanók fenn.

45. kép. Barlu-Bai, Klippert és Balta-Bai.

Előzetes tájékozás végett ezt az eljárást nélkülözhetetlenül szükségesnek tartom, s azért mindjárt berendezkedésünk után kihirdettem az „ostromállapotot“, illetőleg „gyűjtőállapotot“, a mi annyit tesz, hogy a falu reményteljes ifjúságát, megfelelő számú kopekek kilátásba helyezésével, felbiztattam, hogy hordjanak össze mindenféle állati lényt, a mi csak kezükbe akad. Ez a gyűjtőállapot nemsokára valóságos „ostromállapottá“ változott, mert reggeltől estig, a

nap minden órájában, a mikor megsejtették, hogy otthon vagyunk, megjelent a vigyorgó képű, kóczos kölyökhad, zsákmánynyal rakottan, a mit leginkább teás-kannákban vagy hasonló edényekben összefogdosva tartottak. Volt ott bogár, légy, pók, százlábú, skorpió, gyík, teknősbéka, kigyó, piócza, ugró egér, sündisznó, hal és csiga olyan gazdag választékban, hogy alig győztük osztályozni és konzerválni.

Sajnos, mindjárt az első munkanapon kisült, hogy a mi preparátorunk sokat dicsért szakképzettsége nagyon gyenge lábon áll, sőt általában nagy a gyanúm, hogy KLIPPERT soha életében még egyetlen *kis* madarat sem tömött ki. Megpróbáltam ugyan beoktatni ebbe az egyszerű mesterségbe, sőt szokásomhoz híven, néhány falusi alakot is belevontam a tanulásba (és pedig kozák *nőket*, mert ezek rendesen több kézügyességet tanusítanak, mint a férfiak, a kik csak kedvetlenül vállalkoznak a preparáczió unalmas munkájára), azonban csakhamar meggyőződtem, hogy minden igyekezetem hiábavaló, mert KLIPPERT-nek sem tehetsége, sem kedve nincs a kézimunkához. Sőt, a mi még rosszabb volt, még az amúgy is kevés hajlandóságú ilijszki tanítványaimat is félre vezette, a mennyiben makacsul az ő özönvízelőtti tolldiszítő művészetét akarta beléjük önteni, s oktatásaimat vagy sehogy sem, vagy rosszul tolmácsolta nekik.

Így azután csakhamar le kellett arról mondanom, hogy az Ilivölgy madárvilágából kiterjedt gyűjteményt állítsak össze, s csakis arra szorítkozhattam, hogy a legfontosabb mutatvány-példányokat szedjem össze, a melyeknek a kitömése természetesen nekem jutott mulatságul. Némileg azzal pótoltam ezt a kárt, hogy a madarak életmódját figyeltem meg behatóan, s szorgalmasan gyűjtöttem az adatokat, a mire elegendő alkalmam volt azokon a kisebb-nagyobb kirándulásokon, a melyeket majdnem minden nap hol egyesével, hol együtt tettünk, a hogyan a folyó kézimunka engedte. Akármilyen pusztának látszik is Ilijszk vidéke, azért mégis felejthetetlenek maradnak előttem ezek az első lovas vadászatok az ázsiai steppéken, mert az új- és idegenszerűség erős benyomását tették rám. Itt volt Ilijszktől északra az a puszta, a mely mint egyhangú, homokos halmok végtelen útvesztője, vigasztalan egyformaságban terjedt el több száz versztnyire északra, s a *Szári-Isik-Atrau* homoksivatagot szegélyezi.

Egész nap ezek közt az egyforma, kerek, magas halmok közt s a buczkák ölén elnyuló csöndes völgyek közt lovagoltam. Sovány, gyéren elszórt fűcsomók, helyenként üröm, más helyen sós füvek teszik ennek a pusztának szegényes növényi takaróját, a mely csak tavaszszal, a hóolvadás után nyujt elég táplálékot a nomádok nyájainak. Itt legelészik kis csoportokban a csinos golyvás-antilop *(Antilope gutturosa)* s elvétve egy-egy idétlen szaiga *(Antilope saiga)*, — gyorslábú állatok, mintha erre a félig sivatagra volnának teremtve, a hol hosszú utat kell megtenni az italért. Nehézkes teknősök *(Homopus horsfieldi)* mászkálnak a homokon, sajátságosan csipkés,

mély nyomokat hagyva maguk után; számos kigyó, az ártatlan homoki kigyótól *(Eryx jaculus)* a mérges halys-kigyóig *(Trigonocephalus halys)* és ennek a viperához hasonló rokonáig, a *Trigonocephalus intermedius*-ig, bujkál a homokban és keseríti meg az antilop-vadászatot, mert ez után a rendkívül bizalmatlan vad után a fedetlen térszinen hasrafekve, indiánmódra kell cserkészni.

Tovább keletre keskeny futóhomok-nyelv nyúlik a folyó jobb partjáig. Szabályos barkhánok [1] emelkednek itt, sajátságos, félholdalakú kivágásukkal, pajzsszerű hátukkal. A folyó közelségét gazdagabb növényzet árulja el, a mely főleg borbolya-félékből, tamariszkusz-bokrokból s a benszülöttek *csingil* nevű tüskés, sűrű bozótjából áll, a mely utóbbinak ezüstös fényű levelei és szép virágai vannak *(Halimodendron argenteum)*. Közben néhány magas-bokrú pusztai fű (*Csí*, *Lasiagrostis splendens*) emelkedik, s itt virágzik ezeknek a pusztáknak szép, sárga rózsája, a melynek növése és levelei csalódásig emlékeztetnek a borbolya-bokorra (*Rosa berberifolia*). Nagyon szép az oroszok *kisszlicza* [2] nevezetű bokra, a mely golyószerű, gömbölyded virágfürtökkel van tele, s finom lazacz- vagy őszibaraczk-szinű virágai kellemes, finom illatot árasztanak; ezzel teljes ellentétben a kazakok *kok-basz* — „kék-fej" (*Philipea salsa*) növénye gombaszerűen dugja elő a homokból vastag, kékes-vörös vagy ibolyaszinű, nedvességtől duzzadó virágcsomóját, s kellemetlen, rohadó szagával mindenféle legyet és szemét-bogarat csalogat magához.

E közt a bozót közt tömegesen rejtőzködik a házinyúlhoz hasonló pusztai nyúl (*Lepus Lehmanni*): a buczkákközti völgyekben csapatosan tanyázik a csinos, társaséletű ugró egér (*Dipus*- és *Alactaga*-félék), a sima, meleg homokon pedig számtalan gyík surranik, köztük tüskés, kékszinű *agamidák*, a melyeket a nagyzó kozákok krokodilnak neveznek, továbbá apró, eleven *Phrynocephalus*-félék, a melyek valamennyien a temérdek, mindenféle bogárra vadászgatnak.

Azonban legszívesebben lovagoltam a bal part árterületén, a hol a növényzet szintén egyhangú volt ugyan, de azért elég üde és buja, hogy kellő táplálékot nyujtson a madaraknak, tanulmányaim legkedvesebb tárgyainak. A konyhakertek kerítésének sűrű lombozatából kedvesen hallik ki a hafiz-fülemile, a keleti mesék *bülbül* madarának édes, fuvolaszerű hangja; lángvörös karmin-pirókok rebbennek a lombok alatt, s a pusztai sármány (*Emberiza luteola*) suhogó röppenéssel száll bokorról-bokorra, hogy aranyszinű tolla csak úgy ragyog, s barna fejecskéje rubin-vörös színben tündöklik. A pocsolyák és az iszapzátonyok felett mindenféle kis szalonka-madár *(Totanus*-félék) szaladgál, a nád és káka közt kellemesen csicsereg az ázsiai

[1] Barkhán = bizonyos tipusu homokbuczkák.

[2] „Sóska", a virágok aromatikus-savanyú íze miatt.

nádi-veréb (poszáta, *Acrocephalus dumetorum*), kinn a folyamon pedig százával halászgat, rá sem hederítve a falura, a pelikán, mutogatja buvármővészetét a kigyószemű kormorán, s csunya, esetlen réti sasok *(Haliaetus leucoryphus)*, nemtelen rokonai hazánk sokkal nemesebb réti-sas fajának, lomhán keringenek a sík vizek felett.

Itt minden élt, minden örvendett a fakadó kikeletnek, a szerelem ébredésének, s az új, szabad életében még előttem ismeretlen madárvilág lépten-nyomon lekötötte figyelmemet. A mennyi örömem volt az élet tanulmányozásában és megfigyelésében, annyira fájlaltam, hogy gyűjtő-szenvedélyemnek határt kell vetnünk; a czéltalan öldöklést sohasem szerettem, s így a személyzet rendkívül csekély működés-képessége miatt sok szép példány elejtéséről le kellett mondanom; annál is inkább, mert e mellett az útiterv további kidolgozására is gondolnom kellett, s Barlu-bai-jal és Vasszilij Lukics Pagudjin kozák-altiszttel a *Balchas*-tó felé való előrenyomulás előkészületein fáradoztunk.

Pagudjin-t még Vjernyiben, elutazásunk napján fogadtam Gourdet tanácsos közvetítésével. Ataman-helyettes volt a nagy almatinszki kozák-staniczánál, s egyelőre egyhónapi szabadságot vett, hogy bennünket próbaképen elkisérjen. Ilijszkbe való megérkezésünk után néhány nappal érkezett oda, s gyors felfogásával, okosságával, határozottsággal és munkakedvével azonnal és teljesen megnyert bennünket.

Ezzel a kettővel majdnem minden nap végtelen tanácskozásokba bocsátkoztam, mind a karaván összeszedése és felszerelése, mind pedig a megteendő út és a karaván ellátása ügyében.

Az volt a szándékunk, hogy két szakaszban utazunk; t. i. a folyó bal partján embereink legnagyobb részét és podgyászunk javát teve-karavánnal akartuk a Balchas-tóhoz szállitani, holott mi hárman európaiak Pagudjin és nehány munkás kiséretében, valami nagy halász-bárkán akartunk a folyón lehajókázni, s így a karaván nal csak laza érintkezésben lenni.

Az út a folyó bal partján a *Tau-kum* (hegy-homok) sivatag hosszában vezet le a Balchashoz; az út hosszáról és az állomásokról Barlu-bai és az ilijszki kozákok, a kik néha-néha vadászni lerándulnak a Balchasra, a következő itinériumot állították össze:

Ilijszk	— Ücs-Aral	35—40	verszt.
	— Dzsol-barsz	25	„
	— Ak-togoi	30	„
	— Naryn	30	„
	— Csan-szulat	20—25	„
	— Bazar-bikje	20—25	„
	— Kara-turanga	20	„
	— Csal-mollah	20	„
	— Urusz-Csikan	25	„

Ilijszk — Topar-Dzsaily . . .	25	verszt.
— Ak-bajlau	30	„
— Tolkin-szouk	35	„
— Balchas (Dengiz)[1] . .	35—40	„
Összesen körülbelül	335	verszt.

Ezen számítás alapjául *maximális becslés* szolgált, a melyet számításba kell venni, s ennek megfelelően az egész utat 10—12 napi járóföldre becsültem, azzal a feltevéssel, hogy a tevéknek az uralkodó nagy hőség miatt s a nagy teherrel, naponkint 30 versztnél többet nem szabad megtenniök.

Ez az itinerárium igen kedvezőnek mutatkozott, mert a folyam nagy sebessége miatt a lodka (halászbárka) hasonlíthatatlanul sebesebben halad, mint a karaván, s így maradt volna elég időnk vadászatra és gyűjtögetésre, s a gyűjtött anyagot vagy a folyó partján megjelölt helyeken deponáltuk volna, vagy pedig a karaványra felrakhattuk volna.

Dr. Nikolszkij, a ki 1884-ben utazott a Balchas vidékén, a deltáról 9 nap alatt jutott Ilijszkbe, s így az emberektől bemondott távolságok a a valósággal egyezni látszottak.

Azonban, sajnos, utitervünk elé mindenféle más nehézségek tornyosultak, részben a nagyon előrehaladt évszak miatt. Ugyanis nyár kezdetével a nomád aulok elhagyják az Ili partján és a Balchas körül levő legelőket, a melyek téli tanyául szolgáltak, s nyárára a *transzili Ala-tau* és *Altyn-Imel* lánczoknak, vagy pedig a *Kurdai (Moinak)* hegységnek lejtőire húzódnak fel, a hol a magas völgyekben nyári legelőket keresnek. Ezt nem csak a legelők miatt teszik, a melyek természetesen a hegyekben a kései hóolvadás miatt ilyenkor különösen üdék és kövérek, hanem főképen a rovarok elől menekülnek, a melyek nyáron a mocsaras alföldeken embernek és állatnak egyaránt valósággal elviselhetetlenek. Különösen az östridák és a bögölyök mindenféle faja az, a mely a nyájat, főleg pedig a tevéket, nem csak hogy rendkívül sanyargatja, hanem valósággal veszélyes is. Ezekhez csatlakozik a különféle musliczáknak egész felhője, a mely az áldozat fülét, szemét és orrát ellepi, s fájdalmas szúrásaival a kétségbeesésig üldözi; végül pedig a szunyogok milliárdjai kelnek életre, a melyek különösen a nedvesebb helyeken, a hol tehát éppen egyedül van legelőre alkalmas növényzet, éjjel-nappal zaklatják az állatokat.

Barlu-bai már előre figyelmeztetett azokra a nehézségekre, a melyekkel ilyen előrehaladt évszakban, a folyón *lefelé* való utazásra tevék szerzése jár. A szomszédos aulokban többszörösen tudakozódtam ez iránt, de minden kisérlet meghiusult a miatt, hogy a kirgizek hallani sem akartak arról, hogy tevéiket *júniusban* odaadják a Balchas tóhoz való utazásra.

[1] A keleti törökség nagyobb vizeket, tavakat rendesen egyszerűen *dengiz*, tenger szóval szokta jelölni, különös tulajdonnév helyett. Igy a kazákok a Balchas-tavat is rendesen csak *dengiz*-nek hívják.

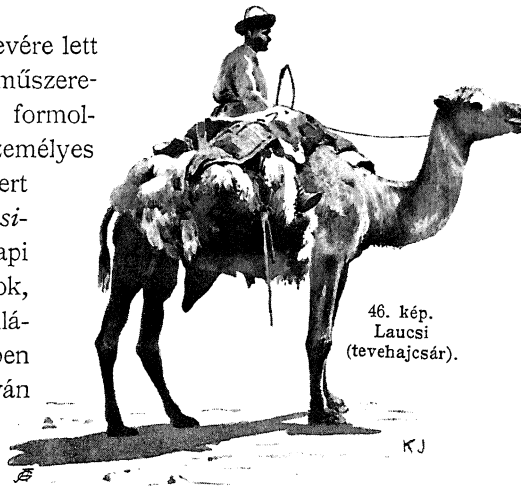

46. kép. Laucsi (tevehajcsár).

Azonban, sajnos, valóban sok tevére lett volna szükségem, mert a tevéknek a műszereken, gyűjtőeszközökön, alkohol- és formolkészleten, a jurton, sátoron és a személyes felszereléseken kívül még az élelmiszert és pedig 12 emberre, (beleértve a *laucsi*kat,[1] tevehajcsárokat is), s másfél hónapi utazásra számítva, kellett hurczolniok, mert a késői időszak miatt semmi kilátásunk sem lehetett, hogy útközben nomádokkal találkozzunk, a kik a karaván ellátását megkönnyíthették volna.

Most azután mindenféle tervet főztünk, hogy miképen lehetne az utazást minél gyorsabban s minél biztosabban megtenni. Különösen Barlubai-nak terve kezdett nekem nagyon tetszeni. E terv szerint erőltetett menéssel kellene mindig az Ili partján előrenyomulnunk, s azután, minthogy a delta sűrű nádasain keresztülhatolni úgy is teljes lehetetlenség, a nyilt vizet kellett volna elérnünk az előhegyek, vagy jobban mondva az *Âldï-bai* félsziget mellett. Ezután a keserűsós *Ala-kul* partjain délfelé kellett volna fordulnunk, s ennek déli partjáról egyenes irányban a *Tau-kum* szakszaul-sivatagon keresztül, legalább is 60 versztnyi teljesen száraz területen át, erőltetett menéssel ismét visszatérni az Ili partjára, az úgynevezett *Ak-bajlau* vidékre.

Ezek a tervek és előkészületek valósággal lefoglalták éjjelemet és nappalomat, s gondosan meghánytam-vetettem a körülményeket, mielőtt végleg elhatároztam volna magamat. Hogy az Ili-delta nádasán, a mely sok négyszögmértföldnyi területen messze előrenyúlik a tóba, teljes lehetetlenség keresztülhatolni, már Nikoljszkij útleírásából is tudtam, a ki — szintén kellemetlen időszakban — kénytelen volt innen visszatérni, a nélkül, hogy a Balchas nyilt víztükrét erről az oldalról elérhette volna. Az ilyen hatalmas nádasokban mindig vannak ugyan tisztások és nyilt csatornák, a melyek azokat összekötik, s ezek rendesen kivezetnek a szabadba, de különösen a Duna deltáján szerzett tapasztalataimnál fogva nagyon is jól ismertem azokat a nehézségeket, a melyek az efféle útkereséssel járnak, s különösen azt a rengeteg sok *időt*, a mit erre kell áldozni. Nekünk pedig éppen sietnünk kellett, s ezért nem lehetett komolyan másra gondolnunk, mint hogy kitérjünk nyugatra az Ala-kul felé.

Ha geografiai problémáról lett volna szó, feltétlenül ezen terv mellett döntöttem volna. Azonban a mi esetünkben zoológiai vizsgálatokról volt szó, s a zoológus lassan, lépésről-lépésre akar utazni, hogy az őt környező állatvilág

[1] *Laucsi* diphtongizálva ejtendő.

minden ágára egyforma tekintettel lehessen; eszközei komplikáltak, a szó szoros értelmében „nehézkesek". Valami erőltetett túra ennélfogva kevés eredménynyel kecsegtetett volna, különösen, mert a mint említettem, karavánunk nem volt valami nagyon munkaképes. Azután a hőség is napról-napra emelkedett, s mind KIPPERT, mind LANSER orvosjelölt egészségi állapotában olyan tünetek kezdtek jelentkezni, a melyek miatt félnem kellett, hogy ez alatt a klima alatt egyáltalában nem viselhetik el a fáradalmakat.

Mindennek következtében, május 20-án, vasárnap délután STUMMER doktorral beható tanácskozás után elhatároztuk, hogy egyáltalában csak az Ili-folyón fogunk lefelé hajózni addig, a meddig tetszik, azután visszatérünk, s a Balchas-tó felkeresését egyáltalában elejtjük.

Időközben a materiális előkészületek is lassankint befejeződtek; 18 rubelért vettem egy nagy, sok terhet elbíró *lodkát*, azaz nehéz, laposfenekű hajót, a milyent az ilijszki kozákok szoktak halász-kirándulásaikon használni. Megtöltöttük a szükséges patronkészletet, azután a többi szükséglet, mint rizs, köles, tégla-tea, katona-kétszersült, füstölt sonka, czukor, bors és paprika, szegek, kötelek, bőriszákok stb. apróság szépen elrendezve, ügyesen elpakolva várta, hogy utunkra induljunk észak felé.

BARLU-BAI-t is kiküldöttük, hogy tevéket béreljen, de a szomszédos aulokban éppen olyan elutasító fogadtatásra talált, mint azelőtt. De két napi kirándulás után mégis hozott hét tevét a hozzá tartozó laucsikkal, a kiket egészen egyszerűen egy kirándulásra *rekvirált*.

Turkesztánban az utazás, legalább „a szárazföldön", majdnem lehetetlen volna, ha az orosz törvény nem intézkednék, hogy a benszülöttek bizonyos előfogat-szolgáltatásra s bizonyos természetes segítség nyujtására legyenek kötelezve.

Ez a természetes segítség-nyujtás általában mindenütt kötelezi a nomádokat, a hol letelepült nép nem lakik, hogy a keresztül utazó oroszoknak (vagy általában európaiaknak), bármilyen állásúak legyenek is, 48 óráig szállást kell adni a sátorukban, s azonkívül ingyen kötelesek őket az illető vidéken szokásos élelmiszerekkel is ellátni. A vendégszeretet a kirgizeknek legelterjedtebb erénye ugyan, de vannak esetek az ellenkezőre is, s képzelhetjük, hogy milyen kétségbeesett helyzetbe juthat a magányos vadász a végtelen pusztákon, a vad, terméketlen hegyek között, ha a vidék egyetlen emberi lakói, a nomádok, durván elutasítanák, s nem volna *joga* a védelmező tető alatt, barátságos tűz melegénél helyet foglalni.

A további ellátás, a mely azelőtt mintegy természetes megadóztatása volt a nomádoknak, s minden nem benszülöttet megilletett, ma már csak a kormány joga, s csakis ennek beleegyezésével és felhatalmazásával használható.

A kormány czéljaira ezt a kötelezettséget ingyen kell teljesíteni, holott a kik nem hivatalos czélból, de a kormány felhatalmazásánál fogva jogo-

sultak ezt az ellátást kívánni, a helyi szokások, vagy bizonyos tarifa szerint kötelesek az ellátást meg is fizetni.

E nélkül a szabályzat nélkül majdnem lehetetlen volna Turkesztánban utazni, mert a benszülöttek csak a legritkább esetben hajlandók a kívánt dolgokat kiszolgáltatni, vagy pedig üzérkedő szellemüknél fogva, a mely úgy látszik, minden keleti néppel veleszületik, valósággal hallatlan árakat kívánnának szolgálataikért.

De így, a hatóság felhatalmazásával (otkrytoe predpiszanie) a zsebünkben, bátran kopogtathatunk bárhol, mindenütt segítségre találunk, mert ebben mind az orosz, mind a kirgiz hatóságoknak ki van adva a parancs, hogy „az utazó iránt teljes előzékenységet kell tanusítani, s mindenben közre kell működni, hogy az utazás akadálytalan és szerencsés legyen, tehát bérletre, vagy eladásra át kell engedni lovat, tevét, jurtot, embereket szolgálatra kell bocsátani stb. stb."

Ezzel az írással tulajdonképen nincsen határozottan kimondva a rekvirálásra való jog, mert a régi előfogat-adás kötelezettségét eltörölték, de alapjában véve a „segítség-nyujtás" kötelezettsége ugyanoda lyukad ki, a dzsigitek és a benszülött hatóságok erre is magyarázzák, s a nomádokra kivétel nélkül kötelezőnek tekintik.

Általában jól teszi az idegen, ha lehetőleg ritkán használja ezt a hatósági rendeletet, mert ez a mai alakjában elsősorban arra szolgál, hogy az utazót igazolja, az illető benszülött pedig biztos legyen róla, hogy bérbeadott holmiját vissza is kapja.

Már előbb is említettem, hogy a rekvirálással sok idő vész el, s azért jól teszi az ember, ha szerződésszerűen hosszabb időre bérelt, vagy pedig vásárolt állatokkal látja el magát. A rekvirálásnak egy másik hátránya az, hogy alkalmat ad a dzsigiteknek, hogy a nomádokat megzsarolják, a miről az utas nagy ritkán, vagy sohasem tud meg semmit, s így meg sem akadályozhatja. A rendes eljárás ebben az esetben a következő: Kiküldünk egy dzsigitet, hogy rekviráljon bizonyos számú teherhordó, vagy személyszállító állatot, természetesen fizetésért. Megérkezve valamely tanyára, a dzsigit azonnal a gazdagabb kirgizek sátrait keresi fel sorra, s hatalmaskodva követeli az állatok előállítását, de azután egy kis „váltságpénz" fejében eláll követelésétől, s a szomszédot támadja meg. Ha az előkelő jurtokat már megsarczolta, akkor azután a község elüljáróságával és a tanya véneivel megbeszéli a dolgot, s ezeknek segítségével hajtja fel az állatokat. Ilyenkor persze egészen rendszeresen az aul legszegényebb családjai hozzák az áldozatot, a kik nem tudnak váltságdíjat fizetni. A *wolosztnoi* vagy *sztársina*[1] azután megjelenik az állatokkal az utazó karaványa előtt, megalkuszik a bérlet felett, s végre sok hajlongás közt besöpri a bérlet díját, a melyből a dzsigitnek juttat ugyan

[1] *Wolosztroi* = községi előljáró, *sztársina* = a sátortelep, aul előljárója.

valamit, de a többit maga vágja zsebre, míg a tulajdonos búsan nézhet az állatjai után.

Így azután a rekvirálással megkárosítják az egész tanyát, egyrészt a „váltságdíjakkal", másrészt az állatok kiszolgáltatásával, a miért a tulajdonosok semmit sem kapnak. Persze, hogy azután az egészért az idegent szidják, sőt a kormányt is, a mely ezt a jóakaró rendeletét bizonyára nem a dzsigitek piszkos eljárásának kedvéért adta ki.

Nem ritkaság, hogy valamely kirgiz-aul az európai utazó-karaván elől összepakol és nyomtalanul eltünik: félnek a dzsigitek zsarolásától. Mindazonáltal nagy hiba volna a nomádokat ettől a tehertől teljesen felmenteni; ezek az emberek *ázsiaiak,* a kik a legkisebb elnézést is gyengeségre magyarázzák, s hallatlanul szemtelenek és tolakodók lesznek. Az európainak velük szemben az *úr* tekintélyével kell fellépnie, a mit az ország némi ismerete mellett könnyen tehet is, a nélkül, hogy a jog, vagy a méltányosság határait ezzel túllépné. Az orosz törvények és rendeletek is ezt czélozzák elismerésreméltó törekvéssel, s ha itt-ott kihágások fordulnak is elő, az nem a rendszer hibája, hanem a végrehajtó személyeké. Szeverczov, az ismert utazó sötét színekkel írja le azokat az állapotokat, a melyek az abszolut szolgalmi kötelezettséggel együtt jártak, közvetetlenül az okkupáczió ideje után, a kozákok határtalan kapzsisága miatt. Ma már sokkal jobb dolguk van a nomádoknak, mert ma már sokkal kevesebb tér nyilik a visszaélésekre, s a helyi hatóságok, vagy a dzsigitek tulkapásait rendesen gyors és példás büntetés szokta követni. A fokozódó forgalom, a folyvást fejlődő alkalmazkodás és összeolvadás még inkább elősegítik a szegény kirgizek keserű állapotának javulását, lassankint ezzel együtt eltünnek a háborús idők egyéb hagyományai is, s remélhetőleg nem sokára majd csak az emlékezetben fognak még élni.

Barlu-bai 7 tevét hozott magával, de ezek közül kettőt, minthogy az út megrövidítésével együtt a podgyászt is kevesebbre vettük, visszaküldtünk, míg a többi ötöt *Dzsol-barsz*-ig való utazásra kibéreltük. Az út egészen odáig valami 65—70 verszt, tehát mintegy két napi járás, a melyért naponkint és tevénkint 50 kopeket fizettünk. Ugyanis ilyen alkalmakkor rendszerint csak az igazi használat idejét számítják, míg az üresen való visszatérés kisebb távolságra nem jő tekintetbe.

Ily módon akartunk a folyón addig előrenyomulni, a meddig útközben tanyát találhattunk, s azután az utolsó, a hegyekbe visszavonuló nomádokkal magunk is vissza akartunk térni Ilijszkbe.

Május 21-én eleven, lármás élet verte fel a különben nyugalmas udvar csendjét; nagy pakolás és kötözés kezdődött, mert a tevékre raktuk fel mindazt, a mit a lodkában nem lehetett elhelyezni. Később bőven volt alkalmunk a tevékkel való szállítást megismerni, de ezúttal a dolog újdonsága még izgató volt, s érdeklődéssel figyeltünk a felrakodásra, a melyet a kirgizek nagy ügyességgel, de nem nagyon kiméletesen végeztek.

47. kép. A tevék megrakodása.

Ázsiában mind a két tevefajt használják; az egypúpú tevét, a tulajdonképeni *dromedárt* különösen a sík vidékeken szeretik, a hol olyan hatalmas nagyságúvá fejlődik, hogy afrikai fajrokonait bizonyosan felülmulja. A magas hegységekben azonban inkább a kétpúpú, ú. n. *baktriai tevét* használják, sőt az Isszyk-kul völgyében lakó kara-kirgizek kizárólag ezt tenyésztik. Ez ugyan jóval kisebb, mint a dromedár, s ennélfogva kevesebb terhet is képes hordani, de úgy látszik, kitartóbb, s különösen a hideget jobban bírja. Mind a két tevefaj szőrét használják, s nem éppen jelentéktelen kereskedelem tárgya Turkesztánban; a dromedáré finomabb, a kétpúpú teve szőre ugyan többés hosszabb-szálú, de durvább. A tevék igénytelenségét, kitartását és munkaképességét elég jól ismerjük, s nem szükséges róla beszélnem, csak annyit jegyzek meg, hogy ezen a vidéken a tevéket még mezei munkára, pl. szántásra is használják, sőt bizonyos homokos területeken, mint pl. Turkesztán város környékén, még a posta-kocsikba is befogják. Használatuk tehát igazán sokoldalú.

A mikor láttam ezeket az igénytelen állatokat a forró nap hevében, vagy hó és jég között türelmesen végezni nehéz munkájukat, gyakran gondoltam reá, hogy miért nem használják őket otthon, nálunk is. Eltartásuk nagyon egyszerű, hisz igénytelenebbek a szamárnál; munkaképességük jelentékeny és sokoldalú, dús szőrük ez idő szerint keresett czikk, s végül a kirgizek még a húsukat is nagyon dicsérik.

Délmagyarország síkjai és homokpusztái valóságos eldorádói volnának a tevetenyésztésnek. Gyakran elképzeltem már, hogy milyen festői volna, ha a temesi csángó vagy román parasztság szorgosan lépdelne a tevevonta eke után, vagy ha a puszták alkonyati csendjét a hosszú tevekaravánok egyhangú kolompolása verné fel, a mint azok jól megrakottan, csendesen léptetnének haza a földekről a tanyára.

A jól kifejlődött, gondosan ápolt és külön a nagy karaván szállítás czéljainak nevelt tevére a síkságon fel lehet rakni 400 kilogrammnyi terhet. Jó úton normális tehernek tekinthetjük a 300 kg.-ot, de rossz hegyi utakon, erőltetett utazás esetén ez a maximális terhelés 200—150 kg.-ra sülyed le. Természetes, hogy ilyen csekély terhelésű állatokkal minden nehézség nélkül lehet naponkint 50 - 60 versztet haladni, holott a rendes napi járás nem terjedhet 30—40 verszten túl. Érdekes, hogy Turkesztánban a tevekaravánok sikerrel versenyeznek még a vasútakkal is, a mennyiben pl. az orosz vas szállítása Troiczkból, az Ural vidékéről Taskentig, mintegy 3000 km. hosszú úton, kevesebbe kerül tevékkel, mint vasúttal. Természetesen ez csak olyan árúkra áll, a melyek állandó keresletre, illetőleg szükségletre számíthatnak, tehát szállításuk nincs sohasem bizonyos meghatározott időponthoz kötve, mert *ez az említett szállítás egy teljes évet kiván*, s csakis úgy gazdaságos, hogy mintegy kapcsolatban van a tevetulajdonosok nomád életmódjával.

Legelőről-legelőre vonul a sokszor több száz tevéből álló karaván, s a *kervan-basï* vagy karaván-vezető nagyon jól tudja, hogyan fogja a téli szállást (*kislak*) feltalálni, s hol fog jó és üde nyári legelőre (*dzsailau*) akadni. Így éri el a karaván lassankint a czélját, a hol a hozott árút lerakják, s helyette az ellenkező irányban szállítandó árút rakják fel; a visszautazás azután hasonló módon megy végbe.

Milyen igénytelen lehet a karaván személyzete, hogy tetemes tőkéknek — mert hiszen a 80—150 rubel értékű tevék százai bizonyára jelentékeny tőkét tesznek — ilyen egyszerű gyümölcsöztetése lehetséges legyen! Milyen más kereskedelmi viszonyok ezek a mieinkhez képest! Hisz itt az időt egyáltalában nem tekintik, ennek semmi anyagi jelentősége sincs!

A tevéket Turkesztánban nem vezetik féken, hanem átfúrják az orra sövényét s kis peczket dugnak a porczogóba, a melynél fogva azután hosszú zsinóron vezetik az állatot. Menésközben ezt a kötelet az elül menő teve podgyászához vagy farkához erősítik, s így gyakran 20—40 teve van egy sorba összekötve. Ez a bánásmód azért is nagyon kegyetlen, mert ha az állat véletlenül félrelép, vagy, a mi nem ritkaság, elbotlik, ezt az összekötő zsinórt erősen megrántja, s vagy a zsinór, vagy a kínzott állat orrczimpája szakad el. Az örökös ránczigálás miatt a nyomorult állatok orra rendesen gyuladásos, sőt genyed is, a mi rendkívül szánalmas benyomást okoz.

A mikor a tevét fel akarják pakolni, először két kötelet fektetnek a földre, e fölé vezetik az állatot, s ott letérdeltetik azzal, hogy az orrát a kötélnél fogva gyöngén rángatják s e mellett hangos „csuk-csuk“ szóval biztatják. A letérdelt állat púpjait gondosan befedik nemezzel, erre rakják fel a lehetőleg egyenletesen elosztott terhet, s az első kötéllel *(arkan)*, a mely az állat első lábai mögött, a vállcsontokon megy át, kötözik meg. Ezután ismét letakarják az egészet nemeztakarókkal, s ezt most a hátulsó kötéllel kötik le, a mely egyszersmind farmatringul szolgál. A köteleket kis

fabotocskákkal feszítik meg, a melyeket a kötelek közé dugnak, s addig csavarják, a míg a kötélzet kellőképen megfeszül.

Az egész eljárást nagyon kiméletlenül és sommásan hajtják végre, s különösen az elülső, a teve mellén szabadon felfutó kötelet szokta a kirgiz olyan kegyetlenül megszorítani, hogy nem csoda, ha a tevék, a mint megsejtik, hogy közeledik a pakolás, panaszos bőgésben törnek ki, s az ismert, csunya köpködéssel igyekeznek bosszújukat kínzóikon kitölteni.

Akármennyire is becsülöm a tevéket megfizethetetlen tulajdonságaik miatt s a sok jó szolgálatért, a melyet nekem tettek, még sem voltam képes őket megkedvelni csunya szokásaik miatt, a melyek közül különösen a csunya, rekedt bőgés és a köpködés a legkellemetlenebb.

Csak nagy, sötétbarna szemök szép és szimpatikus, s nem tudtam minden megindulás nélkül nézni, a mikor a csunya, idétlen teremtésnek nagy, tiszta, bánatos kifejezésű szeméből a kiméletlen kötözés alkalmával nehéz könnycseppek gördültek alá. Mert a teve sír, mint az ember, s különösen a legtürelmesebb állatok, a melyek fájdalmukban csak ritkán, vagy sohasem bőgnek, szoktak a kínzás fájdalmai alatt leggyakrabban súlyos, lemondó könnyeket hullatni . . .

A délután folyamán a karaván útrakészen meg is indult Barlu-bai vezetésével és Elly-bai kiséretével. Mi többiek a sokkal gyorsabb lodkán csak másnap reggel akartuk őket követni, mert ők éppen a hűvös éjjeli órákat szándékoztak az utazásra felhasználni.

A mi személyzetünk, hármunkon kívül, még ez volt: Klippert, azután Pagudjin, a kit *natsálnik*-nak, azaz a munkások vezetőjének neveztünk ki, azután Balta-bai s egy Szitnyikov nevezetű kozák, a kit rövid idővel ezelőtt munkásul fogadtunk.

Szemirjécs kozákjait 1853-ban s az utána következő években Kolpakowszky tábornok telepítette le, a ki Szibiria különböző vidékeiről gyűjtötte őket az újonnan hódított területre. A kozákokra vonatkozó intézmények tudvalevőleg nagyon emlékeztetnek az osztrák határőrvidékek berendezésére. Minden kozák katonának születik, megfelelő korában bizonyos időt tényleges szolgálatban tölt ezredénél (polk), s azután 60 éves koráig tartalékos marad, azaz jobban mondva folytonos készenlétben áll, mert egyszerű jeladásra, minden további mozgósítási parancs nélkül tartozik a megjelölt gyülekező helyen lovasan megjelenni, a hol az állami felszerelést és fegyvert megkapva, azonnal szolgálatra készen áll. Oroszország

48. kép. Szitnjikov kozák.

mai katonasága szintén az általános hadkötelezettségen nyugszik, s így a kozákintézmény sokat vesztett jelentőségéből, s inkább adminisztrativ, mint katonai tekintetben jelentős.

A kozák falvak (staniczák) sokféle kiváltságnak örvendenek s a kozákok féltékenyen őrzik széleskörű autonómiájukat és a régi intézményeken alapuló szokásaikat, a melyek a különben egész Oroszországban egyöntetű községi közigazgatástól lényegesen különböznek. A község elüljárója a három évre választott *atamán*, a kinek bizonyos korlátolt polgári és büntető biráskodási joga van; a községi ügyekben választott tanács áll mellette.

A kozák staniczák földjét rendesen nem osztják föl egyes földbirtokokra, hanem bizonyos kommunizmushoz hasonlóan, közösen munkálják meg s fejenként átlag 30 desszjätin (= 32·8 hektár) földet szoktak számítani.

Ilijszk községnek 70 háza és 400 lakója van, a község területe mintegy 20 verszt hosszú és körülbelül ugyanilyen széles, tehát legalább 150 km². területű, legnagyobbrészt öntözhető, tehát művelhető föld.

A míg a művelhető földek területe ilyen kedvező arányban van a lakosság számával, addig az osztatlan birtokkezelés nem vezet surlódásokra; ha azonban a népesség száma növekedik, a mint a szibíriai tapasztalatok is tanusítják, mindenféle kellemetlenség következik be, a mely ennek az úgyszólván kommunista berendezésnek gazdasági értékét nagyon kérdésessé teszi.

A kozákok gazdasági helyzetére még vissza fogok térni, s azért itt csak azt jegyzem meg, hogy a telepesek közül senki sem használja ki teljes birtokjogát, s egy-egy család ritkán mível több földet, mint 6—7 desszjätint.[1] Ez abban leli magyarázatát, hogy a kozákok nemcsak nagyon igénytelenek, de lustaságuk valósággal közmondásos is; tetőzi ezt azon körülmény, hogy újabb időben a szegényebb sorsú kirgizek mindjobban hajlanak a letelepedett életmódhoz és mint részmunkások állanak a kozákság szolgálatába. Igy azután a szegény kirgiz dolgozik, míg a kozák „a háztetőn ülve szívja pipácskáját" — mely foglalkozást egyik szibiriai közmondás jellemzőnek mond a kozákokra nézve.

Háztartásuk egyszerű, az asszonyok játszva rendben tarthatják; a munkát elvégzik a kirgizek, s a föld jövedelméből gondtalanul megél az egész család, sőt még marad is elég a *kabak* (kocsma) látogatására, valamint a többi csekély kívánság kielégítésére is, a milyen különösen a dohány és a tea. Csoda-e hát, hogy a kozákok nem törik a fejüket gazdasági terveken, hanem büszkén vallják magukat a puszták urainak, a melyeken gondtalan szabadsággal hódolhatnak kedvelt szórakozásuknak, a vadászatnak és halászatnak.

Az ilijszki kozákok is szivesen űzik ezt a szenvedélyüket, minden télen 3—12 emberből álló kis csapatokban vonulnak le az Ilin lefelé vadászni és

[1] A család *mindegyik* férfitagjának joga van az egész 30 desszjätinre.

halászni. A szállítás nehéz, a kereslet nem igen élénk és a nagyobbrészt gyenge minőségű szárított vagy füstölt húsnemű sokkal csekélyebb értékű, hogysem a vadászoknak több nyeresége volna az úton, mint éppen, hogy a kirándulás költségeit fedezi. Nem is az anyagi érdek, hanem a korlátlan kalandvágy és vadász-szenvedély teszi oly gyakoriakká ezeket a vadászkirándulásokat. Az Ili hemzseg ugyan a haltól, de ezek a halak, leginkább az úgynevezett *marinki*-k *(Schizothorax*-félék), nagyon szálkásak és húsuk nem jó. Ezért azután Vjernyiben a kozákok sok száz pud ilyen sózott és szárított halat visznek a piaczra, s ott kénytelenek igazán potom áron elkótyavetyélni. A vadállatok közül elsősorban a vaddisznó említendő, a mely azelőtt az Ili nádasait olyan rengeteg mennyiségben lepte el, hogy egyetlen vadászkirándulás révén néhány hét alatt több száz vadkan esett áldozatul. Ez az erős pusztítás, a melynél semmiféle kiméletet sem tanusítottak, annyira megritkította a vaddisznóállományt a lakott helyek közelében, hogy most a kozákoknak ugyancsak messzire el kell ám kalandozniok, hogy a vadászat csak némileg is eredményes legyen. Így azután ma már minden télen lemennek az ilijszki kozák vadászok a Balchas-tóig, vagy legalább az Ili deltájáig, sőt néhány ilijszki vadász- és halásztársaság eljutott már a Csú folyó vidékére is; épp így bejárják az Altyn-imel, a transzilii Ala-tau és a Temirlik-tau bérczeit is a khinai határig Dzsarkent vagy Narin-kol vidékén, a hol különösen a hegyi birkát és a rőtvadat *(Cervus eustephanus* vagy *maral)* üldözik.

Ez a korlátlan, vad életmód természetesen nagyban hozzájárul a sajátságos kozákjellem kifejlődéséhez, a mely már az ősi hagyományok és a testületi szellem hatására is egészen másként fejlődött, mint a rokon-származású, közönséges parasztoké.

Teljesen érzéketlenek minden fáradság iránt, rendkívül találékonyak és alkalmazkodás-képesek kinn a szabadban, a veszélyek iránt bizonyos rettenthetetlenséget, bizonyos lenézést tanusítanak, a mely azonban csak ritkán nemesedik igazi bátorsággá, — de azonkívül is korlátlanul könnyedén vesznek mindent, s könnyelműségük néha valósággal az erkölcstelenségig megy; irtóznak a lassú, kitartó munkától, uraskodó, zsarnoki gondolkozásmódjuk van, a mely minden gyengébbel szemben kiméletlenül érvényesül. Az orosz népet annyira jellemző intelligenczia, a mely, sajnos, a mostoha viszonyok közt sinylődő parasztoknál olyan kevéssé juthat érvényre, a szabadon csatangoló kozákok között teljesen kifejlődik s valóban eleven, életrevaló és nem éppen ellenszenves emberekké teszi őket. Ez az értelmesség, egyesülten az említett jó tulajdonságokkal, megfizethetetlen útitársakká avatná őket a pusztákon, ha nem rontana le mindebből nagyon sokat a szintén említett sok rossz tulajdonság.

A benszülöttekkel szemben a kozák mindig fenhéjázó, zsarnok, a mit az orosz paraszt vagy katona csak nagyon ritkán vagy sohasem tesz. A ben-

szülöttek tulajdonjogai iránt is sokkal kiméletlenebb, mint a többi orosz. Habár ma már sokkal jobbak is ebben a tekintetben az állapotok, mint SZEVERCZOV idejében, a mikor a kozákok a kirgiz birtokok korlátlan urainak képzelték magukat, s egyszerűen „elvették", a mire szükségük volt: még ma is elég zabolátlanok a kozákok, s nem képesek felfogni, hogy miért kellene a nomádot kimélni s vagyonára kellő tekintettel lenni.

Természetesen kivétel a fiatal vagy éppen aktiv kozák katona, mert ezt a szigorú orosz katonai fegyelem ugyancsak rendre tanítja, s a kitünő emberanyagnak megadja az igazi belső tartalmát.

A kozákokat természetesen így nem nagyon szeretik, sem a parasztok, a kik elsősorban a lustaságukon botránkoznak meg, sem pedig a nomádok, a kiknek erre száznál több okuk van. Ez azonban legkevésbbé sem bántja ezt az életvidám kis népecskét, a mely kasztszerű zárkózottsága közben vidáman nő és fejlődik. KOLPAKÒVSZKY tábornok csak egy ezredet telepített ugyan le az országban, de ezek a gyarmatok ma már egy aktiv és két tartalékezredet szolgáltatnak, — sőt a kozákok biztosítottak róla, hogy annyi a fegyverfogható fiatalember, hogy bátran felállíthatnának még két „*polk*-ot". Alig 50 év alatt tehát megháromszorosodott vagy megnégyszereződött ez a nép, s ez a szaporodás valószinűleg növekedő arányban fejlődik, mert soha sehol annyi gyermeket nem láttam, mint a kozák falvakban.

A turkesztáni, különösen a kozák falvak rendes képe az, hogy *minden* asszony vagy gyermeket hord az ölén, vagy áldott állapotban van, de mindenesetre egész gyermekrajt vezet. A piszkos, kóczos, de pufók, pirospozsgás kölykek az anyjuk szoknyájába kapaszkodva, bizony eleinte kómikus látványt nyujtanak, de később az ember önkénytelenül elgondolkozik a dolog felett. A kenyérkereset gondjai nélkül biztosított anyagi élet s majdnem határtalan kiterjeszkedhetés azok a tényezők, a melyek ilyen nagy szaporaságot engednek meg.

Hát talán boldogtalanabb ez az egyszerű, bécsipiros szoknyácskába burkolt orosz nő, körülrajongva számtalan ivadékának tarka rajával, a kiknek jövendője semmi gondot nem okoz, mint azok a nyugati testvérei, a kiknek életösvényére az ismeretlen, az aggodalomteljes „holnap" veti mindig árnyékát? Talán csak azért, mert rá nézve számtalan kivánság teljesen ismeretlen maradt, s azért nem is vágyódik utána, vagy talán azért, mert egyedül emberi mivoltának élhet, s nem fecsérli el erejét abban a küzdelemben, a mely a czivilizáczió viharában mindig új vágyakat kelt, mindig új kivánságokat szül, a melyeknek teljesíthetősége mind messzebb és messzebb tünik a tömeg elől, míg a tehetetlenség rettentő örvénye mind mélyebben és mélyebben szakad az akarat és a lehetőség közé?

Boldog Turkesztán, a melyben még nincsenek szocziális kérdések, — boldog Oroszország, a mely még évszázadokon át legalább egyet biztosíthat

alattvalóinak: habár szerény, de gondtalan anyagi létet a kelet végtelen, termékeny pusztai térségein!

Az újonnan szerződtetett kozák, SZITNYIKOV, nem volt már egészen fiatal ember. Résztvett már a khivai-hadjáratban, s Kuldzsa elfoglalása alatt egy expediczióban, a mely a Dzsuldusz völgyeibe vezetett. Ez alatt az expedicziő alatt résztvett néhány nagyobb emlősállat preparálásában is, a mi főoka volt, hogy érdeklődni kezdett utazásunk czélja után, s végre is felfogadtuk őt.

Gyorsan és ügyesen pakolta fel PAGUDJN május 22-én „flottafelszerelésünket" egy kis kocsira, a melyet néhány ember vontatott a folyam közeli partjára. Mi fegyverrel vállunkon követtük a kocsit, kiséretünkben pedig ünnepi díszbe öltözött népség vonult, mert ma megint egyike volt az oroszok számtalan ünnepének. Még az ataman és helyettese is kivonult teljes egyenruhájában; öreg, nagyszakállú kozák aggastyánok botjukra támaszkodva biczegtek utánunk, s persze nem hiányzott a gyermekhad sem, a mi gyűjtőhadseregünk. Valóban ünnepélyes pillanat volt, s mindenesetre kellemes változatosság a stanicza egyhangú életében, a mikor beszállva a lodkába, abban kényelmesen elhelyezkedtünk, s a nehéz, idétlen hajó a parton álló tömeg barátságos üdvrivalgása között lassan megindult a folyamon lefelé, s ennek sebes áramával nehézkesen surrant alá a Balchas-mélyedések felé.

Szivélyesen köszöntöttük a parton álló sokaságot, a melynek buzdítóan csengett szíves búcsúszava: „Adjon Isten jó eredményt", vagy „a viszontlátásra".

Azután elhaladtunk a GOURDET tanácsostól épített pompás híd jármai közt, Ilijszk elmaradt, s mi kinn voltunk a szabad, a nyilt folyamon...

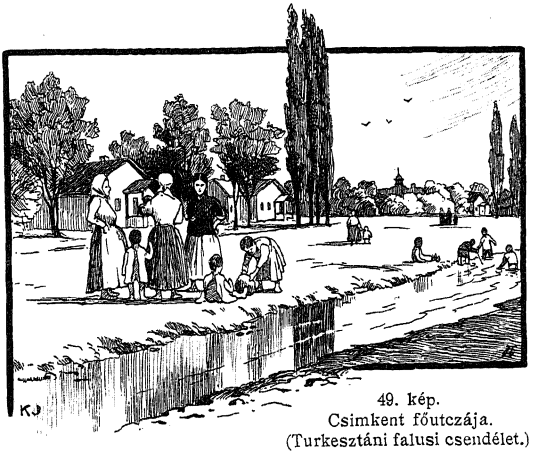

49. kép.
Csimkent főutczája.
(Turkesztáni falusi csendélet.)

V. FEJEZET.

UTAZÁS LADIKON AZ ILI DELTÁJA FELÉ.

A falu alatt az Ili mintegy 4—5 versztnyi hosszúságban még mindig kelet-nyugati irányban folyik, steppék között. A bal part teljesen sík, s különösen a kis *Keszkelen* folyócska torkolatánál nádas-öv szegélyezi, holott a jobb parton vörös porfir-sziklák jelzik az ármedret, s ezekfelett ürömmel benőtt halmok emelkednek mind magasabb és magasabb fensíkké. A síkság mögött nyugaton halomsor nyulik a folyamig. A halmok közül különösen egy háromélű, hegyes csúcs tünik fel, a mely messze vidékről tájékoztatásul szolgál.

Ezeknek a domboknak a lábánál a folyó tószerűen kiszélesedik, s a közepén két bozótos sziget emelkedik. Itt a folyó majdnem derékszög alatt ÉNy felé kanyarodik, hogy a *Mojun-kum* és a *Batpak* dombvidékek közti nyilásba behatoljon, a melyet csak mintegy 45 versztnyi út után, a *Malaj-szarï* domblánczolat végén hagy el.

A tájkép itt nagyon barátságos; a folyó alsóbb részét nem lehet látni, s így a kiszélesedés tónak tetszik, a melybe a folyó csendesen beleömlik s a melyet a változatos, gyepes pusztai halmok barátságosan öveznek körül. A két kis szigetet a folyó közepén a legüdébb, majdnem trópusi növényzet borítja, s szűk, nádasokkal szegélyezett csendesvizű folyam-ág választja el, a melyet a fák koronái majdnem teljesen betakarnak. Hogy az élet se hiányozzék erről a szép képről, temérdek gődény uszkál a csendes, iszapos-sárga habokon, azután meg egész csapat récze, különösen az üstökös récze *(Fuligula rufina)* és kékcsőrű kacsa *(Erismetura lencocephala)* igazi ázsiai fajai, rebben fel a ladik előtt.

Ebből a tószerű kiszélesedésből a folyó szűk, szakadékos sziklaszorosba lép, s zúgva tör utat a két plateau közti szakadékon. Mint valami kapu, úgy nyilnak szét a sziklák, s a folyó heves kanyarulatok közt folyik a mind-inkább magasodó meredek partok közt.

Eleinte a halmok alacsonyak, s a közönséges pusztai növényzet fedi őket, de lassankint mind magasabbra és magasabbra emelkednek, s a kopár szikla válik uralkodóvá a festői falak között.

Mély szakadékok nyulnak ki a folyóra; némelyik ezek közül kis kőbálványnyal *(Obo)* van megjelölve, jelül a pásztoroknak, a mikor a legelőről itatóra hajtják a barmot, vagy vissza. Más ilyen sziklarészek előtt lapos törmelékkúpok és delták nyulnak be a folyóba, a melyek a nedvesség hatása következtében tele vannak sűrű növényzettel, holott a környezetben csak kopár, meredek sziklafalakat látunk. A törmelékkúpokon itt-ott az ilijszki kozákok nyomorult halászviskóit lehet látni; hálók és varsák

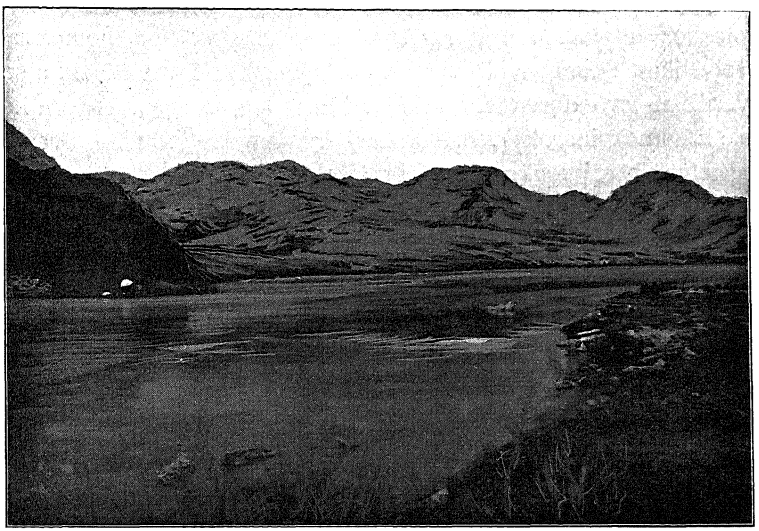

50. kép. Az Ili völgyében.

száradnak a napon, kutyaugatás fogadja hajónkat, majd a napbarnította tulajdonosok is megjelennek izbájuk előtt s üdvözletet cserélnek, beszédbe ereszkednek a mi kozákjainkkal.

Mind vadabb és regényesebb lesz a vidék, a tájkép folyvást változik, a mint a folyó majd egy sziklafokot hirtelen megkerül, majd meg kiszélesedik köröskörül bezárt sziklatóvá, hogy azután megint szűken összeszorulva, rohanó sebességgel zúgjon alá sziklák és meredek fokok között. A környező plateau pereme mintegy 200 m. magasra emelkedik a víz szine fölé, s az összeszabdalt, szétdarabolt peremű sziklaplateau itt-ott valóban alacsony hegységnek látszik.

Bizonyos tekintetben hasonlít a tájkép az Alduna szorosaihoz, azzal a lényeges különbséggel, hogy itt a hegyek köröskörül *sivatagi hegyek*, ezeknek minden jellemző vonásával.

Pusztán és kopáran emelkednek a sárga vagy vörösbarna sziklák, a melyekre helyenként a forró napsugár odasütötte a jellemző, sötét, barnásfekete és fényes „sivatagi patinát". Össze-visszahányva feküsznek egymás felett a sziklarétegek, a melyek itt-ott porfirból, másutt sárga, agyagos homokkőből állnak; majd egészen függőlegesek, mint az 51. és az 54. képen látható, majd pedig északnyugat, máskor meg délkelet felé lejtenek a legkülönfélébb hajlással. A rétegfejek leggyakrabban élesen, szögletesen ugranak ki, de helyenkint egész nagy részletek gömbölyded, simára csiszolt sziklákból állanak és sajátságos ellentétben vannak a környező sziklák szakadozott, vad összevisszaságával.

Ezek olyan helyek, a hol az északkeleti szél valami völgynyiláson a sziklafalhoz jut, s azt akadálytalanul simítja végig. A szél a homokot ehhez a csiszoláshoz a plateau egy részét elborító *Batpak-kum* homoksivatagból veszi. Helyenkint élesen nyulik be a homokcsiszolta fényes felszin a sziklának szélárnyékában levő durva felszinű részei közé, pontosan mutatva a korradáló északkeleti homokviharok *(Kara-buran)* irányát és útját. Az ilyen homokcsiszolta helyek körül gyakran látni a csiszoló anyagot, t. i. vörös-sárga sivatagi homokot felhalmozódva, a mely a sziklákon csiszolva és fényesítve sepert végig, s azután az árnyékban erőtlenül hullott alá, garmadákba halmozódva. Helyenkint ezek a homok-felhalmozódások a bal parton is folytatódnak, s ilyenkor szomorú, kopár tájkép nyílik a vöröses-barna, vagy feketésre csiszolt sziklák és a vöröses-sárga homokhalmok között, ellentétben a hatalmas, sebesen rohanó folyóval a középen, a melynek hatalmas viztömegei sem képesek életet, erőteljes, üde növényzetet varázsolni a két sivatag közé.

Némely helyen ez a homokcsiszolás és homokbefúvódás olyan jellemző és tanulságos, hogy többször kértem Stummer doktort, hogy kitünő eszközével egyiket-másikat, mint „földrajzi jellemképet". fotografálja le. A bevezetésben elmondott okok miatt ezek a fényképfelvételek jelenleg nem állnak rendelkezésemre; a magam, szerencsétlen Eastmann-emulziókkal készült felvételeim, a mint az előbbi képek is mutatják, a sivatagos vidékeknek ezekről a jellemző készítményeiről csak meglehetősen homályos és bizonytalan fogalmakat nyujthatnak.

Csodálatosan élénk ennek a sivatagos vidéknek az állat-, különösen pedig a madárvilága. Éppen ilyenkor van az ideje a pontyfélék, az előbb említett marinka-halak *(Schizothorax*-fajok) ívásának, azaz ilyenkor vándorolnak az Ili középső és felső folyása körül elterülő sekélyvizű nádasokhoz, hogy petéiket lerakják. A folyó rendkívüli halbősége miatt miriád-számra vándorolnak ilyenkor a halak a folyón felfelé, s nyomukban ott nyüzsögnek a halevő madarak, a halakkal együtt lassankint felfelé vonulva a hegyek felé. Különösen a gődények *(Pelecanus onocrotalus)* ezrével szállingóznak a folyó körül. Egy részük pihenve, sűrű tömegekben, mint valami finom rózsaszinű sziget lepi el a homokzátonyokat, a hol a hüvelyknyi vízben ácsorognak;

mások lánczokra bontakozva, buzgón és művészileg látnak a közös foglalkozás, a halászat után; mások ismét egyedül, vagy apró csoportokban lomhán úsznak le a folyón, talán alusznak is, s csak akkor emelik fel gyanakodóan hosszú nyakukat és idomtalan, csunya fejüket, a mikor a bárka közelükbe ért. Akkor azután kissé nekiúsznak a víz színén, s nehány nehéz szárnycsapással kiemelkedve a vízből, keringő, szállingozó repüléssel kava-

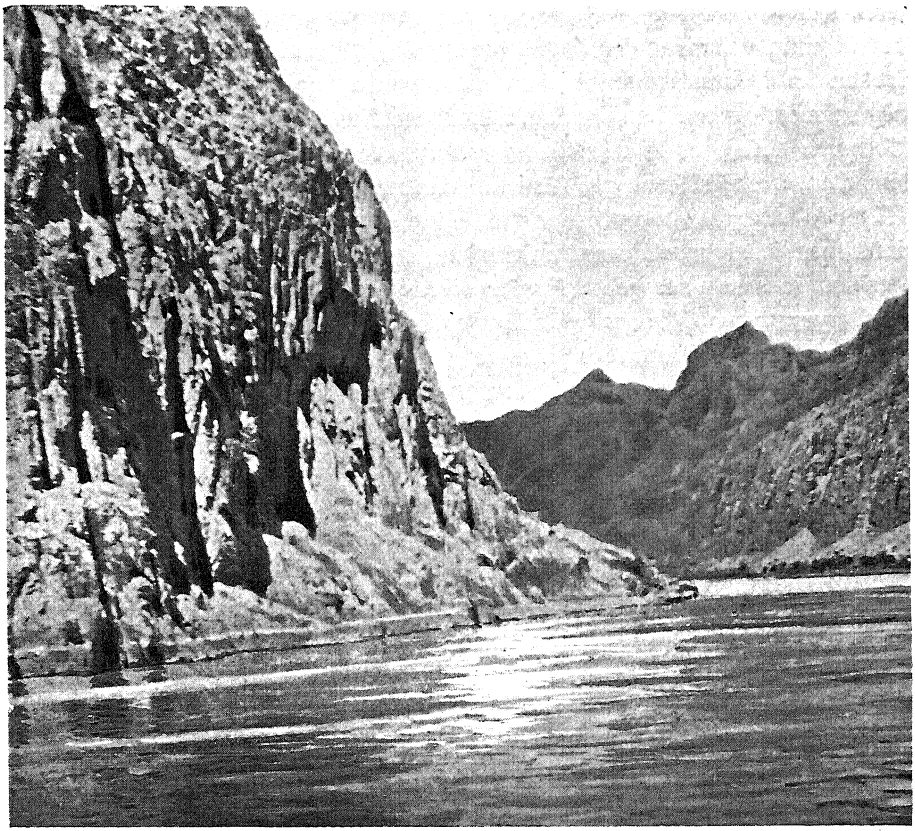

51. kép. Sziklacsoport az Ili szurdokában.

rognak fel a parti sziklák fölé, hogy csendes, nyugodt lebbenéssel biztos hely felé szálljanak. Különösen hat az emberre, a mikor a mocsárvilágnak és a széles víztükröknek ezt a lakóját itt látja a hegyvidék kopár, sivatagos szikláin tovavonulni. A nehéz, esetlen madár röpte a ragadozó madarakéhoz hasonló, lebegő, csodálatos könnyű, s minden szárnycsapás nélkül keringve szállít tova. Gyakran ismétlődő kedves kép volt, a mint ezek a hatalmas állatok méltóságos lebegéssel tovaszállva, vakító fehéren tündököltek a sötét-kék égboltozaton, csőrük és állzacskójuk pedig aranyfénynyel villant fel a napsugárban.

Ezeken a „nagy urakon" kívül számos kis *karakatna* (kormorán, *Phalacrocorax carbo)* csoport szállingózik a parti sziklákon, azonkívül tömegesen jelentkeznek a réti sasok, köztük az európai *Haliaetus albicilla* faj is. Mind ez a sok állat bizonyára csak a vándorló halak kedveért gyűlt össze, mert csakhamar megint eltünt. A míg ugyanis ilijszki kirándulásaink alkalmával mind ez a sok faj töménytelen mennyiségben jelentkezett, s nem kellett valami különös véletlen hozzá, hogy a *Talgara* patak völgyében nehány percz alatt három-négy réti sas is kerüljön a puskacső elé, addig visszatérésünk után valamennyien, különösen pedig a pelikánok, teljesen eltüntek. Ezeken az időszakos vendégeken kívül van a *kapcsegai*-nak (sziklaszoros) még számos, egyénekben gazdag, állandó madárnépessége is. Sziklagalambok *(Columba livia)*, csókák *(Colaeus collaris)* tömegesen laknak a sziklahasadékokban, a csúcsokon a mi füsti fecskéinkhez hasonló, csinos hegyi fecskék *(Hirundo daurica)* nagy csoportjai élnek. De ezeken a *hegyi madarakon* kivül még igazi *pusztai* madarak is meglátogatják a folyót: ott röpködnek a csinos rózsaszín-seregély *(Pastor roseus)* ezrei és ezrei, meg a pompás szinű gyurgyalag *(Merops apiaster)* egész seregei, a melyek közvetetlen a víz szélén levő sziklákra és kövekre szállnak le, s azután apró tipegéssel sietnek a folyóból egyet inni. Igy árulja el már a madár-világ is a szemlélőnek az Ili-áttörés festői „dombvidékének" igazi jellegét, a mely tulajdonképen a rengeteg kiterjedésű, vigasztalan pusztaság közepére csak mint valami optikai csalódás varázsolódik oda a folyó völgyére leszakadó sziklás lejtőkkel.

Ez az utazás órákhosszat tart folyvást változó képek között. Majd valami túlhajló sziklafal ragadja meg figyelmünket, a melynek közepére egy réti sas épitette fel durva ágakból hatalmas fészkét, s most annak szélén ülve, békésen és bizalmasan tekintget le a közel uszó lodkára; majd valami karcsú sziklaoszlop tünik fel, a mely magányosan, mint valami festői romtorony emelkedik a tajtékzó habok fölé; máskor meg kulisszaszerűen előugró bütük és gerinczek varázsolnak bizarr és fantasztikus keretet a sajátságosan kusza és kigyózó folyómedernek szakadatlan, folyvást változó képei köré. Szóval az idő gyorsan repül, s mielőtt még eszünkbe is jutna, már közeledünk a déli pihenő felé, a melyet Ilijszktől mintegy 25—26 versztnyi távolban álló sziklafal, a *Tamgalitasz* lába alatt szemeltünk ki.

Itt a visszahúzódott pusztai plateauról keskeny sziklagerincz nyulik le, a mely meredeken feltűrt rétegeivel majdnem függőlegesen esik le a folyóra. Ennek a 80—100 m. magas falnak a lábánál téveteg összevisszaságban hever egymáson egy csomó hatalmas leomlott szikladarab és egy-egy nagy szikla-lap, a melynek sima felszinén itt-ott számos felírást és bálványképet lehet látni, a mitől a hely neve is származik.

Tamga[1] keleti török nyelven annyit tesz, mint pecsét, jegy; határozó

[1] Oroszul tanga: pecsét, bélyeg, vám.

alakban *tamgali* annyi, mint „feltünő, könnyen megismerhető“, vagy pedig főnévi alakban: „a megjelölt, a megpecsételt“ — és így a *Tamgali-tasz*[1] annyit jelent, mint „a jel-kő“ vagy „az írott kő“.

Ámbár ez a név török, s az itt kóborló kirgizektől származik, ezek mégis csak édes-keveset tudnak az emlékek eredetéről és jelentéséről mondani, s egyszerűen a *kalmükköknek* tulajdonítják, a kik állítólag előttük ezen a legelő-vidéken tanyáztak.

Kikötöttünk a Tamgali-tasz lábánál elnyuló, széles, homokos part-szegélyen, s a míg embereink a hevenyében rakott tűz mellett egyszerű

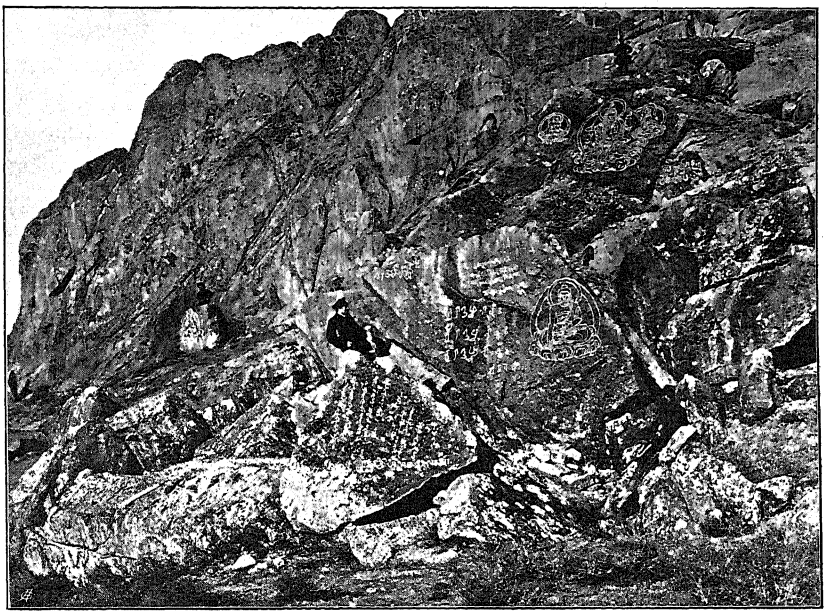

52. kép. A Tamgali-Tasz.

ebédünket készítették, azalatt mi a felírások és a sziklákat diszítő képek közelebbi megtekintésére siettünk.

1897-ben Pantuszov N. látogatta meg a Tamgali-taszt, s Pozdnyéjeff A. orientalistával közrebocsátotta vizsgálódásainak eredményét a Szemirjecsenszki Kormányzóság Évkönyvének 1900. évi kötetében. Innen vettem a következő nyelvészeti adatokat. A mellékelt képeket is Pantuszov szivességének köszönhetem, a ki az említett évben felvett képeiről lenyomatokat bocsátott rendelkezésemre. Dr. Stummer, tekintettel a tárgy érdekes voltára, üvegleme-

[1] A kazak (kirgiz) nyelvjárás szerint rendesen, és így a *tas* (kő) szóban is az *s* helyett *sz*-t mondanak.

zekre fotografálta a képeket filmek helyett, de túlexponálta, ámbár sárga üveggel s igen rövid expoziczióval dolgozott. Ez is a belső-ázsiai pusztákra özönlő napfény szokatlan erőssége mellett tesz tanuságot.

A Tamgali-tasz szikláinak anyaga PANTUSZOV szerint porfir és homokkő. Ennek a kőzetnek leszakadt és meredeken állva maradt lapjaira vannak a képek és felírások nagyon csekély, alig $^1/_2$ cm. mély vésetekkel berajzolva, úgy, hogy ezek a csatornák az alakoknak a körvonalait adják meg. Bármilyen egyszerű és kezdetleges is ez a módszer, a rajzok mégis egészen tisztán és pontosan tünnek fel, s teljes arányosságúak, a mit különösen a hajszálnyira pontosan, akár csak körzővel rajzolt szabályos körvonalakon lehet észrevenni.

Öt *burchán*-t[1] vésték a kövekbe, és pedig hármat a legnagyobb kőlapra, kettőt pedig oldalt álló kisebb kőlapokra. Részben ezek mellé az istenképek mellé, részben pedig külön kőlapokra, hosszabb és rövidebb felírásokat karczoltak, és pedig, a mint az első pillanatra a laikusnak is feltünik, két különböző írásmóddal. A véseteknek legnagyobb része teljes és kifogástalan épségben maradt meg, s csak egy része mállott el annyira, hogy nehezen olvasható. Különösen azok a faragások romlottak meg, a melyek az árnyékos oldalon, tehát észak felé vannak, ellenben a délnek fordult lapok teljesen érintetlenek. Az árnyékon való elmállás általános törvény a sivatagokon, s onnan származik, hogy a nedvesség, a mely akár az eső, akár a harmat következtében lepte be a követ, sokkal tovább megmarad az árnyékos lapokon, s így a nedvességgel együtt járó chemiai mállás sokkal intenzivebb, mint a napsütötte oldalakon, a hol éppen ellenkezőleg, az izzó napsugarak hatására vékony, firnisz-szerű réteg, az úgynevezett „sivatagi patina" képződik, a mely úgy látszik, igen erős ellenállással védelmezi a követ a további pusztulástól.

A Tamgali-tasz felírásait és képeit éppen ebbe a védő kéregbe vésték be, s azért a napsütötte lapokon mint világos vonalak tünnek fel sötét alapon, mert a bevésett vonalakon feltünik a kőzet eredeti sárgásbarna alapszine s nincs még bevonva olyan fényes barna-fekete patinával, mint a kő többi része. Az árnyékos lapok felszine azonban érdes, mállott, csokoládészinű, a mi kiterjed az írásjelekre is, s e miatt ezek sokkal régiebbeknek látszanak, mint napsütötte szomszédaik; a mállás itt pusztította a rajzokat és a felírásokat is, s a kőnek valóságos ősi képe van.

A képek lámai merev alakok, a melyek közül a legnagyobbnak és a legépebbnek négy karja van, az egyik oldalt fekvő, kisebb kőre vésett kisebb alaknak a feje körül pedig hét kigyó tekergőzik.

PANTUSZOV, illetőleg POZDNYÉJEFF körülbelül ezeket mondja róluk:[2]

[1] Lámaita istenképek.

[2] 1900-iki évkönyv. A Szemirjecsi-kerület Stat. Biz. kiadványa, Vjernyiben. Zap. der k. russ. Archaeolog. Ges. Bd. XI. p. 273. St. Petersburg.

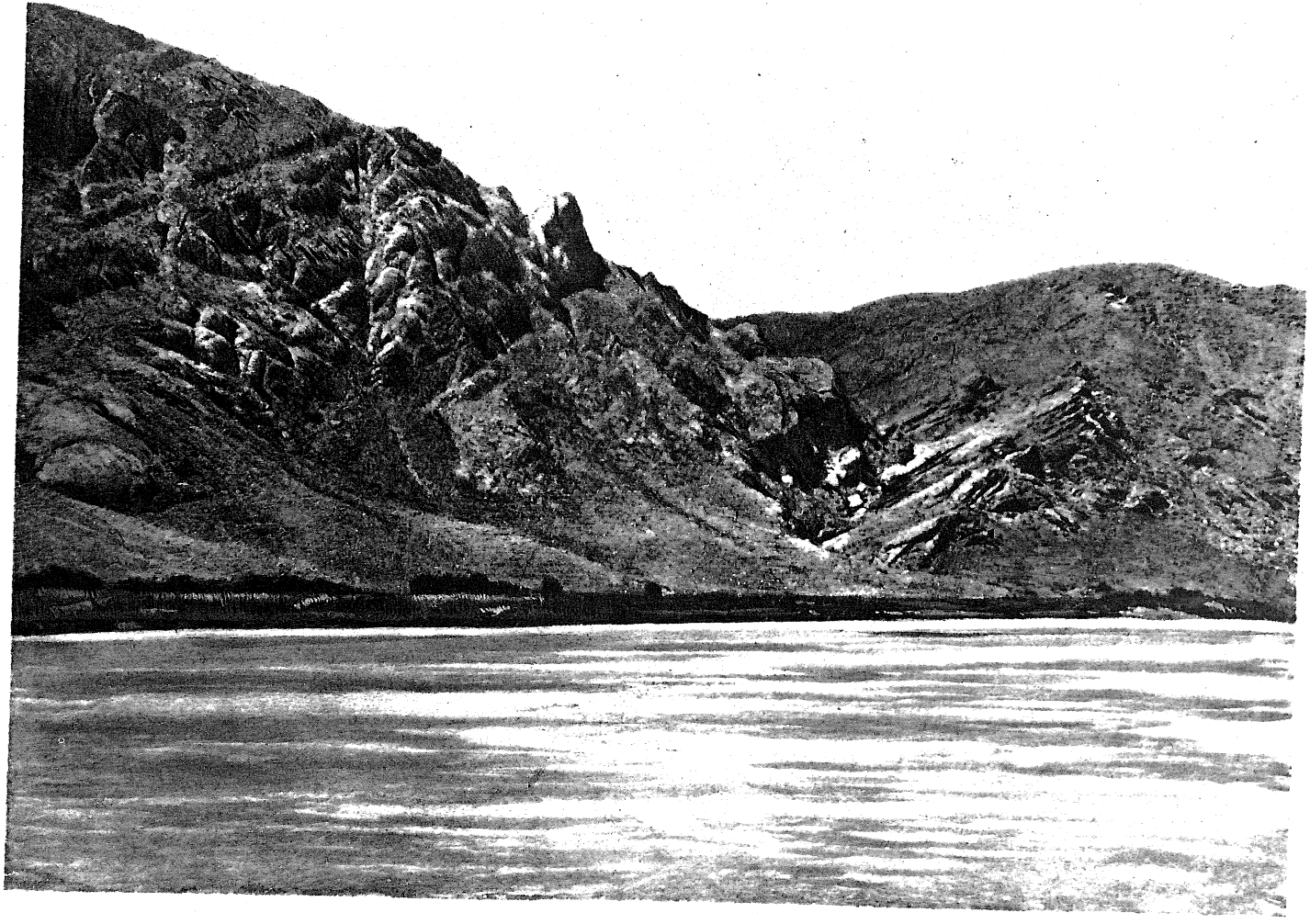

Homokcsiszolás az Ili völgy szikláin.

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

A középen álló burchán ARYAPÂLA alakját állítja elénk, a kit a tibetiek rendesen *Dsan-raj-szik*-nak neveznek. Ülve ábrázolták, első karjai imára kulcsolva, hátulsó karjai közül a jobb oldali rózsakoszorút, a bal oldali pedig lótusz-virágot tart. ARYAPÂLA-nak ilyetén ábrázolása a későbbi Tantri periodusba tartozik. Az alak lába alatt következő felírás van:

a Pagsz-ba dzsan-raj-szigsz-la na-mo.

a mi annyit jelent, mint: „Tisztelem a szent Dsan-raj-szik-et". Ez alatt a következő misztikus formula van:

Om-ma-ni-pad-me-hum Om-ma-ni-pad-me-hum.

Om
|
Om — a — hum
|
hum

ARYAPÂLA jobb oldalán SZAKYAMÛNI[1] isten képe van bevésve, a következő tibeti felírással:

„*Szan-dzsai-sa-dzsa-tib-ba-la-na-mo*", azaz:

„Tisztelem Szakyamûni Buddhát".

Bal oldalán MAN-LA istenség képe ül lótuszvirág-trónján, alatta a megfelelő aláírás: „Tisztelem Man-la Buddhát". A két utolsó isten-alak közül az egyik LU-VAN sárkány-isten képét ábrázolja, s fejét hét kigyóból álló diadém veszi körül, a másik pedig MITÜKBA Tantri-Buddhát mutatja; ehhez az utóbbihoz hosszabb misztikus jelentőségű tibeti felírás tartozik.

A többi, egyes kövekbe vésett felírás részben tibeti, részben kalmükk-írással rituális formákat tartalmaz, a melyek között a leggyakoribb az ismeretes *Om-ma-ni-pad-me-hum*[2] különböző változatokban. A leghosszabb felírás, sajnos, éppen azon a kőlapon van, a mely legtöbbet szenvedett a mállástól. Tíz sor kalmükk szövegből áll, s POZDNYÉJEFF véleménye szerint a többi szétszórt imarészeknek bizonyos módon való összefoglalása. Ez alatt van még egy sor, a melynek szövege POZDNYÉJEFF szerint szanszkrit és tibeti keverék, s jelentése: „tisztelem CSOJDSI-DSALCZAN-t". POZDNYÉJEFF megjegyzi: „Ennek a CSOJDSI-DSALCZÁN-nak a személyisége jól ismeretes a történelemből; 1569-től 1662-ig élt, s ő volt az első láma, a ki a BANCSEN-RIMBOCSE nevet viselte. Ő építette *Dsasi-chlumbot*, kreálta a dalai-lámát az 5. CHUBILGAN-tól tisztelt NAVAN személyében, s ő volt a fő oka annak, hogy Tibet meghódolt a mandsuknak."

[1] A buddhizmus alapítója s a maga az első Buddha.

[2] Om, a lótusz kincse, amen!

A Tamgali-tasz emlékei kétségkívül a dzungároktól származnak, a kiknek uralma ideiglenesen eddig terjedt. A dzungár-birodalmat a XV. században néhány szövetséges mongol-törzs alapította, a kik a „*Dörben-Ojrat*", azaz „a négy egyesült" nevet viselték. 1678-ban a dzungárok meghódították Kasgariát, a hova APAK-CHODSA, egy iszlam szekta vezére hívta meg őket. A XVII. század végén, az Oroszország és Khina által is elismert CZEVAN-RABDAN uralkodó alatt kiterjesztették uralmukat egész a Balchas-tó környékére és a Tien-san-vidék tetemes részére. A XVIII. század első felében a khinaiak segítségével AMURSZAN vagy AMURSZANA mongol fejedelem ragadta magához a Dzungária feletti uralmat, de a ki csakhamar függetleníteni akarta magát a khinaiaktól. Ekkor indították a khinaiak azt az irtó háborút a kalmükk birodalom ellen, a melyről már említést tettem, s a mely 1755-ben, illetőleg 1758-ban a birodalmat vérbe fojtotta. Ennélfogva nagyon valószinű, hogy a Tamgali-tasz felírásai az 1697 körüli időből, tehát CZEVAN-RABDAN uralomra jutásának idejéből, vagy a közvetetlen ezután következő időkből származnak, tehát alig idősebbek 200 évnél.

Habár csekély is ez az idő, mégis tanusítja, hogy aránylag milyen rendkívül lassan változik meg a kövek felszine ebben a sivatagos klimában, de azonkívül milyen különböző módon hatnak a légköri tünemények a kövek egyes részeire: a míg a napsütötte lapokon a véső nyomán támadt „sebhelyeken" még alig képződött újra a sivatagi kéreg, addig az árnyékban levő kövek annyira elmállottak, hogy az irás már elmosódott és alig olvasható többé.

Ennek az érdekes emléknek a lábánál költöttük el egyszerű ebédünket. Az emlék bizonyára a Dzungárbirodalom határát jelezte, mert nem messze tőle az Ili ismét kilép a szorosból a nyilt lapályra. A forróság valóban trópusi, s a nap izzó sugaraiban felhevült sziklák közt kétszeresen kellemetlen volt. Kozákjainknak az a nem éppen higienikus gondolata támadt, hogy mindjárt ebéd után megfürödjünk a folyóban. KLIPPERT már útközben jeleit mutatta annak, hogy irtózik a víztől, s így természetes, hogy a társaság tréfamestere, a mindig jókedvű PAGUDJIN őt is meghívta fürdeni. Ezt az ajánlatot természetesen általános helyeslés követte, s a szegény kis preparátor kénytelen volt önkénytesen rászánni magát a fürdőre, különben a két pajkos kozák, a kik úgy úsztak, mint hal a vízben, még ruhástól együtt beledobja a folyóba. Mielőtt belemerészkedett volna a vízbe, ugyancsak hányta magán a keresztet, s azután a vízből meg iparkodott ám kifelé, hogy minél előbb megint biztos talajt érezzen a lába alatt. De a fürdő, úgy látszik, mégis ízlett neki, mert dicsérte később a hüvös víz hüsítő hatását.

A Tamgali-taszon alul lassankint ellaposodnak a halmok s kopár szikla csak elvétve tünik ismét fel a partokon. A parti lejtőt felverte az üröm, vagy elfedi a hegyi törmelék. Sok helyen keskeny ösvény jő le a folyóra: ez a golyvás-antilopok csapása, a melyen az itatóra járnak. SZITNYIKOV mutatott néhány olyan helyet, a hol az ilijszki kozákok rendesen lesnek a „*kara-*

kujruk"-ra (fekete-farkúakra). Júliusban, a mikor a puszták teljesen szárazok és víztelenek, akkor a különben nagyon félénk állatok kénytelenek lejönni a folyóra inni, és pedig napjában kétszer, a reggeli és az esti órákban. A kozákok a mélyen kitiport csapásról könnyen felismerhető itató közelében lyukat ásnak, a melyből lesve, minden fáradság nélkül ejtik el a csinos antilopokat. Rendesen megvárják, a míg néhány antilop összegyűlt, s akkor néha egy lövésre 3—4 is esik el.

A folyó jellege alább mindinkább megváltozik. A pusztai halmok mindkét parton lankásabbak és kerekdedebbek lesznek, majd a balpartiak mind messzebb

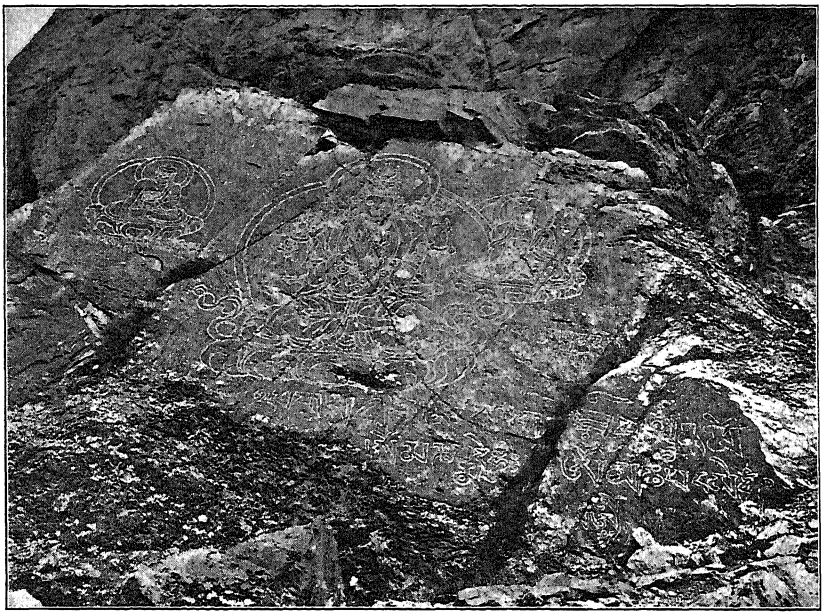

53. kép. Szakya-Mûni faragott képe a Tamgali-Taszon.

és messzebb távoznak a folyótól, s végre egészen eltünnek, míg a folyó hatalmas kanyarulattal jobb kéz felé kitér, s az északi plateau peremét követi. Ezen a parton számos homokfúvás látszik kopár, sárga buczkák alakjában, a folyót pedig sok apró, bozóttal benőtt sziget osztja ágakra. Az *Ücs-aral* (Háromsziget) gázlón alacsony vízálláskor állítólag át lehet lábalni a folyót, és pedig, a mint mondják, úgy, hogy az ember kőről kőre ugrál s egyik partról a másikra jut. Legalább a kirgizek így mesélik, s állítják, hogy a kalmükkök ezen a helyen hidat is építettek, a melynek maradványait még ma is lehet látni. Nem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt a kérdést eldönthessem, de hiszem, hogy azok a folyómederben levő kövek, a melyeken keresztül át lehet gázolni a folyón, nem mások, mint valami termé-

szetes gátnak a kimosott romjai, a mely a folyónak a porfirplateauból való kilépése után állja útját.

A kis *Kara-bulak* (Fekete-forrás) pusztai folyó betorkolása alatt. (a mely most természetesen egészen száraz volt), a folyó nagy kanyarulattal északkeletnek csap, hogy azután a hosszan elnyuló Malaj-szári (sárga szolga) dombsor lábainál ismét hirtelen nyugatra kanyarodjék. Ebben a pusztai plateau és a dombsor közé benyuló öbölszerű mélyedésben eléri a folyó partját a *Batpak* vagy *Dzsaman-kum*, azaz „Gonosz homok" nevű kis sivatag. Hatalmas, 20—40 m. magas homokbuczkák szakadnak le itt a folyóra, a melynek ágya ugyan nagyon széles itt, de a sok belehordott homok miatt nagyon sok zátonya van, és különben is igen sekély, úgy, hogy többször zátonyra jutottunk. A tájkép itt sajátságosan vad, jobbról a meredek, egyenletesen sima, kopasz homokbuczkák, a melyek közt a mély völgyekben, vagy a barkhánok előrenyuló, sarlóalakú karjai között régi, nagy nádasokat (*kamïs*) lehet látni, háttérben a Malaj-szari északkeletre elnyuló, kék halmaival; balra, a mennyire a szem ellát, nádassal fedett, mocsaras ártér, a melyen a folyón keresztül idáig elnyult hosszú, alacsony homok-halmok futnak végig. A lehanyatlott nap sugarai az egész képre mély, aranyvörös szinű fényárt öntöttek, a melyből a liláskék árnyékok erősen és mély tónussal váltak ki.

Ezen a széles öblön túl a folyó medre közvetetlenül a domblánczolat lábánál húzódik, s annak nyugati végénél élesen északra kanyarodik. Itt utoljára szögellik ki a folyóra egy alacsony, de szaggatott és fantasztikus sziklafok, a mely mellett evező-hosszúságra hajóztunk el. Ez a Malaj-szári dombok utolsó emelkedése, a *Kara-tumszuk* vagy „Fekete előhegység". Néhány rozsda-récze *(Casarca casarca)* emelkedik fel melancholikus kiáltásokkal a hajó közeledésére: bizonyára a fekete sziklafok hasadékaiban van a költőhelyük.

A sziklafokot a folyam rohanó sebességgel kerüli meg, azután kiér messzeterjedő, gyengén hullámos síkságra. Alkonyatkor még néhány versztnyire tovább hajóztunk a Malaj-szári dombok gyorsan ellapuló északi lejtője mentén, azután kikötöttünk egy kis kirgiz-aul közelében, alkalmas helyen, éjjeli szállásra.

A pompás időben a tábor felütése annyiból állt, hogy jó szellős helyen felállítottuk tábori ágyainkat, mert itt a moszkitók kevésbbé alkalmatlankodnak, mint a széltől védett, dúsabb növényzetű helyeken. Csakhamar pattogott a tűz, forrott a konzerv-leves, Balta-bai pedig a néhány száz lépésnyire fekvő aulból rekvirált egy tömlő *airant* (felforralt és úgy megoltott juhtejet), a mely az elmaradhatatlan teával együtt pompás vacsorát szolgáltatott, s a mely után csakhamar elnyomott bennünket az álom.

Másnap (május 23-án) reggel 6 órakor tovább utaztunk. A folyó szélesen, sok ágra szakadva, temérdek bozóttal benőtt sziget közt folyik tova; a partokon itt-ott széles nádas, vagy pocsolyákkal fedett homok-lapály terül

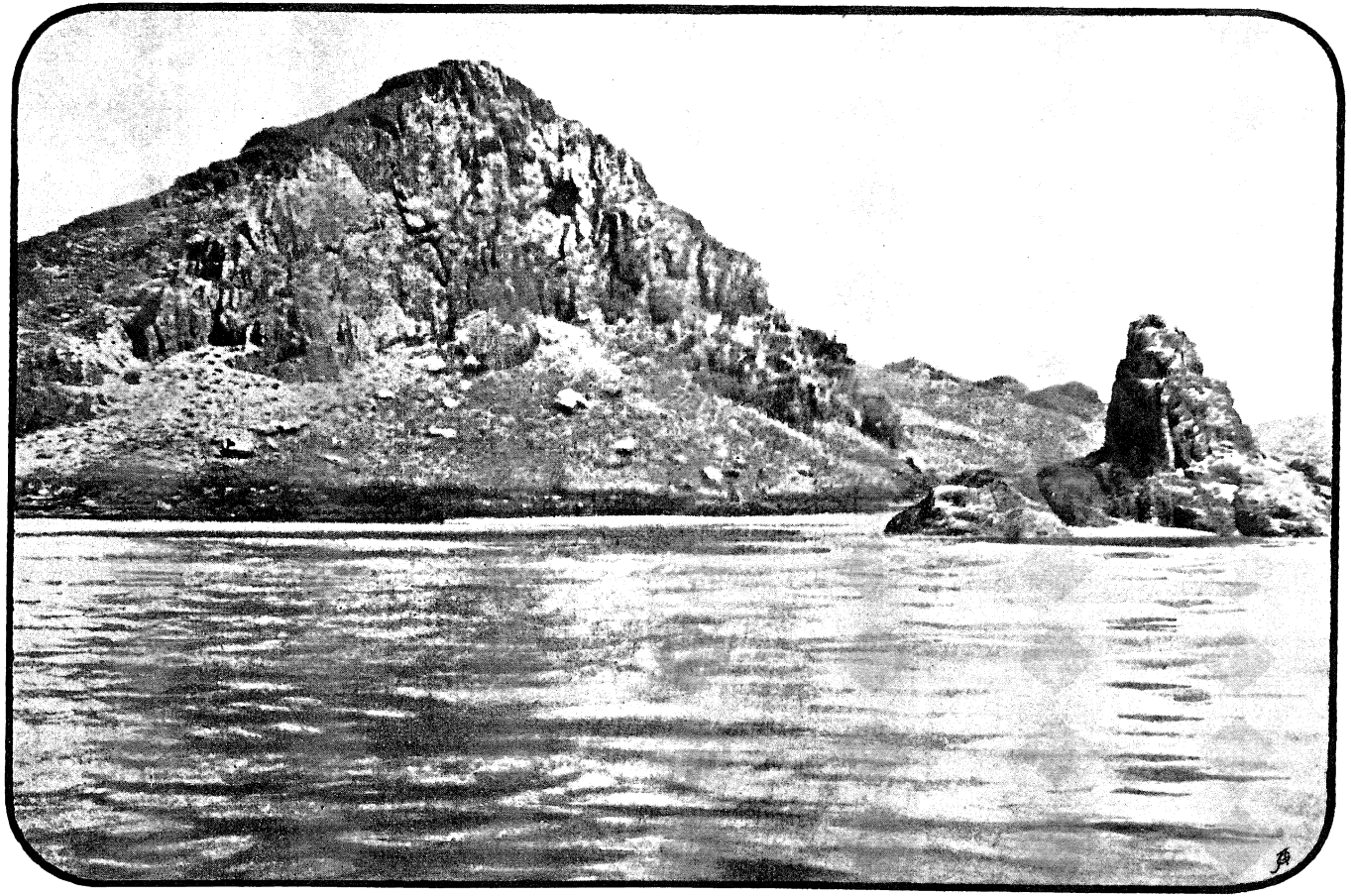

54. kép. Részlet az Ili szurdokából.

el, de többnyire magasak a partok, s meredek löszfalakkal szakadnak le a folyóra. Fenn nagy legelők terülnek el, s számos nomád-tanyát és legelésző nyájat lehet mindkét oldalon látni.

Már az előbbi napon is lőttünk néhány gödényt, de ezen a napon is ilyen apróbb vadászgatással töltöttük az időt, s többek közt sikerült néhány töcsöt (*Himantopus himantopus*) és talpastyúkot (*Pterocles arenaria Pall.*) elejtenünk, a melyek közül az utóbbiak délelőtt szoktak itatóra jönni.

A folyó sebessége, habár még mindig elég nagy volt, de még sem oly rohamos, mint a szurdokban, s így embereinknek sokkal többet kellett evezniök, mint az előtte való napon. Ez különösen fájt a kazak BALTA-BAI-nak, a ki alapjában véve haszontalan, lusta fráter volt, s a kit tulajdonképen félig-meddig büntetésből vittünk a lodkán magunkkal. A mint már korábban említettem, BALTA-BAI védencze volt BARLU-BAI dzsigitnek, s ez nem mulasztotta el egy alkalommal sem, hogy kegyenczét és barátját, mint „kitünő munkást" dicsérje. Ebben a hálóban fogtuk meg a ficzkókat, mert legelső alkalommal mindjárt kijelentettük egykedvű ábrázattal, hogy a hajóban „különösen szorgalmas, erős munkás" kell az evezőhöz, s így BALTA-BAI uram belekerült a gályába! Mivel a két kozák árgus-szemekkel ügyelt az evezőkre, BALTA-BAI-nak csakugyan eveznie kellett, és pedig rendesen és erőteljesen; a dicséretet, a melyet ezért néha-néha kapott, savanyú ábrázattal fogadta, mert nagyon jól kiérezte belőle a csípős czélzást.

Déltájban a balparti löszfal felett, a mely alatt éppen hajóztunk, magányos jurtot pillantottunk meg, a melyből kiáltottak felénk, s egyszersmind egy csoport lovas kirgiz ugratott el a szárazföld felé. Kikötöttünk, s tudatták velünk, hogy a volosztnoj, azaz községi elüljáró a jurtot tiszteletünkre állíttatta fel, s hogy ott tartsunk déli pihenőt. A lovasok azért nyargaltak el, hogy jövetelünket jelentsék, s nemsokára meg is jelent maga a volosztnoj, egy *elli-bász* vagy sztarsina (aul-elüljáró), nagy csoport kirgiz kíséretében; köztük a mi dzsigitünk, BARLU-BAI is, a ki jelentette, hogy a tevéket újakkal váltották fel, s hogy karavánunk délután folytatja útját *Naryn* felé.

Itt az ideje, hogy olvasóinkkal megismertessük egy s más tekintetben a kirgizeket, ezt a nomád népet, a melylyel egész expediczionk alatt folytonos érintkezésben állottunk. Behatóbb néprajzi megjegyzéseket külön fejezetben csatoltam ehhez a könyvhöz, azért itt csak arra szorítkozom, hogy egyet s mást elmondjak eredetükről, törzsekre való beosztásukról és jelenlegi közigazgatásukról.

A *kirgiz* nevet, a mely már mélyen meghonosodott az irodalomban, az *egész* népre tulajdonképen teljesen tévesen alkalmazzák. Az egész nép ugyanis két csoportra oszlik, a melyek közül a tetemesen nagyobb az alföldek, ugynevezett Kirgiz-puszták lakóiból álló, *kazak*-oknak vagy *kaizak*-oknak nevezi magát, míg a kisebb, a hegyek közt lakó törzs, melyet az oroszok a *kara-kirgiz* (fekete kirgiz) vagy *dikokamenyi*, azaz „vad sziklalakó" névvel

55. kép.
Hevenyészett tanya Malaj-Szari vidékén.

jelöltek, önönmagát csak egyszerűen *kïrgïz*-nek hívja. Az ezen utóbbi törzsre szintén az irodalomban használt *burut* elnevezés mongol eredetű és a szomszéd kalmükköktől származik. Az egyszerűen használt kirgiz nevet tehát *kizárólag* csakis az úgynevezett *kara-kirgizekre* szabadna alkalmazni (a kiknek ez, úgy látszik, nem épen kedvelt gúnynevük), tehát csakis a hegyi lakókra, a kik a Pamir, az Alai, az Alexander-láncz és az egész Tien-san völgyeit lakják egészen körülbelül a 80° Gr.-től számított keleti hosszúságig, s északra a transzili Ala-tau gerinczéig; *kazak* vagy *kaizak* (és *sohasem* a hasonlóképen téves „kirgiz-kazak" összetételben) a neve az összes többi *kirgiz*-nek, tehát azoknak is, a kikkel az Ili völgyében érintkeztünk.

Az orosz „kozák"[1] az ő nevét kétségtelenül hajdani nomád szomszédjaitól a *kazak*-októl származtatja; egyikre sem valami hizelgő ez az elnevezés, mert annyit jelent, mint csavargó, kóborló. Mindenesetre tévedésekre adott alkalmat ez az azonos elnevezés, és ez vezethetett arra, hogy megkülönböztették őket „kirgiz-kozák" és „orosz-kozák" névvel, a mely elnevezések azután kiirthatatlanul meggyökereztek az irodalomban.

Számtalanszor volt alkalmam a kazakok lakta vidékeken tapasztalni, hogy ez az elnevezés félreértésekre vezet. Míg magam embereimmel való beszélgetésem közben a mi kozákjainkat *oruz-kazákok*-nak, azaz „orosz-kozákoknak" neveztem, addig a nomádok, úgy vettem észre, hogy a „kazak" és a „szakal-kazak" között tesznek különbséget, az utóbbival jelölve a „szakállas kozákokat", azaz orosz-kozákokat, a kiknek rendesen dúsan nő ez a férfidíszök, míg a török népeknek csak gyéren fejlődik.[2]

A következőben arra fogok törekedni, hogy a tényleg megillető neveket ismét jogaikba segítsem, s azért a jelen könyvben az orosz eredetűeket *kozákok*-nak, a három alföldi hordához tartozó nomádokat *kazakok*-nak, s a hegyi lakókat rövidesen *kirgizek*-nek fogom nevezni.

A kazakok és kirgizek közel rokon turk-törzsek, a melyek közt egyedül a nyelv állít fel éles dialektikus különbséget. A mi a többit, a tipust, jellemet, viseletet, szokásokat és életmódot illeti, itt csak kicsinységekben tér

[1] Jóllehet az orosz nyelvben *kazak* és nem *kozák*-nak hangzik az illető név, mégis megtartom ezt a szokásossá vált írásmódot *o*-val.

[2] Van egy kirgiz közmondás, a mely így hangzik: „Kazak, oruz-kazak, kaskir, ücs aga iken", azaz: „a kazák, az orosz-kozák és a farkas három testvér". Itt tehát megkülönböztetésül az „oruz" — orosz — jelzőt használják.

el a két csoport egymástól. Általánosságban a kirgizek nyelve szerkezetileg és képzés tekintetében tisztább, régibb török nyelvnek látszik, mint a kazakoké, a mely már inkább a nyugati csagatáj-dialektusokhoz közeledik. E helyett a kirgizek nyelvébe némi kis *mongol* szókincs jutott, a mit a kazakok nyelvében nehezebb felismerni; ebben inkább perzsa és arab szavak lelhetők fel, a melyek a khánságok finomult, iszlamizált, irodalmi török nyelvéből kerülhettek ide.

Ennek a testvérnépnek legrégibb eredetét sűrű homály fedi, mert a kirgizeknek (tágabb értelemben) nincsen történelmük, s erre vonatkozó hagyományaik nem egyebek, mint gyerekes mondák, minden történelmi alap nélkül. Az ismert orosz ethnográfus, RADLOFF, legnagyobbrészt khinai kútfők után, körülbelül a következőket mondja a kirgizekről: „Mind ez az értesítés azt bizonyítja, hogy ők majdnem öt évszázadon[1] át a Szaján-hegységben és a keleti Altájban laktak, s hazájukat a délről előre nyomuló ujgurok ellen győzedelmesen meg tudták védeni. A DSENGISZ-KHÁN vezetése alatt nyugat felé hatoló mongolok a „Haka"-k (khinai neve a kazakoknak) országát mindenesetre tönkretették, s kiszorították őket birodalmuknak déli részeiből úgy, hogy azok részben a Szaján-hegységen keresztül észak felé voltak kénytelenek huzódni, s ott bizonyára összekeveredtek ujgurokkal, szamojéd, osztják és tungúz népekkel, részben pedig kirgiz név alatt az Abakan-völgyben nomád életet folytattak.

A kirgizek legnagyobb részét azonban délnyugat felé szorították, s ők a nyugati Tien-san völgyeiben húzódtak meg".

A kazakok tudvalevőleg három hordára oszlanak, a mely felosztásnak bizonyára történelmi alapja van, de hogy mi, az ismeretlen. *Mind a két* törzs ajkán él az a monda, hogy egy hatalmas szultán halála után, a ki az *egész nép* felett uralkodott, négy fia közül három osztozott a hatalom felett, míg a negyediket elkergették.

Az osztozkodó három fiúról nevezték el a hordákat, és pedig „*Âlcs-in dzsappasz*" a kis horda, „*Ârgïn najman*" a középső horda, és „*Üjszün*" a nagy horda.[2] A negyedik fiút elűzték azzal a szóval, hogy „*kïr giz*" „eredj a hegyek közé", s ettől származnának a kirgizek. Más monda szerint ez a név a *kïrk kïz*-ből „negyven leány" származnék, holott RADLOFF azt hiszi, hogy a *kïrk* (negyven) és *dzsüz* (száz) szavakból származik.

Mint a hogy a kazakok hordákra, úgy a kirgizek is feloszlanak két csoportra, az *ong* és *szol* „jobb" és „bal" csoportokra. Ezek a nagy cso-

[1] Azaz időszámításunk VIII. századától körülbelül a XIII. század első harmadáig.

[2] A negyedik, úgynevezett Bukejef-féle horda, a mely a Kaspi-tó mellett nomadizál, csak a XIX. század elején vált le a kis hordából. A közönséges megnevezések: *Uluk dzsuz*, *Orta dzsuz* és *Kicsi dzsuz* szószerinti fordításai a nagy, közép és kis horda kifejezéseknek. Ezeknek a hordáknak az igazi nevei azonban a fent említettek, a melyeket minden kirgiz ismer, míg a hordákra való beosztás előttük legnagyobbrészt ismeretlen. V. ö. a *Temudzsin* (Dsengisz-khán) által Dzungáriában a XIII. században legyőzött „*najman*" nevével.

portok azután még számos törzsre oszlanak, a melyek közül utazásunk alatt a *Kongrat*, *Baba*, *K'zïl-bürk*, *Csâns-killé* és egyéb kazak törzsekkel (nemzetségekkel) érintkeztünk, ellenben a kirgizek közül csak a nagy *Bugu* törzszsel kerültünk összeköttetésbe, a szomszédos, még hatalmasabb *Szárï-bagïs* törzs egyes tagjaival pedig csak elvétve találkoztunk Przsevalszkban.

A nomád népesség mai közigazgatási beosztásának semmi köze sincs a régi, történelmi törzsekhez, hanem részben teljesen önkényes, részben pedig a legelőterületek szokásos területi beosztásán alapul. Csak egy dolgot hajtottak szigorúan keresztül, t. i. teljesen elkülönítették a kazakokat a kirgizektől. Ez a két néptörzs nem nagyon szereti egymást, s erre annyiban tekintettel is voltak hogy kazak és kirgiz községek vegyesen nem fordulnak elő a kerületekben.

Ne képzeljük, hogy a nomádok olyan népek, a melyek minden czél és terv nélkül kóborolnak szanaszét a világban. Ilyen, a szó szoros értelmében globetrotter-eknek, „világcsavargók"-nak nevezhető alakokat csak a legújabb idők czivilizácziója teremtett. A nomád *földbirtokos*, noha a szó legtágabb értelmében is, mert területre van szüksége, a mely minden évszakban legelővel szolgálja marháját. Ha talált ilyen helyet, ahhoz épp oly makacsul ragaszkodik, mint a paraszt az ő megmunkált rögeihez. Belső-Ázsia pásztornépeinek minden küzdelme, a legrégibb időktől egész napjainkig, mind a legelő és annak zavartalan használata végett játszódott le.

A nomádok orosz adminisztrácziója szintén ezen a területi elven alapul, a mennyiben kijelöltek olyan községi területeket, a melyekben a régóta használt nyári és téli legelők *(Kislak* és *Dzsailau*[1]*)* vannak.

Ezeknek a községi kerületeknek a nagyságát, illetőleg a kerületben lehetséges aulok számát teljesen önkénytesen állapították meg s csak arra voltak tekintettel, hogy őket az orosz közigazgatási középpontokból könnyen lehessen kormányozni.

Minden község határa pontosan meg van állapítva, s a területi jogot megsérteni nem szabad, sőt engedély, *útlevél* nélkül rendszerint nem is szabad senkinek községe határait elhagyni. A terület rendes, habár nem is felosztott birtoka a nomádoknak; itt-ott azonban nagy területek vannak, a melyek koronauradalmak. Ezek, az előttem nem egészen tisztának látszó tulajdon- és birtokjogok az okkupáczió különböző módozatai szerint alakultak. Azok a törzsek, a melyek önkényt és szerződésszerűen meghódoltak, azok érintetlenül megtartották osztatlan birtokjogukat, ellenben koronauradalmakká azok a területek lettek, a melyek vagy teljesen lakatlanok, tehát használatlanok voltak, vagy pedig a melyeket valósággal fegyverrel kellett elfoglalni. Így

[1] A *Dzai-lau* szó *lau* diftongusa nem más, mint a *lik* helyrag, a mely a *kislak* szó képzésére is szolgált. Hasonló áthangzások a csagatáj dialektusokban teljes virágzásban vannak, így pl. az *i* igen gyakran változik *a*-vá, a *k* vagy *g* ḡ-vé, *u*-vá, pl. *tagh-tau* (hegy); *kislik* = *kislak; Dzsailau* = (*dzsai* nyár) *dzsailik*, nyári tanya; *agil* (cserény) = *ail* v. *aúl* stb.

pl. Przsevalszk városka *szerződésileg* szerzett koronauradalmi területen áll, holott köröskörül a síkság a kirgizek tulajdona, s az oroszok csak mint *bérlők* művelhetik a földet. Újabb telepeket csak úgy lehetne itt létesíteni, ha az illető kirgiz községekkel új szerződéseket kötnének, vagy pedig valami kisajátító eljárással keresnének területet. Másrészről a nem gyarmatosított területek, még ha koronauradalmak is, a kirgizek korlátlan birtokában vannak. Egyes területek, mint pl. az *Assza* völgy a transzilii Ala-tauban, különböző községek nyári legelő-területéül szolgálnak, de csak egyes gazdag családok számára, a kik az ottani nyári legelőt valósággal „nyaralóhelynek" használják. Más területek megint kizárólag egyesek, vagy egyes családok tulajdonai. Így pl.

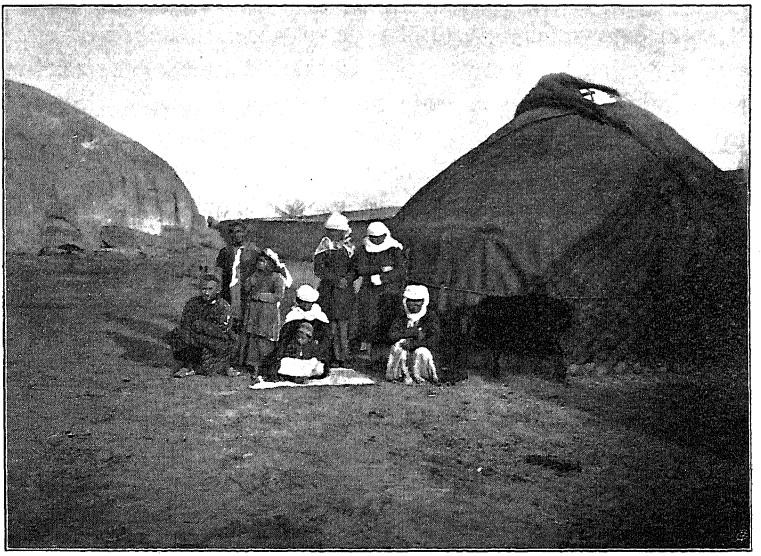

56. kép. Kazak család.

az *Ottuk* völgy és környéke a Bek-Szyltân-Tochtoszun család uradalma, s a család csak kivételesen keresi fel a közös községi legelőket, hanem rendesen saját birtokán tanyázik.

A kirgizek és kazakok mohammedánok ugyan, de nem hódolnak vakbuzgón ennek a vallásnak, hanem csak egész sommásan követik parancsait. A körülmetélés, a disznóhústól és, legalább elvileg, a boritaltól való tartózkodás az egyedüli parancsolatok, a melyeket betartanak. A szabályszerű öt imádkozást csak ritkán tartják meg pontosan, s a korán többi parancsaival, úgy látszik, senki sem törődik valami nagyon. Ezek helyett van mindenféle olyan szokásuk és babonájuk, a mely a samanizmusból ered. A jogviszonyok alapjául sem egyedül a korán és a seriát szolgál, hanem részben ősi szokásjogok is fennállanak.

Kisebb polgári peres ügyekben, a melyek egyedül kirgizeket érintenek, a kirgizek által választott birák *(bii)* illetékesek dönteni; nagyobb fontosságú ügyekben, s mint felfolyamodású bíróság a kerületi bíik testülete szerepel. Ezeknek a *bii*-knek[1] ugyan nincsen végrehajtó hatalmuk — s az oroszok által nyujtott végrehajtó segítséget csak a legritkább esetben használják fel — ítéletük mégis nagy tekintélynek örvend, s pontosan teljesítik; általában a bii-bíróságoknak igen nagy a tekintélye, s még az oroszok is csak dicsérettel nyilatkoznak pártatlanságukról és jogi érzékükről.

A rablást, a gyilkosságot, általában a bűntetteket és az oroszok és benszülöttek közti vitás kérdések megoldását elvonták a bíik hatásköréből, s az orosz hatóságokrak tartották fenn.

A községi ügyeket a községi elüljárók (volosztnoj) intézik, a kiket a község három évre választ. A török nyelvű népek általában *ak-szakal* (őszszakáll) néven nevezik ezeket az elüljárókat, de ezt a kirgizek nem igen használják. A kazakok ugyan néha mondják, de a kara-kirgizek inkább az orosz szóból elrontott „bolostni" névvel élnek, a mi bizonyítja, hogy efféle hivatalok náluk nem voltak szokásban.

A mint a községi elüljárót, épp úgy választják az egyes *aul*-ok elüljáróit is, a kiknek orosz neve sztarsina, kirgizül pedig *elly-bas* (ötvennek feje). Minden község 4—15 aulból s minden aul tíztől több százig terjedő családból állhat, a melyeknek megint vagyonuk szerint két-három vagy húszharmincz jurtja lehet. Az elüljáróságnak egyik legfontosabb feladata az adókivetés és behajtás. Az adót minden községre a jurtok, illetőleg a családok száma szerint vetik ki, s egy-egy családra mintegy 3 rubelt (8 koronát) számítanak. A községre így kivetett adót aztán elosztják az egyes tulajdonosok marhaállománya szerint, s minthogy így minden családra körülbelül egy birka értékével egyenlő nagyságú adó jut, nem lehet mondani, hogy még a legszegényebbek is érzékenyen meg volnának terhelve.

Minden felnőtt kirgiznek aktiv és passziv választójoga van. A választást azonban a kerületi kapitány (Ujezdni nacsálnik) hagyja jóvá, s ebben a tekintetben meglehetősen szabad keze van. Minden befolyásos kirgiz szörnyen vágyakozik az említett állásokra, s azért heves választási küzdelmek szoktak megesni, a szavazat-vásárlás, a megvesztegetés és mindenféle kortesfogás díszes gyakorlatával, a mint az éppen minden „szabad választás" jellemző tulajdonsága. A volosztnoj választási költségei rendesen három-négyezer rubelt tesznek ki, a mit a megválasztott természetesen uralkodásának rövid három esztendeje alatt a megfelelő felesleggel együtt igyekezik volosztjából kipréselni. Az adókivetés alkalmával nem igen lehet ugyan rabolni, mert

[1] A *bii* szó a *bag* gyökből származhatik, a mely a *baglamak* (kötni, megállapítani, kimutatni) és a *baikau* (bemutatni, elismerni, megjelölni) igékben is előfordul. *Bagi*, *bigi*, *bii* (a mutató, az elrendező) megfelel annak a hangátalakulásnak, a mit az *agil*, *ail*, *il* (kara-kirgiz nyelven) = aul, cserény szóban találtunk.

igen nagy az ellenőrzés, s a dolog nagy nyilvánossággal történik, de van rá ezer más alkalom, mint pl. valami felülvizsgáló-hivatalnok fogadása, valami utazónak az ellátása stb., a mikor a falut valósággal arczátlanul ki lehet fosztani.

Valami utazó *tiire* fogadtatásához szükséges rendszerint bizonyos költség. Fel kell állítani egy új, fehér és szőnyegekkel diszített jurtot, s ebédet, *dasztarchánt* kell készíteni, a melynek fő alkatrésze a főtt juh. A fogadtatás költségeit természetesen az aul vagy község viseli, akár fizet érte az utas, akár nem, s a pénz természetesen a hatóság zsebébe vándorol. Ez a szokás nemcsak onnan származik, hogy a keletiek a hatalmasokkal szemben mindig szolgálatra készek, hanem valódi vendégszeretetből is, a mely a kirgizek közt tényleg nagyon ki van fejlődve. Csakugyan majdnem minden aulban felszólítják az érkező utast, hogy *„kunahga kelse"*, azaz vendégül jöjjön, s csakhamar be is mutatják az áldozati bárányt, hogy elég nagy és kövér-e? De rendszerint nagyon jól teszszük, ha előbb megismerjük a körülményeket, mielőtt az efféle meghívást elfogadnók, mert a míg valami gazdag *bai* tényleg megsértődnék, ha szíves meghívását nem fogadnánk el, addig valami szegény ördög bizony örül, ha az akaratját mindjárt cselekedetnek veszszük, s szíves meghívását köszönettel nem fogadjuk el. A dolgok könnyű megítélésére azonban mindig van egy mód, a melyet még a benszülöttek szokásait nem ismerő idegen is mindig felhasználhat, s a mely a keleti népek kapzsiságán alapszik.

Csak egyszerűen meg kell kérdezni a bárány árát, s azonnal tisztában van a dolog. Ha az embert *igazán* meg akarják vendégelni, akkor erre szivélyes, de határozottan visszautasító választ kapunk, ha azonban a meghívás csak udvarias formaság volt, akkor majdnem gyermekes naivitással valóságos vásárt rögtönöznek, a melyen minden jelenlevő résztvesz, s a mely semmi kétséget nem hágy az iránt, hogy a pénzvágy még a legtávolabbi nomád-aul természetességét is megronthatja!

*

Az említett jurtot közvetetlenül az Ili partján, a községi elüljáró állíttatta fel tiszteletünkre. Néhány új és rikitóan színes kasgári szőnyegen kívül fából faragott, szép tarkára festett szárt ágyat, továbbá régi karosszéket is találtam benne, sőt előhajszoltak valahonnan egy középnagyságú szamovárt is, a mit a kirgizek különben sohasem használnak. Mindez tanusítja, hogy mindent elkövettek méltó fogadtatásunkra.

Barlu-bai és a volosztnoj elmondták, hogy itt a partokkal szemben, néhány bozótos szigeten sok fáczán van, s ajánlották, hogy ott vadászszunk, azután költsük el a dasztarchant, s éjjelre maradjunk itt. Az itt való hálás nem felelt meg terveinknek, s azért a dasztarchant és az éjjeli szállást nem fogadtuk el, hanem elhatároztuk, hogy a fáczánokat meg fogjuk látogatni rövid időre. Teát ittunk, s a kozákok a zsákmányul ejtett madarak közül néhányat meg-

sütöttek, úgy-ahogy nyárson, aztán átkeltünk a szigetre, s azt minden irányban keresztül-kasul csatangoltuk.

Az Ilinek ezek a bozótos szigetei legnagyobbrészt az árvíz szine alatt vannak, nincsenek rajtuk igazi fák, hanem csak 3—4 m. magas fűzfák, olajfüzek és néhány nyárfa. Ezek alatt a fák alatt azonban oly sűrűaljú növényzet van, a mely fűzfa-sarjúból, borbolya, crataegus, kökény, vadrózsa, iszalag, nád és még számtalan más üdén burjánzó bozótból és fűféléből áll, hogy azon áthatolni ebben a kánikulai forróságban csakugyan nem tartozott a legkellemesebb mulatságok közzé. Sajnos, csakhamar világossá lett, hogy a fáczánállomány nagyon sokat szenvedett az elmúlt rendkívül szigorú és havas télen. Bármilyen lelkiismeretesen be is barangoltuk a bozótot, alig találtunk fáczánt, csak PAGUDJIN lőtt először egyet, aztán utána magam két pompás kakast. A kazakok állítása szerint pedig különben ez a nagy, széptollazatú mongolfáczán (*Phas. mongolicus*) éppen ezen a szigeten, a mely különben rendkívül kedvezően fekszik, százával szokott tanyázni. Néhány érdekes, apróbb madár egészítette ki ezt a szerény zsákmányt, a melylyel két órai vadászgatás után visszatértünk a jurthoz. Itt STUMMER dr. néhány felvételt készített a helyről és az egybegyűlt kazakokról.

A hely neve *Ak-togoi;* a togoi szóval a kazakok az olyan helyeket jelölik, a melyeket a folyó e puszták lősz-takarójából kimosva, a folyó völgyéhez csatolt majd az egyik, majd a másik parton, a mint a folyó ártere csatlakozik annak birodalmához.[1] Minthogy a folyó folyvást változtatja futását s azonkívül folyton mélyebbre és mélyebbre is vágódik be a lösz-plateauba, annálfogva ezeknek a togoioknak igen különböző magasságuk van. Némelyik egyszerű ártér, részben elmocsarasodva, sűrűn benőve náddal és füzessel, mások pedig valamivel magasabbak lévén, csak pusztai fűnövényzet lepi el s kitünő legelőül szolgálnak. Némely togoit azelőtt szántóföldnek használtak, különösen az olyanokat, a melyek a folyónak valami kanyarulatában feküsznek, úgy, hogy azoknak felső részén a folyóból *arïk*-okat (öntöző árkokat) lehetett vezetni a területre. A folyó medrének folytonosan mélyebbre való sülyedése miatt azonban az árkok lassankint víz nélkül maradtak, s a földmívelésnek csakhamar ismét vége lett.

Az *Ak-togoi* (Fehér-lapos) legelőül szolgál, a mely messze nyugatra elnyúlik, s ott a magas térszin meredek lépcsője, mint valami hullámos dombvidék határolja; hossza mintegy 10 versztet tesz ki.

Ugy délután 4 óra körül ismét hajóba szálltunk, BALTA-BAI keserűségére, a ki itt most pihenésre számított, de csalódott.

A folyó arczulata meglehetősen állandó maradt; számos sziget és sok zátony akadályozza a hajózást, s minduntalan zátonyra is akadtunk, a mikor

[1] A *togoi* átvitt értelemben *erdőt* is jelent, mert ezeket az ártéri öblözeteket rendesen fűzfabozót és nádas lepi el.

azután PAGUDJIN rögtön kiugrott a hajóból, s himbálással, tologatással próbálta a lodkát ismét szabaddá tenni. Természetesen legtöbbször BALTA-BAI-nak is segítenie kellett, a ki mint afféle igazi kazak, rettenetesen félt a víztől, s első alkalommal valósággal czitromsárga lett félelmében, a mi persze a kozákoknak határtalan csúfolódásokra adott alkalmat.

A hőség rekkenő volt, s így BALTA-BAI levetette *felső* ruháját, a mi minden kirgizen szőrmés vagy gyapottal[1] bélelt nadrágból (*csambar*) s hasonlóképen vattázott barna, kék vagy fekete kabátból áll, a mely hálóköntösszerűen van szabva, egész a bokáig ér, s hosszú, a kézen is túlnyúló, bő ujjai vannak. Ezt a köpönyeget a kazakok *csapán*-nak nevezik, az oroszok pedig tatár szóval *chalat*-nak hívják. Ez alatt a ruha alatt a kirgiz, hacsak nem valami egészen szegény ördög, még inget *(köjlek)* és bő, ránczos alsónadrágot *(dambal)* is hord, a mely nyári öltözetül is szolgál.

BALTA-BAI négerszerű, fekete arczával ellentétben, olyan vadonatúj, finom, halványrózsaszínű gyolcsalsóruházatot viselt, hogy az inkább valami lánykának illett volna. Ha most aztán ki kellett ugrania a hajóból, akkor a víztől való félelméhez még hozzájárult az az aggodalom is, hogy finom ruhája is kellemetlen érintkezésbe kerül az ellenséges elemmel, s azért azután kényes, aggódó mozgással segített a hajó körül. Különben sem volt valami nagyon ügyes ficzkó, s túlzott óvatoskodását rendesen azzal fizette meg, hogy vagy elcsúszott vagy valami lyukba lépett, s azután hörögve és lubiczkolva bukott egész a füléig a habokba, a mire persze általános, hangos kaczaj csendült fel a hajóból.

Veszélyes nem volt a dolog, s a finom ruha alig öt percz alatt ismét megszáradt, de főleg, a mint PAGUDJIN egész helyesen jegyezte meg: „nem árt az a kazaknak, ha 10—15 esztendőben legalább egyszer alaposan megmosdik."

Ak-togoi környéke, úgy látszik, sűrűn lakott. Néhány helyen itt télennyáron laknak kazakok, de azonkívül éppen most húzódott le a Balchaskazakok legnagyobb tömege dél felé, úgy, hogy mindenütt jurtokat és legelésző nyájakat láttunk. Több helyen rongyos, füstös jurtokat láttunk közvetetlenül a folyó partján, a melyek körül primitiv faállványokon százával száradtak a felhasított és sózott halak a napon.

Eredetileg a kazakok nem foglalkoztak halászattal, s ezt csak a kozákoktól tanulták. Egy idő óta a szegény emberek erre fanyalodtak, s a halászatot jelenleg egészen az oroszok módjára és orosz eredetű eszközökkel folytatják. A marinki nevű halakat (*Schizothorax*) besózzák és szárítják, gyérebben füstölik, s így adják el a szártoknak. Néhány kopekért mi is vásároltunk néhány szárított halat, hogy vacsorára megízleljük.

[1] A heves hőmérsékváltozásokra való tekintettel ez a viselet kétségtelenül praktikus, de az európaiak előtt érthetetlen marad, hogy miképen lehet 30—40° hőségben vastagon vattázott gunyában vagy pedig durván cserzett őzbőröltözetben járni, a melyen a teljes téli szőr rajta van; s befelé fordítva hordják.

Estefelé a *Kum-basi,* a „homok feje" előtt haladtunk el, a mi nem más, mint nem jelentéktelen halomcsoport, néhány versztnyire a bal parttól. Itt kezdődik az igazi sivatag, a hatalmas *Szarï-isik-atrau,* a mely innen kezdve mintegy 200 verszt hosszúságban, s körülbelül ugyanolyan szélességben, mint homokos, víztelen pusztaság terül el egészen a Balchas-tóig.

Petermann térképe szerint itt egy „erőd romjai"-nak kellene lennie, de csak valami régi sír (*kurgan*) maradványairól tudtak az idevalók. A *kurgan* szót a kazakok egyaránt használják a földhányások, erődítmények, sirok vagy jobban mondva, síremlékek megjelölésére; de ez utóbbiakra a *mulláh* vagy *molláh* szót is alkalmazzák. A *kurgan* szó nemcsak a *dombalakot* jelöli meg, hanem általában a síremléket. Dombalakú sírokat a kazakok és Kirgizek nem is emelnek emlékül, ők halottaikat alacsony, agyagból vert, rendesen négyszögletes, szarkofágszerű sírhalmok alá temetik, s a sírt vagy egyszerű, négyszögletes csipkés vertfallal veszik körül, a mit apró saroktornyocskák diszítenek, vagy pedig valóságos sírkápolnát építenek föléje, a mely koczkaalakú szokott lenni, s kupola fedi, vagy pedig a pistak-portálék és homlokzati ívek stilusában épültek, s ezek mögött emelkedik a magas kupola.

Ezek a nagy síremlékek rendesen csak a gazdag és előkelő emberek számára épülnek, ellenben a szegényebbek megelégesznek az egyszerű, szarkofágszerű sírkővel. A temetkezés helyét, úgy látszik, egészen szabadon választják ugyan meg,[1] de azért a nagyobb síremlékek környezetében sűrűbben vannak, s néha, különösen, ha a síremlék valami szentnek a hamvait rejti, egész temetőszerűen sorakoznak egymás mellé. Néhol vertfallal körülkerített helyeket is látni, a melyek a sírok számáról ítélve, valóban temetőül szolgálnak.

Az Ili völgyében számos ilyen kurgant vagy mollaht lehet látni, a melyeket az odatemetett halott után neveztek el, s ezzel jelölik meg a környező vidéket is. Úgy, mint egyáltalában mindenütt keleten, az egyszer épített emlék fentartásával egyáltalában nem törődnek, s igen régi ilyen sírok láttára az a kérdés merült fel előttem, hogy némelyik *dombalakú* kurgan (úgynevezett *mogíla)* nem ilyen földből épített, kupolás emlékek beomlásából támadt-e? Annyi bizonyos, hogy többször lehet látni olyan sír-romokat, a melyek teljesen szétomoltak, s alig látszik rajtuk valami épületmaradvány, inkább lapos törmelékhalmok, a melyeket ha egyszer felver a gaz, alig fognak különbözni a közönséges halomalakú kurgánoktól.

Feltünő, hogy igazi dombalakú kurgánok az Ili völgyében, az Ili áttörésén túl teljesen hiányzanak, ellenben attól délre, úgy, mint a Taskent felé vezető út mentén, mindenütt lehet ilyeneket látni.[2]

[1] Rendesen a halálozás helyén temetik el a halottakat.

[2] Épp ily közönségesek a halomszerű kurgánok a Tien-san *belsejében*, az Isszyk-kul és a Tekkesz völgyében. A nép, a melytől származnak, e szerint tehát inkább a hegyek között tartózkodott, s a pusztákra és az Ili-Balchas mélyedésébe nem ereszkedett le.

Kazakjaink szerint tehát ez a „régi erőd" sem volna más, mint egy régi síremlék-kurgan a Kum-basi lábánál, s azért nem is látogattuk meg. A jobb part sem valami vonzó, mert a sivatag egészen a folyamig terjed, s a szem elfárad a kopár, csupasz barkhánok, hosszan elnyult homok-dünék és a halmok völgyeiben nyomorgó gyér szakszaul és tamariszkusz növényzet látásától.

Ezen a napon a *Terszkendeh-Togoi* nevű területen, a bal parton ütöttünk tábort, a hol az Ili több kilométer hosszú, köralakú kanyarulatot tesz északkelet felé. Állomásunk homokos steppe-talaján öntöző csatornák nyomait lehetett látni, de néhány arra járó kazak lovastól azt a felvilágosítást nyertük, hogy emberemlékezet óta nem volt itt földmívelés a folyó szinének alászállása miatt.

Másnap (május 24-én) egész *Naryn*-ig hajóztunk, a hol karavánunk várt reánk. Minthogy éjjeli szállásunk csak valami 15 kilométerre volt Naryntól, már délután egy órakor megérkeztünk, ámbár útközben még néhány szigetet is átböngésztünk. Ezeknek növényzete még vadabb és még kuszább volt az Ak-togoi szigeténél, s a szigeteken való járást különösen megnehezítette az a körülmény, hogy a hüvelyknyi vastag fűzfahajtásokat a téli jégzajlás, vagy a legutóbbi árvíz egészen lefektette s helyenkint valósággal áthatolhatatlan torlaszokká fonódtak össze. A part friss iszapjában látható vaddisznó-csapások elárulták, hogy itt már elértük ennek a vadnak mai elterjedés-területét.

Narynban a saját jurtunkon kívül még egy másikat is találtunk, a melyet a volosztnoj állíttatott fel embereink számára. Messzebb befelé a parttól néhány meglehetős nagy tanyát lehetett látni, a melyeknek férfi lakossága legnagyobbrészt ide gyűlt tanyánk köré, hogy a szokott barátságos kíváncsisággal üdvözöljön bennünket.

A tanyánk széles, hullámos pusztán feküdt, a mely nyugat felé lankás halmokra emelkedik fel[1]. Nehány magányos fűz (*Salix* spec.?), a melyet a kazakok *tal*-nak neveznek, azután elnyomorodott *turangák* (*Populus diversifolia?*), *dzsigdák* (olajfüzek, *Elaeagnus*) s a *csingil* (*Halimodendron argenteum*) tüskés, pompás vörösvirágú bozótjai diszítik ezeket. Régi, elhagyatott árikok s gondosan kiegyengetett és körülkerített, szérűhöz hasonló puszta helyek tanusítják, hogy itt hajdan földmívelés volt, a mely már régóta lehetetlen. Végtelen hosszan nyúlik végig ez a térszin a folyó mentén, a mely itt meredek löszfalak közé zárva, sziget és parti posványos laposok alkotása nélkül folyik tova. A szemben levő partokon a Szári-isik-atrau vigasztalan, kopár homokbuczkái nyúlnak el — szóval a vidék a lehető legsivárabb és kihaltabb, s még specziális czéljainkra nézve is kevéssé vonzó.

Barlu-bai csodadolgokat mesélt Naryn helyzetéről, s azért már korábban is összeszólaltak a vidéket jól ismerő Pagudjin-nal. Most aztán magunknak

[1] Megkötött homokbuczkák, a melyek a sivatagok szélein rendesen megtalálhatók.

is be kellett látnunk, hogy ez a hely nem nagyon felel meg a gyűjtés czéljainak, a miért aztán a dzsigit sértve érezte magát, vagy legalább úgy mutatta s panaszkodott, hogy a kozák altiszt ellenséges indulattal viseltetik iránta. Ezeknek a féltékenykedéseknek és kölcsönös vádaskodásnak nem volt ezután se vége se hossza, és sok kellemetlen órát szereztek nekem.

A kazakok marasztalása ellenére is elhatároztuk, hogy ismét tovább utazunk, s a következő reggelre új tevéket rekviráltunk.

A délutáni és esteli órákat gyűjtéssel töltöttük el, míg a két kozák a folyóban halászott, s nehány meglehetősen nagy marinkát fogott, a mi ugyancsak jó volt vacsorára!

Másnap (május 25-én) reggel korán tovább utaztunk, de ez alkalommal BALTA-BAI nélkül, a kit az evezés tönkretett, s a ki kegyelemért esedezett. Helyette egy szegény halász-kazakot fogadtunk a tanyáról, a ki néhány kopek fizetésért vállalkozott is.

A folyó jelleme itt ugyan meglehetősen ugyanolyan, mint tegnap volt, de azért nem nélkülöz bizonyos vad fenséget, a mit még inkább növelt az, hogy mindkét partot bozótos togoi-ok szegélyzik, a melyek miatt az alacsony löszplateau-partokat nem igen lehet látni. Töménytelen ágban kanyarog a folyó a sok, legnagyobbrészt nagy sziget között, a melyeknek füzesei és nyárfa-ligetei, minden alacsonyságuk mellett is, bizonyos őserdőszerű benyomást keltettek. Itt-ott megnyilik a parti erdőség, s végtelennek látszó nádas (kamis) nyúlik be a szárazföld felé. A különben mindig élénk madárvilág itt rendkívül regényes; csendes, komor nyugalom ül az egész tájon, a mely nagyon illik a vidék érintetlen vadságához.

A vadon szigetek közül néhányat megnéztünk, sőt néhány hajtást is rendeztünk, bár eredménytelenül, a mire a parton felfedezett néhány csapás csábított bennünket. Az esteli órákban az *Utogoi* egyik alkalmas helyén kötöttünk ki, s szétoszlottunk tanyánk környékén, tájékoztató hajtás végett.

A togoiok, a mint már említettem, széles laposok, a melyeket rendszerint a szó szoros értelmében áthatolhatatlan nád és fűzfa-sarjú bozótja lep el. Az Ili nádja 3—4 m. magasra nő, s nagyon erős; a régi nád ott hever lezúzva a fűzfabozót és a frissen kihajtott nád között, a mely maga is meglehetősen sűrűn összegabalyodva nő: képzelhetjük tehát azt az átlábolhatatlan összevisszaságot, a mi az efféle lapályokat ellepi. Ez a kedvelt tanyája a tigriseknek, a melyek az Ili és a Balchas vidékén meglehetős gyéren, de még feltalálhatók, s a mitől a kazakok rettenetesen félnek, ámbár nem látszik valami félelmesnek. A *dzsol-barsz*[1] vagy tigris

[1] Szóról-szóra fordítva annyi, mint „uti-párducz"; Vámbéry, a ki különben a szó zoológiai jelentését, mint a tigris közkeletű elnevezését, nem ismerte, megjegyzi, hogy a szó ethymologiáját nem tudja megmagyarázni. Én úgy hiszem, hogy ez a szó nem akar mást mondani, mint körülbelül a magyar „útonálló". A *barsz* (Felis irbis) a hegyek közt és az erdőkben tanyázik, de a tigris a síkságokon kóborol, a hol a karavánokra nézve annak idejében valóban veszélyes lehetett.

57. kép. Kazak nők.

főtápláléka a vaddisznó, a mely még meglehetős számban tanyázik ezeknek a lapályos területeknek nádasaiban és erdő-zugaiban; a nyájakra nézve azonban kevésbbé veszélyes, s még kevesebbszer esik meg, hogy embereket támadna meg, mert — néhány szerencsétlen végű vadászaton kívül — nem hallottam effélét emlegetni. Mindazáltal a kazakok kegyetlenül félnek ettől a vadtól s minden körülmények között igyekeznek ezt a kellemetlen szomszédot lehetőleg távol tartani maguktól. Vadászattal ritkán sikerül ez, hanem e helyett egyszerűen felgyujtják a nádast s így tönkreteszik a tigris rejtekhelyeit. Ezzel még elérik azt is, hogy a lepörkölt területen a nádas üdén sarjadzik ismét fel, s ez kitünő legelőül szolgál különösen a szarvasmarha számára. Persze egyszersmind a bozót is kipusztul a területről hosszú évekre, sőt ha jól lehet legeltetni, végleg is, de hát mit törődik azzal a gondtalanul élő kazak?

Az orosz kormány ugyan valóságos önfeláldozással védi és ápolja Turkesztán gyér növényzetét, s valósággal drákói szigorral bünteti az erdőpusztítást, de hát ezen, a minden közlekedéstől távol fekvő, rengeteg kiterjedésű vidéken az ellenőrzés majdnem teljesen lehetetlen s így a bozót felgyujtásának rossz szokása lassankint teljesen erdőtlenné fogja tenni az alsó Ili vidékét.

Utogoi nádas bozótját is felgyujtották egy évvel ezelőtt a miatt, hogy néhány tigris rejtőzködött a pompás sűrűben, s aggasztotta a környék sok *kislak*-ját (téli szállását). Most már, a mint az odavalók állítják, egész a deltáig nincs több tigris, s a vidék teljesen biztos. E felett való örömüket nem osztottuk, mert a kitünő vadászatra való kilátásaink füstbementek.

A tigrisek télen messze elkóborolnak, így pl. 1897-ben az éppen Ilijszk előtt, a Keszkelen torkolatában levő bozótos szigeten ejtettek el a falu kozákjai két példányt. Az ilyen esetek azonban a ritkaságok közé tartoznak, s csak a Balchas partjainak végtelen nádas-rengetegeiben tartózkodik állandóan néhány tigris; éppen a nádasok rengeteg kiterjedése miatt úgyszólván lehetetlen őket üldözni, s ma már a pompás, hosszúszőrű bundája miatt nagyrabecsült vadat inkább csak véletlenül lehet elejteni, mint rendes vadászattal.

Táborozó helyünk környezete részben mocsaras talaj volt, a melyen a felégetés hamuja még vastag rétegben feküdt. Az új, gyér nád körülbelül egy láb magasra sarjadzott már fel, s üdezöld lepellel vonta be a lapályt, a melyből szomorúan meredtek elő a leégett füzek kormos csonkjai. A leégetett s itt meglehetősen keskeny partszegély mögött mintegy 15 m. magas lépcsővel emelkedett ki a magas plateau, a melynek már ez a szegélye is a szakszaul-steppére vallott.

Az estét és a következő reggelt cserkészéssel töltöttük, de csak a kozákoknak volt annyiban szerencséjük, hogy láttak őzeket, s szerencsésen elhibázták; nagyobb vadat egyáltalában nem ejtettünk el. Hiába próbáltam, hogy hozzájussak ahhoz a két pár szűz-daruhoz[1] (*Grus virgo*), a melyek,

[1] Kazak nyelven *turna*.

úgy látszik, itt költöttek, mert ezek a szép, de rendkívül elővigyázatos madarak azonnal elárulják ugyan magukat hangos kiáltásukkal, de ravasz játékukkal teljesen el tudják titkolni fészkeiknek pontos helyét.

Kóborlásaim elvezettek egészen a puszta pereméig, s itt ismertem meg legelőször a szakszaul sivatagok iszonyú pusztaságát.

A szakszaul kazak nyelven *szeksze-úl*, (*Haloxylon ammodendron*) mintegy 2—3 m. magas fás cserje, a mely sós agyagtalajra nő, s mondhatnám, hogy jellemző növénye az ázsiai sós pusztáknak. A törzse üde tenyészet mellett lábnyi vastagságra is megizmosodik s bizarr módon össze-vissza görbülve és nyomorodva ágaskodik a hasonlóan összetekergőzött gyökérzet felett; száraz rőzsekötegekhez hasonló ágai merőlegesen felfelé nőnek, mint a csomókban növő drótszerű galyak is, a melyeken az apró, pikkelyesen a kéreghez tapadó levélcsomócskák ülnek. Úgy ezek, mint a fiatal ágacskák végei szegényes szürkés-zöldek, holott a bokor többi része pala-szürke, ha csak a vastag kéreg valahol le nem vált s az ezüstszürke színű nyersfa villanik elő.

A térszin, a melyen a szakszaul virít, az agyagos homok-puszta. Végtelen egyhangúságban sorakoznak itt a félig kötött homok hullámos halmai, a meddig a szem ellát; a köztük levő széles völgyek talaja finoman iszapolt agyagos homokból van, s teljesen sima térszinükkel valami mesterségesen készített szérűre emlékeztetnek.

A mint a szubaerikus löszt a szél a sivatag homokjának legfinomabb porrészecskéiből hordja össze, azonképen dolgozik itt a víz ezeknek a sós agyagrétegeknek az előállításán. A tavaszi hóolvadás vize s a meleg hónapok ritka, de kiadós esői valósággal kilúgozzák a félig kötött buczkák oldható anyagait, s a víz aztán lehordja a völgybe, ott hagyja, majd elpárolog, s teljesen vízszintes és szilárd rétegben rakja le a halványsárga, dús sótartalmú s kiszáradás alkalmával összerepedező agyagot.

Ezt a térszint lepi el most a szakszaul; nem sűrűn zárt bozót alakjában, hanem ritkásan, szabálytalanul szétszórva, s egyik bokor a másiktól több méter távolságra áll.

Valami szomorúbbat, sivárabbat, mint az ilyen szakszaul sivatag, alig lehet elképzelni. Sok mértföldnyi kiterjedésben borítja ez a ritkás bozót egyhangú, szürkészöld színével a hullámos felszint; csak a szabad futóhomok egyes szalagjai szakítják meg ezt a szürke egyformaságot, s a friss barkhánok meredek élei emelkednek ki belőle merészen.

A ki behatol a bozótba, az köröskörül ezeket a kalandosan görcsös, elaggott arczulatú növényeket látja, a melyek sem fák, sem bokrok, s mintha kihalóban volnának, kétségbeesett merevséggel nyujtják száraz, seprűszerű galyaikat az ég felé. Itt-ott elpusztult törzsek hevernek, ezüstszürkévé válva a szél és a nap hatására; a földön mint tekergőző kígyók kúsznak a sötét szinű gyökerek; a száraz ágak egész halmaza hever vad összevisszaságban, s mindezek közt kopaszon terülnek el a sárga, sós agyag felcserepesedett szérűi.

Az Alpok gyalogfenyő-régiójában, a hol a bozótos területeket a tűz félig felemésztette, láttam ilyenféle képeket, de a szakszaul sivatagok vigasztalanságát ezek sem érik el.

A szakszaul rendkívül lassan nő s vaskeménységű fájának szivós és szilárd volta igazán csodálatos.[1] Évszázadok mulnak el, míg a bokor teljes nagyságát eléri, s csak ismét évszázadok multán pusztul és enyészik el ledöntött törzsöke. Az idő vasfogával való daczos küzdelem kölcsönzi a szakszaul-erdőknek ezt az idegenszerű, szomorú jelleget, a mely annyira jellemzi s a melynek hatása alól senki sem vonhatja ki magát. Csak egyszerű bokros cserje az, a mely az embert körül veszi, de a míg ennek az alakulása a buja burjánzás, rohamos fejlődés és hamaros mulandóság fogalmával kapcsolatos, addig itt a szemlélőt lépten-nyomon a legsivárabb, a legelkényszeredettebb aggság tünetei környezik, melynek nyomában jár annak hű kisérője, a hideg, rideg halál.

Növekedésről, élénk növényi életről itt szó sincs; a mereven felfelé nyúló vesszők s az azokat hordozó görcsös törzsek alig különböznek a ledőlt, korhadó romoktól, s elaggottan, kihaltan maradt itt ősidőkből ez a tenyészet, mintha valami rettentő vész vonult volna el feje felett, a mely megmeredten, elhaltan, mozdulatlan komorságban hagyta volna hátra.

Ilyen az a sivatag, a mely az Ili mindkét partján több száz versztnyire terül el, pusztán, halottan és víztelenül, mint minden életnek ellensége.

Közel a széléhez, a hol a talaj nedvessége aránylag nagy, természetesen sokkal változatosabb a dolog, de nagyon vadon is. Mindenekelőtt van itt egy rendes fa is, a turanga *(Populus diversifolia)*, a melynek 8—10 m. magas, csomós, görcsös törzsei kis csoportokban állnak üdezöld füves térségek szélén. Némely düne-völgyben tószerű, sós pocsolya vize áll, körülvéve náddal (*kamis*) vagy buzogány-sással *(Typha,* gyékény, kirgiz nyelven *jeken, gyeken)*. Másutt meg nagy területeket tüskés, kúszó bozót borít be, közülük különösen feltünik a *csingil* kedves, rózsás-viola szinű virágával. Tamariszkuszok, nagy, kékvirágú bógácsok, a sárga homoki pipacs, ürömbokrok, s még egész sereg különös kis növény díszlik a halmok oldalán, vagy pedig alja-növényzetül szolgál, mint pl. néhány rebarbara-féle — a különben oly sivár szakszaul tenyészetnek.

Ezek közül a növények közül igen sok szemmel láthatólag alkalmazkodik a talajviszonyokhoz. A míg az említett *Rheum-* és *Tussilago*-félék óriási leveleikkel árnyékolják be a talajt, s így fejlesztik ki erőteljes szárukat, addig egy finom kis növény, a melynek nevét nem ismerem, sűrű pázsittá szorongatja össze kis fehér virágait, a melyek közvetetlenül a gyök végén ülnek, s így valósággal a föld alá búvik a perzselő napsugarak elől, sőt

[1] A szakszaul olyan kemény, hogy a legjobb fejsze élének is ellenáll, de viszont olyan rideg, hogy tompa ütésre szétpattan, mint az üveg.

hosszú, szürke, dárdás levelei köröskörül kinyúlva, hegyes végeikkel összeborulnak, mintha ernyőt tartanának a finom, kényes kis virágok fölé.

A szakszaul-bozót szélén még a fauna is meglehetős gazdag. A farkas, róka, vaddisznó és az őz csapásai nem ritkák, nyulak surrannak el a bozót közt, ugró egerek (*Dipus*-félék) jelenlétéről tanuskodik a sok túrás és lik-lyuk. Elég bőséges számban népesitik be madarak is a vidéket, különösen galambfélék (*Columba casiotis* és *C. fusca*) s a jellemző fehér fekete hant-madár (*Saxicola morio* Ehrbg.). Nincs hiánya a gyíkoknak és kigyóknak sem, különösen a díszes *Scapteira*-félék látszanak itt itthon lenni, s mindenesetre gyakoriabbak, mint Ilijszk vidékén, a hol az *Eremias*-nemű gyíkok vannak túlnyomó számban.

A rovarvilág is gazdag, és pedig a *Mylabridák* és *Histeridák* látszanak a vidék jellemző tipusainak.

Azonban sajnos az alsóbbrendű állatokat itt különösen a *Tabanidák*, *Oestridák*, *Culicidák* és *Simuliák* iszonyú tömegei képviselik, vagyis magyarul mondva, annyi itt a szunyog, a szúrós légy meg a bögöly, hogy keserűvé teszik az embernek ezen a különben érdekes vidéken való tartózkodást.

Beljebb a szakszaulok közt elég gyorsan megszünik minden állati élet, s csendesen és némán terül el a szörnyű sivatag. Első látogatásom alkalmával elég messze behatoltam a szakszaulok közé gyalog és egyedül, míg egyszer csak félelmessé kezdett válni a tájkép ólomszürke egyhangúsága, s gyorsan megfordultam, hogy visszatérjek a biztos környezetbe. A szakszaulok közt való eltévedés borzalmas lehet, mert nincs semmi jel, a mely után igazodhatnánk, s az egyenletes bozót éppen elég magas arra, hogy messze kilátást ne nyerjünk. Úgy hiszem, hogy naphosszat elkóborolhat valaki ezek közt a rettentő vénhedt törzsek közt, a nélkül, hogy csak néhány kilométerrel is távolodott volna a kiindulása helyétől.

Később Szitnyikov, a kozák, elmesélte, hogy egyik vadász- és halászkirándulásuk alkalmával hármuk közül az egyik eltévedt a szakszaulban, s csak harmadnap találták meg nagy kínnal. A szerencsétlen három napig étlen, szomjan kóborolt a szakszaulok közt, utoljára minden tájékozódását elvesztette, s társai teljesen kimerülve, az őrüléshez közel s teljesen beszámíthatatlan állapotban találták . . .

A szakszaul szélén kóborolva s a földön, régi szokás szerint, nyomokat keresgélve, valamelyik agyagtisztáson mélyen benyomódott, hatalmas tigristalpak nyomait fedeztem fel. A fenevad akkor sétálhatott végig ezen a helyen, a mikor még az agyag lágy volt, tehát mindjárt a hóolvadás után, vagyis valami három hónappal ezelőtt. Valószinűleg Utogoi rejtekeit akarta meglátogatni, de aztán látva a pusztulást, visszavonult a Balchas kamis-erdeibe.

Mivel minden reményt feladtunk már, hogy tigrissel fogunk találkozni, azért még ezeknek a nyomorúságos nyomoknak is megörvendettem, s vágyakozva tekinték északnyugat felé, a merre útját vette ez a királyi fenevad. Bárcsak követhetném őt oda! . . .

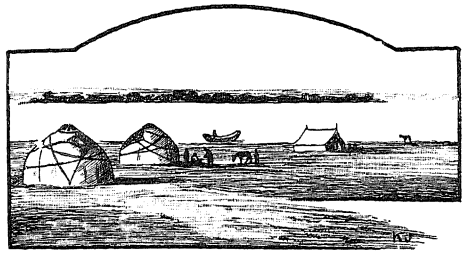

58 kép. Sátraink Kok-Dzsigde partvidékén.

Utogoi-ból rövid útunk volt *Kok-dzsigde* (zöld olaj fűz) felé, a hol tanyánkat leégetett kamis közt, régi nádasok és a part közé ütöttük fel. Néhány száz lépésre kezdődött innen a szakszaul, a melynek szélét itt keskeny gyepes térség szegélyezte. Néhány tanya visszavonuló útjában, ideiglenesen itt legelőre talált.

A Naryn-kerület volosztnoja embereinkkel egész idáig jött, s ismételten ünnepélyesen fogadott bennünket tanyánkon, a mely vízi utazásunk végpontját jelezte.

A két jurton kívül, a melyek közül az egyiket megint a kazakok állították fel embereink számára, felállítottuk ezúttal a magunkkal hozott vászonsátrat is, úgy, hogy most a kikötött lodkával együtt festői képet nyujtott expedicziónk kis táborhelye. Az utazás további folyamán azonban a különben kényelmes és praktikus sátor alig került ismét használatba, mert a benszülöttek minden tekintetben kényelmesebb és kellemesebb jurtjai mindenütt rendelkezésünkre állottak.

A leégett kamis-bozótok helyén és azoknak környezetében a folyó partján végig, mindenütt egy *Asklepias* faj burjánzott fel, a mely a kazakok háztartásában jelentékeny szerepet játszik, s néprajzi szempontból is érdekes. Ennek az egyéves, $1^1/_2$ méter magasra növekedő növénynek gyorsan fásuló szára jó rost-anyagot szolgáltat, a melyből a kazakok köteleket, zsinórokat sőt czérnát és szövetet is csinálnak. Nincs kizárva, hogy ez az asklepias-féle, a mely tekintélyes magasságra nő és még sűrű tenyészetben is jól kifejlődik, igen hasznos kultura-növény volna, de nem ez az, a miért ez a növény magára vonta figyelmemet, hanem a neve érdekes, a mely kazak-nyelven *kèndïr*-nek hangzik.

Minden turk idioma így nevezi a textil-ipari növényeket, a lent és a kendert, s ez a név megmaradt a magyar nyelvben is, mint *kender*. Ha kissé hihetetlennek hangzott, hogy a belső-ázsiai nomád népek már ősidőkben ismerősök voltak a földmívelésnek ezzel a magasfokú, hogy ne mondjam, majdnem kertészeti ágával, ím ez a kérdés most tisztázva van, mert ha a kazakok a természettől nyújtott asklepias-félék rostjait használják fel, ezzel a *kèndïr* szó eredete meg van magyarázva. A len és a kender hiányzik a belső-ázsiai flórából, s ezekkel a nomádok csak a nyugati (és pedig ária) földmívelő népek útján ismerkedhettek meg. Hogy aztán a kender szót a hasonló módon használható növényekre is átvitték, keveset törődve a botanikai különbségekkel, az csak természetes!

Vámbéry rámutatott sok közösségre, a mely a magyar nyelv és a különböző turk idiomák *primitiv* eszköz neveiben található. Kétségtelen, hogy

a „*kèndïr*“ vagy „*kïndir*“ szintén ezek közé tartozik, sőt egyike a legrégiebbeknek, a mely eredetét kétségtelenül Belső-Ázsiából veszi. Még egy hasonló s valószinűleg ősidők óta közös szót találtam az Ili alföldjén, t. i. az „*urcsuk*“ vagy „*burcsuk*“ szót, a mely nem más, mint a magyar „orsó“. Habár a török dialektusoknak ez az elnevezése ismeretes is volt, mégis örültem, a mikor a tanyák fehérnépét ezzel az „*urcsuk*“-kal láttam munkálkodni, nemcsak a szó hazai hangzása miatt, hanem az eszköz érdekes szerkezete miatt is.

Az Ili-kazakok orsójának szára a *dzsigda (Eleagnus)* vagy a *turanga (Populus)* ágaiból van, az orsó teste pedig kőből, a mi egészen prehisztorikusan fest. Ezeket az Ilijszktől nem messze, az Ili jobb partján található kövekből készítik, a melyeknek az a tulajdonsága, hogy mindjárt a fejtés után bármiféle késsel könnyen lehet munkálni, míg később nem csekély keménységüvé szárad össze Ezt a követ, a melynek tudományos neve *agalmatholit*, a kazakok *kâlïp tasz*-nak, azaz metszhető kőnek nevezik.

Valami vállalkozó szellem régebben egyszer megpróbálta ezt a szép rajzolatú, különböző szinű követ iparilag értékesíteni, s Vjernyiben alapított is egy kőcsiszolót, a melyben, LANSDELL leírása szerint, csinos dísztárgyakat készítettek. Jelenleg nyoma sincs ennek az iparnak, csak a kazakok készítik még ebből a pompás kőből kezdetleges, dísztelen orsójukat, a mely alakjára, kivitelére és rendeltetésére nézve tökéletesen hasonló azokhoz, a melyeket az archaeologusok hoznak napvilágra, mint a legősibb kultura emlékeit.

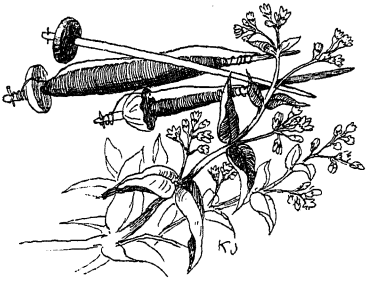

59. kép. Urcsuk és kèndïr.

60. kép. A magas szakszaul-puszták pereme.

VI. FEJEZET.

VISSZA ILIJSZKBE.

KOK-DZSIGDE tanya éppen azon helylyel van szemben, a hol az Ilinek egy régi ága, a *Csit-bakanasz* észak felé elágazik, míg maga az Ili innen kezdve inkább nyugati irányban folyik tova. A Csit-bakanasz később több ágra oszlik, de ma egészen száraz, s csak árvíz, vagy kis olvadás idején visz le vizet, mindazáltal innen lehet számítani az Ili deltáját, mert a legtöbb holt ág elposványosodott, s partjaikon rengeteg nádasok terülnek el, úgy, hogy a sivatagi jelleg helyett inkább a nádas mocsárvilág uralkodik.

Kétségtelen, hogy itt ugyanolyan körülmények uralkodnak, mint a melyeket HEDIN SVEN írt le a Tarym medencze folyóinak helyváltozásairól.

A Balchas alföldjének uralkodó szelei az északkeleti és az északnyugati; az előbbiek télen, az utóbbiak nyáron uralkodnak. Mind a két szél barkhánok és dünék alakjában viszi tovább a homokot, de mivel az északkeleti szelek a túlnyomóak, annálfogva a barkhánok inkább délnyugat felé vándorolnak, de amellett az erőforrások eredőjének megfelelően, mind jobban és jobban délfelé vonulnak. Egy pillantás az Ili-delta térképére, (a melyet az INFANTJEV hadnagy vezetésével működött expediczió készített 1851-től 1853-ig [1]), meggyőz bennünket, hogy az Ili egykori medre, a melynek a Csit-bakanaszt tekinthetjük, idők folytán mintegy 45°-ra nyomódott el nyugat felé, a mi 200

[1] Rektifikálva PETERMANN térképén. SZEWERTZOW: „Erforschung des Thian-Schan Gebirgssystems", Ergänzungsband No. 42 u. 43; 1875.

versztnyi sugarat feltéve, közepesen mintegy 100 versztnyi eltolódásnak felelne meg. A Csit-bakanasz és az Ili mai medre közti háromszögletes területet legyezőszerűen szétágazó régi folyómedrek hálózzák be, a melyek deltajelleget adnak a területnek, s a nyugat felé nyomuló főág maradványainak tekinthetők.

Az innen keletre fekvő terület, embereink bemondása szerint, tökéletesen megfelelően a térkép jelrészeinek, sajátságos keveréke a mocsárterületeknek és sivatagos pusztáknak, a mennyiben terméketlen barkhánok és puszta szakszaulbozótok váltakoznak nádasokkal, sóstavakkal és mocsaras mélyedésekkel. A mi éghajlatunk alatt ilyenféle dolgokról nem igen lehet fogalmunk, de Ázsiában napirenden van, hogy a látszólag legellentétesebb szélsőségek minden átmenet nélkül érintkezzenek egymással, úgy, mint itt is a teljesen száraz sivatag mellett ott találjuk a művelésre alkalmatlan mocsárvidéket.

A mennyire az Ili nádasait megismerhettem, úgy látszik, hogy ezek a kamis-erdők tavaszszal bőségesen víz alá kerülnek, de azután késő ősz felé lassankint kiszáradnak.

Télen, november hó második felében, vagy legkésőbb deczember elején az Ili befagy, azért az ilijszki kozákok az ő vadászataikat rendesen szeptembertől novemberig rendezik. Ebben az időszakban ugyanis valamennyi kamis-erdő legalább annyira kiszárad, hogy járható lesz. Mikor mi ott jártunk, az átjárás vagy egyáltalában lehetetlen, vagy legalább rendkívül veszélyes lett volna. Igazi, állandó mocsarak tehát, úgy látszik, nincsenek, hanem a víz az elmondott módon oszlik el, s csakis a nádasoknak nyujt elegendő életfeltételt. Tanyánktól északra, a *Kara-turanga* (Fekete nyárfa) nevű tanyahelynél teljesen megszűnik az Ili-menti erdőség, a minek nem tudom más okát adni, mint hogy a folyónak ezen legfiatalabb ága mellett még nincs a terület kellő magasságra feliszapolva. A mély helyek, a melyek a tenyészet főidejében (márcziustól júniusig) teljesen, és pedig több lábnyi mély víz alatt állanak, nem alkalmasak bokor- és fa-növényzet fejlődésére. Azok a területek pedig, a melyek túlságosan magasak, hogy a folyóhozta víz áldásait élvezzék, itt, Belső-Ázsia klimája alatt, képtelenek a növényélet táplálására. Erdőt tehát az Ili völgyében csakis az olyan helyeken látunk, a hol a folyó vagy szigeteket töltött fel, vagy a meredek löszpartokat tarolta annyira le, hogy közepes magasságú terület keletkezik, a mely nincs mesze a folyó, vagy a talajvíz szinétől.

Az előbb megemlékeztem a togoiokat szegélyező s a folyó régi futását jelző meredek falakról.

A falak magassága szerint, a mely esetleg 20 métert is elérhet, változik a felette levő terület vegetácziója. Annak az abráziós területnek alacsonyan fekvő porfirszikláin kívül, a mely a Csú-Ili hegyrendszert összeköti az Altyn-Imel és az Alaman-lánczokkal, a többi terület magas partjai váltakozó homok és lösz rétegekből állanak. A Talgara, Keszkelen, Almatinka stb. folyók bevágásaiban ezt jól fel lehet ismerni. A míg a sivatagoktól nagyobb távolságokban a lösztakaró hatalmas, addig a sivatag kötetlen

homok-térségei felé mindinkább elvékonyodik, s mind több és több közbetelepült homokréteget találunk benne. A fennebb említett folyócskák részben már annyira bemélyítették völgyeiket, hogy a környezetet többé árikokkal öntözni teljes lehetetlenség. Felmerült az a terv, hogy megfelelő duzzasztóművekkel a folyók felszinét újra felemeljék, de csakhamar el kellett ejteni ezt a tervet, mert a folyók alul olyan laza homokba vájták medrüket, hogy ez az anyag semmiféle duzzasztásnak sem képes ellenállni. A hol azonban a löszterületeket nem lehet öntözni, vagy a hol nincsenek a közelben hegylejtők, a melyekről elegendő víz szivároghat le, ott a különben termékeny lösztalajból kiaszik minden, s csúnya, az európaiak előtt sivatagnak tetsző üröm-steppék keletkeznek.

Ezek a körülmények uralkodnak az Ili vidékén is. A hol a togoiok aránylag keskenyek, s mögöttük a szakszaul-sivatag dombjai, vagy éppen a Batpak-plateau nyulványai emelkednek, ott az olvadás vizéből elég nedvességet kapnak, hogy a füves steppék növényzete kifejlődjék. Ha azonban a háttérben fekvő terület alacsonyabb, akkor iszappal és löszlerakodásokkal fedett talaján csak a *csi*[1] szegényes növényzete, vagy az üröm-puszta virít, míg végre még kisebb mélyedés esetén a környező terület homokbuczkái az évenként árvízzel ellepett területre nyomulnak s ott homoksivatag és mocsár békességben megélnek egymás közvetetlen közelében. Természetes, hogy ebbe Turkesztán sajátságos klimája is elhatározó módon belejátszik. Ez a klima teljesen kontinentális, és jellemzi a csapadék rendkívül csekély volta, a nagy nyári forróság, a hőmérséklet hatalmas napi és évi ingadozása, s a párolgás túlnyomó mennyisége a csapadék felett.

A többször említett trópusi hőség hatásainak ecsetelésére, hosszú számsorok és statisztikai adatok helyett, idézem Franz von Schwarz szavait, a ki a már említett „Turkestan" cz. munkájában szól erről. „A mi itt Turkesztánban a talajnak és az egyes tárgyaknak a nyári hónapok alatt való felmelegedését illeti, arról nehéz fogalmat alkotni. Az ember azt hiszi, hogy sütőkemenczében van, s a tüzes forróság keresztül hatol a legvastagabb csizmatalpon is. Turkesztán benszülöttei azt tartják, hogy csak azon a nyáron várható jó aratás, a mely előtt már májusban, háromszor egymásután keményre lehet sütni a tojást a homokban, egy nap alatt. Middendorff úgy tapasztalta, hogy ehhez 85° C hőség legalább egy órán át szükséges. Egyik utazásomból sem tértem haza égési sebek nélkül a kezemen, a miket észlelések alkalmával a prizmakör vigyázatlan érintésével szereztem. Forró nyári napokon gyakran megfigyelhetjük, hogy a benszülöttek udvarán szanaszét heverő lóganéj, a napsugarak közvetetlen hatására meggyulad".

Ezeket az adatokat az Ilijszkben és az Ili-kiránduláson szerzett tapasztalataimmal teljesen és tökéletesen igazolhatom. A míg itt-tartózkodásunk

[1] Lasiagrostis splendens.

kezdetén az árnyékban még elég kellemes 18—25° hőmérséklet volt, addig a napon már akkor is felment a hőmérő 49°-ra. A folyón való utazás ideje alatt a dolog mind rosszabb és rosszabb lett, mert a lendítő hőmérő állandóan 30° C körül mutatott, s a legnagyobb hőmérsékletet május 31-én *Bazar-bikjében* mértem, s ez 34° C volt, hollott ugyanekkor a napra kitett hőmérő 54·5° C-t mutatott. Természetes, hogy a hőmérő kéneső-gömbjénél az inszolációt jobban érző tárgyak még sokkal jobban felmelegedtek, s minthogy a puska csöve, meg a lószerszám vasrészei valósággal izzók voltak, elképzelhetjük, hogy a sivatag homokja is oly nagyon felmelegedett, hogy abban bizony bátran meg lehetett a tojást napjában háromszor keményre főzni.

Mindazáltal ezek a gyilkos hőmérsékletek nem éppen elviselhetetlenek; először is a nagy szárazság mérsékli a meleg hatását, másodszor pedig a napi hőingadozás olyan erős, hogy az éjjelek hűvös levegőjén a test mindig felfrissül, s a napi legnagyobb hőmérsékletek elviselésére újból alkalmas lesz. Az éjjelek rendesen meglehetősen alacsony hőmérsékletűek, és sohasem volt a sikságon való tartózkodásunk ideje alatt éjszaka melegebb, mint 18° C; néha azonban nagyon leszállt a hőmérséklet, s a következő maximumokat (árnyékban) és minimumokat jegyeztem fel:

Ilijszk,	május	16-án	max.	+ 44°	C	min.	+ 13·5°	C
„	„	19-én	„	+ 32°	C	„	+ 3·7°	C
Kok-dzsigde,	„	28-án	„	+ 42°	C	„	+ 9·4°	C
Bazar-bikje,	„	31-én	„	+ 34·5°	C	„	+ 10·0°	C[1]

Ennél az esteli lehülésnél, a mely közvetetlenül napnyugta után, minden átmenet nélkül köszönt be, s ezért nagyon erősen, szinte kellemetlenül érezhető, még sokkal jobban mérsékli a forróság hatását a levegő rendkívüli szárazsága. A bőr felszínéről oly heves az elpárolgás, hogy izzadság úgyszólván nem is érezhető az ember testén, mert azonnal eltávozik. Hogy ez a gyors párolgás a testre hűsítőleg hat, könnyű belátni, s mindaddig, míg a test kellő mennyiségű nedvességet képes kiválasztani, addig a meleget inkább csak fizikailag érezzük, a nélkül, hogy ez kellemetlen és bágyasztó volna. Kellemetlenné csak akkor válik a dolog, ha a bőr kezdi tevékenységét megszüntetni, s forró és száraz lesz, a mi akkor következik be, ha az ember nem iszik eleget. Magam, a ki nagyon sovány és szikár szervezetű vagyok, többször éreztem ezt a sajátságos lázas forróságot különben teljes jó közérzés mellett s mindig úgy képzeltem, hogy ilyesvalamit érezhet az, a kit elevenen megsütnek.[2] Hogy milyen óriási jótétemény a levegőnek ez a szárazsága, csak az fogja igazán méltányolni, a ki nagyobb ned-

[1] Ugyane napon délben a napon + 54·5° C.

[2] Bőséges teázás biztos ellenszere a hőség kellemetlen hatásának. Akármilyen paradoxnak látszik is, az oroszok a *forró* teát dicsérik *hűsítő* hatása miatt, mert hisz éppen ez fejleszt bőséges izzadságot, a mi a testet hűti.

vességű időjárást is élvezett már ilyen meleggel. Már ha az eső esik is, a mi pedig rendesen általános lehüléssel jár, mindenki ernyedt, álmos lesz, s a rendes ruganyosság gyorsan elenyészik; még inkább éreztem azonban ezt a nádasokban, a hol az álló víz felett a levegő meglehetősen telítve van párával. Ilijszkbe való visszatérésünk után eltökéltem, hogy néhány kis madarat (*Acrocephalus dumetorum*, *Cyanecula suecica* és *Motacilla citreola*) behatóbban meg fogok figyelni, s azért ezeknek titkos rejtekhelyein, a sűrű nádassal összekúszált kecskefűz-bozótban sokat kellett bújkálnom. Itt térdig a barna, langyos pocsolyavízben állva, a majdnem áthatolhatatlan növényrengeteg árnyában sokkal jobban éreztem a forróságot, mint künn a szabad pusztán, a hol pedig a napsugár könyörtelen forrósággal tűzött le a fényes égről. Ámbár teljesen mozdulatlanul álltam, hogy az állatok életét és működését itt a fészkük körül megfigyeljem, mégis azonnal patakokban ömlött rólam az izzadság minden pórusomon keresztül, sőt a mi még sohasem történt velem, a szemüvegem, a melyet a szemgyuladás megakadályozása végett viseltem, azonnal behomályosodott, s minduntalan törülgetnem kellett. Mindez tanusítja, hogy a nádas rengeteg növény-khaoszában, közvetetlenül a langyos víz felszine felett, sokkal, de sokkal nedvesebb a levegő, mint künn a szabad pusztán.

A levegőnek ez a nagy szárazsága áll a növényzet kifejlődésének is útjában, s ez kölcsönöz az ország nagy részének sivatag jelleget; mert a folyókból nem képes annyi elpárologni, hogy ilyen óriási területeken nedvessé legyen a levegő. Nem érdektelenül világítja meg ezt a dolgot az a pszichrométer-leolvasás, a melyet május 26-án Kok-dzsigdében végeztem. Ez a hely, a mint már említettem, közvetetlenül a folyó partján fekszik; mindkét oldalon lábnyi mély vízzel fedett kamis-bozót, s hátunk mögött a folyóval párvonalosan, széles mocsár-pászta huzódott el, alig néhány száz lépésre jurtjainktól. Mindazáltal a nedves hőmérő 18·9° C-t, a száraz pedig 25·3°-ot mutatott, a mi körülbelül 53% nedvességnek felel meg oly vidéken, a mely, legalább a mi fogalmaink szerint „nedves" tartoznék lenni.[1]

Így aztán könnyen érthető, hogy egy hatalmas, bővizű folyam mindkét partja, közvetetlenül a folyam mellett vigasztalan sivatag, a mely teljesen terméketlen, s beláthatatlan időkre el van zárva a kulturától.[2]

De térjünk vissza karaván unk sorsához!

[1] Összehasonlításképen említjük, hogy hazánk egyik legszárazabb helyének, Balaton-Füredne k közepes nedvessége az egész év folyamán 72%. Pszichrométerem azonkívül nem is volt tökéletes, mert nem volt szellőztetésre berendezve, a mi pedig szélcsendes időben tetemesen nagyobb nedvességet szolgáltat a valóságnál.

[2] Az Ili hidja Ilijszk mellett 260 m. hosszú, s a folyó szélessége csak kevéssel kisebb ennél, de mélysége 7—8 m. A folyó közepes mélysége alsó folyásában csak 1—1½ méterre rúg, de természetesen itt számtalan ágra szakad, szélessége sok helyen 1 km.-nél is többet tesz.

Három napig (május 26-tól 28-ig) maradtunk Kok-dzsigdében, s ezalatt a vidéket jártuk be. A míg STUMMER DR. és én először a szakszaul-bozótot vettük tanulmány alá, addig a két kozákot leküldtem a folyón lefelé, hogy a Kara-turanga vidéki nagy nádast kutassák át. Egész napi kirándulásukból hazatérve, kevés örvendeteset tudtak mondani. Minden nádas víz alatt, vad semmi, de annál több moszkitó és megint moszkitó, így jelentette PAGUDJIN. Nekünk a szakszaul-bozótban több szerencsénk volt. DR. STUMMER a rovarvilágot nagyon érdekesnek találta, míg engem inkább a rendkívül gyér, de annál vonzóbb madárvilág érdekelt. Az egyik kiránduláson sikerült egy kigyászó sast (*Circaetus gallicus*) elejtenem, a melynek előfordulása Szemirjecsben eddig nem volt ismeretes, azután meg egy halász-sas (*Pandion haliaetus*) fészkét fedeztem fel egy száraz nyárfa tetején, a mi azután a szakszaul-bozót mélyén eredményes vadászatra vezetett.

A mint BARLU-BAI és a minket kisérő volosztnoj mondotta, a tanyánk közelében levő aulok körülbelül az utolsók, a melyek a Balchastól a hegyek felé vonultak, s így a visszautazásra s a szükséges tevék beszerzésére kellett gondolnunk.

Előbb azonban a lefelé való utazás alkalmával látott erdőket még egyszer meg akartam látogatni s azért május 28-án PAGUDJIN és ELLY-BAI kiséretében felfelé lovagoltam a folyó mentén, hogy kedvező táborhelyet keressünk. Itt, a mennyire csak lehetett, magát a folyó partját követtük, a melynek a szárazföld felőli szegélye, ha lehetséges, még vadabb növényzetű volt, mint a víz felőli oldal. Feltünő volt az állat-élet szegénysége ezen a különben kedvezőnek látszó területen, mert néhány pár üstökös réczén (*Fuligula rufina*) s néhány galamb módjára keresztülrebbenő talpas tyúkon (*Pterocles arenaria*) kívül alig mutatkozott madár, s különösen az erszényes czinke és nádi sármány-félék, a melyeket különösen reméltem, hogy találni fogok, tündököltek teljes távollétükkel. Nagyobb emlősök nyomaira csak gyéren bukkantunk, s csak jóval utogoji tanyahelyünk felett, a hol már lefelé való hajókázásunk közben is bebarangoltunk egy félsziget forma területet, a *Bazar-bikje* nevű partszegélyen láttunk többet. Ez a sűrűn bebozótosodott sziget a parthoz volt nőve, s a togoitól egy régi, száraz, növénytelen folyamág választotta el, a melynek iszaptalaján vaddisznó, őz, farkas és vadmacska (*Felis caudata* Gray), sőt egy borz nyomai is látszottak. A kopaszra égetett togoiok között ez az egyetlen megmaradt rejtekhely a nagyobb vadak számára, s azért ez a hely különösen alkalmasnak látszott az emlősök vadászatára; nem maradt tehát más hátra, mint alkalmas tanyahelyet keresnünk, a mit meg is találtunk a sziget alsó végén levő széles homok-zátonyon. Miután megfürödtünk az Iliben s sommásan megebédeltünk, megindultunk visszafelé, és pedig most a magas plateau szakszaul-bozótja közt, a mely az üde parti növényzet után most még szomorúbbnak tünt fel. Alkonyat felé betértünk az egyik aulba a szakszaul-bozót szélén egy pohár airanra, azután

teljes sötétségben érkeztünk vissza tanyánkra, a hol DR. STUMMER aczetilén-lámpájával nagyban űzte az éjjeli bogarászást.

A következő reggel áthurczolkodtunk a *Bazar-bikje* tanyára, fájó szívvel vevén búcsút jó öreg lodkánktól, a melyet távozásunk előtt nagylelkűen a volosztnojnak ajándékoztunk. A nehéz dereglyét majdnem lehetetlen lett volna visszaszállítanunk innen, s azért ajándékozásunk nem volt más, mint üres kérkedés, a mit azonban az érdekeltek mégis megelégedett köszönettel fogadtak.

Bazar-bikjében ismét három napig maradtunk, május hó 31-éig. A fennebb említett homok-partot nem használhattuk táborhelyűl, mert a hozzá járó csapás posványos és hat tevénk számára tulságos süppedős volt. E helyett a leégetett kamis felett, magas fűzfa-bokrok közé, egészen kedves helyen ütöttük fel jurtunk sátorfáját.

Mivel útközben még többször lesz szó a jurtról, a belső-ázsiai nomád népek praktikus nemez-sátoráról, a melyet egyaránt használnak a kirgizek, kalmükkök és turkmenek, azért itt röviden leírom. A *jurt*[1] kifejezést tulajdonképen helytelenül használják a sátor megnevezésére, mert azt a kirgizek *üj*, vagyis *ház* néven nevezik, holott a *jurt*, vagy *dzsurt* szó lakást, vagy otthont jelent. Az irodalomban meghonosult *kibitka* elnevezés orosz eredetű és semmi köze sincs a benszülött csagatáj elnevezésekhez.

Az *üj*, vagy hogy megtartsuk a közkeletű elnevezést, a jurt két részből áll: favázból, meg egy csomó nemez-takaróból, a mely a tulajdonképeni sátorfedelet teszi.

A jurt felállítása alkalmával először a *kerege* nevezetű kerek rácsfalakat állítják fel, a melyek a „gólyaorr" módjára összerótt, szíjakkal összekötött léczecskékből állnak. Ezeket egyszerűen a földre állítják, egymással összekötik, s a fal két összehozott végét a négy durva deszkából összerótt ajtó-kerettel (*ésik*) fogják egybe. A jurt nagyságát rendesen ezeknek a *keregék*-nek, vagy *khanat*-oknak (szárnyaknak) a száma szerint ítélik meg, a melyeknek hossza kiegyenesítve 3—4 méter. A rendes jurt négykeregés, azaz oldalfalazata négy keregéből áll, úgy, hogy kerülete 12—14 méter, átmérője pedig 4—5 méter, de vannak ezeknél jelentékenyen nagyobb jurtok is, egész 8—10 khanatosak, a melyeknek belső átmérője 10 méternél is többet tesz ki.

Ha a keregék már rendes körben fel vannak állítva, akkor felső végük sekély behajlásán át kötéllel, az úgynevezett *baszkur-arkán*-nal szilárd gyűrűvé kötözik össze. Ezután villásvégű hosszú doronggal (*bakan*) valami $1^1/_2$—2 m. átmérőjű fagyűrűt, az úgynevezett *csangarak*-ot emelik fel kellő magasságra, mert ez lesz a sátor tetejének befejezése, s egyszersmind a füst kieresztésére

[1] Helyesebb a magyarban a tiszta török *jurt* szó használata, mint az irodalomba becsempészett *jurt-a*, *jurt-e* szláv, vagy német képzésű alaké.

szolgáló nyilás. A *csangarak*-ot egymáson keresztbe tett, ívesen meghajlított botok *(kuldur uviis)* merevítik meg, külső peremén pedig lyukak (*köz* = szem) vannak, a melyekbe hosszú, tetőalakban meggörbített póznák hegyes végét dugják, s ezeken nyugszik a nemez-fedél. Ezek a botok természetesen a jurt nagysága szerint különböző hosszuságúak és különböző számúak, s nevük *uuk*[1]. Alsó végük át van lyukasztva, s ezen keresztül húznak kecskeszőrből készült tarka zsinórdarabokat, *(uuk-bau)*, a melyekkel a *kerege* botok keresztezésének helyén, ott, a hol két ilyen bot keresztezi egymást, odakötözik őket.[2] A négykhanátos jurtnak mintegy 60—70 uukja van, s a jurt felállításának az a legfontosabb titka, hogy a *csangarakot* olyan czentrálisan tartsák, hogy minden *uuk* egyforma hajlással, egyenletesen helyezkedjék el a *kerege* széle felett.

Ha a favázat, a mely valami óriási madárkalitkához hasonlít, felállították, akkor csak a sajátságosan szabott és megfelelően összevarrt nemeztakarókat húzzák rá, s azzal a ház készen van. Gazdagabb jurtok belsejében még mindenféle diszítményeket is találunk, a melyek közül kettő csak a legnyomorúságosabb jurtok belsejéből hiányzik. Az egyik, a *baszkur-türme*, igazán csak dísz, a mely mintegy lábnyi széles, kék, fehér, vörös és fekete, díszesen szőtt gyapjúszövetből áll, rojtokkal kivarrva, a melyet a tetőpóznák alsó görbületére erősítenek, hogy vele azoknak a keregével való összeköttetésüket köröskörül eltakarják. A másik általános elterjedésű szerkezet inkább praktikus czélokat szolgál. Ez egy különös módon varrt gyékény-lepel, a melyet a csí-fü (Lasiagrostis splendens) hosszú, merev száraiból készítenek, azért cí-nek is nevezik (magyar csuhi). Jobb jurtokon az egyes szárakat tarka gyapjúfonállal fonják be durva minta szerint, a mi egészen csinosan fest, s a jurt belsejének tarka, barátságos tekintetet kölcsönöz. Az ilyen csíket *orauli-csík*-nek, azaz diszített csíknek nevezik. A csíket felgöngyölítve szállítják, s felállításkor az ajtófélfához erősítve az egyik végét, körülcsavarják vele a keregét úgy, hogy bizonyos falburkolat gyanánt szolgál, a mely a jurtot jobban védelmezi, mint a kerege fejnagyságú négyszögletes nyilásaival, a hol kutyák, gyíkok stb. kényelmesen bebújhatnak.

A jurtot borító nemez-takarók rendesen szürkeszinűek s csak az előkelő jurtokon hófehérek. A nemez (*kigiz*[3]) majdnem hüvelyknyi vastagságú, de elég puha és hajlékony, akár a posztó, s azért kitünő védelmet nyujt

[1] Tulajdonképen *Uguk*, azzal az alig hallható g-vel, a mivé az arab *ghain* betű gyengül a török szavakban.

[2] A kalmükköknek különben teljesen hasonlóan szerkesztett jurtja még annyiban tökéletesebb, hogy az ugukok vége bőrszalagokkal van ellátva, a melyeket egyszerűen csak ráhúznak a kerege botjainak végére, holott az uguk-ok végét a kerege-botok keresztezésénél fúrt lyukba illesztik bele. Ezzel az uguk-ok felkötözgetésének fáradságos munkáját megtakarítják.

[3] A g éppen úgy, mint az előbb, alig hangoztatva, tehát „kíz".

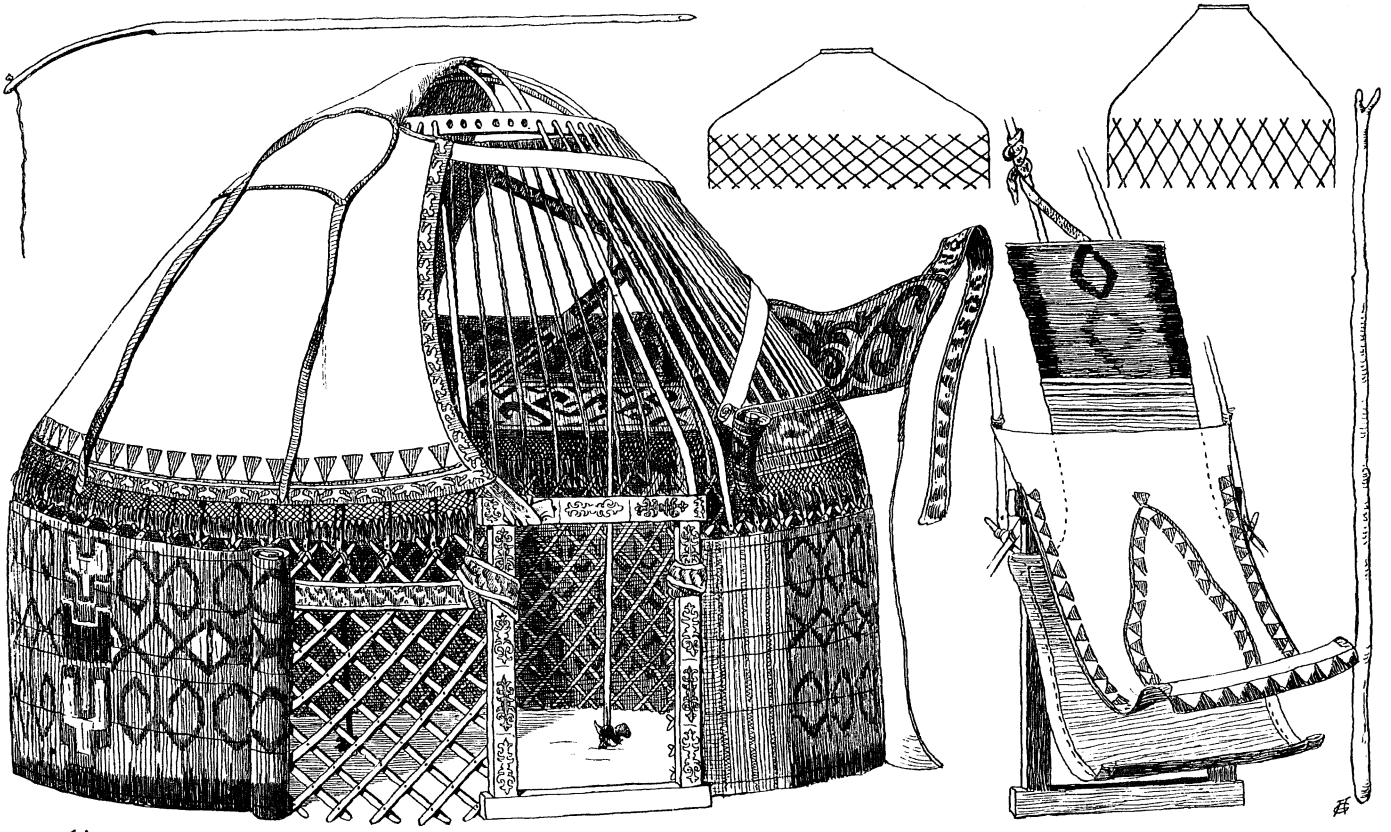

61. kép. A jurt szerkezete.

Az ajtófélfához (*ésik*) erős szalag (*baszkur arkan* vagy *ban*) fűzi az oldalfal farácsozatát (*kerege*), melyet részben a színes csuhi-fonat (*oranli csi*) takar el. Hajlított pálczák (*uuk*), melyek felső vége a kémény-abroncs (*csangarak*) szemeibe (*köz*) illik, viselik a tetőt fedő nemez (*üzuk*) terhét, míg a háttérben az oldalfal belül díszített nemeztakarója (*tuuluk*) és alatta a *baszkur türme* széles rojtos szalagja látszik. A kéményt félig fedi a nemez *tünlük*, a tetőről lenyuló kötelek (*dzsil-ban*) az alkotmány leerősítésére szolgálnak. Az egyes rajzok az ajtó szerkezetét (*ésikden mojnü*), a *bakan*-t és egy *uuk*-pálczát ábrázolnak. A vázlatos rajz a felállítás módozatait mutatja be: kinyujtott keregével a jurt tágas, de alacsony, összetolttal pedig magas, de szűk.

úgy a nap és eső, mint a hideg ellen. A négykhanatos jurt takarója rendesen 6 darabból áll, és pedig három darab az oldalfalakra jut s ezeket *tuguluk*-oknak nevezik, két darab teszi a kupola alakú fedelet (*üzuk*) és egy kis négyszögletes darab, a *tunluk* vagy *tünlük* pedig a füstöt kieresztő nyilás befedésére szolgál. Ezeket a nemezdarabokat tarkaszövésű, széles szalagokkal *(bau)* feszítik a jurt vázára. A takarókat belső oldalukon sokszinű nemezdarabok rávarrásával diszítik, persze úgy, hogy ez belülről látszik; csak az *üzuk* daraboknak, a tetőfedőknek van keskeny, diszes szegélye, a melyet kifelé alkalmaznak. Az egyes darabokat széleikkel egymás fölé fektetik, s a legfelső darab, a melyet díszes *bau* helyett durva kötéllel (*arkan*) látnak el, az egész befedés külső megerősítésére szolgál, de ezt még azonkívül az oldalfalakon végigfutó kötéllel is szorosan lekötik.

A négykhanatos jurt felállítása gyorsabban megy, mint annak leírása. Alig tíz percz alatt tökéletesen készen áll a jurt, ha csak elég *női kéz* dolgozhatik a felállításán. Mert mint minden munkát, úgy a jurt felállítását is a *mardzsák* (nők) végzik, s a férfiak legfeljebb annyira ereszkednek le, hogy a *csangarakot* emelik a *bakan*-nal magasra. A míg a nők a gyakorlat folytán nagy ügyességet tanusítanak a sátorütésben, s azt nagyon rövid idő alatt kifogástalan kerekségben s a szükségnek megfelelően magasabbra és szűkebbre, vagy alacsonyabbra és szélesebbre tudják felállítani, addig a férfiak, ha maguknak kell felállítani a jurtot, roppant ügyetlenek, s az általuk épített sátor rendesen igen hiányos alakú. Ez az oka, hogy a tábor felállításához mindig nőket rekvirálnak, ha csak némi közelségben is lehet ault találni.

A négykhanatos jurt súlya átlag 150 kg., vagyis egy teve-rakomány; de mivel a rakodás alkalmával úgy is szükség van nemez-takarókra, azért pl. egy hat tevés karaván málhája közt két könnyű jurt alig tesz számot, annyira eloszlik a sok nemez-takaró a tevéken.

Vjernyiben vásárolt négykhanátos jurtunk elég tágas volt, hogy három kényelmes tábori ágyunkat s egy lecsapható asztalt állíthattunk fel benne, de azonkívül jutott még hely benne különféle böröndöknek, gyűjteményes ládáknak stb is. A jurt magassága a közepén körülbelül 4 méter, s a kerege körülbelül a mell magasságáig függőlegesen áll, úgy, hogy elég hely van, és az ember magát mintegy valóságos szobában érezi. A kerege botjainak végeire mindenféle dolgot fel lehet akasztani, s így a jurt a legkényelmesebb utazóház, a melyet csak elképzelhetünk. A fűzfa-póznákból gondosan készült s művészileg összekötözött jurt oly szilárd, hogy még a legerősebb viharokat is kiállja, különösen, ha a *csangarak*-ra erősített *dzsil-bau*-okat vagy viharköteleket is kikötik, s velük a csangarakot mintegy lehorgonyozzák.

Habár így elég kényelmes lakásunk volt, testi ellátásunk mégis több tekintetben hiányos volt. Bőven el lévén látva konzervekkel, tulajdonképeni szakácsot nem hoztunk magunkkal, különösen mert azt hittük, hogy Ilijszkben

könnyen találunk kisegítőt. Az egyszerű oroszok azonban egészen különös módon főznek, t. i. nem készítenek minden étkezéshez külön ételeket, hanem egy füst alatt, korán reggel az egész napi szükségletet elkészítik, és pedig nem takarék-tűzhelyen, hanem hatalmas sütőkemenczékben mindent teljesen megfőzve.

Nyáron azonban, úgy látszik, nem igen végzik a főzésnek ezt a sajátságos nemét, a mi a forró klima alatt nem éppen csodálatos, hanem azt a kevés meleg ételt, a mit nyáron elköltenek, az udvaron nyilt tüzön készítik, feltéve, hogy eső, vagy homokvihar ebben meg nem akadályozza őket.

Habár az orosz konyha nagyon ízletes, azok a kozák nők, a kiket gyors egymásutánban alkalmaztunk konyhánkon, nem tudták megnyerni ízlésünket, mert minden nap más és más kvalifikálhatatlan kotyvalékkal leptek meg bennünket. Meggyökerezett s határozott ellenszenvem van az expedicziók konyha-ügyeinek vezetése ellen, s azért ezt mindjárt kezdetben visszautasítottam; két társamnak, úgy látszik, szintén nem volt valami nagy hajlandósága erre, s így Ilijszkben valósággal csak teával, tojással, konzervekkel éltünk, meg az atamanok adományaival, a kik gyakran vendégeltek meg hallevessel, stb., a minek ellenében viszont konyakkészletünket dézsmálták meg alaposan. Kirándulásunk alatt azonban még jobban éreztük a szakács hiányát, mert a kozákok ugyan ügyes „sztepnyák"-ok, azaz pusztázók, de tisztességes, európaiaknak is élvezhető kosztot nem voltak képesek számunkra előállítani. Csak KLIPPERT fejtett ki itt némi tehetséget; az a *saslik* (nyársonsült), a mit ő készített, még sok tekintetben gyenge volt, de a *„zsarkoe"* nevezetű, vízzel párolt orosz „sültje" csakugyan kitünő volt. Életmódunk különben ezeken a kirándulásokon nagyon egyszerű volt. Reggel tea, délben ebéd, de csak akkor, ha táboroztunk, különben a fő étkezésre csak estefelé kerül sor. Étlapunkat igen kellemesen bővítette a *kumisz* meg az *airán*, a mit a nomádoktól szereztünk be. A *kumisz* tudvalevőleg megerjedt lótej; igaz, hogy kellemesen savanyú és üdítő ize van, de mégis eléggé szeszes ital, s különösen éhomra élvezve, fejfájást, lustaságot és álmosságot okoz. Ezért szívesebben ittuk az *airánt*, a mely főtt és kihülés közben megaludt juhtejből van, s az aludt tejhez hasonló, rendkívül tápláló és frissítő italul szolgál. A nyári hónapokban az *airán* és a *kumisz* a kirgizek egyedüli tápláléka, a kik hihetetlen mennyiségeket képesek belőlük meginni. A KOBLAN-BATYR nevű hősről szóló kazak eposz ezt a hőst akképen jellemzi, hogy elmondja róla, hogy egyszerre két *turszuk* (bőriszák) kumiszt tudott meginni, a mit, tekintettel arra, hogy egy *turszuk* mintegy 8—10 liter ürtartalmú, csinos kis virtusnak lehet mondani. A kazak hőst azonban lepipálja a kirgizek kedvencz hőse, az óriási MANASZ. BATIR-MANASZ úrnak ugyanis akkora volt mindig az ő szomjúsága, hogy csak tíz *csanacs*[1] kumiszszal tudta eloltani!

[1] A *turszuk* kara-kirgiz neve.

A mi embereink is, élükön BARLU-BAI-jal, rajongtak mind a két nemzeti italért, s mindig ki tudták csinálni, hogy a tanyáról megugrottak s felkeresték a legközelebbi ault, a minek később még kellemetlen következményei is voltak. *Bazar-bikjé*-ban, a hol leginkább csak gyalogosan barangoltuk be a vidéket, rábeszéltek az emberek, hogy mivel a mi táborunk körül nagyon rossz a legelő, küldjük át a lovakat, különösen éjjelre, a legközelebbi aulba, a mely a magas térszinen volt, s a hol a lovak állítólag jobban felüdülnek. A gazembereknek ezt az önző tanácsát annál is inkább megfogadtam, mert be kellett látnom, hogy a rovarok annyira összegyötrik ezeket a szegény állatokat itt a nádasban, hogy pillanatnyi nyugalmuk sincs, s napról-napra rosszabb lábon állanak. Tény, hogy nyár elején az Ili völgyében lehetetlen az állatokat legeltetni.

A szunyogok valóban kegyetlenül megkínoztak bennünket, s különösen éjjel a jurtban hallatlan zümmögést vittek véghez ezek a vérszopók. SEELAND tanácsosné Vjernyiben valósággal anyailag gondoskodott rólunk, a mikor a *marli* nevezetű fátyolszövetből zsákokat varrt a számunkra, a melyeknek védelme alatt legalább éjjel nyugodtan alhattunk; de vacsoraközben kénytelenek voltunk vagy rovarport vagy nedves nádat égetni, úgy, hogy ennek füstje reánk jöjjön, különben nem lettünk volna képesek a vacsorát örökös vakarózás és hessegetés nélkül elkölteni. Egyébiránt ez csak a kezdete volt a szunyogéletnek, mert embereink nem győztek eleget mesélni a szunyogoknak arról a rengeteg mennyiségéről, a mely júniusban és júliusban lepi el ezt a vidéket. Ezeknek a kedves kis állatkáknak kazak neve *massza*, s valóban el lehet mondani róla, hogy: nomen est omen.

A nagyobb vadra való vadászat itt sem vezetett eredményre, a mit annak lehetett tulajdonítani, hogy a hőség napfelkelte után azonnal olyan nagy lett, hogy az állatok inkább a hűvös éj folyamán jártak legelni. Sajátságos, hogy a nappal forró óráiban mennyire elhallgat itt minden állati élet, még madarakat sem lehet látni, talán néhány kánya (milvus) és varjú *(Corvus frugilegus* és *cornix)* kivételével. Még igazi nappali madarak is éjjeli életet folytatnak itt, s azért az énekesek is csak a sötétség beköszöntével hallatják hangjukat. Különösen feltünt az alkalmazkodásképessége egy kék czinkefélének *(Cyanistes thianschanicus Sev*[1]*)*, a mely nagy számban fészkel a nádasban és a füzes szigeteken. Nappal soha sem lehet hallani ezeknek a kis állatoknak erős, a mi szénczinkék hangjára emlékeztető szavát, hanem a mint lement a nap, hangzik tőle a berek, s hallani egész éjjel, napfelkeltéig, a mikor a perzselő forróság kezdetével ismét elhallgatnak.

A csapások számából arra következtettünk, hogy sok farkas lehet a bozótban, azért sztrichnines csalétkeket raktam ki éjjelre, és csakugyan sikerült is egy termetes hímfarkast elejtenünk, a melyen még rajta volt egész téli bundája. Az idevaló farkasok semmiben sem különböznek az európai alföldeken élő testvéreiktől.

Az előbb említett bozótos szigeten rendezett hajtóvadászatunk nem járt eredménynyel, de mégis olyas történt, a mit el kell mondanom. Abban a korábban leírt száraz folyómederben haladtunk a sziget vége felé, a mikor egyszerre a tavaszi árvizekből visszamaradt pocsolyák egyikében élénk locscsanás hangzott. Eleinte úgy hittük, hogy valami vízi patkánytól származik, de aztán PAGUDJIN kiderítette, hogy hal okozta. PAGUDJIN, mint igazi kozák, természetesen szenvedélyes halász, s azért rögtön belelábolt a vízbe, hogy a halat megfogja. Alig tett néhány lépést a régi ág meredek partja alatt fekvő, mintegy 26 lépés hosszú és 2—3 lépés széles, s legmélyebb helyén mintegy méter mély pocsolyában, a mikor valóságos indián diadalüvöltéssel adta tudtunkra, hogy a pocsolya tele van nagy halakkal. PAGUDJIN segítségül hívta az egyik kazakot, s míg mi hosszú vesszőkkel lestünk a pocsolya sekély szélén felbukkanó halakra, addig ő egész művészileg kihalászta az egész pocsolyát, és pedig piros nadrágjával, a melynek szárait alul bekötötte s a kazak-hajtóval együtt öreg-háló gyanánt használta. A kozákkal együtt leguggolva a vízbe, kettőjük közt húzták a nadrágot fel és lefelé.

A könnyeink folytak, úgy nevettünk a parton, különösen, mert PAGUDJIN minden nagyobb hal „nadrágba"-kerülését folyton növekedő diadalordítással fogadta.

De a zsákmány jelentékeny is volt, mert alig 10 percz alatt 34 marinka került a nadrágba, a melyek közül egy sem volt kisebb kilogrammosnál, de akadt köztük 7—10 kilogrammos is. Néhány kisebb halat az alaposan felzavart vízben nem lehetett többé megfogni. A zsákmányt PAGUDJIN ismét visszarakta a rögtönzött halászszerszámba, s az egyik kazakkal visszaküldte a tanyára, mi pedig jókedvre hangolva, megkezdtük a hajtást, a mi azonban, sajnos, a rettenetes sűrűségben eredménytelenül végződött. A marinka halak azonban pompás hallevest szolgáltattak, ámbár a schizothorax-félék húsa puha és nem valami különösen ízletes.

Sajátságos tulajdonsága ennek a halfajnak, hogy ikrája mérges, és állítólag már néha halált is okozott. Az orosz úrinép azért nem is eszi meg a marinka halat, de a kozákok ügyesen ki tudják venni az ikrát, s az egyéb mérges részeket a hal koromfekete hártyával fedett belsejéből, s a többit minden félelem nélkül eszik meg. Mi is követtük példájukat, és sohasem panaszkodtunk kellemetlen következményekről, sőt az egyik schizothorax-félét, a melyet az ilijszki kozákok tévesen *oszman*-nak[2] neveznek, nagyon jóízűnek találtuk, és sohasem mulasztottuk el, ha alkalom volt rá, hogy ilyent készíttessünk.

Ez a marinka-leves volt az utolsó étkezés *Bazar-bikjé*-ben, mert még az este visszaindultunk, és pedig, tekintettel a nappali hőségre, elhatároztuk, hogy éjjelenként fogunk utazni.

[2] *Oszman* az orosz neve a *dyptichus* nemnek, és pedig különösen a *Dyptichus dybowskii* fajnak. Az ilijszki kozákok azonban a *Schizothorax argentatus*-halat nevezik oszmannak.

Este hat órakor kezdtünk csomagolni, s mint rendesen, fenekes felfordulás előzte meg a továbbköltözést. Félig nyitott és félig elpakolt ládák a jurtban, meg a szabad ég alatt; itt az egyik csoport szorgalmasan pakol, míg valakinek eszébe nem jut, hogy elutazás előtt egy csésze teát kellene inni. Akkor aztán következik a hozzávaló szerszám, a szamovár, a czukor, a tea összekeresgélése, a mi a kozákok tüneményszerű rendetlensége miatt nagy feladat. Egyik-másik dologért már kész csomagokat kell újra felnyitni, a pakolók nagy bosszúságára. Mialatt az ember a jurtban dolgozik, azalatt egyszerre csak leszedik annak tetejét, mert a nemeztakarókra szükség van a

62. kép. Csomagolás a tanyán.

tevék felpakolásához, s az utolsó pillanatban még élvezhetjük azt a csinos képet, hogy egyik-másik még a teljesen lefedezett jurtban, mint valami tyúkketreczben dolgozik, holott a tevék már majdnem tökéletesen készen állnak.

E közben a tevék és lovak kedélyesen kergetőznek, a tevék természetesen nyihogva, bömbölve és köpködve, s még jobban növelve a felfordulást, a mely akkor éri el tetőpontját, a mikor a podgyász megszorítására szolgáló utolsó kötéldarabok és fapeczkek, mint rendesen, elkeveredtek, s az eleven kazakok kiabálva és szítkozódva keresik őket mindenfelé.

Végre hál'Istennek ez a felfordulás is véget ér, és végeszakadatlan „*bolduma?*“ (készen?) kérdések után végre mindenfelől megelégedetten hangzik a felelet, hogy: „*bolduk! hajda, hajda!*“ (készen! előre, előre!) A térdelő tevék utolsó, panaszos bőgéssel felkelnek, a lovasok lóra kapnak, s a karaván megindul.

Útrakelés alkalmával rendesen az egész karaván elvonultatja az ember, s az urak, helyi szokás szerint, felügyelet gyanánt utolsóknak maradnak; de mi a szokástól eltérőleg, előre lovagoltunk, és pedig legelül egy kozák indult, torkaszakadtából énekelve valami végtelen áriát, utána aztán egyenkint, párosan, vagy pedig kis csoportokban, kedvük szerint, a többi lovas következett, s legvégül jöttek ingó lépéssel a tevék.

Mivel természetesen csak lépésben lehet menni, és semmiféle sorrend sincs megállapítva, annálfogva a karaván rendkívül hosszúra nyúlik ki, s hosszan elszórva ballag szép csendesen a keskeny ösvényen.

Naryn vidékén valamelyik nagy aulban tevéinket ki akartuk váltani, s azért BARLU-BAI és a volosztnoj előre rugtattak, hogy ott mindent elkészítsenek számunkra. Mi lassan ballagtunk, a tevék lépéseinek megfelelően, végig a szakszaul sivatagon, a seprősöknek ezen az Eldoradoján, a melyen a bokrok merev ágai, a szerte heverő elpusztult törzsek és gallyak, meg a közbe-közbe látható poros agyag-szérűk azt a benyomást keltik, hogy ez a terület nincs rendesen kisöpörve, s még alapos tisztításra vár.

Alkonyatkor kis aul mellett lovagoltunk el, s kitértünk feléje, hogy a helyi szokás szerint egy kis airánt kérjünk. Még elég messze voltunk a jurtoktól, a mikor már láttuk, hogy néhány nő azokból kilépve, bennünket vár, s bizonyos megilletődéssel vettük észre, hogy mindegyiknek a kezében ott volt a fapohár, tele airánnal, a mit számunkra készítettek el. Szegény ördögök voltak ezek, a mit rongyos, füstös jurtjaikon is lehetett látni, de azért a pompás friss és sűrű airánt készen tartották, a mint észrevették, hogy az útról letérünk. Ez a szíves vendégszeretet még a mindig elégedetlen KLIPPERT-et is meghatotta, s az ő különös sváb nyelvén így fejezte ki megelégedését: „Sehr aufnehmerische Leute, besser, als die Russe!"

Az alkony hűvössége beköszöntött, s könnyű légáramlás üdített fel bennünket, úgy, hogy a szakszaulon keresztül való lovaglás egészen kellemes volt. A nap lassan sűlyedt lefelé, az ezen vidékre mindig jellemző tünemények között. A sűrű, nehéz levegőben már egy órával lenyugta előtt, mint fénytelen és erőtlen, hófehér korong látszik az égen, körülvéve zöldes, homályos párával. Közvetetlen eltünése előtt egyszerre minden ibolyás-vörös fényben lángol fel, maga a hatalmas égitest pedig mind vörösebb és vörösebb lesz, míg végre, mint sötét meggypiros golyó, eltünik a lapos látóhatár alatt. Az alkonyat rendkívül hosszú ideig tart, az éjjeli lehülés egyelőre csekély, csak közvetetlenül napnyugtával hűsül meg kis időre, de aztán a kisugárzás igen kellemesen működik, egész hajnalhasadtáig, a mikor természetesen érzékenyen hűvös lesz a levegő.

Így lesz lassankint sötétség, a csillagok egymás után kigyuladnak, a környezet részletei elmosódnak a szürke homályban, s a közeli bozótok szürkészöld szine lassankint sötétté, feketévé válik.

Itt-ott tüzeket pillantunk meg a sötét éjszakában, kutyaugatás, bárány-bégetés, kecskemekegés és emberi hangok árulják el valami aul közelségét.

A karaván nyugodtan halad előre, míg ismét minden eltünik a sötét éjszakában, s a szendergő sivatag síri csendje veszi ismét körül az utasokat.

Öt órai menetelés után, éjjel 11 óra tájban megérkeztünk a körülbelül 150 jurtból álló *Naryn* tanyához, a hol BARLU-BAI és a volosztnoj várt bennünket.

A mint már említettem, kazakjaink az utóbbi időben mindenféle rossz tulajdonságaikat elárulták, s mindinkább meggyőződtünk, hogy ők az utazást inkább saját kéjutazásukká szerették volna átalakítani, mint hogy terveinket szolgálják. Minthogy Bazar-bikjében, PAGUDJIN-nal való megbeszélés alapján, elfogadtam BARLU-BAI indítványát, hogy lovainkat ne a mi tanyánk mellett, hanem a 3—4 verszt távolságban levő aul környékén legeltessük, a hova

63. kép. A karaván útra készen.

természetesen kazakjainkat is át kellett küldenünk: így ekkor czéljukat érték, a mely nem volt más, mint hogy az aul szunyogmentes területén urasan és boldogan élvezhessék a kumiszt és az airánt, a helyett, hogy a mi tanyánkon kétszersülttel és *tará*-val (köles) lakjanak jól, s összecsipkedjék őket a szunyogok.

Lovaink állapota azonban bizalmatlanná tett, mert azok úgy festettek, mintha egyáltalában nem is lettek volna legelőn. Ezért aztán BARLU-BAI és a volosztnoj minden indítványát, hogy ebben vagy abban az aulban szálljunk meg éjjelre, s csináltassunk juh-dasztarchant stb., egyszerűen visszautasítottam. Narynban ismét azzal fogadtak bennünket, hogy jobb volna itt éjjelezni, de tekintettel a nappali gyilkos hőségre, még egyszer kereken kijelentettem, hogy még az éjjel tovább akarok utazni, s azonnal ki is adtam a parancsot, hogy azonnal pakoljanak át az új tevékre.

A parancs végrehajtása előtt bevezettek bennünket egy nagy, hatkhanatos jurtba, a hol teával vendégeltek meg, mi pedig czukrot és cziga-

rettát osztogattunk. Habár a kazakok és kirgizek nem isznak rendesen teát, azért a gazdagabbaknak mégis van mindig belőle, holott a czukor, pedig ezt is szeretik, csak kivételesen található náluk. Azért nagyon jó néven veszik, ha az idegen *türe* czukrot osztogat, s minél nagyobb darabokban kinálja, annál jobb. Minthogy a vendégek a társaság főszemélyei, természetes, hogy velük szemben mindenféle előzékenységet tanusítanak, s egyes falatoknak személyes átnyujtását nagy megtiszteltetésnek tartják. Ha az ember czukrot, vagy czigarettát osztogat, jól teszi, ha a jelenlevő legidősebb asszonyoknál kezdi, legalább a kazakok közt, a hol a háziasszonyok nagyobb tiszteletben részesülnek, mint a kirgizek közt, a kik, úgy látszik, külsőségek dolgában kevesebbet törődnek az asszonyokkal.

Ha az ember ilyen öreg, ránczosképű anyókának *(kimper)* jókora darab czukrot adott, akkor az először leharap belőle egy darabot, a többit pedig elosztogatja a mindig jelen lenni szokott temérdek apró gyerek között. Akármilyen mogorvának látszik is, a jómodornak ezt a jelét mégis igen jó néven veszi, s megnyerjük vele jóakaratát; az pedig, bár a nők a nomádok közt látszólag elnyomott, majdnem rabszolgaszerű életet élnek, mégis sokat ér, mert belső dolgokban a nőknek korlátlan és egyeduralkodói hatalmuk van, tehát czélszerű velük jó lábon állni.

Házigazdánk tekintélyes külsejű, csinos férfiú volt. Családján kívül még ugyanazon jurtban laktak elaggott szülei is, 86 éves apja és 83 éves anyja. Meglehetősen összeaszottak voltak, s keveset látszottak törődni a látogatással, de azért hűségesen itták a teát, miközben az öreg asszony elaggott férjét megindító módon dédelgette. Kérdésemre házigazdánk elmondta, hogy szülei még nagyon egészséges és erőteljes emberek, a kik pompásan lovagolnak, s minden nagyobb nehézség nélkül vesznek részt az Ili-alföldről a hegyekbe való visszavonuláson...

Azzal töltöttük a várakozás idejét, hogy házigazdáinknak megmutattuk STUMMER dr. aczetilén-lámpáját, a mi különösen a miatt aratott köztetszést, mert égő anyaga látszólag vízből van. Aztán megnéztük a jurt belső berendezését, mert ez akkor nekünk még meglehetősen újság volt.

A kazakok művészi érzéke még kevesebb, mint a kirgizeké; még kevesebb örömet találnak a diszítményekben, mint ezek, s a művészi czélokat szolgáló háziipar náluk majdnem teljesen hiányzik. A férfiak, s ezt nem tudom eléggé hangsúlyozni, egyáltalában semmit sem dolgoznak, a nőket pedig úgy elfoglalja a lábasjószág, az élelmezés, a nemezkészítés, a szövés-fonás, meg a gyerekdajkálás, hogy azoknak bizony alig marad idejük még diszítmények készítésére is.

Annak a kevés ékességnek, a mit háztartásukban fel lehet fedezni, ha csakugyan autochton, s nem az oroszoktól vagy szártoktól vették át, igen ősi származásúnak kell lennie, a mit csak az *âdet*-nek, a megszokásnak és a hagyománynak lehet köszönni, a mely az egyszer elfogadottat megrögzíti s nemzedékről-nemzedékre származtatja.

A miképpen a jurt lassú és fokozatos fejlődés eredménye, míg a mai tökéletes alakjában változatlanul megmaradt s állandó lakás-tipussá lett, azonképen az a néhány dísztárgy, a mely valamikor talán művészeti szükséglet kielégítésére jutott be a nomádok háztartásába, ma ennek már csak a szokástól szentesített, elmaradhatatlan alkatrésze, a melynek lételét csak a hagyomány és a megszokás magyarázza meg.

A nomádoknak ezekre a kezdetleges és szokássá vált műipari dolgaira még egy külön fejezetben vissza fogok térni, itt csak azt említem meg, hogy a naryni nagy jurtban sem fedeztünk fel az ismert csín, tarka nemeztakarókon és néhány himzésen kívül semmit, a mi a benlakók művészi érzékét árulta volna el. A himzéseket, két kis sajátkészítményű, jelentéktelen kézi kendőt, megvettem a tulajdonosnőtől. Nem szívesen vált meg tőlük, nem azért, mintha valami nagyon ragaszkodott volna hozzájuk, hanem, a mint most már ennek a gyermekes vándornépnek behatóbb megismerése után biztos vagyok benne, merő lustaságból. Ezeknek az embereknek éppen csak annyiuk van, a mennyire a vidéki szokásnak, rangjuknak és vagyonállapotuknak megfelelően, éppen szükségük van. Egy darabnak az elvesztése azzal a kötelezettséggel jár, hogy azt újjal kell pótolni, s a „rendkívüli" munka gondolata, a mely azonnal felmerül, ha valaki valamit könnyelműen árúba bocsát, képes az embereket visszatartani, hogy még a legértéktelenebb tárgytól is megváljanak, mert ez nekik, a reá fordított munkának megfelelő világításban, óriási érték gyanánt tünik fel.

Házigazdáinkkal ekképen foglalkozva, a mi PAGUDJIN tolmácsolása mellett meglehetősen lassan ment, kezdett az idő a meleg jurtban hosszúnak tetszeni, a melyben igen fölöslegesen még hatalmas szakszaulgalyakból rakott tűz is lobogott (ez a legkitünőbb fűtőanyagok egyike, a mit valaha ismertem). Végre meguntam a dolgot s kiküldtem PAGUDJIN-t, hogy nézze meg, mi lesz már a továbbutazással. Pár percz múlva azzal tért vissza a kozák,

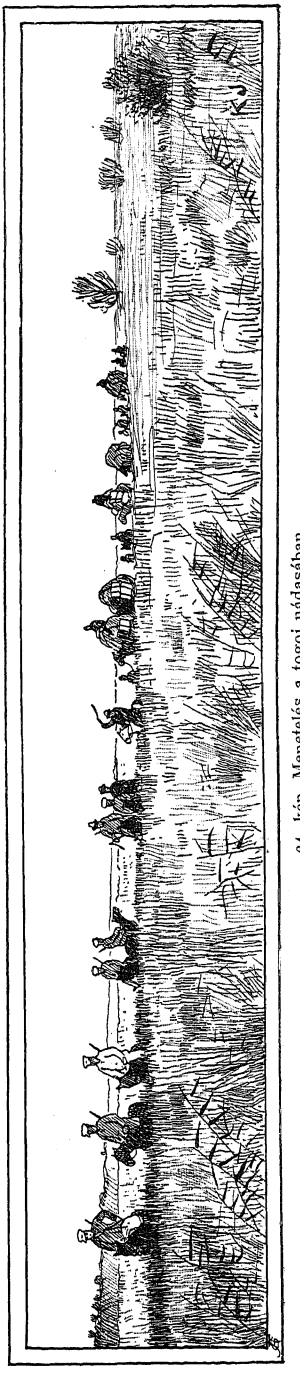

64. kép. Menetelés a togoj nádasában.

hogy eddig még egyáltalában semmiféle előkészület sem történt, s a dzsigiteknek nincs szándékuk tovább jönni.

Van egy kis, igénytelen eszköz, a mely Ázsiában széleskörű és általános elterjedésnek örvend, s a Kaukázus lejtőitől messze Khina belsejéig nélkülözhetetlen szerszáma mindenkinek, sőt elválhatatlan kelléke minden emberi lénynek, legyen az férfi vagy nő, szegény vagy gazdag, fiatal vagy öreg, előkelő vagy sehonnai.

Ennek a kis szerszámnak a neve oroszul *nagaika*,[1] mert bizonyára a Nogai tatároktól vették át, s nem más, mint körülbelül 1 $^1/_2$ láb hosszú fanyél, a melyen épp oly hosszú, hüvelyknyi vastag, szíjból font ostor fityeg.

Ha igazi, tőről metszett ázsiaiak lettünk volna, úgy PAGUDJIN jelentése után azonnal elővettük volna ezt a kis szerszámot, s annak hajlékonyabb végével a füle töve közé sederintettünk volna a „szolga uraknak"; mivel azonban igen sok európai vér szorult belénk, embereink szófogadatlanságán és fegyelmezetlen voltán felháborodva kisiettünk, hogy csak egy kis „szóbeli kapaczitálással" állítsuk ismét helyre a fegyelmet és tekintélyt. Természetes, hogy ez sikerült is, de sok veszekedéssel, s nem a nélkül, hogy ellent ne mondtak volna, a mi vérünket felesleges pezsgésbe hozta. *Ázsiai* módon a dolgot sokkal gyorsabban és minden felindulás nélkül intézhettük volna el.

Kérem a szíves olvasót, hogy az itt mondottakat ne vegye durvaságnak, vagy frivolitásnak. „A farkasokkal együtt kell üvölteni", mondja egyik jó, régi német közmondás, s a keleti törökök még hozzá teszik, hogy „a mit nem ismerünk, azt nem szeretjük" (*Tanimaz'ny szilamaz*). Ezeknek az ázsiaiaknak a gondolkozásmódját nem szabad európai mértékkel megítélni, mert ezek nem mások, mint jótermészetű, de lehetőleg rosszul nevelt nagy gyermekek. Saját zsarnokaiknak elnyomatása alatt sinylődve, szokás szentesítette, nem nagyon kifejlődött, de azért ősi és mélyen gyökerező kulturájuk törvényeitől neveltetve, a mai ázsiaiak a kulturának olyan fokán állanak, hogy az „európai bánásmódot" hasonló esetekben nem szelidségnek, hanem gyengeségnek, sőt nevetséges butaságnak tekintik, a mit lehetőleg kihasználni természetesnek tartanak.

Egy-két tisztességes korbácsütést a kellő pillanatban ezek az emberek nem tartanak illetéktelen durvaságnak, vagy megbecstelenítő bánásmódnak, hanem éppen jogos szigorúságnak, a melyet mindig szívesen zsebre vágnak; de, ha valaki ártatlan szokásaikat lenézi, a mit pedig az európaiak igen gyakran elkövetnek, mikor „a nevetséges szokások"-on mosolyogva, európai műveltségükre hivatkoznak: azt sokkal jobban zokon veszik, s nagyon gyakran vezetett már az eféle eljárás nehéz természetű konfliktusokra az európaiak és a benszülöttek között.

[1] Kirgiz nyelven *kamdzsii*.

Úgy hiszem, hogy sehol a világon, a hol az európai kultura önállóan fejlődött, benszülött műveltséggel érintkezett, nincsenek olyan nagy tekintettel ezekre a dolgokra, mint Oroszország ázsiai birtokain. Az úgynevezett „native courting"-ról, a melylyel a gyarmatosító népek hirlapirodalma annyit foglalkozik, itt szó sem lehet, mert itt Oroszországban a törvény nem tesz különbséget „benszülöttek"[1] és „oroszok" között, hanem különben *egyenlő képesítés* mellett, a mohammedánoknak és az orthodoxoknak tökéletesen egyenlő joguk és egyenlő rangjuk van. Emlékezzünk csak arra a sok benszülöttre, a kiknek neve össze van forrva Belső-Ázsia meghódításának történetével, mint Valichanov, Alikhanov, Bekovics, Khanikov stb. Ez az eljárás mindenesetre sokkal logikusabb és korrektebb, mint a más gyarmatokon követett eljárás, a hol a benszülötteket kizárták a hódítók a teljes jogélvezetből, de e helyett kárpótlásul, mézes madzag gyanánt, olyan intézményeket varrnak a nyakukba, a melyek idegenek az ő kulturájukra és felfogásukra nézve, tehát hamisan fogják fel, s azoknak korlátozásait csak arra valónak tekintik, hogy áthágják. Persze hogy ilyenkor azután elbizakodottnak tekintik őket, a kik nem képesek a számukra hozott kulturát méltányolni, s szigorú büntetés vár a nyomorultakra, a kiknek nincs egyéb bűnük, mint hogy a nekik idegen világnézet téveteg útvesztőjében nem találták el a helyes útat.

Oroszország érintetlenül meghagyta a benszülöttek intézményeit és jogviszonyait[2], s minthogy az orosz kultura állandó érintkezésben volt keleti szomszédaival, az állam is nagyon jól tudta saját kormányát új alattvalóinak szükségleteihez alkalmazni, s a kormányzást az igazi humanitás, a mindkét részt egyaránt tekintő, okos igazságosság elvei szerint vezetni.

Hogy milyen óriási különbség lehet a különböző műveltségi csoportok jogi felfogása között, tanusítja az is, hogy egy belső-ázsiai nép sem különbözteti meg a magánjogot a nyilvános jogtól, s minden bűntett, még a gyilkosság is, csak az anyagi kár szempontjából, tehát csak magánjogi szempontból esik elbirálás alá. Könnyen belátható, hogy az ázsiai, eredeti jogi fogalmak és az európaiak magasra fejlődött jogviszonyai között tátongó űrt egy ugrással átlépni nem szabad. Lassú, óvatos nevelésre van szükség, hogy nemcsak az orvoslandó baj gyökerét találjuk a fejszével, hanem annak töménytelen apró, finom ágait is nyirbáljuk, a melyek a benszülöttek szokásaival és mindennapi életével úgy össze vannak nőve, hogy azoktól egyszerűen elválasztani nem lehet. Az orosz kormányzat ezt a feladatot nagyon helyesen úgy oldja meg, hogy nem az aprólékos és jelentéktelen, de feltünő dolgok ujításával kezdi meg az európai czivilizáczió átültetését, hanem az általános, nagy európai jogi fogalmak alapjaira helyezi közigazgatását, ezzel szabva meg a keretet, a

[1] Különösen az angol *„native"* fogalom a maga lenéző értelmével teljesen ismeretlen az ázsiai Oroszbirodalomban.

[2] Tudvalevőleg még a vallásukat is, és pedig olyan mértékben, hogy a turkesztáni mohammedán népek közt még a térítő működés is teljesen el van tiltva.

melyen belül azután a benszülöttek igazságszolgáltatását, hitét és ennek a mindennapi életre való hatását, szokásaikat és mindennapi életmódjukat nemcsak hogy teljesen érintetlenül hagyja, hanem mind ennek még biztos és hatalmas védelmet is nyujt.

Így pl. a szárt házak női osztályába belépni még a végrehajtó hatalom mindenható organumainak, még a *rendőrségnek* sem szabad semmi szín alatt. Habár teljesen nyilvánvaló dolog is, hogy ezzel a tolvajkodás és az orgazdaság nagy mértékben előmozdíttatik, azért az orosz kormány nagyon jól tudja követni az ázsiaiak gondolkozásmódját abban is, hogy ők a lopást sokkal kisebb gonosztettnek tekintik, mint a magánlakás megsértését. Ezzel a kisebb elvet szívesen alárendeli a nagyobbnak, habár ezzel a mohammedánoknak a keresztényekkel szemben mintegy kedvezményeket biztosít is. De szeme előtt csak az lebeg, hogy a törvényhozás az illető nép jogi nézeteinek és jogi fejlettségének tükre legyen, nem pedig nevelő eszköz, a mely arra szolgálna, hogy új és ismeretlen jogi formákat erőszakoljon a népre.

Kedves olvasóm, meg fogja nekem bocsátani ezt a kitérést a jog-politika terére, a melylyel csak azzal a sajnos, általánosan elterjedt hiedelemmel akartam szembe szállni, hogy az „orosz" fogalma feltétlenül össze van kötve a kancsukával.

Azért mindjárt fel is említem, hogy az orosz *büntető*-jog épp úgy nem ismeri ma már a bot- vagy ostor-büntetést, mint akármelyik más czivilizált nemzet büntető-törvénye, s hogy a nagaikának esetleges használata kizárólag csak a megszokáson alapul. Az orosz maga, akár hivatalnok, akár katonatiszt, személyesen sohasem használja a nagaikát, hanem azt dzsigitjeinek engedi át, és pedig rendesen minden határozott parancs nélkül, azoknak tapasztalatára és a szokásokkal ismerős tapintatára bízva ezt a különben ártalmatlan eszközt.

Hogy ártalmatlannak mondom a nagaikát, arra alapos okom van, mert ha a törvényes igazságszolgáltatás valakit pénzbüntetésre, vagy fogságra ítél, a mitől a nomádok különösen irtóznak, ez hosszú időre keserűséget okoz, és a mellett hosszadalmas is, míg a nagaika mindig „in flagranti" büntet, de inkább erkölcsileg, mint fizikailag, s mindenesetre a nélkül, hogy az általános egyetértést megzavarná.

A dolog rendesen a következőleg megy végbe: Mint a sistergős istennyila, úgy csap le a dzsigit a bűnösre, a ki valami megbízatást lustaságból, vagy rosszakaratból nem teljesített, vagy a kit valami kisebb lopáson értek. Izmos károinkodásokkal fűszerezett „vádbeszéd"-et zudít a bűnös fejére, s fenyegetően suhogtatja jobbjában a fatális eszközt.

A gonosztevő nem menekül el, de még védelmi állásba sem helyezkedik, hanem egyszerűen eltünik bő és vastagon gyapottal bélelt köpönyegében, s azután a korbácsütések vagy ezen, vagy pedig az éppen kilátszó

bárányb˝orsüvegen puffognak, a mit elárul a porfelleg, a mely a műveletet homályba borítja.

10—12 ütés után lecsendesül a dzsigit, s nyugodtan vágtat tovább, mintha semmi sem történt volna. A delinquens pedig lassan és óvatosan dugja ki fejét a vastag khalatból, s bizalmatlanul tekint körül, hogy a levegő tiszta-e és a dolog csakugyan be van-e fejezve; akkor azután leveri magáról a port, helyreigazítja süvegét, s ezzel egy időre meg van javítva!

Utazásom alatt többször voltam tanuja eféle dolognak, s mindig nevetnem kellett rajta, hogy mily szaporán tünik el a bűnös fő a jól bélelt takaró alatt. Valószinűleg egyik sem érzett semmit sem az ütlegekből, akármilyen dühvel osztogatták is azt a dzsigitek, de a büntetés morális hatása

65 kép. A nagaika működik.

mindig meg volt, mert ezek az önző gyerekek, a kazakok, vagy a kirgizek ezután mindig elismerték „az urat“ az ő felfogásuk szerint, úgy, a hogy ők képzelik és kivánják.

Barlu-bai-jal és társaival, sajnos, ezúttal nem végeztünk ilyen sommásan és patriarchálisan, pedig bizony akkor néhány percz alatt útrakészen lettünk volna. Így rengeteg sokáig tartott, míg a tevéket felpakolták, s akkor is olyan hanyagul végezték ezt, hogy alig indult meg a karaván, azonnal majd az egyik, majd a másik teve térdelt le panaszos hörgéssel, s nem lehetett a továbbmenésre nógatni. Mint valami nagy gyerekek, a kik valami csínyt akarnak elkövetni, úgy jöttek elém ő és czinkostársa, a volosztnoj, azzal a javaslattal, hogy mi a kozákokkal csak lovagoljunk nyugodtan tovább, ő majd a többi kazakkal itt marad, hogy a „tevéken segítsen“, s majd „lassan utánunk jönnek“.

Az utolsó napok tapasztalatai után ezen a jámbor együgyűséggel előadott javaslaton könnyű volt keresztül látni, s azért a helyett, hogy elfogadtuk

volna, bizonyos kegyetlen önelégültséggel adtam ki a határozott parancsot, hogy a podgyászt azonnal igazítsák meg s rögtön induljunk tovább, és pedig úgy, hogy mi leszünk leghátul. Mélyen lesújtva ballagtak a derék kazakok állataikhoz, s néhány percz mulva a karaván lassan kifordult az éjszaka sötétjébe.

Már 2 óra volt éjfél után, eddig tudott ez a betyár banda bennünket az aulban visszatartani!

A hosszú várakozás a meleg jurtban, a bosszúság, a kiabálás és rendelkezés pakolás közben, a mit aczetilén-lámpavilág mellett hajtottunk végre, meglehetősen kifárasztott mindnyájunkat, különösen mivel ez volt első éjjeli utunk. Nem csoda hát, hogy a lovak egyhangú léptei mellett csakhamar ólomsúlylyal nehezedett ránk az álmosság.

Most KLIPPERT-nek kellett kisegítenie bennünket, a kinek sohasem állt be a beszélőkéje. „KLIPPERT meséljen", kiáltott valaki, s az erre visszhangzó általános „KLIPPERT meséljen" felkiáltás annyira hizelgett a preparátornak, hogy azonnal elkezdett emlékezetének tárházában kotorászni valamelyik kalandos élménye után.

Kirándulásunk alatt bőven volt alkalmunk KLIPPERT-et kívül-belül alaposan megismerni, s nem mulaszthatom el, hogy tisztelt olvasóimmal is meg ne ismertessem ezt a nagy alakot.

Szellemi képességei nem valami jelentékenyek, de beszélni jól tud. Vallásos volt a legnagyobb mértékben, hisz az első reggeli szürkülettel rágyujtott zsoltáraira, s a bibliából mindig, minden körülmények között idézett; de azért a legnagyobb mértékben babonás volt, s történetkéinek legnagyobb része nem volt más, mint ő vele magával történt kisértet- és varázslóhistóriák, a melyeket vaskosabban a legsötétebb középkorban sem tudtak volna elmesélni. Mint a legtöbb dologban, úgy ebben is nyakas volt, akárcsak az öszvér, s nem tűrt ellenmondást. Mindez az ő sajátságos, elrontott sváb nyelvén előadva, élénkítve hallatlan beszédfordulatokkal és fenomenális ideákkal, a melyekről semmiféle észokokkal sem lehetett őt lebeszélni, olyan tökéletes udvari bolonddá tették őt, hogy jobbat sem kívánhatunk, mert a leggorombább tódításokkal telt elbeszélései képesek voltak az egész társaságot jókedvre hangolni. Azt hiszem, hogy hírnevét Tifliszben is ennek köszönhette, mert valószinű, hogy ott is néhány vadásztársaságnak udvari bohócz gyanánt szolgált s ezzel ismerőseinek körében tévedésen alapuló hírnévre tehetett szert.

66. kép. Pagudjin és Klippert.

Nos, most ezúttal jó hasznát vettük ezen tulajdonságainak, s habár az események során teljes hasznavehetetlensége sok bosszúságot is okozott, így az éjjeli lovaglások alkalmával ismét sokat megbocsátottunk neki.

Már az aulban, az utolsó előkészületek alkalmával, a tejutat látva, csillagászati előadást kezdett nekünk tartani körülbelül a következő tartalommal: „Ebben a faluban (az ault értette) meg ebben az Ilijszkben, meg abban a Vernauban (Vjernyi) a Nap nem helyesen jár. Abban a Taskentben uraim, akár hiszik, akár nem, ott a Nap egészen helyesen járt, ép úgy, mint itt Tifliszben; a mint az ember az ajtóból ki, az udvarra ment, ép úgy ment a Nap is — itt azonban tévesen jár, mert keresztbe megy. Így a tejút is nálunk itt Tifliszben így áll, itt pedig nem jól áll!" — s kézzel mutatta, hogy „itt ebben a Tifliszben" a tejút épen keresztben áll, arra, a melyet „itt ebben a faluban" lehet látni. [1]

Dugába dőlt minden kisérlet, hogy ellentmondjunk állításainak; mereven és ridegen megmaradt a mellett, hogy ennyit a Nappal szembe utazván, az máshogyan kell hogy mozogjon, mint távol nyugaton, s csak akkor fogjuk megint a helyes képet látni, ha ismét egy darabig a Nappal együtt utazunk.

Köteteket töltene meg, ha mindazt le akarnám írni, a mit ő legnagyobb részt Tifliszből, meg szülőföldjéről, Kathrinefeldről elmesélt. Azon az első éjjelen házasságának történetét mondotta el, a mi kerek 4 óra hosszat tartott, éjjel 2-től reggel 6-ig. Nincs az a franczia bohózatíró, a ki így ki tudna komponálni soha meg nem történhető eseményeket! De a szegénynek kis szürke lova is sok galyibát okozott, mert ha valaki rágyujtott, a gyujtó felvillanó fényétől annyira megijedt a bokros paripa, hogy egyszer le is vetette gazdáját.

Ilyen mulatságos epizódok közben gyorsan mult az idő, habár valósággal csiga-lassúsággal is haladtunk előre. A lovak, a melyek állítólag három teljes napot pihentek, nagyon ki voltak fáradva s minden fűszálacskához, sőt még a szakszaul ágaihoz is hozzá kaptak, a mi meggyőzött bennünket arról, hogy a szolgák az állatokat nem legelőre vitték, hanem csak ott az aul körül teljesen lelegelt területen eresztették el, míg ők maguk valami *tamasá*-ban (ünnepélyben) vettek részt. Az éj folyamán ismét elhagytuk a karaván s annak elején lovagoltunk. Körülbelül reggel 6 óra tájban hosszú, valami mélyúthoz hasonló vízmosáson át elhagytuk a szakszaulbozótot s széles, gyepes togoira jutottunk, a hol kozákjaink kijelentették, hogy még meglehetősen messze vagyunk a Terszkende-togoitól, s tekintettel lovaink fáradt voltára, ki van zárva, hogy kiadós nyugalom nélkül eredeti czélunkat, Ak-togoit elérjük.

[1] Lehetetlen teljesen visszaadni a német nyelven elkövetett pusztításait, azért ide iktatom németül is: „Hier in diesem Dorfe und so in diesem Ilijsk und in jenem Wernau geht Se de Sonne nich richtig. In jenem Taschkent, meine Herre, ob Se mer glaube oder nich, da ging Se de Sonne ganz richtig, eben genau so wie bei uns hier in diesem Tiflis; so wie man aus der Thüre nach dem Hofe zu heraus ging, so ging de Sonne auch — hier aber gehet se falsch, denn da gehet se querüber. So auch de Himmelsstrasse, die stehet bei uns in diesem Tiflis so, hier stehet se aber nich richtig!"

Elhatároztuk tehát, hogy az állatokat legalább egy óra hosszat legeltetjük, ezalatt magunk is szunyadunk egyet, s este 7 óra tájban újból nekiindulunk. E közben feltüntek a tevék is, meg a két elválhatatlan, BARLU-BAI és a volosztnoj is mellénk ugratott s hozzánk csatlakozott. Úgy 11 óra tájban értünk egy aulhoz, valamivel a felett a hely felett, a hol 23-án éjjel tanyáztunk. A hőség rettenetes volt, s lovaink állapota miatt nem is gondolhattunk a továbbutazásra, habár czélunktól, Ak-togoitól még teljes 12 versztnyi távolban voltunk. Így tehát Terszkende-togoiban kellett maradnunk déli pihenőre s gyorsan szereztünk néhány kazakot, a kik lovainkat a legelőre vezették. Ezután az ügyes PAGUDJIN léczekből s az aulból kölcsönzött nemez-takarókból sátrat rögtönzött egészen a folyó partján, a melynek árnyékában siettünk az elmulasztott alvást lehetőleg gyorsan pótolni, de előbb BARLU-BAI-nak és a volosztnojnak alaposan megmostuk a fejét, s a következendőkre nézve minden kétséget kizárólag kiadtuk a parancsot.

Egy kis idő mulva megérkezett a karaván is, de csak a laucsik (tevehajcsárok) és a derék ELLY-BAI kiséretében, míg BALTA-BAI az éj sötétjében sikeresen megugrott s visszatért Narynba, a hol mindenesetre valami *tamasa* volt előkészületben, a melyről ennek a barnabőrű don Juannak nem volt szabad hiányoznia.

Kivettük ezután a ládákból a főzéshez szükséges eszközöket, s aztán előre küldtük az embereket azzal a határozott parancscsal, hogy Ak-togoiban 8 tevét rekviráljanak, azonnal átpakoljanak, s folytassák az utat Dzsolbarszig, a hova az éj folyamán mi is meg fogunk érkezni s ott fogunk megpihenni. BARLU-BAI és ELLY-BAI lovait friss kazak-lovakkal cseréltük el, s a karaván ismét eltünt az Ak-togoi felé vezető úton.

Mi többiek az időt, a mennyire lehetett, alvással és evéssel töltöttük egészen este hét óráig, s azonkívül meglátogattuk az ault, a melynek lakói különösen piszkos voltukkal tüntek ki. A karaván eltávozása után megérkezett BALTA-BAI teljesen lezsarolt lován vágtatva; az út javarészét vágtatva tehette meg, s látszott rajta, hogy igen kellemetlenül lepte meg, hogy éppen a karmaink közé szaladt. Szegény pejlovát a többi közé küldtük, ő meg, sajnos, nagaika helyett, a mit teljesen megérdemelt, csak alapos lehordásban részesült, s azután azonnal új lóra ültettük s a karaván után küldtük, a nélkül, hogy airan és kumisz mellett kipihenhette volna magát.

Mielőtt lóra ültünk volna, mindnyájan megfürödtünk az Ili üdítő habjaiban s csak úgy indultunk el. Az állatok legalább félig-meddig kipihenték magukat, jóllaktak, s így a lovaglás egészen jól ment, annál inkább, mert kellemesen hűvös volt; valósággal újjá születtünk az egész napi rekkenő hőség után, a mely miatt semmiféle munkát sem tudtunk végezni. A hold is elég fényes volt már, hogy derengő, misztikus fénynyel öntse el a szakszaul sivatag homokbuczkáit.

Ez a halavány világosság éppen elegendő volt, hogy a legközelebb fekvő dolgokat felismerjük s megkülönböztessük az úton fekvő agyagtisztások

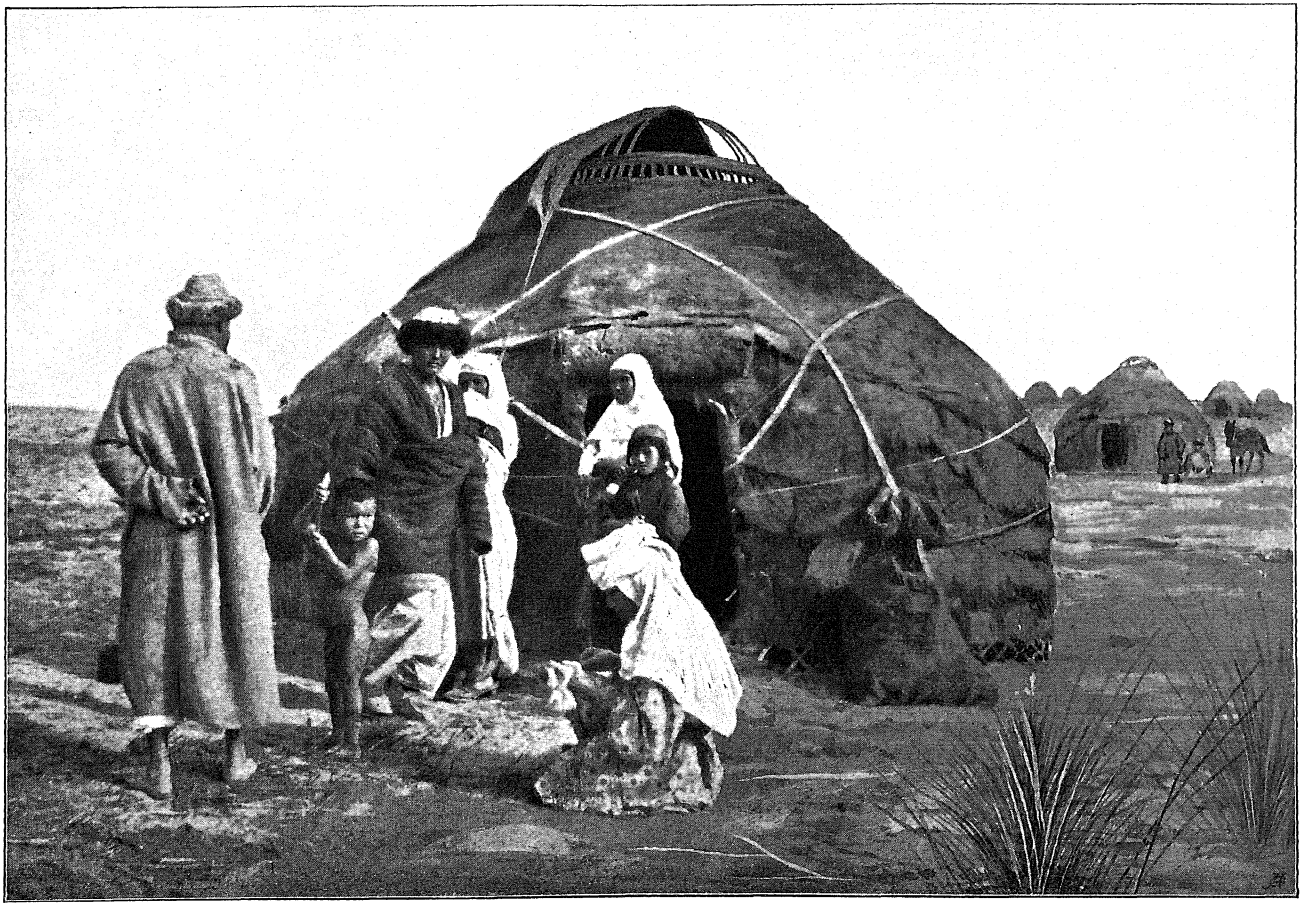

67. kép. Dzsol-barsz aul.

sápadt fehérségét a növényzet sötétjétől, de arra már nem volt elegendő, hogy a vidék igazi jellegét is megismerhessük. Mivel így sem a távolságokat nem lehet kellőképen becsülni, sem pedig a dolgok igazi alakjáról nem szerezhet az ember tiszta képet, azért elég tere van a fantáziának, hogy a dolgok határozatlan tömegeiből, az árnyék és világosság változatosságából különféle képzete keletkezzék a környezet valódi természetéről.

A fehér agyag-tisztások előtt az ember hőkölve tartja vissza lovát, mert azt hiszi, hogy víz, folyóvíz, a melyben szelíden tükröznek a fekete sziklák, a szakszaul-bokrok, s rezegve törik meg a holdsugár. Máskor valami falu kerítései közt képzeli magát az ember, szinte látni véli a házak barátságos falait, a melyeken nehéz szalmatetők sötétlenek.

Ilyen holdvilágos éjszakán, a mint álmadozva lovagol az ember a szakszaul-sivatag halotti csendjében, oly fantasztikusnak, olyan mesésnek tűnik az fel, hogy nem csodálom, ha sok mesének és álomlátásnak lett szülője.

Útközben Barlu-bai és a volosztnoj még egy kisérletet tettek, hogy félrevezessenek bennünket; meghívtak az Ak-togoi tanyára, a hol az előljáró lakott, hogy vegyünk részt egy bárány-dasztarchánban. Mivel azonban a sötét éjszakában nem volt kedvünk ilyen kerülőt csinálni 7 versztnyire, azért a meghívást hidegen megköszönve, visszautasítottuk.

Nemsokára ezután a volosztnoj búcsut vett tőlünk, hogy visszatérjen hazájába, de előbb Pagudjin tolmácsolásával udvariasan megköszöntük neki a „hűséges kiséretet", s azután, szokás szerint, mindnyájan erőteljesen megráztuk kérges férfi-jobbját.

Éjfél után egy órakor érkeztünk *Dzsol-barsz*-ba, a hová a karaván már megérkezett s éjjeli tanyánk már készen várt reánk.

Nem állítottuk fel ágyainkat, mert a homok száraz és meleg volt, hanem egyszerűen belebújtunk hálózsákjainkba, s öt percz mulva mindnyájan mélyen aludtunk, sorban egymás mellett.

Innen kezdve az utazás úgy ment, mint a karikacsapás. Részben a többrendbeli fejmosás, részben pedig az a körülmény használt, hogy kijutottunk a volosztnoj kerületéből, s így dzsigitünk nem juthatott már egykönnyen valami *tamasá*-hoz, a melyet eddig elválhatatlan és mindenható barátjának társaságában olyan könnyű szerrel rendezhetett.

Körülbelül reggel 7 órakor indultunk Dzsol-barszból, hogy egy fél napi utat tegyünk. Minthogy azonban a délelőtt folyamán beborult, s a nap kellemesen hűvös maradt, elhatároztuk, és pedig ezúttal Barlu-bai határozott tetszése mellett, hogy egész nap utazni fogunk. Most, a mikor ezek a ficzkók már nem lehettek tamasa-czimboráik között, maguk siettették legjobban az utat vissza Ilijszkbe, a húsosfazék mellé, az édes semmittevés birodalmába.

Dzsol-barsz körül elvégződik a szakszaul, a melyen eddig utunk nagyobb részt vezetett. Ezután néhány óra hosszat sima füves térségen lovagoltunk,

68. kép. Szegénysorsú kazak nomádok.

a melyet a látszólag egész éven át kitartó *Kurtu* folyócska nedvesít. Temérdek mollah látható a síkon szétszórva, de feltűnik néhány vályogból épült *kislak*, téli szállás, meg itt-ott művelt földek is, a mi tanusítja, hogy a kazakok már féligmeddig letelepült életmódot kezdenek folytatni. A mint elmondottuk, ez a terület valami kazak *Bai* (gazdag ember) tulajdona, a ki nyáron a hegyek közé vonul nyájával, míg emberei a földet művelik. Ennek a vidéknek különben igen előnyös helyzete van, mert a nyugati és déli plateau-peremek kellő nedvességet juttatnak a területnek, s azonkívül, úgy látszik, hogy a talaja nemcsak löszből van, hanem van ott humuszos folyó-iszap is, a mi kellő nedvesség hozzájárulásával, itt mindenesetre kitünő jó termőtalaj lehet.

Számos tanya szegélyezte a pusztai plateau folyójának partját; az egyikbe betértünk, hogy a kozákok és Barlu-bai lova helyett újakat béreljünk, s természetes, hogy ezt az alkalmat felhasználtuk, hogy néhány pohár airant leöntsünk. A tanya lakói ilyen alkalommal teljes számmal bújnak elő piszkos jurtjaikból, s bár félénken, de azért kiváncsian állják körül a lovasok csoportját, a kik rendesen nem tartják érdemesnek a lóról leszállni, hanem a nők által kinált frissítő italt csak lóhátról iszszák meg.

A kazak népség általában meglehetősen piszkos banda, s különösen a gyermekeknek, a kik minél kevesebb ruhában szaladgálnak a sátrak körül, bizony nem ártana, ha néha-néha alaposan megmosnák őket.

Itt azonban dicséretes kivételre akadtunk; a tanya tulajdonosa, egy tiszteletre méltó *ak-szakal* (aggastyán) hófehér szakállal, de különben fiatalos ábrázattal és hatalmas termettel: kifogástalan, vakító fehér nyári ruhát, bő nadrágot, ránczos inget, s fején pörge báránybőrsüveget (*bürke*) viselt, a melynek selyemfényű, sárgásfehér gyapjú-pereme s rikító vörös fedele volt.

Ez az ijesztően tiszta aggastyán rendkívül tetszett mindnyájunknak, s nem emlékszem rá, hogy ennek a fajnak még egy példányát láttam volna, a mely ilyen festői, ilyen tiszteletreméltó és főképp ilyen ízléses lett volna, mint ez.

Az asszony és a gyermeknép természetesen megint „igazi kazak" volt s különösen kétségtelenné tette ezt az, a hogyan az airanos poharakat, szokásos módon, megtisztították. Ha ugyanis az ember visszaadja a kiürített airanos poharat, akkor először is az asszony kiszürcsöli belőle a maradékot, azután mutatóujjával lekotorja az edény falát s az ujját meg közbe-közbe leszopja. Kevésbbé tiszta nők csak a nyelvüket használják erre a tisztogatásra, de a mint dzsigitjeink mondták, ez nem tartozik az illedelmes modorhoz s mindig visszatetsző, sőt azt mutatja, hogy az illetők nem élnek rendes élet-

módot. A poharaknak ez az ujjakkal való tisztogatása rendkívül gyorsan, mintegy taktusra megy, s néhány szempillantás alatt az edény kristálytiszta és készen áll újabb használatra.

A hány ház, annyi szokás! Mondhatom, hogy az airan útközben mindig jól esik, s mikor az ember a szájához viszi az airanos poharat, bizony mindenre inkább gondol, mint arra, hogy miképen tisztították azt ki a hölgyek; utána azonban, bizony nem marad más hátra, mint az a vígasztaló eshetőség, hogy előbb talán mégis vízzel mosták ki!

Közvetetlenül e mellett a vendégszerető aul mellett elhagytuk a folyam alföldjét, s meglehetősen délnek fordulva, a dombos plateaura másztunk fel az *Aszu-kuduk* (Hágó-kút) száraz, kürtőszerű patak-medrében.

Ennek a plateaunak a felszine eleinte gyengén hullámos, de később meglehetősen dombos lesz, s ritkás üröm-növényzete van.

Az út folytonosan emelkedett, míg dél felé valami hágószerű magaslatra értünk, sziklás dombok közé, a melyről meredeken ereszkedtünk le egy sziklás árokba, a melynek falai porfirból vannak. Különös tájképet nyújt ez a mély árok meredek, vörösbarna sziklafalaival, kopár törmelék-halmazaival, s a mélyen bevágódott, gyepes szakadékokkal szeldelt domjaival. Fenekén nagy kövek alul mély, természetalkotta sziklaüregből kristálytiszta, jéghideg vizű forrás fakad: a *kuduk* (mély kút) *Auvüisz-szu* (sziklaszakadék-víz).

Azok után a langyos lotyvadékok után, a mit eddig víz helyett ittunk, ez a kristálytiszta hűs hegyiforrás, váratlanul itt a terméketlen pusztaságon, rendkívül jól esett. Íze feltünően édes, vagy jobban mondva édeses, a mi különösen elüt ennek a vidéknek obligát sós vizeitől.

A tevék ivás után azonnal tovább indultak, hogy a *Suska-bulak* (Vaddisznó-forrás) mellett, illetőleg a hozzá legközelebb fekvő tanyán megvárjanak bennünket; mi magunk azonban a forrás mellett ütöttünk tanyát, hogy megfőzzük teánkat és ebédünket igazi „pusztai tűz" mellett. Természetes, hogy ezeken a messzeterjedő üröm- és gyepes pusztákon semmiféle olyasmi nem nő, a mit tüzelőnek lehetne használni, azért mi is, követve az általános szokást, a tanyahelyek körül mindig bőven található ló-trágyából raktunk tüzet. Ez különben elég jó tüzelő. Eddig mindig volt fa, vagy szakszaul-tüzelőnk, a melyek közül különösen ez az utóbbi nagyon jól ég. Most az auvüisz-szu mellett volt először alkalmunk megismerkedni a *tiszjek* (vagy *teszek*, szárított szemét) nevű fűtőanyaggal, a mi a vad sziklaszakadék sivatagi forrásánál rögtönzött táborhelyünk pusztai romantikáját nem kis mértékben növelte.

Az ég egész nap borult volt, s mialatt ebéd után lustálkodtunk, vagy a talpas tyúkra (*Buldruk, Pterocles arenaria*) vadászgattunk, vagy pedig skorpiót és úgynevezett *phalangokat* (Solpugidák) kerestünk a kövek alatt, nehéz cseppekben eredt meg az eső, majd elkezdett egészen tiszteségesen esni, a mi ugyan ritka tünemény ezen a csapadékszegény vidéken.

Ámbár csuronvizesek lettünk, mit ártott az, a remek hőmérséklet mellett! Nemsokára kisütött a nap, s ragyogó napfényben, sietve poroszkáltunk tovább, hogy az előre sietett karaván utolérjük. Közben olyan sajátságos megvilágításban gyönyörködhettünk, a milyent még addig sohasem láttam. Az esős felhők elénk vonultak délkelet felé, s mint zárt, kékesszürke tömeg, egészen a zenitig látszottak emelkedni, a hol egyenes vonalban, keletről nyugatra, késélességű határolással végződtek. A nap még magasan állt nyugaton, s az általa bevilágított nyugati égboltozat rikító, kénsárga színben ragyogva érintkezett a kékesszürke felhőkkel. Utunk meglehetős pontosan nyugatról keletre vezetett; ha tehát előre tekintettünk, akkor a komor, ködös kékségű felhőfal előtt szürke, melancholikus tájképet láttunk. Ha azonban visszapillantottunk, az ezüstfényben ragyogó pusztát láttuk, felette a vakító fényes, aranyfényű mennyboltozattal, a melyre sötét, lapos árnyak gyanánt rajzolódtak az utánunk jövő alakok körvonalai. Természetes, hogy a két kiegészítő színnek látszólag egyenletes eloszlása nagyban hozzájárult, hogy a tünemény feltünő ellentétes legyen, s még ma is emlékszem, hogy minél többet néztünk majd előre, majd hátra, annál élénkebb lett a kékesszürke szomorú tájék ellentéte az aranyfényben úszó nyugati látóhatárral.

A tünemény addig tartott, míg a nap lassan lehanyatlott, s az alkony homályba kezdte borítani az eget. Meglehetős zárt csoportban lovagoltunk, s az éjjeli utazás rendes tréfái, KLIPPERT elbeszélései vagy a kozákok dalai, rövidítették meg a sötétben való lovaglás unalmát.

Éppen néhány lépéssel előre lovagoltam, s a többi nyolcz lovas mintegy félkörben követett, a mikor egyszerre heves villanás világította be az éjszakát, s utána lövés döreje zúgott végig a pusztán. Ijedten fordultam vissza a csoporthoz, mert onnan kiabálás, káromkodás, jajveszéklés hallatszott, de csakhamar meggyőződtem a dolog ártatlanságáról. SZITNYIKOV töltve felejtett puskáját átadta az egyik kozák laucsinak, az a puskát nem a vállán, hanem nyeregkápáján végig fektetve vitte, s így sülhetett el a BERDAN-féle katona-fegyver. Szerencsére szélről ment, a puska csöve kifelé volt irányozva, s így a golyó ártalmatlanul süvöltött végig a hangtalan pusztaságon. Nagy szerencsétlenség történhetett volna, azért valóban megkönnyebbülten sóhajtottam fel, mikor meggyőződtem a dolog ártatlan voltáról.

Az éles fájdalomkiáltás, a mely annyira megijesztett, inkább komikus forrásból származott. A szerencsétlen puskás mellett ugyanis BARLU-BAI lovagolt, s a mint látta a fegyvert elsülni, minden megfontolás nélkül abban a pillanatban úgy vágta kétszer pofon a szegény ördögöt, hogy az fájdalmában feljajdult. Pedig tulajdonképen nem ő, a kinek tán soha puska sem volt a kezében, hanem a kozák volt a bűnös, a ki könnyelműségeért komoly leczkét is kapott.

Némi idő után BARLU-BAI jelentette, hogy a *Suska-bulak* forráshoz, vagy jobban mondva, pocsolyához megérkeztünk, de sem karavánunknak, sem semmiféle aulnak nyoma sem látszott. Miután a vidékre szétküldött keresők

minden eredmény nélkül visszatértek, s miután lövéseinkre és kiabálásunkra választ nem kaptunk, elhatároztuk, hogy ott helyben felütjük éjjeli tanyánkat

A karaván vezetésével ELLY-BAI-t biztuk meg. Minthogy ő a forrás körül nem talált tanyát, kétségtelen, hogy mindaddig ment előre, míg

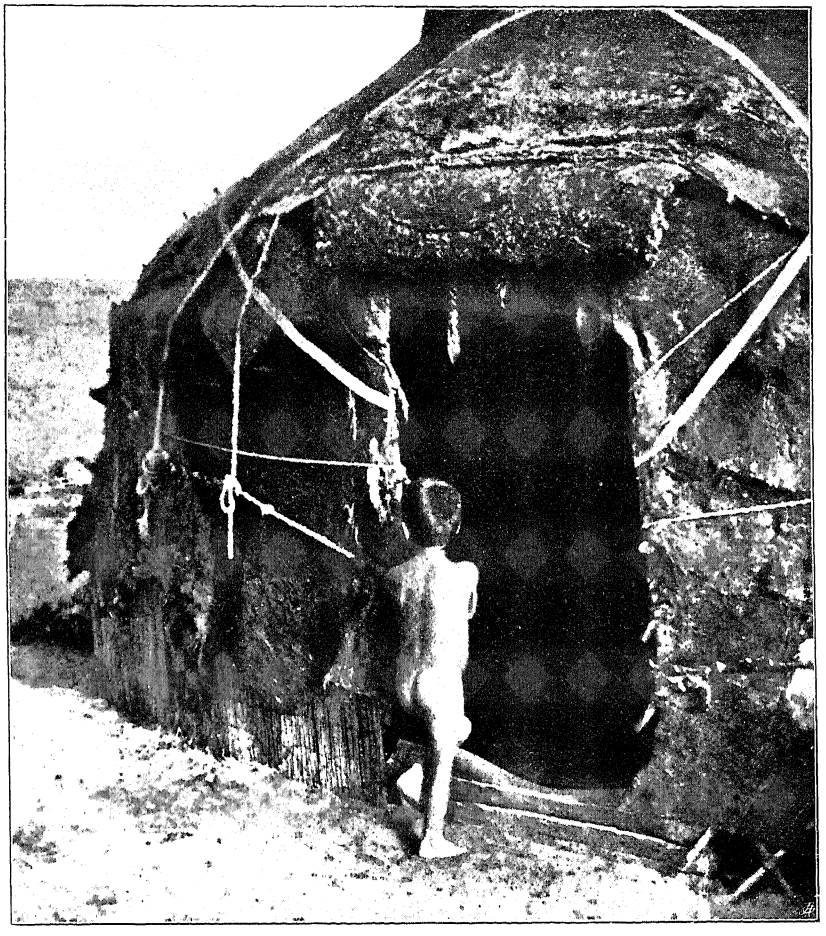

69. kép. A legifjabb nomád nemzedék.

ilyenre akadt, a mi napvilág mellett mindenesetre könnyebben mehetett, mint ilyen koromsötét éjjel. A derék ELLY-BAI szellemi tehetségeit nagyon is jól ismertük mindnyájan, hogy előre be ne láttuk volna, hogy hiába keressük a karavánt. Parancsunk szerint a derék fiú bizonyára elvezettette a tevéket a „legközelebbi aulhoz", de hogy az az aul melyik világtáj felé fekszik, arról halavány sejtelmünk sem lehetett; igy a helyett, hogy egy csésze teáért bebarangoljuk a pokolsötét pusztaságot, tanácsosabbnak tartottuk azon helyen éjjelezni.

A többség elfogadván ez okoskodást, nem törődtünk azzal, hogy a leszavazott kisebbség orrfintorgatva nézegette a nedves talajt — az eső ismét elkezdett csendesen szitálni — hanem leteritettük a nyeregtakarókat a földre, s a nyerget vánkosnak neveztük ki; csak takarónk nem igen volt, mert sokan közülünk semmi effélét nem hoztak magukkal. Mi, Dr. Stummer-rel, a kin semmi más nem volt, csak könnyű vászonruhája, követtük a két kozák példáját, a kik ketten egy takaró alá bújtak, mi pedig egy kaukázusi burkával takaróztunk be.

Az éjjel nagyon nyugodt és meleg volt, a borús időben további lehűlés sem volt várható, s az ember nagyon jóízűen alszik így, kinn a szabad ég alatt, habár egy kissé nedves is lesz.

Úgy is történt. Aludtunk kivilágos-kivirradtig, s azután tovább lovagoltunk jókedvvel és megelégedetten még mintegy négy versztet, míg végre egyik rejtett völgyteknőben egy ault, s mellette a mi derék Elly-báy-unkat találtuk, a ki egész éjjel szörnyen aggódott expediciónkért, s most valódi örömmel (s kivételképen okosan) egy csésze forró teával fogadott bennünket. Nem voltunk már messze Ilijszktől, a hova hirnököt küldöttünk előre, míg magunk a reggeli után csendesen követtük őt a karaván nal.

A rövid úton elintézett éjszaka semmit sem rontott jókedvünkön, csak a kisebbségben maradtak morogtak keveset. A reggeli levegő a tegnapi eső után pompás, tiszta volt, gazdag virágdísz fejlődött ki a nyirkos mélyedésekben, a melyek bennünket a Keszkelen-völgyébe vezettek le, és a hegyek felé törekvő nomád csapatok jókedve lassankint ránk is átragadt.

Nagyjából legalább a forró, kihalt alföldi kirándulásainkat elvégeztük s repeső szívvel tekintettünk a távol kéklő Ala-tau lánczaira, a melyek, nekünk Igéret földje gyanánt, merészen emelkedtek a végtelen síkság hátterében.

Úti programmunknak egyik önálló fejezetét tárgyaltuk le, s újabb, gazdagabb és változatosabb vidékek vártak reánk. Mint a nomádok, mi is hátat fordítottunk a síkságnak, s mint azok, mi is jelszóúl választottuk: fel a hegyekbe!

70. kép. Kazak ak-szakal.

VII. FEJEZET.

BARANGOLÁS A PUSZTÁN.

Telijszkben meglehetős kemény munka várt még ránk, mert nemcsak az úton gyűjtött anyagot kellett véglegesen elcsomagolni a hazaküldésre, hanem azonkívül gyűjteményünk hiányait is ki kellett egészíteni a környék állatvilágából, a melyet lassanként alaposan megismertünk. Mindez nagy nehézségekkel járt, egyrészt azért, mert a rongyos kozák faluban nem igen voltak segédeszközeink, másrészt, mert napról-napra jobban be kellett látni személyzetünk megbizhatatlan voltát.

A kazak BALTA-BAI-nak Narynban elkövetett visszaélései miatt felmondtam, a mi azonban nagyon bántotta barátját, BARLU-BAI-t, a mi langaléta dzsigitünket, úgy, hogy alig mult el a napnak egy órája a nélkül, hogy a két ficzkó panaszszal ne jött volna elém a két orosz-kozák ellen, a kik állítólag rossz ellátásban, rossz elbánásban stb. részesítik őket. Természetesen ennek az örökös panaszkodásnak komikus oldala is volt, különösen pl., mikor a hórihorgas dzsigit félrebillent fejjel s megnyerő mosolylyal adta elő a dolgok felett való megbotránkozását, s az elbocsátott kazak visszafogadását némajelekkel ajánlotta.

„Te *bai* vagy, *türe, tachszir, pad'sah*[1], s a többi *baiok* is *türék, tachszirok, pad'sahk.* Nektek mindnyájatoknak *pamilni csájt*[2] kell innotok. A *szakal-kazakok* és mi dzsigitek azonban egyformák vagyunk, s nekünk egyforma teát kell innunk. Most a *szakal-kazakok* előnyben vannak, mert ők *pamilni-csájt* isznak, a dzsigitek azonban háttérbe szorultak, mert csak *tasz-csáj*[3] jut nekik. *Ja Allah,* ez így nem jól van; kérlek *tachszir*, tégy bennünket ismét egyenlőkké!"

Ennek a beszédnek illusztrálására két mutató ujját hegyével összefordítva, elém tartotta; ha a két ujj hegye összeért, az az egyenlőséget jelentette.

[1] „Úr, herczeg, parancsoló, fejedelem."

[2] Elrontva az orosz „Familnyi-csáj"-ból (családi tea).

[3] *Tasz-csáj,* szóról-szóra „kő-tea", azaz préselt, úgynevezett tégla-tea.

Ha az egyik ujját egy fél ujjnyival magasabbra emelte, az az egyenlőtlenséget jelképezte, s ezt az állapotot szemrehányólag tartotta orrom alá. Nevetnem kellett, s ezzel a dolog ez alkalommal békés elintézést nyert, sajnos azonban, ez nem mindig volt így s az emberek valósággal szemtelenek kezdtek lenni, a mellett pedig dolgaikat a leghanyagabb módon végezték.

KLIPPERT-tel szemben is kellemetlenül kiélesedett a dolog, mert úgy látszik, hogy az Ili alföldjének klimája nem nagyon tetszett neki, s ezt a körülményt felhasználta, hogy minden munka alól kibujjék. Abban a mindenesetre rekkenő forróságban, a mely hazaérkezésünk után Ilijszkben dühöngött, házunk pinczéjét találta legkellemesebbnek, s ott ült majdnem egész nap, jókedvűen és megelégedetten, ha azt hitte, hogy senki sem látja, de nyögdécselve és sóhajtozva, mint a ki nehéz beteg, ha avatatlan szemek látták. Neki és főképen az ő köpönyegforgató jellemének köszönhettük, hogy a kis karaván napról-napra jobban elharapózott a fegyelmetlenség, a mi végre arra kényszerített, hogy STUMMER DR. véleményével megegyezőleg, nemcsak KLIPPERT-nek adtuk ki az utat, hanem egy szép napon BALTA-BAI-t és barátját BARLU-BAI-t is, tekintet nélkül az ő hivatalos kerületi dzsigit voltára, egyszerűen elkergettük. PAGUDJIN káplár is kijelentette, hogy próbahónapjának leteltével visszatér Vjernyibe, a mit azzal okolt meg, hogy különben ottani állását, mint ataman-helyettes, elveszíti; nagyon valószinű, hogy az energikus, talán túlságosan is tetterős férfiúnak nem tetszett a mi karavánunk morális állapota, s mivel ezt egyáltalán nem vehettem neki rossz néven, — hisz magam is sokszor úgy voltam, hogy meg kell szöknöm közülük — tehát el kellett bocsátanom ezt a derék fiút, ha nem szivesen is tettem. Újjá kellett születnünk, s ehhez az új élethez a *régi* anyagból minél kevesebbet akartunk felhasználni.

Így a régi személyzetből nem tartottunk meg mást, mint a buta, de jóravaló ELLY-BAI-t, a ki egyszerű, de megbízható munkaerőnek bizonyult, továbbá a kozák SZITNYIKOV-ot, a ki rövid idő alatt nagyon jó preparátornak vált be. Tulajdonképeni inasnak pedig egy eredeti, mintegy 50 éves kozákot, ZSDÁNOV PÁVEL-t fogadtuk meg, a ki mint szakács és mint egy „franczia“[1] expedicziő volt kisérője mutatkozott be, s szolgálatának első napjaiban pontosságával és tisztaságával valóban idegenszerűnek tünt fel STUMMER dr.-nak és nekem. ZSDÁNOV özvegy volt s már évtizedek óta az évnek csak néhány hónapját tölté Ilijszkben, míg idejének legnagyobb részén a nomád kazakok közt tartózkodik, a kiknek nyelvét és szokásait behatóan ismerte, s a kik, mint látszott, nagyon szerették őt.

Utazásunk következő részére nézve ez a személyzet elegendőnek látszott, mert SZITNYIKOV mint preparátor szerepelhetett, PÁVEL ellátta a konyhát,

[1] Turkesztánban minden idegent „franczuz“-nak neveznek, a behozott „Manchester“-áruktól egészen az idegen expedicziókig.

ELLY-BAI pedig a lovakat. Tervünk az volt, hogy kocsikaravánnal az *Isszyk-kul*-hoz megyünk s onnan behatolunk a Tien-san magas hegyi régiójába. Erre a czélra két út állott előttünk: az egyik nyugaton a *Kaztek*-hágón át *Kutem-âldi* felé, a másik kelet felé *Csilik*-en (Zaiczevkán) és a *Kegen*-völgyön át, a Szan-tas hágó felé s a tó keleti végére. Mind a két út az orosz térképekre mint póstaút van bejegyezve, s mindkettőről azt állították, hogy csakugyan lehet rajtuk kocsival járni. Mi az utóbbit választottuk, mint a mely Ilijszkből kiindulva, határozottabban rövidebbnek látszott, annál is inkább, mert az Isszyk-kul keleti vége sokkal alkalmasabbnak látszott fő-tanyahely czéljára, mint a tó nyugoti végének napégette, puszta tájai.

Minthogy felszerelésünknek egy része még Vjernyiben visszamaradt, továbbá, hogy KLIPPERT-et elbocsássuk és egyéb ügyes-bajos dolgokat elintézzünk, ketté kellett az expedicziónak válnia, és pedig úgy határoztuk, hogy dr. STUMMER visszamegy Vjernyibe, hogy ott a gyűjteményt deponálja s a többi teendőt is elintézze, én pedig a lovakat és a podgyászt egyenesen tovább viszem az Ili völgye mentén, keletre, Csilik felé.

LANSER orvostanhallgató e közben szintén elhatározta, hogy haza tér, s azért STUMMER doktorhoz csatlakozott, a ki őt KLIPPERT-tel együtt Vjernyibe vitte, s onnan a póstaútra indította.

Június 3-án érkeztünk Ilijszkbe vissza, s teljes 12 napra volt szükség, hogy ezeket a dolgokat rendbehozzuk, s „tabula rasa"-t csináljunk a következő utazásra. 12 nap oly sok viszály és annyi bosszúság közt, hogy életem legkellemetlenebb napjai közé sorolom ezt az időt!

Talán kissé hosszasan ecseteltem ezeket a kellemetlenségeket, de szándékkal tettem, hogy úgy mutassam be az embereket, a milyenek valóban, hogy azon olvasóimnak, a kiknek szándékuk van Belső-Ázsia érdekes viszonyaival közelebbről és saját tapasztalataik alapján megismerkedni, útmutatásul szolgáljak, miképen kell elkerülni mindazt a sok kellemetlenséget, a mit utazásunk első szakaszában nekünk átélnünk kellett.

Szigorúság és kiméletlen erélyesség kell okvetlenül oda, hogy a turkesztáni, félig gyermek-néppel — oroszokkal úgy, mint benszülöttekkel — valamire menjen az ember. Az elnézést gyengeségnek tulajdonítják, s kiméletlen felügyelet nélkül a személyzet lassankint, előbb vagy utóbb, valósággal szétzüllik. Különösen az emberek igazi keleti indolencziáját kell abban a tekintetben szigorúan ellenőrizni, hogy a kiadott parancsokat valóban végrehajtották-e, és pedig teljesen és pontosan-e? Ennek az ellenőrzésnek hiányával igen kellemetlen következmények járnak, sőt rendkívül komoly bonyodalmak következhetnek be, mint HEDIN SVEN ismert takla-makáni expedicziójának híres katasztrófája bizonyítja, a mikor az emberek tisztán lustaságból és hanyagságból nem teljesítették a vezető parancsát, s a magukkal vitt czisztérnákat nem töltötték meg teljesen vízzel. De e mellett nagyon hibáznék az, a ki maga is tényleg hozzáfogna a munkához, s így mintegy jó példával

akarna előljárni, vagy éppen emberein akarna könnyíteni. A keletiek ezt okvetetlenül megfoghatatlan lealacsonyodásnak vennék, mert ő előttük az *úr* és a *munka* fogalma merőben kizárják egymást. Ha az ember lehetőleg sokat kiván ezektől a ficzkóktól, de aztán vigyáz a körmükre s maga egyedül nem vesz részt a munkában, hanem nagyurasan kiszolgáltatja magát, akkor biztos lehet felőle, hogy azonnal igazi *tachszir* gyanánt, nagyra fogják becsülni. Aztán természetesen a gyeplőt valamivel lazábbra lehet ereszteni; kisebb könnyítésekkel, majd meg gyors és erőteljes közbeavatkozással a kellő pillanatban becsülésre és félelemre taníthatja az ember ezeket a nagy gyerekeket, és egyúttal megnyeri azoknak szeretetét és ragaszkodását is, úgy, hogy urukat aztán testtel-lélekkel szolgalják s készek érte a tűzbe menni.

Ez a tapasztaltság, mely lényeges tényezője a belső-ázsiai utazás technikájának, nekünk, sajnos, még Ilijszkben nagyon hiányzott, a miből aztán a kellemetlenségeknek egész sorozata származott. De jó iskola volt ez, ámbár szivesebben tanultam volna elméletileg, mint így gyakorlatban, mert a napról-napra megújuló bosszúság a szolgákkal és a kozák-stanicza iparosaival, a sok fáradságos preparátor-munka, a mely teljesen kettőnk vállán nyugodott, a podgyász továbbszállítására fogadott fuvarosokkal való örökös alkudozások alig hagytak időt rövid kirándulásokra. Ezt annál keserűbben fájlaltam, mert hisz nem azért jöttem ide az Ili völgyébe, hogy egész nap a szobában madarakat tömjek ki s ezt a kedves foglalkozást csak azért hagyjam abba, hogy többé-kevésbbé berúgott kozákokkal, vagy piszkos kirgizekkel veszekedjem!

Istennek hála, ez a kegyetlen idő is elmult, s végre június 14-én este Stummer dr. Lanser orvostanhallgatóval és Klippert-tel elindulhattak póstakocsin Vjernyi felé, követvén őket egy teljega, a melyre az eddigi gyűjteményeinket tartalmazó ládák voltak felpakolva. Magam másnap reggel hagytam oda végleg az ilijszki tanyát, miután minden vagyonunkat, a jurtot, a gyűjtő- és felszereléses ládákat, az alkoholt, a formolt, fegyvereket, konyhaeszközöket, szóval minden szükséges vaczakot, a mit magunkkal hurczoltunk, felpakoltam a kocsikra. Aztán szivélyes bucsút véve a falu népétől, délben elhagytam a staniczát.

A derék kozák népség barátságos érdeklődése ezen az utolsó ilijszki napon majdnem kétségbe ejtett, mert a számos látogatás majdnem lehetetlenné tette a mozgást a ládákkal és podgyászokkal amúgy is fenekesen felfordult lakásban; de ez alkalommal legjobb akaratom mellett sem tudtam dühöngeni, annyi igazi szivességet tanusítottak a bucsú alkalmával ezek az egyszerű és jóravaló emberek, a kikkel oly hosszú ideig laktam a község kötelékében. Különösen a velünk utazó kozákok családtagjai vonultak be teljes számban, s habár a férfiak teljes egykedvűséggel néztek is a kalandokat igérő, bizonytalan jövő elé, addig a nők annál inkább szivükre vették a bucsú pillanatát s volt könnyezés elég.

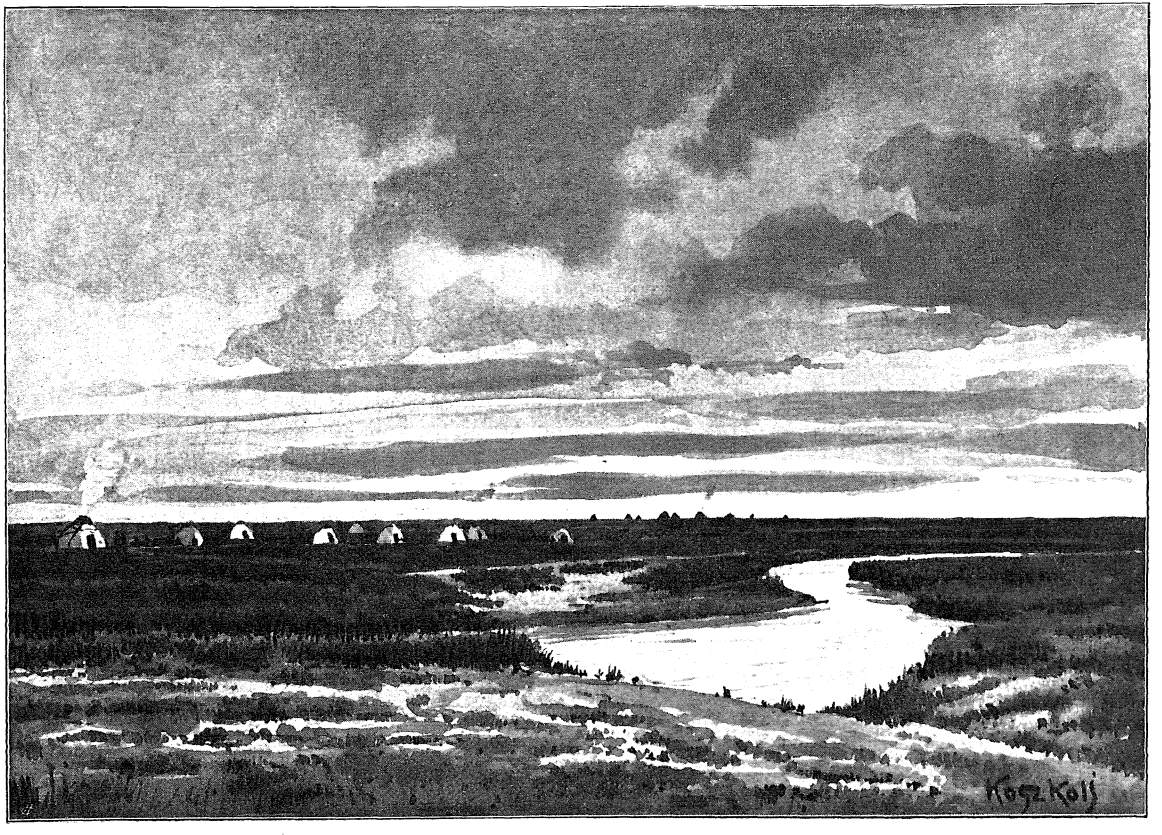

71. kép. Kurszuk gázló és aul a Talgara mellett.

Végre minden rendbe jött, s örvendve ugortam a nyeregbe; akármily szivesen hangzott is utánam a „proscsaite", az orosz népnek a nagyon hosszú időre, a többé viszont nem látásra szóló bucsúszava: végre ismét kint lehettem a szabad természetben, új munkára, s Isten segítségével *jobb* munkára készen, mint eddig.

A két ataman egész délelőtt nem tágított az oldalam mellől, s munkálkodásom közben a lehető legkedélyesebb módon, egész a szörnyűségig akadályoztak; végre még teljes díszben, lóháton, el is kisértek.

Míg a nehézkes kocsik lassan megindultak, addig mi lovasok gyors galoppban vágtattunk végig a falu utczáján, ki a pusztára, követve a szokást, a mi a szivélyes bucsú után jókedvű, gyors indulást parancsol.

A Talgara folyócska mellett, néhány versztnyire a falutól, megálltunk, hogy a kocsikat bevárjuk. Az ataman egy bütyköst s néhány poharat húzott elő egyenruhájának mélységes zsebeiből, s akarva nem akarva, még egyet, egy utolsó bucsúpoharat kellett ürítenem mindnyájunk egészségére.

Rettenetes ital volt, valami *„perczovka"* nevezetű, a mit paprikából készitenek, s úgy égeti az ember torkát, mintha parazsat nyelt volna. Ezzel aztán az Ilijszktől és annak lakóitól való bucsúzásom örökre felejthetetlenül volt a torkomba belekarczolva.

Az atamanok aztán egy utolsó kézszorítás után visszatértek a faluba, magam pedig az öreg PAVEL-t és ELLY-BAI-t a kocsikhoz rendelve, SZITNYIKOV-val kitértem az útról, hogy a falu „pasnye" (művelt föld) területeit megtekintsem.

Turkesztán klimája alatt földmívelés tudvalevőleg csak mesterséges öntözéssel lehetséges. A területeket talajminőségük szerint több vagy kevesebb évig öntözik és használják, azután ismét hosszú időn át parlagon hagyják. Természetes, hogy nagyon érdekelt SZITNYIKOV vezetése alatt, a ki maga is földbirtokos, megtekinteni ezeket a pasnyéket, és látni, hogy a parlagon hagyott földek mint változnak át a legkopárabb, a legpusztább ürömsivatagokká, míg az öntözött terület rendkívüli üdeségben pompázik. Sajátságos az, hogy a gabona — búza, árpa, rozs és zab — meglehetősen ritkásan nő, de míg minden egyes bokra hatalmasan fejlődik, s egész csokor kalászt érlel, addig a szép rendes sorok közt a talaj kopár és sima, mint valami szérűn, a honnan minden gazt a legnagyobb gonddal gyomláltak ki.

A talaj túlnyomóan lösz; igazi humusz, fekete televényföld egyáltalában ritka Turkesztánban, de a hol van, sem szeretik, mert túlságosan buja és a gyom nagyon felveri. A lösznek nincsenek meg ezek a rossz tulajdonságai, és mégis oly termékeny, hogy habár nagyon hiányosan munkálják is és egyáltalában nem trágyázzák,[1] mégis minden évben kifogástalanul terem.

[1] Itt a dolgokat a sik földön értem. Nagy városok közelében, különösen ott, a hol gyapotkultura van, mint pl. Szír-Darja tartományban, a földmivelés sokkal jobb, sokkal intenzivebb és raczionálisabb.

Általában a gabona igen jó lábon állt, de még jobban megleptek a takarmánynövények, a melyek itt gaz módjára, soha nem látott üdeséggel és erővel burjánzottak. A közönséges vörös lóhere, a mit az ilijszki kozákok tenyésztenek, s a mely, úgy látszik, újonnan hozatott be, mintegy két láb magasra nő; a magyar luczerna (Medicago sativa), a mely a legelterjedtebb takarmánynövény ezen a vidéken, újjnyi vastag szárral, embermagasságnyira fejlődik.

Ennek a kulturának igen különös arczulata van, mert elég ennek a paradicsomi termékenységnek a közepén valami jelentéktelen kis emelkedés, hogy az öntözés nélküli területek napégette, vigasztalan tekintete álljon előttünk, a melynek kopárságát alig szakítja meg néhány nyomorúságos ürömbozót, vagy a *csí (Lasiagrostis splendens)*, az ú. n. pampasz-fű sovány, száraz kiadásának egy-egy hitvány bokra. Magától értetődik, hogy nem hiányoznak a hófehér „szolonczi"-k, vadszékek sem, s így tarka egymásutánban váltakozik a legszélsőbb termékeny bujaság a terméketlen kopársággal minden átmenet nélkül.

Az egész térszint sűrűn behálózzák a kisebb-nagyobb árkok (*arïk*-ok) ezrei, a melyekkel a vizet a földeken szétosztják. Az árkok legutolsó elágazásai — sikér, keresztül-kasul futó barázdák — alig egy-egy méter távolságra vannak egymástól s behálózzák a tulajdonképeni szántóföldet, hacsak az nincs annyira kiegyengetve, hogy egyszerre az egész területet víz alá lehet meríteni. Ezek az öntöző-művek valóban megérdemlik bámulatunkat, mert aránylag nagyon rövid időköz az, a melyben a sokszor óriási kiterjedésű területet egészen el kell látni vízzel. Csodálatra méltó éleselméjűséggel használják fel a térszin minden egyenetlenségét, hogy a vizet minden oldalra elvezethessék, s a szomjas talaj legtávolabb fekvő, legutolsó kis részletére is a kellő mennyiségű víz jusson. A folyó partján fekvő valamennyi községet és minden birtokot ki kell elégíteni, de a mellett takarékoskodni is kell a sokszor ugyancsak szerény vízmennyiséggel, s mindamellett az egész komplikált apparátus olyan kifogástalan pontossággal dolgozik, hogy a rendszeres öntözésben zavarok alig fordulnak elő.

Mindjárt az okkupáczió után felismerte az orosz kormány ezeknek a műveknek óriási fontosságát, s azonnal megpróbálta közigazgatási úton rendezni az öntözést, s azt szakértői vezetés alatt, mérnökökkel vette kezelésbe. Ez a kisérlet csúnya kudarczot vallott, úgy hogy rövid ideig tartó zűrzavarok után visszaállították a status quo antet, s az öntözést ismét a benszülöttekre és azoknak *arïk-ak-szakal*-jaira bízták. Évszázadokig, talán évezredekig tartott, míg a legegyszerűbb, iskolázatlan tapasztalás olyan magas fokra fejlődött ki, hogy játszva oldja meg azokat a feladatokat, a melyek előtt a XIX. század magasan kifejlődött technikai tudománya kénytelen meghátrálni. És milyen egyszerű eszközökkel dolgozik ez a „tapasztalás"! Az *arïk-ak-szakal*-ok rendesen csak tisztán szemmértékkel nivellálnak, a mit azonban nagyon megkönnyít a térszin alakulása, mert a hegyvidékek környező területeit nem

szabdalták és furkálták úgy össze a vízfolyások, mint a mi csapadékban dús területeinken, hanem a törmelék itt rendkívül egyenletes, szabályos lejtőben helyezkedik el, a mely enyhén lejt a lefolyástalan medencze felé; legfeljebb néhány hegyi folyó vízmosása szeli át ezt az egyenletesen települt képződményt, persze rendesen a legnagyobb lejtő szerint futva. Nem marad tehát más tennivaló, mint hogy a folyóból kivezessenek egy csatornát a folyó futására majdnem merőlegesen, a melyből azután a folyó és a csatorna közti területet öntözni lehet. Így következnek egymásután az öntözhető területek terraszos sorrendben. Nehezebbek természetesen a nivellálásnak részletei, de ezeket is igen egyszerűen és drasztikusan oldja meg az *arïk-ak-szakal*. A kérdéses helyen ugyanis hanyatt végig fekszik a földön, s hátra fordítva fejét, arra néz, a hova a vizet vezetni kellene. Ha még látja így azt a területet, akkor lehet vizet oda vezetni, ellenkezőleg nem. Probatum est!

Az egyes mezők öntözése háromféle módon történhetik. A szorgalmas szárt, tarandzsi és dungán népek a földjeiket tökéletesen kiegyengetik, s csekély esésben terraszosan rendezik el egymás felett, mindegyiket kis lösztöltéssel vevén körül. A vizet először a legfelső terraszokra eresztik, aztán innen mind lejebb és lejebb jut az, egészen a legalsóig, a melyről aztán gyűjtő-csatornán futhat le a felesleg.

Ha azonban, mint legtöbbször az orosz települők, restelnek a sok kiegyengetéssel vesződni, akkor egyszerűen az öntöző-csatornából a levezető-csatornába keskeny barázdát húznak, mely sűrűn kanyargó, párvonalos kigyóvonallal az egész öntözendő mezőt behálózza, s az egyes kanyarulatok közötti területeket nedvességgel látja el. Végül a legrendetlenebb és legegyszerűbb módja az öntözésnek az, hogy a fő elágazó csatorna helyett temérdek apróbb csatornával osztják ki a folyó vizét, a melyek keresztülkasul szeldelik az öntözendő térszint s aztán megint összefutnak a megöntözött terület végén egy főcsatornába, a melyet levezető ároknak nevezhetünk. Ez a mód azonban mindenesetre csak ott alkalmazható, a hol nagyon sok víz áll rendelkezésre. Zsilipeket, vagy egyéb ilyen mesterséges berendezéseket hiába keresnénk ezek közt az árok-rendszerek között. Csak egyszerű lösztöltések, a melyeket a benszülöttek univerzális eszközükkel, a *ketmen*-nel [1] hánynak fel vagy törnek keresztül a szükséghez mértten szabályozzák az egész üzemet, a mely annyiban áll, hogy minden egyes földdarabot mintegy arasznyira elárasztanak vízzel s aztán egy-két óra hosszat így hagyják víz alatt. A gabonaféléknek a termelés ideje alatt elégséges kétszeri öntözés, a mely 10—14 napi időközökben a virágzás előtt és a virágzás után alkalmazandó.

A takarmány-növényeket és a „réteket" rendszerint négyszer öntözik s ugyanannyiszor kaszálják. Az idevaló rét alatt azonban ne képzeljünk valami olyan kaszálót, mint a mieink, hanem inkább a lóhere és fűféléknek valami őrült

[1] Kapa, l. a XIX. fej.

összevisszaságát, keverve embernyi magas Euphorbiák (kutyatejfélék) valóságos törzseivel, a mely trópusos üdeségével inkább a mi erdei patakjaink túlságosan buján termő partjainak növény-egyvelegére emlékeztet. Ezek a rétek rendesen humuszos talajúak, szorgalmasan kell őket öntözni, de valósággal hinetetlen termést szolgáltatnak. Csilik környékén majdnem semmi legelőterület sincs, s a marhát majdnem kizárólag luczernán és az előbb leírt réteknek gazos szénáján nevelik fel, tehát igen erős a takarmány fogyasztása: mégis ugyanott nyáron egy jól megrakott szekér széna körülbelül 1 koronáért kapható, s egészen biztosan állították, hogy egy hektár rét évenként 100, sőt 200 métermázsa takarmányt képes szolgáltatni!

Utunk a Talgara folyócska mentén délkeleti irányban vezetett: a földek közt lassan ballagva, Szitnyikov elmondta a kozákok egész primitiv hármasgazdaságát, s végül meghivott, hogy térjünk ki testvérének pasnyéje felé, a ki ép úgy, mint több más kozák is, valami 20 versztnyire a staniczától valóságos tanyán lakik s ott egész gazdaságot rendezett be. Szitnyikov birtoka a Talgara nagy kanyarulatában fekszik, s át kellett a folyón gázolnunk, hogy oda jussunk izbájához (fából épült tanyájához).

A kis birtok nagyon kedvező körülmények közt fekszik vízellátás tekintetében, sőt még mocsaras is némileg, de ismét világosan mutatja, hogy Turkesztán földjének és klimájának milyen óriási termelő ereje van, hacsak vízzel kellőleg el lehet látni. Hatalmasan felnyult kamis (Arundo phragmitis) keríti széles ívben azt a félszigetet, a melyen a tanya fekszik, s ámbár az egész telep még nagyon új, valóságos erdőnek tetszik. Karcsú nyárfák és vastag, görcsös fűzek borítják össze lombdús koronájukat, s az üde levélmennyezet alatt, a hűvös árnyékon mindenféle bokor és leveles növényzet trópusi bujasággal fejlődik ki. Szépen rendezett kert csatlakozik az egyszerű, ácsolatlan fatörzsekből épült izbákhoz, a melyek részben lakás gyanánt, részben pedig istállókul és takarmány-tárakul szolgálnak. Természetes, hogy az elmaradhatatlan fürdőház itt sem hiányzik.

Ribiszke- és egres-bokrok kerítik a kertecskét, a melyben uborkát, dinnyét, hagymát és különféle zöldséget tenyészt a házi nép, virágágyak között. A szárnyas had szanaszét futkároz az udvaron, a mely világtól elzárt magányában, a dús növényzet közepette, valóban békés, idillikus kép.

A lombok közül kék ég mosolyog a kis paradicsomra, az erdő árnyából a sárga rigó szava hallik, s a Hafiz-fülemile danája csattog. A nádiveréb rikácsol a sűrű nádasban, az Acrocephalus dumetorum éneke édesen hangzik mindenfelől, s a fecskék csiripelésétől visszhangzik az izba szobája, a melyben a forró szamovár mellett néhány perczre megpihentünk. A fecskefészket a házban itt is szerencsehozónak tekintik, s házigazdáink örömmel mutogatták a fiókákkal telt fészket a lakószoba egyik sarkában. Úti terveinkről, a vadászatról és halászatról, a mezei munkáról és az aratás kilátásairól beszélgettünk, s egészen kellemes és idillikus lett volna a tartózkodás ezen az igazán

procul negotiis fekvő fölmívestanyán, ha azok a szörnyű szúnyogok nem keserítették volna meg. Sűrűn rajzottak körülöttünk, fájó szúrásaikkal az embert kétségbe ejtve . . .

Néhány csésze tea után eltávoztunk az idősebb Szitnyikov tanyájáról, a mely magányos helyzetével a puszták közepén a „far west" telepeseinek kunyhójára emlékeztet, a mint azt az amerikai írók olyan vonzóan ecsetelik.

Az első félnapi menetet csak rövidre terveztük, s így alig öt verszttel odább kocsikaravánunkra akadtunk, a mely a Talgara mellett, a *Kurszuk*-gázlónál táborozott.

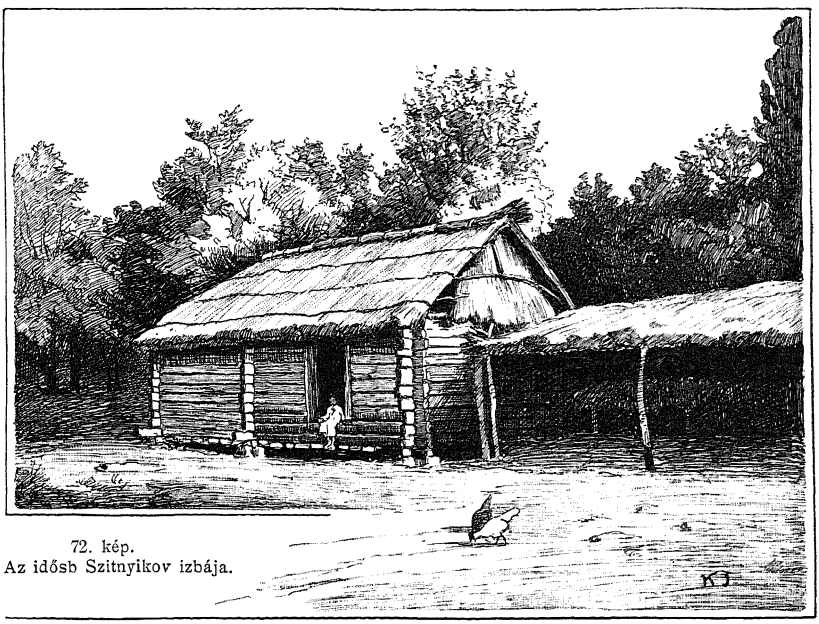

72. kép.
Az idősb Szitnyikov izbája.

Elmentünk egy régi orosz földvár mellett, a mely az okkupáczió első idejéből származik s mindenesetre a gázló védelmére szolgált. Ma már csak nyomait lehet felismerni a régi, négyszögletes sánczoknak; közelükben egy kazak aul telepedett meg, a melyen néhány kopekért airant és tejet vásároltunk teánkhoz.

Táborozni persze csak a szép csillagfényes ég alatt lehetett, részben a kocsik mellett, részben azok alatt, de a hűs éjszaka üdítő álmot hozott reánk.

Másnap kora reggel indultunk s eleinte ismét a Talgara folyását követtük, majd annak egyik mellékfolyóját, a *Keszkene-Talgarát* vagy kicsiny Talgarát, a melyen legalább vagy húszszor át kellett lábalnunk, olyan különféle és kacskaringós kanyargásokkal folynak mind ezek a folyók a síkon végig. A víz ugyan nem igen volt mélyebb sehol sem arasznyinál, de a

folyó oly mély szakadékban folyik, hogy a kocsikkal mindig nehéz volt a meredek löszfalakon le- és feljutni.

A vízfolyás medrének mélysége ilyen helyeken lehetetlenné teszi az öntözést; ezért a folyó mindkét oldalán a lösz-síkság mint kopár ürömpuszta terül el a magas partok felett, s csak a folyó smaragdzöld szalagja kígyózik végig számtalan kanyarulattal, mint az üde növényzet egyedüli hordozója.

Végre elhagytuk a folyót és valamivel keletiebb irányban húzódtunk az elhagyatott, érdektelen pusztán, előttünk folyton a transzilii Ala-tau hófedte ormainak képével, valóban gúnyos ellentétül a forró, poros és egyhangú tájképnek, a melyen valóságosan csigamódjára vonultunk tovább. Körülbelül d. u. 2 óra lehetett, s a forróságban való bandukolás halálos unalma ellenállhatatlan álmosságot hozott szemeimre, mikor végül szerencsére változatosság következett be.

A térszínnek könnyed emelkedése mögött, a melyre észrevétlenül lovagoltunk fel, egyszerre közvetetlen előttünk nagy, erdőszerű facsoport tünt fel; az út mindkét oldalán messze kiterjedő, különösen üde és feltünően jól művelt földek terültek el; sugár-egyenességű, szép fasorokkal szegélyzett árkok vagdalták a területet szabályos parczellákra. A mint közelebb jöttünk, a fák közül kis házak bukkantak elő, ép úgy építve vályogból, mint a hogy Taskentben láttam, s az erdőnek gondolt facsoportozat nagy kiterjedésű falunak bizonyult.

Mindjárt az első benyomás, a melyet a falu népe tett rám, igazán frappans volt. Az első ember ugyanis, a kivel találkoztam, egy „hölgy" volt — és pedig nem is egészen vénasszony — a ki az itt általánosan használt tüzelőszer, a *tiszjek* készítésével volt elfoglalva, vagyis áztatott marhatrágyát préselgetett tégla-módjára formákba. Nos, ebben még semmi különös sem volna, mert a tiszjek-készítés ezeken a vidékeken mindenütt a szép-nem kötelességei közé tartozik. Rendkívül feltünő volt azonban az a „kosztüm", a miben munkáját végezte. Valami *kirgiz* asszony egész nyugodtan készítene tiszjeket az ő legjobb ruhájában, s azután zavartalanul folytatná munkáját a házban és a konyhán. Ezen az asszonyon azonban nem volt rajta sem a közönséges *dambal*, a mosószövetből készült bokáig érő nadrág, sem pedig a *köjnök*, a hosszú, hálóköpenyszerű ing, hanem csak néhány rövid, lenge chalatrongyot dobott a vállaira, bizonyára, hogy a tisztességnek eleget tegyen, egyébként pedig sugár barna teste a legparadicsomibb fedetlenséggel tündökölt.

A dolog azt a véleményt támasztotta bennem, hogy *ezeknek* az embereknek *takarékosaknak* is, *tisztáknak* is kell lenniök, mert ha valami mohammedán nő *ilyen* könnyű öltözetben jelenik meg nyilvánosan, annak csak általános szokás lehet a magyarázata, ez meg bizonyára csak takarékos ruhakímélésből és tisztaságból származhatott. Ezt az első pillanatra keletkezett véleményemet azonnal beigazolva láttam, a mint a szorgalmasan

munkálkodó nő mellett barátságos köszöntéssel ellovagolva, a falu hosszú és rendkívül kellemes, tiszta utczájába befordultunk. A szembe jövő nők mind fátyol nélkül jártak, s mindnyáján kivétel nélkül tiszta, hófehér vagy tűzpiros ing és hasonló nadrág volt. Hajukat elválasztva, több hosszú fonatban hordják, a melyek részben a vállukon át előre, részben pedig a hátukon szabadon függenek le, s ezeket még fényes, fekete selyemfonatokkal toldják és tömörítik. Majdnem valamennyien zöld levéllel, vagy virággal, rózsával ékesítették a hajukat a fülük mögött, a mi különösen az üde, fiatalarczú nőkön nagyon jól festett. Néhány öreg nőnek, a kik sötét ruhában járnak, magas, csúcsos főkötőjük volt, merev aranybrokát-szövetből, a mely nagyon emlékeztetett a khinai viseletre, különösen azért, mert a főkötő csúcsán vörös zsinórból kötött gomb ékeskedik.

A férfiak vagy fehér gyapotruhában, vagy pedig szép tarka chalatban jártak; valamennyinek fején ott díszeleg a fehér turbán.

A falu házai külön-külön állva sorakoznak az utczák mentén. Minden házhoz valóságos konyhakert tartozik, a melyben hagymát, dinynyét, uborkát, burgonyát és sok virágot tenyésztenek, kifogástalan gonddal. *Mindegyik* házon hosszú, zászlórúdszerű póznán kosár függ, a melyben fürjet vagy szirti foglyot tartanak, mint valami kaliczkában. Az utcza tiszta — valószinűleg az utcza mellett csergedező arikból öntözik, s időnként talán még le is söprik!

Az emberek az utczán nagyon barátságosan viselkednek, de különösen pompás az a sok csodaszép gyerek, a kik a lovasokat, az udvarból előfutva, rendkívül kedvesen köszöntik „*aman, aman, bai; chos, chos!*“ szavakkal, a mi körülbelül annyit jelent, hogy: „Adjon Isten, adjon Isten, uram; sok szerencsét, sok szerencsét!“

Némelyik kis tacskó, a melyiknek nem volt más ruhája, mint barna bőre és borotvált fején a sokszinűen hímezett sapka, olyan jó nevelést, olyan kedvességet tanusított, hogy valóban csókolni való volt.

Így kötöttem először ismeretséget a *tarandzsi* néppel annak egyik telepén, *Tas-kara* (Fekete-kő) faluban.

A tarandzsik törökül beszélő parasztok a Tarim-medenczéből, a kik a dungán-lázadás idején az Ili-völgyben, Kuldzsa környékén voltak letelepülve, a honnan a legújabb időben sok ezer család vándorolt át Turkesztán orosz fenhatóság alatt álló részébe, mert itt a humánus és okosan rendezett közigazgatás alatt oly anyagi jólétnek örvendhetnek, melyet a zilált khinai állapotok között nem érhettek el. Rendkívül szorgalmas, tisztességes és tiszta népfaj, s a mellett igazi parasztság, a mely tisztán földmíveléssel foglalkozik. Maga a nép magát *kasgarlik*-nak, azaz Kasgarból valónak nevezi, s nevüket a khinaiaktól, illetőleg a dungánoktól kapták, a mire nézve két hagyomány van. *Tara* a neve csagatáj török nyelven a kölesnek, s így a *tarandzsi* kissé gúnyosan annyit jelentene, mint „köles-aratók“. Több *tarandzsi* azonban ettől

eltérőleg[1] nekem azt mondta, hogy *Taran* a *dungán* (khinai) nyelven annyit jelent, mint búza, s az ebből törökösen alakított szó annyi, mint „Búza-paraszt", vagy röviden „*paraszt*", megkülönböztetésül a „*szárt*"-tól vagy letelepült városi lakósoktól, kiknek elnevezése átvitt értelemben kereskedőt jelent. Külső megjelenésüket tekintve, nagy, magas, erőteljes emberek, sötétbarna bőrük, koromfekete hajuk, szakálluk és szép fekete szemük van. A fiatal férfiak között gyakran lehet pompás, feltünően délies jellegű, szép arczokat látni. Az idősebb emberek közt különösen két tipus uralkodik. Az egyik elhízásra hajlandó, s ennek megfelelőleg arczuk húsos, a mi a gyakran mandulametszésű szemekkel együtt jobban a mongoloid fajra emlékeztet, mint a másik tipus. Ennek képviselői hosszú, sovány, de izmos alakok, sovány, szögletes arczczal; vad, fekete szemük bizonyos félelmes, ragadozó természetet látszik elárulni, a mihez hozzájárul még a rendesen előreálló, de mindig pompásan kifejlődött fogazat.

Ez a kissé félelmes arczkifejezés erősen jellemzi a tarandzsikat, s még a különben szabályos arczú ifjanak is olyan erős jellemzője, hogy, ha egyforma viseletet hordanak is, még sem lehet őket a szártokkal összetéveszteni.

A nők inkább alacsonyak, de telt termetűek; kerek, csinos arczuk sokkal jobban magán hordja a mongol faj (szélesebb értelemben) jellegét, mint a férfiarczok. Orruk kicsiny és kissé tömpe, az arczcsontok kiállnak, s a szemük, ha egyenes, még akkor is mandulametszésű, de legtöbbnyire többé-kevésbbé ferde. Megvan az a szokásuk, hogy a szemöldökeiket fekete szénvonással összekötik, a mi nem is fest rosszul; általában néhány fiatalabb lány üde arczszinével, telt, piros ajkaival, ragyogó fekete szemével, gazdag hajdiszítményével és a füle mögé dugott kaczér virágokkal valóban csinos volt.

A *tarandzsik* nyelve csagatáj-török dialektus, a melyet azonban a közönséges szárttól éppen oly jól meg lehet különböztetni, mint a kazak-kirgiz dialektustól. Nekem úgy tetszik, hogy ez a nyelvjárás az *andidzsanlik (kipcsak)* és a *kara-kirgiz* dialektushoz áll legközelebb. Szerény oszmán nyelvtudományommal nem sokra mentem az énekelve, csettegtetve és a szavakat gyorsan hadarva beszélő kazakok között, azért rendkívül kellemesen lepett meg, a mikor a tarandzsik ajkáról ismét hallottam a mély, kellemes hangzókat, meg az érczes mássalhangzókat, a melyek a tiszta török idiomáknak oly igazán szépen hangzó dísze, holott a nyugati szártok és még inkább a kazakok ajakán sziszegő, vagy csettegő kakofonikus hangokká váltak. Nagyon jól meg tudtam érteni ezeket az embereket, s a mi még csodálatosabb, közönséges oszmán szavaimat, igaz, hogy a csagatáj hangtörvények szerint némileg átidomítva, ők is sokkal jobban megértették, mint a kazakok.

[1] Ez a magyarázat látszik valószinűbbnek, mert így a főnév-képzés helyesebb volna. A *tara* szóból képzett szabály szerint *taradzsi* volna, a mint *balta* szóból lesz *baltadzsi*, *szu*-ból *szudzsi* stb.

A tarandzsik erős bevándorlása Szemirjecsbe Oroszországra nézve kettős, és nem csekély jelentőségű előnynyel járt, mert nem csak, hogy velük az Ili vidékére szorgalmas, produktiv és teljesen megbízható nép költözött be, hanem azonkívül éppen ez a bevándorlás rendkívül megszilárdította Oroszország hatalmi állását Turkesztánban.

Már csak az, hogy a tarandzsik és dungánok Kuldzsa átadásakor Oroszország mellett optáltak, bizonyítja, hogy a mohammedánok mindnyájan elismerik az orosz adminisztrácziót kitünő és *igazságos* voltát; de éppen ez a két nép nagyon sokat tart faji eredetére, s minden politikai határ és adminisztrativ elkülönítés mellett is, rendkívül élénken közlekednek egymással az orosz és a khinai fenhatóság alatt álló testvérek. Természetes, hogy ezt a viszonyt a vallási kötelékek még szorosabbra fűzik, mert Nyugat-Turkesztánt még ma is az ázsiai iszlam bölcsőjének tekintik; s „a fenséges Buchara", a „szent Turkesztán" s „a földi paradicsom, Szamarkand" dicsősége messze keletre, egészen a Mennyei Birodalom szivéig, a „Bogdy-khán" [1] székvárosáig elragyog.

Khina gyűlölete a mohammedánok közt mélyen gyökerezik és kiirthatatlan. Van is rá okuk, mert kemény, kegyetlen szigorúsággal s telhetetlen kapzsisággal uralkodik a korrumpált khinai kormány ezeken a szegény parasztokon és kereskedőkön, s ezt a nehéz igát kétszeresen érzik az „igazhivő mohammedánok", mert a „disznóhúsevő" hitetlenek nem csak mint bírák és adószedők sanyargatják őket, hanem még az iszlámot is gúnynyal és megvetéssel üldözik.

Kereskedők karaván jai járnak a hegyeken keresztül egyik országból a másikba s hordják a híreket; megindul a *chaber*, száll az ige tanyáról-tanyára, faluról-falura, városról-városra, s a meddig csak Khinában a koránnak hivői vannak, mindenfelől vágyódva tekintenek nyugat felé, a hol az *Ak-pad'sach*, a „Fehér Czár" igazságos kormánypálczája alatt a müszülmán, mint szabad emberbüszkén léphet fel; a hol megszerzett javait nem kell a hivatalnokok kapzsisága elől rejtegetnie, hanem zavartalanul mutathatja és élvezheti gazdagságát; a hol hitvallásáért és vallási cselekedeteiért nem nevetik és nem gúnyolják hanem a czár jóakaratának örvendhet; s a hol végre senki sem kényszerítheti kegyetlen büntetésekkel, hogy *czopf*-ot viseljen, hanem tetszés szerint borotválhatja a fejét kopaszra, a hogy vallása parancsolja.

Ez a czopf-kérdés, akármilyen nevetségesnek látszik is, sokkal jelentősebb, mint gondolnók. A mennyire szereti és nagyrabecsüli a budhista khinai[2] az ő czopfját, olyan mélyen gyűlöli a mohammedán dungán, a ki, a mint orosz területre lép, azonnal szorgalmasan elrejti kis sapkája alá, melyet

[1] Mongol neve a khinai császárnak.

[2] Tudvalevőleg a mandzsu hódítók hozták be a czopfot, s a meghódolás, vagy lojalitás jeléül tekintik. Annál nagyobb az ellenszenve a határtalan szabadságért rajongó török népnek az alárendeltség ezen jelvénye iránt.

mindig viselni szokott. Ha azonban állandóan orosz területen marad, biztosan azonnal le is borotváltatja. Milyen büszkén lépdel azután az orosz alattvaló, a kopaszra borotvált dungán, a félénk, czopfos, khinai rabszolga mellett!

A Hét folyam Országának dungán és tarandzsi lakóssága még folyton újabb és újabb gyarapodást kap Khinából, bár a khinai hatóságok mindent elkövetnek, hogy a kivándorlást meggátolják. Az orosz fenhatóság alatt élvezett teljes jogbiztonság nagyon csalogató, a melynek hatását nem rontja le az a tudat sem, hogy a kit rajtacsípnek a kivándorláson, azt rendkívül szigorúan büntetik. Hogy milyen veszélyeknek néznek elébe azok, a kik Khinából menekülni akarnak, bizonyítja egyik dungán esete, a kivel később Przsevalszkban ismerkedtünk meg. Ezt a dungánt *Ak-szu*-ban valami csekély vétség miatt törvény elé akarták állítani, de csak hogy a khinai igazságszolgáltatás karmai közé ne kerüljön, inkább megszökött, s télvíz idején ment neki a Tien-san borzalmainak.

Még nagy, jól felszerelt karavánokra is komoly vállalat az ilyen téli utazás; a szegény dungán is alaposan megbűnhödött vakmerőségeért, mert útközben megfagyott mindkét lába, s Przsevalszkba való megérkezte után mindkét lábszárát amputálni kellett térden felül. Természetes, hogy ez az eset a törzsbeliek és a hitsorsosok között nagy feltünést keltett, s a milyen erős a testületi szellem ezek közt a törzsek közt, azonnal gyűjtést indítottak a nyomorult számára, a mihez állítólag még Taskentből is hozzájárultak. A gazdag adományból aztán a menekült bazárüzletet nyitott, s most mint gazdag, tekintélyes ember él Przsevalszkban. Az orosz hatóságok sohasem panaszkodtak rája, s egész életmódja arra vall, hogy alapjában tisztességes ember, a kit csak az elviselhetetlen zsarnokság űzött ki hazájából.

A khinai zavarok idején, a melyek éppen abban az időben zajlottak le, a mikor az orosz-khinai határon tartózkodtunk, ennek a vidéknek egész mohammedán lakóssága remélte a háború kitörését, s azt hitte, hogy az oroszok majd elfoglalják Kuldzsát és Kasgariát. Azt hiszem, hogy az orosz kormánynak valósággal súlyos gondot okozott, hogy összeszedve minden diplomácziai ügyességét, elkerülje a kavarodást ezen a területen, a hol már évtizedek óta lappang izzó parázsként az engesztelhetetlen gyűlölet, a melynek csak kis szellő kell, hogy azonnal lángra lobbanjon.

Az a gazdag tarandzsi, a kivel Vjernyiben beszéltem, biztosított, hogy Oroszországnak egyetlen egy katonára sincs szüksége, hogy Kuldzsát és Kasgariát elfoglalja. „Csak egy darab papiros, az Ak-pad'sáchnak az ukáza kell, a mely megengedi a terület elfoglalását, s nem telik el 24 óra, hogy az egész terület kezeink közt legyen, s egyetlen khinai, egyetlen „khitai" sem maradjon életben odaát!" s félreérthetetlen mozdulattal mutatta a fejvétel ténykedését.

„De hát miért gyűlölitek olyan szörnyen a khinaiakat?" kérdém tőle.

„Uram, ha megérted volna azt, a mit én, mint egészen fiatal ember, nem egyszer, hanem igen-igen gyakran láttam, akkor megértenéd, hogy miért gyűlöljük a khinaiakat," volt a felelet, s a tarandzsi leírta azt a szörnyű kivégzést, a mely még ma is divatos Khinában „a tizezer darabra való vagdalás" nevezete alatt, s a melyet neki egyszer végig kellett nézni, a midőn *három asszonyon* hajtották végre.

Elbeszélőm magas, erős, meglehetősen vadtekintetű ember volt, a ki nem látszott éppen gyenge idegzetűnek, de azért reszketett a hangja, a mikor a szörnyű kegyetlenséget elmondotta, azért még most is, évtizedek multa után elsáppadt az arcza a borzalomtól, s csak sötét, szúrós szemeiből látszott az izzó, kiolthatatlan gyűlölet!

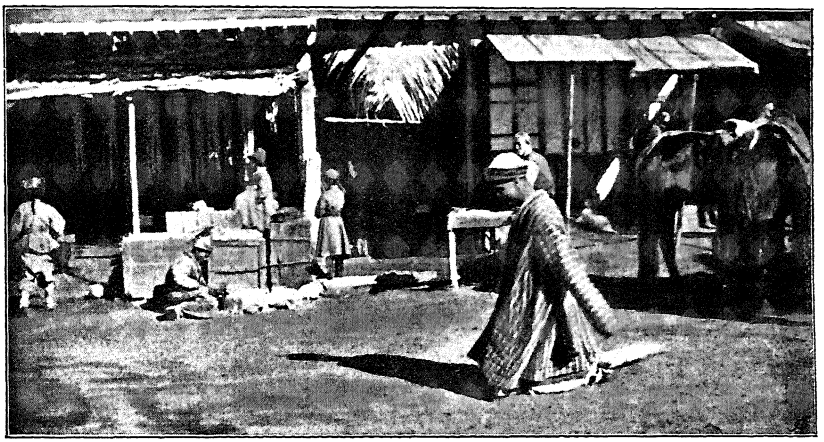

73. kép. Nyomorék dungán menekült Przsevalszkban.

Nem hiszem, hogy Oroszországnak[1] Kasgariát illetőleg valami hódító vágyai volnának, mert éppen az, hogy milyen ügyesen elkerültek a nyugati határon minden összeütközést Khinával akkor, a mikor az orosz csapatok Tien-czinben és Pekingben véres babérokra tettek szert, s Mandzsu-országban fegyverrel kellett elnyomni a fölkelést, mutatja, hogy efféle terjeszkedő vágya az oroszoknak nincsen. Oroszország régi szomszédja Khinának, s már évszázadok óta állami érintkezésben van a Bogdy-khán birodalmával. Mint maga is ázsiai kultura hordozója — a mit nem a rendes gúnyos értelemben mon-

[1] Oroszországot, mint államot és politikai tényezőt értve. A turkesztáni hadsereg öreg vitézei között nem egy van, a ki őszülő hajjal sem tudja elfeledni ifjúságának pompás győzelmeit, s minden pillanatban készen volna arra, hogy egy kicsit verekedjék. Bármily könnyen érthető ezeknek a vén hadfiaknak verekedő kedve, oly kevéssé támogatják és biztatják őket felülről; ellenben az adminisztráczió utasításai elég érthetők, hogy még a legrabiátusabb vasgyúró csatavágyát is mérsékletre szorítsák.

dunk, hanem egész komolyan, tekintettel származására és belső mivoltára — Oroszország sokkal jobban meg tudja érteni az ázsiai gondolkozásmódot, mint akármely más népe a világnak, s az ázsiaiakkal valósággal mint „*par inter pares*“ tud érintkezni.

A hogyan itt bánnak az oroszok a mohammedánokkal, ép úgy bánnak a szibériai tartományokban a budhista kalmükkokkal, burjétokkal stb. is; nemcsak kereskedelmi karaván ok, hanem a zarándokok ezrei és ezrei közlekednek Oroszország és Khina közt. Tibeti lámák jönnek Urgába s viszont, a mohammedánok keletről jönnek Bucharába, Szamarkandba és Taskentbe. Így nemcsak a két kormány kabinetjeiben, hanem a mindennapi élet, a kereskedelem és a zarándoklás terén is folytonosan közeledik egymáshoz a két állam, a minek Ázsia jövendő történelmére nézve még nagy jelentősége van.

Az utóbbi időkben sokat beszéltek arról, hogy a hatalmak Khina megnyitását sürgetik. Nem volna a khinai az az igazi, értelmes kereskedő nép, a milyen tényleg, ha be nem látná, hogy reciprocitást vagy viszonosságot egyik nagyhatalommal szemben sem gyakorolhatna, csak Oroszországot kivéve.

Igen, a „nyilt kapuk“ politikája nem kiván mást, mint hogy piaczot teremtsen a hazai árúknak, Khina felhalmozott kincseit kiszólítsa eddigi meddőségükből, megdolgoztassa a sárga faj millióit, s aztán a kulik verejték-cseppjeit pengő aranynyá váltva, hurczolja át Európába. De mi volna az ellenszolgáltatás? — Egyetlen egygyel viszonozhatná Európa az öreg Khinának ezt a szolgálatot, s ez az újabb idők technikai vívmánya, a mely az embernek nem is sejtett, majdnem korlátlan hatalmat ad a kezébe. De ez az ajándék kétélű fegyver volna az európaiak és khinaiak közötti érintkezés alkalmával, s nagyon könnyen visszasujtva, nehéz gondokat okozhatna az adományozónak. Képzeljük csak azt a néhány száz millió *egységes* eredetű, *egységes* nyelvű, *egységes* kulturájú, *egységes* vallású és *egységes* állami és hatalmi öntudattal áthatott khinait, kezében a modern technika minden eszközével, annak minden alkotó és romboló hatalmával!

Annak idejében sokat beszéltek a „sárga kisértet“-ről, s Európa, különösen az expansiv iparűző hatalmak, óvakodnak ezt a kisértetet életre hívni s annak húst és vért kölcsönözni!

Ezt nem tekintve azonban, mit nyujthat Európa Khinának? Egész csomó igényt, a melyet Khina eddig nem ismert s a mit könnyen nélkülözött; kulturát, a mely a khinaiak előtt idegen és érthetetlen, s az is fog maradni, mert teljesen más világfelfogásnak felel meg, s mert alapjaiban sem értelmiségükkel, sem erkölcs-filozófiájukkal nem egyeztethető össze, sőt ebben az utóbbi tekintetben — nem is egészen igaztalanul — valósággal durvának és barbárnak tűnik fel előttük.

A khinaiak *anyagi* ellenszolgáltatást alig remélhetnek, mert elég okosak, hogy belássák, miszerint az iparnak és kereskedelemnek oly módon való fejlesztése, hogy a tőkés és vállalkozó maga *idegen*, a khinai pedig csak

munkás, csak *kuli*, az sem Khinára, sem a khinaiakra nézve nem járhat haszonnal.

Védelmet nyujtanának az ellenségek ellen? Khinának nincsenek ellenségei azokon kívül, a kik kulturájukkal akarják boldogítani az országot, s ma igazán a Bogdy-khánnál egy uralkodó sem mondhatja el jogosabban azt a kis imát, hogy „Isten óvjon *barátaimtól*, ellenségeimmel majd csak elbánok magam is!"

Egészen másként állnak a dolgok Oroszországgal szemben. Oroszországnak semmi, de épen semmi érdeke sincs abban, hogy Mongolországot, Kelet-Turkesztánt vagy Tibetet, tehát olyan területeket, a melyek másfélszer nagyobbak Európánál, birtokába vegyen, még akkor sem, ha azok mint túlérett gyümölcs hullanak is ölébe.[1] Ilyen puszta, száraz, félig sivatag ázsiai steppe-területe van neki is elég, s nagyon jól tudja, hogy mily kevés hasznot hoznak azok egy európaias kormányzású államnak, míg igazgatásuk rettenetes tőkéket nyel el.

Khinában nagyon jól ismerik ezeket a viszonyokat, sőt azonfelül nagyon jól tudják, hogy ezeknek a területeknek birtoklása teljesen Oroszországtól függ, s egyedül Oroszország képes azokért kezeskedni s azokat a fanatikus vallási és faji harczok pusztításai ellen megvédelmezni.

Sok ezer és ezer verszt hosszában érintkezik egymással a két birodalom, s évszázadok óta áll politikai és kereskedelmi összeköttetésben egymással, úgy, hogy Khina és a khinai nép ma Oroszországot, annak közigazgatását, hatalmát és segélyforrásait pontosan ismeri, míg a többi Európáról édes keveset, vagy legalább semmi jót sem tud.

A régóta tartó érintkezés ezen a hosszú vonalon nem diplomácziai küzdelmek eredménye, hanem természetes úton, a benszülött népek útján keletkezett, s e közben Khina az orosz birodalmat olyan oldaláról ismerte meg, a mely előnyösen elüt a többi hatalmasságnak a megnyitott kikötőkben tanusított magaviseletétől. Ezt a khinaiak bizonyára méltányolni tudják, annál is inkább, mert ez a tudat nemcsak a magasrangú tisztviselők csekély számú testületében él, hanem elterjedt, vagy legalább kezd elterjedni széles körben a köznép között is.

Ha nem is olyan quantitativ mértékben, mint a hogy az indiai, mégis ma az orosz kereskedelem és a rendkívüli alkalmazkodás-képes orosz ipar uralja Khinának egy nagy részét. A dungán, szárt és mongol kereskedő azonban nemcsak az orosz árút hozza be a Mennyei Birodalomba, hanem azonkívül hírt hoz az *Ak-pad'sach* birodalmának, az *oruz* népnek állapotáról is. Ezek a hírek aztán lényegesen eltérnek azoktól, a melyeket az indiai „native" hoz Indiából, vagy a miket maga a khinai tapasztal a megnyitott kikötőkben a *jang-kvei-cz'* (idegen ördög) részéről.

[1] Felemlítem Przsevalszkij-nak azt a híres mondását, hogy egy *szotnia* kozák elegendő volna, hogy Turkesztánból Khinát meghódítsa.

Alig tehetjük fel, hogy az efféle minden benyomás és minden tartós befolyás nélkül maradhasson, s csak természetes, hogy Khina úgy politikai, mint kulturális tekintetben mind jobban és jobban Oroszország felé hajlik, a mely a modern haladás minden tényezőjét megfelelő módon, befogadásra alkalmasan hozza elő. Ha az ember átpillantja Oroszország és Khina állami érintkezésének egyes részleteit, a melyek lassankint a határok biztosítására, majd a kuldzsai epizódra, továbbá arra a kifogástalan magaviseletre vezettek, a mit az oroszok tanúsítottak a khinai birodalom nyugati határán az 1900. évi zűrzavarok alkalmával, akkor két dologról győződik meg. Először is biztosra veszi, hogy az oroszok Mandzsu-országot épp úgy vissza fogják szolgáltatni Khinának, mint a hogy Kuldzsát visszaadták. Másodszor pedig bizonyára meggyőződik róla, hogy Oroszországnak eszeágában sincs Khina épségét háborítani, hanem inkább az az érdeke, hogy a Bogdy-khán birodalmát, mint *nemzetileg* erős államot, lássa maga mellett felvirágozni, hogy aztán vállvetve küzdhessenek meg azzal a közös ellenséggel, a melylyel Ázsiának egy másik szögletében előbb vagy utóbb dülőre kerülhet a dolog.

Khina a saját erejéből, úgy, mint Japán, sohasem fog modern hatalomra vergődni; okvetetlenül szüksége van ehhez vezetőre és tanító mesterre, s a természete szerint ez nem lehet más, mint Oroszország. Mi Oroszországot Európában nem ismerjük, vagyis jobban mondva, rosszul ismerjük; az a kevés, a mit az irodalom s a napisajtó közöl erről a hatalmas birodalomról, az a legtöbb esetben vagy szándékos ferdítés, vagy pedig teljes félreértés, mert — a mint ismételten hangsúlyoznom kell — a speczifikus orosz kulturát nem szabad ugyanazzal a mértékkel mérni, mint a nyugateurópait, a melylyel párvonalosan fejlődött ugyan és fejlődik még ma is, de a nélkül, hogy közös alapokon nyugodnának. Európában eleget gúnyolódtak azon, hogy az oroszok, ugrásszerűen fejlesztve kulturájukat, néha-néha átvettek az európaiaktól egyet s mást. Azt azonban legtöbbször nem vették észre nyugaton, hogy mily gyorsan és alaposan emésztette meg az orosz nemzet ezeket a kölcsönzéseket, s mily gyorsan alakította át azokat úgy, hogy mint teljesen *nemzeti*, úgyszólván *új* intézmények valóban hasznára váltak az államnak is, meg a népnek is. A mi már most Oroszország állami, társadalmi és politikai átalakulását illeti az utolsó 30 év alatt, azt Európában vagy egyáltalában nem vették észre, vagy pedig annak nagy jelentőségét sem méltatni, sem megítélni nem voltak képesek.

Minden kétséget kizár, hogy Oroszországnak a vezérlő hatalom szerepe jutott Ázsiában. Kevésbbé méltatják azonban, hogy Oroszország az *egyetlen* hatalom, a mely — minden részrehajló kifejezéseket elkerülve — valóban a kultura áldásait hozza az ázsiai népeknek, a nélkül, hogy annak átkait is behurczolná.

Az orosz kulturában a régi ázsiaiasságnak különösen egy ténye játszik fontosabb szerepet, t. i. az *idő* kevésre becsülése, a mennyiben az oroszok

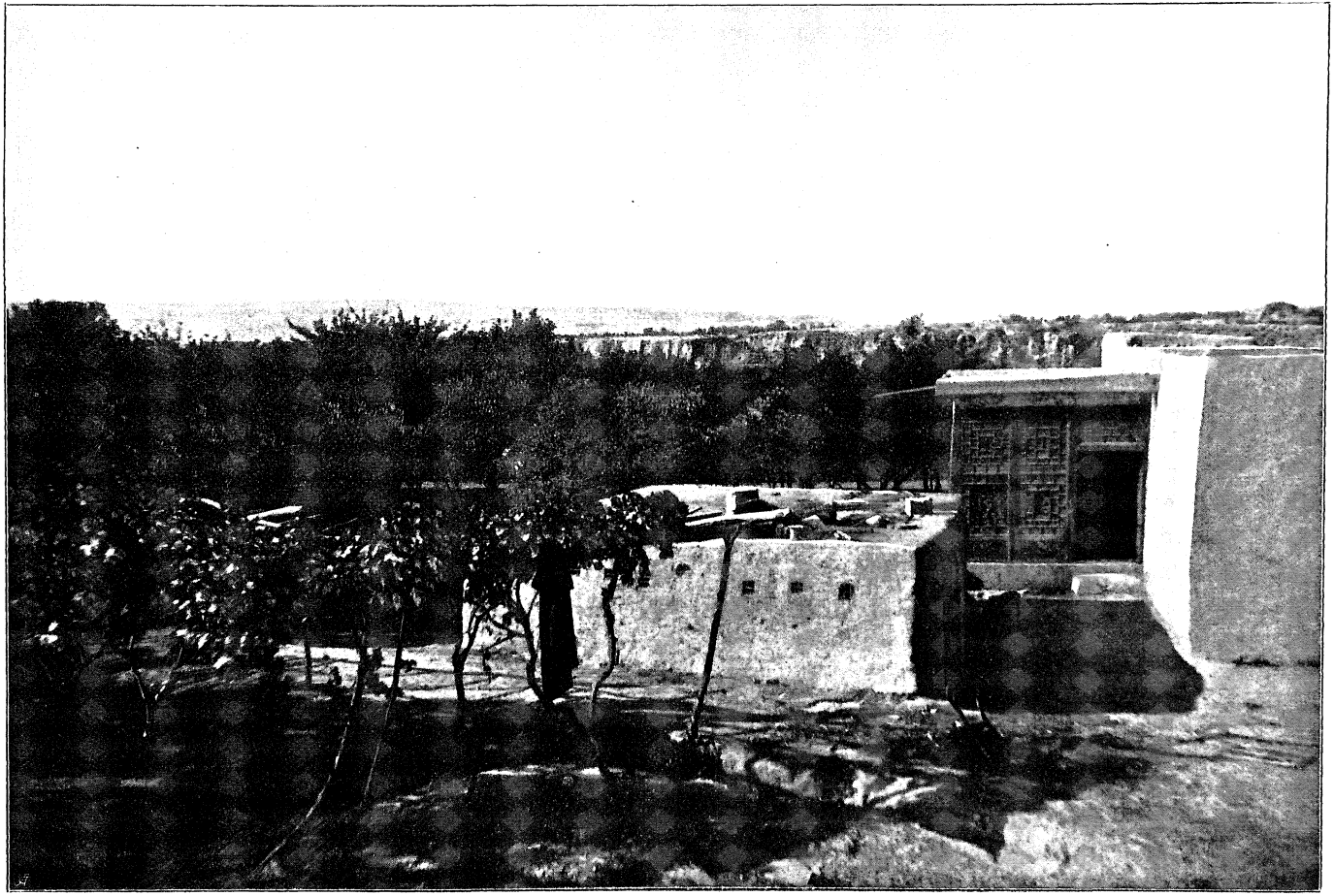

74. kép. Gazdag tarandzsi paraszt háza az Ili-völgyben.

kulturális tevékenységüknél az időt egészen másként használják fel, mint a többi modern kulturnépek. A míg ezek azt sem tudják, hogy miképen siessenek minden újan felfedezett, vagy feltárt keresetforrás kihasználásában, addig Oroszország csak lassan, majdnem nehézkesen halad előre, sőt igen gyakran szándékosan akadályozza a lehetséges kiaknázást. Európában ezt az eljárást úgy ítélik meg, hogy az oroszok ilyesmire képtelenek. De ha alaposan tekintjük meg a dolgot, ebben nem csak okos, de logikus eljárást is fogunk találni, a melynek az a czélja, hogy a kultura épületét nem a tetőn, hanem az alapozásokon kezdjék, azaz, mely a kormányzat első feladatának azt tekinti, hogy a *saját* népét nevelje és tegye termelőképessé, a jövedelemforrásokat pedig ne szolgáltassa ki idegeneknek, a kik gyorsan és erőteljesen ki tudnák azokat ugyan használni, de a hasznot aztán megtartanák maguknak, s a jelenleg még nem eléggé haladt orosz népet pedig vagy egészen kiszorítanák a haszon élvezetéből, vagy pedig csak a legegyszerűbb napszámosmunkát juttatnák neki.

Azt a rablógazdaságot, a melylyel rendesen a gyarmatterületek kiszipolyozása jár, a Manchester-doktrina úgy szokta mentegetni, hogy „a létért való küzdelem" a gyengébbet kiszolgáltatja az erősebbnek. Soha és sehol nem éltek oly rútul vissza Darwin eme sokszor félremagyarázott mondásával, mint a gazdasági fejlődés és a czivilizáczió terjesztésének összekapcsolt kérdésében, a hol az emberiség ideális törekvéseire, a jogállam fogalmára, az ember jogaira, a humanitásra, a kulturára és a czivilizáczióra rongyos köpenyeg gyanánt borították, hogy eltakarják vele a czivilizáczió szent nevében elkövetett rablóhadjáratok feneketlen erkölcstelenségeit, a Maxim-ágyúkat, az ismétlő-fegyvereket és az alkoholt, a melylyel az egészen, vagy félig vad népeket tanították európai kulturára és erkölcsökre, csak azért, hogy vérrel áztatott, füstölgő romhalmazokból a modern kereskedelem és ipar géniusza győzedelmesen melkedhessék fel.

A mióta véres vitával dőlt el a kérdés, hogy Oroszországban és Észak-Ázsiában a szláv oroszság, vagy a szibiriai tatárok turk-népe legyen-e az úr, azóta az oroszok ázsiai hódításának, a mint azt már egy ízben fennebb kifejtettem, egyáltalában nem volt olyan rabló-hadjárat jellege, a hogy azt az imént jellemeztem, s lényegesen különbözik más hatalmak foglalásaitól. Az orosz birodalom természetes terjeszkedésének jellemzésére alig hozhatnánk fel jobb hasonlatot, mint a régi római birodalom hódításait és gyarmatosításait a birodalom igazán virágzó, legfényesebb korszakából. A rómaiaknak ez a terjeszkedése a szó szoros értelmében nem is volt más, mint a *kultura és czivilizáczió visszaszoríthatatlan előrenyomulása.* A mint a rómaiak is csak a határok és a kulturális foglalások biztosítására szorítkoztak, és sohasem rendeztek zsákmányra vágyó, hódító hadjáratokat, azonképen az oroszokról is el kell ismernünk, hogy sohasem nyomultak előre, pusztítva és rombolva, hanem mindenütt rendezve, és a jogos ősi kulturát mindenütt tiszteletben tartva.

Az orosz nép lelkében mélyen gyökerező vallásosság azt parancsolja, hogy: „Védelmezd a gyöngébbet", s ezt a nép teljes mértékben követi is, holott a nyugoti hiperkultura és humanitás ezt a parancsot annyiszor elfelejtette, sőt „a létért való küzdelem" jelszavával helyettesítette! Nem csak egyszerű állambölcsészeti elv tehát, hanem inkább az orosz *nemzeti jellem* megnyilvánulása, ha Oroszország kormányzata politikai téren is alapelvül fogadta ezen ethikai parancsolatot, úgy, hogy ezen az alapon állva istápolja ugyan a gazdasági fejlődést és virágzást is, de azért semmiképen sem ragadtatja magát könnyelműen valami kozmopolita áramlatba, hanem teljes erővel oda törekszik, hogy Oroszország és Ázsia mérhetetlen kincsei közül elsőnek azt tárja fel, mely a legdrágább és a legértékesebb: magát a birodalom autochton népességét. Erre, és kizárólag csak erre tartoznak a többi, lappangó kincsek, és egyedül ő neki áll jogában azok leendő kiaknázása és felhasználása, ha majdan maga is az idők folyamán produktiv képességeit megérlelte és kifejlesztette.

Ez az alapelv különösen megnyilatkozik a fokozatosan meghódított ázsiai népek teljes egyenjogúsításában is, ha azok elhagyva faji kulturájukat, csatlakoztak az oroszsághoz. Gazdasági tekintetben ez minden korlátozás nélkül fennáll, mert ebben a tekintetben a tősgyökeres szlávok tökéletesen egyenlő jogúak az egyszerű nomádokkal, benszülött földmívelőkkel és kereskedőkkel; de politikai és társadalmi téren is minden út nyitva áll nekik is éppen úgy, mint az oroszoknak, mert a szükséges tanulmány eszközei nyitva állnak mindenkinek, a származásra és a vallásra való tekintet nélkül, s a mint számtalan példa bizonyítja, ezzel gyakran és eredményesen élnek is.

Az orosz népnek nyugoti lakóhelyén való folytonos és tervszerű kulturális nevelését itt számításon kívül hagyhatjuk, mert az ott a történelmi események és a nyugoti kultura közvetetlen hatása alatt sokkal komplikáltabb lett, hogysem annak szövevényes hálózatát ebben a könyvben kifejthetnők. Egészen másként áll azonban a dolog keleten, különösen Turkesztánban, a melyet bizonyos tekintetben mintaszerű gyarmatosított tartománynak tekinthetünk, és a hol az oroszok czivilizáló tevékenysége néhány, világosan kimondott alapelven nyugszik, melynek egyszerűségét még az iskolázatlan szem is teljesen átláthatja és megértheti.

Ez alapelveknek egyike az, hogy a benszülöttek gazdasági, társadalmi és vallási sajátságai teljes elismerésben és kiméletben részesüljenek. Másrészt a benszülöttek teljesen egyenlő jogúak a bevándorolt oroszokkal. Ez az alapelv teljes mértékkel érvényesül a Turkesztánt lakó nomád népekkel szemben. Régebben azt tartották helyesnek, hogy a kultura érdekében a nomádokat teljesen meg kell semmisíteni, s még olyan kitünő észlelők és kutatók, mint VENYUKOFF orosz ezredes is, azt tartotta a kultura legfontosabb feladatának: „hogy ezeket a barbárokat el kell erőtleníteni s végleg meg kell semmisíteni". Oroszország *közigazgatása* azonban szerencsére okosabb

volt, mint a szobában dolgozó szocziális politikusok, s kellő időben felismerte, hogy a nomádság Turkesztán sajátságos klimája és növényzete miatt, annak kulturális és gazdasági kihasználásra majdnem nélkülözhetetlen, különösen a nehezen hozzáférhető pusztákon és hegyek között, és hogy emellett a magasabb kultura érdekköreit a legkisebb mértékben sem zavarja. A korlátlan nomádélet bizonyos kinövésein azonban segíteni kellett, s ezt különösen a legelőterületek korlátozása és határozott körülhatárolása által érték el.

Ezek között a határok között azután a legeltetést szabályosan váltakozó gazdasággá rendezték be, s ma az orosz közigazgatás védelmezi és pártfogolja a nomádságot, sőt jobb szereti, ha a nomádok igazán marhatenyésztéssel foglalkoznak, mintha a sokkal kevésbbé jövedelmező földmívelés kedvéért letelepednének. Így ma már Ázsiának kultura tekintetében legalacsonyabban álló népét, a nomád pásztor-törzseket is, gazdasági tényezőként megfelelő módon becsülik és védelmezik, ezek pedig, mint mindenütt, a hol az anyagi érdekek fellendülése számszerűen kimutatható, az új kormányzat gazdasági előnyeit érezve, azt hálásan el is ismerik, a mi őket önérdekből is a védelmező államhatalomnak hű alattvalóivá teszi.

Ez a minden tekintetben egészséges eljárás szilárdította meg olyan megrendíthetetlenül az oroszok tekintélyét Ázsiában. Az ázsiaiak testtel-lélekkel reális politikusok, jogi érzékük majdnem kizárólag az anyagi magánjogra terjed ki, míg közjogi fogalmaik csak vallás- és szokás-törvények keretében mozognak; ennélfogva világos, hogy az olyan államhatalom teljesen megfelelt nekik, a mely az utóbbiakat nemcsak teljes mértékben tiszteletben tartja, hanem azok végrehajtását teljesen rájuk is bízza, míg a magánjog terén nemcsak teljes jogbiztosságot létesített, hanem, a korábbi állapotokkal szemben, minden gazdasági fejlődésnek a legjobb akarattal egyengeti az útját.

A mint korábban említettük, a határvidék kereskedelmi forgalma elhordja a hírt ezekről az állapotokról mindaddig, a meddig az iszlam is elterjesztette tanait a pusztákon át; számos mohammedán vallású orosz alattvaló él Khina nyugati tartományaiban, sőt több nevezetesebb helységben Oroszországnak hivatalos képviselőit találjuk, a kik, mint benszülött mohammedán *ak-szakal*-ok, a kereskedelmet képviselik és az orosz alattvalók sorsa felett őrködnek.[1]

Ki csodálkoznék, ha ilyen körülmények között az egyszerű turk nép keblében az állampolgárság büszke érzelme támadna, s a „*civis romanus sum*" mintájára a csagatáj-nyelvben is ehhez hasonló büszke szólásmód keletkeznék?

Természetes, hogy Khina mohammedán népekkel lakott területein az orosz befolyás igen erősen megnövekedett, — Indiáról jelenleg nem szólok — s ha a Bogdy-khán meg is akarná szabadítani az ő birodalmát az oroszok

[1] Tudvalevőleg Turkesztánban az államhatalom teljes mértékben elismeri az Iszlamot, sőt úgy azzal, mint a buddhizmussal szemben mindenféle térítés, annyi súlyos félreértés okozója, szigorúan és határozottan tilos

közvetetlen befolyásától, ennek a békés és természetes kulturai befolyásnak ma már és többé soha gátat nem fog vethetni.

A mult évi khinai expedicziók lefolyása fényesen bebizonyította, hogy Khina a kapuit erővel döngetni ma már teljes lehetetlenség, az efféle vállalat költségei nem volnának arányban az elért eredményekkel. Hogy a kulturát bevigyük, vagy helyesebben mondva, hogy Khinát a fennebbi értelemben teljesen megnyissuk a forgalomnak és kereskedelemnek, ahhoz az kellene, hogy Khinát katonailag teljesen leigázzuk, a mihez Európának egyszerűen nincsenek eszközei.

A meghódítás azonban nyugatról békés úton nyomul előre; ezt nem vezeti állampolitika és diplomáczia, hanem ez a zarándokok és kereskedők ezreinek a kezében van, a kik a rokon-gondolkozás és hasonló érzelmek szálait sürgős munkával szövik a reális érdekközösség hálójává. Lassan-lassan, de feltartóztathatatlanul és minden konkurrenczíát kizárva árad innen nyugatról, Oroszország felől, egyik fénysugár a másik után Khina elmaradottságának sötétjébe, a míg a rengeteg birodalom természetes és rendszeres úton érik meg az európai kultura befogadására.

Az a kultura, a melyet az európaiak szoktak az úgynevezett félig kultivált népek számára hozni, az, hogy drasztikus példával éljek, hasonlít ahhoz a nemes oltványhoz, a melyet valami vad alanyba ojtottak belé. Természetes, hogy a nemes oltvány pompás virágot és gyümölcsöt hord, de azért az alany maga sohasem válik tövéről-hegyére nemessé, hanem csak arra szolgál, hogy nemesebb, de reá nézve *idegen* virágait és gyümölcseit a legjobb nedvekkel és táplálékkal lássa el. Oroszország nem ojtóággal nemesíti meg a nép-növényeket, hanem minden erejével azok gyökérzetéhez fordul, hogy a növényt gyökerestől, minden ízében megnemesítse. Ez a folyamat lassú és fáradtságos, de minden más módszeren felül őt illeti meg az elvek tisztaságának és logikus voltának pálmája.

Uchtomszkij herczeg, II. Miklós czár volt nevelője, s az akkor még trónörökös császár világkörüli utazásáról szóló munka szerzője, könyvének több helyén szól Oroszországnak ezekről a kulturális eredményeiről, melyek szelleméből kiviláglik, hogy ezek olyan kormányzat természetszerű és logikus eredményei, a mely az *eszélyes és igaz humanitást, az egyenjogúság elvével* egyesítve teszi közigazgató politikájának alapjául. Határozottan utalnom kell erre, mert állításaim igazolására alig hozhatnék fel illetékesebb tanút, s mert hallatlan elfogultság és mala-fides kellene hozzá, hogy valaki ezeknek a kétségtelenül inspirált és a dolog lényegét fényesen megvilágító nyilatkozatoknak ethikai igazságát kétségbe vonja.

És a többi hatalom? „Ojtóágakkal“, mint a hogy az előzőkben leírtam, nem sokra fognak menni. Ha azonban idők folyamán Khinában természetes alapokon változnak meg az állapotok, s Khina megnyitja kikötőit a világkereskedelem számára, akkor majd a vén Európának is lesz alkalma milliókat szerezni a khinai piaczokon; természetes, hogy akkor az üzletek is teljesen

jogszerűen fognak lebonyolulni, s a sárga nép is, a mely olyan üzleti szellemmel van megáldva, mint a földnek kevés népe, maga is mint kereskedő fog szerepelni, nem pedig mint kuli, vagy, hasonlatunkhoz hűen, mint valami „ojtvány alanya", a mely szerepre a XX. század „világpolitikája" olyan szívesen szorítaná őt.

* * *

Tas-kara falun keresztül vonultunk, s azontúl egy kis folyó mellett telepedtünk le, hogy lovainkat legeltessük s a déli órák perzselő hősége elől kissé pihenőre vonuljunk.

75. kép.
A szekérkaraván delelője
Tas-kara falu mellett.

Embereim nagyon praktikusan tudtak ilyen delelő-tanyát felállítani. Ugyanis szekértábort rögtönöztek, a melynek egy nemeztakaróval fedett része sátramul szolgált, míg a szekérvár másik osztálya nekik szolgált árnyékos pihenőhelyül. Egyszerű ebédünket egy fiatal, alig tizennégy éves tarandzsi asszony társaságában főztük meg és költöttük el, a ki a faluból egy *kungan* (bádogkanna) tejet hozott ki. Sógorai és testvérei kisérték, egy csoport 8—10 éves csinos fiú, a kik igen kedves szórakoztatással segítettek az időt siettetni. A gyermekkorból alig kinőtt asszonyka sem tudta sokáig megőrizni komoly méltóságát, hanem jókedvűen ugrált a többi suhanczczal, s különösen a fényes konzerv-dobozokkal játszott mint igazi gyermek.

Öt óra felé ismét felkerekedtünk, s jó három óra hosszat lovagoltunk a kis *Balta-bai* falucskáig, a hol éjjeleznünk kellett.

Az út ismét egyhangú pusztákon vezetett végig, a melyeket csak egy patak mély, szakadékos szurdok-völgye szakít meg. A völgy meredek, gyakran függőleges löszfalain egész sereg csókát (*Colaeus collaris*), zöld kányát és, meglepetésemre, sziklagalambokat *(Columba livia fera)* is láttam fészkelni. Ez az utóbbi madár újból bizonyítja, hogy mennyire képes némely madárfaj

alkalmazkodni, mert a lösz-szakadékokkal és a csókák, gyurgyókák és a zöld kányák fészekodúival meg voltak elégedve, s költőhelynek választották a végtelen, puszta steppét.

Némi változatosságot hozott a lovaglás egyhangúságába az a rövid látogatás, a melyet egy kazak *batïr*, PAVEL ZSDANOV egyik barátjánál végeztünk rövid időre. A *batïr* szó körülbelül annyit jelent, mint „vitéz“[1], s megtisztelő czímzés, a melyet a közbeszédben ugyancsak, mint egyszerű czímzést használnak, de jogosan és hivatalosan csak olyan egyének viselhetnek, a kik valamely vitézi cselekedettel tényleg jogot szereztek rá. Mivel azonban a kirgizek felfogása szerint valami szerencsésen végrehajtott birka- vagy lórablás már hőstettszámba megy, azért a *batïr* manapság nem más, mint valami elvetemedett *lókötő*, a ki az orosz közigazgatás felügyeletét kijátszva, sikerrel hajtott végre néhány ilyen műveletet.

„Vitézlő“ voltának jeléül a *batïr* jurtjára lándzsaszerű botot tűzött ki, egy csomó gyapjuval ékesítve; régebben a *batïrok* ilyen jelvény gyanánt igazi lándzsát, a kazakok kedvencz fegyverét használták, ma azonban megelégednek olyan jelvénynyel, a mely kevésbbé hívja fel az orosz hatóság figyelmét.

Mialatt PAVEL „barátjával“, a ravasz tekintetű, vézna kis kazakkal élénk beszélgetésbe elegyedett, csak úgy lóhátról ittunk egy pohár airant, a melyet a batir leánya kinált elénk. Ez a csinos arczú leány mintegy 18 éves lehetett, s szép, telt formáit a rongyos öltözet nem hogy elfedte volna, hanem még inkább feltünővé tette. A jurt és lakói olyan piszkosak és rongyosak voltak, hogy nem igen tehették vonzóvá a keleti rabló-romantikának ezt a kis fészkét; még maga a kedves házikisasszony sem keltett nagy vonzalmat, akármilyen csinos volt is az arcza, mert igazán nem ártott volna, ha rongyos *köjnök*-ének résein hajmeresztő vakmerőséggel elővillanó teste kissé megismerkedett volna a szappannal és meleg vízzel.

A mint tovább lovagoltunk, PAVEL nevetve mesélte, hogy barátja igazán nagy zsivány, s évekkel ezelőtt néhány csakugyan vakmerő *baranta*-t (rablótámadást) intézett a hegyek közt lakó kara-kirgizek ellen. Azóta nagy tekintélynek örvend társai között, s büszkén viseli a különben meglehetősen ritkává lett *batïr* czímet.

Balta-bai falucskának dungán és tarandzsi lakossága van. Sajnos, nem tarandzsi házban szálltunk meg, hanem a dungán kerván-szeráj udvarán, a mely minden utazónak nyitva áll, de a melyben egyszersmind egész sereg kutya tanyázik, a miért az udvar valósággal nyüzsög a bolháktól. Mindazáltal a 11 órai lovaglás után jól aludtunk, sőt mi, lovasok, valamivel tovább is a rendesnél, mert elhatároztuk, hogy a lassú kocsikaravánt előre

[1] A szónak magyarban is megvan a nyoma a *bátor* és *betyár* kifejezésekben. A kirgizség közt ma divó forgalma a „batir“-nak úgyszólván teljesen azonos a mi „betyár“-unkkal.

küldjük, s csak a legszükségesebb holmit viszszük magunkkal egy teherhordó állaton, a melyet erre a czélra béreltünk.

Reggel kiválasztottunk egyet a szokásos teherhordó bikák közül, de nem messze Baltabaitól SMIRNOV úr vjernyii kerületi biztos táborát találtuk, a ki Türgen kazak-község volosztnojválasztását vezette. Azonnal kiadta a parancsot, hogy jó teherhordó lovat adjanak, a mely mégis sokkal gyorsabban mozog, mint a nehézkes szarvasmarha. Ezeket a teherhordó állatokat azután gyorsan váltogattuk, a nélkül, hogy a több órai használatért csak egy kopeket is fizettünk volna. Az emberek egyáltalában nem akartak semmit sem elfogadni az állatokért, a mi annál feltünőbb volt, mert minden alkalommal az állat gazdája is kénytelen volt velünk együtt megtenni az egész utat, hogy visszakapja lovát. De természetes, hogy világosan lehetett látni, miszerint ezt a félreértés folytán támadt forspont-kötelezettséget az emberek nem szívesen teljesítik. A többi közt az egyik lóváltás alkalmával igen komikus, de tanulságos eset történt.

76. kép. Fiatal kazak nő.

Közvetetlenül *Kara-Turuk* falucska előtt néhány *csala-kazak*-nak[1] van kis tanyája, a kik letelepült, földmívelő kazakok. Éppen találkoztunk a helység ak-szakaljával, s PAVEL új teherhordó állatot követelt tőle. Erre persze egészen tekintélyes kazak lovas-társaság verődött össze, s azonnal szétküldtek néhány embert lovat előhajszolni. Meglehetős hosszadalmas várakozás után láttuk, hogy valami sovány, kopott gebét egyszerűen kifognak egy vessző-boronából a szomszédos földeken, azután a helység dzsigitjei galopban vezetik hozzánk, míg a ló gazdája gyalogosan és ugyancsak megrőkönyödve fut utána. Mindenesetre valami szegény ördög lehetett, mert különben nem futott volna gyalog a lova után, hanem lett volna künn a mezőn hátaslova is, a melylyel most utolérhette volna őket.

PAVEL azonnal átlátta a dolgok állását, s a mint embereink fel akarták csatolni a két könnyű *jachtant*[2] a nyomorúságos gebére, míg tulajdonosa megrettenve állt a háttérben s egyetlen szóval sem mert ellentmondani, közömbösen kérdezte, hogy nem lehet-e jobb lovat találni az egész aulban? Persze egyhangulag tagadó volt a válasz, bocsánatkérések mellett. Ekkor

[1] Szóról-szóra „fél-kazak".

[2] Szárt bőrláda, a melyet párosan akasztanak a lovakra.

az öreg kozák egészen nyugodtan fordult oda néhány elhízott, lovas bai felé, a kik az ak-szakal körül csoportosultak, s az egyikre rá mutatva, egész barátságosan így szólt: „Úgy? Nincs más lovatok? Nos, akkor szállj le *te, batirim;*[1] a te lovad jó s neked semmi dolgod sincs, azért inkább a tiédet veszszük, mint ezét a szegény ördögét itt, a kinek nagyon is szüksége van rá a földmunkához, míg te csak sétálgatsz a lovadon. *Haida,* szálljunk le a lóról! egy, kettő! le a nyereggel! *csapcsan!* gyorsan!"

Az utolsó szavak már mennydörgés módjára zúgtak az égből földre pottyant bai fejére; egy szempillantás alatt leszállt a lóról. Nemsokára a földmíves ismét boronált földjén; mi messze, messze voltunk már: a szegény ördög pedig még mindig ott állt egyedül az úton s révedezve tekintett elvezetett gebéje után.

Sajnos, a büntetés nem sujt le mindig ilyen nyomban, s a természetben való szolgáltatás rendesen a legalsó néposztályra nehezedik, és azokra, a kiknek nincs elég hatalmuk, hogy bőrüket védelmezzék. Most azonban PAVEL, mint deus ex machina sujtott le s némi kellemetlenséget varrt a lusta és henczegő *bai* nyakába, a mi nemcsak nekünk, hanem, úgy látszik, a többi jelenlevőnek is nem csekély mulatságot okozott. Magam azonban levontam a derék kozák eljárásából a tanulságot, s megemlékezve róla, útközben többször jó hasznát vettem.

Balta-bai-ban elértük azt a karaván-utat, a mely Vjernyiből Kuldzsába vezet, s ezután azon utaztunk számos kisebb-nagyobb tarandzsi-telep között, a melyek kopár pusztaságokkal váltakoztak, egyenesen kelet felé. A nagy forróság miatt 1 órától 3-ig *Keszkene-szu* (keskenyvíz) *kervan szerai*-ban állomásoztunk, a melyet tarandzsik tartanak fenn, s azután délután *Karaturuk* és *Tabar* falvakban álltunk meg, hogy az odavaló tarandzsi ak-szakaloknál tejet és teát igyunk. Az előbbi helységben mulatságból megtekintettem két dungán szemfényvesztő előadását, a kik egy majommal és két kis idomított kutyával mutattak be néhány játékot. A legjobban sikerült mutatvány az volt, hogy az egyik kis kutya hirtelen abbahagyva karika-ugrásait, ugatni kezdett, és a fogát vicsorgatva mindaddig nem akart új produkcziókban résztvenni, a míg néhány pénzdarabot nem hajított neki gazdája. A nagyszámú nézőközönség derültsége tetőpontra hágott, a mikor a kis kutya az odahajított rézpénzeket figyelembe sem vette, hanem csak az ezüstpénzeket méltatta, azok közül is csak egy egész rubel indította meg annyira, hogy mutatványainak folytatására vállalkozott.

Az egyik művész az egész előadást szakadatlan, tompa énekkel kisérte, míg a másik ezalatt folyton, szabályos közökben, *en'! en'* orrhangú dünnyögést hallatott, a mi, úgy látszik, hogy a dungánokra nézve jellemző, de a hallgatót valóban idegessé teszi. Az előadás alatt különben a nagyszámú nézőközönség nagyon jól mulatott, s ennél hálásabb publikumot alig lehet

[1] Vitézem.

képzelni. Különösen néhány tekintélyes, fehérszakállú tarandzsi bai kaczagott olyan jóízűen, hogy könnyek peregtek le kövér arczukon.

Ez a tarka közönség, a tarandzsi-ház idegenszerű berendezésével igazán pompás falusi életkép volt.

Akármilyen nyomorúltan fessenek is kívülről a vályogból rakott tarandzsi-házak, olyan csinosnak tetszettek azok belülről. A rendesen khinai stilusú farácsos kapun, mint magas portálén keresztül, kicsiny, félig fedett udvarra jutunk, a római impluviumok mintájára, a melyből alacsony, szűk ajtók vezetnek lábnyi magas küszöbökön át a köröskörül fekvő istállóhoz, kam-

77. kép. Félnomádok (csala-kazakok) aulja.

rákba és a tulajdonképeni lakószobákba. A míg a többi helyiség sötét, barlangszerű, addig ezek az utóbbiak világosak, tágasak és rendkívül tiszták. Az ablak- és ajtószárakat stuccószerű vakolat fedi, s czifra, lapos arabeszkekkel vannak diszítve. A padlón szőnyeg terül el, a háttérben pedig valami emelvényszerű polcz szolgál tulajdonképeni elfogadó hely gyanánt. Puha, rikító szinű, nyersselyemmel borított vánkosok és jobbféle kasgári szőnyegek nyujtanak itt pihenőt, míg a falon az imádkozó turbán s a háziúr elegáns chalatja függ, khinai virágrajzok, sztambuli látóképek közt, és a fal többi részét díszes, vallásos jellegű, kufi vagy szülüsz betűkkel irt felirások[1]

[1] A kufi irás szögletes, a szülüsz pedig szép gömbölyded vonásokban sztilizálja az arab betűket. A mohamedánok mindkét irásmódot gyakran használják díszítményeiken.

78. kép.
Mullah (kazak sír) Balta-bai vidékén.

diszitik. Rendesen nem hiányzik a fényesre súrolt szamovár, néhány kasgári, vagy taskenti czifra *kungan* (fémkancsó) és a furcsa, khinai ízlésű *fanár* (függőlámpa) bambuszból, fémből és tarka papirosból. Ez a khinai, ázsiai iszlam és orosz eredetű keverék valami idegenszerű, de nagyon vonzó és barátságos képpé olvad össze, s nagyon kellemes benyomást kelt a vendégszerető és előzékeny tarandzsi-nép háziassága iránt.

Kara-turukon túl az eddig sima pusztaság hullámos kezdett lenni, s a lejtők oldalain vezetett arikok sűrűn keresztezték az utat. Ezeket a tarandzsik a legutóbbi időkben készítették, s élénken tanusítják ennek a földmíves népnek fáradhatatlan szorgalmát. Majdnem egész nap párvonalosan vezetett az utunk az egyik főarikkal, a mely a dombláncolat lábánál húzódott, s melyet már messziről fel lehetett ismerni a nedves partjain kifejlődött zöld növényzetről, mint sugár-egyenes, végtelen hosszú, zöld vonalat véges-végig a kiszáradt, kiégett pusztaságon. Ez az arik *Csilik* vidékéről a hasonló nevű folyó vizét hozza mintegy 50 verszt (58 km.) távolságra nyugatra, egészen *Malowodnoe* falu vidékéig, s körülbelül 800 km.^{2} területet öntöz, a mely azelőtt, a tarandzsik és dungánok bevándorlása előtt, részben használatlanul heverő füves- és ürömpuszta, részben pedig teljesen kopár tamariszkus-sivatag volt.

Néhány festői kazak *mullah*, és számtalan hatalmas kurgan vagy mogila teszi változatossá a különben egyhangú tájképet, a melyen művelt földek váltakoznak puszta legelőkkel. Az egyik ilyen „kúnhalmot" feldúlva találtam, mert a mérnökök éppen ott határdombot emeltek s a földet innen vették. A feltúrt földet átkutattam, hogy nem találok-e valami archaeologiai leletet, de néhány korhadt emberi lábszárcsonton, néhány metakarpalis csonton és egy koponyadarabon kívül nem találtam semmit, a mi sírmellékletre vallott volna.

A nappal rekkenő hősége a hegyek felett néhány heves zivatart okozott, a melyek a késő esteli órákban törtek ki; mi azonban nem élveztünk belőlük semmi mást, mint egy kisebbféle porvihart, a nélkül, hogy lehűlt, vagy felüdült volna utána a levegő. A déli és nyugati horizon felett czikázó villámok meg a vészterhes, sötét felhők azonban, a melyek a hegyek felett elvonulva, csodás világításban részesültek, sajátságos vad, de pompás képet nyujtottak.

Elhatároztuk, hogy még ugyanaz nap elmegyünk egészen Csilikig, azért habozás nélkül lovagoltunk előre az éjszakában, noha az éjjel a sűrűn gomolygó felhők miatt ugyancsak sötétnek igérkezett. Így nem írhatom le *Csilik* közvetetlen környékét, mert szuroksötétség vett körül bennünket, s csak az út fehér csíkja tette lehetővé, hogy meglehetősen gyors tempóban halad-

junk előre. Néha-néha *arîk*-ok csillantak fel közvetetlenül a lovak előtt, melyeken nagy csobogás közt gázoltunk át, máskor meg az állatok járásáról lehetett érezni, hogy a térszínnek emelkedésén, vagy egyenetlenségén mozgunk. Egyszer csak hatalmas tűz villant fel előttünk. Egy nagy, fával megrakott kocsikaraván táborozott előttünk az egyik kis folyó partjának nyárfaligetében. Sorban ott állt vagy 50—60 szekér, mellettük megkötözve az igás ökrök, míg a fuvarosok hatalmas tüzek körül éppen vacsorájukat készítették. A zordon karaván, megvilágítva a lobogó lángok által, a melyek körül sötét alakok mozogtak, rendkívül regényes és festői volt, de nehány aggasztó pillanatot is okozott. A folyón ugyanis híd vezetett keresztül, s éppen a híd elé raktak néhány tüzet, a mitől persze a lovaink sorban megbokrosodtak. Az ázsiai hidak rendesen még nappal sem valami bizalomgerjesztők, de azonfelül mindig biztos jelzői annak is, hogy a folyón nem lehet átgázolni, mert mély és sebes folyású. Nem volt tehát valami megnyugtató kilátás az, hogy poroszkáló lovaink alatt vagy a rozoga híd szakad le, vagy pedig azok leszorítanak bennünket a folyóba.

Szerencsére azonban ELLY-BAI-nak csendes, jámbor gebéje volt — a mely nekem Vjernyiben kerek 11 rubelembe került — s ezt bocsátottuk előre, míg a többiek egy kis nógatás után, bár aggódó horkolással, de minden baj nélkül követték a kellemetlen akadályon át.

Éjjel 11 órakor értünk végre *Csilik*-be (oroszul Zájczevszka), s a dungán *kervân-szeráj*-ban szálltunk meg, a hol szárt kereskedők módjára helyezkedtünk el.

A kervân-szeráj nem más, mint vályogfallal körülkerített, négyszögletes udvar, a melynek egyik oldalán téli istállók és félszerek vannak: barlangszerű üregek ablak nélkül, a melyeknek a tetejükön van valami füst-kieresztő nyílásuk. Az udvar másik oldalán fedett, de az udvar felé nyílt lóállások (*airan*), a személyzet lakása, a konyha és az az épületrész van, a mely az utasok befogadására szolgál. Ezek a vendégszobák apró, ablaktalan fülkék, melyekben rendesen csak az árút raktározzák (*ravat*), s csak a leghidegebb télen laknak benne. A fülkék előtt hosszú, faoszlopos folyosó húzódik végig, a mely alatt emelvényszerű, 70—80 cm. magas, agyagból vert padkák szolgálnak tulajdonképen az utasoknak „lakóhelyül".

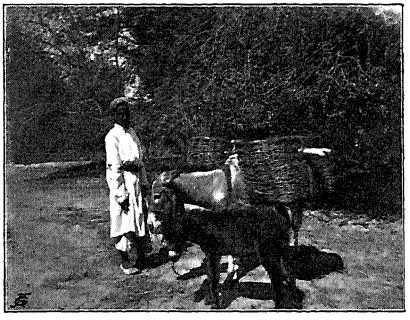

79. kép. Teherhordó szamár a tarandzsíknál.

Fehérruhás, vastagtalpú khinai-czipős dungán ifjak fogadtak bennünket, a padkára nagy darab puha, fehér kasgári nemeztakarókat terítettek, azután lovainknak luczernát, nekünk pedig

óriási, gőzölgő szamovárt hoztak, majd pedig vacsora után „énekkel és zenével" mulattattak bennünket. Valami végtelen hosszú, érthetetlen éneket nyúztak erős orrhangon, s ehhez verték a mandolinszerű, több mint $1^1/_2$ m. hosszú, kéthúros hangszerüket.

Sokáig azonban nem élveztük ezt a mulatságot, mert 13 órai lovaglás után, mialatt majdnem 60 versztnyi utat tettünk meg, megkivánta testünk a pihenést, s a czinczogó *duta*[1] hamis hangjai csakhamar álomba ringattak bennünket.

Másnap kora reggel éppen azzal vesződtem, hogy néhány gyíkot preparáljak, a mikor két egyenruhás *gorodovoj* (rendőr) jelent meg, s udvariasan, de határozottan gyanakodva, útlevelünket kérték. Oda adtam nekik, JONOFF tábornok parancsával együtt, a nélkül, hogy munkámat abban hagytam volna, a mire ők tisztelegve távoztak.

Az udvaron karavánom össze-vissza volt keveredve a karkarai vásárra igyekvő szárt kereskedők karaván jaival, a mi nekem nem nagyon tetszett. A kerván-szeráj megtekintése alkalmával azonban hátul az udvar mögött pompás kis kertet fedeztem fel, árnyas fákkal, csergedező árkokkal, közepén vízmedenczével, éppen, mint a hogy a korán a paradicsomot írja le. Kértem tehát a vendéglőst, hogy engedje jurtomat ebben a kis kertben, a fák árnyékában felállítani, de sajnos, ezt a kérelmemet, udvariasan, de határozottan megtagadták, mert a kertbe néha a ház asszony-népe is be szokott tekinteni.

Július közepén Közép-Ázsiában már kora reggel rekkenő meleg van, azért pongyolában, bőrnadrágban s nyitott ingben álltam a folyosón, igyekezve a szigorú házigazdát megpuhítani, a mikor egyszerre egy tekintélyes orosz tisztviselő, csinos nyári uniformisban, csizmásan és sarkantyúsan jelent meg az udvaron, kiséretében a két rendőr, s nyomában az összegyűlt benszülöttek hajlongó sokasága. Egyenesen hozzám jött, bemutatta magát, hogy VORONOV IVÁN, Zajczevszka helység rendőrfőnöke, s szivélyes szemrehányással sajnálkozott, hogy miért szálltam ebbe a nyomorult dungán kerván-szerájba, s nem tértem be a „Zemszki-kvartir"-ba, azaz abba a magánházba, a mely szerződés szerint köteles az átutazó „étranger de distinction" számára némi csekély díj fejében szállást adni, s így némileg pótolja a vendéglőt. Különben pedig felajánlotta a segítségét minden dologban, s legelőször is át akart telepíteni valami jobban illő szállásra.

Ezt az embert az ég küldte nekem: azonnal előadtam neki a kert iránt való kivánságomat, mire ő tudakozódni kezdett, hogy a kert csakugyan a női osztályhoz tartozik-e, vagy sem, aztán a dolog egyszerre megoldódott. Ha csakugyan a női lakosztályról lett volna szó, úgy még ő sem tehetett volna semmit; de mivel nem tartozott a kert a nők igazi szentélyéhez, azonnal

[1] Ez a neve ennek a kéthúros hangszernek, a mely valószinűleg a *tarandzsi* nyelvből származott át a dungánokhoz. Itt-ott *dutár*-nak is mondják.

kikerestünk egy illő helyecskét, s aztán az udvaron ácsorgó egész gyülevészt neki hajtva, hogy jurtomat oda szállítsák, az egyik gorodovoj a bazárba szaladt, hogy néhány kazak-mardzsát (nőt) rendeljen oda, mert csak ezek tudják igazán a jurtot felállítani; egyszóval, a rendőrtisztviselő atyai közreműködésével felfordult az egész dungán kerván-szeráj, s annak össszes lakossága csak arra látszott hivatva lenni, hogy az idegen *bai* minden legkisebb kívánságát azonnal teljesítse.

Voronov úr, bár kezdték már sátramat felállítani, minden áron rá akart beszélni, hogy költözzem át orosz szállásra; csak nehezen tudtam meggyőzni, hogy az általam választott tanya némi kényelmetlenségei számba sem jönnek ahhoz képest, hogy mily előnyös reám nézve a közelről való betekintés a benszülött népek életébe, s hogy ez mennyivel inkább illik úti programmomhoz, mint a különben teljesen érdektelen orosz parasztházak nagyobb kényelme.

Fejcsóválva távozott, miután meghívott ismert orosz vendégszeretettel ebédre, s távoztában a hajlongó dungán házi személyzetnek szigorúan, dörgő hanggal meghagyta, hogy úgy rám, mint embereimre és lovaimra a legnagyobb gonddal legyenek.

Az ilijszki fuvarosokat csak Csilikig fogadtam fel, tehát elküldtem Szitnjikov-ot és Elly-bai-t, hogy keressenek lehetőleg dungán fuvarosokat, a kik podgyászunkat *Szugaty*-n és *Ak-togoj*-on át *Przsevalszk*-ba, legközelebbi célunkig elszállítják. Zsdanov már két napja fejfájásról panaszkodott, s ma már heves lázrohamban, majdnem öntudatlanul hevert az ágyán, úgy, hogy tisztességes adag chininnel kellett közbelépnem, hogy csak némileg is megint talpra állítsam. E közben elmult a délelőtt, és sietnem kellett, hogy jókor oda jussak a barátságos rendőrtiszt lakására, a kire a kormányzó rövid irata annyira hatott. Ott találtam Ackermann K. urat, a kerület békebiráját, ki, mint a dorpati régi, híres alma mater egykori diákja s mint a keleti tenger partvidékének szülötte, német nyelven szólított meg, s egyszer s mindenkorra meghívott, hogy asztalának vendége legyek.

Voronov, a ki nagyon egyszerű, de igen kedélyes ember volt, igen nagy örömet szerzett nekem azzal, hogy a szeretetreméltó békebiróval megismertetett, mert ezzel nemcsak hogy csiliki tartózkodásom rendkívül élvezetes lett, hanem azonkívül alkalmam volt temérdek érdekes felvilágosítást szerezni a turkesztáni nép jogviszonyai felől is.

Megbeszélésünk szerint Csilikben kellett volna Stummer doktort megvárnom; a hosszú semmittevés azonban ebben a nagy helységben, minden idilli életmódom mellett is, néhány nap mulva kezdett nem ízleni, azért július 21-én, négy napi tartózkodás után, ismét tovább álltam, különösen azért, mert eredeti úti tervünket meg kellett változtatni.

Eredeti tervünk az volt, hogy a Szugaty és Ak-togoj helységeken átvezető postaúton fogunk utazni, mert ez nemcsak az orosz 40 versztes

térképre van reá vezetve, hanem még az 1900. évi „Szputnyik Turkesztancza" című statisztikai naptárban is, mint valódi posta-út szerepel. Csilikben azonban kocsikeresés közben megtudtuk, hogy ezen az úton az 1887. évi nagy földrengés óta még tevékkel sem lehet közlekedni, s így az Isszyk-kulhoz csak nagy kerülővel, *Csárimon*, *Csugundzsin*, a *Temïrlik-hágón* és *Karkarán* keresztül juthatunk el. Postaforgalomról ezeken az útvonalakon egyáltalában szó sincs. Csilikig ugyan vezet Vjernyiből egy *zemszkij-trakt*, vagyis rendszeres előfogat-szolgálat parasztlovakkal, s így dr. STUMMER és a nagy tarantász miatt nem kellett aggódnom, de innen tovább már csak bérelt lovakkal és fuvarosokkal lehet közlekedni *Karkara*-ig, a kirgizek nyári vásárhelyéig. Eleinte bosszankodtam az ilyen „megbízható" statisztikai adatokon, a melyek egy 14 év óta megszűnt közlekedő utat szent nyugalommal tovább rovancsolnak, de aztán lassanként megbékültem új tervünkkel, a mely egészen közel vezetett bennünket a khinai határhoz, s azonkívül egyenesen Karkarába juttatott, a hova az Isszyk-kultól úgy is el akartunk látogatni.

Nehéznek látszott fuvarosokat szerezni, mert a Kuldzsába vezető utat nagyon veszélyesnek mondták, mivel ott a vidéken valami rablóbanda garázdálkodik. Azok a dungánok, a kiket egyik délelőtt megfogadtam, este felé megint felmondtak a rablóbandára való hivatkozással. Minthogy határozott terminus nélkül utaztunk, az embereket napszámra kellett fogadnom; ez megint végtelen tanácskozásokra vezetett, míg végre nehány orosz paraszt hajlandónak jelentkezett, naponként és kocsinkint 1 rubel és 30 kopekért a szállítást elvállalni.

Csilik meglehetősen nagy helység, majdnem 5000, legnagyobb részt dungán és tarandzsi lakóval. Van azonban itt egy kis orosz paraszt telep is, s azonkívül a bazárokban megtaláljuk az elmaradhatatlan szárt és tatár kereskedőket. A helység városi jellege némileg akadályozott gyűjtő tevékenységemben; különben is a lovakat kímélni akartam, aztán meg is kellett őket vasalni, a mi természetesen illő ázsiai huzavonával történt. Így tehát csak a közvetlen környezetre szorítkozhattam, a mely pedig a sok kultura miatt nem sokat igért. Ezért a délelőtt legnagyobb részét sátramban töltöttem, vagy jegyzetek készítésével, vagy pedig mindenféle többé-kevésbbé üzleti beszélgetésekkel.

Mivel nyugodt és illedelmes vendégnek mutatkoztam, nemsokára a szomszéd házak asszonynépe minden tartózkodás nélkül kezdett a kerten keresztül járni, a házhoz tartozó nők pedig, mintha ott sem volnék, úgy mulatoztak a kert hűs ligetében; így jurtom résein át szép csendesen megleshettem a bő, kéknadrágos és rövid khinai mentés dungán nőket, vagy pedig a pompásan kiöltözött, fehér fejkendővel, vagy kis, hímzett sapkával diszített tarandzsi nőket.

Mindennap eljött a derék rendőrfőnök, hogy személyesen győződjék meg, vajjon eleget tesznek-e minden kívánságomnak. Látogatásai alkalmával

látszott rajta, hogy jól mulat azzal, ha konzerváló és preparáló működésemet nézheti, s megtekintheti felszerelésemet, különösen pedig modern vadászfegyvereimet. Néha hozott magával látogatót is, majd a dungán község előljáróját, majd valami gazdag tarandzsit, majd pedig valami érdemes szárt kereskedőt — s ily alkalommal a felszerelés mutogatásának fénypontja mindig a távcsöves karabély bemutatása volt.

Egy reggel ágyamon ülve írogattam; ACHMET, a derék tarandzsi-fiú, a ki önként állt szolgálatomba, felöntözte a jurt napégette környékét, hogy hűsítse a levegőt, kellemes nyugalmat és csendet élveztem kényelmes otthonomban, a mikor egyszerre felnyílik az ajtó, s egy nagy, idős, látszólag orosz származású férfiú áll előttem, barátságos köszöntéssel kérdezve, hogy én csakugyan „Vengriá"-ból való vagyok-e?

Ezeknek a szavaknak az akczentusa már elárulta a hamisítatlan tótot, s csakugyan a derék turóczmegyei JANOVEC JOSIP csakhamar elmesélte egész élettörténetét, minden örömével és bánatával. A régi nóta volt. gazdasági kiszipolyozás, s az anyagi exisztenczia lehetetlensége adták a vándorbotot a szegény ördög kezébe. Mint valamennyi földije, szorgalmával és takarékosságával keresztülküzdötte magát Oroszországon, kis tőkét szerzett, ezzel fűrészmalmot alapított Csilikben, s most azt igazgatta NIKOLAJ IVANCS (IVANOV) taskendi nagykereskedő részére, a kinek a vállalatot nyereséggel eladta.

És milyen ragaszkodással beszélt még mindig arról a földről, a mely vele olyan mostohán bánt, az észak-magyarországi „Zabkenyeres megyékről!" Még valahogyan törte a magyar nyelvet is, sőt hazai ujságot is járatott, mióta ezt körülményei megengedték. (Isten tudja, milyen késéssel érkeztek ezek az ő kezéhez!) Elég jól ismerte politikai helyzetét is a szülőhazának, a melyet oly régen elhagyott és még sem tudott feledni. Könynyek tódultak az öreg szemébe, a mikor kisült, hogy néhányat a „Pan főerdész" és a „Pan erdőmester" urak közül, a kiknek területén ő szolgált, személyesen ismerek. Aztán újra meg újra elkérdezte, hogy hát semmiképen sem lehet-e megvédeni az ő szegény népét a gazdasági nyomorúságtól, s a kiszipolyozástól, mert „mégis csak legjobb otthon, s ha az ember ott megélhetne és zöld ágra vergődhetnék, egyetlen egy tót sem vándorolna ki külföldre!"

Nagy érdeklődéssel, és mindenesetre utazásain és mozgalmas életében szerzett értelmességgel hallgatta meg elbeszélésemet a hegyvidéki akczió áldásos működéséről, a mely DARÁNYI földmívelésügyi miniszter kezdeményezésére indult meg, s jelenleg külön „államszki kommisszár" vezetése alatt folyik, hogy gazdaságilag emanczipálja a Kárpátok nyomorult lakóit. Még ma is cseng a fülemben az a lelke mélyéből felszálló sóhaj, melyet sajátságos orosz, német, magyar és tót keveréknyelvén adott elő: „Bog dasz! Adja Isten, hogy a Pan miniszter áldást hozza szegény tót népre is!" Bizony! Adná Isten! . . .

80. kép. Csilik tarandzsi-város bazárja.

Délután rendesen a bazárban kóboroltam, ámbár a karkarai vásár miatt az már meglehetősen üres volt, aztán elmentem ACKERMANN bíróhoz, a kit rendesen még nehéz napi munkájával elfoglalva találtam, t. i. oroszok és benszülöttek, vagy tisztán benszülöttek között felmerült peres ügyekben ítélkezve, mely pereskedést szívesen hallgattam végig. Ha készen volt, úgy ebédelni mentünk, hogy az este hátralevő részét késő éjjelig beszélgetéssel töltsük.

A kozákok, szártok, dungánok és tarandzsik társaságában lefolyó jurt-élet, meg a művelt jogtudós, ACKERMANN bíró, nyugateurópaias, kedélyes otthonában töltött esték közt olyan rikító ellentét volt, hogy a Csiliki pihenőnapokat soha sem fogom elfelejteni.

Rettenetes önmegtagadással járhat a magányos, elhagyatott élet Csilikben, ebben a rongyos fészekben, oly alapos és tágkörű műveltséggel bíró férfiúra nézve, mint a milyen ACKERMANN békebíró; társaság dolgában kizárólag a feletteb egyszerű, altiszti színvonalon álló rendőrfőnökre utalva, erkölcsi erőt ez élet elviselésére csakis a munkából és a teljesített kötelesség érzetéből meríthet.

Gyorsan megbarátkoztunk, s a hasonló gondolkozásmód sokkal közelebb hozott egymáshoz bennünket, mint az ilyen rövid idő alatt czivilizált körülmények között szokott történni. Ha netalán ezek a sorok a kezei közé jutnának ott a magányos pusztán, fogadja azokat úgy, mint baráti üdvözletet, tele hálával és tisztelettel, a melyet mindig érezni fogok iránta, habár talán örökre bucsút is vettünk egymástól, s köztünk is felhangzott fájdalmasan, mint annyiszor útközben, a *„Proscsai!“*

21-én délután utaztam el Csilikből, miután még egyszer ACKERMANN-nál ebédeltem, s két lánczon tartott medvéjével játszottam. Elkisért még az alkony beálltáig a tarandzsi-tanyákkal ellepett síkságon, túl a széles és rohanó folyású kavicszátonyokkal telt Csilik folyócskán, a mely mellett a község fekszik. A városon kívül, közvetetlenül a folyó konglomerátból álló, magas partjai mellett régi mongol erőd romjai hevernek, azaz egy óriási, legalább 2 verszt oldalhosszú fal-négyszög gyér maradványai. Csak a saroktornyok és a kapuzat van valamivel épebb állapotban, s mutatja a részben égetett téglából épült falazatok rengeteg vastagságát és tömeges voltát. Állítólag a

kalmükk-uralom idejéből származnak e romok, de közelebbi felvilágosítást róluk nem nyertem.

A sötétség beállta után azonnal ráakadtunk rég előre küldött kocsikaravánunkra, mert a kocsisok és a derék ELLY-BAI a rablóktól való félelmükben czélszerűbbnek tartották, hogy minket, fegyvereseket bevárjanak. A rablóbanda, a melyről az emberek annyit tudtak mesélni, csakugyan itt kisértett a környéken. Eredetileg két szibiriai deportált gonosztevő alakította, a kiknek sikerült az őrség fegyverét magukkal véve, megugrani. Nemsokára csatlakozott hozzájuk még néhány társ, és jelenleg a bandának mintegy 20 tagja volt, mindannyian berdan fegyverekkel felszerelve, köztük 2—3 orosz is, a kik a vezetők és főnökök szerepét játszották.

ACKERMANN biró ezeket az adatokat tényleg megerősítette, s részletesen elmondta, hogy milyen óriási nehézségekbe kerül ilyen rablóbanda kézrekerítése a rengeteg kiterjedésű pusztavidéken, a töménytelen rejtekhely közt, annál is inkább, mert határos a khinai területtel, a mely szükség esetén mindig biztos menedéket nyújt a gazembereknek. Vakmerőségük nőttön nőtt, s nem régen valami nagy, 69 tevés karaván raboltak ki teljesen.

81. kép. Tarandzsik a vásártéren.

Ámbár a velük való találkozást, mint érdekes uti eseményt, nagyon óhajtottam, a biró mégis elvette minden reményemet.

„Ezeket az embereket kétségtelenül oroszok vezetik, mondá, részletesen ismerik a környék minden eseményét, s nagyon jól tudják, hogy mit tehetnek, mit nem. Oroszokat, vagy éppen egy utazó „barin"-t[1] sohasem mernek megtámadni, mert nagyon jól tudják, hogy ezt a vállalatot katonasággal való erélyes üldözés követné. Megelégszenek a benszülöttek fosztogatásával, azok meg vagy csak a benszülött bíróságok előtt panaszkodnak, vagy pedig olyan ellentmondó, össze-vissza kuszált vallomást tesznek, hogy abból nem lehet kiinduló pontot találni valami nagyobb szabású akczióra. Különben az efféle akczió tervének legelőször maguk a rablók vennék neszét, s így a dolognak nem volna más eredménye, mint hogy működésüket egy időre megszüntetnék, vagy más szinhelyre helyeznék át."

Egészen jó lelkiismerettel nyugtathattam meg tehát hőseimet félelmük alaptalan volta iránt, s csakugyan minden baj nélkül érkeztünk 11 órakor éjjel első, régi szokás szerint csak rövidre szabott útszakaszunk pihenő-állomására, *Száribulak* (Sárga forrás) kerván-szerájba, a mely csunya, kopár helyen fekszik, tamariszkusz puszta közepén. Üres, csendes udvarán mi voltunk az egyedüli vendégek.

[1] „Kegyelmes úr", közönséges orosz kifejezés a jobbágyság idejéből.

VIII. FEJEZET.

A PUSZTÁKRÓL AZ ISSZYK-KUL PARTJAIRA.

Június 22-én a nap izzó sugarai ébresztettek fel, a melyek a kerván-szeráj nyilt udvarán akadálytalanul özönlöttek nyugvóhelyemre, s felébredve, csodálkozva vettem észre, hogy nem vagyunk többé a dungán telepek művelt földjei között, mint a milyeneken még tegnap este keresztül lovagoltunk, hanem szomorú, homokos tamariskusz-steppén, a szakszaul-sivatag peremén. Csodálatos, hogy milyen perzselően süthetnek a nap sugarai ezeken a száraz területeken; fedetlen fővel alig lehet néhány pillanatig kitartani, a nélkül, hogy az embert tompa lüktetés a fejében, s az agyvelő nyomó fájdalma ne figyelmeztetné a napszúrás veszedelmére. Ezen reggel meg éppen olyan erős volt az inszoláczió, hogy reggeli öltözködésre a sötét és piszkos, de kellemesen hűvös téli zugba kellett visszavonulnom.

Reggeli alatt két tarandzsi utazó jelent meg a kerván-szerájban, a kik Kuldzsa felé igyekeztek. Az egyik közülük nehéz puskát czipelt, ráerősített villával. Vadászok (*mergen*) voltak, s mivel Szitnyikov-val éppen indulóban voltam vadászatra keresztül-kasul a szakszaulon, a két barátságos képű idegent vezetőnek magunkhoz vettük, mivel ők a vidéket elég jól ismerték.

Vadat az eddig átutazott vidékeken, sajnos, alig találtunk, s kérdezősködéseinkre mindig az volt a válasz, hogy *itt* nagyon sok vadász van, hanem „30 verszttel odább“ van annyi vad, a mennyi csak tetszik.

Csodálatos volt, hogy ez a változatlanul 30 verszt távolságra fekvő vadaskert elérhetetlenül majd előttünk, majd mögöttünk rejtőzködött, s hogy néha valóban teljesen elhagyatott pusztákat, a melyeken keresztül jöttünk, mint vadász-paradicsomokat magasztaltak nekünk. Valósággal úgy volt, hogy „Vándor: ott van a boldogság, a hol te nem vagy!“

Két kisérőm is csak kevés vigasztalót mondhatott, de ebből is rögtön felismertem, hogy utazásom közben most találkozom először *igazi* vadászokkal. *Kara-kujruk*, mesélték, van ugyan elég a szakszaulban, az Ili partján van őz is, sőt a *Boguty-tau*-ban *archar* (vadjuh) és télen *tekke* (kőszáli vad) is, de a két utóbbi rendkívül ritka, úgy hogy csupán ezekre vadászni alig érdemes!

A *kara-kujruk* (fekete-fark; Antilope subgutturosa), a melylyel már Ilijszkben is megismerkedtem, csinos, karcsúlábú antilop, körülbelül olyan nagy, mint az európai őz, de nyulánkabb, könnyebb. Csak a baknak van arasznyi hosszú, fényes fekete szarva, a mely lantszerűen hajlott, és melyet számos gyűrűs duzzadék diszít. Sima, finom, rövidszőrű bőre világos, majdnem homokszín-sárga, hátán végig sötét csikkal; lábai, czombjai és testének alsó fele tiszta fehér. Csagatáj-török elnevezését hosszú, fekete-barna, merev szőrrel fedett farkának köszönheti, a melyet több antilop módjára felindulásban, vagy gyors menekülés közben lobogó módjára szokott függőlegesen feltartani. Ez a különös viselkedés, meg aztán menekülése közben látható csunya mozgása, t. i. hogy nem úgy szökell, mint a mi őzeink, hosszú ívben, hanem hátulsó lábával bakugrásszerűen rugdossa magát tovább, valóban groteszk külsőt kölcsönöz ennek a különben, lassú mozgás vagy pihenés közben, rendkivül csinos állatnak.

A suta május elején rendesen két, ritkán három gidát hoz világra, a melyeket eleinte, a mint Ilijszkben láttam, gondosan vezet és nem szivesen hagy el, ámbár a kis homokszinű jószágok összelapulva, nagyon jól tudnak elrejtőzködni. Ilijszkben lovam nem egyszer ijedt meg gidáktól, a melyek meglapulva, észrevehetetlenek voltak s alig egy méter távolságra ugrottak fel és menekültek el; sőt kétszer, elég naiv módon, megpróbáltam, hogy leszállok lovamról s megfogom őket elevenen. De persze mindig kisiklottak kezeim közül, s aztán nézhettem utánuk.

Júniusban a gidák már erősek, nagyok voltak, alig valamivel kisebbek, mint az anyjuk, a melytől csak sötétebb, kevésbbé sárga bundájukkal különböztek. Ebben az időben az anyjuk már, úgy látszik, el-elhagyja őket, hogy inni menjen, vagy pedig, hogy a folyó partján erőteljesebb táplálékot keressen. Reggel és este lehetett látni, hogy a Csilik tulsó partján levő szakszaul és tamariszkusz pusztákról az öreg suták és bakok levonultak a víz partjára,míg a gidák egyedül maradtak a teljesen víztelen és száraz pusztaságon.

82. kép. Kara-kujruk antilópok.

A vadászat ezekre az antilopokra rendkívül nehéz, mert rendesen teljesen betekinthető térszinen tartózkodnak, s nem

csak nagyon jó szimatjuk van, hanem kitünő szemük is. Jó Zeiss-féle távcsövemmel gyakran láttam, hogy kisérőim előtt az antilopnyájak nyugtalankodni kezdenek, majd gyorsan futásnak erednek, jóval előbb, mint hogy kisérőim csak sejthették volna is, hogy vad van előttük. Nem túlozok, hogy ha azt állítom, hogy hullámos térszinen az antilopok *három-négy verszt* távolságról észrevesznek egy fél lovas alakot, s ha csak meg is mozdul, azonnal futásnak erednek. CHURCH angol sportsman, a ki Jarkand vidékén vadászott antilopokra, szintén észrevette az antilopoknak ezt a mesés óvatosságát, s tréfásan írja róluk, hogy „az antilopoknak, úgy látszik, túlzott fogalmai vannak a modern, kiskaliberű puskák hordóerejéről".

A benszülöttek az antilopokra vagy *sólymokkal* vadásznak, a mely vadászatmódra még vissza fogok térni, vagy pedig nagy csapat emberrel bekerítő hajtóvadászatot rendeznek, mi közben nagyon nagy területet kell körülkeríteniök, hogy eredményre jussanak. A vadászat legkedveltebb módja azonban az itatónál való les, a mely a legbiztosabban vezet eredményre, melyet azonban én az idő hiányában nem próbálhattam. Én csak a lehetőleg hullámos térszinen való cserkészetre vállalkozhattam, a mikor minden barchán, minden hullámos halom fedezetül szolgál, melyre óvatosan felmászva, a mögötte levő területet távcsővel kell nagy gonddal átkutatni, hogy nem tanyázik-e ott a keresett vad.

De a *kara-kujruk*-ok nagyon jól ismerik a közeli fedezet veszélyes voltát s lehetőleg kerülik azt, úgy, hogy — ha csakugyan volt ott vad, s ha nem vette észre a cserkészőt s nem rohant el eszeveszett futással — még akkor is kérdéses volt, vajjon találni fog-e a lövés, a melyet a vakítón izzó homok felett, 3—400 lépés távolságból kell koczkáztatni az antilop karcsú testének kicsiny czéljára?

Ezen a reggelen azonban jó szerencsém volt, mert több nyáj elszalasztása után sikerült egy magában álló példányt 700 lépésről lelőni. Még a távcsöves puskámmal sem sikerült volna ez, ha éppen fele távolságban nem állott volna egy kis szakszaul-bokor, a mely éppen egy irányban volt az antiloppal, s így a czélzást megkönnyítette.

Akármilyen nagy volt is a derék *tarandzsi-mergen*-ek csodálkozása puskám hatalma felett, a melynek a porban vergődő áldozatát csak derekas galoppal értük utól, annyira nem lelkesültem magam a vadászerkölcs szempontjából ezen az eredményen. Gyűjtés czéljából, a tudomány érdekében kell, hogy a vadász a modern fegyver-technika minden eszközével rendelkezzék, hogy a kellő példányt megszerezhesse; de a vadász-becsület, a saját ügyességének versenye az állat magasra kifejlődött ösztönével szemben, ezzel csorbát szenved, és így a vadászat legnagyobbrészt elveszti legszebb poézisét. Határozottan szégyeltem magamat a *mergen* előtt, a ki nevetve mutatott majdnem másfél méter hosszú, elültöltős, ósdi kasgári mordályára, s dicsérte vele szemben az én „Mannlicher"-em végtelen előnyeit.

Délután *Orta-kuduk* „pikett"-be[1] értünk, előbb azonban valóságos parforce-hajszám volt egy nagy, egészen türkisz-kék *Stellio*-féle gyíkra. A feltünően szép szinezetű állatot minden áron el akartam fogni, de mivel villámgyorsan síklott tova a homokban, nem maradt más hátra, minthogy lóháton addig üldözzem, a míg teljesen kifáradva a talajnak egy repedésébe bújt el, a melyből odaérkezett kisérőim aztán nagy nevetés közben ásták ki késeikkel.

Orta-kuduk (középső mély kút) kerván-szeráj a *Kara-mullah* (fekete sír) nevű *mazar* (szentsír) mellett fekszik a nagy, puszta szakszaul-sivatagban, a mely a *Csilik* és *Csarïm* folyók között terül el, s délen a Tien-san, éjszakon az Ili által határolva, a Csarimon túl messze benyúlik Kuldzsa felé.

A homokba és löszbe vájt, mély kút szolgáltatja itt a kissé sós vizet, egyedül nagy környezetnek, ezen a terméketlen, kiaszott vidéken. A kút mellett emelkedik a jelentéktelen kurgán, a szokott *tug*-okkal, a melyek hosszú póznák, lófarkakkal, rongyokkal, vadjuhok koponyájával diszítve, hogy az illető halott szent voltát hirdessék.

Köröskörül a puszta, sivár szakszaul terül el, a hogy azt az Ili vidékéről leírtam, de még sem annyira szörnyűségesen, mert a hegyek és a folyók közelsége némi nedvességet juttat a talajnak, s azon valamivel több növényzet fejlődhetik ki.

A karaván-út közvetetlenül a szakszaul-térség szélén vezet, a melyen meredek, sűrűn egymás mellett emelkedő futóhomok-halmok hihetetlen tömkelege emelkedik; a szakszaulon kívül nyárfák (*Populus diversifolia*) is akadnak rajta, néhol egész kis pagonynyá sűrűsödve. Körülbelül ugyanaz az egyhangú, egyénekben szegény fauna népesíti be, mint az alsó Ili vidékét, azonban az elég gyakori kara-kujruk nyájak, különösen pedig az ugró egerek (*Dipus* és *Alactaga*) többféle fajának gyakran jelentkező telepei némileg érdekesebbé teszik.

Különösen ez utóbbiaknak megfigyelése szerzett sok mulatságot, a mikor, biztonságban képzelve magukat, játszottak egymással, mint a mókusok, vagy pedig a szakszaul száraz kérgét rágták, vagy felállva hosszú hátulsó lábacskájukra, kezükkel fontak, mint a nyulak szoktak. A legkisebb zajra, vagy észrevett mozgásra aztán egyik vagy másik éles füttyöt hallat, a mit a többi rögtön ismétel, hogy csakhamar nyílsebes kenguru-ugrásokkal, hosszú, nyílvessző formán szőrös farkukkal kormányozva, lyukaikhoz siessenekek s azokban eltünjenek.

Ez a megfigyelés annál nagyobb örömömre szolgált, mert az ugró egerek általában éjjeli életet folytatnak, s így nehezen figyelhetők meg. Valószinűleg az elhagyatott szakszaul-sivatag mély csöndje csalta ki őket, s

[1] A karavánút mentén, leginkább kutak mellett épült állomások, vagy kerván-szerájok, a melyeknek tulajdonosai kötelesek az útra felügyelni s a keresztülvonuló karaván számára kellő mennyiségű takarmányt, tarifaszerű árakért, készenlétben tartani.

így juthattam beléletüknek ehhez a kedves látványához. A mi a madárvilágot illeti, most sikerült először konstatálnom a nagy ázsiai búbos pacsirtát (*Galerida magna*), a mely a szakszaul szélén, különösen a Csarim folyó völgyének irányában, nagy számban mutatkozott. A gyík-félék közül a nagy *Phrynocephalus auritus* gyakori, továbbá találtam egy *Ceratocincus Kayserlingki*-t is, a mely azonban, sajnos, valahogy megszökött, mielőtt preparáltam volna.

A kervánszeráj előtt felállíttattam jurtomat, s elhatároztam, hogy ezen, a gyűjtő-kirándulások rendezésére nagyon alkalmas helyen bevárom útitársamat, a ki június 14-én utazott Vjernyibe s most már mindenesetre nemsokára meg fog érkezni.

A kervánszerájjal szemben, mintegy 8—10 versztnyire egyenesen dél felé a *Kis Boguty-tau* hegyláncz látható, mint az Ili mélyedésének balparti völgyhatára, és pedig meglehetősen meredeken, falszerűen emelkedve ki a kissé hajlott, különben teljesen sima síkságból.

A szakszaul közt lovagolva, messziről ennek a vadon sziklabércznek egyik mély szakadékában kis zöldelő helyet fedeztem fel, melyet a kervánszeráj lakóinak állítása szerint jó vizű forrás öntöz. Elhatároztam tehát, hogy felkeresem ezt a kis helyet, a mely legalább tájképileg sok érdekes látnivalót igért.

Többször említettem már, hogy milyen fejletlen, hogy úgy mondjam *éretlen* még Turkesztán felszini formáinak állapota, s hogy ez a száraz, csapadékban szűkölködő klima következménye. Ezt a sajátságos fejletlenséget itt a *Boguty-tau* körül különösen élesen kifejlődve találjuk, mert ennek a sivatagjellegű hegynek gerincze alig emelkedik 1800 m. fölé[1] (a t. sz. f.), s így messze alul maradva a tartós hó határán, nem válhatik bővizű, állandó folyású vizek gyűjtő vízmedenczéjévé.

A mikor az egyik délután Szitnyikov és Elly-bai kiséretében a hegy lábához közeledtem, meglepetve vettük észre, hogy a látszólag teljesen sima síkság, a mely egyenletesen és fokozatosan emelkedik a sziklagerincz felé, felső részén össze-vissza van szabdalva mély szakadékokkal, a melyek között meredek gerinczek emelkednek, jóval több, mint 100 m. magas térszini különbségeket alkotva. Ez az egész térszin a hegyekből lekerült törmelékből épült fel, s látszólag ugyan egyenletes lejtőjű öv gyanánt veszi körül a hegység szikla-lábait, de az említett, rettentő mély szakadékok zűrzavaros rendszere hasadékszerű parallelvölgyek és hosszan elnyúló gerinczek valóságos tömkelegévé szántotta azt fel.

A közönséges löszplateaukon hasonló tüneményeket, hasonló mély szakadékokat lehet látni, kisebb mértékben. Itt azonban méreteikkel valóban impozáns, hogy ne mondjam, félelmes látványt nyujtanak.

[1] Az Ili völgye itt mintegy 800 m. magas, s a Kis Boguty-tau magasságát valami 600—800 méterre becsültem, — Szemjonov barométeres mérései szerint a ma már járhatatlan *Szeirekhágó* 1560 m. magas.

Csakhamar felismertük, hogy a steppén látható, sekély, alig egy kevés darás, kavicsos törmelékkel fedett vízmosások felfelé mind mélyebbek és mélyebbek lesznek, s azért óvatosan az egyik nagyobb plateaudarabon maradva haladtunk felfelé, két mély szakadék között. Így jó darabon közeledhettünk a hegyekhez, a nélkül, hogy valami mélyebb szakadék utunkat állta volna. De a szakadékok száma mindinkább növekedett, utunk pedig lassanként keskeny gerinczczé szorult össze, míg végre alig két méter széles, legömbölyödött gerinczfalon lovagoltunk tovább, a mely jobbról és balról majdnem függőlegesen szakadt le valami 150 m. mély vízmosásba. Annyiban szerencsénk volt, hogy véletlenül éppen olyan gerinczélt választottunk, a mely egyenesen a *Dzsigirma-agacs* (Husz fa) nevezetű sziklaforráshoz vezetett, s azonkívül jóval felülemelkedett a többi felett, úgy, hogy pompás kilátásunk nyílott a vadúl szaggatott térszinre, a melyet a kerván-szeráj felől élvezett kilátás után nem is sejthettünk.

Mindenfelé mély szakadékok és keskeny gerinczek húzódnak, egymással egyesülve, majd szétválva, de azért mégis bizonyos szabályossággal, merőlegesen a hegy gerinczére lefelé. A szakadékok mögött merészen és meredeken emelkednek ki a fényes, fekete sivatagi kéreggel bevont sziklák Ha még elképzeljük, hogy egyetlen fűszál sem élénkíti, vagy szinezi a szakadékok omlatag falait, hogy halotti csend terül el a pusztulásnak ezen a jellegzetes vidékén, akkor fogalmat alkothatunk magunknak, hogy milyen benyomást tesz az emberre ez a szomorú pusztaság.

Az általunk követett gerincz ugyan elvezetett bennünket egészen a szálban álló sziklákig, de ezzel új akadályok merültek fel, a melyeket lovaink már le sem győzhettek többé. Mert hogy a hegyláncz belsejébe hatolhassunk, a kerván-szerájból is látható szurdokvölgyet kellett volna felhasználnunk, a mely bal oldal felől mélyen alattunk tátongott.

A hegy oldalát hatalmas törmelékkúpok lepik el, a melyekből a víz a puszták talajára az apróbb törmeléket szállítja. Az egyik ilyen törmelékkúp meredek lejtőjén akartunk leszállni a szakadékba.

A míg Szitnyikov és Elly-bai lóháton akartak a lejtőn lejutni, addig magam, a ki nem szoktam még az ilyen nyaktörő utakhoz, leszálltam a lovamról s kantárszáron vezettem lefelé, a mi mégis valamivel bátorságosabb volt, akárhogyan omlott is nyomomba a kő valóságos lavinákban a ló patája alatt. Két útitársam is csakhamar hallgatagon követte példámat, s így minden további baj nélkül lejutottunk a szakadék fenekére, mintegy félórai keserves csuszkálás és tapogatózás után. A szakadék feneke száraz volt, s bevezetett, mint valami szurdok, a hegy belsejébe.

Rövid lovaglás után a szakadék meglehetős széles, czirkuszszerű medenczévé szélesedett ki, s itt megtaláltuk utunk czélját, a *Dzsigirma-agacs* oázist, a melyre egészen ráillik a neve, mert csakugyan valami húsz darab, elnyomorodott, girbe-gurba turanga (Populus diversifolia) kis, ritkás pagonynyal veszi körül az itt felfakadó jéghideg forrást. A forrás két kis, néhány

négyszögméter területű sziklamedenczébe van foglalva, a melyek körül ugyan valami kis bozót, némi kamis-mező zöldel üdén, kedvesen, de alig 20 lépésnyire a forrástól ismét kezdődik a rettentő puszta, a sivár poros sivatag, a mely mögött magas, köves kúpok és sötét, feketeszinű, öntöttvashoz hasonló sziklák szolgáltatnak igazán szörnyű keretet.

Itt összegyűjtöttünk valami kis tüzelőt, a lovak számára vágtunk egy kis kamist, aztán megfőztük a vacsoránkat s lefeküdtünk a köves, puszta talajra, a melyen az alvás a borsón való térdelés büntetésére emlékeztet.

Másnap reggel Szitnyikov-val a főgerincz szikláira másztam fel, a mi, tekintettel a szakadékos sziklákra s az ízzó forróságra, nem volt ugyan valami kellemes mulatság, de azzal az eredménynyel járt, hogy szép kilátást nyertem a Boguty-tau vadul szaggatott völgyeire, üstszerű medenczéire és sziklaszurdokaira, a melyek mögött fenséges nyugalommal, messze-messze terül az Ili-völgy széles lapálya, míg messze a háttérben az *Altyn-Imel* szép, havas gerincze zárja el a látóhatárt.

Számos szirti fogoly (*Kikilik; Perdix chukar*) népesíti be ezt az elhagyatott vadont, sőt még a vadjuh nyájainak egész friss nyomát sikerült felfedeznünk, a nélkül persze, hogy magát a juhot láthattuk volna. Később megismertem a *magas hegységekben* élő vadjuhot, s nem kételkedem, hogy az a vadjuh féle, a mely a *Boguty-tau*-ban s, a benszülöttek állítása szerint, az *Ulak*-hegylánczban és a *Kalkan*-halmok közt, az Ili jobb partján él, más faj, és valószinűleg azonos a *Karatau* kis vadjuh-féléjével, Severczov *Ovis nigrimontana* fajával. Visszajövet ugyanis találtam az egyik aszóban egy teljesen szétmállott koponyát, a mely sokkal kisebbnek látszott, mint az igazi *Ovis poli* koponyája.

A két kis forrásmedenczében gyönyörű zöldeskék és narancssárga, nagy pióczákat találtam. Mivel a források teljesen izoláltak, s szinte lehetetlen, hogy a pióczák hóolvadáskor a rohanó áradattal *szemben* vándoroljanak fel ebbe a völgybe, annálfogva ez a lelet faunisztikai szempontból nem épen érdektelen.

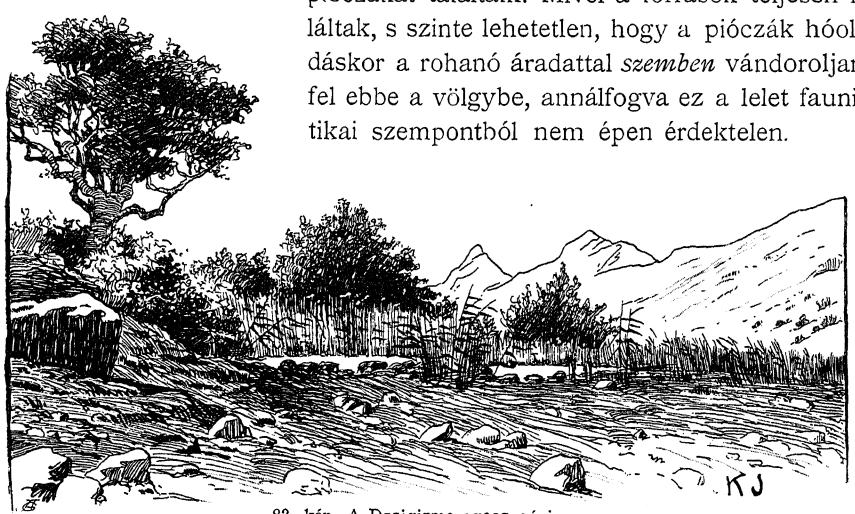

83. kép. A Dzsigirma-agacs oázisa.

Visszafelé a szakadékban lovagoltunk le, s kényelmesen észlelhettük a víz rettentő hatalmának nyomait a szakadékok között. A víz ezekben a nagy vízmosásokban csak rövid ideig, csakis hóolvadás idején működik, de akkor aztán pusztító erővel, míg lassú, egyengető, folyton tartó eróziónak nyoma sincs a szakadékos falak között. Itt éppen ellenkezője áll a „gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo“ közmondásnak, élesen jellemezve a terület igazi, tipusosan sivatagos voltát.

25-én végig élvezhettem a szakszaul között egy hirtelen kitört homokvihar minden kellemességeit. A szél oly erővel dühöngött, hogy valósággal nehéz

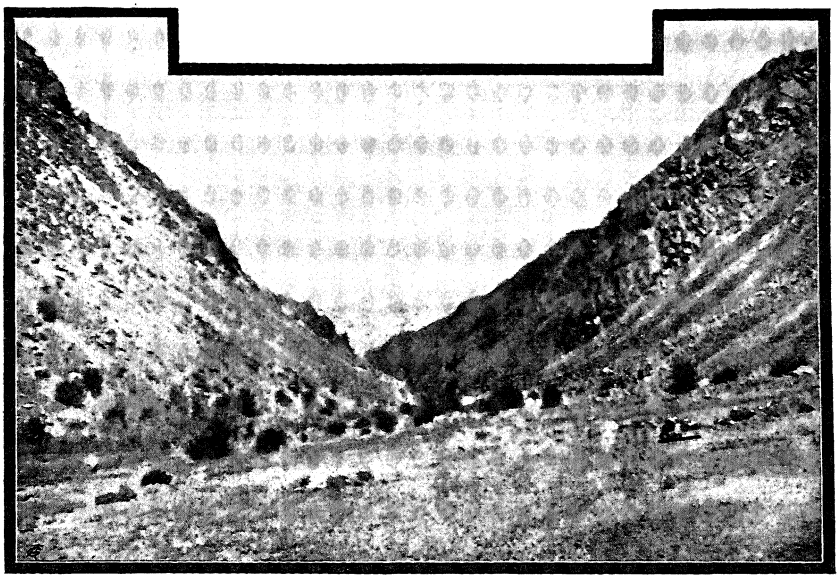

84. kép. Száraz szurdok a Boguty-tauban.

volt a nyeregben maradni; a homokot pedig olyan erővel hordta, hogy valósággal elsötétítette az eget. Örültem, mikor ismét sikerült visszaküzdenem magamat a kerván-szerájhoz, a hol nagy örömömre STUMMER dr. várt, a ki szerencsésen megérkezett Csilikből a nagy tarantászszal.

A viharral időváltozás következett be, mert, a mi ezen a vidéken a ritkaságok közé tartozik, elkezdett esni az eső. Egész éjjel, és másnap, 26-án egész délelőtt tisztességesen esett, úgy, hogy — igazán különös dolog — a sivatag közepén alaposan megáztunk.

Délután kiderült, s ezt felhasználtuk arra, hogy átmenjünk a következő, csak 18 versztnyi távolságban fekvő *Csacsagan* kerván-szerájba, a mely éppen úgy a szakszaul között épült, mint *Orta-kuduk*, s hasonlított is hozzá, mint egyik tojás a másikhoz.

27-én erős menetelésünk volt, mert valami 75—80 versztet tettünk meg *Csarïm-on* keresztül *Csugundzsy-ba*. Az előbbi helyen ebédeltünk, az utóbbin megháltunk. Fuvarosainkat csak 3 fogattal fogadtuk ugyan fel, (2 teljégával s a tarantász számára egy troikával), de úgy látszik, a kocsisok valami üzletet kötöttek Karkarában, s azért még négy teljégát hoztak magukkal. Most tehát egészen tekintélyes, 7 kocsiból és 7 lovasból álló karaván nal vonultunk tova. Az egyik izvoscsik magával hozta két kis öcscsét is, két 10—12 éves fiút, a kik igen ügyesen viselték magukat és segítettek összefogdosni tücsköt, bogarat, gyíkokat stb., de azonkívül az egyhangú utazás közben jól mulattattak gyerekes tréfáik- és játékaikkal.

Mikor elindultunk Csacsaganból, előre üggetve messze elhagytam a karaván t s egyedül lovagoltam az eső nyomán felüdült tájon.

Ez út eleinte szakszaullal fedett homokhalmokon vezetett, majd elértük azt a tamariszkusz-steppét, a mely rendesen a szakszaul-sivatagokat szokta szegélyezni, míg végre széles, nedves, alacsony lapályra jutottunk ki, a melynek sűrű kamis-bozótja elárulta a folyó közelségét.

Az Ili völgynek ez a része nagyon jellemzően mutatja a különféle talajalakulásoknak azt a rendszeres, valóban törvényszerű eloszlását, a mely Belső-Ázsia klimájának hatására úgy keletkezik, hogy a hegységekből származó törmelék, a völgybe való hurczoltatása közben, a különböző talajnedvesség hatására jellemző, szigorúan elválasztott zónákban kötődik meg.

A hegylánczok lába előtt mindenütt összefüggő, hatalmas övben fekszik a durva törmelék, a melyet a hegységből kijövő folyók hordtak elő s terítettek szét egyenletes lejtővel. Ez a *kavicssivatagok* teljesen kopár zónája, a hol a denudáló, hegypusztító erők leghatalmasabbika működik, t. i. a víz, mely itt hordja össze a hegyek omladékát.

Messze a hegyektől, künn a mélyen fekvő lapályokon, tornyosulnak a *homoksivatag* dűnéi és barkhánjai, játékául a szélnek, mely folyton változtatja alakjukat és helyüket. Ez a szabadon mozgó, laza anyag is a denudáczió produktuma, de a melynek keletkezéséhez első sorban a *szél* járult hozzá, részint, mint denudáló, részint mint tovaszállító erő. A szélnek ezt a kettős hatását WALTHER professzor szerint defláczió-nak nevezzük. E közt a két elsőrendű sivatagterület között, a melyeket alluviális és deflácziós sivatagzónáknak nevezhetünk, terül el a növényzet zónája, a mely ismét több övre osztható fel, a szerint, a mint a víznek, vagy a szélnek van reá túlnyomó hatása.

A hegyek lábától távolabb, a hol a lefolyó vizek agyagos homok, vagy agyag alakjában finomabb anyagot raktak le, attól függ az illető hely pusztai növényzetének tipusa, hogy mennyi nedvesség jut a talaj átereszt ő képessége, vagy települése folytán a növényzetnek. [1]

[1] Ez nem annyira a csapadéktól és a földfelszínen lefolyó víztől függ, mint inkább attól, hogy mennyi a szivárgó víz és milyen magasan áll a talajvíz.

A mélyfekvésű helyeken, különösen az olyanokon, a hova az árvizek is kijárnak, mocsaras vidéket találunk, a melynek jellemző növénye a kamis *(Arundo Phragmitis)*. Aránylag még nedves helyeken füves puszták alakulnak,[1] a velük határos szárazabb területek pedig fokozatosan mennek át a félig-meddig sivatagjellegű üröm- vagy csí-pusztákba.

De a szél is kiveszi a maga részét ennek a zónának a felépítésében, a mennyiben a levegő finom pora szakadatlanul rakódik le a növényzettel borított területekre, s ott lassankint felépül a *szubaerikus lösz-takaró*, a mely jellemző képződménye a belső-ázsiai medenczéknek.

A nedvesség, illetőleg a víz azonban nemcsak az által küzd a szél denudáló hatása, a defláczió ellen, hogy a növényzet kifejlődését különböző mértékben elősegítve, a növényzeti zónák talajának különböző kötöttségét eredményezi, hanem azzal is, és pedig közvetlenül, mechanikai úton, hogy a futóhomokból kimossa, kilúgozza a legfinomabb oldható alkotó-részeket, s ezeket elpárolgása után kemény, egyenletes agyagrétegek alakjában ülepíti le, így alkotva a sivatagos-területek egy jellegzetes tipusát, az *agyagos zónát*.

Tehát a steppe-zóna tulajdonképen nem más, mint a köves sivatagon működő erózió, és a homoksivatagon működő szél egymás ellen támasztott küzdelmének szintere.

Az üröm- és csí-steppék területén legtöbb esetben a szél győzedelmeskedik, mert itt a kiszáradt talajnak nincsen semmi ellenállóképessége valami jól kifejlődött növényi takaró hiján, s így a már régebben megkötődött talajt ismét megbonthatja, mély barázdákat váj bele s ismét laza futóhomokká változtatja át. Fordítva van a dolog az agyagos steppén, a hol a talaj mindinkább megkötődik, s a nedvesség hatására mind jobban és jobban kikerül a szél játéka alól. Ezeknek az agyagos pusztáknak keletkezését és arczulatát már leírtam akkor, a mikor az Ak-togoj melletti szakszaul-sivatag peremérőI szóltam, most tehát már csak arra szorítkoztam, hogy röviden hangsúlyozzam azt a rendkívül fontos szerepet, a melyet az ilynemű talajok megépítésében a növényzet játszik.

Mindenekelőtt az igénytelen szakszaul az, a mely még a legmagasabb homokbuczkák közt is megél, s szerteágazó gyökereivel, lehúllott gallyaival, de különösen az által, hogy gyér lombozata mégis csak tekintélyesen ellenáll a szélnek, a laza homokot félig-meddig képes megkötni. Természetes, hogy a szakszaul is csak ott élhet meg, a hol a talajnak mégis van valamelyes nedvessége, s a hol mindenekelőtt a talaj kilugozásához, illetve az agyagos szérűk keletkezéséhez elegendő csapadék hull. Ennek a csapadéknak a javarésze a téli havazások révén jut a földre. A szakszaulnál még jobban megkötik a talajt a tamariszkusz-félék, a melyek mindenütt a szakszaul-sivatagok szélén tenyésznek s a legjobban segítik elő az agyagos steppék fejlődését.

[1] Ebbe a csoportba tartoznak a tulipán- és liliom-steppék is.

A tamariszkusz-pusztákon legerőteljesebb a defláczió és erózió küzdelme, mert az agyagszérűk és a homokbuczkák a legvadabb összevisszaságban váltakoznak itt egymással; az ilyen helyeket kedveli különösen a finom tamariszk, s itt találhatók gyöngéd, fürtös bokrai mindenfelé, majd szerényen végigkúszva az agyagszérűk sima lapjain, majd pedig, mintha szobor-talapzaton állnának, sajátságos képződésű, néha 10 m. magas dombot koronázva.

A mikor az ember ilyen területet lát, első pillanatra azt hinné, hogy a szél vájta ki a sajátságos halmok közül a mélyedések anyagát, s csak azokat a területeket hagyta meg, mint különálló kúpokat, a melyeket a növények gyökerei megkötöttek. Figyelmes szemlélés azonban meggyőz bennünket, hogy éppen fordítva van a dolog, t. i. a növény megfogja a szélhajtotta homokot és mind magasabb halomba torlaszolja össze. Mint valami szita, úgy fogják meg a tamariszkusz-bokrok a széllel hurczolt homokot. Ezek az úgynevezett „*növénykúpok*" mind messzebb és messzebb nyomulnak előre a sivatagba, s mivel szilárd lejtőik között sokkal könnyebben megy végbe a csapadék okozta kilugozásnak és lerakodásnak, tehát a szilárd agyag-szérűk keletkezésének állandóan ismétlődő folyamata, mint a futóhomok laza halmai között, ennélfogva nagyban hozzájárulnak a talaj megkötéséhez.

Magukon az agyagszérűkön nem igen keletkezhetnek új buczkák, mert azok oly simák, hogy róluk a szél a homokot azonnal ismét elviszi s egyenletesen teríti el. De még ezt a vándorló homokot is mindinkább fentartják a tamariszkusz-puszta külső szélén keletkező újabb és újabb növénytelepek, így pl. ürömfélék, de különösen egy kis, tüskés bokor *(Lycium*, valószinűleg *L. ruthenicum)*, a melynek éppen olyan növénykúpjai vannak, mint a tamariszkuszoknak, csakhogy sokkal szerényebb mértékben, egy arasznyitól fél méter magasságig.

Ennek a változatos és ritkás növényi takarónak szembeszökő nivelláló hatása van, a mit lépésről-lépésre követhetünk a sivatagoktól be egészen a növénylepte löszös térségekig. A teljesen kopár homokterületeken, a hol a szél korlátlanul dühönghet, a 40 m. magas dűnék és barchánok nem tartoznak a ritkaságok közé. Ott azonban, a hol a gyér szakszaul széles zónája húzódik, merev ágaival megtörve a szél hatalmas erejét, ott azonnal megcsökkenik a halmok magassága, s csak egyes óriások emelik fejüket a párvonalosan fekvő, átlagos dűnék kúsza összevisszasága fölé. A tamariszkusz-övben, különösen annak külső szélén, a növényzet által megkötött, szilárd halmok magasság tekintetében rendesen már felülmulják a laza homokhalmok nagy tömegét. Természetes, hogy ezek a „növénykúpok" annál gyorsabban növekesznek, minél több homokot juttat nekik a szél. Az a homok, a mely elkerülte az első sor növényzet rostáját, tovább jutva a többi növényhalmot növeli, a melyek a sivatagtól távolabb mind alacsonyabbak és kisebbek lesznek, míg végre a steppe fűnövényzetén a szélhordta por legfinomabb szemcséi is megkötődnek, s ezzel felépítik a teljesen egyöntetű, sima felszinű lösz-talajt.

A növényi tenyészet és a nedvesség elválaszthatatlan fogalmak, s így a növényzetnek ez a talajkészítő hatása is közvetve a jelenlevő nedvességre vezethető vissza. Mivel Turkesztánban a levegő nedvessége nem játszik nagy szerepet, ennélfogva a felszíni és a talajvizek mennyiségétől és kiterjedésétől függ az, hogy ez a két sivatag között kifejlődő steppe-öv szélesebben, vagy szűkebben összeszorítva állítja-e elénk a szabályosan egymásra következő alakulások teljes sorozatát.

Itt a Boguty-tau és a Temirlik láncz lábai előtt aránylag olyan csekély kiterjedésűek az egyes zónák, hogy az ember az egész rendszert valóban szorosan egymás mellé illesztve, mintegy vázlatosan láthatja. A hegyek lábai előtt megtaláljuk a hegyi törmelék lerakodásaiból keletkezett, mély szakadékokkal szétszabdalt kavicspusztákat: ezzel szemben a mély ágyába bevágódott folyó mentén a sivatag vándorló homokbuczkáit. A kettő között nyúlik el aztán a széles, növényzettel ellepett zóna, a mely a szakszaul bozótjából a tamariszkuszok dombvidékén át majdnem észrevétlenül az agyagos steppére vezet át. Ez az utóbbi a folyók mentén termékeny lösz-területté, füves steppéké és öntözhető oázisokká válik, míg a sivatag felőli oldalán pedig az üröm- és csí-steppéktől kezdve minden átmeneti alakulását mutatja a növényzeti zónáknak, egészen a növény-halmok félsivatag vidékének sivár képződményéig.

A növényi takarónak ez a befolyása a talaj állapotára a Tien-san éjszaki medenczés területein, különösen pedig a Balchas-tó és az Ili völgye mentén sokkal nagyobb jelentőségű, mint azt az ember első pillanatra hajlandó volna feltenni. A hatás különösen a térszin folytonos nivellálásában nyilatkozik. Az uralkodó szélirány ezen a vidéken az *északi*, és pedig nyáron inkább az *északnyugati*, télen az *északkeleti*, úgy, hogy a laza sivatagi anyag előremozgatása az erő-parallelogramm eredője szerint, a hegylánczok irányára merőleges. A míg a hegyi törmelék a hegység lejtősödését követve délről északfelé ereszkedő lejtőben rakódik le, addig a sivatag anyaga éppen ellenkezőleg, északról délre lejtősödve törekszik elhelyezkedni az előbb fejtegetett okok alapján, ha nem is éppen olyan szabályosan, mint az előbbi. Természetes, hogy ez a két egymással homlokegyenest ellenkező erő a térszin feltöltésére fog vezetni, s azonkívül a hegység lábának környékét vízszintes síksággá fogja kidolgozni. Nagyon hajlandó vagyok ennek a két hatásnak tulajdonítani az Ili- és a Tekkesz-völgy nagy, szél ellen úgyszólván védetlen medenczéiben elterülő síkságok keletkezését; bár azoknak egyenletes, sima felszine látszólag alluviális származásra vall, még sem hiszem, hogy a síkság keletkezését a folyók lerakodásaira lehetne visszavezetni. A mélyebb *kuduk*-ok (kutak)-által feltárt talaj-szerkezet, de különösen a már említett folyóknak, a Talgara, Almatinka, Keszkelen stb. völgyeinek oldalán látható lösz, agyag és homok-rétegek váltakozása világosan mutatja a törmeléklejtőnek, majd a sivatagnak váltakozó előrenyomulását. Ezeknek a feltárásoknak megfelelően készült a mellékelt vázlat is, a mely az itt elmondottakat világítja meg.

Magányos lovaglásom közben sok figyelmet fordítottam erre az érdekes jelenségre, erre az övezet-rendszerre, a mely útközben kézzelfoghatóan fejlődött ki előttem. S nem hiányzott ennek a szép rendszernek koronája, az emberi kultúra sem, mert a mocsaras nádason túl, a melyre a Csarim árvizei járnak ki, a legszebben mívelt oázis-területre jutottam, a melyet egyáltalában Közép-Ázsiában csak láttam. Ezt tarandzsikon kívül különösen *dungánok* művelik, a kik egy községnek szétszórt tanyáin szanaszét laknak.

A tájkép rendkívül barátságos volt. A számtalan *arïk* keresztül-kasul szeldeli a területet, és a bennük csillogó víz gyors folyása elárulja a látszólag sík vidék tekintélyes lejtését. Üdezöld mezők és pompás faültetvények valóságos parkká varázsolják a kies tájat, a csillogó víztükrökkel fedett rizstáblák pedig különösen azért növelik a vidék érdekességét, mert egész sereg vízi madár verődik össze felettük, különösen nevető sirályok, halászkák (Sterna anglica), szürke gémek és többféle Totanus-faj.

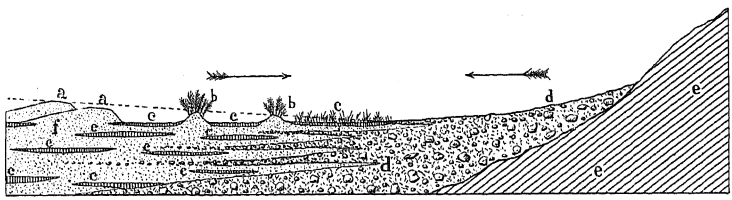

85. kép. A homoksivatag csatlakozása a hegyek törmelék-lejtőihez.

a) Dünék és barchánok. *d*) Hegyi törmelék.
b) Növénykúpok. *e*) A hegység anyaga.
c) Agyag- és lösz-rétegek. *f*) Futóhomok.

d) a fenn látható nyíl irányában lefelé mozog, s lejtősen telepedik. Az *f*) homok ellenkező irányban, vele szemben mozog, útközben barchánokat, növényi halmokat, agyagos és löszös mezőket készítve, a melyek a törmeléklejtőn felfelé hatolva, azt nivellálják.

Az egyik kis dungán tanyán megkérdeztem az utat. A háttérben néhány nő adta ugyan a szemérmeset, de azért nemcsak helyben maradtak, hanem ugyancsak kíváncsian tekintgettek rám, a ki nekik olyan idegenszerű jelenség voltam. Nagyon örültem ennek a véletlennek, mert ritkán van alkalma az embernek, hogy dungán nőket házi ruhájukban láthasson: ezek pedig véletlen pompás alakok voltak, közepes termettel, nem éppen csunya arczczal, a melyen azonban nem lehetett félreismerni a „khinai" jelleget, ferdemetszésű szemekkel és sárgás arczbőrrel. Bő, vörös, a térdük alatt szorosan bekötött bugyogót viseltek, azon felül khinai szabású, szintén vörös, merev kabátkát, a mely a csípőkig ért. Fejük fedetlen volt, s lehetett látni erős, hollófekete hajukat, khinaiasan hátrasimítva és hátul sajátságos elálló haj-zacskóvá összefonva, a mely minden lépésnél ide-oda lötyög.

A tanyán túl az út a *Csarïm* folyó bozóttal ellepett kavics-zátonyaira vezetett, a melyeken valósággal nyüzsögtek a kis, házinyúlhoz hasonló turkesztáni nyulak *(Lepus lehmanui)*; a Csarim egyik széles, de rohanó

folyású mellékágán még keresztül kellett gázolnom, hogy beérjek a nagy, csinos községbe, a mely egészen a tarandzsik és dungánok stilusában épült. Itt betértem egy jó külsejű, rendkívül tiszta kervan-szerájba, hogy néhány pohár friss tej mellett bevárjam a karaván megérkezését.

Eredetileg ugyan az volt a szándékunk, hogy néhány napot Csarimban fogunk tölteni, de mivel hallottuk, hogy a környék nem valami jó vadászterület, lemondtunk erről a tervünkről s rövid déli pihenő után folytattuk utunkat a hegység felé, a melynek távolról sötétlő erdei és hófedte ormai ellenállhatatlanul vonzottak bennünket. A csarimi volosztnoj és két (tarandzsi) dzsigit elkisért bennünket, hogy megmutassák a Csarim folyó gázlóját.

A nem éppen jelentéktelen folyó mellékén elterülő ligetek és mezők valósággal trópusi bujaságban pompáztak, bőségesen ömlött a víz minden *arik*-ban, sőt nagyrészt az utak is vízfolyásokká váltak, úgy hogy az egész vidék, a melyet magas, görcsös *turanga*-ligetek ékesítettek, egyáltalában nem hasonlított a megszokott közép-ázsiai tájképekhez.

Az út majd üde mezőkön és réteken, majd buja berkeken, ligeteken és csalitokon vezetett keresztül, a melyeknek dús aljú növényzete és terebélyes, mély árnyékot vető fakoronái festőiség tekintetében semmi kívánni valót sem hagytak. Különösen ott, a hol az út vízvezető csatornául szolgálva, mint keskeny alagút bújt el a vadon lombkoronája alatt, hogy a tűző nap sugarai csak itt-ott csillantak át a fák lombjai közt, ezer kis csillagot rengetve az árok csendes vizén, ott emlékeztetett a vidék nagyon a trópusok őserdeire. Még inkább növelte a hasonlatot az, hogy a levegőben ott csillogtak és ragyogtak a zöldkányák, a gyurgyalag (Merops apiaster), s néhány jégmadár (Alcedo bengalensis), a melyek a lombok közt szállingóztak, vagy nyílsebesen surrantak el az arik mentén. Sajnos, nem hiányzott a nedves vidékek általános nyomorúsága, a szunyog sem, a mely ezrével, zümmögve rohant meg, vérszomjas dühvel szurkált össze bennünket.

Azt mondják, hogy Ázsia a szélsőségek világa; ezt már többször magam is beláttam, de itt ismét fényes példáját tapasztaltam ennek az állításnak. Utunk ezen a vegetációs zónán vezetett keresztül a Csarim[1] folyó bal partjáig. A mintegy kilométer széles folyó számtalan ágban kóborolja be sekély, széles medrét, hatalmas kavics-zátonyokat torlaszolva fel mindenfelé. Igy tehát minden nagyobb nehézség nélkül gázolva keresztül a folyó ágain, nagy meglepetésünkre jobb partján a képzelhető legcsúnyább, legszomorúbb sivatagra jutottunk, a mit csak gondolhat az ember.

Mögöttünk, a Csarim tiszta és hűvös habjain túl, terült el a pompás és változatos kert-vidék; előttünk minden átmenet nélkül a tipusos *kavics-sivatag* kezdődött, a legkétségbeejtőbb térszin, a mit egyáltalában ismerek.

[1] Felső folyásán *Kegen* néven nevezik.

A végtelen, sima síkság kemény agyagos talaja úgy fest, mintha kavicsozva volna, mert dió- és tojásnagyságú, éles, szögletes kődarabok sűrűn lepik el, s minden darabot fényes, fekete- vagy sötétbarna patinával vont be a szél és a napsugár. A csupasz, sötétszinű talaj egyetlen növényének, valami ürömfélének, sovány, alig 15—20 cm. magas kis bokrai három-négy lépés távolságban tengődnek egymástól, mintegy valami unalmas, poros, szürke fátyolt vetve a térszínre, a síkság maga pedig úgy nyúlik a végtelenségbe az izzó napsugár fényözönében, mint maga a megtestesült reménytelenség és vigasztalanság.

Már rövid menetelés után is, és mielőtt igazi fáradságról még csak szó is lehetne, a karaván csüggedten, csak mintegy gépiesen vonszolódik tova ezen a kietlen egyhangúságon. Mint poros, sárga csík, könnyedén kanyarogva nyúlik előttünk az út 3, 4, sőt 10 kilométer messzeségig is beláthatóan, csak itt-ott szakítja meg a teljes egyformaságot valami enyhe talaj-hullám, valami kurgán, vagy kavicshalom, esetleg egy-egy nagyobb növénycsomó, a mely felé türelmesen közeledünk órák hosszat, hogy elhaladva mellette, megint ugyanaz a szörnyű unalmas tájkép álljon előttünk.

Délen és északon zivatarfelhőkhöz hasonlóan emelkednek az *Altyn-Imel* és a *Temürlik-tau* (*Nan san*) hóborította bérczei, s az ember vágyakozva tekint azokra a sötét csíkokra ott a fénylő hó alatt, mint a melyek hűs erdőkről tanuskodnak, a hol a hómezőkről kristálytiszta patakok sietnek csacsogva és mormolva a zöld mezbe burkolt völgyek ölén.

Itt az izzón forró kavicssivatagon nincsen efféle üdülés. A mint a nap magasabbra és magasabbra emelkedik, a levegő reszketve lobog a perzselően forró, feketére égett kövek felett, s megjelenik a délibáb, a mely fénylő vizű tavakat varázsol a hegyek elé, hogy tükrözzenek benne, vagy pedig ingó, rengő hullámaival ott kisért a karaván-út szélén, talán egészen a lovak lábai előtt. A messzelátó felmondja a szolgálatot a reszkető levegőben; valami sólyom, a mely néhány száz lépésnyire ül a köveken, tevének látszik; amott meg alaktalan barnás tömeg hömpölyög és bukdácsol felénk, s csak mikor közelebb ér, akkor látjuk, hogy karcsú antilop, a mely ruganyos szökelésekkel surran el mellettünk.

86. kép. Dungán kereskedő Csarimban.

A mellett a nap mind perzselőbben, mind könyörtelenebbül tűz, s az ember azt hiszi, hogy csontjaiban felforr a velő. Néhanéha izzó légáramlás csap meg, mintha valami túlfűtött kemencze ajtaját nyitották volna ki; 50—60°-os, ólomnehéz szellő leng a lovas körül, nyomában pedig perzselő forgó-szél támad, a mely felzavarja a port, a homokot és a köveket, veszettül megforgatva emeli azokat a magasba, s mint sötét portorony nyargal végig a pusztán. Olyan hevesek ezek a kis, lokális forgószelek, hogy kitaszítják a lovast a nyeregből, ha nem vigyáz.

Ez körülbelül a képe a kavics-sivatagnak, a *golódnaja Stjep*nek vagy „éhinség-pusztának", a mint az oroszok nevezik, a

melyek egyikén keresztül első nap Csarimtól Csugundzsiig mintegy 40 versztet, másnap a *Termïrlik* folyóig 50 versztet, s harmadik nap végre mintegy 20 versztet tettünk meg, míg a *Temïrlik-tau* tulajdonképeni oldalára jutottunk.

Csugundzsi (Csuundzsi), első éjjeli szállásunk ezen az úton, meglehetős nagy kozáksztanicza, s abban az oázis-övben fekszik, a mely a kavics-sivatag közepén a Temirlik-tau lábának hosszában nyúlik el s a hegyről lejövő patakoknak köszönheti létét. Az oázisoknak ezen a termékeny zónáján egész sora van a tarandzsi-telepeknek, s ezek között néhány új orosz-telep is, a melyek között legnagyobbak Podgórnyi parasztfalu és Csugundzsi kozák sztanicza.

A Temirlik-tau gerincze nem emelkedik magasra a hóhatár fölé, s azért sem jégárak, sem valami jelentős firnmezők nem fejlődhettek ki rajta. Ezért aztán a róla lejövő patakok is jelentéktelenek, s egyik sem éri el az Ili folyót, hanem mind elvész a kavics-sivatagon. Az előbb említett oázis-öv, mint ismét jellemző példánya ezeknek az „átmeneti területeknek", megfelel annak a zónának, a melyen a patakok már nem elég erősek arra, hogy a puszta vastagon felhalmozódott hegyi törmelékében mély eróziós-völgyeket vágjanak, hanem csak végig futnak a felszinén, s az összeszabdalás helyett dús vegetácziót élesztenek a sivatagon.

Csugundzsiban a „zemszki-kvartir"-ban ütöttük fel tanyánkat, de ezt csakhamar meg kellett osztanunk az utánunk érkező *dzsarkenti* kerületi főnökkel. Ez a kedves öreg úr igen barátságosan üdvözölt bennünket, s késő éjjelig beszélgettünk utazásunkról, az országról, meg annak lakosairól.

Ennél a különben elég kedves kozákfalucskánál sokkal érdekesebb volt másnapi, június 29-ki éjjeli szállásunk a Temirlik folyócska mellett. Ezen a napon reggel 6 órától este 5-ig lovagoltunk tikkasztó hőségben; mivel elmulasztottam hideg teát tölteni kulacsomba, rendkívüli szomjúság gyötört, s vágyva vágytam megpillantani a folyóvölgyet s benne a kis nyárfa-erdőt, a melyről a vidéken jártas kocsisaink beszéltek. Mi lovasok rendesen messzire előre jártunk a kocsik előtt, de most mind jobban és jobban siettettem a kis csapatot, hogy minél gyorsabban érjük el a folyót; de bár versztre versztet morzsoltunk le, szemeink előtt folyton ugyanaz a kép, ugyanaz a végeszakadatlan, kétségbeejtő sivár egyformaság terült el: a meddig csak a szemünk elláthatott, nyomát sem lehetett felfedezni a folyónak.

Egyszer feltünt előttünk a térszinnek lankás horpadása, valami jelentéktelen, teknős völgyület, a melyhez sietve lovagoltam, hogy talán sekély ölében fel fogok fedezni valami kis vízerecskét, a melyből szomjamat olthatom. Midőn azonban a lapos széle felé közeledtem, egyszerre csak meglepetve horkant vissza lovam, mert a látszólag jelentéktelen kis horpadás helyén 150—200 m. mély, széles szakadék tátongott, a melynek fenekén szanaszét ágazva, az oázisok zöld övével szegélyezve, vigan kigyózott alá a Temirlik ezüst szalagja.

Keskeny, kígyózó ösvényen szálltunk alá a meredek lejtőn, s mintegy varázsütésre valóságos dombvidékké alakult át a padló-simaságú kavics-sivatag, a mint a folyóvölgy meredek partfalait a vízmosások összeszabdalták, s a csalóka képet hozzá illő módon zárta le a távoli hegyláncz magas bérczfala. A völgy üdezöld; ősrégi, festői alakú *turangák* valóságos erdővé sűrűsödnek össze, s a fák törzsei között, mint valóságos pisztrángos patak surranik el a Temirlik, hogy alább tajtékzó vízeséssel zuhanjon alá egy vadregényes vörös porfir sziklacsoportozaton, a melynek falai közé vad, festői, habár nem nagyon mély szurdokot vájt.

Már többször láttam hasonló mély és ilyen közvetetlenül lemélyített völgyszakadékot, de még ilyen ellentéteset, ilyen — mondhatnám — meglepően nagyszerűet még sohasem. Ilyen helyen győződik meg az ember igazán a víz óriási erodáló erejéről, s tudja valóban megbecsülni a cseppek munkáját, a melyek esős vidéken a hegyi törmelékből egész halomrendszereket vájnak ki.

A turanga-erdő közelében néhány pompás, jéghideg vizű forrás üdített fel bennünket, s aztán az idilli kis hely állatvilágára fordítottuk figyelmünket.

A kavics-sivatag faunája természetesen nagyon szegényes, s az itt-ott látott nagyobb alakok is valószinűleg csak ideiglenes látogatói voltak; így néhány *kara-kujruk*, tuzok *(Otis Macqueeni)*, továbbá a Turkesztánban mindenüttlátható fehérfarkú-ölyv *(Buteo ferox)*. Annál inkább hemzsegnek azonban a kavics-sivatagon a gyíkok, és pedig sajátságos éles határolású eloszlással, a mire nézve semmiféle magyarázatom sincs. A Csarim jobb partján ugyanis, egészen a Temirlik folyóig, a *Phrynocephalus helioscopus* csinos faját találjuk valóban tömeges számban, míg a Temirliken túl, látszólag teljesen hasonló térszinen, az igazi Lacerta-féle *Eremias variabilis* az uralkodó. A gyíkoknak ez a nagy száma gazdag rovarvilágra enged következtetni, ámbár az itt mindenütt felesszámú *szöcskéken* és néhány *Tenebrionida*-féle bogáron kívül semmi különösen jelentőset nem találtunk.

Sokkal gazdagabb volt természetesen a növénydús folyóvölgy állatvilága, s különösen társam zsákmányolt gazdag entomologiai gyűjteményt. Madarak nagy számban repkedtek az ágak között, s ezek közül különösen valami sárgarigó-féle érdekelt, a melynek hívó szava gyakran hangzott a lombok alól, de sohasem sikerült megpillantanom. Valószinűleg *Oriolus kundoo* volt. A völgylapály nedves rétjein a fürj pittypalattyolt, s a haris recsegtette egyhangú nótáját, a „két-kést-"et; alkonyatkor megszólalt a kecskefejők doromboló szava, a melyek csendes, bagolyszerű repüléssel keringtek tanya-tüzünk körül, míg az ugartyúk (Oedicnemus crepitans) sivító, kísérteties hangja mindenfelől hallatszott a puszta peremérő.

Azonkívül még a Temirlik maga is tele volt halakkal, és pedig az igazi középázsiai *dyptichus* genus fajaival, a melyek életmódjuk és tartózkodásuk tekintetében tökéletesen helyettesítik a mi pisztrángunkat.

Június 29-én átkeltünk a Temirlik-hágón, a mely másodrangú vízválasztó a *Temïrlik* és ennek mellékfolyója, a *Kegen* között, s ezzel első ízben hatoltunk be az *igazi Tien-san lánczok* közé. Az út nem valami különösen érdekes, mert legnagyobbrészt szűk, folytonosan emelkedő völgyszakadékban vezet felfelé, a melyből csak kevés kilátás nyílik a *Kuuluk-tau* („ármányos" vagy „furfangos" hegység) és a *Temïrlik-tau* lánczaira, a melyek a hágó nyergében egymással érintkeznek. Mind a két láncz erdős, már t. i., a hogy a Tien-san lánczai erdősek szoktak lenni, azaz, a lenyúló redők északi és keleti lejtőin a *Picea Schrenckiana* fenyő-féle pagonyai húzódnak meg, a melyek itt, a sivatagos környezet közelében, nagyon gyérek és kis kiterjedésűek. A hágóra vezető út elhagyja a Temirlik folyót, a mely keletről hatalmas töbörből tör elő, s egy mellékpatak mentén, majdnem pontosan déli irányban haladva, jut be az előbb említett, teljesen erdőtlen szakadékvölgybe. A völgy bejárata előtt rendkívül szegény és elzüllött *csala-kazak* (fél-kazak, földmívelő kirgiz-kazak) tanyát találtunk. Néhány toprongyos és hihetetlenül elhanyagolt külsejű alak elkisért bennünket, szokás szerint, jó darabon a völgyön felfelé.

A milyen kevéssé volt vonzó a tájék, annyira érdekelt annak faunájából különösen két alak. Az egyik valami sötét-palaszürke galamb,[1] a mely elég gyakori volt, a másik pedig a tien-sani *marmota* (Arctomys longicauda), a melynek kis kolóniáival itt találkoztunk először a gerincz alatt.

Eredetileg ugyan az volt a szándékunk, hogy déli pihenőnket a hágó magaslatán fogjuk megtartani, de vezetőnk, egy öreg, dörmögős muzsik, a ki már többször megtette az utat Karkarába, erről semmit sem akart tudni; passziv ellenállásával csakugyan arra kényszerített bennünket, hogy még a hágón innen üssük fel tanyánkat, éppen a tulajdonképeni hágó-gerincz lábánál, a mit menet közben azzal indokolt meg egészen száraz hangon, hogy a hágóig ugyan csak három verszt az út, de az utolsó verszt rettenetes hosszú! Az öreg különben is kimeríthetetlen és egészen sajátságos makacsságot tanusított, a mi miatt lassanként mindnyájan annyira haragudtunk rá, hogy karavánunk „szolgálati nyelvében", mely az orosz és csagatáj nyelv csodálatos keverékéből állott, a *„dzsaman sztarik"* (a gonosz aggastyán) nevet kapta. Ez alkalommal is kellemetlenül megnehezítette az ő makacssága a hágón való, amúgy is fáradságos átkelést, mert delelés ideje alatt az ég beborult, s éppen a 300 m. magas, rendkívül meredek gerinczen való átkelés alkalmával gyors egymásutánban két erős zivatar tört ki, úgy, hogy alaposan megáztunk.

A zivatarok közti szünetet mindazonáltal fel tudtam használni arra, hogy a hágó magasságát hipszometerrel meghatározzam, a mihez STUMMER dr.

[1] Ezt a galambot Przsevalszk mellett ismét nagy számban találtam. Úgy látszik, hogy a *Columba livia unicolor A. et Chr. Brehm* fajjal identikus, a mely Nubiában vadon él, de a melyet a romániai Dobrudsa félig sivatagos hegyei között is megtaláltam.

kabátokból és kitünő kaukázusi burkáinkból sátorszerű, művészi épületet rögtönzött működésem szintere fölé, hogy a forraló-készülék borszesz-lámpáját a mindjobban erősödő szél ellen védelmezze. Minden kitünően sikerült, s a hágó magasságát kerekszámban 1750 m.-nek találtam a tenger szine felett.

A Temirlik-hágóról való leszállás nagyon jellemző a Tien-san alakulására nézve, melynek főjellege az, hogy az egész hegyrendszer lépcsőzetesen magasodik északról dél felé, úgy az abszolut, mint a relativ magasságok tekintetében.

A míg az északi oldalon hosszú, s utolsó részletében meglehetősen meredek út vezet fel a hágóra, addig a déli lejtőn alig néhány száz méter alászállással majdnem teljesen sima völgysíkra jutunk, a mely lankásan terül el egészen a Kegen folyóig. Míg tehát az ember azt várná, hogy a hágón túl hosszas és meredek lejtőre jusson, mely kiterjedésében körülbelül megfelelne a hágó innenső oldalán legyőzött emelkedésnek (azaz körülbelül 1000 m.-nek, miután a kavics-sivatag t. sz. f. magassága hozzávetőlegesen 700 m., a gerincz-nyeregé pedig 1750 m.), addig, a nyergen átkelve, széles, sima völgylapálylyal találja szemben magát, mely az imént megmászott gerincz-éllel majdnem egy síkban terül el messze délnek. Ezen a lapos, határozott steppe-jelleggel bíró völgysíkon néhány épen nem jelentéktelen folyó kigyózik végig, mint megannyi ezüst szalag (a 3 Karkara, a Kegen és még néhány kis patak). Szép alakú, 600—800 m. relatív magasságú hegyek kerítik ezt a széles völgyteknőt minden oldalról, s csak északnyugat felé látszik egy mély hasadék, a mely azt a helyet jelöli, a hol a Kegen a hírneves' *Ak-togoi* szurdokon át elhagyja ezt a mindenfelől körülzárt magas medenczét. A háttérben mindenfelé a tulajdonképeni havasok bérczei emelkednek, de sajnos, éppen délkelet felé eltakarták a kilátást a zivatar fekete felhői. Így ez alkalommal a *Khan-tengri* csoport el volt előlünk takarva, pedig bizonyos, hogy azt innen a Temirlik-hágóról lehet látni. Annál pompásabban tüntek fel a teljesen kitisztult nyugati látóhatár felett a *Terszkei-ala-tau* égbe nyúló csúcsai, a melyek a felső *Dzseti-oguz* (Két ökör) és a *Karakol* (Fekete víz) völgye között levő *Ögüz-bas* csoportjához tartozhatnak.

Előttünk a barátságosan zöld, napsütötte síkság, jobbra nagy messzeségben a hófedte óriások csillogó pompája, balra az elvonult zivatar koromfekete felhői, a melyekre leírhatatlan élénk szinekben ragyogó, lángoló, páros ívű szivárványt hímeztek a bucsúzó nap utolsó sugarai: ez volt a kép, a mely fogadott bennünket, a mikor beköszöntöttünk a magas hegyek régiójába. Jó jelnek vettem, akárhogy is vaczogott a fogunk vékony ruhánkban, a mint a fagyos szél végig sivított a völgyön, s átjárta az izzó pusztákon elkényesedett testünket.

Mint az elvonult zivatart, úgy éreztem magam mögött az alföldi utazás kellemetlenségeit és csalódásait; — előttem új, más benyomások világa mosolygott, s mint életemben mindig, úgy most is örömmel tekintettem *előre*, reményteljesen a jövő felé.

Csak késő este értünk *Kegen*-be, ebbe a kis orosz „pikett"-be, vagyis karaványúti állomásra, a mely ugyan tömve volt orosz és ázsiai kereskedőkkel, de a melyben azért elég kényelmes tanyát kaptunk és az éjjelt jól töltöttük. Másnap reggel, közvetetlenül elindulásunk előtt, LICHANOV úr, a naryn-koli *ucsasztkóvyi nacsalnik* (járási parancsnok) érkezett meg Kegenbe, s a nélkül, hogy sokat kérdezősködött volna útleveleink után, nemcsak hogy szívesen üdvözölt bennünket, a mint azt már az orosz tisztviselőktől megszoktuk, hanem még azt a szíves ajánlatot is tette, hogy *Karkará*-ban foglaljuk el az egyik, jelenleg üresen álló állami barakot.

Néhány év óta Karkarában nyaranként a nomádok részére vásárokat tartanak, a melyek annyira látogatottak, hogy ilyenkor, vagyis június közepétől szeptember végéig, valóságos bazárélet fejlődik ki itt a lakatlan magasvölgyek közepén. Karkara tulajdonképen nem állandó lakóhely, s a vásár elmultával teljesen üresen maradnak a bazár fabódéi és a közigazgatás személyzete számára épült barakok, néhány kirgiz felügyelete alatt. Most azonban már megnyilt a vásár, száz és száz kereskedő népesíti be a bazárokat, ezer meg ezer kirgiz — és pedig mind a két nemzetből, mert Karkara éppen a kazak- és a kara-kirgizek területének határán fekszik — valóságos sátorvárost rögtönzött a vásárhely körül, de azonkívül az orosz közigazgatás tényezői, állatorvosok, békebirák és közigazgatási hivatalnokok is megjelentek nyári expoziturájukon. LICHANOV úrnak is, a ki állandóan *Naryn-kol* határfalucskában, a Tekkesz völgyében lakik, szintén megkezdődött nyári működése Karkarában; mivel szivélyes meghívását a legnagyobb örömmel elfogadtuk, azonnal elküldött egy dzsigitet előre a bazárba, hogy mindent

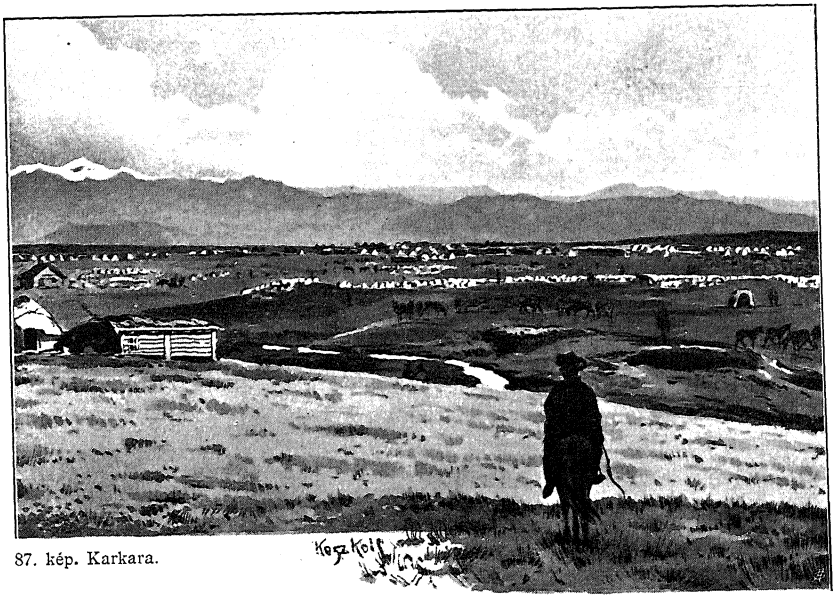

87. kép. Karkara.

előkészítsen fogadtatásunkra, sőt szeretetreméltóságát még azzal is tetézte, hogy egy másik dzsigitet még hozzánk rendelt útmutatóul, úgy, hogy mi függetlenül a kocsikaravántól, gyors tempóban siethettünk előre, legközelebbi célunkhoz.

A dzsigit végig vezetett bennünket a nagy kiterjedésű, nomád aulokkal népes síkságon, egészen a déli határhegység lábáig. Ez az út annyiban járt meglepetéssel, hogy meglehetősen emelkedett dél felé. A Temirlik hágóról ugyan az egész medencze meglehetősen mélynek és egyenletesen síknak tetszik, sőt Kegenből úgy látszik, hogy csak egészen jelentéktelen magaslatot kell

88. kép. Néptipusok a karkarai vásárról. Zsánov Pál.

megmászni, a mit még a *Kis-Karkara* partján emelkedő lösz és konglomerát magas-partok mintegy kiegyenlíteni látszanak, mégis Karkara tetemesen magasabban fekszik, mint a Temirlik hágó, mert tengerszin feletti magassága eléri a 2000 métert is.

Ezen a széles síkságon, a melyen magas kurgánok sugár-egyenes sora huzódik végig, először ismertük meg a Tien-san magas steppéinek sajátságos jellegét. Habár csalódásig hasonlítanak is külsőleg napégette testvéreikhez odalenn az alföldségen, mégis növényzetük már olyan egyedeket mutat fel, a melyek határozottan elárulják ezeknek a síkságoknak alpi jellegét. *Veratrum*, több *Gentiana*-féle, aztán meg a homoki mák helyett, a mely eddig kisért bennünket, az igaz sárga *alpi mák* (Papaver alpinum) virágzik

itt a mélyebb, nedvesebb helyeken; az olyan helyeken azonban, a hol bőséges talajvíz miatt a steppe a mi „savanyú réteink" jellegét öltötte fel, ott a *Myosotis* és mindenféle csáté, káka és gyapjúsás *(Eriophorum)* között a *havasi gyopár* egész pázsitokban virágzik, úgy, hogy ezt az Alpokban olyan nagyra becsült virágot itt valósággal kaszálni lehetne. Az igazi havasi flórának ez a megjelenése azonban nem teszi azt a benyomást, mintha új növényország területére léptünk volna; üröm-félék, a magas szárú csí és a többi megszokott steppe-fű itt is túlnyomóan uralkodik, s a különben magas fekvésű területet is éppen olyan egyhangúvá, olyan szegényes jellegűvé teszi, mint a hogyan az alantabb fekvő síkságokból is hiányzik minden vonzó jelleg.

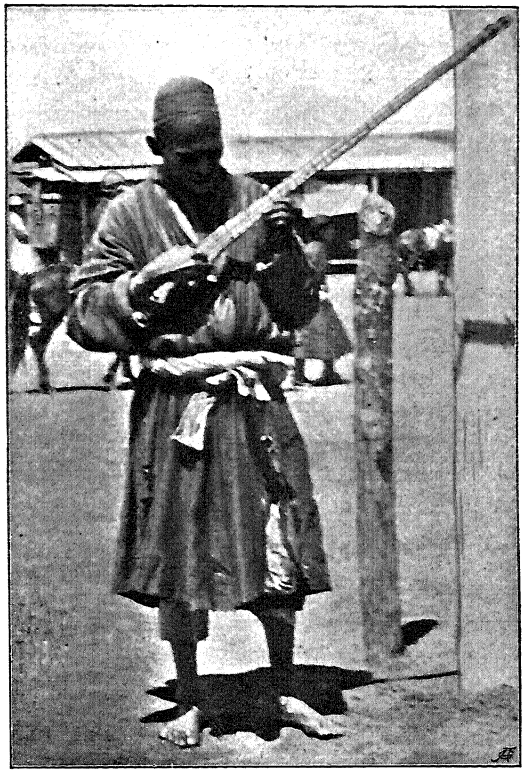

89. kép. Dumbrán játszó szárt a karkarai vásáron.

A LICHANOV úr által előre küldött dzsigit teljesen hivatalos módon készítette elő utunkat, s azért kiséretünkkel együtt, mint valóságos *türék* utaztunk. Minden nagyobb aul előtt — pedig ilyen egész sereg volt szétszórva a síkságon — egy ember várt bennünket, egy tömlő kumisszal, meg csészékkel, s kénytelen-kelletlen meg kellett innunk egyik csészével a másik után ebből a friss, savanykás italból. Néhány tekintélyes *bii* (községi biró), a kivel találkoztunk, megállított bennünket egy-egy nyeregből nyujtott, ünnepélyes kézszorításra, a mit a benszülöttek ép olyan előszeretettel, mint alapossággal szoktak teljesíteni. A többi utasnépség, a mellettünk elhaladó lovasok azonban tiszteletteljesen megálltak előttünk, leszálltak lovukról s mély hajlongásokkal üdvözöltek bennünket, nehéz prémes sapkájukkal a kezükben, a mit a hasukra szorítottak. Az ilyen szájtátó utasok aztán, nem tudom kiváncsiságból-e, vagy azért, hogy kimutassák tiszteletüket, a menethez csatlakoznak, sőt az útszélen ácsorgókat is odaszólítják, távolabb állókért pedig még lovasokat is küldenek ki, úgy, hogy egy kis idő mulva tekintélyes lovascsapat kiséri az utast.

Mi is ilyen, legalább 60—80 lovasból álló csapatnak az élén lovagoltunk, a mikor elértük a karkarai bazárok bejáratát, a hol dzsigitek és egyenruhás sztrázsnyikok (rendőrkatonák) vártak bennünket. Megérkezésünk után teljes galoppban, mint eszeveszettek rohantak a vásáros nép közé, s valóban keleti kiméletlenséggel, a nagaika csattogó hangjai mellett törtek utat számunkra. A ki nem tért ki idején, az kellemetlen ismeretséget kötött vagy a nagaikával, vagy a lovak patáival, s így csakhamar széles út nyílt előttünk, a melyen mi, mint igazi *bai*-ek, méltóságteljesen haladtunk előre a számunkra berendezett barakba. Itt azonnal otthonosan elrendezkedtünk. A tekintélyes faépület emlékeztetett a mi hegyvidéki vadászházainkra; belseje egy nagy, barátságos helyiségből állott, a melyet tarka, kirgiz nemeztakarók és rikító kasgari szőnyegek díszítettek, de a bútor egészen egyszerű, puhafa bútor volt, mely mégis minden kényelmet kielégített. Egész csomó hasonló barak volt még a mienk körül, valóságos kis exclusiv hivatalnok várossá csoportosulva, a mely körülbelül egy kilométerre a bazároktól, teljesen elkülönítve állt. Itt laknak a vásárok idejére kirendelt hivatalnokok, a kik között a marhavásár miatt különösen sok az állatorvos, az egész nyáron át, s mivel az oroszok, a mint már szó volt róla, nagyon jól értenek ahhoz, hogy miképen kell még a legkezdetlegesebb körülmények között is kényelmes fészket teremteni, azért $3^1/_2$ napi tartózkodásunk ideje alatt nagyon jól meg voltunk elégedve szállásunkkal.

A karkarai vásároknak az a czélja, hogy Szemirjecs keleti vidékeinek nomádjai, a kik a nyarat a hegység belsejében töltik, el tudják adni nyers termékeiket s viszont beszerezhessék azokat az árúkat, a melyeket maguk nem készítenek, hanem csak vagy orosz, vagy szárt kereskedők révén kaphatnak. A vásár fő árúczikkei ennélfogva gyapjú és nyers bőrök, a mit különösen orosz kereskedők vásárolnak, továbbá élő marha, különösen az ízletes húsa miatt kedvelt kirgiz vastagfarkú juh, a melylyel majdnem kizárólag szártok kereskednek. Az összes jelentések szerint ez a nyersárú-forgalom igen tetemes, a mit az is bizonyít, hogy még a messze fekvő Szamarkandból, Taskentből, Kokanból és Andidzsánból is tódul ide a kereskedő nép. A nagy árúpiacz forgalma persze az egyszerű látogató szemei előtt nem fejlődik ki, mert hisz itt nagyban való kereskedésről van szó, s a bazárokba csakis árúmintákat halmoznak fel. A karkarai vásár létesülése, különösen pedig annak nagy jelentősége, mindenesetre erősen bizonyítja, hogy milyen fontos gazdasági szerepe jut a nomádságnak Turkesztánban, mert hisz így nem lehet elvitatni, hogy a nomádok képesek gazdasági termelésre olyan vidékeken, a melyeken a kedvezőtlen klima és topografia miatt ez senkinek másnak nem sikerülne.

A míg tehát a vásári forgalom tulajdonképeni súlypontja ott van a sátorvárossá csoportosult száz és száz aul között, addig a csekélyebb jelentőségű, de az utazóra nézve érdekesebb kiskereskedés igazi piacza a fabódékból

90. kép. Csáj-hana (teaház) a karkarai bazáron.

összerakott bazárok utczái. A turkesztáni nép tarkaságának megfelelően, a bazárnépesség közt is mozaikszerű összevisszaságot látunk, s a mindenféle árnyalatú szártok között ott vannak a tarandzsik, dungánok, orosz muzsíkok, kirgizek és kazakok dúsan képviselve. Az előbbiek, t. i. a szártok, főként kereskedők, míg a többi, a kik természetesen túlnyomó számban vannak, mint vásárlók jelennek meg, s az ő igényeiknek felelnek meg az árúk is. Mindazon dolgok, a melyek a nomádok életmódjához szükségesek, de a miket ők maguk nem készítenek, megtalálhatók itt, tehát liszt, gabona, só, dohány és hasonló termékek, azután meg szövetek, ruhák, nyergek, vas és porczellánárúk stb. A nomádnak nincsenek nagy igényei, s a mire szüksége van, abban is hűen ragaszkodik az *âdet*-hez, a hagyományoshoz, azért a bazárok gazdagon felszerelt boltjai mindig ugyanazt az árút kinálják, mindig ismétlődő, szakasztott ugyanazokban a mintákban, úgy, hogy azok megtekintése csakhamar unalmassá és egyhangúvá válik. Természetes, hogy a vásári tipusok ethnografiai sajátságai, a benszülött kézművesek őseredeti munkálkodása s egyéb efféle, folyton változó képek kárpótolnak ezért az egyhangúságért, de még sem óvnak meg bizonyos csalódástól, abban a tekintetben, hogy tulajdonképeni érdekes dolog csak kevés van. Három napig kóboroltunk a bazárokon keresztül-kasul, de alig akadt egynéhány tárgy, a mit műipari, vagy néprajzi szempontból érdekesnek és becsesnek találtunk volna. A legérdekesebb volt az a megfigyelés, hogy a kazakok sokkal többet vesztettek őseredeti házi sajátságaikból, és sokkal jobban hozzájuk fért az idegen ipar, mint közeli rokonaikhoz, a kara-kirgizekhez. Női ékszerek, himzéssel telerakott, czifra női ruhák s hasonló lim-lom bőségesen van a bazárokban, de csakis kivétel nélkül a kazakok számára, a mint a kereskedők mindnyájan állították, holott a kara-kirgizek még maguk szokták ezt a holmit készíteni. Természetes, hogy ez a holmi azonnal elárulja hamisítatlan orosz, vagy szárt eredetét, s csakis fő vonásaiban, külső alakjában alkalmazkodik a fogyasztók szükségleteihez. Így pl. nagy mennyiségben látni hihetetlenül olcsó, orosz gyártmányú karpereczeket, a melyeket különösen a kazak nők nagyon keresnek, míg a szártok valami új női divatot igyekeznek meghonosítani, régi szárt himzéseket szabva össze ruháknak, vagy pedig egészen újakat igazi vásári munkával hímezve tele rikító szinekben Az utazó sajnálattal látja a kazak nők ősi házi iparának ezt a hanyatlását, annál is inkább, mert ezzel a kazak nép néprajzi sajátságai mindinkább elmosódnak s beleolvadnak a konvenczionális ázsiai bazár-világ szintelen egyformaságába.

A bazárok és azoknak tarka népsokadalma nem felejttette el velünk tulajdonképeni czélunkat, s néhány kisebb kirándulás Karkara vidékére gyűjteményeink nem jelentéktelen gazdagodásával járt.

A vásárhelytől nem messze néhány ásványforrás fakad, különösen pedig sósforrások a medencze keleti részén, s ezekből nem jelentéktelen mennyiségű konyhasót főznek a legkezdetlegesebb módon, kazak sófőzők.

A várostól északnyugatra levő egyik sósforrást megtekintettük. A forrás vize igen alacsony hőmérsékletű, erősen kénhidrogénes, és kellemetlen sós, ásványos íze van. Ezt a forrást, úgy látszik, sem sónyerésre, sem fürdésre nem használják, s a környék kazakjai csupa megvetéssel nyilatkoznak a „büdös vízről". Miközben alacsony, kuszált halomvidéken át, ehhez a forráshoz lovagoltunk, megpróbáltunk halászni a Karkara folyócska néhány mellékvizében; itt is bebizonyosodott, hogy mindezek a hegyi vizek tele vannak halakkal, mert rövid idő alatt jókora zsákmány került hálónkba (különösen *Diptychus*-félék, és *Cobitidák* a *Diplophysa* és *Nemachilus*-nemekből).

A mi a többi faunát illeti, itt találkoztunk először a hegység és a mély sík, a steppe, az erdő és a mocsár állatvilágának azzal a csodálatos keveredésével, a mely olyan jellemző a Tien-san hegyi steppéire nézve, s a melyet az ember bizonyára csakis ezen a geologiailag ki nem fejlődött, s ellentétekben olyan rendkívül gazdag magas földeken találhat.

Éppen, mint a növényzet, úgy a fauna is a látszólag legellentétesebb fajokból van összetéve. A medencze síkságán mindenfelé nagy csapatokban élnek a mezei poczkok *(Arvicola spec.)*, de közvetetlenül házunk mellett fogtunk füttyös törpe-nyulat is *(Lagomys spec.)*, tehát igazi hegylakót. A rovarok és pókok között találkoznak igazi alföldi alakok, mint nagy *farkaspókok*, közönséges *mylabridák* és *histeridák*, de találkoznak *futók* és *cicindelák* is, a mely utóbbiak között különösen egy faj tünt fel, a melyet később az igazi magas hegységekben, bizonyára 2000 méterrel magasabban, szintén nagyszámban találtam.

Azonban, mint mindig, úgy itt is az én kedveltjeim, a madarak szolgáltak legjobb tájékozásul, hogy az ember gyorsan alkothasson magának jellemző képet az életfeltételek változatosságáról és az annak megfelelő állatvilágról.

Ámbár 5—6000 láb magasságban van a puszta, mégis ugyanazok a madárfajok népesítik be, mint az alföldet; *fürjek* bujkálnak a fűben, *kalandra pacsirták* és csinos rokonaik, a kis *csonka-ujjú pacsirták* repkednek denevérszerű repüléssel, vagy hangosan csattogva éneküket, fel a magasba, a puszta kopár részein pedig egyes *túzokok* sétálgatnak fel s alá. *Karkara* kirgiz nyelven annyit jelent, mint *daru*, s őszszel, a mikor elmulik a vásári zaj, állítólag egész sereg darú és tuzok népesíti be az emberhangtalan pusztaságot. Ezekhez a madártipusokhoz tartozik a nehézkes *barát-keselyű*, a mely az erdő közelségét jelzi, míg a hasonlóképen gyakori *havasi keselyű (Gyps himalayanus)* a hóhatár közeléből, megközelíthetetlen sziklafészkeiből rándul le az alföldre, hogy lakmározzék a nomád aulok környezetének dúsan terített asztalán, s hogy a kirgizek kiéhezett kutyáival marakodjék az elhullott állatok utálatos maradványai felett.

A *szirti sas*[1] és a *szakállas keselyű* — az elsők a melyeket utunk közben láttunk — igazi lakói a magas hegységnek s még sem ritkák a

[1] A Tien-sanban mint fészkelő madár kizárólag a hegyi alak, az *Aquila fulva typica* fordul elő, míg a *szirti sas* (a. f. chrysaetus) csak vándorlás közben, nagyon gyéren érinti a területet.

bazárok körül, a hol azonban a kányák, sasok és ölyvek igazi pusztai gyülevész népsége sokat bosszantja őket. A folyó mellett fészkelnek kis tanyákban a nevető sirály és a széki csér *(Sterna fluviatilis)*, de az európai-szibiriai alföldeknek ezekhez a képviselőihez járul aztán az indiai-ázsiai magas hegyi régióknak egyik érdekes faja, a szép *Ibidorhyncha Struthersi*, a mely körülbelül akkora, mint valami galamb, s melynek elegánsan hajlított, karminvörös ibiszcsöre rendkívüli diszére válik.

Az erdei gólyák *(Ciconia nigra)*, mint meleg halomvidékek lakói, nem nagyon illenek a távolról idecsillogó havasokhoz, de épen ezeknek a szomszédsága adja magyarázatát néhány határozottan *északi* faj előfordulásának, a melyekből itt felemlítem a *réti fülesbagolyt* (Asio accipitrinus), a mely gyakori lakója a mocsaras parti „*száz*"-oknak (forrás-mocsaraknak), valamint a *sarki bujárt (Eudytes arcticus)*; ez utóbbiból egész csapatot — az öregeket a fiókákkal — láttam a folyón: valószinűleg a Terszkei-tau valamelyik tengerszemében költöttek.

De elég a példákból! Nem akarom az olvasót ornithologiai speciális tanulmányokkal untatni, de mégsem kerülhetem el, hogy rá ne utaljak arra, mennyire fontos a kutatóra, különösen a vándorló *zoológusra* nézve a madárformák alapos ismerete: az avifauna feltünő és sokat mozgolódó képviselői rendkívül könnyen figyelhetők meg, és így csakhamar elárulják a figyelmes szemlélő előtt a vidék helyi viszonyainak különféle alakulásait, a nélkül, hogy külön erre a czélra időtrabló vizsgálódásokba kellene bocsátkoznia.

Július 4-én indultunk Karkarából, s a Kis-Karkara (Kicsik-Karkara) puszta völgyét követve, közeledtünk a híres *Szan-tas* hágó felé, a melyet Szemjonov és Szeverczov leírásai alapján már jól ismerünk.

A *Szan-tas* tulajdonképen nem hágó, hanem csak a *Kegen-Karkara* magas pusztának folytatása, a mely fokozatosan emelkedve, nyúlik be a Transzilii-ala-tau és a Terszkei-ala-tau végei közé, s ott völgyi vízválasztó alakjában különíti el a *Tjub* és a *Karkara* vizeit, tehát ezzel együtt az *Isszyk-kul* medenczéjét az *Ili* és a *Balchas-tó* vízrendszereitől. Alacsony, részben erdős hegyek kerítik ezt a puszta völgyet, a melynek felszinét ugyanolyan konglomerátos törmelék fedi, mint magát a Kegen-Karkara síkságot. Az út emelkedése olyan jelen-

91. kép. Baksï (kazak kuruzsló dervis) Karkarában.

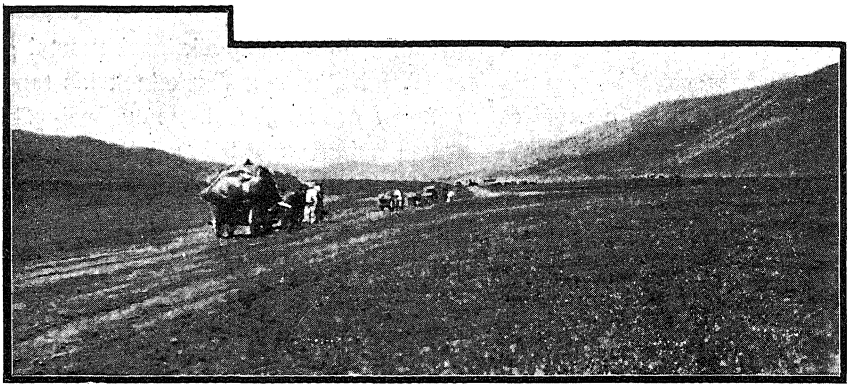

92. kép. Kocsikaravánunk a Szan-tas hágó vízválasztóján.

téktelen, hogy az ember egészen észrevétlenül éri el a vízválasztót; valóban csak néhány méterrel magasabb az, mint Karkara vásárhelye. A meredek, gyepes lejtőkkel szegélyzett völgy külsőleg nagyon emlékeztet az Alacsony-Tauern-ek völgyi vízválasztóira az Alpokban, különösen azért, mert itt is a valódi vízválasztót kis, teljesen elposványosodott tavak, az úgynevezett *száz*-ok jellemzik.

A míg a Karkara csak meglehetősen a vízválasztó alatt gyűlik össze jelentéktelen forráspatakokból, addig a Tjub a vízválasztón túl már mint egészen tekintélyes hegyi folyócska ömlik el keleti irányban a hágó előtt, míg felső folyása egészen délről jő, a Terszkei-ala-tau czentrális gerinczéről.

Majdnem pontosan a vízválasztón emelkedik a *Szan-tas* (kazakul *Szan-tasz*) obo vagy kurgán, a mely mintegy 20 m. magas, kerek, a hegyi törmelék vagy görgetegből összehányt halom. *Szan-tas* annyit jelent, mint „számtalan kő“,[1] s a következő monda fűződik keletkezéséhez: A mikor „Am'r Tim'r“ (Emir Timur, azaz Timur-lenk), Szamarkand ura, a *khitai pad'sach* (khinai császár) lányát óhajtotta feleségül venni, de elutasíttatott, összehívta népeit Khina ellen indítandó háborúra. Hogy megismerhesse seregének hozzávetőleges számát, megparancsolta, hogy itt a hegység küszöbén minden fegyveres vitéz fogjon egy követ és dobja a megjelölt helyre. Így keletkezett a hatalmas kőhalom.

Ennek a khinaiak ellen viselt háborúnak kimeneteléről többféle hagyományunk van: az egyik monda szerint Timur-t a *dzsin*-ek (szellemek) megverték, a másik monda szerint a viszályt barátságosan intézték el, mert Timur megkapta a kivánt menyasszonyt, s harczosainak egy része a most már barátságos khinaiak területén telepedett le, így vetve meg a mai kasgarlik-szártok alapját. Egy szóval, Timur csak egészen kicsiny kisérettel jött vissza hazájába. Most aztán, hogy meglássa, mennyi embere maradt hátra Khitaiban,

[1] *Szan* = számtalan, *tas* = kő.

megparancsolta, hogy mindenki a nagy oboból vegyen el egy-egy követ és dobja másik határra. Így keletkezett a második, kicsiny kis halom, a mely az előbbi mellett egészen elenyészik.

Valószinű, hogy ez a monda összefüggésben van azzal a háborúval, a melyet csakugyan megindított a XV. században TIMUR az Ili-völgyben,[1] hanem azért valószinű, hogy a monda nem kirgiz, hanem szárt eredetű, annál is inkább, mert a kirgizek *erre* a vidékre sokkal később vándoroltak be, és *saját* történelmi hagyományaikat minden valószinűség szerint szárt forrásból merítették. A kirgizeknek nincsenek tradiczióik, a minthogy nem

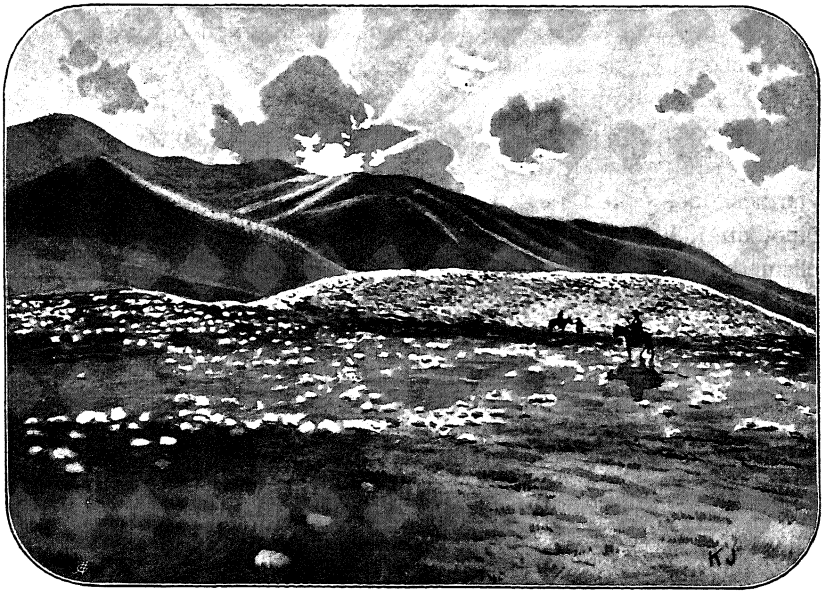

93. kép. A Szan-tas.

is vettek részt Belső-Ázsia történelmében; ők a „régi jó idők" alatt valami ősrégi, homálylyal fedett időket értenek, a melyek általános mértékük szerint talán 2—300 évvel ezelőtt zajlottak le. *„Zemánïnda, Am'r Ti'mr zemánïda!"* — így kezdik, ha az ember régi történelmük után kérdezősködik, azaz „régesrégen, Am'r Timur idejében", s ezzel meg van mondva a lehető legrégibb idő, a mire az emberek tudása kiterjed.

A *Szan-tas* halomnak alapja látszólag *földből* van felhányva, s a laza, odahányt kövek csak mint külső, métervastag réteg borítják az egészet;

[1] A kasgarlikok eredetére vonatkozó czélzás itt annak a többször említett törekvésnek a bizonyítéka, hogy ezek tagadják nyers turk voltukat, s származásukat a „finom" khánsági népekre vezetik vissza.

mint minden kurgánnak, úgy ennek a tetején is mély horpadás van, a nélkül, hogy pusztítás nyoma látszanék. Nagyon valószínű tehát, hogy valami süllyedés miatt, pl. valami sírkamrának a beomlásával támadt ez a gödör, nem pedig hogy kincskeresők dulták fel csúcsáról kezdve, mint azt egyéb helyeken annyiszor találjuk. A nagy obo mellett nem csak egy kisebb áll, mint a hogy a monda meséli, hanem egész csoport van még ott, a melyek mind $1^1/_2$—3 m. magasak, legfeljebb 6—8 m. átmérőjűek, s görgetegekből vannak összehányva. Ezek a nagy obo északi és nyugati oldalán vannak elhelyezve, és pedig egy területen, melyet sorba rakott kövek, vagyis helyesebben, görgeteggel kikövezett sávok osztanak fel szabályos, geometriai alakokba, úgy, hogy az egyes mezőket egymást merőlegesen keresztező vonalak zárják körül. Efféle geometriai rajzokkal kerített halomsírokat Szibiriában (RADLOFF) és nyugati Mongoliában (POTANIN) is találtak. Minden valószínűség szerint a bronzkorból, vagy a régebbi vaskorból valók.

Néhány versztnyire nyugat felé, olyan helyen, a mely uralja úgy a *Tjub* folyó szűk völgyét, mint a *Kïzïl-kijah* hágóhoz felvezető utat, valami régi, terméskőből épített négyszögletes várnak a romjai látszanak, még elég jó állapotban, különösen a kapufeljáró két előreugró saroktornyával még elég jól felismerhető. Kétségtelenül mongol eredetűek, mint a Csilik-parti erősség, a melynek hasonló az alaprajza.

Hogy milyen időből származnak a Szan-tas obok, s vajjon összefüggenek-e ezzel a várral, vagy azokkal a hatalmas, földből hányt kurgánokkal, a melyek a Kegen-Karkara síkságon végig huzódó sorban állanak, arról nem adhatok felvilágosítást. A kirgizek ugyan beszélnek valami „*lüp*“ nevezetű népről, a mely itt „*zemánïnda*“ élt volna, s annak tulajdonítják a síkság kurgánjait s a vár építését, de hogy kik legyenek ezek a „lüp“ népek, arról nem tudnak semmit sem mondani, s csak azokra az időkre utalnak, a mikor itt mindenütt még a „khitai“-ok, a khinaiak uralkodtak.

Úgy a Szan-tas körül, mint általában Szemirjecsben az archaeologiai ásatásoknak, szakszerű vezetés alatt, kétségkívül érdekes eredménye lenne, mert a mint látni fogjuk, valami régi és elpusztult kulturának hasonló nyomai mindenütt, az egész hegység mentén lelhetők, bizonyítva, hogy igen régi időkben sürűn lakott terület volt ez, vagy legalább nagy közlekedés vonult erre végig, különösen pedig a Szan-tas mélyedés ősrégi közlekedő út lehetett az Ili-völgy és a nyugati területek között. Éppen a várromokat szemléltük, a mikor megint a fejünkre zudult egyike a szokott hegyi zivataroknak, a melyek itt olyan váratlanul szoktak kitörni, úgy, hogy bizony bőrig áztunk, mielőtt bemenekülhettünk volna a legközelebbi orosz méhtenyésztő *izbá*-jába.

Az Isszyk-kul medenczéjének környéke, különösen az észak felé fordult lejtők híresek arról, hogy a méhészetre különösen kedvező virágdísz fedi őket.

Az orosz parasztok nagyban ki is használják ezt a körülményt, s így a hegyekben mindenfelé méheseket lehet látni, melyek nem ritkán száznál

több kasból is állanak. A tulajdonosok a közelben építenek maguknak valami egyszerű izbát, a hol nyáron át őrzik a méhest és bevárják a bőséges és értékes aratást. A Przsevalszk-vidéki méz egész Turkesztánban híres az ő tiszta, pompás, aromatikus édességéről: nagy mennyiségben exportálják nyugat felé, s ámbár nevetségesen alacsony ára van ott a helyszinén — hisz alig fizetnek érte többet, mint 1—3 rubelt pudonként — mégis tetemes jövedelme van belőle a méhésznek.

A méheskertek rendesen nagy területet foglalnak el, mert az egyes, tarkára festett fából összerótt kasokat többszörös sorban állítják fel, több lépésnyire egymástól; némi, az eső ellen védő kis fedélen kívül ezek az időjárással szemben egyéb védelemben nem részesülnek. Rendesen a méhes valami festőies völgykatlan ölébe simul, s így igen kedves képet nyújt, annál is inkább, mert a szinesre mázolt, magas kasok kis deszkatetőjükkel síremlékekre emlékeztetnek, s az egyszerű kerítéssel körülvett méhes úgy tünik fel, mint valami békességes, csendes falusi temető.

Itt déli pihenőt tartottunk, a míg a heves zápor alább hagyott, s aztán folytattuk utunkat, a mely meredek emelkedéssel a Kizil-Kijah lánczon át a Dzsergalán völgyébe vezetett. A Tjub völgye ugyan a legrövidebb kijáró volna az Isszyk-kul medenczéjébe, de völgye alább oly szűk szurdok, s az árvizek annyira veszélyeztetik, hogy már régesrégtől fogva jobban szerették a Kizil-Kijah (Vörös talaj) hágón való átkelést, s ma is erre vezet a rendkívül jó karban tartott megyei út.

Sürű felhők gomolyogtak a hegyoldalakon, a mikor a tágasan kigyózó úton felmásztunk, s e miatt nem volt kilátásunk. Mi, a sivatagból jövők azonban élveztük ezt a közvetetlen környezetünkben nyíló képet is, mert igazi alpi kép volt, s emlékeztetett azokra a kedves őszi hangulatokra, a mikor szarvasbőgés idejében a fenyves sötét lombját nehézkesen üli meg a foszlányos, sürű köd, s a völgyzugok üde növényzete már őszies szint kezd felölteni.

A Kizil-Kijah láncz ott, a hol a hágó átkel rajta, vörös szinű agyagos földnemmel van fedve, a melytől a hágó s ezzel a láncz nevét vette. Nem emelkedik a láncz magasra, (a hágó csak mintegy 2200 m. magas), azért a füves lejtőket már nagyon megperzselte a forró nap, a mi még csak növelte a sürű, szürke ködben az őszi hangulatot. A hágóról az út mélyen bevágódott völgyben vezet le, a melynek oldalait sürűn borítják nem éppen jelentéktelen erdőfoltok, a mit természetes örömmel láttunk a steppék és sivatagok fárasztó egyhangúsága után.

A sietve rohanó patak partján, meredek homokkő-sziklák fenyvesekkel koszorúzott csoportja lábánál, festőien húzódik meg egy kis fűrészmalom, a mely mai utunk végczélja lett volna. De mivel megtudtuk, hogy a przsevalszki kerületi kapitány éppen most vezeti a Dzsergalan partján a volosztnoj-választásokat, ezzel pedig okvetetlenül beszélnünk kellett, mielőtt kerületében

nagyobb kirándulásokat tennénk, azért tovább siettünk a *Dzsergalan-völgy*, tehát az *Isszyk-kul* medenczéjének síkságára, a hova este felé érkeztünk, s ugyancsak neki iramodtunk, hogy még teljes sötétség beállta előtt keresztül mehessünk a *Dzsergalan* medrén s eljussunk a hivatalnok jurt-táborába. Ide megérkezve, az egyik dzsigit bejelentett bennünket, s csakhamar ismét élvezhettük azt a rendkívüli szeretetreméltóságot, a mi annyira kitünteti az orosz hivatalnokokat. Ámbár szuroksötét volt már, s kopott ruhánkban, napégette arczunkkal mindennek, csak éppen szalonképesnek nem lehetett bennünket mondani, mégis SZATOFF MIKLÓS tüzérkapitány, az *ujezdnyi nacsalnik*, a legnagyobb előzékenységgel fogadott bennünket s először is igazi pusztai vacsorával, kirgiz módon készült bárányhússal és levessel kinált bennünket. A legnagyobb részletességgel beszélte meg ezután további úti terveinket, s mivel a vidéket 10 éves kormányzásának ideje alatt behatóan megismerte, kitünő tanácsokat adott kirándulásainkra nézve. SZATOFF kitünően beszél franczia nyelven, s oly igazi úriember, hogy társaságában teljesen elfelejtettük, hogy kirgiz sátorban, nomádnépek lakta puszta völgyben vagyunk, távol a nyugat czivilizácziójától, hanem inkább — különösen a sokféle megpendített tárgy miatt — egészen visszavarázsolva éreztük magunkat a kultura kellő közepére, messze-messze nyugatra. Csak késő éjjel váltunk el kedves házigazdánktól, s vonultunk vissza abba a pompás jurtba, a mit időközben a számunkra felállíttatott.

Július 5-én csak délelőtt 9 órakor indultunk, mert hisz már egész közel volt Przsevalszk, s nem akartuk elmulasztani az alkalmat, hogy a választásra egybegyült kara-kirgizeket közelebbről megtekintsük s fotografáljuk.

A mint már említettem, a kirgizek egész szenvedélylyel vesznek részt a választásokon, s el nem mulasztanák ebbeli jogaikat tényleg érvényesíteni. Most is száz meg száz kirgiz gyűlt össze, s a völgy síkján elszórt jurtok, a töménytelen felnyergelt ló, a gyalogos választók sokasága, hosszú barna vagy kék khalatjukban, igen csinos, de mindenesetre őseredeti kép volt. Rendszerint a választás igen békésen és mintaszerű rend fentartásával folyik le. Az egészet az ujezdnyi nacsalnik vezeti, a ki mellett néhány irnok és tolmács, és egész sereg dzsigit segédkezik. Minden tanácskozás alkalmával a kirgizek körben leguggolnak. Most a hullámzó sokaságban, úgy látszik, különböző pártú csoportok képződtek, de a kerületi főnök egyetlen intésére, azonnal egyetlenegy nagy körben helyezkedtek el, a melynek átmérője legalább száz méter lehetett, és pedig olyan gyorsan és kifogástalanul szabályos köralakban, mintha ezt már régóta gyakorolták volna. A míg eddig félhangos beszélgetés moraja hangzott, most egyszerre halotti csend állott be, a mit csak a kirgizek rettenetes csunya szokása, a folytonos köpködés zavart meg. A kirgiz folyton köpköd, jobban, mint a legtőrőlmetszettebb yankee, s ez a folytonos köpködés a teljes csendben a sok száz ember ajkáról úgy hangzik, mintha sáskák repülnének.

Ilyen csendben maradnak az emberek órák hosszat, egészen a választás izgalmainak szentelve magukat, a mit végtelen hosszú, egyhangú névsor-olvasás vezet be.

Ebben a stádiumban hagytuk ott a választást, és szivélyes bucsút véve SZATOFF úrtól, végig lovagoltunk a szép, széles Dzsergalan-völgyön Przsevalszk városka felé. Egyelőre csak azt a széles völgyületet lehetett látni, a mely a Kizil-Kijah láncz és a Terszkei-tau között nyúlik el, mint éppen olyan pusztai jellegű magas völgy, mint a Karkara mellett nyíló, azzal a különbséggel, hogy itt a Terszkei-tau északra néző lejtőjét sokkal dúsabb erdőség borítja, s hogy azonkívül is a völgy ölének növényzete üdébb, mint ott. A növény-

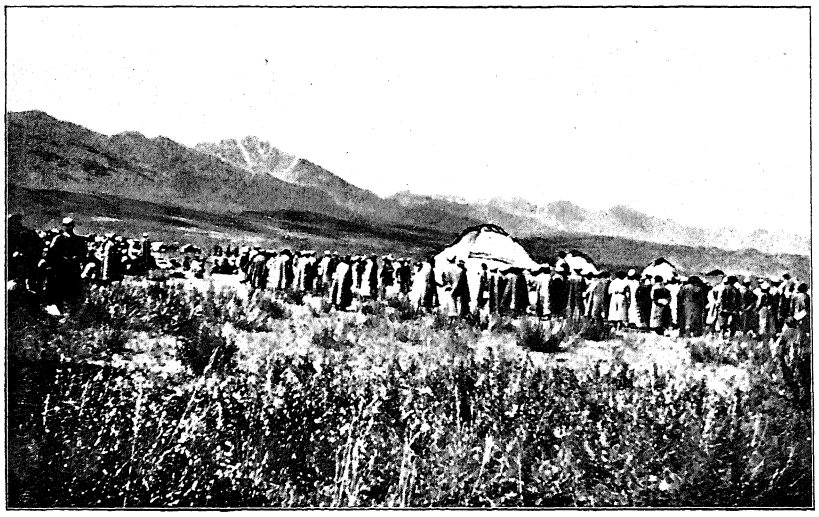

94. kép. Volosztnoj-választás Dzsergalanban.

tipusok között különösen feltünt egy, a földön kúszó borókafenyőféle *(Juniperus pseudosabina)*, a mely a Dzsergalan partjain nagy területeket lep el. Ez a borókaféle, a melynek ágai nagyon emlékeztetnek a thuya lombjaira, a Tien-san egyetlen igazi gyalog-fenyője, s jellemző ennek a hegységnek alpes növényzetére nézve. Ittvaló előfordulása azt bizonyítja, hogy a Dzsergalan-völgy igazán magasan fekszik, valami 500 m. az Isszyk-kul vízszine felett. Mindazáltal a völgy egészen szintesnek látszik, s első pillanatra az ember hajlandó az egész síkságot az Isszyk-kul hajdani tómedenczéjének tartani.

A Dzsergalan-völgy nyugat felé meglehetősen sürűn lakott; több orosz meg kirgiz telep terjedelmes művelt földjein haladtunk keresztül, s az egyikben, *Ak-szu* orosz faluban meg is álltunk déli pihenőre. A falu közelében, a Terszkei-ala-tau egyik keresztvölgyében fakadnak fel azok a melegforrások, a melyeket SZEMJONOV már 1857-ben látogatott meg. Ezek mellett az

úgynevezett *Arasszan-források* mellett fürdőhelyet építettek, s egész Szemirjecsben nagy híre van a források gyógyító erejének.

Mindeddig a völgy tájképe kedves, barátságos, de meglehetősen egyszerű volt, mert a Terszkei-taut eltakarták az előtte emelkedő alacsonyabb halmok. *Akszu* vidékén azonban megváltozik a kép, mert itt átkelve egy meglehetősen magas térszini emelkedésen, először nyílik szabad kilátás az *Isszyk-kul* tengernyi széles tükrére, azonkívül a Terszkei-tau jégmező övezte csúcsai is kibukkannak, míg a messze távolban, a jobb oldal háttere gyanánt, a Transzilii Ala-tau kevéssé rovátkolt, végtelen hosszúnak látszó fala emelkedik, mint valami hosszú, fehér felhőcsík a látóhatár felett.

Ez a kép nagyszerű ugyan, de egy cseppet sem felel meg annak a téves nézetnek, hogy az Isszyk-kul *alpi* jellegű tó volna. Belső-Ázsiának minden nagyobb medenczéje pusztai jellegű, s ezt az óriási tavat is széles, homokos pusztaság veszi körül, a mely mögött csak tisztes távolságban merednek fel a *Kungei-* és a *Terszkei-tau* (a napos és az árnyékos-oldalú hegyek) havas lánczai. Az óriási méretek már eleve kizárják az alpi tavakkal való hasonlatosságot, mert hisz a tó vizének területe mintegy 6656 km^2, tehát több mint tízszer akkora, mint a mi Balatonunk. A víztükör inkább a tengerre emlékeztet, s nekem leginkább Batum öblét juttatta eszembe, a hol a feketekékvizű hullámok felett Abchasia ezüstfényű havasai csillognak.

Általában a tóra való kilátás rendkívül kedves és barátságos, különösen a kristálytiszta levegőben elömlő, csodálatosan derűs világítás miatt, a melyben az ég azurkék szine, tükrözve a tóban, az erdők és rétek nyers zöldje, s a havasok fényes fehér csipkézete szinte ragyogni látszik a vakító fényözönben.

Przsevalszkba a kora délutáni órákban érkeztünk meg; miután a „Zemszki-Kvartir"-ban kissé leráztuk az út porát s valamit ettünk is, siettünk felkeresni Kroos-Gross urat, a városka gyógyszerészét, a ki eszthlandi származású német-orosz, s a kihez csiliki barátom, Ackermann biró utasított.

Barátságosan fogadott bennünket, s nagy érdeklődést tanusított terveink s tudományos feladataink iránt. Már sürű éjjel borult Przsevalszk utczáira, a mikor még mindig együtt ültünk hárman házigazdánk kissé kezdetleges, agglegényes otthonában, s csengő pohár mellett, vígan s alaposan beszélgettük meg tervezett kirándulásaink mindenféle részletét.

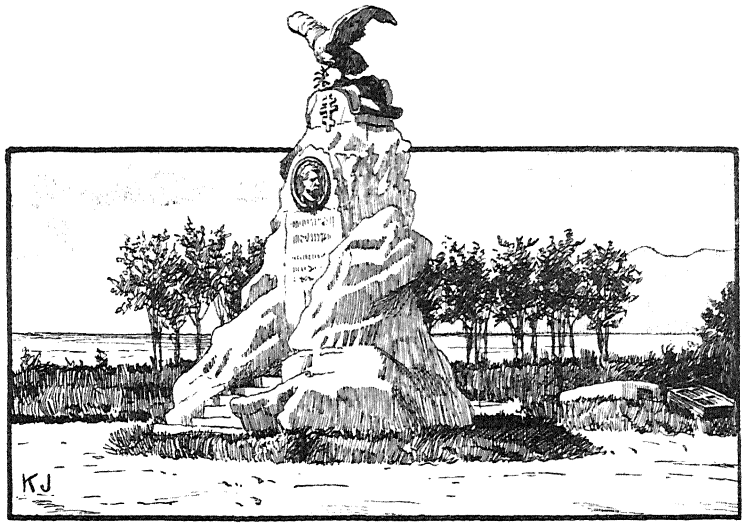

95. kép. Przsevalszkij emlékszobra az Isszyk-kul partján.

IX. FEJEZET.

PRZSEVALSZK ÉS A TERSZKEI- ALA-TAU.

PRZSEVALSZK városka örökre emlékezetes marad Ázsia felfedezésének történetében, a mióta a világhírű utazó, PRZSEVALSZKIJ, több nagy felfedező utazásának kiinduló pontjául választotta. Itt is halt meg a páratlan kutató legmerészebbre tervezett utazásának előkészületei közben, a mikor Tibetbe és annak titokzatos fővárosába, Lhasszszába készült. *Pispek* felé járt vadászaton, onnan hazatérve meghűlt s tüdőgyuladást kapott, a mi annál könnyebben diadalmaskodott vasszervezetén, mert még ilyen betegen is vonakodott beköltözni a városba, valami házba, hanem inkább kinn maradt a jurt-tanyáján, a szabad pusztában.

Valóban császárilag örökítette meg a czár a halhatatlan utazó nevét, a mennyiben a kerületi város eddigi nevét, *Karakol*-t, császári ukázzal *Przsevalszk*-ra változtatta. Az Isszyk-kul magas partján szép emléket emeltek nevének: fehér gránitsziklákból rakott hatalmas oszlopot az elhúnyt hős domborművű arczképe diszít, míg az oszlop csúcsára leereszkedő érczsas babérgalyat látszik arra, mintegy hódolva, letenni.

Przsevalszknak körülbelül 7—8000 orosz származású lakosa van. Mivel a városka aránylag még fiatal, lakóinak legnagyobb része bevándorlókból áll, kik a rengeteg orosz birodalom minden részéből gyűltek ide össze; az első, helyben született przsevalszki generáczió pedig még csak erőteljes ifjúkorában virágzik. A város Szemirjecs egyik legnagyobb kerületének fővárosa,

s egyszersmind fontos kereskedelmi góczpont a Khinával folytatott határszéli kereskedelemben (Ak-szu és Ucs-Turfán felé), a miért is a művelt osztályba tartozó lakossága, különösen a nagyszámú állami hivatal folytán, éppen nem jelentéktelen.

Ide tartoznak a kerületi kormányzóság hivatalnokai, a városi iskola (mely körülbelül a mi polgári iskolánknak megfelelő) tanárai, a békebirák, néhány orvos, a posta- és erdőhivatalnokok, az állami pénztár és a pénzügy-igazgatóság személyzete, továbbá az ottlevő kis hadcsapat tisztjei, a kik a városban letelepedett nagykereskedőkkel együtt elég kellemes társaséletet folytatnak.

Bár Przsevalszk mélyen elrejtve fekszik a Tien-san zugaiban, nem úgy mint Vjernyi, valami nagy közlekedő út mentén, hanem a mi ottlétünk idejében[1] még telegráfösszeköttetés felett sem rendelkezve és jó 1000 kilométernyire a legközelebbi vasúti állomástól: még sem látszik a város valami elhanyagolt, elfelejtett határvároskának, mint a hogy azt az ember ilyen körülmények között várná, hanem ellenkezőleg, gyönyörű fekvésével és aránylag kényelmes berendezésével fényes bizonyítékát nyujtja az oroszok rendkívüli alkalmazkodóképességének, kik mindenütt, úgyszólván még a világ háta mögött is, teljesen otthoniasan bírnak elrendezkedni, és olyan telepeket teremtenek, a melyek alig különböznek a nyugati, a legélénkebb forgalom kellős közepén fejlődött társadalmi központoktól. Az oroszok mintaszerű gyarmatosítók, s ezt a tulajdonságukat még inkább előmozdítják az orosz anyaország sajátságos kulturális viszonyai, a melyek következtében az ujonnan szerzett területek korábban nyernek szellemi művelődést, mielőtt még beleolvadnának a modern anyagi czivilizáczió komplikált forgalmába. Ezeken a mindenesetre gyarmatoknak tekintendő helyeken tehát éppen fordítva történt, és történik még ma is, a népnevelés és a terület hasznosítása, mint a hogy az rendesen gyarmatokon szokott történni. Igen jellemző erre nézve a következő példa: Przsevalszkban megismerkedtem egy eléggé magas műveltségű középiskolai tanárral, a ki Szibiriában még az egyetemet is elvégezte, de még sohasem látott vasutat és lokomotivot, s vasúti kocsit csak képekből ismert. Ez szinte hihetetlennek hangzik, de könnyen érthető ama rengeteg kiterjedésű országban, melyben a vasúti hálózat még olyan gyér, s a hol a gyakori áthelyezések folytán a hivatalnokok mind távolabbi és félreesőbb vidékekre juthatnak. Ezen emberek műveltsége és az ezzel járó igényeik azonban éppen akkorák, mint nyugaton, — kedvezőbb körülmények közt, s ezért azok kielégítésére csakhamar a helyi viszonyok kiaknázásához fognak, a helyi produkcziót és a rendelkezésre álló közlekedési eszközöket a maguk igényei szolgálatába állítva.

Ezért aztán Przsevalszk éppen olyan tipikus orosz városka, mint akármely másik, nyugaton. Az összes turkesztáni városokban rendszeresített

[1] A telegráfot csak 1900 késő őszén építették.

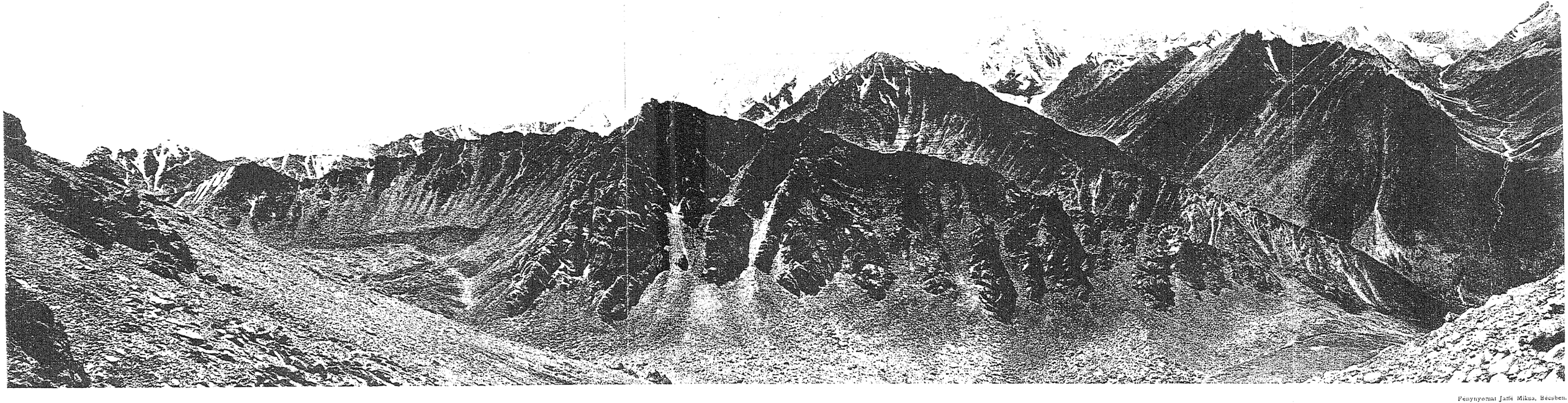

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

I. A Terszkej-Tau panoramája a Borbodoi gerinczről.

fogyasztási szövetkezetek mintájára itt is van egy, a mely az anyagi szükségleteket annyira kielégíti, hogy igazán alig marad említésre méltó hiány. Ha valaki, mint mi magunk is, a pusztákról egyszerre jut a városkába, s ott azonnal belép a társasélet keretébe, valóban csodálkozhatik annak színvonalán, úgy szellemi, mint anyagi téren: hosszabb tartózkodás után persze más szinben tünik fel a dolog, mert lassan kidomborodnak azok a mélyrehatóbb különbségek, melyek a turkesztáni és a mi nyugat-európai viszonyaink között fenállanak, és melyek legélesebb kifejezésüket abban a nagyon is elütő megbecsülésben találják, miben az idő értékét ott és mi nálunk részesitik.

A kereskedőnek, kinek árúi egy évnél is tovább vannak úton, mielőtt hasznothozó forgalomba helyezhetné őket, vállalatában egészen más alapot kell keresnie, mint a milyent a sokszorosított forgalom törvényei kivánnak. Ez az alap a tőkenyereségnek a termelő részéről való messzemenő hitelezésében, az olcsó munka kihasználásában és azon nembánomság kamatoztatásában áll, melylyel a keleti fogyasztók az idő értékével szemben viseltetnek.

Ezen közkeletűvé vált eszmejárásnak köszönhető az, hogy az orosz nép valósággal beleélte magát a keletiességbe, s annak gondolkodásmódját úgy érti, mint talán egy más nemzete sem a világnak.

A kis szárt kereskedő pl., a kinek egész árúraktára 10—12 szőnyegből, vagy egy csomó bőrből, nemeztakaróból, vagy egyéb efféléből áll, elenyésző csekély nyereséggel megelégszik a részletárúsításkor, de ugyancsak megfizettetné portékáját, ha azt nagyban és egyszerre kellene szállítania. Ilyen hirtelen való, nagytömegű árúsítás ugyanis minden számítását összezavarná, s mindenekelőtt megrövidítené az árúkészletnek megfelelő, gondtalan bazárélet időszakát: itt tehát az időt épen ellenkező értelemben becsülik, mint az európai kereskedelemben! Ezek a bazárok, a mi fogalmaink szerint, mind a legnyomorultabb zsibvásárok, a hol a legkisebb érték, a leghitványabb árú felett a lehető legelkeseredettebben alkusznak. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a fogyasztók nagy tömege nagy csomó árút és értéket képvisel, s hogy az összes összekötő szálak, a melyek a fogyasztótól a nagykereskedőig vezetnek fel, t. i. az összes közvetítő kereskedők és a kis *bazardzsik*-ok,[1] a legszerényebb kis százalék-nyereséggel meg vannak elégedve, mert saját munkájukat éppen nem számítják, és mert *az árú eladására szükséges időt* nem veszteségnek, hanem nyereség gyanánt könyvelik el: hisz a bazárélet a legkedvesebb, a legkellemesebb foglalkozásuk, merő mulatságos időtöltés! Igy tehát az ázsiai bazárok kereskedelmi jelentőségét éppen nem szabad kevésre becsülnünk.

Ilyen körülmények közt nő fel a „szibiriák" (szibiriai orosz), és a fiatal turkesztáni nemzedék születésétől fogva, s ezek a viszonyok, nem

[1] Részlet-elárúsítók a bazárokon.

csak a kereskedelemre, hanem a mindennapi, privát forgalomra is rányomva bélyegüket, olyan gondolkozásmódot oltanak bele a nép lelkébe, a mely a mi európai gondolkozásmódunktól ugyancsak messze elüt. E felett ugyan, mint „elmaradt gondolkozásmód" felett, sajnálattal mosolyoghat valaki, de Ázsiában és az ázsiai állapotok közt ez éppen nem elmaradott, hanem teljesen időszerű és opportunus, és éppen ez az, a mi az oroszoknak Ázsiában rendkívüli és érinthetetlen túlsúlyt biztosít.

Az olyan emberek, a kik keresztény világnézetük mellett s az ezzel összefüggő műveltség birtokában, az itt ismertetett módon keleties érzéssel és gondolkozásmóddal bírnak, azok az igazán keleti benszülöttekkel nem mint idegenek állanak szemben, hanem már eleve igazságosan és mintegy közvetítő szereppel érintkeznek azokkal. Ezen az alapon áll az orosz nép szerepe ott is, hol mint *„settler"* jelenik meg Ázsiában, mert az a sok ezer paraszt, a ki a baskirok, turkmenek, kirgizek, szártok stb. közt letelepülve él, távolról sem dicsekedhetik valami kiváltságos állással ezekkel szemben, hanem a közös alapon nyugvó, és azért valóban közös érdekek által vezéreltetve, mintegy vállvetve küzdi meg együttesen azokkal anyagi jólétét czélzó küzdelmét.

Az orosz-ázsiai kulturának e mélyen gyökerező jellemvonásait csak az veszi észre, a ki alaposan és behatóan tanulmányozza őket; az első benyomás mindenesetre meglepő, mert az ember sokkal magasabb kulturát lát annál, a mit várt.

Rudyard Kippling, a kitünő író, egyik, kissé politikai ízű tárczájában érinti az orosz-indiai vonatkozások jövendő képét, s e mellett keményen elítéli az ősi Ázsiát, a melyet, mint valami szép asszonyt, a kinek nagyon sok udvarlója volt, javíthatatlannak tart. „Ázsiában nem fognak *választó bárczákat* írni, ha csak karddal nem, s az ázsiaiak sohasem fognak *vasárnapi iskolákat* látogatni". Ebbe a mondatba foglalja össze ítéletét.

Már láttuk, hogy milyen békességesen járul „Ázsia", a kirgizség személyében, a szavazó urnához; Przsevalszkban pedig meggyőződhettem arról is, hogy az ázsiai nép, akármilyen egyoldalúan fejlődött is, mégis csak látogatja a „vasárnapi iskolát" a szó legszorosabb értelmében, mert nemcsak, hogy a benszülöttek — dungánok, szártok és kirgizek — egész rendesen járatják a gyermekeiket az iskolába, hanem azonfelül még a számukra külön tanfolyamok is nyíltak, úgynevezett „kirgiz iskolák", a melyeken gyermekek és felnőttek egyaránt nyerhetnek oktatást az orosz nyelvben.

Kippling szavainak, kétségtelen, van mély és komoly jellege, hisz ez a felfogás az angolok közt határozott jelenség, de épen olyan jelenség az is, hogy szavai nem illenek *Orosz-Ázsiára*. Ezt a kérdést tovább nem fejtegetem, hanem eldöntését kedves olvasómra bízom, a ki előtt nem hallgathattam el a sokat olvasott, híres humoristának ezt a megjegyzését.

Kroos-Gross gyógyszerész közvetítésével kényelmes házat béreltünk a városban, havi 10 rubelért. A házban volt elég hely lakásnak és preparáló

laboratoriumnak, azonkívül volt még benne konyha, istálló, kocsiszín, kamara és udvar. A lakást ethnografiai gyűjteményünk tárgyaival, különösen az összevásárolt szőnyegekkel igen barátságosan rendeztük be, úgy, hogy még vendégeket is fogadhattunk. Gross ugyanis bevezetett bennünket a társaságba is, a hol mindenütt igen szíves fogadtatásra találtunk, úgy, hogy reményünk lehetett arra, hogy Przsevalszkban a legkellemesebben és eredményesen fogjuk az időt tölteni.

Különösen a városi iskola tanárai karoltak fel bennünket, és az iskola inspektora, Andrej A. Kuczenko, az első pillanattól fogva a leghathatósabban támogatott bennünket minden törekvésünkben. Különösen nagy szolgálatot teljesített azzal, hogy kérésünkre az intézet két végzett növendékét, mintegy 17—18 éves ifjakat, hozzánk szerződtetett, a kiknek különös kedvük volt abban, hogy a preparálást megtanulják. Szitnyikov vezetése és az én felügyeletem alatt ez a két rendkívül szorgalmas fiatalember oly gyorsan beletanult ebbe a mesterségbe, hogy nemsokára önállóan tudtak egyszerűbb preparatumokat készíteni, s néhány nap mulva megérkezésünk után műhelyünk már kielégítően működhetett.

96. kép. Przsevalszk temploma.

Eredetileg az volt a tervünk, hogy főhadiszállásunkat a Przsevalszktól mintegy 30 versztnyi távolságban, közvetetlen a tó partján, a Tjub torkolatánál fekvő *Preobrazsenszk* nevű faluban fogjuk felütni. Kroos-Gross és Kuczenko urak egyhangú tanácsára azonban Przsevalszkban maradtunk, a mely, mint nagyobb és czentrális fekvésű város, sokkal több segélyforrást nyujtott, de meg ezenkívül igazán uralja a középső Tien-san vidékét, s így nemcsak a közvetetlen környezetre, a mely szintén érdekes és változatos, hanem a távolabbi hegyvidékekre rendezendő kirándulásaink számára is, a legjobb kiinduló pontul kinálkozott.

Przsevalszk a tótól, a melyet a városból egyáltalán nem lehet látni, mintegy 12 versztnyire van; széles, lankás lejtőjű steppén fekszik, közvetlenül a Terszkei-tau végső halmainak lába előtt. A város mellett elfolyó Karakol-patakból lehet a síkságot öntözni, úgy, hogy a Vjernyi mintájára, fából épített város körül úgy orosz, mint szárt és dungán tele-

pesek üdezöld mezőit és kertjeit lehet látni. A város éppen olyan, mint a többi turkesztáni város: széles utcáin arikok futnak, és fasorok szegélyzik az útakat; a földszintes, terjedelmes házak miatt a város is messze szétterült, s végül itt is megtaláljuk a tekintélyes bazár-negyedet, a melyben ép úgy nyüzsög a mindenféle nemzetiségű nép, mint a többi turkesztáni bazárban.

Igen csinos a városi park, a melyben, hála a 2000 m. magasságnak, a Turkesztánt jellemző nyárfákon, nyír- és szilfákon kívül még pompás tűlevelűeket is lehet találni, a melyek az ügyes műkertész keze alatt a parkot a város igazi díszévé teszik. Ebből a pompás parkból csinos kilátás nyílik a magas hegység egy részére is, a melynek havas és eljegesedett ormain azonnal fel lehet ismerni a tömeges kőzet hatalmas, nehézkes formáit.

Július 5-én érkeztünk Przsevalszkba, s természetes, hogy a berendezkedéssel, a látogatásokkal eleinte annyira el voltunk foglalva, hogy néhány apróbb kiránduláson kívül nagyobb vállalatokról szó sem lehetett. Majdnem velünk együtt érkezett Przsevalszkba egy másik expedició is, t. i. Borghese Scipio herczeg, Matteo Zurbrüggen ismert svájczi vezetővel, a kiknek az volt a czéljuk, hogy megmászszák a Tien-san legmagasabb csúcsát, a *Khán-Tengri*-t. A fáradhatatlan Kroos-Gross vállalta el itt is a „manager" szerepét, s ő szerzett a herczegnek benszülött vezetőket, lovakat, élelmiszert stb., úgy, hogy a különben csendes és békés város piacza szokatlanul felélénkült.

Július 9-én tettem az első tájékoztató kirándulást az erdős vidékre, Miron orosz vadász vezetésével, a ki megérkezésünk után csakhamar felajánlotta volt szolgálatát. Csak mintegy harmadfél órát lovagoltunk előre, déli irányban Przsevalszktól, a Terszkei-ala-tau lábait környező halmok közé, egészen a *Dzselán* (gyors, sebes) nevezetű sziklavölgyig, a hol egy kirgiz-aulban megháltam, este és reggel cserkésztem, másnap délben pedig a Karakol völgyén át ismét hazatértem.

Ez a rövid kirándulás teljesen kielégített. A szó szoros értelmében új világ volt az, a melybe itt bepillantottam, úgy a hely, mint a fauna és flóra tekintetében, valamint az embereket illetőleg is, a kikkel érintkeztem; mert a *kara-kirgizek*, mindjárt az első találkozásra, sokkal szimpatikusabb és derekabb hegyi népeknek látszanak, mint síksági rokonaik.

Az első pillanatra az utas alig vesz valami jelentékeny különbséget észre a két rokon nomád törzs közt; úgy ezek, mint amazok legnagyobb részt zömök, középnagyságú és némileg elhízásra hajlandó alakok; úgy itt, mint amott a vastag nyakon ülő rövid, kerek fej, nagy, rendesen szélesen elálló fülek, széles, kedélyes, félreismerhetetlenül mongoloidjellegű vonások és élénk, értelmes fekete szemek jellemzik az uralkodó tipust. A fogazatuk, mint minden turkesztáni népé, kifogástalan, s végre ruházatuk, legalább a férfiaké, tökéletesen azonos mind a két népnél. Mindkét törzs bő, vattázott, barna vagy sötétkék csapant hord, alatta bőujjú fehér inget és

csodálatosan bő, vastagon bélelt meleg nadrágot. Fejüket a széles karimájú, alacsony báránybőrsüveg födi; lábbelijük: az *icsigi* és *mâszï* (azaz puha bőrharisnya s erre ráhúzott keménytalpú papucs), mind a két nép viseletében közös, habár az ezeken kívül szintén divatos „rámás" csizmákat a kara-kirgizek gyakrabban viselik, mint a kazakok. Éppen úgy azonos a kirgizek jurtja, annak berendezése, a lószerszám s a házi eszközök legnagyobb része is. Szembeötlő különbséget csak a nőkön pillantunk meg, és pedig nem csak a ruházat dolgában, hanem vonásaikon és egész külsö megjelenésükön is. A kara-kirgiz nő inkább kicsiny és rendkívül csinos termetű: sudar, finom tagokkal, s olyan finom kicsiny kezecskékkel és lábacskákkal, hogy Európában valósággal feltünést keltenének. Ebben a tekintetben még hasonlítanak valamelyest a kazak nőkhöz, de annál kevésbbé hasonlít a bőrük színe, a mely rendkívül finom és fehér, még kevésbbé az arczvonásuk, a melyből a fiatal nők legnagyobb részén teljesen hiányzik a mongoloid jelleg. Arczuk inkább éles szabású, keskeny, s még európai mértékkel mérve is, minden túlzás nélkül *csinosnak* mondható. Természetes, hogy a mellett találkozik még elég mongoloid tipus is, s különösen a gyerekek, a fiatal leányok, valamint az öreg *kïmper*-ek (vén asszonyok) majdnem kivétel nélkül ennek viselik a kevéssé vonzó vonásait.

A nők viselete gyökeresen különbözik a kazakokétól, s az illető *chanym* (nő) hovátartozóságát kétségtelenül azonnal elárulja. A kazak nő fejét és nyakát egész a válláig és melléig leérő, vászonból varrott ruhadarab fedi, a mely némileg hasonlít a katholikus irgalmas nővérek fejviseletéhez.

Ez a csuklyaalakú öltözetdarab símán tapad a testhez, és csak megfelelő keskeny, néha piros himzéssel beszegett nyiláson át tekint ki szabadon az arcz. Ennek a viseletnek, mely a hajat mindig teljesen eltakarja, a neve *kimisek* (l. a 76. sz. képet). A kazak nők sohasem teszik le, vagyis még otthon és munkaközben is viselik; ez az öltözet azonban csak akkor teljes, ha még e fölé fehér vászonból csavart magas és meglehetősen nehézkes turbánt tesznek a fejükre, a melynek kazak neve *dzsaulük*. Ezt az utóbbit a kara-kirgiz nők is viselik, de sokkal könnyebb, tetszetősebb formában, oldalán kaczkiás leffentyűvel, a mely az egésznek festői külsőt kölcsönöz. Kirgiz nyelven ezt a turbánt *élicsek*-nek nevezik. A turbánokon látható különbségnél nagyobb az eltérés a tulajdonképeni fejkendők közt, mert a kirgiz nő sohasem viseli a kazakok igazi ruhadarabot alkotó, szabott és öszevarrt *kimisek*-jét, hanem ezt egyszerűen keskeny, $1^1/_2$ méter hosszú, hófehér vászonsállal (*szalakojma*) pótolja, és pedig úgy, hogy annak egyik végét lazán a fej és nyak körül csavarja, míg a másik, hosszabb része könnyedén van átvetve a bal vállon, s mint hosszú, lenge fátyol szabadon csüng alá (l. a 105. sz. képet). Ez a különbség igen jellemző, s az ember a *kimisek*, vagy a *szalakojma* révén mindig csalódás nélkül felismerheti, hogy kazak, vagy kirgiz nővel van-e dolga.

Szoros összefüggésben van ezzel egy másik ismertető jel, t. i. az a háton lefüggő, díszes sallang, a mit a kara-kirgiz nők viselnek. Mindkét kirgiz törzs szokása szerint, az asszonyoknak nem szabad a hajukat nyiltan és szabadon viselni. Míg mindkét törzs fiatal leányai hajukat számos apró, részben hátul, részben a mellükön alácsüngő varkocsba fonva viselik, addig az asszonyok két vastag fonásba fűzik azt össze, melyeket hátul függve hordanak, és melyeknek mindig eltakarva kell lenniök. A kazak nőnek könnyű ez, mert az ő gallérszerű, hátul hosszan lecsüngő *kimisek*-je amúgy is elrejti a hajat, de a kara-kirgiz nőnek különös eltakarásra van szüksége, mert a lazán átvetett szalakojma erre nem alkalmas. E czélra két tenyérnyi bársony-szalagból alkalmas függőt (*csacskap*) varrnak, azt ezüst- vagy fémlemezkékkel, piros selyemrojttal diszítik, vidra-(*kunduz*)-prémmel körülszegik, s aztán hajuk tövén a *szalakojma* alatt megerősítve, szabadon engedik a hátukon lefüggeni, úgy hogy hajfonatukat teljesen elfödi. Mivel a háztartást kizárólagosan a nő vezeti, azért ő hordja a kulcsokat is, s a ládák és jachtánok kulcsait is mind ő tartja magánál. A kazak nő rendesen nem viseli láthatóan ezeket a kulcsokat, vagy legalább nem úgy, hogy feltünjenek, a kirgiz nő ellenben büszke rájuk, szeret velük csörömpölni, csilingelni, s ezért viseletének kiegészítéséül érdekes módon, mintegy ékszer gyanánt használja őket.

A kulcsokat tudniillik egy ezüsttel, vagy fémlemezkékkel kivert hosszú szíj hurkos végébe fűzik, s ezt a *csaszmüncsak* nevezetű szíjat aztán a *mardzsa* (asszony) a *csacskap* alá rejtett hajfonataihoz köti, úgy, hogy a szíj egész a lábikráig csüng alá, és a reáerősített kulcsok és nehezékül szolgáló vörös, vagy sárgaréz diszítő lemezek minden lépéssel csörömpölve kalimpálnak a csuklója körül, a mi, úgy látszik, végtelen örömére szolgál a rátartós háziasszonynak.

A kara-kirgiz női viselet még egy különössége az a rövid, elül nyitott és tarkán himzett feketebársony szoknyácska, a mely a bő, fehér inghez igen szépen, szinte kaczér módon illik. Hasonló szoknya-félét viselnek ugyan még néhány más turkesztáni turk törzs asszonyai is, de a *kazak* nőkön sohasem láttam, a miért is Szemirjecs déli részén a *kara-kirgiz* viselet ismertető jeléül tekintem.

97. kép. Kara-kirgiz nő.

Nem tekintve a ruházat ezen különbségeit, továbbá a már említett, nem éppen jelentéktelen dialektikus eltéréseket, vannak még finomabb különbségek a két törzs között, és pedig leginkább lélektaniak, a melyeket az ember aránylag már rövid ismeretség után is okvetetlenül észrevesz. A kazak hangos, szemtelen, és nagyon kevéssé szeretetreméltó, a mellett furfangos és egyáltalában nem őszinte. A kara-kirgiz vonzóan nyilt szivű,

becsületes teremtés, a kinek természetes jómodorúsága, s az ázsiai körülmények között valóban jóleső, szerénysége igen szimpatikus vonásai. Igen jól jellemzi a két törzset az, a hogyan a felnőttek bánnak a gyermekekkel, s a hogyan a gyermekek viselik magukat az idegen látogatókkal szemben. Rongyos, piszkos kölyökhad nem hiányzik egy nomád aulból sem, s a kazakok közt ez a nyugtalan, neveletlen, mindenüvé odafurakodó, mindenhez hozzányulkáló s minden felett éretlen élczeit gyártó csorda valóságos csapás a betérő idegenre nézve. Udvariasságról, köszönésről stb. fogalmuk sincs ezeknek a félmeztelen kis lurkóknak, hanem a helyett jókora adag önfejűség lakik bennük, a mivel minden pillanatnyi kívánságuk rögtön való teljesítését megkövetelik, a mi persze a szülőkkel való heves és minden tiszteletet nélkülöző feleselésben nyilvánul, sőt, ha kívánságuk azonnal nem teljesedik, valóságos dühöngési, vad üvöltéssel kisért paroxizmusra vezet. A kazak nem neveli gyermekeit, hanem keveset törődve velük, a kölykek azt tesznek, a mit akarnak; másrészt azonban nem is sokat teketóriázik velük, ha alkalmatlankodnak neki, hanem egész egyszerűen kihajintja őket a jurtból, ép oly egykedvűen, mint a hogy a tolakodó ebet kiveri. Igazi gyermek-szeretetnek itt alig van nyoma, még az anyák részéről sem.

Egészen más a kara-kirgiz, a ki valóságos majomszeretettel csüng gyermekein. Szinte kómikus, de mindenesetre megindító látni, hogy milyen bensőséggel és szeretetteljes büszkeséggel beczézgeti és csókolgatja a kirgiz apa az ő piszkos kölykeit, s hogy a család minden férfi tagja, sőt még az idegen férfiak is, milyen kedves gondossággal, milyen szives türelemmel viseltetnek a gyermekek iránt. Soha, de egyetlen egyszer sem hallottam, hogy kara-kirgiz aulban durván, vagy csak hevesen is kiáltottak volna rá valami gyermekre, s a kazakok határozottan szeretet-nélküli magaviseletét a kirgizek között sohasem lehet tapasztalni. Ezért aztán a gyerekek is sokkal rokonszenvesebbek és ildomosabbak, mint a kazak gyerekek, s az idegenekkel szemben tanusított udvarias és szerény tartózkodásuk teljes elismerést érdemel. Igazi neveletlen kölykeket nem emlékszem, hogy a kirgizek közt láttam volna, hanem annál több kedves, barátságos kis emberkét, a ki, ha az első félelmen és az illem parancsolta tartózkodáson már túlesett, eleven és okos játszópajtásnak bizonyult. Kicsik-Oszmán (Kis Oszmán), Bikden 10 éves kis fia, a kivel augusztusban voltam együtt a felső Dzsergalan-völgyben, egyike ezeknek a kedves kis barátaimnak, s mindig örömmel emlékezem vissza az ő gyerekes, vidám fecsegéseire. Milyen komolyan és mennyi czeremóniával látogatott meg ez a kis barna ficzkó! Milyen szivesen nyalakodott a czukron, a mit adtam neki, s hogy ragyogtak a szemei, a mikor kipirult orczával bemutatta az írás nehéz mesterségében elért jártasságát, vagy a mikor gyermekes fontoskodással reczitálta a korán-szúrák bekezdő sorait: „*Biszmillahi er-rachman er-rachîm* . . .“

Szegény kis jószágok! Ezeknek nincs *igazi* gyermekkoruk a nomád élet létért való nehéz küzdelmei közepette, vagy legalább nincs meg az a

gondtalan, napsugaras életkoruk, a mit mi a gyermekévek ideáljának tekintünk. Az anyagi élet korán igénybe veszi az ő csekély erőiket, s törzsüknek kulturája valóságos kötelességeket ró rájuk már legzsengébb korukban is, a mi aztán koraéretté, igen korán komolylyá teszi őket. Így például igen jellemző, hogy a nomád gyermekeknek *nincsen játékszerük*: játékaik is csak mintegy gyakorlatok a felnőttek munkájához, s azoknak mintegy gyermekek számára való kiadása. Csak a legkisebb gyermekek, a kik éppen most hagyták el a bölcsőt s alig tudnak görbe kis lábukon megállni, azok játszanak *egyszerű birkacsontokkal*, leginkább a kerek térdkalácsokkal! Ezt gurigázzák a homokban, ezt fogdossák, ennek örülnek, s ez az egész „játék"! Ha ezen a korszakon túl van, akkor a kis honpolgár már bárányok és birkák bekergetésével, nyereggyakorlatokkal, az ostorral és ukurukkal (pányvával) való bánással, és birkózással készül elő arra, hogy csakhamar erőinek megfelelő, hasznos tagja legyen a nomád háztartásnak: ha csak szülei nem akarják *mollah*-nak, tudósnak adni, mert akkor már kora ifjúságában nekiültetik a vaskos foliánsoknak, hogy évek hosszú során át, lélekölő munkával keservesen magolja be a kánoni tudományoknak azt a rengeteg tömegét, a mire szüksége van, hogy a fennebbi czímben részesüljön.

De elég ebből a néprajzi kitérésből, a melylyel rövid vonásokban meg akartam ismertetni olvasóimmal azt a népet, a mely között ezután folytak le expediczionk további élményei.

Legközelebbi teendőinket megzavarta az, hogy STUMMER dr.-nak ismét el kellett utaznia Vjernyibe, üzleti dolgok miatt. Pénzletéteményünk ugyanis az ottani állampénztárban feküdt, de a przsevalszki pénztár-hivatal ezt a letétünket nem számolta le; így utitársamnak ismét, akarva, nem akarva, arra kellett határoznia magát, hogy visszatérjen a kormányzóság székhelyére, s ott személyes jelenléte által és hiteles aláírásával foganatosítsa az átutalást.

Ha eddig csak dicsérettel szólhattam a turkesztáni orosz berendezésekről, nem állhatom meg, hogy rá ne mutassak, milyen nehézkes és ügyetlen ez az úgynevezett *kasznacsejsztvo* (császári pénztár)-féle berendezés. Habár Turkesztán minden jelentékenyebb városában van is ilyen pénztár, még sincs köztük rendes chek-forgalom, úgy, hogy a pénzbeli letétek felvételéhez mindig a letéteményes személyes megjelenése szükséges a letéti pénztárnál. Nagyon könnyen érthető, hogy azon nagy távolságok miatt, a melyekben egyik nagyobb város a másiktól fekszik Turkesztánban, a pénzforgalom ezen lebonyolítása nagyon sok időpazarlással és költséggel jár, míg a könnyen létesíthető chek- és számlaforgalom, ha még korlátolt mértékben alkalmazzák is, nagy előnyére szolgálna, nemcsak a forgalomnak, hanem az egész kereskedelemnek is.

Akármilyen könnyűnek látszott is elméletileg ezen a vízözön-előtti berendezésen változtatni, a valóságban nem tehettünk, sajnos, semmit a törvény hatalmával megpecsételt maradiság ellen, és így STUMMER dr.-nak,

mint az expedicziò prokuristájának, újra fel kellett készülnie a Vjernyibe való utazásra.

STUMMER dr. természetesen nem a postaúton, hanem a legrövidebb úton, a *Transzilii Ala-tau* hágóin keresztül akart lejutni Vjernyibe; az erre való előkészületek valami kis összeütközésre is szolgáltattak okot a hatósággal. Az előzékeny SZÁTOFF kerületi kapitány távollétében ugyanis helyettese, a mint az már rendesen szokott lenni, minden volt, csak szeretetreméltó nem, s egyszerűen és nyersen megtagadta azt a kérésünket, hogy erre az útra tapasztalt dzsigitet bocsásson rendelkezésünkre. Annál nagyobb volt kellemetlen meglepetésünk, mert holott eddig mindenütt a legnagyobb előzékenységgel találkoztunk hivatalos irataink előmutatása nélkül is, ennek a kis zsarnoknak még ezek sem tudták csökönyösségét megtörni. Csak a mikor a legudvariasabban, de a leghatározottabban is kijelentettem, hogy kereken visszautasító válaszának tudomásul vétele után semmiféle hivatalos segítséget sem fogok igénybe venni, de STUMMER azért dzsigit nélkül is eljut Vjernyibe, a kormányzóhoz, csak akkor lett egyszerre a *„pomocsnyik“* (segéd vagy helyettes) engedékenyebb, azonnal kiállította a kért ajánlólevelet, és rendelkezésünkre bocsátotta a kivánt dzsigitet is.

Azért említem meg ezt a kis dolgot, a mely, hála Istennek, semmiféle árnyékot sem vetett később a közigazgatási hatósághoz való viszonyunkra, mert igen jól jellemzi az orosz hivatalos állapotokat. Minden magasabb rangú hivatalnoknak van ilyen „pomocsnyik“-ja, vagy segédje, de egyúttal az orosz hierarchia lehetővé teszi, hogy az elüljáró hivatalfőnök alacsonyabb *rangú* legyen, mint az alárendelt segéd, mert nem a rang (*csin*), hanem az *állás* (*dolzsnosztj*) szabja meg a hatáskört. Ilyen esetben aztán megtörténik, hogy a magát háttérbe szorítottnak érző kishivatalnok uralomvágya akkor tör ki, a mikor a hivatali főnök távol van, s ő lép a magánuralkodó helyébe. A felelősség azért általánosságban csak a főnököt terheli, s a segédnek mit sem árt, ha néha-néha semmitmondó szerepéből kilépve, korlátlanul kezd basáskodni.

A rossz nyelvek ugyan azt suttogják, hogy az orosz hivatalnokok közt nagyon járja a *„ná-csáj“* (teáravaló), vagyis a *baksis*, s hogy a szegényebb pomocsnyikok nem ritkán csak azért adják a kérlelhetetlen basa zsarnokoskodó szerepét, hogy efféle „pengő“ megoldásra lyukadjon a kérelmező fél. Nem vitatom ennek az állításnak igaz voltát, mert hisz minden hivatalnoki testületben fordulhat elő korrupczió — a mint nem egy eset bizonyítja — s mert különösen az orosz hivatalos testület sajátságos viszonyai között, a hol a rengeteg kar tagjai nem élveznek éppen valami fényes fizetést, könnyebben nyílik is rá alkalom, mint máshol, — de *saját* tapasztalataim nem erősítik meg a *legkisebb mértékben sem* ezt az állítást, mert még a legexponáltabb vidékeken, ott, a hol igazán teljességgel a hivatalnokok jóindulatára voltam szorulva, ott sem adtam ki *egyetlen egy kopeket* sem „ná-csáj“-ra,

sőt, a mi még többet jelent: egyetlen egy alkalom sem volt, melyben még csak gondolhattam volna is arra, hogy a hivatalnok ilyen vesztegetést kiván, vagy vár tőlem! A mi przsevalszki esetünkben sem lehetett erről szó, hanem az volt a baj, hogy a pomocsnyik ezredesi rangot viselt, míg főnöke és elüljárója *csak* „törzskapitány" volt; azért aztán ezt a magas rangját minden áron éreztetni akarta velünk. Különben ennek a „hivatali túlkapás"-nak sem volt valami hátrányos következménye, mert DR. STUMMER, jól felvidulva a kis intermezzón, 13-án este programmszerűen elutazhatott.

Magam MIRON vadász és a derék ELLY-BAI társaságában július 15-én indultam első nagyobb kirándulásomra a *Terszkei-Ala-tau*-ba, és pedig először is a *Dzselán dzsailaui* (nyári legelő) felé, ott lakó kirgiz barátaimhoz, a kikhez jurtomat és a szükséges podgyászt három teher-bika hátán előre küldtem volt.

A *Tien-san* hegyrendszere a Pamir-fenföld északi peremétől kiindulva, nyugat-keleti irányban húzódó lánczaival északról bekeríti a Tarim medenczét. A hegyrendszer hossza 1956 km., s így az Alpokét (852 km.) messze felülmulja. Meglehetősen szabályosan futó, különböző hosszúságú lánczokból áll, s egyike a Föld legnagyszerűbb gyűrődéseinek.

Az előbbi fejezetekben olvasóimat ennek a hegyvidéknek környezetén vezettem végig, s meg is próbáltam velök megismertetni a sivatagok és puszták, meg a plateaukká lekopott vidékek zónáit. Csarimtól Przsevalszkig megismertük magának a hegységnek orografiáját is, a mennyiben láttuk, hogy majdnem párvonalosan futó lánczokból áll, a melyek kelet felé konvergálnak, nyugatra pedig mintegy szétnyílnak. Északról délfelé a lánczok magassága folyton növekszik, míg közöttük mind jobban és jobban emelkedő magas völgysíkok terülnek el.

A Temirlik-tau kavicspusztáiról hosszas, meredek emelkedéssel jutottunk át a *Nan-san* lánczon, s ezen túl magas pusztára jutottunk, a melynek déli vége magasabb fekvésű, mint északon a hágó vízválasztó gerinczének magassága. Majdnem ugyanez a tünemény ismétlődött, a mikor a Szan-tas és *Kïzïl-Kïjah* hágókon át először jutottunk be az igazi magas hegyvidékbe, s először hatoltunk be ennek a hatalmas hegyrendszernek belsejébe.

Az abszolut magasságok emelkedésével együtt emelkednek a Tien-sanban a relativ magasságok is, s ezzel kapcsolatosan növekszik az egyes lánczoknak horizontális kiterjedése is. A lánczok egyik leghatalmasabbikát, a Terszkei-Ala-taut, a következőkben fogjuk meglátogatni.

A *Terszkei-tau* délről övezi az Isszyk-kul medenczéjét. „Ala-tau" kirgiz nyelven annyit jelent, mint „a foltos, tarka hegység", s minden olyan hegyre alkalmazzák, a melyet tartós hó borít, s így sötét hátterén fehér foltok mutatkoznak; a *Kungei* és a *Terszkei* szavaknak lokális értelme *napsütött oldalú* és *árnyékos oldalú*, a mit a kirgizek az Isszyk-kul medenczéjére vonatkoztatnak, t. i. hogy az északi határláncz napsütötte oldalát fordítja a tó

A Közép-Tien-san vertikális övezeteinek táblázata.

Zóna	Abszolut magasság	A hely fekvése	Jellemző talajalakulás	Hőmérséklet az izothermák szerint C°	Csapadék	Tipusos növényzet	Tipusos fauna
I	270 m.-től 650 m.-ig	A Balchas-tó alföldje s az Ili-völgy síkjai egészen Kuldzsáig	Sós-puszták, homok- és szakszaul-sivatagok, tamariszkusz-őv és az agyagos zóna széle	Január: −5°-tól −10°-ig. Július: +25°-tól +30°-ig	250 mm. alatt. Majdnem kizárólag téli csapadék	Halophyták, különösen Haloxylon ammodendron (szakszaul), tamariscus-félék, Rheum, Populus diversifolia és pruinosa, Elaeagnus hortensis	Columba fusca és casiotis, Phrynocephalus, Agama és Stellio-félék, Trigonocephalus, Homopus horsfieldi
II	400 m.-től 1300, illetve 2000 m.-ig	A hegyvidék oldalai, magasan fekvő völgyek és pusztás síkságok a halomvidék között	Üröm- és füvespuszták, löszterületek és oázisövek, kavicspuszták, (Magaspuszták egészen 2200 m.-ig)	Január: −2°-tól −10°-ig. Július: +20°-tól +30°-ig	200 mm.-től 600 mm.-ig. Túlnyomólag téli csapadék	Üröm-félék, Lasiagrostis splendens, Liliaceák, Tulipa div. spec., Sophora alopecuroides, Rosa berberifolia; *Valamennyi kultur-növény;* Acer Semenowi, Pyrus Sieversiana, Prunus armeniaca	Antilope subgutturosa, Dipus spec. div., Alactaga; Pterocles arenarius, Otis macqueeni, Alauda gulgula, Daulias hafizi, Pastor roseus
III	1300 m.-től 2500 m.-ig (Szemjonov szerint)	A tűlevelűek zónája; a Tien-san lánczainak lejtői	Keletre vagy északra irányuló hegylejtők, dombvidék, vagy szűk, árnyékos völgyek	Január: *) −10°-tól −20°-ig. Julius: +17°-tól +30°-ig	Nem kevesebb, mint 500 mm., helyenkint több mint 1000 mm. Nyári és téli csapadék egyaránt	*Picea Schrenckiana*·Betula microphylla, Hyppophaë rhamnoides, Ribes atropurpureum et spec. div., Aconitum spec. div., Myosotis alpestris, Veratrum album	Cervus eustephanus, Tetrao tetrix, Picoides tridactylus, Nucifraga caryocathactes, Carpodacus Ssewertzowi, Metoponia pusilla, Ibidorhyncha Struthersi
IV	2000 m. től 3000 m.-ig	A havasi legelők zónája	Dél-felé és nyugat-felé néző hegyoldalak, széles nyílt völgyek, magas plateaux 2500 m. magasságban a t. sz. f.	Január: *) −20°-tól −30°-ig. Július: +17°-tól +28°-ig	500 mm.-től 1000 mm.-ig. Főképen nyári csapadék	Caragana jubata, Juniperus pseudosabina, Salix (sibirica?), Festuca altaica, Poa spec. div., Leontopodium (Gnaphalium) spec. div.	Arctomys longicauda, Rusticilla erythrogastra, Leptopoec le sophiae, Cocothraustes plumbeitarsus
V	3000 m.-től egész a hóhatárig. Északi lejtőn 3650 m.; déli lejtőn 4200 m.	Magas havasi (alpin) régió	Hegyvidék, és a belső magas puszták a Tien-sanban. (Szary-Dzsasz, Akszai stb. ehhez hasonló)	Január: alacsonyabb, mint −30°; Július: −2°-tól +20°-ig	500 mm. től felfelé, több mint 1000 mm. Majdnem kizárólag nyári csapadék	Gentiana spec. div., Oxygraphis glacialis, Primula spec. (biborvörös), Viola bicolor, Ranunculus altaicus, Koelleria cristata	Ovis poli Karelini, Capra sibirica, Otocorys spec. div., Accentor spec. div., Scolopax solitaria, Anser skorniakowi, Megaloperdix nigelli
VI	A hóhatártól egész a Khan-Tengri csúcsáig 7300 m.	A tartós hó területe	Firn- és jégmezők	?	Nyári csapadék	—	—

*) Közelítőleg

felé, *Kungei-Ala-tau*, míg a déli határláncznak árnyékos oldala látszik ide, tehát *Terszkei-Ala-tau*. A míg az előbbi hegyláncznak ezen neve helyett jobban elterjedt a *Transzilii-Ala-tau* elnevezés, addig ezt a második hegyláncot a legtöbb térkép *Terszkei-Ala-tau*-nak nevezi.

Az Isszyk-kul medencze keleti lapályának tengerszin feletti magassága körülbelül 2000 m. Ebben a magasságban az Alpokon már a törpefenyő vegetácziója kezdődik; itt azonban, körülbelül Róma földrajzi szélességében, de főképen Belső-Ázsia rendkívül forró napjárása és csodálatosan derült ege alatt, egészen mások a növényvilág életfeltételei, úgy, hogy a medencze síkságának nemcsak valóságos steppe-növényzete van, hanem azonkívül a földmívelésnek úgyszólván minden nemét is sikerrel lehet itt folytatni. A míg a mélyenfekvő síkságokon mesterséges öntözés nélkül úgyszólván lehetetlen a növényi tenyészet, addig itt a hegyekben már elég bőséges a csapadék arra, hogy meglehetősen dús növényzetet fejleszszen öntözés nélkül is. A csapadék eloszlásán kívül azonban a *napsütés* hatása van rendkívül erős befolyással a növényzet jellegzetes kifejlődésére. A hegyek oldalain ugyan e tekintetben rendszeres zónákat lehet megkülönböztetni, de ezeknek a zónáknak erős eltolódását tapasztaljuk a hegyoldalaknak világtájak felé való tájékozása szerint, melyek egyenesen a napsütés hatásának tudandók be.

Semmi sem jellemzőbb valamely vidék tájképére nézve, mint a tipusos vegetácziő, a mely azt fedi. Területünknek első felkutatói, Szemjonov és Szeverczov idejétől fogva 5, illetőleg 6 zónát különböztetünk a Tien-san hegyeinek vertikális irányú növény-fejlődésében, a melyek egymástól úgy klima, mint növényzet, valamint fauna tekintetében élesen különböznek.

A mellékelt táblázat ezeket a zónákat a két kitünő kutató adatainak alapján tünteti fel, megjegyezve, hogy kiegészítettem és átformáltam azt az újabb kutatások és a magam tapasztalatai szerint.

Természetes, hogy az efféle rendszerbe-foglalásnak csakis az lehet a czélja, hogy az állapotokról áttekintő képet szolgáltasson, a nélkül, hogy minden tekintetben és minden esetben teljes tökéletességre számítson. A körülményeket ugyanis még távolról sem ismerjük teljesen behatóan, de azonkívül van még egy tényező, a mit eddig még nem vettek kellőleg figyelembe, pedig, tapasztalataim szerint, a növényzet kifejlődésére rendkívül erős befolyása van, sőt talán nagyobb, mint a vertikális emelkedésnek.

Ez a tényező a *napsugárzás*, a mely Turkesztán csekély levegő-nedvességű klimája miatt rendkívül intenziv hatással működik.

A táblázat II., III. és IV. zónái ebben a tekintetben igen jellemző tüneményeket mutatnak, míg az V. zónában a napsugárzás hatása, a nagy abszolut magasság miatt, már csak abban nyilvánul, hogy egyáltalában tesz lehetővé még valami növényi tenyészetet, az I. zónában pedig a talaj-alakulás teljesen a perzselő napsugarak uralma alatt áll, azaz teljesen sivatagi képet ölt magára.

Kezdjük a harmadik régióval, a tűlevelű fák régiójával.[1] Ez Turkesztánnak legkellemesebb klimájú zónája, a melyet enyhe, nem nagyon szélsőséges hőmérsékletjárás, de különösen a csapadéknak az egész év folyamán való egyenletes eloszlása jellemez. Habár így igen kedvező a klima, még sem volt képes az erdő mindenütt beborítani a hegyoldalakat, hanem kizárólag csakis a keleti és északi lejtőkön találunk erdőséget, ott t. i., a hol a térszin kevéssé, vagy egyáltalában nincs kitéve a napsugarak intenziv hatásának.

Csak az egészen keskeny s északkelet felé nyíló, tehát jól beárnyékolt völgyeknek van mindkét oldala erdővel borítva, míg a szélesebb völgyeknek

98. kép. A Tien-san fenyveseinek jellemző elosztása.
Nyugat felé tekintő lejtő. Kelet felé tekintő lejtő.

csakis az árnyékos oldalán találunk erdőt, a mely a völgy fenekén, mintha késsel vágták volna el, határozott vonallal megszűnik, a mint azt a mellékelt 98. sz. képen láthatjuk. Ennek jobb oldalán látszik a sűrű erdőséggel borított keleti lejtő, míg balra, nyugot felé kopár, gyepes lejtők tekintenek. Az egyes, ezen lejtőn elszórt facsoportok bizonyítják, hogy a hegylejtőknek egészen jelentéktelen horpadásai is, ha csak kedvező hajlásúak, elég védelmet képesek nyujtani a talaj számára, hogy azon rögtön meginduljon az erdő kifejlődése.

Az erdőséget vertikális irányban éles határok között látjuk, mint a Tien-san végtelen hosszú lánczainak oldalán végig nyúló, tökéletesen horizon-

[1] A levegő nedvességéről, a csapadékról stb. bővebb adatokat itt mellőznöm kell.

tális, sötét csíkot, de éppen ilyen élesen van elhatárolva a lejtők keleti és nyugati elhajlása szerint is az erdőség, úgy, hogy pl., ha valahol párvonalos hegygerinczek nyúlnak É.—D. irányban,[1] akkor azoknak egyik oldala mindig erdős, a másik pedig fátlan, s három különböző helyről tekintve, három teljesen különböző tájkép tárul fel a szemlélő előtt.

Keletről tekintve, úgy látjuk, hogy az egész hegyrendszert egyetlen, összefüggő erdőség borítja, a fővölgytől kezdve egészen az erdő felső határáig. Ha azonban merőlegesen tekintünk a főgerincz irányára északnyugat vagy észak felől, akkor a széles erdős hegyhátak felett az északi oldalak erdőségei között a nyugat felé tekintő lejtők zöld rétségei tünnek fel. Legeredetibb azonban a kilátás *délnyugat* felől, mert innen az ember csak a kopár hegyoldalakat látja, míg arról sejtelme sem lehet, hogy nagy terjedelmű erdőségek fedik az ellenkező oldalakat, ha csak véletlenül a gerinczek felett ki nem bukkanik az utolsó fasor sötét vonala; mert a milyen éles az erdő határa a völgy ölén, ép oly élesen végződik a hegygerinczen is, úgy, hogy az utolsó szálfák fenn állnak épen a gerinczen. Mivel minden síkságot erősen megsüt a Nap, azért a szélesebb völgyfenéken csak akkor van erdőség, ha valamikép megfelelően be van árnyékolva.

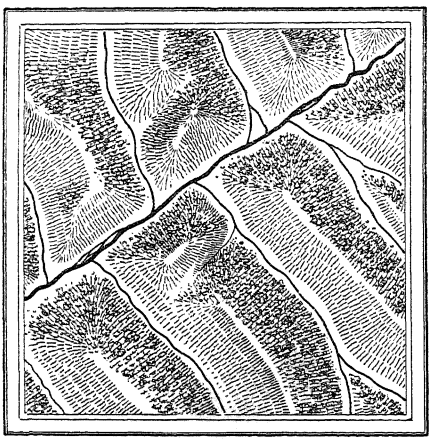

Orientálva:

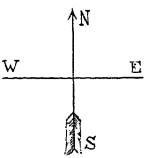

a Khán-Tengri-től nyugatra;

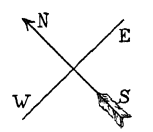

a Khán-Tengri-től keletre.

99. kép. Az erdőségek eloszlásának térképvázlata.

A mellékelt schematikus vázlat az erdőeloszlás ezen sajátságos alakulásának magyarázatát kisérli meg.[2]

Hasonló, ha nem is ilyen élesen kifejezett különbség mutatkozik a napsütés hatása alatt a II. és IV. zóna különféleképen fordult lejtői között,

[1] Az oldalgerincznek ezen elrendezése valósággal jellemző a Tien-san hegyrendszerére, megfelelően a főgerincz irányának, és pedig különösen jellemző amaz erodált dombvidékre nézve, mely az erdős vidék zömét képezi, nagyrészt harmadkori rétegekből áll, és, széles övként simulva a régibb kőzetből álló hegység lábához, annak sajátságosan kialakult előhegységét alkotja.

[2] Hangsúlyoznom kell, hogy a rajz merőben schematikus és nem készült valamely helyszini vázlatom nyomán. A valóságban a tipusos erdő-előhegység alakulása rendkívül szabályos, É.—D. irányban párvonalosan haladó gerinczekből álló. A vázlatban könnyebb megérthetés czéljából és a sokszorosításra való tekintetből, némileg változtatni kellett ezen egyszerű, túlszabályosnak látszó képen.

mert a míg az árnyékos oldalon gyakran üdébb, bujább növényzetet látunk, addig a napos oldal *élesen elválasztva* az előbbitől, túlnyomóan steppe-jellegű növényzettel van fedve. A kirgiz nyelvnek van alkalmas kifejezése erre az így keletkezett sajátságos tájékra, t. i. az ilyen vidéket úgy nevezi, hogy *kogälä* (*kok-ala*, zöld-foltos, zölden tarka), a mely kifejezést ép úgy alkalmazzák a füves foltokkal tarkázott sziklás térszinre, mint az olyan *hullámosan füves hegyoldalakra*, a melyeken a térszin legkisebb egyenetlenségei is azonnal feltünnek a napos és az árnyékos oldalak növényzetének különböző szinével. E szembeötlő szinkülönbözetek a térszin egyenetlenségeit oly világosan jelzik, mintha az a domborzat feltüntetése végett mesterségesen volna szinezve.

Ennek a két zónának jellemző növényzetét még kevésbbé engedi kifejlődni a Nap sugárzása azokban a völgyekben, a melyek valósággal síksággá szélesednek ki, s a hol a Nap sugarai teljes intenzitásukkal képesek melegíteni. Az ilyen völgysíkok mint a megfelelő hegylánczok szinklinális völgyei gyakoriak, s az ilyeneket a hideg télszaki viharok ellen megvédelmezik az északi hegylánczok, olyannyira, hogy rajtuk a téli időszak enyhébbnek látszik, mint az alacsony, de nyílt fekvésű alföld pusztáin. Az ilyen széles völgysíkokon tehát (Karkara-Kegen-medencze, az Isszyk-kul medenczéje, a felső Tekkesz-völgy, a Száry-dzsaszyn-völgy az erdőzóna felett stb.) a pusztai alakulat sokkal, 1000 méterrel magasabbra nyúlik fel a hegyek közé, mint az az illető magasságnak megfelelő izotermákból következnék. Éppen így tolódik el a IV. és az V. zóna növényzetének jellege is, úgy, hogy a belső Tien-san magas, 3000 méter fölé emelkedő plateauin még pompás havasi legelőket, sőt még némileg a steppe-növényzetre emlékeztető alakokat (Festuca-félék meg a Stipa több faja) is találhatunk. Mivel ezeken a területeken télen át hó nem esik, a nomád kirgizek téli legelőül szokták használni. Már a Karkara-síkság leírásában utaltam azokra a látszólagos anomáliákra, a melyek e viszonyok révén a florában és faunában nyilvánulnak, s még csak egy példára hivatkozom, a melyre éppen *Dzselán* felé való lovaglásom közben akadtam, s a melynek leírása egyszersmind alkalmul szolgálhat arra, hogy — ezeknek a Tien-san ismeretére nézve oly fontos különbségeknek az ecsetetelése után — ismét felvegyem elbeszélésem fonalát.

Przsevalszkból az út *Dzselán* felé egyenesen déli irányban keresztül vezet a várost környező kultivált földeken azokhoz a kopár, homokkő és konglomerát dombokhoz, a melyek széles övként az egész Terszkei-tau alját szegélyezik. Ezeknek a halmoknak a lábánál húzódnak végig az árkok, a melyek a művelés alá fogott területekre a szükséges vízmennyiséget vezetik. Az arikok mentén, valamint az általuk átnedvesített talajú területeken itt is, mint mindenhol Ázsiában, a növényzet sokkal dúsabb, mint a szomszédos, szárazan fekvő részeken.

Itt azonban, közvetetlenül a búzaföldek szomszédságában, az átnedvesedett arik-szélek mentén, a halmok észak felé néző lejtőit valóságos pázsittal

fedi a legszebb fehér *havasi gyopár*. Olyan keveredés ez, a melyet csakis a vidék szélsőséges klimájának tulajdoníthatunk!

Dzselánban való első látogatásom alkalmával valami KHODAI-KELDI (Isten megérkezett) nevezetű derék *mergen* (vadász) vezetett a környéken. Azonközben azonban elszegődött BORGHESE herczeghez dzsigitnek, s vele együtt július 11-én elhagyta Przsevalszkot.

Akkori házigazdáim, ODON és ALA-DZSAN (a tarka lélek) azonban még otthon voltak, s olyan szívesen fogadtak, hogy jurtomnak köztük való felállítása valóságos népünnepélyre adott alkalmat. A dzseláni festői mészkőkatlanban néhány élvezetes napot töltöttem el azzal, hogy bebarangoltam a *Türgen-ak-szu* és a *Kacska-szu* (szürke-víz) völgyei közé benyuló halomvidéknek imént leírt módon eloszlott erdőségeit. Przsevalszk felől a katlant néhány nem éppen jelentéktelen halom keríti, a melyek közül az egyik, a *Dzsaman-karagai* (rossz erdő) tetejéről kiválóan szép kilátás nyílik az Isszyk-kul medenczéjére s a Kacska-szu-bas (szürke-víz feje, vagy eredete) hallatlanul vad és összeszaggatott gránitcsoportjára. Ezek a komor, fekete sziklafalak s a közöttük lenyúló hatalmas glecser-nyelvek rendkívül vonzottak, úgy, hogy elhatároztam, hogy kitérek feléjük az itt mindenütt található kőszáli vad (Capra sibirica) üldözésére. Ezen tervem megvalósításába azonban egy újabb „tényező" is beleszólt, a melyről, vagy helyesebben: a kiről itt kell megemlékeznem.

Podgyászom szállítására egy termetes, jó külsejű kirgiz, valami ORUZ-BEK[1] (muszka úr) vállalkozott volt, a ki dolgát elvégezve, eltávozott. Néhány nap mulva azonban, mint vendég, újra megjelent az aulban, s ezentúl aztán minden kirándulásomon mint „önkénytes" vett részt. Otthon az aulban mindenféleképen segítségemre igyekezett lenni, a mellett egész kedélyesen éldegélt teámon és szívogatta czigarettáimat: egy szóval, rövid idő alatt valóságos jó barátok lettünk.

Este a jurtban az övé volt a szó, s annyi értelmességet tanusított utam czéljai tekintetében, hogy csakhamar szivesen bíztam magamat a derék legény vezetésére, a ki, a nélkül, hogy akármi módon is szolgálatomba állott volna, önkényt vállalkozott kalauzolásomra. A kirgizek kivétel nélkül szeretik az efféle önkénytes szolgálatot, mert utóvégre mégis némi kárpótlást kapnak érte, de főként, mivel kilátásuk van ezen a réven néhány kellemes, kalandos napot a *türe* társaságában tölteni, a hol ingyen teát, dohányt és czukrot élveznek.

ORUZ-BEK adta tehát azt a tanácsot, hogy ignoráljam én is a *Kacska-szu*-t, a Karakolnak ezt a jelentékeny iker-folyóját, ép úgy, mint a hogy térképeim ignorálják azt. (A folyó ugyanis egyetlen térképre sincs odarajzolva, s álta-

[1] A *bai* és *bek* kifejezések tulajdonképen annyit jelentenek, hogy *úr*. Egyszerűen a névhez csatolják őket, a nélkül, hogy ezzel valami rangfokozatot akarnának kifejezni. A kazakok majdnem kivétel nélkül a *bai* szót használják, míg a kirgizek vagy egyáltalában elhagyják mindkettőt, vagy pedig a *bek* szót alkalmazzák, a mely szerintük „daliásabb".

lában a térképek az egész Karakol-völgyrendszerrel olyan mostohán bánnak, hogy legnagyobb része a térszinnek csak mintegy jelezve van.) E helyett azért 18-án az ő és MIRON vezetése alatt átlovagoltam a *Karakol* völgybe, a hova aztán ELLY-BAI, ODON és ALA-DZSAN testvérek teherhordó ökrein, átszállította a jurtomat és podgyászomat.

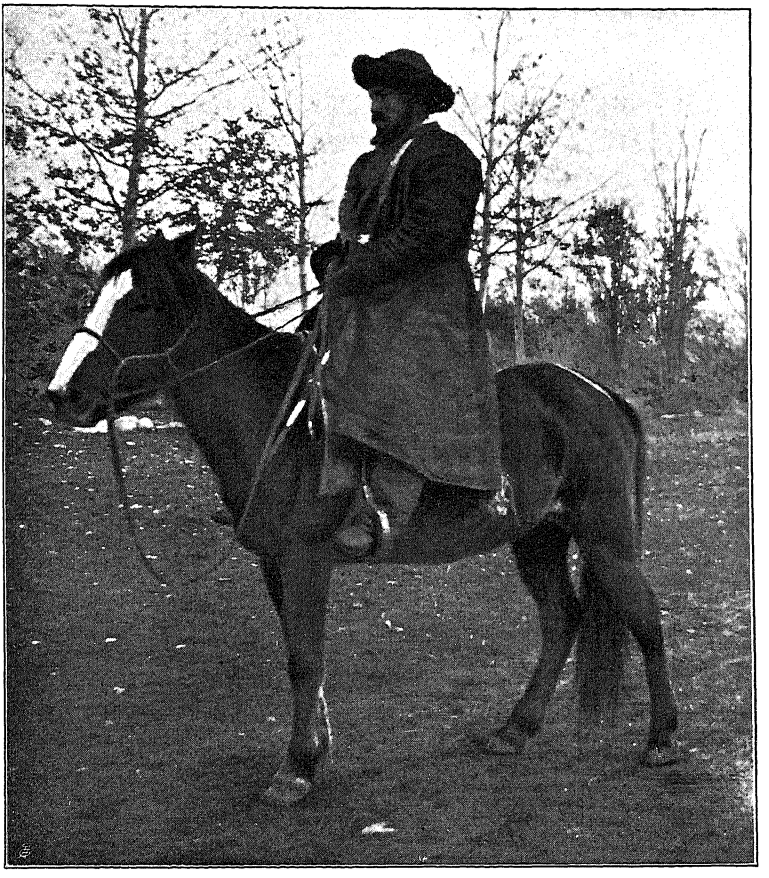

100. kép. Oruz-Bek.

A Karakol völgye mintegy 40 versztnyire nyúlik be a Terszkei-tauba, egészen annak főgerinczéhez, s ezen kiterjedéséből legalább is 30 versztnyi rész jut az erdős zónára. Mint minden igazi magas völgy a Tien-sanban, úgy ez is bővelkedik a legremekebb tájképi szépségekben.

Ezekbe a völgyekbe való bejárat rendesen nem sokat igér, éppen az említett halomsor miatt, a mely, alacsony fekvése mellett még konglomerátból levén, nagyon átereszti a vizet s ezért alig, vagy egyáltalában nincs erdőséggel borítva. Igazi pusztai növényzet fedi ezeket a halmokat, főként a

lábukon. A kerekded halmok össze-vissza vannak szabdalva száraz vízmosásokkal, oldalaikat pedig gömbölyű kavics fedi, néha több méter átmérőjű görgetegekkel váltakozva. Nagyon valószinűnek látszik, hogy ezt az anyagot rég eltünt jégárak szállították le, keresztül a másodlagos gerinczeken, egyenesen a főgerincz tömegeiről egészen ide, a hegyek lábához.

Azonban csakhamar belép az ember a hegyoldalak szálban álló kőzetei közé (legnagyobbrészt mész, itt-ott pala) s ezzel együtt az erdők régiójába.[1] Innen kezdve aztán folyton változnak a képek. Majd enyhébbek a lejtők, s a völgy szélesebb, a mikor a kelet felé néző lejtőn sűrű fenyves nyúlik le egészen a zúgó, tajtékzó patak partjára, míg a másik oldalon enyhe, bársonyos gyepszőnyeg festi üdezöldre a lejtőt. Majd összeszűkül a völgy, szakadékos lesz, s akkor még fenekét is ellepi az erdő, mindkét parton felkúszva a kopasz sziklák tátongó rései közt a hozzáférhetetlen, vad sziklabérczekig. A lovagló út majd a patak völgyét követi, majd felkapaszkodik a völgy oldalán a törmeléklejtőkre és sziklafokokra, míg lent a mélységben a kristálytiszta patak kékes-zöld vize szökellik a legömbölyödött, hófehér márványtömbökön, vagy a ledőlt faóriások korhadt tetemein át.

Az útnak jókora része sűrű, csendes erdőn vezet keresztül; majdnem a tövükig ágakkal borított, óriási, ősrégi törzsek a cziprushoz hasonlóan emelkednek egymás mellett, s a lovast illatos, hűs árnyék veszi körül — meseszerű bájjal, a napégette puszták fényözöne után. Egyszerre új, végtelen kedves kép tárul fel az utas előtt: kiszélesedik a völgy, s teljesen vízszintes, smaragdzöld rét terül el előttünk, a melyen az előbb még vadul rohanó patak egészen megszelidülve, számtalan kanyarulattal kényelmesen, lomhán kígyózik végig. Sötét erdők koszorúzzák ezt az idillikus részletet, míg messzebb a háttérben vadul ágaskodnak a merész palagerinczek fekete, csipkés bástyái, még hátrább pedig a gránit enyhébb, nyugodtabb, tömegesebb formái fürödnek hóval és jégmezőkkel váltakozva a derült ég meleg kékjében.

Ilyen helyet többet is találhatunk a Karakol völgyében, s általában jellemzők a Tien-san völgyeire nézve. Mindenütt ott keletkeznek, a hol valami hegyomlás, vagy régi moréna felduzzasztja a patakot kis tóvá. A törmelék aztán feltölti ezeket a tavakat, a kanyargós folyócska szépen elteregeti a magával hozott anyagot, úgy, hogy a tó helyén lassankint vízszintes síkság[2] keletkezik, a melyre már az árvíz sem igen csap ki. Lassan-lassan azután az egészet ellepi a havasi rét-flora csodálatosan szép smaragdzöld szőnyege. A Karakol felső völgyében van ilyen tó, fejlődésének legutolsó stádiumában, melyet a mellékelt fénynyomatú kép mutat be.

[1] Ezen leírás az Isszyk-kul-medencze déli határlánczaira jellemző. Tovább kelet felé, a Dzsergalan- és Tekkesz-völgyekben, éppen a konglomerát-előhegység díszlik dús erdőségek palástjával.

[2] Ezen, nagyrészt mocsaras, posványos völgysíkokat török, és abból átvéve, orosz nyelven is «*száz*»-nak hívják. A magyar «sár» szóban ugyancsak ennek a török «száz»-nak ugoros átalakítását találjuk.

Kora reggel, a mikorra az éjjeli fagy következtében a jégárak olvadó vizei nem szivárognak a völgybe alá, a tó nyirkos, finom iszappal fedett rétnek látszik. A nyári nap folyamán azonban felgyülemlik a víz, s a délutáni órákban már talán méternyi magasságban borítja a rétet, valóságos kis tengerszemet alkotva, melynek lefolyásán keresztül hatalmas vízeséssel zuhog alá a tejszinű, jéghideg glecservíznek feleslege. Három vagy négy ilyen helyen folyik keresztül a Karakol patak, mindenütt lerakva a finom glecser-iszapot, míg végre vize teljesen elveszti tejes homályosságát, s alsó folyásának pompás, kristálytiszta, kékes-zöld szinét veszi fel. A tó kitöltődésének előrehaladása szerint többé vagy kevésbbé mocsarasak ezek a völgysíkok, a szerint, a mint a mindennapi nyári árvíz ellepi őket, vagy nem. Minden egyes ilyen medencze után azonban meredek lépcsőn zuhan alá a patak, a tó hajdani gátjain keresztül. Az egyik-másik ilyen hely valóban leírhatatlanul szép. A patak rendetlenül egymásra zuhant szikladarabok összevisszaságán szilajon száguld alá, medrében keresztül-kasul feküsznek a ledöntött fatörzsek, a melyeket az ár sodrott magával; köröskörül a komor fenyves sűrű kerete sötétlik, felette mind vadabbul, mind vakmerőbben tornyosul a sziklák világa, míg leghátul a hófedte ormok ragyognak: olyan igazi alpesi vadon ez, a melynél regényesebbet, fenségesebbet nem is képzelhetünk, s a melynek még különös bájat kölcsönöz az egész vidék szűzies érintetlensége.

Igaz, hogy a nomádok keresztül járnak ezeken a völgyeken, hogy nyári legelőikhez jussanak, de azért alig lehet észrevenni a lovagló ösvényt, mert annak nyomait itt csakhamar elfedi az őseredetiségében pompázó természet szabad fejlődése. A hol a faóriások egyike kidől, az ott marad, míg el nem korhad, vagy a míg az ár el nem ragadja; ha leszakad a patak partja, akkor az ösvény messze felkerül a hegyoldalra; ha a völgy egyik oldalán sziklaomlás szakad le a víz partjáig, akkor az ösvény átgázol a patakon, s a másik oldalon keres nyomot: szóval, itt a *természet* a korlátlan úr, s az ember nyomorult alkotása, az igénytelen kis ösvény, mintegy félszegen, aggódva kerüli ki a helyet, a hol a vad uralkodó zabolátlanul szabadjára ereszti rettentő erőit.

Hét óra hosszat lovagoltunk a völgyön felfelé, s ez alatt a hosszú idő alatt nem fáradtam el a természet pompájának élvezetében. Ez első alkalommal valóban mélyen hatott rám ez a látvány, mert még ma is élénken emlékszem az útnak minden részletére, a tájkép minden zugára. De bár később ismételten megjártam ugyanezt a völgyet, s bár bőven volt alkalmam a Tien-san más ilyen, világtól elzárkózott erdős völgyeinek bámulatosan hasonló jellegét felismerni, sohasem vesztette el hatását reám nézve ez à bű-bájos őstermészet, sohasem zárkózhattam el annak vadregényessége elől, s azért ezeket a csendes, erdős völgyeket bátran állíthatom a legszebb, a leghíresebb alpesi tájképek sorába.

Csendes lovaglás közben szabadon szárnyaltak gondolataim, s önkénytelenül is az jutott eszembe, hogy miképen festene a Karakol völgye, ha

valami európai turista-út közelében nyílnék. A pompás, virágos „száz"-ok, a csendes, erdős hegyoldalak, a patak rohanó sellői, a porrá tört vízesések, a melyek majd az egyik, majd a másik oldalon zuhannak alá több száz méternyi magasból, eloszladozó fátyolt vonva az elrejtett völgyzug bérczfalaira; fenn a másodrendű lánczok sziklás gerinczei, a messze lenyúló, hatalmas jégárak, s a főgerincz büszke csúcsai: milyen tőke volna ez Európában, milyen kincs volna Svájczban? Képzeletben már láttam a pompás kis turista-utat végig húzódni a völgy ölén, láttam a csinos nyaralókat, villákat

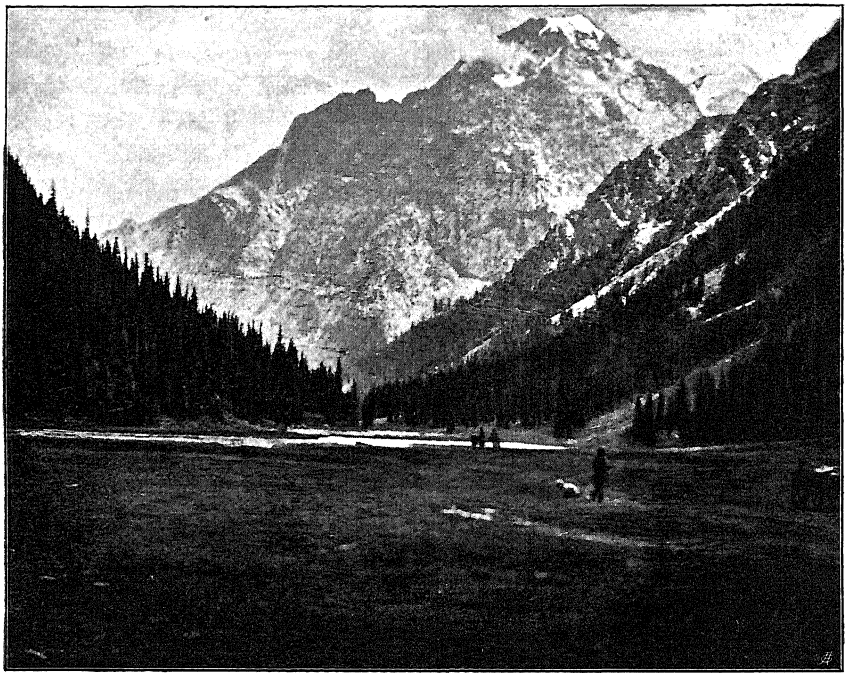

101. kép. „Száz" a Kazakol völgyében. (A mindkét parton erdős, alpin jellegű völgyek tipusa.)

szétszórva a lankás hegyoldalon, a virágos mezőkön, oda képzeltem a hegymászók seregét, a mint részint gyalog, részint kocsin tolonganak a magasan fekvő völgyfő felé, a hol a magas hegyi túrák s a kőszáli vad cserkészetének megkönnyítésére pompás szállodák s turista-házak épültek, — s megkönnyebbülten lélekzettem fel, hogy mindez csak álom, s egyedül ballagok két félvad kisérőmmel az érintetlen vadonban.

„A kihez az Úr igazán kegyelmes akar lenni, azt kiküldi a nagy világba!" De kétszeresen hálás lehet az, a kinek osztályrészül jutott az a szerencse, hogy szabadon, minden köteléktől függetlenül, egyedül kóborolhat az emberhangtalan, érintetlen ősvadon leírhatatlan bűbája között. Hogy emelkedik itt az ember keble, mily gyorsan ver a szive, a mint szabadon,

mint a sas magasan a levegőben, élvezheti a magánynak mérhetetlen gyönyörűségét.

Késő délután érkeztünk meg a felső völgyben levő aulhoz, a hol TOCHTO-KHODZSA-BAI-SZUKUR gazdag kirgiz jurtjában szálltunk meg, hogy kumisz és airan mellett ugyancsak sokáig várjunk saját sátram megérkezésére. Az út a völgyön felfelé többször keresztezi a patakot, de míg mi magunk minden nehézség nélkül gázoltunk át annak medrén, napközben, mint rendesen, annyira megdagadt a patak, hogy komolyan aggódni kezdtünk karavánunk hosszas kimaradása miatt, annál is inkább, mert szemünk előtt játszódott le egy jelenet, a mi ugyancsak óvatosságra intett bennünket. Az aul közelében a patak oly rohamosan sebes, hogy egyáltalában nem lehet rajta keresztül gázolni, s azért a kirgizek durva fatörzsekből néhány hidat tettek rajta keresztül. A növekedő árvíz mindjárt megérkezésünk után ezeket a hidakat félig elpusztította, s az emberek éppen buzgón dolgoztak helyreállításukon, a mikor az aul lovai — kanczák és egyéves csikók — itatóra lementek a patakra. Az egyik fiatal csikó, úgy látszik, nagyon is messze előre merészkedett, vagy megcsúszott, szóval, egyszerre csak azt láttuk, hogy az állat eltünik a hullámokban, s aztán mint valami parafadugót ragadja magával, ide-oda dobálva, a bőszült áramlás. A hidat javító férfiak kéznél voltak, s alig mulhatott el néhány másodpercz, míg az alig pár száz lépésnyire hurczolt állatot kifoghatták — de már későn volt; a rohanó áradat oly erősen vágta ide s oda, kövekhez és sziklákhoz a szegény párát, hogy holtan, teljesen összezúzott csontokkal húzták ki a partra.

Teherhordó ökreink csak a késő alkonyattal, de szerencsére minden baj nélkül érkeztek meg. Az egyiket csakugyan elsodorta az áramlás, de az emberek még jókor talpra tudták állítani. A késedelmet az okozta, hogy éppen ennek az állatnak a hátán voltak a nemeztakarók, a melyeket természetesen azonnal ki kellett teregetni, hogy megszáradjanak, mert amúgy vizesen ugyancsak erősen megterhelték volna az állatot. A podgyásznak, szerencsére, egyébként nem esett semmi baja.

A Karakol völgyén való lovaglás meggyőzött a vidék faunájának, különösen madárvilágának gazdagságáról, s azonnal hírnököt is küldtem SZITNYIKOV-ért és a két preparátor fiúért, hogy minden eszközükkel együtt azonnal jöjjenek utánam. Dzselánból mindennap beküldtem a zsákmány egy részét konzerválás végett, de itt, a hol a teliből lehetett meríteni, feltétlenül szükség volt a teljes preparatóriumra.

Az aulban lakott egy hivatásos vadász is, valami YTEMIR nevezetű, a kit közönségesen csak TEMIR-nek neveztek, s ez örömmel csatlakozott kirándulásaimhoz. A szerencsétlen ferghanai felkelés után ugyanis az egész Szemirjecsben lefegyverezték a benszülötteket, s csakis az *„ártalmatlan“* fegyvereket hagyták meg nekik, a mint egyik orosz hivatalnok tréfásan megjegyezte előttem. A mikor a hadsereghez behozták az új szerkezetű, kis

kaliberű ismétlő fegyvereket, akkor a régibb szerkezetű Berdán-puskákat nagylelkű módon osztották ki az orosz gyarmatosok között, úgy, hogy minden falunak 30—60 fegyver jutott ingyen; természetes, hogy ezeknek a fegyvereknek rohamos kelete volt a hegyi nomádok között, a kiknek határozott szenvedélye a vadászat, s a kik azért a *precziziós* fegyvereket igen nagyra becsülik. Így aztán részben vétel, részben csere útján nagy csomó berdanka jutott a kirgizek kezébe. Igaz, hogy az 1898. évi ferghanai felkelésnek semmi jelentőségét sem tulajdonítottak, de azért az orosz kormány nem tartotta tanácsosnak annyi ezer jó Berdán-fegyvert hagyni ép annak a népnek a kezében, a mely néhány évtizeddel azelőtt még a rablást és fosztogatást legkellemesebb időtöltésnek tartotta.

Habár ezek a nagy gyermekek, a kirgizek, kipcsakok és őzbegek, alapjában véve békés hajlamúak, és a mai állapotokkal tökéletesen meg vannak elégedve, azért nagyon könnyű őket egy kis felkelésre csábítani, tulajdonképen nem politikai okokból, hanem tisztán a sport s a kalandok kedveért. Saint Simon meghatározása, hogy „a bűntett időszerűtlen cselekvés", tökéletesen illik ennek a népnek a felfogásához, a mely minden simulékonysága mellett, még ma sem tudja megérteni, hogy most egyszerre miért lett „időszerűtlen" és tisztességtelen „iparüzemmé" a rablás és fosztogatás, meg a hajdan oly divatos fejvadászat.

Hogy tehát a „rossz" szomszédok" (a milyen különösen ezen a vidéken van elég) suttogásainak megnehezítsék a szerepét, elvették a benszülöttektől a *jobb* fegyvereket, első sorban pedig a hátultöltő puskákat, a mit minden nagyobb nehézség nélkül s elég alaposan végre lehetett hajtani. Ez az intézkedés ugyan valódi jótétemény volt a különösen Szemirjecsben aggodalmasan megcsökkent vadállományra nézve, de egyszersmint súlyos csapást mért arra a sok *mergen*-re, vagy hivatásos vadászra, a kik a vidéket lakják. Ezeket aztán a kormány azzal igyekezett kárpótolni, hogy a megbízhatóbbaknak, a kikért az aulok előljárói kezeskedhettek, fegyverengedélyt szolgáltatott ki, úgy, hogy mesterségüket folytathatták.

Temir-nek nem volt ilyen fegyverengedélye, s azért nyomorúságos elültöltő fegyverével csak igen gyarlón vadászgathatott; innen származott öröme, hogy a vadászataimon nemcsak kalauzolhatott, hanem azonfelül még az egyik puskámat büszkén hordozhatta, sőt használhatta is. *A kirgizek* ugyan leginkább az állatok húsáért vadásznak, de azért nemes sport gyanánt űzik a vadászatot, nem pedig nemtelen, vadászhoz nem illő eszközökkel. Kétségtelen, hogy ügyességüknél, valamint a vad és a természet minden csínjának-bínjának való ismeretüknél fogva, elsőrangú vadászoknak mondhatók, a kiket méltán össze lehet hasonlítani a régi jó idők amerikai indiánjaival, sőt, a mi a vadász-tisztességet illeti, okvetetlenül még azok elé is kell helyezni.

A Karakol felső völgyében még meglehetős gazdag a kőszáli vadállomány, hisz jurtomból többször láttam 30—40 darabból álló csapatokat a

pala vagy mészkő-sziklák éles gerinczein táplálékuk után járni, vagy pedig a napsütötte törmeléklejtőkön lomhán sütkérezni; sajnos azonban, éppen itt a hegység meglehetősen vad, s az erre a nemes vadra való vadászat hosszas és nem minden veszély nélkül való kirándulásokat kiván. Az igaz, hogy ennek legalább az a haszna is megvan, hogy a vadászt becsalogatja a hegység legrejtettebb zugaiba, s így áttekintést nyerhet annak szerkezetéről.

A Karakol völgyének fennebb említett hosszúsága az erdő-zónán keresztül már arra utal, hogy a Terszkei-tau nem lehet egyszerű, falszerűen felemelkedő hegyláncz, hanem hogy ennek a fejlett keresztvölgynek megfelelően, gazdagon tagozott lánczhegységnek kell lennie. Valóban a főgerinczből kiágazó másod- és harmadrangú gerinczek pompásan tagozott hegyrendszerré csoportosulnak, a melyben a szabályszerűen kifejlődött vonulatok nyergekké, élekké, csúcsokká és tömeges hegykúpokká emelkednek. Feltünő ennek a hegyvidéknek völgyrendszere, a mely azt a benyomást kelti, hogy a völgyek két periodusban járultak hozzá a felszini formák kialakításához. A míg ugyanis a mai fő vízerek mélyen bevágódott szakadékokban folynak, addig az egyes mellékgerinczeken jól kiképződött magasvölgyeket találunk, a melyek a fővölgyre majdnem függőlegesen, több száz méternyi magasságról egyszerre zuhannak le, s így adnak alkalmat az előbb említett fátyol-vízesések, porrá zúzott zuhatagok keletkezésére. Különösen a Karakol felső vízvidékén találkozunk gyakran ezzel a jelenséggel. A Karakol jelenleg két jégárpatakból ered, s aránylag kis eséssel szeli át azt a hajdani homlok-morénát, mely a forrás hatalmas czirkusz-völgyének fenekén terül el. Ezt a nagy czirkusz-völgyet 4—500 m. magasságú, majdnem függőleges-falú párkányzat veszi körül félköralakban, a mely felett mindenfelől másodlagos mellékfolyó-rendszerek vannak kifejlődve, rendes töbörökkel; ezek vagy szárazon vannak most, vagy pedig egészen tekintélyes patakokat bocsátanak a főfolyóba.

A míg tehát az ember a folyó völgyéből nem lát mást, mint a meredeken emelkedő sziklafalakat, a melyeket csak itt-ott szakít meg valami mellékpatak sekély völgyszurdoka, vagy egészen jelentéktelen eroziós-barázdája, — addig, feljutva a sziklapárkány peremére, hosszan elnyúló, keresztmetszetben többnyire U-alakú, lankás emelkedésű völgyeket látunk, a melyek a II. vagy III. rendű hegyágazatok gerinczei között húzódnak felfelé, s gyakran a legtökéletesebb czirkusz-völgyekben végződnek.

Ezeknek a völgyeknek széles, teknőszerű kivágása glacziális eredetre vall, s valóban még ma is itt-ott néhány rövid glecser-nyelv nyúlik beléjük, míg legnagyobb részükben ma már nincs jég, hanem vagy rétségek, vagy durva törmelék fedik őket. Azon a rövid úton, a mely az aul és a Karakol glecser-forrásai között van, s mely az 5—6 versztét nem haladja meg, a jobb part felett nem kevesebb, mint nyolcz ilyen magas völgyület van, a melyek közül három igen tekintélyes s több kilométernyi hosszú völgyrendszerré fejlődött ki. Ezekben a magas völgyekben és czirkuszokban van a kirgizek igazi

nyári legelője, de egyszersmind a *tau-tekke* (*Capra sibirica*) hazája is, a melynek tartózkodó helyeit a kar-mezők[1] sziklavadonjában találjuk meg. A vadászat legnemesebb módja, a cserkészet, ezeken a félelmetesen vad sziklatömegeken igen kevéssé jutalmazó, mert rendkívül nagy távolságokat kell a végtelen kerülő utak folytán legyőzni; sokkal jobb a vadat hajtatni, illetőleg beszorítani. Ennek a félénk és óvatos vadnak elegendő a sziklákon kapaszkodó embert a legnagyobb távolságból is megpillantania, hogy azonnal kereket oldjon s gyors futásban iramodjék, váltóját betartva, felfelé, a teljesen úttalan és hozzáférhetetlen legmagasabb gerinczek kősivatagjaira. Így tehát ez a vadászat igen egyszerűen végrehajtható. A vadászok lehetőleg látatlanul igyekeznek a vad *fölé* kerülni s elállani annak váltóit, míg egy-két hajtó jó nagyot kerülve a vad mögé, messziről lassan közeledik ahhoz, és így óvatosan tereli szokott váltóján felfelé. Ha hirtelen lepik meg a kőszáli vadat, akkor nem tartja be a váltóját, hanem szétriadva, a csapat mindegyik tagja külön-külön igyekszik minél gyorsabban a hozzáférhetetlen sziklaélekre menekülni, a miben roppant nagy segítségükre van csodálatosan kifejlődött hegymászó képességük. Láttam ilyen kőszáli vadat teljes nyugalommal, önkényt, minden megriasztás nélkül olyan sziklarészleteken mászkálni, a melyek, tapasztalataim szerint, a *zergére* nézve teljesen járhatatlanok volnának. Az állatnak ezt a mászó-képességét rendkívül elősegíti a lábainak mesés ruganyossága, a mely a legvakmerőbb ugrásokra teszi őt alkalmassá. Láttam egyszer messzelátómon ilyen csoport vadat, a mint reggeli legelőjéről pihenőre vonult. A nőstények és a gidák kecskemódjára játszottak, míg néhány idősebb, hosszúszakállú bak mogorván bandukolt utánuk. Néhány fiatal, 4—5 éves bak szintén utánozni akarta az öregeknek ezt a szögletes méltóságát, de fiatalos jókedvük minduntalan kizökkentette őket szerepükből: majd, mint a kecskebakok, tréfásan összetűztek egymással, majd a nyakuk erejét próbálgatták, birkózva egymással, majd pedig mindenféle czéltalan bakugrásokkal mulattattak, hogy mindjárt utána ismét egész komolyan visszaessenek előbbi méltóságos nyugalmukba.

Az egyik fiatal bak mereven és mozdulatlanul állt, mint a hogy a vén bakok órákhosszat tenni szokták, közvetetlenül egy körülbelül 7 méter magas, az állat gerinczmagasságát jó négyszeresével felülmúló, koczkaalakú sziklatömb lábánál. Egyszerre minden ok nélkül, mint valami gummi-labda, vagy mintha valami rúgó taszította volna felfelé, mind a négy lábával egyszerre, minden nekifutamodás vagy előkészület nélkül felszökött, s a következő pillanatban, mintha odavarázsolták volna, ott állt a szikla fokán, ismét mereven, méltóságosan és mozdulatlanul mint azelőtt, s csak megelégedetten nézegetett le előbbi álláspontjára, mintegy méregetve a magasságot.

[1] Kar-nak nevezzük egy alpesi mesterszó megtartásával a félköralakú, czirkuszos völgykatlanok bizonyos, jellemző tipusát. Az I. sz. Panoráma előterében nyúlik el ilyen jellegzetes „kar".

Ez a csodálatos rugalmasság és ugrásképesség valóban vonzóvá teszi ezt az igazán királyi vadat. Passzionátus vadászra nézve alig van pompásabb látvány, mint az a kép, a mikor a kőszáli vad csoportosan vonul a sziklafalakon és morénagátakon át, elül a vezető vén kecske, a mely minden lépést óvatosan, gondosan megvizsgál, mögötte az anyák gidáikkal, és a fiatalság gondtalan, játszadozó serege, míg messze hátul követik a csapatot a mogorva öreg bakok lengő szakállukkal, méternél hosszabb szarvaikat hanyagul hátravetve, mintha nehezükre esnék azok terhe.

Ha ilyenkor aztán lövés dördül el közéjük, hej! hogy riad szét a csapat! nincs sziklafal, a mely túlságosan meredek volna nekik, nincs törmelék, a melyen ugrani ne tudnának; mint a kilőtt nyíl, úgy rebbenek szét a barna alakok, minden fokon pillanatra megállva, hogy gyorsan megbecsüljék a teendő ugrás mélységét, s tízméteres szökellésekkel ugorva át a legsimább, legmeredekebb oldalakra. Mint mesebeli szörnyek serege, úgy rohan el előttünk az idegenszerű, bozontos, hosszúszarvú alakok falkája, néhány pillanat alatt lövéstávolon kívül vannak, csakhamar végleg el is tünnek, és az imént még oly élénk élettel bizsergő sziklavölgy ismét elhagyottan, a havasvilág komor csendjében terül el előttünk.

Feledhetetlen időket töltöttem így vadászgatva Karakol-basban, derék kirgizeimmel, Temir-rel és Oruz-bek-kel, a fáradhatatlan hajtóval, Kasim-bai-jal, s másokkal, ennek a remek szép hegységnek közepette. Habár a tájkép mindig változatos is volt, kirándulásaink lefolyása nagyjából mindig egyforma keretben mozgott. A Karakolvölgy fennebb leírt környező bástyájára rendesen lóháton kapaszkodtunk fel, s mivel akkor még nem voltam teljesen hozzászokva a Tien-san bérczein való lovagláshoz, őszintén beismerem, hogy az e közben nem ritkán előforduló elég kritikus helyzetek alkalmával nem egyszer még a lélekzetem is elállt, s különösen lefelé a meredek hegyoldalakon rendesen jobbnak találtam, lovamról leszállva, az utat gyalogszerrel megtenni. Természetes, hogy az ember csakhamar hozzászokik ezekhez a borzalmas lovaglásokhoz s teljesen eltompul irántuk, különösen pedig megtanulja becsülni azt a kellemes oldalukat, hogy a levegő nagyon is érezhető ritkasága mellett, lóháton a saját tüdejét kímélheti. Még maguk a kirgizek is, a kik pedig itt születtek, itt nevelkedtek fel, s a kik a mászásban és vakmerőségben vetekednek a legjobb alpesi hegymászókkal és zergevadászokkal, mászás közben kivétel nélkül kénytelenek minden 20—30 lépés után megállni, hogy lélekzetet vegyenek. A lélekzetvételnek ezt a nehézségét én persze még jobban éreztem, s csakhamar tapasztaltam, hogy aránytalanul hosszabb időre van szükségem valamely útnak a megtevésére, mint otthon, normális körülmények között. De ez volt aztán a terep magas fekvésének az egyedüli kellemetlen hatása is reám, mert az úgynevezett *hegyi betegség* úgy itt, mint a többi magas hegyi utamon tökéletesen megkímélt.

A helyett, hogy a vidék általános leírásába mélyednék, felkérem olvasómat, hogy kövessen az egyik-másik ilyen hegyi kirándulásra, s úgy ismerje meg a havasi világ pompáját színről-színre, egyes részleteiből.

Július 19-én a *Borbodoi* magasvölgybe tettem kirándulást. Éppen szemben az aullal, a meredek legelőn lovagoltunk fel zegzugos vonalban, út nélkül, csak itt-ott követve valami keskeny birkajárást, legalább 600 méter magasra, úgy, hogy a jurtok nemsokára csak mint fehér buczkák tüntek fel, oly meredeken alattunk, hogy a füstnyíláson át beleláttunk azok belsejébe. Végre elérjük a meredély tetejét, s odafenn félkör alakú, sima, lapos fenekű, gyeppel fedett völgy vezet be lassú emelkedéssel a mindkét oldalon meredeken emelkedő sziklafalak közé. A völgyben hátrahagyjuk a lovakat, mert valami régi moréna hatalmas sziklatömbjei elállják az utat. Keresztülmászunk a morénán, s egy darabig még előre hatolunk a majdnem egészen vízszintes kar-mezőn, valami régi jégár medrében, míg végre nekivágva a hegyoldalnak, törmeléken és kisebb sziklalépcsőkön át, feljutunk a sziklagerinczre, a mely éles és meredek, mint valami háztető, de alig 5—600 m. relativ magasságú.[1] Ez nehéz munka, s az erős napsütés következtében ugyancsak sűrűn hull rólunk a verejték, míg végre $2^1/_2$ óra alatt czélhoz érünk. De ha egyszer aztán reszkető térdekkel, össze-vissza horzsolt kezekkel, levegő után kapkodva s a száraz levegő daczára is csuromvizesen az izzadságtól, elértük a gerincz élét, a pompás kilátás kárpótol bennünket minden fáradságért, még akkor is, ha a vadászat maga eredménytelenül végződik, a mi, sajnos, nem éppen ritkán történik meg.

A Terszkei-tau gerincze éppen a Karakol forrásainak vidékén hegyes szögben délfelé visszaugrik, úgy, hogy a *Borbodoi*-ról tekintve, az embernek olyan kilátása van a hegylánczra, mintha annak szegmentális keresztmetszetét látná.

Nyugat felé, mélyen alattunk van a Karakol völgye, oldalvölgyeivel és vízeséseivel, mintha valami térkép volna előttünk kiterítve; messze lehet követni futását a sziklaszakadékok között, egész addig, a hol a hófedte sziklacsúcsok összevisszaságából két forrás-glecserje előrenyúlik. Éppen vele szemben emelkedik a Terszkei-tau főgerincze számtalan vad és megközelíthetetlen csúcscsal, sziklafokkal, hegyéllel és száz meg száz mindenféle nagyságú glecserrel, s ebből az összevisszaságból hatalmasan tornyosul fel az *Oguz-bas* (ökörfej) impozáns tömege, jég- és hóval fedett fekete sziklafalait legalább is 20,000 láb magasságra meresztve égnek, míg végső nyúlványai fenyegetőleg függenek közvetetlenül a völgy felett.

Az előtérben üresen és kopáran tátong a régi jégár-gyűjtő czirkuszvölgy, a melyen éppen keresztül jöttünk, míg a keskeny sziklaél tulsó oldalán,

[1] Sátorhelyem a Karakol-völgyében körülbelül az erdző-zóna felső határán, 3100 m. magasságban állott Aneroidmérésem szerint a Borbodoi gerincze mintegy 1300 m.-rel magasabban, tehát hozzávetőlegesen 4400 méternyire fekszik a tenger szine felett.

kelet felé, hasonló, második völgy nyílik, de ez az előbbinél jóval mélyebb. Észak felé a sziklagerincz felmeredő csoportjai zárják el a kilátást, a kelet felé levő völgyet pedig egészen körülölelik a sötét, szaggatott sziklaszirtek, a melyek miatt nem lehet messze kilátni. De a kőomlások és a törmelék-lejtők helyett, a melyek az innenső czirkusz-völgyet borítják, ebben a másik töbörben a sötét sziklakoszorú alatt tiszta, világos smaragdzöld-szinű tengerszem kissé tejes vize csillog, sima tükrével békésen húzódozva el a partjain itt-ott zöldelő pázsit-foltok között.

A 4—5 km. hosszú s valami 1—$1^1/_2$ km. széles tavat kifolyása előtt valami törmelékgát duzzasztja fel, s teljesen hozzáférhetetlennek látszik. A kirgizek biztosítottak róla, hogy a tóhoz sem a völgy felől, sem a szemben levő csipkés sziklagerinczről nem lehet hozzájutni, akárhogy szerettem volna is a gyönyörű zöld vizet közelebbről is megtekinteni. Hogy arról a meredek bástyáról, a melyen mi álltunk, még a tekke-vad sem tudna leszállni, azt magam is tökéletesen beláttam. Sőt az emberek még azt is állították, hogy egyetlenegy przsevalszki orosz vadász sem mászott még fel a Borbodoi nyergére, s én vagyok az első nem-kirgiz, vagyis az első *türe*, a ki egyáltalán a tavat látta: így keblemet a felfedező büszkesége dagasztotta. Nagyszabású felfedezések ma már csak különösen szerencsés utazónak jutnak osztályrészül, s a szerény természetvizsgáló, a ki a részleteket járja be, megelégedhetik a legkisebb, legigénytelenebb felfedezésekkel; ebben a bölcs tudatban szívemből örvendtem a kis, festői tónak, s mivel nem egészen érdektelen annak alakulása a hegység szerkezetére és annak tóképződményeire nézve, azért elhatároztam, hogy kiragadom a világtól elzárkózott ismeretlenség homályából s elkereszteltem *Ilona-tó*-nak...

Július 23-án reggel fél hatkor felfelé lovagoltunk a Karakol-völgyben s magunkkal vittük Temir-t és annak két hajtóját. Ezek egyike, a szegény kirgizek szokása szerint, hátas bikán, egy pompás, koromfekete állaton nyargalt, a melynek lépése alig volt lassúbb a mi lovainknál, s a mely, mint minden fajtestvére, rendkívül biztosan lépdelt még a legrosszabb helyeken is. Az aulon felül néhány versztnyi távolságban fekszik ama kitöltődéshez közelálló tó, a melyről már fennebb megemlékeztem, s a mely most a kora reggeli órákban kissé mocsaras rétnek látszott. A lovagló út a meredek völgyzáró gátat nagy kitéréssel kerüli meg a balparti lejtő oldalán, a mely függőlegesen leszakadó sziklafalak lábánál heverő törmelékkúpok és -lejtőkből áll. Az út ugyan nem nagy emelkedésű, de azért mintájául szolgálhat a kara-kirgiz lovagló utaknak; métermagas sziklatömbökre kell a lovaknak felkapaszkodniok, vagy pedig két szikla közt valósággal át kell préselődniök, úgy, hogy az embernek folyton arra kell vigyáznia, hogy a kengyelbe szorult lábait szét ne zúzassa.

Különösen kedves a törmelékkúpról való leszállás, mert az ösvény egyenesen neki megy a meredek lejtőről a Karakol tejszinű glecser-vizének, tehát úgyszólván egyetlen ugrással a bizonytalanságba vezet.

Ezért a kellemetlenségért kárpótol a Karakol két szép forrás-glecserének látványa, a melyeket tömeges gránittömb választ el egymástól. A két glecser-nyelv a főgerinczet borító hatalmas firn-mezőkről nyúlik le közvetetlenül, s körülbelül a legmélyebbre jutó glecserek, a melyeket a Tien-sanban láttam, mert alsó végük alig 3—400 méter magasságban van az erdő-öv felső határa felett. Itt hátrahagytuk a hajtókat, s a jobb part meredek, teraszszerű lépcsőkben emelkedő gyepes lejtőin haladtunk felfelé. Ezek a lejtők mintegy bele vannak vájva az éles, meredeken levágott pala-gerincz, meg egy egészen kopasz, koromfekete, sima oldalú, gránitos kőzetből álló tömb közé, s az egyetlen feljárót szolgáltatják czélunkhoz, a *Kara-Kuzak* kar-völgyülethez. A meredek lejtők majdnem egészen horizontális kis teraszokkal váltakoztak, melyeket mindig a legpompásabb havasi flóra borított, míg a faunát nagyobbszámú, élénk szinezetű havasi rozsdafark (Ruticilla erythrogastra) képviselte. Ezek a pompás kis „havasi virágoskertek" nagyon jó szolgálatot tettek arra, hogy kiemeljék a környező panoráma fenséges voltát, az idétlen nagy gránittömegeket, és a most már mélyen alattunk levő glecserpusztaságot. Végre nagyobb ilyen síkra érkeztünk. A mint a lejtő peremét elérve, hirtelen felbukkantunk ezen a nyugodalmas kis helyecskén, számos marmota riadt azon szét, nagyokat füttyentve, s bosszús morgással nyargalva szokott otromba mozdulataikkal biztos odúik felé. Azonban sajátságosan kómikus látványt nyujtott ebben a havasi magányban hat teve, a melyek legelőt keresve, egész eddig másztak fel. Még kirgizeim is jól mulattak rajta. A tevék pedig bámészkodva és mély megbotránkozással néztek reánk, hogy így zavarjuk csendes magányukat, s valósággal megvetéssel hánytorgatták kóczos, lottyadt púpjaikat, mintegy neheztelésük jeléül. Ennek a laposfenekű teknőnek a felső végét meredek moréna-torlasz zárta el, melynek aljában lovainkat el kellett hagynunk, hogy mintegy háromnegyed órai mászással keresztüljussunk a nem nagyon magas, de bizonyára egy teljes verszt szélességű gát össze-vissza hányt tömbjein.

Ennek a régi homlok- és oldal-morénának, a mit bizonyára valami igen tekintélyes jégár torlaszolt össze, rendkívül érdekes a felépítése, mert világosan tanusítja a vidék glecsereinek hajdani hatalmas kifejlődését.

A mint átkeltünk a tulajdonképeni homlok-morénán, beléptünk kirándulásunk czélpontjába, a *Kara-Kuzak* (fekete-omlás) félkör-alakú kar-völgyületébe. Ezt északról a hajtásra kiszemelt hegy meredek sziklafalai zárták el, melyekhez félkör alakjában a főgerincz többé már nem nagyon magasan fejünk felett függő havas ormai csatlakoztak, mint valami hatalmas czirkusz lépcsői. Innen terjedelmes firn-mezőkről két glecser nyelve nyúlott le a kar mélyébe, míg a főgerincz eljegesedett gránit szirtjei, messze északra előre rugaszkodva, a panoráma keretét majdnem teljesen körülzárták.

A kar-mezőnek feneke két meredek lépcsőben emelkedik fel, a melyeket nem szálban álló sziklák, hanem a ma már nem jelentékeny *felső* glecser

régi, hatalmas kiterjedésű morénái alkotnak, otthagyatva a jégár visszavonulása folytán. A legalsó kar-mező közepén, közel a nagyobbik alsó jégár végéhez, kis kerek tócsa húzódik meg a felszinre került fenék-moréna iszapjában, mint igazi kis jégári törmelék-tó „en miniature". Pompás, magasszárú primulák sötét amaranthus-vörös virágokkal, a mi kerti árvácskáinkhoz nagyon hasonló, sötét ibolyaszinű és sárga ibolyák (Viola tricolor), szövetkezve a havasi gyopár valami rövidszárú, vastagvirágú válfajával, élénkítik a különben már nagyon gyér növényzetet, a mely az észak felé fordult lejtőkön és a felső kar-mezőn már teljesen eltünik.

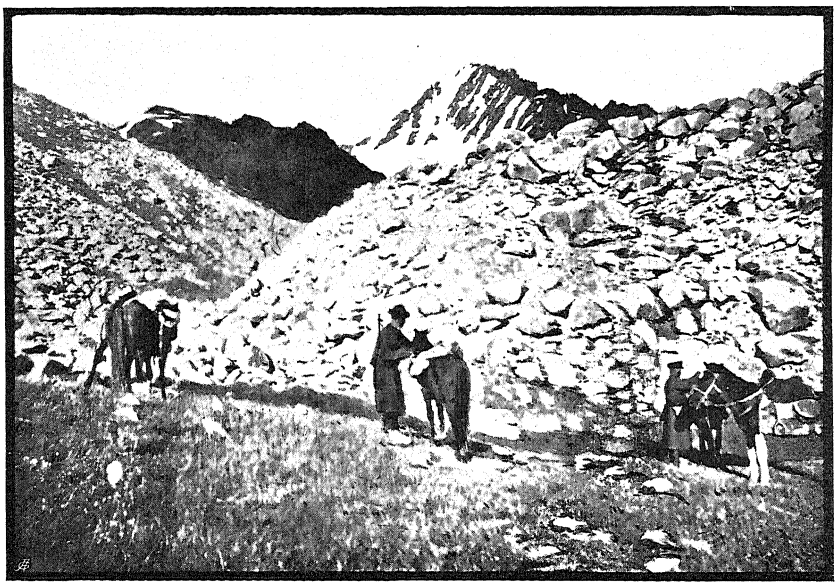

102. kép. Régi homlok-moréna a Kara-kuzak hajdani gleccser-völgyében.

A régi moréna kő-tömkelegében kerestünk alkalmas leshelyeket, s mivel a dolog természeténél fogva az ilyen hajtóvadászatok igen sok időt követelnek, alkalmam elég volt, hogy a pompás jégár-medenczét tanulmányozzam és fotografáljam, a mi ez esetben — mint a mellékelt II. és III. számú panoráma-felvétel bizonyítja — kivételesen elég jó eredményre vezetett. Rendkívül szép, derült meleg idő, $+23^0$ C volt, bár körülbelül 4500 méter magasságban[1] voltunk, a tenger szine felett. Ennek a nagy magasságnak hatása azonban abban mutatkozott, hogy hiányzott minden növényzet, s az egymásra hányt kövek minden résén tiszta, csupasz jég csillogott ki, bizo-

[1] Aneroidmérés nyomán. A szomszédos főgerincz élei átlag nem emelkedtek magassabbra álláspontunk fölé valami 200—300 méternél, úgy hogy a Terszkei-tau ***átlagos*** gerinczmagasságát ezen a vidéken körülbelül 4800 m.-re becsülhetjük.

nyítva, hogy itt az árnyékon a középhőmérséklet rendesen az olvadáspont alatt marad.

A vadászat leírásával nem akarom untatni olvasómat, csak azt említem fel, hogy Diana ezúttal kegyes volt hozzám, mert sikerült az első kőszáli vadat, és pedig három erős bakot elejtenem. Délczeg, hatalmas állatok voltak, majdnem 130 cm. vállmagassággal, súlyuk pedig 130 és 180 kg. között lehetett. Minden igaz vadász értheti tehát diadalmas örömömet, a melylyel zsákmányomhoz léptem, hogy azt közelebbről megtekintsem. Különösen a legerősebb bak, a mint ott feküdt egy kis hómező szélén, a moréna-torlasz vad kősziklái között, gyönyörű képet nyujtott a környező jégvilág komor hangulata keretében.

Kisérőim, Szitnyikov, Oruz-bek és Temir, csakhamar körülem gyültek, hogy örvendező felindulással beszéljék meg a sikerült vadászat minden részletét, s aztán hozzálássanak az állatok kizsigereléséhez és szétdarabolásához, a mit azonnal a helyszinén el kellett végeznünk, mert *ezen* a térszinen az elejtett vadat *egészben* leszállítani teljes lehetetlenség.

A míg ezzel el voltunk foglalva, kitört egyike ama rendes délutáni hózivataroknak, a melyek a nyári időben olyan jellemzők a Tien-san gerinczvidékein, hogy alig mult el nap, melyen a délutáni órákban bőrig ne áztam volna a nyár folyamán.

Félelmes gyorsasággal halmozódik ilyenkor a köd hatalmas, vészterhes felhőkké, szélrohamok zúgnak végig a sziklákon, fekete homályba borul minden, a kilátás elzárul, s villámlás és mennydörgés közt kezd szakandi a fagyos, aprószemű hó oly sűrűen, hogy néhány percz mulva ujjnyi vastagon fedi a földet. Természetesen a hőmérséklet is azonnal gyorsan hanyatlik; a míg az imént $+23^0$ C-t olvastam le, addig a hóförgeteg alatt $+4^0$ C.-t mutatott hőmérőm, úgy, hogy könnyű, átázott ruhánkban csak úgy vaczogott a fogunk, bár valami szikla alá menekültünk, és így legalább a leghevesebb szélrohamok és a hófuvás közvetetlen ereje ellen némileg védve voltunk. Az a kép, a mint négyen a sziklaüregben szorosan összebújva, dideregve bámultunk ki a tomboló förgetegbe, ugyancsak szánalomra méltó lehetett; hasonló alkalommal mindig sajnáltam, hogy az expedicziónak efféle különös kis jeleneteit nem lehet valamiképen a valóságnak megfelelően, teljes élethűséggel megörökíteni. Minden leírásnál jobban bizonyítanák az ilyen genre-képek, hogy mennyi humor rejlik többnyire a látszólagos fáradalmak mögött, s hogy mennyi valódi viszontagságon lehet könnyű szerrel átesni, ha az ember a dolgok kómikus oldalát helyesen képes felfogni. A hideg csakugyan majdnem tűrhetetlenné vált, s Szitnyikov egész ügyesen magára terítette az imént lenyúzott egyik baknak a bőrét, szőrével befelé, véres oldalával kifelé. A puha bőr természetesen jól odasimult a testéhez, s mi majd megfakadtunk a nevetéstől, olyan kómikusan festett ebben az állapotban a mi jó kozákunk: háttal ült felénk, s a rája tapadt fehér, csupasz és puha bőr úgy simult

termetéhez, mintha merőben mezítelen volna. Ha azután a hidegben csak úgy didergett a kozák, és az idomait sejtető nyers bőr kocsonyaszerűen remegett, rezgett rajta: a groteszk kép szinte illetlen szinezetet nyert.

Szerencsére, a Tien-sannak ezek a hóförgetegei nem tartanak soká, s alig két óra mulva, ámbár közben egyszer megint pocsékká áztunk, ez is elvonult. Az átázás azonban Turkesztánban nem sokat árt, mert a mint egyszer eláll az özön, azonnal megkezdi a párolgás az ő hatalmas munkáját. Alig $^3/_4$ órai erőltetett mászás után, míg lovainkhoz visszatértünk, megint teljesen szárazok és melegek voltunk: a zivatarnak minden nyoma eltünt, és mosolygó napsugár, tiszta, meleg levegő környeztek ismét.

Hazafelé való utunk közben ismét jó tréfát csináltak kirgizeim, a mi jellemzi az ő kedélyes humorukat. A Karakol tava ugyanis a glecser-vizek és az eső hatására szinültig telt meg, úgy, hogy a nyergeken *térdelnünk* kellett, ha nem akartunk egészen átázni. Ezt a praktikus módszert az ember azonban csak teljesen nyugodt vízben követheti, míg sebesebb árban ugyancsak elővigyázattal kell átkelni. Átkelésünk után az omladéklejtőre érkezve, Temir egyszerre megfordította a lovát, s egész nyugodtan mondta: „Most, bái, meg kell várnunk a hátas bikát, mert most rögtön nagy *tamasa* (ünnep, mulatság, látványosság) lesz!"

Némi távolságra jöttek mögöttünk a hajtók, és pedig most mindketten az egy bika hátán, mert az egyiknek a lova haza szökött, a kirgiz pedig, ha csak teheti, sohasem jár gyalogosan. A tóba belenyargalva, a két hórihorgas legény a bika hátán mind feljebb és feljebb huzkodta a lábát, mígnem az „icsigi" (kirgiz bőr-harisnya) mégis csak megmerült a vízben; majd a bika is elveszítette az egyensúlyt a kettős teher alatt, s elkezdett a legalább is méter mély vízben *úszni*, mire aztán a kirgizek jobbról és balról görcsösen kapaszkodtak a nyeregkápába, míg bő *csapan*-jaik, mint valami tavi rózsa óriási levelei, szétterültek a víz tükrén. Ez csakugyan kómikus látvány volt, de még jobban mulattam Temir és Oruz-bek eszeveszett jókedvén, a hogy a *tamasán* ujongtak. De maguk a mulatság tárgyai is, különösen a derék Kasim-bai, jóizűen kaczagtak saját kellemetlen helyzetükön. Ez a gyermekes humor nagyon jellemző vonása a kara-kirgizeknek, s a velük való érintkezés alkalmával igen szimpatikussá teszi ezt a jóravaló, eleven és kedélyes hegyi népet.

Az éppen most ecsetelt vadászkirándulás napján Przsevalszkból vészhír érkezett, a mely hirtelen megzavarta a havasi vadon csendes, idilli vadászéletét. Az egyik preparátor-fiút beküldtem volt a városba, hogy némi élelmiszert hozzon ki nekünk. Éppen nagy *tamasát* tartottunk jurtomban, nyárson sült kőszáli bak-pecsenyével és czukros teával, a mi a kirgizeknek valóságos csemege, a mikor a fiú visszaérkezett, még pedig azzal a hírrel, *hogy Oroszország és Khina közt kitört a háború, s hogy a szemirjecsi hadsereget mozgósítják*!

Újságot persze utunkon nem olvastunk, de egyébként sem hallottunk semmit valami komolyabb összeütközésről a szomszédos birodalommal, s így majd széttörtem a koponyámat, hogy csak némileg is elfogadható magyarázatát találjam a váratlan hírnek, a mely éppen itt a határszélen úgy talált bennünket, mint a derült égből lecsapó villám!

Azzal tisztában voltam, hogy azonnal vissza kell térnem Przsevalszkba biztos értesüléseket szerezni; de vajjon az események, a melyek Szemirjecs *általános mozgósításában* csúcsosodtak ki, nem lesznek-e végzetes következményűek az expedicziő további folyamatára nézve?

Nem valószinű-e, hogy minket *idegeneket* itt a határterületeken szabad mozgásunkban korlátozni fognak, sőt talán kénytelenek leszünk innen egyáltalában távozni?

A nap, a mely annyi pompás természeti élvezetet nyujtott s oly nagy vadászörömben részesített, rosszul végződött; komor gondolatok gyötörtek, s egyszerű nyugvóhelyemen, bármennyire ki is voltam merülve a nap fáradalmai következtében, nem igen jött álom a szememre. Izgalmas, gondtelt éjszakát töltöttem *karakol-bas*-i magányos sátramban.

103. kép. Első kőszáli bakom.

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

Ilona tó.

X. FEJEZET.

A KARA-KIRGIZEK KÖZÖTT.

Amikor július 24-én Przsevalszkba megérkeztem, az egész várost üresen, kihaltan találtam. Vasszilij, a preparátor-gyerek, csakugyan igazat mondott: a mozgósítást az egész kormányzóságban elrendelték, ide a telegrammot a legközelebbi telegráf-állomásról, *Tokmak*-ból hozta egy dzsigit, s 48 óra alatt az összes fegyverfogható férfiú bevonult, úgy, hogy a szó szoros értelmében csakis gyermekek és aggastyánok maradtak otthon.

Az egész mozgósítást, úgy látszik, rendkívül gyorsan és pontosan teljesítették. Hogy mennyire közreműködött mindenki erejéhez képest a dolog érdekében, azt ama telegramm továbbítása is szépen tanusítja, a mely a mozgósítási parancsot tartalmazta. Tokmak Przsevalszktól 300 versztnyire van, s ezt a távolságot a mozgósító rendelettel elküldött dzsigit *10 óra alatt* járta meg, persze váltott lovakkal, folytonos vágtatásban, agyonhajszolva a lovakat.

Ezt a dolgot ott a helyszinén elismeréssel fogadták ugyan, de semmi különös csodálkozni valót nem láttak benne. Itthon, lovas-társaságban, az epizód elbeszélését bizonyos kétséggel fogadták, pedig ez mindennapi dolog Turkesztánban, ama vasszervezetű dzsigitek szemében, a kik úgyszólván a ló hátán születtek, s a kiknek izomzata és tüdeje a leggyilkosabb fáradságok elviselésére is képes. A telegramm érkezte után a kerületi hivatal dzsigitjei szétszaladtak a világ minden tája felé, el a legrejtettebb völgyzugokba is, hogy a legénységet beszólítsák: ez pedig, az oroszokra annyira jellemző pontossággal, habozás nélkül engedelmeskedett a hívásnak. „*Nas gosszudar Imperátor,* a mi Urunk, a császár — parancsolt"! Ez elég, hogy a férfi felnyergelje lovát, magára vesse köpenyegét, s aztán „*proscsai!*" megszorítja nejének és gyermekeinek kezét s indul; hogy viszontlátják-e egymást valaha vagy sem, az mellékes: „a czár hívott!"

Másnap az embereket előfogatos kocsikkal *Szazánovka* faluba szállították, a tó északi partján, a hol a kerület gyűjtő-raktárai vannak. A mint hallottam, egyetlenegy ember sem hiányzott.

Szerencsére a többi hír kevésbbé aggasztóan hangzott, különösen igen megnyugtatott bennünket a kerületi elüljárónak az az értesítése, hogy nem üzenték meg a háborút, s a mozgósítás csakis preventiv óvóintézkedés. A khinai állapotról azonban SZÁTOFF úr sem tudott helyes képet szerezni; mivel azonban időközben telegrammok érkeztek a pekingi német nagykövet meggyilkoltatásáról s a boxerek kegyetlenkedéseiről, s mivel a szomszédos khinai tartományokból a különben rendesen érkezni szokott konzuli értesítések már napok óta késtek, azért elhatároztuk, hogy BORGHESE herczeg expedicziójáról értesíteni fogjuk a dolgokról, s óvni fogjuk attól, hogy tervét megvalósítva, khinai területre is átmenjen. SZÁTOFF úr szíves volt ahhoz a rövid értesítéshez, a melyben én közöltem BORGHESE herczeggel a khinai eseményeket, még saját véleményének rövid összegezését is csatolni, s aztán külön dzsigittel küldte üzenetünket az expediczió után a Khan-tengri vadon környékére. A mint később hallottam, ez a dzsigit is a szokott pontossággal teljesítette nehéz feladatát, rátalálva a herczeg karaván jára a Száry-dsasz mellékvizeinek vad, elhagyatott, magas-völgyeiben, s hiány nélkül kézbesítve annak leveleinket.

STUMMER dr. majdnem velem egyidejűleg érkezett vissza Przsevalszkba, s ugyancsak meg volt elégedve utazásával. Odamenet Vjernyibe, az ismert *Kurmekty*-hágón és az *Assza*-völgyön át ment, visszajövet azonban a kevéssé ismeretes *Kebin*-völgy hágóin, az *Almaty* és a *Koj-szu* (Juh-patak) hágókon át az Isszyk-kul északi partjára jutott, *Cselpan-ata* állomásra, a honnan PAVEL kozák kiséretében, postával tért haza Przsevalszkba.

Tekintettel a felső Karakolvölgy pompás látnivalóira, embereinket és az állatokat künn hagytam, csak STUMMER dr. és PAVEL lovait hoztam magammal, hogy a kellő értesülések beszerzése után azonnal ismét kiindulhassunk a remek gyűjtőhelyre. Három napot töltöttünk Przsevalszkban, hogy jegyzeteinket rendezzük és levelezésünket elintézzük, s július 28-án ismét kilovagoltunk együtt a szép völgybe, útközben, mint rendesen, gyűjtögetve s vadászgatva a pompás *Ibydorhynchá*-ra és a mindenütt sűrűn előforduló téglavörös Casarca-réczékre. Az előbbi galamb-nagyságú, szép kékes-szürke alapon fehér- és feketével tarkázott tollazatú szalonka-féle madár, hosszú, háromújjú, húsvörös gázlólábakkal; valósággal jellemző madara a hegyi patakok kavicsos mezőinek. Télen-nyáron állandóan itt lakik ez a kemény természetű madárfaj, ezeken a zord és barátságtalan tanyákon, melyekhez minden tekintetben alkalmazkodott. Akármilyen szép és feltünő is a madár tollazata, mégis a legtökéletesebben mimikrizálja a patak-kavics tarka szinezetét, úgy, hogy ugyancsak vigyázni kell ám, hogy az egyszer észrevett madarat szem elől ne téveszszük. A hol biztonságban hiszik magukat, ott nem nagyon félén-

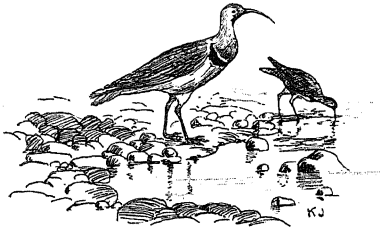

104. kép. Ibidorhyncha Struthersi.

kek, de a vadászt csakhamar felismerik, s aztán mindenféleképen igyekeznek a legügyesebb módon menekülni, különösen azzal, hogy a kavicszátonyokon lelapulnak, a hol védőszinezetükkel úgyszólván láthatatlanok lesznek és valósággal eltünnek. A Karakol-völgynek négy vagy öt kavics-mezején fészkelt egy-egy párja e szalonka-fajnak,[1] s innen szereztem több példányt gyűjteményünk számára, a többi között egy anyányi, de még teljesen ki nem tollasodott fiókát is, a mely élve jutott kezeim közé. Több napig tartogattam jurtomban élve s ugyancsak gyönyörködtem a madárka bizalmas, szelíd természetén; alig néhány óra alatt egészen neki bátorodott s félelem nélkül engedte magát simogatni, vagy megfogni, mi közben éppen úgy, mint etetés alkalmával, megelégedésének mindig hangos, fuvolaszószerű hangokkal adott kifejezést. Sajnos azonban, nagyon nehéz volt a kis helyes teremtés eltartása, hisz a patakból kellett mindig a számára puha férgeket (planáriákat) összegyűjtögetni, a miért is végre elhatároztuk, hogy világgá bocsátjuk; különösen a két fiatal preparátorgyerek sürgette ezt, mert az imént tanult mesterségüket semmikép sem akarták ezen a mindannyiunk kedveltjén kipróbálni.

Karakol-basban embereinket épen és egészségesen láttuk viszont. Távollétemben derekasan dolgoztak, s nemcsak a hátrahagyott tárgyakat hozták teljesen rendbe, hanem egész sorozat újabb zsákmányt is preparáltak, és pedig kifogástalanul. Természetesen nagy volt az öröm, a mikor megérkeztünk s alig győztük egymásnak elmesélni mondandóinkat; végre is a napot nagy „áldomással", valóságos *dasztarchán*-nal kellett befejeznünk.

Ha az ember heteken és hónapokon át csupán kirgizek között éli a puszták és a hegyvidék fesztelen életét, e közben „czivilizált" környezetében is legfeljebb a kozákok társaságára utalva, a kiknek életmódja édes-keveset különbözik a kara-kirgizekétől, utóljára maga is félig-meddig kirgizzé lesz, s legalább az anyagi élet terén teljesen alkalmazkodik a helyi körülményekhez.

A nomádok életmódja rendkívül egyszerű. A mint már említettem, a munka legnagyobb részét a gyöngébb nem végzi, míg a férfiak csak a legeltetés legfőbb felügyeletét gyakorolják, egyébként pedig meglehetősen haszontalanul élnek s idejük legfőbb részét sporttal és *chaber*-rel töltik. Ebben a tekintetben a mi életmódunk nagyon hasonlított a kirgizekéhez, a kiknek sohasem jutott eszökbe, hogy a tudományos tevékenységünknek valami produktiv hasznot tulajdonítsanak, hanem azt egyszerűen férfias mulatságnak, sportnak tekintették, melynek végleges czéljával, jó keleti szokás szerint, eszük-ágába sem jutott törődni. Így csakhamar összebarátkoztak velünk, mint egyáltalában szivesebben látják a vadászt és a kutató utazót akármilyen más *türé*-nél, a ki szolgálati ügyben, hivatalból utazik. A *chaber* az idegenek megérkezésének hírét azonnal széthordja, csakhamar a völgy minden auljában

[1] Nagyon kevéssé társas ez a madárfaj s egy-egy kavics-mezőn sohasem fészkel egynél több pár.

tudják, hogy mivel foglalkoznak azok, milyen rejtélyes munkálkodást fejtenek ki, s nemsokára az embert mindenütt úgy tekintik, mint jó ismerőst, valósággal, mint az aulnak benső tagját. Látogatók jönnek, mennek; majd a fegyvereket és a felszerelést csodálják meg, majd kis üzleteket próbálnak kötni, esetleg orvosi tanácsokat is kérnek, de leggyakrabban a jurt leghátsó zugában, szerényen lekuporodva, órákon át komolyan, szótlanul, kíváncsi gyermekszemekkel figyelik meg a *türe*, előttük érthetetlen, mindenféle ténykedését. Ha az ember valami aul vagy magányos jurt mellett elvetődik, természetes, hogy a szokásos vendéglátás szabályainak megfelelően betér egy korty airán- vagy kumiszra. A vendégszeretetnek igazi koronája azonban a *dasztarchán*,[1] és pedig húsétellel, a *kainagan-koj* vagy főtt birkahússal.

A kirgizek főtápláléka az erjedt tej, a meddig ebből csak futja. A gazdag *bai*-ok, a kiknek *tabun*-jai (ménesei) gyakran több száz lóból állanak (némelyiknek 3—4000 drb lova is van) az egész nyáron át úgyszólván kizárólag *kumisz*-szal[2] élnek.

Ennek a meglehetősen szeszes italnak a készítése a lehető legegyszerűbb. A kis csikókat az aul közelében visszatartják, sajátságos módon két sorban kikötve őket, úgy, hogy az állatoknak egymással szembe fordult fejét mindig egy hosszú kötélnek az ellenkező oldalán levő hurokba fűzik. A kirgizek felfogása szerint a fiatal csikóknak árt az erős mozgás, s azért életük első hónapjait majdnem teljes nyugalomban kell tölteniök. Az anyakanczák a helyi viszonyok szerint vagy teljes szabadságban, vagy pedig lovas csikósok őrizete alatt vannak éjjel-nappal a legelőn s maguktól, önkényt jönnek vissza reggel és este, anyai kötelességüknek eleget teendők, a szopós csikókhoz. De mielőtt ezekhez eresztenék a kanczákat, a kirgizek előbb őket is kikötik a hurkos kötélre (*dzsélé*), s tejük egy részét kifejik, mely munka kizárólag a férfiak ügykörébe tartozik. Egy-egy kancza fejése $^1/_4$—$^1/_2$ liter rendkívül édes, erősen aromatikus, kevés zsírtartalmú tejet szolgáltat, melyet nagy, rendesen tevegyomorból készült bőrkannákban, az úgynevezett *kőnüök*-ben fognak fel. A *kőnüök*-ök tartalmát egyszerűen átöntik egy piramisalakú, az embernél is magasabb, *szaba* vagy *szava* nevezetű bőrtömlőbe, melyben az erjedést az abban már évtizedek óta felhalmozódott erjesztő anyagok indítják meg. Az új *szaba-t* egyszerűen erős erjedésben levő kumiszszal teszik működésképessé.

Ha a kanczákat megfejték, akkor a szabadon bocsátott csikók is kivehetik részüket az anyatejből, mire aztán rövid ideig szabadon szaladgálhatnak, legelhetnek és az itatóra járhatnak. Egy kis idő mulva aztán megint a *dzsélé*-hez hurkolják őket, a kanczákat pedig kiverik a legelőre és az itatóhoz.

[1] Dasztarchán eredetileg annyit jelent, mint «abrosz» vagy «kézi kendő», mert vendégség alkalmával butorok hiányában, ilyen kis kendőket terítenek a vendég elé, s arra szolgálják fel az ételeket. Innen ment át a szó a «vendégség», «tor» megjelölésére.

[2] A kirgizek kiejtésével «kïmïssz».

A *szava*-ban a kanczatej egyszerűen savanyúvá erjedne, ha nyugodtan hagynák állni; hogy alkoholosan erjedjen, kavarni kell a tejet, a mely czélra minden szávából esetlen köpülő nyúlik ki, ú. n. *biskek*, a melylyel a folyadékot kavarják. A száva falának ezen ütögetéséből származó tompa hang igen jellemző zaj az aulok környékén nyáron, s minden kirgiz szeme felcsillanik,

105. kép. Kirgiz mardzsa (ORUZ-BEK felesége).

ha valami idegen aul felé közeledve, meghallja ezt a tompa pufogást, mert: *„mana dzsángï kïmïssz boláde“*, itt friss kumisz van!

A friss kumisz savanyú, erős szénsavtartalmú, pezsgő ital, kellemes frissítő ízzel, a melynek azonban a nem éppen jelentéktelen szesztartalma kábító hatású. E miatt mi európaiak útközben nem igen élvezhettük, mert különösen éhgyomorra fogyasztva, okvetetlenül tompa fejfájást okozott nékünk.

A többször említett *airan* a szegényebb kirgizeknek főtápláléka nyáron át; ez juh-, kecske- és tehéntejből, vagy néha mind a háromnak keverékéből készül, és pedig úgy, hogy a friss tejet nagy üstökben alaposan, egy-két óra hosszat forralják, s ezen szterilizálás után lassan lehűtve, megalvasztják. Erjesztőnek vagy régi, savanyú airánt, vagy egy darabka borjúgyomrot használnak. Ez a két ital a kirgizeknek majdnem kizárólagos nyári tápláléka, melyet, a mint már említém, ugyancsak hihetetlen mennyiségekben fogyasztanak. *Friss* tejet sem nyersen, sem forralva nem isznak, s a mi igazán különös, még a tartós természetű tejtermékeket sem ismerik. Csak az alföldi kazakok készítenek néha-néha valami *kurut* vagy *krut* nevezetű kemény, túró-féle sajtot, melyet ökölnyi darabokban szárítanak meg a napon, aztán télen vízben felolvasztva fogyasztanak el.

Télvíz idején azonban, a mikor megcsappannak a legelők, elapad a nyári tej-táplálék dús forrása is, s ekkor a jurt éléskamrául használt zugának, az *as-chaneh*-nek, üresen állnak a tartói. Ilyenkor aztán a nomádság a növényi táplálékra fanyarodik, a mit nyáron át egyáltalában nem evett. A tulajdonképeni kenyeret a kirgizek nem ismerik, sőt a megjelölésére használt szót (*nan*) is a perzsáktól (tadzsikoktól) vették kölcsön. Csak a gazdagok készítenek valami kovásztalan sütemény-félét, juhzsírból rántva ki a tésztát, mint a mi gazdasszonyaink a palacsintát, még pedig kétféle módon: a *tókacs* nagy, vékony palacsinta, a *boorszak* pedig kerek tésztarúd, a mit kis darabokra metélve sütnek meg. Ezek azonban inkább csak csemegék, vagy teasütemények, a melyeket nem tekinthetünk a köznép valóságos táplálékának. Rendes étkül szolgálnak a gabonafélék, részben tejjel (*szüt*), részben vízzel elkészítve, még pedig a kirgizeknél főként az árpa és búza, a kazakoknál pedig a köles (*tara*). A szemeket rendszerint előbb megpörkölik, ritkábban amúgy nyersen őrlik meg, a mire részben nagy famozsarakat (*szóku*), részben pedig egészen prehisztorikus külsejű, két kőből álló kézi malmokat (*dzsargildzsak*) használnak. Az így nyert darát, vagy lisztet (*iin*) sósvízben híg kásává főzik s csészékből iszszák. A *talkan*, pörkölt árpa, az *öptajt*, tejben főtt árpa, és a *szüzmé*, búza tejben, olyan ételek, a melyeket csak gazdagok élvezhetnek télen át, mert a szegényeknek ilyenkor kevés anyaállatukat kímélni kell, az árpa pedig egyáltalában ritka és drága. E helyett a szegényebb sorsúak majdnem kizárólagos téli táplálékát, a *dzarma*-t használják, a mi egyszerűen vízben főtt, megőrletett búzából áll.

A *hús* tehát, mint rendes táplálék, nem nagy szerepet játszik a kirgizek asztalán, habár mindegyik tenyésztett állatuknak megeszik a húsát, sőt még a tevehústól sem idegenkednek; rendes húsfogyasztásuk tehát — nem tekintve azon állatok húsát, melyek valami baleset folytán hullottak el — fölötte csekély, mert, a mint mondják, még a gazdag bái-ok sem vágnak le többet évenkint 3—4 lónál és 20—30 birkánál.

A kirgizeknek ez az egyszerűbbnél is szerényebbnek mondható táplálkozása rendes életmódjuk. Kivételesen azonban, a mikor valami vendég,

kunak megtiszteléséről van szó, hatalmas tort csapnak, s fényesen ülik meg a *dasztarchán*-t.

A kirgizeknek ez a lakomája elég eredeti s annál is inkább érdemli meg, hogy itt leírjam, mert nemcsak, hogy számtalanszor részem volt benne, hanem, mert a nomádság szokásait jellemző módon hozza nyilvánosságra.

A lakoma szinhelye mindig valami tágas, nagy, 5—6 khanátos jurt, a melynek közepén az elmaradhatatlan tűz lobog a füstnyilás alatt.

A jurtszerkezet tarkára mázolt léczezete, a díszesen szőtt *bô*-k (széles, tarka szalagok), a sokszinű, kacskaringós nemezdiszítmények és fali szőnyegek, az *oraulï-csík* rikító mintái hangulatos, színpompás keretet nyujtanak, a melynek hatását még növeli és kiegészíti néhány a földre borított nemeztakaró és élénk szinű kelet-turkesztáni szőnyeg. Az ajtóval szemben, a tűz mellett van a főhely, a *tür*, a hova a házigazda vezeti vendégét. A *tür* mögött, a jurt fala mellett vannak a ház kincsei felhalmozva: ezüsttel kivert nyergek, a *szava* hatalmas alkotmánya, tarkára festett bakokon izlésesen csoportositott nemez- és selyemtakarók meg vánkosok egész halmaza, végül pedig néhány fényes bádogláda vagy *szandïk*.

A házigazda gondosan vánkosokat és takarókat tereget vendégei számára a földet fedő nemeztakarókra, és az egész társaság guggoló vagy félig fekvő helyzetbe rendezkedik el a tűz körül. A fővendég, a *csong-türe*, vagy nagy úr, éppen szemben ül az ajtóval, a többi vendég mellette két oldalt; a háziúr, mint utolsó a félkörben, jobbról kuporog. Az asszonyokat, ha azok belépéskor véletlenül éppen a sátorban voltak, természetesen teljesen ignorálják; kivételnek csak akkor van helye, ha az ember a család régi ismerőse, a mely esetben a „*bai-bicse*“ vagy „uralkodó“ asszony meleg kézszorítást kap, a *kïmper*-eket, (vén asszonyokat) megkináljuk czigarettával, a többi nőt pedig futólagos bólintással üdvözöljük, a mit ezek azonban szerénységből rendesen nem viszonoznak.

A gazdag jurt berendezését még a következő dolgok egészítik ki: a *tür*-től balra tekintve csí-fonatokból összetákolt rekeszték van, a mely éléskamra, *as-chaneh* gyanánt szolgál, jobbra pedig könnyű függöny, a *tösögö* választ el egy kis fülkét, a mely a háziúr hálóhelye.

Mialatt a férfiak félkörben letelepedtek a tűz körül, s az első üdvözlések váltása után, dohányfüst mellett megindul a beszélgetés, az alatt az asszonyok még rövid ideig szorgoskodnak a jurtban. A falon függő, nagy tarka nemezből összevart és hosszú rojtokkal diszített tarisznyákból *(ajapak)* nagy khinai teás csészék kerülnek elő, az *as-chaneh*-ből pedig bőrtömlőben (*csanacs*) airant, vagy czifra tevegyomorból készült kulacsban *(kökur* vagy *bulkuk)* kumiszt hoznak elő, hogy a várakozás idejét megrövidítsék. Egyszersmind néhány *kungánt*, karcsú, izlésesen diszített bádogkannát[1] tesznek a tűzhöz,

[1] Ezeket sohasem készítik maguk a nomádok, hanem vagy orosz, vagy szárt iparczikkek.

tele vízzel, egyrészt a teafőzéshez, másrészt pedig, hogy az ebédhez meleg mosdóvíz álljon rendelkezésre.

Most következik aztán, hacsak az embert jóval előbb meg nem hívták s így minden elő nincs készítve, a nagy pillanat. Néhány suhancz ugyanis vastag, kövér s teljes erejéből rúgkapáló birkát hurczol elő, abból a vastagfarkú, durván gyapjas fajtából, a melyet egész Belső-Ázsiában majdnem kizárólag tenyésztenek s húsának jó íze miatt, különösen, ha kirgizek nevelése, széltiben dicsérnek. Büszkén mutatja a házigazda az állatot, s a vendég csakis az illem szabályaiban és a helyi szokásokban való jártasságát tanusítja, ha azt szakértelemmel végigtapogatva, megelégedését fejezi ki a hizottsága fokával. Különös csemegének tartják a „három anyás" bárányokat, vagyis azokat, a melyeket egész késő őszig nem bocsájtanak legelőre, hanem kizárólagosan csak anyatejjel hizlalnak. Ehhez természetesen nem elegendő az anyja maga, a mely egyedül nem győzné táplálni a felcseperedett kis szörnyeteget, hanem még néhány más anyaállatot is segítségére kell rendelni.

Bemutatás után az állatot ismét kiviszik, s aztán mohammedán ritus szerint levágják és azonnal feldarabolják.

Azokat a tisztelt olvasóimat, a kik nagyon kényesek, kérnem kell, hogy már most a következőket ne olvassák el. A tisztaságról és az illendőségről egészen más fogalma van a nomádoknak, mint az európai szalonok látogatóinak, s bizonyos idő kell hozzá, a míg az ember, megszokva a nomád élet furcsaságait, nemcsak, hogy utálat nélkül, hanem valóságos élvezettel vesz részt a *dasztarchánban*. És pedig kétszeres élvezettel: az ethnografuséval csakúgy, mint az éhes vendégével, gyönyörködve a tőről-metszett nomád szokásokban, és valósággal ínyeskedve a furcsán készült, de kitünő falatokban.

A míg odakünn a levágott birkát feldarabolják, azalatt valami szolga behozza az áldozat levágott fejét, négy lábát s azonkívül egy jókora darabot a has-bőrből, a melyet egyszerűen kinyestek s a melyen még a hosszú kóczos gyapjú is rajta van. Ezek a részek különös körömfaladékok, azért elkészítésük nagy vigyázatot kiván.

Ez abból áll, hogy a darabokat maga a háziúr megtisztitja és pedig pörkölléssel, mi közben az elszenesedett részleteket késsel gondosan vakargatja. A milyen kevéssé vonzó ez az eljárás így leírva, oly egyszerű az egész, s a darabok nemsokára teljesen tiszták és fényes fehérek. A míg a fejet és a lábakat megint kiküldik, addig a hasfedő kivágott darabja, a *tüztük*, mint a legfinomabb csemege, mindjárt ott helyben készül el, még pedig úgy, hogy hasított végű fapálczikán kifeszítik s folytonos tisztítás közben nyilt tüzön megsütik. Ha már minden gyapjú lepörkölődött és eltávolíttatott, s a hús kellemesen kezd pirulni, akkor óvatosan erős sóoldatot csöpögtetnek rá, melyet a *bai-bicse* már gondosan odakészített, s ezt addig folytatják, a míg a *tüztük*, a késsel való próbálgatás szerint, teljesen megpuhult és átsült.

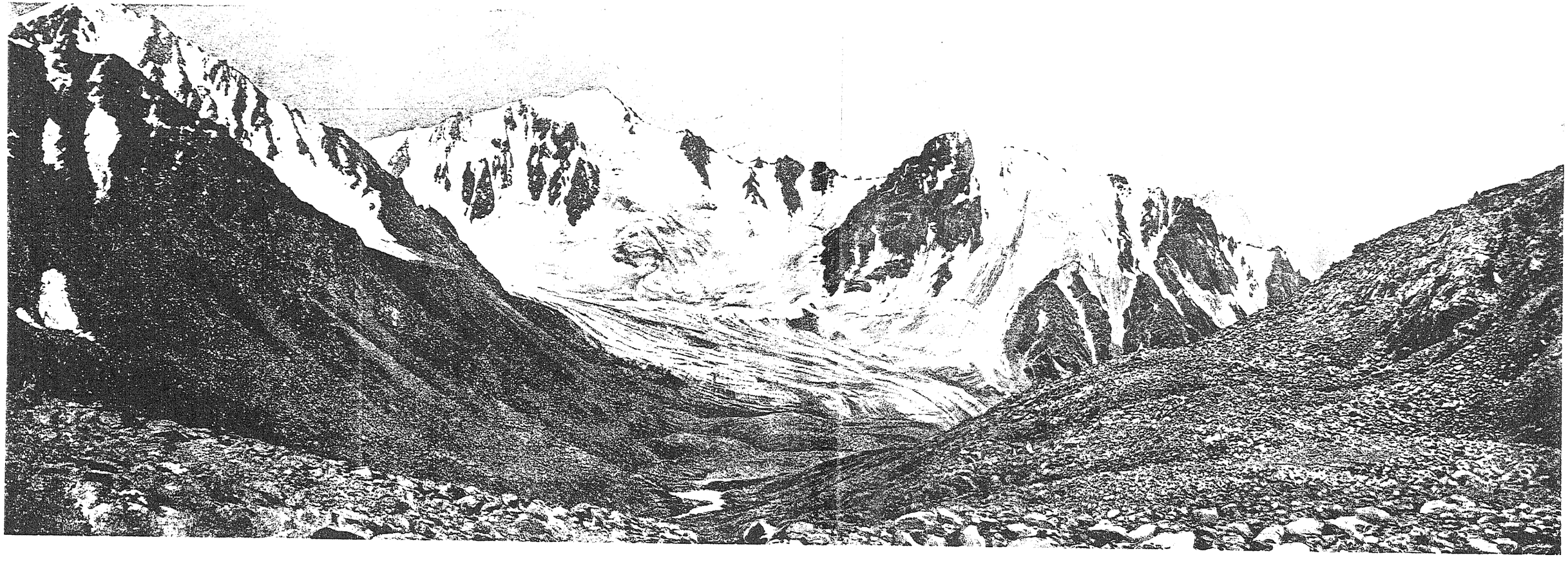

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

II. A Kara-Kuszak völgykatlan délnyugati része.

Ez a „pecsenye“ nagyon finom, zsírral átnőtt húsdarab, a mely igazán ízletes, és még akkor is valódi „inyes-falat“, ha az ember az egész, nem éppen épületes proczedurát végig nézte. A *tüztük*-öt aztán (természetesen puszta kézben) feldarabolják, és vagy csészékben, vagy fatányérokon *(tabak)* tálalják fel. Időközben elkészült a tea is, melyet a *csáj-doz*-ban, vagy réz teáskannában szolgálnak fel, úgy, hogy a *tüztük* és néhány csésze tea elfogyasztása jókora időköz kellemes eltöltésére alkalmas.

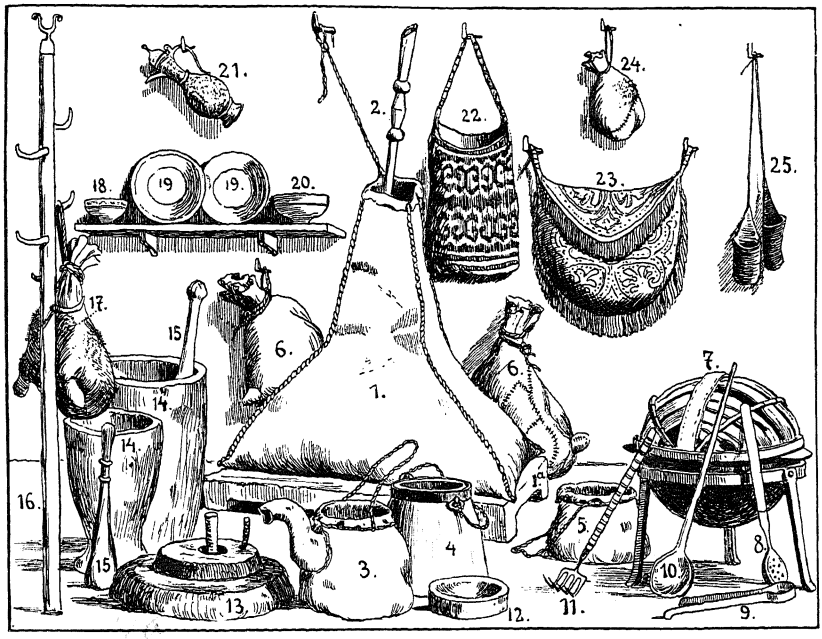

106. kép. Kirgiz házi eszközök. (Lásd a függeléket.)

1. Szava.	6. Csanacs.	11. Csengel.	16. Ala-bakan.	21. Csaj-doz (Kungan).
2. Biskek.	7. Kazanpak.	12. Tüpkucs.	17. Csanacs.	22. Tabak-szálgïcs.
3. Kőnüök.	8. Boorszak algacs.	13. Dzsargildzsak.	18. Csöücsök	23. Ajapak.
4. Cselek.	9. Kïcskacs.	14. Szóku.	19. Tabak.	24. Tulup.
5. Kőnüöcsök.	10. Kâsïk.	15. Szok bilek.	20. Ajak.	25. Tutkucs.

Ez alatt az asszonyok s az alsóbbrangú népség valamelyik másik jurtban puhára főzik a juhot, mert a kirgizek az elkészítésnek más módját nem ismerik. Az egész birkát, a mely pedig gyakran 30—40 kg. súlyú, feldarabolják, s óriási kazánban (*kazan*) minden egyéb fűszer nélkül, csak erősen megsózva, főzik meg, a mi két, sőt gyakran három óra hosszat tart. Az állat bőrén kívül *minden* része belekerül ebbe a kotyvalékba, még a feje, sőt szétdarabolt és sommásan tisztított belei is...

Végre közeledik az élvezet órája. A *bai-bicse*, a ki eddig a nagy fakanalat *(kâsïk)* kezelte, most nyakába akasztja a gyapotzsinóron függő, páros *tutkucs*-ot, vagyis praktikus nemez-keztyűt, a melylyel megfoghatja a kazán

izzó fülét, a nélkül, hogy megégetné vagy bekormozná a kezét, mert hát a *tisztaságra* is többet adnak ám, mint azt az ember felületes megfigyelés után gondolná! Nagy fakarikát, úgynevezett *tüpkucs*-ot raknak le a vendégek elé a földre, s erre állítják a gömbölyű fenekű, öntött-vas üstöt, gőzölgő tartalmával együtt. A *bai-bicse* ezután kezébe veszi a gereblyeforma vas *csengel*-t, a melynek éles karmaival az egyes húsdarabokat kihalászsza az üstből, s művésziesen helyezi el fatányérokon és teknőforma fatálczákon; a fej és a gyenge bordadarabok a különösen megtisztelt vendégnek jutnak. Végül aztán az egésznek a levét is, a mely a hosszú főzés folytán erős, koncentrált, rendkívül jóizű bouillonná vált, nagy facsöbörökbe *(ajak)* töltik, s vigan megindul a falatozás!)

A háziúr az illemszabályok szerint nem vehet részt az ebéden, miután neki kell a vendégeket kiszolgálnia. (Ezért aztán szegénynek nem is jut az egész ebédből több a maradéknál, illetőleg annál a pár falatnál, melyet bölcs előrelátással a bai-bicse tett félre számára!)

Ha az ebéd idegen *türe* tiszteletére készült, akkor ezt rendesen saját dzsigitje szolgálja ki, helyettesítve a házigazdát. Mi nekünk ebben a tekintetben jó dolgunk volt, mert Pavel és Oruz-bek szakférfiak voltak, a kik a dolgot tövéről-hegyére ismerték.

Egy pillanat alatt fölosztják a „tiszteletbeli" darabokat, mindenekelőtt a koponyáról leszedik a tokadarabokat, a nyelvet, a füleket és a szemüregek zsírrétegét, s ezeket a falatokat néhány borda, egy jókora szelet czombhús, a mellcsont és némi tiszta farok-zsír kiséretében egy *tabak*-ra (fatálra) rakva, a *türe* elé teszik. A maradékot szétosztják a többi vendég és „asztaltárs" között, a kik eléggé rangosak ahhoz, hogy ebben a megtiszteltetésben részesüljenek. Kését úgy is magával hordja mindenki, egyéb evőeszközre pedig szükség nincs: hisz ott van az ember tíz újja. Megindulhat tehát az egész vonalon a jóizű falatozás, melyet csak azzal szakít meg az ember, hogy kiűrítsen egy-egy csészével a forró levesből (*szörpa*), vagy pedig, hogy egy-egy darab húst belemártson az erősen megsózott, erre a czélra szolgáló lébe.

A háziúr még ebéd előtt vendégről-vendégre jár és a *kungán*-ból mindenkinek meleg vizet tölt a kezére, sőt tiszta kéztörlő kendőt is kínál (*szu-dzsóluk*)): tehát mégis van valami tisztasági érzékük. A mohón faló csoport, a sok zsírtól fénylő ábrázat és kéz, a hatalmas húsdarabok és csontok, a melyek lelkiismeretesen kézről-kézre járnak: mindez meglehetősen undorító, s alapos megszokás kell hozzá, hogy ilyen társaságban jól érezze magát az ember. Persze nem hiányzik a dologban a kómikum sem, eme áldott, csodatevő ír, mely az expedicziós élet annyi kellemetlenségén, kalandján szokott átsegíteni.

Így mindenekelőtt hozzá tartozik az előkelő tisztességtudáshoz, hogy a magasabbrangú az alacsonyabbat mindenféle jó falattal kínálja meg, sőt azt egyenesen a szájába is dugja. Ha az ember egy darab csontról a húst már félig lerágta,

akkor a maradékot jóakaratú „*me*!"-vel a házigazdának, vagy más rangos egyénnek nyujtja, a ki hálás szemforgatással rágicsál rajta tovább. Így némelyik darab valósággal kézről-kézre megy, mert időközben a szegényebb rokonság s a ház szolgaszemélyzete is szerényen besompolygott, s tiszteletteljesen meghúzódott a maga helyén, az ajtó táján, míg az asszonyok és gyermekek külön kis csoportban bújnak össze baloldalt az *as-chaneh* mellett.

Az előbbiek rendesen csak a lerágott csontokat kapják meg, második vagy harmadik kézből, a melyeket aztán teljesen letisztítanak, sőt magát a csontot is feltörik, hogy a velőjét kiszürcsölgessék. Anyagilag valamivel jobb dolguk van az asszonyoknak, mert ezeknek — ép úgy, mint a mi vadászreggelinken a kutyáknak — néha-néha valami jobb falatot dobnak oda, a mit ők aztán lehetőleg elrejtőzve költenek el.

Ezek a „megtisztelések" nagyon sok mulatságot okoztak nekünk, s nem egy jó, zsírtól csepegő falatot tömtünk vendéglátó gazdáink nagyra tátott szájába, a legleereszkedőbb „me!" szócska kiséretében; kényesebb azonban a dolog, ha a házigazda maga is *ak-szïjak* (fehér-csont), azaz magas származású úr, mert akkor a nyárs kéthegyűvé lesz! Szerencsére, Oruz-bek dzsigitem elég jól ismerte már az európai szokásokat, hogy mindkét alkalommal, a mikor a *viszonosság* veszélye fenyegetett, meg tudott a kölcsöntől kimélni.

Mint minden keleti, úgy a kirgiz is a kapott falattal való megelégedésének hangos böffentéssel ad kifejezést, s minden „*me!*" után kétszer, vagy háromszor hangzik fel ez a hálafohász a legmélyebb — mondjuk — lélekből, úgy, hogy az európai igazán rosszul lesz tőle.

Meglepő rövid idő alatt eltünik az egész birka; 7—8 ember alig 10 percz alatt elbánik vele; de a kirgizek még sokkal többre képesek, s általános szabálynak tekintik, hogy a felnőtt ember egymagában végire tud járni egy egész birkának. Jonoff tábornok mesélte, hogy Ferghanában több hétig vadászott kirgizekkel, s három benszülött vendége, a fejedelmi vérből származott Machmud-bek és annak két rokona, valósággal három birkát ettek meg naponkint három étkezés alkalmával, úgy, hogy naponkint és fejenkint egy-egy birkát kellett szolgáltatnia. Természetes, hogy ugyanezek az emberek aztán a legnehezebb megerőltetések között, heteken át képesek naponta néhány korty kumiszszal, egy csésze *dzarmával*, vagy egy marék pörkölt árpával egész pompásan megélni.

A ebéd befejezését mindig a *bes-parmak* képezi, a mit a félretett gerinczvégi zsírból s némi czomb-húsból készítenek, úgy, hogy ezeket éles késsel finoman összevagdalják, fatányérban összekeverik, s levessel (*szörpa*) felereszt ve, sűrű péppé habarják, melyből aztán puszta kézzel kerek gombóczokat gyúrnak s ezeket roppant élvezettel, szörpölve és csemcsegve nyelik el. *Bes-parmak* (öt ujj) a neve ennek, mert különös kézfogás kell hozzá, hogy a ragadós tömeget fésűszerűen állított ujjakkal, egyik kézből a másikra kenegetve, nagy ügyesen gombóczczá gyúrják.

Természetes, hogy a „me!“ itt sem hiányzik, s *különösen nagy megtiszteltetés* számba megy, ha az ember félig kiszürcsölve a lét valamely jókora gombóczból, azt úgy dugja szomszédjának a szájába...

De vessünk kiméletesen fátyolt a kirgiz illem-kódex őseredetű szabályaira, s csak akkor térjünk ismét vissza a vendégség szinhelyére, a mikor a dasztarchán már végét éri.

Ismét körülhordták a kungánt, s minden vendég újból megmosta és letörölte kezét; csak egészen a háttérben, az ajtó mellett guggol még valami „fekete csontú“, rongyos telhetetlen, fényesre rágott csontot forgatva a kezében, s keresgélve, nem sikerülne-e még azon valami húsfoszlányt felfedeznie. A nők csoportja még csendes suttogással, szorongva gubbaszkodik a helyén, s hozzájuk simulva ülnek vagy állnak az illemtudó gyerekek, rendesen igen is tisztességes számmal, kis fekete kezükben egyetlen játékszerükkel, a fehérlő birkacsonttal. Jóllakottan és megelégedetten ülnek a férfiak az újból felszolgált tea mellett, csak hangos, mély „Ja allah“ sóhajokat hallatva az emésztés ünnepélyesen csendes aktusa alatt.

Elérkezett a pillanat, hogy a *dasztarchán*-ból igazi *tamasa* legyen, a mire elég a *türe* egyetlen szava is. Czigarettát, czukrot és kenyeret, a mit a kirgizek rendkívül szeretnek, mindig lehet osztogatni, s már említettem, hogy ilyenkor milyen figyelemben kell részesíteni a nőket, különösen a *kimpereket* (matrónákat) és a gyerekeket. A kirgizség életvidám, mulatni szerető, különösen pedig a zenéért rajongó nép, s a mint kezd engedni a „hivatalos“ tartózkodás, különösen pedig, ha a vendéglátással kapcsolatos etiketteskedésnek vége szakad, bizonyosan elősompolyog egyik vagy másik kobzos, csak a vendég felszólítását várva, hogy zenéljen és énekeljen.

Az alföldi kazakoknak külön kobzosaik (*ákïn*) vannak, a kik aulról-aulra járva, éneklik a régi hősökről szóló balladákat s apróbb szerelmi dalokat háromhúros hangszerük, a *komïz* vagy *kobïz* (koboz) kiséretével. A kirgizek közt nincs hivatásos *ákïn*, de majdnem minden férfi tud játszani a *komïz*-on, a *kijak*-on (kezdetleges hegedű), vagy a *csór*-on, (fuvolán), míg az asszonyok a *temir-komïz*-t (doromb, szóról-szóra: „vas koboz“) kezelik, úgy, hogy ritka az aul, melyben a zeneszót teljesen nélkülözni kellene.

Ha tehát a *türe* kérésére, vagy akármely más okból a dasztarchán kinyúlik *tamasa*-vá, azaz igazi „mulatsággá“, csakhamar ártatlan jókedv szólal meg a tágas, szingazdag jurtban; ének és zene, tréfás kaczaj tölti meg a sátrat, az asszonyok és gyermekek is elhagyják lassankint tartózkodásukat és résztvesznek — sokszor vezető szereppel — a mulatozásban, úgy, hogy a tamasa valóban feltárja a szemlélő előtt ennek a kedélyes, szimpatikus és mindig szerény népnek belső életét.

Karakol-basban első tartózkodásom idejétől fogva ismerős voltam, s így most másodszor annál szabadabban érintkeztünk az aul előkelőségeivel, nemcsak megérkezésünk napján, a melyet, mint említém, az összes kirgizek

meghívásával rendezett „*koj-kainagan*"-nal[1] ünnepeltünk meg, hanem a következő napokon is, a melyeket vadászattal és gyűjtögetéssel töltöttünk a havasvilág e remek szép, csöndes zugában.

Természetes, hogy mindamellett apróbb surlódásokra is került a sor, így pl. mindjárt az első nap, a miatt, hogy az elly-bas embereinknek igen kicsiny jurtot adott; az ilyen kis inczidenseknek azonban sohasem volt komolyabb következménye, és rendesen tamasával, tréfálkozás és kaczagás közt oldottuk meg a kérdést, mint az említett jurt-esetben is, melynek lefolyása a következő volt.

A mikor kijelentettük, hogy a rendelkezésünkre bocsátott jurt nagyon is kicsiny 8 emberünknek, a sztarsina és TOCHTO-HODZSAH-BAI-SZUKUR bai persze mindjárt, az általános szokásnak megfelelően, a legszegényebb aullakónak, éppen a mi derék TEMIR vadászunknak a jurtját akarta elénk parancsolni. A vadásztól azonban megtudtuk, hogy az elly-bas maga is történetesen valami kis jurtban lakik, rendes nagy sátrát pedig csak lustaságból nem állította fel. Erre természetesen azonnal kiadtuk a parancsot, hogy most használt jurtját azonnal engedje át nekünk, maga pedig segítsen magán, a hogy tud. A meglepetés első pillanata után maga a jó TOCHTO-HODZSAH nevetett legjobban arczátlanságán, s aztán ő volt az első, a ki az átköltözésben segédkezett. Ez utóbbi tudniillik éppen olyan egyszerű, mint kómikus módon történt, úgy, hogy a kész jurtot belülről egy csomó férfiú megragadta, felemelte, s egyszerűen átvitte a rendeltetése helyére. Mivel a jurt belsejében levő férfiakat e közben nem lehet látni, a látszólag önerejéből tovamozgó jurt azt a benyomást kelti, mintha valami óriási, idomtalan teknősbéka másznék előre.

Augusztus 2-áig maradtunk Karakol-basban, s újból bejártuk az előbbi fejezetben leírt *Borbodoi*, *Ta-tugut* és *Kara-kuzak* kar-völgyeket, mi közben ismét bőséges alkalmunk nyilt az úgynevezett lovagló utak térszini nehézségei, s a vadászat és a gyűjtés fáradalmai körül szerzett tapasztalataink fokozatos szaporítására. Az időjárás második tartózkodásunk ideje alatt jobb, vagy legalább melegebb volt, mint az első kirándulásomnál, a mikor kilencz napon át a hideg miatt éjjel-nappal rajtam maradt a ruha. A levegő hőmérséklete most is 23^0-30^0 C-t[2] mutatott, míg a napon $50-60^0$ C meleg volt. Napnyugta után közvetetlenül, ép úgy, mint mindjárt a mindennapos hegyi zivatarok után, rögtön lesülyedt a hőmérséklet $+4^0-5^0$ C-ra. Ehhez a heves hőmérséklet-ingadozáshoz, úgy, mint a gerinczeken tomboló hózivatarokhoz, természetesen az izzó kavicspusztákon elkényesedett testünknek először hozzá kellett szoknia, a mi nem járt minden kellemetlenség nélkül.

[1] Főtt juh.

[2] Igazi inszolácziós hőmérők hiányában a napsugárzást nem tudtam másként mérni, mint közönséges lendítő hőmérővel, a melyet egyszerűen kitettem a napra. Természetes, hogy az így nyert értékek kisebbek a valóságnál.

Általában az ezekkel a vadászkirándulásokkal járó életmód meglehetősen fárasztónak mondható. Reggel 5 és $^1/_2$7 közt, a napi programm időbeosztása szerint, teát ittunk, még pedig a nem éppen utánzásra méltó orosz szokás szerint, tekintélyes adagokban; aztán következett a 10—12 óráig tartó fárasztó napi kirándulás a maga kedves változatosságaival: hosszú lovaglással, megfeszített hegymászással, végtelennek tünő, feszült figyelem közt töltött várakozással; csak otthon az aulban, gyakran későn alkonyat után, 8—9 óra tájban jutottunk a nap fő étkezéséhez, a mi sokszor nem állt másból, mint néhány csésze tejből, kenyérből, vagy kétszersültből. Az Európából hozott finom konzervek, mint rendesen, úgy itt is felmondták a szolgálatot. Akármilyen jók is ezek a dolgok, huzamosabb élvezet után émelygőssé válnak, s az ember csakhamar inkább megelégszik a legszerényebb pohár airánnal, csak hogy a konzervált hús unalmas ízétől meneküljön. Most azonban, hogy mindnyájan együtt voltunk, gyakran rendeztünk dasztarchánt, s nemsokára majd az egyik, majd a másik jurtban, de mindennapossá lett ez a mulatság, a melynek révén nemcsak, hogy erőteljes táplálékra tettünk szert, hanem alkalmunk nyilt a legkülönbözőbb, érdekes néprajzi megfigyelésekre is.

A nagy vadra való vadászat ez alkalommal ugyan nem járt szerencsével, de a mindenféle apróság gyűjtögetésének eredményével nagyon meg lehettünk elégedve, a mi csak szította vágyunkat, hogy ezen havasi világ legmagasabb régióinak faunájával is szinről-szinre megismerkedjünk.

Este, a jurt tüzénél, gyakran sokáig elbeszélgettem a kirgizekkel, különösen két önkénytes dzsigitemmel, Oruz-bek-kel és a vadász Temir-rel, ezen théma felett, a minek aztán az lett a vége, hogy a két tapasztalt vadászt és hegymászót végleg szolgálatomba szerződtettem.

Augusztus 3-án visszatértünk Przsevalszkba, hogy előkészületeket tegyünk a *Száry-dzsasz* vidékére teendő nagyobb kirándulásra. Útközben azonban olyan gazdag mikroszkópi faunát gyűjtöttünk a Karakol-medencze *száz*-aiból, hogy újra szükségessé vált az expedicziő kettéosztása. A míg ugyanis az évszak előrehaladott volta sürgetett bennünket a Tien-san belsejében levő magas völgyekbe, a kirgizek által úgynevezett szyrtekre tervezett kirándulásaink megkezdésére, s magam ezért lehetőleg siettettem a szükséges előkészületeket, addig Stummer dr. nem bírt szívesen megválni a magunkkal hozott kis mikroszkópi lények gyűjteményétől, annál inkább, mert azokat nem lehet jól konzerválni, hanem azon frissen, teljes életben meg kell vizsgálni és le kell rajzolni. Ezen körülményhez még hozzájárult annak a tudata is, hogy a terület rengeteg távolságai miatt a kettéosztott expedicziő sokkal praktikusabbnak látszik és több eredményt igér; de azonkívül még útitársamat inkább a nyugati vidékek érdekelték, míg magam mindig kelet felé vágyódtam: igy tehát rövidesen elhatároztuk az elválást

Embereink közül Szitnyikov-ot, a fiatalabbik preparátort, Szarodubov V. Konsztantin-t, a kit rendesen csak Kosztká-nak neveztünk, valamint Temir

és ORUZ-BEK kirgizeimet, a kiket speciálisan a *Száry-dzsasz-szyrt* bejárására fogadtunk fel, én vittem magammal, míg PAVEL kozák, VASSZILIJ, az idősebb preparátor fiú — nehézkes, medve-erejű, 18 éves suhancz — és ELLY-BAI, STUMMER dr.-ral tartottak. Mivel a *szyrt*-kirándulás részleteit már ORUZ-BEK-kel előzetesen megbeszéltem volt, csak a két rendesen használt lovamat és a magam jurtját vittem magammal, ORUZ-BEK-et pedig előre küldtem, hogy az alsó Dzsergalán-völgy auljaiban számomra teherhordó és lovagló állatokat, embereim részére pedig jurtot s egyéb apró szükségletet szerezzen be. STUMMER dr., a ki a Közép-Tien-san nyugati részét választotta munkálkodásának teréül, expedicziójának végleges szervezését *Szlivkiná*-ban,[1] az

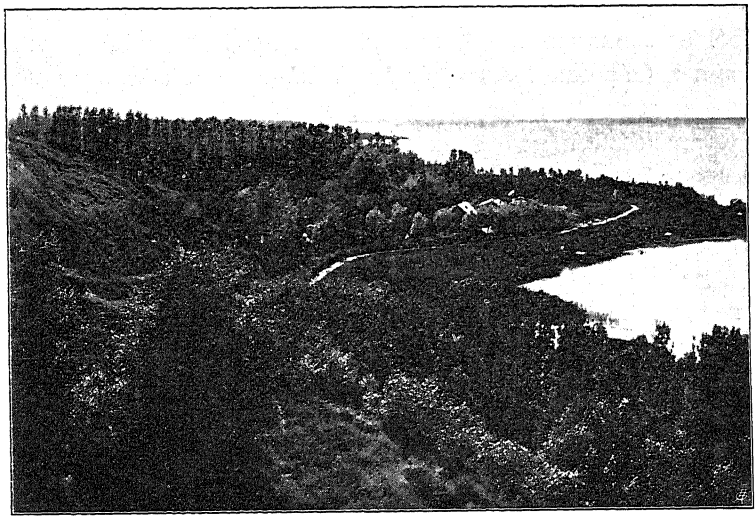

107. kép. Dácsák (orosz nyaralók) az Isszyk-kul partján.

Isszyk-kul déli partján fekvő nagy orosz faluban tervezte, a honnan a *Dzsókit*[2] *(Szauka)* hágón át szándékozott behatolni a hegység belsejébe. Kirándulásaink időtartamára nézve csak annyiban állapodtunk meg, hogy azokat egy hónapnál tovább nem igen fogjuk kinyujtani, mindamellett mindegyikünk teljesen függetlenül, a helyi viszonyok szerint, rendelkezhetett idejével. E tekintetben netalán szükségesnek látszó értesítések dolgában pedig elhatároztuk, hogy dzsigitek útján, KROOS-GROSS és a kerületi kapitány közvetítésével fogunk egymással adandó alkalommal érintkezésbe lépni.

Előkészületeink legfontosabb része abban állott, hogy a gyűjtő eszközöket lehetőleg czélszerűen megoszszuk, a mi nekem s embereimnek néhány

[1] *Szlivkina*, vagy más néven *Pakrovszkája*, kirgiz elnevezése *Kïzïl-szu* (vörös-víz).

[2] A szárt és kazak nyelvben gyakori *au* kettőshangzót a kirgizek mindig *ó*-nak mondják, pl. bau = bó, baurszak = bóorszak; de már *a-ïl* kirgiz ny. = *a-íl*, vagy *íl*.

napon át ugyancsak dolgot adott; egyebek közt a nehéz gyűjtő-ládák helyett, a melyeket Európából hoztunk magunkkal, a sokkal czélszerűbb kis, bőrrel bevont szárt jachtánokat rendeztem be erre az utazásra. Ezenkívül még jegyzeteimet is rendbe kellett szednem, s jó hosszú időre a levelezést is le kellett zárnom, tehát ugyancsak körmömre égett a mindenféle munka. Most már igazán áldhattam azt a kényelmet és jó ellátást, a miben Przsevalszk részesített bennünket, mert így legalább ezen a téren semmi gond sem terhelt sürgős munkám közepette.

A mint említettem, PAVEL kozák volt a szakácsunk és komornyikunk, de bolondabb háztartást annál, a melyet ő rendezett be nekünk, bizony alig lehet képzelni. Egész főzőtudománya háromféle étel elkészítésében rejlett, de ez a három „csemege" is minden különbség nélkül ugyanabból a langyos moslékból és benne úszkáló, kemény, íztelen húsdarabokból állott; mindegy, akár *scsi*-nek (káposztaleves), akár *kubardak*-nak (pörkölt), akár *zsarkoe*-nek (pecsenye) nevezte el a derék művész. Azonkívül PAVEL barátunkra, a ki eleinte olyan ijesztően pontosnak mutatkozott, rábizonyult, hogy időszakos iszákosságban szenved, s hogy a csiliki láz-eset óta mindinkább mutatkoznak rajta a zapoi végzetes tünetei. Így aztán többször megtörtént, hogy egyáltalában megfeledkezett az ebéd elkészítéséről, s csak a tálalás pillanatában küldte el az egyik preparátort a *bazárba* húsért, vagy még egyszerűbben: valami kész ételért. Ló mindig volt kéznél; különösen, mióta rendesen udvarunkon lebzselt egy csomó kirgiz látogató, a kapu előtt sohasem hiányzottak a kipányvázott, felnyergelt hátaslovak. Így aztán elég gyakran lehetett

108. kép. Kasgárból való szárt zsibárús Przsevalszk bazárjában.

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

III. Glecser-nyelv a Kara-Kuszak völgykatlan éjszakkeleti részében.

látni, hogy valamelyik szolgánk, üres fazékkal a kezében, eszeveszetten vágtat a bazár felé, csak úgy rúgva a port, meg a köveket, vagy pedig rövid galoppban tart hazafelé, egy tál gőzölgő *p'lau*-t (piláfot), vagy szárt *pilmen*-t (töltött gombóczot) óvatosan emelgetve kinyujtott kezében.

Szerencsére, a przsevalszki fogyasztási szövetkezet igazán kitünő konzerveket szállított, s azonkívül tej, vaj, méz és kitünő minőségű kenyér mindig volt a háznál. Igy tehát, PAVEL minden bűnössége mellett is, meglehetős emberségesen éltünk, sőt italok tekintetében valóban fényesen el voltunk látva; a przsevalszki JVANOV-féle sörfőző ugyanis kitünő, bajormintára készült söröket gyárt, azonkívül pedig a fogyasztási szövetkezet pinczéjéből nemcsak az erős és édes *turkesztáni*, hanem a hírneves és valóban pompás *krimi* borok egész sorozata is került elő. Mégis majdnem a szélhámosságig menő szemtelenségnek lehet nevezni, hogy ily körülmények között még nyílt házat is mertünk tartani. De mivel a gyógyszerész és KUCZENKO inspektor igen sokat jártak hozzánk, hogy a preparálásban gyakorolják magukat és egyúttal előkészületeinkben segítségünkre is legyenek, többször nekibátorodtunk, és ünnepélyesen meghíttuk őket vendégül. Képzelni, hogy micsoda fényes ebédekben, vacsorákban volt részük szegényeknek ilyen alkalommal! Az események folyamán háztartásunk különben valóságos állatseregletté fejlődött. Voltak ott sasok, mindenféle sólymok, fiatal ullárok (*Megaloperdix nigelli*, havasi fogoly-faj), szirti foglyok, baglyok stb., különösen pedig egy teljesen szelid, fiatal *borz*, a mely szabadon futkosott a szobákban, az asztalnál külön széken ült mellettünk, tudott kérni, de lopott is, a mit csak ért, játszott fáradhatatlanul mindég és mindenkivel, s esetlen, idétlen mozdulataival végeszakadatlan tréfálkozások tárgya volt. Ugyancsak az „állatsereglet" mutatványai közé sorolom a két preparátorsuhanczot, a kik kifogyhatatlan jókedvvel szoktak hanczúrozni, meg a szüntelenül jövő-menő kirgizeket, a kik majd az utazás ügyében, majd csupa kiváncsiságból, majd pedig azért jöttek a nyakunkra, hogy mindenféle természeti tárgyakat, különösen eleven állatokat kináljanak megvételre.

Meghivásainkat különben viszonozták, és igy felváltva majd nálunk, majd a gyógyszerésznél, majd KUCZENKO tanárnál volt az ebéd, vagy az esti teázás, úgy, hogy egészen kedélyes társadalmi életet éltünk. KROOS-GROSS egyedül lakott egy nagy házban, a melyben gyógyszertára volt, MOMBET kazak szolgájával, a ki, mellesleg mondva, igazi semmirekellő volt, mint majdnem minden eloroszosodott, városban lakó kazak: igazi renegát. Legényéletre berendezett háztartása eredetiség tekintetében alig különbözött a mienktől, habár már a gyógyszertárra való tekintetből ennél mégis valamivel gondozottabbnak látszott.

Egészen másképen festett KUCZENKO otthona, a kinek vendégszerető házát neje, MÁRIA VASZILJEVNA, a fiatal, szőke, igazi szláv tipusú háziasszony vezette. Itt valóban kedves, otthoniasan kellemes órákat töltöttünk a függő-

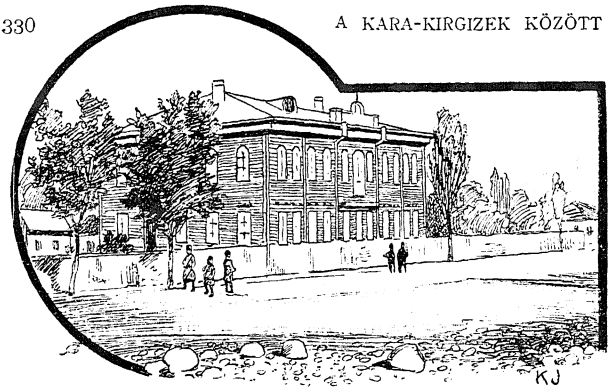

109. kép. Przsevalszk város polgári iskolája.

lámpa szelíd fényköré-ben, a bugyborékoló, gőzölgő szamovár mellett, kedélyes vendégek társaságában, a kik közül különösen a *bátyuskát*, a városi pópát, szerettük meg.

Egyszerűségével, szerénységével és ártatlan kedélyességével lényegesen különbözött azoktól az orosz pópáktól, a kikkel eddig volt alkalmam megismerkedni; műveltségben is messze felülmulta a közönséges pópák színvonalát. Kellemesen voltam meglepetve, a mikor kis, de jól megválogatott könyvtárában egyebek között BREHM híres munkájának szépen illusztrált orosz kiadását fedeztem fel.

Bizony sajátságosak az úti élet jelenetváltozásai! Csak az imént még azon igyekeztünk, hogy a kirgiz jurtban lehetőleg kirgizek módjára éljünk, s íme, most meg az orosz-ázsiai kisváros polgári életének kedélyes nyugalmában üdültünk olyan fesztelen, otthonias érzéssel, mintha sohasem éltünk volna más viszonyok között!

Különben a „saison" Przsevalszkban még nem kezdődött meg. A mint mi Európában nyáron át a hegyek közé menekülünk, azonképen az oroszok is ott hagyják nyáron a várost és kivonulnak a *dácsá*-ba, vagyis a város közelében fekvő mezei birtokukra.

Turkesztánban mindenütt a katonaságot is kirendelik nyári táborokba, még Przsevalszkban is, a hol pedig a hűvös klima az efféle intézkedést ugyancsak feleslegessé teszi. Taskentből a lakosság nyárra *Csimgan* faluba költözködik ki a Csatkal-hegységbe, Vjernyi lakóinak dácsái a katonai nyáritábor közelében, az Almatinka-völgyében vannak, a przsevalszkiak pedig az Isszyk-kul partjára húzódnak, a melynek öblét kertek és nyaralók koszorúzzák.

A talaj csodálatos termőképességénél fogva ezek a kertek gyönyörűen díszlenek, habár még az Isszyk-kul óriási párolgó-medenczéje sem teszi nedvessé a levegőt, s itt is mesterséges öntözéshez kell folyamodni.[1] Az üde, zöld növényzet szép keretül szolgál a meredeken leszaladó, sárga löszfalaknak és a tengerhez hasonló, végtelen kék víztükörnek, a melynek hullámai közvetetlenül a kertek alatt morajlanak, míg a távol messzeségben a két Ala-

[1] Az öntözés költségeit, megállapított árak szerint, a fogyasztókon szedik be. Przsevalszkban nincsen egyetlenegy kút sem, s minden vizet az arikok szolgáltatnak, a miért a háztulajdonosok minden lakó és minden háziállat után fejenként 2—2 kopeket fizetnek havonta. Egy *dácsa* öntözése évenként 3 rubelbe kerül, míg a szántóföldek után minden desszjatinért 5—6 rubel fizetendő.

tau fehéren csillogó hógerinczei ezüstös sávként választják szét a tó és az ég kék, teltszinű mezőit. Gyönyörű kis hely ez a villatelep itt az Isszyk-kul partján, s nem tekintve tájképi szépségét, mint üdülőhely is rendkivül jó hatású lehet. Az Isszyk-kul szelektől védett medenczéjét az oroszok egész Turkesztánban valóságos klimatikus gyógyhelynek tekintik, s azt a gyógyhatást, a mit a levegő szárazsága különösen a tüdőbetegségekre fejt ki, úgylátszik, itt még növeli a tengerszín feletti nagy magasság. SCHWARTZ V. „Turkesztán" czimű munkájában behatóan tárgyalja a klimának ezt a hatását, drasztikus módon illusztrálva fejtegetéseit saját példájával. Közli ugyanis saját arczképét Turkesztánba való érkezése előtt, a melyen határozottan tüdővészesnek látszik, s ezzel szembeállítja egy másik, három évi ott tartózkodás után készült fényképfelvételét, a melyen már erőteljes, egészséges férfiú szinében tünik fel. Przsevalszkban is láttunk hasonló, menthetetlenül elveszettnek hitt mellbetegeket, és pedig kettőt közülük már teljesen meggyógyulva tíz évi ott tartózkodás után; a harmadikba, egy szegény fiatal katonatisztbe, úgyszólván már csak hálni járt a lélek: nem adtunk volna neki többet néhány hónapnál. Pedig ez is sokkal rosszabb állapotban jött Przsevalszkba, mert a míg most egészen jól tudta már szolgálatát teljesíteni, megérkezésekor 20 lépést sem tehetett a nélkül, hogy teljesen ki nem merült volna. Az öreg przsevalszkiak, a kik több hasonló esetet tapasztaltak már, biztosra veszik, hogy ő is teljesen fel fog gyógyulni.

A tó partján még erősebb lehet a klima gyógyereje, mivel az Isszyk-kul vize erősen sós; a tiszta, hűvös és mindig hullámzó habokban való fürdés semmivel sem állhat mögötte a tengeri fürdőknek, s ezt még fokozza a partszegély alakulása, a mely kifogástalan homokfenyér alakjában, hosszan nyúlik el, valóságos bársony-puhaságban, úgy, hogy még csendes időben is, éppen, mint a tengeren, nyugodtan, egyenletesen gördülnek végig rajta a hullámok. A keleti partokon a tó nem mély, kivéve a folyók mélyen bevágódott torkolatait. Távolabb a folyótorkolatoktól a mélység több száz méterre befelé sem nagyobb $1^1/_2$—2 méternél, s csak néhány kilométernyire a parttól sülyed a fenék 10 méterre, vagy még azon is túl a víz tükre alá. Mint minden sekélyvizű tó, úgy az Isszyk-kul is viharok alkalmával erősen háborog, s az uralkodó nyári nyugati szelek alkalmával sokszor gyönyörködhetünk a legszebb, tengerre emlékeztető hullámverésben.

Elutazásom előtt meglátogattuk SZÁTOFF kerületi kapitányt dácsájában, mely alkalommal ismerkedtünk meg először a nyaralóhelylyel s a tó kultivált, kertekkel környezett partjaival. Habár a dácsák ugyan valami 12 verstnyire vannak Przsevalszktól, a legtöbb hivatalnok nyáron át mégis odakinn lakik, s mindennap lóháton jár be a városban lévő hivatalokba. Azt hiszem, hogy a mi európai bürokratáink ilyen körülmények között kétségbe esnének, mert bizony alig lehet mindenkinek inyére, naponkint mintegy 30 kilométert lovagolni! Turkesztánban azonban e tekintetben más gondolkozásúak az emberek, s a „kis" távolságot rendesen a legsebesebb tempóban teszik meg,

Az út eleinte ennek a glecsernek régibb morénáján meredeken vezet felfelé, aztán rövid, jobban járható darab után annak új morénájára kapaszkodik fel, hogy végre a minden bizonnyal vonúlóban levő glecser nyelvének mentén félig-meddig tűrhető talajon vezessen fel a hágó magaslatára. A ki látott már tekintélyesebb friss morenát, annak fogalma lehet róla, hogy milyen kellemes lovagló-út eshetik rajta. Itt ugyan valamelyest segítettek a kirgizek, mert a sziklatömbök khaoszában valami ösvényfélének a nyomát mégis fel lehetett még úgy, a hogy ismerni, de lovaink még így is eléggé megsínylették e darabot, különös tekintettel a nagy magasságra (4400 m.), s csak reszketve, hörgő lélegzettel kapaszkodtak fáradságosan kőről-kőre.

A hágó neve *Asu-tör* (hágó-kar). Gyönyörű kilátás nyílik róla, habár nem is valami nagy vidéket ölel fel. Szabad kilátás ugyanis csak kelet felé nyílik a felső Tjub-völgy jeges völgyeire és relative jelentéktelen csúcsaira, továbbá egy keskeny résen át nyugat felé a *Türgen-basi* teljesen eljegesedett, merész csúcsaira, míg a többi irányokban a közvetetlen környezet vadul összeszaggatott sziklavilága takarja el a távolabbi vidékeket. De éppen ezek a fantasztikusan szétszaggatott sziklák, a friss hóval fedett hágó keskenysége és vadsága, a környező morenák fekete kőtömbjeinek romhalmaza, ellentétben a háttérben látszó, vakító fehér jégár gömbölyded formáival: az Asu-tör hágó környékét igazán pompás alpi tájképpé varázsolják, a melyhez foghatót keveset láttam a Tien-sanban.

Lovainkat egy kissé kifujtattuk a hágó alig 10 lépés széles nyergén, aztán megindultunk lefelé. Az út nagyon meredeken, zegzugos vonalban ereszkedik alá, törmeléken és görgetegeken keresztül, kerek, kopár sziklatöbörbe. A törmeléklejtőkhöz pázsitos lejtők csatlakoznak, a melyeknek alján csakhamar elértük az *Asu-tör*-völgy fenekét s az ott tanyázó kirgiz ault. Az út hossza a hágótól az aulig mintegy 3 verszt, a magasságkülönbség a kettő között körülbelül 500 m., a mely számok élénk képet nyujtanak arról, hogy milyenek itt az utak lejtői.

Az aul, a hol megállottunk, a *Bugu*-törzs egyik főnotabilitásának, az öreg Mómun-Khán-nak a két fiáé volt, pompás, derék embereké, a kik közül különösen a fiatalabbik feltünő szép férfiú. Mint minden igazán gazdag és tekintélyes kirgiznek, úgy ezeknek is finom, valósággal nagyvilági modoruk volt, s a szivesség és udvariasság, a melylyel fogadtak, a legjobb nevelésű európainak sem vált volna szégyenére. Minthogy eddig elég sebesen meneteltünk és így már déli 1 órakor érkeztünk meg Asu-törben, elhatároztuk, hogy mindjárt folytatjuk utunkat a közeli *Türgen*-hágón is át, ha ugyan tevéink ezt az erőltetett menetet még kibírják.

A míg ezek megérkeztek, a fiatalabbik testvér meghívott nagy, gazdagon feldiszített jurtjába s airannal és teával vendégelt meg, míg embereimet bőven ellátta kumiszszal, ezzel a kedves italukkal. Vendégség közben a szyrt legelőiről adott felvilágosításokat. Elmondta, hogy az ő aulja az utolsó a

Az Isszyk-kul télen soha sem szokott befagyni, s így a gőzhajózás még ebben az évszakban sem szenvedne megszakítást. Azonkívül — a mi a fátlan Turkesztánban szintén nagy jelentőséggel bír — fűtőanyag is kínálkozik bőven a környező hegyek különböző pontjain található lignittelepek szénkészletéből.

Az Isszyk-kul völgye kétségtelenül Turkesztán egyik leggazdagabb vidéke, különösen a növény- és ásványország terén. Ezen kincseket természetesen csakis akkor lehetne teljesen kiaknázni, ha vasútvonal vezetne végig a területen, a mi egyelőre,[1] sajnos, beláthatatlan időkre el van odázva. Mindazonáltal az Isszyk-kulon létesített gőzhajózási vállalat egyelőre legalább lokálisan lendítene a terület gazdasági viszonyain, fokozatos, természetes úton haladó fejlődésével pedig egész Turkesztánra nézve lehetne nem épen jelentéktelen visszahatással. A gőzhajózás nyomán feltárulnának a szénbányák, ezek után pedig az a sokféle, gazdag vasércztelep, a mely itt a környéken található. A vasat, különösen a durva öntöttvas-tárgyakat és az egyszerű rúdvasakat nagy tömegben fogyasztják nemcsak orosz Turkesztánban, hanem még a szomszédos keleti Turkesztánban is. Ezen területek nagy szükségletét majdnem kizárólag az Ural termelésével fedezik, melyet óriási tevekaravánok szállítanak ezer és ezer verszt távolságra a kirgiz-pusztaságon keresztül. A turkesztáni fogyasztó-vidék közepén keletkező vasgyár, még ha kizárólag csak a legdurvább öntöttvas üstök és teáskannák gyártására szorítkoznék is, feltétlenül versenyképes lenne, mert ép ezek képezik a legkeresettebb czikket itt, melynek bevitele ezer meg ezer darabra rúg évenkint.

A nyersanyag ehhez az iparhoz, mint említém, mindenütt bőviben áll rendelkezésre, s így várható, hogy ez az első, kezdetleges iparág nemcsak meglepően prosperálna, hanem még meg is indítaná Turkesztán másik nagy iparszükségletének, az *üvegiparnak* kifejlesztését is.

Említettem már, hogy Turkesztánban minden olyan árúczikknek rendkívül magas ára van, a mely *nehéz* és *törékeny*. Ide tartoznak mindenekelőtt az *üvegárúk*, a melyeket ép úgy, mint a vasárúkat, Oroszországból kell importálni, holott a hegyekben mindenütt a legkitünőbb anyag kínálkozik a gyártásukhoz.

Ha megindulnának ezek az iparvállalatok, maguk után vonva a Tien-san hegyvidékére a mérnökök és vállalkozók raját is, akkor aztán a fejlődés magától is tovább haladna.

A hegyi patakokban kimeríthetetlen vízi erő rejlik. Segítségükkel az első, kezdetleges ipartelepek mind magasabb szinvonalra emelkedhetnek — röviden szólva, az Isszyk-kul medenczéje valósággal hivatva látszik arra,

[1] A mióta t. i. 1900 őszén a Szt.-Pétervár—taskenti vonalnak Orenburgon, Kazalinszkon és Turkesztánon keresztül való összeköttetése elrendeltetett, sőt annak kiépítése meg is kezdődött. Azóta a régibb s itt különösen tekintetbe jövő vasúti terv, t. i. a taskenti vonal továbbvezetése Vjernyin, Szergiopol-, Szemipalatinszkon át Omszk felé, egyidőre dugába dőlt.

hogy ipari czentrumává fejlődjék egész Turkesztánnak, a mely gyártmányaival nemcsak a politikai határokon belül, hanem az Ég-Hegység mindkét oldalán, a Transzkaspi vidéktől kezdve egész messze be a Gobi oázisaira és Tibet hegyvidékeibe is, mindenütt korlátlanul uralkodhatnék a piaczon.

Egyelőre ezek mind csak ábrándok, de olyan ábrándok, a melyeket mindenki tovább fog szőni, a ki megismerte az Isszyk-kul medenczéjét és annak környezetét, olyannyira reális természetű azok kiinduló pontja és alapja. Az orosz népnek nincs sok ipari vállalkozó szelleme; mint nagykereskedő, mint telepes és gyarmatosító, mint földmíves és bányász megállja a helyét, de az iparra való vállalkozás nem az ő kenyere, a miért is a legtöbb iparvállalatot idegenek alapították, vagy legalább azok vezetik. Különösen *Turkesztán*-nak jutott az óriási orosz birodalom tartományai közül a pangó, félretett kincs szerepe, mely minden kamatoztatás nélkül hever mindaddig, míg a természetes ipari fejlődés lassú haladásával az ő felhasználására is rákerül a sor. Így tehát az Isszyk-kul-vidék természetes kincsei is, minden valószínűség szerint, még sokáig fogják aludni lethargikus álmukat, míg a fejlődés varázsszava őket abból ki nem szólítja.

Fel kell itt említenem az Isszyk-kul partján levő dácsák egyik zoológiai speczialitását is, a melyre a przsevalszkiak nagyon büszkék. Ezek foszforeszkáló szúnyogok, a melyek nagy mennyiségben találhatók a tóparti kertekben, s éppen úgy, mint a Szt.-János-bogarak, élénk, világoszöld-szinű fényt terjesztenek. Stummer dr. külön esti kirándulást rendezett gyűjtésükre. Külsejük után ítélve, közönséges *culex*-fajnak látszanak, s csak Stummer dr. vizsgálatai fogják majd kideríteni, hogy valóban külön világító-szervekkel bírnak-e, vagy pedig csak valami baktérium-fertőzés, tehát az állatok valami *betegsége* okozza a fényes tüneményt. Mindenesetre érdekes az a körülmény is, hogy előfordulásuk izolált, csakis a tó partvidékére szorítkozó, de ebben a keretben aztán rendes és fölötte gyakori.

Przsevalszki tartózkodásunk ideje alatt kis körünkben a beszélgetés tárgya igen gyakran Kroos-Gross gyógyszerésznek a város közelében fekvő ópium-ültetvénye volt. Az első ópium-tenyésztést Szemirjecsben — s valószinűleg egész Turkesztánban is — a Khinából bevándorlott tarandzsik és dungánok kisérlelték meg, de bár az eredmény kielégítő volt, még sem akadt senki, a ki a dolgot nagyobb mértékben, vállalatszerű üzemben próbálta volna meg. Az orosz kormány eltiltotta ugyan az ópium és a hasis (*beng*) árusítását, s kiirtotta a bazárok hirhedt bűnbarlangjait (*kugna-chaneh*), a melyekben ezeket a bódító, narkotikus szereket szívták, a nélkül azonban, hogy ezt a szerencsére nem nagyon elterjedt, de nagyon nehezen ellenőrizhető szenvedélyt teljesen ki tudta volna pusztítani. A nomádok teljesen tartózkodnak ezektől az izgató szerektől, a szártok között is csak elvétve találunk hasis- vagy ópium-pipázókat, azonban nagyon rosszul áll a dolog a dungánok és a tarandzsik között, a kik közül sokan hódolnak az *ópium-evésnek*. A míg

a szártok az ő ópium-szükségletüket eddig *Indiából* csempészték be, addig a khinai bevándorlottak maguk termesztették a mákot, miért is az orosz kormány kénytelen volt az ópium-ültetvényeket a legszigorúbb ellenőrzés alá venni. Kroos-Gross gyógyszerész engedélyt kapott nagyobbszabású ültetvény létesítésére, s valósággal árgus-szemekkel vigyázott arra, hogy kívüle senki más Przsevalszk területén mákot ne kultiváljon. Egyik sétalovaglásunk alkalmával azonban mégis csak felfedezett egy efféle ültetvényt, melyet félreeső helyen, más ültetvények közé elrejtve, valami dungán vetett el. Kroos-nak sem kellett több: mint valami fúria, rontott neki a dungán ültetvénynek, galoppban össze-vissza gázolva rajta, s nagaikájával jobbra-balra kaszálva a gyönyörű, tarka mákvirágokat, míg a karja csak birta. Csakis ilyen módon lehet a titkos, csempészett máktermelést hathatósan ellenőrizni, mert a *jogosult* termelő ugyancsak éberen ügyel minden hivatlan konkurrenciára. Legczélszerűbb volna azonban, ha a máktermelésre egyáltalában nem adnának engedélyt mindazon területeken, a melyeken *benszülött* munkásokat kell alkalmazni az ültetvények megmunkálására.

A mák termelése meglehetősen komplikált, s különösen az ópium-gyűjtés idején, a mi több hétig is eltart, sok dologgal jár. Lehetetlenség a sok munkásnak úgy a körmére vigyázni, hogy minden sikkasztás ki legyen zárva, s mivel a turkesztániak éppen az egyszerű, preparálatlan nyersanyagot élvezik, azért az ópium-kerteknek benszülöttekkel való munkáltatásában rejlik leginkább annak a veszélye, hogy Turkesztánban ez a veszedelmes szenvedély a nép szélesebb rétegei között harapózzék el. Kroos-Gross ültetvényét kirgiz napszámosokkal munkáltatta, de a legkedvezőbb viszonyok mellett is, s daczára annak, hogy az aratott nyerstermeket egy moszkvai czég hallatlan magas áron vette meg tőle, hasznot ő sem igen húzott vállalatából, mert munkásai ugyancsak megdézsmálták a termését, és annak legalább is egy jó harmadrészét sikasztották el.

Az ópium-termelésnél a rendes módon munkált mákföldet rendkívül tisztán kell tartani s különösen gondosan gyomlálni, a mit egy különös, vas-ásólapból és tehénszaru-foggantyúból álló gyomlálóval igen tökéletesen hajtanak végre a munkások.

A mákot nem egyszerre vetik el, hanem az előbb említett gyomláló segítségével rövid időközökben ültetik, úgy, hogy a virágok nem egyszerre, hanem több héten át folytatólagosan érlelik csak meg a gyümölcsüket. Aratás idejében a munkásoknak naponkint kétszer be kell járni a mákföldet, részben, hogy a mákfejeket meghasogassák, részben pedig, hogy a kiszivárgott ópiumtejet a fejekről lekaparják. Az előbbihez kicsiny, sarlóalakú, kovácsolt vaskést használnak: ügyes munkás ezekből kettőt vesz egyszerre a kezébe, (egyiket hüvelyk- és mutató-ujja, a másikat mutató- és középső-ujja közé fogva), s így egy vágásra meg tudja csinálni a mák fején azt a szorosan egymás mellett álló két bevágást, a mely szükséges, hogy az ópium rendesen

kiszivárogjon. Gyakorlatlan munkások csak egy késsel dolgoznak, a mi természetesen kétszeres időt vesz igénybe, s tekintettel az ezer és ezer mákfejre, nem éppen jelentéktelen veszteséggel jár. A kifakadt ópiumot kis, meghajlított pengéjű késsel kaparják le, s ezt a ragadós, barna anyagot aztán az övüken függő tehén-szarvba kenik bele. Ha a munkásnak ezen, szarvból készült gyűjtő-edénye egészen megtelik, azt jó napi aratásnak tartják. Az ópiumszüret után a mákot teljesen meghagyják érni és olajat sajtolnak a magjából. A fenmaradt olajpogácsát kitünő marha-táplálékul használják.

A viruló mákföld czer és ezer, pompás szinü virágával a benne sürgő-forgó munkások világos, élénk szinü ruházata, különösen a nők hatalmas fehér fejkendője és tarka inge, igazán csodaszép, festői képpé elegyedik össze, melynek remek szinpompája a szemlélőt mindig újból ragadja el. Kroos-Gross kisérletképen kezdeményezte a dolgot, s tűzzel-lélekkel csüngött rajta, nem csoda tehát, hogy mindennapi beszéd tárgya volt az ültetvény, hogy minden este nagy érdeklődéssel méregettük és vizsgálgattuk a beérkezett anyagot, s hogy a legkörmönfontabb eszmecserék indultak meg az időjárás befolyásának kérdése tekintetében; különösen a gyakori zivataros esők adtak alkalmat annak megfigyelésére, hogy mennyi ópiumtejet mosott el az eső, s milyen az átnedvesedett nyers ópium súlya és minősége.

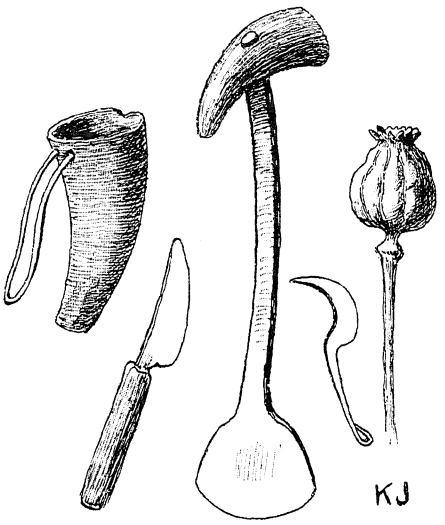

111. kép. Az ópium-termelés eszközei.

Augusztus 8-án befejeztem előkészületeimet, úgy, hogy 9-én reggel útnak indíthattam podgyászomat, a mely a jurtból, két, a saját személyes szükségletemet és a finomabb műszereket tartalmazó jachtánból, a konyha-felszerelésből és három nagyobb ládából állott, mely utóbbiak kétszersülttel, lőszerekkel és különösen nagymennyiségű kóczczal voltak megtöltve. E három ládának az volt a rendeltetése, hogy útközben lassankint megürülve, visszajövet majd beléjük lesz csomagolva az expediczión gyűjtött anyag. Az összes holmit két egylovas teljégán küldtem előre Szitnyikov és Kosztka kiséretével, a kik az én két lovamon lovagoltak, míg Temir a saját lován követte őket. Magam csak délután mentem utánuk a *„zemszki trakt“*-tal. Félkettőkor indultam, s a postakocsi, szokás szerint, teljes vágtatásban vitt, úgy, hogy $3^1/_2$ óra alatt tettük meg a 40 versztnyi utat egész Dzsergalánig. Nem messze Dzsergalanszk falutól Oruz-bek várt bennünket az úton, közeledtemkor nyeregbe ugrott és, a kocsi előtt vágtatva, egy jurt-csoport felé vezetett bennünket, a mely nem messze a Dzsergalán folyónak a halmok közül való kilépéséhez, a folyó völgyében volt felállítva.

Itt valóságos deputáczió várt, és pedig a kerületi *volosztnoj*, néhány *bai* és több *elly bas* személyében, a kik mindnyájan méltóságuknak teljes díszében vonultak ki tiszteletemre, azaz hüvelyknyi vastag, fényes sárgaréz-lánczot akasztva nyakukba, melyen nagy, czímeres réz-érem ragyog.

A kirgizség különben is némileg meghunyászkodó a tekintélylyel szemben, a przsevalszki kerületben pedig különösen arra van oktatva a lakosság, hogy minden rangos személynek a legteljesebb mértékben adja meg a szokások által parancsolt tiszteletet. Így tehát házigazdáim engemet is szépen gyalogszerrel, hajlongva és bókolgatva fogadtak, mi közben nagy, bozontos kucsmáikat a szokáshoz híven mellükhez, vagyis inkább hasukhoz szorongatták. Ezen bekezdő után egyenkint, alaposan megrázogatták a kezemet mind valamennyien egymásután, végnélkül ismételve a szokásos üdvözletet: *„chos bai, chos kelding!“* (Isten hozott, uram, Isten hozott), utóljára pedig betessékeltek a tiszteletemre felállított nagy, fehér jurtba, a hol már készen várt a vendégfogadás conditio sine qua non-ja, a párolgó dasztarchán.

Míg ezt elfogyasztottuk, megérkezett a podgyászom is, s azonnal felállíttattam saját jurtomat, hogy abban fogadjam — szivességüket viszonozva — a hely notabilitásait czukros teával és czigarettával. A dolgok eddigi sima lebonyolítása gyanút keltett bennem; eléggé ismertem már az ázsiaiak tunyaságát és indolencziáját, hogy ne igen bízzak egyszerű igéretekben: azért mindenekelőtt a lovak és tevék után kérdezősködtem, melyek kibérlésére küldtem volt előre Oruz-bek dzsigitemet. Egyhangulag, mély bókok közt azt a választ kaptam, hogy mindenről gondoskodva van: lovak és tevék készen állnak, egy fiatal vadász, Bokcsu személyében pedig tapasztalt vezető áll rendelkezésemre; szóval, látszott, hogy Oruz-bek teljesen eleget tett megbízatásának.

Ebben az irányban tehát, látszat szerint, minden csakugyan rendben volt, s más, érdekesebb tárgyakra terelhettem át a társalgás fonalát, mely a jurtomban össszegyűlt nagyszámú vendégsereggel mind élénkebb és élénkebb alakot öltött. Különösen jól mulattam egy tekintélyes öreg *szárt-kalmak-kal*, valami gazdag fakereskedővel, a ki annak idején Przsevalszkíj ezredes utódaival,[1] Kaszlov és Robarovszkíj utazókkal bebarangolta keleti Turkesztán pusztaságait és a *Lop-nor* vidékére is elvetődött. Most büszkén viselte mellén a *„Közép-Ázsiában való utazásokért“* czímű és feliratú orosz rendjelt, s valóságos rajongással mesélgette nekünk mindama kalandokat, melyeket a *kulán*-ok (vad-szamarak) és vad-tevék hazájában éltek át. Saját elbeszélésének hevétől elragadtatva, az öreg egyszerre csak elkezdett biztatni,

[1] Úgy hiszem legalább, hogy erről az expediczióról volt szó, mert az öreg nevek helyett csak a *türe* és *nacsalnik* czímeket használta. *Przsevalszkíj* nevét ugyan minden benszülött ismeri, de ezt nem tekintve, nem igen törődnek nevekkel, hanem az utazókat, idegen gazdáikat csak czímekkel jelölik, *bai*, *türe*, *nacsalnik* vagy *palkovnyik* (úr, tiszt, elüljáró, ezredes) szavakat használva válogatás nélkül.

hogy hagyjam abba hitvány kis utitervemet s kerüljek inkább le *Khitai*-ba (Khinába), a hova szivesen mellém szegődik vezetőnek. Egészen komolyan csábítgatott az öreg, és élénk színekkel festette nekem azt a pompás mulatságot, ha ellátogatunk az ő jó barátjához, KUN-CSEKAN-BEK-hez, a Lop-vidék PRZSEVALSZKÍJ és HEDIN úti naplóiból oly ismeretessé vált *ak-szakal*-jához!

Ilyen a tősgyökeres ázsiai nomád-vér! egy ezer versztes kis kirándulást semmibe sem vesznek, ha felébred bennük a kalandszomj és az izgalmak iránti viszketeg. Ez a vér pezsgett évszázadokkal ezelőtt ATTILA és DZSENGISZ-KHÁN lovas vitézeinek ereiben és kergette őket szilaj rohamban előre, messze be Európa szivébe; ez a vér lüktet még ma is a nomádság szivében, és csak alkalomra van szükség, hogy újra felforrjon a maga régi, rakonczátlan szilajságában. Az idők folyama, sajnos, örökre véget vetett ama harczias kóborlások kedélyes korszakának; a régi, nyugat felé törekedő népözönlést felváltotta egy kisebb szabású, ellenkező irányban haladó vándorlási mozgalom: az Ázsia belsejébe iparkodó kutató utazásoké, a melyek egyedül alkalmasak még arra, hogy a kalandszomjas nomádságnak kóborlási hajlamait kielégítsék.

Nem hiányzik abban bizonyos iróniája a sorsnak, hogy épp azoknak a népcsaládoknak az ivadékai, a melyek hajdan a hódító szerepében ejtették rémületbe Európát, ma a legáldozatkészebb, a legmegbízhatóbb támogatói és segítői azoknak, a kik a tiszta megismerés czéljából, a tudomány szolgálatában iparkodnak Ázsia szivéig előrenyomulni; az emberiség története, mintha kedvét találná az ilyen játékokban!

Habár, könnyen érthető okokból, szerényen vissza is kellett utasítanom a derék öreg szárt-kalmak csábító ajánlatát, mégis örültem a vele való találkozásnak: jó omen-nek vettem a megkezdett kirándulásomra nézve!

Késő éjjelig csevegtünk jurtom lobogó tüzénél, utazásról, vadászatról, míg végre jelentkezett a fáradtság, s rövidesen el-kibucsúztattam kedves vendégeimet.

Az ég beborult, mély sötétség nehezedett le a völgy széles lapályára, finom eső öntözte az éj sötétjébe merült pusztát. Csendes, egyhangú zuhogása mellett csakhamar elaludtam, álom nélkül gyűjtve erőt a jövendő megpróbáltatásokhoz.

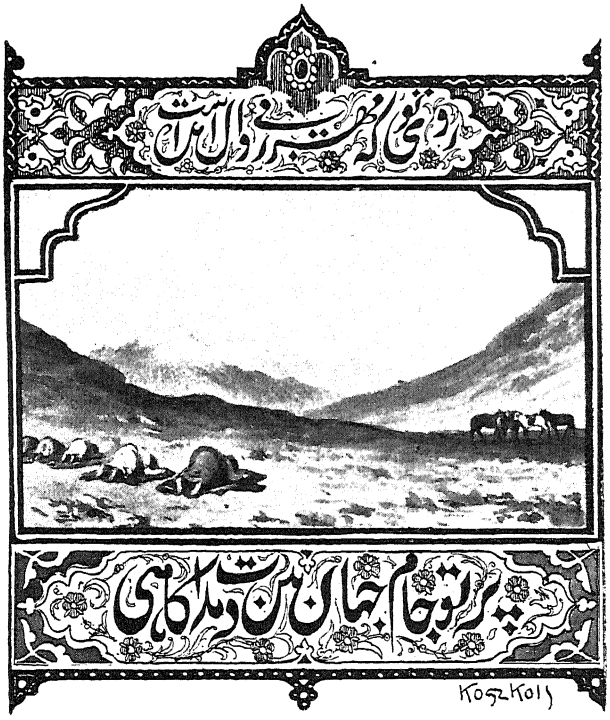

112. kép. Ima a Dzsergalán-Asu hágón.

XI. FEJEZET.

A HAVASOK FELÉ.

AUGUSZTUS 10-én reggel sátramból kilépve, hűvös, de mosolygón tiszta, derült idő köszöntött. A tegnapi eső a hegyek ormain hó alakjában csapódott le, úgy, hogy azok az erdős zóna felső határáig mintegy fehér czukorral látszottak behintve. Tartósabb, rossz időjárás alkalmával, — tehát olyannál, a mely nem kizárólag a már feljebb ismertetett „gerincz-zivatarok" következménye, — ez rendesen meg szokott történni, legalább a hegyek északi oldalán, a hol a nyári havazás alsó határa pontosan összevág az erdős zóna felső határával, a mit sokszor volt alkalmam megfigyelni. Az állandó hómezők alsó határa nyáron ugyan valami 2000 méterrel magasabban fekszik ennél, de azért a fentebb közölt táblázat IV. és V. zónáinak széles övében már nagyon csekély időjárásváltozás elegendő arra, hogy még nyár derekán is a hőmérséklet zérus-fokra, vagy az alá szálljon, míg ellenben az erdős öv felső határa, úgy látszik, a nyári fagyok szintvonalával esik egybe.

Nem igen törődtünk a kis hóeséssel, mert egyelőre csak az erdős zónában szándékoztunk maradni. A lovak készen vártak; TEMIR, BOKCSU,

két orosz szolgám és néhány, a volosztnoj által rendelkezésemre állított hajtó a helyükön voltak, s így — mivel a podgyász tovaszállításáért ORUZ-BEK s néhány *elly-bas* kezeskedett — mindjárt reggeli után elindulhattunk a *Dzsergalan*-ba torkoló *Türgen* folyócska mentén felfelé, az erdős halmok közé.

A Dzsergalán völgyéből, tehát a tulajdonképeni Isszyk-kul-medenczéből, úgy látszik, mintha a völgy feneke meglehetősen meredeken emelkednék néhány jelentéktelen, kopár, hullámos dombsoron át olyan keskeny, meredek, erdőborította lejtőhöz, a mely meglehetős erős hajlásban közvetetlenül a Terszkei-tau sziklás gerinczeihez támaszkodnék.

Annál inkább meglepett tehát, a mikor a Türgen völgyén átkelve, azt tapasztaltam, hogy a jelentéktelennek látszó földhátak helyett messze kiterjedő és erősen erodált domblejtők bontakoztak ki, a melyek a tulajdonképeni hegyláncz előtt elterülő, széles plateau-vidékre vezetnek fel. A hegység mondhatatlan tiszta levegője nagyon megnehezíti a távolságok becsülését, s így a völgyből lehetetlen észrevenni ezt a több kilométer széles plateaut, melyet a saját meredek, lépcsős peremei takarnak el. Ez a terület első pillantásra a fővölgy valóságos hosszanti teraszának látszik, mely mint meglehetősen egyenletes magasságú, egyforma kifejlődésű öv húzódik végig párvonalosan a hegylánczczal annak lábánál. Tulajdonképen azonban a területet számtalan, különböző irányban futó és különböző mélységű völgyszakadék szeldeli össze, meglehetősen változatos halomvidékké szabdalva annak felszinét, úgy, hogy az részletek dolgában ugyancsak meglehetősen tagozottnak látszik. Mint mindenütt a Tien-sanban, úgy itt is az erdő az elrejtett északi és keleti lejtőkön húzódik meg, úgy hogy az ember csak akkor fedezi fel a hosszan elnyuló, terjedelmes erdőrészleteket, a mikor már belehatolt a halmok és szakadékoknak ezen tömkelegébe. A csak helyenkint meredekebb, általában azonban lankás lejtők erdőségeit üdezöld rétségek választják el egymástól, úgy hogy különösen a válogatós őz-vadra nézve rendkívül kedvező a vidék alakulása.

Nagy-vadunk eme legkedvesebb nemének ázsiai képviselője, a *szibiriai őz* (Cervus pygargus) volt az, a mely bennünket a Dzsergalán-völgyi kirándulásra csábított, mert bár Dzselánban már sikerült néhány gyöngébb darabot elejtenem, mégis hiányzott még egy igazán erős bak; szivesen bevallom, hogy egy ilyennek hatalmas agancsa különösen *vadászati* tekintetből bírt reám vonzóerővel, melylyel szemben a zoológiai érdeklődés nagyon is háttérbe szorult.

Az első hosszabb erdő-pászta előtt BOKCSU és a hajtók visszamaradtak, mindaddig, míg mi állásainkat el nem foglaltuk. TEMIR vezetésével lassan, csendesen lovagoltunk előre a szűk völgyben, jobbról a keskeny erdő-pászta, balról az üdezöld, gyepes nyugati hegyoldal. Sűrű sorokban magaslottak a Tien-san tövig lombos, hatalmas fenyői, mély sötétség honolt bokros gallyaik árnyékában, a melyekről az éjjeli eső utolsó cseppjei könnyeztek, mint

megannyi gyémánt, fel-felragyogva a reggeli nap aranyos fényében. Puskás puskás után tért el balra a pázsitos lejtőre, először Kosztka, aztán Szitnyikov, majd magam az erdő-pászta torkolatában. A lovakat elrejtettük a gerincz mögött, mi pedig valami bokor, vagy szikla mögé húzódtunk, arczczal az erdő felé fordulva: mindez hangtalanul, csendesen, minden felesleges szó nélkül, olyan tökéletes rendben történt, mintha valami udvari vadászaton volnánk.

Alig mult el háromnegyed óra, hogy elhagytuk a jurtot, s már is ott ültem néhány fűzfabozót között, az erdő-pászta végén, a hol rejtekhelyem körül amfiteátrálisan emelkedő, virágborította zöld lejtők között elvégződött a fenyves. Néhány perczig ültem itt, hallgatva az erdő zúgását, a havasi szajkók károgását és kedves csicsergését a karmin-piróknak *(Carpodacus erythrinus)*, a mely mint lángvörös lidérczfény villant fel majd itt, majd amott a sötét lombok között: egyszerre felhangzott messze-messze lenn a völgyben Bokcsu hangja, a mire a hajtók ütemes kopogása felelt. Egyszer-kétszer hangzott fel a vadász hosszúra vontatott kiáltása, utána a nagaika-nyelek tompa kopogása a nyergek magas kápáin, néha-néha egy-egy száraz galy recsegése a lovak lába alatt, (a kirgiz mindig lóháton hajt): ez volt az egész! Élvezettel hallgattam ezt az igazán vadászias hajtást, hisz semmi sem oly kiállhatatlan, mint a felesleges lárma, kiabálás, különösen mikor az amúgy is félénk őzre vadászunk... ekkor egyszerre felcsillan előttem a völgyben, az erdőszél ritkuló fenyő-törzsei között, egy vörös alak. Lassan, óvatosan búvik elő a fenyőlombok közül egy kapitális bak; megáll, visszafordítja büszke fejét a távoli zaj felé, majd hatalmas szökéssel eltünik a bozontos ágak mögött, a melyek teljesen elrejtik árnyékukban!

Dobogó szívvel, jó puskámat a kezemben szorongatva, vártam a fejlődést. És íme: újra előbukkant, kissé jobbra, közelebb hozzám, hosszan elnyúlva, mint a róka, és szimatolva a földön, mint valóságos megtestesülése az óvatosságnak és a bizalmatlanságnak. Ismét néhány tompa zörej hangzik, néhány recscsenés az ágak között az erdő-pászta legmélyéből — ez elég a nemes vadnak! Magasra felveti a fejét, hogy a hatalmas agancs fehér ágai felcsillannak a napsugárban, majd könnyű ügetéssel hagyja el a fenyves szélét, hogy állásom előtt elhaladva, a szomszéd pagony zavartalan sűrűjében keressen menedéket.

Mennydörögve visszhangzik a lövés a sziklákon, s rémülten rebbennek fel a szajkók, a czinkék és a pirókok; a havas letört, piros vértől nedves fűvében pedig dermedten terül el a kapitális bak — immár az én bakom — vörös nyári ruhájának teljes pompájában, lábnyi hosszú, gyöngyözött agancsának fenséges díszével: nem a legszebb látvány-e ez, a mit kedves erdei tájkép keretébe befoglalva, a vadász szeme csak kívánhat?!

A *szibiriai őz* abban különbözik európai rokonától, hogy annál jóval nagyobb — az erősebb bakok 45—50 kg.-nyi súlyt érnek el — s hogy az agancsa, a fejhez viszonyítva, tetemesen hosszabb és sokkal jobban szét-

113. kép. Szibiriai őzbak.

álló.[1] Jellemző ezekre az agancsokra nézve, hogy rózsáik nem érnek össze, hanem mindég néhány czentiméter távolságra állanak egymástól; a rózsák alakja, a gyöngyözet, az ágak elhelyezése és alakja azonban teljesen azonos a mi őzünkéivel. Éppen úgy, mint az európai őz-agancsokon, a szibiriaiakon is igen gyakran fordul elő mindenféle abnormitás, de azonfelül az utóbbiak nagyon hajlanak a szétágazásra, úgy, hogy köztük a 10-es vagy 12-es bakok éppen nem tartoznak a ritkaságok közé. Színére, szőrére, testének alakjára, mozgására, életmódjára és viselkedésére nézve a szibiriai őz tökéletesen olyan, mint a mienk, csak abban lehet talán különbséget találni, hogy a *Cervus pygargus* hátulsó lába sokkal kevésbbé graczióz us, mint az európai őzé, mert kissé csámpásan, befelé áll, körülbelül úgy, mint a szarvasmarha, vagy még inkább, mint a mi rőt vadunk lába. Hogy ilyen csekély különbségek alapján érdemes volt-e ezt az őzet külön fajnak tekinteni, az már sok vitára adott alkalmat. Véleményem szerint, maga az agancs különböző volta elegendő a külön faji jelleg megállapítására, mert abban olyan jellemző kriteriumok rejlenek, melyek a szibiriai őz meghatározására mindég feltétlenül megbízható segítséget nyújtanak. A száz és száz agancs között, a mely Ázsiában kezemben megfordult, egyetlenegy sem akadt, a melynek rögtön fel nem lehetett volna ismerni származását, illetve faji hovatartozását.

Még az első öröm érzetével nézegettem zsákmányom pompás fejdíszét, a mikor már társaim mindenfelül hozzám sereglettek s hangosan üdvözöltek. Különösen Temir-en látszott, hogy igazán örvend a szerencsés kezdetnek, s hangosan adott örömének kifejezést. A kezdet megvan, mondá, most már bizonyos, hogy „jó úton“ haladunk, s hogy minden kívánságunk teljesülni fog, azaz, hogy *kuldzsá-t* (Ovis poli), *tekké-t* (kőszáli vad), sőt még *áju*-t (medvét) is fogunk elejteni. Jó jelnek vettem ezen jóslatait, s érthető jó hangulatban vettem részt a nap többi vállalataiban.

Mintaszerű rendben következett ezután egy egész sor hajtás, habár nem is olyan szerencsével, mint az első, mert részben felém csak suták jöttek, a melyeket persze lövés nélkül bocsájtottam tova, részben pedig kisérőim hibáztak el néhány lövésre került bakot. Ez azonban nem rontotta el a hangulatot, mert a dombos erdővidék gyönyörű szép, a madárvilág csodálatosan gazdag és érdekes, embereim pedig az egész vadászatot olyan kifogástalanul rendezték, hogy egy perczet sem vesztegettünk el hiába: a

[1] Az általam elejtett legerősebb őzbak agancsa, a görbület mentén mérve, mintegy 42 cm. magas, míg az agancs hegyeinek távolsága 42½ cm.-t mér. Ez a tekintélyes méret azonban még nem a legnagyobb, a mit találhatunk, hanem ennél is akadnak, habár nem éppen gyakran, még jóval erősebb agancsok is.

puskások és hajtók felállítása olyan pontossággal és oly rendszeresen ment végbe, mintha a leggondosabban kezelt vadászterületen vadásztunk volna, nem pedig a Tien-san szabad, kultiválatlan előhegyein. Különös dísze ezeknek a kis erdő-pásztáknak a nyírfajd *(Tetrao tetrix)* gazdag állománya; majdnem mindegyik hajtásban volt alkalmunk e gyönyörű vadat megfigyelni, a mint nagy robajjal, szárnycsattogva rebbent fel a füves aljanövényzet közül.

Déltájban magasabban felemelkedő kúpra jutottunk, a melynek lába előtt széles, lapos völgy nyílott, a *Bel-kara-szu* völgye, a melyben mélyen alattunk két jurtot láttunk felállítva. Az utolsó hajtás után, leszállva a kavicsteraszok meredek lejtőin, egyenesen a sátrakhoz jutottunk, a hol ORUZ-BEK várt bennünket az elly-basokkal. Csakugyan meglepő pontossággal vágott minden rendelkezés, úgy, hogy jobban szervezett vadászatot még Európában sem kívánhattam volna, sőt ellenkezőleg, Európában a kirgiz *jurt* kényelmét — a mely itt a „vadászlak" szerepét viszi — mi sem pótolhatja.

Kora reggel, mint rendesen, reggelimet a mellett a kis biczegős asztal mellett költöttem el, a mely tábori ágyam előtt állva, jurtom egyszerű bútorzatának egyik fő alkotó része. Majd a hegyeken keresztül órák-hosszat lovagolva, vadászgatva, déli pihenőre ismét csak szokott hajlékom barátságos keretébe tértem be, s ugyanannál a kis biczegős asztalkánál fogyasztottam el ebédemet, szürcsölgettem gőzölgő teámat, mintha ki sem mozdultam volna a sátorból: pedig most valami 30 verszttel odább vagyunk, s kis lakásom került ide elém, messze a hegység belsejébe.

A kis *Bel-kara-szu* (a gerinczről jövő fekete víz) a Terszkei-tau fő-lánczával folyik párvonalosan olyan hosszanti barázdában, a milyen több is képződött ebben a konglomerát- és homokkő-övben, a mely az Isszyk-kul medenczéjétől a déli határhegyek felé meredeken emelkedik hosszanti lépcső alakjában, s a melyen az előbb ismertetett erdős dombhátak terülnek el. Nem messze sátrainktól, a patak beletorkollik a sokkal nagyobb Dzsergalánba, a mely itt lép ki a tulajdonképeni hegység egyik keresztvölgyéből, hogy aztán nagy kanyarulattal forduljon be az Isszyk-kul hosszanti medenczéjébe. Tanyahelyemről érdekes bepillantást nyerhettem a hegység szerkezetébe, mert nem csak a két előbb említett formáczionak egymással való találkozása jutott itt jól kifejezésre, hanem azonkívül az Isszyk-kul-medencze északkeleti elhatárolása is áttekinthetően tárult fel előttem.

Éppen délre a jurtoktól, s nem is nagyon messze tőlük, emelkedtek ki a hegyláncz oldalgerinczeinek meredek sziklái a sokkal laposabb előtérből és annak erdőségeiből, még pedig úgy, hogy hosszú, határozottan körülírt vonalban széles, nyílt ivet kerítettek be, a mely öblösszerűen nyúlik be a hegység keretébe. Az öblöt éppen olyan hullámos halmok és dimb-domb töltik meg, mint a folyó innenső partján lévő területet, csakhogy amott magasabbak és változatosabbak. Jól látszik, hogy e halomrendszer részben az egész idáig húzódó konglomerát-zónának, másrészt az északról ívalakban

idevágó *Kizil-kijah*-láncznak az összeolvadásából származik. A milyen keskenyen, élesen, egyforma kúpokkal koronázva nyúlik el a Kizil-kijah-láncz a Tjub folyó mentén egész a Kizil-Kijah-hágóig, oly alaktalanul szélesedik ki a hágón innen egyszerre, egyúttal széles dombháttá lapulván szét. Egész a messze háttérben feltünő Karkara és a Szan-tas-hágó vidékén tornyosuló, szálban álló sziklákig egyebet sem látni, mint sima, lankás, erdős halmokat, a melyeket számos, mély eróziós barázda hosszan, egyenetlenül futó völgyei szántanak keresztül-kasul. Hatalmas, vörös agyagos földet eláruló feltárások sajátságos szinezetet kölcsönöznek e tájképnek. Embereim azt állították, hogy ezen földcsuszamlások a Vjernyit elpusztító földrengés alkalmával támadtak. Csakugyan egészen friss, újkeletű csuszamlásoknak látszanak, de rendkívüli nagyságban, mert néhány félig leszakadt hegyhát magassága 2—300 métert is kitesz. Meg akartam látogatni az egyik ilyen csuszamlást a *Kizil-moinak* nevű területen, de kirgizeimnek nem volt sok kedvük ehhez a kiránduláshoz, veszélyesnek mondták a csúszamlások közé való behatolást; így tehát meg kellett elégednem azzal, hogy messziről csodáljam meg ezeknek a vörös földtömegeknek orgonasípokhoz hasonló szerkezetét, s a beomlott erdők kusza összevisszaságát.

A délutánt azzal töltöttem, hogy eredeti vadászatot rendeztem a jurtok közvetetlen közelében, túzokra. Tanyánk tetemesen magasabban volt már 2000 méternél, s ennek a nagy magasságnak megfelelt az egész növényzet és a tájkép jellege is, mely üde, lábnyi magas fűvel benőtt gyepes lejtőivel, és sötét, sűrű fenyveseivel teljesen havasi, szubalpin szinezetet viselt. Mindazonáltal nagy mennyiségű *nagy túzok (Otis tarda)* sétálgatott a Bel-kara-szu széles völgylapályán s a konglomerát-öv keskeny gerinczein, sőt egyes csapatok alig 10—15 lépésnyire közeledtek az erdő széléhez, úgy, hogy felverve, magából a fenyvesből látszottak felszállni! A túzokot ugyan mindeddig csak igazi alföldi és pusztai madárnak ismertem még, de tekintettel az ázsiai klima már megszokott anomáliáira, éppen nem hozattam magamat ki a sodromból a madarak ezen havasi vendégszereplése által, hanem kedélyesen hajszolgattam őket, míg az összes csapatokat alaposan meg nem zavartuk és tanyahelyünk közeléből végkép el nem riasztottuk. Gyönyörű látvány volt, a mint a nehéz madarak sziklákon és fenyveseken szálltak át, különösen jól festett pedig, ha a palaszirtek közt fehérlő hómezők valamelyike előtt nehézkes repüléssel elvonulva, hatalmas alakjuk éles körvonalakban domborodott ki a vakitóan csillogó háttér előtt. Habár a zsákmány nagyon sovány volt is, — egészben csak egyetlen árva túzok került puskavégre — mégis kitünően mulattam, úgy hogy minden vadásztársamnak ugyancsak melegen ajánlhatom a havasi túzokvadászat új és különleges sportját!

Mindeddig kirándulásunk egész programmja majdnem gyanúsnak mondható pontossággal teljesült, de mikor este a következő napi teendőkről

kezdtem tárgyalni, csakhamar kisült, hogy éppen nincs minden abban a fényes rendben, a melyről kisérőim biztosítottak. ORUZ-BEK annak idején ugyan erősen fogadta, hogy minden szükséges lovat, tevét előre, legalább is egy hónapi időre fog kibérelni részemre, most azonban himezve-hámozva kijelentette, hogy egyelőre napról-napra leszünk majd kénytelenek magunkon segíteni, s csak *Dzsergalan-basi*-ban[1] lesz alkalmunk hosszabb bérlet megkötésére. Természetesen, alapos lehordásban részesült e kijelentése fejében ő kelme, de egyúttal kénytelen voltam elrendelni, hogy másnap az összes holmit minden idővesztegetés nélkül fel kell szállítani Dzsergalán-basiba, mert ezt a fontos kérdést okvetetlenül rendeznem kellett, mielőtt egyéb valamire határozhattam volna magamat. Szerencsére, másnap reggel türgeni kirgiz kisérőinknek néhány igen gyanús mondását hallottam meg véletlenül, s ezért SZITNYIKOV-ot és KOSZTKÁ-t felügyeletnek hagytam a jurtoknál, azzal a megbízatással, hogy feltétlenül és minden körülmények között indítsák útnak a podgyász-karaván és menet-közben is ügyeljenek arra. Magam TEMIR-rel és BOKCSU-val elindultam kis gyüjtőkirándulásra, melyben azonban ezen a területen, a Bel-kara-szu és a Dzsergalán között, nem leltem valami nagy örömet, mert az csupa párvonalos, mélyen erodált, 50—100 m. magas konglomerát-teraszokból áll, a melyek legnagyobbrészt majdnem függőlegesen szakadnak le a folyóvölgyekre, úgy, hogy a lovaglás, különösen lefelé, itt éppen nem nevezhető mulatságnak. A Dzsergalán mintegy 200 méternyi magas partszakadékán ezért egész szerényen gyalogszerrel ereszkedtem alá, s csak azon csodálkoztam, hogy teszik meg a kirgizek még ezt a nyaktörő útat is lóháton, nevetgélve és beszélgetve, s látszólag semmit sem törődve kis, kóczos lovaik vezetésével.

114. kép. Kara-kirgizek.

A Dzsergalán jobb partján tulajdonképen nem is volt mire vadászni, hanem e helyett TEMIR elvezetett a *Tuz* (só) nevezetű sósforráshoz, a mely a hasonló nevű pataknak, (a Dzsergalán egyik jobbparti mellékvizének) partján, a szálban álló mész és gránit érintkező helyén bugyog fel. Néhány piszkos, rongyos jurtban szegény kirgiz család él, a mely a só kifőzésével keresi kenyerét. A forrás maga igen soványan szivárog elő néhány rózsaszinű, óriási gránit-tömb alul, a melyek lábánál kristálytiszta, jéghideg tócsában

[1] *Bas*, fej-nek hívja a kirgizség a völgyek legfelső részét, illetőleg a patakok forrásvidékét. Magyarban legjobban felel meg ezen jelölésnek a hegylakó magyarság közt, pl. a *Bükkben* is dívó „*völgyfő*“ kifejezés, melyet a török *bas* szó pótlására azért alkalmaztam is.

gyülemlik össze. Naponkint nagyon kevés sósvizet szolgáltat, rendesen két *kazan-ra* (üstre) valót, vagyis mintegy 40—50 litert, a melyből naponta valami 1 pud (16·5 kg.) sót főznek. Az eljárás a lehető legegyszerűbb; nyilt üstökben, szabad ég alatt párologtatják el a sós-vizet, a lecsapódott nedves sót pedig egyszerűen napon szárítják meg végleg. Az így nyert só íze teljesen tiszta; kirgizeim nagyon dicsérték s azt állították, hogy használatra, úgy embernek, mint marhának ajánlatosabb, mint az, a melyet az Ili-völgyben, *Borkoldai-Tuz* mellett, a sivatag sós mezőiről nyernek.

A sósforráson felül a sziklából néhány más, hidegvizű forrás szivárog elő, a melynek ásványos íze és erős kénhidrogén szaga van. Alighanem ennek tulajdonítható az, hogy a terület a leomlott gránit-tömbök és a szemben levő kopár, meredek mészkőfalak között teljesen szűkölködik minden növényzetben, tökéletesen steril és valóságos kis sivatag. Néhány versztnyire feljebb a Tuz patak völgyében lignit-telep bukkanik elő, de annyira aggódtam karaván om sorsa miatt, hogy az időre való tekintettel, lemondtam annak megtekintéséről.

A Dzsergalán folyó igazi pisztrángos patak, a melynek habos vize 20—25 lépés széles medrében zúgva rohan alá a görgetegeken és kavicszátonyokon. A mikor a forráshoz igyekeztünk, széles, sekély helyen gázoltunk át a patakon, visszajövet azonban kirgizeim ott vágtak neki, a hol éppen érték, a minek aztán csakugyan az lett a vége, hogy Bokcsu kissé vézna lovát levette lábáról az ár, s a lovas általános derültség közben alaposan megfürdött a jéghideg vízben. Az efféle rohamos hegyi patakoknak átgázolása nem éppen kellemes dolog, mert még a legmegbízhatóbb ló is könnyen megcsúszhatik a nagy, síkos köveken, a mire aztán a rohanó ár csakhamar elbánik vele; azonkívül a sebesen futó áramlat közepén az ember is könnyen elszédül, különösen a folyás irányában menetelve, mert akkor úgy tetszik, mintha a lova *hátrafelé* mozogna, szemben a jobbról-balról sebesen elrohanó vízzel. Pavel kozákunk ugyan vén sztepnják volt, de azért nyiltan bevallotta, hogy fél a hegyi patakokon való átkeléstől, s néha teljesen el is vesztette ilyenkor a fejét. Legjobb, ha az ember egészen a lóra bízza magát, azt hosszú kantárra eresztve s csak annyiban irányítva, hogy hegyes szögben állandóan a folyás ellen tartson. A szédülést pedig úgy lehet legjobban elkerülni, ha az ember nem ügyel a körülötte zajongó áradatra, hanem a szilárd part valamely pontját kiválasztva, arról addig le nem veszi a szemét, a míg szerencsésen ki nem vergődött.

Bokcsu balesete ezúttal, szerencsére, nem bírt semmi jelentőséggel, a mi, tekintettel a folyó rohanó sebességére és a temérdek nagy görgetegre, valóságos csodának mondható. Gyorsan felmásztunk a magas partra, vissza a Bel-Kara-szu lapályára, hogy karaván unk sorsáról tájékozódjunk.

Messze tőlünk két kirgiz lovagolt békésen a széles völgylapályon tova, a kik, a mint megpillantottak bennünket, eleresztett kantárszárral vágtattak

felénk s a szokott „szalám"-ok után hosszú történetet kezdtek mesélni: ORUZ-BEK ugyan talált elegendő tevét, a podgyász is már úton van, de a többi kirgiz mind megszökött a tanyáról, úgy, hogy SZITNYIKOV és az egyik *elly-bas*, a kinek kisérnie kellett volna bennünket, lovak nélkül maradtak, s alighanem kénytelenek gyalogosan követni a karaván!

Így tehát szépen voltunk! Okvetetlenül még aznap el kellett jutnom Dzsergalán-basiba, hogy az állatok kérdésének fontos ügyét elintézhessem, s azért nem igen válogathattam az eszközökben. Ovatosságból még egyszer kérdeztem, hogy csakugyan igaz-e a dolog? — de mind a két bitang — különben tekintélyes, testes bai mind a kettő — édeskedő sajnálkozással erősítgette, hogy igaz, hogy ők maguk látták az emberek szökését, s hogy ők maguk csak azért jöttek értem, hogy a dolgok állását tudomásomra hozzák — így hát bizony könyörület nélkül az öreg PAVEL kipróbált reczeptjéhez folyamodtam.

„Tudjátok, hogy egy *türe*, mint *kunak*, a ti völgyetekben utazik és még ma okvetetlenül Dzsergalán-basban akarja felállítani jurtját; nektek egész *tabun*[1]-otok legel a közelben, alattatok is jó lovak vannak, s ti, piszkos fráterek, mégis gyalog hagyjátok a pusztán a *szakal-kazak*-ot és az *elly-bast*! Tüstént ki a nyeregből, mert lovaitokra most *nekem* van szükségem embereim számára! Pótolhatjátok majd a tabunból, vagy értük jöhettek Dzsergalán-basba, de most hájda! lefelé, egy-kettő!"

Embereim, TEMIR és BOKCSU zajos helyeslése mellett, a két szerencsétlennek csakugyan le kellett szállni, akármennyire húzódoztak is! Ott hagytuk őket a faképnél, rájuk bízva, hogy egymásnak panaszolják a történtek felett való kesergéseiket. TEMIR pórázon vezette a két „rekvirált" lovat régi tanyánk felé, hogy felvegye SZITNYIKOV-ot és a hűséges elly-bast, magam pedig siettem tova, hogy utólérjem az előre ment karaván.

Természetes, hogy megint a régi nóta járta! ORUZ-BEK, a volosztnojjal egyetértőleg, a régi dzsigit-fogást alkalmazta, kárpótlás nélkül, erőszakkal foglalva le embereket és állatokat, hogy az ezekért járó bérösszeget zsebrevághassák. Természetes, hogy ezek az „önkénytelen kölcsönzők", a mint lehetett, megugrottak, a miért aztán embereim valóságos vadászatot rendeztek minden arra menő kirgizre, hogy így kerítsenek nagynehezen néhány lovat. Ezzel a kedélyes mulatsággal eltelt a délelőtt legnagyobb része, az út java pedig még előttünk állott!

Magától érthető, hogy az erőszakkal elfogott kirgizeket nem akartam továbbra is a karavánom szolgálatára kényszeríteni; mikor tehát a dzsigiteket utólérve, azokat egy rettenetesen elhízott kirgiz társaságában találtam, kit nagy tisztelettel úgy mutattak be, mint a gazdag MOMBET-et, *ezer ló urát*, felhasználtam ezt az ürügyet arra, hogy pihenőt parancsoljak s MOMBET-et

[1] Ménes.

meghívjam egy czigarettára. Sűrű, bokros fenyő árnyékában ültünk le, s csakhamar barátságot kötöttünk a kedélyes, poczakos szörnyeteggel, a mi persze egy, két, kilencz czigarettámba került. MOMBET elmesélte, hogy éppen most költözködik le a magas völgyekből a síkságra, s tabunjai éppen most jönnek az út mentén; én viszont előadtam neki kalamitásomat, s biztosítottam, hogy még ma „muszáj" 5 lovat bérelnem holnapra: ő ugyan felajánlhatná azokat nekem. Az öreg megértette a gyöngéd czélzást, s felszólított, hogy kövessem.

Hűséges csatlósa — nem tudom másképen nevezni az őt kiszolgáló feszes szolgalegényt — feltuszkolta valahogy a nyögdécselő hústömeget a kis zömök, de erős telivér lóra, a mely a szörnyű teher alatt első pillanatra ugyan megrogyott, de aztán vígan lépdelt tovább; a karaván vezetését átadtam SZITNYIKOV-nak, magamhoz intettem TEMIR-t s ORUZ-BEK-et, s MOMBET vezetésével benyomultunk abba a meglehetősen sűrű erdőpásztába, a mely itt a szűk völgyet átszelte.

MOMBET emberei csakugyan itt voltak a közelben, mert nemsokára hallottuk a hegyoldalban a csikósok kiabálását, a mint a tabunokat terelték lefelé. Kövér barátom sajátságos kurjantást hallatott, s majdnem abban a pillanatban termett előttünk, tüskön-bokron át vágtatva, egy marczona kirgiz, a kinek az öreg néhány parancsot bömbölt a fülébe, mire az, magához intve az én két emberemet, azokkal ismét eltünt a bozót mélyében.

MOMBET és csatlósa még egy jókora darabig elkisértek a völgyön felfelé, mi közben az öreg a legkedélyesebben trécselgetett mindenféléről, különösen pedig elhízott állapotáról, a mely őt mindenben, kivált kedvelt foglalkozásában akadályozza, a *berkut*-tal (szirti sassal) való sólymászatban, a mely ifjúságának kedves időtöltése volt! Ezt ugyancsak elhittem neki, mert legalább három mázsányi súlyával örülhet, ha talál lovat, a melyik egyáltalában még elczipelheti, semmint azokon az 1—2 órás iramodásokon törné az eszét, a melyek a sólymászatnak ezzel a nemével együtt járnak!

Egy kis idő mulva tajtékzó paripán utólért bennünket egy kirgiz, hatalmas *kökur* kumiszt emelgetve kezében. Hát még erre is gondolt az öreg gentleman! Leszálltunk lovainkról, a helyi szokásoknak megfelelően leguggoltunk a földre, majd pedig illedelmesen egymásra köszöntgettük kumiszos csészéinket, méltóságteljesen, lassú megfontolással, minden mély korty után kegyeletesen végigsimogatva szakállunkat, a hogy a jó modor és az illem szabályai azt megkövetelik.

Egészen szivembe zártam a jó öreg potrohost, s szinte fájt, a mikor TEMIR azzal a jelentéssel tért vissza, hogy minden el van intézve, s útnak indult a karaván. Fizetésről az öreg MOMBET persze még hallani sem akart: „Vendégem vagy, s nagyon örülök, ha szolgálatodra lehetek!" Ez volt minden érvelése, a mi ellen nem szólhattam egy szót sem. Így hát barátságosan megszorongattuk egymás kezét, a mi úgy történik, hogy az ember jobbjával megfogja a másiknak jobb kezét s azt balkezével gondosan letakarja; így

a bucsúzóknak mind a négy, rendelkezésre álló keze használatba van véve, s a bucsúzás simogatás és rázogatás közben ugyancsak bensőséggel megy végbe.

Temir-rel s az utánunk jött Kosztká-val messze eléje vágtam a karavánnak, végig a meglehetősen szűk, de érdektelen völgyön, a pataknak majd jobb, majd balpartján, kavicsos lejtőkön, majd puha, posványos *száz*-ok felett, míg végre közvetlen napnyugta előtt széles völgyteknő, utazásunk czélja nyílt meg előttünk. Ezen völgyteknő, Dzsergalán-basi czirkuszvölgye, éppen az erdőzóna felső határán fekszik, köröskörül alacsony hegyektől szegélyezve.

Számos aul volt itt szétszórva a zöld mezőkön; köztük kiválasztottunk egy jó kis helyet jurtunk számára.

Jövetelünket már itt is tudták, mert hivatlanul azonnal megjelent néhány *mardzsa* (nő), hogy sátrainkat felállítsa; hoztak kumiszt és airánt is, valami

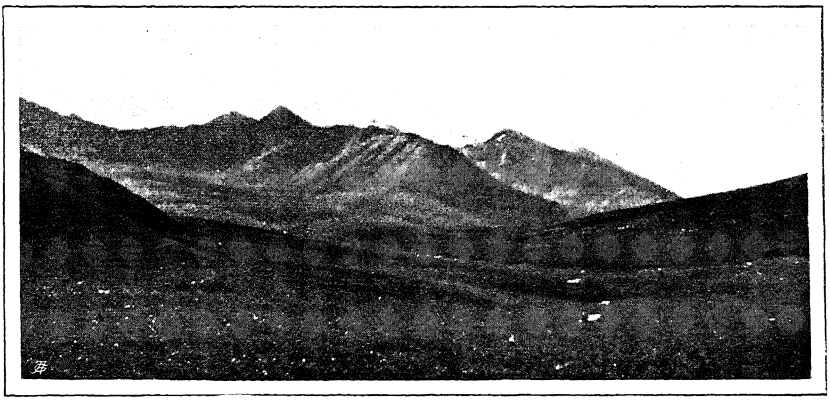

115. kép. Dzsergalán basi. (Kilátás dél felé.)

oroszul beszélő kirgiz pedig fontoskodva közölte velem, *hogy azonnal megérkezik* Bikden *a fogadtatásomra!*

Temir nagyon megörült ennek a hírnek, a melyet én igen közömbösen fogadtam volt, s csakhamar felvilágosított, hogy Bikden nagy *mollah*, tudós, a ki az egész seriátot betéve tudja, azonfelül már volosztnoj is volt, s különben derék, tisztességes, nagybefolyású férfiú. A lovak és tevék dolgát is legjobb lesz ő reá bízni, mert senki sem fogja azt jobban nyélbe ütni nála, a kiről biztos lehetek, hogy sem bennünket, sem pedig a bérbeadó kirgizeket nem fogja becsapni. Nemsokára meg is jelent aztán Bikden maga, lóháton. Nem éppen idős, igénytelen külsejű férfiú, határozott mongol vonásokkal, de okos, vonzó szemekkel s méltóságos, szinte nagyúri magaviselettel, a mely azonnal megnyerte tetszésemet.

Azonnal tájékozva volt minden felől s megigérte, hogy ügyes-bajos dolgomat rendezni fogja. Erre azonban mindenesetre egy napi időre van szük-

sége, a miért is határozzam el magamat, hogy legalább egy napot töltsek Dzsergalán-basban. Ámbár sajnáltam a hiába mulasztott időt, mégis alkalmazkodnom kellett; szerencsére, volt elég mindenféle jegyezni valóm; a karmező alsóbbrendű faunája is adott alkalmat egy kis tevékenységre; végül pedig azt is hírül hozták, hogy két egész voloszt népe van átvonulóban a hegyekből, le az erdős vidék felé, szénakaszálásra és az őszi legelő előkészítésére. Ezektől mindenesetre fontos értesüléseket szerezhettem be a kirándulásunk czéljául kitűzött vidék útviszonyaira nézve, úgy, hogy csakhamar vigasztalódtam az akaratlan tartózkodás időveszteségе felett.

Oruz-bek, a ki félig-meddig oka volt a mult nap kellemetlen jeleneteinek, persze megint kikapott; azonfelül büntetésből éjjeli nyugalmát is fel kellett áldoznia, mert Bikden azonnal előrendelt valami Bilek nevezetű községi dzsigitet, a kivel együtt az én dzsigitemnek is még az éj folyamán aulról-aulra kellett lovagolnia, hogy a rendelkezésre álló állatokat kifürkészszék és azok tulajdonosait a bérlet-szerződés megkötése végett táborhelyünkre berendeljék.

A következő nap, augusztus 12-ike, rendkívül gyorsan mult el. Temérdek nomádsereg vonult el a nap folyamán minden jószágával, holmijával együtt tanyám előtt, s ennek a népvándorlásnak a megfigyelése nagyon megrövidítette időmet; Bikden egész nap jött-ment, majd valami derék vadászt hozott elém, majd valami más, az utakat jól ismerő férfiút, majd meg airánt és kumiszt: szóval, szakadatlanul gondoskodott jólétemről. Töviről-hegyire beszéltük meg útitervem minden módozatját, s a szives ember minduntalan valami újabb hírnököt küldött ki, hogy néhány, a körülményekkel különösen ismerős férfiakat beidézzen jurtunkba, vagy legalább egyik-másik irányban azoktól tájékozást nyerjen.

Przsevalszkból a *szyrt*-ekre a legrövidebb út a *Türgen-ak-szu* hágón át vezet, de mivel előbb a Terszkei-tau északi lejtőjét kivántam behatóbban megismerni, Oruz-bek-kel már előzetesen annak az útnak a követésében állapodtunk meg, a mely a *Türgen*-völgyből az előhegység mentén a *Dzsergalan*-völgybe, ebből pedig egy mellékhágón át a *Tjub*-völgybe vezet. Ez utóbbi völgyből kétféle úton juthattam a *szyrt*-re, és pedig vagy egy oldalhágón átkelve, a *Kok-dzser* (kék-föld)-völgyön keresztül, vagy pedig zeg-zugos vonalban nyugat felé visszakerülve, a *Türgen-ak-szu* hágón átszállva.

Legfontosabb czélom az volt, hogy meglátogassam azt az ismeretlen kereszt-völgyet, a melyen át a *Száry-dzsasz* folyó dél felé veszi útját a Tien-san hatalmas lánczai között, hogy azokból kilépve, *Dzsauart* név alatt folytassa útját a Tarim-medencze felé.

A Tien-san rendszer előbb ismertetett felépítésével egészen ellenkezik a Száry-dzsasznak ez a dél felé való lefutása, mert a míg az Ili-, illetőleg az Isszyk-kul medenczétől tágas hosszanti völgyét csak a Terszkei-tau egyszerű láncza választja el, addig a Tarim-medencze felé több párvonalos

hegyláncz lépcsőzetesen emelkedő gátja árkolja azt körül, a melyeket tehát a folyónak valami úton-módon keresztül kell törnie. Előttem két expedicziő kereste eddig fel a Khan-tengri környékének *szyrt*-jeit s a Száry-dzsasz felső völgyét. Az egyik KAULBARS BÁRÓ expedicziója 1869-ben, a másik IGNATIEV és KRASZNOV expedicziója 1886-ban. Egyik sem foglalkozott azonban a *Száry-dzsasz* áttörésének problémájával, a miért is ezt az érdekes kérdést első sorban vettem fel megejtendő vizsgálataim tervezetébe.

Ezenkívül még nagyon csábított a hatalmas *Khan-Tengri*, a Tien-san-nak ez a legmagasabb, 7300 m.-re becsült emelkedése, a melynek hóval

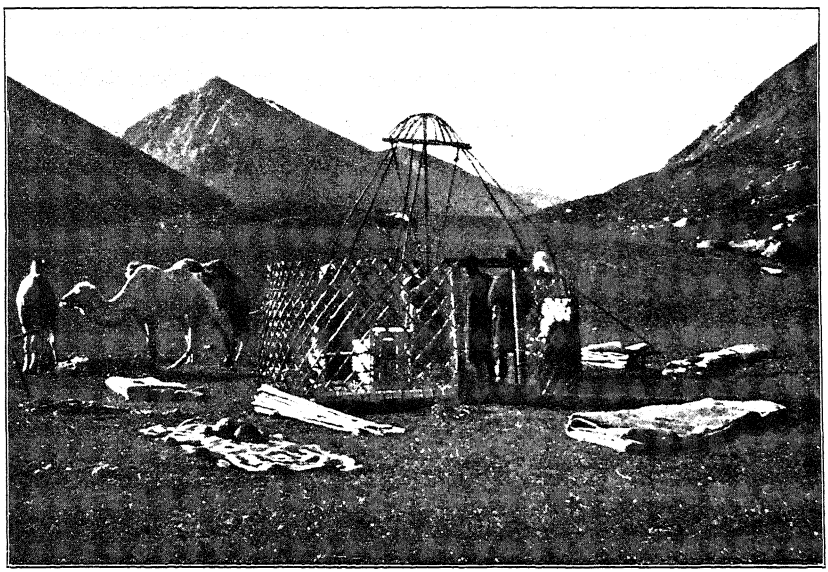

116. kép. Jurtom felállítása a Tjub-völgyben. (Régi moréna-talaj.)

fedett, toronyszerűen felmeredő csúcsáról a kirgizek csodadolgot mesélnek, s melyet szemtől-szembe látni, forrón vágyakoztam. Hogy ezenkívül a fauna, különösen pedig a *Lop-nor vízgyűjtő területének vízi faunája* utazásunk egyik legfontosabb czélja volt, azt itt felesleges volna ismételnem.

Przsevalszkból csak általános, főbb vonásaiban megállapított terv szerint utaztam el, míg a részletes terveket itt kellett kidolgoznom, a hol utóljára érintkeztünk a nomádsággal: ezen túl csak egyedüi magunkra és saját felszerelésünkre voltunk utalva, a meddig a nyáron át teljesen elhagyatott, emberlakatlan hegység magas pusztáin és szurdokain való vándorlásunk csak tartott.

BIKDEN mindezen előkészületek között valóban önzetlenül volt mindenben segítségemre, s mivel, mint finom műveltségű mollah, szerette a szép,

választékos kifejezéseket, e közben csak úgy folytak ajkairól a képekkel teli, virágos mondások.

Először a felszerelés ügyét rendeztük. Bikden így szólalt meg: „Te olyan vagy nekem, mint atyám, *tachszïr*. A gyermek kötelessége, hogy atyjának szolgáljon s parancsait teljesítse: Te, a mi atyánk, tevéket és lovakat parancsoltál, mi, a Te gyermekeid, kiválogattuk számodra a legeslegjobbat s azt szined elé hoztuk!“ Atyának ugyan egy kicsit fiatallottam éveimet, különösen, mivel Bikden jó néhány évecskével volt idősebb nálam; de úgy, a hogy, mégis beletörődtem szerepembe, annál is inkább, mert csakugyan jó tevéket és használható lovakat kaptam.

Most azután a bérösszeg kérdése került szőnyegre, s Bikden ismét magasröptű stilusában rákezdé: „Uram, a mi vallásunk azt parancsolja hogy felebarátunkkal, különösen pedig a vendégünkkel jót cselekedjünk. Neked uram, szükséged van az állatokra, de hisz Te a mi atyánk is vagy! Fogadd el tehát, a mit hoztunk, mert a mi kívánságunk csak az, hogy a Te utad legyen boldog és áldott!“ „Ja[1] Bikden — feleltem — én ugyan nem vagyok müsszülmán, mint Te, de az én vallásom is azt parancsolja, hogy a felebarátommal jót tegyek; nem volna-e az háládatlanság veletek, jó barátaimmal szemben, hogy ha hónapokon át használnám lovaitokat a *szyrt*-eken, minden ellenszolgálat nélkül? Bizony, ez rossz cselekedet volna részemről! Mindnyájunknak megelégedve kell lennünk, nekem, mint a Ti vendégeteknek, Nektek pedig, mint az én jó barátaimnak! Elfogadom s magammal viszem az állatokat, mert szükségem van azokra, de *Chodai iszteide*, Isten úgy akarja, hogy fizessek is értök! Nevezd meg tehát, kérlek, az árat, a mit ezért méltányosnak tartasz!“

Ilyen ünnepélyes módon, temérdek kenetteljes *mas-allâh* (Istenemre!) *elhamd' üllâh* (dicséret az Úrnak), vagy egyszerű kirgiz köznyelvű *Chodai-birsze* (adja Isten!)-féle kifejezésekkel tarkázva, kötöttük meg az üzletet, mindkét fél teljes megelégedésére. Béreltem egy jurtot, hat lovat, öt tevét, a szükséges nyeregszerszámot és egyéb holmit, a melyért a bérletösszeg felét előre lefizettem, míg a másik fele visszatérésünk után volt fizetendő.

Bikden még 12-én este előre küldte a holmim legnagyobb részét a Tjubvölgybe, s egyedül Kosztká-val marasztalt még Dzsergalán-basiban éjjelre. Másnap reggel aztán Kosztká-nak a hátralevő holmit, asztalt, tábori ágyat és a jachtanokat kellett előre szállítania, míg magam egészen egyedül lovagoltam Bikden-nel az új tanyahelyünk felé. Nekem ugyan egy kicsit túlkörülményesnek tetszett ez az egész rendelkezés, de már annyira benne voltam a keleti dagályos szertartásosságban, hogy valódi mollah-indolenciával hagytam mindent történni.

Komoly, kenetteljes beszélgetés közben, a melyet csak nem egészen kifogástalan nyelvismeretem zavart meg valamelyest, lovagoltunk ketten a

[1] Felkiáltás, körülbelül a mi óh!-unknak megfelelő.

most már lakatlan völgy mentén a felső kar-mező felé, a mely tágas, kopár sziklaczirkuszban végződik. Ebből nem nagyon meredek, de meglehetősen hosszú emelkedéssel, törmeléklejtőkön és kopasz sziklacsúcsok között vezet az út egy körülbelül 3900 m. magas nyeregre, a mely, beékelve a csak jelentéktelenül magasabb, de részben régi firnmezőkkel fedett kúpok közé, az átjárót alkotja a szomszédos Tjub-völgybe.

A hágó tetejét, mint rendesen, itt is kövekből összehányt, ember magasságú *obo* jelölte, annak lábánál pedig három tiszteletreméltó, érmekkel diszített ak-szakal gubbaszkodott egy nagy kumisz-tömlő körül, a kik jövetelünkre felemelkedtek s mély szalam-mal üdvözöltek.

Kettő közülük nagytekintélyű *bii* (biró) volt, a harmadik pedig annak az aulnak az *elly-bas*-a (előljárója), a melyet mai menetelésünk állomásául szemeltünk volt ki; mind a hármat persze Bikden barátom rendelte ide a hágóra, hogy minél ünnepélyesebb fogadtatásban részesüljek.

A mint már említém, kirgiz nyelvismeretem még vajmi gyönge lábon állott, s beszéd közben minduntalan visszazökkentem az oszmán-török nyelvbe, a melyben valamivel több jártassággal bírtam; ez alkalommal azonban ez nem ártott semmit, sőt ellenkezőleg, talán éppen ezen nyugati-török nyelvezetem, tetézve egynéhány arab töredékkel, a mi ifjúkorom kedvelt tanulmányának emléke gyanánt maradt meg, s az arab írójegyek ismeretével, bizonyos nimbuszszal ruházott fel ezeknek a tudós uraknak a szemében: hisz Isztambul, a khalifának és a szunnita szekta fejének székhelye, még ma is megtestesült fogalma minden szellemi és anyagi tökéletességnek a közép-ázsiai mohammedánság szemében. A kirgizek általában nem törődnek ugyan sokat a vallással, s inkább csak névleg mohammedánok, de azért akad köztük is egyik-másik hű követője az iszlámnak, s különösen az iskolát látottak közül sokan vallásosság dolgában nem maradnak mögötte a legfanatikusabb szártnak sem. Bikden tudvalevőleg nagy *mollah*, tudós volt, s tanulmányait a kasgári medresszehben végezte, a mely, legalább a kirgizség szemében, a tudományosság nagy hírnevével dicsekszik. Csakhamar meggyőződtem arról, hogy ő is fanatikus müsszülmán, s így kétszeresen örvendtem annak a jó viszonynak, a mely közöttünk fejlődött, mert ennek a révén módomban állott a legérdekesebb felvilágosításokat nyerni a mohammedán seriátnak a kirgizség pogány eredetű joggyakorlataihoz való viszonosításáról. Igazán meghatott a Bikden által rendezett ünnepélyes fogadtatás, különösen meglepett azonban a köszöntésnek formája, a melylyel itt a *Dzsergalan-asu* nyergében üdvözöltek. A míg ugyanis nem-mohammedánokkal szemben csakis az egyszerű „*aman bol!*“ vagy „*chos!*“ (légy boldog! légy szerencsés!) kifejezések használatosak országszerte, addig itt szigorúan igazhitű társaim a mohammedánok ünnepélyes „*szelam aleikum!*“ (béke legyen veled) üdvözletével fogadtak, s köszöntő „*va aleikum üsszelám!*“ (veletek is legyen a béke) válaszomat oly szivélyes kézszorítással viszonozták, közben kegyele-

tesen simogatva szakállukat, mintha nem is volnék valami jött-ment *kjafir* (hitetlen), hanem vallásuknak igazi, hű fia.

A szokáshoz híven, szépen körülültük a nagy kumisz-tömlőt, s komoly beszélgetés közben áldomásoztunk annak tartalmából. Bikden megelőző beszélgetéseinkből már alighanem elmondott egyet-mást barátainak, mert ezek részletesen kikérdeztek hazámról, *Madzsarisztan*-ról (Magyarországról), annak ősz *Pad'sah*-járól, s a *jurt*-omba (hazámba) visszavezető hosszú utazásról. Különösen meglepett egyebek közt az a kérdés, hogy hazámban is használnak-e papirpénzt *(kagaz achcsaszi)*, vagy csak az arany, ezüst és rézpénzek vannak-e ott forgalomban? Örökre megfejthetetlen rejtély marad előttem, hogy mi a csodát érdekelhette a Dzsergalán-völgy kirgizeit az Osztrák-magyar monarchia valutája?

A hágóról szép kilátás nyílik a Dzsergalán kar-völgyére, s fel is használtam az alkalmat, hogy à la vue térképvázlatot készítsek róla. Ezzel elkészülvén, indulásra sürgettem kisérőimet, mire azok valamennyien lekapták csapánjukat, a földre kiterítették, s nyugatfelé fordult arczczal letérdeltek imádkozni. Nem tudom, hogy különleges imát mondtak-e, vagy pedig csak a nap szakának megfelelő *namaz*-t — de annyi bizonyos, hogy mély és komoly benyomást tett reám ez a jelenet, itt a sziklás hegyi hágó komor magányában, az égbe nyúló, sziklás ormok havas bérczeinek fenséges keretében. A míg társaim ájtatosan énekelték a *reka'á*-kat (imádságot), az én gondolatim is áhitattal szállottak Hozzá, a ki mindnyájunk lépteit igazgatja, az ima végeztével pedig én is csatlakoztam biztató felkiáltásukhoz, hogy: *Chodai gyachsi dzsol berszin!* „Adjon Isten szerencsés útat!"

A hágóról meredeken visz le az út gyepes törmeléklejtőkön végig, a Tjub völgyébe. Ez maga nem éppen festőietlen, sziklás, szakadékos lejtőinek fenyvesekkel dúsan diszített alakulatával. Ez utóbbiak bizonyítják, hogy a Tjub völgye sokkal mélyebben fekszik, mint a Dzsergaláné. Valamivel a hágón alul, a szemben levő hegyoldalról meredek völgy nyílik a Tjub völgyébe, a melyben a glecsercsiszolás nyomai óriási mértékben látszanak. Ennek a völgynek jobboldali lejtőjét magas, kopár, szabályosan rétegzett sziklafal alkotja, melynek alsó részét a magassága kétharmadáig simára, gömbölyűre csiszolta a hajdan erre lefolyt jégár, míg a felső harmad szabadon végződő rétegfejein érintetlenül meredeznek a nyers kőzet éles és szakadozott formái.

Lankásan, éles szögben a völgy mentére, kigyózik az ösvény a Tien-san thujához hasonló gyalog-fenyőjének (*Juniperus pseudosabina*) sűrű bozótjain végig a *Tjub*-völgy felé, melynek fenekét csak jóval a hágón felül éri el. Ezen a tájékon ismét találkoztunk a vándorútban járó nomádság egész rajaival, s számos férfiú csatlakozott, a szokást követve, hozzánk, a nyájak terelését és a teherhordó állatok vezetését szokott nembánomsággal az asszonynépre bízva. Az efféle nomád-vándorlás valami rendkívül festői

dolog, s alig hiszem, hogy sokban különböznék regényesség dolgában a rég lezajlott népvándorlások hasonló jeleneteitől. Az ezerszámra menő jószág megszokta már az efféle kóborlásokat, s csendesen, egyenletesen lépdel a kijárt ösvény két oldalán, a nélkül, hogy sokat kellene vele törődni. Juh, kecske, szarvasmarha és ló tarka zűrzavarban, mint végtelen áradat özönlik tova az út mentén, minden őrizet nélkül, mert az az egy-két lovas pásztor, a ki ott nyargal közöttük, legfölebb csak a hátramaradókra ügyel egy kissé. E hömpölygő áradat között, kisebb-nagyobb csoportokra szerteoszolva, lovagol az aulok népsége, férfiak, asszonynép, gyermekek tarka összevissza-

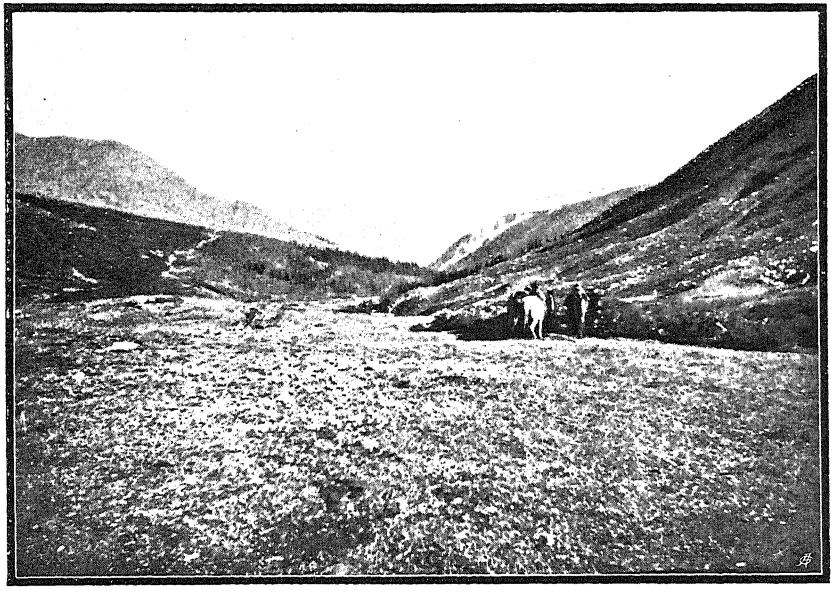

117. kép. Az erdő-zóna felső határa a Tjub-völgyben. (Balról a Dzsergalán-hágóra vezető nomád-út.)

ságban, vezetve vagy terelve a teherhordó állatok sokadalmát, a tevéket, bikákat, lovakat, a melyek hátán ott terjeszkedik a hatalmas rakomány, a jurt-alapzat veres rácsozata, a fehér nemeztakarók súlyos csomaga, és az a szurtos, rongyos, de mindenkor tarka, élénkszinű lim-lom, a miből a nomád háztartás felszerelése áll. Férfi aránylag kevés van a csapatban, mert ezek, szokásukhoz híven, szökdösnek a vándorlással járó munka elől; annál jobban fest azonban a nagyszámú *mardzsa* (asszony), a kik csoportosan lovagolnak, s turbánszerű, óriási fejkendőjükkel, az *élicsek*-kel, valamint a hófehér, vállukról hosszan alálengő *szala-kojma*-val ugyancsak festői külsejűek. Sokan közülök egyszerű bölcsőt hordoznak maguk előtt a nyeregkápán, a melyben, szorosan bepólyázva, valami csöppnyi kis nomád alussza édes gyermekálmát; mások meg vadtekintetű, koromfekete hátas-bikát vezetnek pórázon,

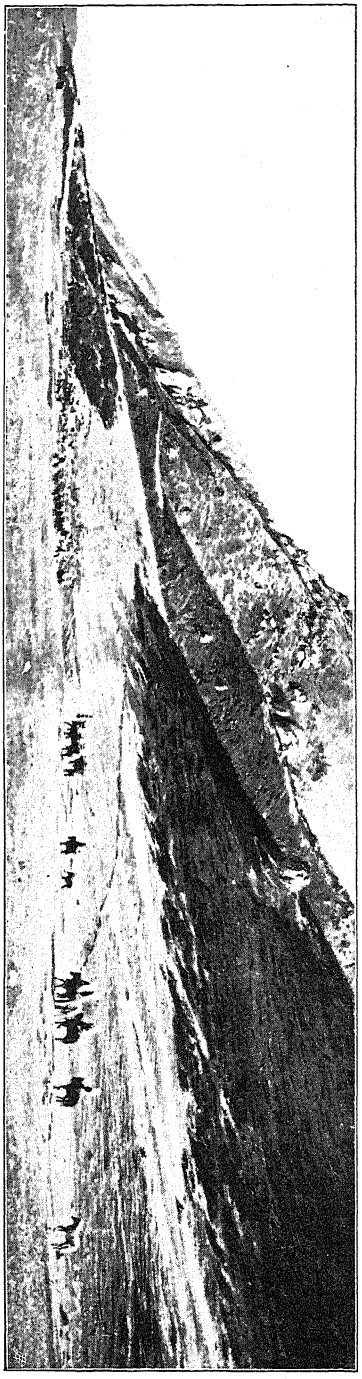

118. kép. Vonuló nomádság a Dsergalán-völgyben.

a melynek hátán mindenféle kazán, üst, tömlő és iszák közt ott van az *airmacs*, a parányi gyermeknyereg, melynek léczszerkezete közé erősen befűzve, valamivel nagyobb, 2–3 éves poronty tanulgatja a lovaglás első mesterfogásait. Nagyobbacska gyermekek — körülbelül úgy az ötödik évüktől kezdve — már önállóan, szabadon lovagolnak. Igazán kedves az ilyen apró jószág, a mint ügyessége tudatában, önérzetesen, a nagaika nyelét rátartósan szorongatva barna kezecskéjében, trónol vaskos lován, vagy nehézkes hátasökrén — mint a pont az i betűn!

Minden aulban van egy pár eladó leány is, a kik ilyen alkalommal semmiféle munkában nem vesznek részt, hanem tarkára kiöltözködve, mindenféle csillogó ékszerrel felcziczomázva, csak mintegy díszül követik a menetet. Ezek még nem viselik a férjes nők fejdíszét, hanem helyette hasonló kis sipkát *(topu)* hordanak, mint a férfiak, csakhogy az övék élénkszinű kelméből van varrva, prémmel beszegve és bagolytollakkal[1] diszítve. Hajukat számtalan ujjnyi vastagságú, rövid fonatokban viselik, valóságos egérfark alakjában, a melyek kis, kaczér sipkájuk alul mindenfelé előbujnak s elől-hátul szabadon lógnak alá. Szemöldöküket vastag, fekete festék-vonással kötik egybe, arczukon pedig ott rikít a pirosító, mely különösen a pofacsontokra van kerek, élénkvörös folt alakjában vastagon odamázolva, emlékeztetve a tüdővészesek hektikás rózsáira. Talán ennek a nem éppen izléses divatnak köszönhető, hogy a fiatal *leánykák* rendesen feltünően, hogy ne mondjam förtelmesen csunyák, a mi annál különösebb, mivel a

[1] Turkesztánban általánosan elterjedt babona szerint a bagolytoll, különösen a nagysuholy (*Bubo turkomanus*) tolla megvédi a gyermekeket mindenféle bűbájosság ellen. Ezért a gyermekek fejviseletének általánosan elterjedt ékessége gyanánt használják.

fiatal menyecskék között a csinos arczúak éppen nem ritkák, sőt sokan közülök finom, karcsú s ruganyos termetükkel valóban kedves, szemrevaló alakok. Nagyban növeli az asszonyok csinos külsejét kaczkiás öltözetük is; lóháton rendkívül festőien hat a nagy, hófehér fejdísz művészies elrendezése, gyalog pedig a bő, redős, szeplőtlen fehér ing borjúszájú, lebegő ujjaival, a térdig érő, gazdag varrottassal diszített, kaczér kis fekete bársonyszoknyácska, és az alatta kikandikáló, rendesen pirosszínű, magasszárú rámás csizmák ugyancsak formás, kedves viseletet alkotnak, mely a sugár termetekhez nem csak hogy jól fest, de még valósággal fölötte izléses is. Sajnos azonban, hogy a karakirgiz nőknek ezt a csinos viseletét csak nyáron lehet látni, mert hűvösebb időben ők is a férfiak esetlen, otromba szabású *csapan*-ját vagy *besmen*-jét hordják, a mi persze teljesen elfödi és idétlenné teszi alakjukat.

Ámbár sátrainkig egészben véve csak valami húsz versztnyi, rövid menetelést kellett lemorzsolnunk, a sok szembejövő nomád karaván miatt csak lassan haladhattunk előre. *Útról*, a szó szoros értelmében, ezeken a vidékeken persze szó sincs, az a kis csapás pedig, a mit a karavánokban terelt állatok és a nomádság lovainak patái vágnak, rendesen oly keskeny, hogy két szembejövő karaván alig térhet ki egymásnak, hanem az egyiknek félre kell állni, a míg a másik elvonul. Kisérőim ugyan a szemben jövő csapatokat rendesen egész egyszerűen félre kergették, de gyakran kényszerített türelemre valami hosszú, összekötözött tevesor, vagy pedig különösen az eszeveszetten előre tóduló vastagfarkú gyapjasok kómikus nyája, úgy, hogy a számunkra felállított jurtokhoz csak déltájban jutottunk el.

A délután ismét az útiterv megbeszélésével telt el, s azonkívül végleg rendeztem a szolga-kérdést. Elhatároztam, hogy ORUZ-BEK dzsigiten és TEMIR vadászomon kívül még két kirgizt viszek magammal, s egyelőre BOKCSU vadászt szerződtettem, a ki valóban találékony, ügyes fiatalember volt. Második helyre egész sereg vadász jelentkezett, de nekem legjobban tetszett valami ATTEI nevű öreg kirgiz, a ki már Dzsergalán-basiban mutatkozott be, s a ki meglepő pontossággal tudott a szyrt-területről s annak úttalan útjairól felvilágosítást adni. Alaposan elővettem ugyan a jelentkezőket mind sorban, de végre is ATTEI-t választottam, a kiért BIKDEN azonnal menesztett is küldönczöt, hogy rögtön jelenjék meg az öreg, „útra készen". Ezzel aztán a szolga-kérdés meg is volt oldva, mert ATTEI „*ak-szakal*" (aggastyán) volt s megszokta BILEK baratjának a társaságát, a ki helyette végezte a nehezebb munkákat, sőt még ebédjének az elkészítését is, vadászati kirándulásaik alkalmával. Így tehát az öreggel együtt BILEK-et is fel kellett fogadnom, ugyanazt a községi dzsigitet, a ki az első napon a lovak beszerzése alkalmával segítségemre volt. BILEK azóta is már kiséretemben volt, s a legnagyobb készséggel vállalta el az állandó alkalmaztatást úgy a maga, mint öreg barátja nevében is. Minthogy hatalmas, elültöltő villás-puskáját már magával hozta, nem volt szüksége semmiféle további előkészületekre, s szó nélkül megkezdte

szolgálatát azzal, hogy az újonnan szerzett tevéket és lovakat végleges megvizsgáltatás czéljából elénk vezette.

Még egyszer átnéztük részletesen az egész felszerelést, aztán dús dasztarchánt költöttünk el, a melynek végeztével Bikden és a többi notabilitás ünnepélyesen, kenetteljes bucsúszavakkal vált el tőlem, s a többi, kiváncsiságból összecsődült sokasággal együtt visszalovagolt a hágóra, rég előre sietett aulja után. Igaz, hogy megszerettem ezeket a jó bácsikat s igazán hálával tartoztam nekik segítségük miatt, de azért mégis örvendtem, a mikor a nagy csődület elvonult, s két jurtom egyedül maradt a szép havasi völgy csöndbe borult ölén.

Augusztus 14-én hajnalhasadtával hangzott föl az ébresztő. Attei az éjjel csakugyan pontosan megérkezett s jókedvűen jelentkezett nálam, mikor még alig nyitottam fel a szememet. Most már tehát csakugyan minden rendben volt, s bizonyos büszkeséggel tekintettem végig a kis expediczión, a mely a Tien-san szivébe, egész a mesés *Khan-Tengri* közelébe volt indulandó.

Nézzük először a személyzetet! Itt van a lusta, de jóravaló Szitnyikov kozák; aztán Kosztka, karcsú, finom, szobor-szépségű fiú, alig 17 éves, a ki özvegy anyjának egyetlen gyermeke levén, még kissé nőies, gyengéd modorú ugyan, de vidám, jókedvű és minden munkára kész, úgy, hogy csakhamar mindnyájunknak elismert kedveltjévé válik. Azután jönnek Oruz-bek és Temir kirgizeim, a kiket t. olvasóimnak már bemutattam, majd a 65 éves Attei, a ki sárga, ránczos, fogatlan aggastyán ugyan, de páratlan kalauz és mindig kifogyhatlan tréfás jókedvében, végül itt van Bilek, ez a nagy, vállas, bivalyerejű férfiú, széles, jóindulatú ábrázattal, hatalmas, szétálló fülekkel, a ki mindég elégedetten mosolyog és a legkeményebb, legnehezebb munkát is játszva szokta végezni.

119. kép. Attei.

Hátaslovaink a következők: öreg kara-kirgiz szürke csődöröm, mely mint hegymászó- és vadász-ló párját ritkítja; második, orosz-kazak félvérű, lusta, de egy cseppet sem kényes tarka hátaslovam; aztán az embereim részére kibérelt kóczos, gondozatlan hat darab igazi kara-kirgiz ponnie; végül Temir vadászlova: nagyfejű, kóczos kis szörnyeteg, de fáradhatatlanul kitartó, éppen, mint a gazdája.

Bemutatom végül teherhordó állatainkat, t. i. hat tevénket. Ezek dicsősége egy nagy, erős, fekete állat volt, hatalmas, lompos sörénynyel

a nyakán és szűgyén; utána következett két fehér jószág, szintén erőteljes és szép példányok, míg a többi három barna, különösen egy kis nőstény, már kevésbbé látszott beválni.

Úgy tetszett nekem ez a kis karaván, mintha hajó volna, a melylyel a nyilt tengerre akarnék kiindulni. S van is valami hasonlatosság a hajóslét, meg az efféle vándorélet közt, a mikor az ember saját jurtjaival és állataival, teljesen függetlenül, egyedül magára utalva vág neki a világnak. Elvégre az egész karaván egységes egészszé, valóságos *megtestesült czéllá* válik, a melynek az egyén teljesen alá van rendelve, s melyben az egyes ember csakis mint kiegészítő alkotórész szerepel, legyen az már most akár a szellemi vezető és parancsoló, akár pedig az egyszerű, félvad, de a természet erőit pontosan ismerő kirgiz. Természetesen bizonyos erély és sok jóakarat kell hozzá, a míg ez az állapot el van érve; — nekem, hál'Istennek, csakhamar sikerült embereimmel abba a viszonyba jutnom, hogy magukévá tették az én czéljaimat; így valamennyien legjobb erőnk és tehetségünk szerint, vállvetve munkálkodhattunk a közös feladat megoldásán.

Utamat a Tjub-völgyön végig a *Jürgen-ak-szu*-hágó felé választottam, hogy lehetőleg minél előbb eljussak a Száry-dzsasz szurdokához. A rendelkezésemre álló térkép-anyag[1] oly kicsiny méretű volt és annyira hemzsegett a bizonytalanság- és pontatlanságtól, hogy e tekintetben nagyon is hiányos felszerelésem daczára, mégis rászántam magamat, hogy futólagos térképvázlatot készítek utamról, a miben igazán nagy segítségemre volt a területet csodálatosan ismerő s rendkívüli felfogásképességgel megáldott Attei.

A mint a pakolás és felrakodás legnagyobb összevisszaságán túl voltunk, azonnal el is indultam vele, Oruzbek-kel és Kosztká-val, míg a karaván Szitnyikov, Temir és Bilek felügyeletére hagytam.

Utunk valami 10 versztnyire majdnem pontosan déli irányban vezetett fel a Tjub völgyén, a melyet mindkét oldalán meredeken felgyűrt rétegekből álló, sziklás hegyek határolnak. Hatalmas görgetegek övezik szakadatlanul a jobb partot, a melyen haladtunk, s úgy látszik, hogy valami hatalmas, hajdan egész eddig lenyúló glecser maradványai. Temérdek forrás fakad ezen sziklatömbök üregeiben, s a közöttük elterülő gyepes laposokon százával szaladgáltak a groteszk, kövér, hosszúfarkú marmoták. Ennek az egyenes folyásnak felső részében kiszélesedik a völgy, s a folyó szélesen kiterülve, teljesen lapos, nagy kavicszátonyokat rak le, a melyeken a szép *Ibidorhyncha Struthersi* számos párja tanyázik. Ennek az észak-déli irányú völgybarázdának a végén széles, kerek, katlanszerű völgy van, a melybe keletről két párvonalos forráspatak torkollik. Mi a harmadik forráspatakot követtük, az úgynevezett *Kara-kijah* (fekete föld) völgyét, a mely mintegy 2 verszt-

[1] Petermann, Szeverczov tien-sani kutatásai alapján készült térképe, 1875-ből (1 : 1,100,000); *Közép-Ázsia* orosz, 40 versztes mappája (1 : 1,680,000), végül a Tien-san mappája Friederiegsen dr.-tól (1 : 3,000,000).

nyire az eredeti észak-déli irányt követi, de aztán egy délnyugat felől jövő árok mentén vezet felfelé.

Barát-keselyűk és hollók seregei keringtek a völgynek ezen része felett, s az előbbiek közül egynéhány oly nehézkesnek, láthatólag jóllakottnak látszott, hogy ORUZ-BEK-kel megpróbáltam egyiket közülük, lóháton kergetve, elevenen elfogni. Könnyű lett volna a ronda állatot meglőni, mert valami 30 lépésre megközelíthettük; azonban ámbár most már teljes vágtatással rontottunk feléje, még sem veszítette el lélekjelenetét, hanem szárnyra kapott, a mivel persze a tervezett meglepetés csütörtököt mondott s a hajszának vége volt; a meredek sziklák közé, a melyekbe néhány nehézkes szárny-

120. kép. A Kara-kijah völgye. (Jobbfelől az Asu-tör felé vezető völgy.)

csapás után beszállott, persze nem követhettük, így tehát inkább a hollókra fordítottuk figyelmünket, a melyek közül egyet lelőttem, adat-példánynak gyűjteményem számára.

Ott, a hol a 20°-kal nyugat felől lefolyó Kara-kijah a déli irányt veszi fel, az eddig meglehetősen egyenletes út meredeken kezd emelkedni, eleinte sima, pázsitos lejtőkön, majd aztán egy régi, erősen begyepesedett moréna torlaszán felfelé. E felett a lépcső felett mintegy 2 verszt hosszú, teknőszerű magas völgybe jutunk, a melyet balról keskeny, erősen csipkés sziklagerincz, jobbról pedig rengeteg törmelékhalmazok szegélyeznek, a melyek a tulsó hegyoldalról nyúlnak le.

Nagy csapat *tau-tekke* (kőszáli vad) tartott pihenőt ebben a csendes völgyben, a mely jöttünkre azonban, sajnos, még lövéstávolon kívül, kereket oldott a baloldali gerincz felé. Néhány hatalmasan kifejlődött, úgy látszik,

felette vén bak volt közöttük, s csakugyan bosszankodtunk azon, hogy ily meggondolatlanul, minden elővigyázat nélkül lovagoltunk előre! Azonkívül itt is seregestől tanyáztak a marmoták, a melyeket a kirgizek különös előszeretettel űztek, hajtottak, természetesen leggyakrabban minden eredmény nélkül. Ez a szemtelen, kövér kis állat ugyanis sohasem távozik messze lakásától, azonfelül pedig a kis hájtömegnek iramodása, a milyen nevetséges, épp olyan sebes, és sokkal gyorsabban meneszt, mintsem az ember gondolná, úgy, hogy rendesen még a kellő időben elérik oduik biztos menedékét. A kirgizek azonban még az oduban sem hagynak békét nekik, a mit igen fényesen bizonyított éppen itt egy legalább négy-ötszáz lépés hosszú, pusztuló félben levő vízvezeték, a mivel dologtalan kirgizek hozták el valamikor a

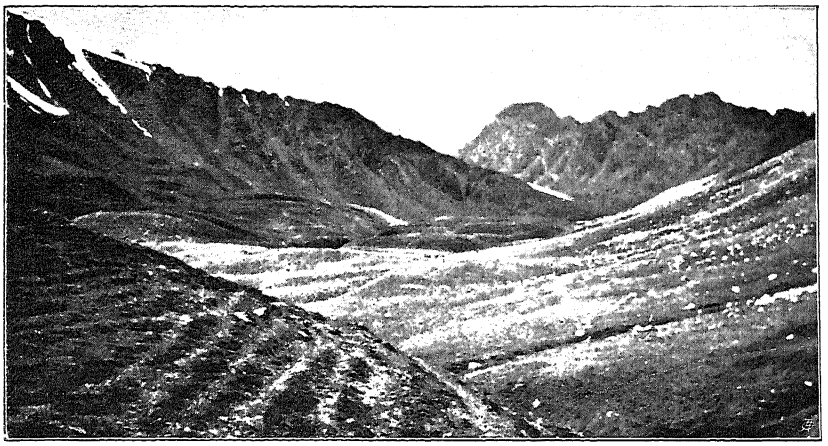

121. kép. Az Asu tör hágóig felnyúló kar-völgyület.

Kara-kijah vizét az egyik szerencsétlen marmota barlangjának szájához. Kosztka valósággal lelkesült a nagyszerű dologért, sőt magamban is édes emlékek merültek fel gyermekkoromból, abból az időből, a mikor még „ürgét öntöttünk". Itt azonban ez az élvezetes sport, úgy látszik, óriási arányokat öltött: nem is hiszem, hogy valami rongyos marmota-lyuk kedveért ilyen hosszú, kő- és földépítésű, mesterséges vízvezetéket készítsen más valaki, mint a halálos unalmában még a legképtelenebbre is képes kirgiz!

Valami $1^1/_2$ versztnyi folyton emelkedő térszin után, az út egyszerre élesen, majdnem derékszög alatt fordul nyugatra s egyenesen a hágóra vezet, a mely a kar legvégén, keskeny résen vezet át. Jobbra olyan szörnyen össze-vissza szaggatott, éles sziklák zűrzavara emelkedik, a melyhez hasonlót még a tiroli dolomitok között is alig láttam, balra pedig a hosszú, keskeny gerinczet, a melynek mentén felfelé haladtunk, széles, nem éppen jelentéktelen glecser takarja be.

Az út eleinte ennek a glecsernek régibb morénáján meredeken vezet felfelé, aztán rövid, jobban járható darab után annak új morénájára kapaszkodik fel, hogy végre a minden bizonnyal vonúlóban levő glecser nyelvének mentén félig-meddig tűrhető talajon vezessen fel a hágó magaslatára. A ki látott már tekintélyesebb friss morenát, annak fogalma lehet róla, hogy milyen kellemes lovagló-út eshetik rajta. Itt ugyan valamelyest segítettek a kirgizek, mert a sziklatömbök khaoszában valami ösvényfélének a nyomát mégis fel lehetett még úgy, a hogy ismerni, de lovaink még így is eléggé megsínylették e darabot, különös tekintettel a nagy magasságra (4400 m.), s csak reszketve, hörgő lélegzettel kapaszkodtak fáradságosan kőről-kőre.

A hágó neve *Asu-tör* (hágó-kar). Gyönyörű kilátás nyílik róla, habár nem is valami nagy vidéket ölel fel. Szabad kilátás ugyanis csak kelet felé nyílik a felső Tjub-völgy jeges völgyeire és relative jelentéktelen csúcsaira, továbbá egy keskeny résen át nyugat felé a *Türgen-basi* teljesen eljegesedett, merész csúcsaira, míg a többi irányokban a közvetetlen környezet vadul összeszaggatott sziklavilága takarja el a távolabbi vidékeket. De éppen ezek a fantasztikusan szétszaggatott sziklák, a friss hóval fedett hágó keskenysége és vadsága, a környező morenák fekete kőtömbjeinek romhalmaza, ellentétben a háttérben látszó, vakító fehér jégár gömbölyded formáival: az Asu-tör hágó környékét igazán pompás alpi tájképpé varázsolják, a melyhez foghatót keveset láttam a Tien-sanban.

Lovainkat egy kissé kifujtattuk a hágó alig 10 lépés széles nyergén, aztán megindultunk lefelé. Az út nagyon meredeken, zegzugos vonalban ereszkedik alá, törmeléken és görgetegeken keresztül, kerek, kopár sziklatöbörbe. A törmeléklejtőkhöz pázsitos lejtők csatlakoznak, a melyeknek alján csakhamar elértük az *Asu-tör*-völgy fenekét s az ott tanyázó kirgiz ault. Az út hossza a hágótól az aulig mintegy 3 verszt, a magasságkülönbség a kettő között körülbelül 500 m., a mely számok élénk képet nyujtanak arról, hogy milyenek itt az utak lejtői.

Az aul, a hol megállottunk, a *Bugu*-törzs egyik főnotabilitásának, az öreg MÓMUN-KHÁN-nak a két fiáé volt, pompás, derék embereké, a kik közül különösen a fiatalabbik feltünő szép férfiú. Mint minden igazán gazdag és tekintélyes kirgiznek, úgy ezeknek is finom, valósággal nagyvilági modoruk volt, s a szivesség és udvariasság, a melylyel fogadtak, a legjobb nevelésű európainak sem vált volna szégyenére. Minthogy eddig elég sebesen meneteltünk és így már déli 1 órakor érkeztünk meg Asu-törben, elhatároztuk, hogy mindjárt folytatjuk utunkat a közeli *Türgen*-hágón is át, ha ugyan tevéink ezt az erőltetett menetet még kibírják.

A míg ezek megérkeztek, a fiatalabbik testvér meghívott nagy, gazdagon feldiszített jurtjába s airannal és teával vendégelt meg, míg embereimet bőven ellátta kumiszszal, ezzel a kedves italukkal. Vendégség közben a szyrt legelőiről adott felvilágosításokat. Elmondta, hogy az ő aulja az utolsó a

Türgen vidékén, s néhány nap mulva testvérével együtt lefelé fog indulni a völgyön. Fenn a szyrten már csak egyedül a BEK-SZYLTÁN-TOCHTOSZÚN aulja legeltet, de hogy jelenleg hol tartózkodik, arról nincs tudomása. Valószinűség szerint, a hágón túl, az *Ottuk-tas* völgyében fogunk rátalálni.

Megragadta figyelmemet az a pompás *berkut* (vadászó-sas), a mely sipkásan, béklyózva ült a jurtban. A házigazda büszkén mutatta be ezt a kedveltjét s annak majdnem egészen befejezett idomítását. Volt ott egy másik, nem régiben foglyul ejtett sas is, a patak partján a jurt közelében meglánczolva, de ez még olyan vad és ijedős volt, hogy a vele való bánás nem látszott éppen veszélytelennek. A míg ezekben a nemes madarakban gyönyörködtem, megérkezett karavánom is, a mely derekasan kilépett ugyan, de azért teljes erejében volt, úgy hogy házigazdánk szives marasztalása és az igért dasztarchán ellenére is elhatároztuk az azonnali továbbindulást. A megérkezett embereket, a kik útközben valami kirgiz önkéntessel szaporodtak meg, bőven ellátták kumiszszal, aztán alig egy órai pihenő után megindultunk derék házigazdánk kiséretével felfelé a patak völgyén a *Türgen-Ak-szu* hágó felé. Az *Asu-tör* patak jelentéktelen kis forrás-patakja a *Türgen* folyónak, a mely a Terszkei-ala-tau főgerinczén, a vele hasonló nevű hágó alatt ered s észak felé a Dzsergalán-völgybe folyik le; ennek a völgye az Asu-tör torkolatának táján széles, tágas, lapos fenekű medencze, a melyet körösköril teljesen hozzáférhetetlen, magas sziklák zárnak körül. Nehány verszttel feljebb összeszorul a völgy s a Tien-San magas völgyeire olyan nagyon jellemző kar-alakot veszi fel, a mely mint hosszú, félkör alakú mélyedés nyulik fel meredek és magas sziklafalak között, majdnem egészen a gerincz éléig.

122 kép. Az Asu-tör morénája.

A felső völgyrészek magas fekvését csakhamar elárulta a növényzet

teljes hiánya, a mi ugyancsak hozzá járult ahhoz, hogy a hágónak amúgy is kietlen és vad jellegét még inkább kiemelje. Nagyjából az Asu-tör és a Türgen-Ak-szu völgyei párvonalosan, dél-északi irányban futnak, azonban a míg az előbbi majdnem derékszög alatt keletről indul ki, addig ez a másik nyugaton ered hosszan elnyuló, magas gránitgerincz szakadékából. Ez a tömeges gránitgerincz, mely a kar egész baloldali völgylejtőjét építi fel, még magához a Terszkei-tau főgerinczéhez tartozik. Az Asu-tör és Türgen patakok völgyei közé erősen szétzüllött palagerincz nyulik közbe, a melynek nyugati lejtői egészen a gránitlánczig nyulva, körülzárolják a völgyczirkuszt. A karnak É.-D. tájékozódását erősen feltünteti a hó és jég, a mely a hegylejtőkön különbözőképpen helyezkedett el. A míg a *kelet* felé néző lejtőről nem kevesebb, mint négy éppen nem jelentéktelen glecsernyelv nyulik le párvonalos sorban a czirkuszvölgybe, s az *észak* felé néző völgyzárás teljesen el van firnesedve, s annak egyik szakadékából hatalmas glecser szürkés jégára csillámlik elő, addig a *nyugat* felé néző, jobboldali lejtők nagy magasságuk daczára is teljesen kopárak s hótól mentek, de e mellett aztán a legcsodálatosabb módon széjjel is vannak málva és romhalmazba dőlve. A kar látványát nem lehet éppen *szépnek* mondani, de nagyon szokatlan, különösen a miatt, hogy az útirány szerint jobbkéz felé eső lejtőkön az ember a firnmezőket nem láthatja a gránitgerincz púpos volta miatt, hanem csak a négy, egészen merev szabályossággal elrendezett jégár-nyelv tűnik fel, míg a másik oldal teljesen romban hever, s minden hótakaró nélkül, szörnyű vadsággal tekint le a völgyre.

Ezen az utóbbi lejtőn különös tüneményt lehet látni. A völgyoldal ezen részét ugyanis főképpen egy körülbelül 600 m. magas, kúpalakú hegy szegélyzi, a mely, bár 45°-os a lejtője, mégis csupa durva törmelékből látszik lenni. Eleinte nem értettem ennek az izolált, iszonyatos törmelékkúpnak az eredetét, de élesebb megfigyelés után észrevettem, hogy a *magját* szálban álló palaskőzet alkotja, s csak a felszínét fedi ilyen dúsan a szerte-széjjel heverő törmelék. Azt, hogy ily rendkívül meredek lejtőt megfekszi még a törmelék, csakis úgy magyarázhatjuk, hogy a törmeléknek *keletkezése* sokkal gyorsabban történik, mint annak *elszállítása* lefelé a völgybe. A törmelék keletkezése tényleg igen gyors lehet itt, a hol a denudáló erők támadásait a terület egész alakulása elősegíti. A nyugat és dél felé fordított lejtőkön rendkívül erős az inszoláczió, a szomszédos glecserek elpárolgása nagy mennyiségű nedvességet szolgáltat, végül pedig nagy szerepe jut a *kifagyásnak*, a mely pusztító munkáját az ilyen magas fekvésű helyen sokkal hatalmasabban érezteti, mint akárhol másutt.

Az imént mondottak után olvasóm bizonyára el tudja képzelni a kar fenekének fedőanyagát, a mely legnagyobbrészt a régi jégárak morénáiból, meg a most említett törmeléklejtő törmelékéből áll. Ezen a kúsza összevisszaságban feltorlódott anyagon végig vezet az út zegzugos vonala,

majd lankásabban, majd meredekebben, de általában nem valami nagy nehézségek között, mert a kifagyás,[1] a hegyvidékeknek ez a hatalmas építőmestere, finom törmelékkel töltötte ki a nagyobb egyenetlenségeket. Útközben házigazdáink egyik nagy birkanyája jött velünk szembe, a mely a legelőről a Türgen-hágón keresztül hazafelé, az aulhoz tartott. Igazi kirgiz vendégszeretettel választottak ki ebből kisérőink egy jó kövér bárányt, hogy majd a hágón túl pótolják az elmaradt dasztarchánt. Ezzel a kecsegtető zsákmánnyal tettük meg azután az út többi részét, a mely főképen a völgy zárulásának megmászásában állott.

Említettem az előbb, hogy dél felől egy mély szakadékból hatalmas glecser húzódik le a kar felé, a melyet ugyan ma már nem ér el, de a melyben egykori kiterjedésének nyomait egy hatalmas végmoréna alakjában hagyta hátra, melynek feltorlaszolt kőtuskói össze-vissza hevernek a karvölgyület sziklafalának egész hosszában. Itt az út hirtelen nyugatnak kanyarodott, rézsút emelkedve felfelé a hágó magaslatának irányában, miközben részben az említett morénán kapaszkodott fel, részben pedig a sziklafal előugró rétegfejein, mint valami erkélyen húzódott végig. Az egész darab nem volt hosszabb egy versztnél, de keményebb munkát adott, mint az egész napi út, a melyet már megtettünk. A homlokfal felső része hóval volt borítva, s egy kis, alig 200 lépés átmérőjű firnmező kopáron nyúlott le éppen az útra. A nappali erős sugárzás miatt most minden olvadozott, egész patakokban ömlött alá a hólé és a sűrű, fekete, ragadós glecseriszap a meredek lejtőn, a melyen az út keskeny párkánya rézsút kúszott felfelé. Olyan gyors volt az átmenet a völgyfenék aránylag járható útjáról ebbe a valóságos „Isten útikájába", hogy csak akkor vettem észre, a mikor már ott jártam a sikamlós, iszappal elárasztott moréna-tuskók kellő közepén, a melyek közeiben mindenütt félig megolvadt jég és piszkos, vizes firn húzódott meg. Az út oly keskeny volt, hogy kitérésről szó sem lehetett; balról meredek, szakadékos falakban ágaskodott a gerincz firnesedett tömege, jobbról pedig legalább 100 méter mélységre szakadt le egy szédítően meredek lépcsőben a sziklafal, s hogy a dolog még kedélyesebb legyen, odalenn, annak lábánál, egész gyűjteménye hevert a teve, ló és szarvasmarha-koponyáknak és csontvázaknak, mint néma, de annál beszédesebb tanúja az út gyönyörűséges voltának!

Leszállásról ezek közt a tuskók közt szó sem lehetett, s így nyugodtan kellett ide-oda csuszkáló lovam hátán maradnom, ámbár már úgy éreztem

[1] Egy térfogat 0^0-u víz megfagyás közben kiterjed s mint 0^0-u jég 1·09 térfogatot foglal el. Ha a harmat, vagy a nappal olvadt vize behatol a kőzet repedéseibe, réseibe, s ott megfagy, szétbontja azt szemecskéire, vagy pedig nagyobb darabokat valósággal lerobbant a kőzetről. Természetesen annál erőteljesebb ez a működés, minél gyakrabban váltakozik az olvadás a fagyással. Télen a gazdák a szérük készítéséhez szükséges agyagot ilyen módon fagyasztják ki, hogy egészen finom anyagot kapjanak. Ez a tünemény szokta lefeszegetni a vakolatot is a falakról. Általánosan a tüneményt „kifagyás"-nak nevezik.

magamat, mintha nem lovon, hanem viharos tengeren csolnakban ülnék, a melyet a hullámok hajigálnak ide s tova. Legelül házigazdáink, a kirgiz testvérek egyike lovagolt, mint útmutató, utána jött ORUZ-BEK, majd KOSZTKA, s negyediknek magam; — az utánam következőkre bizony nem igen ügyeltem, mert az előttem menők lekötötték minden figyelmemet. ORUZ-BEK lova nem volt ilyen megpróbáltatásokra való s ötször vagy hatszor bukott orra a kőtuskók közé, a melyek szerencsére mintegy korlátot képeztek a meredély szélén. Mérges káromkodással — a dühös kirgiz pedig ugyancsak pogányul tud káromkodni és dühöngeni — végre a dzsigit merész ugrással keresztül vetette magát Rosinantejának fején, s gyalog ment tovább, a szegény állatot kantárszáron vezetve. ORUZ-BEK valósággal le volt győzve — ő, a ki a majdnem járhatatlan sziklák között is még *lóháton* próbálta hajtani a *tautekkét*, most egy nyomorult *asu*-n kénytelen gyalog keresztül menni: hallatlan szégyen a *Bugu*-nemzetségből származó kirgizre nézve! Jó kedve alaposan oda volt, s csak három nap mulva kezdte feledni a szörnyű kudarczot. Komolyan aggódtam KOSZTKA miatt, a ki azonban derekasan tartotta magát s csak egyszer bukott el, de úgy, hogy nyeregben tudott maradni. Magam — most ez egyetlen egyszer az egész kirándulás alatt — idegen lovon ültem, egy kis fekete hegymászón, a melyet BIKDEN maga választott ki számomra. A nagyfejű kis kóczos pompásan tartotta magát; az igaz, hogy ő is megcsúszott s el is botlott a sikamlós úton, de azért nem hibázott el egyetlen lépést sem: a hogy az orrával végigszimatolt a talajon, óvatosan megfontolgatva és kiválogatva minden egyes lépés helyét, igazán emlékeztetett a kőszálivad-csapatok vezető kecskéire, a melyek úttalan útakon ép ilyen rendkívüli óvatossággal és körültekintéssel méregetik lépéseiket. Természetesen, teljesen magára hagytam az állatot s csakhamar annyira meggyőződtem csodálatraméltó megbízhatóságáról, hogy még akkor sem szálltam le róla, a mikor a firnmezőt végre elértük, pedig kisérőim legnagyobb része itt jobbnak tartotta leszállni. A firnmezőn az út szélesebb volt ugyan, de teljesen fedve csuszamlós iszappal, a mi 35—40 fokos lejtő mellett nem volt éppen valami biztató dolog. Kis feketém azonban olyan szépen taposgatott valóságos lépcsőket a jeges hóba s oly lassan, meggondolva lépdelt, hogy hátán biztosabban érezhettem magam, mint — hegymászó bot vagy jégcsákány nélkül — gyalog a csatakos jégen.

Vagy egy félóráig küzködtünk az útnak ezzel a gyalázatos részletével, s valóban örültem, a mikor a firnmező mögött végre ismét szilárd talajt éreztünk lábaink alatt, s néhány alacsony sziklalépcső megmászása után a lapos, törmelékkel fedett hágó-nyerget elértük.

Természetesen, egymással váltakoztak a festői, eleven jelenetek, a mint lovas, fegyveres, félvad csapatom kiabálva, káromkodva kapaszkodott fel a csunya ösvényen, s majd itt, majd amott csúszott meg vagy rogyott össze egy-egy ló, melyet gazdája csak nagy kínnal tudott aztán ismét fel-

ránczigálni. Mindazáltal szívesen elengedtem volna ezeket a képeket, mert a a hágóra csak teljesen kimerülve értünk fel, különösen pedig lovaink festettek sajnálatosan. Sárosan, kóczosan, tetőtől talpig befecskendezve a fekete glecser-iszappal, reszketve és lihegve álltak ott a szegény párák, mélyen lehorgasztott fővel, csuklóikról pedig patakzott a vér, a mint az éles kövek felvagdalták lábukat. Igazán könyörületesen nézett ki kivált a Tjub-völgyben önkényt hozzánk csatlakozott kirgiznek a lova, mert annak lábairól valósággal egész a térdéig lenyúzódott a bőr, úgy, hogy a szó szoros értelmében az eleven hús látszott ki mindenütt a szörnyű sebből.

A hágó tetején kis terasz-forma lapos terült el a gerincz-él meredeken emelkedő sziklái között, de hosszabb ideig itt sem pihenhettünk meg, mert fagyos, csípős szél süvített végig a nyergen. A karaván azonban be kellett várnunk, s azért csak én magam, KOSZTKÁ-tól kisérve, indultam lefelé, valami védettebb helyre, míg a többiek némi sziklák szélárnyékában húzódtak meg úgy a hogy. A hágóról (körülbelül 4000 m.) szédítően meredek út vezet le a nyeregről származó törmelékkúpon a tágas, puszta czirkuszvölgybe, a melyet köröskörül vad, tömeges gránithegyek kerítenek; balkézről tekintélyes glecser húzódik le, majdnem függőleges sziklafalak között, a völgybe, a mely, úgy látszik, felső részében összefüggésben áll az északfelé lenyuló, előbb említett jégárral.

Éppen elértük a kar-völgy fenekét, s lassan lovagoltunk azon előre, a mikor fenn a törmelékkúpon megjelentek ORUZ-BEK és az „önkénytes", mint apró, az égtől élesen elváló silhouettek, s intettek, hogy álljunk meg. Kis vártatva hozzánk csatlakoztak s jelentették, hogy aggodalmaink a karaván illetőleg csakugyan megvalósultak, s hogy lehetetlennek látszik a nehézkes, szélestalpú tevéket a hómező sikamlós ösvényén átterelni.

Rövid haditanács után ORUZ-BEK-et előre küldtem, hogy nézzen körül BEKSZYLTÂN aulja után s onnan, ha csak lehet, rekviráljon valakit segítségül, az „önkénytest" pedig azzal az üzenettel küldtem a karaván hoz vissza, hogy lehetőleg mégis kisértsék meg a keresztülhatolást. Magam KOSZTKÁ-val egyelőre a völgyben várakoztam, mert ha ORUZ-BEK nem találja meg az ault, akkor okvetetlenül vissza kellett kerülnünk a hágón át a karaván hoz, hogy annál töltsük az éjjelt, s csak a kora hajnali órákban, mielőtt még az éji fagy a nap hatása alatt engedni kezdene, kiséreljük meg a kellemetlen akadály legyőzését.

Mialatt a hágón átkeltünk, a hegyvidék kedves klímájához híven, kis hóvihar ért utól; csakhamar ugyan kiderült ismét, s szépen sütött a nap, de azért a levegő csípősen hűvös maradt: hőmérőm csak 7^0-ot mutatott, bár még elég korán volt, s alig múlt el délutáni négy óra. A derült időben pompás kilátás rövidítette meg várakozásunk idejét. Délnyugat felé ugyanis, a tulajdonképeni *szyrt* szakadozott előterén túl, a *Küljü-tau* nagyszerű panorámája bontakozott ki. Ez az a Terszkei-tauval párvonalosan vonuló hegyláncz, a melynek keleti végén nyílik a Száry-dzsasz délfelé irányuló lefolyásának völgye. Legalább is 70 verszt hosszúságban nyúlik el ez a falszerűen

emelkedő, egységes hegyláncz, a melyet számtalan csúcs, orom, bércz és hegykúp. koronáz a legváltozatosabb formák merész alakulásával, s melyet egész hosszában összefüggő, megszakítatlan, egységes hó és jégtakaró borít, a miből alig bukik elő itt-ott egy-egy setétebb folt, valami kopár sziklafal fekete kőzete! A látvány, bár a hegység valami 50 verszt távolságban lehetett, elragadóan nagyszerű volt, s már előre örültem, hogy néhány nap mulva behatolhatok ebbe a hatalmas hó-, jég- és sziklavilágba, a melyből néhány toronyszerű hegyóriás feltünően magas orma büszkén meredezik az ég felé.

Sokáig azonban nem mélyedhettem bele a tájkép gyönyörűségeibe, mert csakhamar a völgy felőli oldalról ORUZ-BEK iparkodott vissza felém valami idegen kirgiz társaságában, míg közvetetlenül utána felülről is jöttek felénk az asu-töri testvérek SZITNYIKOV-val. Az előbbi véletlenül találkozott kisérőjével, a ki reggel a *Kara-kïr*-hágón (a „fekete sziklacsúcs-hágón", a *Türgen-asu* mellékhágóján) keresztül jött, s szintén BEK-SZYLTÂN aulját kereste. Biztosított bennünket, hogy annak valamivel alább az *Ottuk-tas* völgye mentén kell tanyáznia, még pedig nem éppen nagyon messze tőlünk. A két testvér is ezen a véleményen volt. A mikor ezek első ízben velem együtt jöttek a hágón át, áthozták az ajándéknak magukkal czipelt fekete juhot is és ezt, midőn a karaván segítségére visszasiettek, a hágó innenső oldalán hagyták kipányvázva. A völgy fenekéről, mint egyedüli élő lényt, ezt a szerencsétlen áldozati bárányt láttuk a kopár sziklavidék közepette, a mint sötét körvonalai élesen rajzolódtak az égre. Folyton szemmel tartottuk várásközben, mert mozgásai, kétségbeesett kapálózásai figyelmeztettek bennünket, ha valaki a hágó felől közeledett. Most is jó szolgálatot tett, mert éppen vissza akartam küldeni ORUZ-BEK-et a karaván hoz, a mikor a birka „jelzést adott", s csakugyan mindjárt fel is bukkantak embereim a gerinczen. Magukkal hozták tábori ágyamat, néhány meleg takarót, egy csomó csapánt s az én két jachtánomat, mindezt felrakva tarka lovam hátára. SZITNYIKOV elbeszélte, hogy a legbuzgóbb kisérletezéssel sem sikerült a tevéket keresztül hozni azon a rossz útrészleten, a miért is a moréna lábánál telepedett meg a karaván, hogy majd a kora reggeli órákban keljen át a hágón. Az őrizetet TEMIR, BILEK és ATTEI vállalták magukra, míg a két testvér és ő az én holmimat siettek áthozni. „A pjegánkával (tarkával)" így fejezte be jelentését „majdnem pórul jártunk; a sok ide-oda járkálással ugyanis végkép megromlott az út, s a megvasalt ló egy árva lépést sem tudott tenni a nélkül, hogy orra ne bukjék. Így tehát előbb a jachtánokat czipeltük át gyalog a jégen, majd nekigyürköztünk valamennyien a tarkának, ki húzta, ki meg tolta, végül pedig szépen felkaptuk és úgy *vittük* át a nyomorult párát azon a fertelmes darabon!"

Sajnos azonban, elfelejtettek teát, kenyeret és czukrot hozni, az utazónak ezeket a nélkülözhetetlen szükségleteit, s így SZITNYIKOV-nak, mint a kinek a lova legkevésbbé volt kimerülve, még egyszer át kellett mennie a hágón. Egyszersmind meghagytam neki, hogy az öreg ATTEI-t is hozza magával,

mert a tevék őrzésére két ember is elégnek látszott, az öreget pedig nem akartam kitenni annak, hogy a széljárta, fagyos hegy-nyergen éjjelezzen hiába.

Mi többiek aztán lefelé lovagoltunk a völgyön, hogy felkeressük a várva várt ault; eleinte a hosszú hágó-szakadék törmelékén csörtettünk alá jól-rosszul, de aztán a tulajdonképeni *Ottuk-tas* völgyébe érve, gyors ügetésben folytattuk utunkat, mi közben kis fekete lovamnak eddig kevésre becsült poroszkáló járása rendkívül kellemesnek bizonyult. Lassankint elfáradtam, s bár gyorsan haladtunk, az út végtelen hosszúnak tetszett. Bizonyára haladtunk vagy tíz versztet előre s már alkonyodni kezdett, a mikor a szűk,

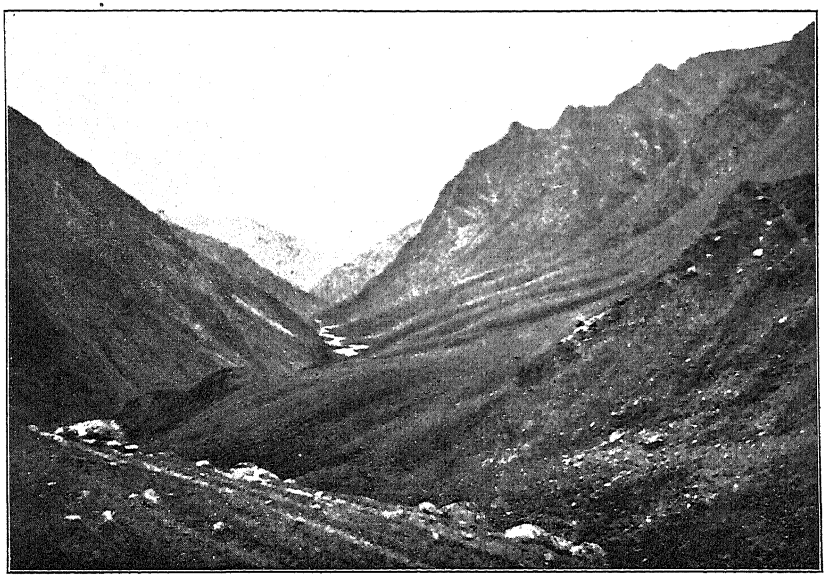

123. kép. Az Ottuk-tas-völgye.

kanyargós sziklavölgy egyik tágasabb medenczéjében szembe jövő, vándorló aul nyájait és teherhordó állatait pillantottuk meg, nyomukban férfiak, mardzsák és a szokásos gyermekhad. Hajrával, galoppban siettünk feléjük. Csakugyan BEK-SZYLTAN volt, a ki az egyik mellékvölgyből kijőve, néhány napot az *Ottuk-tas* völgyében akart eltölteni. Egy szempillantás alatt leszedték a teherhordó állatok rakományát, a gyorskezű *mardzsák* néhány percz alatt kényelmes sátort állítottak fel, a melyet a derék BEK-SZYLTÂN-TOCHTOSZUN[1] számomra rendeztetett be, míg maga egy másikat foglalt el.

[1] Bek = úr; szyltân = uralkodó; tochtoszun = várj egy kicsit!

A kirgizek szeretik az ilyen czifra neveket; mivel a gyermekek elnevezésénél igen gyakran azt a szót alkalmazzák, a melyet az anya ejtett ki elsőnek a szülés után, képzelhető, milyen csodás összetételű elnevezések állanak használatban.

Fél kilencz lehetett este, a mikor a nomádokkal találkoztunk, s időközben teljesen beéjjeledett. Vígan lobogott a tanyatűz a kis aul hat jurtjában, és csakhamar élénk sütés-főzés indult meg bennök; a mi fekete báránykánk is csakhamar befejezte rövid életpályáját, hogy dasztarchánt szolgáltasson. Tizenöt órán át nyeregben voltunk, két hágón keltünk át s mintegy 36 versztnyi úton alig pihentünk $1^1/_2$ óránál többet; teán, airánon és kumiszon kívül pedig a kemény munka közben nem ettünk semmit, nem csoda tehát, hogy jó étvágygyal vártuk a vacsorát!

A hangulat azonban kitünő volt, s nagy jurtomban ugyancsak víg világ járta a sistergő *cserakdán* füstös világítása mellett! Ez egyszerűen a földbe leszúrt, kovácsolt vas mécses, a melyben juhzsír ég nyers gyapjúból sodrott mécsen. Szitnyikov és Attei is megérkeztek a készletekkel, s míg mohón szürcsöltük a forró teát, s a házigazdánk nagy gonddal pirítgatta a pompásan illatozó *tüztüköt*, az alatt az út minden részletét ezer tréfa közben ismét és újra letárgyaltuk.

Vacsora után halk énekhang csalt ki a jurt elé. Egészen a zúgó patak mellett, a többi lakástól elkülönítve, kis jurt, vagyis helyesebben mondva, valami jurtrészekből összetákolt sátorféle állott, apró, szűk s kicsiny, éppen hogy egy embert befogadjon. Az imént, tanyavetéskor láttam, hogy valami egészen fiatal kis mardzsa magányosan, egyes-egyedül babrál annak a felállításával, később pedig azt is megtudtam, hogy az egészen fiatal, most házasult menyecskéket ítéli ilyen magányos, elkülönített életmódra a *szokás* törvénye! Az aul jurtjaiban kialudt már a tűz, s csendesen, mély álomban szenderegtek azok a fogyó hold ezüstös fényében, a mely majdnem nappali világosságban fürösztötte a tájat; pihent minden, csak ama kis sátorból csengett mélán, szomorúan az egyszerű, de melodikus ének andalgó dallama. Önkénytelenül is elmosolyodtam, a mint ennek a dallamnak — egy közkeletű kirgiz népdalnak — ismert szavai megütötték a fülemet. Szerencsésen behatoltam ide, Közép-Ázsia szivébe, a hatalmas kontinens lefolyástalan medenczéinek legbensőbbikébe — hisz a sátram előtt elrohanó patak habos árjait már a *Tarim*-ba, s ezzel együtt a talányok mesés homályába burkolt *Lop-nor*-tóba szállítja — s mi itt az első megfigyelésem? az, hogy a vén holdnak bűbájos varázsa itt is csak ugyanaz, mint messze arra, mifelénk, s hogy az emberi szív sehol sem tagadja meg természetét, a merre csak az ezüstös égitest szórja szelid, halvány sugarait.

Halkan, epekedve hangzott ki a kis, nyomorult viskóból a csendes éjjel ragyogó pompájába:

„Berkut-szu basïnan asszar tuman,
Âszem-âszem baszade dzsorga kunan.
Dzsar da-uszïn szâgïnïp dzsirgőnümde:
Csikade da-uszï kajdan, köjükul szïgan?“

(A sas-völgy fején szállong a köd,
Délczegen lépked a harmadfüves csikó.
Soká, vágyva epekedtem édes hangod után:
Honnan cseng egyszerre fülemben kedves
hangod édes szava?)

Ez volt első éjjelem, első tapasztalatom a Tarim-medencze vízrendszerének keretében.

XII. FEJEZET.

A SZÁRY-DZSASZ ÁTTÖRÉSE.

Az Ottuk-tas-völgyben elértük azt a területet, melyet a kirgizek a *tau* vagy lánczhegység fogalmával ellentétben *szyrt*-nek neveznek. tudniillik azokat a nagy legelő-területeket, a melyek az erdőrégió felett terülnek el a Tien-san lánczai között, mint a halomvidékek, a többé-kevésbbé erodált steppés plateauk s a sík, magas völgylapályok zűrzavaros egyvelege, s melyek a kirgizeknek téli legelőül szolgálnak. A mostani tanyánkról a vidéknek ezt a jellegét azonban még nem lehetett felismerni, mert az *Ottuk-tas* (tűzkő) völgye a pala-plateauk közé olyan meredek, mély szakadék gyanánt vágódott be, hogy semmiben sem különbözött a rendes magas hegyvidéki völgyektől.

A völgy valami idétlen nagy sziklatuskónak köszönheti nevét, a mely körülbelül akkora, mint egy közepes jurt, s a melyhez a kirgizek nemzeti époszának, *Manassz'ning k'sszászi* (Manassz történetének) egy epizódja fűződik. A kirgizeknek ez a legnagyobb éposza két óriás, a török Manassz és a kalmük Kongur-bai küzdelmeiről szól. Ez a két óriás a Tien-san völgyeiben pásztorkodott, hosszú időkön át elkeseredetten harczolt egymás ellen, míg végre Manassz lett a győztes. Batïr-Manassz rettenetes erejű, szörnyű nagy óriás volt, a kinek valóban hőshöz illő szomjúságáról már szóltam; egy alkalommal itt tanyázva a völgyben, éjjel jurtjában ki akart csiholni, de kovája (*Ottuk-tas*) kisiklott ujjai közül. Kezével tapogatózott utána a jurt földjén, de nem találta meg „a kis kavicsot" s így másnap, a mikor elvonult más vidékre, a tűzkő itt maradt. Most az óriás tűzköve a völgy emlékezetes jelzőjéül szolgál, s az arra menő kirgiz kegyeletesen tör le a kvarcztömbből egy-egy darabot, emlékére Manassz hőstetteinek.

Hajnalban, az olvadás kezdete előtt, tevéink minden baj nélkül átjöttek a Türgen-hágó firn-mezőjén, s az aulban úgy ők, mint két kisérőjük, Temir és Bilek, egész nap kivehették már most részüket a semmittevésből, mert pihenő napot rendeltem el, egyrészt, hogy az állatok kissé magukhoz tér-

jenek, másrészt, hogy a kirándulás zoologiai czéljának is megfelelhessek. Mivel az Ottuk-tas már a Tarim-medencze vízrendszeréhez tartozik, rendkívül érdekelt ennek a pataknak alsóbbrendű faunája. Valóságos lelkesedéssel böngészgettem tehát a patak jéghideg és rohanó sebes vizében, ugyancsak megörülve, hogy abban nemcsak sok, hanem minden valószinűség szerint több fajból való *planáriát*, apró, puhatestű, igénytelen külsejű férget találtam.

Természetes, hogy az aul férfitagjai ebben a munkámban segítségemre voltak, de persze csóválták a fejüket, mert nem igen értették, hogy mi a csodának kell nekem az a sok haszontalan *kurt* (féreg)? Lassankint azonban belemelegedtek, s a mikor abbanhagytam a planáriák gyűjtését s elkezdtem szöcskét, bogarat, lepkét és cziczkányt hajszolni, ők is testtel-lélekkel nekiláttak ennek a különös sportnak. Délután TEMIR-rel kirándultunk a *Berkut-szu* (Sas-víz) völgybe, a mely éppen az aullal szemben torkollik be az Ottuk-tas-völgybe. *Kiik*-nyomokat* kerestünk, de a szörnyen mállott s a legdurvább törmelékkel fedett lejtőkön semmi effélét nem találtunk s megelégedtünk azzal, hogy néhány marmotát lőttünk, a melyből itt, úgy, mint az egész szyrten, rengeteg mennyiséget lehet találni. Estére a jurtban persze ismét szőnyegre került a Száry-dzsasz áttörésének kérdése. „*Szu csong iken, dzsol dzsok!*" „Mivel a víz igen nagy, nincs út", ez volt az egyhangú, örökös válasz, a mit, mint újoncz ezen a vidéken, ekkor, megvallom, még mindig némi kételylyel fogadtam. Habár volt már fogalmam arról, hogy hóolvadás idején a nagyobb hegyi patakokon való átgázolás egyáltalában ki van zárva, még sem tudtam elképzelni, hogy teljes lehetetlenség legyen, olyan nagy folyó partjain, mint a Száry-dzsasz, akárcsak gyalog is előrehatolni. Minden okoskodásnál többet ér a próba, s azért kiadtam az öreg ATTEI-nek a rendeletet, hogy a legrövidebb úton vezessen a *Küljü-szu* és a *Száry-dzsasz* egyesüléséhez.

Augusztus 16-án reggel, mindjárt hat óra után fel is kerekedtünk erre az útra. Én magam, mint rendesen, KOSZTKÁ-val, ATTEI-jel és ORUZ-BEK-kel előre lovagoltam, míg a többiek a tevéket kisérték. Utunk valami 10 versztnyire az Ottuk-tas balpartján vezetett, délnyugati irányban, a baloldalon emelkedő, járhatatlan sziklafalak lábainál felhalmozódott kopár, durva törmelék tetején.

A jobbparti völgyoldalt sziklás gyep-lejtők alkotják, a melyek lábánál számos forrás-láp húzódik le egészen a patak medréig. Két nem éppen jelentéktelen hegyi patak, a melyeknek fehéres-szürke vize elárulja glecsereredetüket, torkollik két párvonalos völgyből az Ottukba. Az egyiknek *Momyntör* (pompás, tekintélyes kar) a neve, a másiké *Kacska-tör* (szürke kar). A *tör* szó tökéletes szinonimája az alapi *kar* kifejezésnek, de azonkívül még így

* Ez a kirgiz neve minden hasadt-patájú vadnak; a szót két szótaggal kell kiejteni, majdnem *kijik*-nek.

nevezik tágabb értelemben a szakadékos átjárókat és főleg a magas karvölgyekből eredő patakokat is.

Mintegy másfél versztnyire a Kacska-tör betorkolásán alul, az addig keskeny, szűk völgy szép, medenczeszerű rétséggé tágul ki, a melyet *Ücs-balla-beit* (a három ifjú sírja) néven neveznek. Attei meg is mutatta a három dísztelen, begyepesedett sírhalmot, s elbeszélte, hogy ezen a helyen egy aulnak három fiatal tagja egy napon halt meg, s egyszerre lett elhelyezve utolsó hajlékába.

Mikor volt ez? „Kim bileide, Bai? . . . zemanïnda! Ki tudná azt uram? réges-régen!"

Így szállnak ezen emberek tradicziói nemzedékről-nemzedékre; minden mellékes körülmény a feledés homályába vész, de maga az esemény magva megmarad hagyománynak: nem csoda hát, ha a fantázia lassan-lassan hozzászövi szeszélyes virágait, s az egyszerű eseményt apránkint a *monda* tarka bokrétájává növeli.

A komor, sziklaövezte hely ugyancsak illett valami rege szinteréül, s magamat is rajtakaptam, a mint a nyert rövid felvilágosításokhoz képzeletben hozzászőttem mindazt, a mi ez eseménynyel együtt járhatott, szines, eleven képpé alakítva a száraz valóságot. Nem így szülemlik-e meg a mondák, a mesék, a regék javarésze? . . .

Ücs-balla-beit mellett az Ottuk éles kanyarulattal délkeletnek fordul s szűk, szurdokszerű völgybe lép; azonban mi ezt nem követtük, hanem, átmenve a patakon, nyugot felé tartottunk, hogy egy sekélyvizű patak mentén a jobboldali völgylejtőre felmászszunk. Kérdésemre ismét azt felelték, hogy „szu csong", a víz nagy, s ezért az Ottuk völgye ebben az évszakban járhatatlan. A patakot, a melynek mentén egy darabig felfelé lovagoltunk, *Torpu-szu* néven nevezik, arról a szyrt-területről, a melyből ered, s a mely a *Torpu* nevet viseli.

Délnyugati irányban, meredek, köves, kevés gyeppel fedett szakadékokat követve, kígyózó vonalban emelkedtünk fel a Torpu-szyrtre, a melynek plateaujára végre egy agyagos, finom kavicscsal kevert, eliszaposodott törmelék-fal megmászása után jutottunk. Ez a képződmény igen jellemző a Tien-san esőkben szegény vidékeire. Később jobban megismerkedtem vele: finom hegyi málladékból áll, a melyet telít ugyan a csapadékok nedvessége, a nélkül azonban, hogy azt a hegyoldalakról lemoshatná, alászállíthatná.

Kedvező, lankásabb helyeken így valóságos földomlások alakjában torlódik fel, s lehetővé teszi a szyrt-plateauk különben járhatatlan sziklaperemein való feljutást.

Mindeddig még nem volt alkalmam tiszta képet szerezni arról az alakulatról, a melyet a kirgizek *szyrt* néven neveznek, mert, a mint említettem, azok a szűk völgyek, a melyekben a Türgen-hágó átlépése óta eddig kóboroltunk, csakis a rendes magas-hegyvidéki völgyek szokott jelle-

gével bírtak. Egyszerre megváltozott azonban ez a kép, a mint a körülbelül 1000 m. magas, meredek plateau-peremet megmászva, magára a palafensík hátára feljutottunk. Szemünk előtt terült el a Torpu-szyrt 3—10 verszt széles és legalább huszonöt verszt hosszú, hullámos, dombos plateauja, a mely délkeletről északnyugat felé egyenletesen emelkedik, míg északon körülbelül 2—300 méterrel a síkja fölé emelkedő, hófedte sziklaormok el nem határolják. A többi oldalon köröskörül a fensík hirtelen szakad le, meredek, keveset erodált, kopár sziklafalakban a mélyen fekvő, szűk völgyekbe, a melyeken túl hasonló, változatosan szerteszét szóródott, kisebb-nagyobb fensík-alakulások terjeszkednek mindenfelé.

A Torpu-szyrt egyike a legmagasabb fekvésű szyrteknek a Száry-dzsasz medenczéjében, s végiglovagolva rajta, szabad kilátást élvezhetünk úgy erre, mint a Küljü-szu völgynyilásába, úgy, hogy az ember csakhamar világos képét nyeri ezen vidék teljes topografiájának. Délfelé a kilátást a *Küljü-tau* és a *Száry-dzsaszyn-tau* végtelen falnak látszó, csipkés ormai határolják kelettől nyugatig; észak felé pedig hasonlóképen a *Terszkei-ala-tau* hófedte ormai, majd pedig magának a szyrtnek egész a hórégióba belenyuló lankás magaslatai zárják azt el. Ebbe az eljegesedett hegyormokból álló keretbe mintegy befoglalva terül el egy hatalmas, teknőalakú medencze, melyet a két hegybástyázat felől meglehetősen szimmetriásan lehúzódó, lankás fekvésű szyrtplateauk borítanak, úgy, hogy a medencze közepe felé mindkét oldalról leereszkedve, egy mély horpadásban utat nyitnak a *Küljü-szu* és a *Száry-dzsasz* folyók széles völgyeinek. Előbbi délnyugat felől, útóbbi észak-keletről folyik elő hatalmasan széles, sík völgylapályon át, s közvetetlenül a Torpu-szyrt lábánál egyesül egymással a Száry-dzsasz-medencze e két tekintélyes főere.

Ez a kilátás ép oly tanulságos, mint megigéző. Különösen a legalább *140 verszt hosszúságú*, a déli látóhatárt ívalakban körülzáró láncz látványa imponálóan fenséges; ezt a hatást még különösen növeli az a körülmény, hogy az éppen nem egyhangúan falszerű, hanem gazdagon tagozott és csipkézett hegybástya egyetlenegy összefüggő, megszakítatlan hó- és jégtakaróba temetkezik, a melyből *százával* nyulnak le a glecserek, s melynek vakító, tiszta fehérségét csak elvétve szeplőzi egy-egy előbukkanó nyers sziklafolt sötét árnyéka. Ezen a hegybástyán tör keresztül a Száry-dzsasz, délnek véve útját; Attei mutatta a helyet, a hol a *kapcsegai* (szurdok) nyílik, hatalmasan eljegesedett területen, a melyből egy-két különösen merész alakú csúcs ágaskodik fel szédítő magasságra. Völgyszakadékot, vagy a hegyláncz mélyebb benyergelését a mi szyrtünkről egyáltalában nem lehetett észrevenni, ámbár éppen szemben voltunk az áttörés helyével. Sajnos azonban, a kilátás nem volt egészen tiszta, mert mindig sűrűbb és sűrűbb köd ereszkedett alá a hegylánczokra; csakhamar a rendes déli zivatarok egyike tört ki, a melyből mi, a Terszkei-tau déli lejtőjén levő magas álláspontunkon, szintén kikaptuk részünket egy kis viharos ólmos eső alakjában, míg — a mint azt tisztán láthattam —

124. kép. Konglomerát-teraszok a Száry-Dzsasz bal partján, a Kuru-szai sziklan alul.

mélyen alattunk, lent a Száry-dzsasz széles medenczéje felett, derülten mosolygott az ég, s ragyogó, verőfényes napsugárban fürdött a völgy.

Körüllovagoltuk a szyrt-plateau délkeleti szárnyát, hogy a dombok között levő völgyekben, meg a peremszakadék hasadékvölgyeiben kőszáli vad és hegyi juhok után nézzünk, a melyek hazájába itt a szyrteken ezennel behatoltunk. Vad, kietlen vidék ez a szyrt-vidék, a melyen a nagy magasság miatt csak szegényes növényzet tengődik. Törmelék és görgeteg fedi a talajt, a melyre az alacsony, ritkás havasi legelő-növényzet alig borít valamelyes szürkés-zöld, kopottas szőnyeget; jéghideg szél sivít a hullámos síkon, és halotti csend honol a sivár területen, a mely közvetetlenül a hóhatár dermesztő szomszédságában mostohája minden frissebben lüktető szerves életnek. Az alacsonyan úszó köd a különben oly fényes napvilágot fakó, homályos szürkületté tompítja, s így a tágas, hullámos fensík, melynek éppen semmi havasi, alpi jellege nincs, csakis Észak-Szibiria vigasztalan pusztáira, a sivár tundrákra emlékeztet, a mely benyomást a legélénkebben elősegíti a csontig járó, éles, gyilkos hideg.

Vadra nem bukkantunk, de az egyik kopár, kietlen völgyecskében óriási vadjuh-koponyát találtam, méter hosszú szarvakkal. Az ilyen „staffage" gyakori ezeken a területeken, s mindig megteszi a hatását. Hisz úgy illik az a fakó, porladozó koponya azokkal az idétlen, vízözön előtti szörnyeteghöz illő, kacskaringós szarvakkal a környezet sivár, puszta, halálos szomorúságához!

Az öreg Attei ezen körlovaglásunk alatt többször adta bizonyítékát annak a pontos helyismeretének, a mely az ő útmutatásait valósággal megbecsülhetetleneknek tüntette fel. Nemcsak, hogy minden tétova nélkül odavezetett bennünket néhány csakugyan erősen járt vadváltóhoz, a melyekre régebbi időből emlékezett, hanem csodálatraméltó biztossággal kalauzolt el az áttekinthetetlen s valósággal téveteg egyformaságú halmok között ahhoz a keskeny s elrejtett sziklaréshez is, a mely egy különben teljesen hozzáférhetetlen szurdok falain bejáróul szolgál a Küljü-szu völgyébe vezető ösvénynek. Olyan rettenetes meredeken vezetett le ez a keskeny útnyom két meredszen kiugró gerincz között, laza, agyagos törmelék-lejtőn, hogy Kosztká-val ketten szédülni kezdtünk s leszálltunk a lóról, akárhogy hajtogatták is kirgizeink, hogy: „*Köb gyachsi dzsol!* nagyon jó út!" Veszély tényleg nem igen volt a dologban, már a laza anyag természetéből kifolyólag s lovaink biztos lépése folytán sem: de az efféle utak benyomása eleinte ugyancsak izgalmas, s megszokás kell, hogy az ember nyugodtan lovagoljon végig rajtuk. A málladék-lejtőről utunk egy kanyargós, hirtelen esésű völgyszakadékban vezetett alá, a jelenleg száraz vízmosás medrében, vagy annak partjain, de persze, *útról* csak annyiban lehetett szó, hogy legalább menetelésünk iránya elénk volt szabva. A szyrtek vidékén még kevésbbé van szó utakról, mint a Terszkei-Tau-nak sűrűbben lakott, vagy legalább sűrűbben járt északi lejtőin-

Itt csak a nomádok főközlekedő vonalain észlelhető valami csapásféle útnyom, a mit a kirgizek nyájai vagy pásztor-karaván jai vágtak a talajba: a szyrtség zöme azonban utak dolgában valóságos szűzi érintetlenségben tündöklik, s csak itt-ott szabdalják azt a juhjárások vagy a vadváltók kuszált, rendszertelen ösvényei, melyek már természetüknél fogva is csak elvétve lehetnek segítségére a portyázó vadásznak. Így tehát az ember kénytelen-kelletlen maga választja az útját, csak az irányt tartva szem előtt, különben pedig Isten nevében nekivágva a meredek, sikamlós gyeplejtőknek, a durva törmelék omlatag mezőinek, a sziklás, párkányzatos bérczoldalaknak, a süppedékes málladék-kúpoknak s a térszin egyéb, kedves változatosságainak, — mindjobban beletörődve ebbe a mindennapos kenyérbe, s mindig növekedő bizalommal a derék kis kóczos ponniek iránt, a melyek csodálatraméltó, valósággal a kecskét is megszégyenítő ügyességgel mászkálnak ezeken a lehetetlen utakon.

Gyorsan haladtunk lefelé a meredek, festői szakadékon. A sziklás lejtőket mind sűrűbb növényzet fonja be; fűzfabokrok *(Salix sibirica?)* és a *düjeh kujruk* (tevefark, *Caragana yubata*) különös alakú, tüskés seprői húzódnak meg a védettebb helyeken, s az állatvilág is elég gazdag változatban népesíti be a tájékot. A hegység közönséges *Ruticilla* és *Accentor*-fajain, meg a temérdek mormotán kívül különösen egy kis nyúlféle tünik fel nagy számban, a mely villámsebesen surran el a lovak előtt, s a tengeri nyúl módjára földalatti üregekben keres menedéket üldözői előtt. Az egyik ilyen odú feltünt nagysága által, mely nem vallott sem mormotára, sem nyúlra; közelebbről megvizsgálva, a nyomokból és a jellemző ganéjtölcsérekből fölismertem, hogy csakugyan *borz* a lakója ennek az üregnek, a mi — tekintve a hely magas fekvését a hegység kellő közepén — nem éppen érdektelen megfigyelés a borz elterjedésére nézve.

Több más, ez idő szerint száraz mellékvölgy torkollott mindkét oldalról abba a szakadékba, a melyen lovagoltunk, s a mely ennek folytán mind mélyebben vágódott be a sziklák közé, egyúttal mind vadabb és meredekebb szinezetet öltve, úgy, hogy csakhamar leértünk a meredek ölében a Küljü-szu völgyébe. A szakadékból valóságos szűk sziklakapu vezet ki a szabad, legalább 4 verszt széles völgysíkra: s íme, a tájképeknek kiáltóbb ellentéteit, mint itt, alig lehet elképzelni! A míg a szakadék a legfestőiebb, a legvadabb alpi tájképekkel gyönyörködtetett, addig ez a sziklakapu közvetetlenül a legunalmasabb síkságra, a mélyföldek sivár csí-steppéinek megfelelő puszta lapályra nyílik meg. Ha nem merednének fel körben mindenfelé a szyrt-vidék komor, szaggatott sziklafalai, s ha nem bukkanna elő itt-ott egy-egy hóval, jéggel fedett bérczóriás, az ember az Ili-völgy akármelyik csí-pusztáján képzelhetné magát.

A sikságot mintegy 25 versztnyire be lehet látni felfelé. Talaja hatalmas konglomerát-rétegekből van, a melyek meredek falú teraszokban, lépcső-

szerűen szakadnak le a folyó felé. Ez utóbbinak tulajdonképeni völgymedre mélyen be van vágva a konglomerát-rétegbe, melynek legalsó terasza legalább 30 m. magas, függőleges falban szakad le a folyó színére. Néhány versztnyire követtük a Küljü-szut lefelé, a kavics-teraszok vízszintes lapályain haladva, egész a *Kuru-szai* vagy *Kuruk-szai* (Száraz-völgy) nevezetű sziklafokig, a mely azt a helyet jelzi, a hol a folyónak a Száry-dzsaszba való betorkolása van.

A míg Kosztka és Atfei itt alkalmas tanyát kerestek, magam Oruz-bekkel átmentem az utóbb nevezett folyó partjára, egy kissé vizsgálódni, a miért is keresztül kellett mennem a majdnem háromszögalakú völgylapályon, a mely a szyrt meredek sziklafalai közé, mint a Száry-dzsasz-medencze leg-

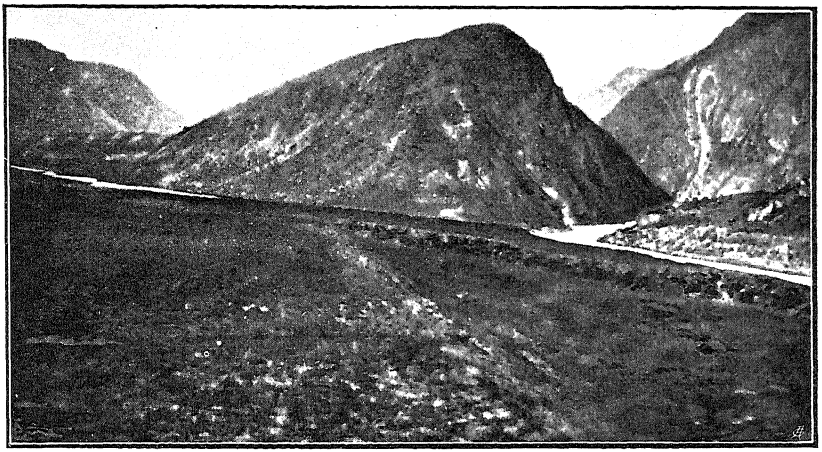

125. kép. A Kuru-szai sziklafok.
A Küljü-szu konglomerát-teraszai. A Száry-Dzsasz.

mélyebben fekvő zuga van beágyazva. Ennek a helynek igen különös képe van. Köröskörül 6—800 méter magasra emelkednek a csipkés, itt-ott erdős falak, s ezek lábánál teljesen vízszintesen terülnek el a kavics-teraszok. A Küljü-szu felé több, 20—50 méter magas lépcsővel ereszkednek ezek le, míg a Száry-dzsasz medrére hirtelen szakad alá a térszín, mintegy 200 m. magas, teljesen függőleges és kopár szakadékkal.

Mint elpusztíthatatlan fal áll a kelet felől méltóságos nyugalommal előtörő folyó elé ez a konglomerát-tömeg s kényszeríti annak száz méternél is szélesebb medrét, hogy 90°-kal sarkon fordulva dél felé, beleütközzék egy messze előrenyuló palagerincz szikláiba. A szálban álló szikla azonban nem volt olyan legyőzhetetlen akadály, mint a konglomerát, mert a sziklába valami legalább 500 lépés hosszú, de alig 8—10 m. széles szurdokban rést törhetett magának a víz, a körülbelül 250 m. magas Kuru-szai sziklát így egyszerűen

levágva az útjában álló szyrt tömegéből. A magas konglomerát-partról nyíló kép leírhatatlanul nagyszerű és vad. Már a terasz nagy magassága miatt — a szokatlan perspektiva folytán — a háborgó folyam ágya úgy tünik fel, mint valami rémséges, feneketlen örvény, s különös ellentétben áll a gyepes terasz-lapály békés, csendes szinével. Mint a bilincseit tördelő démon, úgy dühöng, őrjöng, tombol odalenn a mélységben a hegyi folyam, a mint, ide-oda lökdösve szűk medrében, tajtékzó haraggal rugdossa a sziklákat s zúgó bömböléssel veti magát a fekete kőtömegben nyíló szűk sikátor ásítozó torkába. Szinte megborzad az ember, a mint látja a természet korlátlan erőinek ezt a fékeveszett, titáni háborgását! . . .

A Kuru-szai keskeny sarkantyú gyanánt áll a két ellenkező irányból jövő folyó egyesülése előtt, mert a Küljü-szu is hozzásimul, bár egészen csendes folyással, a szikla nyugati oldalához, hogy aztán annak déli csúcsánál a másikkal egyesüljön. Képünk az egyesülés helyét mutatja, a mikor már ismét széles, teljesen sík s csak hosszanti teraszokkal lépcsőzött völgybe jut a két folyó.

A Száry-dzsasz partja mentén kilovagoltunk egészen a Kuru-szai szikla déli csúcsáig, a honnan csinos kilátás nyílik a két folyó egyesülésére és a tulajdonképeni *Száry-dzsasz-kapcsegai*, azaz *szurdok*, bejárójára. Tanyánkhoz vissza a Küljü-szu partján mentünk, a mely tetemesen kisebb a Száry-dzsasznál, s a melynek partszegélye is, különösen a jobb parton, sokkal lankásabb és hozzáférhetőbb. A Küljü-szuba torkoló kis hegyi patak néhány kis terjedelmű, deltaszerű *száz*-t épít fel, a melyeken hét tagból álló vadlúd-család úszkált: két öreg, öt majdnem anyányi fiatallal. Fejüknek tarka, feketefehér szinezéséről ítélve, a ritka, úgyszólván alig ismert *Anser skorniakowi* fajra bukkantam ez alkalommal, a melyet hajdan SZEVERCZOV írt le a Tien-san vidékéről. Sajnos, a folyó miatt egyáltalában nem férhettünk hozzájuk, s fájó szívvel kellett végig néznem, a mint legelgetve, játszadozva, lassan-lassan lehúzódtak a gyönyörű madarak a folyóra, s annak ingó-ringó hullámain könnyedén eleveztek. Ez volt az egyetlen alkalom egész utazásom alatt, hogy ezzel a ritka lúdfajjal találkoztam.

Visszatértünk ezután tanyahelyünkre. Ezt a két folyó egyesülése felett mintegy jó versztnyire, a tulajdonképeni „száraz völgyben", vagyis a hasonló nevű sziklafok és a Torpu-szyrt szakadékos falai között, a Küljü-szu magas partján jelölték ki. Csak KOSZTKÁ-t találtuk ott, mert ATTEI eléje ment a karavánnak s azonkívül meg akarta vizsgálni, hogy nem lehetne-e a Küljüszut átgázolni? Hatalmas torlaszszá összehányt sziklatuskók, talán valami hegyomlás, vagy valami régi moréna maradványai, gyönyörű kis, üdén pázsitos fertőt vettek körül, a mely védett fekvésével idillikus tanyahelyül kinálkozott. KOSZTKA édesdeden szunnyadt itt, de magam is rögtön lehevertem a puha fűbe, hogy a karaván megérkezéséig kissé pihenjek. Órám 8-ra járt, 14 órát voltunk tehát nyeregben, a nélkül, hogy a reggeli tea óta egy

falatot ettünk, vagy csak tíz perczet is pihentünk volna; nem csoda tehát, ha most estefelé kissé kimerültnek éreztük magunkat.

Csakhamar megérkezett azonban a karaván is, s ORUZ-BEK, szokásához híven, azonnal nekiállott a teafőzésnek, melylyel már elkészült, még mielőtt jóformán a jurt felállításához hozzáláttak volna. A kirgizeknek úgy, mint az oroszoknak egyaránt az a szokásuk, hogy rögtön megállapodáskor, sátorütés közben teát főznek, s azt hihetetlen mennyiségben fogyasztják; az igaz, hogy a teának ilyen alkalommal rendkívül üdítő, felfrissítő hatása van, mely csakhamar eltünteti a napi fáradalmak okozta kimerültséget, de a mellett az a rossz tulajdonsága is megvan, hogy — különösen nagyobb mennyiségben fogyasztva — a jóllakottság érzetét is kelti, azaz lecsillapítja az éhséget, a nélkül azonban, hogy a testnek a megfelelő táplálóanyagot nyújtaná. Most is — mint más alkalommal többször — figyelmes dzsigitem szünet nélkül töltögette nagy, öblös khinai findzsámat, én pedig, jegyzeteim szerkesztésébe belemélyedve, szórakozottan ürítettem azt ki, a hányszor csak elém rakta. Így aztán tökéletesen elrontottam étvágyamat, úgy, hogy vacsorára még gondolni sem bírtam, a mikor jóval később előhozták rendes napi étkünket, a hatalmas tálban párolgó, főtt juhhust. Ez elég gyakran történt meg velem, úgy, hogy csakugyan hosszabb időn át a szó szoros értelmében csakis teával és némi kőkeménységű kétszersülttel táplálkoztam, míg végre agyoncsigázott szervezetem egyszerűen fel nem mondta a szolgálatot. De könnyelműségem ezen következményeiről majd később fogok beszámolni, s így csak felemlítem, hogy ORUZ-BEK csábításainak engedve, úgy 6—8 öblös findzsa teával „jóllaktam", s minden egyéb vacsora nélkül kerestem fel kemény tábori ágyamat, hogy előre álmodozzam a Száry-dzsasz-kapcsegai betekintésének reám virradó feladatáról.

Az idők folyamában kirgiz nyelvismeretem annyira tökéletesedett, hogy benszülött kisérőimmel, a kik egyedül ezt a nyelvet bírták, tolmács nélkül is egészen folyékonyan elbeszélgettem. Szókincsem persze csak korlátolt körre terjedt ki, úti kérdésekre, a vadászatra és a terület földrajzi viszonyaira, de ebben a keretben aztán csakugyan kitünően ment a dolog, úgy, hogy az expedicziő vezetésében semmi gondot sem okozott többé a nyelv kérdése. Ezért másnap reggel 7 órakor, mikor indulásra került a sor, két oroszomat. SZITNYIKOV-ot és KOSZTKÁ-t, a sátraknál hagytam, hogy az útközben gyűjtött madarakat preparálják, BILEK-et elküldtem a Küljü-szu völgyébe, hogy az ottan tengődő ritkás fenyvespásztákból szerezzen be megfelelő mennyiségű tűzifát, magam pedig három kirgiz útmutatómmal, ATTEI, TEMIR s ORUZ-BEK-kel indultam útnak, hogy gázlót keressünk a Küljü-szu sebesáramlatú vizén. Ennek a folyónak a szélessége körülbelül 50—60 méterre tehető, s tetemes vízmennyisége oly sebes árral rohan tova durva görgeteggel borított medrében, hogy mindenesetre óvatosan kellett eljárnunk, a miért is a vezetést teljesen a tapasztalt ATTEI-ra bíztuk. Az ilyen nagyobb folyókon való átkelésre az

ember lehetőleg olyan helyet választ, a hol a folyó vize szélesen szétterül, tehát sekély is, s a hol néhány, a folyó medréből szigetként kimagasló kavicszátony alkalmas pihenőt szolgáltat útközben a lovak részére. Néhány száz lépésnyire a folyam mentén fölfelé lovagolva, csakhamar találtunk is néhány alkalmasnak látszó helyet, de mielőtt azokkal szerencsét próbáltunk volna, először Attei tett kisérletet, gondosan megvizsgálva a folyó talajának minőségét és az áramlat erejét.

Leszerelte teljesen a lovát, aztán ő maga is levetett minden felesleges ruhát, hogy szükség esetében semmi sem akadályozhassa szabad mozgásában. Ezután óvatosan s valósággal tapogatózva haladt előre a folyóban, lépésről-lépésre, szembe az árammal. Be kell vallanom, hogy ez a körültekintő, óvatos kisérletezés mély benyomást tett rám, annál is inkább, mert a helyzet kétségtelen komolysága kinek-kinek a rendes szerepét teljesen átcserélte. Két erőteljes, fiatal kisérőm, a kik közül különösen Oruz-bek szokta egyébkor nagy hangon vinni a szót, most a legnagyobb szerénységgel engedelmeskedett az ősz útmutató minden intésére, nekem pedig épenséggel csak egészen passziv szereplés jutott osztályrészül. Egyike volt ez azoknak a helyzeteknek, a melyekben csakis a gazdag tapasztalat és a természet erőinek teljes ismerete küzdhetik ki a feladatúl tűzött czél elérését, tehát oly specziális tulajdonságok, a mikkel az országban idegen, a helyi viszonyokban tájékozatlan utazó nem is rendelkezhetik, hanem a melyek pótlására benszülött kisérőinek tehetségeire, jóakaratára van utalva. Ezeket úgy nevelni, hogy legjobb tehetségüket korlátlanul az úti czél szolgálatának szenteljék, ez, véleményem szerint, legfőbb és leglényegesebb feladata minden expediczió-vezetőnek: — most itt őszinte örömem telt abban, a mint láttam, hogy derék kirgizeimmel szemben miképen sikerült ez a feladatom. A mint kiadtam a rendeletet, hogy a Küljü-szu folyón át kell kelni, ezzel ki volt merítve vezetői szerepem: innen fogva — nem szégyenlem bevallani — embereim körülbelül olybá vettek csak, mint valami gyámoltalan portékát, a mit minden áron, de teljes épségben át kellett „szállítani" a folyón.

Némi kisérletezés után Attei az egyik helyet alkalmasnak mondta az átkelésre, s így most mindnyájan leszállottunk lovainkról, levetettük hosszú besmenünket vagy csapánunkat, melyet összegöngyölgetve, hátul a nyeregre kötöttünk, meglazítottuk egy keveset a hevedert s lecsatoltuk a szügyelőt, hogy lovaink szabad mozgását mi sem akadályozza; ezután elsőnek megindult Attei, a lova fejét a zuhanó árnak irányítva, míg Oruz-bek és Temir jobbról-balról mellém sorakoztak, azzal a biztatással, hogy engedjem át magamat teljesen az ő vezetésüknek.

Mindeddig még nem volt alkalmam, hogy ily széles s sebes áramlatú folyamon átgázoljak, s nem is kételkedem, hogy ennél az első kisérletnél csúf kudarczot vallok, ha egyedül a magam erejére vagyok utalva: oly annyira zavarólag hat az érzékekre a jobbról-balról elzúgó ár sebes roha-

nása, a mely a saját mozgása iránt egészen megtéveszti az embert. Különös érzést okoz az áramlat nyomása a kengyelben álló lábban is, a mely jóformán elzsibbad és teljesen elveszti a szokott térdszorítást. Szorosan egymás mellett, úgy, hogy térdeink érintkeztek, lépdeltünk pontosan ATTEI nyomában; a kis ponniek egész erejükkel vetették magukat az áramlatnak, a mely oly csobogó zúgással tajtékzott körülöttünk, hogy csak harsány hangon, majdnem kiabálva beszélhettünk egymással. Kellemesnek nem volt éppen kellemes a dolog, kivált mivel a jéghideg glecservíz mélyebb helyeken majdnem csípőig ért, — de azért két derék kisérőm közt teljes biztonságban éreztem magamat,

126. kép. A Kapcsegai bejárata.

s nevetve utasítottam vissza szélsőségig menő szivességüket, a midőn mindkét oldalról még karjaimat is meg akarták ragadni. Elég hosszú ideig tartott a mulatság, hogy lassankint hozzászokhassam, s így, látván két csatlósom aggódó tekintetét, melylyel minden mozdulatomat kisérték, megnyugtatásukra, egész közömbösen czigarettára is gyújtottam; a lovat *vezetni* egyáltalában nem szabad, s a kantárszárat csak úgy kell tartani, hogy éppen még érezze az ember a ló száját, s így azt még felránthassa, ha meg találna botlani: így aztán, jól megülve a nyeregben s erősen szorítva a térdeket, kéz és kar szabadon marad mindenféle „mellékteendők" végzésére is.

A túlsó partra kivergődve, embereim mindenekelőtt nekem estek s össze-vissza dicsértek jó magatartásom miatt: szinte ragyogott az arczuk az örömtől, hogy ily jól sikerült átkelésünk.

Magam sokkal nagyobb hidegvérrel fogadtam ezt a sikert, s önkénytelenül is nevetnem kellett lelkem mélyében kirgizeim diadalmas dicsőítésein, a kik úgy viselkedtek, mintha tudja az Isten milyen nagy hálára köteleztem volna őket az által, hogy nagy kegyesen át engedtem magamat szállíttatni általuk a folyón. A parton kissé kifújtattuk lovainkat, kiöntöttük czizmáinkból a felesleges vizet, rendbeszedtük a nyeregszerszámot; s aztán, nyeregbe kapva, sebes vágtatásban indultunk meg a Küljü-szu sima teraszain a Száry-dzsasz-kapcsegai felé, hogy a gyors mozgásban egy kissé felmelegedjünk a hideg fürdő után.

Az egyesülés után nemsokára nagyon összeszűkül a folyó völgye, s mindkét oldalról egész közel jönnek hozzá a magas és szaggatott szyrtplateauk meredek falai. Attei a Száry-dzsasz túlsó partján mutatta azt az utat, a mely meredek lejtőkön és törmelékkúpokon kígyózva vezet a *Tez* (a gyors, a rohanó) hágóhoz, s aztán a Száry-dzsaszyn lánczon keresztül annak túlsó oldalán az *Inilcsek*-völgybe. A mi oldalunkon, a jobb parton szélesebb, törmelékkel fedett terasz kisérte egy darabig a folyót, a melyen hemzsegett a *kikilik* (*Perdix chukar*), Turkesztánnak szirti foglya, úgy, hogy könnyű szerrel lőhettem belőle elegendő húskészletet mindnyájunk számára, ebédre. A *Tez*-patak meredek, meglehetősen beerdősödött völgyszakadékának betorkolásán alul a szurdok balpartja teljesen járhatatlannak látszik, mert az omladozó, meredek palasziklák, törmeléklejtőkkel váltakozva, megközelíthetetlenül emelkednek itt egyszerre 400—500 m. magasságra. Valami három kilométerrel alább a jobbparton szintén pompás pisztrángos patak tör elő kedves, erdős, pázsitos völgyből. A neve *Kicsi-tâldi-szu* (a kicsi fűzes-patak, Attei a *kicsi* szót, a melyet rendesen *kicsiknek* mondanak, vagy még gyakrabban *keskene*-vel (keskeny, kicsiny) helyettesítenek, az első szótag hangsúlyozásával ejtette ki, csakugyan meglepő magyaros hangzással). Eredetét abból a hatalmas jégár-tömegből veszi, a melyet az öreg a Torpu-szyrtről mutatott volt.

Innen kezdve a Száry-dzsasz völgye igazi, hamisítatlan klisszura. Meredeken emelkednek mindkét oldalon a mind magasabbra tornyosuló sziklafalak a tajtékzó, örvénylő folyam fölé, a mely, *gyakran csak 5—6 m. széles sziklamederben*, tombolva, bömbölve rohan alá, míg a lovagló út, a mely különben elég jó karban van tartva, magasan fenn vezet szédítő sziklapárkányokon.

Tollam gyönge arra, hogy ezen körülbelül 10 verszt hosszúságú útrészlet változatos képeit szavakkal leírja, olyannyira fenségesek azok szigorú komorságukban s zordon, egyhangúnak látszó merevségükben, melylyé az ezernyi festői részlet bizarr változatossága összeolvad a vad tájkép hatalmas egészében; azért, utalva a mellékelt, sajnos, nem kifogástalan tökéletességgel sikerült fényképfelvételeimre, egyszerűen csak arra szorítkozhatom, hogy ezt a vidéket a legérdekesebb, a legmegkapóbb szikla-vadonnak jelentsem ki, a melyet az ember egyáltalában csak képzelhet.

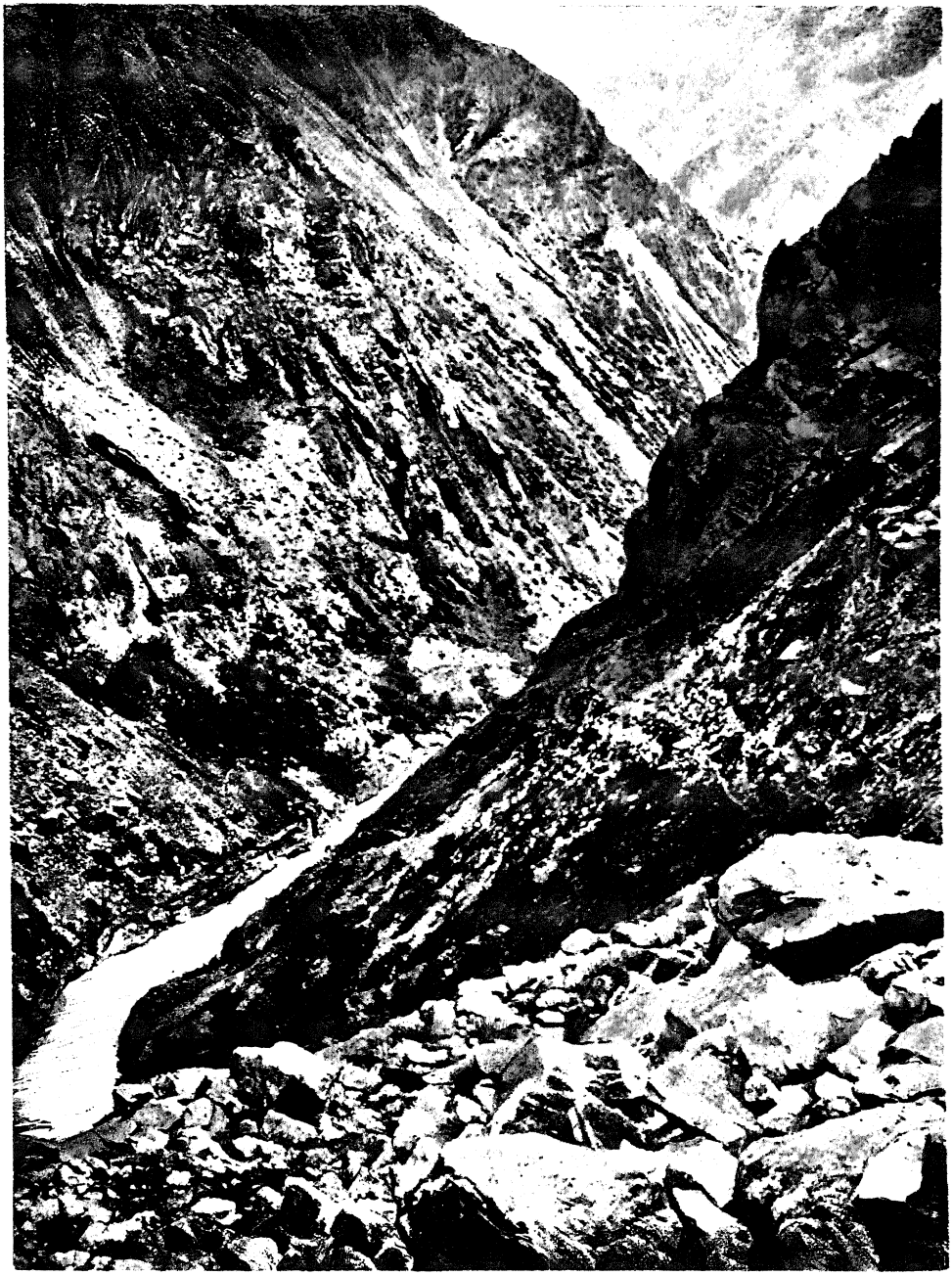

Fénynyomat Jaffé Miksa. Bécsben.

A Száry-Dsász szurdoka.

Útközben legalább 40 darabból álló kőszáli vad-csapatot leptünk meg, a mely kéményszerű sziklaszakadékon váltott alá a folyóhoz itatóra. Sajnos, az óvatos állatok előbb vettek észre bennünket, mint mi őket, s így nem jutottunk lövéshez, hanem csak nyaktörő iramodásukat csodálhattuk meg, a mint a legjárhatatlanabb sziklákon, valóságos kőlavinát zúdítva alá az útra, villámsebességgel menekültek fel a hozzáférhetetlen ormok felé. Valamivel messzebb a havasi párducz, *Felis uncia* v. *irbis*, (kirg. *ilbirsz*, szárt nyelven *barsz*) friss csapását találtuk, de a nélkül, hogy magát az óvatos vadat megpillanthattuk volna. A párducz ezen a vidéken még elég gyakori ugyan, de tisztán a véletlen dolga, hogy puskavégre kerüljön, mert elővigyázatosságán kívül hosszúszőrű, a törmeléket teljesen „mimikrizáló" bundájának színében is hathatós védelmiszerrel rendelkezik.

Ezek az epizódok élvezetesebbé tették a komor szakadékon való lovaglást, a mely így is elég hosszúra nyúlt, annál is inkább, mert csak óvatosan, lépésben haladhattunk a szédítő meredélyek felett. Végre kinyílott a szurdok egy szép lankás, gyepes lejtőjű medenczére, a melyet köröskörül meredek, magasba nyúló sziklabérczek zárnak körül. A medencze bejáratánál a balpartról vad, sziklás, erdős völgyből a *Tâldï-bulak* (fűz-forrás) nevű hegyi patak tör elő, míg a völgy-kiszélesedés alsó végén a jobbpartról a *Csong-tâldï-szu* (a nagy fűz-patak) nem éppen jelentéktelen folyócska torkollik be a Száry-dzsaszba.

Ez a széles völgykatlan, a melyen a Száry-dzsasz hatalmas ívben, sziklatornyok és törmelék közt kanyarog végig, az utolsó pontja a szurdoknak, melyet a folyó mentén el lehet érni. Innen kezdve a folyó teljesen függőleges, sima falak közt nyíló, szűk hasadékba lép be, s egyúttal megváltoztatja eddigi pontos déli irányát is, délkelet felé fordulva. A folyót tovább követni még gyalog is teljes lehetetlenség. Attei elmondta, hogy az általunk elért völgykatlant néhány, a gerincz felől lehúzódó, enyhén lejtős s rétekkel fedett völgy összeolvadása alkotja s hogy az, úgy, mint a Tâldï-bulak és a Tâldï-szu völgyei, télen át egy nomád aul legelőjéül szolgál. Télvíz idején a Száry-dzsasz folyása olyan sekély, hogy minden veszedelem nélkül, tetszés szerint akárhol lehet rajta átgázolni, sőt különösen szigorú teleken még az előttünk levő *kapcsegai*-on is keresztül lehet jutni az *Inilcsek*-folyó torkolatáig, a mely álláspontunktól nem lehet négy versztnél távolabb. Fenn a sziklák tetején, s az előbb említett két patak völgyfején át azonban nincsen út délfelé, mert azokat teljesen elborítja a hó és a jég, úgy, hogy a jégárak egészen a függőleges falak pereméig érnek ki.

Leszálltunk lovainkról s felmásztunk egy sziklafokra, a mely a nagy Tâldï-szu pataknak a Száry-dzsaszszal való egyesülése fölé nyulik ki s a melyről az egész vidéket jól át lehetett tekinteni; itt rövid pihenőt tartottunk, mialatt Attei az egész környék topografiájáról szolgált felvilágosításokkal.

A kapcsegai járhatatlan voltáról most már teljesen meg voltam győződve, ép úgy, mint arról is, hogy a háborgó Száry-dzsaszon nem kelhetünk át,

ha csak felső folyásánál nem; így tehát a *Tez*-hágótól, a mely a folyó balpartján a *Jnilcsek*-völgybe vezet, tökéletesen el voltunk zárva. A *jobbparton* a Küljü-hágó állt ugyan rendelkezésünkre, a mely a körülbelül 70 verszt hosszú Küljü-láncz megkerülésével, az *Ir-tas*, a Száry-dzsasz egyik mellékvizének völgyébe vezet le, de ez a kerülő valami 14 napos időt vett volna igénybe, s még akkor is alig jutottunk volna 20 verszttel lejebb a folyó völgyébe mostani álláspontunknál! Azonkívül biztosított róla ATTEI, hogy a Száry-dzsasz minden mellékfolyóján, akár a jobb, akár a balparton, mindig csak egy és ugyanabba a nehézségbe fogunk ütközni, t. i., hogy a magas vízállás miatt mindannyiszor messze fel kell majd kerülnünk a folyók felső forrásvidékeire, hogy átkelhessünk rajtuk. „*Szu csong, dzsol dzsok!* Ha magas a víz, nincs út!" Most már hát magam is meggyőződtem ennek a kirgiz axiomának a jelentőségéről!

ATTEI úgy ismerte az egész Száry-dzsasz völgyet, mint a saját zsebét, ORUZ-BEK is már többször hatolt előre a legutolsó, *tulajdonképeni Dzsanart-kapcsegai*-ig, a mely a térképeinken nem jelzett *Ücs-csat-tau*[1] lánczon át Khinába viszi ki a folyót.

„Mi hasznunk is volna belőle", kérdezték most mind a ketten, „ha néhány hónapon át ide-oda kóborolva a hegyek között, végre el is jutnánk magához a Dzsanart-kapcsegaihoz? Ez még sokkal vadabb, mint az, a mi itt előttünk áll, s a szurdok falai egészen a hóhatárig emelkednek. *Keresztül* rajta semmiesetre sem juthatnánk, mert egészen kivételesen szigorú télnek kellene lennie, hogy magában a folyó ágyában előre lehessen hatolni. Más út pedig ott nincs!"

Igazat kellett nekik adnom. ATTEI mindjárt kezdettől fogva a Küljü-hágón akart keresztül vezetni, s csak azért állottunk el ettől a tervtől, mert én magam kívántam előbb, biztonság kedvéért, legalább az *első* Száry-dzsasz-kapcsegait a Küljü- és a Száry-dzsaszyn-tau-lánczok között meglátogatni és megvizsgálni. Így hát egyikünk részéről sem lehetett szó a jóakarat hiányáról, de mivel engem mindenekelőtt az expedicziő tulajdonképeni czélja, a zoologiai tanulmány kötött, e miatt tisztán geografiai kérdések tanulmányozását csak másodsorban vehettem figyelembe.

Fenn a szyrten töménytelen dolog várt még rám, a mit az előrehaladt évszak miatt nem lehetett továbbra halasztanom, így tehát, ha nehéz szívvel is, le kellett mondanom a Dzsanart-völgy pontos tanulmányozásáról, s elhatároztam, hogy visszatérek. Egyébiránt így is félig-meddig meg lehettem elégedve az elért eredményekkel, mert nemcsak, hogy tiszta képet szereztem a Küljü- és a Száry-dzsaszyn-tau közötti áttörésről s megállapíthattam ennek a két hegyláncznak összetartozandóságát a kapcsegaiban feltárt rétegek azonos volta és azonos települése alapján, hanem azonkívül ATTEI-től fontos felvilágosítást is nyertem az egész vidékről, különösen pedig amaz eddig ismeretlen

[1] Három-csúcs-láncz.

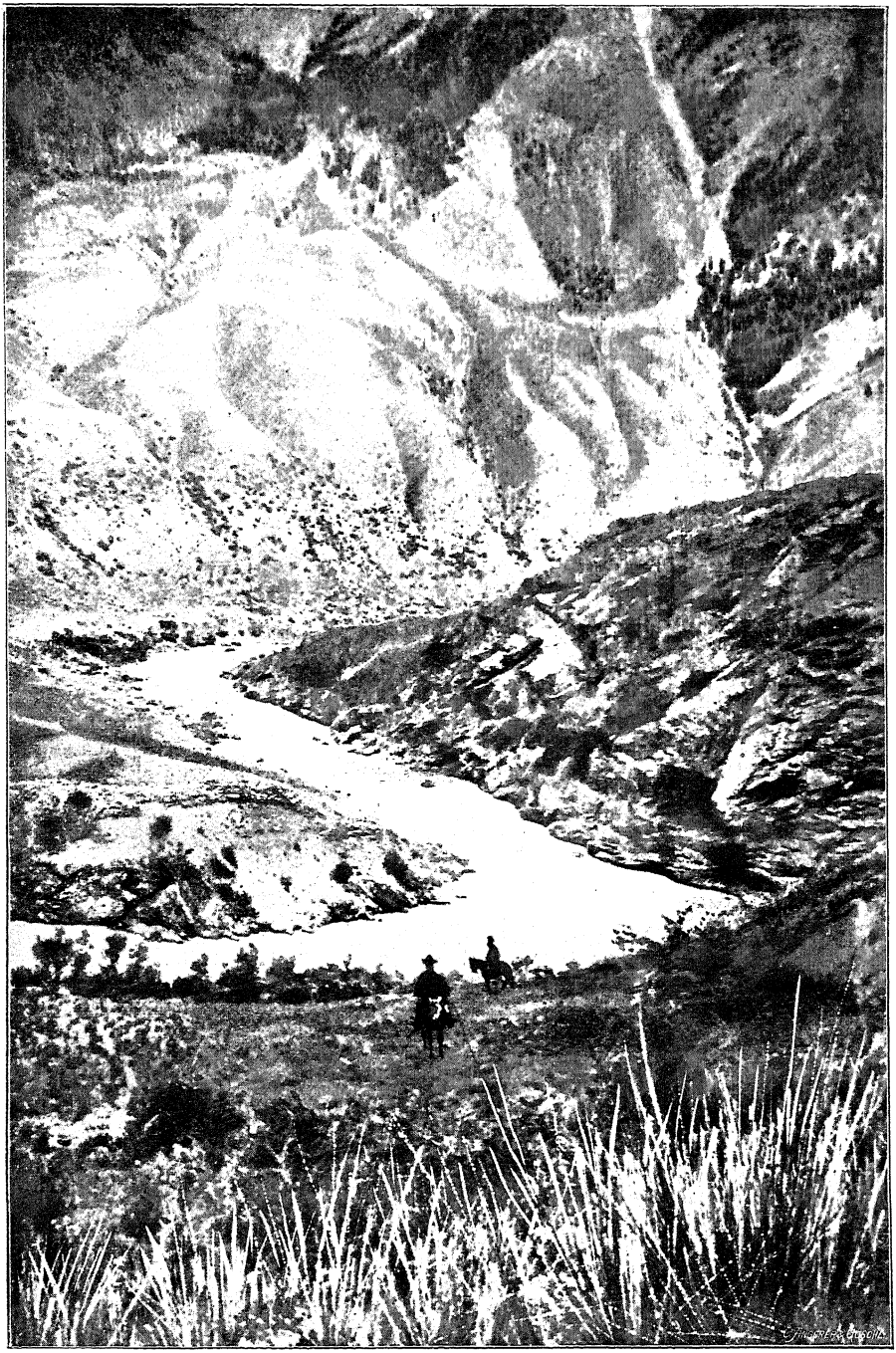

127. kép. Az utolsó elérhető hely a Száry-Dzsasz szurdokában.

hegyláncról, melyet a kirgizek *Ücs-csat-tau*-nak neveznek, s a mely a tulajdonképeni határhegyláncz a Tarim-medencze felé.

Így tehát jókedvűen lovagoltunk vissza a szédítő hegyi ösvényen, mi közben megeredt az öreg Attei nyelve, s mindenféle rémhistóriákat mesélt az itteni tél borzalmairól. Az út keskenysége miatt persze sorban egymás mögött lovagoltunk. Az egyik különösen „érdekes" helyen, a hol mintegy 100 méternyi mélység fenekén bömbölt függőlegesen alattunk a háborgó Száry-dzsasz, míg az ösvény meredeken kapaszkodott fel valami, alig méter széles szikla-párkány keskeny szalagján, — úgy, hogy az efféle helyeken követett szokásom szerint, a hegyoldal felőli lábammal szorosan a kengyelben állva, a másikat, minden eshetőségre elkészülve, szabadon, ugrásra készen tartottam — az öreg egyszerre csak rám kiált, oly hangosan és sürgetve, hogy azonnal megállítottam a lovamat s szinte izgatva kérdeztem, hogy mi baj?

„Azon a helyen, a hol éppen most átlovagoltál, mult télen a jeges útról lecsúszott egy ember lovastól, bele a Száry-dzsaszba; nem találtak meg belőle semmi mást, csak a kucsmáját, meg az egyik csizmáját, mélyen alant a sziklák között . . ." s egész komolyan azt kivánta az öreg, hogy szálljak le a lóról s nézzem meg alaposan a szerencsétlenség helyét, mintha nem lett volna már az is untig elég, a mit csendes lovaglás közben élveztem az út kellemeiből!

A Kuruszai medenczéjébe visszaérve, előbb meglátogattuk rövidesen a két folyó egyesülésének déli partvidékét is,[1] azután pedig iparkodtunk a gázlókhoz, hogy minél előbb visszasiessünk tanyánkra. A mint várni lehetett, a Küljü-szu vize napközben tisztességesen megnövekedett, s az átkelés, bár már ismertük az utat, sokkal nagyobb nehézséggel járt, mint délelőtt, úgy, hogy Temir, a mikor végre a balpartra kikapaszkodtunk, hangos örömujongásban tört ki s kucsmáját diadalmasan lengette a feje fölött.

10 órája voltunk már úton, s így ugyancsak siettünk, hogy vadászprédánkat, a szirti foglyokat, elkészítsük és elköltsük. Ebéd után azonban csakhamar megint talpon voltunk, hogy elejtsünk néhány példányt a mindenfelé hemzsegő nyulakból gyűjteményem számára. Rövid vadászat révén 5 példány került terítékre, a melyeket azonnal ki is preparáltunk. A *kuján* (nyul) a kirgizek szemében épp úgy *tisztátalan* (*haram*) állat számba megy, mint a marmota (*szur*), azért zsákmányunk húsát mi is kidobtuk a sasok és keselyűk prédájául.

A következő nap, augusztus 18-ika, kétszeres ünnep volt számomra, mint öreg királyunk születésnapja s mint Ilona-nap, a mi nekem kedves családi ünnepem. Sajnos, nem volt éppen vasárnapias, derült kék egünk. Éjjel csendes eső kerekedett, a mely reggel, a midőn kiléptem a jurtból, még mindig tartott, úgy, hogy az egész tágas szyrt-völgy vigasztalan szürkeségben terült el szemeim előtt, ködösen, nedvesen, barátságtalan hidegségben.

[1] Lásd a 125. képet.

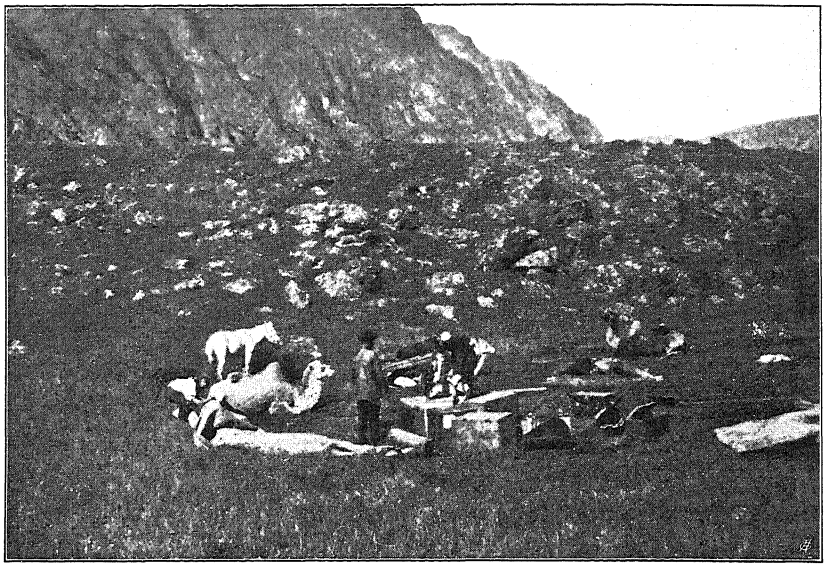

128. kép. Tanyabontás a Kuru-szai völgyben. (Begyepesedett moréna-talaj.)

Ez azonban nem akadályozhatott meg abban, hogy kellő ünnepélylyel meg ne üljem a napot — épp oly kevéssé, mint expediciómnak a szerénynél is egyszerűbb felszerelése; a szívben gyökerező szeretet akárhol talál éltető talajt a kifakadásra, s én itt, azon az elhagyatott rögön, a melyen évezredek előtt talán őseink tanyáztak, az óriási távolság daczára is egynek éreztem magamat azokkal, a kiknek ma a messze hazában szívök mélyéből forró imádság szállt az éghez, áldást kérve szent koronánk viselőjének tiszteletgerjesztő, ősz fejére.

A délelőtt folyamán ki-ki a maga dolga után járt: én rovarokat s egyéb apróságot gyűjtögettem, Temir és Bilek kirándultak *tau-tekke*-vadászatra, Attei foldozgatta ócska, rongyos csapánját, a két orosz pedig preparált; délben aztán összegyűlekeztünk a legénység jurtjában a lukullusi díszlakomára, melyet az ottuk-tasi aulból maradt juh-húsból és sűrűre rántott *Knorr*-féle borsó-levesből rögtönöztem, gazdagon kiegészítve tetszésszerinti mennyiségű teával, czukorral és czigarettával.

Kevés nép csüng oly igazi, rajongó szeretettel uralkodója személyén, mint az oroszok, a kiknek ezért a czár neve- vagy születésnapja valóságos nemzeti ünnepük. Így nem került semmi nehézségembe megértetni embereimmel a nap jelentőségét, s szívből jövő melegséggel éljenezték meg azok, orosz szokás szerint, háromszoros dörgő „urrá"-val vezetőjük *„gosszudár karoly"*-ját (urát és királyát), illetőleg a *„baidiki pad'sah"*-t,[1] felséges ősz királyunkat.

[1] Az urnak királyát.

Szerény ünnepélyünk hivatalos részét az *Ak-pad'sah*, a *czár* éltetésével fejeztük be, kötelességszerű tiszteletünket róva le kisérőim uralkodójának fenséges személye és azon föld koronás ura irányában, melynek szíves vendégszeretetét élveztem; majd áttértünk a családi ünnep magánjellegű terére, háromszoros, lelkesedett „urrá"-val (hurrah) éljenezve meg „*baibicse*"-met, a kinek ma nevenapja volt.

Némelyik olvasóm talán mosolyogni fog ezen a dolgon — mi heten azonban odafenn a szyrt ködös, fagyos magányában ugyancsak komolyan vettük szegényes kis ünnepélyünket; mélyen gyökerezett valamennyiünk lelkében a hazánk, nemzetünk iránti erős érzelem, s őszintén, meleg szívből szállott az üdvözlő fohász át a hatalmas hegységeken, a végtelen pusztákon, messze nyugat felé, nemcsak részemről, hanem egyszerű, derék kisérőim részéről is, a kik együttes gondolkozásban őszintén osztották érzelmeimet.

Estefelé nagy *tamasa* volt az én jurtomban. Embereim, hogy, hogy nem, BIKDEN sátraiból valami *komyz*-t (kobozt) hoztak magukkal — bizonyára elcsenték valahogyan — a melyen úgy ATTEI, mint TEMIR, elég jól tudtak játszani; most felváltva verték ezt a kissé kezdetleges hangszert, sorba énekelve kiséretéhez a kirgiz dalcsokor legválogatottabb szemelvényeit. MIR ALI SIR [1] énekét Jusszufról és Zuleikáról, a mely még a nomádság ajkain is mindenfelé él, követte a kirgizek kedvelt kesergője, MÔMUR-BAI SZAM-SZÂLÏ halottas éneke, melyet ez a nemzeti hős énekelt, mikor bilincsek alatt görnyedve járult a vesztőhelyre, vagy a Bugu-törzs kedvencz népdalocskája, a *botoj*, azaz a tevekancza siralma elpusztuló csikaja felett. Kicsit egyhangúak ezek a kirgiz dalok, az igaz, de azért melódikusak az érthetően világos, a mi hangrendszerünkre támaszkodó és rendesen moll-szinezetű dallamaik, úgy, hogy éppen nem hangzanak rosszul a háromhúros hangszer többhangú, harmonizált kiséretével. A jurtban barátságosan lobogó tábortűz mellett mindig szívesen hallgattam őket — kétszeres örömmel pedig akkor este, a mikor gondolataim vágyakozva jártak otthon, kedveseim körében . . .

Éjjel tisztességes dér volt, úgy, hogy augusztus 19-ének reggele verőfényes tisztasággal s gyönyörű derült éggel virradt reánk; sajnos azonban, a pakolás és a karaván útraindítása annyi időt vett igénybe, hogy a kilátás élvezetére legalkalmasabb időt elmulasztottuk, s csak akkor értünk a Torpuszyrt magaslatára, a mikor a hegység már nem pompázott abban a szeplőtlen, ragyogó tisztaságban, a mely a fotografiai felvételek érdekében oly kivánatos lett volna.

[1] MIR ALI SIR, más néven NEVAI (meghalt 1500 körül), Turkesztánnak leghírnevesebb költője s megalapítója a csagatáj irodalmi nyelvnek. Egyik-másik műve valóságos népdallá vált, s különösen az említett ének örvend általános elterjedésnek, még a kirgizek között is, a kik persze tájszólásukhoz mérten alakították azt át. A *Dzsusszuff minen Dzülé-ika* — a hogy ők nevezik a dalt — szövegére még külön dallamot is szerkesztettek, a mely ugyancsak közkeletű a kirgizség között.

Ezt a késedelmet első sorban lovaink okozták, a melyeknek a Kuruszai legelői, úgy látszik, nagyon is az inyükre voltak, úgy, hogy nyergelés idejében sehogy sem akartak kötélnek állani; különben tekintettel arra a bánásmódra, melyben ezek a szegény párák vándorlás alatt részesülni szoktak, egyáltalában nem vehettem rossz néven ezt a passziv ellentállásukat. Habár a kirgizség, a mint láttuk, igazi lovasnép és a szó szoros értelmében életmódjának összes alapjait a lóra és a lótenyésztésre fekteti, még sem dicsekedhetik még nyomával sem annak a szeretetteljes ragaszkodásnak, melyet majdnem minden egyéb lótenyésztő nép szokott lovaival szemben tanúsítani. Legélesebben domborítja ki ezt a nemtörődömséget talán az a körülmény, hogy eszeágában sincs a kirgiznek, lovának valami *nevet* adni; az ő szemében a ló nem valami kipróbált, hűséges bajtárs, mint majdnem valamennyi lovas-nomád szemében, hanem ő csak kényelmes szállító eszközként becsüli, a melylyel használaton kívül alig törődik valamit. Ezzel nem azt mondom, hogy a kirgiz durván vagy kegyetlenül bánik lovával: az efféle tényked̈és nem is egyeznék meg az alapjában rendkívül jóindulatú nép jószivű lelkületével; de a kirgiz semmi tekintetben sem lát valami különös értéket lovában, s így nem is talál okot rá, hogy valami különös gondot fordítson reá. A lovakkal való bánásmód eleinte az idegen szemlélő előtt, az igaz, hogy kissé keménynek tetszik, mert az egyetlen alapos gondozás, melyben a nyomorult állatok részesülni szoktak, egyenesen a lelketlen kínzás színében tűnik fel. Menetelés után ugyanis a tanyahelyre megérkezve, a lovakat azon nyergelten, felkantározottan, a hogy leszállt róluk a lovas, kötőfékkel kikötik (rendesen keresztben kettőnkint egymáshoz), úgy, hogy fejükkel nem érhetnek le a földig s így nem legelhetnek. Ebben

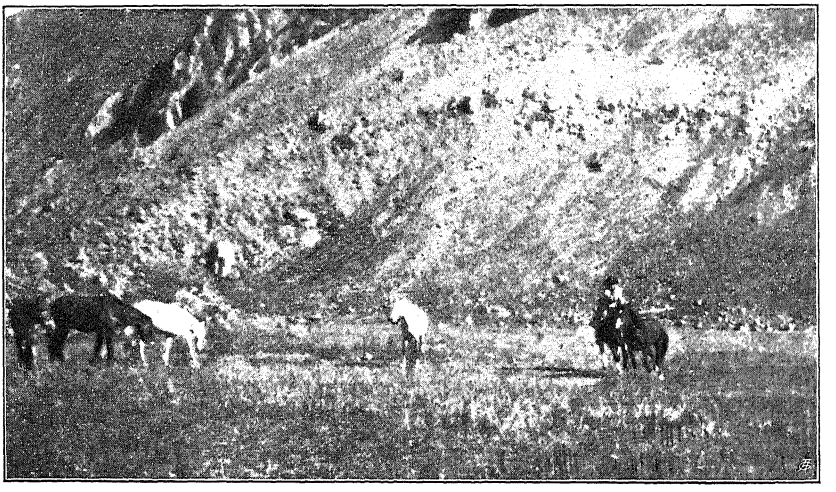

129. kép. Hajsza a lovak után.

a helyzetben maradnak aztán a napihajtás nagysága szerint 1—4 óra hosszat, s csak ezen idő mintegy felének letelte után ereszti meg a kirgiz a szorosra csatolt hevederszíjat, s szellőzteti kissé a lovak hátát azzal, hogy megemeli s kissé ide-oda tolja a nyerget. Ha ez a hütősködő idő lejárt, — a mit mindig betartanak, akár a puszták izzó naphevében, akár pedig a magas hegységek 20°-os hideg hóförgetegében áll a tanya — akkor leveszik a nyergeket s kiverik az állatokat a szabad levegőre, rájuk bízva a szegényes takarmány összekeresgélésének keserves munkáját. A kirgizek állítása szerint csakis ezzel a bánásmóddal lehet a lovakat menetelés közben a megbetegedéstől megóvni, és pedig nem annyira a meghűléstől, hanem inkább annak a következményeitől, hogy a meneteléstől elfáradt lovak mohón falva valami keveset, csakhamar pihenőre térnek, még mielőtt jóllaktak volna. Ettől a fogyatékos és elégtelen táplálkozástól idő előtt elgyengülnek az állatok s így mindenféle betegségnek vannak kitéve.

Ez a megokolás nem látszik egészen alaptalannak, s a kirgizek tapasztalata bizonyára igazolja a leírt szokásnak általános elterjedését; az európainak azonban úgy tűnik fel a dolog, mintha az ördögöt Belzebubbal űznék ki, mert a fárasztó napi járás után így is édes-kevés idő jut a lovaknak legelésre. Ha az ember este 9 óra körül üt tanyát, másnap reggel pedig 6 órakor már megint indulni akar, úgy a 3—4 váró-óra levonásával alig marad a lovaknak több, mint 5—6 éjjeli óra, a mi alatt a rendesen ugyancsak silány hegyi legelőkön fáradsággal kell a kellő táplálékot összekeresgélniök. Hogy így aztán mikor pihennek, azt igazán nehéz kitalálni.

Hasonlóan kezelik a tevéket is, a melyeknek, lerakodás után sorban letérdeltetve őket, az orr-peczek zsinórjával kötözik fejüket hátra az egyik púpjukhoz, s így akadályozzák meg a rögtön való legelésben, a mi, saját tapasztalataim szerint is, nagy mértékben ártalmas erősebb fáradság után a tevéknek.

Ily bánásmóddal szemben nem is csoda tehát, ha kora reggel, indulás előtt a lovak meg tevék éppen nem hajlandók arra, hogy önként jöjjenek a járom alá, úgy, hogy valóságos hajtóvadászatokat kell rendezni, míg sikerül valamennyit összefogdosni. Ha hosszabb ideig tanyázik az ember valamely helyen, akkor rendesen tart a jurt mellett mindig legalább is egy felszerelt hátas-lovat készenlétben, míg ha az összes állomány kinn volt a legelőn, akkor először a legszelidebb, vagy leglustább lovat kell valóságos indián fortélylyal, mindenféle cselvetéssel elcsípni, hogy annak segítségével a többit is összeterelhesse. Erre a czélra a kirgizek nem használnak egyszerű pányvát, hanem hosszú botot, a melynek a végére hurkos kötél *(ukuruk)* van erősítve ostor módjára, s ezt vetik a kiszemelt áldozat nyakába.

Ahhoz a sok festői képhez, a melylyel a karaván felczihelődése, a sátorfák felszedése, a tevék megrakodása mindenkor járni szokott, nem éppen utolsóként csatlakozik még az a sok, változatos őseredetiségében érdekes jelenet, a mely a lovak összefogdosásából fejlődik. Valóságos nyaktörő gát-

versenyek játszódnak le ilyenkor, s különösen sziklás, szakadozott talajon csodálatraméltóan nyilvánul meg a lovak ügyessége, meg a kirgizek hallatlan vakmerősége.

Utazásunk czélját a felső Száry-dzsasz vidék szyrtjei és a *Khan-Tengri* környéke alkották; hogy odaérhessünk, ismét vissza kellett kerülnünk a Torpu-szyrten át az *Ottuk-tas* völgyébe, a honnan a *Berkut-szu* hágón át út vezet a völgymedencze felső tájékára, míg a folyó mentén magas vízállás idejében teljes lehetetlenség oda feljutni. Visszatérésünk alkalmával a karavánnal lovagoltam egészen a Torpu-szyrt tetejéig, hogy azt az útrészletet is megismerjem, a melyet idejövet nem láttam. Meglehetős nagy darabon lovagoltunk felfelé a Küljü-szu völgyében, egész végig ugyanolyan sík konglomerát-teraszokon, a szyrt meredek falainak lába alatt, mint a Kuruszai vidékén. A Torpura sekély, majdnem egyenes irányú eróziós barázdában kapaszkodtunk fel, lankás emelkedéssel. A pala-plateaunak a háta az út irányában meglehetősen keskeny, nyeregalakú, mert mind a két oldalról felnyúló völgymélyedések szűkítik össze. Maga az út — viszonyítva a magas hágóhoz, a melyen átvezetett — elég jónak volt mondható; sikerült is róla fényképfelvételt készítenem, a mely kedves olvasóimnak fogalmat nyújthat arról, hogy a Közép-Tien-sanban, a *megszokás* enyhítő hatása alatt mit szokott az ember még jóhiszeműleg a „jobb utak" kategóriájába sorolni.

Fenn a plateau hullámos hátán ismét nagyobb kerülővel tértünk le az útról, ezúttal azonban balra, a Terszkei-tau gerincze felé tartva, a hova a kőszáli vad egy hatalmas falkája csalogatott bennünket. Hajtásba akartuk őket keríteni, de elkéstünk állásainkról, mire embereim őrült vágtatással próbálták útját vágni a talaj egyik hulláma mögött tovaváltó csapatnak, de persze eredménytelenül, mert bár lovaink derekasan vágtattak is, szervezetük még sem tehetett eleget ennek a túlterhes feladatnak. Ezen őrült rohamban majd lankásabb, majd meredekebb talajon, de folytonosan emelkedtünk a Terszkei-tau gerincze felé, a növényzet öve már régen alattunk volt, s az utolsó, runszerű futamodás már agyagos palatörmelék kopár mezőin történt, a melyek csekély emelkedésüknél fogva nem nyujtottak ugyan valami nagy térszini nehézségeket, de abszolut magasságukkal a lovak kitartása elé legyőzhetetlen határt szabtak. Körülöttünk minden védettebb hajlatban firnes hófoltok húzódtak meg, s valami fél kilométerre tőlünk, alig 50 vagy 60 méterrel magasabban, tömör, burokszerű firnkéreg nehezedett a szyrt-plateau gömbölyded hátára. Ez a takaró mifelénk, a déli lejtőre, csak keskeny sávban nyúlt át, hosszú tömegben, egyenletes peremmel húzódva végig a szyrten, míg a másik oldalon, észak felé, hatalmas jégpánczél alakjában messzire nyomult alá, mélyen a hegyoldal lejtőinek mentén.

Most tehát a *déli lejtő hóhatárán voltunk, és pedig, a mint aneroidom mutatta, körülbelül 4800—4900 m. magasságban, tehát néhány száz méterrel a Mont-Blanc csúcsa felett!*

130. kép. A karaván útban a Torpu-szyrt felé.

Ilyen magasságban „ventre à terre", vagy, a mint a kirgizek mondják, „egy maroknyira a földtől"[1] vágtatni a kőszáli vad után, valódi középázsiai sport, teljesen illő a vad kirgizek féktelen ösztöneihez, a kik mindennemű megpróbáltatást és veszélyt a legnagyobb közönynyel fogadnak. Izgató dolog az efféle, azt tagadni nem lehet, de egyúttal kegyetlen is, s habár nem egyszer ragadott el társaim vadászszenvedélye ilyen bolond hajszákra engem is, utólag mindig komoly szemrehányásokat tettem magamnak e miatt.

A kirgiz ló hihetetlenül kitartó s minden nagyobb megerőltetés nélkül a nyugodt, egyenletes vadász-galoppot $1\frac{1}{2}$—2 óra hosszat is kibírja egyhuzamban. Ha többször használják vadászatra, valóságos passzióval vesz

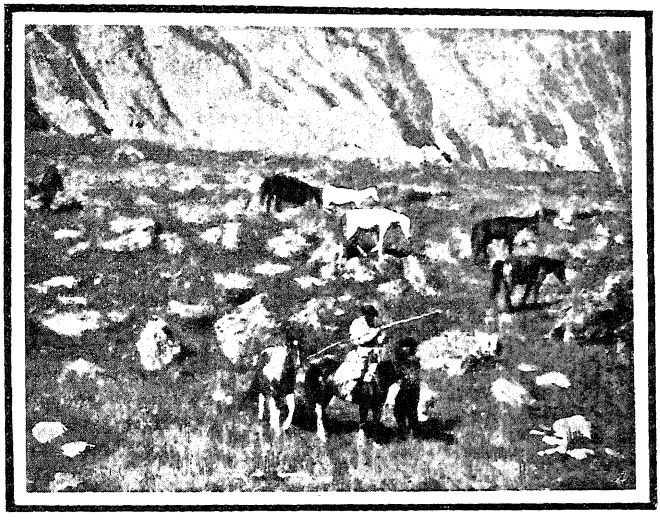

131. kép. Oruz-bek ukurukkal fogott lovat hajt be.

részt abban, s sólymászat közben, különösen pedig, ha à vue, szemre megy a hajsza, a végkimerülésig feszíti meg erejét. Ezért rendesen még az ilyen hegyvidéki hajsza is mindig azzal szokott kezdődni, hogy a lovak a vad láttára izgatottan, minden ösztökélés nélkül rugtatnak neki, dühös vágtatással iparkodva az iramodó áldozat után; a levegő ritkasága miatt azonban már alig néhány száz ugrás után a sebes vágtatásból egyszerű galopp lesz, ez is mindinkább rövidül, az állat lassankint ügetésre tér át, tajték szakad tenyérnyi foszlányokban a szájából, lágyékai hatalmasan zilálnak, s a sűrűn, görcsösen kitaszított lélegzet rekedt hörgésnek hangzik. A lovas, mélyen előre hajolva a ló nyaka fölé, csak az üldözött vadra irányítja minden

[1] A kirgizek a vágtatás sebességét képletesen azzal fejezik ki, hogy hány marokra volt a ló hasa a földtől vágtatás közben. „Egy, két, vagy három maroknyira lovagoltam" jelzi a vágtatás sebességének különböző mértékét.

figyelmét. A roham förgetegszerű mozgása, a társak harsány kurjantása, a felpezsdülő vadászszenvedély tüze vad izgalomra hevíti, a melyben mindenről megfeledkezve, csak a siker kierőszakolásának szilaj vágyában él. Balkeze, a melyben hű fegyverét szorongatja, erősen markol a kantárba, jobbja pedig könyörület nélkül kezeli a súlyos nagaikát, sűrű ütések záporát hullatva a nyomorult állatra, a mint ugrásról-ugrásra csökkenik mozgásának sebessége. Sarkantyúkat Turkesztánban egyáltalában senki sem visel, a térdszorítás biztatásait nem ismeri a kirgizfajú ló, így tehát csakis a nagaikának jut a biztató eszköz szerepe. A hajsza végén úgy a ló, mint a lovas utolsó erejüket is kiadják; mint egy versenyfutás *finish*-énél, szabályosan, minden ugrásból a végső erőmegfeszítést kierőszakolva, hull ütemre a kiméletlen korbácsütés a lóra, úgy, hogy a lovas karja belezsibbad — csak hogy szó sincs már valami nyílsebes *canter*-ról: a vágtatásból már régen galopp lett, a galopp ügetéssé lassúdott, és az utolsó, könyörületlen nógatások már csak botorkáló, ziháló *lépésnek* szólnak! Ha némileg eredményesen folyt le eddig a hajsza, azaz, ha sikerült lövéstávolra utólérni a menekülő vadat, akkor kiszökik most a lovas a nyeregből, térdre rogy és így küldi golyóját az iramodó áldozat után. A szegény, agyongyötört lovak pedig szétvetett lábakkal, reszkető tagokkal állanak meg, szakad róluk a hab, patakzik a verejték, mellük zilál, tágra nyílt, vérrel elfutott orrczimpáikból hörögve tör elő a fuldokló lélegzet: könyörületre méltó, szánalmas látvány!

Ritkán vezet eredményre az efféle erőpróba, különösen nagyobb magasságokban, a hol a levegő ritkasága erősen csökkenti a lovak bíróképességét, míg a kőszáli vad, vagy a hegyi juhok tökéletesen alkalmazkodott szervezetére éppen semmi hatással sincs. Ezért később teljesen fel is hagytam a vadászatnak ezzel a nemével, habár néhányszor sikerre vezetett bennünket, s habár — mi tűrés, tagadás benne — annak izgalomteljes, szenvedélyes mozzanatai különös vad, szilaj gyönyört szereznek is. A lovak megkínoztatása az ilyen alkalommal meghaladja a jogos kihasználásnak még a legtágabbra szabott mértékét is, s így — mivel még sem váltam időközben oly tökéletesen kirgizzé, hogy ezeknek a lovaikkal szemben tanusított kiméletlensége is átragadjon reám — később mindig határozottan leintettem, ha alkalom nyílt valami hajszára, sőt még pajkos kis szürkémet is keményen megzaboláztam, ha alkalmas pillanatban kedve kerekedett a maga jóvoltából beleragadni az ilyen mulatságba.

A mint említettem, későn érkeztünk ahhoz, hogy teljesen tiszta kilátásunk legyen a Torpuról, a mit annál is inkább sajnáltam, mert ez a magas és szabadon fekvő szyrt elsőrangú kilátó hely. Mindazáltal a hegyláncokat sokkal szabadabban szemlélhettük, mint első kirándulásunk alkalmával, s ATTEI legalább biztosra meg tudta mutatni a *Khan-tengri* helyét, sőt az előttünk fekvő Száry-dzsasz-láncz csipkéin keresztül az *Inilcsek*-láncz néhány felnyúló csúcsát is. Legtisztábban lehetett a hatalmas Küljü-tau

impozáns lánczát látni, a melyet most, a Szary-dzsasz áttörésének megtekintése után, kétszeres érdekkel néztem, gyönyörködéssel csodálva meg annak hatalmasan kifejlődött glecser-tömegeit s a már többször említett csúcs-csoport vakmerő alakulásait.

Miután lovaink alaposan kifujták magukat, az Ücs-balla-beit fölött fekvő hágó-nyereghez lovagoltunk, majd pedig ismert ösvényeken régi ottuktasi tanyánk felé ereszkedtünk alá, a hol azonban BEK-SZYLTÂN aulját már nem találtuk meg többé, mert az időközben feljebb húzódott a Türgen-hágó vidékére. ORUZ-BEK elvágtatott a folyó mentén felfelé, s csakhamar két *mardzsa* kiséretében tért vissza, a kik segítettek jurtjainkat felállítani; csakhamar maga BEK-SZYLTÂN is követte őket, felpakolva kumisz- és tej-tömlőkkel és kisérve valami legénytől, a ki kövér ajándék-birkát czipelt a nyergén átalvetőben

BEK-SZYLTÂN tekintélyes családból származik, atyja állítólag a khinai fenhatóság alatt uraság, *türe* (bizonyára közigazgatási hivatalnok) volt, vörös gombbal a prémes kucsmáján (*tevetej*). Első találkozásunk alkalmával valami kis szívességet tettem neki, s ezzel hálára kötelezve, most ugyancsak szívesen fáradozott a magam és karavánom jóvoltának elősegítésén.

Az 1900. évi nyár kedvezőtlen legelő-állapotai miatt, a Száry-dzsaszvidék községi elüljáróinak határozata alapján kiadta az orosz kerületi kormányzóság a rendeletet, hogy a kirgiz aulok a rendes időnél korábban hagyják el a magas régiók legelőit s vonúljanak az erdős öv vidékére, hogy ezalatt a késő nyár folyamán a szyrt-terület növényzete háborítatlanul fejlődhessék s ezzel jobb téli legelőül szolgáljon. A kirgizek a tulajdonképeni szyrteket rendesen csak *kïslak* (téli szállás) gyanánt használják, de ebben az évben a legelő hiánya miatt néhány aul már nyáron kezdte járni a magas pusztákat, a mi természetesen a téli legelőállományt végzetes pusztulással fenyegette. Ezért már most dzsigitek járták be az összes legelőket, az ott tanyázó nomádokat elköltözésre szólítva fel. Ez történt az Ottuk-völgyben is BEK-SZYLTÂN auljában, csakhogy itt az a ritka és kivételes eset forgott fenn, hogy a kérdéses szyrt-vidék nem törzsbeli, vagy községi területet alkotott, hanem BEK-SZYLTÂN magántulajdona volt. BEK-SZYLTÂN birtoka magában foglalta az egész Ottuk-tas és Kara-kir völgyet a környező Berkut és Torpu-szyrtekkel stb., szóval óriási területet, a melyet már harmincz év óta szakadatlanul használt téli és nyári legelőül egyaránt, s mely még a most fenforgó kedvezőtlen viszonyok mellett sem szolgáltatott semmi okot arra, hogy gazdája legelőhiány miatt aggódjék. De a hivatalos parancs kivétel nélkül *minden kirgiznek* szólott, és így BEK-SZYLTÂN is kénytelen lett volna annak engedelmeskedni, legalább ideiglenesen, a míg később a bíi-bíróság ismét visszahelyezi jogaiba. Hogy ezt a kellemetlenséget kikerüljük, kis cselhez folyamodtunk, és pedig a kormány dzsigitjével egyetértve, a ki feltétlenül elismerte, hogy BEK-SZYLTÂN-nak joga van helyben maradnia.

Ez a kis ravaszság abban állott, hogy a míg BEK-SZYLTÂN megtette a kellő lépéseket a bíi-knél, hogy elismerjék a tulajdonjogból folyó korlátlan legeltetési jogát, addig én a községi előljáróhoz (volosztnoj) levélben azt a kérelmet intéztem, hogy engedtessék meg BEK-SZYLTÂN-nak auljával 14 nappal tovább az Ottuk-völgyben maradni, hogy ezen idő alatt az nekem és karavánomnak az emberhangtalan pusztaságon támaszul és menedékhelyül szolgálhasson. Természetes, hogy a volosztnoj ennek a kérésemnek minden nehézség nélkül helyt adott, s most BEK-SZYLTÂN örömsugárzó arczczal jött jelenteni, hogy addig kapott engedélyt a szyrten való maradásra, a meddig nekem reá és auljára csak szükségem van. Ezzel időt nyertünk, s a mint megtudtam, megnyertük az egész ügyet is, mert a bíi-bíróság BEK-SZYLTÂN javára döntött, s így az én szerény közbenjárásom révén megmenekült attól a meddő fáradságtól, hogy a rosszúl járható Türgen-hágón kétszer kelljen minden lábasjószágával, egész gazdaságával hiába átkelnie..

A kért halasztás megnyerése felett érzett örömében már most a jó BEK-SZYLTÂN mindent elkövetett, hogy kimutassa háláját irántam, a mi persze első sorban a helyi szokások szerint dasztarchán rendezésében nyert kifejezést.

Hogy nagyon felszaporodott jegyzeteimet rendbe hozzam, de meg azért is, hogy visszahozzuk egyikét a lógós lovainknak, a melyik útközben a Kuru-szai legelőire visszaszökött, augusztus 21-ig az Ottuk-völgyben maradtam. Ez alatt BEK-SZYLTÂN teljesen a mienk volt s még éjjelre sem ment vissza saját tanyájára.

A lakatlan szyrten való továbbvándorláshoz néhány előkészületet kellett tennünk. BEK-SZYLTÂN rendelkezésemre bocsátott egy szép régi kasgari szőnyeget, a melyet már korábban is használtam s a melyet most megvettem tőle, hogy nagyon is könnyű tábori ágyamat valamikép kibéleljem vele a mindinkább hűsülő éjjelek alatt. Ezenkívül vettem két hízott, majdnem anyányi bárányt, „vaskészletnek" arra az esetre, ha a vadászat nem volna elég kiadós karavánom fentartására. Végül még néhány elrongyolódott ruhaneműt is okvetetlenül ki kellett javítani, a mire BEK-SZYLTÂN harmadik felesége, egy csinos, gömbölyű kis *mardzsa* vállalkozott urának parancsára. A kirgiz nők mind rendkívül tartózkodók, illetőleg szégyenlősek, s a mi kis vendégünk is hallgatagon és szerényen lesütött szemekkel ült munkája mellett, a nélkül, hogy a férfiak beszélgetésébe elegyedett volna. Néhány lopva ránk vetett pillantásából azonban csakhamar arra kellett következtetnem, hogy a kis *mardzsa* szemenszedett kaczér hölgyecske, a kinek gyermekes agyában a legcsintalanabb gondolatok kiméletlenül czibálnak meg bennünket, férfiakat.

Hogy egy kis hangulatot hozzak a helyzetbe, megkináltam czigarettával, a mit minden *mardzsa* szenvedélyesen szeret élvezni; köszönetül aztán részem volt egyikében ama kedves kis jeleneteknek, a melyek néha-néha felvidítják a vándorélet rendesen komoly lefolyását, de a melyek felejthetetlen komikumát bizony könnyebb átélvezni, mintsem leírni. A kirgiz asszonyok nem

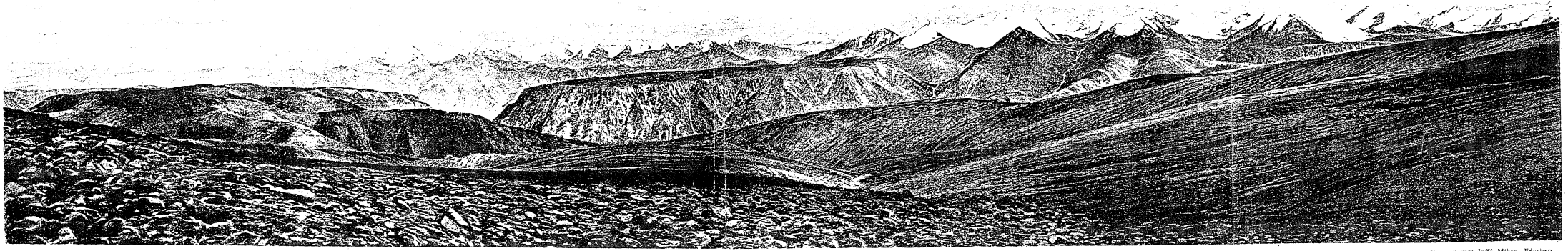

Fenynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

IV. A Szári-Dsászyn-Tau és Küljü-Tau a Torpu-szyrt fensíkjáról nézve.

maguk felé varrnak, mint a hogyan nálunk szoktak, hanem maguktól el, mint a csizmadiák. A varráshoz sajátságos, pecsétgyűrű alakú gyűszűt (*ojmok*) használnak, melyet kis zsinór, vagy vékony ezüstlánez erősít sima ezüstgyűrűhez (*sâkek*); előbbit varrásközben mutatóujjuk hegyére tűzik, míg az utóbbit, szokott módon, negyedik ujjukra húzva szokták viselni. A midőn tehát a szorgalmasan varrogató asszonykát megkináltam szivarkával, ez előbb a két gyűrűből álló gyűszűjét húzta le újjairól, s tűvel és czérnával egyetemben szépen bedugta a turbánszerű *élicsek*-jének bodros redőibe, — a mi a kirgiz asszonynép apró holmijának, tűnek, ollónak, tűzszerszámnak szokott rejtekhelye, — azután az egyik kezével a czigarettát fogta meg, a másikkal pedig a jurt közepén serczegő tiszjek-tűzből kecses grácziával emelt ki egy — lótól származó izzó parazsat, kaczérkodó mozdulattal csak két ujja közé csíptetve azt, míg a többit, különösen a kis ujját, kényeskedve nyújtotta el. Mikor aztán czigarettáját a nem éppen szalonképes gyujtóanyaggal meggyujtotta és a *tiszjek*-darabot gondosan, ugyanazzal a kaczér mozdulattal, szépen visszarakta a maga helyére, végül nagyot nyelt az illatos füstből, vagy a hogy a törökök mondják, nagyot ivott belőle.

Mindez — a gyújtóanyag nem valami különös esztétikus természete daczára — annyi czéltudatos, kaczér kényeskedéssel történt, hogy nem csak magam, hanem a két oroszom is, akarva nem akarva, hangos kaczagásra fakadtunk, a mi ugyan meglehetős illetlenség volt, de a mit a kis *mardzsa* éppen nem vett rossz néven, hanem inkább hamiskás mosolylyal hálált meg.

Ha művész, vagy esztétikus volnék, mindenféle elmélkedést fűzhetnék ehhez a kis jelenethez, az emberrel veleszületett kellemről s efféléről, de egyszerű természetvizsgáló létemre, csak azt a következtetést vonom le abból, hogy az emberi természet alapjelleme, különösen a szebb nemé, sehol és soha sem tagadja meg magát, legkevésbbé pedig a kaczérság ama apró eszközeinek a használatában, melyek hivatvák a köznapi élet esztétikáját kecses bájakkal szaporítani. Szakasztott ugyanezt a finnyáskodóan-kényes mozdulatot a nyugat fényes szalonjaiban akármikor megfigyelhetjük, abban pedig éppen semmi különbség nincsen, hogy valami műtárgy kezelésénél alkalmazzák-e, melyet magasra csigázott igények a legpazarabb kiállításban részesítettek, avagy ama jelzett, „természetesen" egyszerű, drasztikus anyag használatánál. A szándék, mely e mozdulatot megszüli, az akarat, mely azt irányítja, egy és ugyanaz a piszkos kirgiz-sátor rongyos fedele alatt, a pirospozsgás kis *mardzsa* lelkületében csak úgy, mint selyemben suhogó testvére szivében, a nyugati czivilizáczió tükörsima parkettjén: akárhányféle legyen is ezen szándék és ezen akarat megnyilvánulása, annak közös forrása ott rejlik a női lélek legeslegmélyén, abban az őstermészetű sugallatban, mely minden ízét áthatja s megtölti...

A pihenő napot részben halászatra is fordítottuk, mert nagy fontosságú volt reám nézve, hogy a Tarim-rendszer vizeiből halakat is szerezzek gyűjteményünk részére. A közmondás ellenére, mindeddig az áradó glecser-

patakok zavaros, tejszínű vizében nem igen sokra mentünk a halászattal, míg végre mindenféle kisérletezés után kitaláltuk, hogy délutánonkint, a legmagasabb vízállás idejében, a halak azokra a tisztavizű helyekre szoktak összeverődni, a hol valami forrás, vagy jelentéktelenebb mellékér torkollik a főfolyásba, visszaduzzasztva annak zavaros árját. Ezen okulva, már most rendesen csak az ilyen helyeken merítettük meg hálóinkat, s fáradozásunknak így többnyire meg is leltük jutalmát, úgy ezen a délutánon is, a mikor tekintélyes számban ejtettük zsákmányul egy Diptichus-fajnak szépen tarkázott, pisztrángnagyságú példányait. Különben legközelebbi kirándulásunk is a halászatnak szólt, mert — hír szerint — a *Keng-szu* (Széles víz) patak különösen bővelkedik halakban, s azért elhatároztuk, hogy legközelebbi tanyánkat ennek a partján fogjuk felállítani.

Augusztus 21-én reggel indultunk Bek-szyltán társaságában, a ki egy darabon elkisért bennünket a *Berkut-szu* völgyében. Ez a völgy, a mely valami 100 méter magas lépcsőről egyszerre szakad le az Ottuk-tas völgyébe, több verszt hosszúságban nyúlik el, meglehetős meredeken e felett a lépcső felett, északkeleti irányban, szörnyen szaggatott, rombadőlt sziklafalak között. A különben elég jelentéktelen *Berkut-szu* hegyi patak a Terszkei-ala-tauban ered, s felső folyásában néhány versztnyire meglehetősen pontosan észak-déli irányt követ, egészen egy másik, keletről jövő kis forráspatak torkolatáig. Ennek az utóbbinak völgyén haladtunk felfelé, nagyon meredek, durva görgeteges törmelék-lejtőn, függőleges sziklafal lábainál. Itt elbucsúzott tőlünk öreg barátunk, Bek-szyltán, s aztán Oruz-bek és Kosztka kiséretében egyedül lovagoltam fel egy hosszú, púpos hegyháton, a melyet helyben elmállott törmelék fedett, a hágó felé. A hágó magassága a tenger szine felett kürülbelül 4200 méterre tehető.

Természetes, hogy megint az obligát hózivatar sivított a fülünkbe, s nehéz felhők fedték el jórészt a kilátást. Mindazáltal néha pillanatnyi, érdekes kilátás nyílott észak felé a Terszkei-ala-taunak néhány hatalmas, *délfelé lejtő* glecserére. A *Berkut*-hágó tökéletes párja a *Torpu*-nak, azaz ez is ép úgy, mint amaz, az Ottuk-tas völgyéből széles szyrt-hátakon keresztül szolgáltat utat abba a medenczeforma völgyteknőbe, a mely a Száry-dzsasz és a Küljü-szu vizeit gyűjti magába. Mindazáltal a tájkép itt sokkal vadabb, sokkal szaggatottabb, mint amott. Számtalan, mélyen bevágódott vízmosás szeldeli össze a széles pala-plateau hátát a legkülönbözőbb irányokban, s ezzel keskeny, éles gerinczek keletkeznek, a melyeket gyakran diszítenek a pusztulásból fenmaradt kőszálak romszerű bástyái, fogasan, mint a fűrész éle csipkézve a sziklahát szaggatott taréját. Ennek a szyrtnek különösen déli oldala szörnyen szaggatott, s a szakadékok és sziklafokok egész labirintusán kanyarogtunk lefelé, míg ismét az alpi legelők régiójába jutottunk.

Az egyik vízmosásban valami 30 *üllár* (*Megaloperdix nigelli*), fogolyhoz hasonló, de pulykanagyságú madár csapatjára bukkantunk. Ez a jó húsú

madár ugyan nagyon gyakori a Tien-san-ban, de nagy óvatossága és elővigyázata miatt igen nehéz reá vadászni. Rendesen csak párosával, vagy 10—12 darabból álló csapatban lehet őket találni, s csak kivételesen verődnek össze ily nagy számmal. Egy szerencsés golyó birtokomba juttatott közülük egyet, míg a többi igazi tyúkszerű robajjal rebbent föl s zajos röpüléssel szállt le a vízmosások felett távolabbi lejtőkre. Az *ullár* nagy ritkán rebbenik csak fel, s rendesen futva, de rendkívüli kitartással igyekszik menekülni; különösen ha valami veszélyt neszel, olyan sebesen iramodik fel a legmeredekebb hegyoldalon is, hogy gyalogosan követni teljes lehetetlenség. Legkönnyebb volna még hajtással vadászni rájuk, de mivel így az eredmény alig áll arányban a ráfordított fáradsággal, egyszerűen csak arra szorítkoztunk, hogy alkalomadtán, ha véletlenül találkoztunk velük, egy-egy golyót röpítettünk feléjük.

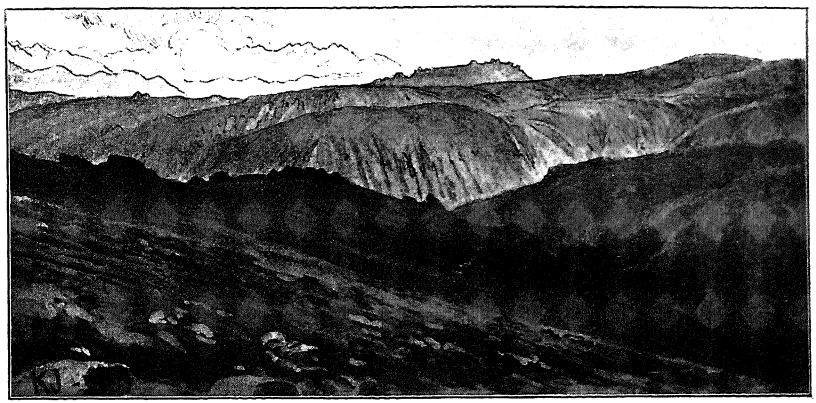

132. kép. Kilátás a Berkut-szyrtről észak felé.

Az ullár fűvel és magokkal, de különösen annak a sokféle vadhagyma fajnak a leveleivel táplálkozik, a melyek oly jellemzőek a Tien-san hegyi növényzetére. Ezeknek az aromatikus növényeknek az illata olyan erősen áthatja az állat húsát, hogy annak rendkívül finom ízével, nézetem szerint, semmiféle más szárnyasnak a húsa nem vetekedhetik, s még a kirgizek őskori szakácstudománya sem képes azt teljesen elrontani. A pompás madár megfigyelése, mindennapiassága mellett is, mindig gyönyörködtetett, de konyhámnak valóságos ünnepe volt, ha elejthettem egyet-egyet, s még most is csak azon sajnálkozom, hogy ily szerencsés véletlen nem többször történt meg velem.

Meredek, nagy kiterjedésű gyepes hegyoldalon lefelé lovagolva, hosszú NW—SE irányú völgybe jutottunk, a melyben tiszta, de nem nagyon bővízű patak ömlött a Száry-dzsasz felé. Ennek a neve is *Berkut-szu* (Sas-víz), a mint általában a kirgizek gyakran nevezik ugyanazon néven a hágó mindkét lejtőjén lefutó patakot. A Száry-dzsaszba való betorkolása előtt ez a patak

néhány verszt hosszat, vékony leveles palából felépült sziklafalak között, szűk szurdokban folyik. Magának a patak torkolatának képe rendkívül festői, mert a patak szűk szurdokából, mintegy keskeny sziklakapuból tör elő, míg a széles völgyében méltóságosan aláhömpölygő Száry-dzsasz, miután felvette amannak vizeit, hirtelen egy hasonló, de sokkal hatalmasabb kanyón járhatatlan, kulisszaszerű sziklafalai közé tünik el. A Száry-dzsasz balpartján, szemben a Berkut-szu torkolatával, a szyrt-plateau meredek, szakadékos falait a függőlegesen álló rétegek fejei olyan festői sziklacsoportokkal koronázzák, mintha valami régi, omladozó várromok tekintenének alá a szédítő mélységre. Kis pihenőt tartottunk itt, hogy bevárjuk a karaván̈t. Ezalatt a sziklavadon érdekes madárvilágát figyeltem meg, a melyből különösen az igénytelen külsejű szikla-fecske (*Hirundo rupestris*), a pompás karmin-vörös hajnalmadár (*Tychodroma muraria*), a fehérfarkú nagy szirti galamb (*Columba rupestris*) és Közép-Ázsia csinos kis pataki billegetője (*Motacilla personata*) volt nagyobb számmal képviselve.

A szurdok felett nyíló széles völgy szakasztott olyan jellegű, mint a Küljü völgye a Torpu-szyrt lábánál. A széles, tágas medenczét többé-kevésbbé meredek szyrt-falak veszik körül, a medencze fenekét pedig sima konglomerát-padok töltik meg, a melyekbe a folyó mélyen bevágta ágyát, mint völgyet a völgybe; ezen a legalsó szinten aztán a folyó tejszinű, zavaros vize majd szorosan összeszűkülve, majd ismét számos ágra szétterjedve, méltóságosan hömpölyög a völgyfenék rétségei között. A partjait itt-ott szegélyző hatalmas kavics-padokon nem hiányzott a *Falcirostrá*-k jellegzetes alakja, az egyik kis *száz*-on pedig, a melyen keresztül kellett gázolnunk, felfedeztem az első példányát annak a madárfajnak, a mely jellemző ennek a vidéknek magasan fekvő, vizenyős mocsaraira nézve. Ez a közönséges nagy sárszalonkához rendkívül hasonló sárszalonka-faj (*Scolopax hyemalis*), a mely egész éven át a belső-ázsiai mocsaras, forrásokban gazdag magas rónákon tanyázik, s még a legkeményebb télen is csak legfeljebb valamivel lejebb húzódik a völgyekbe, a nélkül azonban, hogy tulajdonképen melegebb éghajlat alá vonulna. Magányos remeteéletet él, s e miatt a melancholikus madarat a párzási időn kívül csakis egyesével, de még így is csak elvétve, szórványosan lehet találni, úgy, hogy a *Scolopax solitaria* (Remete-szalonka) név, a mit Szeverczov adott neki, sokkal jobban illik reá, mint a régebbi elnevezése, „téli szalonka" (Sc. hyemalis), melyet a prioritás kedvéért visel.

Még valami három verszttel tovább lovagoltunk, egészen a széles völgymedencze keleti végéig, a hol a völgysíkot előreugró palagerincz szorítja össze. Ennek lábánál csörgedezik a kristálytiszta *Keng-szu* (széles víz) patak észak felől jöve, s ennek partján, a Száry-dzsaszba való torkolásának közelében, ütöttük fel tanyánkat.

Mivel még nem volt nagyon későn délután, azonnal munkához láttunk s jókora darabon felfelé meghalásztuk a Keng-szu patakot, de a festői sziklafalakkal körülzárt, gyönyörű zöld mezbe öltözött völgy szemlélete jutalmazóbb volt,

mint egész halászatunk.[1] Közben-közben marmotákra is cserkésztünk a melyek fölös számban élnek a folyómenti réteken. A legalább 50 m. magas konglomerát-teraszon könnyen oda lehetett lopózkodni a különben ravasz állatok fölé, aztán majdnem függőlegesen lefelé irányzott lövéssel leterítettük őket.

Másnap reggel hajnalhasadtakor azzal rontottak be hozzám ORUZ-BEK és TEMIR, hogy tanyánktól nem messze *arkar*-ok tüntek fel. Természetes, hogy rögtön kiugrottam az ágyból és hosszas czihelődés nélkül, csak puskát és távcsövet felkapva, rohantam ki a jurtból, bár vastag dér fedte a tájékot, s könnyű toilette-emben ugyancsak megborzongatott a fagyos szellő.

S csakugyan itt álldogáltak az oly várva-várt *Ovis poli karelini* első példányai, két juh és egy kis bárányka, tőlünk legalább ezer méternyire az egyik sziklafokon, bizalmatlanul nézeget sátraink felé!

Nem ennek a könyvnek a feladata, hogy Belső-Ázsia vad juhairól beható rendszertani felvilágosításokkal szolgáljon, de nem állhatom meg, hogy néhány, inkább nyelvészeti megjegyzést ne tegyek ezen fajoknak, úgy, mint általában a vadaknak itt szokásos elnevezéseiről. Ez ugyanis első sorban ethnografiailag is érdekes, másrészt azonban néhány ilyen elnevezés belejutott az irodalomba is, a hol éppen eléggé alkalmasak arra, hogy zavart idézzenek elő az illető állatoknak amúgy sem egészen tiszta rendszertani állása és geografiai elterjedése tekintetében.

Az oroszok jelenleg majdnem általánosan *archaryi* néven nevezik a vadjuhokat, s az újabb irodalomban, úgy látszik, ezt a szót kizárólag az *Ovis poli*, a tulajdonképeni *Pamir-juh* megjelölésére használják. Ezenkívül azonban a régibb és újabb útleírásokban megtaláljuk még az *argali*[2] és a *kacsgar* elnevezéseket is.

A csagatáj-törzsek dialektusainak gazdag szókincse van, s különösen a természeti dolgokat illetik elnevezés tekintetében beható részletezéssel ezek az éles megfigyelő-képességgel megáldott vadász- és pásztornépek. Így hát csak természetes, hogy a vidék főbb vadjainak kor és nem szerint különböző neveket adnak, a melyeket aztán az utazók gyakran félreértve, mint általános megjelölést — pars pro toto — hoztak be az irodalomba. A mint már említettem, a Tien-san török népei minden vágott patájú vadat, a szarvastól kezdve egész a legnyomorultabb kis antilopig, *kiik* vagy *kijik* néven neveznek. Ezért ezt a szót, a mit elég gyakran találunk hibásan a *vadkecskék* megjelöléseként az irodalomban, mint *fajnevet* egyszer s mindenkorra el kell ejtenünk, s csakis gyűjtőnévül szabad használnunk.[3] A középázsiai *szarvast*

[1] Farámára kifeszített, öblös gyalogtápló-félével halásztunk, a mibe hosszú póznákkal hajtottuk bele a halakat. Kezdetleges halászó mód ugyan, de a czélnak tökéletesen megfelel, s az oroszok előszeretettel űzik.

[2] A hangsúly az utolsó szótagon van, mint minden török eredetű szóban.

[3] Egyedüli kivétel a vaddisznó, a mit persze a mohammedánok nem tekintenek vadászatra való állatnak. Ennek valódi neve *suska* vagy *donguz*, de tréfásan gyakran *kara-kiik*-nek is mondják, a mi tökéletesen megfelel a német «Schwarzwild» kifejezésnek. Egy másik csúfneve a vadsertésnek *uzun-morun*, azaz «hosszúorrú.»

az európai utazók *maral* néven nevezik, sőt ez a szó a tudományos nomenklaturába is bejutott, mint *Cervus maral* elnevezés; *maral*-nak azonban csak az *ünőt* s általában a *tarvadat* nevezik, míg a szarvasbika helyes neve *bugu* (magyarul bika), a mely szó egy egész kara-kirgiz törzsnek is neve, mivel valamelyik mesés ősük szarvasagancscsal volt diszítve. A *szibiriai őzről* nem irtak újabb utazók, különben valószinűleg erre is reá adták volna a gyakrabban használt *ilik* nevet, a mely csak a *sutát* illeti meg, míg a bakot a kirgizek és szártok egyaránt *kuran*-nak nevezik; általános gyűjtőneve az őzvadnak, mint fajnak, a csagatáj-török nyelvben egyáltalában nincs. A kőszáli vadat illetőleg ellenben az irodalomban többnyire a bak megjelölését alkalmazzák, s alig van az az ázsiai útleirás, a mely föl nem említené a „vadkecskéket" vagy „kőszáli kecskéket" *tekke* vagy *tau-tekke* néven. Csagatáj nyelven azonban a nőstény kőszáli kecske neve *icske*, *ècske*, kara-kirgiz tájszólásban meg éppen *kecske* (persze rövid, zárt e-vel), s a *tau* (hegy) szó csak azért kapcsolódik a névhez, hogy megkülönböztesse a *vad, hegyi* kecskét a hasonnevű háziállattól. A *tekke* szó szarvat, átvitt értelemben, de rendes megjelölésként azonban „kőszáli bakot" jelent; a „kőszáli vad" általános megjelölésére pedig az éppen nem ügyetlenül választott *icske-tekke* összetételt használják. A vadjuhok elnevezései is hasonló félreértések alapján kerültek bele az irodalomba, mert az *archar*, *arkar*, *argar* török nevek csak a nőstényt jelölik, míg a kos neve a kara-kirgizek és hegyvidéki szártok közt *kuldzsa*, a többi turk-törzs nyelvén pedig *kacsgar*, *kacskar* vagy *kocskor*. Ebből könnyen megérthető, mennyire hiányos az az eljárás, hogy a lassankint közkeletűvé vált általános *nemi* elnevezéseket, melyek minden *fajra* nézve azonosak, a különböző vadjuh-fajoknak területileg és faji jellegüknél fogva önálló csoportjaira alkalmazzák. Az Altai-vidéki kirgizség az ő hegyeinek vad-kosát, az *Ovis ammon*-t, *kocskor*-nak nevezi, ugyanezen szóval jelöli a taskenti, alföldségi szárt az *Ovis poli karelini* kosát, a melyet a kara-kirgiz *kuldzsa* névvel illet, míg *kacskar* alatt hatalmas szarvakkal ékeskedő *házi kost* értene csak. Hogy az *argali* vagy *argal* szó a keleti dialektusok *archar* szavának átalakulásából származhatott, az valószinű, s így ez sem egyéb, mint a *nemi* elnevezésnek helytelen alkalmazása egy különálló fajra. E szerint a helyi elnevezések alkalmazása nem látszik valami tanácsosnak, hanem e helyett ajánlatosabb volna az irodalomban ott, a hol általános megkülönböztetésről van szó, csakis az élesen jellemző elnevezéseket használni, melyek vagy a tudomány által megállapított fajt, vagy egy meghatározott terület vadjuh-alakját irják körül. Az így meghatározott kereten belül aztán bizvást használhatjuk a nemek szerinti, keleti népies elnevezéseket, a melyeknek a kényelmes használatukon kívül még az az előnyük is megvan, hogy mintegy mesterszavak jellegével birnak és így kellemesebben hangzanak a vadászember fülében, mint a „juh", „bárány", „kos" kissé hodályizű jelölések. Így tehát a következőkben (minthogy csak meg-

határozott területről s az ott élő egyfajú vadjuhról van szó) ezt az elvet fogom követni, s megtartom a *kirgiz* elnevezéseket, a kost a *kuldzsa*, az anyaállatot az *arkar*, s a bárányt az *ullak* szóval jelölve.

A *kos* úgy szerepel az ázsiai népek előtt ősidőktől fogva, mint az erő jelképe; *Jupiter Ammon* és a *szarvas Alexander-től* kezdve egészen a mai *mazar*-ok (szentsírok) ezzel díszített *thug*-jáig, a kos hatalmas koponyája és szarvai ebben az értelemben használtatnak jelkép gyanánt. Az etnografusoknak hálás munkája volna megállapítani és felkutatni mindama vonatkozásokat, a melyek az ázsiai népek kulturatörténetét mondák és babonák révén kapcsolatba hozzák a juh, különösen pedig a kos alakjával. Olyan vonatkozások ezek, a melyek ezeknek a törzseknek ősi időszakaira visszanyulnak, s azért mai nyilvánulásaikban gazdag forrásanyagot szolgáltatnának az őstörténelem kutatásához. Így pl. határozottan nincs minden jelentőség nélkül az a dolog, hogy Turkesztán legjelentékenyebb városai közül kettőnek, *Kuldzsá*-nak és *Kasgar*-nak ugyanaz a neve, mint a mivel a keleti törökség a kost jelöli; hasonlóképen nincs minden jelentőség nélkül az sem, hogy a kara-kirgizek primitiven egyszerű, de kétségtelenül ősrégi ornamentikájának *egyetlen* motivuma, a mely „kacskaringós" csigavonalból van összetéve, a *„kacskaring műzi"* vagy *kos-szarv* nevet viseli, a mi nem éppen megvetendő analógia a magyar elnevezéssel szemben.

Természetes, hogy az összes juhfélék leghatalmasabbika, a vad hegyi-juh az, a melyikhez a legtöbb monda és babona fűződik; így pl. a *kuldzsa* húsának élvezete erőt kölcsönöz arra, hogy a legrohanóbb hegyipatakon is biztosan és veszélytelenül átkelhessen az ember; a *mergen* golyója biztosan talál, és különösen fegyverének kanócza sohasem alszik el és sohasem mondja fel a szolgálatot, ha a gazdája a vadászat előtt *arkar*-nyelvet eszik stb.

Azt hiszem, hogy ezek a dolgok nem érdektelenek, s csak azért említettem fel őket ilyen röviden is, hogy felhívjam reájok a szakférfiak figyelmét, a kik hivatottabbak azok értékesítésére, mint csekély magam. Szíves olvasóm pedig bocsássa meg ezt az elmélkedő kitérést, a mely után visszatérek elbeszélésemhez.

Az *arkar*-ok megjelenése a kora reggeli időben is friss életet varázsolt kis táborunkba, s elhatároztuk, hogy azonnal kirándulunk vadászni, habár magam — babonás levén, mint minden vadász — eltökéltem, hogy *első* golyómat csakis *kuldzsára* fogom repíteni, az *arkar*-okat ellenben egyelőre bántatlanul hagyom. *Kuldzsát* azonban egész nap nem láttunk, s így a vadászkirándulás eredménytelenül folyt le, habár rendkívül elégedetten a késő délutáni órákban tértünk is csak haza. Nemcsak hogy rendkívül érdekes szyrt-vidéket jártam be, a mely az eddigiektől hegyi jellege és mélyen bevagdalt völgyei folytán nem lényegtelenül különbözik, hanem azonkívül három jókora nyáj arkar- és ullakkal, meg kis kőszáli-vad csapattal is találkoztunk, a melyek, ha nem is éppen zsákmányt, de pompás alkalmat nyujtottak a megfigyelésre. Időközben embereim a tanyán — magam TEMIR,

Oruz-bek és Bilek társaságában voltam — szintén nem hevertek. Attei és Kosztka egész csinos kis ichthyologiai gyűjteményt halásztak össze a patakból, Szitnyikov pedig ornithologiai kirándulást tett, véletlenül azonban nagy csapat kőszáli-vadra bukkant, a melyre — persze szokásához híven, minden eredmény nélkül — majdnem egész lőszerkészletét ellövöldözte. Így hát volt elég mit mesélni egymásnak, s a vaddús területen szerzett tapasztalataink oly jó hangulatra keltettek, hogy annak megünneplésére az egyik tartalékbirka feláldozását határoztuk el, így találva mentséget arra, hogy késő éjjelig víg beszélgetés közben együtt maradhassunk.

A mikor jurtomba visszatértem, különös, varázslatos éjjeli látványban gyönyörködhettem. Említettem, hogy tanyánkat a Száry-dzsasz mély szakadékvölgyének kijárata előtt ütöttük fel. A folyót összeszorító gyepes sziklahalmok, a melyek tanyánkat szorosan körülkerítették, kis rést engedtek egy helyen, a melyen át a Száry-dzsaszyn-tau három gömbölyded, vakítóan fehér havas orma kandikált elő. Nagyon későn volt már, a mikor kiléptem a szabadba; a fogyó hold éppen felemelkedhetett a horizon fölé, mert a míg tanyánk még sűrű sötétségben húzódott meg a körülövező sziklák védelme alatt, addig ezek mögött halvány, ezüstös fény derengett fel a mennyboltozat felé: a holdfényben ragyogó Száry-dzsasz völgy visszfénye. Erre a reszkető, halvány fényességre alaktalanul rajzolódtak a környező szyrt-falak koromsötét vonalai, de az említett résen át kisérteties fehérséggel tündököltek elő a láthatatlan hold ezüstös sugaraiban fürdő havas ormok, mintha ők maguk terjesztenének valami fakó, halotti halaványságú, derengő világosságot. Nagyszerű, zordon komorság uralkodott ezen az éjjeli képen, a mely fölé az aczélkék, mélységes éjjeli ég szikrázóan ragyogó csillagainak ezreivel síri csendben borult, mint valami hideg, komor gyászlepel.

133. kép. Ullárok.

XIII. FEJEZET.

A VADJUHOK HAZÁJÁBAN.

AUGUSZTUS 23-án megkisérlettük átkelni a Száry-dzsaszon a tanyánkkal szemben fekvő gázlón, hogy a folyó balpartja mentén ismét egész az áttörés vidékéig, a *Tez*, *Mokâcsï* és *Karagaiti* patakokig lefelé húzódva, az egész Száry-dzsasz-medenczét alaposan átkutassuk. Ámbár a gázló lovak részére járhatónak bizonyult, s Attei és Oruz-bek minden nehézség nélkül át is keltek rajta, mégis a vízállás túlságosan magas volt ahhoz, hogy tevéinkkel megkisérelhettük volna az átkelést, különösen, mivel azok egyike hitvány, gyenge állat volt, melyet az út fáradalmai, úgylátszik, túlságosan megviseltek. Ezenfelül néhány lovunk sem látszott egészen megbízhatónak, s így nem akarva az erőszakolt átkelés felelősségét magamra vállalni, kiadtam a rendeletet, hogy még egy darabon menjünk felfelé a folyó jobbpartján, a míg néhány jelentősebb mellékfolyó torkolata felett a Száry-dzsasz végre semmi nehézséget sem fog többé okozni.

Említettem, hogy a széles völgyteknő, a melyben keng-szui tanyánkat ütöttük fel, kelet felé két előreugró sziklagáttal összeszorul, melyek közt a a Száry-dzsasz mintegy keskeny szorosban tör keresztül; ezen a szoroson át valóságos karavánutat építettek a nomádok, magasan a folyó szine felett, a törmelékkel és omladékokkal fedett sziklák mentén végig. Az út ugyan jó s látszólag egészen veszélytelen volt, mégis majdnem pórul jártunk volna rajta. Az egyik teve ugyanis a teherhordó állatok szokása szerint, hogy a hátán levő rakománynyal a sziklába ne ütközzék, a párkányszerű út legkülső peremén haladva, megcsúszott a laza törmeléken s a lejtőn egy darabig legurult. Csak néhány sziklatömbnek köszönhettük, hogy szerencsésen fennakadt s nem zuhant a folyóba, mint az a kőlavina, a melyet csuszamlásával zúdított le a tátongó mélységbe, mert akkor bizony rakományával együtt menthetetlenül elveszett volna.

A szorulat után a Száry-dzsasz völgye kitágult, különösen pedig a balpartnak eddig magas, sziklás lejtői lassankint egészen ellapultak, míg végre

kiértünk a tulajdonképeni magasvölgybe, a mely sajátságos alakulásánál fogva meglepő, a nagy ellentétek miatt nem éppen érdektelen képet nyujt.

A folyó jobbpartján a szyrtplateauk folytonos sorozatának függőlegesen leszakadó falai ágaskodnak, nem nagy, legfeljebb 100—200 m. magasságra, mint valami sokszorosan görbített bástya, a melyet csak itt-ott szakit meg egy-egy patak vagy vízmosás szurdoka. A sziklafal és a folyó közt kavicsterasz terül el, a melynek szélessége a szyrt-falak kanyargásai szerint váltakozik. A folyó tulsó partján azonban legalább 20 versztnyi szélességben hullámos, gyepes steppe terül el, a mely lankásan emelkedik dél és kelet felé, a Száry-dzsaszyn-tau hófedte ormainak ivalakú övéig. Buja, de a nap által legnagyobbrészt sárgás-barnára égetett fűnövényzet fedi ezt a széles, legalább is 30 verszt hosszúságú völgymedenczét, a melyen keresztül a napfényben csillogva, ezüst szalagként kigyózik végig néhány patak.

Lassankint fejlődött ki előttem ez a panoráma, a mint a balparti szyrtplateauk lassankint lealacsonyodtak s fokozatosan teljes síkságba mentek át. A zöldes-sárga gyeplejtők felett a Száry-dzsaszyn-tau-nak eleinte csak néhány csúcsa villogott keresztül, majd mind összefüggőbb sorrovattá tömörültek ezek, mig végre a *Korundu* (kavicsos) folyó torkolatánál egyszerre kibontakozott az egész impozáns medencze, félkör alakban körülvéve a Száry-dzsaszyn-tau és a Küljü-tau egységes, hatalmasan csipkézett bérczkoszorújával. Az utóbbi hegyláncz ormainak zűrzavarából markansan és vakmerőn emelkedtek ki azok a jól ismert csúcsok, a melyek a Száry-dzsasz keresztültörésének helyét jelzik, s a melyekben már a Türgen-hágóról, meg a Torpu-szyrtről volt alkalmam gyönyörködhetni.

Hogy a szép és érdekes tájképről a „staffage“ se hiányozzék, több legelésző vadjuh csapatot fedeztünk fel a balpart hullámos halmai között: itt három hatalmas,

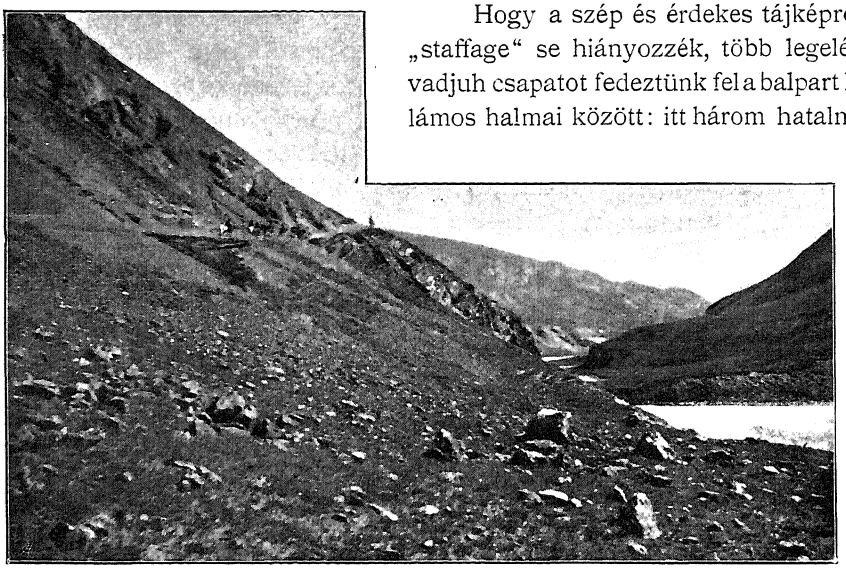

134. kép. Útszoros a Száry-dzsasz völgyében.

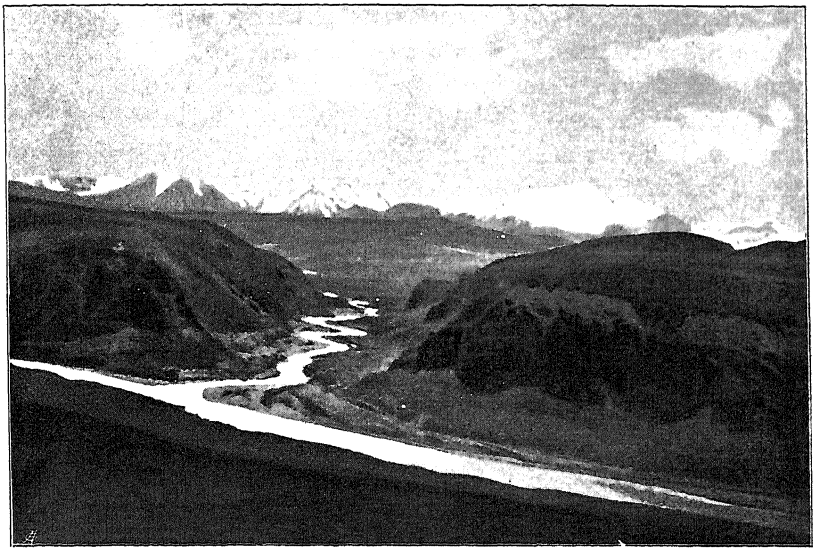

135. kép. A Korundu folyó betorkolása a Száry-dzsaszba. (A háttérben a Száry-dzsaszyn-tau havasai.)

öreg kuldzsát, amott egész kis családot, apát, anyát és gyermeket, még tovább pedig 12 darabból álló csapatot, köztük ismét három hatalmas, óriási szarvakkal büszkélkedő kossal. Könnyen érthető érdeklődéssel szemléltem őket távcsövemen, s sóvárogva néztem a remek vad idétlen, kacskaringós fejdíszét: a leggyönyörűbb vadásztrophaeát, a mitől vadászembernek káprázhatik a szeme!

Elhaladtunk a *Korundu*, majd néhány verszttel odébb a *Tüzdün-szu* vagy *Tüz* (sík víz, vagy sík) folyók torkolata előtt, a folyam partján felfelé; különösen az előbbi hely nemcsak, hogy nagyon érdekes és tanulságos volt a szyrtek szerkezetére nézve, hanem egyúttal valóban kedves és szép tájkép is, a melynek szemléletével, mint már sokszor, csak azt fájlaltam, hogy nem értek az ecset és a színek kezeléséhez. A perzselő déli nap hevében a sárgászöld mezők, a koromfekete palasziklák, a köztük kanyargó folyók ezüst szalagja, háttérben a csillogó, villogó jégárakba burkolt havasok s az átlátszóan tiszta, sugárzó kék ég oly remek hangulatú színharmoniában olvadtak egybe, hogy annak megörökítése ugyancsak kívánatos lett volna a sivár, hangulatnélküli, színtelen fénykép pótlására.

A jobbparton is ömlik a Száry-dzsaszba két jelentéktelen kis patak, a melyeket az őket elválasztó *Ecskèli-tas*, vagy *Ecskili-tas* (kecske-kő) szyrt után neveztek el. Feltünt itt a Száry-dzsasz mellékfolyóinak a levélerekhez hasonló szimmetrikus elhelyezkedése, a mi jellemző az egész medenczére, a mennyiben a mellékfolyók mindkét oldalról majdnem pontosan egymással szemben torkolnak a főfolyóba, de úgy, hogy a jobboldali mellékág rendesen 5—600 lépéssel feljebb éri el a főfolyót, mint a baloldali ellenlábasa.

A második Ecskeli-tas betorkolása felett könnyen járható, sekély gázló vezet át a Szárý-dzsaszon. Éppen arrafelé akartunk fordulni, a mikor az út kanyarulatánál a szyrtfalakon hat erős *kuldzsát* pillantottunk meg, a melyek fekve sütkéreztek a napon. A mint megpillantották karavánunkat, azonnal felkeltek ugyan, de nem menekültek, hanem csak lassan legelészve, nyugodtan vonultak a sziklafal pereme fölé s eltüntek a plateaun.

Attei, az öreg „útmutató", most újabb bizonyítékát adta úgy csodálatos helyismeretének, mint indiánszerű, Cooper regényalakjait is megszégyenítő jártasságának, melyet a vadak természete iránt bámulatraméltó fokban tanusított.

„Uram, a kuldzsák odafenn nem iramodtak el, hanem *ák'rïm-ák'rïm* (lassan-lassan, óvatosan) váltottak tova. Nem mennek tehát messze, legfeljebb 3—4 versztnyire, s én ismerem azt a helyet, a hol ismét le fognak pihenni. Ha neked úgy tetszik, itt helyben leteszszük a sátorfánkat és azonnal vadászatra indulunk; biztosra veszem, hogy még ma elejted az első *kuldzsát*." Így szólt *Abuska*, a nagyapó, mint a hogy a karaván ban rendesen nevezték Attei-t, s mivel a kuldzsa elejtése úgyis vándorlásaimnak egyik fontos czélja volt, minden hosszú latolgatás nélkül elfogadtam javaslatát.

Kerestünk a folyó partján alkalmas helyecskét, felállítottuk hevenyében jurtunkat, s visszahagyva Kosztká-t őrizetül, mi többiek, fegyverfogható férfiak, Attei vezetésével elindultunk a vad nyomában.

Az Ecskeli-tas balpartján az egyik oldalnyerget követve, festői mészkősziklák között meglehetős meredeken másztunk föl egy völgyszerű, hosszú teknőbe, a mely a szyrt felszinét annak egész szélességében szántja végig. Innen egyenesen észak felé fordultunk s felkapaszkodtunk annak az előretolódott dombnak magas és ugyancsak meredek oldalára, a mely a szyrtplateau felső részéből az említett teknővölgy felé ugrik előre. Valami félórája lovagolhattunk és már is meglehetősen magasra jutottunk, a mikor inkább ösztönszerűleg, mint véletlenül visszafordultam, hogy a mögöttünk fekvő térszint egy pillantással áttekintsem. Valósággal összerázkódtam, s a meglepetés hangos kiáltást csalt ki belőlem, a mikor a pompás, páratlanul szép panorámát pillantottam meg, a mely kristálytisztaságban tárult föl elbájolt szemem előtt.

A szyrt-plateau árkai, sziklái és lapos lépcsői mélyen alattunk terültek el, s szabadon pillanthattunk át ezeken, meg a Szárý-dzsasz völgyén keresztül a hófedte bérczek gigantikus faláig, a mely kétszeres, sőt háromszoros kuliszszában fölemelkedve, éppen velünk szemben kulminált a mindenek felett uralkodni látszó, felséges Khan-tengri hatalmas csoportjában.

Hiába kisérleném meg ennek az alpi pompának nagyszerűségeit ecsetelni, mert a maga egészében oly nyomasztóan óriási, de egyszersmind oly változatos és olyan pazar formagazdaságban oszlik fel, hogy semmiféle nyelv együgyű segédeszközei nem volnának elegendők annak ecsetelésére. Lehe-

tetlen kifejezést találni arra, a mit a szem is alig képes felölelni, mert talán átpillanthatjuk egy tekintettel az uralkodó benyomást, de lehetetlen az egyes részletek csodás pompáját kimerítően végigszemlélni.

Mint valami finom, fehér csipkeszövés, a mely a nyugodt égboltozat kékjét gyengéden öleli körül, úgy húzódik elő az Iir-tas, Terszkei-tau és a Küljü egyesült, végtelennek látszó láncza a messze nyugatról. A lánczok a Küljü-tauban égbenyúló csúcsok és kúpok szörnyű tengerévé duzzadnak, míg a Száry-dzsaszyn-tauban ismét lassankint enyhébb, lágyabb formákká sülyednek. De ez a fal nem egyszerű; ennek a vonulatnak rései között világosan föl lehet ismerni az Inilcsek-tau szakadozott csúcsait, sőt még ennek az óriásnak gerincze felett is szabadon és merészen tekintenek át messze délről az Ücs-csat-tau havas ormai. Kelet felé mindinkább közeledik egymáshoz ez a három láncz, s még egyszer ezer és ezer orom és csúcs téveteg tömkelegébe magasodik föl, mint valami viharverte tenger tajtékzó hullámai, ott, a hol végre egyesülnek s egyetlen, hatalmas lánczczá olvadnak össze. Ezután ismét hosszú, végtelennek látszó, óriási csúcsokból összerótt hegyvonulat következik, a Muzart láncza, a mely a keleti látóhatár felé elvonulva, mind halaványabb, mind finomabb körvonalakkal — végre elenyészik a végtelenség leheletszerű ködében . . .

Ott, a hol a lánczok egy csomóba összefutnak, annak az észbontó összevisszaságnak a kellős közepén, széles hófehér talapzaton, mint valami uralkodó a trónján, ott ül a Khan-tengri karcsú piramisa magányos, fenséges nyugalomban, büszkén tekintve le a lábánál nyüzsgő hegytömkelegre, a melynél kétszer, vagy háromszor is magasabbra emelkedik.

Természetes, hogy azonnal leugrottam a lóról, hogy valami szilárd kőtömbről nyugodtan és kényelmesen merülhessek el a pompás panoráma szemléletében, a mihez Attei adta meg a kellő magyarázatokat.

A nap rendkívül tiszta, derült volt, s a levegő oly átlátszó, a milyen csak Belső-Ázsiában és a havasok közt képzelhető; élesen rajzolódott erre a sötétkék háttérre az egyenletes hó- és jégtakaró alá temetett hegyvilág, s az ázsiai nap világosság-tengere olyan mély kék árnyékokat varázsolt a vakító fényes hótömegekre, hogy az csipkeszerűen áttöröttnek tetszett. Legalább 160 verszt hosszan nyúlik el az a firnvilág, a melyet álláspontunkról át lehetett tekinteni, és bármilyen hatalmas, bármilyen nyomasztó ennek az óriási bérczvonulatnak a tekintete, ezt a hatást mégis fölülmulja a részleteknek dúsgazdag tömege, a melyben révedező tekintetünk sokáig hiába keresi a kiigazodást. Itt van a Küljü-tau karcsú, tű-hegyes piramisa, a mely a Száry-dzsasz áttörését jelzi, itt van a Száry-dzsaszyn-tau három óriási csúcsa, a melyek szép formájuk tekintetében méltán sorakozhatnak a legszebb alpi csúcsok mellé, itt vannak a Muzart-láncz tömeges és szörnyűségesen vad ormai, van itt glecser és jégtakaró, sok-sok kilométer hosszúságú, a mely a sarkvidékre emlékeztet, de pillantásunk erről a sok pompás látni-

valóról mindig visszatér arra az *egy*-re, a mely nyugalmas fenségében a többi felett uralkodni látszik, a *Khan-tengri* királyi csoportjára.

Mert valóban királyi ez a nyugalmas, kissé tömeges piramis, a mely torony gyanánt, magányosan nyujtja fel óriás fejét messze a földi kicsinységek fölé, mintha a mennyboltozatot akarná alátámasztani.

Khan-tau-nak, azaz Királyhegynek, vagy a *hegyek királyának* nevezik a kirgizek, s ez a név jobban illik reá, mint a szárt, vagy kazak elnevezések[1], mert egyszerű felépülésében egyedül fenséges nagyságával hat, minden varázslat és minden bűbáj nélkül; mint király uralkodik alárendeltjeinek serege felett, a mely lábaihoz simul, mert Isten kegyelméből való, s égi szellő játszadozik örökhóval koronázott feje körül.

A szinek is, a melyekbe burkolódzik, különösek és sajátságosak, mint az egész hegy. Rendesen a csúcsok tetején a sziklák haragosan sötétlenek elő a vakítóan fehér hótakaró alól, de a Khan-tau a legszebb rózsaszinben izzik. Hófehér- és rózsa-szin, az ifjúság, a fény, a virágzó, illatozó tavasz szinei nem illenek egészen ennek a havasvilágnak nagyszerű komolyságához, ahhoz a halálos, jéghideg világhoz odafent, ezeknek a nagy magasságoknak tetején, a melyeknek örök álmát földi lény még sohasem zavarta meg!

Én még sem szeretném, ha hiányoznék róla ez a szin, mert egész csodálatosan diszíti ezt a pompás hegyet, a melyről hiányzik minden félelmetes, minden fenyegető, s a melynek egész lénye csak nyájas komolyságot s érintetlen, isteni szeplőtlenséget árul el.

A hegy délnyugati oldala sima, meredek lejtővel szakad le, a melyen nem állhat meg a hó: itt a kőzet rózsás szinezete nagy kiterjedésben mutatkozik, úgy, hogy a Khan-tau kedvező világítás esetén még napvilágos délen is az ú. n. alpesifény csodás tüneményét mutatja.

Sokáig ültem némán, elmerülve a mindenható természet pompájának bámulatában, alig hallgatva Attei magyarázataira; de az idő múlt, embereim indulásra ösztönöztek, s így végre kiragadtam magam a varázslat alól, hogy lóra keljek s tovább üldözzem a szyrten a *kuldzsák* csapását.

A szyrt, a melyen lovagoltunk, széles hát alakjában terült el, a melynek baloldali lejtője sziklacsoportokkal diszítve, meredeken szakad le a völgybe, míg jobbkéz felé a plateau lankásan hajló síkja messzire kiterjedt. Figyelembe véve ezt a térszinalakzatot, óvatosan lovagoltunk sziklacsoportról sziklacsoportra, minden fedett helyről figyelemmel vizsgálva az előttünk fekvő térszint, míg ugyanakkor Bilek, mint „szárnyvédő", a völgylejtő félmagasságában balkezünk felől haladt, hogy hasonlóképen az előlünk eltakart szakadékokat vizsgálja át. Így értünk el ahhoz a romhalmazszerű mészkő-sziklacsoportozathoz, a mely a völgyből a gerinczmagasságon is túlnyúlva, mint vadul szaggatott

[1] Szárt nyelven Khan-tengri a. m. szellemek királya, kazak nyelven Aulie-csóku a. m. a szent hegy, szent magaslat.

bástya látszott utunkat állni. ATTEI leszólított bennünket a lóról, mert véleménye szerint a kuldzsák itt álltak meg pihenőre. Dobogó szívvel, visszatartott lélekzettel nyomultam előre a többiek előtt ebbe a szikla-labirintusba, óvatosan vizsgálva annak mély szakadékait és meredek törmelék-lejtőit. De hiába, kihaltan, üresen találtuk a sokatigérő rejteket, temérdek régibb és újabb csapáson kívül semmi sem árulta el a vad jelenlétét. Meglehetősen csalódva tértünk vissza lovainkhoz s éppen megint föl akartunk szállni, a mikor BILEK alattunk a hegyoldalon megjelent s hatalmas, prémes sipkáját lebegtetve, mindenféle kétségbeesett jelekkel intett, hogy szálljunk le hozzá. Csakugyan megtalálta a kuldzsákat, a melyek mélyen lent a völgy oldalán magányos sziklacsoport lábánál pihentek.

Úgy kúsztunk le vezetése alatt egy keskeny gerinczen végig, mint a macskák, egyetlen kő sem gördült le lábunk alatt, egyetlen hang sem árulta el közeledésünket, minden fedezetet felhasználtunk, s ugyancsak be kellett vallanom, a mint a vezetőnek minden mozdulatát hűségesen utánozni akartam, hogy mi európai vadászok cserkészet dolgában sokat, nagyon sokat tanulhatunk a természet ezen kipróbált gyermekeitől.

A gerincz előugró sziklafokhoz vezetett bennünket, a mely meredeken élére állított mészkőrétegekből épült fel s legalább 100 m.-nyi magasságban függőlegesen szakadt le. Legkülső szélén csipkésen feltorlaszolt réteglapok által körülvett párkány nyúlt előre, a honnan pompás kilátás nyílott. Lábainknál nyílt az Ecskili-tas szűk, vadregényes völgye, a melynek túlsó lejtője kopár mészkő-sziklákból áll, míg a mi oldalunkon meredek pázsitos lejtők ereszkedtek alá, csak itt-ott megszakítva felmeredő sziklabástyákkal. Éppen alattunk emelkedett az egyik ilyen sziklafok, a melyet toronyszerű magas álláspontunkról mintegy madártávlatból tekinthettünk át — s ime annak lábánál, alig 300 lépésnyire tőle, ott pihent a mi vadunk!

ATTEI-nek igaza volt; itt volt a hat *kuldzsa*, mind hatalmas, kifejlett állatok. Öt közülök lepihent, míg a hatodik, a csoport legerősebb állata, mint valami őr állott közöttük s hatalmas szarvakkal diszített fejét lassan, bizalmatlanul forgatta körös-körül.

A helyzet tisztán állt; ha észrevétlenül elérhetem a kis sziklacsoportot, akkor nemcsak pompás lövésre van kilátásom, hanem minden valószinűség szerint, a felriadt csapat lövéstávolban fog a mi sziklafokunk mellett elrohanni, hogy további menekülésére a sziklák között nyíló egyik rést felhasználhassa. Kevés szóval állapítottuk meg a haditervet. A míg társaim lövésre készen foglaltak helyet a sziklabástya fokán, magam BILEK-kel visszamásztam ugyanazon az úton, a melyen jöttünk, hogy a vad belopását megkíséreljük. A lejtő meredeksége egész könnyűvé tette ezt a feladatot, mert az odajutást annyira fedezték a sziklák, hogy egész bátran felállva siethettünk a sziklacsoporthoz; csak arra kellett vigyáznunk, hogy zajt ne üssünk, s főleg meg ne induljanak lábaink alatt a kövek.

A hosszú, hálókabátszerű *besmenben* legkevésbbé sem festhettünk vadászosan. Látszólagos gondtalan sétánkkal szemben különös ellentétnek látszott társaim csoportja fenn a kilátókában, a hol csak sötét árnyaknak látszottak az ég kék hátterén. Bozontos prémsapkájukban, lövésre készen tartott fegyverrel kezükben úgy festettek, mint valami leselkedő rablók vadregényes sziklafészkükben, s ehhez a képhez tökéletesen illett a zordon sziklavadon hangulatos kerete.

Valamivel nehezebb lett a feladatunk, a mint elértük a sziklacsoportot s ezt meg kellett másznunk, vagy meg kellett kerülnünk, hogy lövéshez jussunk. De itt is segítségünkre jött a véletlen, mert a meredeken álló rétegfejek között kéményszerű szakadékon kényelmesen átjuthattunk a homlokfal felé, a hol valami métermagasan felmeredő sziklalapok tökéletesen fedtek bennünket. Halkan, óvatosan, fokról-fokra emelkedtem ki e fölé a mellvédő fal fölé és . . . .

Minden cserkésző vadász átérezheti azokat az érzelmeket, a melyek elfogódottá tettek, a mikor láttam, hogy célomat értem, hogy a cserkészet sikerült, s hogy a vad, a melyre oly régen vágytam, már mintegy hatalmamban van. Alig 300 lépésre voltak tőlem a kuldzsák, az öreg még mindig gyanakodóan tekintett körül, négy másik feküdt, a hatodik pedig, teljes biztonsági érzetet tanusítva, egész kedélyesen legelészett a görgetegek között. Alig bírtam dobogó szívemmel, de most meg kellett őrizni a nyugalmat, mert 300 lépés távolságra lőni mindig kényes dolog. Hamar elő tehát a távcsövet, hogy a pompás alakok közül a legérdemesebbet kiválaszszam.

Gyönyörű állat a szépen kifejlett, 10—12 éves kuldzsa, a mely legalább 130—140 cm. magas, a mint karcsú lábain fölegyenesedik, és súlya bizonyára megüti a 200 kg.-ot. Sima, vastag bundája sárgásvörös, de lába, hasa és nyaka, különösen pedig tekintélyes pofaszakálla hófehérek, a mi igen jól fest rajta. Valósággal impozáns azonban az óriási, aránytalanul vastag, csigavonalszerúen görbült szarv, a mely idősebb állatokon 30 kg. súlyúra is kifejlődik, de azért nyakuk hatalmas izomzatával játszva emelik.

De nem soká szemléltem ez első alkalommal a vadat; az örvendező izgatottság nyugodt biztosságnak adott helyet, s mivel az „őr" látszott a csapatban legerőteljesebbnek, czélba vettem s lőttem. 8 mm.-es Mannlicher expanziv-golyóval lőttem, a füst miatt tehát egész jól láthattam célomat, de majd a bőrömből ugrottam ki, a mint láttam, hogy a kuldzsa nem csak, hogy nem jelez, hanem a mint a lövés döreje végig visszhangzott a sziklák között, felkapja fejét s a csapat élén elrohan. Második lövésre az első zavar pillanatában, mint a hogy terveztem, nem került a sor, mert, mint a gondolat, úgy tünt el a csapat a jobb kezem felől felmeredő sziklák mögött. Hibáztam volna? hihetetlennek tetszett, hisz oly nyugodtan, oly biztosan céloztam! De nem volt most idő hosszas zúgolódásra; sietve ugrottam fel, felvont fegyveremet készenlétben tartva, a kilátást elzáró sziklák fölé, s a mint a csa-

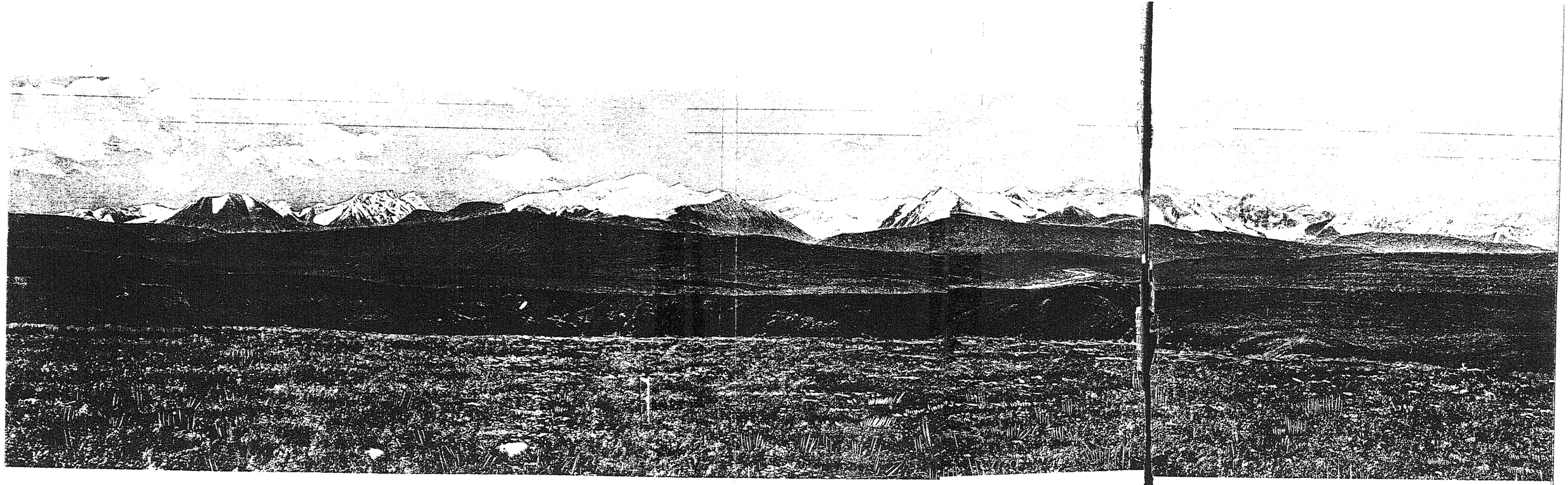

V. Kilátás a Szári-Dsász völgy-l[illegible]váról a Szári-Dsászyn-Tau felé.

patot azon a csapáson láttam rohanni, a melyet gondoltunk, kikerestem ismét a legerősebbet közülük, céloztam és lőttem. Mintha villám sujtotta volna, szökelt fel és rogyott össze a *kuldzsa*, s aztán nehézkesen, holtan gördült le a gyepes lejtőn a völgybe. Társaim rendetlen tüzelése követte ezt a második lövésemet, s még egy másik kuldzsát is láttam összerogyni, de aztán megint felkelt s erősen megsebesülve, lassú lépésben vonult a már eltünő csapat után. De mit törődtem én azzal, végezzenek vele! Hatalmas szökelésekkel siettem le a nyaktörő lejtőn s néhány pillanat múlva ott álltam első, nagyszerű *kuldzsám* mellett!

Milyen szívesen vittem volna ezt a prédát egészben, úgy a mint van, vissza a tanyára, hogy még gyönyörködhessem benne; erről azonban a jelen körülmények között szó sem lehetett. Emlékül jókora csomó gyopárt tűztem kalapom mellé, aztán alapos megtekintés után hozzáláttunk a kos lenyúzásához és szétdarabolásához. A mint az első megfontolás szerint is gondoltam, az elejtett darab ugyanaz volt, mint a melyre először lőttem, s meg voltam róla győződve, hogy első golyómnak is találnia kellett. Csakugyan, az egész szabályszerűen a lapoczkában volt, míg a második valamicskét magasan és ferdén felfelé hatolt, s a koponyáján keresztül törve, szétroncsolta az agyvelejét. Habár ez a második lövés tökéletesen megmagyarázta a *kuldzsa* villámgyors összerogyását, rejtély maradt előttem, hogy a kifogástalan első lövés után, a mely pedig szétroncsolta az állat tüdejét s mély sebet ejtett a szív izomzatában is, mégis képes volt az állat minden megrendülés nélkül több száz lépésnyire vezetni a csapatot, mignem a második golyó is eltalálta. Később volt alkalmam még több kuldzsát is lőni, vagy legalább ott voltam az elejtésekor, s megtanultam, hogy csodálatos szívós életereje van ennek az állatnak. Olyan lövések után, a melyektől a mi szarvasunk nyomban leterül, a hegyi-juh alig hogy egy kissé megrázkódik, aztán még néhány kilométert együtt fut a csapattal, míg egyszerre holtan rogyik össze. Ezzel a szívós életerővel szemben a modern kiskaliberű köpenyes lövegeknek nincs is meg a kellő hatásuk, s tapasztalatból beszélek, ha mondom, hogy a hegyi-juhokra is legjobban ajánlom a nagyobb vadak vadászatára nézve eddig felülmúlhatatlan 450-es vagy 500-as kaliberü *express* fegyvert, annál is inkább, mert ennek nagyobb golyója dúsabb vérzést okoz, a mi ezeken a nehezen áttekinthető területeken egyedül fog a menekülő vad nyomába vezetni.

De elég a vadásztechnikai elmélkedésekből! Lenyúztuk zsákmányomat, lovainkra felpakoltuk a leszedett pecsenyét, s miután még a hátrahagyott csontvázat jókora adag sztrichninnel becsületesen preparáltam a ragadozó madarak számára, megindultunk ugyanazon úton visszafelé a tanyához, a melyen jöttünk, mi közben persze ismét élvezhettük a pompás panoráma látványát, a melyet most az alkonyat változatos világítása, s a beköszöntő homály minden változata még bűvösebb, még csodásabb szinekkel vont be.

136. kép. Elejtett kuldzsa.

Az eredménydús nap megünneplésére persze hatalmas *tamasát* rendeztünk, s egyszersmind elhatároztuk, hogy néhány napot itt töltünk az Ecskeli-tason. Egyik tevénk majdnem teljesen felmondta a szolgálatot, néhány nap óta magam sem voltam egészen jól, s így nem voltam ellene, hogy néhány napot pihenjünk. Végre felhasználhattuk ezt az alkalmat arra is, hogy készletünket, különösen a czukor- és kétszersült-készletet kiegészítsük. ORUZ-BEK-et ennélfogva elküldtem Przsevalszkba, hogy a megrendelt dolgokat valami jó erős Dzsergalán-völgyi tevével együtt hozza el.

Tanyánktól az út Przsevalszkig 180—200 verszt lehetett, a melynek legnagyobb része a Terszkei-tau, felső Tjub és Dzsergalán vidékek nehezen járható hágóvidékeire esik. ORUZ-BEK augusztus 24-én kora reggel indult el a tanyáról és augusztus 28-án este érkezett ismét vissza, de Przsevalszkban 24 óra hosszat kellett várnia, míg a rendeléseket teljesítették; az útnak utolsó, 40 versztnyi részletét pedig a hozott teve lassú tempójában kellett megtennie. Így tehát kerekszámban 400 kilométernyi utat három nap alatt tett meg, vagy, ha a pihenésre és a lóváltásra naponkint 6 órai megszakítást számítunk, 54 óra alatt.

Az efféle dzsigit-virtusok napirenden vannak Szemirjecsenszkben, sőt nem is valami különös dolgok, de bizonyítékát adják annak, hogy ezeknek az embereknek milyen vasszervezetük van.

Az az öt nap, a mit Ecskeli-tasban töltöttem, kisebb-nagyobb kirándulásokkal telt el a környező szyrtekre. 24., 25. és 26-án bejártam a Száry-dzsasz jobbpartján emelkedő szyrt-részletet az *Ecskeli-tas* és *Düjeh-Kujruk* (Tevefark) patakok között. Ez érdekes, külsőleg a Torpu-szyrthez hasonló vidék, a melyen több ízben előrenyomultunk egészen a hóhatárig. Ennek a sarkvidéki jellegű, kopár palaplateaunak vigasztalanul egyhangú benyomását mérsékelték azok a mészkő-sziklacsoportok, a melyek itt-ott a pala-rétegek közé ékelődtek. Az Ecskeli-tas (alsó karbonkori) mészkőfalait már említettem; ezeknél azonban festőiebbek voltak azok a várromokhoz hasonló, karsztosan megpusztult sziklák, a melyek majd a karrarai márványra emlékeztető hófehér kristályos mészből, majd pedig telt sárgaszinű, erezett márványból voltak, mint a legszebb giallo antico, magasan felülemelkedve az enyhén domborodó pala-halmok fölé. Különösen egy ilyen

sziklarészlet maradt meg emlékezetemben. Fenn, a hóhatáron túl, nem messze a Terszkei-tau vízválasztó vonalától áll ez a komor csoportozat, a mely annyira emlékeztet Bracht Eugen: „A feledékenység partjai" czimű búskomor festményére. Épp olyan hozzáférhetetlenül emelkednek a sziklatornyok a hófedte pusztaság fölé, mint a képen, csak a víz hiányzik, hogy a hasonlat tökéletes legyen. De a víz az élet, a mozgás eleme — itt azonban még ez sem enyhíti a halál tanyájának zordon vadságát, itt még a környezet is a félelmetesen egyforma, az örökké felfoghatatlan végtelenségre emlékeztet.

Természetes, hogy napközi vándorlásaim alatt figyelmem javarészét a Khan-tengri csoportjára fordítottam, s annak helyzetét próbáltam szerény eszközeimmel megállapítani; nem kell bővebben magyaráznom, hogy ez a „munka" a tárgy pompás volta miatt mindig új és mindig lelkesítő élvezet forrása volt, a mit még csak növelt az a tudat, hogy előttem igen kevés európai embernek jutott osztályrészül, hogy ezt a vidéket bebarangolhassa, s főképpen, hogy szemtől-szembe láthassa ezt a hegyóriást. Sajnos, hogy az Eastman-féle filmek teljesen cserbenhagytak, a mikor a látványt meg akartam örökíteni, s számtalan felvételem közül alig egy-kettőt lehetett megmenteni, a mi igazán alig helyrepótolható veszteség reám nézve.

Augusztus 27-én és 28-án a folyó balpartján egész a Száry-dzsaszyntau lánczáig nyomultam előre. A feladat megoldását a *Silun* és *Korundu* folyók glecser-karjainak felkeresésével kezdettem, szándékom levén a Száry-dzsasz összes mellékfolyóit egész a forrásukig bejárni, hogy a Száry-dzsaszyntau szerkezetéről beható képet nyerjek ezzel a kissé fáradságos, de igen egyszerű módszerrel.

Mindig érdekesek voltak ezek a többé-kevésbbé vadászattal is egybekötött kirándulások, de egyszersmind nagyon fárasztók is voltak, mert úgy látszott, hogy ebben a nagy magasságban a nyár végleg elmult: mindennapossá váltak a jégesők, a melyek sokszor valóságos hóviharrá fejlődve, egész a tanyánkig korbácsoltak bennünket. A hőmérséklet már a Keng-szu állomáson is nagyon közeledett a fagyásponthoz, most azonban mind mélyebbre sülyedt; 26-án reggel sátramban $^1/_2{}^0$ volt zérus alatt, 27-én már csak -4^0, 28-án -6^0, s ettől kezdve körülbelül állandóan ugyanez maradt a „szobahőmérséklet", a mi körülbelül 8^0—10^0-nak felelt meg künn a szabadban. Életmódunk ez idő alatt kifogástalanul rendes volt. Reggel 6 órakor hívásomra pontosan megjelent Attei *abuska* a gőzölgő teáskannával s egész stereotip kérdésével: „Aman jatti-ma, Bai? Jól aludtál, uram?" Addig azonban nem öltözhettem fel, a míg egy kis tiszjek-tüzet nem gyujtottak sátramban, hogy legalább mosdó-szivacsom egy kissé felengedhessen. Az öltözködés nem sokból állt, mert a hideg miatt ruhástól aludtam s felébredésem után fél óra mulva rendesen már nyeregben ültem, hogy együtt, vagy külön csapatokban napi programmunk végrehajtásához lássunk.

Az egyik orosz rendesen a tanyán maradt, hogy preparáljon s elkészítse az ebédet, míg a tiszjek-gyűjtés fontos feladata rendesen Bilek-re hárult. Mi többiek aztán egész nap lovagoltunk a vidék hegyetlen ösvényein, gyepes lejtőkön, törmelékkúpokon, szédítő kecskeösvényeken, vagy a folyók medrében gázolva, forrás-mocsarakon és százokon, vagy firnmezőkön és jégár-nyelveken át, néha meg azokban a csalóka iszapáradatokban, a melyek, mint a kifagyás és a csapadék sajátságos eloszlásának termékei, annyira jellemzők ezekre a magas hegyi lejtőkre. Napjában aztán egyszer vagy kétszer is megjött az obligát jég- és hóvihar, a mikor a fagyos szélben fogvaczogva ül az ember a lován, a vaskengyelbe szorult láb fájni kezd, s a megdermedt kéz alig bírja a kantárt és a nagaikát tartani. E mellett azonban folytonos tevé-

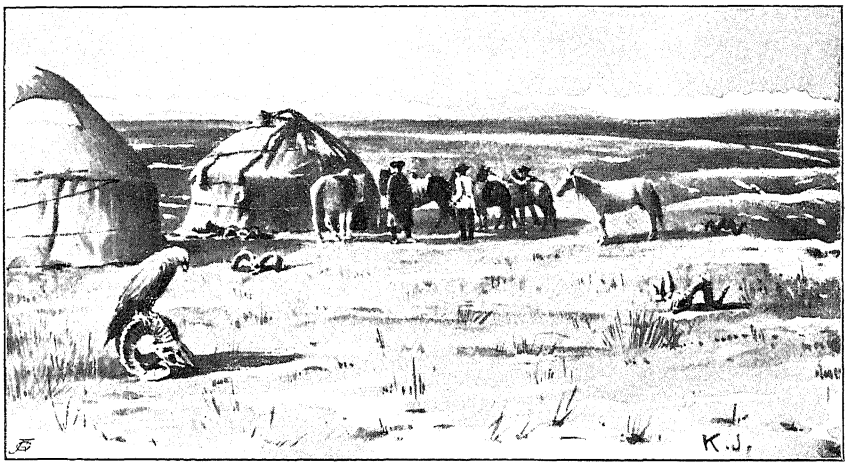

137. kép. Sátraink Ecskeli-tas vidékén. (A háttérben a Küljü-szu láncza.)

kenységet kell kifejteni: a térszin minden újonnan nyíló hullámát messzelátóval át kell kutatni, nem bukkanik-e fel valami vad, a kompaszt és az aneroidot folyton figyelemmel kell kisérni, a kőzet minőségét és a rétegek állását mindig figyelni kell, esetleg jegyezni, minden átreppenő madarat meg kell tekinteni — szóval mindent, de mindent folytonos figyelemmel kell kisérni, s nem szabad soha pihenni, soha kifáradni. Némi kétszersülttel, meg sok-sok czigarettával bolondítjuk el a korgó gyomrot, míg végre a késő délutáni órákban fáradtan, lehangoltan jő vissza az ember a tanyára, hogy a nap egyetlen étkezésében résztvegyen. Ez aztán *kubardak*-ból áll, azaz vagdalt húsból sok hagymával és sok vízzel párolva, hogy leves is, meg hús is legyen egy személyben. Az ebédet teával, meg kőkemény kétszersülttel fejezzük be, s aztán újra kezdődik a néha több óra hosszat tartó osztályozó, rendező munka, a jegyzetek kiegészítése, az úti vázlatok kidolgozása stb. S mindezt egyetlen lobogó gyertya fénye mellett, mert a kedélyes

tábortűznek itt vége van ezen a fátlan vidéken, s csak a sistergő tiszjek pislog, mint egyetlen fűtőanyag. A füst miatt persze a *tunluk*-ot nyitva kell tartani, bár a magas nyílásból az ember jéghideg zuhanyt kap a fejére a külső levegőből, s a míg a tűz körül az ember bátran félig megsülhet, addig a jurt többi részében mélyen a zérus alatt áll a hőmérséklet.

Ezek éppen azok a kellemetlenségek, azok az árnyoldalai a szabad vándoréletnek, melyeket az ember könnyen eltűr, ha ép és egészséges, de kegyetlen kínzássá változnak, ha az ember teste elvesztette ellenálló-képességét.

Már régebben nem jól éreztem magamat, a mint már szóltam róla, valószinűleg a helytelen táplálkozás következtében, a mire tea-iszákos társaim csábítottak. A teljesen elégtelen táplálkozás miatt annyira elgyöngültem, hogy végre is szégyenszemre be kellett vallanom, hogy, meggondolatlan könnyelműségem folytán, egész közel vagyok ahhoz, hogy éhen haljak. A mikor ezt a megrendítő felfedezést megtettem, eddigi, Succi vagy Tanner módszerét követő életrendemen természetesen azonnal változtattam, a teaivást európai mértékre szorítottam le s áttettem az étkezés-utánra. Az éhező kúra azonban, úgy látszik, mélyebben gyökerező bajokat idézett már elő, s ehhez járult még, hogy a 27-ike és 28-ika közötti éjjelen alaposan meghűltem, a mi aztán teljesen befűtött nekem. Ezen az éjjelen rendkívül hideg volt, s mivel ágyam nem volt erre berendezve, valósággal nem tudtam aludni a hidegtől. Másnap segítettem ugyan ezen a bajon akképen, hogy alvóköpönyegemet még néhány birkabőrrel kibéleltem, de sajnos, ez az intézkedés is már későn volt.

28-án már oly gyengének éreztem magamat, hogy Bilek-nek visszautasítottam azt az ajánlatát, hogy este vándoroljunk ki az Ecskeli-tas mészkősziklái közé, a hol festői barlang is van, kőszáli-vadat vadászni. E helyett inkább otthon maradtam s megpróbáltam a pompás Küljü-taut rajzolni és fotografálni.

Este megjött Oruz-bek egy kirgiz kiséretében, nagy, erős tevével s minden egyébbel, a mit rendeltünk, sőt még postámat is elhozta, a mit Szatoff kerületi főnök volt szíves számomra átvenni és utánam küldeni.

Levelek hazulról! varázserejű szó ez annak, a ki már hónapok óta él idegenek közt, teljesen idegen körülmények között. Bár sok új, érdekes benyomás szórakoztatja az elmét, az érzelmeket mégis hidegen hagyja itt, a hol a vándorélet kemény küzdelmei között minden gyengédebb érzelem mélyen elzárva honol szivünk rejtekén, de el nem vész, el nem felejtjük soha, s csak a varázsszó kell hozzá, hogy feledtessék a távolságot, a küzdelmeket, s újult erővel uralkodjanak lelki világunk felett. Ilyen varázs-ige a *levelek hazulról!* Mint a napsugár, úgy deríti fel egyszerre a ködös szürkeséget; felejtjük a munkát, az egyedüllétet, a megpróbáltatásokat, s egész lényünk otthon van, hogy még melegebb, még gyengédebb szeretettel ölelje körül az otthon hagyott, a soha el nem felejtett kedveseket.

Ezen az örömmel üdvözölt küldeményen kívül ORUZ-BEK pontosan meghozott mindent, a mit kivántunk. BILEK az ő vadászkirándulásáról szép öreg kőszáli bakot czipelt haza; TEMIR pedig kis, alacsony *Düje-Kujruk* (tevefark, *Caragana yubata*) bozótot fedezett fel, s abból derekas készletet szállított haza, úgy, hogy régi idők óta végre ismét magasan lobogó tábortűz mellett üldögélhettünk; — oly kedélyes élvezet ez, a mit csak az tud megbecsülni, a ki heteken át a füstölgő, bűzölgő tiszjek-tűz mellett volt kénytelen fanyalogni. Egy szóval oly jó kedv honolt a tanyán, s magam is, legalább ideiglenesen, oly jól éreztem magamat, mint már igen régen nem.

29-én jókedvvel pakoltunk össze, s aztán délelőtt fél tízkor pompás derült, de hűvös idővel vonultunk rövid marsrutával a *Bel-kara-szu* (a gerincz fekete vize) felé, a mely a folyón alább, annak balpartján torkollik a Száry-dzsaszba. A Száry-dzsaszon való átkelés ezúttal semmi nehézséget sem okozott, mert a különben sem mély gázló a beköszöntött hideg időjárás folytán teljesen sikérré vált, úgy, hogy még utolsó kis tartalék-bárányunk is gyalog gázolt át, a mint — szokása szerint — a karaván után futott.

Utunk délnyugati irányban lankásan hullámos, gyepes térségeken vezetett át, a hol a rendetlen halmok között sok különféle kiterjedésű, tószerű pocsolya terült el. Ezek a kis tavak mind lefolyástalanok, egyik-másik sós, némelyik kezd kiszáradni, mások egészen kiszáradtak, úgy, hogy vastag, hófehér sóréteg borítja mélyedésüket. Temérdek vörös-récze *(Casarca casarca)* szállingózott a tavak körül, ijedt sipogással menekülve karavánunk közeledtére. Ennek a madárnak csodálatos alkalmazkodó-képessége van; láttam már az Alduna nádas rengetegeiben, a Dobrudsa hinárjaiban, a Fekete-tenger partján, a hol vadásztam rájuk, ismerem a Kaspi-mélyedésből s az Ili-völgy steppéiről, s most meg itt látom a Tien-san 3000 méter magasságaiban, mint költőmadarat, s mindezek közt a különböző körülmények között jelleme változatlanul ugyanaz marad. A kirgizek csak golyós fegyvert használnak s a madarakkal egyáltalában nem sokat törődnek, úgy, hogy ezek a madarak itt, a különben is majdnem egész éven át lakatlan szyrten, alig ismerhetik az üldözést; azért itt is éppen olyan hihetetlenül félénkek, mint a sokat vadászott Dobrudsán, a hol az *ataika* a kis-orosz halászok és vadászok kedves vadja. A kirgizek ezt a madarat *âng'r*-nak nevezik, sajátságos, gyermeksírásra emlékeztető kiáltása miatt, a melyet ezzel a névvel egész kitünően utánoznak.

Az egyik kis tó fölött, nagy csodálkozásomra, magányos kis sirály repkedett körül: oly jelenség, a mely a környező havasi világhoz nem látszott egészen illeni. Némi kis fáradsággal s ravaszsággal sikerült elejtenem, s a szép madárban a kis-sirály (*Xema minutum*) fiatal példányát ismertem fel. Megjelenését ily messze keleten és főként itt a havasvilág szivében nem vártam volna; mindenesetre őszi vándorlásán járt a madár, de az út, a mit választott, itt a Száry-dzsasz völgyében, a mely 4000 méter magasra föl-

nyúló hegyekkel körülzárt medencze, szokatlannak látszik. Ez ismét egy bizonyítéka annak, hogy még ilyen igazán jelentékeny emelkedéseknek is mily kevés hatásuk van a madarak vándorútjára.

Négy óra felé értünk el a Bel-kara-szu patakhoz, alig érkezett azonban a karaván, s kezdtek embereim a jurtok felállítására alkalmas helyet választani, rögtön leszálltam a lóról s végigterültem a magas fűben. Ha eddig valami határozatlan akaraterő fenn is tartott, sőt még a sirály vadászatára alig egész öntudatosan vállalkoztam is, most már erőm kifogyott; reszkettem a láztól, minden forgott szemem előtt s egyáltalában nem emlékszem, hogy miképen jutottam ágyamba. Két napig, 30-án s 31-én, heves lázban feküdtem s bevallom, hogy ez a két nap életem legkellemetlenebb emlékei közé tartozik. Nyomorult állapotomban, lázas fővel, órákig próbáltam kitalálni, hogy mi a bajom, míg végre arra döntöttem, hogy tüdőgyuladásom lehet. A mikor ezzel tisztában valék, csodálatos türelemmel kovácsoltam a terveket, hogy miképen fogom magamat az Isszyk-kul völgyébe szállíttatni. Hogy lovagolni nem fogok tudni, az világos volt, mert alig bírtam az ágyamból fölkelni. Így aztán lázálmaimban a legcsodásabb hordószékeket és függőágyakat eszeltem ki, a melyeket majd két tevére kötünk, s úgy szállítanak engem tovább. Csak egyetlen epizódra emlékszem, a 29-éről 30-ára virradó éjjelen, mert ez nagyon kellemetlen emlék.

Forróságomban természetesen folytonos szomjúság gyötört, miért is nagy csésze vörös borral kevert vizet állíttattam az ágyam mellé, a melyből időnkint egy-egy kortyot ittam. Éjjel nyugtalan álmomból felriadva, ismét ajkamhoz emeltem a csészét, de az be volt fagyva és pedig oly keményen, hogy még a kanállal sem tudtam betörni. Gyujtó után tapogattam, meggyujtottam a gyertyát, hogy kis asztalkámon fekvő hőmérőmet megnézzem: ez — 12^0-ot mutatott. Könnyen belátható, hogy ez a felfedezés nem nagyon emelte hangulatomat, különösen, minthogy — fixa idea gyanánt — makacsul meg voltam győződve, hogy tüdőgyuladásom van.

Csunya, sötét emlékű órák voltak azok, a melyeket ezen a tanyán átéltem, kétszeresen csunyák a miatt, hogy nem nézhettem velük ép érzékekkel szembe, mert akaraterőmet megingatta, sőt megtörte a láz.

Hála Istennek, szívós természetem csakhamar diadalmaskodott az alattomos ellenségen; hogy tulajdonképen mi bajom volt, azt még ma sem tudom, de a heves lázroham alapján felállított diagnózisom, úgy látszik, nem messze járt az igazságtól, s a betegség erős meghűlésből származhatott. A dolog második nap annyira javult, hogy estefelé fölkelhettem s meghallgathattam embereim jelentését az időközben történt dolgokról.

Megindító volt a kirgizek magaviselete betegségem alatt; világosan emlékszem, hogy naponkint húszszor is, hol az egyik, hol a másik dugta be fejét óvatosan a jurt ajtaján, hogy megtekintse állapotomat, vagy, ha éppen szemem nyitva volt, részvéttel kérdezősködjék hogylétem és kiván-

ságaim felől. Ez a részvét enyhítette állapotom lesujtó voltát, és sohasem éreztem magam elhagyatva itt az Isten háta mögött fekvő szyrten.

Csodálatosképen a két orosz édeskeveset törődött velem, különösen SZITNYIKOV kozákot a két nap alatt egyetlenegyszer sem láttam. Ez a nembánomság annál feltünőbb, mert biztosan tudom, hogy mind a ketten vonzódtak hozzám, s különben is az orosz népnek szimpatikus jellemvonása a szíves jóakarat.

A míg én nyomorultan fetrengtem, embereim derekasan dolgoztak, s az a zsákmány, a melyet bemutattak, némileg megvigasztalt az időveszteségért, a mit magam szenvedtem. TEMIR lőtt egy négyéves *kuldzsát*, egy *arkart* és két *ullakot:* oly zsákmány, a melyet a vadász talán nem becsülne nagyra, de a zoologiai gyűjteménynek örvendetes gyarapodását jelenti. SZITNYIKOV-nak csodálatosképen sikerült egy gyönge kuldzsát elejtenie: a ki ismeri SZITNYIKOV kitünő czéllövő képességét, az bizonyára arra fog gondolni, hogy az állat öngyilkos akart lenni; BILEK egy rókát (*tülkü*) hozott, egy feltünően kicsiny, tulipiros szörnyeteget, a mely a mi európai *Canis vulpes*-ünkhöz az általános testalkaton kívül úgyszólván semmiben sem hasonlít; végre KOSZTKA különféle rovarokat és myriapodákat hordott össze, többek közt a nyári élet utolsó jele gyanánt, néhány Apolló-lepkét. Azonkívül szépen preparált madárbőröknek egész szép sorozatával örvendeztetett meg. Rövid ideig tartó gyöngélkedésem miatt tehát a gyűjtőtevékenység nem akadt fel jelentékenyen, a miért embereimnek őszintén hálás lehettem.

A szép gyűjtemény láttára ismét minden erőm visszatért. Nem *szabad* betegnek lennem, mert kitűzött feladataimhoz összes erőmre szükségem van.

Az efféle dolgok az utas-élet árnyoldalai, különösen, ha az embert ott érik, a hol az utazás anyagi nélkülözésekkel és fizikai megpróbáltatásokkal elválaszthatatlanul együtt jár. Ezek a testi megpróbáltatások azonban korántsem veszik az ember szervezetét annyira igénybe, mint az a kitűzött célért való folytonos izgatott törekvés, a mely az utazó lelkében valóságos monomániává válik. Szívesen fárad az ember, ha tudja, hogy veszélyes vagy kimerítő fáradozása az utazás czélját előmozdítja. Sohasem lehet azonban a kutató lelke nyugodt ott, a hol túlsok tennivalója van, a hol látja, hogy lehetetlen annyit végeznie, a mennyivel utólag teljesen meg lehetne elégedve. Ez a mohó, hogy ne mondjam kapzsi munkavágy a végletekig feszíti az ember idegzetét, s rendesen jobban megviseli a testet, mint a legkiméletlenebb testi szenvedés.

Szeptember 1-én, habár még gyenge voltam, de elég jól éreztem magam, hogy „üdülő"-kirándulásra merészkedtem. BILEK és SZITNYIKOV rá akartak venni, hogy álljak el valami lesgödörben, a melyet TEMIR elejtett vadjainak maradványai mellett ástak, hogy bevárjam a szakállas és havasi keselyűket, a melyek a nap folyamán a hullákat okvetetlenül meglátogatják. TEMIR azonban, a ki boldog volt, hogy ismét fölépültem, élénken protestált ez

ellen, mert attól félt, hogy a nyirkos gödörben ismét meg fogok hülni, hanem e helyett teljes gyógyulást remélt a Száry-dzsaszyn-tau napsugaras friss levegőjétől. Sokáig nem tudtam elhatározni, hogy melyik tanácsot kövessem; mikor azonban már nyeregben ültem, s a derék *mergen* sokat jelentő pillantással szólt, hogy „*bizing minen kelsze gerek*“ (velem kell jönnöd), akkor a fáradságos lovas kirándulást választottam.

A meglehetősen jelentékeny *Silun* patak mentén indultunk fölfelé egész annak glecser-karjáig, s azután a Száry-dzsaszyn-tau alsó hóhatárán huzódtunk végig, vadjuhok után kutatva. Az a néhány kis csapat, a mit láttunk, olyan nyílt térszinen telepedett le, hogy lehetetlen volt észrevétlenül megközelítenünk; a Silun partján azonban négy kuldzsa olyan helyzetben tanyázott, hogy a kedvezőtlen szél sem akadályozott meg abban, hogy gyalogosan ne sikerüljön őket elejteni. Nem járt ugyan a dolog valami nagy fáradsággal, de mire társaim a szerencsésen elejtett ötéves kos lefejtéséhez láttak, megelégeltem a dolgot s magam szépen vissza lovagoltam a körülbelül 3 versztnyire fekvő tanyára.

Reggel 9 órától délután fél 4 óráig a szyrten szanaszét nyargalászni, közben a nehéz hegymászó czipőkben legalább két kilométert cserkészni, és pedig eleinte a Silun patak jéghideg glecser-vizében lefelé, azután négykézláb fel az egyik meredek lejtőn: éppen elég „üdülő-kirándulásnak“, s ugyancsak örvendtem, hogy megint végig nyujtózkodhattam ágyamon.

Ez a kirándulás különben nemcsak élvezetes volt a Száry-dzsaszyn-tau könnyen hozzáférhető magas kar-völgyeinek tájképi szépsége miatt, hanem egyszersmind tanulságos bepillantást nyertem a hegyláncz szerkezetébe, különösen pedig érdekes volt ornithologiai szempontból, a mennyiben néhány kis tó partjára meglehetősen élénk életet varázsolt a mindenfelé költözködő madár, sőt egy kis, arasznyira növő törpefűz-féle sűrű bozótjában félreismerhetetlen nyomait találtam annak, hogy az északi kékbegy *(Cyanecula suecica)* fészkelő madara ezeknek a tundra-szerű tájaknak.

138. kép. Bizing minen kelsze gerek!

Szeptember 2-án elhagytuk a Bel-kara-szu melletti tanyát s tovább költöztünk délnyugat felé, a Száry-dzsasz-kapcsegáj felé. Mint rendesen, most is elhagytam a karaván t s Attei és Temir kiséretében vadásztam. Bár időközben eléggé megismerkedtem a szyrt-vidékekkel, azért mégis minden kirándulás új, változatos képeket nyujtott, hogy sohasem fáradtam elnézni és figyelni. Néha enyhe lejtőjű, hullámos halmok téveteg összevisszaságában, sajátságos puha, földes agyagon jár az ember, aztán ismét mély, szakadékszerű vizmosások nyílnak meg szemeink előtt; laza, sötétvörös szinű, vertikális falú feltárások nyílnak meg a szakadékban, fenekén pedig smaragdzöld patak csörgedezik. Máskor ismét az út a szyrt-

plateauk kopár, csupasz sziklafalai közt, kietlen szorosokben vezet: szóval, mindig van festői változatosság. Ott azonban, a hol kisimul a tájék, a hol valami nagyobb mellékfolyó széles völgye, vagy valamelyik majdnem teljesen vízszintes palaplateau magasból nagyobb kilátást enged, ott a változatos képet mindig a hóborította hegyóriások gyönyörű körvonalai veszik körül keret gyanánt.

Már az Ecskeli-tasi tanyáról is ismételten megcsodáltam a Küljü-tau pompás láncát, a mely nyugatfelé, mint valami fehér fal zárja el a Szárydzsasz völgyét. Ez a láncz sokkal magasabb, mint a kelet felé gyorsan alálianyatló Száry-dzsasz-láncz, s azonkívül a sokkal erősebben tagozott Küljü számtalan vakmerő alakú csúcsa olyan alpi tájkép, a mely ritkítja párját. Ehhez hozzájárul még a szyrt-vidék kimondhatatlanul tiszta levegője, a melyen át sok verszt távolságról minden legkisebb részlet nem is sejtett élességgel tünik fel, valamint az ázsiai nap csodálatos fényereje, a mely a fény és árnyék változatos játékával a legcsodásabb színhatásokat varázsolja elénk. Különösen megragadóan szép az az oromcsoport, a melyet már többször említettem, mint a Száry-dzsasz keresztültörésének jelző kövét, s a melyből az egyik csúcs különösen kitünik tetemes magasságával és merész alakjával. Csodálatosképen sem KAULBARS, sem IGNATIEV, sem pedig KRASZNOV nem említi ezt a rendkívül feltűnő óriást. A kirgizek általában igen kevés geografiai elnevezést használnak s különösen a hegycsúcsokról egyáltalában nem vesznek tudomást, azért elhatároztam, hogy elnevezem ezt a csúcsot, és pedig az alpi szépségek iránt annyira fogékony atyám tiszteletére *Ede*-csúcsnak, a róla leinduló kolosszális jégártömeget pedig *Ede-glecsernek*.

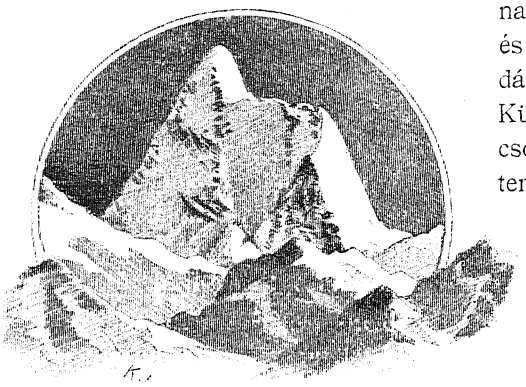

139. kép. Az Ede-pik, kelet felől tekintve.

A Küljü-tau abban különbözik a Tien-san többi, aránylag keskeny lánczaitól, a melyeket eddig megismertem, hogy nyugatfelé széles, tömeges hegycsomóba megy át, a melynek széles hátát ellepik az ormok, csúcsok, sziklagerinczek zavaros rendetlenségben, egymással a legkülönfélébb hosszanti és keresztirányú gerinczekkel össze-vissza kötve és hálózva. Kelet felé a láncz láthatólag megkeskenyedik, de itt sem lehet tulajdonképen olyan keskeny főgerinczet felismerni, mint a Terszkei, vagy a Száry-dzsaszyn-tau lánczán, hanem a csúcsoknak egész útvesztője nyúlik ki egész a kapcsegájig, s ebből ugrik ki, mint valami messze előrenyúló sarkantyú, a Száry-dzsasz keskeny láncza s összeköttetést hoz létre a Khan-tengri csoport tömegével. Ennek a labirintnek közepéből s annak szörnyű glecser-töme-

géből ugrik ki a tűhegyességű csúcscsal koronázott Ede-pik piramisa, mint a legszebb, legszabályosabb hegyformák egyike, a melyeket ismerek. Ezt nem a láncz rögtöni leszakadása teszi oly kimagaslóvá, mint a hogy az az Alpokban szokott lenni; hanem ez toronyszerű tömb a Küljü vonulat széles hátán álló többi társai között. Minden oldaláról szabad, de sima, karcsú és érintetlenül fehér, mint valami csodálatos építmény.

Az Ecskeli-tas mellett felállított tanyánk körül levő szyrtek körülbelül egyforma távolságra vannak a Khan-tengri és Ede-piktől; erről a rendkívül jó kilátóhelyről kétszer volt alkalmam ennek a két hegynek magasságát megbecsülni, illetőleg a kettőnek magasságát összehasonlítani. Az egyik alkalommal vékony, pehelyszerű cirrostratus-rétegek terültek el és valóságos vízszintezésre szolgáltak; mert a míg *az összes többi csúcs* ez alatt a felhőcsík *alatt* maradt az óriási lánczoknak ebben a tengerében, addig az Ede-pik abba belemerült, a Khan-tengri kerekded kúpja pedig még keresztül is törte. Másik alkalommal a nap éppen nyugovóra tért; mély árnyékok ülték meg a völgyeket, a környező számtalan havas csúcson pedig már az a foszforeszkáló zöldesfehér fény játszadozott, a mely a közelgő éj sötétségét szokta a hófedte ormokról hirdetni: csak ennek a két hegyóriásnak a csúcsán ragyogott még a nappal fényessége. Feszült figyelemmel kisértem ezt a versengést; lépésről-lépésre emelkedett a csúcsok oldalán a gyengéd félárnyék, mind mélyebb és mélyebb lett a völgyekben a sötétség: végre a Khan-tengri győzött. Még meleg napsugár csókolta örök hóval födött fejét, a mikor ez a rózsás fény az Ede-pik csúcsáról eltünt, kialudt. De ez a győzelem nem volt valami túlnagy. Csak néhány másodperczczel tovább fürödhetett a Tien-san ura ebben a fényben, aztán ez is a hűvös alkonyat homályába veszett.

Ezek szerint a megfigyelések szerint a két hegy közötti magasságkülönbség 600, legföljebb 1000 méter lehet. Ha elfogadhatjuk Regel és Ignatiev számítását a Khan-tengri magasságára nézve (7200 méter),[1] úgy az Ede-pik még mindig a föld legmagasabb emelkedései közé tartozik. Azt hiszem azonban, hogy ez a becslés igen alacsony, és hogy a nevezett csúcs méltó vetélytársa a Khan-tengrinek és megérdemli, hogy külön néven tüntessük ki.

A míg az Ecskeli-tasról a nagy távolság miatt a Küljü-láncz egy kissé háttérbe szorul: most, hogy mindinkább közeledtünk hozzá, mind pompásabbnak, mind hatalmasabbnak tünt fel, hogy útközben alig tudtam betelni látásával. Tisztességes menydörgéses zivatar akadályozott azonban meg abban, hogy sok időt veszítsek a tájképekért való lelkesedéssel; visszasiettünk a karaván hoz, s nyílt gyepes térszinen, lassú, de folytonos emelkedés közben értünk el a *Karagaiti* (erdős) mély, szakadékszerű völgyébe, a hol tanyát ütöttünk.

[1] Újabb források szerint 7320 méter.

A míg a karaván meredek oldalszakadékon ereszkedett le a völgybe, mi hárman a szyrt peremén lovagoltunk délfelé a Száry-dzsaszyn tau felé, hogy a meredek szakadék sziklái között tekke vagy vadjuh után szimatoljunk. Itt szokott sikertelenségem üldözött; eredménytelenül kutattunk már át egy tuczat árkot és sziklacsoportot s éppen azon tanakodtunk, hogy visszatérjünk-e, vagy pedig az Attei által ismert úton még valamivel följebb szálljunk-e le a völgybe, a mikor lassan szálldogálva, fekete-fehér szinű hatalmas havasi keselyű *(Gyps himalayanus)* jelent meg alacsonyan a fejünk felett. Minthogy vadra már nem számítottunk, inkább csak kedvtelésből, mint komoly szándékkal, a lövésre mindig kész Temir biztatására, golyót küldtem a hatalmas, szárnyaival 3 métert is felölelő madár után; mint a legtöbbször ilyen esetben, az ártatlan golyó nem okozott kárt, hanem a keselyű ékalakú farkán hatolt keresztül, a mely megriadva, néhány ölnyire ugyan alábukott, de aztán egykedvűen, mint a süvöltő nyílvessző, minden szárnycsapás nélkül surrant el. A lövés döreje azonban menydörögve visszhangzott a környező sziklaszakadékok közt, s ettől felriadva, az egyik szakadékon a menekülő kőszáli vadak valóságos lavinája hömpölygött alá a völgybe, hogy a szemben lévő égbenyúló sziklavadonban eltünjék. A szürke alakok sokasága nem akart véget érni. Bizonyára száznál is többen voltak s hatalmas szökelésekkel tüntek le örökre szemünk elől, csak egy csomó kirgiz áldás szállt utánuk.

Nyaktörő ösvényen, meredek sziklák közt, lovainkat vezetve szálltunk le a völgyszakadékba s aztán magában a patak ágyában lovagoltunk lefelé. A Karagaiti szűk szurdoka, meredek sziklák közé bezárva, tájkép tekintetében a legszebbek közé tartozik; különben nem a tekintélyes magasságú sziklafalak azok, a melyek itt meglepően hatnak — a szyrtvidéken hozzászokik az ember az efféléhez — hanem a sziklák *szine*. A mindkét oldalon szálban álló vaskos, kemény palakőzet ugyanis részben fényes fekete, mint a kőszén, részben pedig vérvörös, körülbelül, mint a vörös vasércz, s a mellett a rétegek élesen válnak el egymástól. Ezek a szinek a függőlegesen fölmeredő sziklafalak rideg komolyságával nyomasztóan félelmesen hatnak, s ha valahol, úgy itt képzelhetjük Dante poklának kapuját, e felírással: lasciate ogni speranza, voi ch'entrate.

Azonban az ördög nem olyan fekete, mint a milyenre festik; mintegy fél kilométer hosszúságban vezet az út ezen a fekete-vörös, szűk alvilági úton át, de aztán kiszélesedik valóságos völgygyé s a rendes sárgásbarna pala bukkanik elő az üde gyeppázsit alul, míg a lejtőket buja fűzbozót *(Salix sibirica)* borítja. Ebben a rendkívül békés, kedves völgyben egyszerre csak feltünnek előttünk a jurtok. Kékes füst száll a csangarak nyílásán, s Oruz-bek megpillantva bennünket, futva siet elénk, hogy leszállás közben a kengyelt tartsa.

Néhány percz múlva már a kuldzsa húsából készült gőzölgő kubardak mellett ültünk, s rövid megszakítás után ismét kellemesnek találtam a nomádéletet a Tien-sanban.

140. kép. Tanyánk a Karagaiti völgyben.

Szeptember 3-án az összes fegyverfogható férfiakkal felkerekedtem, Kosztka-ra bízva a tanya őrzését. A fiú pompásan viselkedett s minden megpróbáltatáson keresztül kitartott: ezért aztán mindnyájunknak kedveltje is volt, a kit kiméltünk és kényeztettünk, a mennyire csak lehetett. A kirgizek adták rá először a *Kecskene Balla* (kis fiú) nevet, de ez aztán később általánosan elfogadott neve lett, a mely őt valósággal az expedició gyermekévé tette.

A Karagaiti patak mentén lovagoltunk felfelé, eleinte a fekete-vörös sziklafalak szurdokában, azután a völgy elágazása után a baloldali, talán még vadabb szakadékban. Kanyarogva vezet valami 8—10 m. széles nyom a több száz m. magas sziklafalak között, a melyek legnagyobbrészt túlhajolva, csak keskeny résen engedik lelopózkodni a nappal fényét ebbe a pinczeszerű, törmelékkel fedett szakadékba. Mindig keskenyebb, mindig vadabb ez az alagúthoz hasonló nyílás, míg végre jobbról és balról leszakadó sziklafokok teljesen elzárják, és az út zegzúgos vonalban vezet fel az előugró rétegfejeken a völgy jobboldalán függő, valami 20 m. magas teraszra, a mely a szurdokot teljesen elzárja. Ez a terasz tiszta jégből van, a mely ebben a sziklapinczében örök szilárd tömbbé növekedett. Sohasem jut ide be napsugár, sohasem enyhíti ennek a sötét veremnek jéghidegét melegebb szellő, még a jégárakról leszivárgó víz sem képes itt a téli jeget felolvasztani, s így épül mindig magasabbra, mindig hatalmasabbra ez a tükörsima jégfal a szürkülő félhomálylyal beárnyékozott orkusz mélyén.

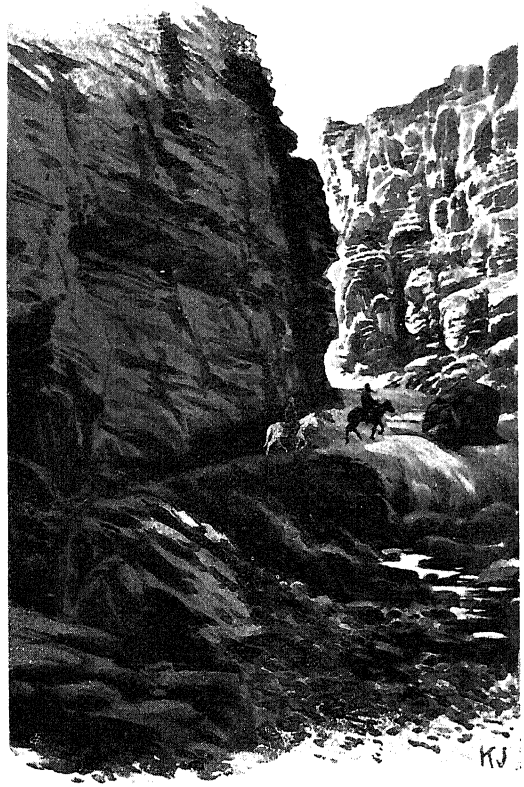

141. kép. Jégtorlasz a Karagaiti szurdokában.

Borzalmas komorság ül ezen a kriptaszerű zugon, a mely a fantáziának szabad játékot enged. Felejthetetlen az a hatalmas benyomás, melyet a Vezuv kráterének peremén éreztem, a mikor a forró gőz kisértetiesen tört elő a fekete, kopár kőzet minden résén, a mikor mélyen a kráter fenekén megolvadt anyagok félelmetesen vörös fényben izzva forrongtak, a mi-

kor apokol égő torka menydörgésszerű robajjal hányta ki tűzcsáváit, hogy a hegy ingott, recsegett. — Itt ismertem meg az alvilágot minden démoni, tűzben született alakjával, a hogy ezt az emberi fantázia, erőtlenségének tudatában, a természet csodáiból összerótta, s megértettem, hogy ezek a szörnyűségek az ember világnézetére milyen mélyen gyökerező hatással lehettek.

Itt, a Karagaiti völgy jégvermében, hasonló gondolatok keletkeztek agyamban; hisz itt volt előttem az *árnyékvilág*, hallgatag nyugalmának minden borzalmával, az élet napvilágos fényben úszó világából kizárva, ellenséges, gyilkos hidegben, örökké egyforma, homályos sötétségében. A görögök napfényen felnőtt népe az ismeretlen túlvilág szörnyűségeit a sötét Hadesz éjjelében képzelte, s nem tudom, hogy melyik félelmesebb, melyik borzalmasabb: a plutói hatalmak démoni ősereje-e, pusztító tüzével, a mely szembántóan világítja meg az emberiség egész nyomorult kicsinységét, vagy pedig ennek az élettelen árnyéknak hideg nyugalma, a mely vak szemekkel tekint a megfagyott semmiségbe.

A jégtömeg tükörsima felületéről valóságos sziklaajtó (oly keskeny rés, hogy lóhátról az ember kényelmesen elérheti mindkét falát) vezet fel, néhány száz lépésnyi hosszúságban, a hirtelen, minden átmenet nélkül kinyíló, napvilágos alpi rétre, a mely két gyepes völgyteknő egyesüléséből keletkezik. A sziklafalak mindkét oldalon majdnem derékszög alatt fordulnak jobbra-balra, s elvesznek abban a sziklavilágban, a mely a völgyek lejtőit mindkét oldalon koronázza. Enyhe, begyepesedett halmok kerítik a barátságos medenczét, melynek kies volta a szurdok komorsága után kétszeresen élénken hat. Aczélkék, mosolygóan derült ég borul a csinos kép fölé, a Nap melegen süt le a smaragdzöld pázsitra, s a háttérben, mint drágakövek, úgy ragyognak a két kis Karagaiti-glecser, meg a kart körülövező hófedte ormok. Mindenfelé élet és fény, s az ember megkönnyebbülten lélekzik fel, hogy az árnyékos szurdok halotti kriptájáról épen menekült.

A sziklahasadékból kilépve, az egyik gyepes árokban hatalmas, fehérszakállú öreg kuldzsát pillantottunk meg, s a kuliszaszerűen hullámos térszin lehetővé tette, hogy gyalogosan, lovainkat vezetve, a néhány öl magas patakpart mentén látatlanul elérjük a második árok fedezetét. Fellopózkodtam Temir-rel gyalog a két árkot egymástól elválasztó halomra, négykézláb előre csúsztam annak tetején, s íme, előttem alig 300 lépésnyire, ott pihent mit sem sejtve a kuldzsa, még egy, hasonlóan kifejlett társával együtt. A lövés dörrenésére mindkettő felugrott s menekülni kezdett — de néhány ugrás után a sebesült kuldzsa megingott, még néhány támolygó lépést tett, azután összerogyott s kilehelte páráját. Erre a másik, a mely már meglehetősen messze menekült, egyszerre visszatért elesett bajtársához, hullájánál tanácstalanul megállott, s így könnyen leteríthettem a második golyóval.

Olyan tulajdonsága ez a vadjuhnak, a mely elárulja igazi „birka" természetét; ha csak nem csupa anya-vad van együtt, mindég a legnagyobb

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

VI. Kilátás a Mokácsi-szyrtről az Ede-Pik környezetére.

és legidősebb kuldzsa vezeti a csapatot, s ezt a többiek vakon követik. Ha már most ezt valaki lelövi, akkor a többi teljesen elveszti az eszét, egy kupaczba összeverődve, futnak ide s tova, s kétszer, háromszor közéjük lehet lőni, mire elmenekülnek. Ha a csapatban valamelyik kisebb állaton erőt vesz a félelem, s futni kezd, a többiek egyáltalában nem követik, sőt még ez az egy is rendesen visszatér a csapathoz s ott marad a veszedelmes helyen, a míg az életben maradt *legerősebb kuldzsa* nem veszi át a menekülés vezetését, mert csak azt követi az egész csapat. Többször volt alkalmam a vadjuhoknak ezt a tulajdonságát tapasztalni, s be kell vallanom, hogy éppen ez a szokás volt az, a mi sokat lerontott a kuldzsák vadászatának nemes élvezetéből. A milyen szépnek és impozánsnak tünnek fel ezek az állatok legelészés közben, a milyen pompás képet nyujt hatalmas erejük, a mikor hihetetlen sebességgel, rohanva menekülnek, s sugár lábaik az aczélrúgó erejével taszítják tovább a nehéz testet s óriási szarvaikat egész könnyedén hányják-vetik izmos nyakukkal: épp oly pulya, birkaszerű az a kép, mikor a butaság heroizmusával a legnyilvánvalóbb veszedelemnek is tehetetlenül mennek neki. Minden valószinűség szerint, s ezt a kirgizek is megerősítik, nagyon békés, nemek szerint különvált életet folytató állatok ezek. Az anyaállat és a két-hároméves kosok nagy csapatokban, 40—50-en élnek együtt, míg a kuldzsák rendesen 6-an vagy 12-en összeverődve, külön életet folytatnak, s csakis a tél kezdetén, november végén, deczember elején, a párosodáskor csatlakoznak az anyaállatokhoz. Állítólag ilyenkor még viaskodnak is egymással a kuldzsák, de embereim szerint ez is nagyon ártatlan, sőt még a párosodás idején is mindennap lehet egész csapat kuldzsát békésen együtt látni.

Ezzel a békés indulattal szemben, a legidősebb iránt tanúsított meghódolást nem lehet máskép megmagyarázni, mint korlátoltságukból, a mely gyakran egész nevetségesen nyilatkozik meg. Még az emberek közt is, a kiknek életmódját pedig a kultura annyira leterelte a természet egyszerű útjairól, még az emberek közt is komikus a vak, esztelen tekintély-imádás, hát még ezek között a pompás organizmussal felszerelt vadak között, a melyek kitünő érzékekkel megáldva, mintegy hivatva lennének tartózkodó helyüknél és testük alkatánál fogva is arra, hogy az öntudatos erő és kitartás jelképei legyenek, e helyett azonban a veszedelem pillanatában elfelejtenek minden egészséges önzést, s tanácstalanul várják, míg a „rang szerint legidősebb" határoz és átveszi a vezetést.

Mind a két kuldzsa könnyen hozzáférhető helyen feküdt a keletre messze terjedő halomvidéken, s azért elhatároztuk, hogy a csontváz végett egészben fogjuk őket a tanyára szállítani. Elküldtem tehát Szitnyikov-ot és Bilek-et két tevéért, míg magam a kirgizekkel folytattam utamat a patak mentén fölfelé, azután a Karagaiti-patak jégár-völgyéből szénfekete palatörmeléken át a *Mokâcsi* (valami manónak, vagy lidércznek a neve) glecserkarjába.

A Karagaiti karvölgye ugyan nem nagy, de rendkívül festői, s a tájkép szépségét még növelte 10 óriási kuldzsa csoportja, a melyek lustán, kényelmesen váltottak át az egyik kis Karagaiti-glecser nyelvén s valósággal könnyelműen mászkáltak azokon a szörnyen meredek és szaggatott falakon, a melyek mint keskeny gerinczek nyúltak le a hófedte főgerinczről a karvölgy felé.

A Mokacsi-völgybe való átjáró rendkívül magas, messze felül van a növényhatár felett, s a Száry-dzsaszyn lánczgerinczének felette levő széles benyergelése alig 200 méterrel van felette. Ezen a helyen a nedves, fekete palatörmelékben teljesen friss medvenyomokat találtunk. Az állat alig mehetett át itt 10 perczczel előttünk.. Embereimet ez a felfedezés valósággal lázba hozta, s különösen ORUZ-BEK, a ki a Mokacsi-völgyben mindig medvét igért, majd kibujt a bőréből.

A kirgiz *aiu* (medve), melyet SZEVERCZOV *Ursus leuconyx* név alatt írt le, hála az erélyes üldözésnek, a Tien-san középső részeiben már nagyon megfogyott. Nem is láttuk eddig más nyomát, csak egyszer a Kuru-szaion, egy felpusztított marmota-lak alakjában. Ezek a friss nyomok tehát itt előttünk felvillanyoztak bennünket, egy pillanat alatt leugrottunk a lóról s messzelátóinkkal izgatottan és figyelmesen kutattuk át a környéket. Úgy mondom, hogy „messzelátóinkkal", mert a kirgizek is ismerik, sőt használják ezt a kultura-eszközt, s még külön szavuk is van reá, t. i. *turnavaj*, a mi azonban nagyon gyanús, azt hiszem, hogy valami angol (?) szó elrontásából származik s nem török eredetű.

Hogy milyen különös úton juthatnak a nomádok közé az ilyen kultura-tárgyak, s velük együtt azoknak elnevezései is, azt egy esetben érdekesen láttam. A mikor BILEK dzsigit a karaván hoz berukkolt, hatalmas, elegáns tábori messzelátó-tokot viselt a nyakába akasztva. Természetesen, azonnal kikérdeztem annak tartalma felől, sőt fel is nyittattam a finom gyártmányú, valamelyik párisi optikus czégével ellátott tokot, s meglepetésemre, egy fél tábori messzelátót találtam benne, „Jumelle militaire" felírással. A másik fele, a mint BILEK elmesélte, testvérénél van, a kivel közösen vették egy dzsigittől, a ki viszont valami idegen bai-tól kapta hosszú utazás után ajándékba. „Egy embernek elég az egyik fele is". magyarázta a derék BILEK, „azért ketté vágtuk a *turnavajt*. Nekem maradt a tokja, ő meg a helyett az üvegen levő *srófot* kapta meg!"

Most BILEK barátja, ATTEI kezelte az eredeti módon felezett *turnavajt*, mint kihúzó távcsövet, de sajnos, épp oly eredménytelenül, mint én a magam ZEISS-féle csövemet s TEMIR az állandóan reábízott, nagy PLÖSSL-féle messzelátót. Bármilyen gondosan is vizsgáltuk át a környék minden zegét-zugát — a mihez alig tudom elég melegen ajánlani a nagy, 10—12-szeres nagyítású messzelátókat, — nem voltunk képesek felfedezni a medvét, s végre is azt kellett hinnünk, hogy lövéseimtől megriadva, éppen az imént említett nyergen

keresztül elmenekült az Inilcsek-völgybe. Annál inkább sajnáltam ezt, mert ezzel az érdekes vadászkalandon kívül gyűjteményemnek érdekes darabját is vesztettem el, mert alig lehetett reményem, hogy ezeken a teljesen magányos völgyeken kívül is még lehessen alkalmam medvével találkozni.

A tien-sani medve kicsiny, jelentéktelen; a mint a különféle bazárokban kitett bőrökről láttam, alig lehet nagyobb az erős farkasnál, de persze ennél testesebb és nehézkesebb. Fiatal medvét többször láttam fogságban; egérszürke, egész szürkéssárga szinű szőre van, nyakán nagyon széles, sokszor kettős fehér örvvel; ez az ifjúkori szin később egészen sárgába, majdnem zsemlyeszinbe megy át, a mely idővel mindjobban sötétedik, míg végre piszkos, fakó szürkésbarnára változik az öregeken. Minden korszerinti változatra jellemző, hogy a szőrszálak végei állandóan hófehérek maradnak, a miért úgy tünik fel az állat, mintha dér borítaná, úgy hogy valószinűleg innen származott az az adat, hogy a Tien-sanban fehér medvék is fordulnak elő. A szinezésnek mindezt a stádiumát láttam már kikészített bőrökön; de hogy e színezés az itt elmondott vonatkozásban van az állat korával, azt már csak kirgizeim magyarázata alapján állíthatom.

Mindazokon a példányokon, a melyeket láthattam, legszembeötlőbb jellemvonás az állat szörnyen kifejlett karmainak teljesen, vagy majdnem egész szintelen volta, a mi már Szeverczov-ot arra indította, hogy mint új fajt *leuconyx* (fehérkarmú) névvel jelölje. Úgy ennek alapján, mint igen jellemző termeténél fogva is, a tien-sani aiut érdemesnek tartom arra, hogy külön fajnak tekintsük s megkülönböztessük a délvidéki *Ursus isabellinus*-tól. Nagyon valószinűnek tartom azonban, hogy a Szeverczov-féle *Ursus leuconyx* és a tibeti *Ursus lagomyarius (U. tibetanus)*, a melyet Przsevalszkij fedezett fel, ugyanaz a faj, vagy legalább ugyanazon fajnak változata.

A kirgizek csak a bundájáért vadászszák, míg húsát, mint afféle tisztátalan állatét, otthagyják; a milyen könnyű tehát a bazárokban 9—10 rubelen egy-egy durván kicserzett bőrt kapni, épp oly nehéz teljesen ép bundához, vagy még inkább a meghatározásra nézve oly fontos koponyához jutni.

A Tien-sanban azelőtt a medve főként a magas pusztákon szeretett tanyázni, a hol akkor zavartalanul pusztíthatta kedvelt zsákmányát, a marmotát. Mióta azonban a kirgizek nagyobb mértékben legeltetnek ezen a területen, azóta a medvéket visszaszorították a hegylánczok hozzáférhetetlen rejtekeibe, a honnan csak őszszel szoktak ellátogatni a mélyebb völgyekbe, egyrészt, hogy a dúsan termő ribiszkében dúskálkodjanak, másrészt pedig, hogy valami aromatikus, fűszerű növényt legelészszenek le az erdős zóna felső részeiben, a mi, úgy látszik, különös nyalánkságuk. A medve a jelentések szerint, úgy látszik, nem merül téli álomba, vagy legalább azt gyakran megszakítja, hogy a téli álmukat alvó marmotákat felkutassa és azoknak megfagyott testeiből egész készletet gyűjtsön.

A tien-sani medve, úgy, mint minden rokona, különben éles érzékekkel rendelkezik, de nagyon rosszul lát, a mi vadászatát rendkívül megkönnyíti. Ha a kirgizek a szyrt-plateaukon észreveszik a medvét, a mint valami marmota-túrást nagy igyekezettel kaparász ki, csak a szél irányára vigyáznak, egyébként egész nyiltan, bátran közelítik meg lövéstávolra, a mi majdnem kivétel nélkül mindig sikerül. A vadászatnak ez a könnyű módja már bizonyára teljesen kipusztította volna a tien-sani medvét, ha vadászata nem volna bizonyos tekintetben veszélyes, a mi még a hivatásos *mergen*-ek közt sem mindenkinek való mulatsággá teszi a medvevadászatot. Az *ain* ugyanis rendkívül dühös fenevad, s ha reá lőttek, a vadászt feltétlenül nagy dühvel támadja meg. TEMIR egyszer a Karakol-völgyben csak hogy éppen meg tudott menekülni egy ilyen kalandból; a dzselani CHODAI-KELDI vadász csunya forradások alakjában viselte bordáin és karján a medvével való igen közeli találkozásnak az emlékeit, egy harmadik vadász pedig, a kinek nevét elfelejtettem, Dzsergalánban megmutatta szörnyen összemarczangolt felsőtestét. A medve vállait, mellét és hátát valósággal szétszaggatta.

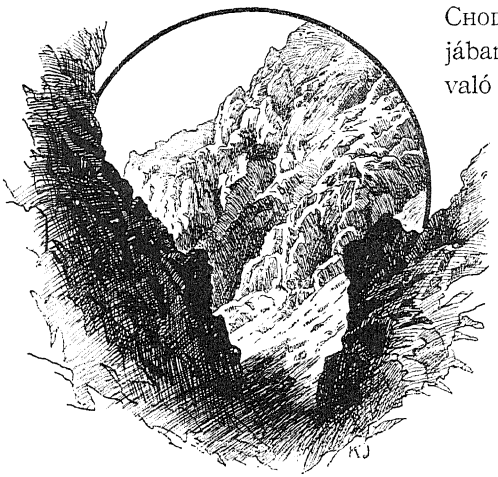

142. kép. Részlet a Karagaiti szurdokából.

Az efféle események miatt bizonyos respektusa van a medvének a vadászok előtt, s hogy még mindig van medve a Tien-sanban, azt tisztára annak lehet köszönni, hogy nem minden vadász mer beléje kötni.

A míg a medve után kutattunk — sajnos hiába — nem mulasztottam el azt sem, hogy a Mokacsi-kar felépítését tanulmányozzam. A Száry-dzsaszyn-tau minden kis glecser-karja rendkívül hasonlít egymáshoz: az 500—600 m. magasra emelkedő csúcsokkal koronázott, havas gerincz minden két csúcs között széles, meredek czirkusz-völgyet vesz félkörben körül. Ezt a völgyet lenyuló sziklasánczok, sivár törmelékkúpok, a durvább vagy finomabb dara és törmelék tömeges felhalmozódásai teszik tagozottá. Egy vagy több különböző nagyságú jégárnak néha 10—12 km. hosszú, fekete törmelékkel fedett nyelvei egészítik ki a képet, a melynek a magasság szerint zónákra való oszlása igen feltünő jellemvonása.

A kar fenekét rendesen üdezöld alpi rétség fedi. Erre következik az a széles zóna, a mely mintegy 400 m. magasságkülönbségű szintek közé van befogva, s a mely főleg sziklákból és törmelékből áll, míg igazi növényzet helyett csak itt-ott, gyéren, a magas havasi flóra szürkés-zöld szine hamvazza be. E fölött mintegy 100—150 m. magasságú, teljesen kopár zóna követ-

kezik, a melyet „átmeneti övnek" nevezhetnénk, mert az árnyékos (északi és keleti) lejtőkön a firn és hótakaró itt lenyulik egész a növényzet határáig, míg a napos (déli és nyugati) lejtők teljesen csupaszok. E felett a zóna felett a tartós hó vakító fehér takarója következik, a mely a helyzete szerint, majd mint firntakaró, majd mint jégpánczél, majd mint magas jégár, mértföldeken végig összefüggően takarja a hegyvilágot.

A Mokacsi-kart különösen széppé teszi az itteni kőzet szine. Ez a pala nem sárgásbarna, hanem fényes szénfekete, a mi a felette fekvő, vakító fehér hótakaróval nagyszerű ellentétben van. Különösen sajátságos rétegzést találtam az egyik kerek hegykúpon, mert ennek alsó része hófehér márvány, teteje pedig ettől élesen elválasztva, szénfekete palából van.

E mellett a kúp mellett, sziklás résen átvezető hágóval, a felső Tezvölgybe lehet jutni, a mely ismét a Száry-dzsaszyn-tau lánczán túl fekvő Inilcsek-völgybe közvetíti az átjárást. Így a Mokacsi-völgyben Ignatiev expedicziójának útvonalához csatlakoztunk, de meg egészen közel jutottunk a Száry-dzsasz áttörése körül kifejtett tevékenységünk szinteréhez is, s ezzel szerény tervemet legalább annyira megvalósítottam, hogy a nyugat felé való előrenyomulás helyett most már kelet felé lehetett huzódnom.

Kellő tájékozódás után lemásztunk a meredek karvölgyből a Mokacsi kanyargós, festőies mészkő-falakkal diszített völgyébe s aztán innen a két völgyet elválasztó, hatalmasan feltornyosuló palagerinczen keresztül ismét a Karagaiti völgyébe. Útközben több kőszáli-vad csapatot láttunk, de az időből kifogyva, nem vadászhattunk rájuk.

Az egyik csoportot, valami 200 darabból álló sereget azonban megjegyeztük, mert ebben már igazán rendkívül vén példányok voltak, még a hátukon is túl nyúló óriási szarvakkal.

Meredek, *arcsa (Juniperus pseudosabina)* nevű gyalogfenyővel meg pázsittal fedett hegyek között kanyarodtunk keskeny, mély árokban jobbfelé, hogy a két völgy közötti gerinczet megmászszuk. Útközben öt farkast találtunk, a mint egymással kutyák módjára játszottak. A farkas ugyan egyáltalában nem ritkaság ezen a vidéken, s majdnem mindennap pillantottunk meg egyet vagy kettőt, de sohasem ilyen közelről, alig 200 lépésről, mint most. Természetes, hogy azonnal leugrottam a lóról s a legnagyobbikat leterítettem egy lövéssel, mielőtt még menekülésre gondolhatott volna.

A lövésre a farkas összerogyott, de csakhamar ismét feltápászkodva, súlyosan sebesülve tünt el a gyalogfenyő között. Többi négy társa a farkast jellemző hosszú galoppban, behúzott farkkal rohant el. A lövés helyén sok vért találtunk, a melynek nyomán még behatoltunk az átlábolhatatlan bozótba is, de a farkast nem találtuk meg. Az *arcsa*-bozót szövevényes rengetegében lehetetlen volt utána kutatni s így, bár minden diadaljelvény nélkül, de azzal a jóleső tudattal mentünk tovább, hogy egy ilyen veszedelmes bárány pusztítónak legalább örökre befejeztük rabló életét.

A vízválasztó gerinczről kilátás nyílott a Mokacsi és a Száry-dzsasz völgyein keresztül a Küljü-tau szivébe, s az Ede-pik nagyszerű csoportjára. EASTMAN-féle filmjeim teljesen kiszámíthatatlan szeszélyei közé tartozik az is, hogy legalább ez az egy felvétel némileg sikerült, míg a tekercs összes többi része teljesen használhatatlannak bizonyult. Hálás vagyok ezért a pillanatnyi kedvességért, mert így meg lehetett csinálni az ide mellékelt képet, a mely minden szónál jobban illusztrálja a tájkép sajátságait.

A körülmények jobban való megértése végett meg kell jegyeznem, hogy a közvetetlenül az előtérben fekvő Mokacsi-völgy éppen a fák régiója felett, tehát valami 3000 m. magasságban van a tenger szine felett. Ez a völgy a képen balról jobbra lejt. A mögötte látszó havas gerinczen túl a vele éppen ellenkezőleg lejtő Száry-dzsasz-völgy nyúlik el, a mely, mint tudjuk, az áttörés tájékán már az erdős régióban, mintegy 2900 m. egész 2600 m. tengerszin-feletti magasságban fekszik. Ez a völgy *keresztültöri* a balkéz felől, a háttérben tornyosuló, hófedte csúcsok lánczát. A csúcsok közül egyik sem marad 5000 méteren alul, míg az *Ede-pik* ezek közül egész impozánsan, szabadon, magányosan emelkedik ki. A relativ-magasság legalább 3500 méterre rúg, s ez a nagy, több mint 20 versztnyi távolságból is rendkívül nagyszerűen hat.

Ferdén ereszkedtünk alá a meredek, sajátságosan tagozott gyepes lejtőkön a Karagaiti völgyébe, a fekete-vörös szurdokon alul, s így befejeztük azt a körutat, a melylyel körüljártuk a Mokacsi és a Karagaiti vizeit egymástól elválasztó nagyszerű pala-szyrtet. Nemsokára elértük a jurtokat, a hol a két orosz az elejtett kuldzsák szorgos preparálásával volt elfoglalva. Kubardak, és csontvelővel készített, kissé mosusz-szagú kuldzsa-pecsenye fejezte be ezt az első, minden tekintetben eseménydús kirándulást a Karagaiti völgyében.

XIV. FEJEZET.

A KHAN-TENGRI LÁBÁNÁL.

SZEPTEMBER 4-én ORUZ-BEK rendezett hajtóvadászatot a tegnap látott 10 kuldzsára. BILEK és én a Silun-völgybe való átjárást, TEMIR a Karagaiti patak kilépését, SZITNYIKOV és ATTEI pedig a Mokacsi gerinczet állták el. Ez alkalommal nem a Karagaiti szurdokon lovagoltunk végig, hanem az annak jobbpartján emelkedő szyrthátságokon át, a hol megérkezésünk napján olyan szerencsétlenül elszalasztottam azt a nagy kőszáli vad nyájat. A tanya közvetetlen közelében, a patak kövei között néhány szirti foglyot (Caccabis chucar) pillantottam meg, s közéjük is lőttem, hogy a kuldzsa-kosztba egy kis változatosságot hozzak. A lövésre azonban egész felhő kerekedett fel hangos zsivajjal, úgy, hogy meglepetésemben elfelejtettem másodszor is tüzelni. Talán az egész környék összes foglyai ide sereglettek itatóra, mert legalább 300 rebbent fel a lövésre, a szerencsétlenség helyén pedig 6 áldozat vergődött a földön, holott én csak három vagy négy darabot láttam s azok közül is csak egyet vettem igazán czélba.

Hajtóvadászatunk reám nézve annyiban eredménytelen volt, hogy, bár sok vadat láttam, s valami négy éves, gyengébb kuldzsát súlyosan meg is sebesítettem, mégis zsákmány nélkül tértem haza. A többiek is így jártak; egyedül ATTEI ejtett el egy különösen pompás kuldzsát s e mellett a Mokacsi-nyereg szörnyű törmelékkúpjain olyan „mászást" remekelt, hogy sohasem hittem volna, hogy ez ennek a 65 éves aggastyánnak sikerülni fog.

Másnap elhatároztam, hogy bejárom azt a sajátságosan keskeny és vad pala-gerinczet, a mely a Karagaiti és a Mokacsi völgyét egymástól elválasztja s egyszersmind felkeresem azt a nagy kőszáli-vad csapatot, a mit a Mokacsi-völgyön való lovaglásunk közben láttunk. Megint végig lovagoltunk a Karagaiti vad szurdokán, fel egész a karig, s ezúttal kétszeres érdekkel tanulmányoztam ennek a szurdoknak félelmetes szépségeit. A karból jobbfelé kikanyarodva, a meredek sziklák lábánál elhúzódó árkon mentem tovább, a többiek pedig régi utunkon, a Mokacsi-nyergen keresztül kerültek elém, hogy a mészszirtek mögött sejtett vadat felénk szorítsák.

Nem haladtunk még messzire, a mikor kis csapat tekkét, köztük néhány pompás darabot pillantottunk meg, a mint éppen felettünk, a gerinczen igyekeztek átkelni. Néhány nagy sziklatömb mögé rejtőzve vártuk meg, a míg a gerincz élén túl eltüntek, azután utánuk indultunk, de ahelyett, hogy a kényelmes vízmosásban maradtunk volna, két társam igazi belső-ázsiai kíméletlenséggel a hegylejtőnek hajtotta neki lovát, hogy zegzugos vonalban felnyargaljanak rajta. Nem volt ugyan a lejtő egészen függőleges, de nem sok hiányzott belőle, s azonkívül a szerény gyeptakaró alól lépten-nyomon sziklabörcsök bukkantak elő, úgy, hogy még ma sem tudom megmagyarázni, miképen bírtak a lovak ilyen lejtőn felmászni.

A gerinczre érve, gyalog kutattam a vadat a szirttömkeleg között, a mely a másik oldalon a Karagaiti felé leszakad, de a tekkék eltüntek, bizonyára a szirtek mélyebb, védettebb helyein. Szirti galambok *(Columba rupestris)*, meg ullárok repdestek a lejtős szirteken, s az egyik fokról, alig 10 lépésre tőlem, óriási havasi keselyű *(Gyps himalayanus)* röppent fel s zúgó szárnycsapásokkal szállt ki a messzeségbe; bizonyára aludt és nem vette észre jöttömet, a mi különben őt valószinűleg kevésbbé lepte meg, mint engem, a mikor váratlanul és hirtelen szárnyra kapott a hatalmas madár s azokkal a sajátságos sivító, zúgó szárnycsapásokkal, a melyek a nagy ragadozó madarak röptét jellemzik, oly közel hozzám rebbent fel.

A meredek feljáró a lehető legrövidebb, ha nem is a legkényelmesebb úton vezetett fel a gerincz tetejére, s így aztán majdnem egyenes úton haladtunk a felette függő sziklák lába alatt a megbeszélt lesőhelyre, a mely a Mokacsi-völgy felé ereszkedő mészkőszirtek felső végénél volt.

Ez a kis éles gerincz, a melyen voltunk, s a melyet legnagyobbrészt növényzet borított, a Száry-dzsaszyn-tauból nyúlott ki, állomáshelyünkön túl pedig egyszerre 300 m. magas, teljesen hozzáférhetetlen kopasz fallá meredt. Előttünk és balkéz felé a Mokacsi vízmosásoktól szeldelt mészkő szirtjei, jobbkéz felé nagy, kopár kar terül el egész a palaszikla-falakig, a völgy felé meredek mészkősziklákkal szakadva le.

A helyet igen jól választottuk meg, mert a mészkőfalak közt rejtőzködő minden vadnak lesőhelyünk mellett kellett elmennie, amennyiben ez volt az egyetlen hely, a hol a mögöttünk felmeredő sziklagerinczhez jutni lehetett. Mivel a hajtóknak — Temir és Bilek-nek — nagy kerülőt kellett tenniök, türelmesen vártunk jó ideig szellős lesünkön a vadra, de semmi sem mozdult. A kezdetben tiszta ég mindinkább elborult, a Mokacsi-völgy és a Küljü-tau felé nyiló szép kilátás nehéz felhők mögött tünt el. Elkezdett azután dara hullani, majd havazott, és az amúgy sem valami magas hőmérsékletet metsző szél leszállította mindjobban. Végre feltünt Szitnyikov a tőlünk balra levő gerinczen; lassan poroszkált a nyaktörő úton, olyan gondtalanul, mintha a legjobb lovaglóúton járna. Néhányszor, a mikor majdnem függőlegesen leszakadó falak felett, messze előre hajolva kereste az utat, valósággal mindem hajamszála az égnek meredt.

Hozzánk érve, elmondta, hogy a neki kijelölt térszinen egyetlen egy kőszáli-vadat sem látott, s hogy valószinűleg TEMIR és BILEK sem találtak semmit, mert ő már látta őket álláspontunk alatt a völgyben keresztülhaladni. Elfáradva a hosszú várakozásban s csontig átfázva, hazafelé indultunk, és pedig ATTEI tanácsára oly úton, a mely egy kicsit ugyan *„az-maz dzsaman"* (rossz út), de *„köb jakïn"* (igen rövid). Mivel alaposan meg akartam ismerni azt az éles gerinczczé feltorlaszolt szyrt-falat, illetőleg el akartam érni annak mentén a Karagaiti völgybe való völgyi átjárót, előbb óvatosan tudakozódva, hogy miben áll az út „rossz" volta, elfogadtam ATTEI javaslatát.

„Az-azkum bar iken" — „egy kis homok van", szólt a felelet, „de nem sokkal több, mint az idevezető úton volt". *„Kum"*, *homok* a neve a kirgizek útján minden törmeléknek, legyen az a legfinomabb homok, vagy pedig a glecser-morenák idétlen sziklabuczkói. S a Tien-sanban melyik út nem vezet ilyen „homok"-on keresztül? E szerint tehát elindultunk.

Az idő csak azt várta, hogy felkerekedjünk, azonnal teljes erővel tört ki a vihar; orkánszerűleg sepert végig a szélvész a lejtőkön s oly nagy tömeg havat kergetett maga előtt, hogy csakhamar arasznyi vastag fehér lepel fedte a talajt. Magasra felhúztam galléromat s fülemre rántottam süvegem karimáját, hogy védjem arczomat a hópelyhek tűhegye ellen; természetes, hogy az útra nem nagyon figyeltem, a mely eleinte kis görgetegekkel borított mezőn, majd pedig agyagpala-lemezkékkel kevert agyaggal fedett, mind meredekebbé váló lejtőn vezetett tova. Egyszerre ATTEI leugrott lováról, s míg ORUZ-BEK és SZITNYIKOV példáját követték, lova mellett elmászva, látható felindulással jött vissza hozzám.

„Uram, az út nagyon rossz! a talaj megfagyott s hó esett rá, nem maradhatunk lóháton, gyalog kell mennünk . . ." S most következett egy csomó siralmas hangon előadott mentegetődzés! Körültekintve, magam is felismertem a csinos kis kelepczét, a mibe jutottunk. Fölöttünk a palagerincz hozzáférhetetlen sziklái függöttek, ehhez félköralakban csatlakozott az a kar, a melyen lovagoltunk. Ez, helyenkint napvilágra bukkanó, sima kőlapokból épülve, oly meredek volt, hogy durvább törmelék sehol sem tudott függve maradni rajta, csak az előbb említett agyagos mállás-termék vékony rétege fedte a sziklát. Alig 100 m.-rel alattunk azonban még ez a lejtős karczirkusz is hirtelen vertikális mészkőfalakkal ereszkedik le. Ennek a falnak magasságát és borzalmasságát a Mokacsi-völgyben való lovaglásunk alkalmával volt szerencsém látni. A murvás, nedves iszap kőkeményre fagyott, s még azonfelül vékony hóréteg is fedte, úgy, hogy azon a keskeny kecske járáson, a mely utunk gyanánt szolgált, csakugyan egészen közel állt a lecsúszás veszedelme.

Visszafordulni lehetetlen volt, mert a lovak a keskeny ösvényen semmi szín alatt sem tudtak megfordulni. Így hát nem maradt más hátra, mint fogainkat összeszorítva, nekikeseredni az út folytatásának. A lovakról levet-

tük a zablát, megeresztettük a szügyelőt, a kengyeleket átdobtuk a nyergen s így másztunk egyik a másik után lassan, óvatosan előre, minden lépést kipróbálva, a gidres-gödrös vadcsapáson, s az állatok teljesen magukra hagyatva, bárányszelidséggel és hasonló óvatossággal követtek bennünket lépésről-lépésre. Valóságos mászás volt ez, mert többször kezünkkel is kellett kapaszkodnunk, a hol a meredeken előugró sziklaböczöket kellett kikerülni.

Nyugodtan és némán tapogatództunk így végig a kar hosszában, csak a szél süvöltött fenn a palaszirteken, vagy pedig egy-egy tapogatódzás közben megindított kődarab gördült le hófelhőbe takaródzva, hatalmas ugrásokkal a meredek lejtőn, aztán merész ívvel szökött le a mélyen alattunk tátongó szakadékba; csak hosszú-hosszú másodperczek múlva lehetett hallani, a mint a sziklafal lábánál recsegve zúzódik össze, mintha figyelmeztetne a félrelépés, vagy megcsúszás következményeire.

Lépésről-lépésre előrehatolva, végre elértük azt a sziklás, meredek koptatót, a mely a kar végét jelentette; de ezzel szenvedéseinknek nem volt vége, mert ezen túl még egy, éppen ilyen hosszú, éppen ilyen veszélyes kar kezdődött, sőt a mikor már ezen is keresztül vergődtünk, *harmadszor is újra ismétlődött a kellemes mulatság.*

A valóságban s az óra szerint teljes három negyed óráig tartott ez a mászás; nekem azonban óráknak tetszett az az idő, míg a harmadik karon túl, végre gyeppel borított gömbölyded széles gerinczre jutottunk, a melyre a szaggatott palaszirt hirtelen, minden átmenet nélkül lesülyedt. E közben a vihar valóságos orkánná erősödött, úgy, hogy a teljesen exponált gerinczen csak fáradsággal tudtunk a nyeregben tartózkodni; a szél a havat a ruhán keresztül egész a bőrömig átverte, mintha tűkkel szurkáltak volna. A mellettem lovagló ORUZ-BEK egyszerre leugrik a lóról s minden teketória nélkül elkezdi az arczomat egy marék hóval dörzsölni: az orrom kezdett megfagyni. Ezt a szívességet pár percz múlva viszonozhattam, mert most meg az ő nagaikát tartó keze kezdett elfehéredni és elérzéktelenedni. Egyszóval, a dolog minden, csak jó és kellemes nem volt, s mégis mindnyájan a legjobb hangulatban tűrtük az effélét, a mióta a karokat épen és szerencsésen hátunk mögött tudtuk. Bizonyos fokig hálával tartoztunk az ocsmány időnek, mert a hóförgeteg eltakarta szemünk elől azt a tátongó örvényt, a mely felett átbotorkáltunk. Habár a Tien-sanban való lovaglásaim egészen leszoktattak a szédülésről, nem állnék jót magamért, hogy ilyen kritikus körülmények között annak a legalább 5—600 m. mély, tátongó szakadéknak a látása nem lett volna-e rám végzetes . . .

Hogy a lovak miképen jöttek utánunk, azzal egyikünk sem törődött. A kirgiz lovak, magukra hagyatva, nem sokkal rosszabb hegymászók, mint a kecskék, hiszen ezen a térszinen születtek, itt nevekedtek fel s mikor szabadján eresztve, legelni indulnak, éppen ilyen körülmények között keresik táplálékukat. Egyik a másik után jött, s a derék állatok szép türelmesen

143. kép. Átkelés a Mokacsi kar-jain.

vártak, a mikor hozzánk értek, s mi ismét fel akartunk rájok szállni. Lóháton aztán gyorsabban haladtunk a vastagon behavasodott gyepes lejtőkön, míg végre mélyen alattunk megpillantottuk jurtjainkat a völgyben. ORUZ-BEK harsány kurjantással jelentette, hogy közeledünk, s mi merészen inkább csuszamlottunk, mint lovagoltunk le a lejtőn, a mely a 140-ik képen a jurtok hátterében látszik. Ezzel a kissé sommás, de nyaktörő vállalattal egy negyed óra alatt a jurtoknál voltunk.

Most már kaczaghattunk a vihar tombolásán, viharkötelekkel megerősített sátrainkban! Lobogó, *tal* ágakból (fűzbozót, *Salix sibirica*) rakott tűz melengette dermedt tagjainkat; saslik, kubardak és gőzölgő tea készen vártak, s hordozható házunk kényelme csakhamar elfeledtette velünk az elmult nap fáradalmait.

ATTEI kissé aggodalmas arczczal jött be hozzám a kellemetlen út miatt mentegetőzni; mivel azonban minden jól végződött s a választott út csakugyan legalább $1^1/_2$ órával rövidebb volt, mint az, a mely a Karagaiti-völgyön vezet át, kegyesen megbocsátottam neki. TEMIR és BILEK jóval előttünk érkeztek meg, a Mokacsi-völgyben nem láttak egyetlen egy állatot sem, hanem a tanyától nem messze egy öreg tekkét lőttek: így tehát minden jól végződött, s az emlékezetes napot kedélyes tamasa fejezte be.

„ATTEI ABUSKA" költői vénával volt megáldva, s így néha este a napi élményeket, saját melódiájára alkalmazva, époszi terjedelemben énekelte meg. Így például a vadászat eseményeit, a folyón való átkelést, sőt még valami nagyon tarka madár elejtését is. Ma ehhez a műsorhoz új darab csatlakozott „A jó, vagy erős szivű úr"[1] czímmel, s a számtalan strófa refrainje mindig ugyanaz volt: „a gonosz úton jó maradt az úr!"[1]

Éjjel ismét kitisztult és, mint ebben a száraz klimában rendesen, reggelre a jelentéktelen hótakaró majdnem teljesen eltünt, elpárolgott. A napot azzal töltöttük, hogy a folyó jobbpartján lefelé az igazi szyrt-patak, a Szárybulak (a sárga forrás) völgyébe rándultunk ki s megtekintettük a Berkutszu torkolata alatt levő Száry-dzsasz-szurdokot, a mivel aztán ennek a vidéknek topografiáját illető feladataimat teljesen be is fejeztem, s visszatérhettünk volna, ha éppen ez a kirándulás nem szerzett volna egész váratlanul dús vadászörömöket. Magam nem kevesebb, mint négy kőszáli vadat és két ullárt ejtettem el, kisérőim pedig két *tekkét*, meg egy rókát stb. hoztak haza, s ennek következtében másnap a tanyán kellett maradnunk, hogy zsákmányunkat kipreparálhassuk.

SZITNYIKOV ugyanazon a napon átlovagolt a Mokacsi-karra, hogy még egyszer utána nézzen az öreg tekkéknek, de ahelyett három *ukurik*-kal (lófogó hurokkal) felfegyverkezett kirgizzel találkozott, a kik, mikor meglátták őt, bár rájuk kiáltott, elszaladtak. Ez aztán persze végnélküli találga-

[1] *Gyachsi köngüllii Bai. Jaman dzsolda Bai gyachsi.*

tásokra adott alkalmat, s végre is abban állapodtunk meg, hogy a látott alakok *barantadzsi*-k (rablók) voltak. *Baranta* néven nevezik a kirgizek a lórablást, a mit azelőtt bizonyos lovagiassággal, nyíltan, az illető aulok szemeláttára hajtottak végre, még pedig rendesen nőrablással is kapcsolatban. Ma már, az orosz adminisztráczió szigorú felügyelete folytán, gyéren fordulnak elő az effélék, hanem a barantadzsik most rendesen kisebb csoportokban éjjel indulnak lovat *lopni*, — a mi olyan hanyatlása az erkölcsöknek, hogy az öregek, mint pl. Attei, csak sajnálattal emlékeznek meg róla.

Azelőtt nemes játék volt, ha a rablók világos nappal, ordítva és kiabálva megrohanták a gyanútlan ault, elkezdték a szerteszét legelésző barmot összeterelni, a megriadt lovakat az ukurukkal üldözni, aztán birkát, vagy lányt, vagy a mi éppen kezök ügyébe esett, a nyeregbe kapni. Kirohantak ekkor a *kymperek* és *mardzsák*, felfegyverkezve, a mit hirtelen kaphattak, nehéz mozsártörőkkel, jurtléczekkel, esetleg férjeik régi szablyáival, hogy az első rohamot dühös, de rendesen vértelen csatában feltartsák, míg a férfiak mindenekelőtt az aul gazdaságát, a nyájakat siettek menteni.

Milyen pompás, őrült lovasjelenetek lehettek azok, a mikor a lármától megriadt szarvasmarha- és ló-*tabun*-okat össze kellett terelni s az ellenség elől elragadva, valami védett sziklazugban kellett biztonságba helyezni. Aztán a zsákmánynyal elinalt rablók üldözése, — milyen élvezetök volt ez a kirgizeknek, s milyen *baiga*, versenyfutás nagyban, igazi, értékes jutalomért! Komoly küzdelemre ritkán került a dolog; rendesen csak a lovak gyorsaságán múlt: ha a rablókat utólérték, akkor ezek ott hagyták a zsákmányt s elmenekültek, az üldözők pedig összeterelték a megmentett nyájat s büszkén tértek vissza az aulba, a hol nagy tamasával ünnepelték meg a dolog szerencsés kimenetelét, dicsőítették a hősöket a *komyz* hangjai mellett, s poétikus formában koholták a bosszúállás terveit. Minden öregnek felvillan a szeme, a mikor ezekről a régi jó időkről beszélnek. Ma azonban! Éjjel lopózkodnak oda a tolvajok a tabunhoz, sóval csalogatják magukhoz a védtelen jószágot s lopva, zajtalanul tünnek el vele, hogy aztán jól előkészített utakon az orgazdák, rendesen szártok kezéhez juttassák, a kik aztán messze elviszik a városokba, a bazárra, a hol persze minden nyomozás hiábavaló. Vége van a lovagias időknek, a mikor a nyílt erőszak, a nemes verseny járta, a melyben az ügyesség, kitartás és testi erő döntötte el a győzelmet! Szomorúan rázza a fejét az *ak-szakal*, a mikor az időknek erről a változásáról van szó, s mély sóhajjal mondja „Ja Allah!“

Karagaitiban való tartózkodásunk utolsó napján megint derekasan havazott, úgy, hogy valóban örültem az akaratlanul tartott pihenőnapnak. Tanyánk ebben az időben sajátságos, de nem valami vonzó képet nyujtott; alig öt nap alatt nem kevesebb, mint tíz nagy vadat ejtettünk el, s ez a nagy tömeg hús, a száradó csontvázak és koponyák, a szétteregetett bőrök, mind körös-körül a jurtok körül: bizony nem volt valami étvágygerjesztő látvány s

a dél-amerikai saladerokra emlékeztetett. Kirgizeim persze dúskálkodtak a húsban s hihetetlen mennyiséget tudtak belőle elkölteni. Tetemes készletet teregettek ki, vékony szeletekre vagdalva, száradni; ez aztán, meg a szerte heverő mindenféle hulladék egy sereg élősdit csalt oda, a melyek nem akartak karavánunktól elmaradni. Így volt egy sereg hollónk (*Corvus corax*), a mely egész vakmerőn a sátrakig merészkedett, aztán néhány mocsári kánya (*Milvus govinda*), a melyek úgy megszelidültek, hogy az odadobott húst a levegőben elkapkodták. A különféle fajú héját rendesen lövésekkel elüldöztem, mielőtt még nagyon szemtelenek lettek volna; a havasi és a szakállas keselyűk, valamint a szyrtek közt gyakori szirti-sasok azonban rendesen tisztességes távolban tartózkodtak, s napjában csak kétszer vagy háromszor látogattak el, hogy megnézzék, tiszta-e a levegő s elkacsmarinthatják-e a hátramaradt körömfaladékokat.

Ezeken a vad és szabadon élő vendégeken kívül jurtjaink körül egész kis csodás „házi" menazséria ólálkodott, sok mulatságot szerezve nekünk. Bek-szyltán-tól fiatal, teljesen szelíd *ullárt* kaptam ajándékba, a mely jurtomban lakott s reggel rendesen azzal ébresztett fel, hogy felszökött vánkosomra s egész bizalmasan elkezdte csőrével a fejemet kopácsolni, a mi annyit jelentett, hogy már reggelijét követeli. Vad hagymát és különféle magvas füveket adtunk neki, mi közben csakhamar megmutatta, ízlésének egész határozott kifejezést adva, hogy mi ízlik neki. Inkább szemtelenül, mint bizalmasan követett bennünket ez a bohókás madár sok ideig vándorlásainkban, míg végre a *Tüz* mellett egész érthetetlen módon megszökött és eltünt.

Ecskeli-tasban sztrichninnel hintettem meg az elejtett vad húsát a ragadozó madarak számára, de, bár a mérges tetemet teljesen felették, mégis csak egy óriási havasi keselyűt találtunk az egyik helyen, a többi rablónak pedig, néhány elhúllatott tollon kívül, teljesen nyoma veszett. Ez a havasi keselyű sem volt döglött, hanem láthatólag csak erősen el volt kábulva, mert sem repülni, sem járni nem tudott, csak erőtlenül forgolódott egy helyben. Élve hoztuk el menazsériánk számára, s csakugyan ismét teljesen felépült, de egyszersmind olyan vad és alattomos lett, hogy kénytelenek voltunk megölni.

Sokkal tisztességesebben viselte magát két derék szirti sas, kiszabadult vadászó-madarak, a melyek egyikét Ecskeli-tasban, a másikat Bel-kara-szuban fogtuk. Gyakran történik, hogy vadász-berkutok megszöknek a kirgizektől s régi, rabló életmódjokra térnek ismét a szyrteken, de a dresszura és az emberek iránti bizalom még meg van bennök annyiban, hogy alkalomadtán igazán hülye módon kötélnek állnak. A mi két madarunk is addig gondolkozott rajta, hogy meneküljön-e vagy ne, míg elfogóik, Attei és Oruz-bek, egész közel férkőzhettek hozzájuk s csapánjokkal letakarhatták. A tanyán mindegyik kapott a lábára ideiglenes békót, aztán mindegyiket egy-egy nagy kuldzsa-koponyára lánczoltuk, a mi ép oly szép, mint különös látvány volt. Néhány nap alatt a tekintélyes madarak teljesen bizalmasak lettek, s Attei, a ki átvette a

berkütdzsi (solymász-mester) szerepét, megkezdte még a vadász-dresszura kezdő alapjait is ismét felélesztení emlékezetükben.

Menazsériánk fénypontja azonban kétségtelenül a „tartalékbirka" volt, a mely eb módjára követte a karaván̈t; a tanyákon teljesen szabadon járhatott legelni, estére pedig mindig visszatért a tanyára, még pedig az én sátramhoz, a melynek ajtaja előtt szokott lefeküdni. Embereim *Dzsoldas* (útitárs) névvel tisztelték meg a szegényt, a mely eleinte ismeretséget próbált kötni a többi állattal, de a lovak teljesen ignorálták a gyapjast, a buta tevék meg bőgtek és köpködtek, valahányszor társaságukat kereste, úgy, hogy végre teljesen felhagyott ezekkel a sikertelen kisérletekkel. Így Dzsoldasnak egyhangú, magányos, unalmas élete volt mindaddig, míg a sasokat meg nem kaptuk. A helyett, hogy félt volna a tekintélyes, félelmes madártól, a melyet Attei a jurt mellé, egy kuldzsa-koponyára lánczolt, Dzsoldas vígan sietett feléje, megszaglálta a kissé bizalmatlankodó sast, aztán szemmel látható elégedettséggel telepedett le melléje. A mikor a másik sas is a tanyára került, Dzsoldas érzelmei egy ideig megoszlottak, de aztán állandóan az erősebbik berkuthoz szegődött s minden este e mellett tért pihenőre. Az eleinte kissé aggódó sas is nemsokára egészen hozzászokott különös barátjához, s naponként élvezhettük azt a különös látványt, hogy a nagy ragadozó madár rátelepedett a birka széles hátára, kiterjesztett szárnyaival valósággal betakarta s ebben a kedves helyzetében sütkérezett a napon.

Nagyon fájt ezt a kedves tanyát elhagynom. A vidék bővelkedett vadban, a tanyahely kiváló kedvezően feküdt, s még a fa sem hiányzott, úgy, hogy állandóan remek tüzet tarthattunk fenn. Ha időm lett volna néhány hetet tisztán vadászattal és a költözködő madarak megfigyelésével tölteni, alig választhattam volna erre a czélra jobb helyet, mert a beékelt völgy az utóbbi tekintetben is sokkal több érdekeset nyujtott, mint várni lehetett volna. Így például egyéb költözködők közt egyszer fekete gólyákat (Ciconia nigra) is láttam. Igazán különös jelenség a jégárakkal koszorúzott zergetanyán!

144. kép. Dzsoldas és a sas.

Sajnos azonban, a kötelesség hivott; kevés időm volt már, s még hosszú és érdekes út állt előttem. Ecskeli-tasból írtam Kroos-Gross gyógyszerésznek, hogy milyen pompás munkaterületet találtam itt, s kértem, írjon dr. Stummernek, hogy ő csak fogjon hozzá, minden reám való tekintet nélkül, az Isszyk-kul vidékén tervezett tanulmányához. Tele voltam dologgal, s vétek lett volna az eredményes és még sokat igérő kirándulást félúton megszakítani.

Szeptember 8-án hagytuk el a Karagaiti völgyi tanyánkat. Az élő madarakat gondosan

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

Névtelen csúcs a Szári-Dsászyn-Tauban.

Mokácsi-bási.

bepólyáztuk tartalék-csapánokba és nemezdarabok közé s feltettük a koponyákkal, csontvázakkal és bőrökkel ugyancsak jól megterhelt teve hátára. Dzsoldas vígan rugtatott utánunk, s a karaván lassú lépésben megindult a szyrten át, kelet felé. Egész a Silun folyóig követtem a karaván't, mi közben az itteni magas pusztákon nagy számban tanyázó apró fogolyra (*Perdix daurica*) vadászgattunk, azután Attei, Temir és Oruz-bek kiséretében a Szárydzsaszyn-tau lejtői felé tértünk ki vadjuh--vadászatra. A hullámos síkságon lovagolva, egyszerre két lovast pillantottunk meg nagy távolságban. Persze, hogy azonnal a Szitnyikov látta barantadzsiknak tartottuk őket s rögtön vadászatot rendeztünk reájok. Már az utolsó éjjeleken a tanya mellett, szigorú őrizet alatt tartottuk állatainkat, mert nem éppen bátorságos tudat az, hogy lókötők tanyáznak a tábor körül, a mikor az egész expedicziő léte, jóvolta a teherhordó és hátas jószág épségétől függ. A mikor a lovasok megpillantottak bennünket, persze ők is azonnal vágtatni kezdtek, de volt időnk, hogy minden utat elzárjunk előlök, s derekas verseny után Oruz-bek beérte őket annyira, hogy felismerhette őket. Két békés kazak volt a Kokdzser aulból. Természetesen ők is rablóknak néztek bennünket s a túlnyomó szám riasztotta meg őket. A közös félreértés persze a legbékésebben oldódott meg.

Bek-tas és Kartaigan — ez volt a két kazak neve — azért rándultak ki, hogy keressék valami 20 lónak a nyomát, a melyet az utóbbi kazak néhány nap előtt elvesztett, s melyet valószinűleg elloptak tőle. Ezt a kirándulást egyszersmind kis vadászattal is összekötötték, miért is Bek-tas magával hozta *berkût*-jét (szirti-sas), Kartaigan pedig valóságos özönvíz előtti berdankáját, a mely drótokkal és rézpántokkal összefoltozva, valóban veszélyesebb volt a vadászra, mint a vadra nézve.

Elbeszéltük az embereknek Szitnyikov találkozását a három kirgizzel, s meg voltak győződve, hogy ezek az ő barantadzsiaik lehetnek. A talált nyomokkal megelégedve, a két kazak elkisért bennünket, s mindenekelőtt elhatároztuk, hogy először is rókára fogunk vadászni a szirti-sassal. A róka ugyan a szyrteken mindennapi, s eddig még nem múlt el nap, hogy ne láttunk voltna, de éppen ma, mintha elboszorkányozták volna őket, egész nap lovagoltunk keresztül-kasul hiába, s ezzel elmulasztottuk azt a kedvező alkalmat, hogy személyesen vegyek részt a berkuttal való rókavadászatban, a kirgiz sólyomvadászat legszebb, legizgatóbb nemében. Vadjuhot ugyan láttunk eleget, de Bek-tas erre nem merte sasát reábocsátani. A sólyomvadászat idényének kezdetén voltunk, s így a madár még nem volt benn a gyakorlatban, de a kazak azt állította, hogy a múlt télen több arkárt ejtett el ugyanezzel a sassal, a mit a többi kirgiz is megerősített.

A Silun-basi mellett hajtást rendeztünk vadjuhokra, s Temir el is ejtett egy öreg arkárt, azután szétoszoltunk alkonyattal, hogy különválva cserkészszünk, de, bár mindnyájan sok vadat láttunk, eredménytelenül jártunk. Oruz-bek kiséretében késő éjjel, bűvös holdfényben lovagoltam lefelé a

a Korundu mentén, hogy felkeressük tanyánkat, a melyet végre az ugyanilyen nevű keleti ág mentén, széles, széltől védett völgy ölén meg is találtunk. Kegyetlenül hideg volt, de a levegő kristálytiszta, s a hold ezüstös fénye majdnem nappali világossággal árasztotta el a messze kiterjedő, puszta szyrtet és a közeli Száry-dzsaszyn-tau ragyogó havas csúcsait.

Bek-tas még az este hazalovagolt, hogy segítséget hozzon hazulról, embereim pedig mindenféle okot találtak ki, hogy jó volna még egy napot a Korundu völgyében tölteni. Bár rögtön átláttam a szitán, hogy embereimnek kumiszra fáj a foguk, de azért belenyugodtam a maradásba, mert szerettem volna még a Korundu felső forrás-völgyét megtekinteni.

Kartaigan kazak a tanyán hált s csatlakozott hozzánk a Korundukarba vezető kirándulásra is, a mi persze megint vadászatból és geologiai vizsgálódásokból állott. Az előbbi eredménytelen maradt, a második pedig, habár érdemileg semmi újat nem hozott, pompás kilátást nyujtott a glecservölgyből a mintegy ötszáz méterrel feltornyosuló főgerinczre, a mely szarvalakú, merész oromban kulminál.

Este a tanyán ismét néhány Knorr-féle borsó-kolbászt adtam a leveshez, mert kenyérkészletünk fogytán volt és takarékoskodnunk kellett vele. Embereim rajongtak ezért az ételért, s azért a vacsorát tamasának jelentették ki, a mivel a szép vadászatok eredményeit ünnepelték. Húsz darab *kiik* került terítékre, s a napközben rendkívül heves napsugárban száradó bőrök valóban egészen kielégítő látványt nyújtottak.[1]

Szeptember 10-én korán reggel Bek-tas néhány kazakkal és egy egész sereg kumisz-tömlővel érkezett tanyánkra, sőt mi több, egy palaczk tejet is hoztak, a mi ugyancsak rég óhajtott élvezet volt nekem. Az üveget az előrelátó Oruz-bek külön e czélra adta nekik; ennélfogva derekasan megreggeliztünk. S miután így tartózkodásunk czélja „ki volt merítve", — felszedtük sátorfánkat és tovább álltunk. A kazakok elbúcsúztak, hogy a Száry-dzsasz partján elveszett lovaikat nyomozzák; mivel mi a magasabban fekvő völgyekben nyomukra sehol sem akadtunk, a barantadzsik tehát mélyebben alattunk vonultak el. Ismét egyedül ballagott tehát kis csapatunk a széles völgyben, mint valami kis bárka, mely a tenger hullámainak veszi útját.

Átkelve a Tüz folyón, elváltam a karavántól s Temir és Attei kíséretében e meglehetősen jelentékeny folyónak partján érdekes, bár tájképileg egyhangú vidéken haladtunk felfelé. A Száry-dzsasz-völgy keleti felén nincsenek táblahegy-forma szyrt-plateauk, s nincsenek olyan meredek sziklafalak, mint a milyenek a másik felét jellemzik; e helyett lankás lejtővel ereszkedik alá a Száry-dzsaszyn-tau gerinczéről a dombokkal hullámos magas puszta, a mely részben a völgybe lehordott hegyi törmelékből, részben pedig a Száry-dzsa-

[1] A napsugárzás + 30° C. volt, a levegő hőmérséklete pedig + 4° és + 6° C. közt ingadozott, s naplemente után mélyen lesülyedt az olvadáspont alá.

szyn-tau mélyen lenyúló, ellaposodó oldalgerinczeiből áll, mely utóbbiakban északnyugat-dél-keleti rétegcsapás ismerhető fel. Ezeknek a hullámos domboknak igen különböző terjedelme van: némelyek alig emelkednek 50 vagy 80 méterrel a puszta síkja fölé, s így csak izolált, szanaszét szórt halmoknak látszanak, mások lankás emelkedéssel a növényzet felső határán felül nyúlnak, s ennélfogva nemcsak függőleges, olykor bizonyára 4—500 méternyi magasságukkal, hanem nagy horizontális kiterjedésükkel is jelentékeny képződményeknek tekinthetők, a melyek pl. a *Tüz* és a *Kuzgun-üj* folyó vidékén valóságos előhegység képét teszik. Ezt a területet magassága szerint többékevésbbé üde fűnövényzet borítja. A hajlatokban számos lefolyástalan tó, a lejtőkön pedig sajátságos forrás-mocsarak és lápok terülnek el, a melyeknek feneketlen, lágy talaja átlábolhatatlan akadályként állja útját a lovasnak. Ez a nehezen áttekinthető, hullámos térszin még a közelben emelkedő Száry-dzsasz-lánczot is eltakarja szemeink elől, úgy, hogy ezen az örökösen egyformának látszó halmos vidéken a lovaglás kétségbeejtően unalmas és fárasztó.

A Tüz folyó nem ered úgy, mint nyugati társai, a főláncznak egyszerű glecserkarjáról, és nem siet mélyen bevágódott vízmosásban meredeken, de állandó irányban a Száry-dzsasz felé, mint amazok, hanem felső folyásában több verszt-hosszat majdnem párvonalosan folyik a főgerinczczel széles völgyében, s csak később veszi fel a rendes északnyugati irányt. Ezt a három vagy négy kilométer széles völgyet tömeges, az említett irányban csapó hegyhát zárja le, a mely épp úgy, mint a szembefekvő völgylejtő, egyes eróziós feltárások szerint, szálban álló palakőzetből áll ugyan, még sincsenek meredek, kopár szélei, hanem mint mindkét

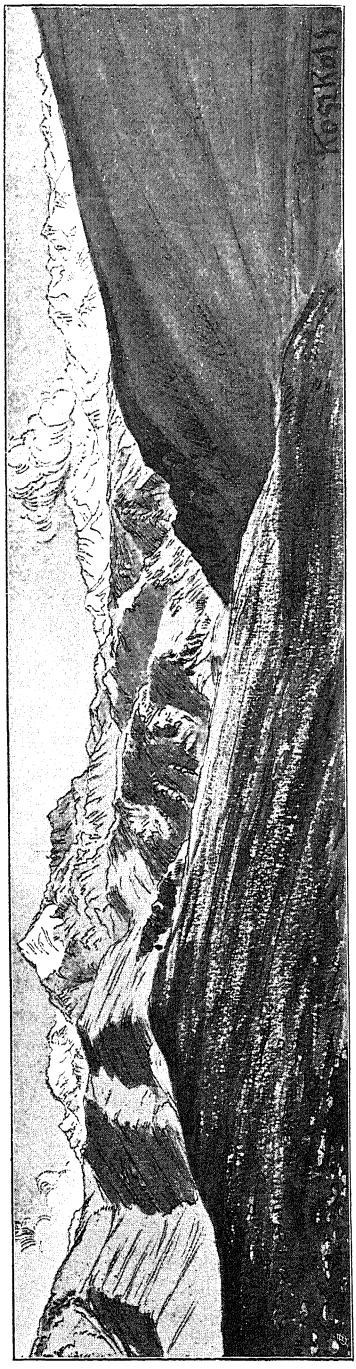

145. kép. Szyrt-részlet Karagaitl vidékén.

oldalon lekerekített ráncz, egyenletes hajlással egész a Száry-dzsaszyn-tau hófedte magaslatáig emelkedik. A folyó ott ered, a hol ez a széles, kerek hegyhát hegyes szögben találkozik a fővonulattal. Minden valószinűség szerint, egész nagy csoport glecserből fakad, a melyek már azért is nagy kiterjedésűek lehetnek, mert a tulajdonképeni hegygerincz itt messze délre vonul vissza, s a völgy fejétől annak kulmináló csúcsait terjedelmes hegyhátak és ormok miatt nem lehet látni. A Tüz felső folyásának vidéke tájképileg nagyon emlékeztet az Adr-Tör és a Száry-dzsasz eredetének környékére, s lényegesen különbözik a Száry-dzsasz-láncz többi keresztvölgyétől, a mi abban leli magyarázatát, hogy a folyó völgye itt nemcsak egyszerű eróziós völgy, hanem tektonikailag is ahhoz a komplikált hegycsomóhoz tartozik, a mely, mint a Khan-tengri tömege, a Száry-dzsasz és az Inilcsek-láncznak ugyanazon délkörön való egyesülésével kezdődik. Ezt a széles, végtelenül egyhangú hátat hágószerű, sekély völgyületben szeltük át, a mely lankás lejtőjű, részben a növényzet határa fölé emelkedő halomsorok között hosszan nyúlt el.

Igazi, tipusos szyrt-plateau volt ez, mint a Torpu vagy az Ecskeli-tas, csakhogy azok a meredek sziklafalak, a melyek az előbbieket jellemzik, itt teljesen hiányoznak. A Kuzgun-üj (hollófészek) völgyébe való lejárat előtt egy helyen szabad kilátás nyílott a Khan-tengri tömegére. A hegy itt közel van, alig negyven versztnyire, úgy, hogy meglehetősen sok részletet elég világosan észre tudtam venni rajta. Sajnos azonban, a kép tájképileg nem volt valami megnyerő, mert az előtte fekvő szyrt-halmok nem szépen metszették el, minélfogva a tömeg egyes torony módjára felnyúló csúcsai, az óriási, kissé nehézkes piramissal a középen, nem voltak kellőképen összekötve és így hatásuk nem érvényesülhetett.

A vidék állatvilága is szegényes, érdektelen volt; az alsó Tüz mentén még elég sok vadjuh-nyájat láttunk, de a felső folyás vidékén, s a folyó jobb partjának környékén ez a vad teljesen hiányzott, mert semmi nyomát sem láttuk. Az alsóbbrendű állatvilág, ú. m. a bogarak, lepkék stb. a beállott kemény hideg miatt teljesen eltüntek, vagy legalább igen megritkultak. Hivatásom tudatában ugyan mélyen sajnáltam ezt a dolgot, de mint ember, belsőmben mindig titkos elragadtatással örvendeztem, hogy a keményre fagyott pocsolyákban és forráslápokban már minden gyűjtő-tevékenység eleve kizártnak látszott, mert ezzel jó csomó időt takaríthattam meg, ebben a pillanatban sokkal szimpatikusabb feladataim számára. Az így keletkezett „vakációt", mint a mely munkaprogrammomban kellemesen érezhető üdülésre adott alkalmat, a legkéjesebben ki is élveztem, hisz mégis csak kellemesebb volt rám nézve kirgiz dalokat és mondákat jegyezgetni, mint izzadó orczával ormótlan köveket hempergetni, hogy alattok bogarakat és ronda százlábúakat fogdossak, vagy fogvaczogva halászszak ki a patak jéghideg vizéből nyomorult, nyálkás planáriákat, vagy pedig iskolás gyermek módjára, lepkéket hajszoljak, még ha a legszebb, legtarkább Apolló-fajok voltak is . . .

A Tüz-szyrten azonban már mégis nagyon kevés volt az állat, mert még az eleven, mindenütt ott levő havasi szürkebegy *(Accentor montanellus*-faj) sem röpködött itt, s csak néhány füles pacsirta *(Otocorys)* elevenítette fel a tájékot. Ezenkívül csak a mezei egerek *(Arvicola sp.)* rengeteg száma képviselte az állatéletet, a melyek itt épp úgy, mint minden magasan fekvő szyrten, majdnem egész a növényzet határáig építik téveteg földalatti lakásukat. Végül a Kuzgun-üj felé ereszkedő lejtőn nagy fekete farkast pillantottunk meg, a mely persze elég korán elhordta az irháját. Ezzel aztán a Tüz-szyrt faunája teljesen ki volt merítve.

A *Kuzgun-üj* jelentéktelen kis patak, a mely az épen most bejárt szyrthát firn-mezőiből ered, s a mely teljesen síkfenekű völgyben folyik a Száry-dzsasz felé. Ezen a szyrtháton folyik végig, mintegy öt verszttel tovább keletre, a Khan-tengri tömegéről lejövő Adr-tör is.

Enneka Száry-dzsasz felé majdnem észrevétlenül lejtő völgyfenéknek sajátságos, egészen a mészalpok karren-mezőire emlékeztető jelleme van; dolinaszerű, sekély mélyedések a szálban álló kőzetben, mindenütt előbukkanó sziklák, s végül szétszórt finom kőzettörmelékből álló halmok váltakoznak a látszólag egyenletes térszinen. Igazi karren-mezőről persze szó sem lehet, főleg, mivel a kőzet nem mészkő, hanem pala, s azonkívül a „roches-moutonnées", továbbá a glecser-karczolások kétségtelenül elárulják a képződmény glacziális eredetét. Kétségtelen, hogy hajdan hatalmas glecser nyúlt végig ezen a területen és súrolva, csiszolva tarolta le a sziklamezőt, de hogy mikor és milyen különös körülmények közt, az megfejtetlen maradt.

A napvilágra bukkanó kőzet sajátságos, régies és mállott arczulatú; vastag föld- és humusz-réteg terül rajta el sok helyen, sőt hajdan a síkká tarolt sziklatalajt minden valószinűség szerint vastag kavicsréteg fedhette, mert néhány verszttel tovább észak felé még mindig magas halmok és teraszok maradtak meg belőle, innen pedig, úgy látszik, a minden bevágódás nélkül folyó Kuzgun-üj lassankint elhordta. Kissé tovább, a folyón felfelé, meglehetős magas halmot láttam a völgyben, a melyet a folyó félig alámosott, s így feltárt 70—80 méter magas függőleges falai oly anyagot árultak el, a mely nagyon emlékeztetett a lőszre. Egy kis kitéréssel közelebbről megtekintettem. Csakugyan, határozottan lőszszerű, okkersárga kemény földnemből áll, a melyben azonban határozott, rendes rétegzést lehet felismerni.

Geológiai ismereteim, sajnos, nem terjednek olyan messzire, hogy meg tudtam volna ítélni, vajjon ez a réteges lösz az ú. n. tavi lösz-e, a mi itt, a Száry-dzsasz-medenczének legmagasabb részében, kétségtelenül nagyon érdekes volna, vagy pedig azokhoz a késő-harmadkori képződményekhez tartozik-e, a melyek Han-hai rétegek nevezete alatt Közép- és Kelet-Ázsia nagy részét borítják. Félreismerhetetlen csak az volt, hogy ez a lőszszerű anyag nem glacziális eredetű, mint a szyrt agyagos detritusz-tömegei, és semmiféle összefüggésben sem áll azokkal a glecser-nyomokkal, a melyeket

a talaj szikláin biztosan felismerhetünk. Ennek a rengeteg földtömegnek és a hatalmas kavicstakaróknak kétségtelenül glacziális területre való telepedése annál feltünőbb, mert a Száry-dzsasz völgyében alább semmiféle morénát vagy más efélét nem találtam, a mit ezzel a hajdani glecserrel összefüggésbe tehettem volna. Mivel azonban az alapos kutatáshoz szükséges ismereteim hiányoztak, meg kellett elégednem a megállapított tény egyszerű feljegyzésével. Ezt megtéve, egész kényelmesen lovagoltam karavánom elé, a mely a Száry-dzsasz partjairól éppen az Adr-tör felé igyekezett.

A környező síkságot több apró tavacska diszítette, s az egyiken kis rucza-társaság uszkált. Szitnyikov kozák vadászni kezdett rájuk, s minden nagyobb fáradtság nélkül egy tőkés kacsát *(Anas boschas)*, egy kendermagos- *(A. strepera)* és két csörgő-réczét *(Querquedula circia)* lőtt le. A szegény állatok ugyanis teljesen képtelenek voltak repülni, mert tollazatuk az őszi vedlés miatt a legnagyobb mértékben kopott és hiányos volt. Evezőtollaik helyett csak merev tollgerinczeik voltak, megfosztva a lobogótól, elkopva, elhasználva, úgy, hogy a különben rosszul lövő kozák ezúttal könnyen diadalmaskodott a félénk ruczákon.

Az *Ad'r-tör*, vagy *Adïr-tör* (köves kar) folyónak a Száry-dzsaszba való torkolása közelében ütöttük fel tanyánkat. Kristálytisztán folyik az Adr-tör folyó vize, közvetetlenül annak a hóhatárig nyúló hegyláncznak a lábánál, a mely a Khan-tengri tömegéből kiindulva, a két, egymástól nagyság tekintetében alig különböző folyó völgyét elválasztja. Ez a láncz rendkívül meredeken feltorlaszolt palarétegekből áll, s bár relative nem nagyon magas (5—700 m.), szaggatott voltánál fogva mégis pompás látványt nyujt.

Ignatiev jelentései szerint az Adr-Tör igen jelentékeny nagyságú glecserből ered, a miért is az expediczió vezetője külön nevet adott neki, és pedig a kitünő orosz geológus és Turkesztán jeles kutatójának tiszteletére *Musketov-jégárnak* nevezte. Már a Tüz-szyrtről is, a honnan jó kilátás nyílik az Adr-tör felső völgye felé, vágyakozva kerestem e glecsert. A kisebb tien-sani jégárak tuczat-árúi elkényeztettek már, s már előre örültem ennek a hatalmas jégtömegnek, a mely a jelentések szerint 20 versztnyi hosszúságban nyúlik le a völgybe.

Szeptember 11-én tehát még pirkadat előtt ébresztőt fujtunk, s hajnalhasadtával már gyors ügetéssel siettünk a széles, lapos völgyön fel a glecser felé; de óra óra után múlott, s csak nem értük el! Addig lovagoltam felfelé a völgyön, a míg határozottan észre tudtam venni, hogy a folyó három tekintélyes nagyságú, de közelről sem akkora glecserből ered, mint a hogy Ignatiev leírta. Szegény lovainkat felhajszoltuk a baloldali folyópart egyik begyepesedett sziklafokára, majdnem a hóhatárig, hogy szabad kilátásom legyen, de innen is csak ugyanaz a kép nyílott: három nagy, meredek glecser, a melyek közül kettő a kar baloldali lejtőjén északnyugat felé húzódik le, a harmadik pedig, épen a homlokfalról, egyenesen délnyugatnak irányul. A nagy Musketov-glecsernek azonban semmi nyoma!

IGNATIEV térképe és úti jelentése, sajnos, nem volt nálam, s azért semmiképen sem tudtam összeegyeztetni az ő emlékezetemben élő leírását azzal, a mit a helyszinén találtam. Később, a mikor IGNATIEV útleírását behatóbban tanulmányoztam, *két* lehetőséget találtam.

Az 1886. évi nyár, a melyen IGNATIEV utazott, időjárás tekintetében rendkívüli kedvezőtlen volt, s többször hatalmas hóesés zavarta le a Száry-dzsaszyn völgy szyrtjeiről az érdemes utazót a Terszkei-tau erdős zónáinak mélyebben fekvő vidékeire. Véleményem szerint nem lehetetlen, hogy az exorbitáns hóesések megerősödve az előző tél csapadékai által, lavinák, váltakozó olvadás és fagyás folytán olyan jégtömeget hoztak létre a völgyben, a mely talán a három, előbb említett glecsert egymással összekötve, valódi, összefüggő jégár benyomását kelthette. Az Adr-tör völgy felső része igen magas, s a Száry-dzsaszyn-tau felmeredő csúcsai délről és délnyugat felől oly jól védelmezik, hogy kedvezőtlen esztendőben a hely hőmérséklete egészen alkalmassá válik arra, hogy lavinagyűjtő-tölcsérhez hasonló völgyben firnesedett hótömegeket találjunk felhalmozva. Egyetlen napsugaras év azonban elegendő, hogy ez az ephemer jelenség eltünjék, s a valódi állapot kerüljön napvilágra. A második magyarázat, a mely azonban kirgizeim, különösen a kitünő helyismerő ATTEI adataival ellenkezik, az volna, hogy IGNATIEV úgy a szövegben, mint a mellé csatolt térképvázlaton hiányosan, jobban mondva nem elég világosan írta le, s a nagy Musketov-jégárnak a *firn-régión belül fekvését nem hangsúlyozta eléggé*, mi által azt a látszatot keltette, hogy a glecser óriási jégnyelve messze lenyúlik a növényzet övébe.

Igen jelentékeny méretű glecser van elég a középső Tien-sanban, s különösen itt, a Khan-tengri tömegében, a hol *az örök hó alá temetett terület szerényen becsülve is legalább 1000 km²-t tesz*, ugyancsak válogathatunk köztük. Ezek a glecserek azonban a klima sajátságainak következtében mind igen magasan végződnek, s alig nyúlik le egy-kettő a növényzet övének mélyebb régióiba. Ennek aztán az a következménye, hogy a legtöbb glecserhez igen nehéz hozzájutni, sőt sok esetben, különösen ha az ember a kirgiz vezetők gyarló segítségére van utalva, teljesen lehetetlennek is látszik. A lankás szyrt-hátakon ugyan minden nehézség nélkül előnyomulhatunk egész a hóhatárig, de egészen más a dolog a tulajdonképeni hegylánczokban, a hol a hóhatárig jutni különös előkészületek nélkül alig képzelhető.

„*Kar minen, muz minen dzsol dzsok!*“ „A havon és jégen keresztül nem vezet út!“ — ezt az axiomát minden hegylakó kirgiz megdönthetetlen igazságnak tekinti, a mely alól csak ott ismer kivételt, a hol a különben jól járható, mélyebben fekvő területre nyúlik le valami jégnyelv. Ott azonban, a hol nem így áll a dolog, ott csak teljesen gyakorolt alpinistának sikerülhet a jégárakat elérnie, s ekkor is rászorul a benszülöttek szolgálataira, mint teherhordozókra, mert az ilyen kirándulás nemcsak technikailag nehéz, hanem hosszú túra is.

Már most, mivel IGNATIEV jelentése nem szól alpesi mászásokról — s az Adr-tör-kar eljegesedett homlokfalának megmászása okvetetlen ilyen volna — annálfogva az ember az általa ismertetett Musketov-jégárat önkéntelenül is könnyen hozzáférhető, azaz mélyen a nyári hóhatár alá lenyúló jégárnak képzeli. Ilyen azonban az Adr-tör völgyben *nincs*, mert az a három meredek nyelv, a mit az előbb említettem, alig nyúlik néhány kilométernyire keresztül az „átmeneti", „a nyári olvadások" zónájának határán túl, s a növényzet felső határát csak éppen érinti. Lehet, hogy a kar homlok-jégárja, a melyről elvégre egyedül lehet szó, meredek végződése felett nagyobb hosszúságban simul a hegység ránczai közé. A helyet jól ismerő kirgizeim ugyan ezt a lehető-

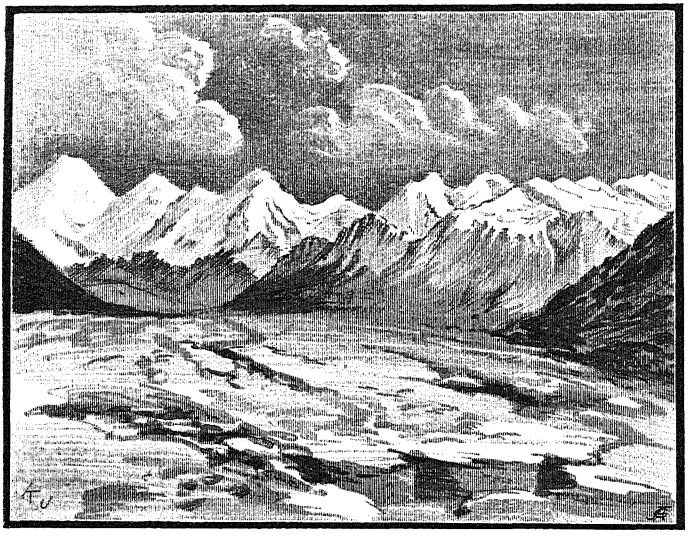

146. kép. Adr-Tör.

séget kizártnak tekintik, s a több pontról tapasztalt kilátás alapján előttem is nagyon kétséges: még sem mernék felette gyorsan napirendre térni, mert először is a kirgizek soha ok nélkül nem mennek a hórégióba, s így adataik nem kifogástalanok, másrészről magam is számtalanszor tapasztaltam, hogy az ember szeme milyen könnyen csalódik ilyen esetekben.

Ha azonban mégis elfogadjuk ezt a lehetőséget, mondhatjuk, hogy a glecsernek ez a felső része már a köröskörül összeboruló firntakarók között fekszik, s nem magában álló egyén, mint pl. a Szemjonov-jégár, hanem csak kiegészítő része a Khan-tengri hegytömegén levő óriási, kiterjedésében a szubpoláris viszonyokra emlékeztető eljegesedésnek.

IGNATIEV nem fejezte ki ezt elég nyomatékosan útleírásában, s ez a homályosság okozta a helyi viszonyoknak az orosz 40 versztes térképeken

helytelen ábrázolását, valamint hogy magam is hiába kerestem a várt nagy jégárat.

Akármelyik legyen is helyes a két magyarázat közül, annyi bizonyos, hogy a hatalmas Musketov-jégár feltalálhatatlannak bizonyult, s így fél napi veszteség árán visszafelé kellett indulnunk. Különösen KESKENE-BALLA fájlalta nagyon ezt az eredménytelenséget. Már a przsevalszki városi iskolában tanult erről a glecserről, s már csupa lokálpatriotizmusból is előre örült, hogy megismerheti „a világ egyik legnagyobb jégárját", a hogy ott említették.

Tájképileg az Adr-tör völgye még annak is szép, a ki több heti tartózkodás után ennek a változatos havasi vidéknek szépségei iránt némileg tompulni kezd. Sajnos, filmjeim itt teljesen felmondták a szolgálatot, de később jutottam egy kis vázlathoz, a melynek alapján készült a fennebbi rajz. Ezt CHLUDOV századosnak köszönhetem Przsevalszkban, a ki IGNATIEV expedicióját, mint rajzoló és fotografus kisérte, s a vázlatot a helyszinén készítette.

A jobb kilátás végett megmászott sziklakúpról a Khan-tengrire és környezetére is nyílott kilátás, de az óriás felhőbe burkolózott, s csak itt-ott tűnt elő néha egy-egy részlete néhány pillanatra.

Mivel a sötét est beálltáig még volt néhány óránk, csak addig maradtunk a tanyán, a míg egyet falatoztunk, s azonnal felmásztunk a Száry-dzsasz jobb partján levő szyrtre, hogy ott is körültekintsünk. E végből át kellett gázolnunk a nem nagyon széles, de a helyett mély és gyors folyású Adr-tör folyón, s torkolata felett a Száry-dzsaszon. Mindkét folyó völgye mélyen bevágódott abba a konglomerátba, a mely főleg méteres átmérőjű, vörös szienit-tuskókból van, s a melynek meredek falain csak kevés és valóban kétes marhacsapás vezetett le. A Száry-dzsaszon túl a folyót rendesen szegélyző sík itt nagyon keskeny, körülbelül olyan, mint az Ecskeli-tas alatt, s ebből emelkedik az egész jobbpartra nézve jellemző meredekséggel a *Ming-tör* (Ezer kar) függőleges fala, a melyre a hasonló nevű pataknak az időben teljesen száraz medrében lovagoltunk fel. Feljutva erre a 200 méter magas teraszra, tipusos, hullámos szyrt-plateau tárult fel előttünk, a melyen át a Ming-tör medre sekély, széles barázdában ereszkedik alá.

A kilátást erről a plateauról nagyszerűnek kell mondanom; kivéve északnyugatot, a merre szemünk végtelen, hullámos szyrt-plateaukon akadálytalanul tekinthet át, a nélkül, hogy magasabb, tulajdonképeni hegylánczokba ütköznék, a horizon többi részét a havas hegylánczoknak egész khaosza környezi, a melyben az egyes részleteket felismerni még magamnak is csak nehezen sikerült, pedig lassankint már elég bőséges és részletes helyi ismereteket szereztem.

A tájékozáshoz biztos támasztékot nyujtanak a Száry-dzsasz és az Adr-tör völgyei, a melyek, mint valami domborművű térképen, minden kanyarulatukkal, részletükkel tárulnak fel s a hegylánczok minden tagozatát felismer-

hetően emelik ki, különösen pedig magát a Khan-tengri tömegét, a melyhez minden hegyláncz összefut, hogy hatalmas csomópontba olvadjon össze.

Északról kezdve, itt van először is az aránylag kicsiny, de azért örök hóval fedett láncz, a felső Tekkesz-völgy hegyvidéke, a mely délkelet felé csapva, a Kapkak-vidék széles és magas szyrt-vidékeire jut, s azzal összeolvadva, most egyszerre óriási magasságra emelkedik, s mint vastagon hóval fedett láncz, csatlakozik a Khan-tengrihez. Annak közvetlen közelében vezet át a magas és nehezen járható Naryn-kol-hágó, mélyen bevágódott réssel ezen a lánczon át, a melynek déli lejtője a felső Száry-dzsasz-völgy jobbpartját teszi. Balpartján az Adr-tör rövid láncza emelkedik, a melynek ormairól meglehetős nagy jégárak nyúlnak le a folyóhoz. A Száry-dzsasz völgyét keleten a havas csúcsok egész zűrzavara zárja le, felettük a háttérben a Khan-tengri sima piramisa, míg a végtelen firnmezőből vadul szaggatott, gigászi jégár nyúlik le messze a völgybe.

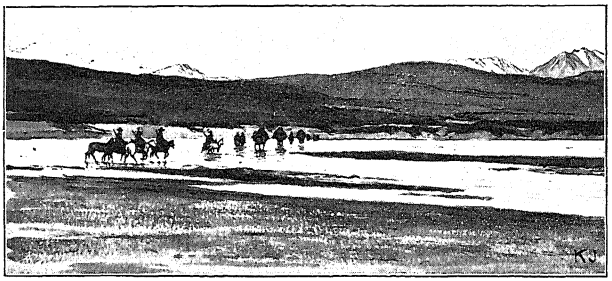

147. kép. A Száry-dzsasz gázlója.

Most csakugyan igaz: a kolosszális Szemjonov-jégár itt van előttünk, minden várakozást felülmúló, egész óriási nagyszerűségében. Az Adr-tör-láncz hóba temetkezett csúcsai bensőleg egyesülnek a Száry-dzsasz-án cz relative hasonló magasságú csipkéivel. Abból a szögletből, a hol összefutnak, jő ki az Adr-tör-völgy, oly közel, mintha kezünkkel elérnénk, úgy, hogy minden jégárját, a folyó ezüst szalagjának minden kanyarulatát fel lehet ismerni. A Musketov-glecsernek innen se lehet nyomát sem látni, csak a völgy hatalmas chlorit- és csillámpalából álló törmelékmezői mutatnak valami hasonlóságot a Szemjonov-jégár törmelékfedte végével. Önkénytelenül felmerült az a gondolat, hogy talán ez a kép vezette félre Ignatiev-et, — de nem! ez lehetetlen, hisz megnézte közelről a glecsert, s ebben az esetben az *ilyen* tévedés ki van zárva!

Vizsgálódva nézem majd a Szemjonov-jégárt, majd az Adr-tör karját; nagyon rosszul esik, hogy meg kell fosztanom a nagy orosz természetvizsgálót nevének ettől a megtiszteltetésétől, hogy össze legyen fűzve a Tien-san egyik igazán érdemes objektumával; a Szemjonov-glecser valóban ilyen tárgy, de a Musketov-glecser? . . .

Habár az Adr-tör hasonló helyzete mellett sincs benne olyan jégár, a mely a Száry-dzsasz völgy Szemjonov-jégárjához mérhető volna, azért nem szabad a Turkesztánra nézve oly jelentős Musketov névnek a Tien-san

nomenklaturájából hiányoznia. Délnyugatról jő a Száry-dzsaszyn-tau, mögötte a Jnilcsek-tau, még távolabb a háttérben az Ücs-csat-tau csúcsai tünnek fel. Az Adr-tör-völgy folytatásában ez a három láncz valóságos szubpoláris jégpánczél alatt egyesül, a melyhez hasonló, területi nagyság tekintetében, alig akad még valahol az alpi vidékek közt. Ez az objektum elég méltó arra, hogy az IGNATIEV által felvetett MUSKETOV nevet viselje, csak azzal a különbséggel, hogy nem *egy* Musketov-jégárról beszélhetünk, hanem a „*Musketov-jégárak complexumáról*" a Khan-tengri tömegének délnyugati végén.

Tovább délre és nyugatra a Száry-dzsaszyn-tau és a Küljü-tau bérczfalain fut végig tekintetünk, a széles, lankásan hullámos Száry-dzsasz medenczéjén túl, míg végre nyugat felé a Küljü-tau a Terszkei-tauval látszik határozatlanul, homályba borulva, egyesülni. Ez az utóbbi, a mint közelebb húzódik, jelentékenyen felmagasodik, de aztán ismét ellapul a Ming-tör-szyrt kevéssé havas, jelentéktelen ormóinak sorában.

Sokáig azonban nem élvezhettem ezt a szép és tanulságos képet, a mely olyan mély betekintést enged a vidék szerkezetébe: hisz most csak a Ming-tör-szyrt futólagos megtekintéséről volt szó, a melynek széles háta vízválasztó a Száry-dzsasz és a Kok-dzser folyók, tehát nagyban a *Tarim-medencze és a Balkhas-tó medenczéje közt!*

A növényzet legfelső határáig felmagasodó lankás szyrt meredeken feltorlaszolt fedőpala-rétegekből van. Legmagasabb részén széles, teljesen elmocsarasodott vályu van, a melyet úgy délkeletről, mint északnyugatról lankásan egészen a hóhatárig emelkedő hátak kerítenek. A Ming-tör (ezer kar) nevet ez a hely méltán viseli. Számtalan mészkőszirt diszíti a plateau romszerű törmelékhalmazait, s ezek között valóban ezer és ezer vízmosás és karszerű völgyfő húzódik rendetlenül össze-vissza, hogy lassankint azzá a két fő vízlevezető árokká egyesüljön, a mely ellenkező irányban húzódik le a szyrt hátáról.

Az északi lejtőn két patak veszi fel ezeket a vízmosásokat, a melyek változatos kanyarulatok és merőleges sziklafalak között sietnek a Kok-dzser (kék-föld) fővölgye felé. A baloldalit *Dzsaman-icske*, a jobboldalit *Gyaak-tas* néven nevezik, egyesülésük után azonban a kettőből összerótt komplikált nevük van: *Dzsaman-icske-gyaak-tas*,[1] a mi annyit jelent, mint a „gonosz kecske íjjának köve". Lelovagoltunk egészen a Dzsaman-icske völgyébe, a mely nemcsak tájképileg és geografiailag volt igen hálás, hanem a vidék egyszersmind vadban bővelkedőnek bizonyult, mert nem kevesebb, mint öt csapat kőszáli-vadat láttunk. Természetes, hogy ez a dolog serény vadászatra csábított bennünket, de persze az idő rövidsége miatt eredménytelenül. Az volt a dolog vége, hogy valósággal menekülnünk kellett hazafelé, annyira

[1] *Dzsaa, Zsaa, Zsaak, Gyaak, Dzsaak* = íjj, mint fegyver, de meg az egyszerű kirgiz hegedű vonója is.

megkéstünk. Az alkony könyörtelenül homályba borította a vidéket, s valóban szurok-sötét volt, a mikor a szyrtről lemásztunk, a két folyón átgázoltunk, hogy elérjük messze világító tábortüzeinket. Nem valami kellemes volt ez a sötétben való lovaglás, de szerencsésen, épkézláb érkeztünk meg. A Karagaiti alsó folyásáról, mint tartalékot, jókora fatörzset hoztunk magunkkal, nem kellett tehát a fával takarékoskodnunk, mert legfeljebb két nap alatt úgy is elérjük a Naryn-kol-völgy erdeit. Így hát magasra lobogó tűz fénye csábított és vezetett bennünket már a szyrt tetejétől fogva.

A friss arkar-kubardak elköltésével az est kellemesen telt el, de nem úgy az éjjel, mert, mint rendesen, betegségem következményei gyakori éjjeli sétákra kényszerítettek. A mint már említettem, ruhástól szoktam aludni, s inasomnak, ORUZ-BEK-nek minden este ugyancsak meggyűlt velem a baja, a mikor be kellett pakolnia a terítők, kabátok, burkák stb. komplikált rendszerébe. Bár fájdalmas volt ezt a jó meleg fészket 10^0—12^0 hidegben elhagyni, de megvolt ennek is a jó oldala. September 9-én volt holdtölte, az éjjelek majdnem mindég teljesen derültek voltak, s így legalább élvezhettem ezeket a gyönyörű holdvilágos, fényes éjjeleket, a mit rendes körülmények között nem tettem volna. Klubbok vagy kaszinók, a melyek éjjelezésre csábítottak volna, itt nincsenek, s az ember a napi fáradalmak után örül, ha lebújhatik kis vaczkába. Csak a kirgizek szerettek a lobogó tábortűz mellett sokáig üldögélni, énekelgetni a koboz hangja mellett, mesélgetni, a két orosz nagy bosszúságára. Azért aztán SZITNYIKOV és KOSZTKA ugyancsak gyűlölték is ezt a háromhúros hangszert s minden hurczolkodás alkalmával szerették volna elsikkasztani, hogy meg ne találják. Persze, a főmuzsikusok, ATTEI és TEMIR, kétségbeesett keresés után mindég megtalálták a hangszert, s az oroszok hiábavaló csalfaságának aztán csak az lett a vége, hogy még jobban belenyujtották a konczertet az éjszakába. Mindazáltal ezek az emberek, a kiknek, úgy látszik, nagyon kevés alvás elegendő, minden reggel napfelkelte előtt talpon voltak, megfőzték reggelijöket s aztán azzal vesződtek, hogy a sokáig alvó két muszkát kidisputálják a jó meleg nemez-takarók közül.

148. kép. Kuldzsa.

September 12-én elhagytuk a tanyát s felfelé indultunk a Száry-dzsasz jobbpartján. Dzsoldasnak nagyon is mély és sebes volt a két folyó, azért egyik emberem, mint ilyenkor rendesen, a nyeregkápában vitte át. A birka annyira hozzászokott az átgázolásnak ehhez a neméhez, hogy minden folyó előtt megrohanta az egyik kirgizt, s elállva útját, kényszerítette, hogy vegye fel a nyeregbe. Ha a víz sekély volt, úgy nem használt ez a gyengéd figyelmeztetés, hanem a maga lábán kellett átgá-

zolnia a jéghideg s úgy látszik, Dzsoldas barátunknak szörnyen kellemetlen elementumot. Ha azonközben veszélybe jutott, akkor az egyik kirgiz, rendesen ORUZ-BEK, egész hanyagul lehajlott, megragadta a bundájánál fogva a legalább 20 kilogrammos állatot s könnyed lendülettel hajította a nyeregkápába. Mi ezt a dolgot valóságos lovas-bravúrnak tartanók, de a kirgizek a *baiga* (lovasjáték, lóverseny) révén annyira begyakorolták a nyeregben való hajladozást, hogy szinte bámulatos tökélyre vitték. Hányszor láttam, hogy embereim nyugodt lovaglás közben egész kedélyesen lehajolnak a földig, a nélkül, hogy a kantárt elereszténék, s valami kis virágot, rövidszárú gyopárt stb. szakítanak le, csupa játékból. Magam is próbálgattam, társaim nagy mulatságára, ezt a gyakorlatot, de persze a nélkül, hogy tökéletességre vittem volna.

Az Adr-tör torkolata felett a Száry-dzsasz völgye csak annyiban különbözik az eddig bejárt részektől, hogy minden részlet kisebb, szűkebb, s a hegyláncoknak egymáshoz való közeledése a völgy végét jelzi. A környező hegyek relativ magassága, bár a völgy folyton emelkedik, igen jelentékeny, sőt talán jelentékenyebb, mint a Silun, vagy a Korundu felső völgyében. A völgy azonban megtartja igazi szyrt-völgy jellegét. Széles, teljesen sík völgyén mély mederben kanyarog a folyó, jobbról és balról pedig a függőleges szyrt-falak, ezek felett meg a hófedte hegycsúcsok emelkednek.

A míg a karaván haladt, magam kissé kitértem a jobbparti szyrt-plateaura. Néhány vadjuh-csapat vadászatra csábított bennünket, a mi azonban az erős északi szél miatt nem teljesen sikerült. A csapat ugyanis nagyon korán szimatolt bennünket, s bár a hajtást nagy gonddal rendeztük, mégis csak TEMIR tudott lövéshez jutni, de legalább hatalmas kuldzsát ejtett el.

A szyrten, annak déli peremén tovább haladni, nagyobb kerülő nélkül teljes lehetetlenség volt, mert ez a lejtő egyszerre meredeken egész a hórégióig emelkedik s teljesen járhatatlan sziklacsúcsokban kulminál, a melyek egyszersmind a Ming-tör teknőjének magasra feltolódott déli peremeül is szolgálnak. Lementünk tehát ismét a völgybe, hogy a karaván után siessünk, a mely azalatt a *Kacska-tör* (szürke kar) szakadékában eltünt. A Száry-dzsasz eddig SW—NE irányban húzódó völgye a Kacska-tör torkolata felett egészen keletre fordul, s itt végig látni rajta egészen a völgy végéig s a mintegy 15 verszt távolságban látszó Szemjonov-jégárig. A völgy itt mind szűkebb, mind sziklásabb lesz, a jobbparti szyrthát mint 400, 500 m. magas, havas sziklagerincz emelkedik s majdnem derékszög alatt találkozik a nyugat felől húzódó, jóval magasabb Kapkak-lánczczal, a mely az előbbivel a Kacska-tör hágó nyergével kötődik össze. Hatalmas moréna-bástyák, óriási vándorkövek, a sziklák alsó részén látható jégárkarczolások kétségtelenül tanusítják, hogy a Szemjonov-jégár hajdan sokkal alább lenyúlt.

A völgy rendkívül vad és festői. Törmelék és szikla itt az uralkodó, míg az eddig oly buja rétség kis foltokká zsugorodott össze. A balparton emelkedő Adr-tör-lánczról több középnagyságú jégár függ le, de nem éri

el a völgyfeneket, hanem a belőle eredő patakok hatalmas vízesésekkel buknak alá a meredek sziklafalakon. A jobboldali völgylejtőn úttalan fekete sziklabástyák tornyosulnak: magasan fenn firn és hó fekszik, a mely néhol túlhajolva függ a falak felett.

A völgyet a rengeteg Szemjonov-jégár zárja le, a mely csinosan hajló ívben kanyarodik le délkelet felől, hogy majdnem pontosan nyugati irányban, csekély eséssel tolja előre szaggatott jégtömegeit a völgy sötétszinű sziklacsúcsai közé, a melyek a keretül szolgáló, nagy terjedelmű firn-medencze alatt tünnek el.

Felfelé lovagoltam a völgyön a *Bek-tör* patak torkolatáig, a melynek völgye a *Naryn-kol*-hágón át a *Tekkesz* völgyébe vezet. Innen pompás kilátást élvezhettem a glecser világára.

Lovaink és tevéink sajnálatos állapota miatt le kellett tennünk arról, hogy a Naryn-kol-hágó magas, nehéz útján kíséreljük meg az átkelést, s ezt annál inkább sajnálom, mert az Adr-tör mellett igazán haszontalanul töltöttünk egy napot, a melynek sokkal jobb hasznát vehettük volna itt a Szemjonov-glecser mellett. Ezen azonban már nem lehetett segíteni. A karaván messze előrehaladt, s ugyancsak sietnünk kellett, hogy utólérjük. Jókora sorozat fényképet készítettem a jégárról, a melyet legalább 20 verszt hosszúságban beláthattam, s aztán, hosszú búcsúpillantással örökre, feledhetetlenül emlékezetembe vésve ennek a fenséges látványnak minden részletét, fájó szívvel adtam ki a parancsot a visszatérésre.

A Kacska-tör-hágóra valóságos sikátor vezet fel, meredek sziklafalak között, régi moréna-bástyákon keresztül. Ezeket részben a hajdan idáig érő Szemjonov-glecser tolhatta ide be, részben pedig a Kacska-tör saját régi jégárjának a morénái lehetnek, azért aztán összevissza hevernek, s az előrehatolást ugyancsak megnehezítik. Az út csakhamar elhagyja a kelet felé fekvő, rettenetes vad kar-czirkuszból jövő völgyet, s kígyózva kapaszkodik fel azon a gyepes lejtőn, a mely, mint mély benyergelés, összeköti a bal felől felmeredező Ming-tör-szyrtet a jobboldali Kapkak-basi havas hegyeivel. A nyereg legfelső része széles, puszta, délkelet-északnyugati irányú teknő, a mely eleinte egészen laposan fekszik az előbb említett szyrt-falak között, de aztán lassanként leereszkedik a Dzsaman-icske-gyaak-tas-völgy felé.

Mintegy $1^1/_2$ versztet lovagolhattunk ezen a síkon, a mikor végre elértük a karaván, a mely Bilek vezetése alatt éppen tanyát kezdett ütni. Tanyahelyül a Kapkak-hágó lábánál olyan helyet választottak, a mely néhány verszttel tovább keletre hasonló, nyeregszerű bevágáson vezet át, mint a milyenen éppen átkeltünk. Az onnan leinduló hajlatból valami kis víz-ér csergedezett alá, a mely a Kacska-tör síkon mindjárt megint elivódott ugyan, de a tanya szükségleteire elégséges volt.

A Kacska-tör tulajdonképen nem gerinczen átvezető hágó, mint a Türgen, vagy az Asu-tör, hanem olyan szyrt-átjáró, mint a Torpu vagy a

Berkut-hágó. A Terszkei-tau ős kőzetekből álló láncza nem nyúlik el eddig, hanem körülbelül a Tjub-völgy meridiánjában megszűnik, a honnan kezdve csak hatalmas szyrtplateauk húzódnak a Khan-tengri, illetőleg a Tekkesz-bas-Kapkak-lánczokig, s ezeknek gömbölyded hátai igen magasra felnyúlnak, egészen a hórégióba. A növényzet tanyánk körül szegényes, törpe füvekből és cserjékből állott, s ezek, mint a növényzet utolsó képviselői, tanúskodtak tanyánk magas fekvéséről, hisz *4100 m.* magasságban voltunk! Ez volt a legmagasabb tanya, a melyen egyáltalában megháltunk. Nem nyílik róla valami érdemes kilátás. Dél felé a magas hegységet 2—300 m. sziklafalak takarták el szemünk elől, észak felé kietlen, majdnem teljesen kopár szyrt-térszin terül el, a mely balkéz felé a Kok-dzser-völgy felett magas, havas lánczczá tornyosodik fel, míg jobbra a Tekkesz-bas és a Kapkak-hegyek, mint havas, észak-déli irányú hegyláncz tünnek fel.

Másnap reggel meglehetősen későn indultunk, nagy bosszúságára néhány hollónak, a melyek jókor reggel tanyánk körül sereglettek, hogy türelmetlen károgással várják, a míg eltávozunk, hogy aztán a konyhahulladékon háborítatlanul osztozkodhassanak. Az éhes, fekete népség nagyon illett a barátságtalan, puszta kővilához, a mely sűrű ködbe burkolva, még sokkal vigasztalanabbnak tünt fel.

A tanyáról kiindulva, azonnal leereszkedtünk, zegzúgos vonalban, a Kacska-tör völgyteknőjébe vezető meredek északi lejtőn s aztán majdnem pontosan északra, a Kapkak-hágóhoz vezető hajlatba fordultunk, s ezen haladtunk egész a hágóig. A hágó több száz lépés széles, sziklafalak és vad törmelékhalmok közé bevágódott, mocsaras nyereg, a mely kietlenség és vigasztalanság tekintetében párját ritkítja. A míg a hágóra délről felvezető lejtő alig észrevehetően enyhe, addig az *obo*-val jelölt vízválasztó pontról (kb. 4000 m.) észak felé, törmeléken levezető út rendkívül meredek szerpentinákon jut a völgybe. A míg a hágótól délre palakőzetet találtam, addig itt a lejárat dús kövülettartalmú mészkőben van.

Havazott egy keveset, s a szél élesen süvöltött végig a hágó sikátorszerű résén, azért itt tartózkodni nagyon kellemetlen volt; nem is időztem sokáig a kövületeknél, hanem néhány jókora darab töredéket magamhoz véve, tartalmának alapos átvizsgálását jobb időkre hagytam.

Az út oly meredeken vezet le az árkokon, hogy rövid idő alatt lejutottunk a pázsitos, majd ezen alul az erdős zónába. A *Kapkak* folyócska, a melynek a hágó nevét köszöni, sokkal messzebb keletre ered, úgy, hogy ott, a hol a völgyfenékre jutottunk, már tisztességes hegyi patak, a melyet a minden oldalról összefolyó mellékvizek gyorsan megnövelnek.

A Kapkak-hágóról való lejövetel nagyon élvezetes lehetett volna, mert a dúsan tagozott, töménytelen szakadékkal összeszabdalt, impozáns hegyvidék között ez a közvetetlen átmenet a hórégió határáról egész az erdős zónáig igen alkalmas volt arra, hogy a szyrt-vidék egyhangú tájképeihez

szokott szemeim kissé felüdüljenek. Sajnos azonban, hogy nem élvezhettem ezt a gyönyörűséget, mert most meg, változatosság kedveért, a *laucsi* (tevehajcsár) szerepét kellett magamra vállalni. Tevéink nagyon sanyarú állapotban voltak, nem annyira a fáradalmak és a nagy teher miatt, mint inkább a táplálék hiányában, mert az általános rossz legelő-állapotok miatt tanyáink körül mindig csak gyér táplálékot találhattak; azonkívül most az egyszer rosszul is pakolták fel őket, vagy pedig a meredek lejáraton valahogyan félrecsúszott a terhelés, szóval, ugyancsak bajban voltunk velük, a mig a makacsul ellenkező, folyton bőgő barmokat a lejtőn letereltük. Minden pillanatban meg kellett állni, az egyik vagy a másik állatot le kellett térdeltetni, hogy a podgyászt megigazítsák rajta stb., úgy, hogy végre meguntam a dolgot, s hogy magam is segítsek, fogtam a legderekabb állatunkat, a nagy *kara-düjeh*-t (fekete-teve), s orránál fogva, egyedül indultam előre, a karaván sorsára bízva.

Az idő kiderült, a nap barátságosan és melegen sütött az erdős völgyben. Magasan fekvő, simán-kerek havasi legelőivel, s a sötét fenyvesből kibukkanó, festői sziklafokokkal élénken emlékeztetett a völgy az Alacsony-Tauernek völgyeire. Türelmesen követett a kóczos, fekete szörnyeteg, a melyet orrzsinórjánál fogva vezettem, s önkénytelenül is arra gondoltam, hogy vajjon milyen hatást keltenék most, ezzel a barátságos háziállattal otthon, vagy pedig még inkább az annyira hasonló Liesing- vagy Palten-völgy ámuló lakói előtt? A teve miatt valószinűleg vándor komédiásnak tartanának, de viszont a hosszú szyrt-kiránduláson kissé megviselt ruházatom miatt bizonyosan csavargónak is néznének, s rövid úton hűvösre tennének. Otthon

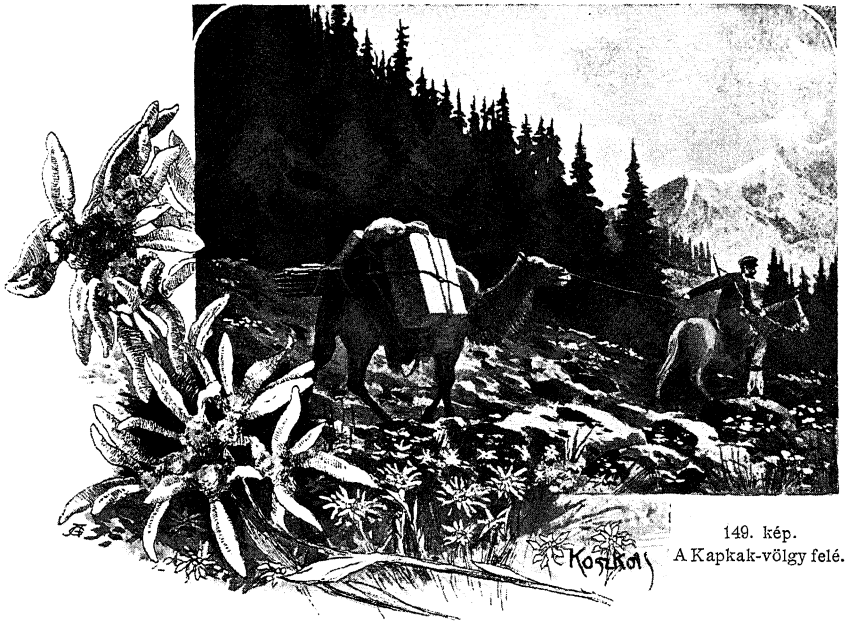

149. kép.
A Kapkak-völgy felé.

mindenesetre nagyobb feltünést keltenék így, mint itt európai vadászruhámban, mert ha ebben megjelenve, megszólítanék valami kirgizt, bizonyára barátságosan fogadna, köszöntene, kumiszszal és airannal vendégelne meg, bár neki egy ilyen állig felfegyverkezett, sohasem látott ruházatban járó bai, a ki még hozzá saját becses kezével tevét vezet, éppen olyan szokatlan látvány volna, mint parasztjainknak a kirgiz-módon felpakolt teve.

Megint az a régi nóta; — akárhogyan van is a dolog, mégis csak a „vadak" a „jobb emberek". Még egyetlen aulban, egyetlen faluban sem volt nekünk eddig az emberek kíváncsisága alkalmatlan, vagy terhes — de élénken el tudom képzelni, hogy micsoda csődület támadna egy csapat szárt vagy kirgiz körül a *mi* falvainkban, ha azok nemzeti viseletükben indulnának neki egész ártatlanul! Hát még a nagyvárosi csőcselék! Ez még a khinaiakat is felülmulná, s éppen mint a khinaiak, ez is műveltsége tudatában, durva röhejjel csődülne össze s aztán a jelenetet jól rendezett elfogatás fejezné be egész csattanósan.

A mikor az út a szélesedő völgyben javulni kezdett, megvártam az utánunk jövő karaván't, aztán a derék *kara-düjeh*-t ismét rendes vezetőjének, Bilek-nek adtam át, magam pedig megint előre siettem Temir kíséretében, hogy a völgy fenekét, különösen pedig a nomád utat mindenekelőtt mindenféle vadcsapás tekintetében átkutassam.

A vadcsapásokat szokás szerint mindig és mindenhol fel szoktuk kutatni, mert ez a legegyszerűbb és legbiztosabb tájékozódás a környék faunájára nézve, ezúttal azonban más, komolyabb okunk is volt, hogy kettőzött figyelemmel hajtsuk végre ezt a szokott eljárást.

A mikor Przsevalszkból elindultunk, Khinával való háborús hírek kóválygogtak, s habár megnyugtató híreket is kaptunk Przsevalszkban való tartózkodásunk ideje alatt, azért a mozgósítás és a Dzsarkentben való csapatösszepontosítás a Kuldzsa felőli határon, még mindig elég komolynak tüntette fel a dolgot. Ezenfelül még azok a kazakok, a kik Bek-tas ellopott lovait keresve, a Korundun levő tanyánkra jutottak, azt a hírt hozták, hogy két szakasz gyalogság Karkarán keresztül Naryn-kol felé tart és a khinai határt a Tekkesz-völgyben már kétségkívül átlépte.

Mi itt az exponált határszéli területen jártunk, mert a Kapkak-völgyből több átjáró szolgált át a Karakol-völgybe és onnan a khinai Szaikal-völgybe; ha a háború csakugyan kitört, akkor kétségtelen, hogy a Tekkesz-völgy kalmükkjei rablókirándulásokra indulnak a határon keresztül, és, a mint embereim mondják, ez alkalmat szolgáltatna a Naryn-kol vidéki hírhedt Dzsarkenti kazakok csőcseléke számára, hogy minden tekintet nélkül a hovatartozandóságra, rabolni és fosztogatni kezdjen.

Ez okból elővigyázatosaknak kellett lennünk, s különösen meg kellett róla bizonyosodnunk, hogy nem lépték-e át a határt ezek a hírhedt bandák, s egyáltalában van-e valami nyoma itt az embernek? Bár a leggondosabban

átkutattuk a völgyet, különösen pedig a mellékvölgyek torkolatait, semmi nyomát sem találtuk annak, hogy itt nomád csapatok, vagy nagyobb lovastársaságok vonultak volna keresztül, s minden valószinűség szerint, a völgyben már hetek óta nem járt ember. E helyett meglehetős sok nyomát találtuk a szibiriai őznek, s örömmel vártam az időt, hogy ismét erre a különösen kedves vadra vadászhassam.

A relative igen magasra felemelkedő, hegyekkel körülvett szűk völgyben a nap természetesen korán eltünt a nyugati völgylejtők felett, s kirgizeim többször kérdezték, hogy nincs-e itt még az idő tábort ütni.

Ezeknek a ficzkóknak fogalmuk sincs az időről, ha csak a nap vagy a hold, vagy a már ismert úthosszúságok nem tájékoztatják; már három órakor délután kezdtek arról beszélni, hogy setétedik, s mikor még csak három óra mulva engedtem meg a letelepedést, egészen el voltak csodálkozva, hogy még jó darab ideig világos nappal maradt. Különben a fiúk kezdetben tanusított kedvetlenségüket szívesen ismerték be tévedésnek, s azonkívül nagyon megdícsérték órám megbízhatóságát. Hasonló ellenséges lábon állnak a kirgizek, általában a benszülöttek, az út hosszának mértékével is. Útmértékük a *csâk'rïm*, vagy *csâkyrïm*, vagyis az a távolság, a mennyire a *kiáltó szó elhallatszik*. Habár ez a hosszmérték is idők folytán lassankint ép oly meghatározott egységgé vált, mint az európai „puskalövés", — vagy a kedvencz „egy pipa dohány", — de azért még mindig elég nevetséges értelmezését lehet hallani. Így pl. egyszer egy meghatározott pontnak a távolságát úgy adták meg, hogy az három csak'rim-nyire van, de azzal a hozzáadással, hogy az *„utolsó csak'rim igen hosszú"*. S csakugyan ez az utolsó csak'rim jó három orosz versztnyi volt. Más alkalommal összehasonlítást akartam tenni az orosz és a kirgiz csak'rim[1] között, a melyek közül az utóbbi körülbelül háromszorosa az előbbinek, s azt a magyarázatot kaptam a tetemes különbség értelmezésére, hogy „a kirgizek sokkal gyorsabban, körülbelül háromszor olyan gyorsan lovagolnak, mint az oroszok".

Ebből az ingadozó felfogásból származik, hogy a különböző egyénektől nyert felvilágosítás az út hosszára nézve, minden egyéb indokolás nélkül, nagyon különböző. Csak a *orosz verszt* látszik szilárdan meghonosodni, s az ebben kifejezett útmértékek a legtöbb esetben csakugyan megbízhatók.

Naryn-kol még messze volt, s lehetőleg kevés időt akarván veszteni, hogy oda másnap még okvetetlen jókor megérkezzünk, szorítottam a dolgot, hogy minél lejebb jussunk a völgyben. LICHANOV úrral, a Karkara-völgyben megismert kerületi intézővel szerettem volna a lóváltás és a határ-kérdések dolgait megbeszélni. Az út különben gyönyörű szép volt, és a szyrtek halotti csendje után a fák közül kihangzó madárdal nagyban hozzájárult,

[1] A szó a csâkyrmak = kiáltani igéből származik; az orosz versztet a csagataj dialektusok egyszerűen csâkyrïm szóval fejezik ki.

hogy az út ne tünjék fel unalmasnak. Lelőttem néhány kis madarat és néhány szirti-foglyot a patak partján, de elmulasztottam — sajnos — egy alkalmas pillanatot, a mikor hatalmas szakállas-keselyűre süthettem volna puskámat. Vont-csövű fegyverem a hátamon volt, s éppen a karaván közepén lovagoltam, a mikor a ragadozó az egyik oldalárokból felrebbenve, éppen fejünk felett surrant el, hogy néhány száz méterre tőlünk az egyik magas fenyő csúcsára telepedjék. Szakállas-keselyűt már láttam eleget, mert hiszen egészen közönséges itt a hegyek között, de sohasem tünt fel még ilyen pompásnak, mint itt az erdős völgyben, a hol tarka tollazata, okersárga alsórésze, kékesen pettyezett háta, világos feje sötét szemíveivel és a kóczos pofaszakáll pompásan váltak el a fenyőerdő setét hátterétől.

Természetesen, rögtön lekaptam fegyveremet, de a hatalmas rabló, sajnos, nem várta meg közeledésünket; lomha szárnycsapásokkal tünt el a fenyőgallyak között, lefelé a völgyön, hogy soha se lássuk többé.

Hat óra felé telepedtünk le. Kitünő helyet találtunk, a hol a völgy néhány fával ékesített, majdnem függőleges sziklafalak közé szorúlt, úgy, hogy a patak mellett még csak éppen a tanya számára maradt hely. Magas, egész a törzsükig lombos fenyők kerítettek körül itt egy kis tisztást, s mögöttük az előugró sziklafalak közt csak keskeny ösvény számára maradt hely, a melyen tanyánk így teljesen uralkodott, s állatainkat biztonságban ereszthettük szét a patak és a bozót között. Valami 2000 méter mélyen szálltunk le a völgybe, s ez a magasság-különbség a szyrtek ritka, hideg levegője után rendkívül kellemesen volt érezhető. Édes, illatos erdei levegő lengett körül, olyan ozontartalommal, mely valóban megrészegített bennünket; a levegő oly enyhe és meleg volt, hogy ledobva a besment és a vastag kabátokat, ingujjban dolgoztunk; fa bővében volt, s így nemsokára a szabadban lobogtak a tábortüzek valóságos máglyái, forralva a teavizet és az étvágygerjesztő kubardakot. Az alkonyat csak nagyon lassan köszöntött be, a czinkék és a többi énekes madarak dala, valamint a feketetorkú rigó fuvolaáriái édesen hangzottak az erdőben. Valóságos kikelet volt számunkra, a kik a szyrtről jöttünk, s majdnem kicsapongó jókedvre hangolt bennünket.

Csak a szegény Szitnyikov feküdt láztól gyötörve, vastag nemez-takarókba burkolva az egyik fa alatt. Néhány órával ezelőtt fejfájásról és gyengeségről kezdett panaszkodni, s most egyszerre ugyanaz a lázas állapot gyötörte, a melyen én is keresztül mentem a Bel-kara-szu mellett. Különben ez már a negyedik eset volt karavánunkban. Attei és Temir kezdték meg egyszerre a Torpún és az Ottuk-tason, de közelről sem olyan heves tünetek közt, mint a hogy én azt mindjárt utánuk megkaptam. Most hát Szitnyikov feküdt, és már csak Bilek és Kecskene-Balla maradtak eddig mentek. Tisztességes adag kalomelt adtam a kozáknak, fejfájása ellen pedig egy kevés antipirint, a mitől láthatólag jobban lett és mély, nyugodt álomba merült.

A mikor besetétedett, visszavonultam jurtomba, hogy gyertyafény mellett kiegészítsem jegyzeteimet. Megjelent azonban TEMIR, hamiskás mosolylyal, mint küldöttség, s az emberek nevében borsóhurkát kért. Az este nagyon szép, Naryn-kol nincs már messze, kiiket is lőttünk eleget, adjam meg nekik hát ezt az élvezetet! KNORR büszke lehet arra, hogy gyártmányát az ázsiaiak annyira megszerették.

Jachtanomban turkáltam, de már csak néhány rudat találtam az ominózus „*Erbswurst mit Schinken*" felírással.

Derék müsszülmánjaimat hát vallásuk tanaival ellenkezésbe hozzam? No, magamra vettem a felelősséget *Allah és Mohammed er-rasszul* előtt, hisz öntudatlanul elkövetett bűncselekmények nem igazi bűnök.

Tudtam ugyan, hogy a konzervek felírásai inkább csak eufemisztikus természetűek, a főzésre azonban mégis magam vigyáztam fel és észrevétlenül halásztam ki azt a három vagy négy mikroszkopikus foszlányt, mely a borsókolbász füstölthús-anyagát képviselte; és a *szörpa* kitünően ízlett, embereim arczát nem homályosította el a bizalmatlanság.

Alapjában véve talán frivolitás volt, a mit müsszülmánjaimmal szemben elkövettem; de olyan tisztességtudóan kértek, s tudtam, hogy nagy örömet okozok nekik, s aztán elvégre, sohasem tudja az ember, hogy mitől hízik! Meg vagyok győződve, hogy tettem által egyik sem vesztette el a paradicsom iránt táplált igényeit.

Mindezzel meglehetősen késő lett, s jurtomban éppen ORUZ-BEK-kel beszéltem meg holnapi útitervünket, a mikor lovak heves vágtatása ragadta meg figyelmünket. Tarka lovamnak megvolt az a rossz szokása, hogy rúgott és a többi állatot harapta, s ORUZ-BEK kiugrott a jurtból, hogy, mint már annyiszor, néhány ostorcsapással észretérítse az *ala-at*-ot. Alig volt azonban odakint, hangokat hallottam, határozott lóvágtatást, kiabálást; magam is kirohantam, de a sötétség miatt az első pillanatban semmit sem láttam, csak vad kiabálást és patkócsattogást hallottam, mintha lovasok vágtatnának le a völgyön. Közvetetlen utána BILEK vadászkiáltását, a ki rekedt *ahi!* kiáltással szintén az elhaló lódobogás után vágtatott.

Ugyanazon pillanatban KOSZTKA és SZITNYIKOV is kijöttek a legénysátorból, az utóbbi, mint igazi kozák, betegsége ellenére is berdánkájával a kezében. Néhány másodpercz mulva jurtunk tüzének bizonytalan, vörös fénye mellett láthattam, hogy ATTEI, TEMIR és ORUZ-BEK két lovast tart fogva. Mi is oda siettünk, s ennek a túlnyomó hatalomnak engedve, az ismeretlen lovasok belenyugodtak sorsukba, s TEMIR ismételt felszólítására leszálltak a lóról. Csúnya jelenet volt, a melyből annál kevésbbé lettem okosabb, mert embereim mind egyszerre kiabáltak, kirgizmódra hadonáztak, szóval pokoli lármát csaptak.

Végre sikerült nyugalmat teremtenem, az egész társaságot jurtomba rendeltem, s mindenekelőtt a dolgok állását kérdeztem ki.

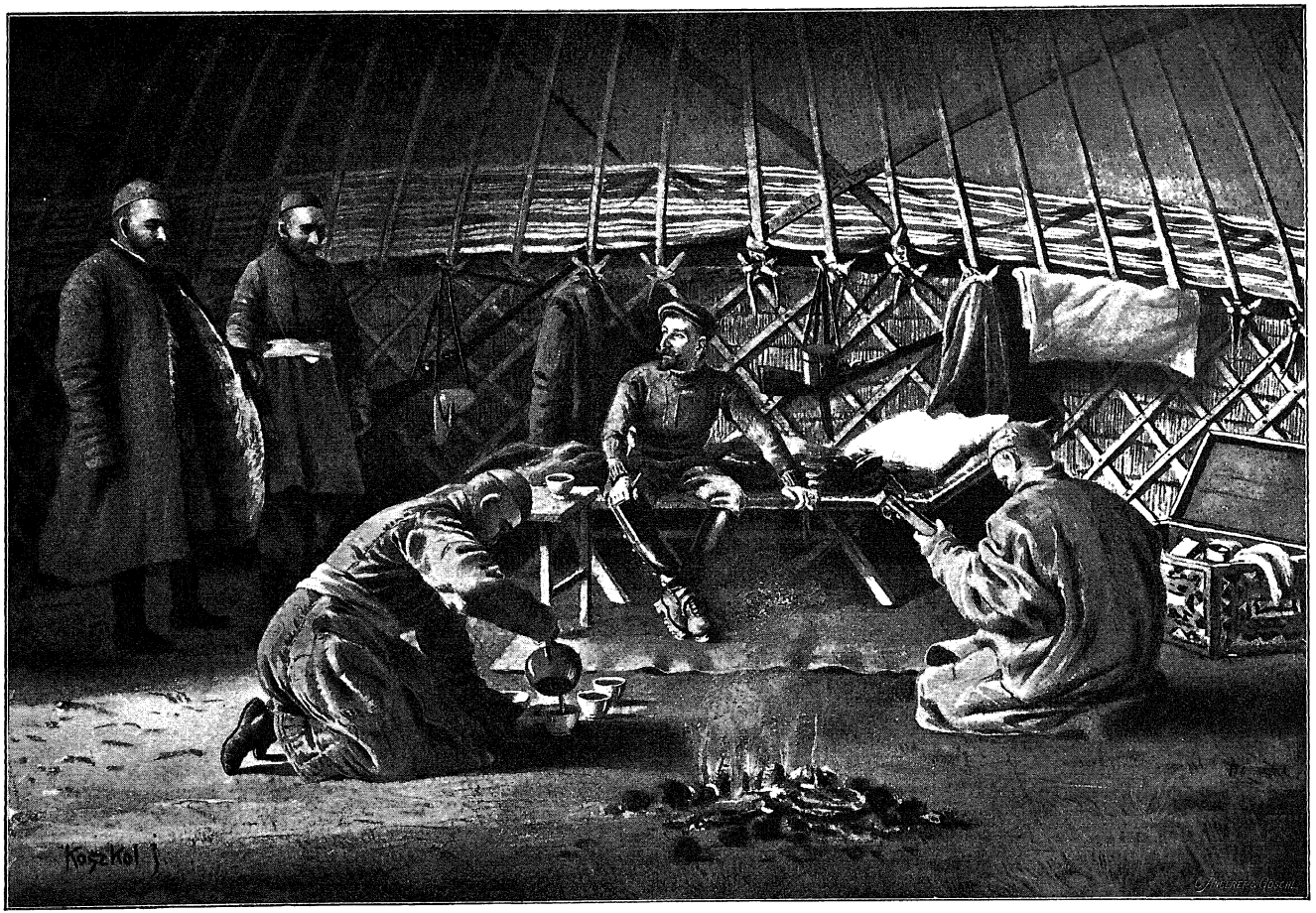

150. kép. Otthonom a szyrten.

Embereim előbb hallották a lódobogást, mint én és ORUZ-BEK, s TEMIR kisietett, hogy hallgatózzék, de már ekkor fel is bukkant három lovas a felülről jövő úton, a kik, a mint tanyánkat megpillantották, vágtatva igyekeztek a mellett elhaladni. TEMIR minden megfontolás nélkül útjukat állta, támogatva ATTEI és BILEK által, a kik őt nyomon követték; ORUZ-BEK is odarohant, s így sikerült nekik két lovast feltartóztatni, míg a harmadik kiszakítva magát, elmenekült. BILEK felkapott a legelső lóra s utána vágtatott a menekülőnek.

Így adták elő embereim a dolgok állását, a mihez TEMIR még hozzáfűzte, hogy az egyik lovasnak puskája is volt, s így, természetesen, arra vetette magát s a fegyvert szerencsésen elvette tőle. Át is nyujtotta a valóban életveszélyes külsejű, ősrégi berdankát, a mely rézlemezkékkel és szíjakkal félreismerhetetlenül kirgiz eredetű tusra volt erősítve. Kinyitottam a puskát, golyóra volt töltve.

Most a foglyokhoz fordultam; fiatal, 17—18 éves ficzkók voltak; oly rongyosak, hogy még a kazakokhoz sem egészen illik, akasztófáravaló gonosz arczczal, de egyáltalában meg nem rettenve, hanem büszkén, sőt szemtelenül viselték magukat.

Kérdéseimre azt felelték, hogy a Tekkesz partján tanyázó aulból valók; a felső Kapkak-völgyben voltak, ló-tabun mellett, hogy az egyik lezuhant ló húsával hazatérjenek; elmenekült társuk 13 éves ifjú. A puska tulajdonosa végül kijelentette, hogy ő „*mergen*“ (vadász), s azért hozta magával a fegyvert, hogy esetleg útközben valamit lőjön.

Most jött azonban a jelentős kérdés: van-e „jegyed?“, a mire egy kissé bizonytalan nemmel felelt. Átmotoztattam a ficzkót, s szörnyen rongyos ruhájában hét berdan-patront találtam, a melyeknek hüvelyei a régiség miatt valósággal patinásak voltak, s látszott, hogy a golyókat nem úgy öntötték, hanem késsel faragták ki valami ólomdarabból.

Említettem már, hogy a ferghanai felkelés után Szemirjecs kirgizeit lefegyverezték, s csak kivételesen, fegyverengedély kiséretében szolgáltattak ki nekik hátultöltős puskákat. A mint tudtam, ezt a rendeletet igen alaposan hajtották végre, s szigorúan megbüntették azokat, a kiknél fegyvert találtak elrejtve. Berdan-patronokat egyáltalában nem is lehetett ekkor kereskedésekben, hanem csakis a kerületi előljáró rendeletére kapni; foglyaink láthatólag saját készítményű töltései is arra vallottak, hogy nincs engedelmük a a fegyver viselésére.

Közbevetőleg meg kell jegyeznem, hogy a kirgizek mindenfelé maguk csinálják a töltéseket; a hozzá szükséges dolgokat könnyen megszerezhetik a bazárokban, a hol khinai kén mindig nagy mennyiségben kapható. Szén készítésére a nyírt és a fűzet használják, a melyet maguk szenesítenek el. Ezekből az anyagokból kis mennyiségben egészen hasznavehető puskaport készítenek, a mely már szemecskéi tekintetében is egészen tisztességesen

fest s a nagyszemű vadász-puskaporhoz hasonlít. Többször láttam már ilyen port, sőt BILEK-nek is volt belőle; STUMMER dr. egyik kirándulása alkalmával meg is próbálta ezt a port, s azt találta, hogy legalább „egészen jól elsült". Sokkal kevesebb nehézségbe ütközik persze a golyók készítése, bár az embereknek nincsenek öntő-mintáik. Ólomrudat egyszerűen kellő vastagságra kalapálnak, majd szétvagdossák, s késsel azután a kellő alakra faragcsálják. Hogy az egyik kúpos, a másik lapos, az egyik hosszú, a másik rövid, azzal persze a kirgiz-mergen nem igen törődik.

Embereimmel kis haditanácsot tartottam. A felső Kapkak-völgyben legelésző lovakról szóló história mesének látszott, mert az úton semmiféle friss nyomot nem találtunk. Nagyon gyanús volt hogy puskájuk van fegyverengedély nélkül, de a leggyanúsabb az volt mindnyájunk szemében, hogy a kazakok, éjjel $^1/_2$11-kor hazafelé menve, jurtokat látnak, melyekben még ég a tűz, és elmulasztják ott egy szóra megállni. Ez a nép nagyon kíváncsi és a pletykát mindenekfelett szereti. Minden tisztességes ember *amannal* köszöntött volna, megkérdezte volna, honnan jövünk, merre megyünk, s igyekezett volna egy korty kumiszt, airant, vagy teát kiérdemelni. Az ellenkező dolog rossz lelkiismeretre vall, a mint azt derék kirgizeim is nemes öntudattal hangsúlyozták.

A határvidéken voltunk, s a politikai állapotok iránt teljesen tájékozatlanul; okunk volt óvatosnak lenni. Így hát a két ficzkót egész formaszerűen foglyoknak jelentettük ki, lovaikat a mieinkhez csaptuk a tisztásra, őket magukat pedig a legénység sátorába internáltuk biztos őrizet alatt.

Időközben megérkezett BILEK is üres kézzel. Egy ideig üldözte a menekültet, de az előtte ismeretlen térszinen elvesztette nyomát, mire czélszerűbbnek tartotta, hogy a tanyára visszatérjen.

Most hát a Karagaiti-tanyán behozott őrszem-rendszert ismét felújítottuk, mert az utóbbi napokban, mint feleslegest, megszüntettük. BILEK vette át az első őrködést, TEMIR-nek kellett őt felváltania.

ATTEI, SZITNYIKOV és KOSZTKA a foglyok mellett maradtak, ORUZ-BEK pedig, mivel már a túlzsúfolt legénységi sátorban nem volt helye, mint dzsigit és mint inas, az őt megillető helyre, jurtom ajtaja elé feküdt.

Lassankint ismét csend lett a tanyán. A tűz lassan elhamvadt, a nyitott tunlukon keresztül beragyogtak a csillagok. Csakhamar elaludtam, mielőtt végleg elhatározhattam volna, hogy mit csináljunk másnap foglyainkkal.

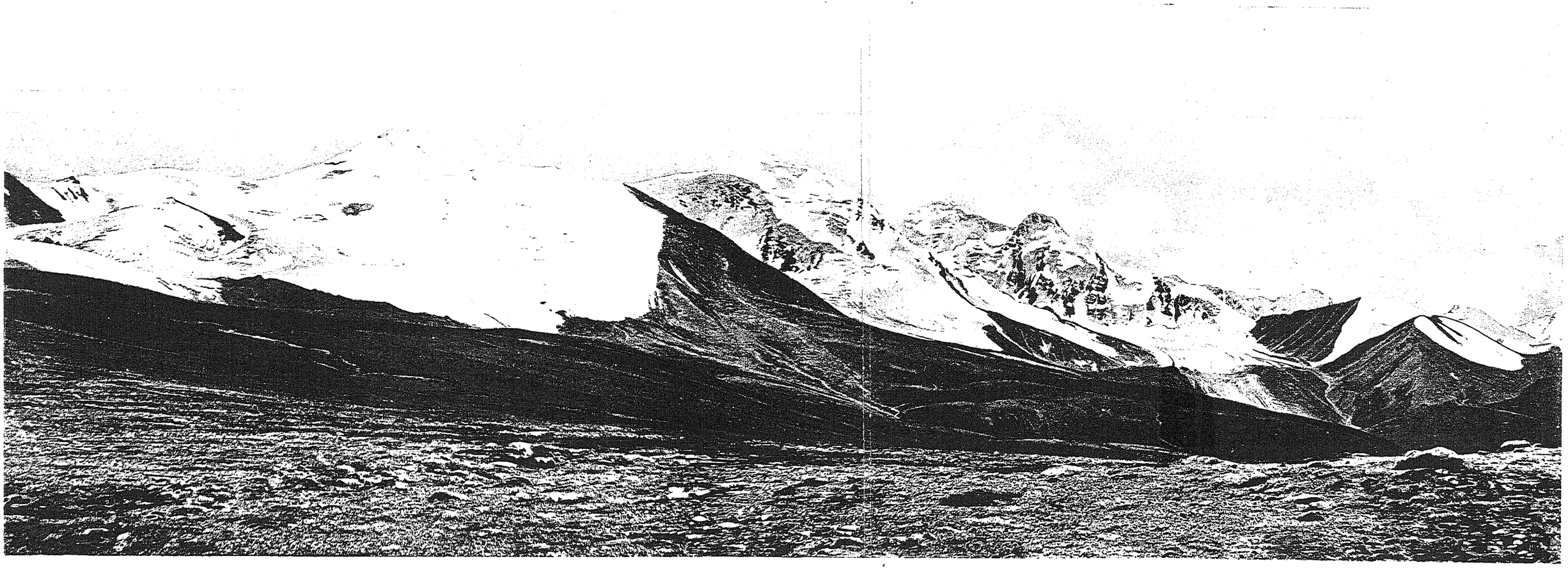

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

VII. A Szári-Dsászyn-Tau havas részlete.
(A Silún folyó eredete).

XV. FEJEZET.

A KHINAI HATÁRON.

Mély álmomból jurtom ajtajának heves felszakítása ébresztett fel, meg TEMIR hangja, a ki a nyíláson át ORUZ-BEK után kiáltott, s félálomban hallottam még valami olyanfélét, hogy „húsz kazak" *(dzsigirma kazak)*. Teljesen felébredve, dzsigitemet az ajtón látom kirontani s rögtön utána hangos lármát, kiabálást hallok, mire persze rögtön talpra ugrottam s kinn voltam a szabadban.

Éppen szürkülni kezdett, de már elég világos volt, hogy mindent tisztán láthassak. Ebben a fakó fényben a legbolondabb jelenetek egyike fejlődött ki előttem, a mit csak képzelni lehetett.

Lovas alakok sűrű tömege lepte el a keskeny völgyet és a tisztást. Ennek a tömegnek közepén álltak embereim, mindannyian pongyolában, a hogy az ágyból kiugrottak, részben nagaikával, részben pedig puskával kezükben s azon iparkodtak, hogy a lovasok rohamait visszaszorítsák vagy hogy őket a lovakról levonszolják. E körül a kiabáló, szitkozódó tömeg körül egész csapat lovas hadakozott. Legalább 30 vagy 40 lovas kergetőzött itt apró, kóczos lovakon, majd előrenyomulva, majd visszavágtatva, valamennyien ordítva, kiabálva s mindegyik, mint valami lándzsával, úgy hadonázott hosszú ukurukjával. Egyszóval, tarka, vadúl festői valóságos lovasrohammal álltam szemben.

Néhány ugrással embereim között teremtem, a kik, úgy látszik, csak megjelenésemre vártak, hogy támadólag lépjenek fel. Ketten vagy hárman kiméletlenül kezdték a lovak orrát korbácsolni, mire azok megrémülve, felágaskodva szöktek hátra, míg a többiek egész egyetértelműen egyetlen egy embert rohantak meg, kirántották a nyeregből s oda állították elém. Először lekapták a süvegét s aztán ráordították, hogy már most hát feleljen a *Csong-bai* (nagy úr) szine előtt.

Embereimnek ez a homéri küzdelme a túlnyomó ellenséggel szemben különösnek tetszett előttem, de mivel a „vezér elestével" legalább a legközelebb állók némileg megcsendesedtek s a messzebb levők futottak, lótottak

fel s alá, mintha megbolondultak volna, olyan fülsiketítő ordítással, hogy az ember feje belefájdult, mégis ezt a viszonylag nyugalmasabb pillanatot felhasználtam, hogy foglyomhoz forduljak. Átkötője szerint sztarsina volt, s így méltán vonhattam őt, lehetőleg kemény hangon, felelősségre. Lehetetlen ennek a különös kihallgatásnak részleteit elmondanom, mert valóságos boszorkánytánczot jártak azalatt körülöttünk. Szakadatlanul lármázva, fenyegetőzve hullámzott körülöttünk a sok lovas kazak, beleordítoztak a sztarsinával való beszédembe, s általában kezdték magukat olyan kellemetlenül viselni, hogy a nagaika folyton csattogott, sőt még egy-egy puskacső is elővillant, mire kénytelen voltam embereimre rákiáltani, hogy lőni nem szabad. A lárma miatt valósággal ordítoznunk kellett egymás fülébe.

A dolog veleje annyiban állott, hogy a tegnap este elmenekült suhancz késő éjjel, egészen kimerülve érkezett auljába, s ott elmondta, hogy mi megtámadtuk őket s két társa eltűnt. Rögtön felkerekedett az aul összes férfinépe s nekiindult még az éjjel a foglyokat kiszabadítani!...

A mikor a sztarsina szerencsésen elérkezett ehhez a ponthoz, újra kezdődött a lárma; az egész raj a foglyok után üvöltött fülsiketítő kórusban, ismét kezdett kis csoportunk felé nyomulni s nem éppen jámbor fegyverükkel, az ukurukkal olyan aggodalmasan kezdtek hadonázni, hogy a jelenet egy pillanatra kritikusnak tünt fel.

A milyen könnyen fel lehet izgatni a kirgizeket, alapjában véve ép oly gyávák, s azonkívül az orosz hatóságok iránt olyan nagy respektussal viseltetnek, hogy, ha csak hirtelen haragból nem, erőszakoskodásokra csak ritkán vetemednek. Mindenekelőtt tehát a kedélyeket kellett először lecsillapítanom s erre olyan eszközt használtam, a mely már több esetben kijózanította az ellenkezőket. Jelt adtam embereimnek, hogy szorítsák egy kissé hátra a tömeget, a mit néhány nagaika-csapás az elül levő lovak orrára gyorsan foganatosított, aztán beugrottam a jurtba és kihoztam — jegyzőkönyvemet. Akkor aztán odabömböltem a sztarsinának: „hogy hívnak? melyik aulban vagy sztarsina?“ s aztán hasonlóan szóltam rá a többiek közül is a legnagyobb torkúakra, minden nevet komoly arczczal írva a jegyzőkönyvembe.

Halotti csend követte ezt a ténykedést; a „felírás“-tól úgy félnek a kirgizek, mint a tűztől; valószinűleg bizonytalan, félelmes következményekkel van ez az ő tudatukban összekötve, mert ennek a módszernek sohasem marad el a hatása, s a rémület első pillanatában a halotthalavány, hebegő „deliquens“ sohasem mulasztja el, hogy ártatlan együgyüséggel azonnal egész hűen be ne mondaná nevét és illetőségét.

A mikor három vagy négy nevet felírtam, a lovasok kezdtek visszavonulni, s az eddig nagyon is öntudatosan fellépő sztarsina igen alázatos lett s kérelemre fogta a dolgot. Most már hát okosan lehetett velük beszélni. Legelőször is a sztarsinát hordtuk le, hogy, bár hivatalt visel, még sem

átall ilyen „csendháborítást" (*barantá*-nak mondtuk) elkövetni. Azután tudomására hoztuk, hogy fegyver-rejtegetés bűntettében részes, mert mint az aul elüljárójának, tudnia kellett volna, hogy az egyik alattvalója „jegy" nélkül berdankát hord magával, s hogy e miatt majd a naryn-koli hatóság előtt meg fogjuk tenni ellene a feljelentést. Végül pedig kiadtam neki a parancsot, hogy a tegnapi szökevényt a további törvényes lépések megtétele végett azonnal szolgáltassa ki, s aztán egész csapatával együtt azonnal és feltétlenül takarodjék el.

Ez után a salamoni ítélet után visszatértem jurtomba, a hova magammal vittem SZITNYIKOV-ot, mint a karaván legtapasztaltabb „sztepnyák"-ját, hogy nyugodtan megbeszéljük a részleteket.

Kétségtelen, hogy az embereknek félig-meddig igazuk volt, mert akár kik is voltak tegnap este azok hárman, mégis csak útonállók módjára fogtuk el őket, s nem lehet rossz néven venni, hogy hozzátartozóik síkra szálltak értük. Komplikáltabbá tette azonban a dolgot a titkolt fegyver, meg a mai erőszakos támadás, a mely a *„türe"* és a két orosz jelenlétében sem kezdett azonnal csendesedni s udvarias kérelemmé simulni, mint a hogy az ilyen körülmények között a kazakokhoz illett volna.

A magasabbrangú hivatalnokokkal való beszélgetésekből tudtam, hogy az ázsiaiakkal szemben a tekintélyt nagyon is meg kell őrizni, s ezt eddigi, bár rövid idei tapasztalataim is igazolták. Akármilyen kellemetlen is reám nézve mindenféle feljelentés, mégis azt hittem, az lesz a leghelyesebb, ha foglyainkat egyszerűen átadjuk a naryn-koli hatóságnak, annál is inkább, mert ártatlan voltukról egyáltalában nem voltam meggyőződve, de meg a fegyvertilalom ellen való vétség már fenforgott. A dzsarkenti kazakokat úgy is úgy ismerik már, mint rosszindalatú csőcseléket, ám menjen a dolog a maga törvényes útján.

SZITNYIKOV teljesen egyetértett ezzel a felfogással s különösen megbotránkozott a kazakok hosszantartó féktelenkedése miatt. Felfogása szerint, már az ő látására is — nem is említve az én megjelenésemet — azonnal le kellett volna szép illedelmesen a lóról szállaniok és süvegjüket levéve, kórusban bőgni az „aman"-t! De még azt is megjegyezte, hogy szerencse, hogy az aul ilyen messze van tanyánktól, s így a kazakok csak reggelre érkezhettek meg, mert ha éjjel jönnek, sokkal súlyosabb lett volna a helyzet s némi kis lövöldözést alig kerülhettünk volna el. A khinai határ még vad vidék; odakinn még durva törvények uralkodnak, s a vadász itt még gyorsabban bánik fegyverével, mint a nagyobb települések védelmi körében.

A míg mi a teendő intézkedéseket hánytuk-vetettük meg, az alatt odakinn ismét kitört a skandalum, s az ajtón kitekintve, ismét a régi harczi jeleneteket láttam kifejlődni. Erre már elvesztettem türelmemet; a nagaika helyett, a mely talán jobban helyén való lett volna, felkaptam a jurt falán függő revolvert s kisiettem vele. Ezt a fegyvert rendesen ORUZ-BEK viselte

dzsigiti méltóságának feltüntetésére, de a hozzávaló töltéseket, kellő elővigyázatból, valamelyik jachtanomba pakoltam.

A veszedelmes szerszámot (persze nem volt megtöltve), felhúzott sárkánynyal, magasra emelve ugrottam a szemtelen kazakok közé, rájuk kiáltva, hogy mindenkit lelövők, mint a kutyát, a ki még öt percz mulva itt lesz. Embereimnek pedig megparancsoltam, hogy kötözzék össze azonnal a harmadik foglyot, a kinek kiadatása felett éppen összetűztek, s vigyék a jurtba. Néhány percz mulva ez megtörtént s erre lassan kezdtem olvasni, *bir*, *iki*, *iics*... (egy, kettő, három...) a huszadiknál lövök!

Huj! hogy rebbentek szét egyszerre! A nyeregkápára hajolva vágtattak szanaszét, hogy csak úgy repültek a kövek, s néhány másodpercz mulva a lódobogás elhangzott a völgyben, s kis tanyánk körül megint ép olyan békés csend honolt a hajnal rózsás fényében, mintha mi sem történt volna.

Ez volt „*a kapkaki győzelem*", a mely még sokáig kedvelt és kimeríthetetlen tárgya volt esteli beszélgetéseinknek.

Az egész dolog alig egy negyed óra alatt játszódott le s most már hozzáláttunk tüzet rakni és reggelit főzni; de előbb leoldoztattam a harmadik fogoly kezéről a példaadásképen rákötött gúzst s kiadtam a parancsot, hogy neki ép úgy adjanak teát és kuldzsahúst reggelire, mint másik két társának. Általában csak most, hogy nyugalom állt be, érdeklődhettem két foglyunk iránt. Ezek az éj folyamán nagyon megszelidültek s könyörögtek, hogy bocsássuk őket szabadon, hisz ártatlanok; különösen a berdankás sírt sokat „szép fegyvere" miatt, a melyet már most kétségtelenül örökre elvesztett. Néhány havi börtönnel nem törődik, de fegyvert többé sohasem tud magának szerezni s akkor aztán hogyan éljen meg, mint vadász?

Mélyen lesújtva álltak ott a ficzkók Attei őrizete alatt, a míg a sátrakat felszedtük s a tevéket kezdtük felpakolni. Valami *nagy* bűnösök nem lehettek s a mikor *önkényt* kezdtek segédkezni a pakolásnál, embereim úgy, mint magam is, enyhébben kezdtük őket megítélni. Ez a kedvező hangulat még növekedett, a mikor Bilek a lovak összeterelésekor lóhússal súlyosan megterhelt gebét vett észre, a mely az éj folyamán a többi lóhoz csatlakozott. A fiúk tehát nem hazudtak, a mikor a hazaszállítandó lóhúsról beszéltek, s így az egész dolog sokkal ártatlanabbnak tünt fel.

A karaván előre eresztettem, utánuk a három fogoly következett, s magam Temir-rel, Oruz-bek-kel és Szitnyikov-val zártuk be a menetet. Foglyaink valószinűleg arra gondoltak, hogy majd a karaván indulásakor megugranak, de látva a fenn leírt intézkedést, csendesen kezdtek sírni, de megadták magukat sorsuknak.

A szegény fiúkat kezdtem sajnálni, s miután néhány versztnyit haladtunk, s a szűk völgyben a menet rendje miatt lehetetlen volt kitörni, magamhoz intettem a puska-tulajdonost s egészen barátságosan kezdtem vele beszélgetni. Elbeszélte, hogy szegény ördög, a ki magát és apját vadászatból

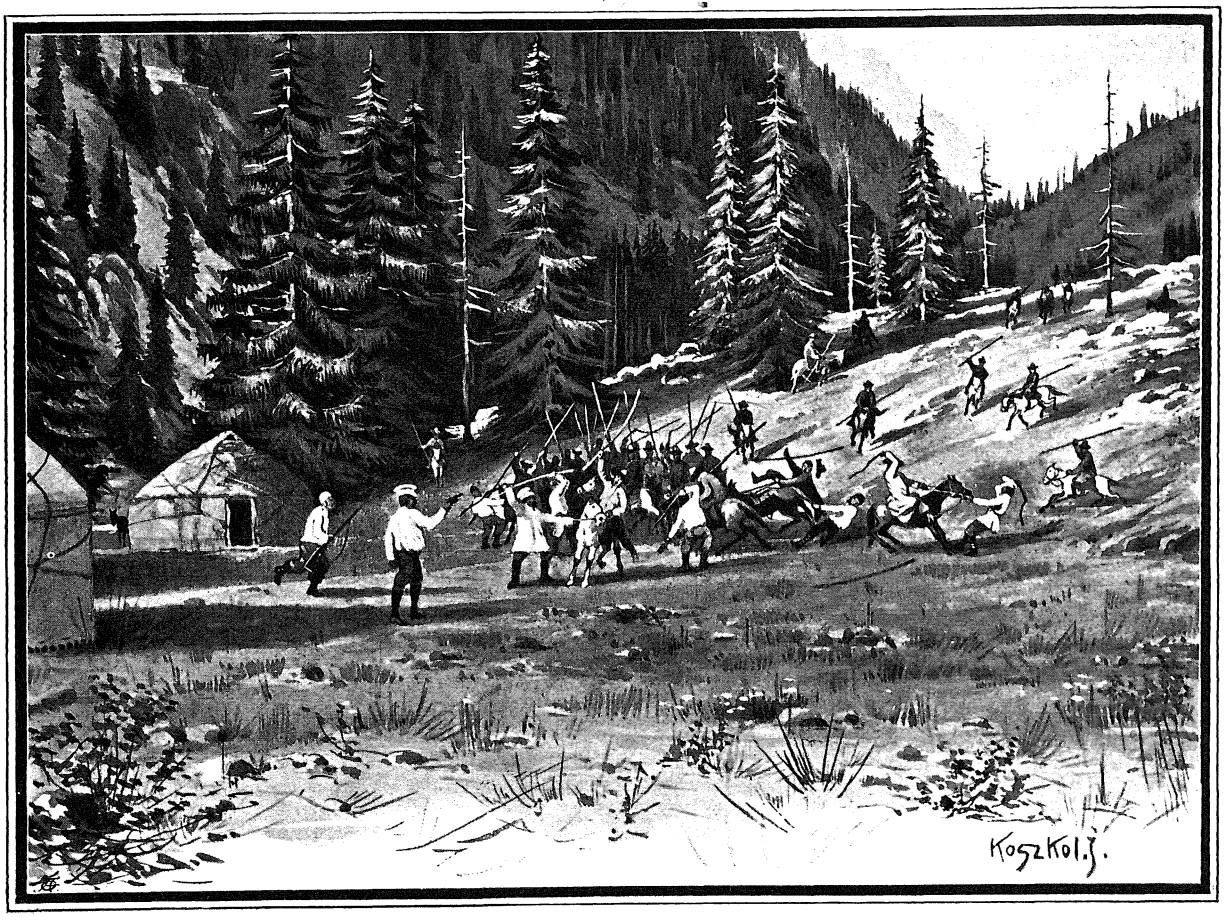

151. kép. Kazakok támadása a Kapkak-völgyi tanyán.

tartja fenn. Két lován és fegyverén kívül nincsen semmije az égadta földön, azért, ha van dolog, szivesen vállal szolgálatot az aul urainál. Így volt ez tegnap is: kiküldték, hogy hozza be a lóhúst, s ő magával vitte a puskáját is, hogy útközben őzet lőjön, de nem talált semmit. A mikor ő és társai tegnap megpillantották jurtjaink tüzét, nagyon megijedtek s azt hitték, hogy barantadzsikkal van dolguk, különösen mikor *kirgiz* nyelven kiáltottak rájuk! A legelők itt a kazakoké, s a kirgizek ellenséges lábon állnak velük: innen származik a menekülő kisérlet, a mit persze meglehetős után rendeztek, de hisz még fiatalok. Jobban tették volna, ha általuk ismert utakon a tanyánkat kikerülték volna.

Mindezt Üzpök, a 17 éves kazak legény, a legalázatosabb és levert hangon adta elő, de olyan egyszerűen, hogy az őszintesége felett nem lehetett kétségem s azért a dolgot szivemből kezdtem sajnálni. Csak legalább az az ostoba fegyverengedély-kérdés ne volna, a mit 30—40 ember előtt, mint tanúk előtt, tárgyaltam le a starsinával! Legjobban szerettem volna a ficzkókat szabadon ereszteni, csak ez a „nyilvánosság" ne lett volna.

Ezután a vadászatról meg a vadakról kezdtem vele beszélni, s elmondta, hogy őz van elég itt az erdőben. *Bugu* (szarvas) ugyan szintén van, de azt csak véletlenül lehet elejteni, kivéve a bőgés idejét (*csagïrgan zeman*, szószerint kiáltás ideje).

A völgy valamivel szélesebb lett s nem környezték többé olyan meredek, sziklás lejtők, mint feljebb, hanem lankásabb, alacsonyabb halmok, a melyeket sűrű, teljesen zárt erdők fedtek. Nagy kedvem jött vadászni és Temir-rel meg Attei-vel megbeszélve a dolgot, a következőleg határoztunk s ezt mindjárt végrehajtottuk is.

Odaintettem a három foglyot s megmondtam nekik, hogy ezúttal „megkegyelmezek" nekik, ha arra érdemeket szereznek. Az egyik azonnal visszatérhet a lóhússal az aulba, a másik köteles velem jönni egész Naryn-kolba, s ott majd szabadon bocsátom, Üzpök azonban el fog kisérni a vadászatra s az ő magaviseletétől fog függeni, hogy mit csinálok vele és két társával. Reménysugár csillant fel a szegény ördög szemében s örömmel egyeztek bele mindenbe.

Magamhoz vettem Kosztká-t, Attei-t és Temir-t, s míg a karaván lassan előre haladt, mi Üzpök vezetése alatt gyorsan lefelé siettünk a völgyön a kilátásba helyezett jó vadászóhely felé.

A völgy nagy esése miatt már a lombos erdők régiójában jártunk, s a tüskés, sűrűn összeszövődött *dzserganak (Hippophae rhamnoides)*, meg a nyír és borbolya-bokrok majdnem átlábolhatatlan bozótja fedte a völgy fenekét, a mely náddal és mindenféle futónövénynyel összeszövődve, kitünő tanyául szolgált az ezen a vidéken nem ritka fáczánoknak *(Phasaeanus mongolicus)*. Keskeny, alagútszerű ösvényeken hatoltunk keresztül ezen a majdnem trópusos üdeségű bozóton, mígnem Üzpök befordult az egyik jobb

felé levezető oldalárokba, a melyen vadászó helyünkre jutottunk. Ép úgy, mint a Türgen mellett, itt is a Kapkak magaslatairól laposra elnyúlt, párvonalos magaslatok végtelen sorban követik egymást, a melyeknek mindegyike a tipus szerint, északi és keleti lejtőiken erdővel vannak borítva. Temérdek vízér, a késő évszakokban is még mindig lábnyi magas, üde fűvel fedett mezők s mindenféle lombos aljanövényzet a legkitünőbb őzvadászó helylyé avatják ezt a vidéket.

Üzpök lelkesült a dologért; pompásan és tisztán állt előtte az első hajtás terve s kijelölte számomra és Attei számára a lesőhelyet, míg ő maga Temir-rel és Kosztká-val neki indult, hogy alulról kezdve, felhajtsák a kiszemelt erdőcsíkot.

Attei és én a dombnát kopár nyugati lejtőjén lovagoltunk fel, meglehetős meredeken a gerinczre, a hol csakhamar megleltük az Üzpök által jelzett sziklacsoportot s ezzel álláshelyünket. A lovakat elrejtettük az egyik bokros fenyő mellé, míg mi, az öreggel, gyalog nyomultunk be az erdőbe lesőhelyünket elfoglalni.

Alig van valami nagyszerűbb, mint a hatalmas, sűrű fenyőerdő. Kétszeresen meg tudja ezt becsülni az, a ki hónapokon át kóborol már az ázsiai pusztákon, s nem tudott hozzászokni a steppék száraz egyhangúságához, hanem lépésről-lépésre az árnyas erdő növényzete után sóvárog.

Az Ili és a Csarim mellett élvezhettük a napégette pusztákat, most meg éppen a szyrtek jég és hóborította, kietlen tájairól jövünk. A pusztaság, az egyhangúság mindkét helyen ugyanaz volt, úgy itt, mint ott, mert a sziklavadon és a jégártömeg nem feledtetheti a vigasztalan kopárságot. Milyen üdítő hatással voltak reám a Przsevalszk környéki silány erdők a puszták lélekölő unalma után! Mennyivel boldogabb voltam azonban itt, a hol végre, végre olyan erdőbe léptem, a mely előtt még a legelfásultabb európai erdész is megemelheti a kalapját. Sűrűn összeborulva, törzs törzs mellett nyúltak toronymagasságra az erdő óriásai, a méter vastag törzsek sugáregyenes szálai. A sötét, bozontos gallyak fenn a magasban sűrű menyezetet borítottak az erdőre, úgy, hogy néhány résen át megpillanthattam az eget, vagy itt-ott belopózkodott egy-egy eltévedt napsugár, de különben a rengeteget megülte az a csodás, ünnepélyes félhomály, a mely az erdő mélabús, sejtelmes csendjéhez annyira hozzáillik. Itt-ott ugyan a *Picea Schrenckiana* egész törzse tele van az elszáradt ágak vázával, másutt meg valami kidőlt mohos óriás zárja el az utat a fenyő-oszlopok között, de ez nem zavarja az általános képet, sőt ellenkezőleg, az efféle elvadult részletek csak erőteljesebben emelik ki az erdő érintetlen ősvadon jellegét.

Dobogó szívvel léptem az erdőbe, valósággal megvakulva a mai nap fényességének sugárözöne után, az erdő illatos árnyékának félhomályában. Lesőhelyünket nem kellett sokáig keresnünk, oly tisztán lehetett látni a jól megjárt, ösvénynyé tiport csapásokon, hogy merre kellett tartanunk. Susogva beszéltük

meg Attei-val a szükséges intézkedéseket, s néhány percz mulva egyedül ültem az egyik hatalmas fenyőtörzs tövén, várva az eseményeket s figyelve a madarakat, a melyeket megjelenésünk egy kissé megriasztott ugyan, de most már megnyugodva, ismét hozzáláttak rendes foglalkozásukhoz s fütyürészve szállingóztak ágról-ágra.

Nem tudom, mennyi ideig vártam itt a hosszú, méla lesben, a mit a koczapuskás városi alak a legunalmasabbnak tart, míg az, a ki a természetet igazán szereti, valóban tudja ennek nemes gyönyöreit élvezni. Az erdő templomi csendességében kifejlődik az erdő titkos, kisszerű élete. A rovar fáradságosan mászik ágon, gallyon, köveken keresztül, hogy gigászi munkával

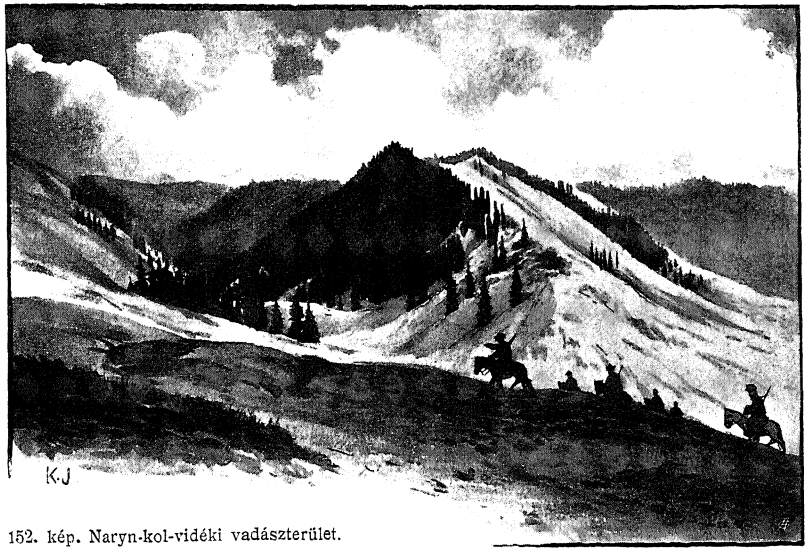

152. kép. Naryn-kol-vidéki vadászterület.

jusson néhány araszszal tovább; a madár a legközelebbi ágról egész egykedvűen kapja fel szegényt, a ki már czéljához oly közel volt; a kis erdei egér meg nyugodtan törülgeti fényes bajuszkáját, látható megelégedéssel a sikerült reggeli után a telt gyomor élvezetével — ezek nem halavány képek, hanem az élet igazi színjátéka kicsinyben. Alig egy lépésnyi kerületben komédia, tragédia és idill váltakozik itt sűrű egymásutánban a megfigyelő körül, s a halotti csend, a misztikus félhomály adja meg hozzá a kellő hangulatot.

Az erdő oszlopai, mintha elmaradtak volna az időtől, nyugodtan, komolyan látszanak álmodni az évszázadok emlékeiről — s mégis, sehol sem veszi észre az ember az idők futását úgy, mint a napsütötte erdőben, a hol a megvilágítás folytonosan változó hatása szakadatlanul arra int, hogy percz percz után feltartóztathatatlanul rohan az örökkévalóság tengerébe. A nap-

sugár játszó fényfoltjai folyton tovább és tovább nyomulnak, majd az eddig sötétkékes árnyékfoltok helyén rezgő napsugár villanik fel, míg ott, a hol enyhe világításban tüntek fel eddig a bokrok ágai, most komor sötétség borul. Folyton váltakozik a fény és árnyék, folyton más és más a dolgok képe, s mindig új táplálékot nyer a képzelet.

Az igazi vadász azonban nem csak rajong a természetért, s várakozását ezzel rövidíti, hanem még itt is dolgozik. Megfeszített figyelemmel hallgat minden hangra az erdőben, mert neki a legkisebb hang is beszédes figyelmeztetés. A madár felrebbenése, valami szajkó kiáltása, az ágacska recsesenése sok mindenről beszél, a mi a sűrűség homályában történik, s a vadász minden érzékét felcsigázva figyel ezekre a jelekre.

De legnagyobb élvezetet nyújt ilyenkor a harmónikus lelki hangulat. Szerencsétlen ember az, a ki ilyenkor nem tudja feledni az élet mindennapi kicsinységeit s feledve mindent, nem tud örülni az igazi életnek. Nem a tények száraz statisztikája, nem az *eredmény* a vadászat igazi vonzó oldala, az igazi vadászaté, a mely már úgy szólván művészetté emelkedik, hanem a reményteljes várakozás, meg a pillanat költészetének teljes megértése. Remény és költészet! Mit érne e nélkül a kettő nélkül az élet? Van-e ezek nélkül igazi boldogság? Mint az életnek és mint a szerelemnek, úgy a vadászatnak is ez a kettő az alapfeltétele, hogy botor szivünket kielégítse.

A mint ott némán ültem, csendesen figyelve, mélyen alattam barna árnyék suhant el a törzsek közt, annyira takarva, hogy csak itt-ott láthattam testének egy-egy részét s agancsának csúcsát.

Maral! (Cervus eustephanus) villant át agyamban, mert a vad termete, felvillanó agancsának méretei ennek a fajnak gyenge példányára engedtek következtetni. A Tien-san szarvasa hiányzott még gyűjteményünkből s örömtől felindulva, de teljes nyugalommal emeltem fel puskámat, hogy a hatosnak vélt szarvast, a mint nyílt csapásra lép, kellőleg üdvözölhessem. S meg is jelent; könnyedén tipegve közeledett az ágak között, fejét hátravetve, hogy szarvai messze szétálltak teste mellett — csakhogy nem szarvas volt, hanem őzbak, valóságos, de *túlfejlett* őzbak, mert *ilyen* erős, *ilyen* hatalmas agancscsal felfegyverzett őzbak nincs több a világon!

Ha szarvas lett volna, még ha nem tudom mekkora agancscsal is, fogadni mernék, hogy oda lőttem volna bele, a hova tetszik, — de így tánczolt a puskacső kezemben, mint valami lenge nádszál! A meglepetés, az öröm túlnagy volt, szivem majd kiugrott, úgy dobogott, torkom kiszáradt, lélekzetem elakadt; mint vadászéletem kezdő éveiben, elfeledkeztem arról, hogy czélozzak, szemeim megbűvölve tapadtak a közelgő állatra, önkénytelenül elrántottam a ravaszt — s a puska elsült, ki az ég felé, míg a bak alig 15 lépésnyire tőlem a lövés dörejétől megrettenve, sarkon fordult s hatalmas szökelésekkel eltünt az őserdőben, mielőtt még második lövésre gondolhattam volna.

Mint a megtestesült szerencsétlenség, úgy ültem helyemen s bámultam a menekülő vad szökellései után, gépiesen mormolva, hogy „a bátraké a szerencse!“

Láttam később még sok szibiriai bakot teljes szabadságában, egész sorozat agancs volt a kezemben, de egyetlen egy sem ért fel még csak megközelítőleg sem, az én túlfejlett bakommal. A sors ez egyszer kegyesen mosolygott rám s olyan szerencsét kinált, a mi a vadásznak legnagyobb öröme lehetne, de a mint sokszor az életben — a mosolygó szerencsét nem tudja az ügyetlen kéz megtartani. A szerencsét megragadni, ahhoz igazán bátorság kell.

Ma, évek multán, még mindig szivesen gondolok erre az epizódra, a mely mint vadászt, nem tüntetett fel éppen valami hizelgő szinben. Az eset eredményes végződésével, szivesen beismerem, nagyon meg lettem volna elégedve s a gyönyörű diadaljelvényt szivesen vittem volna haza; de a pillanat vadász-gyönyörét azért teljes mértékben élveztem s emléke örökre feledhetetlen marad.

Lövésem után azonnal megjelentek Üzpök és Temir az erdőn át, Attei is hozzám lépett s mind a hárman vigasztalni kezdtek szerencsétlenségemben (a melyet magam ifjúkori koczavadász-szamárságaim emlékei közé soroztam). Üzpök más, még jobb hajtással kecsegtetett, s az ösvényen lovagolva, átmentünk az árkon s a következő dombláncz kopár, rendkívül meredek nyugati oldalán másztunk fel. Itt Kosztká-ra vártunk, a kinek Temir odakiáltotta, hogy kövessen bennünket. A fiú azonban nem jött. Jókora idő mulva, a legközelebbi hajtás feláldozásával, kiabáltunk, trombitáltunk puskacsövön, míg végre Üzpök-öt visszaküldöttük az imént elhagyott gerinczre, hogy kiabáljon le a tulsó oldalán levő völgybe, a hova jeladásaink már nem hallatszottak. Ismét jó darab idő mult el minden válasz nélkül, s most már Temir nyugtalan lett s maga is visszalovagolt. Messzelátómmal követtem őket, a mint majd itt, majd amott feltüntek a halmok között, kiabáltak, ordítoztak s lassanként egész nagy területet jártak be, de a fiú csak nem jelentkezett.

A dolog kezdett aggodalmas lenni. Habár a térszin erősen tagozott volt, mégis oly áttekinthető, hogy eltévedésről szó sem lehetett; inkább valami szerencsétlenségre gondoltunk, mert a lejtők rendkívül meredekek, s azonkívül már régen nem eshetett, mert a lehullott fenyő-tűk, meg a gyep is rettenetes sikos volt. Kosztka lova sem volt a javából való s mint a többi mind, lezsarolt, kimerült. A lovas sem volt kirgiz, a ki csodákat tud mívelni lovával, hanem csak orosz. Ezt mind megbeszélve Attei-vel, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy *kecskene ballá*-nk valahol lovastól együtt lezuhant és ki tudja, milyen szörnyű szerencsétlenség érte.

Abbahagytuk a vadászatot s visszalovagoltunk a keresőkhöz, a kik különben maguk is erre a meggyőződésre jutottak. Rövid tanácskozás után neki indultunk, hogy először is azt az árkot fogjuk átkutatni, a melyben

az imént vadásztunk. Nem tudom leírni azt az aggodalmat, a mivel ehhez a munkához láttam; Kosztka mindnyájunk kedveltje volt s még a kirgizek is egész megrőkönyödve tekintettek maguk elé s különösen az öreg Attei folyton azt mormolta: „*Dzsarly kecskene balla, dzsaman boldu!*“ (Szegény kisfiú, szerencsétlenül járt!) Rám azonban még felelősség is nehezedett édes anyjával szemben, a kinek szemefénye volt, s a ki nem igen akarta, hogy velünk jöjjön! Sok könyörgésébe került, míg beleegyezett.

Egy szóval keserű órákat éltem át a Kapkak-völgyében, remélem, nem sok részem lesz még effélében. Keresés közben megtaláltuk Kosztka lovának nyomát, a mely lesőhelyem mellett a gerinczre vezetett, a hol azonban a köves talajon elvesztettük; csak annyit lehetett még konstatálni, hogy a lovas átment a gerinczen s a következő völgy felé indult le.

Hogy eltévedt-e vagy szerencsétlenül járt-e, már most nem tudtuk megmondani. Messze tőlünk a Kapkak völgyében egy aul jurtjait láttuk fehérleni s azonkívül a völgy olyan szélesen és nyíltan állt előttünk, hogy a fiú, ha csak valahol összezúzva nem fekszik, mindenesetre megtalálta az utat lefelé. Abban az aulban tudtak volna legelőbb felvilágosítással szolgálni, mert azt út közvetetlenül mellette visz el.

Ha azonban Kosztka nem ment el ott az aul mellett, akkor nem maradt más hátra, minthogy az egész tanya minden férfiát lóra ültessük, hogy segítsen nekünk keresni. Elrendeltem tehát, hogy azonnal siessünk az aulhoz, de nem voltam annyira kirgiz, hogy embereim ízlése szerint foganatosítsam ezt a rendeletet. Attei kiséretében lassan és óvatosan lovagoltam le, míg Üzpök és Temir teljes vágtatásban rohantak alá a nyaktörő meredélyen, nem törődve azzal, hogy minden ugrással ló és lovas nyakát szegheti. Csakhamar mindketten eltüntek szemeink elől s a mikor a völgyfenékre értünk, nyomukat sem lehetett látni. Most mi is vágtatásra nógattuk lovainkat, s a hogy csak bírtunk, siettünk a völgy fenekét ellepő csi pusztán az aul felé, a mi talán négy versztnyire lehetett tőlünk.

Attei egyszerre megkapja lovát s szótlanul mutat keresztül a síkon a hegyoldal felé, a hol két lovas is kényelmes trapban ügetett az aul felé. Kirántom messzelátómat, de a nagy távolság miatt nem látok mást, minthogy a két lovas kirgiz módon van öltözve; de Attei sas-szeme nem csal, hanem kitörő örömmel kiáltja „*kecskene balla*“; azzal megostorozzuk lovainkat, szikrázik a patkó, s eszeveszetten vágtatnak jó kis lovaink a pusztán végig.

Közvetetlenül az aul előtt találkoztunk velük; csakugyan Kosztka volt az egyik, a ki megfoghatatlan módon eltévedt s csak egy véletlenül szembe jövő kazak vezette ismét helyes útra. Jöttek azonnal Temir és Üzpök is, a kik éppen az aul embereit trombitálták össze, de mint praktikus kirgizekhez illik, a viszontlátás örömei közt sem feledkeztek meg arról, hogy jókora tömlő airant és néhány csészét hozzanak magukkal. Most kezdődött aztán

a kérdezősködés, mesélés, a melynek minden szavából a legőszintébb öröm rí ki; az öreg ATTEI arczán még könny is gördül alá a fakó redők között!

Első pillanatban ugyan jól le akartam hordani a ficzkót, de mikor épen és egészségesen láttam itt magunk között, úgy örültem a kölyöknek, hogy megfeledkeztem a dorgatóriumról!

Hogy hogyan tévedt el KOSZTKA, az egyszer s mindenkorra titok marad, mert némi kis erdőben való jártassággal ez nem eshetik meg rajta. Úgy látszik, hogy a szabad természetben járatlan fiú, a mikor hajtó-társaitól elmaradt, teljesen elvesztette a fejét, keresztül-kasul lovagolt a lejtőkön, s végre is az egymáshoz rendkívül hasonló gerinczek között teljesen elvesztette a tájékozódást s talán sohasem talált volna ki, hacsak nem találkozik véletlenül azzal a kazakkal.

Persze jól megjegyeztük ezt az esetet s KOSZTKÁ-t többé sohasem eresztettük el egyedül, legfeljebb teljesen áttekinthető térszinen. Ő maga nem szivesen beszélt erről az eltévelyedéséről, de azért esténkint a tábortűz mellett néha bizony hallania kellett ingerkedő megjegyzéseket.

Kihörpentve a hozott airant, siettünk, már most persze a karaván-úton, Naryn-kol felé, mert a keresésben három órát veszítve, le kellett tennünk a további vadászatról.

A kis kaland szerencsés kimenetele engedékenységre hangolt s ismét magamhoz szólítottam foglyunkat, ÜZPÖK-öt, a ki olyan derekasan indította meg a vadászatot, aztán olyan odaadólag kereste KOSZTKÁ-t s végül a tömény-telen jó alkalmat nem használta fel szökésre.

Minden valószinűség szerint, a rongyos, piszkos kazak nemcsak, hogy igazán szegény ördög, hanem alapjában véve testestől, lelkestől ártatlan, jóindulatú teremtés, mert a Balla-epizódban ép olyan buzgón vett részt, mint mi magunk, pedig tulajdonképen semmi köze sem volt hozzá.

Magamhoz intettem s megdicsérve magaviseletéért, kijelentettem neki, hogy a tegnap esteli dolgokat *teljesen elfelejtem*. Nem fogok jelentést tenni, nem ismerem ÜZPÖK-öt, sem a puskájáról nem tudok semmit, sem pedig a sztarsináról; most aztán igyekezzék tovább állni, mert minden egyéb a saját dolga.

Túláradó örömében ÜZPÖK először szótlanul állt meg, csak bogárfekete szemei villogtak; nagy meglepetésemre azonban ATTEI és TEMIR ugrattak hozzám s megragadva mindkét kezemet, örvendező arczczal fejezték ki köszönetüket: „*köbden köb rachmat!*“ (többnél több köszönet), mintha velük tettem volna valami jót.

Sajnálták szegény fiút, s aztán meg minden faji különbség sem képes az együttérzést az idegennel szemben megrontani s így határozatom egészen boldoggá tette őket. Csak még a felírt sztarsina aggasztott egy kicsit, hogy vajjon ő nem fogja-e a szerencsétlen lesipuskást feladni, csakhogy maga szabaduljon a hinárból?

Embereim azonban nevetve nyugtattak meg: „kazak sohasem árulja el a kazakot, kirgiz sem a kirgizt; ne aggódj, uram, ha *Te* nem szólsz semmit, akkor senki sem fog tudni Üzpök puskájáról!"

Így nagyon jó volt; feljelenteni nem akartam a szegény fiút, s ilyen körülmények között nem volt nehéz az egész dolgot egyszerűen elfelejteni.

Még egyszer megmondtam tehát nekik, hogy nem fogom őt feljelenteni, de aztán egyebet nem tehetek, mint hogy „semmit sem láttam, semmit sem hallottam" s intézzék dolgaikat e szerint.

Újabb köszönetek meggyőztek róla, hogy szavaimat tökéletesen megértették, Temir azonban mindjárt praktikus oldaláról fogta fel a dolgot, mert felszólította Üzpök-öt, hogy hálája jeléül a következő napokban legyen vezetőnk s ha lehet, hozzon még auljából is hajtókat. Az idea jó volt, s azért én is felszólítottam a kazakot, de még hozzátettem, hogy az emberekért és lovakért megfelelő napszámot fogok fizetni, a mit persze Üzpök örömben úszva fogadott el. A nap reá nézve azzal a kilátással kezdődött, hogy börtön várja s puskájától meg elbúcsúzhatik, s íme, most meg nemcsak teljesen megszabadul, hanem még kis szolgálatot is végezhet a *türe* környezetében — azt hiszem, hogy a hetedik mennyországban képzelte magát. Túláradó hálálkodással búcsúzott el a boldog fiú s gyorsan vágtatott a Tekkesz-völgy felé, hogy az aulbelieket megfelelő módon értesíthesse a történtekről. Megígérte, hogy másnap Naryn-kolban pontosan jelentkezni fog előttünk.

Mi, többiek, jobbfelé kanyarodva elhagytuk a Kapkak völgyét s kopár, unalmas hegyháton át, a vele párvonalosan futó *Kara-kol* vagy *Bajan-kol*-völgybe jutottunk, a mely a Tekkesz-medenczébe nyílik. A *Bajan-kol* vagy *Bijan-gol* (tiszta víz) név mongol eredetű s épp úgy, mint a számos régi arik-rendszer, a mely a meredek, most teljesen ugaron heverő parti dombokat ellepi, arra vall, hogy ezt a vidéket hajdan mongol népek lakták.

153. kép. Kosztka.

Első pillanatra a Tekkesz-medencze rendkivül emlékeztet a Tien-san többi medenczéire, a melyeket eddig láttam, különösen pedig az Ili-medenczére *Csarym* mellett, a melyhez különösen rengeteg kiterjedésével és azzal hasonlít, hogy mindkettőt úgy északon, mint délen bástyaszerűen emelkedő, hófedte bérczek végtelen hosszúnak látszó, nyugat-keleti irányú vonulatai kerítik. Ott az Altyn-imel és a Temirlik-tau, emitt a Temirlik-tau és a rejtélyes Muzart-láncz ismeretlen folytatásaival, a *Chalyk-tau*-val és a *Narrat*-hegységgel. Tájképi szépség és klima tekintetében kétségtelenül a Tekkesz-medencze Naryn-kol vidékén az egész hegység legszebb, legjobb fekvésű völgye. Körülbelül 1500 vagy 2000 méter magasságban, kelet-nyugati irányban nyúlik el, s klimája a turkesztáni viszo-

nyokhoz mérten a lehető legkedvezőbb, a mit nemcsak az aránylag üde fű és rétnövényzet tanusít, hanem különösen az a dús, összefüggő erdőség, a mely a déli határláncz oldalait egészen a völgy fenekéig ellepi. Nincsenek itt azok a rendes kopár előhalmok, mint egyebütt. A Kapkak és a Naryn-kol hegyek szélesen elterülő mészkővégződései nincsenek vízmosásokkal szaggatva, hanem sűrű, összefüggő erdőség borítja őket, hogy még az európai növényzethez szokott szem is teljesen felüdülhet a látásán.

Természetes, hogy ez a kedvezően eloszlott növényzet legfőképpen járul hozzá a tájkép szépségéhez, a mit azonban nagy mértékben növel a viszonylagos magasságok nagysága, a mely miatt a hegyek impozáns képet nyujtanak.

A hóhatár itt becslés szerint 4500—4900 méter magasságban van, de a csúcsok még ezen felül legalább 1500—2000 méter magasságra nyúlnak ki a végtelen világür felé. A hegység pedig olyan meredeken emelkedik ki, hogy a hegy lábától még 3—4 versztnyi távolból is a sikságnak minden részéről megláthatjuk az erdők fölé nyúló sziklavilágot, alpi legelőket, sőt még ezek felett a firnmezőket és a hóval fedett magas csúcsokat is. 30—35 kilométer távolságról ez az egy pillantással áttekinthető 4500—5000 méternyi magasság-különbség hasonlíthatatlanul nagyszerű.

A Tekkesz-völgybe lefutó néhány hegyi patak völgye, a melyet meglátogathattam (Bajan-kol, Száry-bulak, Naryn-kol), pompás kilátást tár fel a havasok belseje felé. Különösen pedig a Bajan-gol völgyében van egy hely a Kapkak völgyéből Naryn-kol felé vezető úton, a mely meglepő szépségű.[1] Erdős, feljebb sziklás hegyek között lankásan emelkedik ez a széles, kedves alpi völgy, hogy aztán kulisszaszerűen előrenyuló, amfiteatrum módjára emelkedő ránczok között tünjék el. Ezek felett azután tengernyi firnmező, a melyből befejezésül s az egésznek koronája gyanánt a Khan-tengri piramisa emelkedik ki, valósággal — hogy ne mondjam — *lehetetlennek* látszó látószög alatt.

Méltán sorakoznak ehhez az óriáshoz a mélyen bevagdalt Muzart-láncz szörnyen szaggatott ormai, a melyek mindenünnen láthatók lévén, Naryn-kol vidékének valóságos ismertető jelei lehetnek. Ezen a vidéken ugyanis a Khan-tengrit csak az előbb említett helyről, meg a Naryn-kol-hegyek erdős gerinczéről lehet látni, míg másfelől előtte tornyosuló hegyek takarják, a melyek mögül csak a tulajdonképpeni Tekkesz-völgyben búvik ismét elő, de persze már meglehetős nagy távolságban.

Az előbbiekben állandóan *Tekkesz-medenczéről* beszéltem s most határozottan hangsúlyoznom kell, hogy csakis ezt érintettem, míg a Tekkesz-

[1] *W. Church* (With karavane and rifle in the Tekkes-valley, London, 1901.) a Muzart és Chalik-láncznak keresztvölgyeit *Kasmir* híres völgyével hasonlítja össze, sőt még ennél is szebbnek tartja.

völgyben nem jártam, s a Bajan-kol és Naryn-kol völgyekből nem jöttem ki. Egészen sajátságos körülmények vannak itt, a melyekről röviden meg kell emlékeznem.

A Tekkesz-völgy déli határláncza hirtelen és minden átmenet nélkül emelkedik ki abból az abszolut síkságból, a mely 30—40 verszt szélességben s körülbelül kétszer ilyen hosszúságban a Naryn-kol medenczéjének fenekét teszi. A havasokról dél-északi irányban lejövő folyók, a mint a hegyek közül, mint valami kapun át, a síkságra lépnek, azonnal majdnem derékszög alatt keletre fordulnak s csak hosszabb futás után kanyarodnak ismét észak-kelet felé.

Ezt az eltérést sajátságos, lánczszerűen elhelyezett szirtek okozzák, a melyek a hegy tulajdonképpeni lábától 4—6 versztnyi távolságban 20—50 méter magas gerincz alakjában futnak a síkon, párvonalosan a hegy lábával. Mint valami kis lánczhegység, úgy ez a keskeny kis sziklagerincz is két egyenlőtlen részre osztja a széles Tekkesz-medenczét, a melyek mindegyikében a folyók egymással párvonalosan folynak kelet felé. A legsajátságosabb a dologban azonban az, hogy a hegyi patakok legnagyobb része hajdan ezt a keskeny bástyát keresztül törte s azon át nyugodtan folytatta útját észak felé. Csak később, minden valószinűség szerint az által, hogy a teknőszerű völgyet kitöltő konglomerátba mélyebbre vájták ágyukat, kényszerültek kelet felé fordulni.

Ugyanis *mindegyik* hegyi patak völgyével szemben a 40—50 méter széles, meredek sziklafalon át, ajtószerű, vízmosta nyílás látszik, a melyen át a patak csakugyan zavartalanul folytathatta útját észak felé. Sőt még a szükséges esés is megvan, mert az ott lakó csala-kazakok egyik-másik patakból arikot vezettek a sziklakapun keresztül az azon túl fekvő száraz, kietlen terület öntözésére. Az *Ukuruk* folyócska, a mely még a térképekre is rákerült, éppen ilyen ariknak köszönheti létét, a mely a Bajan-kolnak még ma is tisztán látható régi medrében halad. Ezek a bővizű, sebesfolyású patakok szívesebben fordulnak keletre, a helyett, hogy a természet által, de sőt mesterségesen is elősegített északi futásukat megtartanák.

A Tien-sannak ez a, mindenesetre legkisebb „láncz"-hegysége *Kizil ucs* nevet visel s igazán érdekes jelenség. Nagyon sajnálom, hogy nem volt időm alaposan átkutatni, mert megérdemelte volna ez a körülbelül 20 verszt hosszú, merőlegesen felemelkedő, nem nagyon szaggatott képződmény, a mely teljesen kopáran, alig 20 vagy 50 méter magassággal fut végig a teljesen sík alföldön. Minden patakkal szemben valóságos áttörés tárja fel a sziklaszalag szerkezetét mintegy 50 m. magasságban.

Ezeket a részleteket persze nem a Tekkesz-medenczében való első lovaglásom alkalmával ismertem meg, hanem ezek a Naryn-kolban és környékén való hosszabb tartózkodásom eredményei. De már ezen az első úton is feltünt a vidék néhány sajátsága, különösen pedig annak tájképi pompája.

A Kapkak völgyéből való átkelés után a síkság szélén még mintegy 20 versztnyire voltunk Naryn-koltól s így ugyancsak meg kellett hajtanunk lovainkat, hogy a vadászat és Kosztka keresése miatt elfecsérelt időt behozva, még a sötétség beállta előtt elérjük a falucskát. Szitnyikov-nak megmondtam, hogy a „Zemszki-kvartir"-ban álljon meg a karaván nal s csakugyan meg is találtuk itt alkonyatkor.

154. kép.
Kalmükk katona Naryn-kolban.

Későn volt már, hogy látogatást tegyek a kerületi intézőnél, annál is inkább, mert megtudtam, hogy Lichanov helyetteséül új hivatalnok jött ide, mert Lichanov, mint tartalékos kozák-tiszt, a mozgósítás miatt Dzsarkentbe, a khinai határra vonult be, a mit több tekintetben sajnálnom kellett.

Miután így a teljes sötétség beállta előtt maradt még némi időm, lehetőleg kényelmesen rendeztem be a csínos kis szobát, a melyet a kozákházban kaptam, s mindent előkészítettem, hogy *nagy toilette-et* csináljak.

Augusztus 9-én jöttem el Przevalszkból, szeptember 14-én értem Naryn-kolba; az egész idő alatt egészen sommásan intéztetett el, csak ha nagyon bőven volt időm s egész ruhástól aludtam s az öltözködés leggyakrabban nap a jurtban maradtam, akkor csináltattam nagy tüzet, hogy az így keletkezett tűrhető melegben tisztálkodhassam és ruhát válthassak. Az ember igazán rendkívül kevéssel beéri ilyen nehéz hegyi túrákon, különösen, ha este és reggel a hőmérséklet nem emelkedik az olvadáspont fölé.

Naryn-kolban azonban kellemes meleg volt s a nyáriasan enyhe esti levegőben a fényesen kivilágított szobácska fa-falai sokkal kellemesebbek voltak, mint jurtom rongyos nemez-takarói, a melyeken át majd itt, majd amott kacsintgatott be egy-egy kíváncsi csillagocska. Szóval minden megvolt hozzá, hogy valóságos epikureusi gyönyörrel merüljek a mosdás és tisztálkodás kéjébe, a mi után pompásan megvacsoráltam s végre egyszer igazi éjjeli pongyolában nyujtózkodhattam végig hófehér ágyamon.

Nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy az nap megérdemeltem egy kis anyagi jóllétet. A kazak-támadás, a baklövés, meg Kosztka keresésének izgalmai talán jobban kimerítettek, mint az a 15 óra hosszat való folytonos tevékenység, a mi közben csak két csésze airan volt egyedüli táplálékom ott a kazak-aulban. Reggel 8 óra lehetett, a mikor végre embereim felkeltettek s az elmaradhatatlan szamováron kívül még két toprongyos alakot állítottak elém, bemutatva őket, mint kalmükköket s „a khinai császár ő felsége katonáit".

A szyrteken való tanyázgatásaink idején sokat meséltek embereim a Muzart-csoportból nyíló *Szaikal-völgyről* vagy annak valamelyik mellékvölgyéről, a hol szarvas, őz, medve s mindenekelőtt sok, különösen erős tekke tanyázik. Bár kevés időm volt, erre a kecsegtetésre nagyon nagy kedvem kerekedett ehhez a kiránduláshoz, az amugy sem valami jól ismert Muzartlánczba, s el is határoztam, hogy ezt a kirándulást megteszem, hacsak a politikai állapotok meg nem hiúsítják terveimet. Mindenekelőit a *khinai* határőrök ellenállásától féltem, mert nem volt útlevelem s a nélkül az ember mindenféle kellemetlenségnek van kitéve. Annál jobban megörültem a két khinainak — az egyik káplár, a másik közkatona. Egészen jól beszéltek törökül s vad külsejükkel ellentétben, egészen szimpatikus és udvarias kópéknak látszottak.

Sötétbarna, vastag, chalatszerű kabát volt rajtuk, derekukon övvel átkötve, s a kabát alul nadrágjuk látszott ki, meg idétlen mongol csizmájuk. Fejüket fekete, hegyes nemezsüveg fedte, feltűrt, kerek karimával. A káplár süvegét gyapjú-paszomántból font veres gomb, a khinaiak jelvénye díszítette. Legcsinosabb volt rajtuk a hátukra lógó hosszú hajfonatjuk, körüle a szanaszét meredező hajjal. Merev, szénfekete, sörényszerű hajuk a lószőrre emlékeztet, csakhogy teljesen fénytelen. Sárga, ránczos, nem éppen csinos arcz, a mongolokat jellemző bamba, gondterhes kifejezéssel, egészítette ki ezeknek a derék *kalmak*-oknak a külsejét. Bogárfekete, éppen nem ostoba kifejezésű, ferde metszésű szemük látható érdeklődéssel nézegetett szét a szobában. A mint később megtudtam, a ficzkók eddig még sohasem voltak orosz ház belsejében, s mint igazi „vadak", természetesen mindenről megfeledkezve, csak a sohasem látott „pompát" csodálták meg. Különösen felkeltették figyelmüket az orosz házakból sohasem hiányzó uralkodó-családi képek, s ezek között különösen II. Miklós czár lovas képe felett temérdek szót váltottak énekszerű, meglehetősen melodikusan hangzó nyelvükön. A mikor tudtukra adtuk, hogy a kép az *Ak-pad'sach* képe, buddhista voltuknak akképen adták jelét, hogy a kép előtt mély hajlongások közt tisztelegtek.

Kielégíttetvén a két derék harczos kiváncsisága, a kik a Naryn-kollal szemben fekvő khinai határőrséghez tartoztak, a mi kis magánügyünkről kezdtünk velük beszélni, s ez arra a nem is várt örvendetes eredményre vezetett, hogy a Szaikal-völgybe tervezett vadászkirándulásunknak mi sem áll útjában. Adataik szerint, a határon túl levő terület majdnem teljesen lakatlan, s csak néhány kazak-aul kóborol ott a Tekkesz-völgyben és a Muzart-hegyláncz északi lejtőjén, míg kalmükk-aulok csak messzebb keletre, az *Agiaz*[1] és a *Kok-szu* völgyében találhatók, A két határőrszem közül az egyik mintegy száz férfiúból áll, s a hozzájuk tartozó asszonyokkal, nyájakkal együtt a Tekkesz völgyében tanyázik; a másik pedig negyven emberrel Naryn-kollal szemben, a Muzart-hágóra vezető utat védelmezi. Mindkettő

[1] *Agiaz* = *ak-jaz* vagy *ak-dzsasz* = fehér legelő, mint Száry-dzsasz = sárga legelő.

Juldusz-kalmükkökből áll, a kik itt egészen idilli, nomád gazdasággal egybekötött határőri életet folytatnak. Határszéli forgalom a benszülött népek között itt nincs, s a határőrök mindkét oldalon, mivel a különben rongyos kalmükkök is igen jó hátultöltő-puskákkal voltak felfegyverkezve, a legsommásabb módon akadályozzák meg ezt egyszerűen azzal, hogy „lőnek". E helyett azonban a naryn-koli kozákok egész egyszerűen majd mindennap átjárnak a határon vadászni, s viszont a khinai császári hadsereg katonái mindennaposak a falucska bazárjában, hogy teát, czukrot, dohányt és pálinkát vásároljanak. Általában úgy látszik, hogy a két hatalmas császárság hivatalos közegei közt a lehető legbarátságosabb és paradicsomilag egyszerű szomszédi viszony teszi kellemessé a tartózkodást ezen a világtól elzárt határvidéken.

155. kép. Kalmükk altiszt.

A két kalmükk minden várakozásomat felülmulta azzal a kérésével, hogy szabad legyen nekik a Tekkesz mellett táborozó tisztjeiket vadászkirándulásom felől értesíteni, mert ők bizonyára szabadságot fognak néhány katonának adni, hogy bennünket a Szaikal-völgybe, mint vezetők és mint hajtók elkisérjenek. Annál inkább örültem ennek az indítványnak, mert ezzel kilátásom nyílt arra, hogy a már különben is érdekes kirándulást ennek a kitünő vadász hírében álló népnek a kiséretében tehetem meg, s egyszersmind ezt az eddig még előttem ismeretlen néptörzset közelebbről megismerhetem. Sajnos azonban, máskép történt, mert áthághatatlan akadályok merültek fel olyan oldalról, a honnan éppen nem vártam volna. Délre ismét visszarendeltem a kalmükköket, hogy velük további határozatomat tudassam, magam pedig reggeli után azonnal a naryn-koli hatóság fejéhez siettem, hogy szokás szerint a hivatalos látogatást megtegyem, s ezzel kötelességemnek eleget tegyek, mint idegen, annak a kormánynak a képviselőjével szemben, a melynek messzemenő jóindulatát az egész utazás alatt mindenütt élveztem. Sajnos azonban, az itteni hatóság két fejénél olyan, éppen nem szíves fogadtatásra találtam, a mely képes lett volna azt a kedvező képet megzavarni, a melyet eddig az orosz hivatalnokokról az eddigi érintkezés alapján alkottam, hacsak be nem láttam volna, hogy kivételek erősítik meg a szabályt és egyes személyek gyengeségét nem szabad az egész kormányzás rovására írni.

A *jesszaúl* (kapitány), a naryn-koli kozák-szotnya kapitánya, különben is korlátolt, kissé medveszerű, igazi altiszt volt, de tisztességes, becsületes tökfilkó, a kitől elvégre egész jó hangulatban váltam el, bár a khinai zűrzavarra való tekintettel, a határ átlépését egyáltalán nem akarta megengedni. Egész másképen állt azonban a dolog az ucsasztkovyival, a ki, sajnos, hajdani kedves karkarai háziurunk, LICHANOV helyét foglalta el. Nem akarom kedves olvasóimat mind azzal a sok kellemetlenséggel untatni, a mivel ez az úr kedveskedett nekem Naryn-kolban való tartózkodásom rövid ideje alatt, hanem csak azt említem fel, hogy a dolog annyira kiélesedett, hogy az ucsasztkovyinak még arra is hajlandósága mutatkozott, hogy engem elfogasson, a mire persze, minden elvem és szokásom ellenére, kénytelen voltam goromba lenni és így a tisztelt urat nyakamról lerázni.

Természetes, hogy ezek a kellemetlenségek minden tervemet összezavarták. Küldhettem volna ugyan egy dzsigitet Dzsarkentbe, hogy onnan esetleg telegramm útján is biztosíthassam győzelmemet az egész vonalon ő excellenciája, JONOFF tábornok által, de ez feltétlenül temérdek időmbe került volna, és épen ez hiányzott legjobban. Különben a dolog nagyon elvette a kedvemet; a szyrtek közt való pompás pihenés után, az ú. n. czivilizáczióval való ez az első érintkezésem olyan kellemetlen volt, hogy ismét vágyódtam ki a szabad, csendes természetbe, annál inkább, mert az itteni kazak lakosság, ez az elismert gyülevész, úgy nekem, mint embereimnek ép oly ellenszenves volt, mint a közigazgatás urai, s nem győztünk eléggé csodálkozni a felett az óriási morális különbség felett, a mi ezek, meg a przsevalszki kerület kazakjai közt mutatkozik. Az ucsasztkovyi kellemetlen, jobban mondva ellenséges magaviselete persze visszatükrözött a benszülöttek magaviseletén is, s már ebből a szempontból is erősen el kell ítélnem eljárását. Az ázsiaiak, mint afféle rakonczátlan gyermekek fékentartásához nem valami túlságosan szigorú, de feltétlenül következetes eljárás szükséges, hogy teljesen elismerjék azt az összhangzó, egységes hatalmat, a mely a különböző hatóságok *harmonikus* együttműködésében nyer kifejezést. Az *idegennel* szemben is érvényesülni kell ennek az elvnek, s nem szabad csupa féltékenykedésből a szomszéd hatóság intézkedéseire egyszerűen fittyet hányni.[1] A milyen ravaszok a benszülöttek, rögtön észreveszik ezt az egyenetlenkedést, s hasznot húznak belőle, a minek végső hatása elvégre mégis csak a kormány fejére hull vissza; mert ha a *türe* iránt tartozó mulhatatlan tisztelet elvész, ezzel együtt elvész az egyes hivatalnokok s végre az egész rendszer iránti köteles tisztelet is, a minek sohasem szabad a félvad nomádok között hiányoznia. Éppen az a nagy érdemük az oroszoknak Turkesztánban, hogy majdnem korlátlan

[1] Az ucsasztkovi például nem akarta elismerni BILEK dzsigitemnek Przsevalszkban kiállított fegyverengedélyét, s fegyverét el akarta kobozni, míg végre türelmemet veszítve, kellőképen megmagyaráztam neki véleményemet.

tekintélyre tudtak szert tenni a benszülöttek előtt minden véres, drákói szigorúságú intézkedések nélkül, de a mellett egyszerű, természetes érintkezésben maradtak a benszülöttekkel, s nagyon sajnálatos volna, ha néhány tapintatlan és képtelen hivatalnok buta eljárása ezt a jó viszonyt feldúlná. Szerencsére, ez csak a legkivételesebb esetek közé tartozik, s a naryn-koli hivatalnok eljárását a később megismert egyéb hatósági személyek nem, hogy szépítették volna, hanem a leghatározottabban, a legkeményebben elítélték.

Turkesztánban való egész tartózkodásom ideje alatt a közigazgatás hivatalnokairól a legkedvezőbb benyomásokat szereztem, s így kötelességemnek tartom, hogy még egyszer hangsúlyozzam, miszerint ilyen nagykiterjedésű szervezetben mindig lehetséges néhány hibás kerék, de ezért az egész gépezetet elítélni nem szabad. Naryn-kol minden nagyobb helységtől több napi járóföldre fekvő, elfelejlett határszéli fészek. Megszokta már az ember, hogy itt is azt kívánja, hogy az ide számkivetett hivatalnok „*úri ember*" legyen; ha ennek aztán ellenkezőjét tapasztalja, az igen *kellemetlen meglepetés*, de hogy éppen meglepetés, ez tanusítja, hogy milyen magas niveaun áll a turkesztáni orosz adminisztráczió.

Szeptember 15-én és 16-án Naryn-kolban maradtunk, hogy lázas sietséggel intézzük el azokat a teendőket, a melyek ebbe a nyomorúságos kis kozák falucskába csalogattak. Mindenekelőtt a környék erdeibe tervezett kirándulásainkra néhány lovat kellett bérelnünk, hogy saját lovaink ez idő alatt felüdüljenek. Az ucsasztkovyi által okozott nehézségek ellenére is, sikerült hat kazak lovat bérelnem hét napra. A következő feladat az volt, hogy eddigi zsákmányunk súlyos részét (a bőröket, koponyákat, csontvázakat stb.) bepakoljuk, mert ezeket, tevéink rakományának könnyítése végett, Naryn-kolból Przsevalszkba küldtem kocsin, az egyik szárt kereskedő útján. Végül még a karaván felszerelésének kiegészítéséről is gondoskodni kellett, a mi nem ment könnyen, mert ennek a rongyos fészeknek úgyszólván minden kereskedője a karkarai vásáron tartózkodott. Szitnyikov azonban bámulatos szimattal tudta kipuhatolni a szállítókat, s így ezt a feladatot is közmegelégedésre oldottuk meg. Frissen sült kenyér, jókora készlet hagyma és burgonya töltötte meg ládáinkat, sőt még néhány doboz kitünő franczia szardinát is fedeztünk fel a *kabak*-ban (korcsmában), s ez persze magánéléstáram örvendetes gyarapítására szolgált.

A mikor Ecskeli-tasban beteg voltam, Oruz-bek-kel hozattam néhány palaczk jó vörösbort, a mi csakugyan kitünő volt felépülésem idején. Bár utazás közben nem szeretem a szeszivást, s általában mindig az az elvem, hogy ilyenkor az élvezetek lehetőleg korlátoztassanak s mindenben a helyi szokásokhoz alkalmazkodjék az ember, most mégis újra szereztem be borkészletet, és pedig olyan radikális módon, hogy a korcsmárosnak *minden palaczkozott* borát megvettem. Ez az egész nagy készlet azonban összesen három palaczk vörösborból állott, a mi nem nagyon erőltette meg.

pénztárczámat. De talán ezt sem tettem volna, ha nem kínálja maga a korcsmáros, a ki elárulta, hogy a község kaputos népe ép úgy, mint a közönséges kozákok, tisztán csak sört meg vodkát iszik — kivéve a jesszaúlt és az ucsasztkovyt — s így az eredetileg beszerzett 10 palaczk vörösbor csak nagyon lassan apadt le három üvegre, de örül, ha ettől is megszabadul, mert teljesen fel fog hagyni ezzel az árúval. Tudtam, hogy a korcsmáros szállítója, a przsevalszki fogyasztó-szövetkezet, helyi fogyasztóira való tekintettel, beszüntette a palaczkozott bor árúsítását, s így a kocsmáros már az idén nem fog bort kapni. Volt bennem annyi maliczia, hogy így aztán megvettem a még meglevő készletet, mert ezzel ki volt zárva, hogy 1900 telén Naryn-kolban valaki még bort igyék, s az ucsasztkovyi meg a jesszaúl ünnepeiket vodka mellett ülhették meg, ha a dzsarkenti sör nem ízlett nekik.

16-án délután elhagytam Naryn-kolt, a melynek leírására nem érdemes a szót vesztegetni, mert néhány egyszerű kozák-izbából álló nyomorult fészek, közepén a piszkos falusi bazárral. A falutól néhány versztnyire délre, az *Ak-bulak* (fehér forrás) nevű gyönyörű erdős völgyben ütöttem tanyát.

Hogy ellenségeimnek a legkevesebb igazsága se legyen, messze maradtam a khinai határtól s általában kerültem mindent, a mi a legkevésbbé illojális magaviselet látszatát is kelti. Így mindenekelőtt visszautasítottam embereimnek a tanácsát, hogy a felső Bajan-kol-völgyből nyíló hágón át lovagoljak le a Szaikal-völgybe, s így játszszam ki a határőrséget. A teljesen lakatlan vidéken ez nem lett volna ugyan nehéz, de vannak határok, a melyeken a tisztességes ember még akkor sem lép keresztül, ha nem is őrzi vörösnadrágos kozák-jesszaúl az angyal lángpallosával. Vendégnek éreztem magamat ebben az országban s a hatóságok háta mögött semmit sem akartam tenni.

Így hát csak arra szorítkoztam, hogy messziről néztem át vágyakozó pillantásokkal Khinába, s hallgattam Attei-t, a ki sokat mesélt az amott látszó, s a távolság kékes homályába elvesző hegyek pompás vadászterületeiről.

Naryn-kolban (oroszul *Achotnjikij*) a hőmérséklet rendkívül kellemes, egészen nyárias volt, ismét könnyű nyári ruháinkat vettük fel s ismét hozzáláttunk a rovar-vadászathoz; különösen szép lepkék repkedtek még az őszi virágok közt s ezekből dús zsákmány jutott. Eredeti volt lepke-vadászatunk módszere, Oruz-bek példájára, lóhátról. Lóhátról üldözni lepkehálóval a pilléket, egészen kellemes sport. Lepkegyűjtőknek melegen ajánlom, mert nem fárasztó s mégis sokkal eredményesebb.

Üzpök igérete szerint csakugyan megjött s két 17—18 éves suhanczot, Baipagiz-t és Kair-bek-et hozta magával hajtónak. Attei ezen a vidéken tanyázott a Kuldzsa-vidék okkupálása idején, tehát szintén jól ismerte a vidéket. Az ő vezetésük alatt aztán öt napot töltöttünk itt a környék erdeiben, öt olyan napot, a melynek kellemes emléke örökre megmarad lelkemben.

156 kép. A Khan-Tengri csoportja a Bajan-kol völgyéből nézve.

Először is a vidék tájképi szépsége ragadta meg lelkemet. Az imént főbb vonásaiban jellemeztem a naryn-kol-vidéki erdős terület arczulatát s nem fogok részletekbe merülni, hogy a tájképek egyes látnivalóit ecseteljem, mert ez, különösen jó képek nélkül, fárasztó. A mennyire élvezi az ember künn a szabadban az őserdők foglalatában drágakő gyanánt csillogó smaragdzöld rétek, az égbe nyúló sziklaormok, a hegyóriások hóba és jégbe temetkezett csúcsainak folyton változó látványát, ép oly unalmas lesz a szóáradat, a melylyel ezt a sok pompás látnivalót le akarná írni, ha nem volna a dolog vége mindig az, hogy az ember tolla megfeneklik a halvány, a szegényes szavak ingoványában, s azt veszi észre, hogy a valóság nagyszerűségét még csak meg sem tudta közelíteni.

Legjobban gyönyörködtetett a *Khan-tengri*, a mely majd itt, majd amott, majd valami résen át, vagy erdős halmok mögött, máskor valami havasi völgy felett bukkant elő s az előtér és középtér változatos tájképét mindig pompás kupolájával valóban felségesen koronázta meg. Ezen a vidéken készített töménytelen fényképem mind tönkrement, de legalább ezt az egy kis mellékelt vázlatot bemutathatom Chludov szívességéből, a mely, ha nem is a fénykép hűségével, de mégis elég jól fejezi ki a csodálatos hegy észak-nyugati látványának általános hatását.

Nagyon nagy érdeklődéssel tanulmányoztam az erdőségeket is. A Terszkei-tau, a Szan-tas, vagy Vjernyi vidékének silány ligeteit, általában a Tien-san eddig látott erdeit hasonlítani sem lehet ezekhez.

A kedvező térszin miatt már az erdők kiterjedése is hatalmas, mert becsléseim szerint, az *összefüggő* erdőségek között nem ritkaság az 1000 vagy 1500 hektár területű sem. De azonkívül az erdők zárlata, a fák kifejlődése tetemesen kedvezőbb, mint akárhol odább, nyugatra. A Tien-san

egyetlen erdő-fája, a *Picea Schrenckiana*, tetemes magassága ellenére is, egész a talpáig ernyő gyanánt előrenyúló ágakkal és lombokkal van takarva, s így a vidék legtöbb erdejében minden egyes fa aránytalanul nagy területet árnyékoz be. E miatt aztán az erdők meglehetős nyíltak, mert az alsó ágak árnyékában nem képes fiatalabb sarjadék fejlődni. Az egyes fák közötti teret azonban jobb helyeken olyan csalán, magas fű, különösen pedig ribizke- és borbolya-bozót lepi el, hogy ott a magról kelő növény feltétlenül elpusztul. Általában úgy látszik, hogy ezeknek a feltünően kevés gyantájú fáknak igen lassú növésök van, mert még aránylag gyenge és fiatal törzsek is, mint a hogy azt Vjernyiben HOFBAUER társaságában láthattam, már 120, 150 évgyűrűsek voltak; de ezek valóságos gyerekek az ő 50—60 cm. átmérőjükkel azokhoz az óriásokhoz képest, a melyek 4—5 méter kerületűek s ezrével állnak itt az őserdőkben.

Sokat panaszkodnak Turkesztánban az erdők pusztulása miatt s ezt részben a klimának, részben a nomádok erdőpusztításainak tudják be. A klima ugyan jelenleg ellenséges az erdőkre nézve, a mennyiben az erdős régió úgy alsó, mint felső határán határozottan visszafejlődésben van, de ez a befolyás közelről sem olyan nagy, hogy a Tien-san erdő-állományát belátható időkön belül érzékenyen fenyegetné. Arról azonban szó sincs, hogy ma már sarjú-erdő egyáltalában nem is fejlődhetik ki. Minél védettebb a terület, annál több és annál szebb növénysarjadzást és fiatal fákat lehet látni.

Komolyabb az a veszedelem, a mely az erdőket a nomádok részéről fenyegeti. A nomádok a szó szoros értelmében nem igazi erdőpusztítók, mert a fákkal általában kiméletesen bánnak s a nehezen ellenőrizhető erdőrendőri határozmányokat már csak meggyökerezett szokásból is megtartják s nem igen nyúlnak az élőfához, hanem szükségleteiket csakis a száraz, holt anyagból szerzik be. Sokkal nagyobb bajt csinálnak azonban a tábortüzek vagy pásztortüzek nyomán keletkező erdőégésekkel, meg az erdők és rétek legeltetésével, a mi mindig igen káros szokott lenni.

Egész csomó rendelet szabályozza a Tien-san erdőségeinek használatát, s azoknak betartására szigorú büntetésekkel kényszerítik a nomádokat, míg a felügyeletet meglehetősen bonyolult szervezet ellenőrzi. Ezek közül a rendeletek közül legjelentősebb az, hogy friss zöldelő fát kivágni egyáltalában nem szabad, hanem csak olyant, a melynek ágai már elszáradtak, másodszor pedig, hogy az erdőterületek szélein, valami 300 arsin (rőf) távolságra az erdő szélétől a legeltetés és a kaszálás tilos. Az előbbi rendelet ellenőrzése aránylag könnyű, mert a hegyes térszinen csak kevés kivitelre alkalmas út nyílik, s így a völgytorkolatokon elhelyezett őrházak tökéletesen és szigorúan ellenőrizhetik a fa szállítását; ezzel ellentétben a második rendelet ellenőrzése illuzórius, s intézkedései csakis papiron maradnak.

Akármilyen jóakaratúak is ezek a rendeletek, véleményem szerint, a Tien-san erdő gazdaságára nézve nem elegendők, s még az erdők folytonos

pusztulását sem képesek megakadályozni, nem hogy azok fejlődését hatásosan elősegítenék. Az a rendszer, hogy a tűz, szél vagy hó által szárazzá vált fákkal nem törődnek, szabad gazdálkodást hoz létre, a mely a fogyasztó lakosság kényelmére, rendkívül nagy kiterjedésű, rendetlenül elszórt és vad területen gyakorolható. Rendszeres *erdőmüvelésről* a mai körülmények közt Turkesztánban persze szó sem lehet, s az újra-erdősödés csak a természetes magzás útján történik. Könnyen belátható, hogy az itt elmondott körülmények (a fák sűrű árnyas volta, a buja aljanövényzet, a lassú növekedés) miatt az erdők mai állománya nem fejlődhetik, különösen, mert a *Picea Schrenckiana* nem növekedik a nemes-fenyők módjára az erdő árnyékában, s így az erdők lassanként állandóan nyiltabakká válnak, a mi az ártalmas, lombos bozót kifejlődését segíti elő, másrészt pedig rendkívül megkönnyíti az erdők legeltetését.

Vjernyi és Przsevalszk vidékén a sűrű lakosság és fából való építkezés miatt az erdők zárlata ma már becsülésem szerint nem több, mint $^{2}/_{10}$, legfeljebb $^{4}/_{10}$, a talajt embernyi magas gaz fedi, „fiatalos", sőt még egyes csemeték sincsenek sehol, úgy, hogy az erdő a pusztulás képét nyujtja.

Naryn-kol körül a lakosság gyérebb, a fafogyasztás kevesebb, s az erdők nagyobb terjedelmüek. Itt sok olyan állományt láttam, a melynek zárlatát $^{6}/_{10}$-re, $^{8}/_{10}$-re, sőt teljesre is kellett becsülnöm; az erdőtalaj tiszta, humusszszal és hullott falevélrétegekkel van fedve, a széleken és az esetleges tisztásokon pedig gyönyörű magavetés díszlik.

Nagyon egyszerű ezekből általános törvényt levezetni. A ritkás erdő dús aljanövényzetével legeltetésre csábítja a nomádokat, s így a lassú növekedésű kevés magavetés feltétlenül elpusztul. A falusi lakosság kényelmes ritkító-gazdasága miatt a legeltetést lehetetlen ellenőrizni, mert az a csekély számú erdész, a ki az óriási, 100 kilométeres védőterületeket kénytelen szemmel tartani, képtelen az ellenőrzésre. Az erdőszélek védelme, ha különben sem egészen illuzórius, már csak azért is teljesen czéltalan, mert ezek az erdőszélek ma még a *klima által megszabott határokkal* esnek össze s Turkesztán éghajlata alatt a világ semmiféle erdésze sem volna képes az erdőt csak egy araszszal tovább fejleszteni a napsütötte nyugati és déli lejtőkön.

Sokkal jobb volna egyes erdőrészleteket teljesen átengedni a használatnak s azokat keskeny csíkokban teljesen levágatni, de ezzel szemben a többit aztán szigorúan őrizet alá venni. A városi és falusi nép azzal sem volna megterhelve, hogy sokkal messzebbről és sokkal kényelmetlenebb körülmények között kellene szállítania a fát, mert ez a körülmény ma még Turkesztán áldott viszonyai között, a hol mindenkinek bőségesen van mindenre ideje, nem játszik nagy szerepet; a verseny is ki van zárva, mert minden erdő állami tulajdon s így monopoliumot gyakorolhatnak; ezzel az ellenőrzés is nem csak egyszerűbb lenne, hanem csakugyan olyan helyzetben is volna,

hogy feladatát az aránylag kis részleten teljesíthetné s azt megvédelmezhetné, főleg azzal, hogy a kezelés alatt levő részletet hosszú évekre kivonná a legeltetés alól.

A mindinkább növekedő település, az orosz falusi nép, a bevándorló tarandzsik és dungánok beköltözködése, meg a csala-kirgizek és kazakok folyton növekedő telepedése mind több és több legelőt von el a nomádoktól. A szyrteken azelőtt csak a vadjuhok tanyáztak, de a pásztorok mindinkább arra kényszerültek, hogy maguk is felhasználják. E mellett nő a nomádok száma is, és így valóságos életkérdéssé vált rájuk nézve a legelőhiány. Ez a dolog nagy veszély az erdőkre nézve, mert az erdőben való legeltetés évről-évre nő. A jól zárt, tiszta-aljú erdőket azonban könnyen érthetően kerüli a nomád, s ilyen önmagát védelmező erdők előállítása volna az erdészetnek legfontosabb és egyedül czélravezető teendője.

Hogy a tarvágásnak milyen jó eredményei volnának, azt különböző leégett, vagy szélvihartól ledöntött erdőrészleteken láttam. A Tien-san-ban igen gyakran lehet egész erdőrészleteket teljesen elhalva találni. Kezdetben az ember nem érti ezt a katasztrófát, s csak később látja, hogy ezek égett helyek. A Picea Schrenckiana, mint már említettem, nagyon kevés gyantát tartalmaz, s így nagyon rossz tüzelőanyag. A tűz tehát főképen az illó olajokkal telt tűleveleket, a finomabb gallyakat, meg a fa hatalmasan hasadozott kérgét emészti meg, míg a törzsek maguk a legrosszabb esetben gyengén megszenesednek, de különben látszólag érintetlenül maradnak; aztán lassan elvesznek, elhalványodnak s végül csak a látszólag minden ok nélkül elpusztult erdő fehér törzseinek kisérteties és szomorú látványa marad meg. A klima és a talajminőség miatt amúgy is szétválasztott erdőrészletek között aztán izoláltan marad az így tönkretett részlet, hogy annál érthetetlenebb rejtély gyanánt tünjék fel. Mint mondám, mindig az erdőégés okozta ezeket a pusztításokat, mert a kártékony rovarok nem maradnának ilyen élesen megjelölt határok között.

Már most azokon a területeken, a melyeket a nomádok megkiméltek, kiadós fiatalos fejlődik, a mely, ha a pusztult csík keskenyebb, úgy teljesen elfedi az írtás helyét, míg ha nagyobb a folt, akkor a szélektől látszik befelé nyomulni.

Hasonló az eset a viharpusztította helyeken is, a melyek szintén nem tartoznak a ritkaságok közé, de itt a körülmények természetesen sokkal kedvezőtlenebbek, mint amott. Az Ak-bulak balpartján láttam különösen érdekes viharpusztítást. Ott majdnem pontosan észak-déli irányban töménytelen, egymáshoz csalódásig hasonló dombhát húzódik le a hegységről, a melyek pontosan, a 99. ábrán látható rajz szerint, keleti oldalukon erdővel, nyugati lejtőjükön pedig réti növényzettel vannak fedve. Ezen a térszinen száguldott végig valami igazi tornádó, s 500—600 méter széles útat vágott körülbelül 10—12 ilyen dombláncon keresztül. Jobbra, balra az erdő érin-

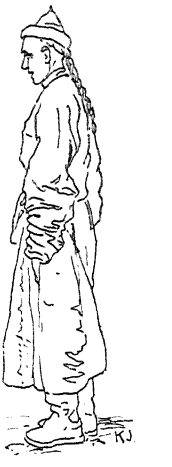

157. kép. Kalmükk határőr.

tetlen s a legszebb zárulással és fejlődéssel fedi a lejtőket, a szél nyomán azonban olyan a kép, mintha gondos kezek hosszú csikot vágtak volna ki, teljesen éles határral, egyenes irányban. A tornádó forgó, örvénylő mozgása miatt a fatörzsek keresztül-kasul hentereg-nek egymáson, s felálló ágaikkal embernek és lónak egyaránt, áthághatatlanul útját állják.

Itt is, a lehető legkedvezőtlenebb körülmények között látni lehet, hogy az egymásra dőlt törzsek összevisszaságában új, erőteljes fiatalos növekszik.

Hogy a Tien-sanban az erdők magról olyan kevéssé szaporodnak, annak egyik fontos oka az is, hogy a Picea Schrenckiana aránylag nagyon kevés tobozt hoz, s ezeknek a felfelé irányuló, gyéren elhelyezett tobozoknak termései is csak igen kis perczentben jutnak rendeltetésük helyére, s ebben a főbűnösök, sajnos, éppen kedveltjeim, a madarak. A *keresztcsőrűek*, a *Carpodacus*-félék, sőt még a nehézkes ázsiai meggyvágó *(Coccothraustes s peculigerus)* is szívesen torkoskodnak a fenyő tobozából, de a legnagyobb pusztítást a havasi szajkó *(Nucifraga caryocathactes)* okozza, a mely rendkívül gyakori költőmadár a Tien-sanban. Tuczatonként kergetőzik a *Csar- karga* (foltos varjú), mint a hogy a kirgizek nevezik, mindenütt az erdőkben, s valóban arczátlanul pusztítja a fenyőket, mert a tobozokat letöri, valami védett helyre hurczolja, s ott szétszedve, a magokat nagy delicziával falja fel.

Miután ezt a működését majdnem kizárólag a sűrű ágak árnyékában a földön végzi, azért még azok a magok is elvesznek az erdőfejlődésre nézve, a melyeket a madár nem eszik meg, hanem a tobozok felnyitásakor belőlük kiszór. Rendkívül nagy gyakoriságánál fogva a fenyőrigót a tien-sani erdők komoly ellenségének tartom, s pusztítása valóban kívánatos volna.

A Tien-san erdőállománya nemcsak jogos büszkesége a turkesztáni erdőgondnokságnak, hanem a fában szegény Ázsia szivében oly érték is, a minek fentartása és hasznosítása az orosz közigazgatásnak nagyon is érdeke. Ez a körülmény mentsen ki kedves olvasóm előtt, hogy az ezt illető kérdésekkel talán behatóbban is foglalkoztam, mint a hogy azt a könyv kerete megengedné, de rendkívül örvendenék, ha az itt kifejtett nézeteim az érdekelt körök figyelmét magukra vonnák, s ezzel némileg hozzájárulhatnék Turkesztán egyik rendkívül becses és virágzó jövő elé tekintő gazdasági ágának felvirágoztatásához.

* * *

Öt napig kalandoztunk Naryn-kol vidékének gyönyörű erdeiben. 16-án és 17-én az Ak-bulak-völgyben, 18-án és 19-én a Bajan-kol-völgyben tanyáztunk, míg 20-án a Kapkak-völgyben állítottuk fel jurtjainkat. Vadászkirándulásainkat mindig úgy rendeztük, mint a Dzsergalán-völgyben, vagyis a míg

mi vadászok az erdőben kóboroltunk, addig a dzsigitek és preparátorok pontosan előre megállapított helyre költöztették át a tanyát, úgy, hogy mikor a hegyekről ismét leszálltunk, barátságosan köszöntött bennünket a jól berendezett „vadászkastély"; — felejthetetlen, pompás élet volt ez itt a gyönyörű őszi időben.

Az erdőkben igen sok vad tanyázik és állatviláguk nagyon érdekes. Különösen eddig nem észlelt madarak, igazi erdei lakók, mint *Troglodytes*, *Certhia*, *Regulus*-fajok ragadták meg figyelmemet. A vadállomány, különösen a mi az őzeket és a nyírfajdot illeti, a legjobban ápolt európai vadászterületeknek sem vált volna szégyenére. Szerencsém volt több szép bakot elejteni, habár sajnos, egy sem volt közöttük oly remek példány, mint a melyet a Kapkak-völgyben elhibáztam. Embereim mindenre rápuskáztak, de szerencsére, nem sokat találtak. Különösen Szitnyikov ért el remek rekordot, s örökös mentegetődzésével: *„csap-kelgen"* (nagyon gyorsan jött) végül az egész karaván gúnyjának céltáblája lett. A tanyán sem hiányzott a pecsenye, s nemcsak a magunk konyháján sütöttünk kitünő őzkubardakot friss burgonyával, hanem még a szomszédos aulok kazakjainak is jutott; sőt még a naryn-koli kozákok parancsnokának is küldtem egy pompás bakot ajándékba, részben korrekt, katonás magaviselete iránt érzett hálám elismeréseül, de főképen azért, hogy az ucsasztkovyt megbosszantsam.

A környék kazakjaival időközben ismét jobb viszonyba kerültünk, a mi különösen onnan származott, hogy ez az örökké éhes népség a mi húsfeleslegünket nem akarta elszalasztani. Pecsenyéinkért sok tejet, airant és kumiszt hoztak, a mennyi csak tetszett, embereink pedig valóságos cserekereskedést folytattak, a mennyiben ételekért és más eszközökért *taramis*-t cseréltek, a melyből a szyrti kirándulás óta nagy készletet hordtunk magunkkal. A taramis vékony zsineg, a mely a nagyobb emlősállatok ínszalagjaiból egészen különös eljárással készül, s valóban elszakíthatatlanul szilárd, s azért a nomád nők nagyon szeretik. Azok az ínkötegek, a melyek különösen a hatalmas szarvak hordozására szolgálnak a kuldzsák nyakában, úgy látszik, különösen jó taramist szolgáltatnak, és így embereink igen jó üzleteket csináltak a kazakokkal, mert a nők mindég tanyánk körül ólálkodtak, hogy egy-egy darabot elkoldúljanak.

A míg így napjaink a Tekkesz-vidéken kellemesen és eredményesen folytak, egyszersmind sajnosan csalódtunk is, mert éppen az a vad, a melyet leginkább szerettünk volna Naryn-kol erdeiben elejteni, a *maralszarvas (Cervus eustephanus* v. *maral)* annyira nem mutatkozott, hogy nem is vadásztam már rá. Ez a vad pedig az amerikai vapitihez áll közel, mint nemének valódi óriása.[1]

[1] Másként *Cervus canadensis asiaticus*, vagyis ázsiai vapiti néven is nevezik, a mi azonkívül, hogy ízléstelen ellentmondást tartalmaz, még azért sem jogosult, mert a vapiti és a maral ugyanazonossága még nem áll minden kétségen felül!

A XIX. század közepén még a rőtvad oly bőven tanyázott a Tien-san erdeiben, hogy pl. Szeverczov még minden nehézség nélkül gyűjthetett belőle néhány példányt. Ma azonban már annyira megfogyott, hogy csak az *Ucsmerke* mellett, a transzili Ala-tau keleti végén, meg Naryn-kol vidékén lehet még megtalálni.

A Ming-tör szyrten, a Mokacsi-völgyben, meg a Kuru-szai mellett még találtam elhányt agancsokat, s Attei ezeknek láttára elmesélte, hogy még 30 vagy 40 évvel ezelőtt meglehetősen sok rőtvad élt az erdőtlen szyrteken s ő még mint fiatal gyerek, vadászott is rájuk. Ezeken a különben teljesen mállott, porhanyó agancsokon nem találtam meg az *igazi* maral ismertető jeleit, úgy, hogy az a gondolatom támadt, hogy talán annak idején a *Baraszingha-szarvas (Cervus Wallichii)* terjedt el idáig, az ő életviszonyainak teljesen megfelelő havasi vidékekre. Ezt ma már határozottan állítani nem lehet, mert a Száry-dzsasz szyrtek utolsó szarvasa évtizedekkel ezelőtt elköltözött már az örök vadászterületekre.

A Szemirjecsenszkben még ma is élő rőtvadat illetőleg bizonyos, hogy az a *Cervus eustephanus* fajhoz tartozik, de még van egy másik, az európai rőt szarvashoz közelálló faj is. Az Amu-darja mellett kétségtelenül ott él a mi *Cervus elaphus* fajunknak erőteljesebb változata, s a Tarim-medenczéből leírt „Jarkand-szarvas" is minden jellemvonásában nagyon hasonlít ehhez.[1] Töménytelen sok elvetett agancsot láttam vadászoknál meg a bazárokban, a melyek nemcsak, hogy tetemesen gyengébbek voltak, mint a maraléi, hanem még olyan jeleket is láttam rajtok, a melyek arra engednek következtetni, hogy nemcsak a *Cervus elaphus* él itt, hanem esetleg a *Cervus xanthopygus*, amannak khinai válfaja is eljuthatott ide a Tien-san keleti részére. De határozottan ki kell jelentenem, hogy ezeket a véleményeimet csak a legnagyobb fentartással írom le, mert a helyszínén tanulmányozott anyag nagyon is szegényes volt ahhoz, hogy ilyen kényes kérdést ennek alapján el lehetne dönteni.

Kétségtelen, hogy a Tien-san szarvasainak főalakja a vapitihez hasonló maral. Minden bazárban töménytelen agancsot lehet látni, 30—40 kocsiból álló egész karavánok szállítják nyugat felé, s a taskenti és szamarkandi nyergesek százával és százával tartják raktáron, mert a szárt nyergek némely díszítményét és betétjeit kizárólag szarvas-agancsból szokták készíteni. Az agancsok egy része ugyan nagy valószínűség szerint a khinai Altaiból származik, de azért Kuldzsa és a keleti Tien-san vidéke is tekintélyes behozatalt szolgáltat, a mint azt különösen a Szemirjecs kormányzóság 1900. évi évkönyvének a Kuldzsával folytatott forgalmi statisztikája mutatja, mert e szerint (15. oldal) az 1898. évi maral szarv-behozatal nem kevesebb, mint *3032 pud (18,500 kgr.)* volt, és egy pudnak az ára 45—48 rubel. Száz és száz ilyen agancsot néztem

[1] *Cervus kashmirianus yarkandensis.*

meg s mindegyiken kétségtelenül fel lehet ismerni a maral-agancs jellemző sajátságát. A szár ugyanis feltünő erős és hosszú, a középső és a szem-ágak közel egymás mellett állnak; az agancs szélesen szétágazik, különösen pedig a korona sajátságos lapos, tenyérszerű, bár nem sok végződése van. A legtöbb agancs 12- egészen 14-ágú, s csak egyetlenegyre emlékszem, a mely 20- vagy 22-ágú lett volna.

Frissen levágott maral-agancsot a karkarai vásáron láttam; a szarvasokat állítólag nem sokkal megérkezésünk előtt lőtték az *Ücs-merke* mellett. Azok az agancsok is, a melyeket a naryn-koli kozákoknál láttam, szintén a Cervus eustephanus szarvai voltak, kettő kivételével; hasonlóképen maraltól származott az az óriási agancs is, a melyet az Ak-bulak kavicsában találtam, s a melynek láttára még Attei is „*Ai bai bai pai pai*...“ kiáltásokban tört ki, a mi a kirgizek legnagyobb csodálkozásának a jele.

Szemirjecsben azért pusztul ki a szarvas, mert Khinában rendkívül magas áron vásárolják a háncsban levő agancsokat, a melyek ott gyógyszerkészítésre szolgálnak. A legjobban becsülik a hatágúakat s ezekért még 100 rubelt is fizetnek, a mi ugyancsak csábító jutalom a vidék töménytelen vadászának szemében. Az erdők sajátságos eloszlása miatt nagyon könnyű ez erdei vadra vadászni, s ha csak két vagy három hajtóra tud szert tenni, még a legnagyobb koczavadász is eredményre juthat. Így hát nem csoda, hogy oly ijesztő gyorsan leapadt az erdei vad a temérdek (és sajnos, sokszor igazán kitünő) vadász hajszolása következtében. Nem is maradt ma már másutt rőtvad, csak az Ücs-merke nehezen hozzáférhető, kietlen vidékein, meg Naryn-kol körül. Az előbbi helyen azért maradt meg, mert ott igen nehéz a vadászat, az utóbbi helyen pedig az összefüggő erdőségek sokkal jobban védelmezik a vadat, de meg a gazdag khinai területekről mindig új és új átvándorlás van. Néhány rőtvad tanyázik még a hegység leghozzáférhetetlenebb zugaiban is; legalább Temir, a kit kitünő vadásznak ismerek, azt állítja, hogy a Kara-kol völgyben Przsevalszk mellett van még két példány, meg egy gyenge bika, a melyeket még eddig nem sikerült elejteni. Állítólag még a hegység nyugati részében *Naryn* környékén és az *At-basa* körül is él még néhány. Ezeken kívül azonban a két fennebb említett hely kivételével a rőtvadat kiirtottnak tekinthetjük.

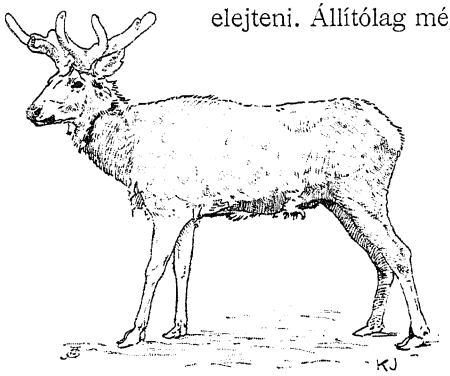

158. kép. Cervus eustephanus (Maral).

Sajnos, hogy meg kell említenem, hogy a vad kiirtásában nem a benszülöttek vitték a főszerepet, mert a kirgizek és a kitünő vadászok gyanánt ismeretes przsevalszki szárt-kalmakok csak a szőrös agancsú bikákra vadásztak, míg az anyaállatot általában békében hagyják, hanem a főmesterek az orosz telepesek voltak, különösen pedig a kozákok, a kik a vadban nem

válogattak, s azonkívül még kopókkal is vadásztak, s ezzel az állatokat valósággal megtizedelték, szétugrasztották és előzték.

A vadászat ezen módjának tulajdonítom azokat az állapotokat is, a melyeket a naryn-koli hegyek között tapasztaltam s a melyek arra a meggyőződésre vezettek, hogy a naryn-koli erdőség ma már csak inkább a bőgés idején népesül be, míg a rőtvad állandóan nem tanyázik itt. Majdnem az egész erdőséget bejártuk a határszéltől kezdve s csak 5—6 szarvas nyomát találtuk, de egyetlen egy anyaállatét sem.

Az idevaló kozákok az erdőnek két helyét jelölték ki, mint rendes bőgéshelyet minden évben, de a mellett megerősítették, hogy az állatok hiánya mindig érezhetőbb lesz. Temir találta meg azt az egyszerű magyarázatot, hogy ennek oka a minden kirgiz *mergen* szemében gyűlöletes kopókkal való vadászat lehet. S azt hiszem, igaza van. Mert ezt a folytonos nyugtalanítást ezekkel a sebesen hajtó kozák kutyákkal a rőtvad sokáig nem állja ki.

A határon túl Khinában jobbak az állapotok, mert ott kevesebbet vadásznak s a vidék egyáltalában majdnem teljesen lakatlan. Be kell vallanom, hogy néhány nap mulva, a mikor megismertem már a naryn-koli vadászat állapotát, kétszeresen vágyakozó pillantással tekintgettem át az előttem elzárt hatalmas birodalom területére, annak messze kéklő erdős hegyvidékére. Melyik vadász nem ismeri azt az érzést, a mikor nyomorúságos vadászterületen állva, vágyakozva kacsintgat át arra a területre, a melyet a „herczegi" vagy a „kincstári" korlátok áthághatatlanul védelmeznek. Én most éppen így jártam. A kipusztított vadászterület, a mely rendelkezésemre állt, a kis 394.000 km² területű Szemirjecs kormányzóság volt, és a „kincstári" vadászterület maga Khina volt, a mely kelet felé sok ezer kilométer hosszúságban nyúlik el a Sárga-tengerig.

Éppen Szemirjecsben való tartózkodásunk idejében, 1900. nyarán terjesztették ki az általános turkesztáni vadvédelmi törvényt erre a kormányzóságra is,[1] s egyszersmind elrendelték a *rőtvad három évig tartó teljes kiméletét;* bár sikerülne ezzel a tizenkettedik órában behozott intézkedéssel a nemes vad teljes megsemmisülését megakadályozni!

Magam az említett elvetett agancsokon kívül a rőtvadnak csak csapásait tanulmányozhattam. Volt alkalmam jó magyar szarvasok csapásait látnom, de azoknak lába-nyoma a maraléhoz képest éppen olyan kicsinység, mint a mi legszebb szarvasagancsunk a maralnak karvastagságú agancsához képest. Természetes, hogy nagyon szerettem volna szarvast lőni, nemcsak a gyűjtemény kedvéért, hanem, őszintén megvallom, magáért a pompás vadászatért is; hamar meggyőződtem azonban, hogy a vadállomány csekélysége miatt

[1] Egész eddig itt a szibiriai vadásztörvény volt életben; azaz tulajdonképen, hogy semmi, mert ez a törvény semmiféle vadkiméletet sem rendel el, csak a jávorszarvast védelmezte, a mi pedig Szemirjecsben nincs.

csakis a véletlen segíthetett volna eredményre, s így drága időmet más, hálásabb feladatoknak kellett szentelnem.

Ebben az időben a szarvasok a felső erdőhatár táján, a nagy kiterjedésű havasi legelők közelében tartózkodtak. Mélyebben lenn a völgyekben még meglehetősen meleg volt, s így a szarvasbikák azt a helyet választották, a melyet, úgy látszik, csak a bőgés idején, október elején hagynak el. Sajnos azonban, ezeken a hűvős tanyákon alig volt akkor más állatélet, mert a völgyekben éppen most érett a ribiszke (kirgiz nyelven: *kara agat*) és a rókától kezdve lefelé egészen a rovarokig, majdnem minden állat ezt a terített asztalt lepte el.

Ennek folytán én kirándulásaimmal a mélyebben és a középütt fekvő területekre szorítkoztam, míg a kirgizek mindig felfelé vágytak, s úgy szerették berendezni a dolgot, hogy kénytelenek legyünk mindig az erdőhatárig felmászni. Bár többször sikerült ez a tervük, a várt eredmény elmaradt, mert csak néhány nyomot találtunk, igaz, köztük néhány egészen frisset is; de legalább megvolt ezeknek a kirándulásoknak az a hasznuk, hogy teljes tájékozódást nyertem a vadállomány felől s összegyűjthettem a rőtvadra vonatkozó, imént elmondott adataimat.

Élő rőtvadat Przevalszkban és Naryn-kolban fogságban láttam; mind a két helyen szarvasok voltak, a melyeket még borjú korukban fogtak el és hároméves korukban már széles, sokvégű agancsuk volt. Mint minden ilyen esetben, a szarvasokat agancsuk végett tartották, melyet kellő időben lefürészelnek, hogy eladhassák. A 158. kép a Przevalszkban fogságban levő *hároméves* maral képe, a melynek agancsa már hatalmasan kifejlődött.

159. kép. Leptopoecile Sophiae.

XVI. FEJEZET.

BÚCSÚ A SZYRTEKTŐL.

SZEPTEMBER 21-én voltunk utóljára vadászaton a Tekkesz-Kapkak vidéken. A kazakoktól lovakat béreltem hét napra, ebből már hat elmult s az utolsót arra akartam felhasználni, hogy saját állataink kimélése végett, a Kapkak-hágón keresztül visszatérjek a szyrtekre, a hol a kazakokat kifizetném.

Az alatt a nyolcz nap alatt, a mit összesen ezen a vidéken töltöttünk, az ősz teljes hatalmával köszöntött be, s majdnem egy éjjel alatt elsárgult a mélyebben fekvő területeken minden lomb, a melyet a szyrtekről való leszállásunk alkalmával még teljes nyári üdeségében találtunk. Ez a lombhullás kezdetét s az első éjjeli fagyok beköszöntését jelenti. A téli pihenőre induló növényzet tarka színpompája kedves ellentétben volt a fenyőerdők komor zöldjével s az új színhatások egész tömegével járult hozzá a tájkép szépségéhez.

A Tekkesz-völgy mély teknője lemélyed a tűlevelű fák zónájának alsó határáig, de rendkívül kedvező klimája megvédelmezi a közép-ázsiai nap perzselő hatása ellen annyira, hogy a Picea Schrenckiana erdei nem érintkeznek közvetetlenül a csúnya, félig sivatag csí-steppékkel, mint a többi medenczevidéken, hanem valóságos lombos erdők koszorúja övezi a fenyvesek alját mindenütt, a hol magasabb növényzet kifejlődésére elegendő talajnedvesség van.

Így a Tekkeszbe torkoló folyócskák mentén valóságos galéria-erdők húzódnak, nyír-, fűz- és nyárfákból, meg a közönséges, tüskés *dzserganak*ból *(Hippophaë rhamnoides)*; de a mellett olyan sűrű, szövevényes aljanövényzet, mindenféle kúszónövény, asklepias-faj, nád (kamis) kúszálódik itt össze valóságos fallá, hogy teljesen áttörhetetlennek tetszik. Nyulak és fáczánok seregei népesítik be ezeket a valóságos dzsungeleket, sőt még alább a Tekkesz völgyében, a hol a bozót még jobban kiterjedt, ott lappang a sok vaddisznón kívül a rettegett *dzsol-barsz* (tigris) is, a mely állítólag a Kungesz partjának dzserganak bozótjában nem ritka. Itt persze nem volt efféle nagyobb vad, de mivel mindig találhattunk apróbb vadat, mint a kis fekete

mellű fogoly *(Perdix daurica)* és a fürgén szaladgáló *kikilik* (szirti fogoly), ritkán mulasztottuk el, hogy kirándulásaink közben legalább az erdő szélét ne érintsük, s így néhány lövés árán kellemes csemegével hozzunk változatosságot konyhánk étrendjébe. Különben ezek a minden fáradság nélkül járó és eredményes vadászgatások a gyűjtésnek is javára szolgáltak, mert a dzsungelekben egész kis világa él az apróbb állatoknak, s néhány szép tarka lepke, néhány érdekes kis madár került így a kezeim közé. A beköszöntő ősz azonban itt is éreztette hatását; a rovarvilág itt is gyorsan kezdett szegényedni, az éjjelek s a reggelek napról-napra érezhetően hűvösödtek s a Tekkesz-völgybe való érkezésünk idején még teljesen tiszta, derült idő lassanként egészen rosszra kezdett fordulni.

A vadászatokra nem akarok hosszasabban kitérni, mert a tervszerűtlen kóborlások, a pompásan rendezett és mindig kitünően végrehajtott hajtások, a kilátás kedvéért tett kitérések a magasabb, uralkodó helyek felé épp olyanok voltak, mint az eddig leírt kirándulásokon. Különös megemlítést csak a lovaglást illető tapasztalataim érdemelnek, a melyek a kirgiz lovasélet további megismerésével valódi élvezetet szereztek. A szélvész pusztította helyeknek egészen őrült összevisszaságán kívül a kirgizek nem ismernek az erdőben akadályt a lovaglás előtt, legfeljebb a sziklákat; s a mikor belátttam, hogy az ember az erdőben tulajdonképen mindenütt lovagolhat, sokszor rajtaértem magamat, hogy összehasonlításokat teszek a hazai vadászterületekkel, s felvetem azt a kérdést, hogy nálunk miért vesződnek az emberek annyit a cserkésző-utakkal, mikor lóháton sokkal gyorsabban és sokkal könnyebben lehet cserkészni. Fiatal erdőben, vagy nagyon sűrű bozótban kevésbbé mulatságos a dolog, mert itt a sűrűn összebomló ágak veszedelmes ellenségei az ember szemének; annál kellemesebb azonban nyíltabb helyeken, a hol sok a dőlt fa, a hol minden 20—30 lépésre egy-egy ledőlt törzset kellett átugratni! A vadcsapásokon kívül igazi ösvények itt alig vannak, s a vezetőnek az a kötelessége, hogy zeg-zugos vonalban keressen valami csapást. A hol lehet, ott megkerüli az ember a ledőlt fatörzseket, de a hol nem, ott olyan helyet keres a törzs felső vége felé, a hol már nem nagyon vastag, letördeli az ágakat a nyeregből, vagy pedig letöreti a lóval, aztán átszökik rajta, utána az útitársak hosszú sora, de a nélkül, hogy a folyton élénk beszélgetés csak egy kicsit is megszakadt volna. Rendesen mindegyikünknek a kezében ribizkeág[1] volt, a mit útközben törtünk le s a melynek gyümölcsét lovaglás és beszélgetés közben edegéltük meg, a nélkül, hogy a lóra vagy az útra figyeltünk volna. A derék állatok egészen magukra voltak hagyatva. És bár így a legrosszabb térszinen is, hegyen-völgyön keresztül lovagoltunk, még sem történt soha semmi, csak egyszer történhetett volna baj. Az egyik hajtás alkalmával Üzpök

[1] Kirgiz nyelven *karagat* vagy *kara-agat (Ribes atropurpureum)*.

és BILEK könnyelműen nekiindultak, hogy az egyik, magányos fákkal tarkázott sziklaszirten lefelé lovagoljanak. Láttam a vakmerőséget, s majd meleg, majd meg hideg futott végig rajtam. Pajzán jókedvében hujákolt a két ficzkó, de valahogyan félre nézhettek, mert egyszerre mind a ketten lovastul lezuhantak az alattuk felnyúló fenyők tetejébe. Első pillanatra azt hittem, mind a kettőnek vége van, de hangos kaczaj győzött meg róla csakhamar, hogy a két hajtónak még ez a zuhanás is csak tréfa. Mind a két ló csunyán összemarczangolta magát, BILEK-nek kimarjult az egyik karja, ÜZPÖK ruhái rongyokban szakadtak le testéről, hogy aztán egész nap félmeztelenül lovagolt, az egyik nyereg is teljesen tönkre zúzódott — de ez volt minden, s az egész dolognak nem tulajdonítottak nagyobb fontosságot, mint ha nálunk valaki megcsúszik és elesik.

Az utolsó vadásznap nem valami eredményesen végződött, mert túlságos nagy kiterjedésű erdőséget jártunk be. Találtunk vadkancsapást, a mi nem éppen gyakori itt a hegyi erdőkben, lőttünk két őzbakot, a melyekkel csak alkonyattal jutottunk le a Kapkak-völgybe s azon felfelé gyors ügetéssel siettünk, hogy minél előbb a tanyára jussunk. Napközben beborult s olyan fenyegetőleg festett az ég, hogy teljes joggal várhattuk az esőt.

ATTEI, BAIPAGIZ kazak és én voltunk a legmagasabb álláson az utolsó hajtás alkalmával, s így mi követtük a többieket, a kik messze előre siettek. Mentünk, mentünk, de a tanya csak nem akart mutatkozni. Végre, teljes sötétségben, tüzet pillantottunk meg, a mi persze még sebesebb lovaglásra ösztönzött bennünket; sajnos azonban, csak nyílt tüzet találtunk, a mely mellett társaink vártak reánk. Az eső csakugyan megeredt s e miatt aztán olyan szuroksötétség lett, hogy még a közvetetlen előttem haladó fehér ló körvonalait sem láthattam. Lassan haladtunk előre a koromsötétségben, a vezetést teljesen lovaink érzékeire bízva, mert ezek mégis csak jobban látnak a sötétben, mint az ember. Végre ATTEI és TEMIR hozzám léptek s kijelentették, hogy lehetetlen tovább menni. A nomád ösvény minduntalan átment a patakon, majd a völgy fenekén, majd a hegyoldalban járt, s így a teljes sötétségben vakon előre menni mégis csak nagyon veszedelmes volt.

Éjjel 10 óra volt, csendesen, de bőven esett, a mikor elhatároztuk, hogy tanyát ütünk. ÜZPÖK és BAIPAGIZ jobbra-balra kimászkáltak lovaikkal az útról s végre felfedezték, az úttól mintegy 200 lépésnyire, valami *kislak* romjait, a hol most valóságos rablótanyát csináltunk. Fa és tiszjek bőven volt, csakhamar hatalmas máglya lobogott, vörös fényével megvilágítva a tanyaütéshez szükséges előkészületeket. A milyen jól csak lehetett, elhelyezkedtünk a vastag törzsek között; az egyik őzbak derekas pecsenyét szolgáltatott, de sajnos, só nélkül nem ízlett a félig elszenesedett zsivány-pecsenye *(saslik)*, pedig éhesek voltunk a 14 óra hosszat étlen-szomjan való kóborlás után!

Különben jókedvünket most sem vesztettük el. Nem akart vége szakadni a tréfálkozásnak, különösen, mikor néhányan a vacsora után még

inni is akartak, mert hogy a patakhoz jussanak, lóra kellett ülni; gyalog, ha csak nem négykézláb, egyikünk sem tudott volna a 200 lépés távolságra elvergődni.

Elmult már 11 óra, a mikor „hálófülkénk"-be bujtunk, de az persze nem volt valami jó, mert az elmult meleg napokban nem hordtunk magunkkal köpönyeget s így most sem volt velünk, csak egyszerűen csapánban és besmenben jártunk.

Nem tudom, hogy nagyon fáradt voltam-e, vagy már annyira kirgizzé váltam-e, de annyi bizonyos, hogy nem éreztem a nyugvóhelyem kényelmetlenségeit, csak reggel felé kezdtem fázni. Az újonnan fellobogó tábortűz ropogása, meg társaim élénk beszélgetése ébresztett fel világos nappal s a mikor szememet kinyitottam, bámulva láttam, hogy hófedte téli tájkép vesz körül.

Az eső az éj folyamán havazásba csapott át, s a hó legalább arasznyi magasan takarta be besmenemet, hogy reggel az első ügyetlen mozdulatra, kellemetlen jó reggelt kívánva, omoljon az arczomba.

A hó még mindig csendesen hullott alá, s mind vastagabb tömegekben terhelte meg a görnyedő fenyőágakat. Igazi hideg, téli tájkép, a melynek látása sokkal jobban elkedvetlenített, mint a mennyi bajunk valójában volt. Egyikünknek sem volt kedve új *saslïk*-ot készíteni az őz-húsból, hanem mogorván nyergeltünk és siettünk a tanyát felkeresni.

Nem messze lovagoltunk még, a mikor ORUZ-BEK-kel találkoztunk, a ki egész kétségbeesetten lovagolt felénk. A szegény ördög túlbuzgósággal egészen a Kapkak-hágó lábánál állíttatta fel a tanyát, hogy a hágón való átkelés egészen rövid kis járó legyen. Késő éjjelig várt bennünket, s napfelkeltekor pedig azonnal keresésünkre indult. Most hát még jó másfél óra lovaglásunk van hátra!

Bár a dzsigit jót akart, még sem voltam egészen hálás az ő jóakaratáért, hanem üdvözlet helyett goromba „*Isak*" (szamár) szóval fogadtam, a mi még itt is egészen jó váltópénz gyanánt forog. Sokkal álmosabb kedvemben voltam azonban, hogysem hosszas tárgyalásokba lett volna kedvem bocsátkozni, s így járt ORUZ-BEK a többiekkel is, a kik az ő mentegetődzéseire és magyarázataira csak rövid, mogorva szóval feleltek. Nem is erőlködött aztán sokáig, hanem lehorgasztott fővel kullogott utánunk. A táborban persze nekifeküdtünk a KOSZTKA főzte teának meg kubardaknak s jó időbe tellett, míg visszazökkentünk megint a rendes kerékvágásba.

Mindnyájan nagyon álmosan festettünk. Valamennyi kisérőm olyan sajnálatosan, törődötten jött-ment, hogy láttam: ez a nap elveszett s elhatároztam, hogy a tanyán maradunk. A hó szakadt, a hogy csak bírt, s az „átmulatott" éjszaka után maradt hangulatban egy cseppet sem csábított a magas Kapkak-hágón való átkelésre. Elhatározásomat különben örömmel fogadták, s szeptember 22-én, délután, horkolt az egész személyzet, míg odakinn hullott a hó, mintha mindent be akarna temetni.

160. kép. Hóvihar a Kapkak-hágón.

23-án ugyan még mindig havazott, mégis indulnunk kellett, mert a szűkre szabott időt nem volt szabad fecsérelni.

Öreg, fehérszakállas kazak, meg ennek fia követett bennünket a lóbérlők képviseletében. Ezeket úgy, mint Üzpök-öt és Baipagiz-t kifizettük, a kik nehéz szívvel vettek tőlünk búcsút. A két fiú rendkívül jól viselkedett, s különösen Üzpök nemcsak a vadászaton, hanem a tanya körül is kitünő szolgálatokat teljesített. A hosszú estéket szép kettőshangú énekükkel rövidítették meg, az egész társaság nagy tetszésére. Néhányat az ő dalai közül lejegyeztem s ez annyira hizelgett neki, hogy minden este bejött a jurtomba megkérdezni, hogy mondhatna-e tollba megint éneket. Így lassankint egészen jó barátok lettünk, s Üzpök még utóljára arra kért, hogy vigyem magammal, mint vadászt, Przsevalszkig, de ezt, minthogy nem volt reá szükség, nem teljesíthettem. Később a kirgizek elmesélték, hogy ex-foglyaink egyik barátja éjjel eljött a puskáért s azt a kirgizek oda is csempészték neki, a nélkül, hogy az oroszok látták volna. Így hát mi hárman, európaiak, a kik erkölcsileg kénytelenek lettünk volna a dolgot üldözni, valóban semmit sem láttunk, semmit sem hallottunk róla.

Nem volt előttünk hosszú út, s így nem nagyon siettünk. 9 óra lehetett, a mikor szivélyes búcsút vettünk a kazakoktól s elindultunk a hágó felé. Erős északnyugati vihar csapkodta a havat szemünk közé s bár lehetőleg beburkolództunk köpenyeinkbe, a védtelen hegylejtőkön mégis nagyon fáztunk.

Kilátásról persze szó sem lehetett; a sűrű hóesés fátyolba borította a vidéket s még a legközelebbi sziklacsoportok is csak homályosan látszottak. Köpenyünkbe burkolva, némán ballagtunk előre; vastagon ült a hó a tevék rakományának szélfelőli oldalán, meg a lovasok ruháján, a lovak kóczos

sörénye lobogott a szélben, Dzsoldas meg, a melynek bundájáról vastag jégcsapok függtek le, fázósan búját a lovak közé, védelmet keresve a csúnya szél ellen. A hőmérő —16°-ot mutatott; igazán kellemetlen utazás volt!

Délután 5 óra felé ütöttünk tanyát a *Gyaak-tas*-on. A szél lassan alább hagyott, az idő kezdett kiderülni, de a földet valami hat hüvelyknyi finom, poros hó borította, a melyet jurtjaink helyéről először el kellett lapátolni. A hőmérő ekkor, teljes szélcsendben, 11°-on állt az olvadáspont alatt.

Nagyon aggódtam az oly nagy kínnal összeszedett halgyűjteményem miatt, a melyet két nagy, lecsavarható bádogedényben pakoltam el. Nem régen az Ak-bulak mellett Oruz-bek egész vigyázatlanul, ezt a formollal töltött két edényt védetlenül kinn hagyta a napon, s a folyadék bizonyára vagy 40°-ra felmelegedett s így a halak félig megfőhettek benne. A Gyaak-bulakon kibontva az edényeket, jégdarabokat pillantottam meg bennük. A rendszeresen, külön csomagokba pakolt halak kőkeményre fagytak. Ezt a jég- meg hal-konglomerátumot óvatosan melengettem fel, meg levén győződve, hogy a preparátumok ilyen goromba bánásmódot, hogy egyszer megfőzzük, aztán meg megfagyasztjuk, bizonyára nem álltak ki. Csodálatosképen azonban a gyűjteménynek semmi baja sem történt, s némi kis, jelentéktelen kivétellel, teljesen hasznavehető maradt, a mi a formaldehyddel való konzerválást dicséri.

Rosszabbul jártunk a burgonyával, mert ez csonttá fagyott, s így használhatatlanná vált; ki kellett dobnunk, a mi nagy veszteség volt a konyhára nézve.

24-én gyönyörű derült idő köszöntött bennünket: egyetlen felhőcske sem volt az égen, fényesen sütött a nap a hóval fedett vidékre. A képzelhető legszebb téli nap. Erre a napra nagy kombinált haditervet gondoltam ki embereimmel, a melylyel úgyszólván az egész Dzsaman-Icske és Ming-tör vidéket meg akartuk hajtani. Tekintettel a vidék vadállományának bőségére, majdnem biztos zsákmány igérkezett. Ezúttal az egész személyzetet bevontuk, még Kosztka is őrt állt az egyik oldalszárnyon, hogy a kószálivad oldalt való menekülését megakadályozza. Magam Attei és Szitnyikov kíséretében a többiek előtt indultam, mert azoknak nem kellett nagy utat tenniök; mi a Kok-dzser völgyén lovagoltunk egy darabig lefelé, egész a *Kübergenti* (hagyma) patak betorkolása alá, a hol balra kanyarodva, megmásztuk a Ming-tör-szyrt észak felé néző szakadékát.

Ez az észak felé néző szakadék azonban fordított elhelyezésű, szemben a hozzá hasonló Kacska-törrel, a mennyiben úgy itt, mint ott a szyrthátak pereme hegységszerű, magasra emelkedő fal gyanánt türemlik fel, míg másik oldalán lankás lejtővel sülyed alá a Ming-tör vízválasztó konkáv szyrtteknőjébe; azonban a Kok-dzser peremének déli oldala lankás és az északi meredek, szakadékos; a Kacska-törön éppen fordítva, a déli perem szakad le a Száry-dzsasz felé hirtelen, meredeken, míg az északi lejtő aránylag enyhe.

A szyrt peremére az egyik vízmosáson, meglehetős nehéz mászással jutottunk fel. Felülről pompás kilátás nyilik a Ming-tör-szyrt töménytelen sekély vízmosással összeszabdalt felületére, meg a Khan-tengri messze keleten emelkedő csoportjára, a mely a levegő csodás tisztasága miatt olyan közelinek látszik, hogy az ember szinte elérné a kezével.

A széles szyrtplateau az előtérben eltakarta a Szárý-dzsasz és az Adr-tör tágas völgyeit, s a hatalmas lánczok egy részének felépítését sem lehetett látni. Mindazáltal még így is gyönyörűen hatott a többször látott, vakító fehér hegyvilág, a mely ragyogó fehér friss hómezében valósággal úgy vált le a sötétkék égboltozatról, mintha világítana, s kimondhatatlan, érintetlen nagyszerűségében soha nem csökkenő varázszsal ragadja el a szemlélőt.

Attei nagy kétségbeesésére a vadászatot abbahagytam, a számomra gondosan kiválasztott helyre Szitnyikov-ot ültettem, magam pedig elmentem oly helyet keresni, a honnan a csodálatos látványt egész teljességében, zavartalanul élvezhettem. Ennek az eljárásnak aztán az volt a következménye, hogy magam nem jutottam lövéshez, míg Szitnyikov az alig 20 lépésnyire tőle elrohanó csapatot a szokott módon néhány üdvlövéssel eszeveszett menekülésre riasztotta, a nélkül azonban, hogy csak egyetlen egy golyója is találta volna a csapatban levő erős bakok valamelyikét.

Ez volt az utolsó tekke-vadászatom s nem tudom, okosan tettem-e, hogy ebben olyan hanyagul és olyan kevés buzgalommal vettem részt. Ha a szokott figyelemmel követtem volna a vadászatot, úgy ma bizonyára néhány kedves diadaljelvény segítené az elmult szép napok emlékét felderíteni. Így *csak* az emlék maradt meg, és pedig olyan emlék, a mely nem pihen meg nyugodt öntudattal az elmult élvezetek felett, hanem idők folytával mind erősebb, mind forróbb vágyakozássá fejlődött. Mint valami erős honvágy, úgy vonz vissza valami a Tien-san erdeibe, a szyrtek és a jégborította tauok közé, a nélkülözésekkel teljes és mégis oly pompás, szabad tanyai élethez, a nomádok auljaihoz, a derék mergenekhez, sőt még a kirgiz nyelv hangjaihoz is. A míg itt az íróasztalhoz lánczolva, írom ezt a könyvet, még hatalmasabban fellángol ez a vágy vissza a messze Ázsiába, a Khan-tengri környékére. A Khan-tengri bűvölt meg; vajjon teljesül-e még valaha az a forró vágyam, hogy visszazarándokolhatok fenséges lábaihoz, hogy még egyszer láthassam, néma csodálattal, felséges alakját a hajnal fényében, vagy az alkony vérvörös tüzében, — vagy tán ez csak reménytelen, olthatatlan vágy marad életem végéig? . . .

161. kép. Tau Tekke.

Mintha a Khan-tengri, búcsút véve tőlem, még egyszer teljes pompájában akart volna bemu-

tatkozni. A mint elhagytuk a fensikot, s a Dzsaman-Icske meg a Gyaak-tas sajátságosan görbült szakadékaiba ereszkedtünk le, mind sűrűbb köd emelkedett fel s lassankint az egész kilátást eltakarta. Ebben a napsugárzás erősségét csodálhattam, a mely egyesülve a levegő roppant szárazságával, csodálatos gyorsan eltüntette a havat, a nélkül, hogy a hőmérséklet még a napon is csak egy pillanatra is az olvadáspont fölé emelkedett volna. Már a délelőtti órákban a déli lejtőkről teljesen elpárolgott a hó. Innen származhatott a levegőbe az a sok nedvesség, a mely köd alakjában csapódott ki.

Jurtunk belsejének hőmérsékleti viszonyaira nézve igen jellemző volt az, hogy a jurt belsejében a hóhányás után hátramaradt havat összetiportuk kemény jéggé, s ez a jég $1^1/_2$ napi tartózkodásunk után sem olvadt el, bár a jurt közepén a Kapkakból hozott fával folyton erős tüzet élesztettünk. A tűz körül az ember megsülhetett volna, míg a jurt falai mellett farkasordító hideg volt.

Szeptember 25-ére virradó éjjel egy kevéssé kitisztult a kemény hidegben és szélcsendben, reggel ismét elborult, s minden jel arra vallott, hogy időváltozás várható s a tegnapi szép derült idő csak véletlen, csak kedves búcsúszó volt hozzánk. Szándékom, hogy a Ming-tör vízválasztó topografiáját megismerjem, teljesült, s így elhatároztam, hogy a Kok-dzser-völgyön visszafelé fogok indulni, mert rossz időben nem kellemes a szyrteken tanyázni s azonkívül a karaván élelmezése kezdett gondot okozni. A kapkak-völgyi vadászatból hozott két őzbakot már megettük, mert biztosan számítottunk arra, hogy a Dzsaman-Icske mellett sikerül zsákmányolni. Az itt levő vadat megjelenésünkkel elriasztottuk, a völgyön lefelé pedig vadban szegény vidékekre jutunk. Így tehát éhinség fenyegetett volna bennünket, ha tovább maradunk, annál is inkább, mert egyikünk sem lett volna képes konzerveket enni, a borsó-hurka pedig már annyira kifogyott, hogy mind a hetünknek legfeljebb még egy ebédre volt elegendő. Velünk volt ugyan még *Dzsoldas*, de azt hiszem, hogy inkább mindnyájan három napig koplaltunk volna, hogysem ehhez a mi poczakos kis barátunkhoz nyúltunk volna. A hatalmasan fejlődő gyapjas olyan volt, mint valami kutya, éppen úgy tudott hízelegni, magát kedveltetni. Az utóbbi időkben is sokat mulattatott bennünket azzal a füles-bagolylyal, a melyiket Naryn-kolban élve fogtam el s menazsériánkhoz csatoltam. Dzsoldas persze ezzel is barátkozni kezdett, csakhogy az új jövevény nagyon is félreértette ezt a pajtáskodást: tollát felborzolva, csőrével csapkodva, prüszkölve bókolt előtte, már mint a hogy a bagoly szokott, s tágra nyitott nagy aranysárga szemeit olyan vésztjóslólag meresztette a csendháborítóra, hogy Dzsoldas az ő rendes buta vakmerőségét félretéve, tisztes távolságba húzódott a veszedelmesen fenyegető tollgombolyag elől. A békeszerető bárány minden későbbi törekvése is hiábavaló volt, igazi barátság sohasem fejlődött ki közöttük, s végre is Dzsoldas az önfejű éjjeli madarat méltóságteljesen lenézte, teljesen ignorálta.

A Narinkol hágó tájéka. Khan-Tau. Az Inilcsek-Tau csúcsai.

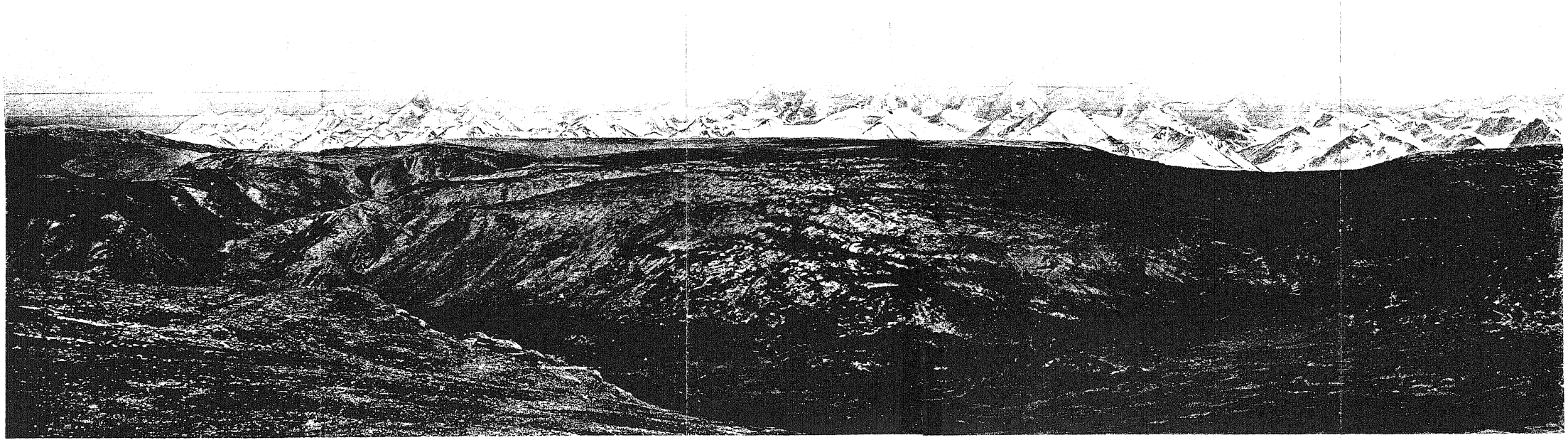

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

VIII. Kilátás a Ming-Tör-szyrt vízválasztóról a Khan-Tengri csoportjára.

25-én meglehetős nagyot jártunk s jóval lejebb jutottunk a Kok dzser-völgyben, egészen a *Szárt-dzsol* (szárt-út), homokkő és pala között magában álló dolomit-szirtig, a melyen át a Tekkesz völgyéből hágó vezet át a Kok-dzser, illetőleg a Karkara völgyébe. A Kok-dzser az előbb említett Dzsaman-Icske, Gyaak-tas és Kübergenti patakok összefolyásából ered s neve is eredetileg felső folyásán Kübergenti, mert a Kok-dzser (kék-föld) nevet a Tekkesz-basi hegyekről jövő, meglehetősen jelentékeny mellékfolyónak beszakadása után veszi fel, és pedig arról a hatalmas, valóságos dombokat alkotó világoskék, márgaszerű földnemről, a mely néhány kilométer hosszúságban kiséri a folyó völgyét. A Szárt-dzsol lábától kezdve, a hol szűk pala- és dolomitfalak közé lép be, a folyót végül Karkarának nevezik, s ez ugyanaz a Csong-Karkara, vagy Nagy-Karkara, a melynek partján azokat a híres vásárokat tartják, a hol júliusban tanyáztunk.

Az út első része meglehetősen egyhangú volt, mert a szűk völgyből nem nyílik kilátás, hanem igazán unalmas egyformaságban kanyarog az ember a jobbkéz felől felmeredő Kapkak-basi palalejtői, balról meg a Ming-tör szyrt meredek falai között.

Öt farkasból álló csorda, meg egy kis csapat vadjuh hoztak csak némi változatosságot az utazás unalmába, de sokkal jobban siettünk, hogysem a vadászatért kitérhettünk volna. Annál szebb volt az út utolsó részlete, az erdőrégió kezdetén s azon belül; mielőtt azonban erre rátérnék, még néhány szót szólok a hegyi-vadakról, a melyek területét itt, fájdalom, végleg elhagytam. Ezeket Európában úgy zoologiai, mint vadászati tekintetben még oly kevéssé ismerik, hogy a dolog érdekében meg kell bocsátania kedves olvasómnak az itt következő száraz kitérést.

Azokból a megjegyzésekből, a melyeket elbeszélésembe szőttem a két nagy vadról, a kőszáli vadról meg a hegyi-juhról, világos, hogy ezek itt nemcsak, hogy nem gyéren, hanem valójában meglehetős nagy mennyiségben fordulnak elő. A vadászat nehézségei, a hegyvidék óriási kiterjedése a nagy üldözés ellen is sikerrel védték a vadat, s remélhető, hogy a turkesztáni vadászati törvény érvénybelépése, mindenekelőtt pedig a kirgizek lefegyverzése nagyban hozzájárul a különben is tekintélyes vadállomány még jelentékenyebb kifejlesztéséhez.

A kőszáli vad igazi hazája a hegylánczok sziklás gerinczei, a szyrtfalak kopár bástyái; minél vadabb, minél meredekebb és szaggatottabb a térszín, annál jobban tetszik ez a pompás, valóban királyi vadnak, a mely még ma több-kevesebb mennyiségben, Szemirjecs minden hegységében előfordul.

Ezzel ellentétben a vadjuh a lankásan hullámos, gyepes szyrtvidéket és magas pusztákat kedveli. A Tien-sanban főleg az *Ovis poli karelini* alfaj fordul elő, ritkábban s csak a délibb részeken az *Ovis poli typ.*, míg a Kara-tauban és a Buam szurdokban, meg az Alexander-lánczban a Szeverczov-féle *Ovis nigrimontana* él.

A vadászat módja mind a két vadra nézve első sorban a térszin alakulatától függ; de főbb vonásaiban mind a két *kiik*-faj tekintetében körülbelül ugyanaz. A hol a talaj alakulata megengedi, ott a cserkészet nemcsak a legvonzóbb, hanem a legtöbb esetben a legháladatosabb módja is a vadászatnak; és csak a hol ezt nem lehet alkalmazni, mint pl. nehéz sziklák között, a hol a tüdő nem bírja ki a sok mászkálást, ott ajánlatos a hajtóvadászat. A mint már a kőszáli-vadra való vadászat alkalmával említettem, a hajtók főfeladata, hogy a vad előtt csak mutatkozzanak és ezt csak annyira nyugtalanítsák, hogy menekülni kezdjen ugyan, de inkább hátra, a hajtókra figyeljen, mint útjára és ezzel a lesben álló vadász puskája elé állítsák. Természetesen, a kőszáli-vadat így könnyebb hajtani, mint a nyílt térszinen járó hegyi-juhot, mert míg az előbbit lehet meghatározott útra kényszeríteni, addig a hegyi-juh előtt rendesen az egész szyrt szabadon nyitva áll. Megfigyeltem, hogy a kőszáli-vad csak a legnagyobb veszedelem idején vág neki a hómezőknek és a glecsereknek, úgy, hogy erre az ember vadászat közben egész biztosan számíthat. A vadjuh azonban egyáltalában nem fél a hótól és jégtől, hanem minden kényszer nélkül, csupán a saját jószántából is rámegy a jégre; sőt a vén kuldzsák szívesen pihennek a firn-vonal hűvös átmeneti zónájában, a melyben a nyugoti és déli lejtők csupaszok, míg a többi hóval van fedve. Itt hevernek lomhán a napon, — gyakran épp úgy, mint a kőszáli-vad, mind a négy lábukat szétterpesztve — s itt teljes biztonságban érzik magukat, mert fölülről a magas hegyláncz jégvilágából nem fenyegetheti őket ellenség, a völgy felé pedig egészen szabad kilátásuk van s hihetetlen éleslátásukkal több kilométernyire elláthatnak.

Érzékeinek élessége tekintetében, azt hiszem, hogy a vadjuh a kőszáli-vadat felülmulja, mégis, bár az hatalmas testalkatával és rengeteg szarvával igazán impozáns állat, a kőszáli-vadat vadászatilag többre becsülöm, A kőszáli-vad valóságos *vad*, a mely rugalmasság és szemfülesség tekintetében még a mi zergéinket is felülmulja, míg a juh birka-természetét nem tudja eltitkolni, akár azért, mert rendkívül szapora, de nevetségesen nehézkes birka-ugrásokkal szokott menekülni, akár pedig azért, mert a vezető kos eleste után tanácstalanul búvik össze és tehetetlen butaságban löveti magát agyon.

Amott minden mozgás öntudatos s igazi kecskeszerű intelligenciát árul el, itt minden fejetlen korlátoltság, a mely a veleszületett érzéki tökéletességeket nem tudja kellőleg kihasználni.

Csak akkor szép igazán a hegyi-juh, a mikor nyugodtan legelészve mászik a sziklaszirtek közt. Mászóképessége a csodával határos, és az ember nem tudja elképzelni, miképen bír könnyedén mozogni óriási szarvával a veszedelmes utakon; ilyen látvány alapján érti meg az ember, hogy miképen válhatott ez az állat a megtestesült erő jelképévé.

Ilyen mászkalás közben a kuldzsának messze elálló szarváról rendesen letöredezik a hegye, úgy hogy majdnem kivétel nélkül csak a fiatal bakok szarva sértetlen. Ezen a sérülésen kivül még majdnem minden szarv a homlokoldalon is kopott, a mi onnan származik, hogy ezek az állatok egész birkamódon szoktak tülekedni, egymást ide-oda tolva. A mint említém, ezek a küzdelmek még akkor sem szoktak komolyan lefolyni, ha nemcsak játékból, hanem a párosodás idején történnek is: s ezzel ellent kell mondanom annak a, valószinűleg Szeverczov által terjesztett nézetnek, hogy a sok szerteheverő kos és kecske-koponya a párosodás idején vívott elkeseredett küzdelmek emléke. A mállott és elfehéredett kuldzsa-koponya a szyrtvidékeknek majdnem nélkülözhetetlen vonása, s alig mulik el nap, hogy az ember egy vagy több ilyen elmaradhatatlan emléket ne találna. Ezek azonban nemcsak meredek sziklafalak lábánál hevernek, hanem épp oly gyakoriak a magas völgyek pusztaságain, mint a szyrtplateauk lapos tetején.

A vadjuh semmiesetre sem olyan vérengző szörnyeteg, hogy ellenfelét sima földön bármiképen is ki tudná végezni; azonkívül *rendszerint* egyéb csontok nincsenek a koponyák mellett, hanem majdnem kivétel nélkül csak ilyeneket lehet találni, még ha többet is, esetleg 4—8 drbot is egy határon. Ennek a rejtvénynek a megoldása igen egyszerű; a szerteheverő koponyák ugyanis oly állatoktól származnak, a melyeket kirgiz vadászok ejtettek el. Kuldzsa-vadászatra ritkán megy a mergen egyedül, hanem mindig visz magával 2—3 hajtót. Ha elejtik a kuldzsát, akkor szétdarabolják és felpakolják a lovakra, de a nehéz és értéktelen koponyát levágják és ott hagyják — mire való volna haszontalan terhet czipelni? Az *arkárt*, a mely sokkal gyengébb testű s legfeljebb 80—100 kg., egészen magukkal viszik, mert annak karcsú szarvából mindenféle kis dobozt, késnyelet stb. csinálnak. Ezért tartozik a ritkaságok közé, hogy az ember az aulok és a kislakok helyein kívül arkár-koponyát találjon. A kuldzsa-koponyákon is gyakran látni, hogy a szarvból mintegy lábnyi darab a végéről hiányzik, mert ezt is szivesen használják a kirgizek az előbbi czélra.

A hol azonban a kuldzsa szabadon hullott el, a nélkül, hogy az ember hatalmába keríthette volna, ott mindig találunk a fakult koponya mellett egyéb csontokat is, mert különösen a váll környékének óriási csontjai soká ellentállanak a klima és a ragadozók pusztításainak. Ilyen koponyalelő-helyek sokkal nagyobb számban találkoznak, mint az a vadállomány érdekében kivánatos volna, s ezeknek a csontoknak a helyzetéből kiolvashatjuk a klimával folytatott küzdelem tragikus lefolyását itt a világtól elzárt, magányos szyrteken. Ritkán találni így egyetlen darabot, a mely megsebesülve, farkasok marása vagy betegség következtében hullott el; rendesen a mumiaszerűen összeszáradt hulláknak, farkas- és keselyűmarta fakó csontoknak egész halmaza hever ilyen helyeken, s a koponyák után megállapíthatjuk az elhullott állatok számát.

A hegyi juhnak az emberen kívül alig van említésre méltó ellensége a szyrtek állatvilágában. A medve főképen marmotákból meg növényi táplálékból él, a havasi párducz *(Felis irbis)* itt-ott meglephet valami egészen gyenge ullakot, de szívesebben vadászik az alacsonyabb helyeken madarakra, nyulakra és marmotákra; a közönséges farkas a nomád aulok körül üvölt s azokkal költözik a hegyek közé, vagy le a síkságra; az erős, védelemre képes vadat azonban nem igen meri megtámadni a gyáva, meg az biztos menedéket is talál előle a sziklák között. A hegyi farkas *(Canis alpinus)* mindenesetre félelmes ellensége volna, de ez a Tien-sanban oly gyér, hogy valószínűleg csak egészen ritkán kalandozik el egy-egy példány a déli vidékekről, hogy a hegységet bekóborolva vadászgasson, mert még a legjobb kirgiz mergen is rendesen csak hallomásból ismeri a *kizil-kaskir*-t (vörös farkast), míg a *kök-kaskir*-t (kék farkast, *Canis lupus)* megveti s csak sólyommal vadászsza, a nélkül, hogy golyót pazarolna reá. Nincs tehát olyan ellenség az állatok közt, a mely ilyen caraffai mészárlást tudna véghez vinni a vadak között, hogy néha 30—40, sőt 70 darabot is lehet egy határon találni. Ez a pusztító ellenség: minden havas réme, a hó és az éhség.

162. kép.
Szur (Arctomys Longicauda).

Sajátságos, hogy az ilyen helyeken nem igen találunk anyaállatok, vagy bárányok hulláira, hanem mindig a legerősebb kuldzsák járnak ilyen szörnyen csunyán, pedig éppen ezek volnának képesek előbb menekülni s jobban ellentállni a nélkülözésnek. Nem tudtam ezt a dolgot kellőképen megmagyarázni, míg Jonoff tábornok, a ki nemcsak szenvedélyes vadász, hanem kitünő megfigyelő is, fel nem világosított.

A szyrtek hótalan telei az edzett vadjuhoknak nem igen árthatnak, de a tavaszi, különösen az áprilisi és májusi rettenetes havazások nagyon megtizedelik a vadállományt, némely évben ijesztő módon. A hó néha 2—3 arsin (rőf) magasan fedi a földet; igaz, hogy rendkívül gyorsan elolvad és elpárolog ez a hótakaró, de rövid időközökben ismét és ismét megújul. Már maga ez a hó is akadályozza az állatokat a mozgásban s a legelésben, s így elgyengülnek, de különösen kétségbeesett helyzetbe juttatja az állatokat az, hogy ez a rendkívül súlyos takaró valósággal a földbe nyomja a fűcsomókat, a mi éppen a kuldzsákat teszi tönkre. A kuldzsa szarva ugyanis hatalmas, csavarmenetszerű vonalban előre kanyarodik, s e miatt az állat a földet soha sem érheti el a szájával; valósággal reá vannak utalva a magas-

növésű füvekre, s ha már most a hó ezeket lenyomja, a legnyomorúságosabban pusztulnak el. [1]

Magam is láttam a Száry-dzsasz-szyrteken néhány olyan helyet, a hol egész csapat kőszáli-vad vagy vadjuh esett áldozatul a hónak és éhségnek, de a csontok korhadt volta azt tanusítja, hogy ez réges-régen volt. Hogy azonban egyetlen rossz év milyen szörnyű pusztítást képes végezni a vadak között, bizonyítja Kuczenko A. przsevalszki tanító levélbeli közlése is, a ki elutazásunk után, 1901. tavaszán kirándult az *Ak-szai*-völgybe és a *Csatyrkul* vidékére. Szörnyű havazás, 2 m. magas hórétegek akadályozták meg gyors egymásutánban, még júniusban is a szabad mozgást a szyrteken, s a mikor végre a nyár valóban beköszöntött, majdnem semmi vadat sem talált, hanem e helyett olyan helyeket, a hol még 75 darab állat is hevert rettenetes halmazba összehányódva. Sok kőszáli-vad is volt köztük, a melyeket bizonyára lavinák sodortak le exponált helyükről, s így jártak szerencsétlenül.

De elég a létért való küzdelemnek ebből a szomorú képéből, a mely borzalmasság tekintetében, Turkesztán különös klimájának következtében még a mi észak-vidéki teleink éhinségeit is felülmulja.

A két vad külső megjelenéséről és életmódjáról az előzőkben már több adatot közöltem s azért csak néhány rövid megjegyzésre szorítkozom.

A *kőszáli vad* rendesen vegyes csapatokban él s csak egészen vén bakok vonulnak vissza magányos remete-életre, de ezt is megszakítják a párosodás idején, s visszatérnek a nyájhoz, a melylyel aztán együtt is maradnak télvíz idején. Májusban ellik az anyaállat 1—2 gödölyét, a melynek sárgás-szürke, rövid, gyapjas bundája van. Szeptemberben már kibújnak a szarvak hegyei s körülbelül ebben az időben űzi el az anya is az emlőtől. A kőszáli vad téli ruházata fakóbarna, de a hátán és lapoczkáján csótárszerű, majdnem fehérszürke rajzolat van, a mely a sziklák szineihez való alkalmazkodást még jelentékenyen tökéletesíti. Az Izabella-barnának fehérszürkével való keveredése rendkívül hasonlít az elszáradó fűvel fedett, állott sziklák színéhez, s kitünő védelmére szolgál az állatnak, melynek régi német neve „Fahlwild" (fakóvad) nagyon jól jellemzi ezt a tipusos szinezést. A rendkívül sima nyári ruhán nincs olyan hosszú, pompás, lágy gyapjú, mint a télin, mert ez csak

[1] Ennek a dolognak a valószinűsége ellen alig lehet valami kifogást tenni. Ezek érdekes adatot szolgáltatnak a természeti kiválasztás elméletéhez. Az idétlen nagy szarvaknak a hegyi juh semmi hasznát sem látja, mert az a mesék világába tartozik, hogy az állatok ugrás közben mintegy ütközőnek használják; de a mint láttuk, a párosodás idején sem kell nekik ez a fegyver. Mivel ez az idétlen szarv az állatra nézve, az itt leírt módon, rendkívül veszélyes lehet, s mivel ugyanez a növekedés a szártok által harczi játékokra használt kosokon, a *kocskor*-okon is előfordul, olyan esettel állunk szemben, melyet a természeti kiválás útján tovább származó fejlődéssel alig lehet magyarázni, hanem éppen egyike azoknak a mindig tagadásba vett eseteknek, a mikor a fejlődés éppen az állat kárát is okozhatja.

fakóbarna, rövid, alig gyapjas, simán fekvő szőrből van. A csótár-rajzolat ezen a nyári ruhán alig látszik meg, sőt ellenkezőleg, ilyenkor az állatok hátán jól látható barnás-fekete csík vonul végig, a mi a téli ruhán csak elmosódottan jelentkezik. Alsó oldaluk világos, de lábaik csokoládé-barnák, s majd egyszinűek, majd meg fehér csíkok díszítik; lehet, hogy ez az utóbbi jelenség, más egyebekkel összeköttetésben magyarázza meg, hogy az állatnak alfaját különböztetik meg (*Capra sibirica lydekkeri Rothsch*, az Irtis mellől), de inkább azt hiszem, hogy ez csak a tökéletesen kifejlődött téli szinezetnek a jele. A tekintélyes, fekete-barna kecskeszakállat csak a bak viseli, épp úgy, mint a szarva is csak a baknak fejlődik ki olyan hatalmas, szépen görbült díszszé A szarv minden évben két élesen feltünő, párvonalos gyűrűvel növekedik az elülső részén, a melyek különösen a 6—12 éves korban érnek el hatalmas nagyságot, míg a korábbi években laposabbak és elmosódottabbak. A szarv képződésében két határozottan jellemzett tipust lehet megkülönböztetni, a melyek azonban mindenesetre csak egyéni jellegűek. Az egyik tipus karcsú, magas növésű, kevés görbülettel, a szarvak meglehetősen meredeken, aránylag szűken indulnak ki s csak felső harmad részükben görbülnek hátra és kifelé. A másik tipusú szarvak rendkívül erősek, sokkal erősebben dudorosak, gyökükből kiindulva azonnal görbülnek, s erős, kifelé való hajlásukkal némileg a kos szarvára emlékeztetnek.

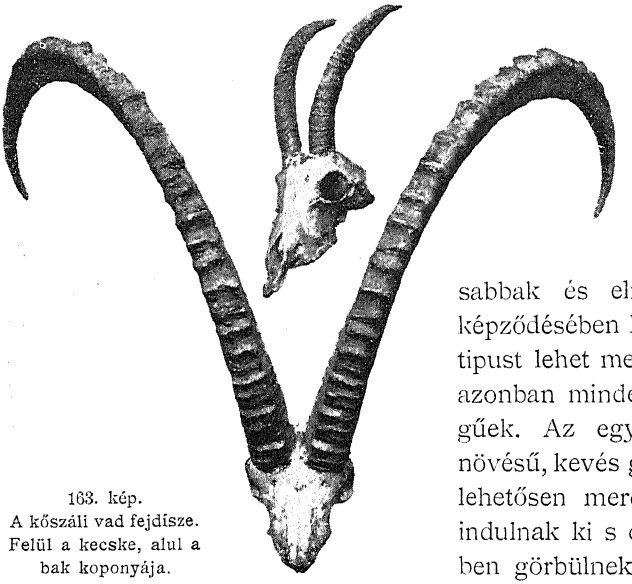

163. kép.
A kőszáli vad fejdísze.
Felül a kecske, alul a bak koponyája.

A kirgizek szerint az az igazi szép szarv, a melynek hossza a görbület szerint mérve, 8—9 arasz, a mi 180 cm. hosszúságnak felel meg! Magam csak gyengébb szarvakról beszélhetek, s átlag a 7—10 éves bakok szarvát 70—80 cm. hosszúnak találtam; a leghatalmasabb szarv, a mely kezeim között volt, 134 cm. hosszú volt, a görbület szerint mérve! A szarvak kerülete a gyöknél mérve átlag 23—26 cm.; a csúcsok távolságát, a mely persze a szarvak hosszúságától és görbeségétől függ, 50—92 cm.-nyinek mértem. Az ázsiai kőszálivad szarva mindenesetre egyike a legszebb trofeumoknak, a mire vadász csak szert tehet; s minden tekintet a jól megérdemelt diadaljelvényre, rendkívül élénken felidézi az ember emlékében a fáradságos, de hálás vadászatot s a nemes vad hasonlíthatatlanul fenséges hegyi hazáját.

A nőstény szarva gyenge, lapos és csak kicsiny, elmosódott évgyűrűk díszítik; 20—30 cm.-es hosszával és 10—12 cm.-es kerületével semmiképen sincs arányban a tekke szarvával, a melytől alakilag is annyira különbözik, mintha egészen külön fajokhoz tartoznának.

A vadjuhok közül a Tien-sanban két faj, vagy legalább két alak fordul elő: a tulajdonképeni *Pamir-juh* (Ovis poli typ.) és a SZEVERCZOV-féle *Ovis poli karelini*, a mely az előbbitől valamivel karcsúbb, oldalt jobban összenyomott s gyengébb és sűrűbb kereszt-bordázattal ellátott szarvai által különbözik. A pamir-juh, úgy látszik, ritkább, s főleg a terület délibb részeiben, Ak-szaiban és Naryn-fenföldön éldegél szórványosan, míg az igazi idevaló faj a Karelin-juh. Kizárólag csakis erre az utóbbira vadásztam, mig az előbbinek csak néhány koponyáját találtam a Szárydzsasz magaslatain, a nélkül, hogy eleven példányt láttam volna. STUMMER dr. is hozott magával néhány ilyen koponyát. A vadjuh, a mint már említettem, nemek szerint különvált csapatokban él. A borjas csapatot valami vén *arkar* vezeti, míg a bakok élén valami igazi „vezérkos" a hangadó. A párosodás ideje novemberre vagy deczemberre esik, rövid ideig tart, s utána a kuldzsák ismét külön válnak. Májusban vagy júniusban az arkar 1—2 bárányt ellik, a melyek világos sárgás-szürkék s nagyon hasonlítanak a kőszáli-vad gidáihoz, csakhogy a míg ezeknek a lábát barna csíkok díszítik, addig a vadjuhok lába fehér. — Az *ullak*-ok szarvai is szeptemberben bújnak elő.

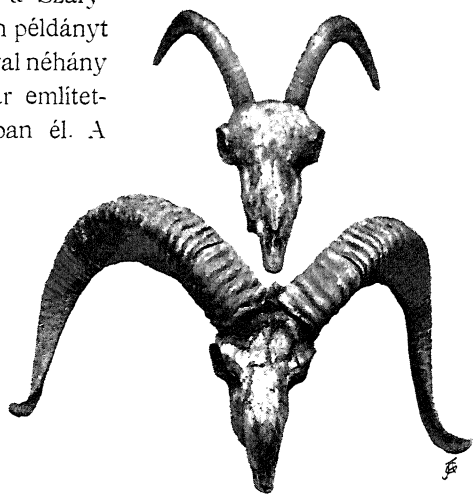

164. kép. A vadjuh fejdísze.
Felül a nőstény, alul a kos koponyája.

A kőszáli vaddal és az *Altai* argalijával ellentétben, a vadjuhnak nincsen gyapjas alsószőre, s azért téli bundája emlékeztet a mi őzeink szőrözetére, de ezt goromba sűrűségével felülmulja. Ez a körülmény az ázsiai házi-juh eredetének magyarázására annyiban jelentős, hogy ezzel a keresett ősformák közül az Ovis poli-féléket ki kell zárnunk. Ha a domesztikáczió megváltozott, kedvezőtlenebb körülményei képesek is voltakaz óriási, szabadon élő juh-félét a házi-állatok nyomorúságosabb alakjává zsugorítani, semmiesetre sem változtathatták át a vadjuh merev, törékeny szőrét a házi-juh bodros gyapjává, a mi azt éppen a primitiv ember előtt olyan rendkívül becsessé teszi.

Az ázsiai házi-juh eredetét tehát nem kereshetjük a Pamirban vagy a Tien-sanban, hanem vagy az Altaiban, vagy az Iránban (Musimon vignei), hacsak úgy az európai, mint az ázsiai szelíd házi-juh nem származik

valami nyugati, a kecskéhez közel álló ősalaktól, valahonnan a Földközitenger vidékéről.

A vadjuh bundája évszakonként csak keveset változik; nyáron valamivel kevésbbé sűrű, rövidebb és élénkebben vöröses sárga, télen sűrűbb, hosszabb a szőre, de egyszersmind fakóbb is, mert a szőrszálak végei kopottak, pusztúltak és elhalaványodtak. Minden valószinűség szerint egy évben csak egyszer vedlik az állat, tavaszszal, holott a téli bunda csak a nyáron újra nőtt szőr teljes kifejlődése folytán keletkezik. Az arkar a kuldzsától csak halványabb szinében és abban különbözik, hogy nincs olyan szép fehér pofaszakálla, mint a kuldzsának. Azonkívül gyengébb, kisebb is, de főleg igen nagy a különbség a két nem szarvának nagysága és méretei között. Ezt minden leírásnál jobban magyarázza a mellékelt kép, míg az óriási, néha 30 kg. súlyú szarvak méreteit a következő táblázat tünteti fel:

Kuldzsa, 8—12 éves.

A szarv hossza a spirális szerint mérve .	110—130 cm.
A szarv hegyének távolsága	80—100 „
A tő kerülete	33— 38 „
A spirális legnagyobb körének átmérője .	30— 49 „

Arkar.

A szarv hossza	29— 40 cm.
A tő kerülete	12— 15 „

* * *

A korábban említett mellékfolyó betorkolása alatt igen vonzó utazásunk volt, mert a völgylejtőket felépítő kőzet folytonos változatossága sajátságos bájt kölcsönöz a tájképnek. Bár a környező magaslatok nem valami jelentékenyek, s a Szárt-dzsol-szirt kivételével sehol sem nyúlnak a hóhatáron felül, a különböző kőzeteknek megfelelő rendkívül változatos formagazdagság kárpótol a kicsiny magasságkülönbségekért, s a nagy kiterjedésű törpefenyővegetáczió, meg a kezdődő erdős növényzet a sziklák tarka szinezetével együtt rendkívül festőien hat.

Majd pázsittal fedett palatetők szegélyzik a völgyet, s ezeknek enyhe lejtőit itt-ott a meredeken rétegzett, csupasz kőszikla meredek fokai szakítják meg; majd az előbb említett kékes földnem kopár halmai hoznak rikító szinezetet a tájképbe; máskor meg ismét a Szárt-dzsol különösen pusztult, vörös-sárga omladékai tornyosulnak, mint valami várrom a völgy felett, míg más helyeken kékes-szürke (alsó karbonkorú) mészkő meredek falai árulják el ennek nagy tömegét. Legszebb azonban a tájkép ott, a hol a mély, sötétvörös homokkő vadul szaggatott szirtjeire a gyalogfenyő, a magányosan álló, minden viharral daczoló, tépett fenyőfa haragos zöldje, meg a frissen hullott hó vakító fehér foltjai varázsolnak szép, színes takarót.

Ilyen szinpompás, a szó szoros értelmében tarka tájképet, mint a Kok-dzser völgye, még sohasem láttam, s bár a késő ősz komor, szinte megdöbbentő szinhatása nagyon szép volt, mégis sajnálom, hogy nem láttam ezt a tájképet kora nyáron, a mikor minden szin sokkal teltebb, a fény sokkal intenzivebb, a mikor a nagy kiterjedésű mezők üde zöldje rendkívül szépen diszítheti a sötétvörös sziklafalakat.

A majd szűk, majd tágasabb, hirtelen kanyargó völgyben kazak-aulokat találtunk, s végre a Szárt-dzsol lába alatt tanyát ütöttünk. Itt Attei és Oruz-bek megkértek, hogy néhány ismerőst látogathassanak meg, a mit persze készségesen megengedtem. Mi többiek alkonyattal a Kok-dzser folyóban halásztunk, ezúttal nem a gyűjtemény szaporitása végett, hanem, hogy jó halleveshez jussunk. Mivel azonban a rohanó vizű, gyönyörű kékes-zöld szinű patakból csak kilencz darab csinosan tarka Dyptichust fogtunk ki, a mi öt embernek meg se kottyan, ezek is a formólos edényekbe vándoroltak s megelégedtünk vacsorára kenyérrel és teával.

26-án hajnalhasadtával visszaérkezett Attei és Oruz-bek a tanyára. Velük volt két kazak az aulból, a kik Przsevalszkban lisztet és sót akartak vásárolni s ezért két üres tevét hoztak magukkal. Lefelé lovagoltunk aztán még egy darabot a Kok-dzser völgyében, egész addig a vad szurdokig, a hol a folyó mész- és pala-szirtek között, mint valami alagútban, eltünik, hogy a másik oldalon, mint Nagy-Karkara hagyja el a sziklaszurdokot. Itt keresztülmentünk a Kok-dzseren s az egyik mellékpatak, névleg *Arcsali* (borókás) mentén ismét felfelé, a hegyre.

Tanyánk az utóbbi hóesés birodalmában volt még, de csak némileg alább is már teljesen hómentes volt a terület. Érdekes volt, hogy ezt a hóhatárt először elhagytuk, aztán az Arcsali völgyében újra elértük, sőt átléptük. A hónap közepes kőmérsékletének megfelelően ereszkedett le ez a határ ennyire. A míg a nyári hóesés határa pontosan az erdő felső határával esik össze, s egyetlen, nem is derült nap elegendő, hogy a frissen hullott havat ismét visszaszorítsa a tulajdonképeni nyári hóhatárra, most ez a hótakaró mélyen lenyúlt az erdős régióba, s még a csendes, borult, de nem hideg idővel sem emelkedett feljebb 2100 méternél.

Lenn a hóhatár alatt, meglepetésünkre, még éber marmotákra találtunk. Az Ecskili-tason még ébren találtuk őket, de az augusztus 26-án beállott nagy hóvihar után mind egyszerre eltüntek, sőt még Naryn-kolban is, a hol pedig gyönyörű nyári idő volt, minden marmota-túrás csendes és üres volt, lakói már téli álomba merültek. Már most itt, egy hónappal később, ebben az aránylag hideg völgyben, ébren találtuk a marmotákat, a melyek sürgősen munkálkodtak a legelőkön. Attei magyarázata erre a dologra nagyon valószinűnek látszik. A Kok-dzser vidékén az idén nagyon rosszak voltak a legelők s a szegény állatoknak nem volt idejük még sem a kellő téli takarmányt összegyűjteni, sem pedig kellőleg meghízni, a mi pedig nekik télen

védelmül és életül is szolgál. Most hát ugyancsak buzgón dolgoztak, mert: „a sovány *szur* (marmota) nem megy aludni, mert megfagy!“ Így magyarázta Attei, s nincs semmi okom benne kételkedni.

Utunk eleinte kényelmes, lankás emelkedéssel vezetett az Arcsali-völgy homokkő-sziklái közt, azután széles, rétekkel fedett pala-karon keresztül, s végül egy gránit-gerincz lába mellett fel a szűk hágóhoz, a mely az Arcsali völgyéből a Tjub völgyébe szolgál át. Útközben az eddig bizonytalanul változó időjárás végre egészen rosszra fordult, lassan, de makacsul kezdett havazni, persze éles széllel, a mi könyörtelenül vágta az ember arczába az éles hókristályokat.

Több, mint egy tuczat hágón mentem már át a Tien-sanban, de még egyetlenen sem a nélkül, hogy hóvihar, vagy legalább szeles, erős ziva-

165. kép. Oruz-Bek áttöri a hófuvatagot.

tar ne lett volna; ez, úgy látszik, hogy a hágók nélkülözhetetlen kelléke, s az embernek szinte hiányoznék valami, ha kimaradna a zivatar. Most sem sokat törődtem vele, hanem az ázsiai ég győzhetetlen hatalmában bízva, vártam az Isszyk-kul völgyében a derült időt, a miképen az egész karaván derült hangulata is csak rövid időre borulhatott be ilyen kellemetlenségek révén.

Fenn a nyergen már új, több mint méter vastag hó feküdt, a melyen utat kellett törnünk, hogy a tevéket keresztül vezethessük. Oruz-bek és az egyik kazak csinálták ezt, úgy, hogy a körülbelül 20 lépés széles helyen lovaikkal fel- és lejárva, utat tiprattak. Nehéz munka volt, s utána ló és lovas igazán sajnálatosan festettek, nyakig tele hóval. Mi többiek azonban, a kiket a tevék követtek, egész kényelmesen jutottunk keresztül, s ez jutalmazta a szeles hágón való, majdnem negyedórai kellemetlen várakozásunkat.

A hágón túl ismert területen voltunk. Éppen a nyereggel szemben látszott a Dzsergalán-völgybe vezető Dzsergalán-asu, jobbkéz felől alattunk az a szép jégár surolta sziklarészlet emelkedett lábainknál a Tjub-völgyben,

egy kissé feljebb pedig balkéz felé megismertem azt a helyet, a hol augusztus 13-án tanyáztunk.

Meredek, zeg-zugos úton lovagoltunk le a Tjub-völgybe, a melyet itt már erdőség díszít. A lejtő, a melyen lefelé haladtunk, nyugat felé volt fordítva, s ez okozta, hogy a hó lágy, könnyen összekeménykedő volt, s nagy csomókban a lovak patájára tapadt, a mi a lovak lépésének biztosságát veszélyeztette. Alább, az erdők között, sokkal jobb volt, mert itt a hó olvadt, s a leszivárgó nedvesség az agyagos talajt csak annyira nedvesítette át, hogy felülete szappanszerűen sikamlóssá vált. Csak arra kellett vigyázni, hogy az ember a már kitiprott csapáson maradjon, a többit a derék állatok maguk is elintézték, a mennyiben első lábukat előrefeszítették, a hátulsót behúzták, s úgy csúsztak le a sikos lejtőrészleteken. Rendkívül gyorsan ment a dolog, s ha az ember a nyeregben eléggé hátrahajolt s jól a kengyelekre támaszkodott, akkor egészen kellemes érzés is volt.

A tevékkel azonban meggyűlt a bajunk, mert a simatalpú állatok képtelenek voltak a kitiprott úton előre jutni. A gyepes helyeken kellett őket óvatosan vezetni, de azért az egyik fehér teve elesett; persze le kellett rakodni róla, aztán nagy kínosan talpraállítani s újra felpakolni, a mi jókora időveszteséggel járt.

A Tjub völgyében nem időztünk, hanem átmentünk a folyón s egyenesen neki indultunk a szemben fekvő arcsa-mezőkkel fedett lejtőnek a Dzsergalán-asu hágó felé. Vágytam ki a behavazott, kietlen hegységből tovább, a Türgen erdeibe, s azért kiadtam a parancsot, hogy addig menjünk előre a Dzsergalán völgyébe, a meddig csak lehet. Lovainkat és tevéinket az utóbbi napok erőltetett marsrutái kifárasztották s különösen az utóbbiak még a naryn-koli tartózkodás ideje alatt sem üdültek fel egészen, hanem kezdték a szolgálatot teljesen felmondani, úgy, hogy a hágón való meredek kapaszkodás sok gondot és sok munkát adott. Szerencsére velünk volt a két kazak a két üres tevével, a mi könnyített valamit saját tevéinken, mert ezekre egyetmást felpakoltunk. Nem valami kellemes mulatság fáradt tevékkel utazni, a mikor majd az egyik, majd a másik állva marad, térde reszket s kétségbeesett hangon bőg, vagy, ha bambán letérdel s fásult tekintetével azt látszik elárulni, hogy nem kel fel, ha darabokra vagdalják sem!

Még hatalmas erejű fekete tevénk is, a mely eddig olyan pompásan és türelmesen viselkedett, kezdte beadni a kulcsot, míg a két fehér tevét alig lehetett használni, s a kazakok két pihent tevéje nélkül aligha mászhattunk volna fel e napon a hágóra. Csak napnyugtával értünk fel, s innen aztán gyorsan siettünk lefelé a kényelmes úton, sőt még a Dzsergalán völgyében is jókora darabot tettünk meg lefelé, mire az éj sötétsége tanyát üttetett velünk, körülbelül ugyanazon a helyen, a hol indulásomkor Mombettől búcsúztam sok kumisz kiséretében. Kartaigan kazak barátunknak egyik szolgáját találtuk itt hatalmas őrtűz mellett, a kinek aulja már a szyrti

legelőkre költözött s a Keng-szu patak partján tanyázott. Lobogó tüzét rögtön felhasználtuk, hogy harsány örömrivalgással fogadott borsóhurka-levest főzzünk. Embereim annyira fáradtak voltak, hogy nem állították fel a jurtjukat, hanem kezdetleges *csatyr* (sátor) alatt háltak, a mely a tömeges alvásra berendezett óriási hálózsákhoz hasonlított, s a melyet a jurtok nemeztakaróiból állítottak össze. Magam körülbelül ugyanazt a fizikai munkát végeztem, a mit ők, s azért kényelmeskedésből, a hogy ők, én sem ügyeltem a levesre, hogy úszkálnak-e benne füstölthús-darabok vagy nem. A farkasétvágy vagy a nagy sötétség tette-e, de egyik sem vette észre a tiltott élvezeteket; jóllakva vonultak embereim a vaczkukba, s ép oly nyugodt lelkiismerettel aludtak el, mint magam, a ki pedig ismét felelősséget vállaltam a próféta előtt.

Ezen a fárasztó napon Kecskene-balla teljes elismerésemet érdemelte ki. Rajta is ugyanaz a betegség kezdett mutatkozni, mely már most Bilek kivételével mindnyájunkat elővett. A roham ugyan gyengén jelentkezett s a mint később beláttuk, ép olyan kezdő-stádiumban volt, mint a hogy én szenvedtem Ottukban és a Keng-szu mellett, de azért a fiútól igen szép áldozatkészség volt, hogy szerényen és határozottan visszautasította ajánlatomat, hogy tábort üssünk, s vasakarattal csinálta velünk az egész fárasztó utazást. Jól tudta, hogy iránta való kiméletből azonnal tanyát ütünk, ha kívánja, de nem akart szándékom elé akadályokat gördíteni, hogy még ma a Dzsergalán-völgybe jussunk, s kitartott hűen egész végig. Annál inkább örültem ennek, mert a fiú az egész úton nagy érdeklődést tanusított utazásom iránt s most erős akaratával a legszebb reményekre jogosított. Nem csodálkoznám rajta, ha expedicziám „kecskene-ballája" néhány év mulva az orosz érdemjelet kapná „középázsiai utazásokért", mint kisérője valamelyik kitünő orosz utazónak.

27-én nagyon korán reggel kezdtünk mozgolódni, s e közben érdekes epizódunk volt egy nagy, öreg ullar-kakassal, a mely szirti sas elől menekülve vakon rohant tanyánkon keresztül. Éppen reggelit főztünk, a mikor a madarak megjelentek, az ullár félig futva, félig repülve, a sas pedig utána, minduntalan lecsapva zsákmányára. A főzés miatt kis idő kellett, a míg puskámat felkaphattam és megtölthettem. Embereim önkéntelen kiabálása, az a mozgalom, a mi fegyverem előteremtése végett keletkezett, elég volt, hogy a sas belássa a helyzet veszélyes voltát, s oldalt elmeneküljön, áldozatát futni hagyja, mielőtt még lövésre készen álltam volna. A szegény ullár-kakas azonban már nem tudott menekülni, cseberből vederbe jutott, s még mielőtt megfuthatott volna, leterítettem a hatalmas, nagy állatot. Sajnos, a sas rohamai csúnyán megtépték a szegény állat tollazatát, s így a gyűjtemény számára használhatatlanná vált, de annál kitünőbb pecsenyével szolgált üres éléskamránk számára.

A karaván Oruz-bek, Kosztka és a két kazak vezetése alatt a patak partján lefelé haladt, azzal a rendelettel, hogy a Türgen mellett állítsák fel

a sátrakat, míg mi, többiek, augusztus 10-i tanyánkon valamivel felül kitértünk a Bel-kara-szu erdeibe, s ott a csúnya időben is néhány hajtást próbáltunk meg.

A ragadozó madarak teljes költözködésben voltak, s így úgy itt, mint már Naryn-kol körül is, a vidék mindenütt tele volt szárt madarászokkal, a kik a madárhálóhoz hasonló csapdával fogdosták a sólymot és héját. A sólymászat leírásakor még alkalmam lesz erre visszatérni.

Mivel a szártok jelenléte a Bel-kara-szu vidékén tervezett, sokatigérő hajtásokat nagyon nyugtalanította, a friss hóban látszó sok őz és farkascsapás sem tartott itt bennünket, hanem a sajátságos, lapos plateau-vidéken keresztül, a Türgen-lejtőre vágtunk át, a hol az egyik keskeny, de nagyon szép erdőpásztán három hajtást kíséreltünk meg. Attei és Szitnyikov három őzbakra is lőhettek, de a sűrűségben, sajnos, mind a három nagyon is megriadt vadat elhibázták. Magam láttam egy hatalmas baglyot (*Bubo turkomanus*), a mely a turkesztáni vadászterületeken elég gyakori, továbbá egész sereg egyéb ragadozó madarat, de csak néhány nyírfajdra lőhettem, s el is ejtettem néhány darabot. A mikor a hajtások után a felé az erdővidék felé indultunk, a hol augusztus 9-én az őzbakot lőttem, az egyik meredek gyepes lejtőn valami 30 nyírfajdkakasra akadtunk, a melyek melancholikus csoportban, mint a varjak, összebújva hallatták bugybogó kiáltásukat. A kakasok dürgése késő őszszel a rossz idő bekövetkezését jelenti; most azonban nem volt szükség erre a jövendölésre, mert az idő amúgy is már oly rossz volt, hogy még rosszabb már alig lehetett volna. Bár kegyetlen idő volt, azért örültem ennek a látványnak. A Tien-san erdeiben rendkívül nagy számmal él a nyírfajd, s ha az igazi vadász-idényben, tavaszszal nem vadászhattam reája, legalább az az örömem megvolt, hogy a késő őszi napokban láthattam, hogy milyen élénk lehet az erdő kikeletkor!

A rossz idő különben nemcsak minket űzött el a szyrtről, hanem minden valószínűség szerint a madárvilágot is alsóbb régiókba kergette, mert itt az erdők közt most olyan nagy számban és annyiféle madár tanyázott, hogy ez a nyáron látottat messze felülmulta. Csak úgy hemzsegett az erdőben a sok rozsdafarkú, a melyet olyan hévvel üldöztem a szyrteken, aztán meg czinkék, ökörszemek, királykák, rigók, füzikék, hegyi és havasi pintyőkék, alpi pacsirták stb., egy szóval a törpefenyő és a havasi legelők egész madárvilága találkozót adott itt, s most könnyű lett volna a gyűjtemény számára jól megválogatva megszerezni mindazt, a mi nem régen ezelőtt még egymagában is ugyancsak feltüzelte volna gyűjtőszenvedélyünket. Nagyon gazdag volt ez a madár-világ már azért is, mert ezeknek az erdőknek idevaló lakói még szintén teljes számmal maradtak itt, s még nem költözködtek melegebb klima alá; itt voltak még a karmin-pirókok, s finom kis poszáták is hajszolódtak a fenyők koronái között. Innen származik, hogy a két utóbbi napon ornithologiai gyűjteményünk gazdag zsákmánnyal szaporodott, különösen

pedig két olyan fajjal, a milyen még eddig nem volt a gyűjteményben, úgymint egy *keresztcsőrűvel (Loxia curvirostra)*, a mely a Tien-sanban ritkának látszik, és a nehézkes ázsiai *meggyvágó*-val (*Coccothraustes speculigera)*, a mely ugyan nem ritka, de véletlenül eddig még nem jutottunk hozzá. A Dzsergalán-asu arcsa-mezőin egész csapatostul tanyázik ez a komor-szinezetű, nehézkes madár s mindjárt egész kis sorozatot szedhettem össze a gyűjtemény számára.

Az igazi vadászatnál is tovább tartóztatott bennünket az ornithologiai fürkészés, a mire embereimet is jól be lehetett tanítani. Volt a puskának és a jegyzőkönyvnek elég dolga, mígnem a tűrhetetlenné vált hóvihar ki nem űzött bennünket az erdőből. Az ideiglenes hóhatár ismét néhány száz méterrel alább szállt, mert a magas nyergeket jellemző hózivatar már most itt dühöngött az erdőkben s csak mélyen lenn a völgyben váltotta fel a havat az eső. Nagyon örültünk, a mikor elértük ezt a zónát, mert a mélyen bevágódott Türgen-völgy védve volt a szél ellen, s a 0° körül álló hőmérséklet tavaszi fuvalomnak tetszett a magas fenföldek élesen sivító fagyos szeléhez képest.

A Türgen és alább a Dzsergalán völgyét ellepték az aulok és az egyes jurtok; két kirgiz voloszt tanyázott itt aránylag szűk helyen, részben azért, hogy nemsokára a szyrtekre vonuljanak, de másrészt meg, hogy itt helyben készítsenek *kislak*-ot (téli szállást).

A sok száz nemez-sátor, a birkák, szarvasmarhák és lovak szanaszét legelésző tabunjai, a köztük nyargalászó, pásztorkodó kirgizek, fehér birkabőr-ködmöneikkel, vagy a mardzsák kalandos fejdíszükkel, nagyon élénken állították elém azt a képet, a melyet a régmult idők népvándorlásai nyujthattak. Útközben sok ismerőssel találkoztunk kiköltözködésünk idejéből, s ezek jó kirgiz szokás szerint mind utánunk ballagtak, köztük az ifjabb Bocsku, a ki annak idején mint vadász járt velünk a Dzsergalán partjain.

Élményeink és vadászataink persze bőséges tárgyat szolgáltattak azokhoz a déliesen élénk, vakmerő gesztusokkal, meg egész komikus felkiáltásokkal tarkázott előadásokhoz, a melyekkel embereim dicsekedtek a kisérők előtt.

Tanyánk, a melyet az én magas, fehér jurtomról már messziről fel lehetett ismerni, a Dzsergalán tulsó partján volt. Persze, nem kerestük a hozzá vezető útat, hanem egyenesen neki vágtunk, tüskön-bokron keresztül, átgázolva a Türgen és a Dzsergalán folyókat, meg azt a széles síkságot, a mely az erdős régió előrenyúló teraszai közt terül el. Itt olyan sajátságos sír-mezőn lovagoltunk keresztül, a milyen az Isszyk-kul körül több is található, s azt bizonyítja, hogy volt itt hajdan valami teljesen elpusztult kultura, a melynek rejtélyes nyomai Ázsia legbelső részeiből kiindulva, messze, Oroszország nyugati részeibe elnyúlnak. A legnagyobb valószinűség szerint ezek temetkező helyek voltak, mert a kezdetleges kőemlékeket, a melyek gyakran nagy számban diszítik az ilyen helyeket, nem igen lehet másnak tartani, mint sírköveknek.

166. kép. Kamennája bába (kőbálvány) Przsevalszk vidékéről.

Az emlékkövek rendesen hosszas, oszlop- vagy czipó alakú folyami görgetegekből készültek, körülbelül 1 méter hosszúak és 30—40 cm. átmérőjűek. A vizben nyert megfelelő alakjukat csak egy kevéssé javitották ki a legdurvább kőfaragással. Ezek a Dél-Oroszországban található úgynevezett *kámennye bábi* (kőbabák) mintájára, durván ábdált emberalakot mutatnak, a mely kezét rendesen a mellén összeteszi vagy összefonja, gyakran csészét (?) vagy fonott zsinórt (?) tart a kezében s a durva rajz jelzései szerint bő, zsinóros ruházat fedi. A női alakokon a felső test rendesen csupaszon marad, a férfiak mindig egészen fel vannak öltöztetve. A férfiaknak rendkivül jellemzően rajzolt arczát rendesen feltünő erős, szépen lefelé kanyarított bajúsz diszíti, míg a szakáll jelzése hiányzik.

Hogy miféle nép hagyta hátra ezeket az emlékeket s milyen időtájban élhetett az, ez iránt még teljesen homályban vagyunk. Némelyek az Isszyk-kul mellett található emlékeket a *nesztoriánus keresztényeknek* tulajdonítják, a kik a CATALANI-féle térkép szerint még ennek a tónak keleti partjain megtelepedtek.

Más kutatók meg a Dél-Oroszországban található „bálványokat“ éppen a magyarok vándorlásával hozzák összefüggésbe, s SZENT GELLÉRT irásaira hivatkoznak, a ki megemlékezik a magyaroknak efféle kultuszáról. Valószinű, hogy ezek a kőképek valami turk-néptől erednek, s annak vándorútját jelölik Ázsia belsejéből egészen nyugatra a Volga-mezőkig, ép úgy, mint a hogy az újabb hipotézisek szerint a megalithikus leletek (dolmen stb.) az áriai germánok vándorlásának útját jelölik.

Akárhogy van is a dolog, az mindenesetre érdekes, hogy az Isszyk-kul vidékén, meg a Tien-san belsejében sok ilyen durva faragású emlékkövekkel diszített „temetkező helyet“ lehet találni. Megtartom ezt az elnevezést, bár nincsen bebizonyítva, hogy ezek csakugyan temetkező helyek voltak-e. Néhány ilyen követ bevittek a városba s ott most sarokkövek, vagy pedig kuriózumképen felállították őket a városi kertben. Ezrével hevernek azonban idekinn, lassú pusztulás elé nézve. Ezen a Dzsargesz mellett fekvő mezőn, a melyen átmentem, több száz hever; Przsevalszk mellett, Preobrazsenszk falu alatt, a tó északi partjának némely helyén, s végül a Kaztek-hágóról is állítják, hogy ott ezer és ezer található, rendetlenül egymás mellett, aránylag szűk helyen, valóságos temetőt alkotva. Különösen hatalmas, valami 3 méter magas ilyen alakot talált SZEVERCZOV a Kurmekty, a Nagy-Naryn egyik mellékfolyója mellett, több mint 10.000 láb magasságban. STUMMER DR. szerencsére újra megtalálta ezt az érdekes (női) alakot az egyik kiránduláson, sőt

sikerült fényképet is készített róla. Mindenesetre nagy jelentőségű volna, ha szakbeli archaeologus keresné fel a Tien-san rendkívül érdekes északi lejtőjét, a hol annyi népvándorlás vonult el, de a hol a történelemelőtti időkben annyi nép volt letelepülve is.

De nemcsak ezek a kőemlékek beszélnek sűrű népességről, bár ezeket sem lehet, hogy átvonuló nomád népek készítették volna, hanem még élénkebben szólnak azok a hatalmas öntöző művek, a melyeket csak *sűrű* népesség, a melynek minden talpalatnyi föld értékes volt, vezethetett fel a meredek, nehezen munkálható domboldalakra, a mint azt az erdős régió alatt mindenütt, az Isszyk-kul déli partjától fel egész a Tekkesz völgyig a hegylánczok mentén mindenütt megtaláljuk. Mindenfelé lehet itt többé-kevésbbé jól megmaradt nyomait látni néha valóban kolosszális arik-rendszereknek. A mai nép azonban vállát vonogatva, úgyszólván, semmit sem tud a keletkezésükről, csak annyit, hogy ezek valóban arikok. Ki csinálta, ki használta őket? „*Kim bileide* (ki tudja)? valaki; *zemanïnda* (ősrégi időben), talán a *khitáj*-ok (khinaiak)!"

Szemirjecsben általában nagyon hálátlatos volna a régészeti kutatás, különösen a mindinkább hasznosaknak bizonyuló khinai forrásokkal egybevetve, de ennek a kutatásnak azonnal meg kell kezdődnie, mert ezekre a dolgokra pusztulás vár! A lakosság folyton szaporodik, sok földet vesznek művelés alá, amely már évszázadok óta parlagon hevert. A szártok ketmenje, a dungánok és tarandzsik ekéje sok emléket elpusztított már visszavehetetlenül, de még többet az archeologiai leletek közül az idétlen kincskeresés.

Jóakaratú, de hatásában tökéletesen elhibázott intézkedés teljesen tiltja Turkesztánban az ásatásokat; ez csak a szakbeli archaeologust akadályozza, míg a kincskeresők, meg a földmívesek pusztításait, a kik persze nem is ismerik a rendeletet, édes-keveset korlátozza. A tudomány érdekében volna, ha az orosz kormány venné a kezébe a dolgot s egyszersmind idegen erőket is belevonna, a kellő garanczíákkal. Bizonyára találnának módot a leletek széthurczolásának megakadályozására s mondhatatlan kincset lehetne megmenteni a *teljes pusztulástól*, a mely menthetetlenül bekövetkezik előbb-utóbb éppen azokon a helyeken, a hol most legkönnyebb volna a tanulmányozás.[1]

A jurtoknál csak Kosztka várt bennünket, mert Oruz-bek átlovagolt a Kizil-kijah-lánczhoz, hogy Bikden-t értesítse megérkezésünkről, a kivel a bérelt tevék és lovak ügyében még tisztába kellett jönnöm. Mindenfelől jöttek látogatók, többek közt a két asu-töri testvér is, a kik egész formálisan meghívtak dasztarchánra. Így a délután még hátralevő néhány órája beszélgetés, tudakozódás és üdvözlések közt gyorsan mult el. A legszükségesebb preparálás, jegyzetírás és pakolás után szabadságra bocsátottam Attei-t és Bilek-et,

[1] Itt leírt kívánságom azóta teljesült is. 1903 tavasza óta Oroszország kezdeményezésére és kormányának intézkedése folytán nemzetközi egyezmény biztosít rendszeres együttműködést az összes érdekelt tudományos világnak az ázsiai kutatások terén.

a kik auljaikhoz siettek családjukat felkeresni. Magam TEMMIR-rel és KOSZTKÁval a vendégségbe siettem, bár jó három versztet kellett lovagolni a szuroksötét éjszakában, s azonkívül a méter-mély, óriási görgetegekkel telt Dzsergalánon is át kellett mennünk. Másfél hónapi kóborlás a szyrteken elég jó iskola ahhoz, hogy az ember eléggé kirgizzé váljék ebben a tekintetben. A kedélyes, chaberrel egybekötött dasztarchán kedveért szívesen megtettem ezt a kis utat, a mit nálunk Európában „veszélyes kaland" néven írnának le.

Csak éjjel 11 óra tájban tértünk ismét haza, s másnap reggel jól elaludtam, ha nem is bele a nappalba, de mindenesetre elég későn annak a néptömegnek a számára, a mely mindjárt napfölkelte után gyűlt össze tanyámon. Itt voltak összes dzsergaláni, bel-kara-szui, tjubi és asu-töri ismerőseink, különösen pedig a tegnapi két házigazdánk, a kik elhozták magukkal atyjukat, az öreg MOMUN-KHÁN-t. Mindnyájan üdvözölni akartak, kezemet megszorítani, elbúcsúzni tőlem, úgy hogy valóban megindított a barátságnak ez a sok jele, s örültem, hogy annyi jó emlék marad utánam. Nagyon könnyű ezekkel a nagy gyerekekkel bánni, de az európai és a közép-ázsiai gondolkozásmód ég és föld, s nem sok kell hozzá, hogy éles ellentétbe jöjjenek. Nagyon könnyű félreértést előidézni, különösen pedig a dzsigitek önzése minden bajt a gazdájára hárít, a ki pedig legfeljebb annyiban bűnös, hogy nem eléggé éberen ügyelt embereire.

Itt nyugodt lehettem, mert semmi sem zavarta meg az egyetértést expediczióm és a benszülöttek között, s egészen jó barátok voltunk.

A czukros tea csak úgy ömlött jurtomban s valóságos áldozati füst gyanánt gomolygott a czigarettafüst a jurt tetejéig. Ezekhez az anyagi javakhoz járult a komoly és tréfás beszélgetés özöne, leginkább elutazásomról és esetleges visszatérésemről. Az öreg MOMUN-KHÁN különösen szíves volt hozzám. Ez a hatalmas, magas termetű aggastyán, 80 éves kora ellenére is olyan egyenesen tartotta magát, mint a fenyőszál. Sötét szemüveget ajándékoztam neki, mert ő is, mint igen sok kirgiz, a jurt füstjétől szemgyúladásban szenvedett. Megigértem azonkívül, hogy Przsevalszkból orvosságot is küldök neki (czinkszulfátot), a mit ép oly nagyvilágias, illemtudó kedvességgel köszönt meg, mint a hogy azt fiaitól már megszoktam. Téglavörös szövetkabátjával, lábnyi hosszú, hófehér szakállával igazi tipusa az öreg a kirgiz „grand seigneur"-nek. Elfogulatlan társalgásában valami rendkívüli patriarchális volt, a mit nagyon vonzóvá tett a többi jelenlevőknek vele szemben tanusított, önkéntelen tisztelete. MOMUN-KHÁN minden áron meg akarta igértetni, hogy néhány év mulva térjek vissza hozzájuk, az Isszyk-kul partjára. A meddig az ember fiatal, utazhatik, de már az ő korában az sok kellemetlenséggel jár. Tréfásan fenyegetett meg öklével, a mikor nem akartam határozott igéretet tenni, s igazán keletiesen hangzott meghívásának utolsó, poétikusan túlzott részlete: „Mint vendégünk (*kunak*), barátunkká lettél, s mi szomorúak leszünk, a míg távol vagy tőlünk. Jönnöd *kell*, hogy szomo-

rúságunkat megszüntessed, mert igazi barátnak kötelessége barátjának fájdalmát enyhíteni!"

Tréfából azt mondtam, hogy csak úgy fogok visszatérni, ha akkor aztán a *türgeni* volosztnojnak; le fogok közöttük telepedni, már félig-meddig úgy is kirgiz vagyok, s arra fogok törekedni, hogy közöttük igazi kirgiz, igazi *Bugu* legyek! Hangos örömmel üdvözölték ezt az indítványt s ünnepélyesen kijelentették, hogy csak jöjjek vissza, biztosan meg fognak választani volosztnojnak.

Így bizonyos tekintetben tiszteletbeli kirgizzé választva, s biztos megélhetésre való kilátással. 10 órakor kiadtam a rendeletet a továbbindulásra, s elhagytam a tanyát, egy darabig még a kirgizek kiséretében.

Volosztnojnak lenni Türgen községben? — van valami csábító ebben a kilátásban: mindenekelőtt áttenném székhelyemet a szyrtek legtávolibb zugába, az Inilcsek, vagy a Kaindy völgyébe, hogy ott a czivilizáczió és politika által elérhetetlenül kormányozzam törzsem ügyeit, csak a raczionális legeltetésre és annak okszerű és intenziv kihasználására ügyelve. Meg vagyok győződve, hogy még a legszigorúbb ujezdni nacsálnik is meg volna elégedve működésemmel, s kis törzsem sem járna velem rosszul. Hát még az a tudományos tevékenység, a mit az ember ott a Tien-san szivében kifejthetne!

A család, az emlékek, a tradiczió ezer szála fűzik az embert hazájához, de csakis ezek fűzik valóban és szétszakíthatatlanul, mert a mit ma kulturának és czivilizácziónak nevezünk, az inkább elriaszt, mint hogy vonzana. Bukolikus fantáziák a mi mai túlfinomult, túllogikusan ellentmondásteljes, rohanó korszakunknak kórtünetei, s azok az évenkénti vándorlások a nyári üdülőhelyekre nem mások, mint annak a tanúi, hogy az ember betegesen elégedetlen a kulturával. Magam is a kor gyermeke vagyok, s azért álmodozom nyugalomról, világtól való elvonultságról és tiszta emberi életről; hol találhatná meg ezt az ember jobban, mint itt a Tien-sannak világvégén fekvő völgyeiben, a nomádok békés, derülten emberies auljaiban, igazi természetes emberek között? A mai kor mindenféle túlzásai között ez volna a „túl-nyaralás", a mely a nélkülözésekkel teljes pásztorélet folyamán a kultura-ember beteg idegeit ismét a helyes egyensúlyba hozná és helyes világnézetet oltana bele, és pedig nemcsak futólagos hatással, hanem végleges gyógyulásképen.

Erős hóvihar közben búcsúztunk el kisérőinktől s a Türgen balpartján levő erdők felé siettünk, hogy ezt, a *Dzsargessz* folyó mentén fekvő, előttem eddig még ismeretlen területet járjam be. Útközben Bilek ugyancsak megijesztett. Este betegnek jelentette magát, de aztán mégis csak velünk jött az utolsó vadásznapra. Nyomorúságosan festett a ficzkó; úgy támolygott a nyeregben, mintha részeg volna, végre pedig lezuhant a lóról, s

mozdulatlanul és teljesen apatikusan terült el a havon. Este kérelmére Dover-port adtam neki, és pedig a medveszerű kirgiz számára jókora adagot. Kisült azonban, hogy SZITNYIKOV-tól is orvosságot kért, a kinek még volt Naryn-kolból hatalmas csomó ópiumja. A teljesen erős bivalytermészetű emberek számára szánt adag duplája természetesen megtette hatását, s BILEK barátunk hatalmasan berúgott az ópiumtól. Két kirgiz kiséretében visszaküldtem auljába, azzal a meghagyással, hogy lehetőleg sok és erős teát adjanak neki, s ha összeszedte magát, jöjjön utánunk Przsevalszkba.[1]

Megpróbáltunk ezután a Boz-Csuk (kékesszürke hegy) patak völgylejtőin nagykiterjedésű hajtóvadászatot rendezni, de a térdig érő, lágy hó annyira megakadályozta a meredek, sziklás lejtőn való mozgást, hogy hajtóink kénytelenek voltak a lóról leszállni s végtelen hosszú várakozás után, végre gyalog, teljesen kimerülve érkeztek meg egymás után a vadászhoz. Ilyen kellemetlenségek között felhagytunk itt a vadászattal s a hullámos, egyes erdőpásztákkal tarkázott gyeptérségen a Dzsargessz-völgybe lovagoltunk, a hol a völgy ölén vízszintes térszinen elterülő erdőben még egy hajtás lehetségesnek látszott.

Még az első hajtás közben kiderült egy pillanatra s a mélyen behavasodott erdőből a sugárzó napfény és sötétkék ég mellett, meglepően szép kilátás nyílott az Isszyk-kul medenczéjére. Mélyen alattunk feküdt a széles völgyfenék, felsőbb részeiben fehérre behavasodva, alább pedig ősziesen sárga rétjei és tarlói aranyszínben ragyogtak fel a kibukkanó napvilágban. Azontúl aztán egész a látóhatárig a tengernyi tó ultramarinkék tükre terült el, a melyre néhány tovanyargaló hóvihar sötétfekete árnyat vont. Jobbra és balra végül a vastag hóval fedett két Ala-tau ragyogó ránczai fehérlettek, vakítóan válva el az ég és a tó kékségétől. Az előtér havas fenyői egészen illő és hangulatos keretül szolgáltak ehhez az egyszerű, de óriási egyszínű foltjaival csodásan ható képhez.

Sajnos, ez a derü nem sokáig tartott, hózivatar hózivatart követve nyargalt végig a tavon, ködbe borított ismét mindent, a miből csak itt-ott bukkant elő majd ez, majd amaz a kis részlete a tájképnek, hogy csakhamar megint eltünjék.

A Dzsargessz-völgyben néhány nyirfajdot lőttem s megfigyeltem az érdekes aprómadár-világot, a mely ebben a pillanatban jobban érdekelt, mint az őzvadászat. A hajtás így ezen a síkon is eredménytelenül folyt le, bár volt, sőt láttam is néhány őzet, de sajnos, nem volt közöttök egyetlen bak sem, a melyre érdemes lett volna puskát emelni. E helyett az egyik derült perczben alkalmam volt érdekes küzdelmet látni egy karvaly-bagoly *(Surnia*

[1] Az a sajátságos betegség, a mely lassankint expediczióm valamennyi tagját meglepte, valószínűleg az olvadt hó- és glecservíztől származik, mert ez a víz majdnem chemiailag tiszta és így valóságosan mérgező hatású. Valószínűleg még erős meghűlések is fontos szerepet játszottak.

nisoria) meg egy kis vércsepár között. A nappali ragadozók módjára fenn a magasban, a levegőben küzdöttek, s az ellenfelek gyors és mesteri mozdulatai pompás látványt nyujtottak. Mint valami „deus ex machina" szólt bele puskám a küzdelembe s kettős lövéssel megszereztem a gyűjtemény számára a karvaly-baglyot meg a hímvércsét.

A Dzsargessz-patak mentén lovagoltunk ez után a hajtás után, minden további késedelem nélkül a nagy Karkarai út mellett fekvő Dzsargessz orosz paraszt falucskába, a melynek zemszkij kvartirján az előre küldött KOSZTKA kocsit és lovat rendelt, hogy az út utolsó részletét Przsevalszkig póstakocsin tegyem meg.

KOSZTKA hűségesen végezte feladatát s a fogat készen várt. A míg a felszerszámozott lovakat befogták, addig a fűtött szobában éppen a teázás élvezetébe merültünk, a mikor egyszerre BIKDEN is megérkezett ORUZ-BEK kíséretében. BIKDEN éppen leánykérőben járt, mert BATYR-KKHÁN-nak, a Bugu arisztokráczia jeles dinasztájának lányát akarta a következő hetekben haza vinni. ORUZ-BEK éppen leendő apósának auljában, a Kizil-kijah-hegylánczban kereste őt fel, s az üzenet hatására ott hagyta menyasszonyát és apósát, s hozzám sietett, engem üdvözölni. Másnapra találkozót beszéltem meg vele Przsevalszkban, aztán kocsira ültem s már alkonyodott, mikor megindultam Przsevalszk felé, a hova este 9 óra tájban értem. Házunkban egyedül KOSZTKA várt reám. Hosszúra nyúlt kirándulás, utazásomnak kétségtelenül legérdekesebb és legeredményesebb része fejeződött be. A tervezett programmot főbb vonásaiban sikerült betartanom, s lassankint az utolsó tennivalókhoz és a hazautazás előkészületeihez kellett látnom.

Valahogyan elrendezkedve, KOSZTKÁ-t hazaküldtem anyjához, magam pedig a gyógyszerészhez siettem, hogy az elmult hetek eredményeiről kikérdezzem.

STUMMER DR. a Szauka (*Dzóku*) hágón át az *Ajak-tas* és a *Nagy-Naryn* völgyébe vándorolt, onnan előrehatolt az *Ak-szai* (fehér völgy) peremeig, a honnan megint a *Toszor*-hágón át ismét visszatért az Isszyk-kul völgyébe. Przsevalszkban való rövid tartózkodás után valami 8 napja ismét kitelepedett a tóra, hogy ott annak faunáját tanulmányozza. Naryn-kolban feladott küldeményem is pontosan megérkezett, még STUMMER DR. vette át. Szóval minden a legszebb rendben volt.

Így tehát expediczióm véget ért. A karaván feloszlatása, embereim kifizetése, a gyűjtemény és a jegyzetek rendezése mindazáltal elég dolgot adott még néhány napra.

Szeptember 29-én BIKDEN pontosan megérkezett, az elszámolás vele gyorsan és mindenkinek megelégedésére bonyolult le. Végezetül még meghívtam ebédre, azaz: „dastarchan à l'européenne"-re, a gyógyszerészszel együtt. Természetesen gondoskodtam róla, hogy sör helyett, a mit mi ittunk, mohammedán vendégem kumiszt kapjon, a mit ORUZ-BEK, az inas, töltögetett neki,

167. kép. Kirgiz barátaink látogatóban.

a mint pohara kiürült. Különben pedig megtartottam az orosz konyhát, s a mennyire körülményeink között lehetett, egész szabályszerűen tálaltattam. BIKDEN még sohasem evett így terített asztal mellett, evőeszköz, tányér, pohár, szalvéta stb. kiséretében, s érdekes volt nézni, hogy milyen méltóságosan és milyen éles megfigyeléssel igyekezett a kényes ügyben eltalálni a helyes kibontakozást. Először mindig a gyógyszerészt kináltattam meg. A legpontosabban megfigyelte, hogy az mit csinál, hogy minden kézmozdulatát utánozza; a kirgiz etikettet csak annyiban tartottuk be, hogy néha-néha egy-egy kövér falatot magam tettem a tányérjára. BIKDEN világért sem evett volna addig egy falatot sem, a míg mi meg nem kezdtük, hogy hibát ne csináljon, de aztán oly pontosan utánunk csinálta, hogy a ki nem tudná, hogy most eszik először európai asztalról, sohasem vette volna észre. Bár nagyon megtisztelve érezte magát a kirgiz, nem valami jól mulatott a dolgon, s láthatólag akkor kezdte magát csak jól érezni, a mikor végre a tea következett, s ismét otthonos talajon mozoghatott. Mindenesetre derekasan viselkedett. Veleszületett intelligenciája és finom tapintatossága jobban kisegítette őt ebből a hinárból, mint a hogy némely európai tudott volna kikeveredni, a ki ugyan a félvad nomáddal szemben mint művelt ember tetszeleg, de ilyen alkalmakkor, a mikor pedig megszokott környezetéből sokkal kevésbbé zökkenik ki, mint a félvad nomád, még sem tudna egy sereg baklövés és nevetséges ügyetlenség nélkül keresztülvergődni.

Október 20-ig az említett mindenféle munkával voltam elfoglalva, a mely különben a kirándulás gazdag eredményeinek gyönyörűségei mellett még kellemetlen csalódással is szolgált. A mikor ugyanis egy Przsevalszkban lakó, a fotografálásban jártas katonával az útközben felvett képeket kezdtem előhívni, a magammal hozott Eastman-féle filmek haszontalan volta azonnal napvilágra került. Egész tekercsek váltak egészen hasznavehetetlenekké s felvételeimnek alig egy harmadrészéből lett félig-meddig valami. Különösen az Adr-tör, Naryn-kol és Ecskili-tas vidékének felvételei mentek tönkre, úgy, hogy ezekről a pompás és érdekes hegyvidéki tájképekről nem maradt más, mint a mit élénken és tartósan megőriztem emlékezetemben — gyenge eredmény a reá fordított fáradsághoz és költséghez képest!

Végül még el kellett búcsúznom derék szyrti útitársaimtól, ATTEI-től és BILEK-től. Ez némileg fájdalmas volt, mert megszerettem ezeket az embereket, s a tanyákon töltött kellemes esték sokkal közelebbi viszonyba hoztak bennünket egymással, mint az úr és szolga között egyáltalában lenni szokott. Kifizettem őket, néhány csekély ajándékot adtam nekik, s ezzel fájó szívvel vettek tőlem búcsút.

Ezzel a szyrti kirándulás végleg befejeződött; rövid, kellemes élmény merült el ismét a múlandóságba, s csak emléke maradt meg, mint drága, pusztúlhatatlan kincs!

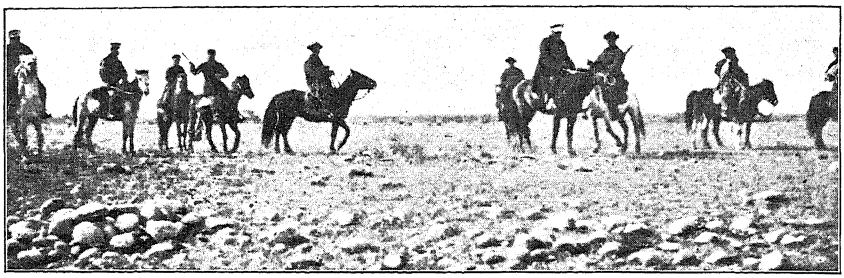

168. kép. Indulás a sólymászatra.

XVII. FEJEZET.

VÁROSI ÉLET PRZSEVALSZKBAN; SÓLYMÁSZAT ÉS VADÁSZAT AZ ISSZYK-KUL PARTJÁN.

OKTÓBER 3-án ORUZ-BEK-kel kilovagoltam az Isszyk-kul partjára, STUMMER dr.-hoz, a ki a Koj-Száry öböl mellett, idilli szép helyen, dzserganak-bozót között, a parton állított fel sátortanyát s innen kutatta át a tó keleti végét. Sajnos, rossz csónakjával nem lehetett bejutni a tó közepe felé, s most sajnáltuk igazán, hogy elmaradt felszerelésünkből az aczélcsónak, a melyet magunkkal akartunk hozni, s a mely most kitünő szolgálatokat tehetett volna. Sajátságos, hogy nincs a tó mellett egyetlen tisztességes hajóács sem, a ki legalább olyan kitünő orosz lodkákat tudna készíteni, mint a milyeneket a Fekete-tengeren használnak jó vitorlázattal. Az Isszyk-kulra, annak nagy kiterjedése és hirtelen kitörni szokott szélviharjai miatt, csakis jó járóművek valók, de ezek helyett a halászok meg a dácsák nyaralói megelégednek azokkal a nyomorúságos faedényekkel, igazi *duse-gubkák*-kal, lélekvesztőkkel, a melyek idétlenek, nehezek, s a melyeket csak evezővel lehet hajtani. A legkisebb hullámzás felfordítja, minden tajtékzó hullám belecsap, s mivel nincs gerincze, a leggyengébb szél is nyomorúságosan elveri.

A vidék halászai ugyan vakmerően neki indulnak ezekkel a kádakkal hosszabb utaknak is, de ez veszélyes játék és senkinek sem tanácslom. Nagyon érdekes volna a tó *mélységeit* végigmérni, de ehhez okvetetlenül szilárd, erős hajó kell, a mit a tó leendő tanulmányozóinak okvetetlenül magukkal kell hozniok.

Az idő megint gyalázatos rosszra fordult, s végeszakadatlan esőzés borította szürke homályba az egész vidéket, azért mindjárt másnap mind a ketten visszatértünk Przsevalszkba, hogy ott jobb időt várjunk be. STUMMER dr. KUCZENKO tanárral postakocsin a tó déli oldalára utazott Szlivkina faluba, míg én Przsevalszkban október 8-ára kirándulást készítettem elő s csakugyan 8-án *Koj-Száry*-ban (sárga birka) ismét találkoztunk.

Egész házi népemet, TEMIR-t, ORUZ-BEK-et, KOSZTKÁ-t magammal hoztam, meg Przsevalszkból egy oroszt, névleg ALCZOV-ot, továbbá három, megnevezhetetlen fajú, talán kopó és vizsla keresztezéséből származott kutyát, hogy velük a dzserganak *(Hyppophaë rhamnoides)* bozótot felhajtsuk. PÁVEL és SZITNYIKOV nem voltak többé szolgálatunkban. PÁVEL ZSDÁNOV-on időszakos iszákossága újra kitört s ezzel együtt nemcsak a benszülötteket kezdte mindenféle módon megsrófolni, hanem még gazdáját is szemtelenül megcsalta és meglopta. A gyógyszerész és KUCZENKO figyelmeztetésére gondosan vigyázott rá STUMMER, de végre is kénytelen volt elkergetni, a mi még aránylag enyhe büntetés volt, mert megérdemelte volna a vén gazember, hogy a hatóság kezébe juttassuk.

Ezt a hírt a szyrtekről való hazatérésünk után hallottuk, s ez időtől fogva SZITNYIKOV sem valami jól érezte magát közöttünk. Meg vagyok róla győződve, hogy PÁVEL gaztetteihez semmi köze sem volt, sőt azokat éppúgy elítélte, mint mi magunk, mindazáltal oly váratlanul és olyan brutálisan mondta fel minden alapos ok nélkül a szolgálatot, hogy egész haraggal váltunk el egymástól. Kellemetlen volt ez a válás, mert ezt olyan hosszas együttlét után barátságosabbnak képzeltem; bár lusta és kissé nagyszájú volt, nem mondhatom rossz embernek, s annyira meg voltam vele elégedve, hogy bizonyosan számíthatott volna egy kis külön honorárium ra, ha hűségesen kitart velünkk.

Szegény ELLY-BAI boldog volt, hogy így fordult a dolog, mert vele nagyon keményen bánt a két kozák. A mikor megszabadult e kínzó-szellemektől, kezdett egy kicsit fellélegzeni, de mivel szolgálatát azért pontosan és jókedvűen teljesítette, az egyszerű ló-őrzőből lassanként STUMMER dr. inasává lépett elő, a mire nagyon büszke volt.

Három napig vadászgattunk a tó partján, részben fáczánra a majdnem áthatolhatatlan dzserganak-bozótban, részben tuzokra a pusztákon, végül pedig a mocsaras tóparton s a puszták pocsolyáiban mindinkább szaporodó vízimadarakra. Ezeken a kirándulásokon megismertem a tó keleti partjának egészen egyszerű szerkezetét. A Dzsergalan völgymedenczéje, mint a Tien-san minden más medenczéje, a Csárym, Karkara, Narynkol, sőt a Száry-dzsasz völgye is, mint löszszel fedett síkság húzódik egészen a tó partjáig, a hol meredek szakadékkal hirtelen esik le a tó szinére. Különböző okokból sok helyen a tófenék szárazra jutott s a víztükör visszavonult, úgy, hogy a löszfalak lábai előtt gyakran nagy kiterjedésű száraz öblöket lehet találni, a melyeket vagy a dzserganak tüskés bozótja lep el.

vagy pedig egyszerűen csak homok fed. Dünés pászták, elkerített parti lagunák arról tanúskodnak, hogy a rengeteg kiterjedésű tó, a mely nyugat felé tengerhez hasonlóan zárja el a látóhatárt, visszavonulóban van. A lőszpuszták magasabb felszinét leginkább csí-steppe, vagy pedig a dungán és orosz földmívelők szántóföldjei lepik el, míg lenn a tó mellett, a szárazra jutott öblöket dús vegetáczió fedi, a mi pompás búvóhelyet nyujt a fáczánoknak. Kutyáink, sajnos, nem sokat értek, mert a dzserganak tüskéit óvatosan kikerülték: hajtókkal egyedül meg nem sokra juthat az ember. Embereink halálmegvetéssel lovagoltak bele a legvadabb tüskékbe is, hosszú bakanjukkal jobbra-balra hadonázva, de a fáczánokat ez nem riasztotta ki biztos menedékükből, s így a vadászat meglehetősen kevés eredménynyel járt. ALCZOV és TEMIR példájára magam is a hajtókkal lovagoltam s lóról puskáztam, a mit derék fehér lovam elég türelmesen viselt el; csak egyszer kezdett ugrálni, a mikor hirtelen egész nagy csapat fáczán rebbent fel és sűrűn kellett puskáznom. Ficzánkolása miatt persze bizonytalanul czéloztam s a jó alkalmat nem használhattam ki kellőleg.

A dzserganak közt ez időben hemzsegett a mindenféle kis madár, a mely részben költözködés közben, részben pedig a bozót ragadós, ízetlen, sárga gyümölcséért sereglett össze, a melytől a tövises, embernyi magas bozót valóságosan virított. Volt itt a hegységből mindenféle poszáta, feketebegyű rigó, kékbegy, fenyő-sármány, nádi-veréb, mindenféle énekes stb. Igen érdekes volt a tó és a mocsarak madárvilága is, a mit szintén az őszi költözködés tett elevenné. Ludak, hattyúk, szárcsák, kacsák mindenféle faja, kócsag, szürke és vörös gém, temérdek totanus- és tringa-féle népesitette be a pocsolyákat, nádas partszéleket; azonkívül nagy sereg bibicz (*Vanellus cristatus* és *Chettusia gregaria*) turkált a parti iszapban. A tó kék vize felett csérek, halászkák és nehézkes halászó sirályok (*Larus ichthyaetus*) repkedtek, de látni lehetett mindenféle ragadozó madarat is, a parlagisastól le egészen a karvalyig, a vércséig, és a nehézkes *Száry*-ig (fehérfarkú-ölyvig), a mely keringve, lebegve járja be a vidéket, zsákmány után kutatva. Alkalmas leső-állásról könnyen lehetett volna eredményesen vadászni erre a sok szárnyasra, sajnos azonban, időnk nem volt elegendő ilyen komplikált vadászatra, s meg kellett elégednünk azzal, a mi éppen lovaglás közben puskánk csöve elé került. Hogy azért mégis jó eredményre lehetett szert tenni, október 8-iki utam bizonyítja, a mikor Przsevalszkból Koj-Szárýba lovagolva, csak úgy az útról, minden fáradság nélkül 2 parlagi sast, 1 fehérfarkú ölyvet, 2 barna réti héját, 1 kékcsőrű réczét (*Anas leucocephala*), 2 czigányréczét (*Anas nyroca*), 1 kócsagot (*Ardea alba*), 2 paizsos czankót (*Machetes pugnax*) s 1 vöröslábú czankót (*Totanus calidris*), összesen 12 darabot hoztam a sátorba, a melyek változatos fajuk miatt, igazán szépen festettek egymás mellett.

A tó partját nyugat felé egészen a Dzseti-oguz patak torkolatáig, kelet felé pedig egészen az Örtök torkolatáig jártuk be, miközben alkalmam

nyílt azoknak az „elsűlyedt" városoknak egyikét is látni, a melyek az Isszyk-kul felfedezésének történetében annyi vitára adtak alkalmat. Azon a helyen, a melyet meglátogattunk a *Kara-szu* öbölben, valóban egész halom cserép, égetett tégla, salak hevert a partszélen, s látszik, hogy kétségtelenül a hullámzás verte partra. A maradványok sokkal sérültebbek voltak, hogysem érdemes lett volna őket gyűjteni, s azonkivül be kell vallanom, hogy a lelet geografiai oldala sokkal jobban érdekelt, mint a régészeti, úgy, hogy a minden diszítés nélküli, nagy tömegben heverő maradványok csak annyiban érdekeltek, hogy aránylag magasan fejlődött technikával, kétségtelenül korongon készültek.

Erről a helyről október 10-én Alczov kiséretében ismét visszatértem Przsevalszkba, ezúttal nem egyenesen a pusztán végig, hanem kerülővel a Bir-bas (egy fej) löszszel borított domblánczon át, a melynek érdekes alakulatát meg akartam tekinteni. Ezen az úton szerencsém volt a ritka havasi-szalonka (*Scolopax hiemalis* Eversm.) egy példányát lelőni. Ez a madár őszszel és télen többször lejön az Isszyk-kul mélyedésébe, a hol különben ép úgy magányos életet folytat, mint költőhelyének csendes *száz*-ain. Nem éppen nagy ritkaság, mert a Dzsergalánban való vadászaton egy délelőtt 6-ot is láttam, de olyan elszórtan rejtőzködik, láthatatlanul, s a mint megfigyeltem, úgy meglapul, hogy nagyszámú hajtóval lehet csak felverni. Ugyanekkor néhány talpas-tyúkot (*Pterocles arenarius*) is felzavartunk, a mely itt az Isszyk-kul magas medenczéjében már igazán a ritkaságok közé tartozik.

A legközelebbi kirándulást a *Dzseti-Oguz*[1] (Hét ökör) folyó partjának erdőségeiben rendeztük, hogy ott néhány napot őzvadászattal töltsünk. Október 15-én indultunk oda, de mivel szyrti betegségem újra elővett, már 17-én visszatértem Karakolba, míg Stummer dr. még néhány napig kinn maradt embereinkkel. Nagyon szerettem volna a Terszkei-tau előhegyeinek vidékét messzebb keletre is megismerni, s ez a rövid kirándulás ebben a tekintetben sok érdekes tapasztalattal gazdagitott.

A középső Dzseti-oguz és az Örtök vidéke nagyon vonzó, mert a legfestőiesebb homokkő-sziklák hosszú szirt-sorozata tárul itt fel, világos-vörös

[1] *Dzseti-oguz* annyit jelent ugyan, mint „Hét ökör", s a völgy felett emelkedő hegy neve „*Oguz-bas*", annyit jelent, mint „ökörfej", de a környék kara-kirgiz és szárt népeinek nyelvén, a kik éppen ezt a magyarázatot fűzik a szavakhoz, a többi turk idiomának megfelelően ökör annyi, mint *ögüz*. Azonkívül a helyszinén sohasem ejtik ki külön *dzseti oguz*, hanem mindig együtt, így: *dzsetigúz*. Könnyen gondolhatni, hogy e szóban talán, mely a Terszkei-tan *legmagasabb* részéről leinduló és szép fekvésű völgynek a neve, valami emléke maradt a régi turk *ghúz* vagy *úz* népnek. A *hét* (*dzseti*) jelző genealogiai epitheton, a mely minden turk nyelvben használatos s még a magyar *Hetu moger* is megőrizte. *Oghuz-bas* és *Dzseti ghúz* tehát annyit jelentene, mint „A ghuz eredete", „a hét ghuz (törzs)". A „*toguz Ghúz*" (kilencz ghuz) a történelemből is ismeretes.

színével élénken elütve az őket koszorúzó fenyők haragos zöldjétől. A hegységről lejövő patakok kapuszerű réseket ütöttek ezen a szirt-sorozaton, s az ilyen helyek tájképileg csodálatosan szépek.

Az egyik este itt tanyáztunk a Dzseti-oguz völgyében, nem messze a fénynyomatú képen látható szirtektől, két meleg-forrás mellett, a melyek itt zavartalan ősállapotban a patak medrében erednek. A kirgizek az egyik forrást használják is néha, s ez le van fedve valami régi jurttal, de a másiknak vize egész szabadon ömlik bele a patakba. A két melegforrás hőmérséklete valami 40° C. s könnyed kénszaga elárulja ásványos összetételét. Ezek a források valószínűleg nem különböznek az ak-szu-völgyitől meg a még jobb ismert pispeki-től, érdekes csak érintetlen őseredetiségük, az a körülmény, hogy befoglalatlanul, teljesen természetes állapotukban maradtak, a mi az európai szemnek éppen olyan eredeti és szokatlan, mint idegenszerű látvány. Önkénytelenül felmerül az a gondolat, hogy milyen óriási tőke volna ez a két, kétségtelenül gyógyító erejű forrás Európában, különösen, ha hozzáveszszük, hogy mint fürdőhely, a lehető legszebb helyen feküdnék, a hol a természet pazarul rendezte be a pompás tájképek szinpadát: ott vannak a vadregényes homokkő-sziklák a susogó, komor fenyvesek lombsátora alatt, amott az Isszyk-kul végtelen tükörére tekinthetni, hátunk mögött meg az Oguz-bas jégárakba burkolt ormai ragyognak versenyt az ázsiai ég verőfényével.

Przsevalszkból való elutazásunk előtt rendezett kirándulásaink fénypontja az a *sólyomvadászat* volt, a melyre SZATOFF kerületi elüljáró hivott meg október 23-án. A betanított madarakkal való vadászat Közép-Ázsiában még általánosan virágzik, különösen a kirgizek űzik, s mielőtt még a vadászat leírásába fognék, néhány megjegyzést iktatok ide erről az érdekes ősfoglalkozásról, a melyet mindig gondos figyelemmel kisértem.

A kirgizek épp úgy, mint a régi európai sólymárok, megkülönböztetnek alacsony- és magasröptű madarakat. Az alacsonyröptűekhez tartoznak a *héja*, kirgiz nyelven röviden *kus* vagy *madár*, másképen *karcsaga*, vagy *karcsiga*; továbbá a *karvaly*, *kïrgïj*, *k'rgij*, míg az igazi sólyomfélék a magasröptűekhez tartoznak. Csak ezeket fedik le süveggel (*tomogo*), míg amazokat sólyomsapka nélkül használják. Az országban előforduló majdnem minden falconidát használnak vadászatra, de erejük, nagyságuk, tanulékonyságuk szerint igen különböző értékűek. Valamennyi vadászó madár közt a legtöbbet ér a szirti-sas, a *berküt*, a melyet az európai sólymászat egyáltalában nem ismert. A következő kis táblázat áttekintést nyujt az összes vadászmadarakról, azoknak a kirgiz nevéről s a vadról, a melynek vadászatára használják. Sajnos, az itt számbajövő alakok *ornithologiailag* pontos nevét nem tudom megadni, mert a mikor ezt a fejezetet irom, még az ornithologiai gyűjtemény nincs feldolgozva, s ezért a Hierofalco-család képviselői sincsenek véglegesen meghatározva.

1. Kaba sólyom *(Falco subbuteo) Dzsagalmai*
2. Kis sólyom *(Falco aesalon) Turumtai*
3. Karvaly *(Accipiter nisus) K'rgïj*

} Fürj, kisebb madarak, fogoly és szirti tyúk vadászatára.

4. Vándor sólyom *(Falco peregrinus) Lâcsyn*
5. Közönséges héja (Astur palumbarius) *Kus* v. *Karcsiga*
6. Kerecsen sólyom (Hierofalco sacer typ?) *Itölge, Itelge*

} Nyúl, fáczány, fogoly és réczevadászatra.

7. Kerecsen sólyom (Hierofalco sacer subsp.) *Bârïn*
8. Vadász sólyom (Hierofalco candicans) [1] *Ak-Itölge*

} Mint az előbbiek, de egész a hattyúig, a tuzokig és a daruig. Igen erős példányok még *antilopokra* is.

9. Szirti sas (Aquila fulva typica) *Berküt*

} Róka, farkas, őz, antilop, egész az arkarig és az icskéig.

Bár a vadászsólyom kivételével, a nevezett fajok mind a Tien-sanban költenek, azért a benszülöttek mégis jobban szeretik a *felnőtten* foglyul ejtett madarakat, mint a *fészekből* kiszedetteket, s majdnem csak a szirti-sassal tesznek kivételt, mert ezt felnőtt korában igen nehéz elfogni.

A sólymokat a benszülöttek sajátságos csapdával vadászszák, az úgynevezett *tor*-ral, a következő módon: Négy vékony, 2·5—3 m. hosszú botot (*csivök*), hegyével egy kissé befelé, négyszög-alakban, a melynek oldala 3 m. lehet, a földbe szúrnak. Sekély bevágásokkal hálót (*tor*) erősítenek rá lazán, ugyanolyan magasságban. A háló sötétszinű, alig látszik, s szemei 6—8 cm bőségűek. Ez a tulajdonképeni csapda. A háló alá teszik a csalogató madarat, galambot vagy varjút, a melynek bőven tesznek oda eleséget, meg a földbe beletűzött ökörszarvba vizet, hogy elég legyen a hosszú várakozásra. Vékony botokból készült ívalakú állványon, a *küjüő*-n keresztül hosszú zsinór fut, czövekekkel a földre erősítve, az 50 lépés távolságban levő ernyőhöz (*nuocsa*), a mely mögött a madárfogó leselkedik.

A *tor*-okat rendesen az erdős régiókban olyan hegyhátakon állítják fel, a melyeknek egyik (déli v. nyugati) oldala kopár, míg a másik erdős. A héják és karvalyok számára, a melyek szívesen vadászszák az erdőszéleket, az ilyen hely már elegendő volna, de a sólymok kedveért rendesen különösen előreugró, messze terjedő kilátást nyujtó helyeken állítják fel, a hol a csalogató madár mozdulatai szélesebb körben tünnek fel.

A madarászok, a kiknek legnagyobb része szárt, kis csoportokban lovagolnak ki, hármasával, négyesével és pedig augusztus végén vagy szeptember elején, a költözködés kezdetén. Kedvező területet keresnek ki, ott valóságos tanyát ütnek, a honnan minden nap meglátogatják a 2 vagy 3 *nuocsá*-t, s egész nap megfigyelik az ernyőkhöz tartozó *tor*-okat. Az ernyők

[1] Alighanem a *H. Hendersoni*-faj.

fenyőgalyakból sűrűn, kunyhószerűen vannak összefonva s a vadászt még a legélesebb sas-szem elől is tökéletesen eltakarják.

Ha a madarász megpillant valami szárnyas rablót, a melynek, úgy látszik, nincs kedve a csalogató madárra lecsapni, akkor a zsinór rángatásával a *kujüő*-n megriasztja a madarat, s ezzel a rabló figyelmét felhívja. Ha aztán ilyenkor a ragadozó a vélt zsákmányra lecsap (mindig kissé ferde irányban), akkor rohamának teljes erejével nekiütődik a láthatatlan hálónak, kiveti ezt a tartó rovátékokból s magával ragadja a földre, a hol menekülni akarván belőle, olyan erősen belekeveredik, hogy a madarász minden

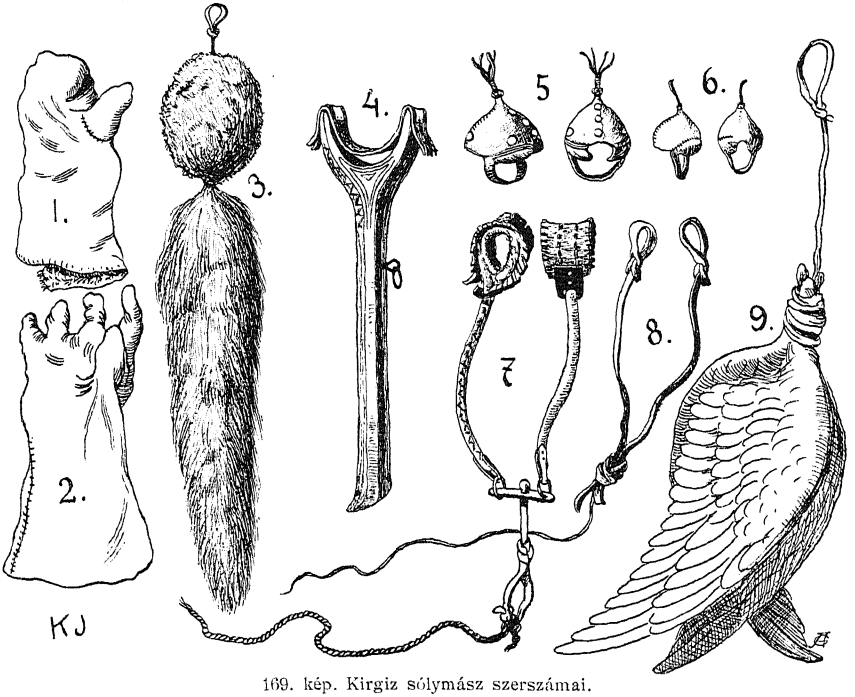

169. kép. Kirgiz sólymász szerszámai.
1, 2 mjélej; 3 csïrga; 4 baldak; 5 a szirtisas sapkája (berküttükü tomogo); 6 sólyom-sapka (tomogo); 7 a szirti-sas, 8 a sólyom béklója (bó); 9 khanat.

nehézség nélkül megfoghatja. Nemcsak a héját és a karvalyt fogja meg ez a csapda, mint a melyek ülő madarakra is lecsapnak, hanem a többi sólymot is, mert ezek ferde, erős lecsapással az ülő madarat fel szokták rebbenteni, hogy a levegőben könnyebben uraivá lehessenek.

Kifejlett szirti-sasokat szintén ilyen módon fognak, csakhogy ezeket nem annyira a falánkságuk, mint inkább féltékenységük vagy veszekedő kedvük révén csalogatják lépre. A *tor*-ba nagyobb csalóétket, darab vadhúst vagy bárányt tesznek, s melléje élő szirti-sast lánczolnak. A csalóétekre sohasem csap le a sas olyan dühvel, hogy megfogódnék a hálóban, hanem rendesen először leszáll annak közelében, jól szemügyre veszi s néhány nehézkes

ugrással szökik rá. Ha azonban más sas ül mellette, ez küzdelemre ingerli, s az a kegyetlen irígység, a mi éppen a legderekasabb küzdőket jellemzi, vesztére lesz, mert ilyenkor teljes dühvel csap le a zsákmányra.

A megfogott madarat a madarász óvatosan kiveszi a hálóból, aztán mindkét lábát puha bőrből készült békóval *(bô)* meglánczolja s *rögtön* megeteti, folyton kedves, biztató beszélgetés közben. Alacsonyröptű madarak hívó szava „*Pö, pö!*“, a magasröptűeké „*ku, ku!*“ s a sasé végre „*kïjtu!*“

Mivel a madarak rendesen éhesek voltak, a miért lecsaptak a csalóétekre, azért az előbbi biztató szavakkal eléjük tett húst rendesen azonnal, vagy kis vártatva megeszik, mire a *sólyomnak* és *sasnak* azonnal fejébe húzzák a dísztelen bőrkámzsát (*tomogo*) s ezzel lefedik a szemét.

Két napig az állatok minden táplálék nélkül maradnak, csak messziről kiáltják feléjök kedveskedő hangon a megfelelő hívó-szót; *éjjel azonban, teljes sötétségben*, a sátorban vagy a jurtban az idomító kezébe veszi a madarat, hízelkedik neki és hangoztatja a hívó-szót. Fogás után harmadnap egy kis bottal húst nyujtanak feléje, folytonos szólongatás közben, a mikor persze nappal első ízben veszik le a süvegét. A táplálékot (*tamak*) egész közel hozzák a madárhoz, csak a solymár tartja magát, kinyujtott karral, lehetőleg távol, s még azt is elkerüli, hogy rápillantson a sólyomra. Most aztán nap-nap után következik a sapka levétele és az etetés, szólongatás és kedveskedés közben, úgy, hogy a sólymár maga is mind jobban és jobban közeledik a madárhoz, a táplálékot azonban mind távolabb és távolabb tartja tőle. A botot már rendesen a 4-ik vagy 5-ik nap elhagyják, s a sólymár a húst keztyűvel (*mjélej*) fedett kezében tartja. Ha a sólyom egyik lábával próbálja elvenni a húst, akkor a sólymár megnyerte a játékot. Öklének könnyed emelésével lassanként odakényszeríti a madarat, hogy az a másik lábával is fellép a keztyűre s ezzel már a sólymár öklén ül, a hol zavartalanul ehetik.

Végtelen elővigyázattal és nagy türelemmel csinálják ezeket a gyakorlatokat, míg a sólyom egészen megszokta a keztyűs kézből venni el az ennivalót és mindig nagyobb és nagyobb távolságról repül reá. Először a földről ugrik fel a közvetetlenül eléje tartott kézre, aztán a földön rebdes néhány lépést egészen a keztyűig, majd felrepül a földről is az álló sólymár kinyujtott kezére, míg végre a gyakorlatokat szabadban, nagy távolságokból ismétlik, sőt aztán lovon is folytatják, a mikor persze a sólyom bőr-békóira még hosszú, vékony zsineget is kötnek.

Ez az egész, sokat magasztalt dresszura, a mely rendesen alig tart egy hónapig, s jó sólymokkal (meg jó sólymárokkal) már 10—14 nap alatt be szokott fejeződni! A *tolljáték* (*khanat*), a mely néhány összekötött récze- és szirti fogolyszárnyból áll, csak alárendelt szerepet játszik, a mennyiben ezt az etetéskor a sólyomnak vagy héjának csak megmutatják, hogy szokjék hozzá, s ép úgy megismerje róla urát, mint a hívó-szóról. Gyakran, de nem mindig, az első vadászati kisérletet nyesett szárnyú, vagy zsinórra kötött madárral próbálják meg.

A vadászathoz és a fogáshoz való kedvnek, meg az ehhez szükséges ügyességnek azonban a madár természetében kell rejlenie, s a világ semmiféle idomítása sem volna képes beleverni. Az összes kirgizek, a kiket ez iránt megkérdeztem, ezt a feleletet adták, s határozottan tagadták, hogy lehetne a madárba efféle tulajdonságokat mesterségesen belenevelni. Természetes, némi gyakorlat és szoktatás rendkívül növeli a madár ebbeli képességeit. Az idomítás befejezése után, mivel a madár már hetek óta nem használta a szárnyát, bizonytalanul dolgozik, s mindjárt elfárad, de minél többet vadásznak vele, annál erélyesebben támad, annál kitartóbban üldöz s a növekedő önbizalommal nő bátorsága és megbízhatósága is, annyira, hogy órák hosszat harczol olyan óriásokkal, mint a tuzok vagy a darú. A mint a szakértő vadászok mondják, ha a madár eltévedt, úgy arra a jelre, a melyet a madár gazdája hosszú *ukuruk*-ra erősített tolljátékkal ad, *10—12 verszt* távolságról is nyílegyenesen, minden habozás nélkül visszarepül gazdája öklére.

A *berkut* [1], a melyet rendesen, mint fiókát fogtak el a kirgizek, annyiban különböző idomítást kap, hogy a tolljáték helyett őz- és marmotabőrből készült, rókafarkkal díszített játékot mutogatnak neki. A berkutot ezen a *csïrga* nevű játékon etetik, mihelyt olyan szelíd, hogy felugrik az ökölre. Lassankint úgy gyakorolják a madarat, hogy ez ellen a csirga-játék ellen tüzelik, végül pedig a vadászatot is ezzel tanítják be, úgy, hogy a lovas a friss hússal megrakott csirgát hosszú zsinóron, vágtatva húzza maga után, míg a *berkutdzsi* szintén lovon, leveszi a sas süvegét és *„prïiatj"*-kiáltásokkal bíztatja a csirga ellen. Csak a sast bíztatják ilyen külön kiáltással, míg a többi sólyomféle csak a rendes „pö, pö!" és „ku, ku! szót ismeri, akár mint bíztató, akár, mint csalogató szót. Ezek a hívó-szavak, meg a többi szakszerű kifejezések valóságos műkifejezések a kirgizek között, s a ki vét ellenük, ép úgy kinevetik, mint mi a koczavadászt.

Ha az idomítást befejezték, vadászatra indulnak a pusztára. A sólymár persze lóháton jár, kezére húzza a *mjélej*-t vagy keztyűt. Ez a sólymok számára vékony szarvasbőrből, igazi sasok számára erős lóbőrből van, a melyet még jól kibélelnek őz- vagy szarvasbőrrel. A keztyű olyan ujjatlan, mint a balatoni halász „kesztéje", s csak ritkán használnak háromujjas keztyűt, a melynek egyik ujjába a hüvelykjét, másikba a mutató- és nagyujját, a harmadikba pedig gyűrűs- és kisujját dugja a sólymár. A sólymok és sasok sipkát viselnek, az alacsonyröptűek nem. Valamennyi madár lábán ott van azonban a puha bőrből készült békó, a mely mintegy arasznyi hosszú darabbal köti össze a két lábat, s valami kb. 35 cm. hosszú zsinórban folytatódik, a melyet a vadász kezében tart. A békó összegabalyodását néha szaruból való spirális szalag akadályozza meg, de rendesen csak egyszerű szíjból készült. Némely

[1] Igazi kirgiz neve ugyan *berküt*, de az oroszok *berkut*-nak mondják s így jutott be az irodalomba is, azért átmenetileg én is így használom.

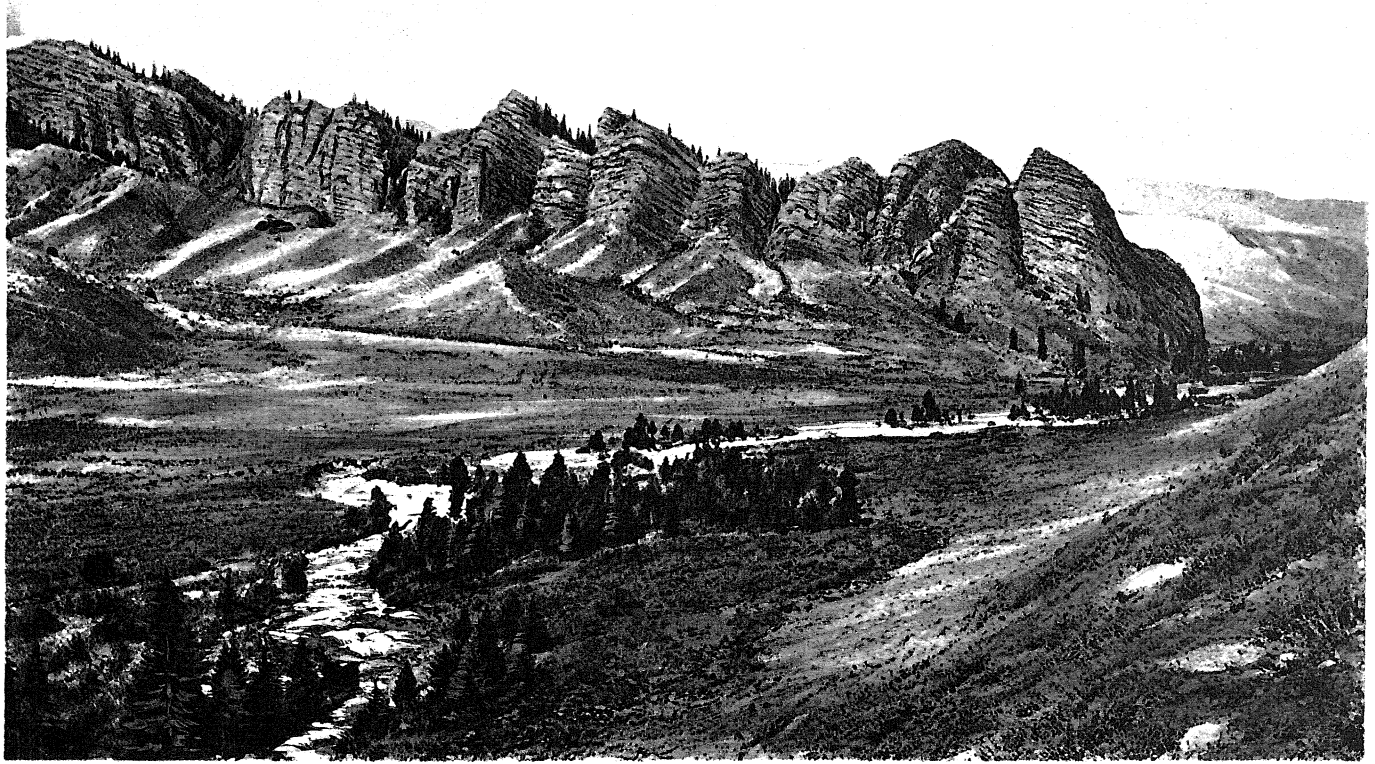

Fénynyomat Jaffé Miksa, Bécsben.

Vörös-homokkő sziklák a Dseti-Ghúz völgyében.

madárnak megvan az a rossz szokása, hogy a békót csípkedi és rágja, sőt lábát is felvérezi. Hogy leszoktassák erről a helytelenségről, kis deszkát kötnek a nyakába, a mi miatt nem éri el a békóját. Valamennyi vadászó madarat szabadon viszik a jobbkézen, csak a nehéz berkut fárasztaná el így nagyon a kezet, a miért a *berkutdzsi* villaforma ágasfát köt szíjakkal a nyergéhez, a melyen ruganyos bőrpárna támasztja alá a vadász karját, hogy segítse az ugyancsak jókora súlyú madarat czipelni. Ezt a gyakran faragványokkal ékesített támasztófát *baldak*-nak nevezik, s ép úgy nem szabad a berkutdzsi nyergéről hiányoznia, mint a *csïrgá*-nak.

Nagyon csinos látvány, a mikor a sólyomvadászat évszakának kezdetekor számtalan lovas jön-megy a bazárok körül, sólyommal az öklén. A kirgizek annyira szeretik ezt a sólyomvadászatot, hogy majdnem minden második kirgiz czipel magával sólymot. Az előkelőséget persze a berkutdzsik teszik, utánuk jön számra nézve az igazi sólyomvadász, míg az egyszerű *kus*-vadászok száma légió.

A vadászat jó eredménye nemcsak a dresszurától és a madár természetes hajlandóságától függ, hanem még a sólymárnak is ügyeskednie kell, különösen pedig tudnia kell, hogy mikor jött el a kellő pillanat a madár elereszésére. A sipkátlan madarak a vadászat minden mozdulatát figyelemmel kisérik, s ezeket a kar gyors mozdulatával valósággal utána hajítják a kiszemelt áldozatnak. A sólymokról azonban csak akkor veszik le a sipkát, ha a vad már mutatkozik. A sólymár feladata már most az, hogy a kellő pillanatban *mutassa* meg a sólyomnak a vadat, s ha a sólyom *meglátta* és *megértette*, a mit integetéssel és tollának borzolásával árul el, akkor a vadász vágtatva rohan a vad üldözésére, karját lassan leereszti egész a földig s a madarat magától engedi *leszállni* a kezéről. Persze vigyáznia kell, hogy éppen azt a vadat üldözze, a melyet a sólyom kiszemelt, mert ha pl. több fáczán rebbent fel, s azok közül a lovas nem az után rohan, a melyet a sólyom kiszemelt, akkor könnyen zavar támadhat. A berkut kezelésére még külön vissza fogok térni.

A mint látható, a modern ázsiai sólymászat minden tekintetben hasonlít a korábbi évszázadokban Európában divatozott vadászathoz, csakhogy sokkal egyszerűbb és természetesebb, s nincs meg benne az a sok mindenféle babonás, megrögzött szokás, meg az a sok sallangos czifraság, a mi olyan nehézkessé és olyan költségessé tette. A sólymászat igazi hazája a Kelet, a honnan ennek a mesterségnek *lényege* származott át a középkorban hozzánk, s változatlanul meg is maradt; a későbbi sok sallang, a mit idők folytán aggattak rá a sólymászatra Európában, az csak kárára volt ennek a szép sportnak, a helyett, hogy előmozdította volna fejlődését.

Így az ázsiai sólymászat nem ismeri azt a barbár szokást, hogy a sólyom szemhéjait vakítás czéljából összevarrják. Ismeretlen a gyűrűn való hintázás is, a minek az volna a czélja, hogy álmatlansággal és fáradsággal

— jobban mondva, rendszeres butítással — törjék meg a neveletlen madár makacsságát. Az ázsiai idomítás csak a türelmet és a szeretetteljes bánásmódot ismeri, s ezzel sokkal többet tud elérni, mint az európai sólymászat még legnagyobb kifejlődése korában is, mert ezek az ázsiai sólymok nemcsak *egyféle* vadra vannak idomítva, sem pedig naponként csak egy vagy két vadászatra, hanem ezek válogatás nélkül üldözik a négylábú és a szárnyas vadakat, és pedig gyors váltakozással egymás után, a hányszor csak szükséges. ACKERMANN békebiró elbeszélte, hogy a fürj-vadászat idején, ha 20—30 fürjre volt szüksége, csak a bazárhoz kellett mennie, ott megszólította a legelső lovas kirgizt, a ki magával hordta sólymát, s megrendelte nála a vadat. A kirgiz intett, hogy elfogadja, megfordította lovát, kisietett a pusztára, s alig $1—1^1/_2$ óra mulva hozta a prédát. Ezek olyan eredmények, a melyeket a derék, kis *merlinek* részéről egészen közönséges dolognak tartanak.

Persze, az ázsiaiaknak van idejük bőven s nem esik nehezükre az idomítás végén néhány hetet teljesen ennek szentelni. Annyira megy ez, hogy a sólymár mindig hord hússzeleteket az övében, s nem restel minden tíz perczben lehajolni, hogy a sólymot kezére szállítsa, s így alaposan begyakorolja az etetésbe és a hívásba. Mivel a *jóllakott* madár sokkal kevésbbé kezes, azért minden ilyen kisérlet alkalmával csak egy csipetnyi tamakot kap, míg a húsdarab többi részét balkézzel az összeszorított ökölből ismét kilopják, mert így a madár csak mind nagyobb és nagyobb érdeklődéssel keres a kincs után. A madarak *nagy értéke* részben onnan is származik, hogy a sólymár a fáradságos munka közben önkénytelenül is megszerette ápoltját. De nagyban hozzájárul ehhez, hogy a benszülöttek rendkívül szeretik a sportot, s legnagyobbrészt nem is a zsákmány kedveért vadásznak, hanem csak mulatságból, a mi különösen a *szártok* közt rendkívül meghonosodott, s mivel ezek kizárólag csak a magasröptű madarakkal vadásznak, különösen a *nemes* sólymok ára igen magas.

Legolcsóbbak az alacsonyröptű madarak, mert az idomított karvaly 5—10 rubel, az öreg nőstény héja (ennek a sorozatnak legjobb példánya) ára pedig legfeljebb 30 rubel, vagyis ugyanannyi, mint az átlagos jóságú lóé. Nagyon drágák a berkutok, mert még a gyengébb, csakis rókavadászatra alkalmas berkut ára is legalább annyi, mint a *jó* lóé, tehát 50—60 rubel, ellenben az elsőrangú ilyen állatok, ha egyáltalában kaphatók, ötször vagy tízszer ilyen drágák.

A sólymok ára iránt jó tájékozódást nyertem Naryn-kolban. Az egyik szárt madarász tanyáján a ritka és nagyra becsült *bârïn*-féle sólyom frissen fogott példányát láttam meg, a melyet szerettem volna gyűjteményem számára megszerezni. Fölajánlottam neki cserébe az egyik berkutomat, a mely erős és rókafogásra igen alkalmas állat volt, de nevetve utasított el azzal, hogy ha még három lovat ráteszek, akkor sem kapom meg a szépreményű madarat! Másfél hónap mulva a szárt *ugyanazt a sólymot* elhozta hozzám s nagy

alkudozás után odaadta $1^1/_2$ rubelért. Az idomítás alatt a hím madár gyengének és gyávának bizonyult, s ezzel értékét vesztette. Azt hiszem, hogy a szárt madarász meg volt győződve, hogy még mindig kitünő üzletet csinált.

Legértékesebb az *ak-ilölge* vagy vadászsólyom, a mely, azt hiszem, hogy a *Hierofalco candicans*-csoportba tartozik.[1] Rendkívül ritka, a költözködés idején *együtt jelenik meg a ludakkal és hattyúkkal*, s a legjobb vadászó madárnak tartják, sőt még a berkutnál is többre becsülik. A mikor Przsevalszkban voltunk, november elején, a Türgenen fogtak ilyenfajta fehér sólymot. Szerettem volna látni. Mivel embereim már előre kijelentették, hogy nem eladó, azt izentem a tulajdonosának, hogy megfizetem, ha elhozza a madarat *megmutatni*, hogy legalább meghatározhassam. Ennek a követségnek az lett az eredménye, hogy az egész aul „*kocsdï*", vagyis felpakolt és ismeretlen helyre párolgott el; az emberek féltek, hogy értékes fogásuktól valami módon meg akarom őket fosztani, elhagyták a kellemes alföldet, s a hegyek közé, valami félreeső zugba vonultak. *Merke* város bazárjában láttam még ilyen sólymot egy szárt öklén, november 21-én, hazautazás közben; a mennyire a gyorsan haladó kocsiból láthattam, nagy, északias jellegű, fehér sólyom volt. A postautazás azonban már annyira elcsigázott, hogy resteltem megállni a madár miatt a bazár sáros utczájának közepén. Nagyon siettünk már Taskent felé, a vasúthoz, s így elmaradt az érdekes madár tüzetesebb megvizsgálása.

Október 23-án jött értünk Szatoff ker. kapitány, hogy az említett sólyomvadászatra magával vigyen. Kettőnkön kívül még a gyógyszerész és a kerületi hivatal tolmácsa, Jachudi Kucsukov, csatlakozott hozzánk. Ez az utóbbi született kazak volt, de tanúlt ember, s most orosz hivatalnok, tiszti ranggal. Persze, mohammedán volt, de azért Przsevalszk minden családjával érintkezett, s ezek orosz szokás szerint sohasem szólították őt családi nevén, hanem egyszerűen csak „Iván Nikolájevics"-nek, bár sem neki, sem az apjának, soha semmi köze sem volt Iván és Nikoláj szentekhez. A találkozón egész csapat lovas kirgiz, köztük 10 solymár várt bennünket hat héjával, három vándorsólyommal és egy *bârïn*-nal.

Vadászterületül a Dzsergalán mellett elterülő dzserganak- és fűzfabozótot választottuk. A folyó mélyen bevágódott a lösz-és konglomerát-takaróba, s mintegy 2 km. széles völgyét (igazi, epigenetikus „völgy a völgyben"), a folyó számos ága között sűrűn ellepi a növényzet. Útközben már láttunk egy kis próbát az érdekes sportból, a mennyiben a vadászat vezetője, Iván Nikolájevics, a *bârïn* tulajdonosát felszólította, hogy ereszsze rá madarát egy csomó varjúra.

Még a vadászidény kezdetén voltunk csak, s így a madarak még kissé bizonytalanok voltak s gyorsan fáradtak; de azért ez a próbára rendezett rövid epizód nagyon szép és érdekes volt.

[1] Alighanem a *Hierofalco hendersoni* faj.

A sólymár mélyen lenyujtott kezéről a sólyom egész alacsonyan száll el, alig egy lábnyira a föld felett, s ezzel elvágja a szemrevett madár elől a biztos menedékhelyet, a földet. Azonban a mint az mind magasabbra emelkedik, a sólyom is végtelen könnyedséggel száll utána felfelé, arra törekedve, hogy föléje kerüljön s onnan meredeken lecsapjon rá. Most tehát gyönyörű versenyröpülés kezdődik a két madár közt a levegőben. A sólyom egyetlen egy áldozatot szemelt ki, a melyet szívós makacssággal üldözött, nem törődve többi társának károgó seregével; könnyed körökben próbálnak egymás fölé kerekedni, de a sólyomnak sikerül ez, s félig bevont szárnyakkal, mint a kilőtt nyíl, csap le áldozatára. A varjú azonban rendkivül vigyázott ellenfelére s a döntő pillanatban gyors lebbenéssel tért ki oldalt, úgy, hogy a sólyom hajszálnyira mellette elsuhanva, a mélységbe száguld. Ezt a pillanatot felhasználva, a varjú hirtelen a magasba emelkedik, míg a sólyom az elhibázott lecsapás miatt sok teret veszítve, kénytelen nagy körökben felemelkedni. Ez már sikerül is neki, mert egy magasságba kerül a varjúval s éppen nagyot akar magán lökni, hogy, mint a papirsárkány emelkedjék föléje s csapjon le ismét rá, de ekkor a varjúnak megint sikerül elmenekülnie, mert ebben a pillanatban behúzza szárnyait s mint darab kő, úgy esik le a földre. A sólyom pillanat alatt átérti a cselt, fékez, hogy szinte zúgnak a szárnyai, aztán megfordul s a következő pillanatban már utána zuhan a varjúnak, de, úgy látszik, a varjú számítva ellenségének hevességére, már megint kiterjesztett szárnyakkal vesz egérutat s diadalmas károgással a mellette zuhanó sólyom fölé emelkedik, mindig magasabbra.

Most azután mind a ketten emelkednek mind feljebb és feljebb, míg végre, mint kis pontok látszanak az égen lebegni s a nagy távolság miatt nem lehet a küzdelem részleteit látni; de mint a rakéták, úgy zúg már megint mind a kettő lefelé, szárnyaikat behúzva, csak evezőtollaikkal kormányozva. Elül van a varjú, a mely, mint a kődarab, majdnem vertikálisan zuhanik lefelé, mögötte a sólyom, a mely minduntalan rárohan, de áldozatának zeg-zugos kitérései miatt nem talál. Villámsebességgel tör le az égből a földre ez a vadul küzdő pár, sajátságos, zeg-zugos vonalban, a mi a küzdelem elmultával, a mikor már rég más jelenetek bontakoztak ki, még sokkal kuszáltabbnak tetszik.

A roham azonban túlerős volt, a sólyom helyzete túlelőnyös: a varjú számára már csak egyetlen mód van a menekülésre! Ellenfelének karmai között el, a földre veti magát olyan erővel, hogy előrenyujtott lába még nem tarthatja fel a lökést, hanem két-három bukfenczet vet, mint a meglőtt nyúl; de megmenekült, mert a sólyom, tudva, hogy milyen veszedelemmel jár reá nézve az ilyen ütközés a kemény földhöz: a meglapult varjú felett arasznyi magasságban suhanik el, mint a kilőtt nyíl, aztán a nyert röpítő erőt sokkal graczióusabban felhasználva, néhány ölnyire odébb ismét a magasba emelkedik s most könnyedén kering az áldozat felett, s

ingerlő csipkedésekkel kényszeríti ismét a magasba szállni. Bár a gyenge varjú hősileg védelmezi magát, mert a sólyom tűhegyes karmainak minden döfésére dühös vagdalkozással felel, de soká nem bírja ki ezeket a villámgyors lecsapásokat, a melyek mind sűrűbben következnek, majd erről, majd amarról az oldalról, s mind a két küzdő néhány tolla már a levegőben úszik; a varjú azonban nagyon jól tudja, hogy egy csapás, a mit nem tud kivédeni, végzetes lehet reá nézve. Fölhagy tehát a passziv ellenállással s egy kedvező pillanatot felhasználva, a magasba szökik, hogy újra a légi küzdelem eshetőségeire számítson. Újra kezdődik a viaskodás, utánozhatatlan grácziával, meglepő ügyességgel, hogy az ember szeme nem tud betelni annak a felülmulhatatlanul mesteri hatalomnak látásával, a mivel ez a két légi lakó eleme felett uralkodik.

170. kép. Berkutdzsi.

Természetes, hogy gyakorlott, küzdelemhez szokott sólyomnak csak játék a varjút megfogni s néhány lecsapással a küzdelem véget ért; *bârïn*-unk azonban idomítása óta most volt először igazi harczban, s az ő aránylag csekély biztossága szerzette nekünk a légi párbajnak ezt a szép látványát, a mi különben csak hatalmas és jó repülő madarakkal szemben szokott megesni, mint pl. hattyúval, vadluddal, tuzokkal vagy daruval. Lehetetlen leírni mindazt a mesésen fürge és erőteljes fordulatot, kitérést vagy megfontolt ravaszságot, a mivel a két küzdő játszotta komoly játékát — komolynak kell mondani, mert életről vagy halálról volt szó, s mindkét küzdő legjobb tehetségét kivánta meg. De szép volt, rendkívül szép volt, látni az erőteljes küzdelmet, a melyben egyforma erőkkel, egyforma eszközökkel vett részt mindegyik küzdő becsületesen, nyiltan! A varjúvadászat nem húzódott messze, úgy, hogy legnagyobbrészt csendesen álltunk, vagy könnyedén jöttünk-mentünk erre, amarra, hogy a drámához közel maradjunk.

A küzdelem vége dicstelen, de nagyon érdekes volt. A vidék meglehetősen élénk volt és sok nomád aul népesítette be az út környékét. A szorongatott varjú ezt a körülményt felhasználta, mert a sólyom egyik rohama elől kitérve egyenesen az egyik kirgiz-jurt tátongó füstnyílásába surrant és ott eltünt. A jurtbeliek ugyan megint kihajtották, de az okos állat nem ment volna el többé a világért sem a jurt tetejéről, s így a solymár végre visszahívta

bârïn-ját, hogy a túlságos hosszú küzdelemmel idejekorán ki ne fáraszsza s hogy a sikertelenség el ne vegye a sólyom kedvét.

Ez után a csinos intermezzo után folytattuk lovaglásunkat, míg elértük a Dzsergalánt, s a tulajdonképeni vadászat megkezdődött.

Egy sor hajtó keresztben állta el a bozótot a folyó partján, a két szélén pedig sorban egymás után a sólymárok, s most az egész hadoszlop lassan előre kezdett haladni. Csakhamar felriadt vad zördült a haraszt között, nyulak szökeltek villámgyorsan a bokrok alatt, s a mint az első elhagyta a védő sűrűséget, hogy a pusztára meneküljön, hangos *„kujan, kujan"* (nyúl! nyúl!) kiáltás fogadta, de már néhány karvaly is surrant utána, bagolyszerű, himbáló repüléssel; az egyik madár villámgyorsan csapott le rá, s mielőtt még az ember jól átláthatta volna a helyzetet, már össze-vissza keveredett tömegben hömpölygött a földön toll és nyúlszőr: az első zsákmány elesett.

Nyúl bőven volt a bozótban, úgy, hogy hasonló jelenetek gyors egymásutánban következtek minden oldalon. A menekülő vad, az üldöző, lecsapó madarak, az őrülten szaladgáló lovasok, a bíztató vagy a sólymaikat hívó kirgizek kiabálása olyan sport-látványt nyujtott, a melynek izgató, bódító gyönyöre engem is azonnal elragadott. Ha a lovas elhajította madarát, akkor a nyomában vágtatva bíztatja, s ugyancsak igyekszik, hogy közel legyen, a mikor a zsákmány elesett; e mellett kiabál, ordít *„ahi, ahi!"*, a hogy csak a torkán kifér! A nomádok különben is nagyon lazán, szinte bizonytalanul ülnek a lovon, úgy, hogy a nyeregben, mint valami laza rongycsomó, lódulnak ide meg oda — a sólymászaton azonban a kirgiz a heves rohanás közben, a bozót tüskés ágai elől hajladozva, valósággal függ a lován, hogy az ember szinte csodálkozik, hogy el nem veszti az egyensúlyt. Így a pillanat élvezetébe teljesen belemélyedve, kitörő jókedvvel rohanva, a lovas az erőteljes, élettől pezsgő középpontja ennek a szenvedélyes képnek. Nem vagyok ugyan lármás természetű, de úgy elragadott ez a hajsza, hogy magam is a kirgizekkel együtt rohantam a sólymok után, sőt talán azt hiszem, magam is velük üvöltöttem „ahi!", versenyt a legvadabb karakirgizekkel!

Hogy mennyire döntő hatású a madarak gyakorlata, csakhamar mutatkozott legtöbb *karcsigá*-nk bizonytalanságán, míg egy öreg begyakorlott nőstény majdnem egyetlen rohamot sem hibázott el s öldöklő biztossággal gyilkolt le gyors egymásutánban 10—12 nyulat. Az eljárás mindig ugyanaz; alacsonyan surran a héja az üldözött nyúl felett, a mely halálos ijedelmében nyílegyenesen rohan tova; a madár aztán felemelkedik egy kissé, nyílsebesen levág s egyetlen kapással megragadja a nyúl gerinczét a lapoczkák felett, másodikkal a fejét markolja meg, s ebben a pillanatban már rendesen felbukfenczezik a nyúl, mintha lövés érte volna, s mozdulatlanul, kimultan terül el. A tűhegyes karmok, mint a tőr ölik meg

az állatot már rendesen az első rohamra, s a héja rendesen oly durván rohan az áldozatára, hogy annak mintha présbe csavarták volna, úgy ropognak s zúzódnak össze a csontjai.

A leütött vadon a győztes madár mintegy elszédülve, mereven és mozdulatlanul ül egy pillanatig; rendesen sárga szeme most vérben forog s dühösen, öntudatlanul tekint maga körül, leeresztett szárnyai befedik a zsákmányt. Ez talán az egyetlen mozzanata a sólymászatnak, a mi nem szép, mert a madár, még a különben oly nemes sólyom sem látszik ilyenkor büszke, öntudatos győzőnek, hanem inkább, úgy tetszik, mintha vak, őrült gyilkoló-szenvedély hatása alatt állna, a melynek érzéktompító ittasságából csak lassankint tér ismét eszméletre, tiszta öntudatra. A solymár is odaérkezik sebes vágtatva, leugrik a nyeregből, kiveszi az övében készen levő *tamak* (étel) egy darabját, vagy pedig leszel az áldozatból egy darabot, azt öklébe szorítva, barátságos bíztatással tartja a sólyom elé. A madár ekkor minden gondolkodás nélkül fellebben az öklére, a hol néhány falatot kap s ezzel ismét teljesen készen van a további vadászatra. Gyakran minden hívás nélkül otthagyja zsákmányát s urának öklére repül, de mindig így tesz, ha elhibázta a lecsapást, vagy más valami okból el kellett eresztenie zsákmányát. A sólymászatnak ez egyik legszebb látványa, mert semmi sem olyan szép és olyan kedves, mint mikor a madár keringve tájékozódik, s aztán félig leeresztett szárnynyal nyílegyenesen surran a gazdájához, hogy soha el nem hibázó biztossággal ragadja meg gazdájának magasra tartott öklét. Oly erős ilyenkor a lecsapás, hogy a sólymár kinyujtott karja erősen visszarándul. Nem egyszer láttam, hogy a madár karma beleakadt a kesztyűbe s azzal együtt körülbukfenczezik a gazda ökle körül. Az okos szelídség, a mit a sólymok ilyenkor tanusítanak, a ragaszkodó madár finom bizalmassága a sólymászat legkedvesebb, legvonzóbb jelenetei közé tartozik. Przsevalszkban volt egy félig kitanított kis-sólymom, s bár sohasem vadásztam az állatkával, hanem csak a szobában meg az udvaron gyakorolgattam müveletét, hirtelen bekövetkezett, megfejthetetlen elvesztése igen nagy fájdalmat okozott. Nagyon szerettem a kis csínos párát, a mely olyan bizalmasan rebbent a „ku, ku!“ szóra öklömre, fényes fekete szemeivel bátran nézegetett rám, s görbe, kis csörét a keztyű bőréhez köszörülgette. Szeretjük a lovat, kutyát, a melyek szintén sportszerű foglalkozásaink társai, de mennyivel csinosabb, finomabb és igénytelenebb a madár, mindig rendes, kényesen tiszta tollazatában, s a helyesen idomított madár az ő teljes szelídségével a lehető legszeretetreméltóbb kisérője az állatok és a természet barátjának! (Két szirti-sasom oly szelíd volt, hogy szerették, ha a fejüket vakargattam, mint a macskának!) Hogy milyen ragaszkodók a sólymok, abból tünik ki legjobban, hogy még a fiatal, bizonytalan madarak is a 40—50 kiabáló, ordítozó lovas között, 8—10 fajrokonnal körülvéve, mindig teljes biztossággal ismerték fel gazdájuk hangját s vonakodás nélkül, egyenesen repültek az

öklére, rendes ülőhelyükre. Láttam sólymot 500 lépésről egyenesen visszatérni gazdájához, s a mikor ezt megdicsértem, a kirgizek kinevettek, mert azt mondják, hogy jó sólyom *több kilometer távolságról visszatér*, ha gazdája a *khanát*-ot meglebegteti. Azok után, a miket láttam, semmi okom sincs, ennek az állításnak igazságában kételkedni.

A bozót, a melyet felhajtottunk, tele volt ugyan nyulakkal, de kevés fáczán volt benne, s így, sajnos, a vadászat kevés változatosságot nyujtott. Mindazáltal a látottak is megmutatták, hogy milyen ég és föld különbség van az alacsonyröptű és a magasröptű madarakkal való vadászat között. A karvaly és a héja csak igazi útonállók maradnak, a melyek ugyan utánozhatatlan ügyességgel tudnak a bozóton keresztül vergődni, sőt szükség esetében még a földön is üldözik a vadat, de mindig a föld közelében vadásznak, s kerülik a magas szabad levegőt, a hol a sólyom van otthon s a hova még akkor is felemelkedik, ha csak valami nyulat kell is leütnie. Még a lecsapásukban is nagy különbség van; a héja inkább *megragadja* az áldozatát, igaz, villámgyorsan és csodálatos ügyességgel, de ez mindig csak megragadás marad. A sólyom azonban elementáris erővel, mint az égből lecsapó villám, zúgva zuhan áldozatára, hogy az embernek nincs ideje az ütés részleteit felismerni. A vadászat lovagias jellege tehát kétségtelenül csak a magasröptű madarakkal, különösen pedig a nemes sólyommal való vadászatban van meg.

Félek, hogy olvasóm türelmét kifárasztom, ha vadász-kirándulásunk minden részletét leírom, azért csak két epizódot mondok el. Az egyik egy erdei szalonkával *(Scolopax rusticula)* történt, a melyet a bozótban többször felhajtottunk, de megint mindig elbújt. Megjegyeztem a helyet, a hol rejtőzködött, oda hívtam néhány solymárt s kértem, hogy vessék oda sólymaikat, ha a szalonka fel fog rebbenni. Sajnos, véletlenül csupa karvalyok voltak kéznél, mindazáltal a látvány gyönyörűen fejlődött ki, a mikor az ismét fölhajtott szalonkát a madarak üldözőbe vették. Ellenségeinek láttára ugyanis a világosságot nem szerető erdei madár tágas körökben toronymagasan emelkedett az ég felé, hogy így helyes belátással, az egyetlen biztos úton meneküljön. A karvalyok sokáig követték, s meglehetős magasra emelkedtek, de mégis csak alacsonyröptű madarak maradtak, míg a szalonka, mint egy pont az égen, északnak indult s eltünt örökre.

Minden vadász elképzelheti a pillanat érdekességet, a mikor az erdei szalonka ragadozó-madár módjára, a ragyogó fényes ég felé emelkedett. A pillanat annál megragadóbb volt, mert a menekülő vad felrebbenésének első perczében az ember azt hitte volna, hogy az üldöző ragadozók, mint a lég igazi urai, most fogják kifejteni repülésbeli ügyességüket.

A második említésre méltó epizódot egy csoport *szarka* szolgáltatta, a melyek a sólymoktól üzetve, hosszú kormánytollaikkal, mint rendkívül ügyes és azonkívül ravasz repülőművészek mutatkoztak be. Teljesen meg-

171. kép. Dungánok. Lehrin A. Vjernyi-i fotografus eredeti felvétele.

annélkül, hogy ezzel a többi, eddig is használt vadászó módok háttérbe szorulnának. Olyan módja ez a vadászatnak, a mely lehetővé teszi a természet megfigyelését, s a sólymokkal való érintkezés révén érdekes állatpszichologiai tanulmányokra nyujt alkalmat, s így nagy mértékben megfelel annak a követelménynek, melyet az igazán nemes sportok fogalmához fűzünk, t. i. az edző, erőteljes mozgást ízléses mulatsággal köti össze.

Azok az állatvédő eszmékkel terhelt idealisták, a kik a vadászatot egyáltalában kegyetlen és időszerűtlen mulatságnak tartják, a sólymászat újra való feleleventésében ismét csak ennek a kegyetlenkedésnek a fokozását látják. Ezeknek a kedveért jegyzem meg, hogy a sólyommal való vadászat sokkal kevésbbé kegyetlen, mint a puskázás, mert a sólyom csapása villámgyorsasággal öl. Azok azonban, a kik minden túlhajtott szentimentalizmustól távol állunk, nemes és *igazságos* vadászó módot üdvözölhetnénk az újra feléledt sólymászatban, mert itt természetes körülmények közt, egyenlő erőkkel folyik a küzdelem, s a legyőzött fél fájdalom nélkül, azonnal kimúlik.

A vadászatra hazánkban a vándor-sólyom vagy a kerecsen-sólyom-félék valamelyike volna a legalkalmasabb, a melyet az ember könnyen megszerezhetne itt a hazában, vagy a Balkán államaiban. Kezdetben és a nehéz sólyomfogás elkerülése végett Ázsiából is lehetne hozatni és pedig mindjárt a sólymár szerződtetésével. A mai fejlett közlekedés folytán mindez igen könnyen menne.

Az európai viszonyok azonban a szirti-sassal való vadászatra nem kedvezőek, pedig ez az ázsiaiak szerint a sólymászat koronája. Már a letelepült szártok sem foglalkoznak vele, hanem csak a két nomád nép, de ezek közül is különösen a kara-kirgizek. A berkut idomítása sokkal több fáradságba és időbe kerül, de az eltartása is igen költséges volna ennek a nagy és falánk madárnak. A kirgiz egyszerűen a marmoták vagy bobakok kimeríthetetlen tárházából látja el a madarat. A vele való vadászathoz is nemcsak nagy, szabad, lehetőleg műveletlen terület kell, hanem még különös klima is, a mi itthon nincs. A vadász-sas zsákmányai első sorban a róka és a farkas s csak azután az őz és antilop. Az előbbi vadak hazánkban sokkal gyérebben fordulnak elő, semhogy a vadászat igényeit kielégíthetnék, de legfőképen nincsenek olyan pusztáink, a melyeket télen ne lepne el a hó, hogy rajtuk a téli vadászat szabadon folyhatnék. A sas ugyanis sokszor több kilométer távolságra követi áldozatát s a hogyan hazánkban szokott feküdni a hó, a lovas aligha követhetné elég gyorsan a vadászatot.

A sassal való vadászat hasonlít a sólymászathoz, azzal a különbséggel, hogy a sas, ha levették a sipkáját, sokszor maga figyelmezteti a vadászt fejbicczentésekkel és repdeséssel valami távoli vadra, a melyet a vadász még nem láthatott meg. A sas tehát nemcsak vadászik, hanem „sastekintetével" még fel is keresi a vadat.

Ha a sas jelez, akkor a vadászok megfigyelik az irányt és újra feltéve a sas sipkáját, követik a jelzést. Kis idő mulva ismétlik a kisérletet, a míg

értettem, hogy a franczia sólymászat miért kedvelte éppen a szarkavadászatot (*voler la pie*), sőt ez XIII. LAJOS-nak kedves foglalkozása volt.

A sólyomvadászat leírását azért nyujtottam ilyen hosszúra, mert ennek nemcsak nagy néprajzi jelentősége van, hanem, mert az olvasóval meg akartam ismertetni ezt a nemes és élvezetes sportot, a melyet Európában ismét meghonosítani nem volna nehéz. Többször meg is próbálták az újabb időben, a legnagyobb mértékben a *Loo*-ban székelő sólymár-társaság,[1] de a melynek reményteljes jelszava: „*Mon espoir est en pennes*" épp oly kevéssé volt képes a vállalkozásnak hosszú életet biztosítani, mint a többi hasonló kisérleteknek.

Ezek a vállalkozások azért nem sikerültek, mert mindnyájan a középkori sólymászat nehézkes módszereit választották irányadóul. Különösen pedig a nagy költség buktatta meg a őket, mert feltétlenül szükségesnek tartották egész személyzet tartását. Pedig mindez csak felesleges czifraság, a mit mindenki el fog ismerni, a ki ismeri az ázsiai sólymászatot, vagy legalább annak módszereit tanulmányozta.

Az Alföld és a Dunántúl messze síkjai, gazdag vad-állományukkal, különösen pedig a minden őszszel keresztülvonuló vadlúd, daru, túzok-népükkel valóságos ideális területek volnának a sólymászat számára, a mit úgy egyesek, mint egész vadásztársaságok űzhetnének, a nélkül, hogy ezzel a fegyveres vadászatot csak a legkisebb mértékben is akadályoznák. Mezei károkról a sólymászat idejében, szeptembertől egész deczemberig, szó sem lehet, s a lótartás költségei sem jöhetnek számba a mi vidéki birtokosságunk előtt, mert ez sokkal kevésbbé veszi igénybe a lovakat, mint pl. a parforce-vadászat, de nem is kell hozzá éppen telivér, sőt még félvér ló sem, elég a rendes hátas-ló, a milyen minden gazdasági udvaron van. Legtöbb költséget a sólymár tartása okoz, de mivel ez a szolgálat a lehető legegyszerűbb, minden intelligens suhancz, a ki kedvet kapna a dologhoz, egész jól elvégezhetné, és sem a fáradság, sem a költség nem volna nagyobb, mint pl. a kopók, vagy az agarak ellátására szükséges személyzet fentartásának költsége.

Véleményem szerint, legegyszerűbb volna sólymárokat és tanító-mestereket egy személyben Ázsiából hozatni; a szártok és kirgizek között elég kiváló fiú találkoznék, a ki szerény díjazás mellett szívesen cserélné fel pusztáit néhány évre a mi vadászterületeinkkel s derekas sólymár-nemzedéket nevelhetne itt. Ugyanez, a mit itt Magyarországra vonatkozólag mondottam, áll Európa többi országaira is, különösen pedig Németországra, a hol a vadászat és a lovaglás sportja teljes virágzásban van.Olyan sport ez, a mely mind a kettőt sikeresebben egyesítené, mint a komplikált és költséges parforce-vadászat, s azonkívül egyesek is egész szépen űzhetnék

[1] Úgy értesültem, hogy újabb időben *Odeschalchi Arthur* herczeg szkíczói uradalmán üzi a sólymászat nemes sportját, melyet igy csakugyan újra meghonosított hazánkban.

annélkül, hogy ezzel a többi, eddig is használt vadászó módok háttérbe szorulnának. Olyan módja ez a vadászatnak, a mely lehetővé teszi a természet megfigyelését, s a sólymokkal való érintkezés révén érdekes állatpszichologiai tanulmányokra nyujt alkalmat, s így nagy mértékben megfelel annak a követelménynek, melyet az igazán nemes sportok fogalmához fűzünk, t. i. az edző, erőteljes mozgást ízléses mulatsággal köti össze.

Azok az állatvédő eszmékkel terhelt idealisták, a kik a vadászatot egyáltalában kegyetlen és időszerűtlen mulatságnak tartják, a sólymászat újra való feleleventésében ismét csak ennek a kegyetlenkedésnek a fokozását látják. Ezeknek a kedveért jegyzem meg, hogy a sólyommal való vadászat sokkal kevésbbé kegyetlen, mint a puskázás, mert a sólyom csapása villámgyorsasággal öl. Azok azonban, a kik minden túlhajtott szentimentalizmustól távol állunk, nemes és *igazságos* vadászó módot üdvözölhetnénk az újra feléledt sólymászatban, mert itt természetes körülmények közt, egyenlő erőkkel folyik a küzdelem, s a legyőzött fél fájdalom nélkül, azonnal kimúlik.

A vadászatra hazánkban a vándor-sólyom vagy a kerecsen-sólyom-félék valamelyike volna a legalkalmasabb, a melyet az ember könnyen megszerezhetne itt a hazában, vagy a Balkán államaiban. Kezdetben és a nehéz sólyomfogás elkerülése végett Ázsiából is lehetne hozatni és pedig mindjárt a sólymár szerződtetésével. A mai fejlett közlekedés folytán mindez igen könnyen menne.

Az európai viszonyok azonban a szirti-sassal való vadászatra nem kedvezőek, pedig ez az ázsiaiak szerint a sólymászat koronája. Már a letelepült szártok sem foglalkoznak vele, hanem csak a két nomád nép, de ezek közül is különösen a kara-kirgizek. A berkut idomítása sokkal több fáradságba és időbe kerül, de az eltartása is igen költséges volna ennek a nagy és falánk madárnak. A kirgiz egyszerűen a marmoták vagy bobakok kimeríthetetlen tárházából látja el a madarat. A vele való vadászathoz is nemcsak nagy, szabad, lehetőleg műveletlen terület kell, hanem még különös klima is, a mi itthon nincs. A vadász-sas zsákmányai első sorban a róka és a farkas s csak azután az őz és antilop. Az előbbi vadak hazánkban sokkal gyérebben fordulnak elő, semhogy a vadászat igényeit kielégíthetnék, de legfőképen nincsenek olyan pusztáink, a melyeket télen ne lepne el a hó, hogy rajtuk a téli vadászat szabadon folyhatnék. A sas ugyanis sokszor több kilométer távolságra követi áldozatát s a hogyan hazánkban szokott feküdni a hó, a lovas aligha követhetné elég gyorsan a vadászatot.

A sassal való vadászat hasonlít a sólymászathoz, azzal a különbséggel, hogy a sas, ha levették a sipkáját, sokszor maga figyelmezteti a vadászt fejbicczentésekkel és repdeséssel valami távoli vadra, a melyet a vadász még nem láthatott meg. A sas tehát nemcsak vadászik, hanem „sastekintetével" még fel is keresi a vadat.

Ha a sas jelez, akkor a vadászok megfigyelik az irányt és újra feltéve a sas sipkáját, követik a jelzést. Kis idő mulva ismétlik a kisérletet, a míg

végre a vadász maga is megpillanthatja a vadat. Most aztán a térszin szerint vagy egy darabig utána cserkésznek a vadnak, vagy pedig feléje vágtatnak, s kellő távolságból, a mi nem lehet több néhány száz lépésnél, elereszti a sast. Ez úgy történik, hogy a vadász felemeli a karját, elereszti a békót s a „prüaty" kiáltást hallatja, mire a madár magától is elszáll. Rendesen kényelmesen követi áldozatát és nem siet azt leütni, azért a vadászra rendesen tisztességes „run" vár. Kisebb vadaknak, mint rókának vagy fiatalvadnak egyszerűen hátgerinczét ragadja meg mind a két lábával s azt egyszerűen eltöri, úgy, hogy az állat rögtön kimúlik. A farkast csak egyik lábával fogja meg s a másik lábát készen tartja, hogy abban a pillanatban, a mikor a farkas hátrakap, azonnal megragadja a fejét, s neki is ellenállhatatlan hatalommal töri el a gerinczét, mint a rókának. Ilyenkor gyakran heves küzdelem fejlődik ki s némely ügyetlen berkutot az első farkas megölhet harapásaival.

Magam, sajnos, egyetlenegy eredményes sasvadászatot sem láttam, mert az a várakozásteljes egész napos nyargalászás a Korundu völgyében nem vezetett eredményre, mivel nem találtunk vadat. A most adott leírást csak kirgizeknek, meg olyan oroszoknak köszönhetem, a kiknek szerencséjük volt sassal való vadászatban résztvenni. Ezek az adatok, akár a vjernyi-i hivatalnokoktól, akár az Ili-altöld kozákjaitól, akár przsevalszki telepesektől, akár pedig a havasok kara-kirgizeitől származzanak, minden részletben annyira összehangzók, hogy valódiságukban nem lehet kételkedni. Arról az irgalmatlan szemkikaparásról, a mivel a sas támadásait szokták rendesen jellemezni, senki sem tud semmit, hanem mindenki csak arról beszél, hogy milyen vaskarmokkal töri el a sas az állatok gerinczét.

Minden igazi ragadozómadárnak karma az igazi fegyvere, ennek tűhegyességében meg izomzatában van a madár igazi ereje, nem pedig csőrében, a melyet nem is mozgatnak olyan izmok, hogy a madár csőrével igazán veszedelmeseket tudna vágni. A sas lába csunyán szétáll, a mitől olyan idétlen a járása, pedig éppen ezzel nyúlik meg az emelőkar s ezzel tud a sas olyan rengeteg erőt kifejteni, hogy az állatoknak megragadja a gerinczét és eltöri. A királyi madárnak mindenesetre sokkal nemesebb harczmodora ez az erőszakos támadás, mint a gyáva szemkikaparás, a mit neki tulajdonítanak s a mi néha talán előfordulhat, ha a madár olyan állatot támadott meg, a melynek igen erős fegyvere a szarva, mint pl. az őzbak, vagy az antilop. Ebben az esetben ugyanis az előrenyujtott karmok nem képesek rendesen megragadni az állatot, a madár rohanó áldozatán szárnycsapásokkal igyekszik fentartani az egyensúlyt s vak dühében áldozatát csőrével is vágja ott, a hol éri.

A királyi madár tisztességének megmentése végett mondtam el ezeket, de megjegyzem, hogy magam nem láttam sohasem s csakis a kirgizek elbeszéléseire támaszkodom. Relata refero!

* * *

A kirándulások közben Przsevalszkban volt még elég dolog, mert nemcsak el kellett csomagolni a gyűjteményeket, hanem ki is kellett még egészíteni, különösen a néprajzi tárgyak, meg a kitömött madarak sorozatát, mert ezek mindennap újabb szaporulattal gazdagodtak. Mindez Kelet elkerülhetetlen lassúságával és meggondoltságával haladt, a mi ugyan a keletieknek életfelfogása, de az európait a kétségbeesés szélére kergeti.

Az asztalos, a ki a ládák készítését vállalta el, 8 nap mulva a legalaposabb kikötések ellenére is, gyerekes kifogásokkal áll elő, végre is oda lyukad ki, hogy nem tudja megcsinálni. Most hát elhivatjuk a konkurrensét, a ki szintén késznek nyilatkozik, de egyszerre csak egy megrendelést fogadhat el, úgy, hogy minden három-négy nap mulva újra kezdődik ugyanaz az alku, mérecsgélés, körülírás és árfolyam-tanulmányozás. A szárt bádogos, a ki a formól-edényeket forrasztotta volna le, minden kérésünk, fenyegetésünk daczára sem jelenik meg, a míg az ember hajdút nem küld érte, a ki eszközeivel együtt valósággal, mint foglyot vezeti elő. Megrendeltünk egy irtóztató csomó kirgiz-házieszközt; minden nap biztosítanak az illető emberek, hogy *holnap* okvetetlenül elhozzák a dolgokat, de ez a holnap, úgy látszik, mindig csak holnap marad.

Így mulik el nap nap, hét hét után, a nélkül, hogy a zűrzavar tisztulna, és hogy belátható időkön belül végleges megoldás mutatkoznék. A ki a Keleten határozottan kitüzött időpontokra akar dolgozni, annak vagy javíthatatlan optimistának kell lennie, vagy pedig csakugyan aszkétai önmegtagadással kell az akadályok elhárításához látnia.

Rendkívül kedves támogatást élveztünk ebben a szizifuszi munkában ANDREJ ANDREJEVICS KUCZENKO barátunk a városi iskola inspektora részéről, a ki, minden alkalommal elválaszthatatlan kisérőnk gyanánt, valóságos önfeláldozással dolgozott javunkra. Segítsége nélkül bizonyosan még ma is ott pakolnánk valahol Közép-Ázsiában, de legalább is sok mindent nem sikerült volna olyan gyakorlatiasan elvégezni, mint az ő közvetítésével. KUCZENKO nemcsak a legnagyobb érdeklődést tanusította munkálkodásunk iránt, hanem eltanulta tőlünk a konzerválás és a gyűjtés különböző módjait is, hogy majdan a Tien-san felkutatására szentelje magát. Így a napnak szabad órái részben praktikus, részben teoretikus oktatással teltek el, sőt még az üdülésre szánt estéket is részben a mi kis csodás legénytanyánkon, legnagyobbrészt azonban KUCZENKO barátságosan kényelmes otthonában töltöttük.

Gazdaságunk PÁVEL szakácsunk távozása után annyiban javult, hogy KECSKENE-BALLA közvetítésével attól az ALCZOV-tól hozattunk ebédet, a ki az Isszyk-kul mellé rendezett fáczánvadászatainkra elkisért s a kivel később ezt a dolgot szerződés szerint rendeztük.

ALCZOV foglalkozására nézve becsületes szabómester volt, de azonkivül, mint minden orosz, szenvedélyes vadász, s a felesége főztjét azért kedveltük meg, mert a vadhúst kitünően tudta elkészíteni.

A szabómester csak annyiban érdeklődött ez üzlet iránt, mert nagyon szerette a vadpecsenyét fogyasztani. Ehhez ugyan nekünk semmi közünk sem lett volna, azonban azokat a vadakat, a melyeket mi szereztünk a konyhára, szintén megdézsmálta, sőt a konyhára küldött vadnak mindig csak elenyésző tört-részét kaptuk vissza az ebédlő-asztalra. Mikor azután minden fenyegetésünk hiábavaló volt s még egy szép nyirfajdnak is csak a fele került vissza, kegyetlen boszút forraltunk.

Az állatélet udvarunkon folytonosan változott. A különböző sólymok, keselyűk, sasok, a hogy a kirgizek hozták, gondos ellátásban várták azt a pillanatot, a mikor a preparatoriumba kerülnek. Mivel ezeknek az állatoknak a kitömése sok munkával járt, rendesen élve tartogattam őket addig, a míg elérkezett a kellő időpont, hogy rendeltetésük szerint kivégeztessenek.

Boszútervünkhöz menazsériánknak egyik szép nagy baglyát szemeltük ki. Ezt irgalmasan átköltöztettük a másvilágra, bőrét óvatosan lehúztuk és a tisztán kiállított, igazán izlésesen festő testet, persze fej és karmok nélkül, átküldöttük a szabóhoz, azzal az utasítással, hogy a kész sültet minden levonás nélkül szolgáltassa vissza asztalunkra.

A beavatottaknak kis csoportja izgatottan várta az ebédet, különösen pedig haditervünk kimenetelét. Tomboló hurráh tört ki, a mikor a tál megjelent a szép barnára sült buhuval, illetőleg annak szépen elvágott felével.

A jó Alczov tehát, várakozásunknak megfelelően, ullárnak tartotta a baglyot s étvágygerjesztő felét el is költötte.

Fél óra mulva átküldtük a két preparátor gyereket a szabóhoz, azzal az üzenettel, hogy legyen szíves a *filin* (bagoly) másik felét is kiadni, mert az urak a filint szörnyen szeretik! A két küldöncz gonosz mosolylyal távozott, de mikor egy kis vártatva üres kézzel visszatértek, egészen el voltak kékülve a visszafojtott nevetéstől s nagy nehezen tudták elmondani élményeiket. Értesítésük szerint, küldetésük explózió hatásával járt, mert olyan szent is kezdett szerepet játszani, a ki ugyan az orosz kalendáriumban ismeretlen, de ezúttal úgy Alczov, mint becses neje, szívből fohászkodtak hozzá.

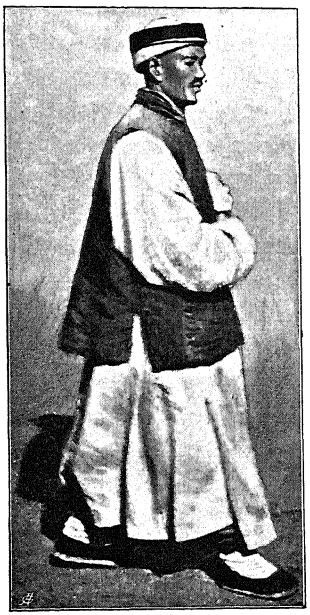

172. kép. Dungán piperkőcz.

Másnap egész Przsevalszkban erről a goromba tréfáról beszéltek, de ezzel étvágyunkat is könnyelműen elprédáltuk, mert nem vehettük volna rossz néven Alczov-tól, ha egyszer patkányméreggel lep meg bennünket. Mindenesetre biztosabb volt ezt a konyhát otthagynunk; mivel azonban vendéglő Przse-

valszkban nincs, s ANDREJ ANDREJEVICS barátunknak sem akartunk sokat terhére lenni, Przsevalszkban való tartózkodásunk utolsó napjaiban a benszülötteknek a bazárban kapható főztjeire voltunk utalva.

Ez a konyha nem is olyan rossz, mint a hogy az ember gondolná. A szárt konyhában *p'lau* és *pilmen* egész jó minőségben kapható. Az előbbi, a mit Európában rendszerint piláfnak neveznek, húsdarabokból, sárgarépából, különböző zöldségből és hagymából álló rizsaprólék, a mi kissé zsíros ugyan, de meglehetős jóízű. A pilmen az erősen megfűszerezett húsvagdalékból készült gombócz, vékony tésztakéregben, a melyet forró gőzben főznek meg. Ehhez külön szitaszerű üstök kellenek, a milyenek minden szárt bazárban vannak. Levessel, eczettel leöntve, olyan jól ízlik, hogy még az orosz konyha is átvette, és teljesen osztom azt a dicséretet, a melylyel SCHAW emlékezik meg a kasgari konyhának erről a remekéről.

A szárt konyháknál még jobban érdekeltek bennünket a dungán vendéglők, a melyeket a filin-katasztrófa óta látogattunk és egészen türhetőknek találtunk. Akármilyen kevéssé vonzók is ezek a füstös belső-ázsiai lebujok, épp oly tiszták, sőt mondhatnám izlésesek belül, és oly ízletesek az ételeik, hogy nem kellett hozzá néprajzi lelkesültség, mégis igazi törzsvendégeik lettünk.

Ezeknek a vendéglőknek teraszszerűen az utczára nyílik a konyhájuk, úgy, hogy a ki a bazár-utczának sártengerében arra jár, nemcsak az ételek illatos gőzeit élvezheti, hanem még azoknak elkészítését is ellenőrizheti. Ferdeszemű, kék gyapotruhába öltözött dungánok sürögnek itt a hatalmas üstök körül, s mint szakács és pinczér egy személyben, főznek és tálalnak nagy fatálczákon. Az egyik húst vág vékony szeletekre, a másik hagymát szeletel fürtös tömeggé, a harmadik evőpálczikákat és porczellán-csészéket mosogat forró vízben, a negyedik pedig kecsesen és ügyesen végtelen sok vékony-metéltet gyárt épp úgy, mint az olaszok a *vermincelli*-t. Minden kézfogás szakszerű gyakorlottságra vall; épp olyan gépies pontossággal mosnak le minden edényt forró vízzel, sőt a szakácsnak a keze is minden tényked és után gépiesen nyúl a langyos mosdóvíz folyton ömlő sugara alá, úgy, hogy itt a tisztaság nemcsak fikczió, hanem a szakácsművészettel elválaszthatatlanul összekötött alapelvnek látszik.

Ezzel ellentétben, a konyha mögött levő étterem sötét, barlangszerű üreg, a mely szokás szerint világítását a tetőn levő kis négyszögletes nyíláson át kapja. Piszkosnak a szó szoros értelmében nem lehet nevezni, hanem füstös, kopott, építése óta gondozatlan, a mihez az ember Turkesztánban való hosszabb tartózkodása után, mint nélkülözhetetlen patinához, hozzászokik.

Az étterem padozata persze az őseredeti ázsiai föld; vagy ki akarna itt parkettről álmodozni. A míg azonban a középázsiaiak általában véve a földön kuksolva étkeznek, addig a dungánok, mint a khinai kultura hordozói, asztalról és padokról esznek, a melyek a vendégek kedvéért szilárdan, czölöpökre leerősítve, igazán kényelmes és szilárd evőhelyül szolgálnak.

A bútorok, a dungánok szokása szerint, kissé magasabbak A padok legalább 80 cm. magasak, de alig arasznyi szélesek, úgy, hogy a ki ezeken a kínpadokon ül, lábait szabadon lógathatja a levegőben. Az asztalok azonban ehhez képest kellő magasságúak, mert a padon ülőnek körülbelül melléig érnek.

A dungánok przsevalszki főéttermében pezsgő élet folyik, s mivel a sok vendég között nagyszámú orosz paraszt is szokott megfordulni, a dungán vendéglős leltárában orosz kanalat is találunk. A dungánok főevőeszköze azonban a szörnyen alkalmatlan evőpálczika. Mi is ezt a bambuszból faragott, sokszor szép, finoman lakkozott evőeszközt használtuk, a melyet a bazárokban czeruza-módra szépen elcsomagolva lehet kapni.

A dungán konyhák étlapja sokkal gazdagabb, mint a szárt konyháké. Bevezetésül parányi kis porczellán-csészéket tesznek a vendég elé, a melyekben olaj, só, paprika, metélt téli retek és legalább egy erős mártás van. Ezek közül sohasem hiányzik az a vörösbarna, sűrű, vitriolszerűen erős mártás, a mely körülbelül megfelel az orosz *zaguská*-nak, s úgy látszik, hogy étvágycsináló előétek, mert a szakértők evőpálczikáikkal egy-egy szelet retket belemártogatnak az erős ingredienciákba s egész kéjjel csemegézik. A gyakorlatlan persze nem igen tudja az evőpálczikákkal a retket kellőleg felszedni.

Sajátságos, hogy ez a rendkívül ügyetlen evőpálczika az emberek oly sok milliója közt honosult meg. Könnyen érthetem, hogy a műveltség bizonyos fokára emelkedett nép az ételeknek ujjal való érintését elkerülendő, evőeszközöket használ. De hogy egy nép evőpálczikákat talál ki, a melyeknek használata egész tanulmány, sőt a gyakorlottabb is görcsöket kap tőlük az alkarjában, s a mikor a villa használata oly egyszerű dolog: ez egyszerűen megbocsáthatatlan.

Az európai, a ki egy darabig eredménytelenül kínlódott ezzel az eszközzel, mert a falatok mindig kicsúsztak közüle, végre is bosszúságában szúrni akar vele, csakhogy a pálcza vége le van kerekítve, vagy egyenesre le van vágva, hogy ilyen illetlenséget senki el ne követhessen. A szakács azonban gúnyosan mosolyogva szurkálja fel a húsdarabokat, hogy a parázson megsüsse, tehát a szúrás technikáját egészen jól ismeri és méltányolja.

Mély, áthidalhatatlan szakadék tátong a keletázsiaiak és az európaiak gondolkozásmódja közt; a többi között, azt hiszem, hogy a khinai addig nem fogja megérteni az európai kulturát, a míg meg nem tanul késsel, villával és kanállal enni. Ez azonban épp oly nehézségekbe ütközik, mintha az európainak kellene megtanulnia evőpálczikákkal enni.

Az előétkek után a pinczérek új porczellán-csészéket hoznak elő, a melyekben *kubardak*, piláfszerű rizsfőtt, levesforma főzelék, vagy pedig aranysárgán csillogó tojásos lepények vannak. A dungán kubardak sokkal furfangosabban készül, mint a szártoké, s finomra szeldelt hagymán kívül üvegszerűen átlátszó, borsólisztből készült, metélt tészta is van benne, a mely azonban teljesen ízetlen. Háromféle minőségben készítik ezt az ízletes ételt

és pedig a húsdarabok nagysága, a vermicelli és az üvegszerű borsó-csusza szerint osztályozva. A levesek erősen eczetes hagymafőzetből vannak; mosogató vízre emlékeztetnek és legkevésbbé válnak a dungán konyhaművészet becsületére. Mindenféle tésztadarabok teszik változatossá ezt az ételt. Annál jobbak azonban a tojás-rántották, a melyek a legjobb európai omlettek ízével vetekednek.

Két tál ételnél kevesebbet itt senki sem fogyaszt. Az inyes azonban egész gyűjteményt állíttat maga elé, s majd ebből, majd amabból a csészéből véve ki, belemártogatja az erős mártásokba, s oly ügyesen, oly fürgén mozog evőpálczáival, hogy öröm nézni. Az ebéd végén elmaradhatatlan a tea és pedig szárt módon: nagy csészékben szolgálják fel.

Egészen nevetséges az ízletes és bőségesen tálalt ételek ára. Teljes ebéd, a mely előételből, rizsfőttből vagy hagymalevesből, kubardakból, tojáslepényből és teából áll, személyenkint 15 kopekbe, tehát valami 36 fillérbe kerül.

A bazár-vendéglőkbe való kirándulásaink a hasznosat a szükségessel egyesítették, mert a mig étkeztünk, az utczán lezajló, tarka népéletet is tanulmányoztuk, de a vendéglőbe vezető úton a benszülöttek üzleteit is meg szoktuk látogatni. A szártokról és tatárokról még később majd szólok, most csak a *kasgarlik* népet akarom felemlíteni, a melynek üzletei utczahosszat nyúlnak el a bazárokban. Fajilag és ruházat tekintetében alig van különbség, különösen a Turfan- és Ak-szu-beliek, meg a nyugat-turkesztáni szártok között, csak nyelvükben van érezhető eltérés. Ezek az eltérések, — mint pl. a magánhangzók asszimilácziója — a kasgari szárt nyelvet sokkal eredetibb és tisztább dialektusnak tüntetik fel. A khinai tartományokból különösen úgynevezett kasgari nemezt (*kigiz*) hoznak, amely puhaság, hajlékonyság és finomság tekintetében párját ritkítja s nagy mennyiségben kel el. Hoznak azonkívül a chalat bélelésére használt, tarkán nyomott pamutszöveteket (*aladzsa*), cserzett bőröket, s ez utóbbiak között a selyemfinom, hófehér kecskebőrök versenytárs nélkül uralkodnak a piaczon. Nagy behozatali czikk a kelet-turkesztáni szőnyeg is, mert ezt az összes benszülöttek nagyon szeretik, de Ferghanán kívül a lakosság sehol sem ért a szőnyegkészítéshez, s így a szükségletet Kasgariából, különösen pedig *Chotan*-ból való behozatallal fedezik. Végül még a *nyerseziist* is jelentékeny kereskedelmi czikk, a mely azonban csakis dugárú lehet, mert igen magas a behozatalára kirótt vám. Néha Khinában olyan alacsonyra süllyed az ezüst értéke, hogy ez okvetetlenül csábító a dugárúskodásra nézve. Ennek megfelelőleg, állítólag minden évben, a legéberebb őrködés mellett is, sok nyers ezüstöt hoznak orosz területre.

A bazárok népei közt kétségtelenül legérdekesebbek a dungánok, a kik nagy számban élnek úgy Przsevalszkban, mint környékén.

Említettem már, hogy az újabb etnografusok arra a véleményre hajlandók, hogy a dungánok tulajdonképen turk eredetűek, de a khinai befolyás

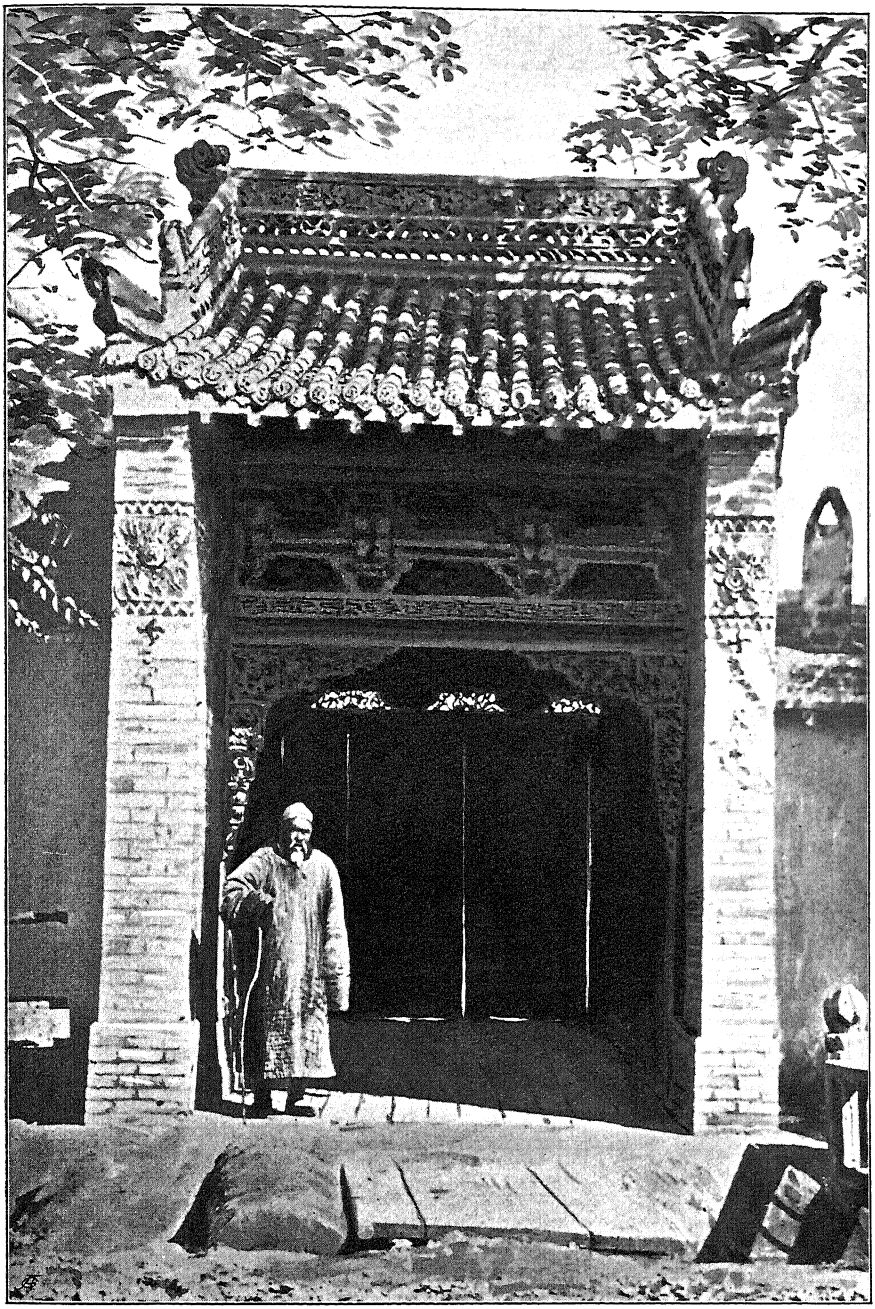

173. kép. Dungán udvar kapuja Przsevalszkban.

alatt felvették ennek az utóbbi népnek nyelvét és szokásait. Ezt a véleményt a dungánok tradicziói is támogatják, a kik szerint a törzs mintegy négy évszázaddal ezelőtt IMÂM RABBANE vezetése alatt Szamarkand vidékéről költözködött Khinába.

Bevallom, hogy magam nem vagyok hajlandó ehhez az elmélethez csatlakozni, mert a szemirjecsi dungánok tipus tekintetében annyira különböznek a többi itt lakó turk népektől, hogy alig lehet őket egyeredetű fajoknak tekinteni. Úgy látszik, hogy a Khinában élő dungánok fajilag nem is egyeredetűek, mert a míg FUTTERER[1] chamibeli dungánjai határozottan *mongol (kalmükk)* jellegűek, addig a GRUM-GRZIMAILO testvérek turk-tatár tipusú dungánokról beszélnek. A két tipus közül egyik sem hasonlít a szemirjecsi dungánokhoz, a kiknek arczvonásai az igazi khinaiakra emlékeztetnek. Nem lehetetlen, hogy a „dungán", mint ethnikai fogalom *(düngen*, khinai nyelven *choi-choi)*, épp úgy vallási, vagy kulturális eredetű, mint a „szárt" fogalom. Ebben az esetben nem volna csodálatos, ha a dungánok közt igazi mongolok és igazi turk-tatárok találkoznának. A tipusok ilyen eltérő volta Belső-Ázsia zavaros népvegyületei közt még akkor sem volna idegenszerű, ha a dungánok ethnikai önállóságát épp úgy, mint annyi igazi khinai törzsét, be is lehetne bizonyítani, a mit valószinűnek tartok. Az iszlam vallással járó soknejűség és a nő jelentéktelen helyzete arra vezetnek, hogy ha a nép nem is él exogamiában, de legalább igen meg van könnyítve a törzsön kívül való házasság. Az iszlam ebben a tekintetben határozottan türelmes; a buddhizmus azonban nem tűr ilyen keveredést. Ha most tekintetbe veszszük, hogy milyen feszült viszony van Khinában a mohammedánok és buddhisták között, csak természetesnek látszik, hogy ha a dungánok inkább a környék mohammedán-turk népéből hoznak a házhoz nőt. Ilyen módon sok turk-tatár vér juthatott a dungán-törzsbe, de azonkívül az is lehetséges, hogy teljesen tiszta mongol- vagy török-fajú nomádok úgy váltak egyszerűen dungánokká, hogy felhagytak a nomád élettel és letelepült parasztokká váltak. Nagy néptömegek ritkán változtatják meg így hirtelen életmódjukat; de ha egyes családok teszik ezt, akkor egyszerűen beolvadnak tanítómestereik zárt tömegébe.

A dungánok hagyományai, származásukat illetőleg, keveset bizonyítanak. Iszlam vallásuk mindenesetre nyugatról származik, s ez lehet a monda kiinduló pontja. A keleti mohammedánoknak általános törekvése, származásukat visszavezetni a nyugati nagyvárosok magas műveltségű lakóira, a kik a maguk részéről nem titkolt megvetéssel tekintenek Kasgaria steppéinek vad és faragatlan turk népeire.

Szemirjecsenszkben ma élő dungánjaink azoknak a nyugat-khinai mohammedán földmívelőknek a leszármazottjai, a kiket a XVIII. században, a

[1] Futterer: Durch Asien. I. Berlin, 1901. 169, 170. oldal.

Dzungár birodalom elpusztítása után a khinaiak a teljesen lakatlan Ili-vidékre telepitettek le. A XVIII. század hatvanas éveiben a dungán felkelés egész a pekingi trónig hatoló polgárháború fáklyavivője volt. Elpusztult az egész Han-hai-medencze; ezen a vidéken pedig azért volt különösen borzalmas lefolyása, mert valóságos *bellum omnium contra omnes* vált belőle. A mig a khinaiak keletről folytonosan előre nyomulva, végre 1873-ben Sze-csuen és Kan-szu tartományokból vagy teljesen elűzték, vagy végleg megsemmisitették a dungánokat, addig JAKUB-BEK, a kazsgari bitorló, szintén véres háborúba bonyolódott velük s ezenfelül még a dungánok és a tarandzsik is hajbakaptak egymással, úgy, hogy az oroszok beavatkozása volt az egyetlen mentség, hogy az Ili alföldje teljesen el ne pusztuljon. Az okkupáczió befejeztével, különösen pedig a khinai Tien-san tartományok (Hszing-kiang) 1884—85-ben történt újravaló szervezése után a dungánok legnagyobb tömege kivándorolt Oroszországba s letelepült Szemirjecsben. Ez a kompakt és egységes tipusu népesség az, a melylyel utazásom közben érintkeztem, s a melynek a többi törzstől való lényeges faji különbsége folytán támadt bennem kétség ural-altaji eredete iránt. Már a Taskentből Vjernyibe vezető póstaúton is, a mikor pedig még keveset voltam az országban, annyira feltüntek a Pispek vidékén először látott dungánok, hogy jemscsikemtől megkérdeztem, miféle fajú nép ez. De hangsúlyozom, hogy a testi jelleg tünt fel, mert mint földmivelők, az általánosan szokásos csapánt és a szürke khinai nemezkalapot viselték, a mely ma Szamarkandon túl is divatos lett, s mivel minden kazak viseli, ez embereknek az öltözete egyáltalán nem tünhetett fel.

Az első találkozástól kezdve, könnyen felismertem a dungánokat, de nehezen tudnám őket jellemezni. Alacsony, köpczös, hízásra hajlandó alakjuk, sárgásszinű bőrük, lapos, kerek, ferdeszemű arczuk igazi indo-khinai szabással: ezek a dungán tipus főjellemvonásai. Ezek alapján könnyen fel lehet őket ismerni, bár ez a jelleg élesnek éppen nem mondható. A faji jelleg legkevésbbé sem szigorúan természettudományi fogalom, s ha már az állatok között is nehéz a fajokat egymástól élesen elválasztani, mennyivel nehezebb ez az emberek között, a hol annyi vér-keveredés lehetséges. Gyakorlott szem könnyen felismeri a rokon-alakok közti különbséget, holott a kevésbbé iskolázott, vagy mondjuk kevésbbé tehetséges szem kétségbeesetten hátrál meg a zűrzavar előtt. A mig az idegen tarkán keveredett népek között tudvalevőleg eleinte alig képes külömbségeket felfedezni, lassankint mégis megtanulja s biztosan ismeri fel az egyes fajokat. Némelyik előbb, másik később, némelyik pedig sohasem tanulja meg. De tapasztalatom szerint, még a legalaposabb ismeret alapján is teljes lehetetlenség pontos és mindenesetre illő módon megokolni ezt a diagnózist. A dungánokat tekintve, ezeknek általános tipusa olyan kerekded és olyan kevéssé hajlik variatióra, hogy a törzs különálló fejlődése iránt kétségünk sem lehet. Még jobban megerősiti ezt a különböző korú és nemű egyéneknek jellemző fejlődés-tipusa. A hasonló

életkorú egyének a fejlődés korában még sokkal jobban különböznek az állítólag rokon-törzsek, mint a tarandzsik, szártok, kazakok és kirgizek hasonló korú egyéneitől, mint a felnőtt férfiak.

A 171. kép, a mely dungán családot ábrázol Leibin vjernyi-i fotografus felvétele nyomán, jól mutatja ezeket a tipusokat. Különösen az apa baloldalán álló fiatal suhancz érdekes, a kinek keskeny, éles orra a legjobban jellemzi a dungán ifjakat ebben a korban, míg a többi törzs hasonló korú tagjain teljesen ismeretlen. Csak később, 18-ik vagy 20-ik évében kezd az ifjú arcza az arcz-csontok előugrásával szélesedni, s ennek következtében az orra is ellapul, s lassankint kifejlődik a lapos indo-khinai arcz, a mely átmenetileg a kora gyermekkorban is már némileg mutatkozott.

Mindezek a jellemvonások valószinűtlenné teszik a dungánok főtömegének ural-altái eredetét, s inkább a khinaiakra emlékeztetnek. Messze vagyunk még attól, hogy a fajmongolt biztosan meghatározhassuk, s így a faji illetőség kérdésében csakis az ismertető jelek nagyobb mennyisége dönt. A dungánok kétségtelenül mongoloidok, de épp oly távol állnak az igazi mongoloktól, mint a belsőázsiai turkoktól, és így egyelőre tanácsos őket az indo-khinaiak csoportjában hagyni, a kikkel, a tipust nem tekintve, sok egyéb közös tulajdonságuk van.

A dungánok nyelve khinai dialektus. Bárhogy is figyeltem a dungánoknak előttem érthetetlen beszédére, még a tárgyak megnevezésében sem tudtam a török szavakkal való rokonságot felfedezni. Még a török helyneveket is olyan elrontott, hogy úgy mondjam, dungánosított kiejtéssel mondják ki, hogy azonnal fel lehet ismerni a dungánok egészen más hangtörvényeit, a melyek a török idiomáktól annyira különböznek. A bazárokban a közlekedés nyelve általánosan a könnyű, egyszerű kirgiz, a melyet, úgy látszik, a különböző törzsek legkönnyebben tanulnak meg. A szártok anyanyelvükön kívül mindnyájan beszélik ezt az idiomát, a melyet a nyelvrokonság természetesen megkönnyít. A szárt kereskedők egyáltalában nem beszélnek mind oroszul, hanem az orosz paraszt is kirgiz nyelven beszél velük. Úgy látszik, a przsevalszkban letelepült mohammedán kalmükköknek van a legnagyobb nyelvtehetségük, mert saját mongol nyelvükön kívül kirgiz és orosz nyelven is beszélnek, és pedig feltünő tiszta kiejtéssel, sőt a mennyire megítélhettem, teljesen biztos mondatszerkesztéssel.

A dungánok azonban Turkesztán népei közt a legrosszabb nyelvészek. Nehéz, komplikált idiomájukat a többi törzs közül egyik sem tanulja meg, kivéve talán néhány tarandzsit; de még a tarandzsi kereskedők is, a kik állandó összeköttetésben állnak a dungánokkal és khinaiakkal, legfeljebb csak törik ezt a nyelvet. Épp ily nehezen tanulnak a dungánok más nyelvet, s a legtöbben anyanyelvükön kívül egyetlen más, ott szokásos dialektust sem beszélnek. Kirgizül legfeljebb csak kereskedők tanulnak meg némileg, de oroszul csak egészen kivételesen, néhány iskolázott, jobbmódú ember.

A dungánok szokásai, viselete, házépítése, a mennyiben nem az iszlam hatása alatt állnak, teljesen megegyeznek a khinaiakéval, s ezektől jellemüknek csak egyetlen vonása különbözik lényegesen, tudniillik a dungánok minden dicséreten felülemelkedőleg becsületesek és tisztességesek, a mely jellemvonás tudvalevőleg a khinaiakban nem valami fényesen van kifejlődve.

Azok, a kik a dungánokat a turk népektől származtatják, a nép mohammedán vallásával is támogatják ezt az elméletet. Hogy mennyiben áll a dungánok mohammedánizmusa, arról RADLOFF beszél, a ki azt állítja, hogy az iszlam tanaiból csak néhány parancsot tartanak be, míg a vallás igazi dogmái még a dungán mollah-ok előtt is érthetetlenek maradtak. Ezek a parancsok a következő mondatokba foglalhatók: Nem szabad *burchán*-t (buddhista istenséget) imádni, nem szabad disznóhúst enni, pálinkát inni; meg kell tartani a bőjtöt, a napi imádságokat és mosdásokat, a marhát pedig a rituális szokások szerint kell levágni. Ezeken a tisztán vallásos törvényeken kívül megtaláljuk még a hárem-életet és a nők szigorú elkülönítését. Ezzel aztán a dungánok iszlamja teljesen ki is van merítve.

A belsőázsiai benszülött népeknek szigorú vallásossága nem valami fényes. A khánságok szárt népei csak a formalizmusba elmerült, álszent fanatikusok, minden erkölcs és morál nélkül. A kazak és kirgiz nomádság csak névleg mohammedán, a mely még a vallás külsőségeiről is alig tud valamit, beltartalmáról pedig semmi fogalma sincs. Azt hiszem, hogy egy nép ilyen laza vallási felfogással, a khinaiak vallási türelmetlenségével szemben inkább rituális külsőségeiről mond le, mint mélyebben gyökerező nemzeti szokásairól. Tegyük fel, hogy a dungánok turk népek s az imént ecsetelt felületességű mohammedánok. A mikor ezek bevándoroltak Kelet-Turkesztánba és messze Khina délkeleti tartományaiba, valóban nagyon kérdéses, hogy miért mondtak le minden, de minden nemzeti hagyományukról s csak azt az egyet tartották meg, a mely képtelen őket morálisan összetartani, hanem csak a türelmetlen uralkodó népfajjal juttatja őket ellentétbe, t. i. egy meg nem értett vallás külső formalizmusát. Négy-öt évszázad rövid idő a népek életében, s lehetetlen, hogy olyan szívós nép, mint a dungán, ilyen rövid idő alatt lemondott volna minden nemzeti hagyományáról, sőt nyelvéről is, és egyedül vallását tartotta volna meg, hogy miatta végtelen sok viszályt és ellenségeskedést tűrjön!

174. kép. Dungán árús a bazárban.

A dungán igazi *földmivelő*, a ki egészen másképen él hivatásának, mint a szárt. Eszközei, kocsija, nyerge más, mint a szártoké vagy a tarandzsiké; másképen él, másképen lakik s nem ismeri a turk népek szórakozásait, a vadászatot és a sólymászatot.

E helyett azonban evőpálczikákkal eszik, a mit az épp oly hosszú ideje khinai hatás alatt

élő tarandzsi nem tesz; *tánczol*, és pedig zene mellett, saját mulattatására tánczol, mint a kalmükk és a khinai, a mi a belső-ázsiai törököt valósággal megbecstelenítené, mert a tánczra csak a *badcsá*-k (tánczoló gyerekek) vagy az asszonyok valók. A *batyr* ugyan odanéz, de a dolgot mint *önczélt* egyszerűen nevetségesnek[1] sőt tisztességtelennek tartja.

Ilyen tökéletes átalakulást alig lehet képzelnünk, hanem sokkal valószinűbb, hogy a dungánok különválását éppen vallásuk okozta.

Hogy az iszlam térítői messze behatoltak Khina belsejébe s ott vallásukat akár fegyverrel, akár békés úton terjeszteni igyekeztek, abban semmi csodálatos sincs. Nem akarok elméletet felállítani, hogy kik által terjedt el az iszlam ezek közé a khinai néptörzsek közé, a kik ma magukat dungánoknak (khinaiul *choi-choi*) nevezik, de azt hiszem, hogy ezt a vallást egészen felületesen éppen olyan könnyen veszik fel buddhisták, mint az egyszerű saman-hivők.

A dungán mohammedánizmus éppen olyan pontokban csúcsosodik ki, a melyek homlokegyenest ellenkeznek a khinai buddhizmussal és ennek szokásaival. Így a disznóhús megvetése, a burchánok gyűlölete, a pálinka, dohány és ópium elkerülése. Ezek ugyan a dungánok közt is szedik áldozataikat, de sokkal kevésbbé terjedtek el köztük, mint pl. a kalmükkök közt, a kik valamennyien őrült iszákosak, vagy mint Turkesztán többi mohammedán népe közt, a melyek mind vagy dohányoznak vagy bagóznak. Ha egy nép annyira kivetkőzik nemzetiességéből, mint a hogy a dungánokról képzelik, s azonkivül olyan sarkalatos ellentétbe kerül erkölcsei tekintetében a környezetével, akkor ez csakis úgy képzelhető, hogy rendkivül buzgó híve vallásosságának, s az mély ethikai hatással volt reája. A mint azonban láttuk, a dungánok iszlamjában nincs semmi mélység, s annak felületes tanai távol állnak minden ethikai jelentőségtől.

Az a merev monotheizmus, a mi a szemita szellem révén az iszlamba is belekerült, a mongoloidok gondolkozásmódjához nem illik. Az ő fantaziájuk élénk, eleven; a nomád élet, a melyet mindegyik törzs követett, vagy követ ma is, a természettel való folytonos érintkezés közben mindig új természeti erőkkel ismerteti meg őket, a melyek magyarázatot kivánnak. Az ősállapot samanizmusa számtalan szellemmel népesitette be a természetet, s hogy ennek poétikus alkotásai milyen mély nyomokat hagytak hátra, tanusítja a samanisztikus szellemeknek a kazakok és kirgizek közt mind e mai napig való fenmaradása, továbbá az összes ázsiai mohammedánok bőséges szent-

[1] Néhány évvel ezelőtt bocharai küldöttség járt Sankt-Peterburgban, s valamelyik vezetőjét egyik magasrangú tiszt, a ki még Turkesztánból ismerte, meghivta bálra. Az ázsiai úr élvezettel nézte a tánczolókat, de mikor a háziúr maga is felkérte az egyik hölgyet, akkor hozzá futott, visszatartani, hogy már így is elég az udvariasságból, hogy annyi tánczost felvezetett a tiszteletére, de azt már ne tegye, hogy az ő mulattatására még maga is a tánczi nehéz munkájára vállalkozzék.

tisztelete. Töménytelen a *hazret*, az *aulie* (szentek) és a *mazar* (sir). A monotheizmus tiszta filozófiája nem való költői lelkületű népnek, legkevésbbé pedig a spekulativ metafizikára hajlandó mongoloidoknak. Sőt még talán az oroszok alsóbb néposztályainak túlságosan kifejlett szent-tiszteletét is vissza lehetne vezetni a török-tatár népekkel való erős keveredésre.

A dungánok laza mohammedánizmusa ennélfogva nem elegendő kritérium a nép török-tatár eredetére, hanem éppen azt bizonyítja, hogy ennek a vallásnak szemita szellemét a más világnézetű belső-ázsiai népek nem képesek felfogni s csak alakilag, minden mélység nélkül terjed el közöttük.

Ezek szerint a megfontolások szerint a dungánok mohammedánizmusa nem úgy tünik fel előttem, mint az utolsó maradványa és elválasztója két teljesen különböző eredetű, de egyébként tökéletesen összeolvadt népfajnak, hanem éppen ez volt az a tényező, a mely a régi törzsről új hajtást szakított le, s azt folyton fejlődő külön állásba űzte. Az iszlam e mellett inkább a czélravezető eszköz, a gyűjtő elv, mint az elválás tulajdonképeni oka. A kórán *vallásbölcselete* nem hathatott le a nép mélyebb rétegeibe, mert akkor nem tünt volna el belőle ismét oly tökéletesen, hanem a jobb, a tökéletesebb után való vágy volt az, a mely az új tanok után kapott, nem azért, hogy a régivel daczoljon, hanem azért, mert ez azzal éppen ellenkező. A dungánok különösen azokat az elveket követik szigorúan, a melyek a Khinában leginkább honos bűnök ellen irányulnak. A nők különválasztása a lamaisztikus, álszent erkölcstelenség ellen éppen kapóra jött elv lehetett. Mint minden vallás, úgy ez is, az üldözések következtében az erkölcsök tisztulására vezetett, s csakugyan a dungánok olyan mély erkölcsösséget tanusítanak, a nélkül, hogy a vallás filozófiája mélyre hatolt volna közöttük, hogy ezt csakugyan nem magyarázhatjuk másból, mint az uralkodó faj erőszakosságaival szemben támadt reakczióból.

A khinai ravasz, furfangos — a dungán becsületes, sőt egyenes jellemű; beszédje csupa igen! igen! és nem! nem! s nincs ránézve megszégyenítőbb valami, mint ha hazugságon kapják. Egyetlen egy nagyon rossz tulajdonságot lehet szemükre vetni s ez a féktelen, heves indulatosság, a mi rögtön elvakítja őket, különösen, ha becsületükben érzik magukat megsértve s ilyenkor vak öntudatlansággal kapnak a késhez s gyakran válnak gyilkosokká.

Ezek a tulajdonságok, a melyek különben minden romlatlan turk népet jellemeznek, nem elegendők arra, hogy belőlük faji különbségeket állapítsunk meg. A népek élete olyan, mint az egyesek élete. A természettől beoltott jellemen kívül a nevelés is nagyon sokat, sőt igen gyakran legtöbbet tesz az igazi jellem kialakulására.

A szárt elem, a melyet ária és szemita vérrel kétségkívül erősen kevert turk népnek tartok, híján van az igazi turk népek ezen most ismertetett előnyeinek. Ármányos, alattomos, gyáva, lovagiatlan és becstelen, haszon-

talan csőcselék ez, minden értelmessége ellenére is. De azért legalább is merész állításnak tartanám, ha valaki ezeket a rossz tulajdonságokat a szemita vagy az ária keveredésnek tulajdonítaná!

A politikai állapotok szokták a nép nevelését irányítani, különösen, ha azok nemzetiségi és vallási kérdésekkel komplikálódnak. Az itt felmerülő hatalmi kérdés dönti el aztán, hogy hasznára vagy kárára lesznek-e ezek az állapotok a nép erkölcsének. Azt hiszem, hogy a khánságok meg a khinai birodalom politikai állapotai tökéletesen megmagyarázzák a szártok erkölcsi törpeségét, meg a dungánok magas moralitását, s nem kell ezeket velükszületett faji jellegeknek tartanunk.

ACKERMANN békebiró előtt *Csarym*-ban megjelent egy szép napon valami dungán, azzal a rövid kijelentéssel, *hogy ő megölt valakit s ezért fogságba akar jutni.* A kirgizek örökös panaszkodásához hozzászokott s amúgy is sok munkával elhalmozott biró elutasította a ficzkót, de az makacsul megmaradt állítása mellett, hogy ő embert ölt s így kötelessége a biró elé állania. Most teljesítse a biró is a kötelességét és fogassa el őt! Bár senkisem jelentette őt fel, ACKERMANN teljesítette a dungán kívánságát, s a vizsgálat során csakugyan kiderült, hogy valóban leszúrta az egyik törzsbeli társát. A mikor megkérdezték, hogy mi volt az oka a saját feljelentése nélkül soha ki nem derülő gyilkosságnak, így felelt: „*Hazugnak* nevezett, nem maradt más hátra, mint hogy leszúrjam!"

Temérdek gyűjteményes ládánkat dungán fuvarosokkal akartuk Taskentbe szállítani, mert ezek híresek becsületességükről. Az aratás miatt az emberek el voltak ugyan foglalva, de azért találtam egy pispeki fuvarost, a ki éppen mézet és nemezt akart Taskentbe szállítani. A mikor a dungán falu elüljárójának, MARAFU-nak közvetítésével a fizetés kérdését akartuk rendezni, a dungán lehető legkedélyesebben kijelentette, hogy szivesen elvállalja a ládák szállítását, de akkor az ő szállítmányát a Nadezsda orosz szállító-vállalatnak kell átadnia és *így kénytelen magasabb árat szabni, mint az, hogy saját költségeit fedezhesse.* Érinthetetlen becsületességének tudata oly büszkén élt benne, hogy észre sem vette az európaiak előtt egészen szokatlan dolog nevetséges voltát. Ez a két esemény jól jellemzi a dungánok gondolkozásmódját és faji öntudatát.

A dungánok néprajzának beható tanulmányozása egyáltalában nem volt expedicziónk feladata, s így bocsássa meg kedves olvasóm, hogy ennyi ideig is foglalkoztam ezzel az érdekes népfajjal. Hogy a dungánok viselete, építményei és eszközei mennyire megegyeznek a khinaiakéval, a mellékelt képek eléggé illusztrálják s nem szükséges részletesebben leírnom. A dungán háznak csak egy jellemző vonására akarom itt felhivni a figyelmet, t. i. a tető szerkezetére. CHOLNOKY JENŐ [1] leírja, hogy a khinai háztetőknek két-

[1] A Sárkányok Országából.

175. kép. Tamasa Temir aul-jában. Birkozó fiúk.

féle főtipusuk van. Az egyik tipus a magas gerinczes tető. Az előbbi a khinai Alföldön és Dél-Khinában honos, az utóbbi a löszvidékek és ezek környezetének jellemzője. A Mandzsuriába bevándorolt népek közül azok, a melyek San-hszi vagy Sen-hszi tartományból származnak, lapos, íves tetővel fedik házukat, a többiek magas, gerinczes tetővel. Innen származott RICHTHOFEN-nek az a tévedése, hogy az íves tető mandzsu eredetű volna. A dungánok eredetére nézve talán némi felvilágosításul fog szolgálni a lapos, löszvidéki tetők alkalmazása. Csak a templomok, meg az emlékkapuk teteje egyformán magas egész Khinában, tehát a dungán építésben is.

Előkészületeink e közben befejezésükhöz közeledtek; hatalmas, természetrajzi és néprajzi tárgyakkal telt szekrények halmozódtak fel az udvaron, védő nemeztakarók alatt. A tizenkettedik órában ornithologiai gyűjteményem is rég óhajtott kiegészítésre tett szert, mert néhány pompás *Leptopoecile Sophiae Sew.* példányt kaptam. Ez a czinegék és füzikék közt középhelyet foglal el és nagyon szép, finom kékes-violás szine van. Minden valószinűség szerint, ez a madár is, a melyet SZEVERCZOV fedezett fel a Tien-sanban, csak őszi vendég itt, mert mióta csak a tűlevelű erdők közé jutottam, folyton kerestem, de nyomát sem találtam. Most egyszerre október végén Przsevalszk közvetetlen közelében ráakadtam, úgy, hogy feltétlenül azt kell hinnem, hogy ez a madár a magasan fekvő *arcsa* (Juniperus) területeknek a lakója s csak a hideg évszak elől menekült a mélyebben fekvő erdőségekbe.

Néprajzi gyűjteményem kiegészítése végett ORUZ-BEK közvetítésével kis jurtot készíttettem, a mely kisebbítve, könnyű anyagból, modellje lehet ennek a kitünő nomád építménynek. Ennek a jurtnak a felállítását derék TEMIR-ünk felhasználta, hogy hatalmas tamasát csapjunk, a mi egyszersmind bucsúünnepünk is volt.

A búcsúzás, minden utazásnak ez a kellemetlen utóize, ünnepélyes dasztarchánnal kezdődött ORUZ-BEK-nél, a hol bemutatták a megrendelt jurt

egyes alkotórészeit. Ezen a dasztarchánon, a melyet ORUZ-BEK *baibicsé*-je dorombon (*temir komïz*) kisért előadással élénkített, az első *végleges* búcsút vettük, t. i. *Dzsoldas*-unktól búcsúztunk el, a melyet visszatérésünk után derék dzsigitemnek ajándékoztam. A jó legelőkön az erős bárány vastag, kövér kossá fejlődött, a melyet ORUZ-BEK úgy mutatott be, mint leendő juhnyájának alapítóját; adja Isten, hogy a derék *Dzsoldas* utódai anyagi jóllétet biztosítsanak a szép reményeken képzelődő dzsigitnek.

A TEMIR-nél rendezett ünnep igazi tamasa volt, a melyen valóban jól mulattunk, mert házigazdánk egész sor mulatságot készített elő. Volt *komïz*-előadás, felnőttek és ifjak éneke, kirgiz gyerekek birkózása, stb. A legtöbb mulatságot szerzett azonban néhány szárt-kalmak előadása, a kiket TEMIR tiszteletünkre hívott meg.

Említettem, hogy Przsevalszk mellett valami 3000 mohammedán kalmükk[1] él, a kik főfoglalkozásuk tekintetében *földmívelők*, de életmódjukra nézve félig nomádok, a mennyiben jurtokban laknak s a mezei munka és a marhatenyésztés szükségletei szerint, majd az Örtök-öböl környékének alföldjén, majd pedig a Karakol balpartjának hegyi legelőin tanyáznak. Kalmükk nyelven beszélnek s szokásaik sokban különböznek a kirgizekéitől, mert csak a viseletük főbb vonásai, meg a háztartásuk fő berendezései közösek. Kirgiz és orosz szomszédjaik között nem örvendenek valami jó hírnévnek, hamisak, alattomosak, rablásra hajlandók, különösen pedig szörnyen iszákosak. Igaz mongol szokás szerint, kumiszból és gabonafélékből pálinkát készítenek, a miről még a legedzettebb kozákok is azt mondják, hogy rettenetes íze van, pedig képtelen tömegeket fogyasztanak belőle. A kumiszból készült pálinka rendkívül részegítő s azonfelül megvan az a különös jó tulajdonsága, hogy a részegség álmából felébredve, elég néhány korty vizet inni s újra kezdődik az ittas állapot. E miatt ezt az ismétlő-pálinkát nagyon szeretik a kalmükkök.

176. kép. Szárt-kalmak.

Ha még megjegyzem, hogy a szárt-kalmakok jurtjai és auljai rendkívül piszkosak és utálatosak, úgy hogy még a kirgizek is tréfálnak rajtok, akkor azt hiszem, hogy kellőleg jellemeztem ezt a kedves kis népet.

A szárt-kalmakok közt azonban igen kitünő vadászok akadnak, a kik különösen a bőrös-szarvú

[1] Külön volosztban élnek, a mely a przsevalszki kerületi kapitánysághoz van beosztva.

szarvast egész iparszerűen lövöldözik s ezért rendes kirándulásokat rendeznek a három Merke és Naryn-kol felé, sőt még a Tekkesz völgyébe is, khinai területre. Temir barátsága a különben zárkózott néppel ezekből a vadászatokból származik, s ennek a vadásztulajdonságnak köszönhetjük, hogy megismerkedtünk velük, mert Temir meghivására igen szivesen megjelentek.

Először énekeltek, két hangon, a legmélyebb gége- és legmagasabb torokhangok meglepő felhasználásával. Az orrhangú alaptónusban, a melyet rikító diskant-hangok diszítettek, képtelen voltam akár melódiát, akár taktust felismerni.

A kirgiz zene a mi hangrendszerünkön alapul, melodikus és szép zenei hatása van. Kevésbbé felel meg a mi ízlésünknek a szártok és tarandzsik zenéje, mert ezek a régi görög enharmonikus hangtörvények szerint éne-

177. kép. Tamasa Temir aul-jában. Mardzsák.

kelnek, de azért nem kellemetlen hallani azoknak, a kik hozzászoktak a török, a dél-szláv, román vagy még a dél-olaszországi igazi *népies* zenéhez. A megérthetőség határán marad a dungán zene, a melynek kevés hangja van és a legdiszharmonikusabb megszakítások teszik kellemetlenné (igazi khinai zene); a szárt-kalmakok zenéjét azonban európai fül már képtelen megítélni. *Eredeti* mindenesetre, de kritikusan szétbonczolni vagy még le is kottázni, azt hiszem, a legügyesebb zenésznek is igen kemény dió volna.

A zenei élvezetekre táncz következett. Egyetlen férfi tánczolt dorombzene ütemeire. Az első táncz nem is volt olyan rossz. A tánczos lassan, ütemszerűen lengeti felső testét, ezt a lábak mindenféle forgómozgással követik, a kezét pedig majd csípőre teszi, majd pedig könnyedén meghajlítva, felfelé tartja. E mellett a tánczos büszke, kihívó állásba helyezkedik, a mi emlékeztet a mi lassú csárdásunkra. A második táncz ritmikus váll-rángatásból áll s ez medveszerű; a legeredetibb azonban a harmadik táncz volt, a mit ujj-táncznak is nevezhetünk, mert a tánczos ujjaival ütemszerű mozgásokat

végez s majd jobbra, majd balra hajigálja kezét. Ennek a táncznak a mozdulatai nincsenek minden kellem híján, s az ujjaknak egyik kézről a másikra való, mintegy számláló mozgásai nagy ügyességet kivánnak.

A *tamasa* fénypontja azonban kétségtelenül az a némajáték volt, a melyet egy szárt-kalmak és egy kirgiz adtak elő: „Két berúgott kalmak hazatérése" czímen. Felülmulhatatlan hűséggel utánozták a részegek támolygását és öntudatlan hánykolódását, a mihez kalmak dalokat bőgtek azokkal a jellemző fioraturákkal, a melyek úgy hallatszanak, mintha valakinek a foga vaczogna s azért mégis eles fejhangon akarna énekelni. Más mindenféle tréfát is csináltak, s a dolog főkomikuma abban volt, hogy mindezt sebesen vágtatva, lóháton! Az egyik művész a hajszolódás közben minduntalan fejtetőre állt a nyeregben s lábával a levegőben hadonászott. Majdnem szerencsétlenség is történt, mert a ló nyereghevederje nem volt jól megkötve, felbomlott s a ló oldalára fordult az egész szerszám, a lovas pedig végig zuhant a földön. Macskamódra szökött azonban megint fel, mosolyogva nyugtatott meg bennünket s megerősítve a szerszámot, folytatta őrült bolondságait. Természetes, hogy a *kirgiz* volt az, a melyik laza nyereggel, tehát tisztán egyensúlyozással tudta megcsinálni négyszer, ötször egymásután ezt a groteszk mutatványt, teljesen vágtatva!

178. kép. Tamasa Temis aul-jában. Éneklő gyerekek.

Az utolsó kirgiz-ünnepet mi rendeztük. Jurtot állítottuk fel az udvaron, hatalmas *kazán*-okban *három* birka főtt s temérdek *magzin*-tömlő növelte a hangulatot. A magzin a kirgizek söre, a melyet kölesből és búzából készítenek. Könnyű szeszes ital, savanykás ízű, zavaros sárga színű. Úgy látszik, hogy ős török eredetű, s az oszmánok és tatárok elhurczolták egészen Európába s még ma is, mint *braga* vagy *bóza*[1], hasonló módon készítve, a szerbek, románok, bolgárok és görögök kedvelt itala. Zene, ének és táncz töltötték ki a dús dasztarchán pauzáit, mert természetesen, meghívtuk erre a búcsúra szárt-kalmak barátainkat is. Özönvízi mennyiségekben folyt a tea, meg a magzin, valami tuczat kirgiz nő szépítette az ünnepet, s végül még keresztelő czeremóniánk is volt. A míg a szyrten jártunk, ORUZ-BEK-nek fia született, s ezt, a kirgizek nem nagyon kegyeletes eljárása szerint, SZÁRT-KALMAK-nak nevezte. Arra a kérdésre, hogy miért ad ilyen csúnya nevet a gyermekének, azt felelte a dzsigit, hogy már néhány szépnevű gyer-

[1] Kazak nyelven a köles-ital neve *búza*.

mekét elvesztette, most megpróbálja, talán, ha ilyen szörnyű csúnya nevet ad neki, akkor megmarad. Szidtam ezért a Bugu-törzsből való kara-kirgizhez éppen nem illő névért, s erre megkért ORUZ-BEK, hogy kereszteljem át. Expedicziónk emlékére a DÖGDÖR-BAI nevet ajánlottam. Ez kirgiz nyelven van, s annyi, mint doktor úr. A kirgizek eltanulták ezt az oroszok közt velünk szemben szokásos titulust s persze elferdítve, szintén használták. Az ajánlatot megelégedéssel fogadták, az átkeresztelés ünnepe házamban folyt le, s ez alkalommal megtörtént az első doktorrá avatás Szemirjecsben, sőt az első az egész világon, a melynek avatottja életének második havában kapja ezt az akadémiai titulust.

November 10-én végre ütött a búcsú órája. KUCZENKO tanár barátságos házában összegyűlekezett minden przsevalszki ismerősünk; beszédet mondtak, sok jó kívánság és sok meleg baráti szó hangzott el.

Nem szivesen időzöm ezeken a pillanatokon. Hónapokig éltünk ebben a világtól elzárt kis városban, vendégszeretettel fogadtak bennünket, és sok jót élveztünk a lakosok részéről. Nagyon nehezen jött ajkunkra a „viszontlátásra", a mit annyiszor hallat az ember útközben.

Viszontlátásra? — Isten tudja, látom-e még valaha a Tien-san hófedte ormait, megszoríthatom-e még przsevalszki barátaim kezét — de ha nem, legyen ez a pár sor kedves emlékeiknek szentelve s repüljön át oda a Tien-san lábához, barátaimhoz, különösen pedig mondjon köszönetet a kedves ANDREJ ANDREJEVICS-nek, azért a sok-sok szivességért, a mivel bennünket elhalmozott.

Alkonyatkor állt az utazókocsi KUCZENKO háza elé. Saját házunkba nem is tértünk vissza, mert ott már minden le volt csukva. Lovainkat, fenmaradt holminkat eladtuk vagy elajándékoztuk, szolgáinkat kifizettük, megajándékoztuk, s csak a derék ELLY-BAI kisért el bennünket, mint dzsigit, egész Vjernyiig. A többiek azonban teljes számmal megjelentek KUCZENKO házában, TEMIR, ORUZ-BEK, STUMMER szolgája, IBAK, sőt még a szárt-kalmak tánczosok is, hogy kirgiz szokás szerint, KROOS-GROSS gyógyszerész vezetésével még egy darabon elkisérjenek. A két preparátor lovainkat kapta ajándékba s ezeken előrelovagoltak egész *Preobrazsenszk*-ig, a hol utolsókul akartak tőlünk búcsúzni.

Az utóbbi napokban sok eső és hó esett, s azért az utak szörnyű állapotban voltak, nem engedtük meg hát a kiséretnek, hogy a város határán túl is velünk jöjjön Itt végleg búcsút vettünk, szivélyes kézszorítással. TEMIR egy pillanatig küzdött magával, aztán mintha szégyelte volna a dolgot, lehajolt és görcsösen megszorított kezemet megcsókolta.

Előző nap ORUZ-BEK-kel nálam voltak s apró emlékeket adtak át, szives beszéd kiséretében — az én otthon levő kicsikéim számára! TEMIR három olyan kis porczellán-szilkét, a milyent a dungánok és khinaiak használnak a rizspálinkához, ORUZ-BEK három filigrán-gombot korallgyöngyökkel, a melyhez

még negyedik, nagyobbat is csatolt *baibicsé*-m számára. Mindennél jobban tanusítja ez a finom, gyengéd megemlékezés, hogy milyen melegen, milyen hűen tudnak ezek az ősbecsületes emberek érezni.

Isten veletek, derék fiúk, ne feledjétek *tachszïr*-tokat, a ki nem fog rólatok és hű szolgálataitokról soha, de soha elfeledkezni!

Még egy kézszorítás; — nem szégyenlem bevallani, hogy torkom elszorult, forró könny szökött a szemembe — aztán megindult a nehéz tarantász, döczögve, dübörögve, s kivitt bennünket a sötét, magányos, felhőbe borult őszi éjszakába . . .

XVIII. FEJEZET.

A BUAM-SZURDOKON ÁT VJERNYIBE ÉS ONNAN TASKENTBE.

Valami 15 versztnyi út után utólértük a két preparátort, a kik már most vágtatva kisérték kocsinkat két oldalról, egész *Preobrazsenszk* faluig. Az állomás-épületben tea mellett búcsúztunk el a két jó fiútól, a kik különben most a válás órájában lehangoltak és szomorúak voltak. A szép, szabad, pusztai életnek rájuk nézve vége volt, s a helyett, hogy gondtalanul mulatozzanak a kirgiz jurtban, vagy hangos legénylakásunk fedele alatt, most kemény házi és gazdasági munka várt reájuk.

Szazánofká-ban, Przsevalszktól már jó 88 versztnyire, reggeliztünk, aztán az egész következő napon a tó északi partján haladtunk, míg végre késő este *Kutem-âldy*-ban, a tó nyugati végén levő kis falucskában álltunk meg éjjeli szállásra.

A Kungei-ala-tau lába mentén, balkéz felől a hatalmas tó kék tükrével, a melyben messze-messze a Terszkei-tau havas csipkéi látszanak elmerülni, szépnek mondható a környezet tájképe. Mivel azonban a vidék jellegének főbb vonásai mindig ugyanazok maradnak s különösen, mivel a napsütötte part nagyon kopár s a tó parti képződményei sem változatosak, fárasztóan egyhangúvá lesz az út a tó északi partján. A kurta gyeppel fedett halmok lábánál minden átmenet nélkül kezdődik a csí-steppe, rajta itt-ott meddő futó-homok sivatagos pásztái, valószinűleg a tó kiszáradt hajdani fenekének maradványai jellemzik a tájképet, a melybe csak itt-ott hoz néha festőies és topografiailag érdekes változatosságot néhány régi, hatalmasan feltornyosuló moréna, meg a *Kessze-Szengir* előhegység sziklasánczai.

Kutem-âldy Szazánofká-tól 128, Przsevalszktól 216 verszt távolságban van, úgy, hogy a homokos s az őszi eső daczára is nagyon jól járható úton az első 24 órában tisztességes utat tettünk meg. Habár az út a következő állomások felé is hasonlóan jó volt, mégis megszakítottuk az utazást, hogy a híres, szép *Buam-szurdokon*, a *Csú* áttörésén nappal kocsikázhassunk végig.

179. kép.
Szakállas keselyű (Gypaetus barbatus.)

Szemjonov, Szeverczov és utánuk még sok más utazó leírta a Buam-szurdokot, minden pompájával s minden borzalmasságával. Megvallom, hogy ezek után a leírások után csalatkoztam, mert a kinek szeme hozzászokott a hegyvidéki tájképekhez, semmi különöset sem fog látni ezen a meredek, sziklás falakkal körülzárt alpi völgyön, a melyen át némileg jelentékenyebb hegyi patak veszi útját. A kitünő postaút építése előtt bizony sokkal vadabb lehetett a dolog, de most elvesztette minden borzalmasságát s ebben a tekintetben nem is hasonlítható a szyrtek szurdokaihoz, különösen pedig a Száry-dzsasz áttöréséhez.

A 47 verszt hosszú szurdokban persze vannak festői részletek is bőven, különösen ott, a hol a tulajdonképeni völgymélyedés fenekén a szálban álló sziklába vésett bele a folyó igazi szakadékot s most ezen át tombolva, tajtékot túrva rohan alá. Önkénytelenül megsajnálja az ember a Csút, a mint glecser-szülte habjainak ifjú erejével itt, mintha gyermekjátékot játszanék, haszontalanul és czéltalanul végez ilyen gigászi munkát. Alig válik folyóvá a rakonczátlan, kristálytiszta hegyi patak, azonnal fel kell áldoznia tiszta vizét arra, hogy töménytelen arikban vezessék szét, s azután mikor így szétforgácsolva, ereje javától megfosztották, lomhán, kimerülten vánszorogjon végtelen, napégette sivatagokon át s majd a Mojun-kum bűzhödt, nádas posványaiban dísztelenül fejezze be életét. A belső-ázsiai folyóknak ez a nyomorúságos végződése szinte szomorú, lehangoló. Bár a víz körútja lényegében ugyanaz marad, „az égből jött s az égbe megy" minden víz, de a míg a tengerbe jutó folyók végződése mintegy kielégítő, mintha czélját érte volna a folyam, addig az ilyen elposványosodás, az ilyen mocsarakban való végződés úgy tünik fel, mintha a szép reményekre jogosító ifjú nyomorultul, elhagyatva veszne el.

A szurdok szakadékos részletei tájképileg szépek ugyan, de nem valami elragadók, mert a relativ magasság-különbségek rendesen igen jelentéktelenek. Tulajdonképen csak „völgyek a völgyben", azaz csak a meglehetősen enyhe völgy ölébe vágódtak be. A kocsiút természetesen a tulajdonképeni első völgyfenéken halad, tehát az igazi szurdokok felett vezet, s innen az útról, felülről tekintve, a szakadékok inkább mély árkoknak látszanak. A mellékelt képen jól fel lehet ismerni ezeket a viszonyokat, s különösen a Csú hídján álló kocsi szolgálhat jó összehasonlításul a völgy és a fenekén bevágódott folyam-ágy méreteire nézve.

A szurdok igazi szépsége a magasan fenn függő sziklák meglepő tarkaságában rejlik. Ez a kőzet a sárga és vörös minden színárnyalatában pompázik, egészen a mély, ibolyás-vörösig. Nem annyira a sziklák változatos

csoportjai, mint inkább ezek a csodás szinek hoznak élénk változatosságot a különben egyhangú tájképbe.

Az egyik sziklaszurdokban hatalmas szakállas keselyű lebegett az út felé, sima, sólyomszerű szállingozással, s leszállt az úttól alig 100 lépésnyire az egyik szikla csúcsára. Messzelátóinkkal egész kényelmesen vehettük szemügyre a napon csillogó pompás tollazatát, de mivel fegyvereink jól elpakolva, a Nadezsda szállító-társaságnak átadott ládák fenekén pihentek Przsevalszkban, nem használhattuk fel ezt a rendkívül kedvező alkalmat.

Sajnálattal néztük sokáig ennek a sajátságos madárnak valósággal özönvízelőtti alakját. A Tien-sanban ugyan elég közönséges a szakállas keselyű, de azért egyikünknek sem volt sohasem ideje rá vadászni, s végre is kimaradt a gyűjteményből. Itt ült most egy előttünk, majdnem, hogy a kezünkkel megfoghattuk s mégis elérhetetlen messzeségben, mint a havasi világ utolsó, élő búcsúszava. Ez volt az utolsó szakállas keselyű, a melyet utazásunk közben láttunk.

Dzsil-arik állomás mellett átmentünk a Csú szép, új vashídján, a melyről szép kilátás nyílik a vad szakadékban tajtékzó folyóra. Talán ez a kép a legszebb és legváltozatosabb az egész szurdokban. A tulajdonképeni posta út innen a Csú balpartján vezet Tokmak és Pispek felé, míg a mi utunk a *Kis-Kebin* teljesen vízszintes, széles völgysíkján át észak felé, Kara-Bulak falucska felé tartott, a mely a Moinak-láncz, illetőleg a Transz-Ili-i-Ala-tau északi lánczának lábánál fekszik, s innen indul ki a *Kaztek*-hágóra vezető út. Télen nem lehet a 2400 m. magas hágón átkelni, a miért is ilyenkor a posta is messze kikerül Pispek és a Kurdai felé, de nyáron persze mindenki inkább használja ezt a 200 verszttel rövidebb utat, s azért *Kara-bulak* falu orosz parasztjai egészen berendezkedtek arra, hogy az utasokat a hágón keresztül segítsék.

A csinos, tiszta Zemszkij-kvartirban, barátságos nép között háltunk s november 13-án reggel 3 órakor még szuroksötétben megint felkeltünk s útnak indultunk. Így hát Kara-bulak helység környékéből semmit sem láttunk.

Mivel a hágón keresztül valami 60 versztnyi utat minden közbülső állomás híján, lóváltás nélkül kell megtenni, azért parasztjaink *petjorká*-val, ötös fogattal indítottak bennünket útnak, de még ennek az öt lónak sem volt valami kellemes dolog, nehéz tarantászunkat a részben megfagyott és behavazott úton felvontatni. Az utat ugyan jó karban tartották s a kocsi elmehetett rajta, de ne gondoljuk, hogy ez olyan út volt, mint a milyent mi szoktunk jó útnak nevezni, mert néha még le is kellett szállni s gyalog menni, hogy a szegény, ziháló állatoknak lehetőleg megkönnyítsük a dolgukat. Tájképileg nem volt ez az út valami különösen érdekes, mert ezeknek a hegyeknek egyenletes szerkezete miatt a meredek, mélyen levágódott árkok, a hosszú, hullámos gerinczek és a sziklás, szakadékos lejtők min-

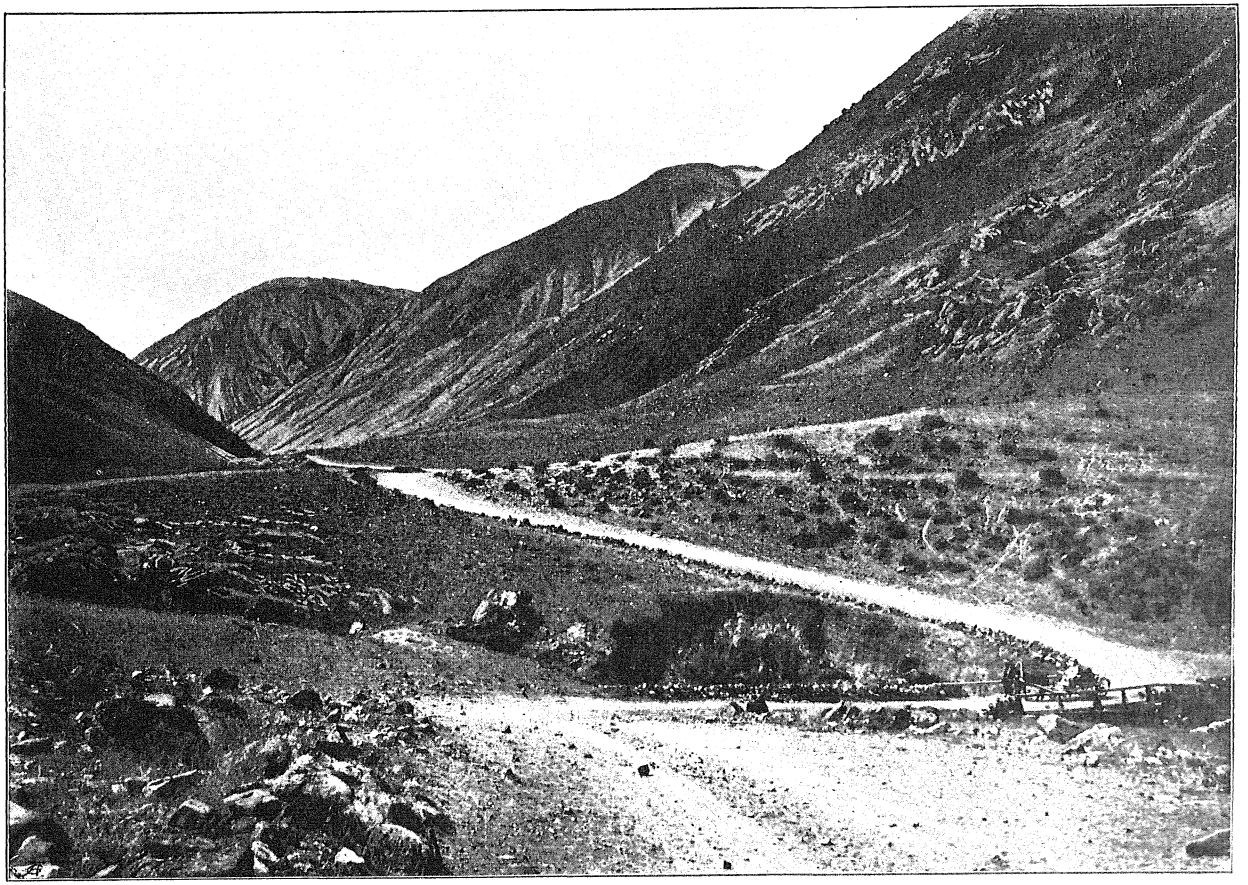

180. kép. A Buam-szurdokban.

denütt, mindig ugyanazok. Néhány csinos kilátás a Kebin-völgyre és a transzili-i Ala-tau lánczaira elég élvezetes volt ugyan, habár ezeknek a tájképeknek jellemző vonásai sem tartalmaztak semmi újat vagy meglepőt.

Délben a hegység északi lejtőjén, már meglehetős mélyen álltunk meg pihenni, ideiglenesen felállított kirgiz aulnál, a hol a felhalmozott élelmiszerekből a vendéglőül szolgáló nagy jurtban ember és állat ellátást kaphat, persze jó pénzért.

A néhány nap óta érzett búcsúhangulat még a Kaztek szellős magaslatán sem enyhült s azért elhatároztuk, hogy ezt a jurtban való, előreláthatólag utolsó tartózkodásunkat még egy *kainagan koj* rendezésével méltóan

181. kép. Kilátás a Kaztek-hágóról dél felé.

fogjuk emlékezetessé tenni. ELLY-BAI-t, mint dzsigitet kiküldöttük s kis váratva kövér báránynyal tért vissza, a melyet a tulajdonosától, akár akarta eladni, akár nem, megvett, azonnal levágott és feldarabolt, s hasonló módon rekvirált bográcsban a tűzre tett, míg a *tüztük*-öt műértő kezek készítették el a régi módon a jurtban.

Dögre gyűlnek a keselyűk! A tágas vendéglő-jurt rövid idő alatt tele lett kétes alakokkal, sőt még egy sztarsina is beállított; nagy, hatalmas ember, feltünően szigorú, komoly szépségű vonásokkal, a ki méltóságteljes udvariassággal bánt velünk. A Kaztek egyszersmind határa a kara-kirgizek és a kazakok lakta területeknek, s így búcsú-ünnepünknek még nagyobb jelentősége volt. A jelenlevők mind kazakok voltak, kivéve a jurt tulajdonosának neje, a *baibicse*, mert ez kirgiz volt, s az ő személyével vettünk búcsút ettől a

kedves hegyi néptől, barátságosan megszorítva a csinos kis asszonyka gyerekesen apró kezét.

A dasztarchán egész szabályszerűen folyt le, mígnem a kocsis továbbutazásra szólított bennünket, s a sztarsina kiséretében folytattuk utunkat. Az út rendkívül egyhangú halomvidéken végig ereszkedett alá a puszták alföldjére, a mely napnyugtával csodálatos, tengerszerű látványt nyujtott.

Csak a teljes sötétség beálltával értük el a póstautat, a mely az utóbbi napok rendkívül heves esőzései következtében valóban botrányos állapotban volt. Mindazáltal folytattuk az utat, életünket a jemscsik éberségére és a lovak ösztönére bízva. *Uzun-Agacs*-tól, a hol az útra értünk, egészen Vjernyiig az út csak valami 56 verszt, de az út sártengerében inkább úszott, mint gördült a lassan, óvatosan czammogó kocsi, s reggel 7 óra lett (november 14-én), mire Vjernyibe értünk s a régi szokás szerint, megint a lóvásár mellett levő Charin-féle lebujba tértünk be.

Úgy terveztük ugyan, hogy a városban csak a lehető legrövidebb ideig fogunk tartózkodni, azonban a tervezett *két* napból, egész ázsiai időpazarlással, öt nap lett, mire tovább utazhattunk. Azokat az itt letett ládákat, a melyeket Ilijszkben csak úgy nagyjából pakoltunk össze, itt szállításra kellett előkészíteni, de be kellett pakolni néhány későbbi szerzeményt is. Dr. Stummer ezenkívül, mint minden vjernyii tartózkodása alkalmával, úgy most is valami erős lázzal járó betegséget kapott, a melyről azt mondják az odavalók, hogy a város vidékén gyakori malária volt. Szerencsére, ép oly gyorsan elmult a gyenge roham, mint a milyen hirtelen keletkezett.

Borzasztó volt ugyan ez az ötnapos késedelem, de volt kellemes oldala is. Így ugyanis igénybe vehettük ismerőseink vendégszeretetét s meggyőződhettünk róla, hogy ők milyen rokonszenves érdeklődést tanusítanak utazásunk élményei és tudományos eredményei iránt, hisz rövid, hivatalos látogatás esetén ezekről alig lehetett volna szó! Valóban megindító figyelmet tanusítottak irántunk, s annyira kezdett a meghívások száma torlódni, hogy valóban művészet kellett hozzá, mindnek meg is felelni.

A hosszúra nyúlt, vad sátorélet, meg a przsevalszki nagyon is vidékies, szerény körülmények után nagyon jól esett ez a valóban városias kényelem közt lefolyó, nagyvilágiasnak mondható társasélet, a mely az expedicziő egyoldalú szellemi munkássága után, igazán mintegy felüdített bennünket.

Itt van mindenekelőtt a mi szellemes adomázónk, Gourdet államtanácsos, a kit Turkesztánban való évtizedes tartózkodása és a temérdek orosz érdemrend sem vetkőztetett ki igazi franczia voltából. Élményeink és tapasztalataink elbeszélését szellemes megjegyzésekkel fűszerezte s olyan anekdótákat és tréfákat fűzött hozzá kommentárúl, a melyek tapasztalatainak óriási tárházát kézzelfoghatóan világították meg. Pinkava és Kratzschmer tanárok lakásán gimnáziumi kollegáik szoktak összegyűlni, s az ő kellemes, komoly, meg tréfás társalgásuk még sokkal inkább emlékeztetett az osztrák

származású háziúr kedélyes hazájára, mint a ház úrnői által kegyeletesen fentartott „délnémet konyha". Itt van a porosz születésű VON NIKOLAUS karmester, a kinek művészete valósággal ifjúvá varázsolta a koros férfiút, s a míg ő saját szerzeményeivel mulattatja vendégeit, addig kedves háziasszonya vendégeinek földi jóvoltáról gondoskodik . . .

SEELAND titkos tanácsos házában is igen kellemes órákat töltöttem, sőt fényes ünnepélyt is rendezett, nagy vendégsereggel. A tudós anthropologust nagyon érdekelték tapasztalataink, s a vele való beható tárgyalásoknak sok érdekes adatot köszönhetek a Hét folyam országának néprajzát és népéletét illetőleg. Hasonló szívességgel fogadott bennünket SEELAND-né is, a kinek sokoldalúsága és kedélyes humora kétszeresen kedvessé teszik társaságát. Mély hálára kötelezett bennünket úgy a tisztes öreg asszony jóságos gondossága, mint férjének előzékenysége. Még most, az út befejezése után is segítségemre volt az illusztrációk beszerzésének feladatában. Kellemes kötelességemnek tartom, hogy itt is felhasználjam az alkalmat s kifejezzem őszintén érzett hálámat és köszönetemet.

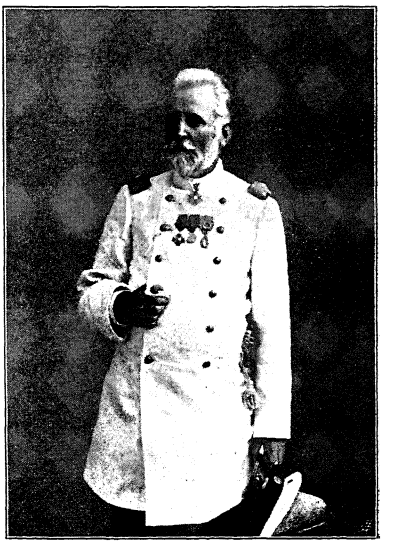

182. kép. Gourdet államtanácsos.

JONOFF tábornok ő excellenciáját hivatalos fogadónapján teljes gálában, frakkban és lakkban kerestük fel, de ő az ünnepélyes fogadóteremből azonnal barátságosan átvezetett magánlakására s ott a hölgyek is szívesen fogadtak bennünket. Azonban az egyszer s mindenkorra szóló meghívást a 7 órai estebédre, sajnos, csak egyszer vehettem igénybe, de nagyon kellemes estém volt ez, míg szegény STUMMER-t otthon hideglelés szegezte az ágyhoz. JONOFF tábornok nyílt házat visz, s valahányszor szerencsém volt nála étkezni, mindig 15—20 vendéget találtam ott az étterem hatalmas asztala körül. Egy vendéget azonban, sajnos, most, az őszi látogatás alkalmával nem találtam ott, a kivel pedig a tavaszi találkozás után nagyon szerettem volna ismét együtt lenni.

Ez MACHMUD-BEK kirgiz volt, KURMADZSAN-DACHTA fejedelemnő fia, a ki hajdan Ferghanában az *Adigin-* és *Mongusz*-törzsek felett uralkodott.

JONOFF tábornok Ferghana okkupációja alkalmával ismerkedett meg ezzel az érdekes nővel. Mint a Ferghana ellen indított expedició parancsnoka, humánus és mérsékletes eljárásával elérte, hogy a végsőig feszült állapotok kielégítőleg megoldódtak, s az illető kirgiz-törzsek minden vérontás nélkül,

önként meghódoltak. Ez időtől kezdődik a sajátságos barátság a tábornok és a fejedelemnő családja között, a mit még inkább előmozdított az 1894. évi felkelés, mert itt ismét JONOFF-nak, akkor még ezredesnek, kellett közbelépnie. Mikor JONOFF tábornok, mint újonnan kinevezett kormányzó, Vjernyibe telepedett át, MACHMUD-BEK volt első látogatóinak egyike; *Andidzsán*-ból, rendes tartózkodóhelyéről, Taskentbe jött a kirgiz, hogy üdvözölje az Oroszországból jövő JONOFF-hölgyeket, de akkor aztán úgy elfogta a vágy, tábornokát viszontlátni, hogy lóra kapott s dzsigitjének kíséretében a „csekély" 700 versztnyire fekvő Vjernyibe lovagolt át, hogy néhány hónapig vendége legyen.

Így ismertem meg érkezésem idején a tábornok házában. Ott lakott, rendesen megjelent a szalonban, teljesen czivilizáltan, európaiasan evett a többiekkel, egyszóval szívesen látott házibarát volt, bár egy szót sem tudott oroszul, hanem még a hölgyek is kirgiz nyelven voltak kénytelenek vele érintkezni. Akkor még nem ismertem a kirgizek közt levő rangkülönbségek jelentőségét, s azt hittem, hogy valami dinasztával van dolgom, abban az értelemben, a hogy az irodalom beszél mindenféle „szultánokról". Az utazás alatt azonban megtudtam, hogy a kirgizek közt tulajdonképen nincsen rangfokozat, s hogy az ismeretes *„ak-szïjak"* és *„kara-szïjak"*-[1] (fehér csont és fekete csont-) féle beosztást nem lehet az európai született nemességgel összehasonlítani, hanem főként a *gazdagság*, de még inkább valami spontán, eredetére nézve nehezen magyarázható *tekintély* az, a mi egyeseket, vagy egész családokat a többi fölé emel s különös befolyást biztosít a különben egészen demokratikus és semmiféle tekintetben sem rangosztályok szerint rendezett nép között.

MACHMUD-BEK és anyja, a 80 éves KURMADZSAN-DACHTA, érdekes példái ennek, mert *szegények*, de azért széles körben, még a kazakok között is, a kik pedig nem nagyon becsülik a kara-kirgizeket, olyan tekintélynek örvendenek, a mire büszke lehetne minden igazi *törzsfő* is. KURMADZSAN-DACHTA különben is érdekes személyiség, a kinek története érdekesen megvilágítja, hogy a nők milyen szerepet visznek a kirgizek közt. Hogy honnan származik az ő befolyása, az éppen olyan rejtély előttem, mint férjének a neve, a ki különben teljesen elvész nejének hősi pályafutása mellett. Csak évekkel ezelőtt játszott rövid időre némi szerepet, a mikor *Khokand* khánja úgy akart a nő növekedő tekintélyének gátat vetni, hogy a férjét foglyul ejtette. De ekkor KURMADZSAN-DACHTA leszállt hegyei közül Khokandba, maga lépett a khán elé s hidegvérrel követelte férjének szabadon bocsátását, mert különben 30,000 lovas kirgizt zúdít a városra. Hogy milyen korlátlan hatalma volt a régi jó időkben az ilyen khánnak, vagy emirnek, azt nagyon jól tudjuk

[1] Sajátságos, hogy a kara-kirgizek ezt a kifejezést használják az igazi csagatáj *„ak szöngek"* és *„kara szöngek"* alakok helyett.

VÁMBÉRY s a többi utazók leírásából, s nagyon jól ismerjük, hogy milyen bánásmódban részesítették még az orosz tiszteket is, mint például STRUVE ezredest Bocharában. Annál inkább feltünik az egyszerű *mardzsa* hatalma, a ki egyszerű kijelentésével teljesen czélját érte. Az orosz okkupácziót illetőleg is minden attól függött, hogy miképen viselkedik az öreg vezérnő; JONOFF expedicziójának szerencsés kimenetele éppen ezért végleg megpecsélte Ferghana békés, önkéntes meghódolását. De azért KURMADZSAN-DACHTA tulajdonképen még sem igazi fejedelemnő. Nem származik valami régi fejedelmi családból, sőt nem is uralkodott sohasem a szó szoros értelmében népei felett, mert szigorúan tekintve, a szabadon élő kirgizek közt nincs is adminisztrativ kormányhatalom, sőt nincs is ilyenre szükség. Határtalan tekintély, vak bizalom az ő tanácsában, volt hatalmának kútfeje, s ez beragyogta családjának többi tagját, különösen fiait is.

Jelenleg Andidzsan közelében, népe közt él az érdekes nő, nagy tekintélyben, mintegy nyugalomban; magas kora kissé nyomasztó reá nézve, nem tud már egyedül járni, hanem két ember vezeti; lóháton azonban, mint igazi kirgiz nő, nem ismeri a fáradságot, hanem egész könnyen tesz meg lóháton 60—80 versztet is. Legalább így beszélte nekem JONOFF kisasszony, a ki sok hosszú útat tett meg együtt a matrónával.

Persze, hogy nagyon szerettem volna a derék MACHMUD-BEK-kel most, a mikor már a nyelvét félig-meddig ismertem, elbeszélgetni ezekről a dolgokról. Sajnos azonban, látogatását már bevégezte s visszatért távoli hazájába, Ferghanába.

MACHMUD-BEK-kel való találkozásomat készakarva használtam fel ilyen hosszú tereferére, mert ez érdekes világot vet Turkesztán mai állapotára. MACHMUD-BEK egész közönséges hegyi kirgiz, a ki semmiben sem különbözik, sem rang, sem műveltség tekintetében törzsének többi *tekintélyes urától*. Ezek az emberek mind értelmesek, tapintatosak és szimpatikusak. Velük született előkelő modoruk, érintkezésüknek valóban keleties finomsága, a mely még az európiakkal való formális érintkezésre is teljesen képesíti őket: ez lehetne az a híd, a mely a kultura tekintetében oly különböző két népet egymással összeköthetné.

Iszlamjával és seriatjával, kirgiz tradiczióival és énekeivel, a jurt-életből folyó igényeivel a nomád félvadnak tünik fel, s a nyugati kultura álláspontjáról tekintve, talán az is. Azonnal lényegesen megváltozik azonban a kép a mint a *helyi viszonyok* világításában tekintjük meg, mert ennek keretében az eredeti benszülött nép úgy összes anyagi érdekei, mint kulturális szükségletei tekintetében számtalan helyen teljesen érintkezik a bevándorolt oroszsággal.

Láttam szártokat, tatárokat, dungánokat és kirgizeket a legkülönbözőbb állású oroszokkal tisztán társadalmilag, minden üzleti viszony nélkül érintkezni, s azt tapasztaltam, hogy ez az érintkezés egészen természetes, minden

erőltetés nélkül való. Persze nem akármiféle *arbakes*-ről (kocsisról) vagy *dzsigit*-ről van szó, hanem olyan emberekről, a kik saját kulturájuknak bizonyos magasabb fokán állanak. Az érdekközösség egyik részről sem hiányozván, van elég anyag a beszélgetésre — de főleg a *forma* az, a mi a közvetítő szerepét játszsza.

Nagy érdeme az oroszoknak, hogy az ázsiai népeket, illetőleg azoknak kulturáját teljesen méltányolva, a magukéhoz emelik. A benszülöttekkel való érintkezést nem tartják terhes politikai szükségletnek, hanem egészen őszintén fogadják be őket társaságukba, érintkeznek velük minden hátsó gondolat nélkül, de a mellett nagyon jól tudva ennek a dolognak óriási jelentőségét, egész rendszeresen, következetesen hajtják végre a legapróbb részletekig.

Nagyobb távolságot, mint a szegény MACHMUD-BEK kirgiz, meg az óriási tartomány sokszorosan kitüntetett kormányzója közt van, alig lehet képzelni. S mégis a két férfiút a vadászat, utazás és háború ezer eseménye és kalandja közben szövődött oly kötelék fűzi össze, a melyet alig lehet másnak nevezni, mint barátságnak. Azt hiszem, hogy MACHMUD-BEK darabokra hagyná magát vagdaltatni tábornokáért, ez pedig nem egy alkalommal tanusította jóakaratát barátja iránt, nem utolsó módon azzal, hogy mint vendégét, olyan barátságos fogadtatásban részesítette.

Könnyen belátható, hogy az ily magas helyről szolgáltatott példa a benszülöttekre a lehető legjobb benyomást teszi, s a *chaber* gondoskodik róla, hogy annak híre a hegység legrejtettebb zugaiba, a puszták legtávolabbi széleire is elhatoljon. Az akadékoskodók ugyan azt mondhatják, hogy mindez számításból történik, hogy a vezető elemek éppen a chabert használják fel politikai czéljaik elérésére. Láttam azonban MACHMUD-BEK-et asztalnál, a szalonban, láttam, mint osztja meg a kumiszt házigazdájával, láttam, mint áll fel, mosolyogva hajol meg és vonul vissza, ha véletlenül egy tál *sonkát* hoznak az asztalra; láttam őt egy sereg fiatal hölgy közepette, mintegy vidám *tamasán*; vagy valamelyik tábornokkal komolyan beszélgetni, vagy pedig láttam végül, milyen figyelmesen hallgatja az egyik házikisasszony zongorajátékát. Nem hiszem, hogy az orosz kormány az ilyen szép jeleneteket csak az egyszerű utazó előtt mutogattatja, „ad captandam benevolentiam!"

Ezek egészen természetes és — örvendetes viszonyok, a melyeket az igazi humanitás szempontjából csak dicsérnünk lehet. Oly humanitás az, a mely nemcsak az európai czivilizáczió teljes diadalát tartja szem előtt, hanem törődik az egyesek ügyes-bajos dolgával is, mert nem árasztja el őket a czivilizáczió áldásaival, mint valami kényszerzubonynyal, a nélkül, hogy eziránt meg nem kérdezte volna őket alaposan.

Messze kívül esnék e könyv keretén, ha fel akarnám sorolni mind azt a sok apróságot, megfigyelést, a melyek, úgy, mint ez a MACHMUD-BEK-féle epizód, azt a meggyőződést érlelték meg bennem, hogy Oroszország czivi-

lizáló (s ezzel együtt gyarmatosító) törekvése Ázsiában nemcsak gyümölcsöző, hanem rendkívül szerencsés is. A forgalom és kereskedelem felélénkült, új és gazdag keresetforrások nyíltak meg úgy a benszülöttek, mint az idegenek számára; az emirek rablógazdaságának nyomasztó adói helyett enyhe, könnyen viselhető teher nyugszik a nép vállain, az élet- és vagyonbiztonság szilárd alapokon áll, a benszülöttek szabadon gyakorolhatják vallásukat és tarthatják fenn iskoláikat, sőt ezek tiszteletben és védelemben részesülnek, a ki pedig az európai műveltséget akarja megszerezni, vagy magasabb kiképzésre akar szert tenni, annak nyitva állanak az összes iskolák az elemi és polgári iskoláktól kezdve egészen Szibiria és nyugati Oroszország főiskoláiig, sőt ezeknek látogatását még ösztöndíjak is előmozdítják.

„A szentimentális ujságírók védelmezhetik még a durva ázsiai népek függetlenség után való vágyódásait, de ezek a szabadság nemes jelszava alatt csak a fejetlenséget, a rablást és gyilkolást értik. A Rousseau-féle nézetek ideje lejárt, s teljes meggyőződéssel állíthatjuk, hogy Európa bárhol mutatkozzék is a Keleten, akár az apostolok békés szerepében, akár hatalmának félelmes fegyverzetében, mindenütt csak áldást oszthat, mindenütt csak jobb élet magvait hintheti el, mert minél több világosság terjed nyugatról keletre, annál inkább eltünnek a régi világ áldatlan állapotai, s annál boldogabbak lesznek ott embertársaink."

Vámbéry mondta annak idején ezeket a szavakat („Középázsiai vázlatok"), s jóslata teljesedett, habár talán más értelemben is, mint a hogy azt akkor szerették volna. Turkesztán összes népei az *Ak-pad'sah* uralma alatt sokkal, de sokkal boldogabbak, mint saját fejedelmeik alatt valaha voltak, s hogy mennyire elismeréssel vannak a mai állapotok iránt, azt az bizonyítja leginkább, hogy az uralkodó fehér embereket, a szakállas *oruz*-t nem tekintik gyűlöletes ellenségüknek, hanem barátságos lábon élnek velük. Nem tagadom, hogy lehetnek itt is, úgy, mint mindenütt a világon, bajok, és hogy az a túlságos hatalom, a mely egyes hivatalnokok kezében van, sajnos, túlkapásokra is ad alkalmat az egyik részről, míg más oldalról néhány fanatikus benszülött talán átkot szór és elégedetlenkedik. De ezek csak kivételek, s meg vagyok győződve, hogy csak a szabályt erősítik meg.

Helytelenség volna tőlem, pikáns leleplezésekkel előállni arról az országról, a melynek vendégszeretetét oly nagy mértékben volt szerencsém élvezni. De még a hálátlanság látszata sem tartana vissza attól, hogy nagy jelentőséget tulajdonítsak ezeknek a kivételeknek, ha ezeket csakugyan jelentékenyeknek tartanám. A nélkül, hogy politizálni akarnék, csak azt akarom hangsúlyozni, hogy Oroszország helyzete Ázsiában most megrendíthetetlen — nemcsak fegyvereinek hatalmánál fogva, hanem asszimiláló eljárásának következtében is. Az előbbi kétélű fegyver, míg az utóbbi szilárd alapot szolgáltat, a melynek megbízhatóságát éppen a ferghanai felkelés alkalmával ismerhettük meg. Nyílt titok, hogy ezt a felkelést egy harmadik hatalom

tisztességesen szitotta és élesztgette; de ismeretes lefolyása azt a tanúságot szolgáltatta, hogy a mohammedán Közép-Ázsiában ama harmadiknak „nincs többé mit keresnie".

És ez így egészen jól van, mert senki sem tudta volna Belső-Ázsiában a czivilizáczót ilyen mértékben meghonosítani úgy, hogy a mellett a népet gazdaságilag nem szipolyozta ki, és pedig azért nem, mert akármilyen elmaradott és egyoldalú legyen is a leigázott népek kulturája, az oroszok azt megértik és tiszteletben tartják. Orosz-Ázsiában nincsen „*native*", hanem mindenki egyforma alattvalója a czárnak, egyforma jogokkal és kötelességekkel, s a kik előtt minden út egyformán nyitva áll, fel egészen a legmagasabb rangig és méltóságig, akár orthodox, telivér szláv, akár hitbuzgó mohammedán legyen az illető.

Ezt a meggyőződést ott helyben szereztem, s nagy megelégedésemre szolgálna, ha ezek a sorok — mint afféle európai *chaber* — hozzájárulnának a még mindig nem eléggé méltányolt igazság szélesebb körben való megismertetéséhez.

* * *

Vjernyiben való tartózkodásunk vége felé közeledett. Szmirnov, kerületi főnök nagy örömet okozott nekünk, illetőleg derék szolgánknak, Elly-bai-nak, mert kérelmünkre kinevezte dzsigitnek. Hasonló jutalomban részesítette Szatoff kapitány Temir vadászunkat, mert fegyverengedélyt adott neki sőt Temir legforróbb vágyát egész váratlanul teljesítette azzal, hogy a lefegyverzés alkalmával tőle elvett berdankát visszaadatta neki. A két hivatalnoknak ez a kedvessége engem nagyon lekötelezett, mert így sokkal jobban meg volt jutalmazva embereink odaadó szolgálatkészsége, mint a hogyan azt magunk tehettük volna. Persze, az már más kérdés, hogy Szmirnov úr meg volt-e elégedve Elly-bai-jal, mert ennek főerőssége ugyan koponyájában rejlett, mert azzal úgy tudott ütni, mint valami kos vagy faltörő, de nem agyvelejében, már pedig a dzsigitnek ügyesnek, sőt ravasznak kell lennie, s azért nem hiszem, hogy sokáig megmaradt ebben a hivatalában.

Ebben a pillanatban azonban mindenesetre boldog volt s a mikor november 18-án, délután 3 órakor elutaztunk, régi dzsigitünk, Barlu-bai társaságában, a ki szintén hűségesen eljött búcsúzni, messze elkisért az úton.

Néhány nappal előttünk két hölgy utazott el Vjernyiből, hogy Taskenten át Gráczba utazzanak, rokonaikat meglátogatni. Sokszor gondoltam sajnálattal szegényekre, a kik valamicskével előttünk kinlódták végig a póstautazásnak minden szenvedését, a melyet mi kevésbbé kényes és edzett férfiak sem sorolhattunk a kellemes mulatságok közé.

Mindjárt az első állomások egyikén egész ártatlanul azt kérdezték tőlünk, hogy nem éreztük-e azt az erős *földrengést*, a mely őket az ágyból, a szamovárokat, poharakat, meg a többi csömpét pedig a szekrényekről hajította le?

Uram, teremtőm! Hisz a feneketlen sár minden gödröt, minden követ eltakart a jemscsik szeme elől, s minket úgy dobált, zöcskölt a kocsi, hogy miattunk bizony hánykolódhatott Föld-anyánk, akár Vjernyi összedőljön, nem tudtuk volna felismerni a lökéseket.

Eleinte azonban még sem panaszkodhattunk, mert első nap a sár olyan híg lötye volt, hogy nem nagyon akadályozta a kerekeket, de azonkívül az útnak egy része homokos volt, s a víztől megkeményedve, inkább megjavult, mintsem romlott. Így jutottunk 36 óra mulva Pispekig, a harmadik napon, november 21-én pedig *Merké*-ig, a mely már Vjernyitől majdnem 350 verszt távolságra van.

Eddig is már sok kellemetlenségünk volt, folyton ötös-fogaton kellett utaznunk, azonkívül mindig külön lovas fullajtár járt előttünk, hogy a rosszabb részleteken átvezéreljen bennünket: de az igazi vesződség csak ezután kezdődött. 21-én este *Padgórnoe* állomás *előtt* néhány versztnyire megrekedtünk az egyik mély út feneketlen kátyújában, s csak az állomásról hozott tartaléklovak húztak ki bennünket. Folytattuk azonban az utat, de 22-én hajnalhasadtával már megint éppen olyan kátyúba ragadtunk, csakhogy most több versztnyire az előbbi állomáson *túl!* Ilyen állapotban először magunk próbáltunk minden lehető módon kikerülni a sárból, de meggyőződtünk ebbeli erőlködésünk eredménytelenségéről, s végre is a jemscsik kifogta az egyik gebét, feltette rá a nyerget s előre lovagolt a legközelebbi állomásra, hogy segítséget hozzon, míg mi órák hosszat ültünk egyedül a megfeneklett kocsiban, kitéve a végtelen pusztán a csípős őszi szél rohamainak.

„És lőn az estve és a reggel, *ötödik nap*". A Kara-tau széles gerinczén fagyasztó szél csapkodta a havat szemünk közé s komor szürkés fátyolt borított a vidékre. Dideregve kuporogtunk jól bezárt tarantászunkban, mígnem heves rázkódás, aztán kiabálás, fütyülés, majd teljes halotti csend tudatta velünk, hogy megint történt valami. Most változatosság kedvéért mély hófúvásban rekedtünk meg, s a fagyos szél folyton újabb és újabb finom, poros havat halmozott a járóműre, s annak kerekei lassanként ki sem látszottak a hóból. Sokáig tartott, a míg segítséget kaptunk s újra folytathattuk az utat.

138. kép. A Kara-Tau hóviharában.

A következő állomáson nem voltak lovak s parasztfogatot kellett rekvirál-

nunk. A míg erre vártunk, magános utas érkezett az állomásépülethez, a kit több órával ezelőtt hagytunk el a szomszédos *Burnoe* állomás közelében. Katona volt, tartalékos gyalogos, a ki a mozgósítás alkalmával Dzsarkentbe, a khinai határra vonult be, de most a többi tartalékossal együtt elbocsátották. Pispekig nagyobb csapat szabadságolt társaságában állami költségen szállították őket, onnan azonban, mert egyedül volt Taskentbe való, magánosan folytatta útját, és pedig, mivel az útiköltségre ugyan édeskeveset kapott, az apostolok lován tette meg az 542 versztnyi utat Taskentig. Természetesen meghívtuk, hogy tarantászunkon jöjjön velünk, a mit hálásan el is fogadott, s a mint később beláttuk, mindnyájan jó üzletet csináltunk.

A derék Sztyepán valóban az égből pottyant le számunkra, mert a turkesztáni katona- és paraszt-életből vett elbeszéléseivel nagyon megrövidítette a sokszor hosszúra nyúlt várakozó időket, de azonkívül apró szolgálataival egészen meg is nyerte tetszésünket. Mindjárt Vyszokoe után alkalma nyilt erre, mert a *muzsik*-nak, a ki kocsinkat vezette, nem volt olyan sólyomszeme, mint a kirgiz jemscsikeknek szokott lenni, hanem a beállott sötétségben olyan ügyetlenül keresgélt a mélyen bevágódott kerékcsapások között, hogy majd erre, majd amarra billent a kocsi, míg végre aztán fáradtan, lassan, mint a hogy ilyen idétlen, nehéz tarantászhoz illik, szépen fel is fordult.

Szerencsére, semmi nagyobb baj nem történt, a mit csodának lehet mondani. Szerencse volt az is, hogy éppen egy szárt kerván-szeráj előtt fordultunk fel, a honnan segítségünkre jöttek az emberek, köztük néhány orosz kocsis is, a kik aztán lámpafény mellett nagy nehezen talpraállitották a nehéz alkotmányt.

Késő éjjel érkeztünk *Lissziczino* állomásra, a hol a rossz út miatt akarva, nem akarva, meg kellett várnunk a virradatot. Innen gyorsan mentünk valami 50 versztet egész *Bjelovodszk*-ig, a hol megint nem voltak lovak, s így ismét parasztfuvart kellett fogadnunk. Az önfejű kis-orosz paraszt makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy két lóval is elvisz bennünket, akárhogyan erősítgettük, hogy az lehetetlen. A vége az lett a dolognak, hogy néhány verszt után elakadtunk a sárban és ugyan sok időbe tellett, a míg segítséget szerezve, tovább jutottunk, de persze, rendkívül kellemetlen éjjeli útat kellett tennünk a 20 versztnyire fekvő Csimkentig.

Nem mindig végződik olyan szerencsésen a tarantászszal való felfordulás, azért nagyon óvatosan haladtunk, s majd a két paraszt, majd katonánk, majd pedig mi magunk is leszálltunk, a körülményeket kitapogatni.

„És lőn az estve és a reggel, *hetedik* nap!“ Csimkentben az utolsó éjjeli kalandokon kifáradt idegzetünket néhány órai álommal üdítettük fel, aztán egész simán ment az út egész *Sarap-hane*-ig, a hol a holtrészeg sztaroszta végtelen kellemetlenségeket okozott s csakis káromkodással lehetett tőle lovakat kicsikarni, de akkor is olyan gebéket adott, hogy az állomástól néhány száz lépésnyire megint fennakadtunk. A más lovakért visszasietö jemscsikkel olyan

184. kép. Vjernyi-i szártok. Lehmann A. fényképe nyomán.

durván bánt a bitang, hogy ma is sajnálom, hogy nem mentem vissza s nem bántam el vele amúgy muszkásan, nagaika-nyelven. Reménylem azonban, hogy foganatja volt a feljelentésemnek IVANOV postabérlőnél, Taskentben, mert nagyon fontos dolog az, hogy az állomásfőnökök teljesen megbízható, józan emberek legyenek. Milyen helyzetben lehettek vele szemben pl. azok a nők, a kik néhány nappal előttünk kocsiztak itt keresztül, de hányszor utaznak itt egészen magányos hölgyek is!

Ennek az eseménynek persze az lett a következménye, hogy megint éjjel lett, mire a szomszéd *Dzseri* állomásra jutottunk; a teljes sötétségben megtörtént az a hallatlan dolog, hogy még a kirgiz jemscsik is eltévesztette az útat s csak egy hajszálon mult, hogy el nem robogtunk a magányos állomás mellett a nyílt pusztára! Dzseriben ismét meg kellett szállnunk, mert a szuroksötét éjszakában lehetetlen volt tovább mennünk; „és lőn az estve és a reggel, *nyolczadik* nap," míg végre 26-án délután 2 órakor végre megérkeztünk az olyan várva-várt Taskentbe.

Már korábban leírtam, hogy milyen hatása van az ember idegzetére a postautazásnak, s csak azt említem még fel, hogy most hazafelé tartottunk s türelmetlenül számláltuk az órákat, perczeket és a kilométereket, azonkívül a tervezett 5 napból 8 lett, de az éjszakai kalandozások egy cseppet sem járultak hozzá felüdítésünkhöz. Nem csoda tehát, ha valóban örültünk végre a vasútnak.

Ismét a „Nomera Libster"-ben szálltunk meg, de ez nagyot változott ám és pedig ugyancsak előkelő vendéglő lett belőle, teljes kényelemmel, sőt némi fényűzéssel is! Az új „Grand Hotel" minden szobájában nyomtatott házi rend függött, a melyen sokat mulattunk. A vendégek kötelességeit és jogait lakonikus rövidséggel szabta meg, mint pl.:

„Minden vendégnek *joga van* reggel 7 órától kezdve teából, kávéból, vagy kakaóból álló reggelit követelni."

„Minden vendégnek *joga van* délben 12 és 2 óra közt meleg ételt kívánni stb., stb."

Meg vagyok győződve róla, hogy a jó LIBSTER asszony mindent elkövet vendégeinek kényelméért és jóvoltáért, de azt hiszem, ügyesebben és vonzóbban is kifejezhette volna vendégei iránt tanusított jóindulatát, mint ezzel a jogi szempontból ugyan kifogástalan, de egyébként nem nagyon vendégszerető fogalmazással.

Újak voltak a szobákban azok a kis figyelmeztetések is, hogy a vendéglős semmiféle pénzért, vagy értéktárgyért felelősséget nem vállal. Bizonyos melancholikus érzelemmel néztem ezekre a czédulákra, mert hisz ez a jogi szempontból nem kifogástalan és sokat vitatott dolog nekem éppen 545 rubelembe került . . .

Megérkezésünk után azonnal megkérdeztettük OSANIN tanár urat, hogy mikor találhatnók otthon. Azonban a tanár szokott udvariasságával azonnal személyesen jött hozzánk s meghívott vacsorára. Vele aztán igen kellemesen töltöttük az estét.

A tudós utazó, a kinek neve az *Alai-vidék* felkutatása révén széles körben ismeretes lett, rendkívül érdeklődött utazásunk minden kis részlete iránt s bámultam roppant tudományát, mert egyaránt szakavatott tudással szólt bele a geografiába, zoologiába, botanikába, mineralogiába, ethnografiába, nyelvészetbe stb., stb. Azt mondják, hogy ma már nincsenek polihisztorok. Nos! én felfedeztem egyet Osanin professzor személyében, Taskentben.

Osanin tanárnak tekintélyes könyvtára van, a mely a legmodernebb és legfontosabb irodalmat tartalmazza. Minden szőnyegre került kérdéshez azonnal elő tudta venni a megfelelő irodalmi kommentárt, s majdhogynem a kellő lapon ütötte fel a könyvet, a hol a kérdésre vonatkozó legújabb adatokat találhattuk meg.

Másnap ebédre hívott meg bennünket s Taskentben való tartózkodásunk utolsó napján megmutogatta a kis természetrajzi múzeumot és a vele összeköttetésben levő csinos és modern biologiai állomást, a melynek ő a vezetője. Sőt ezenkívül még a vasúthoz is kikisért bennünket s egész a vonat indulásáig velünk maradt.

185. kép. Taskent uj reáliskolája.

Természetes, hogy ez az élvezetes együttlét nagy örömünkre szolgált, s nagyra kell becsülnünk a sokoldalúan elfoglalt professzor szívességét, a melylyel drága idejéből nekünk is juttatott. Alig van valaki, a ki jobban ismerné Turkesztán természeti viszonyait, s csak sajnálhatom, hogy nem tölthettem több időt nagyrabecsült társaságában, mert igen sokat tanultam tőle s az úti tapasztalatok némelyike csak a vele való megbeszélés alapján vált előttem egészen érthetővé és világossá.

Örömmel ragadom meg itt az alkalmat, hogy hálás köszönetemet fejezzem ki az ősz tudósnak irántunk tanusított számtalan szívességeért, s őszintén kivánom, hogy még számos éven át folytathassa áldásos, tudományos működését Turkesztánban, s azonkívül tapasztalatainak rengeteg halmazát leírva, maradandóvá tegye a tudomány számára.

Pompás estét töltöttünk 27-én Hamburger Ottó-nál, a ki megint sok szívességet tett. Nagy podgyászunk elszállításában, az újabb holmi elpakolásában és expediálásában, utazó tarantászunk eladásában a legszivélyesebben közreműködött. Hamburger-nek jó ízlése van, sőt valóságos műértő. Szobái tele vannak valami fiatal, nagyon tehetséges festő pompás, szines képeivel és vázlataival. E festő egy ideig Taskentben működött, de aztán nagyon is művészes életet kezdett élni, s ma már teljesen elzüllött. De azonkívül szép gyűjteménye van Hamburger-nek régi ázsiai műipari dolgokból, különösen

kungánokból (vert fém-korsókból) és szőnyegekből, a melyek a látogató előtt élénken bizonyítják, hogy milyen óriási különbség van a ritka, régi, tökéletes technikájú darabok és a mai vásári munka termékei között.

A modern Taskentről nem akarok többet beszélni. Csinos, sőt bizonyos tekintetben feltünően elegáns város, a melyben nagyon jó élet lehet, de éppen azért minket kevésbbé érdekelt. Ha kedves olvasóim közül valaki nagyon érdeklődik „Belső-Ázsiának Párisa" iránt, jó, részletes és kellemes leírást találhat róla a taskenti csillagvizsgáló hajdani igazgatójától, FRANZ VON SCHWARZ-tól, „Turkesztán" című munkájában.

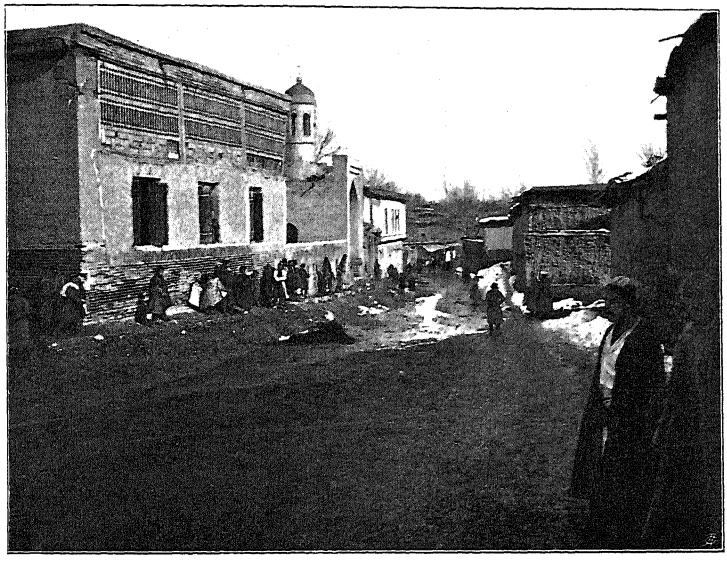

186. kép. Utcza Ó-Taskentben.

Minket főleg a régi Taskent és ennek bazárjai érdekeltek, de ezeket majd a szamarkandi bazárokkal együtt a következő fejezetben fogom leírni.

Taskentben még csak a kormányzónál, illetőleg helyettesénél, IVANOFF altábornagynál kellett búcsúlátogatást tennünk, a ki DUCHOVSZKOI táborszernagy, kormányzó távollétében az ügyeket vezette.

A november 28-iki fogadó napot ugyan nem tartották meg, de ő exczellenciája szíves volt bennünket magánkihallgatáson fogadni, s szívesen vette a közigazgatási hivatalnokok előzékenységeért kifejezett őszinte köszönetünket.

A tábornok szíves volt a legújabb hireket közölni HEDIN SWEN tibeti utazásáról, továbbá közölte, hogy a császár kiadta a rendeletet az Orenburgból Perovszkon át Taskentbe vezető vasút megépítésére nézve, s így mi voltunk az elsők egyike, a kik ezt a Turkesztánra nézve oly rendkívül fontos eseményt megtudtuk.

Három év alatt kell ennek a pályának kiépülnie, s ismerve azt a gyors pontosságot, a mivel a kiadott rendeleteket Turkesztánban végrehajtják, nem is kételkedem, hogy ezt a terminust be is tartják. Ezzel aztán Turkesztán nyugati része is eddig nem remélt felvirágzásnak fog indulni, mert az európai Oroszországgal való ez az összeköttetés a Volgán és a Kaspi-tavon való nehézkes közlekedést messze túl fogja szárnyalni. A pálya politikai fontosságára, azt hiszem nem is kell utalnom, mert mindenki megérti, hogy mit tesz az, hogy Oroszország nyugati részeiből 6—8 nap alatt el lehet jutni Turkesztán szivébe!

Nem titkolhatom azonban, hogy ennek a hírnek a hallatára bizonyos kis csalódást éreztem. Szyr-darja és Amu-darja tartományokon csak átutaztam, míg igazán egyedül a Hét folyó tartományát ismertem meg, s azért ez iránt több rokonszenvvel viseltettem, mint amazok iránt. Innen származik, hogy jobban tetszett nekem az a terv, a mely szerint a vasútat Taskentből Vjernyin át Szergiopol és Omszk felé akarták megnyújtani. Most hát a konkurrens vonal javára dőlt el a dolog, s ezzel Szemirjecs megnyitása, tekintettel az itteni vasútépítés óriási költségeire, a messze jövőbe ódázódott el. Belátom ugyan, hogy az orenburgi vonal tetemesen előnyösebb és fontosabb, de azért fáj a szivem, hogy Szemirjecs megint csak postautakkal, meg tevekaravánokkal érintkezhetik nyugattal, s minden feltáratlan kincsével együtt még évtizedeken át aludhatja tétlen álmát.

Néhány héttel azután, hogy elbúcsúztunk Ivanoff tábornoktól, kinevezték őt Duchovszkoi tábornok helyére Turkesztán kormányzójává, a mi mindenfelé örvendetes fogadtatásra talált, mert, a mint már a bevezetésben mondottam, ő egyike Orosz-Közép-Ázsia legkitünőbb adminisztrátorainak. Ezt meg nem ítélheti, a ki csak gyorsan keresztül utazik, egyet azonban magam is állíthatok: Ő exczellenciája egyike a legkedvesebb magasrangú férfiaknak, a kit csak képzelhetünk, expedicziónkat pedig lovagias előzékenységével mély hálára kötelezte!

187. kép. Szárt tánczosnők.

November hó 28-án este öt órakor hagytuk el Taskentet, a melynek pazar berendezésű, elektromos fényben úszó pályaudvara volt talán az első, a mely elfeledtette velünk Keletet. Hajnalhasadtával érkeztünk Szamarkandba, s leszálltunk a vonatról, hogy még egy napot szenteljünk Timur városának.

Ugyancsak taskenti vendéglősnénk szállójában, a „Nomera Libster"-ben szálltunk meg, a mely ugyan kevésbbé fényes, mint a taskenti üzlet, de azért, a turkesztáni viszonyokhoz képest, igen kényelmesnek mondható. Stummer dr. még nem

ismerte a várost, s így gyors reggeli után siettünk BAUER-nál, első itt tartózkodásom alkalmával megismert kedves házigazdámnál látogatást tenni, majd aztán körútra indultunk a régi Szamarkandban.

BAUER házában nagy átalakulásokat találtunk. Kinevezték ugyanis az Orosz-Khinai Bank újonnan berendezett fiókjának igazgatójává, s ő házának egy részét a bank helyiségei számára rendezte be. Vezetése alatt *Kasgar*-ban is nyitottak ilyen fiókot, s az igazgató maga éppen távol volt, hogy Khokandban intézzen el hivatalos ügyeket. Nem szükséges ezeknek a fejleményeknek gazdasági és kulturális jelentőségét hangsúlyoznom. Az Orosz-Khinai Bank először is megszünteti azokat a nehézkes állapotokat, a melyek Orosz-Turkesztánban az állampénztár-intézmény miatt annyira megnehezítik a forgalmat, de azonkívül hivatva van a két szomszédos óriási állam kereskedelem-politikai forgalmában a vezető szerepet vinni. A kasgári fiók létesítése nevezetes határjelző Oroszországnak Belső-Ázsiában kifejtett békés, kulturális munkájának történetében, a mely az egész tisztességes világ elismerésére érdemes.

Bankok, fiókok, üzleti összeköttetések *Khokand*-ban, *Szamarkand*-ban, *Kasgar*-ban! Ugyancsak különösen hangzik annak, a ki ismeri a nem is oly régen uralgó állapotokat VÁMBÉRY veszélyes dervis-utazásából, a ki visszagondol SCHLAGINTWEIT hóhérjára, VALI-KHAN-TÜRÉ-re, vagy a tagadhatatlanul geniális, de azért javíthatatlanul vad ATTALÏK GHAZÏ-ra, JAKUB BEK-re. De éppen ilyen különös, s az úgynevezett czivilizáczióra nézve végtelenül szomorú világot vet, hogy az ilyen kulturális ténykedések Európában vagy egészen ismeretlenek maradnak, vagy pedig csak az irígység sugallta rágalmaknak lesznek tárgyaivá.

Az Orosz-Khinai Bank épületéből, Szamarkandnak jelenleg legbüszkébb palotájából, egyenesen a Righisztánra hajtattunk, hogy másodízben tekintsem meg, barátságos mollah-k kiséretében, a pompás romok csodavilágát.

Készakarva bazár-napot választottunk erre a látogatásunkra, s a nyüzsgő sokadalom szines képe még inkább hangulatossá tette az épületek szépségének varázsát. A szárt iparczikkek bevásárlásával Szamarkand kicsiny, áttekinthető, de túltömött s mondhatnám, elegáns bazárjára vártunk, s a bazárt a legutolsó zúgáig egy rendkívül praktikus tadzsik ficzkó vezetése alatt jártuk be, a ki a helyi szokások szerint a Righisztánon önkénytesen ajánlkozott vezetőnek.

Gyorsan mult el ilyen kellemes foglalkozás közben a nap, de az estét sem töltöttük feleslegesen, mert alkonyatkor Szamarkand rosszhírű negyedébe, a *Baiga-bag* nevezetű városrészbe rándultunk ki, hogy a szártok rejtett szokásait és életmódját is megismerjük.

Rejtett szokásoknak nem lehet éppen nevezni, mert a szártok legcsúnyább erkölcstelenségeiket egész czinizmussal viszik az utczára fényes nappal.

A *badcsá*-k, vagy tánczosfiúk (özbeg nyelven *dzsuon*) szereplése, a mely a mohammedán vallás által túlságba hajtott, hazug nőelzárás következménye, kelet felé mind gyérebb lesz. Már Taskentben is csak alárendelt jelentőségű, de Szemirjecsben, legalább tapasztalataim szerint, teljesen hiányzik ez a csúnya

szokás, a melyet, úgy hiszem, hogy a tadzsikok inkább űznek, mint a törökök. Nem nagyon óhajtottam látni ezeknek a ficzkóknak a produkczióit, mert tánczaik éppen olyanok, mint a nőké, s így teljesen megelégeltem azt, a mit létezésükről az ember az utczán megtudhat. Nem ritkaság, hogy az utczán látja az ember lovagolni ezeket a hosszú hajú, valóban szobor-szépségű fiúkat, s igazán lányosan festenek tarka ruhájukban. Kómikus, de époly utálatos látvány is, hogy milyen megelégedett pillantással méregetik az elhízott baiok a gondozott ponie-lovakon arra járó badcsákat. Egy jelenetet azonban sohasem felejtek el. 5—6 potrohos, rendkívül méltóságos és patriarchális tekintetű bai az egyik teaház pódiumán csinos badcsát ült körül, s a csodálatnak minden jelével udvarolt neki. A neveletlen fattyú pedig mindenféleképen ingerkedett velük, megczibálta ősz szakállukat s általában olyan neveletlenül és arczátlanul viselkedett, hogy az ember alig hinné el itt, a hol oly általános az ifjúság köteles tisztelete az agg kor iránt.

A Baiga-bagban sokféle tánczot néztünk meg, s legalább megismertük a szárt nők pompás öltözeteit, úgy, a mint otthon vagy ünnepélyeken viselik. Nem volt érdektelen a tánczos nők tipusait is figyelemmel kisérni, mert az ember még mindig aránylag gyéren jut hozzá, hogy a városi asszonynépet meg a lányokat fátyol nélkül láthassa.

Általában a nők arcza csinos volt, különösen pedig nagyon szép volt köztük egy szegény kis 12—13 éves leány, de ez olyan félénken viselkedett, hogy azonnal megengedtük, hogy visszavonuljon. Mint turisták, nem mulaszthattuk el a Baiga-bag meglátogatását, annál inkább, mert pillanatfelvételeket akartunk csinálni, a mint hogy tettük is, de egyébként a dolog unalmas volt, különösen a nedves, fagyos idő miatt, mert a szártok fűthetetlen szobái igen elvették a kedvünket a további kalandozástól.

Legmulatságosabb volt a dologban a minket, mint idegeneket észrevétlenül kisérő rendőr magaviselete. Lassankint belemelegedett a mulatságba, s elkezdett, mint impresszárió szerepelni. A városnegyed különböző helyeiről lassanként előrendelte a nevezetesebb tánczosnőket, dicsérte azok művészetét, sőt utóljára maga fogott egy kézi dobot s annak tompa hangjaival kezdte kisérni a tánczot a mi mulattatásunkra.

A tánczok, mint minden keleti táncz, unalmasak, s tulajdonképen csak a felső test és kar ütemszerű himbálásából és fordulataiból állnak. Csakhamar megelégeltük a látványosságot, s a felettes hatóság organumát némi kis ajándékkal ellátva, ott hagytuk a szolgálatkészen rendezett mulatság közepette.

A milyen rövid volt a nap Szamarkandban, annyi szép és felejthetetlen emléke maradt, de alaposan el is fáradtunk bele, s a vonat indulásáig ugyancsak rövid volt az éjszaka pihenésre.

Akad talán olvasóm, a ki szentségtörésnek tartja, hogy Timur városát ilyen kevéssé tiszteltük meg, s csak egy napot töltöttünk benne De hát úgy van a dolog, hogy *egyetlen* jól eltöltött nap többet hoz a konyhára, mint tíz elherdált

nap, s a ki nem akar speciális tanulmányokat végezni, hanem csak általános jellemképet akar szerezni a városról, az jobban teszi, ha gyorsan végig futja az egészet, mert így maradandó, egységes képet nyer, míg hosszú idő alatt a képek oly lassan gyűlnek, hogy mintegy szétzüllik az egész benyomás, homályos lesz, s talán egyoldalú.

188. kép. Szárt gorodovoj (városi rendőr).

Különösen áll ez az ázsiai benszülöttek városaira, mert ezek olyan egyformák, hogy a mi az egyikre áll, azt a másikra is alkalmazhatjuk. Ezért aztán unalmas is volna a benszülöttek minden városát, a melyet az ember láthatott, egyenkint leírni. A mint az ember ezeknek a városoknak az igazi képét sok egyes hely tanulmányozása alapján kapja meg, azonképen ezeknek leírása is sokkal czélszerűbb egyszerre, mert az egységes leírás mindegyikre illik, kivéve néhány jelentékenyebb helyi nevezetességet.

Több mint félévi vándorlás közben bőven volt alkalmunk megismerkedni Turkesztán letelepült népességével, a *szárt*-okkal s azoknak településével, iparával, foglalkozásával, bazárjaival. Ebben a tekintetben Taskent és Szamarkand semmi újat sem szolgáltattak, csak mintegy összefoglalva, tudatosan lehetett még egyszer végig futni mindazon, a mit már ismertünk, s ki lehetett pótolni sok időmegtakarítással mindazt, a mi még ismereteinkben hiányos volt.

Természetes, hogy nem lehetett expedicziónk czélja beható néprajzi kutatásokat végezni, vagy általában nem tanulmányozhattuk tüzetesen azt a népet, a mely Ázsiának néprajzilag legnehezebben taglalható eleme, s a mely tulajdonképen való tanulmányaink keretében csak ritkán került elénk, mert városi nép, a míg a mi munkásságunk mezeje kinn volt a pusztában és a hegyek között. Sokat érintkeztünk a szártokkal s jól meg is ismerkedtünk velük — de mindig csak mint turisták, a nélkül, hogy komoly, tudományos tanulmány lett volna czélunk.

Mindazáltal, azt hiszem, hogy nem ártok vele, ha felületes ismereteink alapján szólni fogok erről a népről, a melynek megismertetése nélkül Turkesztán néprajza nagyon hiányos, majdnem lehetetlen volna.

Utazásom elbeszélése közben itt-ott már szóltam ugyan a szártokról, de nem akartam a fonalat minduntalan ennek az érdekes népnek leírásával megszakítani, azért inkább ide, a következő fejezetre tartogattam az egybefoglaló leírást. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ez a leírás csakis a turista gyors utazása közben nyert benyomásainak alapján készült, s inkább arra való, hogy a szakszerű ethnografus érdeklődését felkeltse, s munkára serkentse azt, a kinek több alkalma és több ideje van ezzel az érdekes tárgygyal foglalkozni, mint a mennyit nekünk juttatott a sors.

XIX. FEJEZET.

A KÖZÉP-ÁZSIAI BAZÁROK.

A belső-ázsiai városok, hacsak nem emelkednek bennök monumentális épületek, mint *Szamarkand*-ban, vagy nem dőlnek enyhe lejtőre, mint *Aulie-ata*, messziről a sok fa és növényzet miatt úgy tünnek fel, mint valami kis erdőcske. Közelebb jöve, kezd aztán a község előbukkani és pedig az első jelek azok a hosszú, fakósárga löszfalak, a melyek a birtokokat körülkerítik. Azután feneketlen sár, vagy még rosszabb, fullasztó por jelzi a község kezdetét, s megjelennek az első nyomorult vályogviskók is.

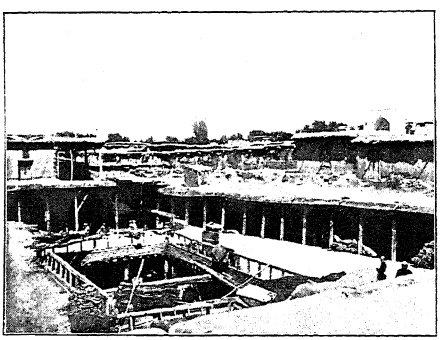

189. kép Kilátás a háztetőkre.
A háttérben a Bekler-Bek-mecset pistak-ja.

Az utczákon való kóborlással csakhamar megelégszik az ember, mert az ablaktalan falak változatlan egyformasága, meg a fecskefészkek módjára összeraggatott, egymást támogató nyomorult, félig romban heverő házak igen rövid idő alatt unalmassá válnak. Az utczák azonkívül valósággal nyaktörő állapotban vannak.

Az ember kiváncsian mászik fel valamelyik lapos háztetőre, hogy szélesebb kilátása legyen. A kilátás ugyan különös, a mint azt a mellékelt kép minden leírásnál jobban illusztrálja, de elvégre is unalmassá válik, a mikor az ember mindig ugyanazt a pusztulófélben levő, félig rombadőlt összevisszaságot látja.

Természetesen, nem beszélek itt Szamarkand pompás műépítményeiről, mert azokat akárhonnan tekintsük is meg, mindenünnen bámulatosan hatnak. Az efféle azonban csak kivételes, mert a legtöbb „díszes épület“ egyszerű nyerstégla-épitmény, mint pl. a képünkön is látható *Bekler-bek*-mecset Taskentben, a mely ugyan nagyméretű, de rideg, hideg, alig lehet érte lelkesedni.

Ugyanezt a benyomást teszi az emberre minden belső-ázsiai város *mahalá*-ja (lakó negyede), s mindig ugyanazok a képek ismétlődnek, akár Szamarkand, akár Taskent, akár pedig bármiféle nyomorult szárt-falucska legyen is az, mint pl. *Merke*, vagy Vjernyi és Przsevalszk külvárosai.

Természetes, hogy annak, a ki a díszépítmények architekturáját akarja speciálisan tanulmányozni, vagy a ki pl. mint hivatott ethnografus, vagy antropologus, az irígy falak mögött rejtőző életet akarja megismerni, annak lesz elég dolga. Az újabb időben annyira fejlődött „Háztanulmány"-nak is volna itt elég tennivalója, s bizonyára becses eredményeket szolgáltatna a szártok, özbegek, tadzsikok, tarandzsik, dungánok stb. ázsiai nép házának összehasonlítása.

Sok ethnikai kérdést is csak akkor lehet véglegesen tisztázni, ha a kutató bejuthat a benszülöttek zárkózott házi életébe s így tanulmányozza szokásaikat és életmódjukat.

Tudjuk, hogy a szultán szigorúan elzárkózott szerájában még ó-török szokások divatoznak, sőt még a szeráj emberei régi, ma már elfelejtett dialektust is beszélnek. Valószinűleg hasonlóan áll a dolog a féltékenyen őrzött belső-ázsiai háremekben is, de ott kastankodni ma még *„aszte bolmaide!"* (teljesen és tökéletesen tilos), s a ki az *előkelőbb* benszülöttek lelki életébe akar behatolni s azoknak bensőbb szokásait akarja tanulmányozni, az sokáig kell, hogy óvatosan érintkezzék velük, a míg komoly s minden kétséget kizáró eredményekhez juthat.

Mindez azonban nem a *turista* feladata, a ki Kelet színpompás életét csak nagy vonásokban akarja megismerni, s a ki megelégszik azzal, ha a mindennapi élet tarka jelenetei önként csoportosulnak szemei előtt nagy, hangulatos képpé, a melynek ugyan nincs meg a tudományos mélysége, de annál élvezetesebb a szemlélőre nézve

A *mahala* utcáin való járkálás közben már juthat az ember néhány eleven és érdekes képhez. A tarka, különös öltözetű nép, a porosan vagy sárosan tovavonuló néma tevekaraván, a mecsetbe, imádságra gyűlő sokaság, a szárt iskolák kis idillje, stb. gyorsan váltakozó képek, a melyek az idegenre mindig hatással vannak, bármennyire meg szokta is őket.

Azonban az érdekes mozzanatoknak egész halmaza tárul fel az ázsiai városok fő, vonzó középpontjában, a *bazárban*. Az ázsiai élete felét itt tölti el. Kora reggel siet a bazárba s csak alkonyattal tér ismét haza. A bazár szerinte minden jónak és szépnek foglalatja s nem ismer kellemesebb időtöltést, mint a bazárban való tartózkodást.

De mit is csinál ott? Egy kicsit kereskedik, elad vagy vesz valamit, ott eszik, iszik, dohányzik, beszélget s aluszik. Ott lovagol vagy lődörög a bódék közt, vagy kiül valamelyik teaház emelvényére s órahosszat kényelmesen nézegeti a hullámzó embertömeget; hallgatja valamelyik zugban a mesemondót, vagy másfelé komédiát bámul, a hol valami (czigány vagy

dungán) komédiás majmot vagy medvét tánczoltat, vagy valami idomított kecskét mutogat; tisztességes mértékben kiveszi részét a *chaber* ből, kenetteljesen simogatva szakállát, a legközelebbi mecsetbe siet imádkozni, vagy a közeli arikhoz mosdani *(abdest)*. Így aztán szépen elmulik, „*el hamd' üllah!*" (hál' Istennek), a nap s nyugodtan várhatja a következőt, a melyen ugyanazok az élvezetek, ugyanazok az életörömek várnak reá — „*ins'Allah!*" ha Isten adja...

Az európai csak akkor érti azt a vonzóerőt, a melylyel a bazárélet hat a keleti emberre, ha már maga is félig ázsiai lett. A hemzsegő embertömeg

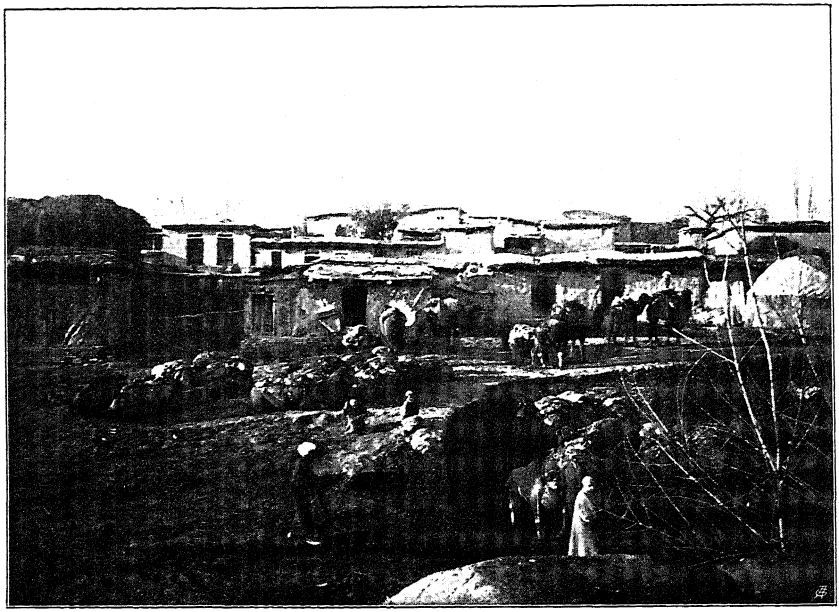

190. kép. A mahala utczáján.

nyüzsgő sokaságának művészi vagy festői varázsát azonban csak is az tagadhatja, a ki a világot a semmivel sem törődő fásultság homályos szemüvegein keresztül szokta tekinteni, s mint a ki a Napon csak a foltokat látja, úgy itt sem fog mást találni, csak piszkot és utálatos szemetet. Az ilyen ember jobban teszi, ha nyugodtan otthon marad s nem törődik Ázsiával.

Említettem már, hogy a bazártulajdonosok legnagyobb része szárt, de van köztük egy kevés nagai-tatár meg zsidó; a nyugati városokban, mint Bucharában és Mervben pedig még indiaiak is találkoznak. Mivel azonban még Taskentben, Szamarkandban és a szemirjecsi kerület városaiban majdnem kizárólag a szártok tartják kezükben a kereskedelmet, s én csakis ezeket láttam, azért egyedül róluk fogok beszélni.

Vjernyi s Przsevalszk bazárjai vadonat új, félszerszerű épületek, minden festői hatás nélkül, s ebben a tekintetben a nagy nyugati szárt-városok őseredeti építményei messze felülmulják ezeket.

Az igazi ázsiai bazárok tipusa úgy keletkezik, hogy az apró, czellaszerű árú-bódék hosszú sorai közt nyíló utczákat magas gerendázat segítségével könnyedén befedik, s a gyékényfedelek ép úgy szolgálnak védelmül a nap perzselő sugarai ellen, mint így-amúgy az eső és hó ellen is. Mint Keleten minden, úgy ez az ernyő is félig el van pusztulva, e miatt itt-ott beszökik a napsugár s csodás fényhatásokat hoz létre a barlangszerű boltüregekben, s így, bár czéljának csak hiányosan felel meg, éppen ez teszi különösen festőiessé. Ilyen módon épült Ó-Taskent nagy és gazdag bazárja,

191. kép. Ó-Taskent fedett bazárja.

a melynek összevissza tákolt bódéi közt az imígy fedett utczáknak egész téveteg útvesztője nyílik keresztül-kasul. Természetes, hogy ezek a szűk, rosszul szellőzött s a napsugár és meleg kizárása miatt mindig nyirkos levegőjű épülettömkelegek minden festőiességük mellett, valódi pestis-fészkek, s az orosz közigazgatásnak úgy egészségügyi, mint tűzbiztonsági szempontból tökéletesen igaza volt, hogy réseket ütött rajtuk. Kiméletlenül törtek keresztül a bódétömkelegeken széles utczákat, s úgy látszik, hogy nincs már messze az idő, a mikor Taskent és Szamarkand nagy bazárjai is Vjernyi és Przsevalszk városok bazárjaihoz fognak hasonlítani, de ezzel vége is lesz minden festői érdekességüknek örökre.

Szilárdan falazott bazárok, mint a millyenek tovább nyugat felé, a Kaukázusban vagy Törökországban vannak, Közép-Ázsiában csak ritkán akadnak. A legszebb és legnagyobb ilyenféle épület talán a szamarkandi úgy-

nevezett sipkabazár, a mely magasan beboltozott középtérből s innen sugarasan kiágazó oldal-traktusokból áll, a melyeknek téglafalai mellett rakták ki a kereskedők tarka árúikat.

Ez a bazárélet szinterének külső képe. Azt a tarka sokadalmat, a mely a bazárt gyalog, lóháton, szamárháton, néha tevén, kocsin, vagy arbán ellepi, már többször próbáltam ecsetelni, azért most azt hiszem, felesleges volna ezt újból leírni, hanem áttérek a bazár kincseinek, a felhalmozott árúnak ismertetésére. Nem akarok azonban erről száraz statisztikai adatokat, kereskedelmi és forgalmi dolgokat elősorolni, hanem felkérem olvasómat, hogy kövessen az ázsiai bazárokban tett kirándulásaimra, a hol mint egyszerű turisták fordulunk meg, s nincs más célunk, mint megismerkedni a szükséglet tárgyaival s a benszülöttek iparművészetével.

Természetes, hogy ilyen kóborlás közben alig lehet elkerülni a néprajzi tanulmányokat, mert ezek lépten-nyomon, mintegy önkényt kinálkoznak. Erélyesen hangsúlyoznom kell azonban, hogy a bazárokban csak a legnagyobb elővigyázattal szabad a néprajzi adatokat gyűjteni, s azokat a legbehatóbb kritika tárgyává kell tenni, ha az ember tudományosan akarja őket értékesíteni. Az európai turista, különösen, ha gyűjt, első sorban rendesen *műipari* tárgyak iránt érdeklődik, s még ha a benszülöttek eszközeit akarja is tanulmányozni, rendesen olyan dolgokat hajszol fel, a melyeknek bizonyos műipari értéke van. Keleten azonban az efféle holmi úgy vándorol kézről-kézre, nemzedékről-nemzedékre, hogy nagyon nehéz megállapítani az illető dolog eredetét. Különösen áll ez a szép, művészi és értékes dolgokra nézve, mert úgy látszik, hogy Ázsiában az alkotó művész-szellem már évszázadok óta szunnyad, de a kereskedelmi összeköttetések s a divat hatása alatt a régi, keresett dolgok messze vidékekre elterjedtek, s végül is, mint behozott árúczikkek szerepelnek durva utánzataikkal együtt. A mi az egyszerű házi eszközöket illeti, természetes, hogy ma már ezeknek javarésze európai eredetű, egyszerű gyári árú. Nem lehet azonban ezt mindig olyan könnyen felismerni, mint pl. a *stájer kaszákon,* a melyek győzelmesen terjedtek el mindenfelé, s még Przsevalszkban is láttam. Különösen a piacz felett uralkodó orosz ipar értett hozzá, hogy miképen kell a czikkeket, kivált a textil-árút a helyi ízlés és szükség szerint előállítani, annyira, hogy a ki járatlan a dologban, nem is tudja megkülönböztetni az európai árút az odavaló készítményektől. Ép így néhány európai tömegárú nemcsak, hogy bejutott Belső-Ázsiába, hanem néha, különös politikai körülmények következtében, valósággal kiszorította az odavaló hasonló iparczikkeket. Így pl. egyike a legkeresettebb bazár-árúknak az a durva művű öntöttvas-üst, a mely primitív háromlábú állványával a nomádok házi felszerelésének egyik legfontosabb tárgya. Világos, hogy valaha a nomádok maguk készítették ezt a nélkülözhetetlen házi szerszámot s éppen azért eredeti alakja és kivitele is volt. Ma azonban ennek már minden nyoma eltünt. Akármennyit kerestem

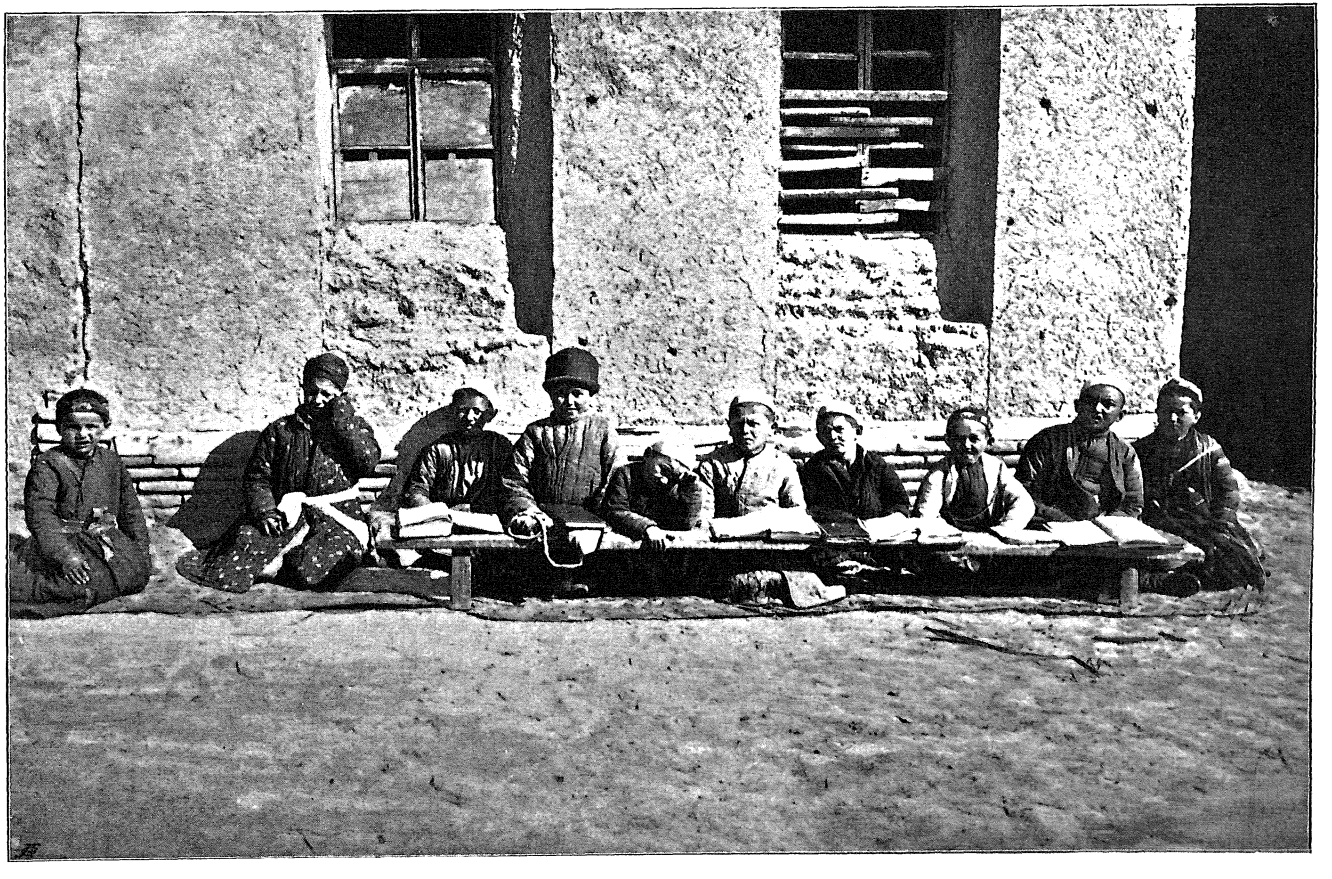

192. kép. Mohammedán iskola Taskentben.

a *kazán* ősi alakját az ősapai házi eszközök között, még a legfélreesőbb kara-kirgiz aulokban sem sikerült nyomára akadnom. Ennek az okát politikai körülményekben kell keresnünk. A mint a régibb történelmi feljegyzések bizonyítják, a khinai uralkodók a nomádoktól való félelmükben megtiltották a mongol és turk eredetű nomádok számára a vas szállítását, a mi alatt természetesen első sorban a mindenféleképen használható kovácsvasat kell értenünk. E helyett a khinai ipar már a legrégibb időkben iparkodott az egyszerű *öntöttvas-árúknak* piaczot szerezni a nomád népek között, sőt újabb időben az orosz ipar is különös súlyt fektetett erre a czikkre. Így lassankint kihúzták a talajt a benszülött ipar alól, mert részben a hozzávaló anyag hiányzott, részben pedig a jól szervezett kereskedelmi összeköttetések révén keletkezett erős versenyt az egyszerű házi ipar nem bírta ki. Így pl. PREZSEVALSZKIJ úgy találta, hogy a mongolok kizárólag öntöttvas-üstöket használnak, a melyeket Batuban khinai vasöntőde állít elő. Így nyomhatták el a kirgizek eredeti, saját készítményű üstjeit is, azzal a különbséggel, hogy itt meg a khinait is kiszorította az orosz czikk, a mely részben Szibiriából, részben pedig az urali kohókból kerül elő, különösen *Troiczk*-ból. A *kazán*-éhoz hasonló sors fenyegeti nemsokára a benszülöttek kedvelt, karcsú, bádog kancsóját, a *kungán*-t, a melyet még elég nagy számban lehet, eredeti nemes formájában benszülött iparosoktól szerezni, de igen erős versenyre keltek vele a hozzá hasonló, de sokkal, sokkal idétlenebb és csúnyább öntött holmik. Az olcsóság és a benszülöttek lustasága, sajnos, biztosítják ennek a csúnya tömegárúnak a győzelmét.

A *divat*-nak is jelentékeny szerepe van a bazárokban felhalmozott árúk állományára; így pl., hogy csak egyet említsek, a kerek, szürke vagy barna, mongol-khinai nemez-kalap újabb időben rohamosan terjed nyugat felé; valószinűleg a bevándorló dungánok honosították meg. Minden bazárban hatalmas készleteket lehet látni, Szemirjecs keleti részében pedig a prémes kucsmákon kívül az összes többi eredeti fövegfélét kiszorította a kazak-törzsek ruhatárából. Ha az ember látja, hogy a puszták nomádjai valamennyien ilyen kalapban járnak, megesküdnék rá, hogy ez eredeti nemzeti viselet, de a kalap belsejébe feljegyzett *khinai gyári jegy* azonnal elárulja az eredetét.

Természetesen találunk itt mindenféle stílust és ornamentikát, a melyeknek egy része régi indiai, perzsa, vagy khinai eredetű, s teljesen lehetetlen ma már eligazodni közöttük; más részük új keletű s az orosz okkupáczió óta mint „európai ízlésű“ (sajnos, legtöbbször „ízléstelenségű“) árú jutott be az ázsiai műipari termékek közé. Egy szóval, az ázsiai bazárokban beszerzett néprajzi anyaggal a lehető legnagyobb óvatossággal kell eljárni, s minden ítélet alkotása előtt a legszigorúbb bírálatot kell gyakorolni.

A keleti kereskedelmet átlengő sajátságos szellem nem fél a konkurrenciától, hanem az egyes kereskedelmi ágak szerint az üzletek valóságos negyedekké csoportosulnak, úgy, hogy a vásárló az összes készletet rövid

idő alatt áttekintheti. Ez a sajátság, a mely jellemzi a nagy bazárokat, kellemes az idegennek is, mert a szűk helyre csoportosult üzletek gazdag választéka felett gyorsan nyerhet áttekintést. Tekintsük meg azonban az üzleteket; és pedig két csoportban, előbbi megbeszélésünk szerint: a közönséges házieszközök és a műiparáruk árusítását. Kereskedelmi és néprajzi szempontból ugyan egy kissé merész ez az osztályozás, de annál praktikusabb a turistáknak, s mi, mint ilyenek akarjuk a bazárokat végig nézni.

Az első csoport az *élelmiszerek* csoportja legyen, a melynek megtekintése az európai tisztasághoz szokott utazónak nem annyira esztétikai, mint inkább tisztán ethnográfiai élvezetet fog nyujtani, mert ezek az árúczikkek épp úgy, mint a bazárok többi holmija, úgyszólván az utczán halmozódnak fel, a hol a sepretlen utczák undok pora, a milliárd légy, a zöldség és egyéb élelmiszer erős szaga: egy cseppet sem étvágygerjesztő. A nagy liszt-, só- és dohányraktárak, a temérdek mészárszék, a melyben tömegesen halmozták fel a lenyúzott és egész a hátuk gerinczéig felhasított, vastagfarkú juhokat, nem nyujtanak valami kellemetes látványt. Érdekesek a nagy *kismis*, vagyis mazsolaszőllő határok, különösen Szamarkandban a righisztánon. A benszülöttek nem igen használták másra a pompás turkesztáni szőllőt, de a vállalkozó szellemű oroszok, különösen Ivanov nagykereskedő, sokkal okosabban értékesítették ezt az isteni adományt, s ma már a nehéz, édes, de kitünő ízű turkesztáni borok nagy keresletnek kezdenek örvendeni.

Nagyszerűek lehetnek a gyümölcspiaczok, a mikor a gyönyörű szőllő, a kilogrammnyi almák, a mindenféle dinnye tömegei érés idején ellepik a bazárokat. Mi ugyan keveset láthattunk belőle, mert az alkalmas időt a hegyek között töltöttük, de később Przsevalszkban, sőt a transzkaspi vasúton is, a hol a füge és a gránát-alma délies szinezetet kölcsönzött a mérsékelt égövi almával és körtével ellepett gyümölcspiacznak, némi fogalmat szerezhettünk a gyümölcs pompás voltáról.

A ki szereti a tarka népéleti képeket, az ebben a csoportban mulatságos látványokhoz juthat, különösen a pénzváltók bódéi előtt, meg a nyilvános konyhákban és a teaházakban, mert itt láthatni a legkülönbözőbb népfajokat teljes tevékenységükben és életükben. Itt az egyik valami apró bucharai ezüst-darab miatt veszekedik és kiabál, amott valamelyik *csáj-haneh* emelvényén mereven üldögél egy csoport vendég, mintha viaszbabák volnának, a melyek csak akkor elevenednek fel, a mikor gépies mozdulattal szürcsölnek egyet forró teájukból, vagy pedig tortyogó szippantást szívnak a türkizekkel diszített *csilim*-ből (vízipipa, *kalián*). Ezek a csilimek önkénytelenül is megragadják az idegenek figyelmét. Fémmel csinosan kivert lopó-tökökből vannak, s minden teaházban bőven várják használatukat, de hogy ki fizet a használatukért, az megoldatlan rejtély.

A kocsis, a ki az idegeneket viszi a bazáron végig, megáll a teaház előtt s hatalmasat szippant az egyikből; az arra lovagló kirgiz hasonlóképen

cselekszik; valami suhancz felkapja az egyik csilimet s odaviszi valamelyik bolthoz, a melynek tulajdonosa kéjesen szívja az élvezetes füstöt. Így vándorol a pipa kézről-kézre, szájról-szájra, de senki sem fizet érte, sőt senkinek eszébe sem jut, hogy még csak egy egyszerű *rachmat* szóval (köszönet) fejezze ki hálaját.

Legérdekesebbek a péküzletek, a melyeknek üzeme ősrégi műveltségi állapotra utal. Rendesen csak a kész kenyeret látja az ember felhalmozva magas oszlopokban.

Ez az úgynevezett *tókacs*, a mely kerek, hüvelyknyi vastag, igen kellemes ízű sütemény. A karkarai bazárban azonban készítésének egész methodusát láthattuk. A kézzel alakított tészta-korongot kis hegyes fadarabbal konczen-

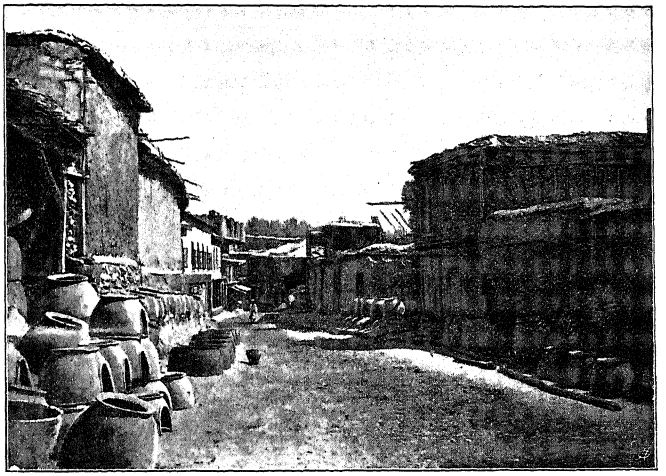

193. kép. Fazekas-bazár.

trikus körök mentén összeszurkálják, aztán a sajátságos szerkezetű kemenczék belső falaira raggatják. Az agyagból égetett kemenczék félig a földbe vannak süllyesztve, úgy, hogy csak az alsó fűtőnyílás és a felső, fedéllel lefedhető berakónyílás áll ki a földből. Az izzásig felhevített s azután tisztított kemenczékben a lapos kenyerek csakhamar megsülnek s késsel leválaszthatók a falakról, hogy helyettük azonnal újakat rakjanak bele. Az egész berendezésnek valóságos prehisztorikus szinezete van s némely égett nyomokat tartalmazó, rejtélyes régi mélyedés efféle czélra szolgálhatott. A kettévágott óriási urnára emlékeztető kemenczék alakja, a mint Taskent cserepes bazárjában lehet látni, mellékelt képünkön is feltünik.

A következő megtekintendő csoport a *ruházat* általánosabb értelemben vett csoportja, a melynek tárgyai az itt összefoglalt nagy terület s az ezen uralkodó, meglehetősen különböző viseletek miatt természetesen inkább térnek

el egymástól az egyes helyeken, mint az előbbi, meglehetősen egyöntetű csoport tárgyai.

Először is a *szűcsökről* és a *prémárusokról* emlékezzünk meg, mert ezek árui általában egyformábbak az egész területen. Az árú legnagyobb tömege persze a bárány-bőr, mint általában a juh Közép-Ázsiának legfontosabb háziállata. Turkesztán népeinek téli bundája majdnem kizárólag a vastagfarkú juh fehér vagy barnás gyapjújából van, s úgy a kicserzett bőrök, mint a kész bundák (*ton*), a melyeket minden szövetáthuzat nélkül, csak egyszerűen bőrével kifelé fordítva viselnek, a szűcsök árúkészletének legnagyobb részét teszik. Az úgynevezett *asztrachán-prémeket* is mindenütt láthatni, különböző minőségben: kelet felé hosszúszőrű és hullámos, tovább nyugatra rövidszőrű, sűrűn gyapjas, becsesebb fajtát.

Ennek a juhfajnak hazája tudvalevőleg *Kara-kul*, bucharai tartomány, a honnan a prém nevét is vette. A *jó minőségű*, vagyis az egyenletes és szép, fényes prémek ott a helyszinén is drágák s valami 60—80 rubelbe[1] kerülnek, de efféle elsőrangú árút itthon alig lehet látni. Az egyszerűbb, hosszú utazóköpenyhez való minőséget az elkészítés díjával és a hozzávalóval együtt meg lehet már kapni 30 rubelért is Przsevalszkban, de ennek itthon tisztán nyersanyag-értéke is megvolna 200 korona.

Olyan igazi drága prémeket, mint a milyeneket Szibiriában lehet látni, ne keressünk a Turkesztáni bazárokban. Van azonban néhány olyan prémféle, a mely az utasnak azonnal szemet szúr s vásárlásra csábítja. Azonnal feltünik egy selyemfényű, hosszú gyapjas, finoman bodros bárányból, egy hófehér, pehelykönnyű és rendkívül puha kecskeszőrme, a mely mind a kettő Kasgariából származik s igen mérsékelt áron (7—8 rubelért) kapható. Róka- és nyest-prémeket, meg farkas-bundákat mindenütt lehet kapni. Azok a nagy, posztóból készült chalatok, a melyek a rókák lábának feketén és vörösen tarkázott bundájával vannak bélelve, valóban pompásan festenek, de legalább 80—100 rubelbe kerülnek. A keleti bazárokban, a hol a vadászat a környéken még kedvezőbb, sohasem hiányzik a medve, hiúz, sőt a hegyi-párducz (*barsz, Felis irbis*) bundája sem. A nagyobb bazárokban, mint pl. Taskentben és Szamarkandban, néha még a turkesztáni tigris szép, hosszúszőrű bundáját is láthatni. A vadjuh bundáját sehol sem láttam, valószinüleg törékeny szőre miatt nem árulják; e helyett a *tau-icske* (kőszáli-kecske) gyapjas, selyemfényű bundája kitünő és sokat használt, de, sajnos, nem nagyon tartós prémárú.

Egyik bazárból sem hiányzik azonban a *vidra-bőr (kunduz)*, a melyet minden idevaló nép szenvedélyesen szeret hordani, a dungánok és kirgizek ép úgy, mint a szártok és turkmenek. A ki azonban a bazárokban látható hatalmas készlet vidra-bőrből most arra következtetne, hogy a vidra igen nagy mennyi-

[1] Három, chalat-béléshez kiszabott, illetőleg több bőrből összevart darabot kell ez alatt értenünk.

ségben fordul elő Turkesztánban, az ugyancsak nagyot csalódnék. Ezek a bőrök valószinűleg keleti Khinából valók, mert a *Csú* folyótól keletre fekvő területen, legjobb tudomásom szerint, a vidra még teljesen hiányzik. A feltünően szép, sötét szinű, sűrű szőrű bundák, tekintettel arra, hogy milyen messziről szállítják őket, nem éppen drágák, mert darabonként 18—25 rubelért lehet venni.

Sokkal kevésbbé egyforma a tulajdonképeni *ruha*-nemű, a melyhez a választott keret értelmében úgy a kész ruhákat, mint a szöveteket hozzá számítom.

A dungánok és részben a tarandzsik különféle selyemszöveteit, meg szépen hímzett selyemruháit itt nem tekintem. Ezek teljesen khinai ízlésűek, sőt majdnem kizárólag khinai iparczikkek is, a melyeket csak speciálisan a dungánok kedvéért hoznak be Kuldzsa és Kasgar bazárjaiból.

Itt csakis a szártok és az iparilag tőlük függő kirgiz-törzsek ruházatáról szólhatok. Ez a ruházat szabására nézve meglehetősen egyforma ugyan mindenütt, de szinére és szövetére nézve annál inkább eltér. Szabálynak lehet tekinteni, hogy Bocharában és Szamarkandban s részben még Ferghanában is élénk szinű, világos szöveteket viselnek, a melyeknek tulipiros tarkaságát már első szamarkandi látogatásom alkalmával említettem, míg „Timur kapuján" túl, Taskentben, Szemirjecsben és Kasgariában egyszinű, sötét, fekete, vörösbarna, vagy sötétkék szövetek a mindennapiak. Az orosz textilipar erős versenytársa ilyenféle, közönséges használatú kelmékkel a belföldi pamut-, gyapjú- és teveszőr-szöveteknek, de kevésbbé versenyezhet a finomabb minőségekben, a melyek félselyem, selyem, bársony és brokátárúk. A sima posztó, a melyet a benszülöttek egyáltalában nem készítenek, csak igen lassan hatol be s csak nehezen hódítja meg a piaczot.

Taskentben, vagy tovább keletre a turista főleg akkor látogat el a ruhabazárba, a mikor pompás, vastagon pamuttal bélelt *csapant*, vagy *besment* akar vásárolni, a melyek közül különösen az utóbbi lovagláshoz kitünő, mert hosszú szárnyaival eltakarja a lovas térdeit, hosszú, bő ujjaival pedig a kezét, s tökéletesen védelmezi a hideg s az eső ellen. Ezeken az egyszerű, barna vagy kék szinükkel nagyon is köznapiasaknak tetsző öltözetdarabokon kívül alig talál itt az utas valami érdekeset, kivéve talán néhány darab tarkabarka, kalandos alakú női ruhafélét, a melyen azonnal fel lehet ismerni a szárt iparczikket.

Egészen másként áll a dolog Szamarkandban, a hol a tarka-mintás kelmék az uralkodók, s ezek nemcsak a gazdagoknak valók, ünnepi ruhául, hanem általános keletűek. Itt igazán élvezet a boltokban felhalmozott pompás kabátokat, a temérdek kelmét áttekinteni. Óriási választék van itt a legkülönbözőbb árakkal, az egyszerű pamutszövettől, vagy a tojás-fehérjével keményítő módjára kifényesített félselyemtől kezdve, egészen a legnehezebb szárt bársonyig s a legbecsesebb arany- és ezüst-brokátokig. Az egyes szöveteket nem részletezem, mert ezeket már jól leírta pl. Moser és Schwarz,

de meg kell jegyeznem, hogy a kelmék nem mind belföldiek, hanem nagy részük Oroszországból, sőt részben Indiából származik. Különösen áll ez az olcsó és könnyű vászon és gyapotkelmékre nézve, a melyeket alsóruházatul használnak, s majdnem kizárólag európai gyártmányok.

Csak futólag említem, hogy a varrógép Turkesztánban is elterjedt; minden bazárban, sőt még a karkarai vásáron is láttam, hogy a szabók varrógéppel dolgoznak.

Igen festői a *csizmadiák* árúval tömött boltja. Az ázsiai népek makacs konzervativizmusa miatt a lábbelinek kétségtelenül van ethnografiai jelentősége, s a különböző bazárok ilyenféle árúi teljes bizonyítékot is szolgáltatnak erre nézve. Szamarkandban azonnal feltűnnek az idegennek azok a durva, magas, barna vagy vörös szinű csizmák, a melyeknek egészen természetellenesen magas és hegyes sarkuk van. Ez a 8—10 cm. magas sarok a kéregbőrnek lefelé való megnyujtásából áll, a melyet a hegyesen végződő sarok körül különös módon körülcsavarnak s alul szeggel megerősítenek. Ezt a specziálisan *özbeg* csizmát odább keletre hiába keresnők, mert itt már a „szárt" lábbeli az uralkodó. Ez talp és sarok nélküli, finom szattyán- vagy fényes-bőrből való harisnya, berakott tarka sarokkal, a mely fölé még az utczára félczipőszerű, keménytalpú, alacsony sarkú papucsot húznak. Ennek a lábbelinek a neve *icsigi* vagy *mâszï* (bőrharisnya) és *képics* (papucs). A szártok és tarandzsik mind, de a két kirgiz-törzs legnagyobb része is ezt hordja, s állítólag „tatár", azaz *török* eredetű. Van ezenkívül a kirgizeknek magas, igazi csizmájuk is, hegyes, könnyedén felfelé hajlított orral, igen magas, patkós sarokkal, a melyet gyakran készítenek vörös bőrből. Ennek a neve *öttük* és nagyon emlékeztet a régi magyar rámás-csizmára.

Derűs változatosságot hoznak a lábbeli-üzletek egyhangúságába a nő-*mâszï*-k, a melyek tarka, rózsaszin, világos-zöld, égszin-kék puha bőrből készülnek, tarka hímzésekkel és bőrvarrottas diszítésekkel. Hoztam ilyen kirgiz nők számára készült csizmákat haza is, és bár a lehető legnagyobb számokat válogattam, itthon csak valami hamupipőke tudná felhúzni, a mi bizonyítja, hogy milyen finomcsontúak a középázsiai nők.

Ennek a csoportnak befejezéseül felemlítem még azokat az üzleteket, a melyekben az öltözet kiegészítő részeit lehet kapni: öveket, övkendőket, turbánokat (itt *csalmá*-nak nevezik) stb., a melyek közül a *süvegkereskedés*-ek a legjelentősebbek. Ép úgy, mint az ozmánok a fezt, úgy visel itt mindenki a tulajdonképeni föveg alatt kis sipkát borotvált koponyáján. Ennek kirgiz neve *tópu*, az özbek és „keleti szárt" neve *tübetei* vagy *tüvetei*, míg a tadzsikok *kalapus*-nak nevezik. Alakjára, szinére, anyagára és kivitelére nézve temérdek változata van, de ez a különbözőség nem esetleges vagy ízlés-szerinti, hanem mindenesetre helyi —, és valószinűleg néprajzi oka van. Csak a Szamarkand, Taskent, ezeknek vidéke és Khokand környékére nézve jellemző sipka-tipusokat tudtam ugyan megállapítani, de azt hiszem, hogy

igen háládatos feladat volna ennek a számtalan alaknak eredetét és jelentőségét felkutatni. A szamarkandi sipkabazár a jelentékeny, falazott bazárépületnek bőven elfoglalja a felét. A kiállított tarka *tópu*-k, a melyek nagy virágokra emlékeztetnek, csinos, eleven képet nyujtanak.

A női öltözetek az ázsiai bazárokban — az európai viszonyokkal ellentétben — csak alárendelt szerepet játszanak. A legtöbb nőiruha szövete és szabása ugyanolyan, mint a férfiruháké, csak a csúnya lószőrfátyolok, a melyek a mi konyhaszitáink szövetére emlékeztetnek *(csâsbend)*,[1] valamint a legtöbbnyire világos-szürke szövetből készült, zsákszerű felöltők *(farandzsi)*,[2] a melyeket a nőknek az utczán kell hordaniok: ezek igazi, valóban eredeti, de csúnya női ruhadarabok.

A keleti piaczoknak sajátsága, hogy a kereskedők az árúkat legnagyobbrészt ott helyben készítik, így a most felsorolt ruhaneműeket is. Habár az illető boltokban rendesen már csak a kész árú van felhalmozva, igen gyakran lehet látni, különösen a keletre fekvő helységekben, hogy a varga meg a szabó munkája mellett ül. Ez a látvány aztán átvezet bennünket a kézművesek csoportjához, a hol mindenféle hasznos dolgokat készítenek.

Az illető osztályokban való séta igen érdekes, nem annyira a készítmények eredetisége miatt, hanem azért, hogy a kézműveseket megfigyeljük munkájuk közben. A szártok rendkívül ügyes, fürge kézművesek. Kezük ügyessége még inkább szembeötlik, ha megtekintjük kezdetleges, durva szerszámaikat.

Már a bognárok, ácsok és asztalosok műhelyében is feltűnik ez. Iromba kordéikat (*arba*), ágyaikat, bölcsőiket, meg a többi fa-alkotmányukat rikító színűkkel lehet ugyan eredetieknek mondani, de egy cseppet sem ízlésesek. Készítésük mindazáltal teljes dicséretet érdemel, ha meggondoljuk, hogy majdnem kizárólag a *ketmen*-nel, a turkesztániak univerzális szerszámával készültek.

A *ketmen* kapaszerű szerszám, a mely első sorban földmívelő eszköz, s a kemény, szívós lösztalajok megmunkálásához olyan ügyes és alkalmas alakja van, hogy még az orosz hadseregbe is behozták, mint nélkülözhetetlen felszerelést. De ezenkívül valamivel könnyebb és ügyesebb alakban fejsze és szekercze gyanánt is szolgál, sőt még a vésőt is pótolja. Igazán megfoghatatlan, hogy ezzel a hosszúnyelű szerszámmal milyen tökéletesen tudják megfaragni a földön fekvő, lábbal leszorított alkotórészeket.

Hasonlóan egyszerű szerszámmal dolgozik a lakatos, a kovács és a bádogos, a kinek különösen őseredeti fujtatója ragadja meg figyelmünket. Ez egyszerű, gyakran még szőrös kecskebőrből van, a melyet tömlőszerűen

[1] Perzsa szó, a melyet az özbegek is használnak.

[2] Megfelel az oszmán *feredzseh* nevű viseletnek.

varrnak össze. A nyaka felőli végén levő nyílásban fémcső van, a mely a szénhez vezeti a levegőt, míg a hátulsó nagyobb nyílásra két fadarab van erősítve, a melyek a szelepet helyettesítik. A munkás fél kezével fogja meg ezt a két fadarabot s a tömlő felhúzása (töltése) közben szétnyitja, mint az ollót, míg a tömlő lenyomásakor a két fadarabot összenyomja s így légmentes zárást hoz létre. Még kezdetlegesebb a vándor kovácsok és bádogosok tűzhelye, a mely a lösztalajba vájt két gödörből áll, egymással alagútszerű nyílással összekötve. Az egyik gödörbe rakják a szenet, a másik bőrrel letakarva, fujtatóul szolgál, míg a szenes gödör fenekébe nyíló cső a légvezetéket képviseli; az egész berendezés rendkívül egyszerű és praktikus, s ezzel néhány percz alatt készen van a kovácsműhely.

Ép úgy, mint az eszközök, azonképen a kézműipari tárgyak is történelemelőtti időkre emlékeztetnek. Ebben a tekintetben csak az országszerte használatos vas-sarlót említem fel, a melynek elhúzott, nem egészen félkörös formája tökéletesen megegyezik azoknak a bronz-sarlóknak az alakjával, a melyeket a mi prehisztorikus lelőhelyeinkről ismerünk.

A szárt kézművesek legügyesebbike kétségtelenül a *fazékfoltozó*, a ki minden bazárban ott van mozgó-műhelyével.

Említettem már, hogy a törékeny dolgoknak Turkesztánban igen nagy értékök van, azért a kettétört edényeket nem dobják egyszerűen suťba, mint mi, hanem a fazékfoltozóhoz kerülnek, a ki bámulatos ügyességgel illeszti és erősíti össze a szétvált üveg-, porczellán- vagy cserépdarabokat s igazán, egy határ törmelékből ismét használható edényt tud összeállítani.

A művész szerszáma egy csomó finom aczélfúróból, néhány különös alakú fogóból és kalapácsból meg közönséges sárgarézdrótból áll. A mester összeilleszti az egymás mellé tartozó darabokat, az illesztés két oldalán egymással szemben finom lyukakat fúr az aczélfúróval, akár üvegbe, akár porczellánba, akár pedig közönséges égetett cserépbe. A fúrót az íjjhoz hasonló szerkezet zsinórjának húzogatásával indítja rendkívül gyors pergésre. Ezekbe a lyukakba rézdrótból alakított kis kapcsokat fűz bele s ezeket az edény felületére kis kalapáccsal úgy reá lapítja, hogy a drót a végein megvastagszik s annyira beletömődik a fűzőlyukakba, hogy a törésfelületek egész szilárdan, vízáthatatlanul szorulnak egymáshoz.

194. kép. Ketmen-nel dolgozó szárt napszámos.

Az egész művelet alatt nem melegíti a holmit. Ha meggondoljuk, hogy papirosvékonyságú khinai porczellán-csészéket is hasonlóan illeszt össze egészen tartós edénynyé, igazán méltán csodálhatjuk a mester ügyességét. A munkát a beillesztett kapcsok száma szerint fizetik, s mivel egy kapocsért csak 15 kopek jár, igazán

hihetetlenül olcsónak mondhatjuk. Így pl. használatban láttam egy nagy, köszörült üvegkancsót, a melynek feneke alul köröskörül levált s három vagy négy kapocscsal illesztették újra össze. Az ilyen összefoldozott edény inkább más helyen törik, mint a kapcsolás mentén.

A munkát még csinosság tekintetében is magasztalhatjuk, mert sok tárgyon el lehet rejteni a kapcsokat. Az így összefoltozott tányér felső felületén alig lehet látni a repedést, a kapcsok pedig a tányér alsó oldalán levén, nem is veszszük észre.

195 kép. Fazék-foldozó.

A *nyereggyártóknak* is eredeti és csinos készítményei vannak. Tömegesen láthatjuk őket a bazárokban s munkájuk nézegetése közben bepillanthatunk a csont-(szarvas-agancs-) és lakkművesek műhelyébe is. A milyen könnyű nyerget, illetőleg hozzá való favázat venni, oly nehéz a teljes lószerszám beszerzése. Itt éppen érdekesen, de az európaira nézve igen fárasztóan játszanak össze az egyszerű házimunka primitiv viszonyai a városi ipar kezdeteivel, meg a Keletre nézve oly jellemző munkafelosztással.

A kinek drága az ideje, az jól teszi, ha megállítja az úton az első lovast s megkérdezi lószerszámának árát; ez az eljárás senkinek sem tűnik fel s egészen illik a keletiek gondolkozásmódjához, csak persze nem szabad ezzel valami rangos embert, valami bait vagy mollah-t megsérteni. A többi mind üzletférfiú s mint az amerikaiak, képesek a rajtuk levő ruhát eladni, ha valami hasznot remélnek belőle.

Ha az ember nem jár el ilyen egyszerűen, végtelen sok keresztülkasul való szaladgálásba kerül, a míg összeszedheti a kovácsnál a kengyelt, meg a többi vasrészeket, amott a szíjgyártónál a szíjakat, emitt valami timárnál bőrdarabokat, más üzletekben pedig nemeztakarókat, csótárokat, vánkosokat szerezhet a megfelelő minőségben. Ha végül aztán az ember a rőföskereskedésben kapott felső nyeregtakaróul szolgáló, szép bársonydarabot, akkor még csak szakértőre van szüksége, — s minden dzsigitet ilyennek lehet tekinteni, — a ki a halomrahordott holmit lószerszámmá illeszsze össze.

Festői képök van a fazekasok üzleteinek, a melyek rendesen egész utcákat töltenek meg a bazárokban. Sajnos azonban, a felhalmozott árúnak csak általános képe mondható szépnek, mert az árú maga a lehető legegyszerűbb. A cserépkorsókon, urnákon, fazekakon és főleg sütőkemenczéken nincsen semmi művészi vonás. Idétlen, unalmas rajzaik élénken bizonyítják, hogy a mai lakosságnak ízlés tekintetében igen csekély igénye és igen kevés tehetsége van.

A szártoknak igen jellemző iparczikkei: a *csilim*-ek vagy lopótökből készült vízi pipák; a fémveretes, bőr-övtáskák; bőr-dobozok, a melyekben

az ivócsészét hordják az utazás alatt, végül még az igazán csinos művű kések, hosszú, czafrangos bőrtokban, a melyet szintén az övükön hordanak. A félgömb alakú ivócsészék, a milyeneket az összes benszülöttek használnak, és a melyeknek sehol sem szabad hiányozniok, ma már majdnem kivétel nélkül orosz, vagy olcsó khinai gyártmányok, a melyek a belföldi, sokkal művészziesebb ipartermékeket tökéletesen kiszorítják. Végül még egy eredeti czikket akarok felemlíteni, a melyet tömegesen árúsítanak Szamarkandban. Ez a lopótökből készített tubákos-szelencze. Az érni kezdő tököt derékban körülkötik, mikor még zöld, s ezzel kényszerítik, hogy kivánt alakban fejlődjék. Egyik-másik egész csinos kis dolog; a legtöbbnek azonban hihetetlenül szemérmetlen alakja van, de azért toronymagasra felhalmozva, ott vannak a nyilt utcza során, bizonyítva, hogy a szártok, illetőleg tadzsikok milyen durván erkölcstelenek.

A bazároknak azokat a szakaszait, a melyek a mindennapi élet szükségleteit, a minden műizlés és dísz nélkül szűkölködő közönséges tárgyakat szolgáltatják, a fennebbiekben eléggé ismertettem, s most rátérhetek azoknak a dolgoknak a megismertetésére, a melyek a turista szemében nagyobb becsűek: a tulajdonképeni műipari tárgyak leírására.

A gyermek-mesék kezdik belénk oltani azt a képzetet, hogy a Kelet a bűvös pompa és a nagyszerűség mesés hazája, s ezt a hiedelmet még csak növeli a történelem, meg a múzeumainkban felhalmozott kincsek tanusága. Mérhetetlen, mesés fényben és pompában nyilatkozó gazdagságot, ősrégi túlfinomult kulturát várunk, a mely a nép minden rétegét áthatotta s a művészetet közkincscsé tette; művészetet, a melynek forrása a tündérvilágba ragadó fantázia, s a melynek alkotásai mindig újak, mindig felülmulhatatlanok. Ha nem is valljuk be, lelkünk mélyén mégis ez a várakozás lappang, akármennyire fegyelmezett is, akármilyen kétkedő is az elménk. A kelet izzó napfénye, a mindig sugárzó kék ég derűje, messze előre lövelik sugaraikat s felébresztik a képzeletet. Mindnyájan alá vagyunk vetve ennek a bűvölő hatásnak, s mielőtt még Keletre jutottunk volna, már is valami nagyot, valami képzeletet felülmuló nagyszerűséget várunk.

És mit nyujt a mai Kelet? — Óriási csalódást! Nyomor, szenny, piszok mindenfelé, hanyatlás, sőt pusztulás mindenütt.

A régi, délies ég ragyogó fénye még ma is éppen úgy sugárzik, de gyujtó heve ma már nem lelkesíti az ország gyermekeit. A teremtő erő kimerült, a szellem eltünt s a mi az ősapák hagyatékából még fenmaradt, azt a mai, idegen világ meg nem érti s csak külsőség marad minden tovább fejlesztő erő, minden teremtő lélek nélkül.

Sehol Keleten ilyen nagy csalódás nem éri az idegent, mint itt Belső-Ázsiában. Törökországban, Perzsiában s mindenekfelett Indiában még bőven találjuk nyomát a mesevilág pompájának, de Közép-Ázsiában a Timuridák ideje óta minden pusztulásnak indult, durva barbárság tette tönkre az akkori

fellendülést s annyira elpusztította a szép idők minden emlékét, hogy ma már alig maradt fenn belőle valami.

Valóban feltünő, hogy milyen kevés műizlése van Turkesztán mai népének és pedig kivétel nélkül mindegyik népfajnak. A műipar egyes ágai ugyan még virágoznak, de ezek is tespedésnek indultak. A művészet igazi, pezsgő élete hiányzik, újat sehol sem teremtenek, s az ősi hagyomány, a melyet lusta csökönyösséggel hagytak apáról fiúra, az is elveszti lassan a talajt s a megsemmisülés felé közeledik. Ebben a tekintetben a legújabb idők siettették a pusztulást, mert a szellemi kimerültséghez még a modern tuczatárúk mérgező, izlésrontó hatása is hozzájárult. A mesterségek technikája eldurvult, az anyag igaz voltát elhanyagolták, nemcsak abban az értelemben, hogy rosszabb minőségű anyagot alkalmaznak, hanem azért is, mert a műtárgyakhoz nem veszik a kellő anyagot. Ezzel aztán megpecsételték a tiszteletre méltó ázsiai műipar sorsát, s teljes pusztulása a közvetetlen közel jövőben várható.

Ez az általános bevezetés szükséges volt, hogy az olvasónak előre is minden illusióját elvegyük „Kelet mesés kincseit", meg Belső-Ázsia műiparának becsét és értékét illetőleg. A szomorú igazság egészen világos lesz, a mint az egyes műiparágakat egyenkint előveszszük.

A mint már említettem, az iszlam-vallású Turkesztán művészete legfényesebb virágzását a Timuridák idejében érte el, tehát valami 500 évvel ezelőtt. Ennek a korszaknak művészetéről, illetőleg ennek magas fejlettségéről fényesen tanúskodnak az abból az időből származó épületek, különösen Szamarkand műemlékei. Ezeknek az épületeknek klasszikus díszítményei a keleti művészet minden ágához kimeríthetetlen kútforrásul szolgálhatnának, mert az épületeknek nemcsak vonalai, nemcsak architekturája, hanem még ornamentikája és ennek szinezése is mintaszerűnek mondható. Mindazáltal ennek a tökéletes formákat létesítő művészetnek igen kevés hatása van a mai állapotokra, s csakis retrospektive hat, ellenben a művészetet feleleveníteni képtelen. Annál különösebbnek tünik fel ez a dolog, mert az újabb kutatások valószinűvé teszik, hogy ennek a művészetnek belső valója uralaltaji eredetű, s így a mai népesség lelkületével rokon.

198. kép. Kolduló dervis.

A XIV. század művészetének első sorban természetesen az építőiparra kellett volna hatnia, de éppen ebben a tekintetben

teljes a hanyatlás. Sejthetjük ugyan, hogy még a művészet fénykorában sem sokat hederítettek az egyszerű profán-épületek építészeti díszítésére s talán, ma ezen a téren quantitative több történik, mint évszázadokkal ezelőtt, de éppen a mai középítkezés tanusítja, hogy mennyire süllyedt a tiszta, művészi érzék. A lakások belső falait a benszülöttek egyszerűen gipsz-vakolattal díszítik, a melyről a tarandzsi-házak leírásakor röviden megemlékeztem.

Ezek az ajtó- és ablak-keretek, fülkék, polczok és párkányok alakjában alkalmazott munkák ugyan kitünő anyagból, tisztán és rendesen készültek, s fel vannak ékesítve a régi szép ornamensekkel, de fehér, fénytelen színüknél fogva inkább rideggé teszik a lakást, semhogy díszítenék. Még csunyábbak azonban ott, a hol festik őket, mert úgy látszik, hogy a benszülöttek teljesen elvesztették érzéküket a harmonikus szinek iránt, s még a puszta falakon is a legrikitóbb, legügyetlenebb mintákat alkalmazzák. Minden körülmények közt azonban legkellemetlenebbül hat az anyag hamis volta, mert a rendesen préselt gipsz nem helyettesítheti az ornamentális díszítésekhez való követ, vagy a kemény, ragyogó fayence-berakást.

Turkesztán mai díszépítése szigorúan ragaszkodik a régi mintákhoz és a régi architektonikus formákhoz, de még jobban érzi a hamis anyag gyatra voltát. A legtöbb új díszépület — a sírkápolnák és a mecsetek — *külső* falait is gipsz-stukkóval díszítik. Hogy ez még a száraz Turkesztán ege alatt is milyen következményekkel jár, úgy hiszem, nem kell tovább magyarázom.

Újabb időben Khokand utolsó khánja, CHUDOJAR-KHAN tett ismét kisérletet, hogy a régi pompát feleleventse, s palotát akart építtetni a TIMUR-féle fayence-épületek mintájára. A mint mondják, a kisérlet teljes kudarczot vallott, s a palota inkább karrikaturája a szamarkandi építményeknek, semhogy pompás mesterműű volna. A fayence-téglák máza is oly nyomorúságos volt, hogy néhány év mulva csunya sérülések mutatkoztak a burkolatban.

Magam ugyan nem láttam Turkesztánnak ezt a legújabb palotáját, de felemlítem, mert igen jó példája a mai turkesztáni építő-iparnak: tehetségtelen utánzata a réginek, eldurvult, elromlott technikával, a feladathoz nem méltó, rossz anyagból.

Az épületektől és lakásoktól forduljunk most azokhoz a dolgokhoz, a melyek Keleten a bútorok hiányában, a lakás fő és majdnem egyedüli díszéül szolgálnak. Ezek a szövetek, a hímzések és a szőnyegek.

A belföldi szövetek művészi ízlése — persze itt csak a selyemszövetekről, bársonyokról és brokátokról levén szó — nemcsak ott a helyszinén nagyjelentőségű, a hol az ázsiai élet szines összevisszaságának éppen egyik legfontosabb hangadója, hanem vannak a szövetek közt darabok, a melyek szinezésük és mintázatuk tekintetében igazán pompás dekorácziónak nevezhetők s mint bútoráthuzatok, vagy függönyök, bizonyára még Európában is megtennék a kellő hatást. De az effélének kétes származása van s a legtöbb valószinűség szerint Indiába volna visszavezethető. A belföldi szövetek kivétel nélkül pompás,

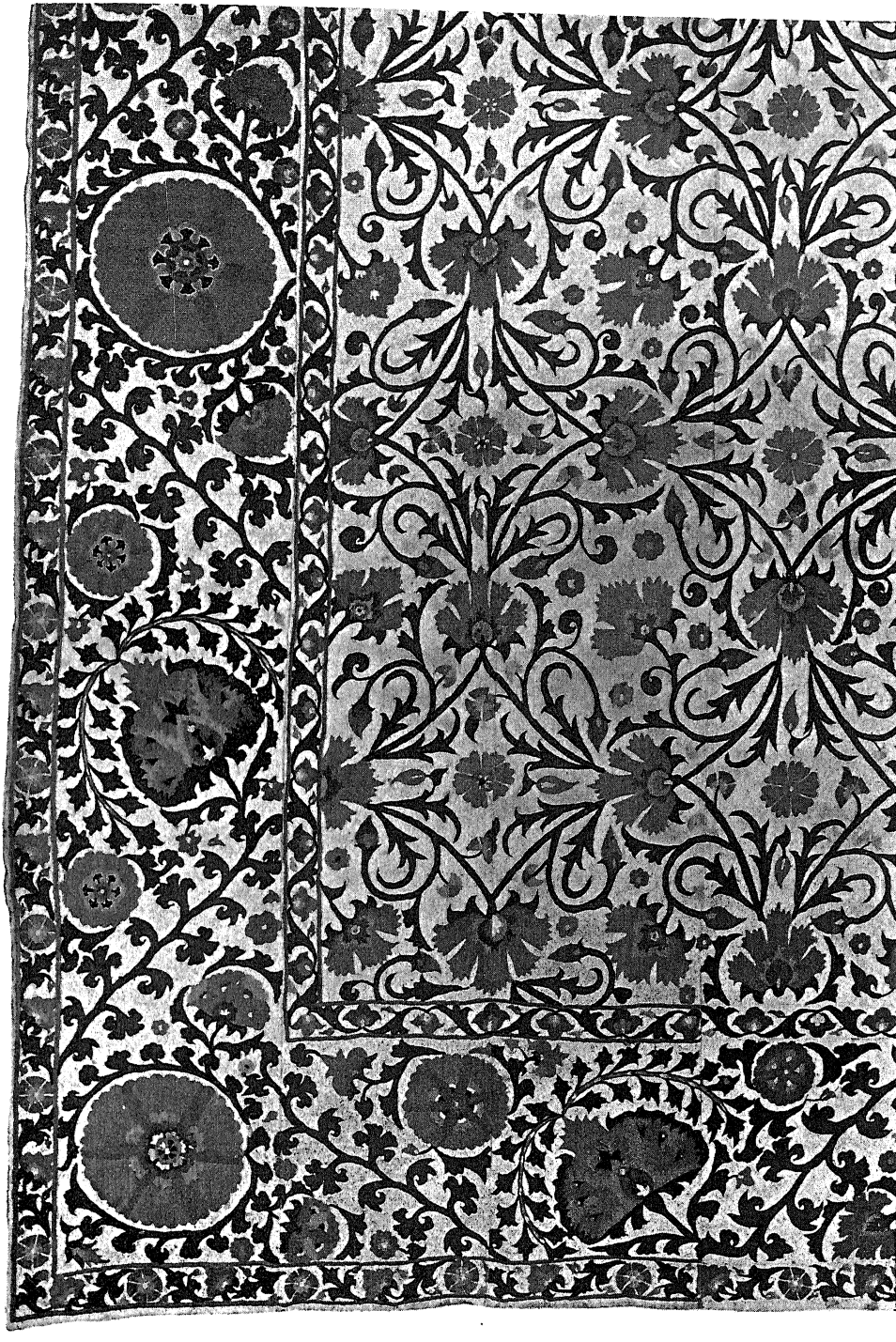

197. kép. Szárt selyemhimzés.

szilárd szövésükkel tünnek ki, de úgy látszik, nagyon használják az egymásba olvadó (*chinée*) mintázatot, a mi szinezés tekintetében igen hatásos ugyan, de európai értelemben nem igen felel meg gyakorlati czéloknak.

A *himzés* nagy szerepet játszik Turkesztánban, sőt úgy látszik, hogy a nyugati városokban, Taskentben és Szamarkandban, az orosz okkupáczió óta még inkább. Leginkább selyemmel hímeznek, kevesebbet pamuttal. Megemlítem egyúttal, hogy Kelet iparának sajátságos fejlődése és munkafelosztása különösen itt és az idevágó iparágak terén jut kifejezésre. A nyers anyagot meg kell szőni, festeni és ki kell készíteni, mielőtt hímzés alá kerülne, s ez ép annyi külön dolgozó munkás keze között fordul meg. Az a házi-ipar, a mely a teljesen nyers anyagot egészen használatra kész állapotba juttatja, még az egészen kezdetleges körülmények közt élő kirgizek közt is majdnem teljesen hiányzik. Bizonyos fonákságokról, a melyek ebből keletkeznek, később még lesz szó.

Csak a nomádok közt foglalkoznak himzéssel a nők, míg a szárt nők, úgy látszik, inkább csak időtöltésből hímeznek, s az iparszerű munka majdnem kizárólag a férfiak dolga.

A mi a technikát illeti, az úgynevezett *hímző-dobon* való munka az uralkodó, s ilyen módon tarka selyemmel a legváltozatosabb dolgokat állítják elő: vánkosokat, nyeregtakarókat, takarókat, törülközőket és övkendőket, de azonkívül bőrtáskákat, sipkákat, öveket stb. stb. A keret, a melyet a szárt hímzők használnak erre a czélra, egyszerű fakarika, a mely saját rugalmasságával feszíti ki a szövetet. Nincsen állványa, hanem balkézzel tartják a térdükön.

Már maga a dobmunka is a hímzésnek legkevésbbé becses módja, de még azonfelül ennek értékét a szártok ízlése egy cseppet sem képes növelni. Ügyes tervet alig lehet látni, hanem többnyire a konvenczionális „keleti“ motivumokat, rozettákból, iromba arabeszkekből és írásjegyekből összetett figurákat szerkesztenek, a melyekről lesír az ízléstelenség. Végül aztán még ezt az izléstelen munkát nagyon elősegítették az oroszok, a kiknek megfoghatatlanul tetszik a dolog, s olyan kereslet indult meg, hogy egészen fellendült ez az ipar. Asztalterítők, bútoráthuzatok, vánkosok, házi czipők és takarók, fekete, vörös vagy zöld posztóra most aztán tömegesen készültek, s ennek megfelelően persze az árú minősége is silányabb lett, sőt még „európai“ motivumok is kerültek a díszítmények közé. A sülyedő műipart aztán megkoronázta az anilin-festék, a mely behatott a turkesztáni bazárokba is. Most aztán az ember lépten-nyomon ezt a hitvány portékát látja, a melyért még az a helyszinén kért csekély ár is sok. Sőt még hatalmas kivitel is van ebből a kétes becsű árúból, mert még Európát is elárasztották vele, s kedves olvasóm is bizonyára látott már valami keleti kuriozitás-kereskedésben amolyan fekete posztóból készült himzett tálczakendőket, a melyekről csak úgy rikít az anilin-festék, s a melyeket csak egy franczia mondással lehet igazán jellemezni: „bête à pleurer!“

A míg éppen ez a silány holmi az oroszok közt megfoghatatlan közkedveltségnek örvend, addig, úgy látszik, teljesen megfeledkeztek egy másik hímzőmódról, a mely kivitelének pompás voltával, a rajz tisztaságával messze felülmulja az előbbit.

Ez selyemmel készült szár- vagy lapos-öltésű hímzés egyszerű fehér, vagy néha kék vagy zöld pamutszövetre. Rendesen törülközőnek vagy *dasztarchán*-nak [1] (abrosznak) használják, de díszítik vele a szobát is, sőt ezzel választják el az egyes helyiségeket. Különösen a faldíszek valóságos remekek, tekintve a rajzot és a szinek harmóniáját. Valamennyi ilyen hímzésnek jellemző motivuma a nagy, bibor-vörös szinű nap-korong, a mely olyan sűrűen van behímezve, hogy szövetnek látszik. A többi ékítmény főleg stilizált növényekből, növény-kacsokból áll, a melyek vagy egy középpontból kiindulólag, szétszórtan fedik a kelme felületét s csak szimetrikus elrendezésükkel függnek össze, vagy pedig össze-vissza gabalyodva, vakmerő módon egymásba fonódva fedik sűrűn a szövet felületét, mint egyetlen szervesen összefüggő egész. Némelyik nagyvonásu díszítmény valósággal gót izlésre emlékeztet. Állatmotivumok ritkán fordulnak elő, de a stilizált pávatollak meglepő szinezésükkel remekül szokták díszíteni a sarkokat. A szinek közül a sötét bibor-vörös dominál, meg a nyugodt sötétzöld, a melyet még fekete szálakkal tompítanak és mélyítenek. A többi szint csak okos mérséklettel alkalmazzák itt-ott elszórva, s csak az egésznek díszére szolgálnak, a nélkül, hogy kiáltó ellentéteket hoznának létre.

Európában ilyen hímzést „bocharai hímzés" neve alatt csak elvétve, Konstantinápolyból származó példányokon láttam, pedig kétségkívül nagyobb elterjedést érdemelnének. Bauer L. Szamarkandban foglalkozott ennek az árúnak kivitelével Konstantinápoly felé; az ő lakásán láthattam valami 200 darab ilyen *régi, jó kézimunkát* s összehasonlíthattam őket. Az efféle gyűjtemény szinpompája leírhatatlan, s még inkább növeli a dolog becsét a motivumok rengeteg gazdagsága, mert a szabadkézzel tervezett minták mind rendkívül jellegzetesek és szigorúan stilszerűek, azért alig lehet két egyformát, sőt még csak hasonlót is találni.

Taskentben és Szamarkandban, úgy használat közben, mint a bazárokban felhalmozva, temérdek ilyen hímzést láttam, s állítólag Bocharában is ép olyan nagy mennyiségben van forgalomban. Kelet felé azonban, Szemirjecs tarandzsi és szárt népe nem használja őket, csak az elvágott darabok kerülnek vásárra, mint pl. a hogy a karkarai vásáron láttam, a kazak nők számára fejdiszül. Ebből azt következtetem, hogy ez a munka nem eredeti turkesztáni ipar, hanem *talán* a tadzsikoktól vették át, vagy talán még inkább Indiából bevándorolt művészet. Ott ugyanis, a mint

[1] Mind a két keskeny végén hímzéssel ellátott, hosszas kendő, a melyet a földre kiterítenek s erre tálalnak. Erről nevezték el aztán a vendéglátást is dasztarchánnak.

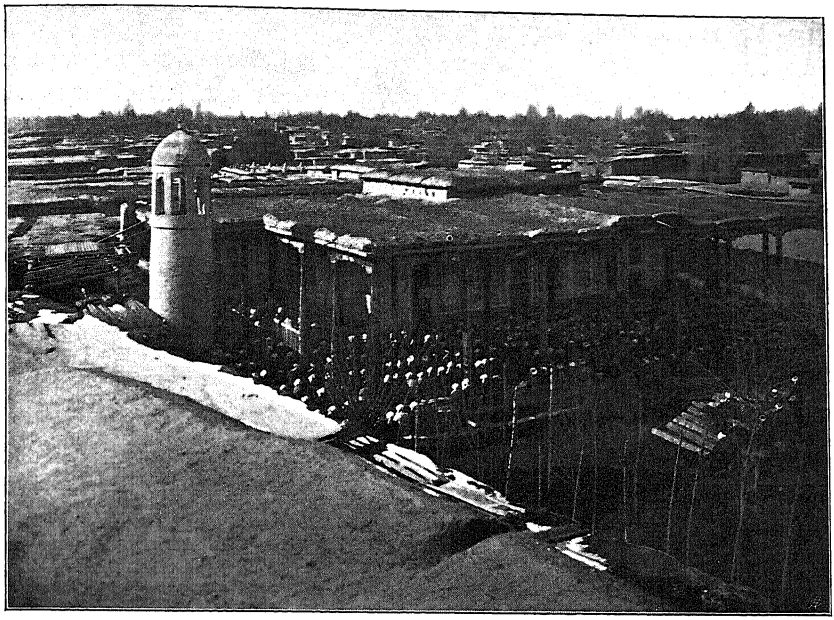

198. kép. Pénteki ima a III. Sándor Czár mecsetben, Taskentben.

értesültem, különösen *Szrinagar* és *Amritszár* vidékén ép úgy készítik és használják. Sajnos, ezek az ipartermékek is hanyatlásnak indultak, mert a mai készítmények sem művészetileg, sem pedig az ízlés tisztasága tekintetében nem hasonlíthatók a régi darabokhoz. Az ország területén azonban van még jókora készlet, s mivel darabjuk minőség és nagyság szerint csak 8—15 rubel, itt volna az ideje, hogy iparművészeti múzeumainkat ellásuk velük, s ezeket a pusztulás elé néző kincseket megmentsük, a míg van idő rá.

A hímzéseknek ezen a két fő faján kívül még láthat a turista elég más arany- és ezüst-hímzést, valamint hímzést pamuttal vagy selyemmel és pedig bőrön éppen úgy, mint különféle kelmén. Különösen a dúshímzetű *dzsigit-nadrágok* tünnek fel, a melyek a szárt városok igazi különlegességei. A nadrágok legnagyobb része bőrből van ugyan, de vannak dúsan hímzett szövet-bugyogók is. Magam is vettem egy ó-divatú, különösen díszes, impozáns ilyen ruhadarabot, a mely eredetileg egyszerű canevasból van, de a keresztes hímzés valóban sűrű selyemruhává teszi. Sárga alapon tarka, stilizált virágok hintik be, mesterien rajzolva, s valódi megtestesülése a keletiek mondaszerű pompaszeretetének.

Áttérek most arra az árúra, a mely az európai utazókat legjobban vonzza Ázsiában, t. i. a szőnyegekre. Meglehetős nagy illuziókkal indultam ebben a tekintetben utazásomra, de keserűen csalódtam.

Mint minden eddigi ecseteléseim, úgy ennek az árúnak megismertetése alkalmával is nem tekintem a transzkaspi területet, s csak megemlítem, hogy

részben Tiflisz, részben Merv a mai szőnyegkereskedésnek igazi piaczai, a hol az ember valóban sok szép dolgot kaphat, de olyan áron, a mely egész sajátságosan messze felülmulja az európai árakat. A turkmenek területén vezető vasúton az ember lépten-nyomon szőnyeget lát. Lehet igen szép régi, nagyértékű szőnyegeket látni, a melyeket kapzsi perzsa vagy örmény kereskedők nagy buzgalommal hordanak el, — de látni újabb, fukszintól rikító, tulipiros darabokat is, vagy a benszülöttek használatában, vagy pedig oly utasoknál, a kiknek van elég vakmerőségük már útközben ilyesmit vásárolni, a mivel aztán szörnyen büszkélkednek.

Mindaz, a mit láttam és tapasztaltam, arra vall, hogy a turkmenek szőnyegszövése szintén csúnyán hanyatlik. A tömeges megrendelések, különösen pedig a szokatlan nagy darabok megrendelése itt is megtermik már áldatlan gyümölcsüket. Az igazi, merev *tekke*-szőnyegek, vörösbarna és fekete szinekben ma már ott a helyszinén is megfizethetetlenek, a *jomud,* vagy *jemrâli*-szőnyegek azonban, a melyekben több-kevesebb jellemző fehér minta is van, s a melyeket Európában rendesen „Bochara-szőnyeg" neve alatt ismernek, nemcsak, hogy amúgy is másodrangúak a turkmen-nomád szőnyegek közt, hanem az újabb, a piaczokat különösen ellepő darabok kétségtelenül tanusítják a hanyatlás jeleit.

Sokkal könnyebb a keleti vidékek szőnyegiparáról beszélni, mert ez rendkívül korlátolt. Sajnos, nem volt alkalmam, a kérdést behatóan tanulmányozni s azért kénytelen vagyok a legnagyobb tartózkodással nyilatkozni, annál is inkább, mert tapasztalataim homlokegyenest ellenkeznek az általános felfogással.

N. Szimakoff „L'art de l'Asie centrale" cz. munkájában (1883) *Bochara* szőnyegiparáról részletes adatokat közöl, 1891-ben pedig az osztrák kereskedelmi múzeum Bécsben szőnyeg-kiállítást rendezett, a melynek katalogusában külön fejezet van szentelve a „bocharai szőnyegeknek". Általában a nemzetközi kereskedelem is „bocharai" néven nevez bizonyos szőnyegféléket s bizonyos más fajokat megint „Szamarkand" gyűjtő név alá foglalt össze.

Azonban Bocharában, Szamarkandban és Taskentben nincsen szőnyegipar, kötözött, csomózott szőnyegeket nem gyártanak, sőt a szártok egyáltalában nem is foglalkoznak a csomózott szőnyegek készítésével, még a bocharai oázisokban sem!

Ezen a vidéken a szártok *szövött* szőnyegeket, vagyis pokróczokat[1] készítenek, különböző minőségben. Vannak olyanok, a melyeket keskeny csíkokból varrnak össze; ezeket általánosan használják, s úgy látszik, mindenütt házilag készítik. A jobb fajták azonban egybe vannak szőve, csakhogy ezek meg egyszerűen fehér, sárga, kék és világos vörös, egyszerű

[1] A nemez-pokróczokról nem szólok, ezek kirgiz készítmények s a függelékben részletesen ismertetem őket.

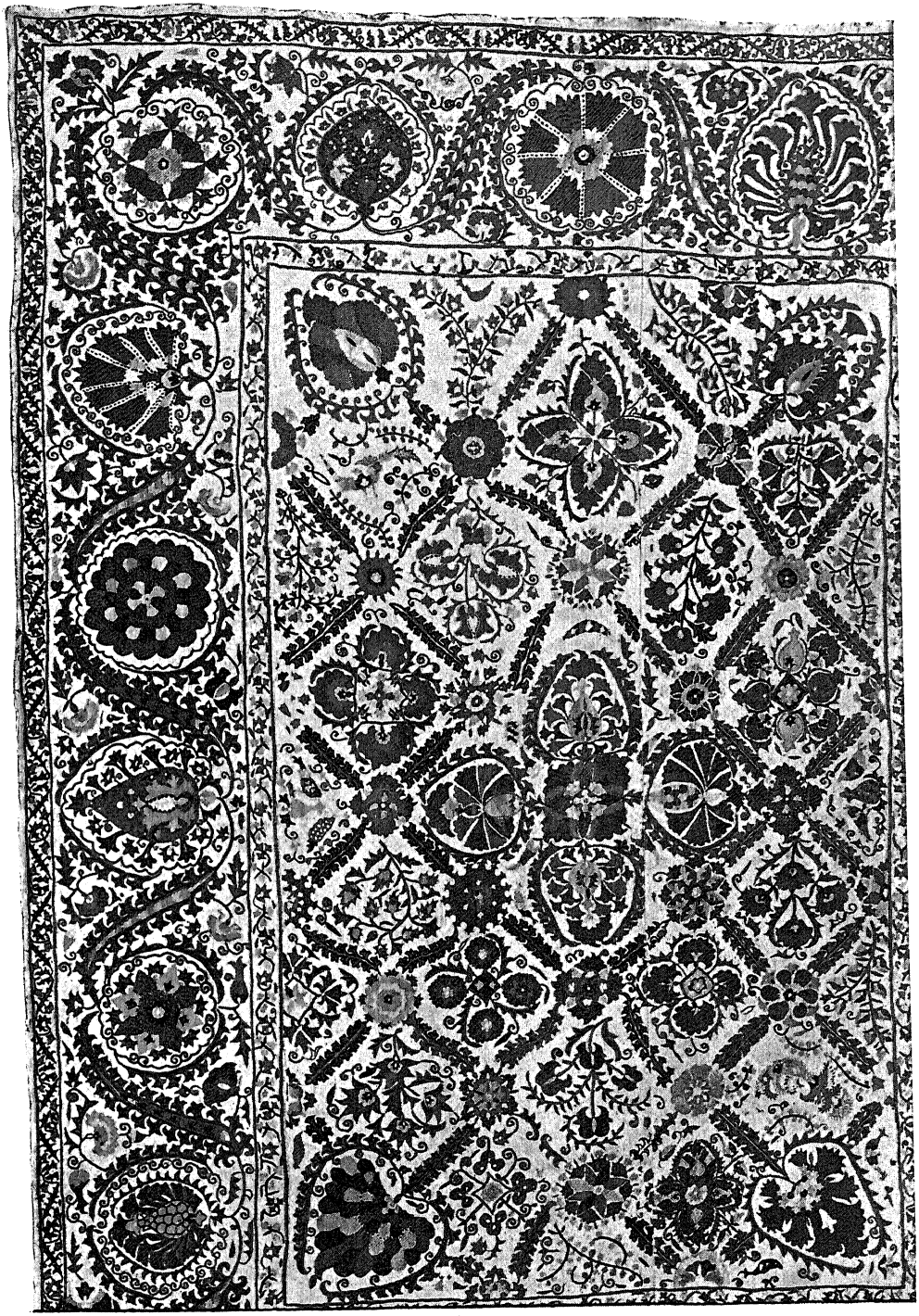

199. kép. Szárt selyemhímzés.

csíkokkal vannak díszítve. Ezeket a bocharai emirségben, különösen pedig ennek fővárosában és *Karsi*-ban készítik. De ezeken a csekély értékű gyártmányokon kívül aztán a szártok az ő szükségleteiket kénytelenek kizárólag idegen iparczikkekkel fedezni.

Ezzel ellentétben Ferghanában, a kajdani Khokandi khánságban élénk szőnyegipar virágzik, a melyet a nyert értesítések szerint, *kipcsakok* és félig nomád *kirgizek*, tehát kétségtelenül turk népek folytatnak. Magam nem jártam ezen a vidéken, azért csak az orosz katonatisztek szóbeli adataira támaszkodhatom, meg arról a sok innen származott szőnyegről ítélhetek, a mit utazásom közben láttam. Ezeken a törzseken kívül a Tiensantól nyugatra, egészen az Amu-darja folyóig senki sem készít szőnyeget, s a tarandzsik és dungánok sem ismerik ezt az ipart.

Kétségtelen tehát, hogy a nevezett vidéken a szártok részben turkmen szőnyegeket használnak, — a Kelet-Turkesztánban készült szőnyegekről egyelőre nem szólva. A bazárokban felhalmozott árút aztán, eredetére való tekintet nélkül, az illető hely szerint nevezik el, ép úgy, mint a hogy fiumei kávénak nevezik azt, a mi Fiuméből jő a kereskedésbe.

Kénytelen vagyok ennek a kétségkívül érdekes ténynek a konstatálására szorítkozni, mert a mint említettem, nem voltam abban a helyzetben, hogy ezt a kérdést behatóan tanulmányozzam, s azonkívül ez a — bevallom nagy csalódással járó felfedezésem, már mint negativ eredmény is, a legnagyobb óvatosságra intett. Élénken bizonyítja ez, mennyire kell óvakodnunk, hogy a keleti bazárokban felhalmozott árúkat minden beható kritika nélkül helyi eredetűeknek tartsuk.

Ethnografiailag nem érdektelen a dolog, s azt hiszem, mivel kétségtelenül a népfajok foglalkozásainak kérdésével áll kapcsolatban, minden szakbeli ethnografusnak ajánlhatom a dolog tisztázását.

Przsevalszkban vettem egy Andidzsánból való régi *k'lim*-et (csomózott szőnyeget, ellentétben a *palaz*-zal, a szövött pokróczczal) 10 rubelért, a mely feltünően hasonlít az említett katalogus 142. sz. alatt lerajzolt darabjához. Úgy ezt, mint valamennyi szőnyeget, a melyet láttam, vörös vagy vörösbarna, erőteljes alapszínek, rendesen alkalmazott okker- vagy narancsszinű diszítmények s nagy felületeken használt tompazöld szín jellemzik, a mely néha alapszínül szolgál a vörös helyett. — Ezekre a szinekre mondják, hogy a bocharai szőnyegeket jellemzik.

Másrészt azonban láttam Andidzsánban és Margelánban *rendelésre* készült szőnyegeket, a melyek tökéletes másolatai a tekke-munkáknak. Az orosz okkupáczió honosította meg ezt, a hazaitól teljesen különböző stilust Ferghanában, s mivel száz elhalaványodott, szintelen, megcsúnyult szőnyeget látva, az anilin-festékek nagy mértékű térfoglalását konstatálhattam: itt a legfőbb ideje, hogy a *tiszta* ferghanai stilust tökéletes hanyatlása előtt megmentsük a feledés homályából.

A ferghanai szőnyeg ép úgy, mint a legtöbb igazi nomád-szőnyeg, egészen gyapjúból van, vagyis a hosszanti és a keresztszálak is gyapjúból vannak, meg a tulajdonképeni csomózáshoz való szálak is.

A belső-ázsiai szőnyegekről a szártok bazárjaiban csak annyit mondhatunk, hogy azok *nem* belföldi gyártmányok s a turkmen, ferghanai, khivai (?), afganisztáni, beludzsisztáni szőnyegek összevisszaságában igazán nehéz megmondani a szőnyegek eredetét, stilusát, korát és értékét. Annál tipusosabb és annál könnyebben felismerhető azonban egy tipus, t. i. a *kelet-turkesztáni szőnyeg*. Egészen gyapjúból levén, ezek a szőnyegek durva, laza kötésükkel messze elmaradnak a nyugati, sokkal szilárdabb kötésű szőnyegek mögött. A nomád szőnyegek rojtos, széles, sima kerete egészen hiányzik ezekről. Szinezésük mindig olyan, hogy nagy, egyszinű tükör foglalja el a szőnyeg közepét, s ezt széles, díszes szegély köríti. Az előbbi szétszórt, stilizált virágokkal van rendetlenül behintve, az utóbbi pedig rendesen meander-szalag félével, meg egymásmellé helyezett rozettákkal van tarkítva, a sarkokban pedig a meander-szalag háromszögesen rendezkedik el. Ezeknek a részben linearis, részben virág-ornamentumoknak, a melyek közt meanderek, köralakú mezők és virágcsokrokkal diszített vázák vannak, félreismerhetetlenül khinai izlésök van.

200. kép. Ferghanai kipcsak-szőnyeg.

Ezek a szőnyegek is ijesztő hanyatlásról tanuskodnak, úgy a technika mint a műérzék tekintetében. A ma már gyéren látható *régi darabokon* feltünik a gyapjú fénye, a jobb szövés és mindenekelőtt a szép telt szinek, a melyek közül különösen uralkodnak az alapszinül használt barnás-vörös, továbbá egy szép fényes kék a köralakú mezőkön és a kereten. Nem hiányzik ugyan sohasem egy kevésbbé szép sárgászöld sem, de szerényen használják s nem zavar.

Ezzel ellentétben, az új darabok rosszabb gyapjúból, rendkívül silányan vannak bogozva, színezésük pedig valósággal útálatos, mert rendesen rikító angyal-vörös, schweinfurti zöld s különösen egy szembántó okkersárga színt használnak a legtali-tarkább, nagy foltos elosztásban. Ennek az árúnak gyors megfakulása és elhalványulása arra enged következtetni, hogy már a kasgári, jarkanti és khotani szőnyegkötők is ismerik az anilin-festékeket.

Ezek a meglehetős nagyméretű szőnyegek majdnem kizárólag uralkodnak a szemirjecsi bazárokban, s minden valószinűség szerint, a szártok és kirgizek ebbeli szükségleteinek fedezése végett hozzák be Khinából. Az oroszoknak szintén sok szőnyegre van szükségük, s Szemirjecsben majdnem kizárólag erre az árúra vannak utalva, s veszik is, bár nem tartós. Némely ilyen szőnyeg selyemkóczból[1] van szőve, s ha a színösszeállítás nem nagyon rikító, akkor ezek elég csinosak és eredetiek. A szőnyegek árát általában alacsonynak mondhatjuk; nagy darabok 196—390 cm. felülettel a bazárokban valami 25 rubelért kaphatók, míg a rendes kis formátum (130—280 cm.) csak 12—15 rubel. Az *Ottuk-tas*-völgyben, Bek-Szyltân-tochtoszun házigazdámtól szép régi, kissé sérült darabot vettem 9 rubelért. Ez teljesen megegyezik a South-Kensington-múzeum egyik Jarkantból származó darabjával, a melynek leírása a következő: „Belül vörös alapon khinai jellegű ornamentumok: háromcsillagos rozettával töltött köralakú mező; közöttük elszórt ágak; geometriailag kiemelt sarkok. A szegélyen meandermotivum."

201. kép. Kelet-turkesztáni szőnyeg.

Ezek a *régi* turkesztáni szőnyegek selyemszerű fényük, szép, meleg szineik, s eredeti, a khinai és az iszlam-stilus díszítéseinek összekeveredéséből

[1] Ezek speciálisan Khotanból származnak, a mely, úgy látszik, a kelet-turkesztáni szőnyeg-iparnak középpontja.

származott rajzukkal sokkal nagyobb megbecsülést érdemelnek, mint a milyenben ma részesülnek. Európában majdnem ismeretlenek, de nem kételkedem, hogy ügyes kereskedők még jó üzleteket csinálnak velük, s a szőnyegkedvelők örömére, vásárra fogják hozni a nyugati piaczokon.

Turkesztán *bőriparát* csak kevés szóval kell jellemeznem, mert annak ma inkább csak praktikus, mint művészeti jelentősége van. A sok belföldi timár a szép és kitünő bőrneműek egész sorozatát állítja elő, de ezeket a műipar csak korlátolt mértékben használja fel. Csak néhány préselt holmit, könyvtáblát, övtarsolyt készítenek, meg a *jachtán*-ok (szárt utazóbőröndök) bőráthúzatát, a mely igazán tetszetős és ízléses. Szépen fokozott szinei (fekete vörössel, fekete zölddel, világosbarna sötétbarnával) a ragyogó fém-pántokkal igazán csinosan hatnak.

Sokkal kielégítőbbek a *fém-művesek* munkái, a kik közül először is a *fegyver-kovácsokat* és *késeseket* említem fel. Feltünő s a belső-ázsiai népek harcziatlan jellemét fényesen illusztrálja az a dolog, hogy fegyvereik műipari szempontból egyáltalában ki nem állják a versenyt a többi keleti népek fegyvereivel. A penge anyagáról, a mely bizonyos jó hírnévnek örvend, most nem szólhatok, hanem csak a fegyverek és pengék művészi díszítéséről mondok el egyet s mást. A többi keleti népek drágakövekkel díszített fegyverei innen teljesen hiányoznak, s a szártok legdíszesebb kardjai és kései egyszerűen ezüst-bádoggal vannak kiverve, de úgy a kivitel, mint a rajz tekintetében a Balkán-félsziget hasonló iparczikkei mögött messze elmaradnak.

Az igazi *tadzsik* kardnak nincsen kosara, vagy védője, s nem is más, mint a tőralakú késnek (*kard*-nak) meghosszabbítása. Ezt viselik általában, s ezt ajándékozták az emirek is kitüntetésképen. A míg a szablyák teljesen dísztelenek, addig a *kard*-ok és a kis *bicsak*-ok[1] markolatai legalább czizelálva vannak, legtöbbször igen kezdetlegesen néhány türkíz is díszíti őket.

A benszülöttek nehéz puskáit (*multuk*), még itt-ott lehet látni; közülük egyik-másik még kanóczos-sárkánynyal is el van látva. Ezeken sincs semmi dísz, ép úgy, mint a többi fegyveren sem, a milyenek a lándzsák, buzogányok, félhold alakú csatabárdok *(áj-balta)* és pánczélingek, meg a többi régi, háji-báji holmi, a mit még az őszeresek zugaiban, vagy az oroszok gyűjteményeiben lehet látni. Nagyobb ellentétet alig lehet képzelni, mint ez a nyomorúságos holmi, meg a kaukázusi bazárok pompás fegyvergyűjteményei. Igen jól jellemzi ez a dolog a két nép jellemének különbségét.

A belső-ázsiai bazárok egyik legvonzóbb iparosa a *bádogos*, a ki csinos, czizelált dolgokat készít. Ott vannak a változatos alakú kancsók *(kungán*-ok), edények, csészék, tányérok és irószerek, a melyek mind dúsan vannak czizelálva, s egyik-másik a berakott türkízekkel és karneolokkal igazán tetszetős és ízléses.

[1] Kés, tulajdonképen a tadzsik (perzsa) *kard* (kés) özbeg (török) elnevezése, de jelenleg a *kisebb* kések megjelölésére használják.

Sajnos, erre az iparágra nézve is áll az, a mit az összes többi szárt műiparra nézve mondottam, hogy t. i. a formák iránt hanyatlik az érzék, a munka technikája eldurvul, s így a műiparnak ez az ága is érezhetően hanyatlik.

A bazárokban azonban még mindig elegendő régi holmi van s ha az ember elkezd ilyesmi után kutatni, csakhamar olyan halmaz áll előtte, hogy a formák és díszítmények tengerében ugyancsak nehezen fog tájékozódni.

A fém tartós anyag, a mely évszázadokig eltart; — így aztán a kereskedelmi összeköttetések révén olyan anyag halmozódott fel, a legkülönbözőbb eredettel és alakkal, hogy köztük eligazodni csak a legnagyobb óvatossággal és kritikai megfontolással lehet. A mellékelt ábrán bemutatott kungánok mind régi keletűek, a melyeket Taskent és Szamarkand bazárjaiban szedtem össze. A nélkül, hogy teljes felelősséget vállalnék fejtegetéseim teljes igazságáért, megpróbálom az ábra egyes darabjainak eredetét és jellemző sajátságait elmondani.

Az 1. és 2. darab Szamarkandra nézve jellemző, oldalán lapított alakjával. Vörösrézből vannak kiverve, kívül és belül ónozva s az ónozás után czizelálták, úgy, hogy a rajz vörösen tünik fel a fehér alapon. A 3. számú az előbbitől kerek, gerezdelt öblönyével üt el. Ez állítólag Taskentre jellemző, de éppen annyit láttam Szamarkandban is. A 4. számú a kasgári alak. A kancsó szintén vörösrézből van verve, de a czizelálást fehér lakkfestékkel vonták be, úgy, hogy a rajz fehéren tünik fel. Ennek az alaknak eredetileg nincsen füle, s főleg ilyen fületlen kancsókat láttam Szemirjecs minden kasgarlikjánál. A most rajta levő fül sárgarézből van, s ép úgy, mint az összes eddig leírt edényeken, durva kivitele elárulja későbbi eredetét. Ebből következtetem, hogy a kancsó füle újabb, nagyvárosi divat, a hol különben hasonló alakokat fül nélkül is lehet látni.

Az 5. számú díszes, sárgaréz-edény, a melynek eredetét nem ismerem. Semmiesetre sem taskenti, vagy szamarkandi, mert az ott látott sok kancsó között meglehetősen elvétve fordult elő. A legjobb művű kancsó a 6. számú, a melynek díszes, áttört füle szervesen összefügg az egészszel. Az ilyen áttört testű korsók[1] állítólag afghán eredetűek; mesterileg kivert s aztán czizelált ornamentumok díszítik, míg a szárt művek inkább csak a vésésre szorítkoznak. Igazán remek efféle kungánt láttam HAMBURGER-nél Taskentben.

Hasonlóak a mosdótálak, csészék stb. Néha meglepően finom és díszes munkával csábítják a turista vásárlókedvét. Hogy sok holmi közöttük kétségtelenül indiai, vagy perzsa eredetű, az az ethnografusnak sok fejtörést okozhat, de a ki csak szép és igazi keleti ízlésű iparművészeti dolgokat gyűjt, azt ez a kérdés egyáltalában nem alterálja!

[1] A lyukak szénfelvételre szolgálnak. Az izzó szén melegen tartja a kancsó tartalmát. Gyakran kis toló-ajtókával el lehet zárni.

Áttérek most a fém-művesek utolsó csoportjára, a mely a bazárokban a legjobban vonzza az európai turistákat, t. i. az arany-, illetőleg ezüstművesek csoportjára. Az arany ugyanis Turkesztánban alig ismeretes anyag, s az arany ékszerek csak papirvékonyságú aranylemezekkel fedett ólom- vagy rézdolgok.

Az ezüstművesek munkái a technika szerint négy csoportra oszthatók: 1. A vert és czizelált művek; 2. a filigran-munkák; 3. a fémveretes munkák és egyfajta cloisonné; 4. az oxidált ezüstdolgok, az ú. n. Tula-ipar módjára készítve.

Nagyon messze vinne, ha fel akarnám sorolni és leírni mind azt a töménytelen dolgot, a mit a szárt ezüstművesek a legprimitivebb eszközökkel, nyílt bazárokban, elismerésre méltó ügyességgel készítenek s csak arra szorítkozom, hogy a nagy választékból kiemeljem a gyönyörű kis amulett-tartókat, a filigranművű eredeti női ékszereket, valamint az érdekes cloisonné-műveket, a melyek kezdetleges voltuk ellenére is, megragadó hatásúak. Ezek úgy készülnek, hogy a kivánt rajz szerint, laposra vert ezüst drótokat forrasztanak az edényre, az így támadt kis mezőkbe aztán viaszszal kis türkizeket ragasztanak, s végül az egészet lecsiszolják. Azt hinné az ember, hogy ez a viasz nem tart semmit, pedig ezek az általánosan használatos dolgok igen tartósak, s az ornamensek nemcsak, hogy maradandóak, hanem mozaikszerű, síma felszínük pompásan fest is.

A tulai technika is egészen jól sikerül a szártoknak, sajnos azonban, előbb-utóbb a stilus elrontására fog vezetni, mert ép úgy, mint a Kaukázusban, az oroszok nagyon szeretik ezt a holmit s a mindinkább szaporodó tömeges megrendeléssel együtt nagyon kezd terjedni a nyugati ékítmények alkalmazása is.

Az ékszerekhez a szártok a türkizen *(firuza, peruza)* kívül még achatot, karneolt, különös előszeretettel korallokat és mindenféle értéktelen, tarka üvegutánzatokat használnak, a melyek a díszes, de bizonyos barbár módon túltömött daraboknak eleven frisseséget kölcsönöznek. A vert és czizelált használati tárgyak ornamentikája legtöbbnyire igen nemes stilusú, de az ékszerek inkább a munka pontosságával, az alak eredetiségével hatnak, s valami absztrakt szépséggel nem igen dicsekedhetnek.

Ezek az ékszerek csak akkor jók, ha „lármásak", azaz ha nem csak csillogó, villogó ragyogásukkal vonják magukra a figyelmet, hanem a szó szoros értelmében hangos csilingeléssel hirdetik, hogy „vannak" és díszítik a hiú szépséget. Különösen a nyak- s mell-ékek olyanok, mint valami szánkó lószerszáma, mert a legkisebb mozdulatnál csörömpöl, csilingel és peng a sok lógós csecsebecse.

Ezzel be is fejezem a turistára nézve érdekes holmi ecsetelését, a mit a szemirjecsi, taskenti vagy szamarkandi bazárokban kaphat. Mielőtt azonban ismét felvenném utazásunk eseményeinek fonalát, röviden vázolom, hogy

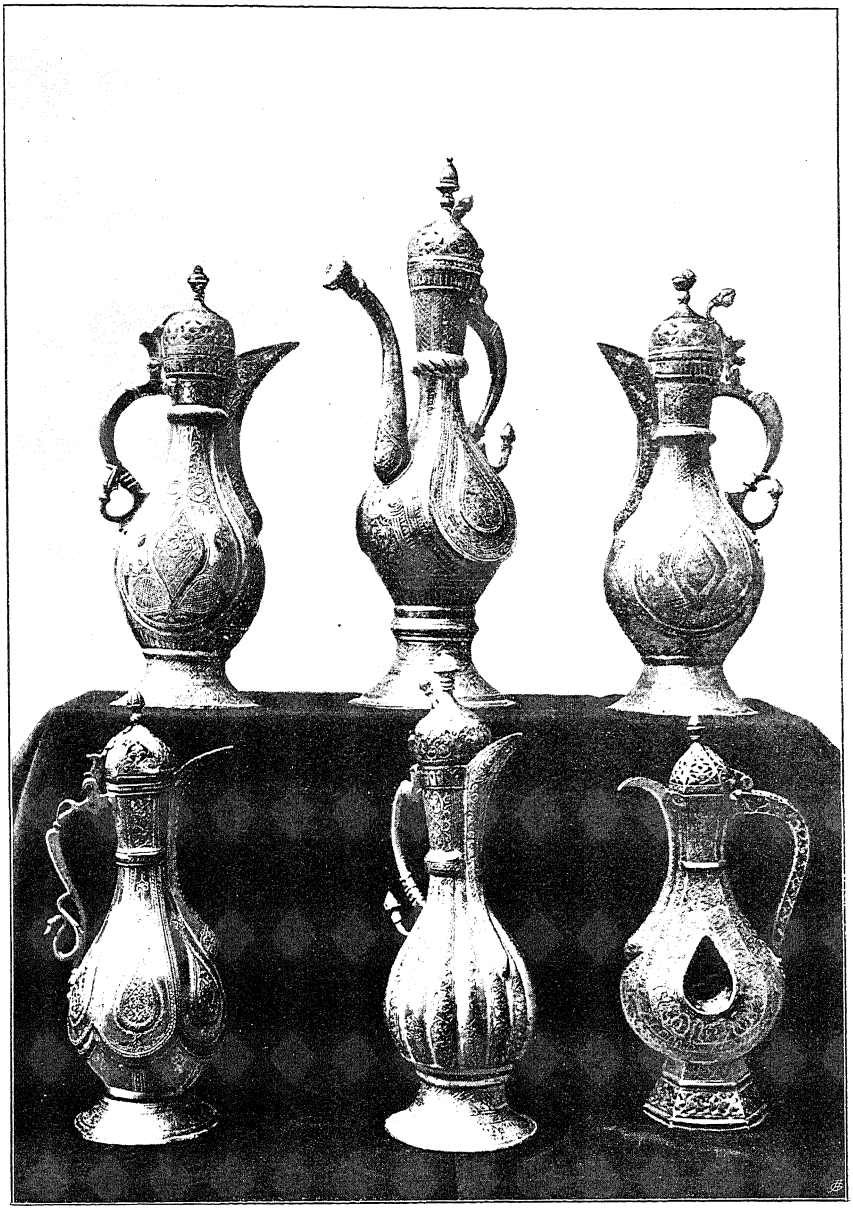

202. kép. Régi kungán-ok.

1. 4. 2.
5. 3. 6.

miképen látogatja meg az ember az ázsiai bazárokat, illetőleg miképen vásárol a turista.

E czélra Taskent festői, régi bazárjait választom szinterül és pedig a legeldugottabb, szűk utczácskákat, a hol az ezüstművesek testülete telepedett le egymás mellé sorakozó bódékban.

Az izvoscsikot hátrahagyjuk az egyik, kocsival is járható utczában s gyalog iparkodunk végig a bódék során, a melyek mindegyikében a tulajdonos vagy szorgosan munkálkodik, vagy pedig az édes semmittevésnek szentelve magát, isteni nyugalmával ül kuczkójában. Minden bolt előtt nemeztakaróval leterített padmaly emelkedik, a melyen vagy egészen szabadon, vagy pedig kis üvegszekrénykékben a mester műremekeit állította ki közszemlére.

Majd itt, majd amott kérdeztük meg egy-egy darab árát, vagy pedig gondosabb megtekintés végett még kezünkbe is vettük, s ezzel a különben üres bazár-utcza népének figyelmét magunkra vontunk; ha csak nincs nagyon erélyes tolmácsunk, vagy dzsigitünk, akkor csakhamar hozzánk csatlakozik valami tört orosz nyelvet beszélő önkénytes vezető, a boltosok pedig előbújva odúik sötét mélyéből, szivélyesen hívják az embert árúik megtekintésére.

A nyomorult utczákon, órák hosszat való kóborlástól fáradtan, végre engedünk az egyik tiszteletreméltó, ősz szárt meghívásának, s vagy térdelve, vagy törökösen ülve foglalunk helyet az üzlet pódiumán. Valami jeladásra a mindig ott őgyelgő ifjak egyike vágtatva rohan el, s pár percz mulva teás kannával és csészékkel tér vissza, s mindenekelőtt teát, czukrot és kenyeret tesznek elénk, a mely utóbbiakat a bolt tulajdonosa valamelyik ládafiából maga kotorász szép lassan elő.

Egyelőre keveset beszélünk, s csendben van a néptömeg is, a mely lassanként összegyűlt az üzlet előtt, s perczről-perczre növekszik a szomszédos boltok odasereglő népével, meg a járókelőkkel.

Lassanként aztán megkezdődik az alku; a kereskedő először legszebb dolgait mutatja meg, azaz talán azokat, a melyeken legjobban szeretne túladni, de nekünk is van aztán alkalmunk, különös kívánságainknak kifejezést adnunk. Az öreg csodálatos dolgokat szed elő szekrényei és ládái feneketlen mélységeiből, s lassankint a publikum is élénk részt kezd venni a dologban, majd dícsérve, majd becsmérelve, majd a kereskedő által mondott árat sokalva, majd meg a felajánlott árat keveselve. Ha valami a kívánt dolgok közül nincs öregünk raktárán, azonnal megbízza valamelyik szomszédját, hogy teremtse elő; de persze egyszerre tízen is ugranak a bámészkodók közül, s vagy meghozzák a kívánt dolgot, vagy pedig egészen más valamit hoznak, a miről azt hiszik, hogy el lehet adni.

Az európaiak gyűjtőszenvedélyét már eléggé ismerik, habár valódi mivoltáról fogalmuk sincsen. Azt is tudják már, hogy különösen a *régi* dolgokat nagyon szeretjük s esetleg jól meg is fizetjük; az „antik" szót is eltanulták már, s ha valamit dicsérni akarnak, gyakran alkalmazzák,

még akkor is, ha az véletlenül egészen komikusan sül el. Így pl. egyszer kínáltak egy karakul-prémet (asztrachán-bárányból), a melynek *két feje* volt, azzal a megjegyzéssel, hogy „nasztojascsi antik" (igazán antik). Követelésük mértékét tekintve azonban még sem egészen biztosak, mert ha az ember a kezdetben szemtelenül magasra tartott árakkal szemben megjegyzi, hogy a dolog nem régi, hanem „ócska" és nem is valami szép, azonnal eszükre térnek és szívesen leszállítják követeléseiket.

Így válik lassankint az ezüstmíves egyszerű meglátogatása valóságos zsibvásárrá, a melyen a boltos maga sokkal kevesebb részt vesz, mint az összegyűlt közönség, a mely félig tréfásan, félig szégyenkedve hozza a lehető leghihetetlenebb dolgokat megvételre, de a mellett egész furcsán, mindig az idegen vásárló pártján és nem az eladó polgártárs pártján van. Az egyik néhány rossz türkizt hoz, a másik régi kungánokat, a harmadik valami rozsdás kardot vagy pánczél-inget, némelyik hímzést, régi női ékszereket, perzsa lakk-árút, khinai vagy dungán eredetű kőfaragványokat, hogy aztán szégyenkezve tünjék el, ha a *tachszïr* mosolyogva köszönte meg a kínált lomot, vagy pedig dühösen veszekedjék a környezettel, ha a czinikus arczczal kivánt hallatlan árat a közönség magasra tartotta.

Az efféle vásárlások közben remek jelenetek szoktak lejátszódni, s az ember eleven képet szerezhet a szártok gondolkozás- és életmódjáról. Határozottan hangsúlyoznom kell azonban, hogy a keletiek sajátságos jó nevelése

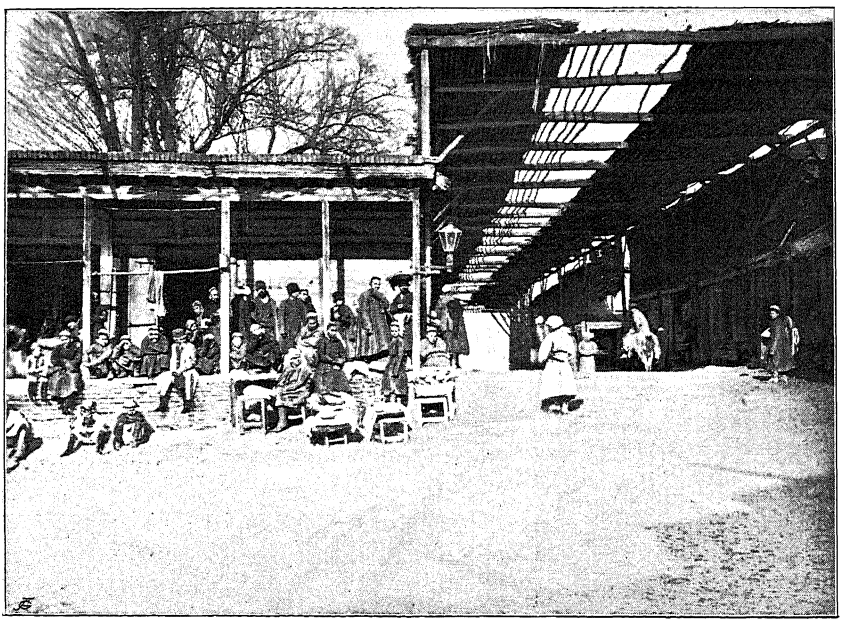

204. kép. Teaház a bazárban.

itt is érvényre jut, s az emberek sohasem szemtelenek vagy tolakodók, hanem minden elevenségük ellenére is, mindig kimért udvariassággal, hogy ne mondjam elegáns grandezzával viselkednek, a mi az idegenre igen kellemesen hat. Mind ravasz ugyan, s ha valakit becsaphat, minden lelkiismeretfurdalás nélkül meg is teszi, egész kedélyesen, de ha észreveszi, hogy az illető még sem oly nagy balek, akkor aztán okosan is tud beszélni.

Apróbb becsapásoknak, mint egyáltalában mindenütt Keleten, úgy itt is ki van téve az ember, különösen pedig a vezetők és tolmácsok feltétlenül rászedik az embert valami apróssággal, különösen az alkuvások és fizetések teljesítése alkalmával. De mindez egész eredeti naivitással történik, a mi miatt az ember nem is tud rájuk haragudni. Így pl. Szamarkandban az utczán szedtünk fel egy vezetőt, a ki kiváló ügyességgel és sok időmegtakarítással vezetett bennünket a városban és segített bevásárolni. Minden kereskedővel úgy alkudott, mintha mindjárt késhegyig mentek volna, s észrevettem, hogy az egyes dolgok árát még a rendes áron alul is le akarta szorítani. A mikor aztán az üzlet a mi előnyünkre lezáródott s a legény kifizette a vételárt, akkor egész nyugodtan tartotta oda a markát, hogy a kereskedő kénytelen volt neki szemünk előtt leolvasni az üzlet után járó perczentet.

Az özbegek és a „keleti szártok" ebben a tekintetben jobban tetszenek nekem, mint a tadzsikok, a kik a tisztesség tekintetében nem valami fényes jellemek.

A legfeltünőbb volt azonban, hogy a legzűrzavarosabb tolongásban sem lehetett soha nyomát sem felfedezni az idegenek iránt érzett gyűlöletnek, vagy fanatikus megvetésnek, pedig az öreg emberek legnagyobb része még élénken emlékezhetik a teljes függetlenség szép idejére. A találkozás első pillanatában az emberek kissé erőszakolt alázatossággal közelednek ugyan az idegenhez, különösen a *türe* vagy *tachszïr* magas személyéhez, de ebben nincs semmi gyűlölet vagy félelem, hanem egyszerű külső elismerése az idegenek felsőbb voltának, a mit az oroszoknak, véleményem szerint, ezzel a félvad néppel szemben fentartani nem csak joguk van, hanem a csend és rend érdekében kötelességük is.

A keletiek etikettjéhez tartozik ez az alázatosság, de azért egy cseppet sem akadályozza őket, hogy siessenek az idevaló szokások szerint kezet szorítani, a mi után az érintkezés egész természetes és keresetlen. Sohasem történt velem a belső-ázsiai bazárokban az, a mi egy alkalommal Viddinben. Ott ugyanis egy öreg oszmanli egész barátságosan fogadott ugyan üzletében minket, *kjafïr*-okat, de az üzlet befejeztével, még szemeink előtt nagy *abdeszt*-et (mosakodást) rendezett, hogy a hitetlenekkel való érintkezés szennyétől minél előbb megtisztuljon.

Így válogatás, alkuvás és vásárlás közben gyorsan elmúlik az idő; láttunk mindenféle érdekes és csinos dolgot, sokat meg is vettünk és pedig

egyes dolgokat az egész tisztelt gyülevész titkos kárörömére, de hangosan nyilvánított bosszúságára, igen drágán, más dolgokat meg, saját felfogásunk szerint, nevetségesen olcsó áron. Fáradtan emelkedünk fel végre kényelmetlen helyünkről, mire aztán, mint valami jeladásra, az egész frekvenczia szolgálatkészen rohan oda, hogy segítsen a holmit bepakolni, a kocsihoz szállítani, vagy pedig csak, hogy egyszerűen kenetteljes kézszorítással vegyen búcsút.

A boltos méltóságteljesen bocsát el bennünket, megköszönve a megtisztelő látogatást, s aztán olyan melegen búcsúzunk el, úgy az üzletférfiútól, mint a tisztelt környezettől, mintha már évek óta a legjobb ismerősök volnánk. Egész kiséret követ bennünket, a kisebb-nagyobb csomagokat hordva utánunk, s a mint a bazárok szűk sikátorain tova vonulunk, rövid szóval hirdetik boldognak-boldogtalannak a mi viselt dolgainkat: megjelenésünk egész szenzáczió lesz, s valóban diadalmenet alakjában érjük el a kocsit, a hol mosolyogva vár már bennünket valami benszülött rendőr, hogy a felpakolásban, némi „na-csáj“ reményében, segítségünkre legyen.

Már Európában is élvezetes foglalkozása a turistának a bevásárlás (shopping), bár kissé költséges mulatság. Annál pompásabb mulatság ez Keleten, a hol mindenféle meglepetéssel és felfedezéssel jár, s azonkívül mély betekintést enged a mesés Kelet népének szinpompás életébe, eredeti sajátságaiba.

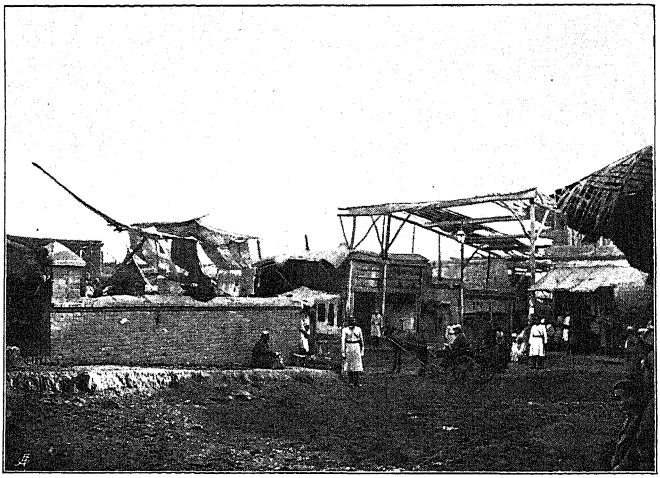

205. kép. A Taskenti bazár bejárata.

XX. FEJEZET.

HAZAFELÉ!

A vonat, a mely november 30-án Szamarkandból hazafelé vitt volna bennünket, csak két óra késéssel érkezett meg reggel 6 órakor a pályaudvarra, s így soká kellett várnunk a kényelmetlen, s mint rendesen, túltömött állomáson. Az időt valamelyest megrövidítette az állomási vendéglős panaszkodása. Ez a kis beteges, nyavalyás emberke a legmarcziálisabb cserkesz-ruhában járt, mint ő mondja: egészségi szempontból, hogy meg ne hüljön. Azelőtt a vonatok este jártak keresztül Szamarkandon, s akkor jó bevételei voltak, de most a legsötétebb éjszakában jönnek-mennek a menetrend szerint, s így az álruhás cserkesz méltán panaszkodhatott a magas bérösszeg miatt, a mely semmi arányban sem áll azzal a néhány csésze teával meg pálinkával, a mit egy-egy utas elvétve elkölt az állomáson.

Végre azonban indulhattunk, s miután a túltömött vonaton, úgy, a hogy lehetett, elhelyezkedtünk, siettünk pótolni a rövid éjszakán elmulasztott alvást.

Ebéd után, a mikor az étkező-kocsiban az elmaradhatatlan pohár csáj mellett pipáztunk és beszélgettünk, s a míg Kermineh és Bochara ismert oázis-tájképei vonultak el az ablakaink előtt, kellemes meglepetéssel fedeztük fel régi utitársunkat, egy kedves fiatalembert, a halászati igazgatóság tisztviselőjét, a kivel ideutazásunk alkalmával ismerkedtünk meg, most pedig már Taskent óta jött a vonaton.

Ez a találkozás kis útikalandra adott okot, a mi egészen beleillenék valami Jules Verne-regénybe, s azért nem állhatom meg, hogy el ne mondjam.

Ismerősünk a mult este az egyik utassal, a kit mint szeszélyes embert ismernek, úgy összeveszett, hogy lehetetlennek látszott a dolgot másképen elintézni, mint fegyverrel. Két katonatiszt hajlandó volt ügyét magára vállalni, de mielőtt a dolgot elintézhették volna, valamelyik közbeeső állomáson kiszálltak. Mivel a hivatalnoknak nem volt más ismerőse a vonaton, a dolog függőben maradt, míg végre minket megpillantva, felkért, hogy legyünk segédei.

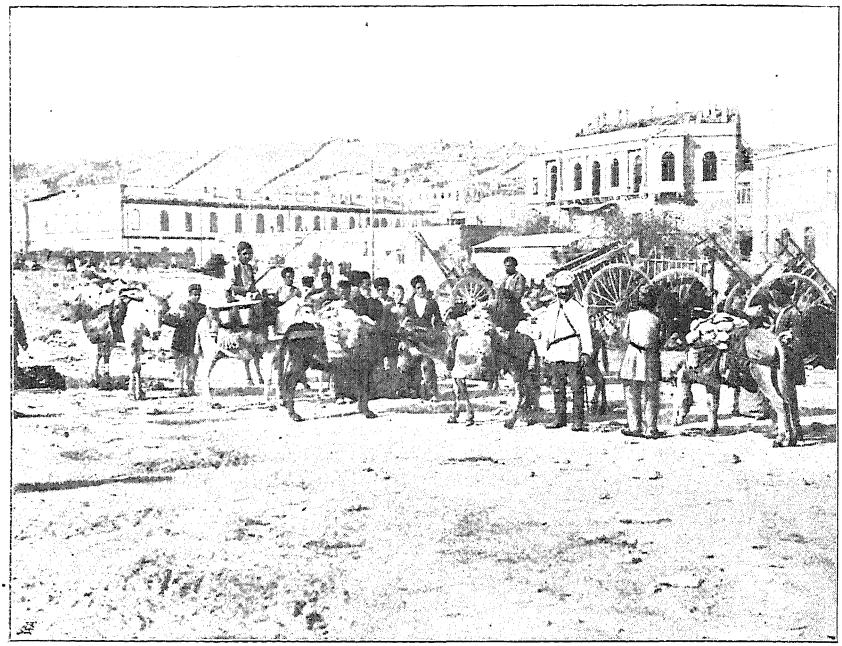

205. kép. Vásártér Bakuban.

Az ügy kényes volt, különösen, mert nekünk fogalmunk sem volt az ilyen esetekre vonatkozó orosz törvényekről, de természetesen azért elvállaltuk a dolgot, már csupa kalandvágyból is. Megértve a dolgok mibenlétét, mint valóságos kartellvivők kerestük fel az ellenfél megjelölt képviselőjét, egy óriás termetű alezredest, a ki lábnyi hosszú vörös szakállával, kolosszális alakjával valóságos megtestesülése a daliás orosz katonatisztek tipusának. Megbízatásunknak megfelelően hánytuk-vetettük meg a dolgot, mi közben mindenféle komplikáczió sült ki, a melyek elég eredetiek, de némileg kómikusak voltak.

Kedvtelésből, meg sok felesleges idővel senki sem utazik a középázsiai vasutakon, hanem a szolgálat vagy egyéb kötelesség meghatározott terminushoz szokta kötni az utasokat. Így volt ez most itt is. Bár a tegnap esti kellemetlen jelenet után, az ilyen „lovagias ügyekben" szokásos szereposztás már egész rendszeresen megtörtént s a dolog lebonyolítása a következő nap reggelére biztosítottnak látszott, a végén mégis kisült, hogy megbízónk első segédei valahol *Szamarkand* vidékén, Katti-Kurganban, ellenfelünk maga *Bucharában* már kiszálltak, a hátramaradt résztvevők közül pedig az alezredesnek *Aszchabadban* kellett kiszállnia, megbízónk *Varsóba* utazott, Stummer dr. *Wien* felé vette útját, magam pedig *Budapestre* igyekeztem, a nélkül, hogy kedvünk lett volna az utazást megszakítani. Így hát néhány nap alatt ennek a kis, vértelen drámának összes szereplői szét lesznek szórva a világ minden tája felé, különböző ezer-kilométerekre egymástól.

Persze egyikünk figyelmét sem kerülte el a dolog kalandos és egyúttal kómikus volta, azért alig győztük a kellő komolyságot megőrizni, a mikor elhatároztuk, hogy a tényállást a megfelelő szokások szerint, egész szabályszerűen jegyzőkönyvbe fogjuk foglalni. Ez a jegyzőkönyv igazolta mind a két félnek egészen szabályszerű eljárását, de az ügy végleges lebonyolítását, az elháríthatatlan akadályok miatt, későbbi időre halasztotta.

A jegyzőkönyvet az *Amu-Darja* állomáson való 20 percznyi tartózkodás ideje alatt két példányban lemásoltuk, s mi mindhárman, mint tanúk, ünnepélyesen aláírtuk, s ezzel a dolog el volt intézve. — Mi azonban az étkező-kocsiban a legjobb barátsággal ültünk össze, s mivel csakhamar kitudódott, hogy az alezredes szenvedélyes vadász: a nem hivatalos ülés, a mely a mulatságos kalandot mindnyájunk legnagyobb megelégedésére fejezte be, a legkellemesebben nyúlt bele az éjszakába vadász-élmények elbeszélésével.

Deczember elseje olyan jól, vagy olyan rosszul mult el, a mint éppen ilyen hosszú utazónapok mulni szoktak. Tegnapi ismerőseink kellemes társaságot nyujtottak, s a kis szövetséghez csatlakozott még ötödiknek egy egyetemi hallgató, valóban csodálatos kis emberke, a kinek eleven lénye az orosz és a nyugateurópai világnézetek keverékét árulta el.

Az utazás főérdekessége mindenesetre a lakosság változatos tipusa a vasut mentén. Sajnálattal vettük észre, hogy régi barátaink, a kirgizek és szártok lassankint eltünedeznek, s a turkmenek vad, izmos alakjainak adnak helyet, a kikhez később ellenszenves, ravaszképű perzsák, meg egyes csodálatos afghántipusok csatlakoznak.

Egy ilyen hórihorgas afghán, barnás-sárga, egészen szemita jellegű arczczal, a melynek mélyéből bogárfekete szemei valósággal félelmetesen villogtak elő, egész lelkinyugalommal letelepedett hivatalnok-barátunk szétnyitott nyugvóhelyére, rengeteg halmaz szőnyeg, ruha, árúcsomag és hasonló „kézipodgyász" közé. A megbotránkozott tulajdonos először szép szavakkal próbálta a betolakodót távozásra bírni, de hiába. Akkor aztán gorombán kezdte, s kézzelfoghatólag adta értésére az afghánnak, hogy távoznia kell — mind hiába: a vad óriás nyugodtan ülve maradt, s hordónyi turbánja alól teljes nyugalommal tekintett le az alatta káromkodó hivatalnokra. Előhívták a kalauzt, egész sereg utas gyűlt össze a „basi-bozuk" körül, mint a hogy őt kaczagva nevezték, a kalauz is beszélt a lelkére — de teljesen hiába, mert az afghán mindig ugyanazzal a jóakaratú nyugalommal tekintett le az alatta kiabáló, gesztikuláló seregre, mintha neki az egész lármás csoporthoz abszolute semmi köze sem volna.

Végre megjelent egy magasabb rangú hivatalnok, a ki valószinűleg tudott a nyelvén beszélni, mert alig szólt hozzá néhány szót, azonnal feleelevenedett az óriás, a legelőzékenyebben összepakolta holmiját s méltóságosan vonult át az első osztályba, a miért a díjtöbbletet azonnal lefizette.

Ez az epizód jellemzi az ázsiait. A meddig az ő véleménye szerint nem tartja szükségesnek, hogy halljon és lásson, addig se nem lát, se nem hall, ignorálva az egész világot, néma megvetéssel, mint a ki sorsában teljesen meg van nyugodva. Alapjában azonban igen jóakaratú, s csak az ő felfogásának, az ő ideáinak megfelelően kell vele bánni, s azonnal szíves előzékenységet találunk nála.

Estefelé *Gök-Tepe* mellett mentünk el, a melynek magas kurgánja vagy várhalma őrként áll a köröskörül végtelen kiterjedésű turkmen-puszta közepén. Rózsás alkonyfény ragyogott a kopár tájkép felett, barátságosan világítva meg ezt az utolsó ázsiai pusztai képet, mintegy búcsúzóul, mígnem az éji homály elfedte az egészet.

Reggel 10 órakor érkeztünk Krassznovodszkba, s a hajó indulása előtt rendelkezésünkre álló néhány órát arra használtuk fel, hogy bejártuk a csúnya, sziklás, homokos, igénytelen városkát, ámbár igénytelennek nem is igen lehet mondani, mert akármilyen nyomorult fészek is, mégis vannak már igényei, a mit különösen néhány czégtábla: „Bécsi ruharaktár"; „Első párisi czukrászda" stb. mulatságosan akarnak feltüntetni a sziklák és homokbuczkák közt.

Valamelyik falusias vendéglőben jóízű, nyárson sült kaukázusi saslikot ettünk, aztán a parton néhány benszülött tipust fotografáltunk, s végül a hosszú fahídon besétáltunk a hajóhoz, a melyben rémülettel ismertük fel a „*Kaszpi*"-t, a *Kavkaz i Merkurij* gőzhajótársaság legrozogább bárkáját.

Bevallom, hogy ha az idő egy kicsit is aggodalmas lett volna, nem mertem volna nekiindulni ezzel a hajóroncscsal. Az ég azonban sötétkéken mosolygott alá a nyugodt, tükörsima tó világos almazöld vizére, úgy, hogy belenyugodva sorsunkba, minden nagyobb aggodalom nélkül szálltunk fel a kicsi, keskeny s azonfelül ősrégi bárkára.

A különben kitünő társaságtól mégis talán kicsit túlságosan „amerikaias", hogy a szeszélyes, viharairól nevezetes Kaspi-tavon ilyen lélekvesztőket járat, a melyeken az utas kétségtelenül veszélyben forog. A mint hallottam, a „Kaszpi" tulajdonképen nincs is már szolgálatban, s csak néha-néha használják kisegítőül. De hogy aztán a hajót ilyen körülmények között még a terjedelmes turkesztáni posta szállítására is felhasználják, azt már mégis legalább is könnyelmű eljárásnak kell tekintenünk. Az utasokra is lehetnének némi tekintettel, mert azt hiszem, senkinek sincs kedve saját szemével látni a „Kaszpi" utolsó utazását.

De hát szerencsésen átjutottunk, bár az éjszaka nem volt valami kellemes, mert egyrészt egy oroszokból és perzsákból álló társaság egész hajnalig lármázott a kártyajáték mellett, a lehető legkiméletlenebb módon, de azonkívül régi bárkánk a kormány minden mozdulatára még a tükörsima tavon is életveszélyesen himbálózott, úgy, hogy a sok sekély hely kerülgetése közben az ember majd kiröpült az ágyából.

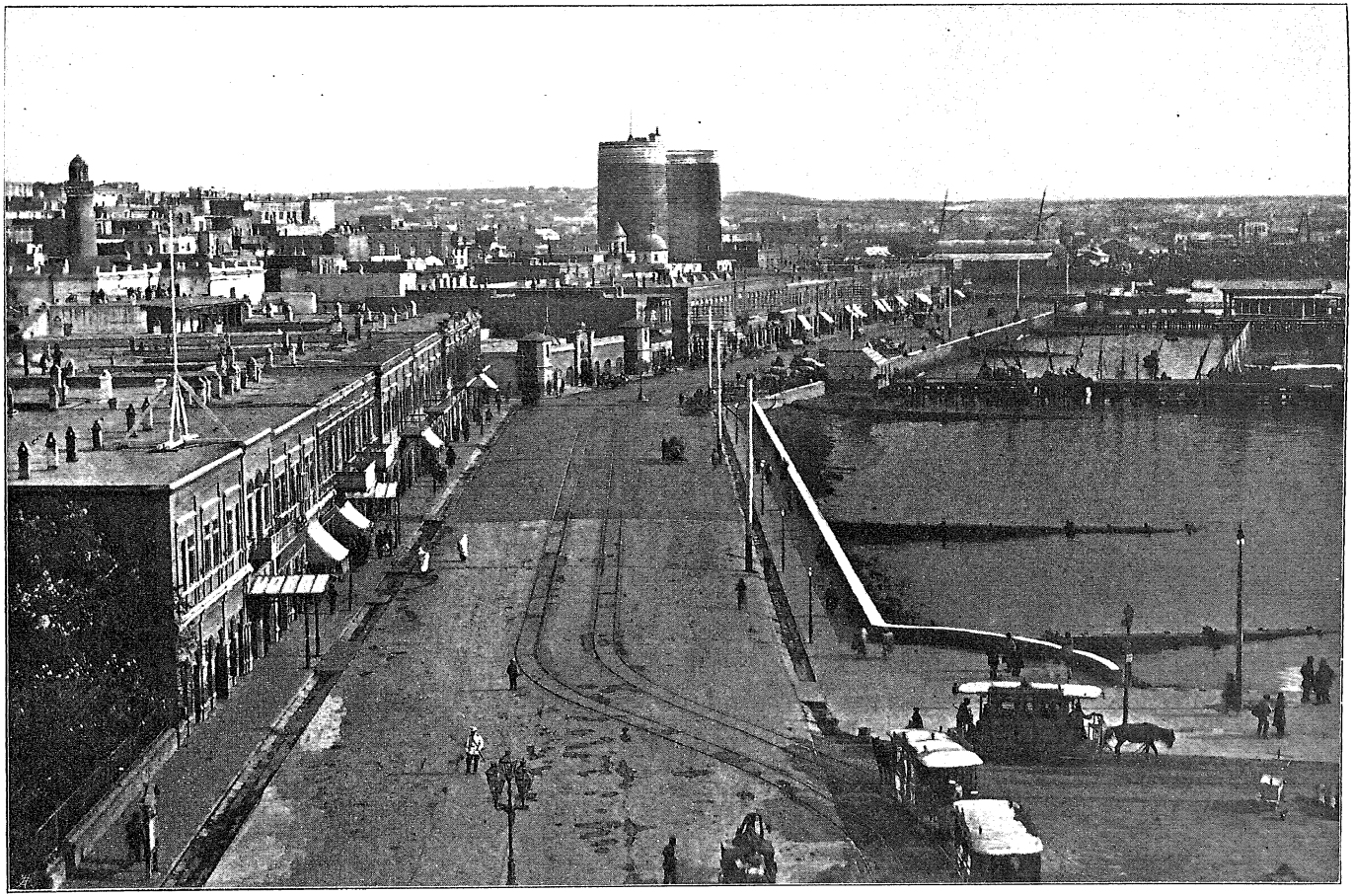

206. kép. Baku kikötője.

Reggel 7 órakor kötöttünk ki *Baku*-ban, a hol a kikötői hivatalnokok először is rettenetes sokáig megvárakoztattak. A gőzös ugyanis Perzsiából jött s azért vegyes szolgálata volt. Végre mégis megkaptuk a libera praticát, s végre, legalább politikailag, ismét európai földre léphettünk. Kaukáziát ugyanis európai Oroszországhoz számítják, s így Ázsia hátunk mögött volt: — „otthon" voltunk.

A „Hôtel Europe"-ban az út porát némileg leráztuk, aztán mindenekelőtt GOLDLUST urat, a kedves konzult kerestük fel, a ki a hazautazáshoz szükséges mindenféle dolgot, az útlevelek láttamozását stb. a legnagyobb

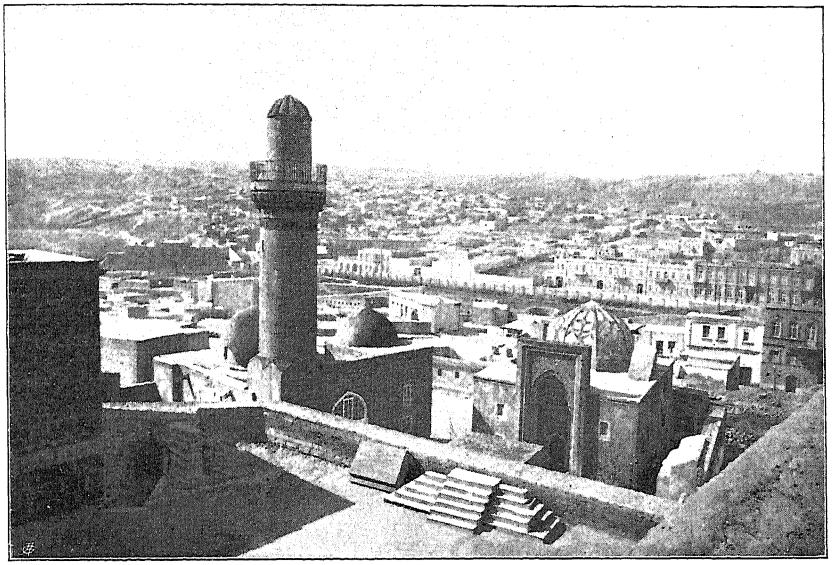

207. kép. Bala-hisszár.

szívességgel, a rendes hivatalos kötelességet messze felülmuló előzékenységgel vállalta magára, s a lehető leggyorsabban intézte el.

Tanácsát követve, elhatároztuk, hogy a csak néhány nappal ezelőtt megnyitott *baku—moszkvai* expresszvonaton fogunk hazautazni, a mely hetenkint kétszer közlekedik *Petrovszk*-on át, s a lehető leggyorsabb összeköttetés Európával. Mivel ez a vonat csak deczember 5-én este volt indulandó Bakuból, maradt néhány napi időnk, hogy megnézzük a nafta-forrásokat, meg Baku egyéb ipartelepeit, sőt még, hogy a bazárokat is megtekintsük s egyet-mást bevásároljunk.

Baku kétségtelenül a legfestőibb város, a melyet utazásunk közben láttunk, s véleményem szerint, ebben a tekintetben a híres Tifliszt jóval felülmulja. A tágas, rendkívül élénk kikötő, mögötte a halványzöld, végtelen Kaspi már magában is a tengerparti város vonzó képét nyujtja neki.

A kikötő körül, meg a messze előre nyúló félszigeten azonban a város házai meredek emelkedésű amfitheatrum alakjában kapaszkodnak a halmokra, s a közben elszórt, monumentális perzsa építmények, meg a keleties, laposfedelű házak hangulatos panorámává avatják ezt a természettől is szép képet. Csak az a kár, hogy a vidék szörnyű kopár, valóságos köves, sivatagos világ, minden növényi dísz nélkül. Zavarólag hat azonkívül, legalább eleinte, a mindenütt ott érezhető könnyű nafta-szag, a mely még az ételeken és italokon is megérzik, úgy annyira, hogy az ember sehol sem szabadulhat tőle.

Ezt a két kellemetlenséget, meg a, sajnos, sokszor előforduló viharokat nem tekintve, Baku egészen csinos, délies, enyhe klimájú hely, a melyben azonkívül annyi érdekes látnivaló van, hogy már csak turista-szempontból is érdemes megtekinteni.

Perzsia és a Kaukázus érintkeznek itt egymással, s ennek a két országnak érdekes népei elevenítik meg a szűk, zegzugos utczákat a régi perzsa *bala-hisszár* (magas vár) festőies romjaiba belefészkelődött bazár-negyedben, a melynek főékessége, a homokkőből épült perzsa stilusú csarnok, az érezhető hanyatlás daczára is, még mindég sok érdekes, régi és újabb műiparárút rejt magában. A keleties szinezet mindenütt feltünik Bakuban, de ez már mindenütt kaukázusi vagy perzsa befolyásra vall, s így lényegesen különbözik a belső-ázsiai képektől. A lovak farkai vörösre vagy kékre vannak festve, a tevék fején és mellén türkizekkel díszített sallangok ékeskednek, a kocsik és kordék sajátságos, az ázsiaiaktól egészen elütő alakúak és díszítésűek, szóval mindenféle újat és érdekeset lehet látni, s nem utolsó látnivalók a festőiesen toprongyos tatárok, a sötét ruhába burkolt, violaszinűre festett szakállú perzsák, az állig felfegyverkezett, szinpadias fellépésű kaukázusi „herczegek".

A *keleti* Baku azonban ma már csak alárendelt szerepet játszik, s a helységnek nemcsak igazi jelentősége, hanem legnevezetesebb látnivalója is ipari csodáiban rejlik, a melyeket nyugati szellem teremtett a kimeríthetetlen nafta-források feltárásával.

Ezeknek a forrásoknak már évszázadokkal, sőt évezredekkel ezelőtt is ismerték a létezését, s már legrégibb iskolakönyveink is tudnak „Baku szent tüzeiről" regélni, a melyekhez minden évben szorgalmasan ellátogatnak Zarathusztra (Zoroaszter) tanainak hívei, a jámbor gueberek Jezdből és a hivő parszik Indiából, hogy a tiszta elem előtt bemutassák tiszteletüket.

A mult század közepe óta lényegesen megváltoztak itt a viszonyok; legelőször is egész szabályszerűen: „tudományosan felfedezték" a rég ismert forrásokat, aztán lassankint hozzáláttak a kiaknázásukhoz, a mivel a tűzimádás sorsa meg volt pecsételve. Mint mindenütt, a hol az elvont eszmények összeütközésbe kerülnek a mai anyagias érdekekkel ez utóbbiak jutnak diadalra; úgy volt itt is. Csodálkozva látták a gueberek, hogy tiszta, ragyogó

elementumuk odaát a modern iparváros kazánjaiban piszkos szolgálatokat teljesít a leendő milliomosoknak; látták, hogy a bűvös lángokat békóba verik, csővezetékekbe kényszerítik, s az utczai világítás prózai czéljaira használják. Így aztán a csodálatossággal együtt eltünt a hit is. A zarándokok száma mind kisebb lett, s valami öt évvel ezelőtt látogatta meg az utolsó tűzimádó a szent helyet. A míg az ipar és kereskedelem ismét hatalmas győzelem-ünnepet ült, addig ismét egy érdekes régi néphit süllyedt el a feledékenység homályába: a parszik kápolnái üresen állnak, a bakui szent tüzek pedig, a melyek évezredeken át lobogtak, ma már kialudtak, elmultak . . .

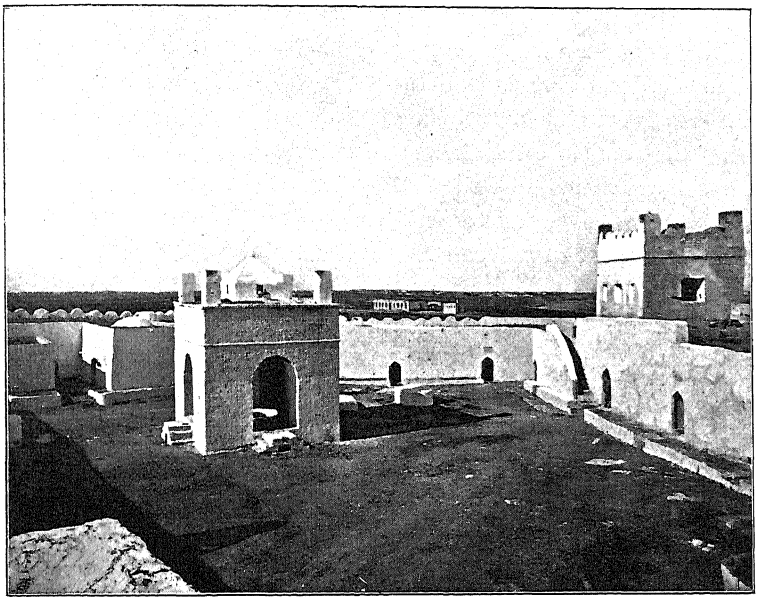

208. kép. Tűzimádók kápolnája Baku vidékén.

A naftát Bakuban ma két helyen nyerik; a régibb forrásvidék, *Balachaneh*, a hol az első munkálatokat a svéd NOBEL-társaság kezdette meg, valami 12 versztnyire van a várostól északnyugatra, a tulajdonképeni Apszcheron-félszigeten. Az újabb, a melyet csak néhány éve aknáznak ki, s talán még bővebben szolgáltatja az értékes anyagot, mint az előbbi, közvetetlenül délre van a várostól, a *Bibi-Eibád* nevezetű parti lapályon. Baku ipari tevékenységének igazi középpontja azonban a „Fekete város"; valami egy óra járásnyira van északra, benn a szárazföldön. Itt bontják fel a különböző vállalatok gyáripari telepein, a hosszú csővezetékkel odavezetett naftát technikailag értékes alkotó részeire. Természetes, hogy az első nagyobb desztiláló mű, mint a megindult lavina, egész sereg egyéb melléküzemet hozott létre. Sósav, kénsav, kenőolaj stb. gyárak nyíltak meg, s ezzel együtt aztán a város is

óriási mértékben kezdett növekedni. Az első NOBEL-féle telep körül gomba módjára szaporodtak a másféle gyárak, s ma már a gyárnegyed valóságos várossá fejlődött, a melynek munkás és hivatalnok serege bizonyára több, mint $^2/_3$ részét teszi Baku 100,000-re növekedett lakosságának.

Ezek az óriási művek a technikusra nézve érdekesek lehetnek, de a laikusnak a feje is fő a kormos, olajos város rengeteg sürgés-forgásának láttára, meg a művek által megtestesült, záporként hulló számadatok hallatára. A mint a konzul megjegyezte, itt csak milliókban beszélnek, s végre is a sok millió rubel évi forgalom, a több millió pud évi naftatermelés, a néhány millió, olaj-szállításra szolgáló vasúti kocsi valósággal összekeveredik az ember agyvelejében, s még aludni sem tud tőlük.

A raffinált petróleumot jelenleg már több versztnyi hosszú csövön vezetik tovább, hogy a vasut forgalmán könnyítsenek, de néhány év mulva készen lesz az az óriási vezeték, a mely a petróleumot egyenesen *Batum* kikötőjébe vezeti, bár ennek óriási költségei lesznek, s a térszin nehézségeivel ugyancsak sokat kell majd küzdeni. Egyelőre azonban egész vonatok szállítják a petróleumot, s a szállító kocsik rengeteg tömege, a mit az ember a vonalon, meg különösen Bakuban láthat, fogalmat nyujthatnak az évi kivitel óriási voltáról.

A laikusra nézve sokkal érdekesebb maga a forrásvidék, a hol sűrűn emelkedik egymás mellett a sok fúró-torony. Hogyan rejthet a Föld gyomra ennyi drága olajat magában?

A fúrás munkája rendkívül egyszerű; egészen az artézi-kutak fúrásának mintájára végzik. Gőzgép emelgeti a vésőszerű fúrót, a mely gyors egymásutánban, mindig egy kicsit fordulva, zuhanik le a fúrás mélyében a laza homokkőre, mialatt a fúró után egymással szorosan összeerősített, tokosan illesztett csöveket nyomnak le. Mire a 350—550 méter mély fúrás készen van, a fúráslyuk egyszersmind ki is van bélelve vascsővel.

A legelső csődarab, a mit a fúrásba illesztenek, természetesen, a munka végén a fúró-lyuk legmélyére kerül. Azért ennek oldalai át vannak lyuggatva, hogy a nafta minden oldalról bele ömölhessék, de meg, hogy némileg szűrő gyanánt is szolgáljon.

Néhány tapasztalati jel, mint pl. gázok felszállása stb. tudatja, hogy elérték az olajtartalmú rétegeket, s most következik a döntő pillanat, hogy a kút sikerült-e? illetőleg, hogy elég kiadós lesz-e? Azt mondják, hogy Bibi-Eibádban egyáltalában nincsenek sikertelen fúrások, Bala-chanehben is csak igen ritkán akadnak, s ezekre is azt mondják az empirikusok, hogy ügyetlenségből fojtották el a fúrást, mert helyes kezeléssel, a sósvíz helyett naftának kellett volna feljönnie. Senki sem fél tehát, hogy teljesen csalódjék, csak arról van szó, hogy az új fúrás „fontaine",[1] azaz szökő forrás lesz-e, vagy

[1] Helyi mesterszó.

pedig csak közönséges kút. A szökő források gyakran elemi erővel törnek elő, s mindent elpusztítanak, a mit érnek, azért az utolsó kőzetréteg keresztültörése után minden eszközt elhordanak onnan, a fúrólyukat körülveszik homoktöltéssel, hogy a felszökkenő naftát felfogják, s aztán feszülten várják a bekövetkezendőket.

Bibi-Eibádban egész közönséges a fontaine, s a fúrólyukaknak legalább 20%-a ilyen, a mint azt a naftával öntözött, mintegy beszurkolt fúrótornyokról könnyen láthatni. Némely fontaine csak néhány óráig, vagy néhány

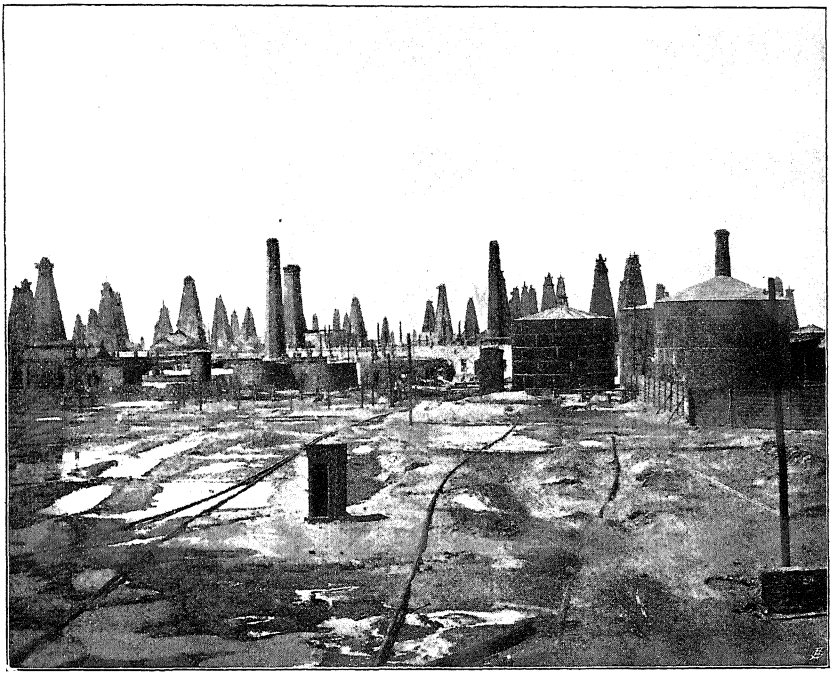

209. Bibi-Eibád.

napig szökik, mások időszakosak, mert szabályos, vagy szabálytalan időközökben van egy-egy kitörésük, s aztán megint stagnálnak. Némely fúrás azonban hónapokon keresztül szökik, s az ilyennek a megnyitása aztán a „nagy esemény", a mely milliókat hoz a tulajdonosának, holott a petróleum-piaczon, különösen régente, a mikor a petróleum helyi feldolgozása még nem fejlődött ki annyira, aggodalmat, valóságos pánikot s óriási árhanyatlást okozott.

Deczember 4-én *Bibi-Eibád*-ban egy kedves, fiatal mérnök bemutatta az egyik fontaine szökését.

A rendes naftaforrásokat közönséges húzó-kutak módjára, hatalmas nagy, szivaralakú vödrökkel ürítik ki, a melyek egyetlen húzásra 50 pud

(800 kg.) naftát képesek kiemelni. Némely forrás pedig nemcsak időszakos, hanem még a mindig jelenlevő sósvíz kiemelésével, vagy egyéb módon mesterségesen is erupczióra bírható.

A mérnök tehát odavezetett az egyik fúró-toronyhoz s megkérdezte a merítő-készüléket kezelő tatárt,[1] hogy nem tudná-e a kutat kitörésre bírni? A tatár munkás először leeresztette a 10 m. hosszú vödröt a kútba, aztán kézzel-lábbal próbálta, hogy milyen ellenállása van a lebocsátás és felhúzás alkalmával, a részben naftával, részben sósvízzel telt kútban. Helyeslőleg bólintott aztán, de megjegyezte, hogy először ki kell emelnie néhány vödör sósvizet, s akkor ki fog törni a kút.

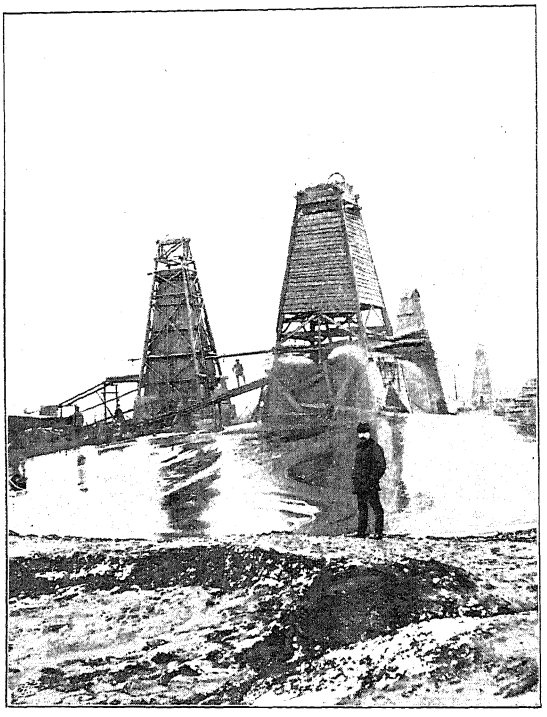

210. kép. Szökő nafta-forrás.

S csakugyan így is volt. Alig emelt ki néhány vödör sósvizet, mennydörgésszerű búgással tört elő a kút keskeny nyílásán a gáz, majd utána a drága földolaj tajtékzó, tintafekete áradata bugyogyant fel, mind magasabbra szökelve, közben megint összesze-összerogyva, végre elérte a fúrótorony tetejét.

A legalább 30 cm. átmérőjű csőből felszökkenő gigantikus sugár tekintete meglepő, de félelmes is volt. A nafta és a föld belsejéből kiáramló gázok szaga közelről sem elviselhetetlen, és sokkal kevésbbé penetrans, mint a tisztított petróleum szaga, s így nem volt kellemetlen a búgó, sajátságosan opalizáló, fekete áradatot okádó szörnyeteg körül tartózkodni. Önkénytelenül felmerült azonban az emberben az a piromaniás gondolat, hogy milyen pokoli hatása volna most itt egyetlen szikrának!

Olyanforma érzésem támadt, mint a ki valami tátongó mélység felett halad el, a mely mintegy húzza, vonzza az embert lefelé, s küzdenie kell

[1] A munkások legnagyobbrészt tatárok. A működésben levő kút kezeléséhez elegendő két ember: egyik, a ki a kútnál a vödröt vezeti, a másik, a ki a tűzveszély miatt a kúttól valami 50 lépésnyire álló gőzgépet kezeli.

azzal az ösztönnel, hogy leugorjék a mélységbe. A míg a csodaszörny előttünk tombolt és dübörgött, görcsösen szorítottam kezemmel a gyufaskatulyámat, mert kínzott a vágy, hogy egyet, csak egyetlen egyet meggyujtsak. Mi lenne abból? — egy dörrenés, lobbanás és egy óriási láng, a mely az égig ölti tüzes nyelvét, aztán semmi, aztán a nirvána . . . .

A csábításnak azonban bölcsen ellentálltam, s a mikor a fontaine valami 20 percz mulva lassanként elhallgatott, a mérnök számokat kezdett közölni, a melyek teljesen kijózanítottak. Az erupczió valami 80,000 kg. naftát dobott ki, de az egyik szomszédos forrás a mult éjjel 7 óra hosszat szökött, s az alatt körülbelül 3,200,000 kilogrammot szolgáltatott. A nagy fontainek pedig, a melyek hónapokon keresztül egyaránt szöknek, naponkint még sokkal nagyobb mennyiséget hoznak napvilágra. A számoknak ez az özöne kivert a fejemből mindenféle fantazmagóriát s a többi látnivalót egész üzleties hidegvérrel tudtam megtekinteni.

Érdekes volt mindjárt ott a látott szökő forrás mellett egy kis nafta-tó, a mely fekete hullámokat csillogtatott a napon. Vannak ugyan a forrásterületen rengeteg kiterjedésű nafta-medenczék, de ha az áldás nagyon is bőségesen buzog, akkor egyszerűen csak homokgátakat hevenyésznek, s ezek közt fogják fel a naftát. Az anyag nem hiányzik ehhez sehol sem, mert a Kaspinak ez a partszegélye nem más, mint puszta homok, valóságos sivatag. Természetes, hogy így veszendőbe megy valami csekély mennyiség, de a mérhetetlen tömegekhez képest, néhány száz kilogramm alig tesz számot.

A rendes kutakból naponként 160, egész 240 ezer kilogramm naftát nyernek, de ezt igen gyorsan levezetik, csöveken át, a fekete városba, úgy, hogy a forrásterületeken aránylag csak kevés készlet van. Azért a talaj mégis mindenütt úgyszólván át van itatva naftával; mindenfelé csillognak a kisebb-nagyobb földolaj-pocsolyák, a homok valóságos kemény homokkővé sűrűsödik a naftától, a mely vastagon borít nagy területeket; a vízlevezető árkok felszinén mindenütt vastag olajréteg csillog, a keresztül-kasul húzódó csővezetékek illesztéseiből is mindenütt a fekete, ragadós folyadék szivárog elő.

Önkénytelenül is felmerül az ember lelki szemei előtt a kép, hogy milyen élvezetet nyujtana az ilyen tűzveszélyes terület a nyugateurópai közigazgatásnak. Mindent gondosan körülkerítenének, elrekesztenének, szépen körülraknák tilalomfákkal, meg rendeletekkel, s azonkívül egész sereg szemfüles hajdú, meg felügyelő őrködnék a közönség jóvolta felett.

Itt minden tárva-nyitva van. Mindenhova oda lehet jutni s még a fúrótornyok környékén is teljesen szabad a közlekedés. Már most az a kérdés, hogy Baku tatár és kizil-bas népei meggondoltabb és okosabb emberek-e, mint a nyugateurópai „*kulturnépek*“, vagy pedig ez a szabad *ön-nevelés* gyümölcse-e?

Tűzvész ugyan gyakran fordul elő a forrásvidékeken, de ez majdnem kivétel nélkül mindig magától keletkezik. A fontainek különösen könnyen

gyuladnak meg maguktól. Mutattak egy olyant, a mely már 6-szor vagy 8-szor gyuladt ki. Ez ugyanis szökése alkalmával köveket is hajigál ki olyan elementáris erővel, hogy a vasállványokba ütköző kövek valósággal szikrát hánynak s lángra lobbantják a gyulékony gázokat.

Az égő fontainet *elolltani* alig lehet. Az egyedüli segítség az, hogy az égő helyet körülsánczolják s megvárják, a míg teljesen kiég. Kedvező körülmények közt azonban a körülkerítő sánczot mind szűkebbre vonják az égés helye körül s végre magát az égő kutat is belehányt homokkal próbálják elfojtani. Ez az eljárás néha már sikerült.

A kútégés ugyan mindennapos jelenség Bakuban, de nekünk, sajnos, nem volt szerencsénk ilyent is látni, hanem meg kelett elégednünk kisérőink leírásával és a bemutatott fényképekkel, a melyek közül egyet ide mellékelhetek, hogy minden leírás helyett ecsetelje a tünemény nagyszerűségét.

Nagyon jellemzi Baku nafta-gazdaságát, hogy az efféle égést nem tekintik valami nagy kárnak, hanem csak egyszerűen *lucrum cessans* számba megy; alig aludt el a tűz, új tornyot épitenek s folytatják a munkát, mintha mi sem történt volna. De az üzem „amerikaias" jellegét is nagyon élénken tanusítja, hogy mily csekély értéke van ott az ember életének. A merítő vödörnél foglalatoskodó munkás ugyanis, a kút kigyuladása esetén, a kutat körülvevő levegőnek gázzal való telitetsége miatt, menthetetlenül odaveszett. De azért senki sem kérdi, hogy mi lett vele, s alig, hogy újra megindult a munka, már ott van egy másik tatár, hogy a megürült helyet elfoglalja . . .

Ezek a rövid vázlatok, azt hiszem, eléggé megismertetik Baku mérhetetlen nafta-gazdagságát és a nafta termelés-módjait. A természet kincseinek nagyszerűségével versenyez itt az ember által létesített művek és üzemek nagyszerűsége, a mit nem lehet leírni, hanem ott a helyszinén kell látni, hogy mily könnyűséggel hullanak a vállalatok kezébe a százezrek, s hogy majdnem kivétel nélkül százezrek jutalmazzák a vállalat bátorságát.

Baku fénykora azonban — legalább ebben a pillanatban — már elmult, és pedig annak a teljesen czélszerűtlen intézkedésnek a következtében, a mivel a nafta-telep kihasználását az orosz kincstár szabályozta. A telepek ugyanis az orosz állam-kincstár tulajdonai, és senki sem lehet tulajdonos ezen a területen, hanem a részekre osztott földet árverés útján adják *bérbe* a legtöbbet igérőnek, néhány évre.

A bérlő nemcsak a terület arányában fizet, a melyért a kikötött díjat egyszerre, előre tartozik lefizetni, hanem még azonfelül megadóztatják a produkczió arányában is, csakhogy a bérlő köteles bizonyos minimális produkcziót biztosítani, a miért megfizeti az adót, akár sikerült neki legalább annyit termelnie, akár nem.

Ezek a szerződési feltételek első pillanatra egészen helyeseknek tetszenek, de a gyakorlatban csak az volt az eredményük, hogy a fúrásokkal

Bakuban éppen olyan szerencsejátékot űznek, bár a nafta mérhetetlen mennyiségben nyerhető, mint Amerikában, a hol az ottani petróleum-mezők forrásai egészen kiszámíthatatlanok.

A nafta-nyerés idejének kezdetén ugyanis a régi vállalatok, mint pl. a NOBEL czég, továbbá néhány belföldi, vagyis örmény és tatár vállalkozó (sajátságos, hogy az oroszok egyáltalában nem vesznek részt a fúrásokban) *hosszú időre, olcsón* kötötte meg a szerződést, de később, az árverések következtében a bérletösszegek emelkedtek s a bérleti idő megrövidült, úgy, hogy a későbbi bérlők, a régiekhez képest, határozottan hátrányban vannak. A növekedő produkczió természetesen lenyomta a nafta árát, s ma egy-egy literje körülbelül csak egy kopeket ér, tehát egy pudnak (16 liter) körülbelül 16 kopek az ára. Amíg azonban a régi bérlők egy pudért 3—4 kopek bérlet-adót fizetnek, addig az újabb időben egy-egy pudért 12 kopekre verték fel a bérletet, de nem a valódi termelésért, hanem a szerződésben előre felvett fiktiv produkczió-mennyiség fejében.

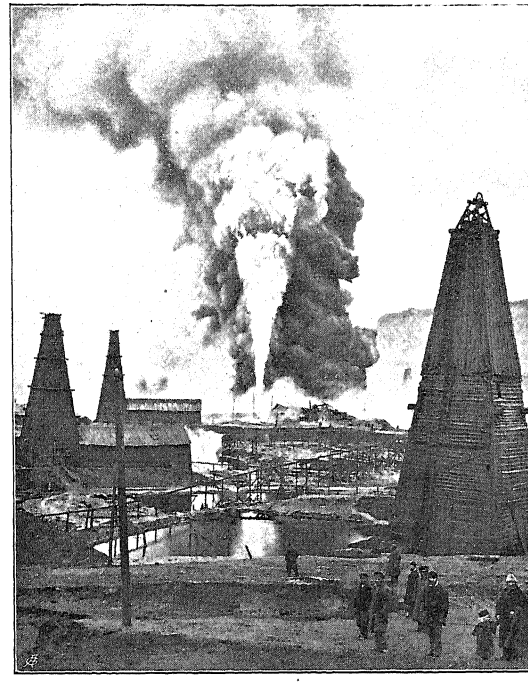

211. kép. Kigyuladt fontaine.

Elhibázott fúrás ritkán akad ugyan, de tűzvész, a sósvíz vagy a benzin beömlése, vagy egyéb efféle bajok a produkcziót időszakilag beszüntethetik, úgy, hogy a mai bérletviszonyok mellett még az aránylag csekély, 40—45,000 rubelnyi befektetett tőke sem hozza meg a kellő kamatokat, ha csak egy kicsit is kellemetlenek a körülmények.

A kis vállalkozó tehát, a kinek nincsen pénze, hogy 5—6 fúrást létesítsen egyszerre, a melyek közül, tapasztalat szerint, egyik vagy másik okvetetlenül fontaine lesz, az va banque-ra játszik, mert ha fontainet nyit meg, akkor még a nyomasztó körülmények közt is jó üzletet csinál, de ha csak szerény merítő kutat fúrt, a melyből naponkint csak csekély százszázötvenezer litert tud kimeríteni, s azonkívül évenként sok üzemmegszakítás is van, természetesen menthetetlenül belebukott, habár a vállalat egészséges

viszonyok között teljesen biztos és példátlanul kedvező lehetne. Tegyük fel, hogy valamelyik „szerény“ kút napi jövedelme 900 rubel s a termelés egy évben csak 100 napon lehetséges: még ha levonunk napi 20 rubel kezelési költséget, a mi kerekszámban 8000 rubelt tesz ki egy évben, úgy is *82,000 rubelre* rúg az évi jövedelem 45,000 rubel befektetett tőke után! [1]

Hogy ilyen jövedelmezőség mellett, a *valódi bevétel* után szívesen fizetnének igen nagy adót, természetes, mert még a kis tőkének is volna így biztos üzeme. Ha azonban a fúrás beüt, akkor a beruházás 80,000 rubel helyett néhány milliót hoz, s még az esetleg progressziv adó sem riasztaná vissza

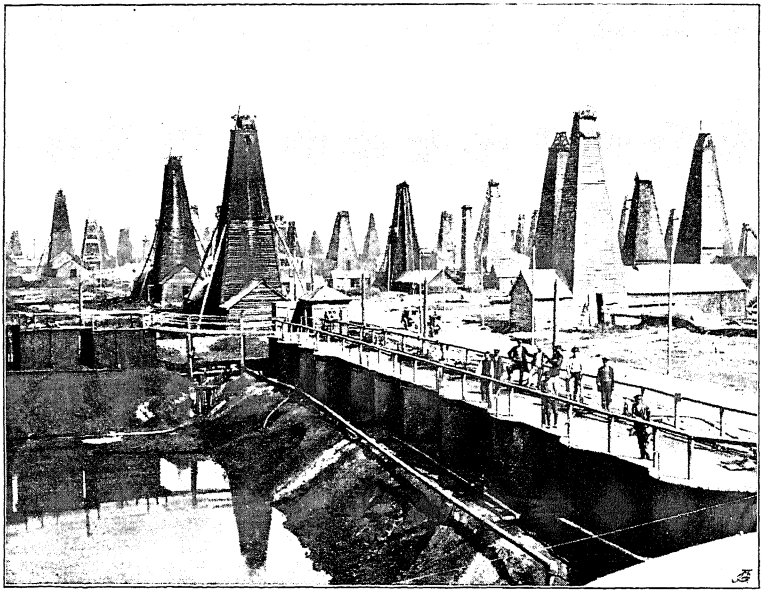

212. kép. Nafta-tartók és csővezetékek a forrás-telepen.

a vállalkozókat s így nem rejtene magában semmiféle gazdasági veszedelmet. A mai rendszer a vállalkozókat valósággal hazardjátékszerű spekuláczióra kényszeríti, s ez az oka az örökösen ismétlődő válság-híreknek, a melyek azonban csakis az újabb vállalkozókat érhetik, míg Baku petróleum-iparát egyáltalában nem érintik.

[1] A furómunkákat Bakuban nem a vállalkozó maga végezi, hanem vannak erre ott külön vállalatok, a melyek a technikai munkálatokat pontosan kiszámították s a fúrás mélysége szerint növekedő árban teljesítik, s a szerződés értelmében a kutat, a hozzá való segítő gépekkel együtt teljesen készen adják át. Éppen így nincs gondja ma már a kúttulajdonosnak nyers naftájával, mert ezt tetszőleges mennyiségben szállíthatja a Fekete városba s ott a piaczi ár szerint azonnal átveszik. Így hát összes üzemköltsége annak a néhány embernek a fizetése, a ki a drótkötélre, meg a merítő-készülékre ügyel.

Az állapotok jelenleg egészen az élökre vannak állítva, s az engedélyezés feltételeit okvetetlenül másképen kellene rendezni, különösen azért is, mert a mai rendszer még szocziális-gazdasági szempontból is elvetendő. A szabad verseny teljesen ki van zárva, mert a nagy, régi vállalatok korai szerződésük folytán valóságos monopóliummal uralkodnak a helyzeten. Az egészséges nemzetgazdaság érdeke azonban az, hogy sok ember, és széles népréteg előtt nyíljék meg az út tőke szerzésére. Sehol ezt könnyebben nem lehetne végrehajtani, mint Bakuban, a hol okos politikával száz és száz kis vállalatnak lehetne utat nyitni a meggazdagodásra, míg így csak néhány nagy vállalat halmozza a milliókat milliókra.

Ez azonban kétségkívül csak átmeneti állapot, s a javulás a közel jövőben várható. De érintenem kell itt, sajnos, egy más pontot is, a mely a *mi monarchiánk* helyrehozhatatlan, jóvátehetetlen mulasztását illeti.

Tudvalevő, hogy Baku „felfedezése" a XIX. század 80-as éveibe esik, s így már magában csodálatos, hogy monarchiánk tőkepénzesei nem tudtak ép oly gyorsan munkához látni itt a szomszédban, mint a hogy svéd és párisi tőkések tették. Ha erre van is talán mentség, mégis csak örökre sajnálhatjuk, hogy a két állam szállító-vállalatai kihagyták siklani kezükből azt a rendkívül kedvező alkalmat, hogy a nafta-kivitelt saját szállító-vállalatainknak biztosítsák. A nagy bakui üzem kezdetekor az osztrák Lloydnak ajánlatot tettek évenként legalább 50,000 tonna nafta szállítására s tarifa-ajánlatot kértek tőle. A dolog vége az lett, hogy a Lloyd $7^1/_2$ frank tarifát ajánlott barrelenként, de persze egy angol társaság lefőzte, mert elvállalta a szállítást barrelenként $4^1/_2$ frankért. Hasonlóképen a Dunagőzhajózási Társaság is visszautasította a kötelező szállítás elvállalását, s így az volt a dolog vége, hogy az említett két nagy szállító-vállalat, a mely eddig a Levante felett uralkodott, s különösen Batum forgalmát teljesen kezében tartotta, ma az óriási nafta-forgalomból majdnem teljesen ki van zárva. Hogy milyen rövidlátó eljárás volt ez, éppen ilyen transitó-árút visszautasítani, a mely a hazai termelésnek egyáltalában nem csinált volna konkurrenciát, azt a Batumból induló kivitel óriási számai, meg különösen azoknak a hajóstársaságoknak a számadatai bizonyítják, a melyek a kedvező alkalmat kellő időben meg tudták ragadni. Csak egy példát említek. Egy privátvállalat épített egyetlen egy olajszállító hajót, s ennek költségeit a szállítás folytán *egy év* alatt letörlesztette, s az első campagne után még olyan kamatfeleslege maradt, hogy azonnal hozzáláthatott egy második olajszállító gőzös építéséhez.

Kedves olvasóm, ne vegye rossz néven ezt a kis leczkét *pro domo!* Az utazónak kötelessége tapasztalatokat gyűjteni s azokat közzétenni. A mi népünk nagyon is otthon ülő s nem szereti érdekeit a külföldre vinni s ott védelmezni. Az utazónak azonban a szíve facsarodik össze, a mikor az idegen kikötőkben minden nemzet zászlaját ott látja büszkén lobogni, csak a *saját* zászlaja nincs sehol! meg a mikor megtudja, hogy Magyar-

ország a külföldön nem más, mint egyszerű geografiai fogalom, a melylyel soha senki sem érintkezik. Nem fog tehát ártani, ha az ilyen balfogásokat nem titkoljuk el, s ha már nem is tehetjük jóvá a mulasztottakat, talán majd használ a leczke máskorra, a mit mindnyájan szívből óhajtunk az ipar és kereskedelem érdekében.

Természetes, hogy ilyen sok látnivaló megtekintése közben gyorsan multak a napok; alig vettük észre, s már is itt volt deczember 5-ének estéje, a mi annyit jelentett, hogy készülhetünk az útra.

Goldlust ez alatt a három nap alatt igazán hálára kötelezett bennünket, mert nem restelte a fáradságot, hogy drága idejét velünk megoszsza s betekintést engedjen a nafta-termelés középpontjának rejtelmeibe. Kedves kalauzunk Baku első fellendülésétől kezdve ennek egész fejlődését végig figyelemmel kisérte, s egyike a hely legkitünőbb ismerőinek, a ki ritka tisztán látja a dolgok állapotát, s azt rendkívül ügyesen és érthetően tudja megvilágítani. Bakuban elvégre minden beszélgetés tárgya a nafta, meg a nafta értékesítése — de a mit a fehér asztal mellett, vagy kinn a gyárakban, meg a fúrások színhelyén a spekulánsok, az iparosok, a mindenféle mérnökök[1] és kereskedelmi alkalmazottak össze-vissza beszélnek, azt Goldlust néhány szóval olyan ügyesen foglalja össze, hogy többet ér a legrészletesebb jelentésnél.

Eredeti dolog ugyan, hogy ilyen fontos ipartelepen, mint Baku, nincsen tulajdonképeni *effektiv cs. és. kir. konzulátus,* de monarchiánk számos alattvalója csak meg lehet elégedve ezzel az állapottal, mert Goldlust, mint konzuli képviselő, igen jól ellátja őket. Azt hiszem, hogy mint régi praktikus, a kereskedelmi tudósítások terén minden kivánalomnak képes megfelelni, sőt még a tisztán hivatalos ténykedések terén is, a melyek persze neki, mint a ki nem jogász, sokkal több fejtörést okoznak, mint millós üzletek lebonyolítása. Mint a reá bízott nyájnak „hivatalos védőszelleme", ritkítja párját, a miről tanúskodhatik nem csak a sok Bakuban élő osztrák-magyar alattvaló, a kik jótéteményeit élvezték, hanem tanúskodhatunk mi is, a kik vele érintkeztünk.

Minden világ-csavargó szinte megköveteli, hogy hazájának konzuli képviselői tárt karokkal fogadják s mint régen várt jó barátot üdvözöljék. Nem akarok annak a fejtegetésébe bocsátkozni, hogy ez a várakozás jogosult-e vagy sem, sőt azt is megengedem, hogy ezt a kivánságot nem lehet éppen szerénynek nevezni: de ez az elvitázhatatlan tényen mit sem változtat; Bakuban való fogadtatásunk azonban még ezeket a túlzott kivánalmakat is meghaladta, s a rövid bakui napokat utazásunk egyik fénypontjának tekintem; fogadja a kedves konzuli képviselő ezért hálás köszönetünket!

[1] Különösen a vas- és géprészek fogynak nagy mennyiségben a bakui telepekben, hisz minden furólyukban sok száz tonna vas van, a mi egyszer s mindenkorra elveszett.

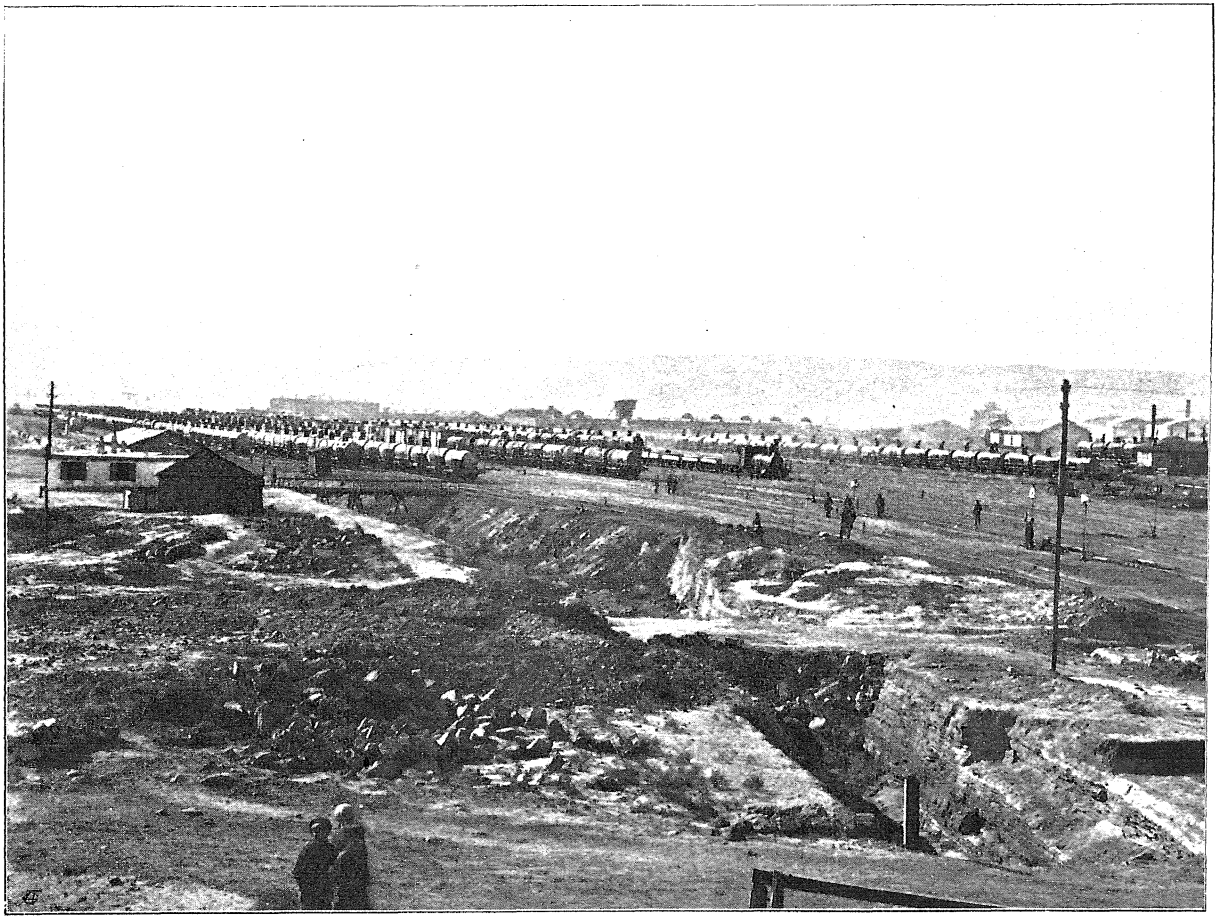

213. kép. Kőolaj-vonatok a „Fekete Város“ pályaudvarán.

Bakuban már Európát üdvözölhettük s a Keletnek Isten hozzádot mondhattunk. Deczember 5-én éjjel 11 órakor megindult a pompás moszkvai expressz-vonat, a mely sebesen vitt hazafelé.

Eddig is már olyan kényelmet ismertünk meg az orosz vasutakon, a mihez a mi vonataink berendezését hasonlítani sem lehet. Itt azonban még tökéletesebb berendezést találtunk, de az nem külső cziczomában nyilatkozik, hanem valóban tartalmas fényűzés, a legrafináltabb kényelem. A hatalmas Pullman-kocsik, a fülkék, a toilettek, folyosók és az étterem berendezése valóban mintaszerű, úgy praktikus szempontból, mint az elegáns kivitel tekintetében. A mi végre a konyhát illeti, még legelegánsabb kéjvonataink vendéglősei is elpirulhatnának, ha versenyre kerülne a dolog.

A vonat sebessége igen nagy, s azonkívül csak igen ritkán, egymástól néhány órányira fekvő állomásokon áll meg, úgy, hogy az utas rohanó sebességgel halad el a tájképek között. Ilyen hosszú vasúti utakon különben sem sokat törődik az ember a tájképekkel, hanem beszélget, olvas, eszik, dohányzik, alszik s csak néha-néha tekint ki az ablakon, a hol valami érdekesebb tájkép válik ki a többi, minden benyomás nélkül eltünt vidék képei közül.

Így haladtunk keresztül *Daghesztán* hullámos dombvidékén ködben és esőben, a mi a Kaukázus látványát, meg *Vladikavkaz*-ból a *Kazbek* képét sűrű homálylyal fedte el. Éjjel haladtunk át a Kubán vidékén, a mely azért érdekelt bennünket, mert ott az egész vasúti szolgálatot, úgy az őrházakban, mint az állomásokon, kozákok látják el. Deczember 7-én reggel künn voltunk a végtelen síkságon, a melynek tiszta, kövér fekete-földjén órák hosszat száguld a vonat, gőzekével szántott és gőzgépekkel aratott szántóföldek között a melyeknek végtelen egyhangúságát csak itt-ott szakítja meg valami kis emberi lakóhely.

Délben a *Don melletti Rosztovba* érkeztünk, a hol ki kellett szállnunk a pompás expressz-vonatból, mert ez néhány percznyi tartózkodás után egyenesen Moszkvába indult; helyette gyorsvonattal utaztunk tovább Taganrog és Jelizavetpol felé, hogy Volosiczkába jussunk, a határra.

Mivel a vonat indulásáig néhány órát kellett várnunk, bekocsikáztunk a városba, a melynek nagy és élénk kereskedelme, hatalmas gabona-elevátorai vannak, s a város előtt a folyón egész sereg gabonaszállító hajó állomásozik. Egyéb érdekes aztán nincsen a városban.

Délután indult a vonat s ismét 48 órán át robogtunk végtelennek látszó szántóföldek között. Ha az ember ezeket a határtalan gabonaföldeket látja, önkénytelen eszébe jutnak Közép-Európa agrár-kérdései.

Elég türelmetlenül tettem meg azt a sok ezer kilométert részben tarantászon, részben a középázsiai vasút lassú vonatain, részben pedig a Kaspi-tavon járó kis hajón. De napról-napra a vasúti kocsiba mint valami ketreczbe bezárva, végtelen hosszúra nyúltak az órák. A lokomotiv robogó sietsége csiga-lassúsággal követi a honvágy gondolatait.

Rosztovtól kezdve egész a határig közvetetlen kocsik közlekednek, úgy, hogy sehol sem kellett átszállni s majdnem ugyanazzal a kényelemmel tettük meg az utat, mint az expressz-vonaton. Nagyon jótékonyan enyhítette türelmetlenségemet a vonat személyzetének udvariassága és kedvessége. Az út több társaság vonalán vezet keresztül, s így a vonat összetétele folyton változott: majd volt étkezőkocsi, majd nem. De mind erről az utasokat kellő időben értesítik, s az ember mindig tudja, hogy hol lesz hosszabb tartózkodás, vagy mikor lesz a vonaton étkezőkocsi, s így mindig kellő időben étkezhetik.

Nagyon tetszett nekem az a berendezés is, hogy este elismervény ellenében mindenkitől elveszik a menetjegyét, hogy a különböző vonalakon okvetetlenül szükséges ellenőrzés alkalmával ne háborgassák az utasokat. Reggel, ha az ember csenget a kalauznak, azonnal hozza a vasúti jegyet, de egyszersmind mosdóvizet is, meg reggelire egy csésze teát stb.

Az egyetlen kellemetlenség az orosz vonatokon a rossz világítás, a mely még azonfelül drága is lehet. Világításul ugyanis stearin-gyertyát használnak, a melyet a kalauz szükség szerint megújít.

Pihenés nélkül robogott át a vonat Jekaterinoszláv, Cherszon és Podolia tartományokon s végre deczember 9-én kora reggel *Volosiczka* állomására gördült be, a hol egész sereg csendőr várja az utasokat s elutazásukig valósággal felügyelet alatt tartja őket.

Sok csípős megjegyzést lehet olvasni erről a „fegyveres fogadtatásról", a melyet minden nagyobb orosz vasúti állomáson, de különösen a határállomásokon élvez az utazó.

Azokra nézve, a kiknek útlevele nincs tökéletesen rendben, kissé kellemetlen lehet ez a pillanat, de a közönséges utasnak, kinek lelkiismerete és okmányai egyaránt tiszták, mit sem kell tartania tőle.

Nem is valami ijesztők a daliás orosz csendőrök világoskék, csinos egyenruhájukban, formás kis fekete asztrachán-prém kucsmájukkal, melyről fehér lószőr-forgó integet nagyhetykén. Szuronyos puskáról szó sincs náluk, kis bőrhüvelyes orosz kardjuk pedig s a sallangos fehér zsinórzatra kapcsolt forgópisztolyuk inkább dísznek, mint komoly fegyverzetnek látszik.

S milyen udvariasak! — nemcsak velünk szemben, a kik külföldi útlevelekkel, mindenféle nyilt ajánlattal voltunk felszerelve, hanem a többi utazóközönséggel is; feszesen, bizonyos hideg, hivatalos rátartóssággal és katonás kimértséggel bánnak az utassal, az igaz, de el kell ismernünk, hogy az útlevelek megtekintése a többi formalitással együtt rendesen, gyorsan s az utasok minden bosszantása nélkül történik.

Rövid idő alatt mindent elintéztek, s így áttolatták a vonatot az osztrák *Podvolosiczka* állomásra, a hol nem kérik ugyan az útlevelet, de a hol megint a nyalka orosz csendőröktől pongyola egyenruhájukkal nagyon is elütő, zöldhajtókás határőrök nyaggatják az utast végnélkül, a gyanakvó kiváncsiság fürkésző bizalmatlanságával, hogy: „Nix Versteuerbares?"

Minden országnak megvannak a maga sajátosságai: a jelenetváltozások hű kisérői az úti életnek.

Oroszországot elhagytuk s utóljára tekintettünk hálatelten földjére, a hol bennünket hónapokon át olyan vendégszeretettel fogadtak.

Lemberg-ben elváltam útitársamtól, a ki Wien felé vette útját, míg magam több órai várakozás után a *Strij*-en és *Munkács*-on át Budapestre induló vonatra szálltam, hogy még 24, végtelen hosszúnak tetsző óra után ismét otthon legyek szeretteim körében.

Az utazás befejeződött. Kilencz hónapi mozgalmas, benyomásokban gazdag idő tellett le. Ha azonban kedves olvasóm kérdezné tőlem, hogy utazásomnak melyik mozzanata, melyik emléke volt a legszebb, akkor nem tudnék mást válaszolni, csak ezt az egyetlen kis szót, hogy: „a hazaérkezés!“

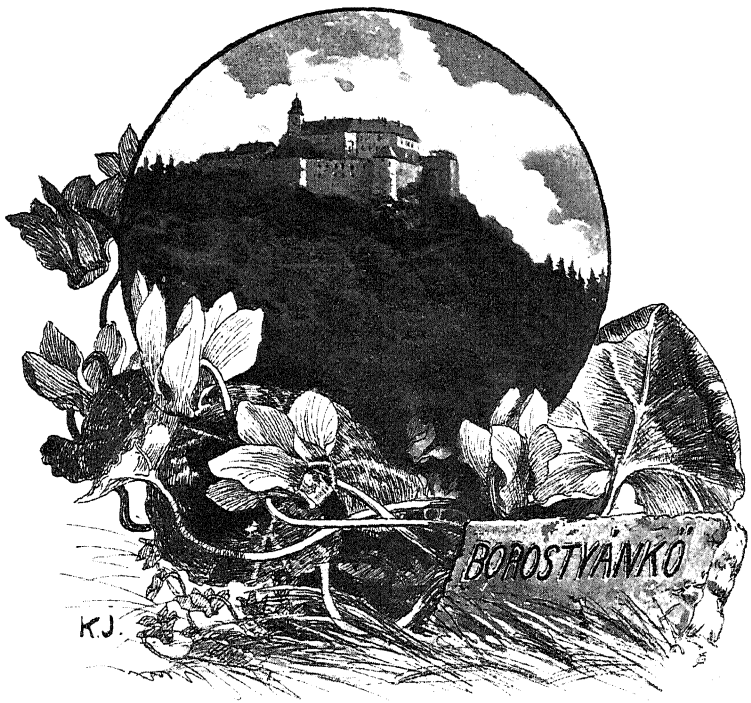

214. Kép.

FÜGGELÉK.

1. Tipus és nyelv.

Az utazás élményeinek elbeszélése közben volt ugyan alkalmam néprajzi kérdéseket is érinteni, de nem mélyedhettem behatóbb tárgyalásukba, az utazás elbeszélésének megszakítása nélkül. Elhatároztam tehát, hogy függelékül ezt a hiányt egész röviden pótolni fogom, azzal a kettős czélzattal, hogy egyrészt az úton gyüjtött jegyzeteimet közrebocsássam, másrészt pedig azért, hogy az ázsiai nomád népekről röviden vázolt képet nyujthassak olvasóimnak.

Kénytelen vagyok azonban leírásommal csakis a kara-kirgizekre szorítkozni, mert ezekről egyedül gyüjtöttem részletes adatokat, de meg, mert ezek még aránylag oly kevéssé ismeretesek a tudomány előtt, hogy jegyzeteim még a szakemberek szűkebb körében sem lehetnek érdektelenek. Ha e közben esetleg kitérek egyik-másik szomszédos törzsre is, ez csak mint összehasonlítás, a dolog megvilágítása kedvéért történik, mert csakis így lehet a nomádokról elterjedt sok hamis felfogást a kellő értékére leszállítani. Ennek következtében itt-ott rámutattam más törzsekkel való analogiákra s ezekből általánosabb következtetéseket vontam le, de másrészt önkénytelenül is vetődtek olyan kérdések a felszinre, a melyek a konkrét tények leírásának keretén messze túlterjednek s bepillantást engednek az ázsiai népek ethnologiájának egyik-másik még mindig megfejtetlen problémájába.

Mindig bajos dolog, az útirajz keretében oly dolgokat tárgyalni, a melyek elégséges anyagot szolgáltatnának külön mű számára. Elkerülhetetlen hogy ilyen tárgyalás alkalmával hézagok ne maradjanak, a melyek a szakembernek okvetlenül szemet szúrnak, a laikus ellenben panaszkodni fog a terjengős, fárasztó kitérések miatt.

Ilyen pl. a *tipus* kérdése, a melyet az útirajz folyamán többször érintettem, de a melyre csak futólag szabad visszatérnem.

Az általánosan elfogadott nézettel szemben, hogy t. i. a törökök Ázsia északi vidékeiről származnak, én azt hiszem, hogy ők Közép-Ázsia, mondjuk a Han-hai-medenczének ősi lakói, a kiknek utódai a népvándorlás hullámai által nem sokat, vagy egyáltalában nem is háborgatva, még ma is ott élnek a Tarim-medencze lakható helyein, különösen a Kven-lün és az Altyn-tag lejtőin, valamint Észak-Tibetben, mint nomádok, vagy félig letelepült népek.

A míg maguk a turk népek — DENIKER J. véleményével egybehangzóan — a mongoloktól élesen megkülönböztetendők, addig a tágabb értelemben vett kirgizek testalkatukban erős mongol hatásra vallanak, bár általában meglehetős tiszta fajnak tartják őket. Könnyen belátható, hogy ezt a messzemenő kérdést itt nem lehet tárgyalni, azért itt csak a „*Keleti Szemle*" III. évf. 2. füzetére lehet utalnom, a hol ezt a nézetemet megpróbáltam röviden bizonyítani.

Jelenleg csak annyit jegyzek meg, hogy a *turk-tipus* fő ismertető jelei közül a még ma általában fontosnak tartott *búza-sárga börpigmentezést*, DENIKER-rel együtt, nem tartom jellemzőnek.

A mi specziálisan a kirgizeket illeti, a kazakok és a Tien-san vidék kara-kirgizei közt nincsen olyan faji különbség, a melynek alapján még csak félig-meddig biztosan is el lehetne őket egymástól választani. Dr. SEELAND titkos tanácsos (Vjernyi) mérései szerint a kazakok magassága általában valamivel kisebb a közepesnél, míg a kirgizek a közepesnél jóval magasabbak.[1] Mind a két törzs hiper-brachicephal, mindkettőnek sima, de *nem merev* haja van, a melynek szine, megegyezőleg a szem szinével, rendesen sötét, de ép oly gyakran közepes, egészen a szőke tipus határáig. Mongoloid tipusokat gyakrabban találunk kara-kirgizek, mint a kazakok közt; mind a két törzsre nézve igen jellemző a felső lábszár rendkívül rövid volta. Egyik eddig ismert népfaj felső lábszára sem olyan aránytalanul rövid a test többi méreteihez képest, mint a kirgizeké.

A míg a testi tipusban a két néptörzs között tehát alig van jellemző különbség, addig a kazakok és kara-kirgizek nyelve között nem lényegtelen az eltérés, a mit annál is inkább fel kell említenem, mert a legtöbb író a két nyelvjárást majdnem teljesen identikusnak írja le.

Különösen feltünik, mint *rendszeres* fonetikai különbség, hogy a kazakok mindig *sz*-et mondanak, a mikor a kirgizek *s*-et, pl. *tasz* = *tas* (kő); *keszkene* = *keskene* (kicsiny, keskeny); a kirgiz továbbá a köztörök *j-t*, a melyet a szemirjecsi csagataj dialektusok szerint *dzs*-nek ejtenek, mindig *gy*-nek mondja, míg a kazak a rendes *dzs*-t használja. Így pl. a kazak *dzsachszi* (jó) kirgiz nyelven *gyachsi* vagy *jachsi*. Feltünik továbbá a kirgiz dialektusban a *b* és *m*, az *i* és *a* önkénytes felcserélése, a mi ugyan teljesen megfelel a török nyelv hangtörvényeinek, de a kirgiz nyelvben rendkívül gyakori s teljesen szabad használata folytán, nagyon különösen hangzik. Így pl. kirgiz nyelven mindegy: *burun* vagy *morun* (orr), *airilmacs* vagy *airilbacs* (cserélni); tökéletesen mindegy, hogy az ember az *e* kérdő szócskát (köz. török *mi*), *mi ma*, *bi*, *bu* vagy *bè* hangon ejti-e ki. Pl. *gyachs-ma* (jó-e?), vagy *bilding-bi* (tudod-e?).[2]

[1] Az előbbiek 1600 és 1650 mm.; az utóbbiak 1650—1700 mm. magasak.

[2] A kazak nyelvben a hangcserélés ezen neme ritkább és azonfelül nem olyan önkénytes, mint a kirgizben.

Fontosabbak ezeknél a látszólag csekély jelentőségű fonetikus különbségeknél az egyes szavak hangzása és jelentése közt való eltérések, így pl. az íjj (nyilazáshoz) kazak nyelven *szadak*, kirgizül *dzsaa*, *dzsaak*, *gyaak*, *jaak*; nyíl kazakul *uók*, kirgizül *maszak*; az *ajak* szó kazak nyelven „*láb*", kirgizül „facsészét, fakupát" jelent, míg a lábat ez a nyelvjárás *but* szóval jelöli. Ebben a tekintetben annyira eltér a két nyelvjárás egymástól, hogy pl. embereim, a kik közül Pável Zsdánoff és Szitnyikov egész folyékonyan beszéltek kazak nyelven, Elly-bai meg épen született kazak volt, eleinte igen nehezen tudtak a kara-kirgizekkel beszélni s ezek nyelvét érthetetlennek jelentették ki. Én azonban oszmán-török szókincsem alapján sokkal könnyebben boldogultam a kara-kirgizek, mint a kazakok közt.

A kazakok énekszerű beszédmódja, a hogy a mondat végén mindig két-három szótagot felvisznek, továbbá, mivel igen gyorsan hadarnak s minden szónak felét elnyelik, itt szintén tekintetbe jöhet — legalább engem illetőleg — míg a kirgizek tiszta, értelmes kiejtése a megértést mindenesetre megkönnyítette. Embereimre nézve a dolog éppen fordítva volt, s ők a lassan, értelmesen kiejtett kirgiz beszédet ép úgy megértették volna, ha jobban nem, mint a hadarást, ha nem volna a két nyelvjárás közt lényegesebb, nyelvtani különbség.

A nyelvbeli különbségekről is szóltam különben más helyen a „Keleti Szemlé"-ben (II. évf. 1901. 2. füzetében) s a kara-kirgiz dialektusra vonatkozó adataim tekintetében szabad legyen erre utalnom.

2. Ruházat, ékszerek, fegyverek.

A kara-kirgizek ruházatát főbb vonásaiban már ismertettem. A férfiak ruhája úgy, mint a nőké ingből *(köjnök)* és alsónadrágból *(dambal)* áll. Azutóbbi közepes bőségű s egész a bokáig ér. A nők nadrágjának felső része gyakran egész a czomb közepe tájáig, takarékosság okáért durvább, olcsóbb szövetből van s csak az alsó, *látható* rész készül tarka, finom pamutszövetből. Csak az egészen szegény kirgizek nem hordanak általában semmi fehérneműt, míg a közönséges embernek is mindig van két-három váltani való alsóruhája. A férfiak *felsőruházata* bő nadrág bőrből, vagy vastagon vattázott gyapotszövetből *(sem)*, míg a nők a kaczér, elül nyilt, fekete bársonyszoknyát *(bsldimcsi)* viselik, a melyet dúsan kihímeznek s gyakran vidra-prémmel szegnek be.[1]

E felett mind a két nembeliek az esetlen, hálóköpenyszerű *csapán*-t hordják, a mely kék, barna vagy fekete szinben rendes viselete az ázsiai nomádoknak. Újabb időben elterjedt a kirgizek közt a testhez szabott

[1] Lásd a 296. laphoz fűzött szines táblát.

attila-szabású *besmen* is, a melyet legjobban szeretnek úgy viselni, hogy térdig sem ér, meg az ujjai is rövidre vannak vágva (l. a 45. képet).

A nők azelőtt ujjatlan mellénykéket (*öngür*) hordtak, a mely emlékeztetett a magyar *pruszlikra*. Ez a szép ruhadarab azonban divatját multa s ma már csak nagy ritkán lehet egyet-egyet látni.

A pásztorok meg a szegény emberek gyakran viselnek szőrével kifelé fordított csikóbőr bekecset, a melynek vállain a rajta hagyott sörény díszlik, mint valami rojt. Ezek a bekecsek állítólag vízmentesek s — a mit szívesen elhiszek — valósággal elpusztíthatatlanok. A kirgizek gyérebben viselik, de a kazakok közt gyakran láttam. Ez a lobogó sörényű ruhadarab igen festőies,

215. kép. Kirgiz varrottas bársonyszoknya (*béldimesi*).

s alighanem ez volt az alapja azoknak a bőrökbe burkolt vademberekről szóló meséknek, a melyeket a középkor irodalma az Európába betörő nomád seregekről megőrzött.

Télen még ezeken kívül az ú. n. *ton* is az öltözethez tartozik. Ez csapán-szabású s jól kiványolt birkabőrből van. Szine fehér, de valami három ujjnyi vastag, fekete bársonyszalaggal van körülszegve. A nők a csinosabb kiállítású *icsik* (női bunda) nevű bundát viselik, de különben minden értékesebb prémbundát is így neveznek. Az icsik róka-lábakkal, vidrabőrökkel, a Felis irbis (Ilbirs) bundájával s egyéb effélével van bélelve s gyakran igen jelentékeny értéket képvisel.

Az öltözetet kiegészíti a csizma (*öttük*). Ez vagy olyan, mint a mi csizmánk, csakhogy orra egy kicsit fel van görbítve, sarka pedig, a régi

magyar csizmák módjára, magas, vagy pedig pulya bőrharisnya-féle (*másvi*), hozzátartozó merev papucscsal, a mi kemény bőrből van (*kébics*, *képics*). Úgy a férfiak, mint a nők viselik ezt a lábbelit, és pedig vagy a csupasz lábra húzzák fel, vagy pedig vastag, kúpalakú nemez-csövekkel pótolják a harisnyát, s ezt *baipak*-nak nevezik. Ezek a baipakok igen ügyesen vannak egy darabból szőve, és pedig mindkét végén lezárt, csúcsban végződő csővé, a mely emlékeztet a Mannesmann-féle csövekre. Használat előtt középen ketté vágják a különös alkotmányt, a melynek darabja csak valami 15 kopek, s így lesz a csőből egy pár, a bohócz-sipkára emlékeztető nemez-kúp, a mit a lábnak s a csizmának kell a kellő alakúvá idomítania. Magam is mindig hordtam a havasok közt baipakot, de az európai czipő *felett*, mert így, mint „halina"-csizmák, kitünően szolgáltak.

A kirgizek csak kivételesen hordanak valami *bocskort* is, és pedig a nehéz hegymászásokhoz. Ez a bocskor nyers lóbőrből van, használat előtt megnedvesítik s úgy idomítják a lábhoz. A szőrt kifelé fordítva, meghagyják rajta s átfűzött szíjakkal erősítik a boka fölé, természetesen úgy, hogy az ujjak fölé borulva ezeket védje. Hasonlít ez a magyar „tarló-bocskor"-hoz. Mivel a kirgizek kizárólag lovon járnak s csak a végső szükség kényszeríti őket a gyaloglásra, azt hiszem, hogy az efféle, különben is nagyon kezdetleges bocskor, nem valódi *nép*viselet, hanem csak a vadászok, a mergenek kezdetleges alkalmi találmánya, hogy a sziklákon tudjanak mászkálni. A mikor még bőségben volt a vad, könnyen lehetett a havasok közt is lóhátról vadászni, s csak a legújabb időkben kénytelenek a vadászok valósággal a hegyeket mászni. Mellesleg megjegyzem, hogy minden bocskor nélkül, a képzelhető legügyetlenebb csizmában is tökéletes hegymászók.

Mivel az ázsiaiak a fejüket mindig kopaszra borotválják, állandóan kis sapkát (*tópu*) viselnek s ezt sohasem teszik le. E fölé jön a *tevetéj*, a prémmel bélelt, kúpalakú nemez-süveg, a melynek szélét rendesen feltűrik s így a karimáján a prém kívülre jut. A prém rendesen bárányból, de a gazdagabb bai-ok szívesen viselnek rókaprémet vagy más egyebet is, hacsak a prém hosszú szőrű s lehetőleg bodros. A *tevetéj* (kazak nyelven *burka, börke, buruk*) valóban praktikus föveg, a mely viselőjének marczona tekintetet kölcsönöz, de azonkívül megvédelmezi úgy a nap sugarai, mint a szél és hó ellen is. Becses kiegészítő része ez annak a ruházatnak, a mely, bár esetlenül fest is, a belső-ázsiai szélsőségekbe csapongó klimához teljesen hozzá illik. Igen hideg télen[1] az egyszerű *tevetéj* helyett bárányból főkötőfélét hordanak, a melynek széles oldalleffentyűi egész a vállig lógnak s az áll alatt összekötik őket (l. a 33. képet). Melegebb időben ezt a süveget

[1] A kazakok gyakran viselik a tevetéj helyett a mongol *szürke* nemez-kalapot, a mely a régi föveget lassankint, úgy látszik, kiszorítja. A régi kúp- és kalap-alakú süvegek teljesen eltüntek azokról a vidékekről, a hol utaztam A szártok és tarandzsik a *csalmát*, azaz a rendesen fehér színű turbánt viselik.

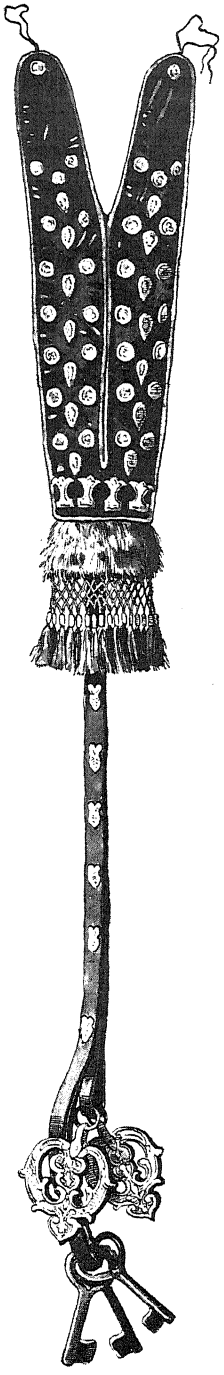

216. kép. Kirgiz női há-ték *(csacskap* és *csaszmünesak.)*

szőrével kifelé fordítják s akkor ép úgy festenek, mintha valami vastag, bozontos allonge-parokával ékeskednének.

A nők fejviseletéről, meg arról, hogy milyen különbség van ebben a tekintetben a kirgizek és a kazakok között, már szóltam. Mind a két törzsbeli eladó leányok számos apró fonatba fonják a hajukat, s effelett kis vörös, bagoly-tollakkal ékesített *tópu-t* viselnek. A férjes nő haja két lapos fonatban hátul függ. A kazak nők a *kimisek*-kel elfedik ezt a két fonatot fejükkel, állukkal, nyakukkal és mellükkel együtt, míg a kirgiz nők *szalakojma* nevű fejkötőjén alul szabadon lefüggenének ezek a fonatok, de kirgiz felfogás szerint ez illetlen mezítelenség volna, s azért a kirgiz nők a szalakojma alatt a hajukra erősítik a mellékelt ábrán látható ékszert *(csacskap)*, a mely az egész fonatot, mintegy rajta függve, eltakarja.

A *csacskap* két hosszas, fekete bársony-darabból áll, a mely ezüst gombokkal, pénzekkel van kivarrva s vörös selyemmel meg vidra-prémmel van beszegve. Kiegészítő része ennek a hosszú, ezüstgombokkal díszített szíj *(csaszmüncsak)*, a melyet a lefüggő fonatok végére erősítenek. Ez a szíj egész a bokáig függ le s ezen hordja a kirgiz nő a kulcsait.

Rendesen ékszerek is vannak a szíj végére, a kulcsok mellé felfüggesztve, mint pl. képünkön két nagy kalmükk sárgarézgyürű, a minek az a czélja, hogy a házi hatalom jelvénye mindig csörömpöléssel adja tudtunkra viselőjének tekintélyes voltát, de meg, hogy az asszony mindig *érezze* is a koloncz súlyát s tudja, hogy nem vesztette el.

Kétségtelen, hogy ez az ékes függő közös eredetű az északtibeti tangut nők hasonló ékszerével[1] s azért kétszeresen érdekes, hogy csakis a kirgiz nők viselik, de a kazak nők nem.

Úgy látszik, hogy a kirgiz mardzsáknak nincsen különös, ünnepélyes alkalmakra szolgáló ruhája, legalább nem tudtam effélét felfedezni, de a kazak nők mennyasszonyi ajándékul férjeiktől lángvörös, tarka hímzetű chalatot *(csapan)* kapnak a melyet az esküvőjükön, meg azután még egy darabig hordanak. Ehhez a mennyasszonyi öltözethez járul még egy széles, élénk szinekkel hímzett szalag is, a mit diadém-módjára illesztenek a homlokukra, hátul összekötnek s aztán a szalag két vége hátul hosszan lefügg. Hasonlóképen viselnek háromszögalakú hímzett kendőket. Ezeket a *dzsaulii* (a kazak nők

[1] *Csukti.* l. Landor 352. lap. Ilyen függők képeit l. *Futterer:* Durch Asien. 339., 340., 394., 397., 440. oldal. XXIV. és XXVI. tábla.

turbán-kendője) alá tűzik s palástszerűen fedi a hátukat. Az öltözethez tartozik még ezeken kívül a férfiak öve és a nők ékszere.

A karakirgizek — legalább azok, a kik Szemirjecs tartományban laknak — nem viselnek valódi övet, hanem bő csapánjukat összeránczolt, rendesen fehér öv-kendővel fogják össze derékban. A kendőt két végén nem kötik össze, hanem csak egymáson átkulcsolják, a kendő egyik sarka pedig háromszög alakjában kell, hogy a baloldali csipőt takarja. Ezt a kötőt *kor* néven

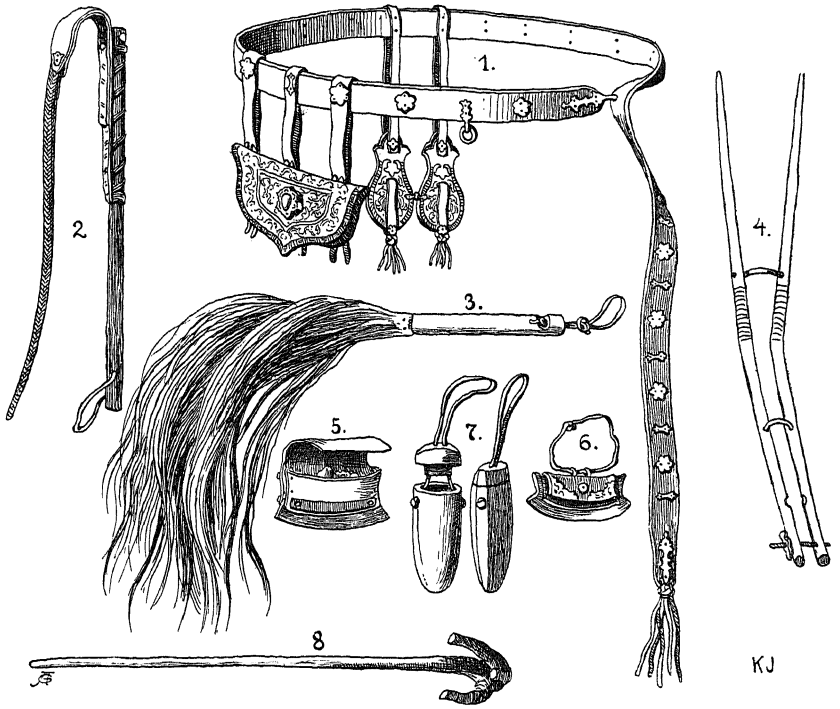

217. kép. Nomádok eszközei.

1. Kazak öv; 2. Korbács; 3. Légyhajtó; 4. Puska-villa; 5—6. Csiholó-szerszám; 7. Szarú-doboz; 8. Hajító buzogány.

nevezik. A kirgizek, a kazakokkal ellentétben, a kést, lőpor-szarut stb. apróságot a csapán *alatt* tartják, a nadrágot összefogó szíjban vagy övkendőben. A kazakok derekukat a csapan *felett* fogják össze kemény bőrszíjjal, a melyen kis tarsoly, a tűzszerszám, a kés, a golyótartó stb. vannak megerősítve, egyforma távolságokban egymástól; s annál szebb az öv, minél több efféle csüng rajtuk. Az öv (kazak nyelven *kalta*, *bel-bau*), valamint a kis tarsoly mindig ki van verve vas- és ezüst-diszítményekkel és pedig gyakran igen gazdagon. A szíj gyakran igen hosszú, annyira, hogy a vége oldalt szabadon lóg. A mellékelt ábrán látunk egy vörösre festett szarvasbőr-övet, marhabőr-tarsolyokkal, Taskent vidékéről. Igazi jó kazak-készítésű

darabot azonban nem sikerült szereznem; a képen látható öv ugyan szintén kazak eredetű, de félreismerhetetlenül meglátszik rajta a szárt befolyás, az anyag finomabb kidolgozása következtében.

Ezzel összefüggésben mindjárt legyen szó a képen látható többi ábráról is. A 2. ábra a többször említett nagaika *(kamdzsy)*, az ázsiaiak elmaradhatatlan kisérőjének képe. A 3. ábra lófarkból készült légy-hajtó, a mit a nyári hónapokban a síkságok lakói, különösen bazárokban nem nélkülözhetnek. Gyakran elhagyják a szerszám fából készült nyelét s egyszerűen valami egész lófarkkal pótolják, és pedig úgy, hogy a fark töve lekoppasztva és megszárítva, mindjárt az eszköz nyeléül szolgál. Az ilyen egyszerű alakú *korviis* (kazak ny.) a leggyakoribb ugyan, de látni ezenkívül a gazdagabb szártok és dungánok kezében igen díszes, jakszőrből készült, valószinűleg khinai eredetű légyhajtókat. A 4. ábra a kirgiz vadászok rendkívül praktikus villája, a mit a puskára *(multuk)* erősítenek. A puskatus csőfelőli végét támasztják alá a villával *(csánicski)*, a melyet lovaglás közben a puskacső mellé felhajtva, ennek mintegy folytatásaként hordanak. Lövéshez a villa nyelét a forgás-tengelyül szolgáló csavar körül lefordítják s így teljesen biztos támasztékot nyernek a puska számára A havasok ritka levegőjében, a hol a gyalogosnak mindig a lélekzetvétellel kell küzdenie, nagyon hasznos dolog ez, mert így nyugodtan, biztosan lehet czélozni s a heves lélekzetvétel sem rázza meg a fegyvert. Ezt a villát valóban melegen ajánlhatom minden utazónak, a ki itt a havasokban vadászni akar.

Az 5., 6. és 7. ábra olyan tárgyak képei, a melyek a késen kívül ott találhatók a kirgiz övén. A két első tűzeszköz *(ottuk)* éppen olyan, mint a milyent, úgy látszik, valamennyi igazi középázsiai nép használ, még a mongol, tibeti stb. is. Az aczél szilárdan rá van szegecselve a tarsoly fenekére, a tarsolyban pedig benne van a kova és a tapló. Az 5. ábra a kara-kirgizek, a 6. a kalmükkök (szárt kalmakok) tűzszerszáma; az utóbbi főleg réz-veretével különbözik az előbbitől. A 8. ábra a kőszáli bak szarvából készült fedeles doboz, a miben golyókat, tisztító rongyokat, stb. tartanak. A kazakok övén mindig vannak ilyen kis szelenczék s büszkék rá, ha minél több efféle holmi csüng a derekuk körül. A 8. ábrán látható bot neve *csokbór* vagy *csokmór*, s tulajdonképen gyökérgörcsből faragott hajító buzogány, a mit a kara-kirgizek meglepő ügyességgel használnak. Magam is többször láttam, hogy 30—40 lépésről egész biztosan ejtik el vele a marmotát vagy a madarat, embereim pedig többször jelentették, hogy ezt vagy amazt a csokbórral „lőtték" le *(csokbórim minen áttïm)*, mert hisz a kirgizek még repülő madarakat, fáczánokat is képesek hajító szerszámukkal elejteni.

A kirgizek kése esetlen, rövid pengéjű bicska, egyszerű fanyéllel. Mai alakjában, mint igazi vásári árú, bizonyára szárt eredetű. Ezenkívül a kirgizek semmiféle fegyvert sem hordanak ma, sőt még a nemzeti fegyver,

a lándzsa (*naïza)* is eltünt, s helyette azt a jelvényt használják, a melyet az egyik „batyr"-nál tett látogatásom alkalmával ismertem meg. Ez egyszerű bot, a melyet a hegye alatt körülbelül egy arasznyira gyapjúbojt díszít. A bazárokban itt-ott lehet durva, nehéz pánczél-ingeket látni, a melyet állítólag még a kazak batyrok is hordanak, de mindenesetre szakszerű fegyverkovács műhelyéből valók. Legnagyobb részük, úgy mondják, Ferghanából származik, s csakugyan Ázsia valamennyi vidéke között ez őrizte meg legtovább ősi sajátságait Jakub-bek benszülött államaival való szoros összeköttetései révén.

Kardot *(kïlïdzs)* is lehet itt-ott a nomádok jurtjában látni; ezek egészen disztelen, gyenge, rosszul kovácsolt görbe fegyverek, a melyeken csak a törökös markolat és az ökölvédő kereszt tünik fel, mert az igazi perzsa, illetőleg tadzsik *„kard"*-okon ilyen nincsen.

A mergenek főfegyvere, a mint már említettem, ma már általanosan az orosz Berdán-puska.

A mi a férfinak a fegyver, az a nőnek az ékszer. Ezen a téren is kitünik a nép ártatlan nomád jellege, a mely csendesen, kevéssel beérve éli le életét a dzsailau és a kislak, a nyári és a téli legelő között.

Á kara-kirgiz nő általában kevés ékszert hord s nincs is neki sok. A legelterjedtebb női ékszert, a *fülbevalót*, már csak azért sem hordhatják, mert a nemzeti viselet szerint a fülüket illik eltakarni. Néhány sor korall-gyöngy, filigran lánczoska, vagy pénz övezi a nyakukat, néhány ezüst- vagy réz karperecz finom kis karjukat, ujjukon pedig egy-egy ezüst- vagy rézgyűrű körülbelül az összes ékszer, a mit mind a két törzs asszonynépe köznapi viseletképen hord.

Ünnepélyes alkalmakkor persze még egyéb is járul ehhez, és pedig mindenekelőtt a mellüket és nyakukat díszítik fel dúsan mindenféle csilingelő, csillogó holmival. A mellékelt táblán ábrázolt nyak- és mell-ékszert a taskenti bazárban vettem. Ezek régi darabok s egészen értéktelen anyagból — sárga meg vörös-rézből — vannak nagy fáradsággal összeforrasztva. A lánczok szemei felváltva valóságos gyűrűk és kis szilkék, a melyeknek mélyedésébe viaszszal üveg- vagy korall-gyöngyöket erősített az ötvös. A kis pajzsokon drótból vannak díszítmények forrasztva, köztük hasonló módon megerősített kövek és gyöngyök, míg a középső függő boglárait gyöngyházlemezkék díszítik [1]. Sok kis, lándzsaalakú vert függő teszi csilingelővé ezt a czifra ékszert

Ennek az ékszernek eredete kétséges előttem. Schwarz adatai szerint Taskentben állítólag a *szárt nők* is ezt hordják, de általában *kazak* női viseletnek tartják. Jelenleg semmiesetre sem divat a szárt nők között, mert egyetlen egy *új* darabot sem tudtam a bazárban felhajszolni. Jonoff kis-

[1] *Kïzï szulu tïimenge Babalarding.* Arra alá szépek a Baba (törzs) leánykái.
Kéléde mojnï ademe tanalarding. Jól fest nyakukon a gyöngyházcsatt.
(Kazak népdal).

asszony azt állítja, hogy Ferghanában *kirgiz* nők hordják rendesen ezt az ékszert, de néha *andizsanlikok* is, azaz „szárt nők"; ő az ékszert eredetileg kirgiz, vagy kipcsak eredetű viseletnek tartja.

Habár a fiatal hölgy felfogása nagyon valószinűnek látszik előttem, hiszen gyermekkora óta ott helyben, Os, Margelan és Andidzsan városokban nőtt fel, s így tehát kétségkívül *valódi* ismerője az ottani viseletnek: de azért mégsem merek a dolog felett ítéletet mondani, különösen azért, mert ennek az ékszernek rendkívüli nagy rokonsága van bizonyos magyar ékszerekhez, a mi a legnagyobb óvatosságra késztet.

Kevésbbé tartózkodóan nyilatkozhatom egy másik ékszerről, a melyet a 220. kép 3. sz. ábráján bemutatok. Ez a szárt készítményű melldísz vert ezüstből dolgozott kis kúp vagy kupola, mely vert munkájú szép arabeszkekkel és beillesztett türkizekkel van díszítve és tűzben megaranyozva. A kupoláról körben egész sor ezüst filigránlánczból készült sallang függ alá, melyek filigrangombokkal, piros korál-gyöngyökkel és szines kő-betétekkel czifrázott kis vert munkájú medaillonokkal vannak díszítve. A lánczocskák némelyikére a Keleten általánosan használatos apró toilette-eszközök vannak felaggatva, mint fülkanálka, fogpiszkáló, körömreszelő, haj-igazító-tű stb.; mindezek szintén ezüstből készültek.

A képen ábrázolt darab kétségtelenül régi, jó, szárt eredetű munka, de a bazárokban akárhány ujdonat-új efféle ékszert is lehet találni, mert jelenleg mind a szárt és tadzsik, mind a kirgiz és kazak nők egyforma előszeretettel viselik, tehát kelendő portékája az ötvös-bazároknak. A nomád asszonyok ezt a sallangos, bojtszerű ékszert selyemzsinórral a hajukhoz kötik, még pedig fejkendőjük alatt, úgy, hogy a hosszú zsinóron a bal mellükre csünghessen alá. Így aztán feltünő a hasonlat a kazak törzsek egy másik, sajátságos díszbojtjához, s az ezzel való összehasonlítás alapján merem állítani, hogy a különös alakú ékszer-darab nem egyéb, mint egy eredetileg valóságos toilette-részlet stilizált fejlődménye.

Kelet-Turkesztánban általános szokása a török törzseknek — (a mit a szemirjecsi tarandzsi-asszonyok közt elég alkalmam volt tanulmányozni) — hogy a nők amúgy is gazdag hajukat beleszőtt vastag fekete selyemfonatokkal tömörítik és hosszabbítják. Schwarz (Turkestan, 273. lap) többször idézett könyvébe ismét belevette egy *chotani* nő arczképét, a mely, mint jellemző tipusa a kelet-turkesztáni női viseletnek, már több közép-ázsiai útleirásban szerepelt. Ezen a képen a hajtömörítésnek divatját már fejlődöttebb alakban látjuk, a mennyiben az asszony mindenféle boglárral, csattal, pénzdarabbal czifrázta a hajába szövött selyemfonatot és így a fősúlyt már nem a hajzat gazdagítására, hanem a *díszítmény* alkalmazására fektette. A tarandzsi asszonyoknál is nem ritkán láttam, hogy hasonló eljárással (pld. szines, rikító vörös selyemfonat alkalmazásával) inkább feltüntetni iparkodnak a hajukba font idegen anyagot, mintsem hogy azt elrejtenék.

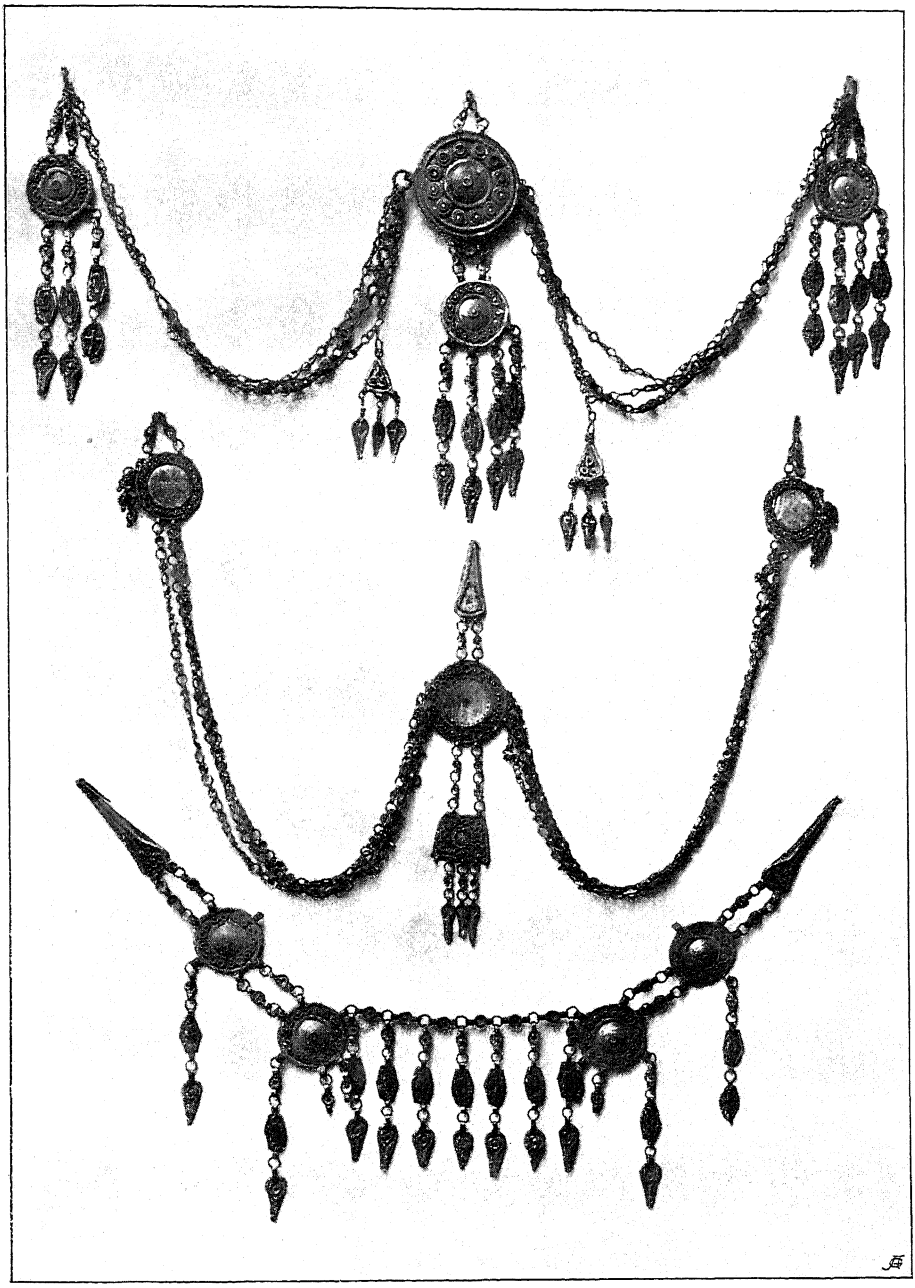

218. kép. Régi mell- és nyakékek.

Természetes, hogy az efféle hajpótló fonatokat csakis az olyan törzsek női viselhetik, a hol a nők fedetlen fejjel járhatnak. A kirgiz és kazak nőknél a divat ilyetén alakulása nem bírna semmi értelemmel, mert nekik az illem szabálya szigorúan megtiltja, hogy hajukat szabadon hordják — és pedig szigorúbban, mint a hárem-tartó törzseknél, mert ezeknél a tilalom csak az utczára és a nyilvánosságra szól.

Így hát a mindenesetre ősi eredetű és előttük kedvessé vált divatot más, kissé változtatott alakban alkalmazzák, a mennyiben a selyemfonatot rojtos, sallangos bojttá alakítják át, melyet még mindig hajukba fonnak ugyan, de a melynek feladata már nem a hajzat kiegészítése, hanem egyszerűen csak díszítésre való.

Ez a selyemből és ezüst-aranyfonalakból készült, valósággal paszomántos sallang-bojt a 219. képen látható abban az alakban, a mint még jelenleg is széltiben el van terjedve a szemirjecsi kormányzóság kazak-aszszonyai közt.

Innen már csak egy lépés vezet át a fémből készített tulajdonképeni ékszer-bojthoz, melyet fennebb írtam le. A kara-kirgiznők már csak kizárólag ezt viselik, náluk a sallangos selyem-bojt már teljesen eltünt. Ez utóbbit, mint említém, a kazak nők még hordják, ellenben a tarandzsi és kelet-turkesztáni szárt asszonyok közt az eredeti haj-gyarapító selyemfonat viselése is még teljes virágzásnak örvend, úgy, hogy az egyes törzsek viseletében a különös alakú mell-bojtnak egész fejlődési menetét megfigyelhetjük. Az apró toilette-szerszámok csak másodrangú kiegészítő részei ennek az ékszer-darabnak s valószinűleg csak később, alkalmilag fűződtek hozzá. Elég gyakran lehet látni efféle bojtdíszt, melyről hiányzanak ezek a kis pipere-eszközök. Oruz-bek dzsigitem feleségén láttam ilyen különösen pompás ékszert, melyet *két* hatalmas, ezüst-filigránból és vörös korall-gyöngyökből összefűzött bojt alkotott. Ezt — mint a közép-ázsiai törzsek minden kettős függő díszét, pld. a kölönféle amulett-tartókat[1] — a bal mellén kissé feljebb, a jobbon kissé alább hordta a mardzsa. Sajnos, ezt a remek kivitelű, érdekes ékszert nem szerezhettem meg.

Fontos az egész dologban — s azért tárgyaltam oly kimerítően — hogy nyílt utalást találunk benne Kelet-Turkesztán felé. A mai alakjában, a mint a khánsági szártok és a két nomád nép viseli, érthetetlen ez az ékszer, eredetét csak úgy érthetjük meg, ha kapcsolatba hozzuk a Tarim-medencze

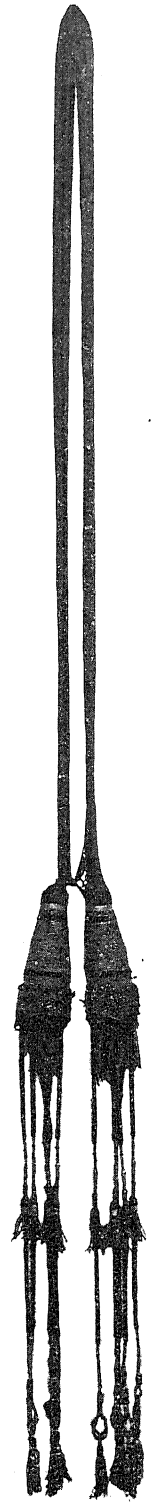

219. kép. Kazak női mell- és fejdísz.

[1] L. a 220. kép 5. és 6. ábráját.

déli peremének régibb népeivel, illetőleg ezek viseletével. Ez pedig mindenesetre nagy jelentőségű dolog, ha a turk népek altaii eredetéről szóló hipotézishez viszonyítjuk, és pedig annál inkább, mivel a kirgiz nők *csacskap* nevű hátdísze is határozottan rokon a tibeti tangut asszonyok *csukti* nevű hasonló ékítményével, tehát itt is nyílt utalással találkozunk a déli, a lefolyástalan medenczék ősrégi időktől fogva izolált vidékeire.

A 220. képen rajzolt többi ékszer különféle eredetű.

Az 1. ábra vörös szalagra erősített vertarany-lemezkékkel és gránát-kő betéttel díszített szárt homlokdísz; a 2. ábra *Csilik*-ből való, régi művű, tarandzsi függő; ezüstből való filigrán-munka, viaszszal belefoglalt tarka kövekkel. A 4. ábra taskenti szárt függő. A sok finom lánczocska, tarka gyöngy, filigrán-csecsebecse a mai khánságbeli városi nép eldurvult ízléséről tesz tanuságot.

Az 5. és 6. ábrák ezüst-bádogból készült amulett-tartókat ábrázolnak, a milyeneket a bazárok ezüstművesei a legkülönfélébb mintára készítenek.

A 7., és 10. ábrán *orosz gyártmányú* karpereczek láthatók. Ilyeneket ma — bár régi minták után — tömegesen készítenek, különösen a *kazak* nők számára. A kövek ugyan igazi karneolok bennük, de azért nem drágábbak *25 kopeknél* (64 fillérnél). Valami fehér öntvényből egész csinosan vannak kiállítva s így bizonyára óriási tömegben gyártják őket.

Az 8., és 9. ábrákon *dungán* eredetű ezüst holmit látunk. A 8. ábra pipere-tartója ott függ minden dungán paraszt övén. Olyan durván van ezüstből verve, hogy inkább valami falusi kovács munkájának, mint ötvös-műnek látszik. Annál csinosabbak a 9. sz. ábra filigrán ezüstfüggői. Ezeknek az ékszereknek stilusa és technikája ugyan egészen *török*-nek és nem dungánnak (khinainak) látszik, de meg kell említenem, hogy a csiliki bazárban a sokféle dungán fülbevaló közt egyetlenegy olyant sem láttam, a melyen szabadon függő részek lettek volna.

A szárt vagy tarandzsi fülbevalók tulajdonképeni gyűrűje gyakran hasonló módon van filigrán-toldalékokkal díszítve, mint ezek a dungán fülönfüggők, de ezt a merev, kizárólag egybeforrasztott díszítésű fülbevalót, úgy látszik csakis a dungánok használják.

A fülbevalók kivételével a kirgiz nők a már említett ékszereket viselik, különösen karpereczeket, pénzdarabokból összefűzött nyaklánczokat, sőt a szegény nomád nőkön igen gyakran lehet mindenféle európai gombokból stb. összerakott füzéreket látni a fejkendőjükön vagy egyebütt.

Különös említést érdemel a kirgiz nők *gyűszűje*, a mely félig-meddig szintén ékszer gyanánt szolgál. Ez saját készítményű, sima, széles ezüstgyűrűből van, s rendesen nincs is összeforrasztva, hanem csak egyszerűen össze van hajlítva. Erre kis ezüst-lánczczal, vagy selyem-zsinórral pecsétgyűrűszerű második gyűrű van felfüggesztve. A sima gyűrűt a balkéz gyűrűsujjára húzzák, a pecsétgyűrűt *(ojmok)* pedig a mutatóujj hegyére,

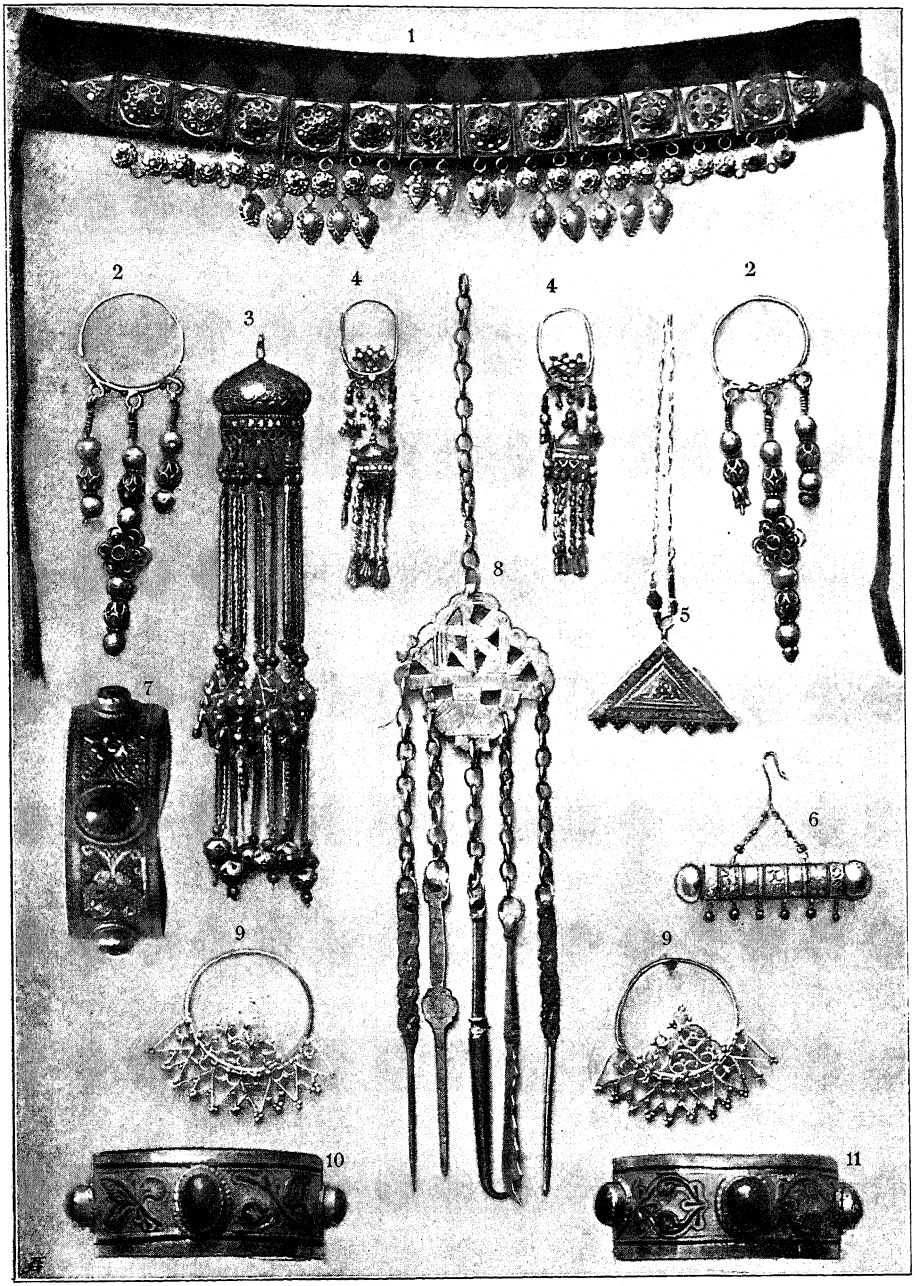

220. kép. Turkesztáni ékszerek.

1. Szárt homlokdísz; 2. Tarandzsi –; 4. Szárt —; 9. Dungán fülbevalók; 3. Női mell csüngő 5—6. Amulett tartók; 7., 10., 11. Modern karpereczek; 8. Dungán pipere szerek.

úgy, hogy lapja befelé legyen fordítva s ezzel tudják a tűt betolni. Használaton kívül a nő egyszerűen ledobja ujjáról ezt a pecsétgyűrűt s szabadon engedi a sima gyűrű *(sâkek)* lánczán aláfüggeni. Nyelvészetileg érdekes, hogy az egyszerű, nem a gyűszűhöz tartozó gyűrű kirgiz neve nem *sâkek*, hanem *gyüszü*, *dzsüszü*.[1])

3. A kirgizek lakása.

A kirgizek lakását, a rendkívül praktikus nemez-sátrat már behatóan leírtam, s nem is marad más hátra, csak az ajtó *(ésik)* szerkezetének tárgyalása. Ma már jobban elterjedt ugyan a rendes, kétszárnyú faajtó, de a 61. képen ábrázolt régibb alakot is elég gyakran lehet látni. Ez csí-fonatból áll belül, a melyre kívül nemez-takaró borul. Ennek az egyszerű szerkezetnek, a melyet a kép teljesen megmagyaráz, különös hangzású, t. i. ajtó-nyak *(ésikden mojny)* a neve.

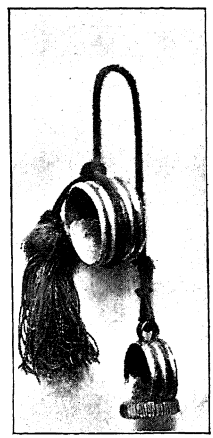

221. kép Kirgiz gyűszű.

Az ábrát illetőleg még megjegyzem, hogy a baloldalon fenn látható bot az *ūguk* vagy *uuk*-ot, a villás fa jobbról pedig a nélkülözhetetlen *bakan*-t ábrázolja. A fenn látható vázlatos ábrák a jurt felállításának módját mutatják, kihúzott (alacsony) vagy összenyomott (magas) keregével. A jurt egyes alkotórészeit világosan lehet látni s nem marad más hátra, mint hogy a díszítések elhelyezését említsem fel. Ezeket ugyanis csak a látható helyeken alkalmazzák.

A *bó*-k mintázata befelé van, az ajtószárfa azonban külső oldalán díszes; a fali nemez-takarók belső oldalán szegély van, a fedőtakaróknak azonban külső szélén, az ajtó csí-függönyének felül, befelé, a külső nemez-függönynek alul, kifelé van a díszítménye stb.

Megemlítem még, hogy az irodalomban többször felmerülő *ak-üj* név annyit jelent, mint *fehér* vagyis *új sátor* vagy „*ház*“ ; a költözködések miatt, meg a jurtban égő nyilt tűz miatt, természetesen a sátrak csakhamar fekete patinát kapnak, s azért a *fehér* sátor mindig új és — tiszta. Ha tehát a kirgiz az európai utazónak, mint vendégének, *ak-üj-t* azaz *fehér sátrat* bocsát

[1] „*Ücs kötürüp, ücs âldïm ücske dein,*
„*Szogty iken kandaj yszta dzsüszükünde?*
„*Kőröde kandai adam k'ziginde?*
Hármat emelve hármat vettem háromszorra.
Mely mester kovácsolta gyűrűdet?
Boldog ugyan melyik ember is lehet?“ (Kirgiz népdal.)

rendelkezésére, — akár milyen kormos, piszkos is az — ezzel csak az udvariasság és vendégszeretet *formális* szabályának tesz eleget, s az udvarias *ak* (fehér) kifejezés semmiképen sem felel meg a jurt állapotának, hanem csak egyszerű díszítő jelző.

Szilárd épületekben csak a letelepült, úgynevezett *csala*-kazakok vagy — kirgizek (fél-kirgizek) laknak, így pl. az utóbbiak közül az Isszyk-kul vidékén valami 150 lélek él, Przsevalszk közelében Dzsargessz mellett. Ezek a letelepült nomádok nem alkalmasak a kitartó munkára s a népesség kétes elemei, a kiket az orosz telepítvényesek ép úgy gyülölnek, mint maguk a kirgizek. Az utóbbiak azt állítják — s valószinűleg igazuk van — hogy ezek a környék legnagyobb rablói és tolvajai, a kik csak azért vétették fel magukat a parasztok közé, hogy hasznot húzzanak a kettős bíróságból, a mely alá így tartoznak. A Bii-bíróság előtt egész szemtelenül arra hivatkoznak, hogy ők *földmivelők*, ennélfogva őket csak orosz bíróság elé lehet állítani, ez előtt az utóbbi előtt pedig, mint *kirgizek* jelennek meg, s így néha egész ravaszul kibújnak az igazságszolgáltatás alól.

„Házaikat" a többi letelepült nép vályog-viskóitól különösen tökéletlenebb építésük különbözteti meg. Ezek sokkal kezdetlegesebbek és piszkosabbak. Úgy látszik azonban, hogy ezekben a vályog-kunyhókban egyáltalában nem is laknak, mert a csala-kirgizek udvarán mindig áll egy-két jurt, a mely a család rendes lakóhelyéül szolgál.

Van azonban az igazi nomádnak is kétféle állandó épitménye, a melyek a letelepüléshez első lépcsőül tekinthetők. Az egyik ezek közül a téli tanyán épített *agïl* (cserény, karám, akol,)[1] a mely legalább az értékesebb marhaféle (kancza, csikó, koraszülött bárány) részére valami védelmet nyujt a fagyos viharok ellen. Ezek az *agïl*-ok nem csak egyszerűen ágakból, földből és kövekből összehányt köralakú kerítések, hanem ezek egyik helyén fedett kalyiba is van ugyanazon anyagból, a hol a marhának legalább egy része meghúzódhatik. Az agilokat rendesen úgy építik valami domboldalba, hogy a félszerforma épület nyilt oldala a szél árnyékában van. A hegyoldalba rendesen egy darabot bele is ásnak, aztán a két oldalfalat földből, kövekből és fadorongokból építik fel, s végre az egészet befedik a *Picea Schrenckiana* gallyaival. Télen át még egy más építőanyag is járul ezekhez, t. i. a *tiszjek*, az állati hulladék, a mit a nomádok szorgalmasan összegyüjtenek, hogy a félszer falai mellett, meg saját jurtjuk körül falszerűen körülhalmozzák. Ezek a halmazok először is kitünő védelmet nyujtanak a hideg ellen, de meg ez a legfőbb tüzelőanyag is.

A másik épület-félét a Buam-szurdokban meg a Kaztek-hágón ismertem meg, a hol a nomádok éppen a *kislak*-ba hurczolkodtak. Úgy látszik, itt igen

[1] Nem igen találok rá alkalmasabb szót az *akol*-nál, a mely a nomád szó értelmét „lakás" (agil, ail, aul) jobban visszaadja, mint a cserény, vagy karám. A szavak rokonsága is feltünő. Vajjon a nomád turk népek is északnyugatról vették-e át a szót?

heves viharok dúlnak, mert minden jurtot nyerskő-falazattal vettek magasan körül s csak keskeny résen át lehetett bejutni a jurt ajtajához. Ezek a szélvédő falak olyan magasak voltak, mint a jurtok füst-nyílásai, s a jurt oldala meg a fal közt nem volt szélesebb a tér, mint egy méter. Ezek a toronyszerű, szilárd építmények, a melyeknek belsejében mindig egy-egy jurt rejtőzködik, igen különösek, de nem valami barátságosan festenek. Mikor a fagyos északkeleti orkán süvölt a sziklaszakadékok között s a hó vastag tömegekben rakódik le a falak körül, nem lehet valami kellemes az így-amúgy védelmezett sátrakban.

A kirgizek a legújabb időben a jurt helyett néha a „szárt" sátrat *(csatyr)* is használják, a melyet négy czölöpre erősítenek, s innen kapta nevét is, a mi már magában is a dolog iráni eredetére vall. Bocharai vagy taskenti kereskedők hozták azt először Keletre; én is csak olyanoknál láttam, a kik a karkarai vásáron voltak. Kis súlya miatt itt-ott a kirgizek is használják, de magam sohasem láttam.

A jurt belső berendezéséről már beszéltem. Kiegészítőül még csak megemlítem, hogy a tűzhely mindig a sátor közepén van, a főhely *(tür)* az ajtóval szemben, ettől balra az éléskamra és a nők helye, jobbra a férfiak része van. Ép úgy jobbról van a *dzsatak*, a háziúr alvóhelye. Éjjel ezt a helyet vékony gyapot- vagy selyem-szövetből készült függöny *(kösögő)* takarja el, a mely a jurt keretének egyik húrja mentén kifeszített vékony zsinóron függ s nappal mindig fel van csavarva.

4. A kirgizek gazdasági élete.

Keveset mondunk azzal, ha a kirgizeket — s velük együtt kazak testvéreiket — egyszerűen pásztorkodó és nomád népeknek mondjuk, habár ez a jelző teljesen találó is. A nomád pásztorokat rendesen úgy képzelik, hogy ezek félig-meddig vad emberek, a kik czéltalanul kóborolnak nyájaikkal ide s tova, nincs más gondjuk, csak a nyájuk, a melyből boldogan, gond nélkül élnek, akár csak a madár.

A nomádok ősapái csakugyan így élhettek, de a mai nemzedék, több ezer év kulturájának hatása alatt, úgy átalakult, hogy ennek gazdálkodását és gazdasági jelentőségét egészen más szemmel kell tekintenünk.

Belső-Ázsia klimája nem kedvező sűrű lakosság keletkezéséhez, s a népességnek egy kis felszaporodása is feltétlenül a nomádság és a letelepült földmívelő népek közt fejlődő váltógazdaságra vezet, és pedig olyan kérlelhetetlenül, hogy a nomádság még ma is, a mikor az új kor mindenféle technikai vívmánya könnyíti meg a gazdálkodást, nélkülözhetetlen gazdasági faktor marad Belső-Ázsiában.

A nomádság élete a nyájtól függ, s azzal kénytelen évszakonként helyről-helyre vándorolni, hogy kellő legelőt találjon. A belső-ázsiai legelőket

azonban nem lehet összehasonlítani az európaiakkal, mert termelőképességük kevés kivétellel alig egy tized-, sőt sokszor alig egy huszadrésze az ugyanolyan területű európai legelőknek, úgy, hogy ott ugyanazon számú marha fentartásához tízszer, húszszor annyi legelő kell, mint Európában.

A míg a primitív nomád népség aránylag gyéren lakta ezeket a területeket, addig a kedvezőtlen körülmények közepette is meg tudott élni. Hely volt bőségben, s az igazi nomád háztartáshoz okvetlenül szükséges, aránytalanul óriási nyáj eltartása a határtalan legelőkön még könnyű volt.

A népesség szaporodásával azonban a körülményeknek meg kellett változniok. Az egyes nyájtulajdonosok közt felmerült határvillongásokon kívül, a melyek okvetlenül bizonyos törzsekké való csoportosulásokra és valamiféle birtoklásokra vezettek, a nyájaknak a népesség növekedésével arányos szaporítása elé természetes akadályok gördültek, a melyeket átlépni a nomádoknak lehetetlen volt.

A havasok oldalain található igen kevés alkalmas vidék kivételével, Belső-Ázsia növényvilága nem engedi meg, hogy a vadon növő fűfélékből kellő mennyiségű téli takarmányt gyüjthessenek, s így lehetetlen a legelőt és az istállózást váltogatva alkalmazni. Ennek aztán az a következménye, hogy a marha-állománynak minden túlszaporítása, okvetetlenül éhinséget von maga után. A marha-állomány fejlesztésének korlátozása azonban további kellemetlen következményekkel jár, a melyek döntő hatásúak a nomádok gazdálkodására nézve. Az év egy részében a nomád megél a tejen, de a szegényes téli legelők használata idején majdnem tisztán csak a hústáplálékra van utalva, a mi annyira igénybe veszi a nyájat, hogy valóságos „tőkeemésztés"-nek nevezhetjük, hacsak a nyáj — európai fogalmak szerint — nem aránytalanul nagy.

Ha már egyszer a marha-állomány és fogyasztó nomádok száma közötti viszony olyan egyensúlyba kerültek, hogy a termelés csak éppen meggyőzi a fogyasztást, akkor csak valami kicsiség kell, valami elemi csapás, nagyon havas tél, száraz évszak, marhavész stb., hogy a törzs sorsa meg legyen pecsételve s tagjai nyomorultul tönkremenjenek.

Hogy mily könnyen bekövetkezhetik az ilyen veszedelem, még ma is láthatjuk. Így pl. Orosz-Turkesztánban átlag minden 30—40 esztendőben pusztít efféle csapás valamelyik vidéken s ott a marha-állományt *80—90%-kal alább szállítja!*

Így tehát a nomádság csak akkor maradhat fenn tovább is, ha az élet fentartásához szükséges fogyasztási czikkeket valamely más produkczió segítségével fedezhette, s mivel a vadászat és a halászat Belső-Ázsiában csekély jelentőségű, csakis a földmívelésre gondolhatunk, mint a mely a szükségletet fedezheti.

S csakugyan, a nomádság nagy mértékben reá van utalva a letelepült népek gabonatermelésére, és pedig annyira, hogy a nomádok téli táplálléka majdnem kizárólag ebből a forrásból ered.

Nem feladatom, hogy ennek az állapotnak a létrejöttét a belső-ázsiai népek kulturális fejlődésére vonatkozólag vizsgáljam, de ahhoz az igazsághoz, hogy a nomádok Belső-Ázsiában nem élhetnek a letelepült népek nélkül, még hozzá kell adnom, hogy *viszont a letelepült lakosság sem tudna boldogulni nomád népek nélkül.*

Többször említettem már, hogy Belső-Ázsiában a szántóföldek, vagy kertek létesítése mesterséges öntözés nélkül lehetetlen; de az efféle kultura nemcsak, hogy meghatározott területekhez van kötve, a melyeken kívül terjeszkedni teljes lehetetlenség, hanem azonkívül az ilyen földmívelés nehéz munkával is jár, úgy annyira, hogy Belső-Ázsia földmívelését valóságos kertészetnek tekinthetjük s bizonyos értelemben határozottan intenzivnek is kell mondanunk. A legelők eloszlása miatt a legszélsőbb értelemben *extenzivnek* nevezhető marhatenyésztést az ilyen *intenziv* földmíveléssel nem lehet úgy egyesíteni, hogy mind a kettő egyazon üzemben egyesüljön. A lösztalaj nem kívánja a trágyázást, mert a levegőből folyton aláhulló por mindig megújítja a termő-talajt s ezzel elesik a földmívelőre nézve a marhatenyésztés legfontosabb czélja. A nagyobb, városokká növekedett telepek hússzükségletét a nomád sokkal könnyebben tudja fedezni mozgó nyájaival, mint a röghöz kötött telepítvényes, a ki az évszakok váltakozó előnyeit nem aknázhatja ki, a nélkül, hogy tulajdonképeni földmívelő munkálkodásának gyümölcseit ne veszélyeztesse.

Nem szabad tehát a nomádságot itt a kultura alacsonyabb fokán álló népnek tekintenünk, hanem úgy kell tekintenünk a dolgot, hogy az a helyi klima természetes következményei folytán a nomádok és a letelepültek között szükségkép fejlődő munkafelosztás következtében valósággal alapfeltételét alkotja ezeken a vidékeken az ember lételének. Hogy a foglalkozások különfélesége egyszersmind faji különbségekkel is össze van kötve, annak szerintem nincs valami nagy kulturtörténeti jelentősége.

Tibetben például még ma is azt látjuk, hogy a nomádok úgy, mint a földmívelők közös törzsből erednek, s ugyanez volt az eset a mongolok közt is a középkorban. Dzsengisz utódainak birodalmától a magas kulturát letagadni ma már haszontalan törekvés volna; mindazáltal kétségtelen, hogy azok a nomád seregek, a melyek a Bogdu-khán parancsainak engedelmeskedtek, abban az időben is csak úgy voltak szervezve, mint a mai mongol-nomádok, vagy akár csak a kazakok, kirgizek vagy kalmükkök.

Különösen pedig Turkesztán területén a nomádok és a letelepültek eloszlását első sorban a topografiai helyzet szabta meg. Transzkaspia végtelen pusztái, a Balchas környéke mélyen fekvő folyamágyaival ép úgy, mint a Tien-san, a Pamir, a Kven-lün, meg Észak-Tibet kietlen hegyvidékei a nomádok birodalma volt, míg a földmívelők a hegyek lábánál elhúzódó oázis-öveken, vagy a pusztákon végigfutó jelentékenyebb folyók mentén találtak alkalmas helyet a letelepülésre.

A meddig a Tarim-medenczét valami régi belső-ázsiai tenger kiszáradt s teljesen lakhatatlan fenekének tartották, a melynek legfeljebb a szélein lehetséges valami nyomorúságos élet, és pedig éppen *csakis nomád* élet: addig azt kellett hinnünk, hogy ezeken a pusztákon úgy teremnek a pásztornépek, mint valami sáskák, a melyek, ha túlszaporodtak, felkerekednek s körösközül mindent pusztítva árasztanak el. Ma már tudjuk, hogy a Tarim-medenczében ősidők óta aránylag magas műveltségű népek éltek letelepülve. Marco Polo leírja a XIII. században ott virágzó nagy városokat; az újabb kutatások még sokkal régibb kultura maradványait hozták napvilágra: Hedin Sven felfedezései után hazánkfia, dr. Stein Aurél, bámulatos magas műveltség nyomait ásta ki a mindent betemető por és homok alól.

A mint volt régen, körülbelül úgy van ma is. A medencze szélén ott laknak a földmívelő népek mesterségesen öntözött földjeiken, de ott vannak a nomádok is az oázisok környékén, sőt, mivel a természetes úton fejlődött nomádság nem volt elegendő a gazdasági csereviszony fentartására, a folyók partjainak sűrű erdeiben, gyepes legelőin félnomád pásztorok legeltetik a letelepült gazdák nyájait, sokszor messze vidékekről vonulva oda.

Nem akarom kutatni, hogy milyen szerepet játszott a sokat emlegetett *úz* vagy ghuz *(oghuz, ghúz)* nép a középső Tien-san és a Tarim-medencze kulturájának történetében, de egy dolgot bizonyosnak hiszek: azt t. i., hogy a mióta történelme van Belső-Ázsiának, azóta klimája körülbelül ugyanaz, mint ma, s ezzel az ember életfeltételei is lényegében ugyanazok.

Bármilyen sűrű népesség lakta tehát hajdan a Tarim-medenczét, az gazdasági tekintetben mindenesetre a nomádságra volt utalva; viszont a nomádság csak ott szaporodhatott túl, a hol az életéhez szükséges letelepült földmívelő elem kellő számban élt.

Hogy hajdan a gazdasági ágak szerint törzsekké váltak volna el Ázsia népei, alig hihető, s így meg kell barátkoznunk azzal a felfogással, hogy *valami különösen erőteljes nomád nép felvirágzása legalább kezdetben mindig együtt jár a nép letelepült részének műveltségi felvirágzásával is.*

Ez a felfogás megvilágítja, véleményem szerint, azokat a látszólagos ellentmondásokat, a melyek a nyugati krónikásoknak a népvándorlásokat illető feljegyzéseiben találhatók. Úgy a hunokat, mint a különböző turk törzseket, a kazarokat, bolgárokat, kúnokat, később a magyarokat, s végül a „mongolokat" vagy „tatárokat" úgy írják le, mint zabolátlan hordákat, de a mellett a legnaivabb módon mindenféle institucziókat sorolnak fel az ő közigazgatásukból, a melyeket mindennek lehet mondani, csak éppen barbároknak nem. Ezeknek a betörő hordáknak organizáló, államalakító ereje is már arra vall, hogy közelről ismerték valamely letelepült, körülhatárolt területen élő nép közigazgatását és jogállapotait, s ez kétségtelenül arra enged következtetni, hogy műveltségük messze felülmulta a közönséges nomád kulturának niveauját. A hóditó seregek legnagyobb része valóban nomádokból

állhatott, mint aul- vagy törzs-kötelékben álló könnyű lovasság, körülbelül úgy, mint pl. CHUDOJAR khán khokándi seregének legnagyobb részét kirgizekből és kipcsakokból toborzotta, vagy a hogy JAKUB bég serege legnagyobbrészt kirgiz és kipcsak nomádokból állott. A seregek *szellemi vezetése* azonban a művelt elem kezében volt, vagy a letelepültek, vagy pedig a törzsből származó *bai*-ok kezében, a kik műveltség tekintetében egészen egyenrangúak voltak a városiakkal s ezeknek adminisztrativ instituczióit ép úgy ismerték, mint a saját magukét. JAKUB-BEK szedett-vedett nomád seregének egész vezérkara volt *andidzsáni* férfiakból, a kik csapatosan siettek a kalandorhoz Kasgariába, a mint az „Bedauletté" vagy „Attalik-Ghazivá" küzdötte fel magát.

A nomád népnek itt röviden vázolt gazdasági jelentőségét — az európai fogalmak szerint úgyszólván teljesen terméketlen területen — az oroszok tökéletesen tudják méltányolni, a mit már említettem is. Ez az érdeklődés és az abból fakadó védelem az okai a nomádok, különösen a kazakok mai tagadhatatlan felvirágzásának, a mi pontosan nehezen ellenőrizhető ugyan, de mindenesetre *érezhető* szaporodásukon mutatkozik leginkább.

A nomád törzsek *elszegényedéséről* sok mindenfélét rebesgetnek. Az a kevés adat, a mit ebben az irányban összegyüjthettem, ilyesmit nem árul el. Kétségtelen, hogy *egyesek* nagy gazdagsága hanyatlott, de a nomádok számára annyi új keresetforrás nyilt meg, s a tulajdon védelme a mai rendezett orosz közigazgatás alatt olyan nagy, hogy a *köz* kétségtelenül és szemmel láthatólag gazdasági felvirágzásnak indult.

A kirgizek gazdagsága és összes vagyona háziállataikban rejlik, s annak is legfőbb része a *ménes*, aztán a juh-nyáj, majd a tevék s végül a szarvasmarha-csorda. A pusztai kazakok gazdaságában a lovak után mindjárt a tevék következnek, mert ezeket mint szállító állatokat, nagy mennyiségben tenyésztik.

A szemirjecsi kirgizek közt *baigus*, olyan „földön-futó", a kinek lova sincs és így gyalog járni kénytelen, aligha van, mert az ilyen meg sem tudna élni. Legfeljebb a városokban lehet itt-ott ilyen nyomorult ficzkót találni, mint cselédet, míg kinn, az aulokban, minden felnőtt legénynek legalább *egy* lova van, a mely az ő kizárólagos személyes tulajdona. A ló legfőbb becse azonban nem szállító-képességében rejlik, hanem igen értékes mint igazi tenyész-marha is. A kirgizeknek valóságos csemegéje az 1—2 éves kövér csikó húsa; ünnepélyes, nagyobbszabású lakoma e nélkül nem is képzelhető. A nomádok azonban keveset fogyasztanak az ő nyájaikból s azt inkább *tőkének tekintik, a melynek kamataiból élnek*, s így a ló-tabun-nak igazi haszna a tejtermelésben rejlik. A *kumisz* volt és lesz a gazdag kirgizeknek minden nyáron át a főtápláléka, sőt ezt a tartós és kellemes italt a városiak is annyira szeretik, hogy eladásra kerülő felesleg-termelése jelentékeny haszonnal jár.

Ez az oka, hogy olyan óriási méneseket (tabun) tartanak a kirgizek, hogy 1000—3000 darab ló még nem is tartozik a kivételek közé Szemirjecs tartományban, sőt voltak azelőtt 10,000 darabból álló ménesek is.

A mennyire tájékozódhattam, az ilyen rengeteg lóállománynak a gazdasági kezelése egészen patriarchálisan történik. Természetes, hogy maga a *bai*, az úr, nem képes egész családjával együtt sem felvigyázni ekkora nyájra, s így a szegényeknek valóságos kis hada sorakozik köréje, a kik szolgálatokat teljesítenek s azért évről-évre teljes ellátásban részesülnek. Nyáron, a csikózás idejében persze felesleggel van a kumisz, s ilyenkor a bai még ezeken kívül egész sereg élősdit szokott eltartani határtalan vendégszeretettel. Ez az állapot nagyon emlékeztet a régi római patronusok állapotára, s a gazdag bai az ő nélkülözhetetlen kíséretével tökéletes mása a római patronusnak s az ő klienseinek. Hogy ezek az élősködők miből élnek télen át, a mikor maga a bai is csak szűk konyhára szorítkozik, az iránt nem tudtam felvilágosítást szerezni, de nagyon valószínű, hogy ez a féléves potyázás annyi megtakarítással jár rájuk nézve, hogy abból aztán egész télen át megélhetnek.

A ménesekből természetesen sok fogy úgy is, hogy hátaslovaknak adják el őket, bár csak a méneket és a heréket. A kanczákat csakis tenyésztésre használják, s így nem is adják el. Ha már nem alkalmasak a tenyésztésre, akkor levágják őket, s húsokat megeszik. Mivel az állat egész életében sohasem dolgozott, sőt az alpi legelőkön valósággal hizlalták, nem is olyan rossz az a hús, a melyet szolgáltat.

A második legfontosabb tenyészállat a vastagfarkú juh, a melyből a szegény, átlagos népességnek is mindig van néhány száz darabja, de a gazdagabb bai-ok nyájában több ezeret találhatunk. Nyáron át ez a birka temérdek tejet szolgáltat, a melyet, mint airant ismertünk meg az utazás leírásának folyamán, a mikor húsának minőségét is kellőleg méltattam. Végül pedig a gyapjú egyike a legfontosabb termékeknek a kirgizek háztartásában, mert ebből készül a *nemez*, *(kigiz)*, a melyre, illetőleg a melynek nagy jelentőségére még majd vissza kell térnem.

Az élő juhval és a gyapjúval való kereskedés ép oly régi keletű, mint maga a nomádság. Az ázsiai városi nép igen számottevő fogyasztója ezeknek, mert nekik a gyapjú és a nemez ép oly szükséges, mint a nomádoknak, sőt élelmezésük sokkal inkább reá van utalva a hús-táplálékokra, mint a nomádoké. És pedig nemcsak magát a húst fogyasztják, hanem igen nagy mennyiségben a zsírt is, mert pl. kedvelt ételük, a *p'lau*, csak úgy úszik a zsírban. Ezt a zsiradékot kellő mennyiségben és igen kitünő minőségben szolgáltatja a „*kujruk*“, a két zsírpúp a vastagfarkú juh gerinczvégződésén.

Mostanában a nomádok sokszor csak haszonélvezetre bírják a nyájat, a nélkül, hogy valóságban a tulajdonuk volna. Ez az általánosan szokásos viszony megvilágítja a mai nomádság keletkezését vagy legalább gazdasági és kereskedelmi alapját.

A *szárt* kereskedő megvesz a nomádtól néhány darab juhot vagy valami kisebb nyájat, kifizeti az árát, vagy az árának csak egy részét, de nem veszi át a megvásárolt barmot, hanem továbbra is ott hagyja a kirgiznél használatra és tenyésztésre. Évről-évre aztán leszámolnak; a szárt kereskedő lefizeti a hátralékos összeget s megkapja az eredetileg vásárolt mennyiséget, az *időközi szaporodás felével* együtt, míg a szaporodás másik fele a kirgizé. Ilyen módon vesznek át a kirgizek teljesen idegen nyájakat is tenyésztésre és fentartásra s munkájuk bére fejében a szaporodás bizonyos perczentjét megtartják, meg szabadon használják a tejet. Ez az eljárás az egyszerű nomádok becsületessége mellett szól, meg azt mutatja, hogy az óvatos szártok is mennyire megbíznak bennük. Sajnos azonban, az éremnek van másik oldala is; a szártok közelről sem olyan egyszerűek és becsületesek, mint a nomádok; értenek hozzá, hogy miként kell a pénzt és a hitelt gyümölcsöztetni az ilyen patriarchális szerződési viszonyok közt, s ebben az egy esetben méltányolják az *időt* s uzsorakamatot szednek a tőkéjük után, míg a szegény nomád az ő fáradságáért nem kap mást, mint nyáron át azt a kis tejhasználatot.

Klasszikus példája ennek az uzsorának a következő eset: a szárt átad a kirgiznek egy csomó juhot egyezség szerinti, de persze lehetőleg magas áron, a mit természetesen kamatokkal együtt kell törleszteni. Év végével a szárt a leszámoláshoz magával hoz mindenféle kupeczet és kereskedőt, a kik mindenféle kifogást találnak a juhokon s ezzel ezeknek piaczi árát jelentékenyen leszorítják. Ezen az alapon aztán leszámítolják a tőkét, hozzá csapják a kamatait, aztán szerződés szerint a szaporodás felét a szárt átveszi, úgy, hogy a kirgiznek utoljára majdnem semmije sem marad. A szegény ördög persze elégedetlenül rázza a fejét, de mivel saját idejét alig becsüli valamire, végre is megadja magát a szárt dagályos szóáradatának s belenyugszik a kétes értékű üzletbe.

Szarvasmarhát és tevét a kara-kirgizek aránylag keveset tenyésztenek, még az előbbit inkább, mert sok szegény kirgiz használja hátasállat gyanánt a bikát vagy ökröt, a mely a hegységben szapora s rendkívül biztos lépésével alig marad a ló mögött. A szarvasmarha kicsiny, jelentéktelennek látszó fajtájú, rendesen sötét-barna vagy fekete színnel. Különösen feltünő finom, vadszerű feje, meg sajátságos, rövid, karcsú, lant-alakra görbült szarva, a mely gyakran 1—2 hüvelyk hosszú, szőrös csonttövön ül.

A marhahúst a kirgizek nem nagyon szeretik s még a tevesültet is többre becsülik. A tejet azonban felhasználják, hogy juh-tejjel keverve, airant készítsenek belőle. Nem ismerkedtem meg azonban olyan kazak- vagy kirgiz-törzszsel, a mely a teve tejét használta volna.

A kirgizek csak kis mennyiségben tenyésztik a tevét, a kazakok valamivel többet. A középső Tien-sanban csakis a kétpúpú tevét használják, míg a tulajdonképeni teve-tenyésztők az északra és nyugatra fekvő pusztákon a dromedárt *(ner)* is gyakran felnevelik.

Valamivel gyérebben tenyésztik a kirgizek a kecskét, a melynek fehér vagy még többször fakó-barna szinű példányait elég gyakran lehet látni a nomádok auljaiban, de a szárt és tarandzsi telepítvényeken sohasem szabad hiányozniok. A kecske hosszú, rugalmas szőre kitünő kötelet *(arkan)* szolgáltat, a mely a gyapjúból vert közönséges kötélnél jóval tartósabb.

Néhány szóval meg kell emlékeznem a *szamárról* is, bár a nomádok sohasem használják s a khánsági városok kivételével egyedül a tarandzsik tenyésztik nagyobb mennyiségben. Ez a szamár-faj rendkívül kicsiny és finom termetű, de derekas munkára képes. A tarandzsi falvaknak jellemző utczai képe az óriási határ luczernával megrakott parányi kis csacsi. A kis állatka egészen eltünik a kusza boglya alatt, csak apró kis patáit látni, a mint a súlyos teher alatt serényen lépdel. A csendes pusztákhoz szokott lovainkat mindig páni félelem fogta el az ilyen mozgó széna-boglya láttára, a mely alól csak néha-néha hangzik ki a hosszú fülű csacsi kellemetlen hangja.

A kirgizek háziállatai közül utoljára említem fel az *ebet*. Azt hittem, hogy ezek közt a világtól elzárkózott nomádok közt valami pompás kutyafajt fogok találni, valami olyanfélét, mint a tibeti gyamduk vagy gyamák, de nagyon csalódtam, mert valami egészen meghatározhatatlan, össze-vissza keveredett korcs-fajzatot találtam, a mely ugyan dühös és harapós, de semmiféle faji jelleget sem lehet rajta felfedezni. Még legjobban hasonlít a magyar komondorhoz. Azt hallottam, hogy a délnyugati Tien-sanban a kara-kirgizeknek igen szép és bátor fehér szelindek-féléjük van, de magam, sajnos, nem láttam ilyen ebet.

Minden aulban tuczatszámra hever a kutya s dühös csaholással s fogcsattogtatva támad minden arra menőre. Gyalog épen nem szeretnék ilyen rohammal találkozni, de lóháton nem valami nagy a veszedelem, mert sok bátorságuk, úgy látszik, nincs ezeknek a bestiáknak. Ha az ember felemelt nagaikával fordul velök szemben, vagy éppen a lóval rugtat közéjük, mindjárt behúzzák a farkukat s elsompolyognak a jurtok mögé, a honnan folytatják, mintegy biztos menedékből, dühös, de ártatlan ugatásukat.

A kutyákat tulajdonképen sohasem táplálják rendszeresen, a jurtba nem szabad belépniök, onnan pedig ugyancsak vajmi ritkán vetnek eléjük csak egy falat megehető holmit is. Az elhullott állatok döge lehet az *it* (eb) legfőbb tápláléka; gazdájától ritkán kap jó szót, de annál több rúgást és nagaika-ütést, bár tulajdonképen nem kegyetlenkednek vele, ahhoz a nomádnak nincs szíve, hanem csak egyszerűen nem törődnek vele.

Feltünő, hogy a kutyákat ennyire kevéssé becsülik, holott a kirgizek egy csunya, czinikus legendája szerint az egész nép magát egyenesen valami sárga kutyától származtatja, a nélkül, hogy ebben a különös eredetben valami rosszat találna. Csak ez a monda magyarázza meg a különösen hangzó *It-balla* (kutya-kölyök) nevet, a mit többször hallottam, mint „keresztnevet“, s mely minden más mohammedán népnél a legnagyobb szitoknak tartatnék,

holott kirgiz, vagy kazak viselője egész büszkén viselte. A kirgizek különben, minden mende-monda ellenére is, félig-meddig tisztátalan állatnak tartják a kutyát s a mint említettem, nem engedik belépni a jurtba.

Ezzel aztán ki is van merítve a nomádok háziállatainak sorozata, mert az egyebütt ismertetett vadászó sast és sólymot épp úgy nem tekinthetjük tulajdonképpeni háziállatnak, mint a félig, vagy egészen megszelídített medvét, rókát, őzet, ullárt stb., a mit az ember elég gyakran láthat az aulokban. Legnagyobbrészt, mint fiatal állatokat fogdossák ezeket össze s csupa játékból addig etetik őket, míg el nem pusztulnak, vagy annyira ki nem fejlődnek, hogy érdemes őket levágni. Különösen a rókákat éri ez a sors, a melyeket könnyű elfogni s eltartani, aztán őszszel, a mikor a bundájuk kellőleg kifejlődött, ezt könyörtelenül lehúzzák róluk.

Csak a tarandzsik tartanak még valami háziállat-félét, a melyet fel kell említenem. Ez a *szirti fogoly* kakasa (*kikilik*, *Perdix chucar*), meg a *fürj*, a melyeket szűk ketreczekben nevelnek fel abból a czélból, hogy hangos és kitartó énekükkel mulattassák a házigazdát, részben pedig, hogy kakasviadalokat rendezzenek velük. A tarandzsi falvak majdnem minden házának tetején hosszú póznát lehet látni, a melynek végére a szerencsétlen madár kosár-alakú kaliczkája van feltűzve. Ezeknek a kakasoknak egyhangú, kodácsoló lármája, a mitől nevük (*kikilik*) is származik, mindenfelé hangzik a falvakban s szinte jellemzi a tarandzsi telepeket.

Magát az efféle kakasviadalt, sajnos, nem láthattam. A tarandzsik állítólag ép úgy lelkesülnek érte, mint a tadzsikok a kos-viadalokért s nagy összegekben fogadnak a győztesre.

A fentebbiekben megismertük röviden a nomádok *termelésének forrásait*, vessünk most még egy pillantást az ő fogyasztásukra.

Említettem, hogy a nomádok nem képesek a megélhetésükre szükséges nyersanyagot csupán a nyájaikból előállítani s azért a *gabona-vásárlásra* vannak utalva. Ennek nagy gazdasági jelentősége van, mert még a gazdagok is télen át legfőképen növényi táplálékból élnek.

A szoros értelemben vett lisztet (*iin*) nem igen tekinthetjük rendes táplálléknak, mert a palacsinta-szerű *boorszak*, meg az igazi kenyérre emlékeztető *tókacs* csak az urak, a *bai*-ok eledele. Rendes táplálék gyanánt pirított gabonaféléket esznek meg vízben vagy tejben főzve, különösen a kölest (*tara*, *tary*), az árpát (*arpa*) és a búzát (*bijdaj*). A kölesből kását készítenek, a minek neve *botka* vagy *töp*; az árpát megpörkölik és megőrlik, s vagy mint ilyen darát (*talkan*) eszik meg, vagy pedig tejjel kásává főzik szét (*öptajt*). A búzából készült hasonló kásának a neve *szüzme*; a legelterjedtebb és legáltalánosabban használt eledel azonban úgy készül, hogy a búzát megpörkölik, mozsárban megtörik s aztán vízben megfőzik. Ennek a neve *dzarma*.

A tibetiek nemzeti ételének feltünően hasonló neve van: *dzamba*. Vajjon merő véletlen lehet-e az, hogy a Küke-nor partjaitól egész az Altáj

vidékéig a nomádok majdnem tökéletesen ugyanolyan növényi táplálékra szorítkoznak, s még az ételeik nevei is hasonlítanak egymáshoz?

A kirgizek hús-táplálékáról már szóltam s még csak azt jegyzem meg, hogy tartósan csak zsírt (*máj*) szoktak eltenni. Ezt a vastagfarkú juhok zsírpárnáiból főzik ki s birka-belekben teszik el. Ezeket a hurka-forma zsírtartókat minden jobb kirgiz-jurtban meg lehet találni, tartalmát a szükség szerint nyomják ki s részben a konyhában használják a kenyérsütéshez, részben pedig világítanak vele. Megemlítem itt még, hogy a transzkaspi vasut megnyitása óta temérdek szárított birkabelet visznek ki Turkesztánból. Az európai hurka és kolbászfélék fogyasztói bizonyára nem is álmodnak róla, hogy a hurka finom takarója Belső-Ázsia pusztáiról és ismeretlen havasairól származik!

A szárított húst, *kepken etti*, csak kivételesen készítik, leginkább a vadászok, a kik zsákmányukat nem tudják azonnal elszállítani s ezért a húst vékony szeletekre metélik s a levegőn megszárítják. Csodálatos, hogy a kirgizek *túrót* és *sajtot* (*krut*, *kurut*, *irimcsik*) egyáltalában nem készítenek s a kazakok is csak kis mennyiségben. A mit készítenek, az valóságos túró, kis gombóczokba gyűrve s a napon szárítva, melyet télire eltesznek s használatra, szétmorzsolva, vízben főznek meg.

A *teát* ugyan minden nomád háztartásban megtaláljuk, de nem mondhatjuk, hogy igazi fogyasztási czikk volna. A bazárokban mindig lehet kapni, vendéglátás alkalmával pedig feltétlenül az asztalra kerül, de rendesen nem iszszák a nomádok s inkább fényűzésnek tekintik. A szártok, dungánok és az orosz parasztok azonban, úgy látszik, nem tudnak megélni tea nélkül. Még nagyobb fényűzés a *czukor* (*kant*), bár a kazakok és kirgizek rendkívül szeretik s a teát nagyon édesen iszszák. A fentemlített igazi teaivó népek azonban vagy keserűen iszszák, vagy pedig parányi kis czukrot vesznek a fogaik közé s ezen át szürcsölik a forró teát.

A nomádok szeszes italát, a *magzyn* nevezetű köles-sört, meg a hasonló *búza* vagy *szra* nevezetű erjedt italt már említettem; ezeknek az élvezete ugyan *haram*, tilos, de azért meglehetős általános elterjedésűek. A dohány azonban aránylag nem nagyon terjedt el. A hitbuzgó mohammedánok ugyanis nem „iszszák a füstöt" (*tiitün icsüge*), mert az *haram*, a pusztán élő szegény nomádok pedig nehezen szerezhetik be a szükséges készletet, de azért sok jómódú bai-nak holmija közt ott szerepel a dohányzó-készülék is, és *minden* kirgiz vagy kazak kivétel nélkül elfogadja és nagy élvezettel fogyasztja el a felajánlott szivarkát.

A kazakok még kevesebbet dohányoznak, mint a kirgizek, de e helyett a burnót van köztük ép úgy elterjedve, mint a szártok közt. A városiak farizeusi vallásossága ugyanis megengedhetőnek tartja a *nossz*-ot (burnót, minden valószinűség szerint az orosz *nasszovoj* szó elferdítése) s nagy mennyiségben állítják elő. A kevésbbé romlott erkölcsű nomádok legalább nem használják

azokat a lopótökből készült obszczén alakú szelenczéket, a melyeket *turmukadu* néven a tadzsikok használnak, hanem a maró, zöld *nossz-t* saját készítményű szarú-dobozokban, vagy orosz eredetű üvegecskékben tartják.

Ezzel nagy vonásokban ecseteltem a nomádok gazdasági életét. Azoknak a fogyasztási czikkeknek, melyeket a maguk erejéből nem tudnak készíteni, igen nagy része iparczikk s ezekről még más helyen bővebben fogok szólni.

5. A kirgizek házieszközei.

A kirgizek vadászó szerszámait és fegyvereit, különösen pedig a sólyomvadászat eszközeit az illető helyeken már részletesen és behatóan megismertettem. Mivel a vadászatot majdnem kizárólag csak sportszerű mulatság kedveért űzik, azért az ide szükséges fegyvereket nem tárgyalhatom a tulajdonképeni házi és gazdasági eszközök között. A kirgizeknek *halászó szerszámai* nincsenek, mert a halat *(balyk)* megvetik. Újabb időben az ili-menti kazakok azonban reáfanyalodtak erre a mesterségre is, de az orosz eredetű halászó szerszámjaik kétségtelenül elárulják, hogy milyen úton honosodott meg köztük ez a foglalkozás. Ép ilyen keveset törődnek a halászattal a szártok és tarandzsik; csak a Tarim-medenczében, a Lop-nor partjain van őseredeti török halászat, a melynek tudományos tanulmányozása igen nagy becsű volna.

A milyen egyszerű a kirgizek életmódja és gazdasága, ép olyan rendkívül csekély a hozzá való szerszámok anyaga is, különösen pedig a pásztorkodást majdnem minden szerszám és berendezés nélkül folytatják. Mint a pásztorélet egyik eszközét, felemlíthetjük azt a kötelet, a melyre egymással szemben hurkok vannak kötve. Ezekhez kötik két sorban sűrűn egymás mellé a birkákat, a mikor meg akarják őket fejni. Ennek a berendezésnek kirgiz neve *kőgön*. Tökéletesen ilyen a *dzsélé* is, a melyhez a csikókat kötik, a míg a kanczákat megfejik. — Minden nomád-aul nélkülözhetetlen szerkezete az úgynevezett *ás-tou*, vagy sózó vályú, a birkák számára; de a többi állat is csak ezt használja. Fából való, hosszú vályú ez, a melyet párosával kőlábakra állítanak, olyan magasra, hogy az állat éppen elérje s mindkét oldalon hozzáférhessen. A birkanyíráshoz való olló *(kaisi)* tökéletesen hasonlít az európaihoz.

Végül még az állatok kikötéséhez való eszközökről kell megemlékeznem. A bőrből készült béko vagy béklyó *(csider)* lovak számára, tökéletesen hasonlít az európaihoz. A kötőfék *(októ)* szintén bőrből van s kis fapeczekkel *(teek)* kapcsolják be. E két szerszámnak Magyarországon használatos alakja alig különbözik az ázsiaitól.

A nomádok háztartásának egyik legfontosabb eszköze a *nyeregszerszám*, a mely ennek megfelelően, technikailag igen fejlett, változatlan formájú

s minden legkisebb részének megvan a maga neve, mesterszava. Különös, hogy az újabb utazók aránylag kevés figyelmet fordítottak erre az érdekes tárgyra, sőt még az egyes törzsek jellemző nyereg-alakjait össze is tévesztették egymással, úgy, hogy kénytelen vagyok ezzel a tárgygyal kissé behatóbban foglalkozni.

Az igazi belső-ázsiai nyeregtipus, szerintem, a kirgizek és a kazakok nomád-nyerge. Kezdetleges ősi formáját felismerhetjük a gyermek-nyergen *(a-ïrmacs)*, a melyet a 222. kép 2. sz. rajza tüntet fel.

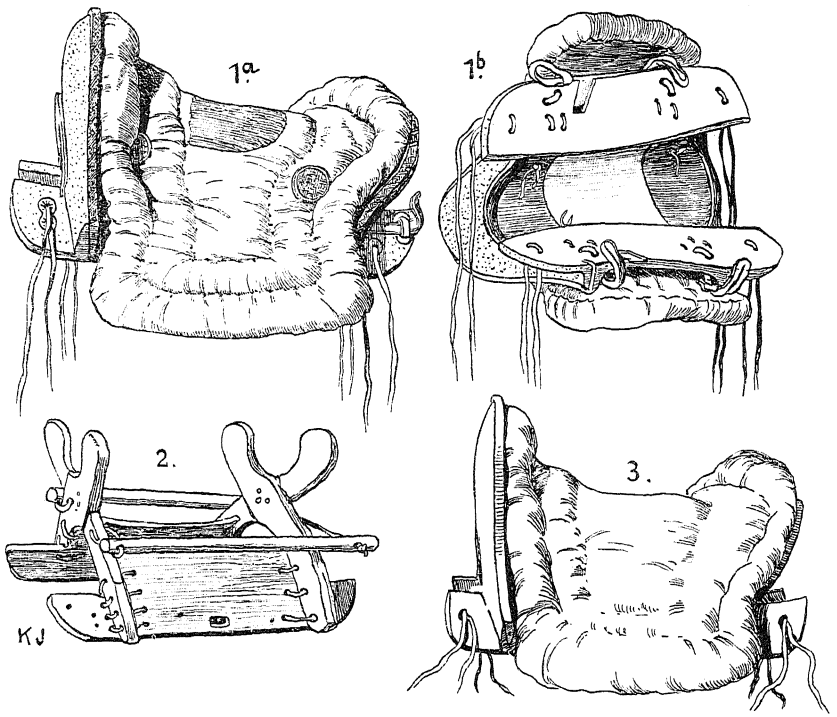

222. kép. Közép-ázsiai nyergek.
1*a*. és 1*b*. Khinai nyereg. 2. Kirgiz gyermek-nyereg (a-ïrmacs). 3. Dungán nyereg.

Két oldaldeszkából áll, a melyeket szíjakkal erősítenek a kereszt-alakban összerótt nyereg-kápákhoz, úgy, hogy nincs rajta olyan rész, a mely közvetlenül az állat hátgerinczére támaszkodnék, hanem ez teljesen szabadon, terheletlenül marad. Ugyanilyen alakjuk van az ázsiai teherhordó nyergeknek, különösen a tibeti jakok számára készült nyeregnek, melynek egy jó ábrája látható *Landor* hirhedt útleirásában, a 301. lapon.

A kis, 2—5 éves kirgiz gyerekek, majdnem kizárólag ezt a gyermek-nyerget használják; 5 éves koruktól kezdve azonban már a felnőttek számára való nyergeken ülnek. A gyerek-nyereghez azonban két szíjjal lazán odakötött bottal *(koltirmacs)* hozzákötik őket. A favázat nemez-darabokkal takar-

ják be, a botokat a gyerek csípője felett olyan szorosan illesztik a derekához, hogy ki ne csuszhassék közülük s így kötik meg. Probatum est! — A kis apróságok olyan biztosan ülnek a ló vagy a hátas-bika hátán, mintha gyermekszékben ülnének, s teljesen az állatokra bízzák őket.

A kazak nyereggel teljesen azonos *kirgiz nyerget* a 223. kép 2*a* és 2*b* rajzai tüntetik fel. A bakos-nyeregre nézve jellemző két szárnyból *(kaptal)*, meg az ívalakú kápa-részekből áll (*kâs*). A nyereg egyes részeit szíjak kötik össze, felső része teljesen nyilt s akkor bőrrel van bevonva, vagy pedig két, szíjjal rugalmasan bekötött deszkácska zárja le.

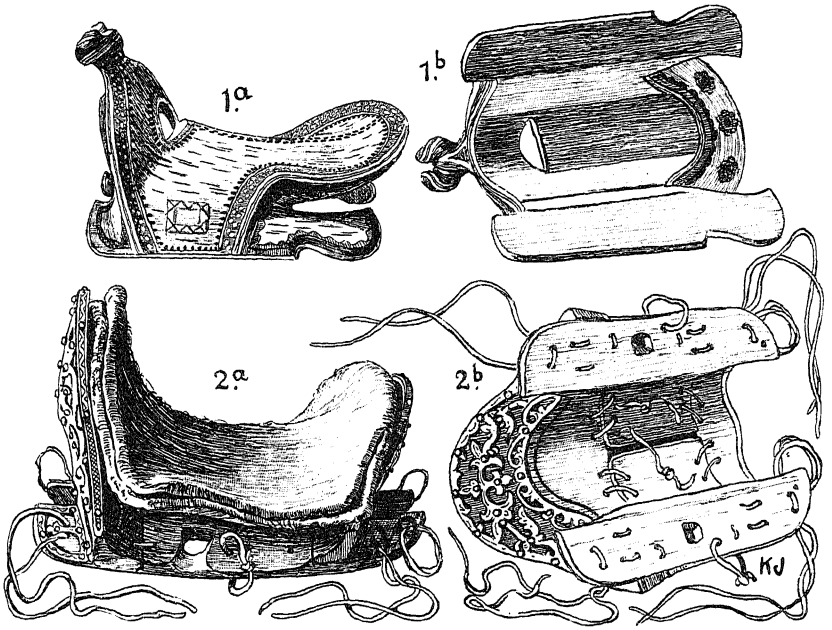

223. kép. Közép-ázsiai nyergek.
1*a*. és 1*b*. Szárt nyereg. 2*a*. és 2*b*. Kirgiz nomád-nyereg.

A XVII. századbeli magyar huszár-nyergeken majdnem változatlanul ugyanezt a szerkezetet láthatjuk.

A *khinai nyereg* (l. a 222. kép 1. rajzát) s az ehhez hasonló *dungán nyereg* (2. rajz) már javításokat tanusítanak, legalább kényelem tekintetében. A míg ugyanis a nomád-nyergen a fa, vagy bőr-ülést egyetlen, szíjakkal odaerősített nemez-takaró fedi s ez szolgál vánkos gyanánt, addig ez a két nyereg-féle rendszeresen ki van párnázva. A párnázás kék szövettel van bevonva s rendesen teveszőrrel töltik meg.

A nyergeknek az ábrákon is látható jellemvonásain kívül, a melyeket minden leírásnál jobban magyaráz a két kép, igen fontos jellemvonásuk az oldalszárnyuk szűk állása s a felső rész túlságosan magas íves alakja. —

A nyereg alá még nemez-takarókat is tesznek s ezzel az ülés ugyan rendkívül magasra kerül, de a ló gerinczét nagyon kíméli, (a nomádok ugyanis valósággal a ló nyakára teszik a nyerget), mert az majdnem teljesen szabadon van s kis vigyázattal el lehet érni, hogy a nyereg semmiesetre sem dörzsöli fel, sőt még a levegő is egészen szabadon jár keresztül az állat gerincze felett.

Egészen más azonban az ú. n. *szárt nyergek* váza (a 223. kép 1*a* és 1*b* sz. ábrái). Ez egy darab fából van faragva, vagy legalább is darabjai úgy össze vannak rovátkolva és enyvezve, hogy az egész egyetlen tömör darabbá alakul. Hátul úgyszólván semmi kápája nincs, de elől a tompaszög alatt kiemelkedő kápa valóságos nyereg-gombbá csúcsosodik.

Ezt a nyerget a nagy nyugati városok bazárjaiban készítik. Nevezetesebb azonban a dologban az, hogy a szárt nyereg *mindig* tarkára van lakkozva, alsó felén *mindig* nyírfa-kéreggel van bevonva, vagy legalább ehhez hasonló mintázatot festenek rá, s végül külső élein *mindig* ornamentált fehérre csiszolt *szarvas-csontból* készült léczekkel van ékesítve. A lakkmunka a nyergeken úgy technikájára, mint stilusára nézve kétségtelenül *új-perzsa* eredetű. A nyirfa, vagy legalább a nyirfa-kéreg [1], valamint a szarvasagancs-betét, a melyet kizárólag ennek a díszítménynek a kedveért egész karaván-okkal hoznak be az északi hegyvidékekről, nagy biztossággal utalnak legalább is arra, hogy ennek a nyeregtipusnak külső felszerelése nem származhatott a belső-ázsiai pusztákról s ezek oázisairól.

Az ilyen nyereg, mint bazár-árú, elterjedt itt-ott a nomádok közt is, de nagyon kis mennyiségben; kétségtelen azonban, hogy ez csak kivétel s az aulokban általánosan csakis az igazi, képben is bemutatott bakos-nyerget használják.

A „szárt" nyerget a városiak használják, és pedig, a mennyire tájékozódhattam, legalább részben a kasgári városiak is. Ugyanezt a szerkezetet, vagy vázat használják a turkmenek is, de kissé más kivitelben, főleg pedig bőrrel bevonva; az orosz kozák nyereg és az úgynevezett *kaukázusi* nyereg majdnem tökéletesen megegyező tipusú, s végül a perzsa nyereg sem üt el tőle nagyon, legalább alakjára nézve.

Ezzel szemben áll az a nyeregtipus, a melyet közép-ázsiainak neveztem s a melyet a kirgizek, kazakok, kalmükkök, tarandzsik, dungánok, khinaiak, tangutok és tibetiek [2] használnak. Úgy látszik, hogy a belső Tarim-medencze

[1] A szárt bazárbeli nyergesek úgy mondták nekem, hogy a nyirfa-kérget azért raggatják fel, hogy bizonyítsák, miszerint a nyereg a tartós és szívós nyirfából készült. A nomád és a khinai nyereg legfőképen nyárfából van.

[2] Bár Landor fantasztikus útleírása nagyjából nem igen ajánlható forrásmunkául, a benne közölt néprajzi tárgyak ábráitól még sem vonhatom meg a használhatóság jelzőjét. Igy a Brockhaus-féle német kiadás („Auf verbotenen Wegen".) 298., 299. és 415. sz. lapjain közölt tibeti nyereg-tipusok igen érdekes összehasonlító anyagot mutatnak be.

falusi és félnomád népe is ugyanezt a nyerget használja, bár megbízható adataim ez irányban nincsenek. Végre még ugyanilyen alapalakja van az oszmán-török nyeregnek, s a mint említettem, a régi magyar bakos-nyeregnek és a még ma is használatos magyar pásztor-nyeregnek.

Korainak tartom még, hogy abból a kevés és nehezen hozzáférhető anyagból, a mi ma rendelkezésünkre áll, már most végleges következtetéseket vonjunk. Annyit azonban már ma is mondhatunk, hogy az úgynevezett „szárt" nyereg *nyugati* eredetű, — a mit még támogat az a tény is, hogy ez a nyereg-féle némileg hasonlít az arab-szaraczén nyereg-tipusokhoz is. A nomádok bakos-nyerge azonban keleti, belső-ázsiai illetőségű, származzék az akár a mongoloktól, akár a törököktől.

A nomádok egész lószerszáma meglehetős komplikált; a következőkben leírom minden alkotórészét, a használat szerinti sorrendben.

Először is a ló hátára puha, nemezből való, izzasztó-takaró jön (*icsmek*). E fölé borul a varrottas nemezből, vagy díszített bőrből készült csótár, (*térdik*) a mely a kengyelen is alul nyúlik.

A csótár fölé két piskóta-alakú, kimélyített nemez-darabot terítenek (*dzséldik*), a melyet gyakran bőrrel szegnek be. A nyereg állványának oldalszárnyai (az említett *kaptal*-ok) ezekbe a nemez-párnákba illeszkednek bele s ezek tartják, mint legfelső párnázás, a nyerget a kellő helyen. A nyerget tehát (*ér, i-ér;* kazak ny. *eger, éger*) erre a nemez-párnára illesztik s azután a nyergelő jobb karjával a két izzasztó-takaró alá nyúl s azokat igy feltolja a nyereg-állvány boltozata alá, hogy a ló hátgerincze teljesen szabadon marad s a nyereg minden terhe a ló marjaira jut, a vállak közelében.

A nyerget egyetlen hevederrel erősítik meg és pedig sokszor csak egyetlen, hüvelyknyi széles szíj-fonat félével (*baszmail, artaszalma*), a melyet a nyereg *fölött* fektetnek át, s vagy becsatolják, vagy pedig igen sokszor csak egyszerű csomóval kötik meg baloldalt. A nomádok képesek órák hosszat lovagolni szabadon feltett nyereggel, azért ez a megerősítés inkább csak arra szolgál, hogy a nyerget és az izzasztókat valahogy helyén tartsa, mintsem hogy ezeket igazán a lóra rászorítaná. A hevedert közvetlenül a ló első lába mögött kötik át. A khinai és a dungán nyeregnek *mindig* van alul egy, sokszor két, szíjakkal a nyereg vázához fűzött hevederje, mint az európai nyergeknek. A szárt nyergen is sokszor van ilyen állandó heveder, de mindég kapcsolnak egyet a nyereg *fölé* is. Szügyelő (*kömeldürük*), meg farmatring (*kujuskan*) egészíti ki változatlanul a nyereg megerősítését. Ezek nincsenek a nyereggel szilárdan összekötve, hanem mindegyiket kis keskeny szíjjal lehet a nyereg-állványhoz kapcsolni. Ilyen szíjacska és hurok egész sereg van a nyeregszéken s mindegyiknek megvan a maga rendeltetése, mindegyiknek megvan a maga külön neve, a mi a nyereg-tipus régi, megállapodott alakká való fejlődését bizonyítja.

224. kép.
Khinai kengyelvas és kirgiz vas-veretes farmatring.

A nyergen *elül* mindkét oldalon kettős szíj-hurok függ, a melyekhez a szügyelőt kötik s azonkívül még mindenféle apróságot is akasztanak. A *baloldali* szíjacskák neve *dzserim* s valamivel rövidebbek, míg a *jobboldali* szíjak körülbelül felével hosszabbak, s ezeknek a neve *ôlong*. A nyereg *hátulján* mindkét oldalon szintén van egy-egy pár, meglehetős hosszú szíjacska, a melyeknek *kandzsïga* a neve, s melyekre húst, kumisz-, vagy airán-tömlőket, ritkábban ruhaneműeket szoktak akasztani. Mindegyik mögött egyszerű gyűrűforma hurok van, a mibe a farmatring szíjait fűzik be s egyszerű csomóval kötik meg.

A kengyel szíjait *(üzenge bô)* azonban közvetlenül a nyeregbe vágott lyukakba fűzik és kapcsolják bele. A kirgiz kengyel *(üzenge)* köralakúan kellőleg összehajlított fából van. Ma már a vaskengyelt is nagyon használják s ez lassankint kiszorítja az idétlen fakengyelt, annál is inkább, mert mindenféle alakú vaskengyelt lehet ma már a bazárokban kapni. Igen jellemző alakja van a *khinai* kengyelnek, a mit a 223. képen lehet látni. Ez nehéz, idétlen szerszám, a melyre ugyan igen kényelmesen lehet támaszkodni, de az úgynevezett „kigyóbőrrel", fémveretekkel, mindenféle czifra gombokkal amúgy is túlterhelt khinai nyeregnek csak a súlyát növeli. Ezen a két alapformán kívül rengeteg sok mindenféle alakú kengyelt lehet látni a benszülöttek nyergein, melyek el-elütő, de mégis félig-meddig azonos formái közt ezek eredetét illetőleg nem igen igazodhattam el, a miért ezt az érdekes kérdést nem is tárgyalhatom behatóbban.

A nyergen rendesen már van ugyan egy darab nemez felkötve, de azért még tesznek rá egy egyszerű nemez-takarót *(köbcsuk)*, erre meg a tulajdonképeni ülés számára bárányból, vagy valami vad-bőr, de legtöbbször valami jobb bársony- stb. takaró jön *(körpöcsö)*. Különösen díszes nyergekre még elül és hátul díszes veretű dísz-szíj jön, a melynek neve *bysten*. A nyeregkápa ezüst- vagy vas-veretét, a melyet az ábra is feltüntet, *csevok*-nak nevezik. Úgy látszik, hogy azelőtt nagy fényűzés uralkodott ezen a téren a kirgizek és kazakok között, mert a nyergeket igazán pompás vas-

veretekkel díszítették. Még szebbé tette őket aztán az, hogy ezüsttel vagy czinkkel ki voltak rakva.

Hasonló veretekkel díszítették s díszítik még ma is a szerszámot is, de különösen a hevedert és a farmatringot. Különösen a *női* lószerszám volt gazdagon díszítve. A mellékelt ábrán feltüntetett farmatring, a melyen vasveretet látunk, ezüstbetéttel és rézszegekkel, a kirgiz etikett szerint még a szegényebb mardzsák lószerszámának is elengedhetetlen kiegészítő része.

Sajnos, ez a szép divat lassankint eltünedezik, legalább a mi a nyereg *csevok* nevű veretét illeti. Helyette a nyeregkápát barbár czifraságokkal díszítik, csillagforma sárgaréz-verettel, mely a legjobb esetben türkizekkel és karneolokkal, legtöbbször azonban, sajnos, mindenféle diónyi tarka kláriskővel van rikítóan kirakva. Hogy honnan eredt ez a mindenesetre fejlett *gyári* iparra való divat, azzal nem sokat törődtem, mert ízléstelen s minden népies eredetiség híjján van. Sajnos azonban, ma már ez a divat járja Szemirjecs kara-kirgizei között, annyira, hogy ma már *nem előkelő dolog* a régi módi nyergeket használni, a melyeket *azelőtt mindenki saját ízlése és tehetsége szerint maga állított elő.*

Úgy látszik, hogy ezeket a régi nyergeket a szomszédos, különösen a *khinai* kazakok szívesen vásárolták össze, úgy, hogy Przsevalszk környékén alig tudtam hozzájutni. Néhány év mulva az Isszyk-kul környékén, a Bugu-törzs volosztjaiban egyáltalában nem lehet majd dísz-veretű nyerget kapni!

Rendkívül egyszerű az ázsiaiak kantárszerszáma. Ez általában csakis a tulajdonképeni kantárból áll. A zabla egyszerű vas-pálcza *(oozduk)*, végén két gyűrűvel *(töngölük)*, a melyekhez a fejszerszámot *(dzsugen)* csatolják meg a kantárszárat *(tizgin)* is, a mely csak nyomorúságos szíjból van. A khinai kantáron kantárszár helyett csak tarka selyem-szalag van, a mely ugyan mutatós és díszes, de egyáltalában nem a ló vezetésére való. A kantár mellőzhetetlen kiegészítő része valami 4 m. hosszú kötél *(csilber)*, a melyet a zabla baloldali gyűrűjébe kötnek s tulajdonképen kötőfék gyanánt szolgál leszállás után. Ha ez a kötőfék szíjakból van fonva, akkor *kaisz csilber* a neve, de ha csak egyszerű kötélből, akkor *kel csilber*. Lovaglás közben a *csilber* felcsavarva, a nyeregkápán függ, de különösen a kezdő lovas vigyázzon, hogy le ne bomoljon, mert könnyen elesik benne a ló.

A hátas *ökrök* és *bikák* szerszáma csak annyiban különbözik a lovakétól, hogy ezeknek nincsen kantárja, hanem csak vékony kötélkén vezetik az állatot az orrába fűzött gyűrűnél *(morunduk)* fogva. A tevének, mint említettem, kis peczket húznak az orra czimpájába; a szarvasmarha orrában levő karika valami 8. cm. átmérőjű, karikára görbített fából van, felfelé áll s az állat orra felett látni a meggörbített fa összeillesztett végét.

* * *

A kirgizek tulajdonképeni *háztartásához való eszközöket* már a X. fejezetben ismertettem s azért itt csak a 321. lapon látható 106. kép magyarázatára szorítkozom.

1. ábra. *Szaba (szava)*, vagy lóbőrből varrt kumisztartó. A szán-alakú faállványt a gazdagok jurtjában vánkosok, takarók stb. tartására is használják.

2. ábra. A kumisz keveréséhez való piszkafa *(biskek)*. A kumiszt keverni kell, hogy az alkoholos erjedést elősegítsék, a savanyú erjedést pedig hátráltassák.

3. ábra. Bőrkanna *(kőnüök*[1]*)* kiöntő csővel. A széle be van hajtva s lószőrből font zsinór van alája megerősítve. A kanczák fejéséhez kizárólag ezt a kannát használják.

4. ábra. Fa-rocska, egy darab nyárfából faragva, felső peremén rendesen vasabroncscsal megerősítve, a melybe a lószőr-zsinór is bele van szorítva. Ezt a *csèlèk* nevű rocskát a barmok fejéséhez és a tej tartására használják.

5. ábra. Bőrvödör, sokszor teve-gyomorból *(dzsélin)*. Kifolyócsöve nincs, neve *kőnüöcsök*.[1] Ugyanarra használják, mint az előbbit. A tejet nekem mindig ilyen *dzsélin*-ből készült edényben hozták. Beismerem, hogy idő multával, a mikor a Nemzeti Múzeumban viszontláttam ezt az én könüöcsökömet, nem tudtam elgondolni, hogy miképen használhattam ezt a gyanús külsejű edényt hónapokon át egész nyugodt lélekkel.

6. ábra. Bőrtömlő *(turszuk*, vagy *csanacs)* különféle élelmiszer, víz vagy airán tartására.

7. ábra. A kirgizek tulajdonképeni főzőkészüléke. Kovácsolt-vas háromlábú állvány *(tulgua, tulga)*, a melyre az öntöttvas-bográcsot állítják *(kazan, kazancsik*, a nagysága szerint). Hogy a nyilt tűzhelyen való melegítés alkalmával a tej be ne piszkolódjék, forgácsból készült, félgömbalakú fedőt tesznek reá, a melynek neve *kazanpak*. Ha az üstöt leveszik a tűzről, mikor airánt készítenek, akkor a lehülést meglassítandó, nemez-takarót terítenek a kazanpak fölé.

8. ábra. Átlyukgatott bádogkanál *(boorszak algacs)*, a melylyel a *boorszak* nevezetű, palacsintaszerű süteményt veszik ki a folyékony zsiradékból.

9. ábra. Kovácsolt csípővas *(kïcskacs)* a nyilt tűz igazgatására s az izzó parázs felszedésére. Ez mindenféle alakban készül, különösen gyakran azonban ollóalakban, levágott csúcsokkal, körülbelül, mint a mi ismeretes sütő-vasunk.

10. ábra. Középnagyságú fakanál *(kâsïk)*; ha nagyobb, t. i. ha a kanál merítő részének átmérője 20 cm., akkor *szuzgu* nevet visel. A fakanalakat csakis a főzéshez használják, airánkészítés közben a tejet kavarni, *szüzme*,

[1] A második szótag mint diphtongus ejtendő.

dzarma készítéshez stb. meg a bárányfőzéshez. *Evés* közben az ázsiaiak — és pedig úgy a nomádok, mint a városiak — nem használnak más eszközt, mint a késüket, a melyet mindenki magánál hord, meg a tíz körmüket. A folyadékokat megiszszák, a sűrűbb főzelékeket pedig jobb kezük négy ujjával kikanalazzák. A kisujjukat behajtják, azt nem szabad az ételbe beledugni!

11. ábra. *Csengel* nevű, villaszerű eszköz, a melylyel a forró vízből a húst kihalászszák. Kovácsoltvasból van, nyelét pedig a vékony vasra váltakozva felhúzott szarú-, vas- és rézgyűrűkkel burkolják.

12. ábra. Egy darab fából faragott gyűrű *(tüpkucs)*. Ez arra való, hogy reátegyék az üstöt, ha a háromlábú állványról leveszik. Mivel az airánt lassan kell lehűteni, ez az eszköz nagyon szükséges, hogy a nehéz, gömbölyű fenekü üst a jurt egyenetlen földjén fel ne dűljön.

13. ábra. Kőből való kézi malom *(dzsargïldzsak)*. Ezt a prehisztorikus arczulatú eszközt Temir vadászom sátrában vázoltam le. Durván faragott gránit-görgetegből van, a középső lyuk a felső kövön egészen áthatol, az alsó kőbe pedig mélyen belenyúlik. A lyukba benyúló fatengely körül forog az őrlőkő, a melyet beleeresztett fával forgatnak. Mind a két őrlőfelület sima. A gabonát a tengely széles nyilásán át öntik be, a megőrölt anyagot pedig egyszerűen lesöprik az alsó kőről.

14. és 15. ábra. Famozsár *(szóku)* s a hozzávaló törő *(szok bilek)*, a melylyel gabonaféléket, különösen pörkölt búzát vagy árpát zúznak össze. Egyszerűen fatuskóból van kivájva és kívül megfaragva.

16. ábra. *Âla-bakan* vagy „tarka fogas". Vasfogakkal ellátott karó-féle, a melyre mindenféle holmit aggatnak fel, azért a neve egészen találó. A nomádok ezt a kezdetleges fogast hegyes végével egyszerűen leszúrják a jurt földjébe. Tulajdonképen semmi más, mint a magyar ágas-fának, a melyet a pásztorok és halászok a szabadban használnak, valamivel fejlettebb, háziasabb formája.

17. ábra. Csikóbőrből készült zacskó *(csanacs)*, a melyben a tejben főtt buza-kását *(szüzme)* tartják.

18. ábra. Fából faragott kis csésze *(csőücsök*[1]*)*.

19. ábra. Fatányér *(tabak)*. A főtt birkahúst ezen tálalják fel. Szegényebb jurtban egyszerű gyalult deszka helyettesíti a faragott, de sohasem díszített tányért.

20. ábra. Fából faragott nagyobb csésze *(ajak)*. A 18. és 20. ábrán látható egyszerű, dísztelen facsészéket csak gyéren használják, mert egészen kiszorította őket a tarkán lakkozott orosz facsésze, vagy pedig az eredetileg Khinából származó porczelláncsésze *(kèszè)*. Alakjukra nézve azonban ezekkel tökéletesen megegyeznek (l. a 2 színes táblát).

[1] Az első szótag diphtongus.

21. ábra. Bádogkanna, *csaj-doz* vagy *kungán*. A kirgizek igen sokféle alakú ilyen kannát használnak tea vagy általában meleg víz tartására. A gazdagok nagyon szeretik a díszes kasgári vagy nyugati-szárt eredetű kungánokat. A szegények megelégesznek durva rézedényekkel vagy újabb időben *öntöttvasból* készült, hasonló alakú kannákkal. Sokszor lemondanak azonban a keleti művészetnek még erről az utolsó maradványáról is és az oroszok hasas „*csainik*" nevű kancsóját használják, a mely kék vagy szürke emaillal fedett fémből van. Szintúgy a közönséges európai bádogveder (*csaka*) is elterjedt ma már mindenfelé a nomádok között.

22. ábra. Szőtt szalagokból összevarrt tarsoly (*tabak szâlgïcs*), a melyben, mint a neve mutatja, fatányérokat, de rendesen teás csészéket és kenyeret tartanak.

23. ábra. Tarkán kivarrott nemez-tarisznya (*ajapak*) hasonló rendeltetéssel.

24. ábra. Csikóbőr-tarsoly (*tulup*), a melyen úgy, mint a 17. számú zacskón, rajta van a csikó szőre is. Sót tartanak benne.

25. ábra. Tarka nemez-keztyű zsinóron (*tutkucs*). A kirgiz nő a nyakába akasztja ezt s a keztyűt a kezére húzza, ha a forró üstöt kell megfognia. Így nem égeti meg a kezét, sőt be sem kormozza.

A 225. képen látható ábrákhoz a következő magyarázatokat fűzöm.

1^a és 1^b ábrák. Törülköző-, illetőleg asztalkendő. Az előbbinek neve *szú dzsôluk (dzsauluk)*, az utóbbié *dasztarchán*. A kendők pamutszövetből vannak s végeiken dobon készült himzés van. Az 1^a ábrát illetőleg meg kell jegyeznem, hogy a himzett szegélyen belül látható szalag az állatalakokkal *nem himzés*, hanem be van illesztve egy nyomtatott kartonból kivágott szalag, a milyent az orosz parasztnők használnak ruhájukhoz. Ez a két kendő *kazak eredetű*, míg a többi tárgy, a melyet ezen és a többi táblán látunk, kivétel nélkül kara-kirgiz készítmény az Isszyk-kul vidékéről. Néhányat közülük magam rajzoltam le ott a helyszinén, de a legtöbbet a magammal hozott gyüjtemény eredeti példányairól Koszkol Jenő kedves barátom rajzolta.

2. ábra. Ugyanaz a tárgy, mint a 106. képen látható 23. ábra, vagyis nemez-tarisznya (*ajapak*). Rendesen két ilyen tarisznya tartozik össze, mint egy pár, mert a szines nemezből kivágott és applikált díszítmények egymásnak megfelelőek, t. i. a míg az egyiken az alap vörös és a kacskaring kék, addig a másikon éppen fordítva adódik ki. Széles, csomózott rojt díszíti ezeket a tarka táskákat. A rojt rendesen vörös és sokszor csak a csomózás után festik meg. Párosával függnek a jurt falán s jelentékenyen díszítik azt. Mindenféle szerszámot, csészét, kést, tükröt, keszkenőt stb. tartanak az ajapakban. Ruhanemű azonban soha sincsen bennük, mert ezt mindig ládákban zárják el.

3. ábra. Kovácsoltvas-mécses (*cserakdan*). Igazi nomád eszköz, a melyet csak a sátorban lehet használni. A lába hegyes tüsökben végződik,

a melyet a földbe lehet szúrni. Az égő anyag faggyú, vagy juhzsír, a kanócz pedig nyers gyapjú-csomóból van. A lámpa rendesen négy, gyérebben két lángra van berendezve. Kis lánczokon mindenféle eszköz függ le róla: kis kés,

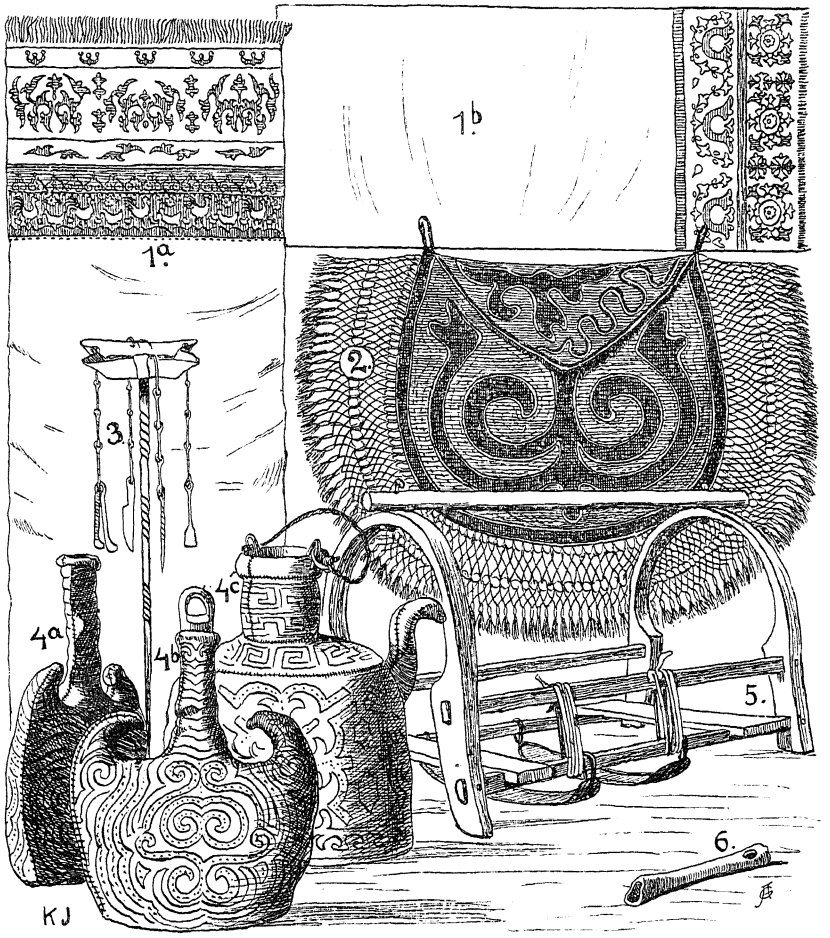

225. kép. Nomádok házi eszközei.

1*a*. és 1*b*. Kazak törülközők. 2. Szines nemez tarsoly (ajapak). 3. Mécses (cserakdan). 4*a*. és 4*b*. Kumisz-tartók (kőkur). 4*c*. Díszes bőrkanna (kőnüök). 5. Bölcső (bésïk). 6. Simek.

(A 2—6. ábrák tárgyai kirgiz eredetűek).

a melylyel elvágják a fennebb említett zsír-kolbászokból kinyomott zsírt; ott függ azután egy kis vakaró-lapát, a feltapadt zsír lekaparására, kis csípő és szurkáló, hogy ezekkel a kanóczot igazgassák.

4*a* 4*b* ábra. Díszített, teve-gyomorból (*dzsélin*) készített kumisz-tartó fadugóval. Használat közben egész hajlékonyak ezek a palaczk-félék, s ha tele vannak, egész jól festenek. Az ábrán látható szarvas alak neve *kőkur*

(*köüikyr*), de van olyan, gömbölyű alak is, a mely az ismeretes benediktines üvegekre emlékeztet, s ennek a neve *bulkuk*.

4*c* ábra. Díszes bőrkancsó (*könüök*). Érdekes rajta egyrészt a lószőrzsinór megerősítése, mert ez itt *szilárdan bekalapált*, kovácsoltvas-gyűrűkbe van kötve, másrészt érdekes rajta az a *látszólagos* cséve, a mely azonban csak tömör fül. Ezek a bőredények ugyanis használat közben egészen puhák, lágyak s a tartalmuk súlypont-változásának minden ellentállás nélkül engednek. Lehetetlen volna már most az ilyen puha edényből valamit kitölteni, ha falait nem lehetne kívülről szilárdan tartani. Erre szolgál éppen a reá varrott, masszív fogó, a melyből származott, véleményem szerint, a kiöntő cséve. A régi edények a falakba beivódott sok sajtanyag miatt lassankint merevek, kemények lesznek. A fogó nemez-tölteléke, tapasztalataim szerint, csakis új edényeken egészen érintetlen, később azonban teljesen kihull a fogó felszakadt végén. Ebből az állapotból már most csak egy lépés kell, hogy a fogóból kifolyócső legyen, mert csak át kell fúrni a bőredény falát s a tej a fogón át kiönthető. A kirgizek edényein ezeket az állapotokat mind fel lehet ismerni s az említett gondolat egészen magától keletkezik.

5. ábra. Vörösre festett fabölcső (*bèsik*). Alakjára nézve hasonlít a többi ázsiai bölcsőhöz. Állványára két nemez-heveder (*boortkó*) van az egyik végével megerősítve, míg másik végük hosszú szalagban folytatódik. Egy, vagy több nemez-takarót tesznek ezekre a hevederekre s a hosszú szalagokkal a csecsemőt szorosan beléjök pólyázzák. A felül átnyúló rúd részben arra szolgál, hogy menyezetet akaszszanak rá a nap, vagy szél ellen, részben pedig a kirgiz nő ezen fogja a bölcsőt, ha szokás szerint maga elé teszi keresztben a nyeregre, a mikor hosszabb lovaglásra indul.

6. ábra. A kirgiz gyermek-szoba egyik praktikus szerszáma, a melyet *simek* néven neveznek. Ez üres birka-csont, a melyet vertikálisan illesztenek a pólyás gyermek lába közé. A csont felső végén levő nyilás a gyermek megfelelő tagjához illik s a vizeletet elvezeti úgy, hogy a gyermek szárazan marad. Egyszerű és praktikus, mint minden szerszáma a nomádoknak!

A felsorolt szerszámokon kívül kevés marad már most felemlíteni való a kirgizek háztartási eszközeiből.

Megemlíthetjük mindenekelőtt a ládákat (*szandyk*), a melyekbe a kirgiz család ruháit, ékszereit és készpénzét rejti. Ebben a tekintetben ma már teljesen eltüntek a keleties, meg az őseredeti törzsek szerint különböző formák. Ritkán lehet ma már a jurtokban még igazi szárt *jachtán*-t (bőrös ládát) is látni, mert mindenütt el van terjedve, mint általában egész Belső-Ázsiában, az orosz bádog-láda, ragyogó színű, lakkos veretével. Csak a nemez-tariszNyák és bőriszákok nagy mennyisége tanuskodik még ma is a hajdani tiszta nomád-berendezésről.

A szandykok a jurtban éppen szemben vannak az ajtóval, a *tür* (főhely) háta mögött. A nyergeket és az ágyneműt ezekre, meg ezek mellé szokták

elhelyezni. Ezek a dolgok mindig szépen rendben vannak összerakva, úgy, hogy az általános sokszínűséggel egyetemben, rendesen igen kellemes, sőt otthonos benyomást tesznek.

A kirgizek *ágyneműje* elég egyszerű. A nemez-takarók és a bárányбőrök teszik a javarészét. Rendes, szilárd ágyaik, mint a milyeneket a szártok használnak, nincsenek, csak néhány gazdag kazak-bai kisérlette meg ezt a fényűzést.

A kirgiz a jurt földjére egyszerűen lefektetett pokróczra teríti, rendesen tarkán kivarrott, kis fehér nemez-takaróját, a melyre fekszik (*szyrdak*). Nagy, tarka-áthuzatos vánkosok (*kus-jasztik* vagy *jasztik*, a szerint, a mint tollal, vagy gyapottal van töltve), továbbá gyapottal vagy teveszőrrel töltött paplan, tarka selyemáthuzattal egészítik ki az egyszerű ágyat. Télen még a paplan fölé vastag bárányбőrtakarót terítenek. Ennek a neve *köldülön*. Általában a kirgizek nem sokat törődnek a nyugvóhely kényelmes voltával, mert gyakran láttam, hogy a kirgizek, a kiknek vendége voltam, a szép takarók helyett ugyanolyan ágyat vetettek maguknak, mint én és embereim. Mi ugyanis a földre terítettük a bőr lótakarót, erre derekalj gyanánt az izzasztót, a nyereg volt a vánkos s a vastagon vattázott chalat a paplan. Ez a nyugvó hely igazán nem kényelmetlen s inkább ezt használja az európai, mint a nagy szívesen felajánlott szép kirgiz takarókat, mert ezek, sajnos, csak ritkán lakatlanok.

Még a legszegényebb jurtban is nemez-pokróczokkal fedik a földet. Rendesen sötétbarna, durva pokróczok ezek, durva vörös és kék díszítményekkel. Használnak azonban néha finomabb, fehér nemez-szőnyegeket is, a melyeket mindig gondosan díszítenek varrottas ékítményekkel. Csak gazdag embereknél láthatunk igazi, csomózott, kelet-turkesztáni szőnyegeket, és pedig, sajnos, rendesen csak újabb, ízléstelenebb darabokat. Ezeket azonban nem lehet igazi *használati tárgyaknak* nevezni, mert épp úgy, mint néhány jobb minőségű varrottas nemez-szőnyeg, csak fényűzési tárgyak, a melyeket csak ünnepélyes alkalmakkor használnak. A kirgiz vendégei számára igazán pompás jurtokat állít fel, a melyek mindig tele vannak tarka takarókkal, függönyökkel és szőnyegekkel. Nekem is, mint vendégnek (*kunak*), néha igazán szépen felszerelt jurtot jelöltek ki; láttam azonban két jurtot Karkarában, a melyeket Jonoff tábornok, kormányzó számára állítottak, s a melyek, mondhatom, hogy nagyszerűek voltak! Mind a kettő 8 khanatos volt, tehát körülbelül 12 méter átmérőjű! Az egyik a hálószoba, a másik az elfogadó-terem! Az ilyen jurtok azonban csak ephemer jelenségek, mert csak valamelyik aul, vagy voloszt, vagy talán éppen több voloszt tulajdonából állították össze s azért nem szolgálhatnak az egyesek berendezésének mértékéül. A község fejének kívánságára, az aulnak vagy volosztnak minden tagja hozzájárul valamicskével a pompás építményhez. Az egésznek ügyes, összhangzó elrendezése aztán azt bizonyítja, hogy nem a véletlen, hanem a rég elmult fényüzésnek és pompának még mindig eleven érzéke egyesítette a sok kézből összeszedegetett jurt belső berendezését igazán harmónikus, ízlésteljes képpé.

6. A kirgizek háziipara.

Az előbbi fejezetekben majdnem teljesen felsoroltam a kirgizek házi eszközeit és szerszámait. Ebből a sorozatból az tünik ki, hogy összes holmijuk tulajdonképen csak négyféle anyagból van: fából, vasból, bőrből és gyapotból. A kirgizek háziiparát már most e szerint a négy anyag szerint akarom csoportosítani, mert ezeknek a használata betekintést enged a török nomádok művelődés-történetébe, fejlődésébe, a mi nem éppen érdektelen.

A) *A fa.* Hogy ezzel az anyaggal aránylag olyan takarékosan bánnak, még a Tien-san meglehetős erdős vidékein is, ez, véleményem szerint, erős bizonyítéka annak, hogy a török nomádság eredetileg a fátlan puszták szülötte s csak akkor hatolt be Szibiria és a hegységek erdősebb régiói közé, a mikor kulturája már a mait megközelítő magaslatra emelkedett.

A jurt teljesen kifejlődött, szellemes szerkezetű váza csakis erdőtlen vidékeken fejlődhetett ennyire, mert nemcsak a legnagyobb anyag-megtakarítással készül, hanem olyan anyag annak a főlényege, a milyent fás vidékeken bizonyára nem becsülnének, míg Közép-Ázsia fátlan vidékein az egyetlen, a mi rendelkezésre áll. A jurt vázának egyetlen darabjához sem kell valami nagyobb fatörzs, vagy tuskó: minden vékony rudakból, fiatal, sudár szálakból van. Ilyen faanyagot szolgáltatnak a partvidékeken a rövidéletű nyárfák és fűzfák.

Hogy a jurt tökéletes és nagy elterjedésű alakja hosszas művelődés és fejlődés végeredménye, már említettem. Még csak azt fűzöm hozzá, hogy a messze északra, Szibiria erdős vidékeire került turk törzsek sátrain még fel lehet ismerni a jurtot, bár a nemez-takarók helyett kéreg-darabokat használnak. Alig képzelhető, hogy a közsép-ázsiai jurt ezekből a durva kéreg-sátrakból, vagy a szibiriaiak idétlen fasátrából származott volna, mert ezek — a melyekhez a finn kotát is hozzá számíthatjuk — valóban kezdetleges, a fejlődés legalacsonyabb fokán álló készítmények. Igen könnyű azonban némely szibiriai török nép sátrában a régi, tökéletes pusztai jurtra emlékeztető vonásokat felismerni, a mennyiben ennek alakja részben világosan megmaradt, részben pedig az idegen körülmények között csakis, hogy úgy mondjam, kissé „elvadult". Az elvadulást siettette, hogy az eredetileg pásztorkodó nép vadász- és halász-néppé sűlyedt, részben és főleg pedig az, hogy ott fölös mennyiségű építőanyag állt rendelkezésükre.

A jurt favázán kívül nem igen van a nomádoknak faeszköze, a mi arra utal, hogy ők eredetileg sem származhatnak erdős vidékről. Belső-Ázsia könnyen mozgó kereskedelme pl. könnyű szerrel leszállíthatta volna a magas északról a *nyirfakéreg-edényeket*, a melyek szinte jellemzőek az

északi népekre nézve, ép úgy, a mint csakugyan a nyereg-gyártáshoz szállít még jelenleg is fát és kérget. Ilyen edényök azonban a nomádoknak nincsen, sőt még azoknak a nomád törzseknek sincs, a melyek már legalább 300 esztendeje a Tien-san bérczei között laknak, a hol könnyűszerrel készíthettek volna hasonló edényeket a fiatal fenyőfák kérgeiből. Ebből következtethetjük, hogy a nomád turkok Szibiria erdős vidékeire — az Altai bérczei közé — csak abban az időben kerültek, a mikor már igényeik meglehetősen megállapodott stádiumba jutottak. s az *âdet*, a szokás (ha nem is az arab szó szoros mohammedán értelme szerint) teljesen feleslegessé tett minden újítást.

A nomádok kevés faeszköze, a melyeket már megismertünk, mint a tányérok, csészék, mozsarak stb. mind *nyárfából* készülnek. Egyet-mást a kara-kirgizek könnyen faraghatnának a nagy mennyiségben előforduló Picea Schrenckiana fájából is, de az *âdet*, a sok ezer év óta meggyökerezett szokás makacsul ragaszkodik a nyárfához, a mely különben szintén könnyű s bizonyos tekintetben jó faragni való fa.

A famunkát a kirgizek közt a férfiak végzik. A jurt vázához való léczek elkészítése, azoknak tűzön való hajlítása, a czifraságok faragása, a tányérok, tálak stb. faragása, azok közé a munkák közé tartozik, a melyeket feltétlenül a férfiak végeznek.

B) *A vas.* Még a fánál is kevésbbé alkalmazzák a vasat és általában a fémeket. Ennek oka részben abban rejlik, hogy nagyon nehéz az embernek magamagának használható vasat előállítania, részben pedig abban, hogy a khinai kormány a már említett preventiv intézkedésével megtiltotta a vasnak a leigázott népek közé való szállítását. Az arab írók[1] szerint „a turkoknak kevés vasuk van s a lándzsák és nyílak hegyeit csontból készítik, *kivéve azokat, a kik Khorasszánban élnek*" — vagyis Nyugat-Turkesztánban, tehát nem khinai fenhatóság alatt. Összevág ez azzal, hogy hazánkban is az úgynevezett honfoglalás-korabeli sírokban igen kevés fémeszközt találunk. A mi van, az is csak annyi, a mennyit ma is találunk a kirgizek használatában, úgy mint kések, kardok, tűzszerszám, (*ottuk*), s a lószerszám vasalásai.

Ez az oka annak is, hogy a kirgizek nélkülözhetetlen vas konyhaeszköze, t. i. a *kazan* és a hozzávaló, nem maradt hazai készítmény, hanem ma már ebben a tekintetben külföldi behozatal uralkodik a piaczon. Az idétlen *öntöttvas*-üstök ugyan úgy nagy súlyuk miatt, mint törékeny voltuknál fogva is nagyon ügyetlenek, de azért nem hiszem, hogy könnyű volna meghonosítani a sokkal czélszerűbb kovácsoltvas-, vagy éppen rézüstöket. A nomádok évszázadok óta hozzászoktak az öntöttvas-árúhoz, s az orosz ipar csak-

[1] *Al-Jakûbî*: „*Kitâb al-Boldân.*" L. Keleti Szemle 1901 4. szám, 264. oldal. *Kuun G.* gróf: „Gurdezi a törökökről."

ugyan jól teszi, hogy az *âdet* kívánsága szerint, ilyen árúval kereskedik s nem valami praktikus újítással.

Habár a nomádokat minden valószinűség szerint, mintegy erőszakkal tartották vissza a fémművességtől, mindazáltal ügyes kovácsokká fejlődtek, habár valószinűleg csak újabb időben s csakis fényűző czikkek készítésében. A míg a rendes *használati tárgyak* legnagyobb részét szakbeli kovács-mesterek készítik, és pedig főleg városiak (szártok), addig a karakirgizek maguk csinálják a vas dísztárgyakat és pedig sokszor megfoghatatlan művészettel. Főleg a nyereg és a lószerszám vasalásai, a melyek igazán pompásan vannak kovácsolva s ezüstbetétekkel díszítve, tisztán háziipari készítmények. Vannak ugyan *uszta*-k, mesterek, a kik a közepesnél jobban értik a mesterséget s megrendelésre is dolgoznak, de rendszerint minden kirgiz — sőt az általam beutazott vidékeken még a kazak is — maga készíti a czifra-vasalást, körülbelül úgy, mint a hogy annak idején a mi pásztoraink készítették a karikás nyelet, tükröt, szarú-dobozt stb., a legváltozatosabb kivitelben, még pedig oly mesteri tökéletességgel, hogy még a leggyakorlottabb mesterembereket is lefőzték vele. De ők nem csak vassal, hanem ezüsttel és egyéb fémmel is egyaránt dolgoznak; a nők czifra filigrán-ékszereit legnagyobbrészt a férfiak készítik, és pedig, úgy látszik, nászajándékul. Hogy honnan veszik az emberek azt az ügyességet, a mivel valóban kifogástalan művű filigrán-lánczocskákat tudnak csinálni, a mikor úgyszólván semmi gyakorlatuk sincs, mert hisz életében mindegyik csak néhányszor fog ilyen munkához s egyáltalában nem foglalkozik vele iparszerűleg, rejtély maradt előttem.

A mikor Oruz-bek feleségének említett pompás ékszerét csodáltam, derék dzsigitem azonnal felajánlotta, hogy csinál nekem egy másodikat. Kérdeztem aztán, hogy miféle szerszámokat használ hozzá? Kis kárpitos-kalapácsot, kést és közönséges ollót mutatott, de kérte a preparáló ollónkat, mert az ehhez a munkához sokkal alkalmasabb volna. Esetlen csípőfogó egészíti ki a szerszámtárat, a mivel ezek az emberek hideg úton, tűz nélkül, csodás kis lánczokat, kacskaringokat stb. készítenek s azokat végre csak egyszerű nyilt tűzhelyükön hegesztik és forrasztják össze. A művészet, a mit kifejtenek, egyáltalában nem áll arányban az előállított tárgy, vagy éppen a hozzá használt anyag csekély értékével. Így pl. az elhajított, üres töltényhüvelyeket nagyon szeretik, mert ez könnyen kovácsolható, fényes sárgarézbádogból van. Különösen az én hosszú expressz-patronjaimat foglalták le már jó előre, s közülök egynéhányat egész csinos, vert munkájú boglárok alakjában kaptam vissza, melyekkel Chodai-keldi, a dzselán-aulbeli vadász díszítette egész szakértőleg a berkutom számára varrt süvegeket. A nyak- és mell-ékesség lánczainak fáradságos munkáit már említettem. Ez a munka a következőleg megy: vörös- vagy sárgarézből kis tál-forma szilkét készítenek, úgy, hogy egy gyűrűre kis feneket forrasztanak. Minden ilyen kis szilkének a fene-

kére ugyanazon anyagból kis keskeny szalagot forrasztanak, a melynek felfelé hajlított végeiből lesz a tulajdonképeni lánczszem. Egyetlen egy mozgó láncz-szem előállításához tehát három különféle fémlemez kivágása és ötszöri forrasztás szükséges — s mindez közönséges vörös- vagy sárgarézből, tehát egészen értéktelen anyagból.

Hogy ennyi időt és fáradságot tudnak ilyesmire fordítani, ennek magyarázatát abban lelem, hogy nem űzik ezt a mesterséget iparszerűen, hanem inkább kedvtelésből, és még talán bizonyos alkalmakhoz kötött rendszeres szokásból is. Különben is csak télen csinálnak effélét s akkor ugyancsak van elég idejük reá.

A tulajdonképeni *kovácsmunkával*, a melyet a kirgizek azelőtt az Isszyk-kul partján tudvalevőleg még szorgalmasabban űztek, mint ma, kizárólag a férfiak foglalkoznak, ellenben az *ékszerek készítésében* a nők is ügyeskednek. A fejdíszre való ezüstvereteket, meg a kulcstartókat rendesen maguk készítik. Úgy látszik, ez is *âdet*, de behatóbbat nem tudhattam meg a dologról. A technikájuk, úgy látszik, ugyanaz, mint a városi ötvösöké, t. i. a tiszta ezüstöt papirosvékonyságú lemezekre kalapálják s ezzel vonják be az ólomból, vagy egyéb fémből készült tárgyakat. Az általuk használt ornamentikáról azonban nem sikerült felvilágosítást nyernem. Azt mondják, hogy minden nő úgy díszíti a fejét, a hogy éppen eszébe jut. A fejen függő ékességek, gombok, lemezek stb. azonban csakugyan hasonlítanak egymáshoz; de mivel a veret nagyon elmosódott s igen rossz kivitelű, nem lehet felismerni, hogy miféle részletei vannak a díszítmény rajzának.

C) *A bőr.* A nomádok sok mindenfélére használják a bőrt, és pedig úgy a nyers, mint a cserzett bőrt, s úgy az irhás, mint a prémes bőrt. Nyers bőrszeletekkel kötik össze a *kerege* botjait a keresztezéseknél, nyersbőrből készítenek köteleket, kantárokat, hevedereket, a nagaika kötelét s mindenféle fonott dolgokat, nyersbőrből vannak a tömlők, edények, zsákok stb. Irhás bőrből csinálják a csizmákat, nadrágokat, a vadászathoz való dolgokat, finomabb szíjakat stb. A prémesen kikészített bőröket prémekül és takarókul használják.

A bőrök kikészítését legnagyobbrészt a nők végzik, különösen a *cserzést*. Cserzőanyagul az airánhoz hasonló savanyú anyagot használnak, a melyet savóból készítenek, vagy pedig mésztejet. Az irhás bőröket, embereim elbeszélése szerint, füstöléssel és növényi hamuval készítik, különösen pedig nagyon gondosan leszedik a bőrről a barkát éles fakésekkel. Úgy látszik, a durva, bagaria-szerű bőrök készítése, a melyeket a csizmához használnak, ma már nagyon aláhanyatlott, a mióta a bazárokban könnyen hozzájuthatnak. E helyett nagyon virágzik az edények készítése bőrből és teve-gyomorból (*dzsélin*), a mi még mindig a kirgizeknek igazi, különleges háziipara. Az erősen pezsgő kumiszt ugyanis semmiféle szilárd edényben sem lehet olyan jól hidegen eltartani, mint a bőredényekben. A bőredényeket rendesen igen

ízlésesen díszítik beégetett díszítményekkel. A rajzot izzó tűvel, vagy pengével vágják bele a bőrbe. A bőrtáskákat még azonkívül fémverettel és szines bőr-applikáczióval is díszítik. A bőrfonások különböző fajtáiról, sajnos, nem adhatok felvilágosítást, mert ezzel a technikával nem foglalkoztam elég behatóan. Annyi bizonyos, hogy ezt a munkát nagyon gondosan és csinosan végzik a legkülönfélébb kivitelben, s hogy ahhoz mindenki ért, apraja, nagyja, férfi és nő egyaránt.

D) *A gyapjú.* A nomádok háztartásának legfontosabb nyers-anyaga a gyapjú. A teveszőrt újabb időben nagy mennyiségben viszik ki, a nomádok pedig ősidők óta használják különösen erős és tartós szövetek előállítására, meg takarók és ruhák bélelésére. A kecskeszőr erős, szívós köteleket szolgáltat, egyes helyeken pedig selyemfényű szőnyegeket készítenek belőle. A szarvasmarha és a ló szőréből rossz, könnyen szakadó nemezt készítenek, míg az igazi lószőrből majdnem elszakíthatatlan zsinórokat fonnak. Mindezeknél becsesebb azonban a gyapjú, a mely nemcsak a legfontosabb anyag a háztartásban, hanem azonkívül a gyapjú elárúsításából befolyt jövedelem biztosítja a nomád egész existentiáját.

A belső-ázsiai gyapjúkereskedés fontosságát eléggé ismerjük már, annyira, hogy itt nem kell róla szólnom. A nomád ipar gyapjúkészítményeit, a köteleket, szöveteket, szalagokat, fonalakat, nyereg- és vánkos-töltelékeket, kanóczokat stb. is már elég gyakran emlegettem, azért itt nem szükséges újra visszatérnem rájuk. Csak egyetlenegy gyapjúkészítménynyel óhajtok itt behatóbban foglalkozni, a mely a többinél sokkal nagyobb jelentőségű. Ez a *nemez — kīgiz* — a melynek, ha csak a nevét említik is, felderül a nomád arcza, mintha a lágyan hangzó szó már magában is valami kedveskedés volna.

A nemezt a nők állítják elő, a mint minden fontosabb és komolyabb munkát ők végeznek. A jurt előtt készített szérűforma térre *csi*-ből font gyékényt terítenek, erre pedig a gyapjút teregetik ki a kellő alakban. Akkor aztán vízzel locsolva, addig dörgölik botokkal, a míg némileg megszilárdul a réteg. Ezután a gyékénynyel együtt összegöngyölítik s erősen összekötözik s ezt a göngyöletet addig hengergetik ide s oda a földön, mind szorosabbra kötözve, a míg a nemez megfelelően szilárd nem lesz. Ekkor aztán kinyitják a tekercset, eltávolítják a gyékényt, de a nemezt újra összegöngyölítik, bekötözik s ismét gyúrják a földön, közben folyton vízzel locsolva, mígnem aztán igazán egészen készen lesz s kiteregethetik a napra száradni. A gyapjú minősége és a kezelés tökéletessége szerint, különféle finomságú nemezt kapunk.

A kirgiz nők igazán mesterileg értik a készítését. Van egészen silány, barna nemez, a melynek anyagához rendesen tehénszőrt is kevernek, van aztán szürke és feketés nemez, a mely ugyan tartós, de mégis csak másodrangú czikk. A nomádok büszkesége azonban a nehéz, fehér, hüvelyknyi

vastag, majdnem elpusztíthatatlanul erős nemez, mely a jurt befedésére szolgál, továbbá a finomabb, majdnem szövetfinomságú fehér nemez-fajták, a mit a lószerszámhoz, takaróknak, tarisznyáknak, applikációkhoz, szőnyegek gyanánt stb. használnak, a legkülönfélébb módon.

Közép-Ázsiában a nemez használata annyira el van terjedve, hogy ezt az idegen alig képes megérteni. Minden bazáron nagy tömeg nemez van felhalmozva, egész karavánok vándorolnak ide s oda tisztán nemezzel terhelve, s az ember fülét minduntalan megüti vagy a *kosma* (oroszul nemez), vagy a *kigiz* szó. Ha azonban az ember némi időt tölt az országban, teljesen egyet fog érteni a benszülöttekkel abban, hogy ez az anyag nélkülözhetetlen. Ép olyan jó ajtófüggöny a por és hideg ellen, mint puha ülés a tarantászon és kényelmes ágy a puszta földön; ép úgy védelmezi a ládákat és bőröndöket az eső ellen, mint a mindenhova behatoló löszpor ellen; ép oly jó teteje a jurtnak, mint padlója: egy szóval, minden lépten-nyomon találkozunk vele, mert mindenütt használható s egyébbel alig pótolható.

Minden nemezt a nomádok készítenek, mert a városiak csak nagyon keveset produkálnak, de az is vékony és rossz minőségű.

Teljesen érthető tehát, hogy a nomádok bizonyos tisztelettel tekintenek a nemezre, s hogy a világon semmiféle tárgy sem képes a vágyukat annyira felkelteni, mint a sokat dicsért kigiz. Még a különben tisztességes, derék emberekkel szemben is vigyáznunk kell, hogy el ne lopják. Az expedició vezetőjének nyitva legyen a szeme, s ne csak a magáét féltse, hanem az érintett aulokban még a saját emberei körmére is nézzen, ha nem akar mindenféle kellemetlenséget a nyakába zúdítani.

Szőnyegszövéssel, az ázsiai nomádok kedvelt iparával, a kirgizek nem foglalkoznak. Csak Ferghanában készítenek szőnyegeket, és pedig a *kipcsakok*, a kiktől, azt mondják, hogy a kara-kirgizek is eltanulták. Hogy a kazakok tovább nyugat felé nem foglalkoznak-e szőnyegszövéssel, nem tudom biztosan, de azt hiszem, hogy igen, mert a Kaspi környékéről „kazak" név alatt kerül a kereskedésbe egy tipusos fajta nomád-szőnyeg.

Ha végezetül még felemlítem a kirgizeknél dívó kezdetleges *szövést* is, mely azonban kizárólagosan csak tarka, széles szalagok (*bô*) készítésére szorítkozik; ha a *csi*-gyékények előállítását, a gyapjú és a *kendyr* (*Asclepias*) czérnává való fonását, végre a kevéssé elterjedt és minden bizonyára a szárt izlés nyomán induló dobhimzés technikáját is felsorolom: ezzel minden ki van mérítve, a mit a nomádok tulajdonképeni háziiparáról mondhatunk.

Kiviláglik ebből, hogy még meglehetős nagy sorozata van azoknak az iparczikkeknek, a melyeket a nomádok kénytelenek az iparűző törzsektől beszerezni. Ilyenek főként a fémdolgok: az üst, az üst állványa, a kungánok, kések stb.; ide tartoznak az összes szövőipari termékek: az alsóruházat pamut-szövetei, valamint a felsőruha durva és finom kelméi, hacsak nincsenek bőrből, prémből vagy nemezből, továbbá a terítők, vánkosok,

törülköző kendők, dasztarchánok stb.; végül pedig a ház kisebb fényűzési tárgyai, mint a milyenek a zsebtükrök, a teáskannák stb. Maga az itt felsorolt hasznos tárgyak sora azt bizonyítja, hogy ezek nem mostanában támadt *igények*, hanem ősrégi *szükségletek*, a melyeket a nomádok csak azért nem állítanak maguk elő, mert a közép-ázsiai nomádság fejlődése a munkamegosztás elvei szerint, szorosan kapcsolatos a letelepült népek kulturájának fejlődésével.

7. A házasság és a család.

A kirgizek jogi és szokásokon alapuló házassági és családi viszonyai főbb vonásaikban ugyanazok, mint a kazakoké, s mivel ez utóbbiak eléggé ismeretesek, elegendő, ha csak a főbb alapvonalak ismertetésére szorítkozom. Rendszerint exogamia uralkodik az aul kötelékeire nézve, de endogamia a törzs keretén belül.

A házassági jogot és a házasságkötés szokásait ugyan alapjában a korán és a seriát szabályozzák, de azért nem minden részlete ered az iszlam vallásból, hanem vannak olyan sajátságai, a melyek jóval régibb eredetre és a samanizmus hagyományaira vallanak.

Mindenekelőtt a két nem érintkezése a házasságkötés előtt sokkal szabadabb és sokkal korlátlanabb, mint egyéb törzsek közt, a melyek a koránt szigorúbban magyarázzák. A felnőtt leány bizonyos tekintetben kivételes helyzetet foglal el a család kebelében; semmiféle munkára sincs kötelezve, mindig a legpompásabban felékesítve, valósággal virágkorát éri szépségének, a mikor mindenki szolgálatára áll s mindenki kedvét keresi. Így őrzik a mi kóbor czigányaink is az ő szép leányaikat, mint valami drága kincset.

Habár szokásos egészen kicsiny gyermekeket egymással eljegyezni, mégis kétségtelen, hogy az aulban uralkodó szabad és korlátlan érintkezés következtében az igazi szerelemnek is tág tere nyilik a házasságkötések dolgában. Hogy sokszor mennyire poetikusan és gyengéden fogja fel ez a nép a szerelmet, arról kedvesen tanuskodnak a csinos kis szerelmi dalok, a melyeket sikerült összegyüjtenem. A bukott leányokra vonatkozó néhány gúnydal pedig arra enged következtetni, hogy egészséges erkölcsi felfogásuk van. Úgy ezekből a dalokból, mint általában az emberek egész viselkedéséből világosan kitünik, hogy a kirgizek erkölcsei sokkal tisztábbak és jobbak, mint a meglehetősen romlott kazakoké, nem is szólva a teljesen erkölcstelen khánsági szártokról.

A házasságkötés alapja a vétel, a *kalym*, melyet a vőlegény a leány apjának fizet. Úgy ennek, mint a vérdíjnak (*kun*) fizetési egysége 47 ló, a mit a számítás alapjául vesznek. Ma ugyan már a készpénz játszsza a főszerepet a

kalym összetételében, de azért még mindig ott van a vételárban a ló, birka, teve, nemez és egyéb természetben fizetett móring. Tudvalevő, hogy különösen kiskorúak, a leányért fizetendő díjat néha részletekben fizetik le, vagy a szegény vőlegény esetleg leszolgálja leendő apósának auljában, mint a hogy Jákob patriarcha szolgált Ráchelért.

A kalym fizetésével a házassági szerződésnek jogi alapja az anyagi értékre van helyezve, de ezzel a jogi felfogással sajátságos ellentétben áll a *nőrablás* szokása, a mi mint szertarás, hozzá tartozik a kirgizek és a szemirjecsi kazakok esküvői szokásaihoz s melyet gyakran, a tradiczionális formaságon jóval túlcsapva, szörnyű komolyan fognak fel. Így pl. Csilikben való tartózkodásom idején az egyik kazak aulban a leendő após a vőlegényt a szó szoros értelmében agyonütötte, a mikor az megpróbálta a leányt éjjel elrabolni. A kalymot már megfizette, minden teljesen rendben volt, a leány is, mint ilyen esetben mindig, egyetértett a rablóval. Ilyen körülmények közt a leányrablás csak czeremónia, de a résztvevők néha nagyon is szószerint veszik, s a ki ismeri a kirgizek hirtelen haragját, nem csodálkozhatik rajta, hogy ilyenkor könnyen megtörténhetik a verekedés és gyilkosság.

A menyegző formaságai, vagy helyesebben mondva, a házasságkötés, meg a kalym lefizetése alkalmával szokásos formaságok nagyjában ugyanazok, mint a kazakok közt. Úgy itt, mint amott nincs semmiféle rituális, vagy jogi jelentőségük, hanem csak a formalitások szigorúan megtartott, komplikált rendszeréből állanak inkább, a melyet behatóan az idő rövidsége miatt nem tanulmányozhattam.

A mohammedán ritus, úgy látszik, nem igen hatolt be a menyegzői formaságok közé, ámbár a nomádok előkelőbbjei ehhez az ünnepséghez mindig meghívnak valami mollaht, a kinek személye azonban inkább csak „ad ostentationem sive ad pompam“ szolgál.

A többnejűség nem annyira az iszlam, mint inkább a nomádság következménye, mert ez náluk épp úgy, mint a próféta arabjai között, parancsolólag követeli a poligámiát. Azelőtt, a mikor kevésbbé békés idők jártak, a férfiúnak minden idejét teljesen igénybe vette a nyáj őrzése és védelmezése, úgy, hogy a tulajdonképeni házi munka teljesen a nőknek maradt. Habár ez az ok lassanként egészen háttérbe is szorult, azért hatása továbbra is megmaradt, azaz a férfiak irtóznak minden házi munkától s így, — rabszolgák és egyéb cselédek hiján — több nőt kénytelenek magukhoz venni.

Valóban, csak a legeslegszegényebb ember éri be egyetlen feleséggel, a kirgizek legnagyobb része azonban legalább is kettőt vesz el; több mint négy nőt tartani azonban — úgy látszik, az iszlam törvényeinek értelmében — nem szokás, legalább magam nem ismerek ilyen esetet.

Az érzelgős utazók és írók szeretik a nomád nők helyzetét a legművészibben kiszínezni s úgy írják le őket, hogy ezek a nyomorult teremtmények valóságos rabszolgái durva és zsarnok férjeiknek. Tapasztalataim

más felfogásra vezettek. A férfi egyáltalában nem „úr a háznál", hanem csakis a nő, illetőleg a nők. Ezek az erélyes hölgyek nagyon értenek hozzá, hogy miképen kell házi jogaikat érvényesíteni s gyakran láttam saját szemeimmel, hogy a férfi milyen szépen meghúzza magát s be adja derekát zsémbelő, mérgeskedő feleségei előtt. Csodálatosnak találtam azonban a lelkes összetartást az asszonyok közt. Habár az egyik közülök, az *első* feleség, a „főasszony" (a *bai-bicse*), rangját viseli is, míg a többi csak egyszerű *mardzsa*, még sem igen fordul elő köztük féltékenykedés, vetélykedés stb. Mint jó barátnők, élnek együtt ezek a jókedvű jószágok s csak kivételesen vettem észre néha, hogy valamelyik asszonyt a többi lenézte, elnyomta.

A munka természetesen egészen ezeknek a gyengéd termetű kis asszonykáknak a vállait nyomja, de ehhez hozzá szoktak, máskép nem is tudják elképzelni s azért nem is tekintik elnyomatásnak. Az illemszabályok is alárendelt szerepet juttatnak nekik, ha vendég van a háznál. Ilyenkor szerényen, szégyenkezve és hallgatagon húzódnak meg a sarokban s nagyon hálásak, ha az ember a dasztarchánból egy csontot vagy valami kövér falatot vet oda nekik. Ez semmi más, mint régi szokás, *âdet*, s bizonyára egyik nő sem talál benne semmi lealacsonyítást, a miről az ember azonnal meggyőződik, a mint az ünnep hivatalos része véget ért, mert akkor ők is éppen olyan jókedvűen és korlátlanul vesznek részt a mulatozásban, mint a férfiak.

A nőknek ez az alárendelt volta a patriarchális szokásokból ered s közelről sem a nemi különbségek uralmi kérdése. Azt már említettem, hogy a matrónáknak (*kympèr*) milyen kiváltságos helyzetök van a családban. Ez az öregek iránt általánosan tanusított, rendkívüli tisztelet következménye. Minden *ak szakal* (ősz) tiszteletreméltó személyiség a fiatalok előtt. Az idősebb testvér előtt a fiatalabb sohasem ül le, ha csak az meg nem kinálja. Egészen hamis eredményekre vezetne, ha ebből a nők társadalmi állására akarnánk következtetni, hisz a nőnek — nem tekintve munkaerejét — már az érte fizetett kalymnál fogva is, anyagi értéke van.

Az asszonyok függetlensége és öntudatos energiája éppen az anyagi kérdésekben, úgy látszik, erre a kalymra vezethető vissza, a mely mintegy biztosítékul szolgál az apai házban. Az iszlam szabályai szerint a válás igen könnyű, de a kirgiz gyakorlat még jobban egyszerűsíti a dolgot. Temir vadászom menye, valami félévi házasság után, egyszerűen megszökött férjétől, Oruz-Âli-tól, a mit az ember nem is tenne fel ilyen 14 éves gyerekről.

Most aztán végtelen huzavona kezdődik a kalym kiadása miatt. Minden követelés nyomán ellenkövetelés támad, a bii-bíróság elé viszik a dolgot, szóval az egész ügyet anyagi oldaláról fogják fel. Mivel a dolog rendesen azzal végződik, hogy nemcsak az asszony, hanem a kalym egy jókora része is elvész, könnyen belátható, hogy a férfiak vigyáznak a házi békére.

Ismeretesek azok a komplikációk, a melyek a férj, vagy vőlegény halálával beállnak. Ilyenkor a nő, vagy a menyasszony a férj legközelebbi

rokonaira száll, mintegy örökségképen. Újabb időben ez a szokás, az orosz befolyás hatása alatt, mindinkább háttérbe szorul.

A kirgizek családi életéről s a valósággal rajongásig szeretett gyerekekről volt alkalmam már nyilatkozni.

Ezen a szülői szereteten kívül azonban a kis kirgiz gyerekeknek nem sok jóban van részük. A gyereket születése után hat hétig minden nap hideg vízben fürösztik, tekintet nélkül arra, hogy nyár van-e, vagy pedig a havasok majdnem sarkvidéki telének kegyetlen hidege uralkodik. Ez a heroikus bánásmód bizonyos kiválasztásra vezet, mert gyenge szervezetű gyerekek ezt semmiesetre sem állják ki. A *névadás*, úgy látszik, nem jár semmiféle szertartással, legalább semmiféle *vallási* szertartással sem. Igen sokszor valami egyszerű szót, vagy megnevezést adnak névül a gyereknek, a melyet az anya közvetetlenül a szülés után mondott először, vagy a mely valami eseményre emlékeztet a születés idejéből. Innen erednek a különös nevek: BALTA-BAI (balta úr), DZSAMÁN-KÖZ (gonosz szem), TÜRE-KELDI (a fejedelem megjött). ORUZ-BEK dzsigitem az ő nevét (orosz úr) úgy magyarázta, hogy születésekor éppen egy orosz lovas haladt el a jurtjuk előtt.

A *szyltân*, *bek*, *bai* stb. toldalékok ma már elvesztették minden jelentőségüket. *A Szyltân*, *khán* és *türe* szókat azonban mégis rendesen csak azok a családok használják, a melyek régi nemesi, vagy uralkodó származásúak. A *bek* szó ugyan urat jelent, de csak egyszerű toldalék lett, a mit a kirgizek épp oly rendesen használnak, mint a kazakok a *bai* szót.[1]

A fiú életében jelentős fordulópont a lovasítás ténye, a mi körülbelül harmadik életévében következik be. Egész addig a gyerekeket a bölcsőben transzportálják, ezen túl azonban a gyereknyeregben kell úgy, a hogy tovább vergődniök. Ez a lovasítás, úgy látszik, nagyobb czeremóniával jár, mint a körülmetélés. Sajnos, nem láthattam ezt az ünnepélyt saját szemeimmel s azért nem szólhatok bővebben róla.

Egész 11—13 éves korukig — nemük szerint — a gyermekek meglehetős szabadon nőnek fel, de már egészen zsenge korukban részt kell venniök mindenféle házi munkában s így határozott időszakokra nem lehet osztani további életüket, hanem lassankint veszik fel a rendes nomád-életet. Az *oktatást* közelről sem hanyagolják el annyira, mint azt az ember a kóborélet közben gondolná. Már a vallási nevelés is megkiván valami bizonyos, bár meglehetősen szűkkörű oktatást s csakugyan az analfabéták száma éppen nem mondható nagynak, aligha teszi ki a férfi nép $^1/_3$ részét. A gazdag bai-ok majdnem kivétel nélkül elküldik gyermekeiket az alsóbbfokú korán-iskolákba a városba, vagy pedig a mollahhoz, a ki a notabilitások auljában szokott tartózkodni. Sok fiatal ember keresi fel azonkívül a felsőbb iskolákat

[1] Az andidzsánlik-ok éppen így függesztik nevük után az *achun* (úr) szót, minden jelentőség nélkül, mintegy kiegészítőül, mint pl. VALI-ACHUN, ISZLAM-ACHUN stb.

Kasgarban, Ak-szuban, vagy éppen Bocharában. Az *orosz iskolákat* is szívesen használják a nomádok. A vjernyii, przsevalszki stb. tanítók egyhangú ítélete szerint, a kis kirgizeknek és kazakoknak fiatal gyermekkorukban rendkívüli felfogás-képességük van s az első osztályokban rendesen lefőzik orosz kollégáikat. Később ez a jó felfogás lassan hanyatlik s a középiskolák felsőbb osztályaiban az oroszok túlszárnyalják a benszülött elemet, a melyből aránylag csak nagyon kevesen képesek tanulmányaikat befejezni. Hogy ez a jelenség milyen kapcsolatban van a nép szellemi képességeivel, azt egyelőre ne feszegessük, mert még aránylag kevés a megfigyelés. Kétségtelen, hogy a kirgiz gyerekek kora-érettek s értelmük előbb fejlődik, mint az európai gyerekeké. A feljődésben később beálló stagnálás oka azonban a környező körülményekben is rejtőzhetik, t. i. oka lehet a nomád-élet maga. Így pl. nem ritka az az eset, hogy egyesek nemcsak a középiskolát, hanem valamelyik orosz egyetemet is kitünő sikerrel végzik s aztán a pályaválasztás döntő pillanatában szegre akasztják a tudományukat s elmennek haza őseik auljába, a nomád-életet folytatni. Karkara mellett nomád módon élt egy kazak, a ki nemcsak hogy diplomás orvos volt, hanem még dr. med. is, tehát akadémiai rangja volt, a mi az orosz tan-rendszer szerint, még a praktikus orvosok között is aránylag ritkán akad.

Ilyen esetekből korai volna még általános következtetéseket levezetni. Különös lélektani inditóokok is befolyással lehetnek itt, s éppen a magasabb képzettségűek kerülhetnek bele mindenféle olyan konfliktusba az ő kivételes állásukkal, patriarchálisan egyszerű környezetükkel szemben, a melyeket az európai ember alig képes kellően mérlegelni.

Általánosságban az oroszok nevelő törekvésének nem termett rossz gyümölcse. Némely állami ösztöndíjas török fiú szép reményekre jogosít, az orosz tanárok véleménye szerint azonban, ebben a tekintetben a kirgiz-törzsek gyermekei állnak első sorban, s úgy a kazakok, mint a jóval kevesebb kirgizek messze felülmúlják a szártokat, s így figyelemre méltó kulturelemei a jövőnek.

8. Mulatságok.

Említettem már, hogy a kirgizek milyen izgékonyak. Egészen kicsiny dolgok annyira felizgatják őket, hogy az ember hajlandó neuraszthéniára gondolni. Úgy ebben, mint sok egyéb tekintetben a gyerekekhez hasonlítanak; derült, jókedvű, meggondolatlan a kirgiz, mint a gyerek; eleven, de kedélyállapotának rögtönös változásai vannak: most derült és jókedvű, majd egyszerre haragra lobban, most bátortalan és szégyenlős, majd jámborúl őszinte, máskor meg furfangos és ravasz, mint valami igazi, éretlen gyerek.

Ennek a jellemnek megfelelően egész sereg játékuk és mulatságuk van, a melyeket valóságos gyerekes szenvedélylyel űznek. Azonban csak a

felnőttek, mert csodálatosképen a gyerekeknek nincs semmiféle játékszerök, sőt semmiféle játékuk sem, hanem csakis azzal töltik az időt, hogy utánozzák az öregek munkáját, és pedig egész komolyan, nem játékból.

A kara-kirgiz gyerekek kezében nem láttam sem babát, sem egyéb játékszert. Az ifjúság már egész zsenge korában nagy fontoskodással segít a háztartás körül — s ez nekik elég játék. Csak birka-lábszárcsontokkal (astragalus) láttam itt-ott gyerekeket játszani: a csontokat tervszerűtlenül hengergették ide-oda, vagy pedig halomba rakták. Igazi játéknak nem lehet

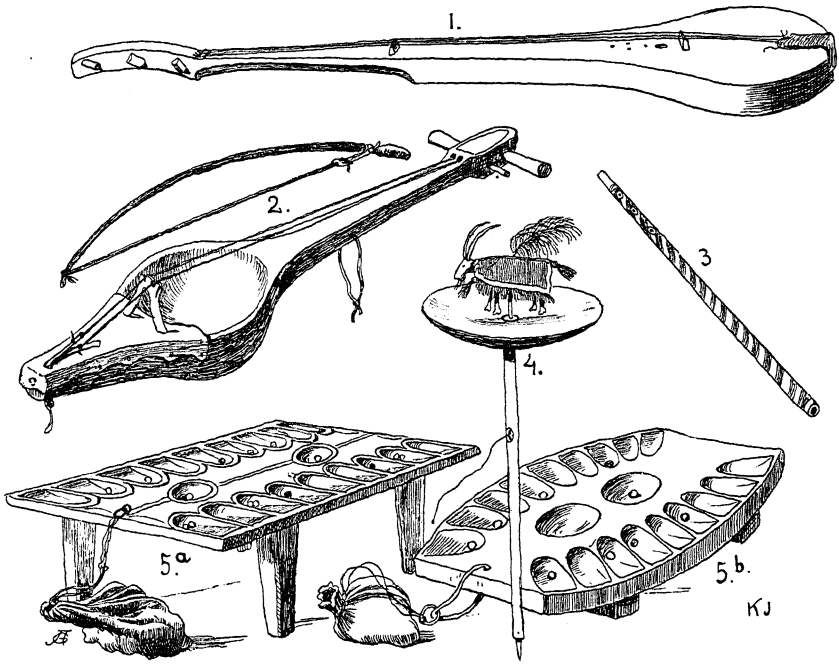

226. kép. Kirgiz hangszerek és játékok.

1. Koboz (kómyz). 2. Hegedű (kijak). 3. Tilinkó (csór). 4. Tak-Tekke. 5*a*. és 5*b*. Tóguz golgor-játékok.

nevezni, különösen, ha az ember látja a kis barna gyerekeket, a mint álmodozva, szórakozottan mereng nagy, okos szemük a messze távolban.[1] Velük ellentétben, a felnőttek igazán gyerekes játékokkal mulatnak, mint

[1] A szárt gyerekeknek van mindenféle játékszerük, mint pl. agyagból való állatok és ember-alakok, rongyból kötött babák stb. Általában úgy látszik, hogy az ázsiai gyerekek nem nagyon hajlandók a játékra s inkább a magába szálló elmélkedés vagy merengés van inyükre. Az egyik dungán bazárban találtam egy sajátságos üveg szerszámot. Gömb alakja volt, görbe, kúpalakulag kihúzott fogóval s az egész meg volt töltve valami élénk piros porral. Kérdeztem, hogy mikép használják a gyermekek ezt a játékszernek kijelentett csecsebecsét, s azt a némileg megvető feleletet kaptam, hogy «hát a gyerek a kezében tartja a fogót s nézi a fényes vörös golyót!» Ilyen szerény élvezetekkel beéri az ábrándos ázsiai gyerek.

pl. a *tak-tekke*[1] játékkal, a melyet a 226. képen mint 4. ábrát tüntettem fel. Ez csőszerűen kivájt nyélből áll, a melyre sikér fatányér van erősítve. A csőben zsinórra kötve, mozgatható csí-szár darab rejlik, a melynek hegyére fából faragott, rongyokkal és tollakkal felczifrázott kőszáli bak van erősítve. „Előadás" alkalmával a csövet a földbe dugják, a játékos jobb kezének középső ujja körül csavarja a húzó-zsinórt s elkezd a dorombon valamit játszani. Mivel ugyanazon ujjával billegteti a doromb nyelvét, annálfogva minden hangváltozással ránt egyet a zsinóron s a dróton rángatott bábhoz hasonló figura taktusban tánczol a korongon, nagy élvezetére a néző közönségnek, a melyben még tisztes aggastyánokat is lehet látni.

Kevésbbé gyerekes, sőt meglehetősen mulatságos az 5a és 5b ábrákban bemutatott *toguz golgor* (9 golyó).

A játék-deszka mindkét felén 9 félgömbalakú mélyedés van s minden mélyedésben 9 golyó. A játék kezdetén tehát ilyen az állás:

B

9	9	9	9	9	9	9	9	9
9	9	9	9	9	9	9	9	9

A

A játékos, a kin a húzás sora van, kiveszi az egyik mélyedéséből a golyókat, azután egyenkint elhelyezi őket, balról jobbra haladva, a többi mélyedésbe; ha az utolsót az ellenség egyik csészéjébe téve, ott *páros* számú golyó lesz, úgy annak tartalmát kimarkolja s beleteszi a deszka közepén levő két mélyedés közül abba, a melyik a jobb keze felöl van.

Ha a játékos a baloldali első csészével kezdi, akkor az első húzás után így állana a játék:

B

9	9	9	9	9	9	9	9	0
			⓪		⑩			
0	10	10	10	10	10	10	10	10

A

B játékos már most nem tud olyant húzni, hogy ellenségének valamelyik csészéjében páros számúvá tehesse a golyókat, azért inkább arra gondol, hogy magamagát védelmezze, a mennyire lehet, vagyis, hogy saját golyóit tegye páros számokká. A húzás tehát lesz:

B

10	10	10	10	10	10	10	0	0
			⓪		⑩			
1	11	10	10	10	10	10	10	10

A

[1] Ebből a két szóból: *takmak* = kötni; *tekke* = kőszáli bak.

Most A a maga fedezésére tesz huzást:

$$\begin{array}{cccccccccc} & & & & B & & & & & \\ 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & 0 & 0 & \\ & & & \textcircled{0} & & & \textcircled{10} & & & \\ \underline{\underline{0}} & 12 & 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & \\ & & & & A & & & & & \end{array}$$

Néhány további húzás jobban megmagyarázza a játék menetét.

$$\begin{array}{lcccccccccc} & & & & & B & & & & & \\ B \text{ húz:} & \underline{\underline{0}} & 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & 10 & 0 & 1 & \\ & & & & \textcircled{0} & & & \textcircled{10} & & & \\ & 1 & 13 & 11 & 11 & 11 & 11 & 11 & 11 & 11 & \\ & & & & & A & & & & & \end{array}$$

$$\begin{array}{lcccccccccc} & & & & & B & & & & & \\ A \text{ húz:} & 1 & 11 & 11 & 11 & 11 & 11 & 11 & 1 & 2 & \\ & & & & \textcircled{0} & & & \textcircled{10} & & & \\ & 1 & 13 & 11 & 11 & 11 & 11 & \underline{\underline{0}} & 12 & 12 & \\ & & & & & A & & & & & \end{array}$$

$$\begin{array}{lcccccccccc} & & & & & B & & & & & \\ B \text{ húz:} & 2 & 12 & 12 & 12 & 12 & 12 & \underline{\underline{0}} & 1 & 2 & \\ & & & & \textcircled{12} & & & \textcircled{10} & & & \\ & 2 & 14 & 12 & 12 & 0 & 11 & 0 & 12 & 11. & \\ & & & & & A & & & & & \end{array}$$

Most már a játék igen mulatságos kezd lenni, mert a golyókat megolvasni nem szabad; meg kell tehát jegyezni úgy a saját, mint az ellenfél csészéiben levő golyók számát s a szerint húzni, a mi gyors játszás közben éppen nem könnyű feladat. A mikor először kerül *három* golyó egy csészébe (*tuz* = só) akkor ez a csésze, úgy, mint a szemben levő, olyan lesz, mint valami atout, azaz minden idehulló golyót azonnal be lehet húzni. Csak a baloldali második csésze nem lehet soha „*tuz*", mert ez az ellenfél golyórakása közben, a játék menetének irányában számítva, a kilenczedik, illetőleg a harmadik, s ennélfogva a játékot lehetetlenné tenné.

A toguz-gorgol játék hasonlít némileg az arabok és négerek *uri* vagy *mugol* játékához; az utóbbi név arra látszik utalni, hogy a játék Közép-Ázsiából származik, talán valóban a mongoloktól. Mindenesetre igazi nomád, pásztor-játék, mert a kirgizek nem csak a rajzban feltünő, egy darabból kivágott deszkán játszszák, hámozatlan gallyból faragott golyókkal, a melyeket a deszkán függő zacskóban szoktak tartani, hanem egyszerűbb eszközökkel is tudnak magukon segíteni. A hol sok nomád tanyázik, ott gyakran látni az út mellett a toguz gorgol 18 mélyedését a földbe kaparva s a mellettük

elszórt sok birkabogyó arról tanuskodik, hogy ezekkel a kemény, fényes golyócskákkal pompásan lehet játszani.

A csészéknek a deszkán való elosztásából, a mi különben a játéknak tökéletesen megfelel, arra lehet következtetni, hogy a most említett primitiv mód az eredeti. A lyukak alakja megfelel annak, a mit az ember négy ujjával kaparhat a laza földben.

A kirgizeknek kedvelt mulatsága az ének és zene. A kazakok közt leginkább külön kobzosok vannak, az úgynevezett *âkyn*-ok, a kirgizek azonban maguk is majdnem kivétel nélkül értenek a zenéhez, egyik vagy másik hangszerhez, s mindenki tud több-kevesebb ballada-szerű hőskölteményt, vagy kis dalokat, szöveggel. A rögtönzést nagyon szeretik, sőt a kazakok szakadatlanul dudorásznak végtelen nótákat, minden értelem nélkül vonatkoztatva az esetleg éppen felmerülő tárgyakra, a mi bizony sokszor kómikus. Felejthetetlen marad például az a jelenet, a mikor egyszer az alsó Ili mentén Balta-bai szolgánkkal a szakszaulon keresztül hazafelé lovagoltam. Balta-bai egyszerre csak elkezdi a legmagasabb tenorból: „*Já szeksze-úl, szeksze-úúúl!*“ s elkezdett keseregni versben s hosszú panaszkodásokat énekelt a hőségről, a szakszaul-sivatagról általában, s a mi unalmas lovaglásunkról különösen, minden strófát azzal a hosszúra nyujtott refrain-nel végezve, hogy: „*já szeksze-úl, szeksze-úl!*“ (óh szakszaul, szakszaul!)

A kara-kirgizek a következő zeneszereket használják (l. az előbbi képet):

3. ábra. *Csór* (fuvola), fűzfaágból fúrva s birkabéllel bevonva, a mely tarkára ki van festve vörös és kékszinű spirális vonalakkal. A hangot az ajakkal és nyelvvel idomítják s ezért az eszközt nehéz kezelni, de különben sincs valami kellemes hangja. Aránylag csak keveset használják, úgy, hogy pl. a karakol aulokban csak egyetlen férfiút találtam, a ki félig-meddig tudott vele bánni.

2. ábra. *Kijak* (hegedű). Különösen a kara-kirgizek szeretik ezt az egy darab fából kanálszerűen kifaragott műszert. Két húrja van (*kïl*) egyszerű, sodratlan lószőrből, a melyek alul egy bőr fülbe, felül két hatalmas csavarral (*kulak*) vannak megerősítve. Rezonáló felület gyanánt nedves állapotban felszegezett s így keményen kifeszült bőr szolgál, a mely a hegedű fájának mélyedését csak félig fedi.

Ezen nyugszik a híd (*tepke*) egyik lába, a melyet kis villás ágból, vagy pedig a dzserganak (Hyppophae rhamnoides) gyökérhajtásaiból faragnak ki. A vonó (*dzsâ*) ugyanazon fának hámozatlan ágából van, a mire lazán feszítenek ki egy csomó lószőrt. A zenész a vonót hüvelyk-ujjával és mutató-ujjával tartja jobb kezében, míg a másik három ujjával a szőrt tartó bőrhúrkot szorítja s így szabályozza a nyirettyű szőrözetének feszültségét. A szerszámon olyanformán játszanak, mint a kis bőgőn, úgy, hogy a hangszer lába vagy a földön, vagy a művész ölében nyugszik. A hüvelyk-ujj használata is emlékeztet a bőgőn való játékra. A hangolás (quint) meglehetősen

magas és körülbelül a kis oktávában mozog. A kezdetleges hegedű hangja csodálatosan teljes és tiszta, s azért nem kellemetlen hallani.

Meg kell említenem, hogy a hegedű testének jobb oldalán, közvetlenül a nyaka alatt, egy csomó gyanta van felragasztva, tehát a játékosnak mindig a kezénél van.

1. ábra. *Kómyz* vagy *kóbyz* (koboz). Ez a kazakok és kirgizek legtöbbet használt zeneszere s közel rokona a szártok (*dumbra*), a tarandzsik (*duta, dutar, revab*) és a dungánok (*dzsenza, szan-dzsenza*) hasonló zeneszerének is.

A kara-kirgiz kómyz egy darab fából van finoman kivájva, s vagy a fenekén, vagy a rezonáló fenéken vékony deszkával befedve. A műszer hangolása és kezelése legjobban emlékeztet az ismert orosz balaikára, azzal a kivétellel, hogy a kirgizek gyakran tetszőleges hangolást használnak a rendes quint-hangoláson kívül, hogy a különböző hangnemekhez való technikát megkönnyítsék, ép úgy, mint a hogy az európai cziterán is van egy úgynevezett segéd-húr.

A míg a felsorolt szerszámokat majdnem kizárólag csak a férfiak használják, addig a *doromb* (*temir-kómyz*, vagyis „vas-koboz") főleg a nők zeneszerszáma, a melynek a gyűszűvel, tűvel stb.-vel együtt sohasem szabad a magasan feltornyosuló női turbán (*dzsauluk*) redői közül hiányoznia. A doromb vasból van kovácsolva s nem különbözik az európai dorombtól, bár maguk a nomádok készítik. A mardzsák valósággal virtuozitással kezelik ezt a kezdetleges szerszámot s csodásan erős hangokat tudnak belőle kicsalni. Itt újból ki kell emelnem, az összes zeneszerekre vonatkozólag, hogy a kirgizeknek kifogástalan éles zenei hallásuk van s zenei előadásuk mindig teljesen, hibátlanul tiszta.

Sajátságos, hogy a kirgizek ilyen zenei tehetséggel és jókedvű elevenséggel megáldva, nem ismerik a tánczot, de nem is ismernek semmiféle tánczczal járó mulatságot. A táncz megvetése, úgy látszik, a török nép jelleméből fakad, mert a nomádok felületes iszlam-vallása egyáltalában nem akadályozná meg őket ebben a mulatságban, a minthogy a fanatikus városi mohammedánok a hozzájuk bizonyára Iránból importált tánczot minden különös ellenszenv nélkül tűrik. Említettem, hogy a kirgizek közvetetlen szomszédai, a kalmükkök és dungánok is tánczolnak, de a kirgizek még csak meg sem próbálják utánozni ezt a művészetet. Még az asszonyok és leányok is megvetik ezt a férfiatlan, lealacsonyító mulatságot.

E helyett a kirgizeknek sportszerű mulatságai vannak. A legelőkelőbbek ezek között a sólymászat, a lövőfegyverekkel való vadászat és az agarászat. Ezt az utóbbit a szemirjecsi kirgizek alig ismerik, de annál jobban a kazakok. Állítólag Ferghanában úgy a kipcsakok, mint a kirgizek is szívesen agarásznak.

Ez után következnek a lovasjátékok, különösen a lóverseny (*baiga*), meg egy *jeu de barre*-féle, *kok-büri* vagy kék farkas név alatt, a hol a

küzdelem tárgya a mi ártatlan vállszalagunk helyében egy levágott bárány. A *baiga* nem hasonlít a mi lóversenyeinkhez, mert kivétel nélkül csak nehéz térszinen futnak s rendkivül hosszú pályán. 20—25 versztes távolságok napirenden vannak, de sokszor a pálya, a melyet az indítótól egész a kitűzött czélig, meg visszafelé be kell futni, már maga is kitesz 20 versztet s így a lovasnak egyfolytában 40—50 kilométert kell megtennie. A térszín nehézségeit külön felkeresik, sőt mintegy szabálynak tekintik, hogy az út utolsó részlete, a tulajdonképeni finish, több mint 1000 m. hosszúságban, meredeken emelkedjék felfelé. Szívesen választják a pályát árvizes területen vagy a folyók széles kavicsos mezőin keresztül.

Igen különféle okokból szoktak baigát rendezni, gyakran minden előzmény nélkül, mint egyszerű mulatságot (*tamasát*), rendesen azonban valami elhunyt nagyság emlékére. A baiga rendezője fizeti a verseny költségeit, a mi nem csekélység, mert a pályadíjon kivül még a száz és száz összecsődült nézőközönség megvendégeléséről is kell gondoskodnia. Az ilyen nagy baiga, a mi már valóságos népünnep, az előkészületekkel, vendégségekkel, gyászszertartásokkal és egyéb mulatságokkal együtt három napig szokott tartani s a rendezőnek 4—5000 rubeljébe is belekerül. Nekem, sajnos, nem volt alkalmam ilyen nagy baigában résztvennem, hanem az itt közölt adatokat a csiliki birónak, Ackermann K.-nak köszönhetem, a ki sok ilyen felfordulásban vett részt.

Az alkalom, a rendező gazdagsága és az ünnepség nagysága szerint, különbözők a pályadijak is, a melyek közepesen 100 ló értékét szokták képviselni, de kisebb futtatásokon néha épen csak hogy egy birkát tesznek ki. A nagy baigákon az első díj rendesen 20 ló, 6—7 teve és 50—100 birka; a következő díjakat aztán, a résztvevők száma szerint, csak ott a helyszinén állapítják meg a versenyrendező és a szakértő notabilitások, miért is az előkészületek rendesen egy-két napig tartanak.

A megtekintésre kiállított pályadíjakat a kazakok közt *kymper*-ek (öreg asszonyok) őrzik, a kik hosszú botokkal tartják a kiváncsiakat tisztes távolban. Ez egyike azoknak az érdekes eseteknek, a mikor a nők is hivatalos szerepet játszanak.

A pályadíjak *értéke* különben a versenyen nem igen jön számba, nem csak azért, mert az rendesen csak fikczió, s egészen csekély értékű állatokat szoktak erre felhasználni, hanem azért is, mert általános szokás, hogy a győző a nyereményt jó barátjai és a vendégek között szétoszsza. Különösen szokása ez a kirgizeknek s fényesen bizonyítja, hogy a baigának tisztán csak sport jellege van.

Rendesen 2—3 éves állatok futnak, a melyeket a hallatlan fáradalmakkal tönkre szoktak ugyan silányítani, de azért, ha díjat nyertek, gazdáik tovább is nagy becsben tartják. A kinek győztes baiga-lova van, azt a kirgizek nagyra tartják, még ha a ló egyébként semmire sem való is. A

tulajdonosok ritkán lovagolnak maguk a lovaikon, hanem rendesen kis termetű, könnyű legényeket fogadnak, tehát afféle jokeyket.

Sajátságos intézkedése a kirgiz versenyeknek a megengedett segítés. 2—3 verszttel a czél előtt összegyűlnek a futtatók barátai s a finish alkalmával tettleg beleavatkoznak a dologba, vagy úgy, hogy segítsenek nagaikával kiverni a szerencsétlen állatból minden utolsó tehetséget, vagy pedig úgy, hogy köteleket erősítenek a ló nyergébe s úgy húzzák, vonszolják, esetleg kézzel is tolják felfelé a czélhoz. Hogy ez őrült hajsza közben esetleg a lovas lemarad a lováról, az könnyen érthető, azért szigorúan ki van kötve, hogy a lónak egyedül, vagy lovaglójával együtt kell-e czélhoz jutnia. Az előbbi határozat sajátságosan világítja meg a kirgiz lóversenyeket, pedig ez mindennapos. Egy vitás esetben, a mikor a győztes lovat — természetesen lovas nélkül — a segítők valósággal úgy *vitték* a czélhoz, a pályabirák úgy döntöttek, hogy a lónak legalább egyik lábával a földet kell érintenie, hogy győztesnek legyen kitüntethető, tehát nem szabad felemelve vinni, hanem legfeljebb húzni a földön.

A *kok-büri* nevű lovas-játék az, hogy a lovasok körben felállanak s a kör közepére dobnak egy levágott birkát, hogy a lovasok küzdjenek érte. Az a győztes, a kinek sikerült a birkát a földről felkapnia, maga elé a nyeregbe tenni s aztán elvágtatni a nézők elé s valakinek a lába elé helyezni. Minden egyes forduló alkalmával az emígy megtisztelt néző valami kis pénzajándékot juttat a győzőnek.

Ehhez a játékhoz sok erő, ügyesség, de éppen annyi kiméletlenség és vakmerőség is kell, mert sokszor történhetik szerencsétlenség. Rendesen úgy, mint a lövő-versenyeket vagy a birkózásokat és egyéb tréfákat, tamasa és baiga alkalmával időtöltésként rendezik. A régi módi lövő-versenyek ma már nem igen divatosak. Pénzdarabot kötöttek fel hosszú húrral egy vízszintesen fektetett keresztre, a melyet hosszú póznának a tetejére, forgathatólag erősítettek meg. Vágtatva kellett a versenyzőknek e mellett az állvány mellett elhaladniok s a pénzre lőni. Ha magát a pénzt találták el, akkor a kereszt csak gyors forgásnak indul s a következő lövés annál nehezebbé válik. Úgy kell tehát igyekezni, hogy a versenyző éppen a pénz felett a húrt találja el, a mi *golyóval*, és a rozoga régi puskával épen nem utolsó dolog!

Przsevalszkban való tartózkodásunk ideje alatt nagy baigával együtt ilyen lövőversenyt is akartak rendezni, de elmaradt, valószinűleg a csekély érdeklődés miatt. Úgy látszik, megritkultak az olyan jó czéllövők, mint a milyeneket Finsch és Szeverczov annak idején leírtak. Magam csak egyetlen híres mergennel találkoztam Naryn-kolban, valami kazakkal, a kinek nagy híre volt, mert állítólag minden czélt eltalált a galoppban vágtató ló hátáról, golyóval. Habár ő maga is állította a dolgot, nem tudtam rávenni, hogy be is mutassa a tudományát. Azzal az alapos gyanúval váltam el tőle, hogy inkább a *chaber* szárnyain nőtt ekkorára az ő hírneve, s ügyessége nem lehet valami megbízható.

Gyakran rendeznek a kirgizek mulatságból zsákfutást, kötélhúzást és birkózást, éppen úgy, mint Európában szokás. Egy másik tréfájuk, a mit többször mutogattak, az ú. n. *baka* vagy béka. Az előadó lábait beledugja egy csapán ujjaiba, aztán fejét kidugja lábai közt, mint valami gummiember s erre a csapánt segédjével szorosan összekötteti. Ezzel mintegy gúzsba van kötve s csak nehézkes ugrásokkal tud a kezén tovább mozogni, míg a lábait vonszolja maga után. Alakja határozottan hasonlít a békához s kómikus ugrásai valóságosan gyerekes kaczagásra ingerlik a kirgizeket.

Végül még Stummer dr. látott egyféle tamasát, a mit állítólag sokszor csinálnak, de a mihez magam nem juthattam.

Egy nagy üstöt megtöltenek majdnem forró, híg csirizzel, t. i. víz és liszt keverékével s ebbe beledobnak egy pénzdarabot. A játszók feladata már most, hogy fejükkel lebukjanak az üstbe s a pénzdarabot a szájukkal kihalászszák, a nélkül, hogy kezükkel segítenének. Az övig meztelen, tetőtől-talpig csirizes alakok csakugyan nevetségesek lehetnek, a mikor czikákolva, prüsszögve húzzák ki a fejüket s aztán megint alábuknak. Nem csoda, ha az életvidám, tréfás hajlamú kirgizek nagyszerűen mulatnak ezen a durva, drasztikus komédián.

9. Vallás és babona.

A kara-kirgizek úgy, mint az összes kazakok, szunnita mohammedánok; nagyon mélyen azonban nem gyökerezik a vallásosságuk. Legtöbben egyáltalában nem törődnek az iszlam tanaival s a vallásosságuk csakis külsőségekben nyilvánul, mint pl., hogy fejüket borotválják, körülmetélkeznek, valóban babonás félelemmel tartózkodnak a disznóhús-evéstől stb. A naponkénti ötszöri imádkozást a legtöbben teljesen ignorálják, sokan csak egész sommásan, reggel intézik el az egészet, sőt még aránylag buzgó hivők sem tartják be, legalább a nap szakait, valami különös pontosan. Így pl. öreg vezetőm, Attei, vadászataink alkalmával rendesen megfeledkezett az imádságokról s este szokta éppen még napnyugta előtt, gyors egymásutánban mind elmondani úgy, hogy az egyes duák között csak éppen öt percznyi időközt tartott meg.

A milyen kevés befolyása van az iszlam vallásnak a kirgizek lelki életére, ép oly kevés maradt meg emlékezetükben őseik régi animizmusából, vagy legalább kevés nyomát találtam annak, hogy valami animisztikus világnézetük volna.

Így pl. a Bugu törzsbeli kirgizek, a kikkel legtöbbet érintkeztem, úgy látszik, nem ismerik a *baksï*-kat vagy *bakcsï*-kat, a kazakok kolduló derviseit. Szárt *duvana*-k (*diváné*), a kik szintén valami kolduló papok, minden városban kóborolnak ugyan, de *bakcsï*-t csak a kazakok közt láttam, többek között egyszerre kettőt is Karkarában. A bakcsi tulajdonképen összetétele az utazó

kobzosnak, a samanisztikus bűvésznek és a mohammedán szentnek. Sajnos, nem volt akkor időm, hogy közelebbről megismerkedjem ezekkel az urakkal s így meg kell elégednem azzal, a mit hallomás után tudtam meg az ő csodálatos gyógyításukról és bűvészkedésükről, meg azzal, hogy láthattam ezeket a piszkos, rongyos csodatevőket, a kik különben elég festőiesek az ő őseredetiségükkel, s állásukkal járó mindenféle jelvényükkel. Jelvényeik közül különösen feltünik magas, hegyes, gerezdes nemez-süvegük (l. a 91. képet), meg csörömpölő fémgyűrűkkel kivert, két részből álló „bűvész-pálczájuk".

Habár a kara-kirgizek nem igen ápolják a bakcsik által rendszeresen kultivált samán, vagy jobban mondva: animisztikus irányt, mindazáltal ők maguk is a babonás hiedelmek egész összevisszaságában élnek, a melyek ugyan nem rendszeres, de elég tetemes maradványai a régi animizmusnak. Az egész természet, ennek minden erői és jelenségei a nomádok szemében titokzatos lényektől népesek. Azonkívül az ő fantáziájuk benépesíti a világot mindenféle rémmel, óriásokkal, törpékkel, különös lidérczekkel és dzsinekkel. Ilyen pl. a *Mokâcsï* is, a kinek tiszteletére a Száry-dzsasz egyik völgyét nevezték el. Azt azonban képtelen voltam megérteni, hogy ez a a szörnyeteg hogyan kisért. Nagyon sok mesében és mondában szerepel az *egyszemű ember* is, mint hatalmas bűvész és boszorkány-mester.

Nehéz volna megérteni, hogy a kirgizek ezt a pandémoniumot miképen egyeztetik meg a *Chodai*-val, az iszlam szigorúan monotheisztikus Allahjával, ha nem tudnók, hogy a kirgizek világnézete milyen könnyelmű és mennyi nemtörődömség van benne. Távol van ettől a népecskétől, hogy ő vallási kérdések felett filozofáljon s teljesen megelégedetten él az iszlam mázával fedett, de azért mindenütt előbukkanó, animisztikus babona-világában annélkül, hogy sokat törné effélék felett a fejét.

A legelterjedtebb babonák közül már említettem néhányat. Igy pl., ha a vadász megeszi az arkar nyelvét, sohasem mond csütörtököt a puskája. A kuldzsa húsa nagyon „jó a folyókon való átkelésre", vagyis, ha az ember ilyen húst evett, bátran átkelhet a legsebesebb folyók gázlóin is. A buhu tollai a gyermekek fejére tűzve, megvédelmezik ezeket minden betegségtől, ráolvasástól stb. A földön fekvő kötélen (*arkan*) keresztül lovagolni szerencsétlenséget jelent: ki kell óvatosan kerülni. Hasonlóképen szerencsétlenséget hoz, ha valaki a jurtban lobogó tűzbe köp.

Kis karavánomban a Száry-dzsasz szyrten embereim jósolni szoktak a követendő út és a vadászat eredménye iránt. Vettek egy marék különböző szinű kavicsot s abból háromszor négyet leolvastak és négyesével három kis kupaczba rakták. A többi kavicsot aztán addig rakták egyenkint a kis halmokhoz, a míg kevesebb nem maradt, mint négy. A mi maradt, azt külön helyre letették. Ezután megint összekeverik a kavicsokat s újra kezdődik a proczedura s összesen háromszor ismétlődik. A félrerakott kavi-

csok számából és szinéből aztán jósolnak. Úgy látszik, ez a dolognak a legnehezebb része, mert jó kirgizeim sohasem voltak egy véleményen az orákulum magyarázásában s gyakran heves viták keletkeztek. Ép így engem sem voltak képesek felvilágosítani a különféle kombinációkról, hanem a hosszú, de homályos magyarázgatás vége mindig az volt, hogy „láthatod, bai, magad is, hogy a dolog jól, vagy rosszul áll-e!"

A turk népek régen eltünt vallási fogalmainak gyenge visszhangját sejteni a temetkezés és gyászünnepek néhány részletében is.

A temetést minden különös czeremónia nélkül intézik, lehetőleg gyorsan a halál után, s ha csak lehet, mindjárt másnap. A hullát — az iszlamnak megfelelően — fehér lepelbe burkolják s koporsó nélkül temetik el délnyugati irányban. A sír nem mély, s alacsony halmot épitenek föléje földből és kövekből. Olyan nagy síremlékeket, mint a kazakok mazárjai, az Isszyk-kul vidéki kara-kirgizek nem szoktak épiteni. A temetésen csak a férfiak vesznek részt, míg a nők az aulban siratják a halottat. A sirató éneket, meghatározott melódia szerint hosszúra nyújtva, inkább üvöltik, mint éneklik, mialatt a nők arczukat és mellüket össze-vissza karmolják. Az ének verse a következő:

„Attaning ármèn dünjáj!"
„Attani ókuj! Khan-törüm kókuj!"

Vagy pedig felelgető módon:

Az előénekes: *„Attami ármèn dünjáj!"*
A sirató nők: *„Aïrülbasz dünjáj bolszacsï!"*
„Attani ókuj! Khan-törüm kókuj!"

Szabadon fordítva körülbelül ennyit jelent:

„Az atya halálán érzett gyász ül a világon" [1]
„Atyám, óh jaj! Khánom, fejedelmem, óh jaj!"
„Atyám halálát gyászolja a föld!"
„Búcsúznod kellett erről a földről!"
„Atyám, óh jaj! Khánom, fejedelmem, óh jaj!"

A sírra, vagy az elhunyt jurtjában, vagy a mellett, hosszú póznára (kétségtelenül a lándzsa jelképe, mint a hogy a batyrok használják), vörös vagy fehér zászlót, vagy lófarkat kötnek ki, a mely addig marad kitűzve, a míg a tulajdonképeni *vallási* ünnepségnek vége van. Ez pedig abban áll, hogy egy mollah a koránból felolvas. Ez 7, 20 vagy 40 napig tart.

A tulajdonképeni gyászünnepet (tort) azonban csak a haláleset évfordulóján tartják meg, és pedig az örökös, vagy az örökösök nagy baigát rendeznek. Minél tekintélyesebb volt az elhunyt s minél gazdagabbak az örö-

[1] „Az atya halálán érzett gyász" a kirgizek szerint a legnagyobb szomorúságot és gyászt jelenti. *Ókuj, kókuj* tökéletesen megfelelnek a magyar „óh jaj" felkiáltásnak.

kösök, annál több nép csődül a torra, annál hosszabb ideig tartanak a lakomák, a melyek a programm jelentős pontjai s gyakran egy hétig is elhúzódnak.

Ez alatt az idő alatt gyász-jurtot állítanak fel a sok vendég-jurt között, a mely szép, tágas *ak-üj* (fehér sátor). Füstereszto nyílásából lándzsaszerű póznán vörös zászló lobog. A sátor belsejében együtt vannak a mardzsák, s ép úgy siratják a halottat, mint a temetkezés napján.

Ha a baiga utolsó napja is elmult s a díjakat is szétosztották, akkor még egy díszebédet adnak, a melyen legalább az előkelőbb vendégeket illik fiatal ló húsával megvendégelni. A velőscsontokat azonban a rendes szokással ellenkezőleg, nem szabad összetörni, vagy felnyitni.

Most aztán mély gödröt ásnak s nagy tüzet raknak bele. Néhány férfi a gyászjurtba megy s megragadja a vörös zászlót. A nők védelmezni próbálják ezt, belekapaszkodnak és sírnak, jajgatnak. A zászlót azonban elveszik tőlük, a tűzhelyhez viszik, ott összetörik a nyelét s a zászlóval együtt belehányják a tűzbe. Az elköltött ló csontjait is a tűzbe dobálják. A míg a zászlórúd ég, addig az asszonyok ott jajgatnak a sír körül, de mikor az elégett, akkor elszélednek s az ünnepnek vége van. Tekintélyes és nagyon gazdag emberek emlékére minden négy évben rendeznek ilyen nagy baigát, ugyanazokkal a szertartásokkal.

Ez a *jelképes halottégetés*, a mit egy év mulva rendeznek az iszlam vallású szertartásokon kívül formanélküli egyszerű temetés után, arra látszik utalni, hogy hajdan csakugyan elégették hallottaikat. Csak lassanként maradt el ez a szokás; lehet, az iszlam hatása következtében, s lesülyedt a ma már alig érthető, de még mindig hűen megtartott formalitássá. Érdekes megjegyzést találunk erre nézve a perzsa GURDEZI[1] művében, Kr. u. 1051—1052-ből: „A mi a kirgizeket illeti, ezek hallottaikat ép úgy elégetik, mint az indiaiak, s a tüzet tartják a legtisztábbnak, s mindaz, a mi abba beléesik, megtisztul s a hallott is megszabadul tisztátalanságától és bűneitől."

Ez a jelentős utalás a török népek őstörténetére annál nagyobb figyelmet érdemel, mert hasonló jelképes hallottégetés több turk-törzs szokásai közt is előfordul, és pedig éppen az eredeti, kevéssé befolyásolt törzseknél, a minők a tarbagatai-kazakok, a kasgari törökök, a loplikok[2] stb.

[1] GURDEZI *a törökökről*. Irta gr. KUÚN GÉZA *Keleti Szemle*. III. 1902. 1. füz. 41.

[2] L. KATANOFF: „Über die Bestaltungsgebräuche bei den Turkstämmen Central u. Ostasiens" *Keleti Szemle* I. füzet. 1—4.

BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A.

Abdeszt 54.
Accentor montanellus 453.
Achotnjikij 494.
Acrocephalus dumetorum 125.
Adigin törzs 585.
Adr-tör folyó 454.
Afghán 643.
Afroziab 60.
Agalmatholit (metszhető kő) 170.
Agiaz völgy 490.
Agyagos zóna 253.
Agyagszérűk 166, 254.
Agyag-tisztás 199.
Airan eledel 318.
Airán megaludt juhtej 182.
Aiu l. medve.
Ak-bulak völgy 494.
Akhal-tekke nép 47.
Akïn l. kobzos.
Ak-kum sivatag 86.
Ak-szai völgy 532.
Ak-szakal (ősz-szakáll) 156.
Ak-szu falu 277.
Ak-szulik 74.
Ak-togoi fehér-lapos 158.
Alactaga egér 247.
Ala-kul 127.
Ala-tau hegység 290.
Ala tau kerület 95.
Alexander-láncz 86.
Alikhanoff ezredes 49.
Almatinka völgye 101.
Almata 116.
Almaty 116.
Altyn-imel bércz 486.
Amr Timr 272.
Amu-Darja vasuti hídja 50.
Amurszana vezér 91.
Anas boschas 454.
— strepera 454.
Annenkov tábornok 39.
Anser skorniakowi 380.
Antilope gutturosa 123.
— saiga 123.
— subgutturosa 245.
Anton kapitány 19.
Arasszan-források 278.
Arba 86.
Arcsa fenyő 437.
Arcsalï patak 521.
Arctomys longicauda 261.
Argamak ló 110.
Ária őslakók 76.
Arïk öntöző árok 102, 158, 212.
Arïk-ak-szakal 212.
Arkan sátorkötél 181.
Arkar 407.
Arvicola sp. 453.
Aschabad 51.
Asklepias, kazak nyelven kèndïr 169.
Asu-kuduk hágó-kút 201.
Asu-tör hágó 362.
Atamán 134.
Átírás 11.
Átmeneti öv 437.
— zóna 455.
Aul 16.
Aulie-ata 66, 602.
Auvüisz-szu sziklaszakadék-víz 201.
Ázsiai bazárok 605.
— meggyvágó 499, 526.

B.

Babona a kirgizeknél 726.
Badcsa l. tánczosfiú.
Badam folyó 64.
Bai-bicse 319.
Baiga l. lovasjáték.
Baiga-bag szamarkandi városrész 599.
Baiga-ló 110.
Bajan-kol vögy 486.
Bakan dorong 177.
Baku 37, 647.
Bala-chaneh nafta-forrásvidék 649.
Balta-bai falu 231.
Bálványok 527.
Baranta 92, 446.
Barantadzsi 122, 446.
Baraszingha szarvas 501.
Barin 243.
Barkhán homok 171.
Barlu-bai 109.
Bas l. völgyfő.
Baszkur-arkán sátor-rész 177.
Baslik 36.
Baszkur-tïrme gyapjúszövet 178.
Batïr-Manassz óriás 232, 371.
Batpak-kum 138.

Batum városa 26.
Bauer erdész 98.
Bazar-bikje tanya 177.
Bazár Szamarkandban 599.
Bekler-bek mecset 602.
Bekovics, cserkesz fejedelem 39.
Bek-Szyltân-Tochtoszun család 155.
Bek-tör patak 462.
Bel-kara-szu patak 423.
Bel-kara-szu völgye 343, 525.
Belső-ázsiai városok 602.
Beng, l. hasis
Berkut hágó 402.
Berkut-szu patak 403.
Berkut-szu völgy 402.
Bes-parmak étel 823.
Besmen 78.
Bibi-chaneh 59.
Bibicz 538.
Bibi-Eibád lapály 649.
Bicsak 632.
Bíi kirgiz biró 156.
Bir-bas dombláncz 529.
Birtokjog 154.
Bobak rágcsáló állat 90.
Bodenstedt 29.
Boeck Himalája-utazása 25.
Boguty-tan hegyláncz 248.
Borbodoi völgy 306.
Borszállítás tömlőben 35.
Borz 176, 329, 378.
Bóza 575.
Bőrharisnya 614.
Bőripar 632.
Braga 575.
Brandt tanár 4.
Buam-szurdok 579.
Bubarianka, Andrea 68.
Búbos pacsirta 248.
Bubo turkomanus 356, 525, 559.
Buchara 53.
Buchartowski konzuli titkár 26.
Buhu 525, 559.
Buldruk talpastyúk 201, 539.
Burchán 144.
Burduk 35.
Burka 36.
Buteo ferox 260.

C.

Caccabis chucar 439.
Canis vulpes 424.
Capra sibirica 304, 518.
Caragana yubata 378.
Casarca casarca 422.
Ceratocincus Kayserlingki gyík 248.
Cervus elaphus 501.
— eustephanus 500.
— maral 500.
— pygargus 340.
— Wallichii 501.
— Xanthopygus 501.
Chaber 104.
Chalat, hosszú kirgizkabát 159.
Chalyk-tau 486.
Chettusia gregaria 538.
Chludov százados 457.
Chodzsa Achmed Jasszavi mohamedán szent 71.
Chorasszán 76.
Ciconia nigra 448.
Cobitidák 270.
Coccothraustes speculigerus 499, 526.
Codex cumanicus 73.
Columba casiotis 168.
— fusca 168.
Columba livia unicolor 261.
Corvus corax 447.
Csacsagan kerván-szeráj 251.
Csagatáj nyelvjárás 72.
Csak'rim l. útmérték.
Családi élet a kirgizeknél 714.
Csala-kazakok 73, 233.
Csala-kirgizek 74.
Csalma 56.
Csambar kirgiz nadrág 159.
Csanacs bőriszák 182.
Csangarak fagyűrű 177.
Csapán l. chalat.
Csar-karga 499.
Császári pénztár 288.
Csatir-dagh 22.
Csekmen 78.
Cserakdán 370.
Csí-fű 124, 178, 212.
Csilik helység 240.
— folyó 242.
Csilim l. vízipipa.
Csingil növény 124, 161.
Csit-bakanasz Ili folyó ága 171.
Csizmadiák bazárja 614.
Csomózott szőnyeg 629.
Csörgő-récze 454.
Csú folyó 86, 578.
Csuundzsi 259.
Cyanistes thianschanicus 183.

D.

Dácsa 330.
Dasztarchán 319.
Defláczió 252.
Delfin-vadászat 21.
Dikokamenyi 151.
Dipus egér 247.
Dobrudsa 20.
Dromedár 431.
Duchowskoi kormányzó 61.
Duna-bizottság 20.
Dungán konyha 561.
— nép 79, 553, 562.
— tanya 256.
— vendéglő 560.
Duta hangszer 238.
Duvana 65.
Düngen l. Dungán.
Dyptichus dybowskii 184.
Dzsailau legelő 132, 154.
Dzsaman-icske-gyaak-tas patak 459.

Dzsaman-icske patak 459.
Dzsanart-kapcsegai 386.
Dzsaman-karagai halom 296.
Dzsaman-kum 148.
Dzsanart folyó 350.
Dzsangi-sahr város 97.
Dzsargessz folyó 530.
Dzselán dzsailaui nyári legelő 290.
— völgy 284.
Dzsengisz-khán 79.
Dzsergalán-asu 522.
Dzsergalán-basi 345.
— folyó 336.
— völgy medenczéje 277. 537.
Dzserganak bozót 479, 537.
Dzseti-Oguz folyó 539.
Dzsigdák 161.
Dzsigirma-agacs oázis 249.
Dzsigit 108, 129.
Dzsigit-nadrág 625.
— virtus 418.
Dzsil-bau l. viharkötél 181.
Dzsol-barsz l. tigris.
— tanya 199.
Dzsoldas birka 448.
Dzungár birodalom 146.
Dzungária 91.

E.

Eastman-féle filmek 6, 534.
Ecskili-tas 411.
Ede-csúcs 426.
Ede-glecser 426.
Ede pik 426.
Ékszer-bazár 634.
Ékszerek 669.
Elbrusz 23.
Élelmiszerek bazárja 610.
Elly-bász 151.
Elsülyedt városok 539.
Emberiza luteola 124.
Erdei szalonka 552.
Erdő eloszlás 172, 294.
Erdőgazdaság 496.
Eremias variabilis 260.
Eryx jaculus 124.
Ésik ajtó-keret 177.
Evőpálczika 561.

F.

Fáczán 158, 479.
Farkas 183, 437.
Fazékfoltozó 616.
Fédsenko, orosz tudós 1.
Fegyverek 669.
Fegyverkovácsok bazárja 632.
Fekete gólya 448.
Felis caudata 176.
Felis irbis 385.
Felis uncia 385.
Fenyőerdő 480.
Floericke ornithológus 27.
Fogyasztási szövetkezet Przsevalszkban 281.
Fogyasztási szövetkezet Vjernyiben 105.
Foltos varjú 499.
Formol 510.
Foszforeszkáló szúnyogok 334.
Fotografiai felszerelés 6.
Földrengés 590.
Füles pacsirta 453.

G.

Gagarin hajóstársaság 19.
Galacz 19.
Galcsák 76.
Galéria-erdők 505.
Galerida magna 248.
Garlick alkonzul 20.
Gazdasági élet a kirgizeknél 685.
Georgiai nő 34.
Ghúz nép 539.
Goldlust konzuli megbízott 37.
Golyók készítése 472.
Golyvás antilop 146.
Gourdet államtanácsos 98, 585.
Gök-Tepe állomás 45, 644.
Gök-Tepe ostroma 47.
Grum-Grshimailo testvérek 79.
Grúz-nép 34.
Gúr-emir 59.
Gyaak-tas patak 459.
Gyékény 167.
Gyűszű 401.

H.

Hadkötelezettség 50.
Hafiz-fülemile 124.
Haká-k 153.
Halászó sirály 538.
Haliaetus albicilla 142.
Haliaetus leucoryphus 125.
Halimodendron argenteum 124.
Hálóterasz 52.
Haloxylon ammodendron 166.
Hamalok 42.
Hamburger ügynök 66.
Hasis árúsítása 334.
Havasi gyopár 265.
— párducz 385.
— szajkó 499.
— szalonka 539.
— szürkebegy 453.
Házi eszközök 695.
Háziipar, kazakoké 188.
— kirgizeké 708.
Hazret-i Turkesztan 71.
Hímzés 623.
Hóhatár 394.
Holló 447.
Homokcsiszolás 140.
Homok-düne 161, 171.
Homokvihar 140, 251.
Homoksivatag 252.
Homopus horsfieldi 123.
Hordák 153.
Hózivatarok 310.
Hyppophaë rhamnoides 479, 505, 537.

I.

Ibidorhyncha struthersi 314.
Icsigi l. bőrharisnya.
Időjárás 325.
Ignatiev és Krasznov expedíciója 351.
Ili folyó deltája 171.
Ilijszk 114, 117, 118.
Ili menti erdőség 172.
— madarak 142.
Ilona-tó 307.
Inilcsek hegylánc 398.
Inilcsek-tau csúcs 459.
Inszolácziő 174.
Ir-tas folyó 386.
Issaccea halmai 20.
Isim határvonal 91.
Isszyk-kul medencze 292, 531.
Isszyk-kul tó 278.
Iszlam elterjedése 77.
Ivanovics Ivanov 64, 598.
Iwanoff tábornok 61.
Izvoscsik 101.

J.

Jachtán 328.
Jakub-bek. 94.
Jate ezredes 49.
Jarkand-szarvas 501.
Jelisavetpol 36.
Jemráli-szőnyeg 626.
Jemscsik 87.
Jesszaúl 492.
Jomud szőnyeg 626.
— turkmenek 50.
Jonoff tábornok 106.
Juldusz-kalmükkök 491.
Juniperus pseudosabina 277, 437.
Jurt 111, 177.

K.

Kacska-szu völgye 296.
Kacska-tör szakadéka 461.
Kainagan-koj eledel 316.
Kaizak l. kazak.
Kalmakok 490.
Kalmükk-aul 490.
Kámennye bábi l. kőbaba.
Kamis 148, 162.
Kancsó 632.
Kapcsegai 142.
Kapkak-hágó 508.
Kapkak hegylánczok 461.
— folyó 463.
Kapkap-völgy 465.
Kara-agacs ta 55.
Karabair ló 110.
Kara-bulak falu 148, 580.
Kara-buran 140.
Karagaiti patak 431.
— völgy 427.
Karagat 506.
Kara-kirgizek 151, 284.
Kara-kirgiz ló 111.
— nők viselete 285.
Kara-kïr hágó 368.
Karakol völgye 279, 297, 486.
Kara-kujruk 146, 245.
Kara-kul tartomány 612.
Kara-kuzak völgy 308.
Kara-tau hágó 84.
Kara-tumszuk 148.
Kara-turanga tanyahely 172.
Kara-turuk falu 234.
Kard a tadzsikoknál 632.
Karkara 263.
Karkarai vásár 266.
Karmin-pirók 124.
Karvaly bagoly 531.
Kasgarlik nép 74, 562.
— nép eredete 273.
Kaspi tenger 38.
Kasszikurt vizválasztó 64.
Kasznacsejsztvo l. császári pénztár.
Kachéti bor 35.
Kaukázus 22.
Kaukázusi öltözet 33.
Kaulbarsz expedíciója 351.
Kavics-sivatag 252, 257.
Kawkaz i Merkurij hajóstársaság 38.
Kazak 151.
— család 155.
— halászat 159.
— háziipar 188.
Kazán ősi alakja 609,
Kaztek-hágó 580.
Kegen folyó 257.
Kelesz folyó 64.
Keleti-török nyelvcsoport 67.
Kelet-turkesztáni szőnyeg 630.
Kendermagos récze 454.
Keng-szu patak 404.
Képics l. papucs.
Kerege rácsfal 177.
Keresztcsőrű madár 526.
Kermineh 53.
Kervan-basï 132.
Kervan-szeráj leírása 237.
Keszkene-szu kervan-szeráj 234.
Kessze-Szengir hegység 578.
Ketmen szerszám 615.
Kétpúpú teve 131.
Kézművesek bazárja 615.
Khalat 78.
Khanat szárny 177.
Khan-tau hegy 414. 278.
Khan-tengri hegy 351, 414.
— hegycsoportja 262, 412.
Khinai határőrök 490.
Kifagyás 364.
Kigïz l. nemez.
Kiik 405.
Kikilik 384, 506.
Kirgizek 151.
— babonája 726.
— családi élete 714.
— ékszerei
— eredete 153.
— fegyverei 669.
— gazdasági élete 685.
— házassága 714.
— házi eszközei 695.
— háziipara 708.

Kirgizek mulatságai 718.
— nyelve 153, 667.
— táplálkozása 318.
— tipusa 667.
— vallása 726.
— zenéje 574.
Kirgiz ló 110.
Kis-Kebin völgy 580.
Kislak l. téli szállás.
— legelő 132, 154.
Kis-király 422.
Kisszlicza 124.
Kizilbasok 42.
Kïzïl-Kijah hágó 274.
— hegyláncz 275, 344.
Kïzïl-moinak-i földcsuszamlás 344.
Kizil-Szu falu 93.
Kizil-ucs hegység 488.
K'lim l. csomózott szőnyeg.
Klima az Isszyk-Kul tó partján 331.
Klima, Turkesztán-é 248.
Klippert Ádám tolmács 28.
Kobzos a kazakoknál 324.
Kogälä tájék 295.
Koj-Száry öböl 536.
Kok-basz 124.
Kok-dzser folyó 459, 521.
Kok-dzsigde fűz 169.
— tanya 171.
Kok-szu völgy 490.
Kolduló dervis 65, 619.
Kolpakovszky tábornok 95.
Komarov tábornok 49.
Konglomerát terasz 379.
— zóna 343.
Konyha a benszülötteknél 560.
Korrázió 140.
Korundu folyó 410, 419.
Kozák, orosz 152.
Kőbaba 527.
Kőrösi Csoma Sándor 13.
— síremléke 14.
Kőszáli kecske 406.
— vad 513, 517.
Középázsiai vasúthálózat 40, 597.
Krassznovodszk 39, 644.
Kratschmer tanár 108.
Krasznov és Ignatiev expedicziója 351.
Krim 22.
Kuban-tatárok 75.
Kubardak étel 561.
Kuduk kút 201, 255.
Kuldur uvüs sátorrész 178.
Kuldzsa 406.
Kum-basi 160.
Kumisz 182, 316.
Kungán l. kancsó.
Kungei-ala-tau hegy 278.
Kura folyó völgye 27.
Kuramák 74.
Kuran 406.
Kurdai hegy 90.
Kurgan sír 160, 272.
Kurmadzsan-Dachta 586.
Kuru-szai sziklafok 379.
Kurszuk-gázló 215.
Kusk folyó 49.
Kutem-âldy falu 578.
Kuuluk-tau hegy 261.
Kuzgun-új patak 453.
— völgye 452.
Küljü-szu folyó 374.
Küljü-tau hegyláncz 374, 398, 426.

L.

Lagomys 270.
Lais preparátor 7.
Lanser orvosjelölt 7.
Larus ichthyaetus 538.
Lasiagrostis splendens 124, 178, 212.
Laucsi l. tevehajcsár.
Lefolyástalan medencze 1.
Leptopoecile Sophiae 572.
Lepus Lehmanni 124.
Lignit-telep 346.
Lodka 128.
Lombos erdők régiója 479.
Lovasjáték 461.
Loxia curvirostra 526.
Lösztakaró 172, 253.
Lumsden tábornok 49.
Lüp nép 274.
Lycium 254.

M.

Machmud-bek 585.
Magánhangzók harmóniája a török nyelvben 75.
Magzin ital 575.
Mahala 603.
Malaj-szari 148.
Maral szarvas 406, 500.
Mardzsa l. kirgiz nő.
Marinka hal 184.
Marmota 361, 521.
Masat állomás 99.
Mâszi l. bőrharisnya.
Mazar szent-sír 89.
Mczchet városa 26.
Medve 434.
Megaloperdix nigelli 402.
Méhészet az Isszyk-kul medenczéjében 274.
Meleg források 277, 540.
Ménes 316.
Mergen 244.
Merv 52.
Mezei egér 453.
Mihajlovics Miklós nagyherczeg 28.
Milvus gowinda 447.
Ming-tör szyrt 457.
Mir Ali Sir költő 391.
Mirza Saffi 29.
Mocsári-kánya 447.
Mogila dombalakú sír 160, 272.
Mohammedán kalmükk-törzs 72.
Mojun-kum 138.
Mokacsi-kar 437.
Mokacsi völgy 437.
Molláh síremlék 160.
Mongol erőd 242.
— fáczán 158.

Mongol nemez-kalap 609.
Mongoloid jelleg 75.
Mongusz törzs 585.
Moser kutató 54.
Mulatságok a kirgizeknél 718.
Mozgósítás 313.
Musketov-jégár 454.
Musketov-jégár complexuma 459.
Muzart hegyláncz 486.
Muz-Bel hegy 90.
Muzsik 18.
Műízlés Turkesztánban 619.

N.

Nadjezsda szállítótársaság 66.
Nafta-források 652.
Nagaika 104, 190.
Nagai-tatárok 75.
Nagy-Balkhan 41.
Nagy-Karkara folyó 521.
Nagy-Naryn völgye 532.
Nagy Péter czár 39.
Nan-san hegyláncz 290.
Napsütés hatása a növényzetre 292.
Narrat-hegység 486.
Naryn 161.
Naryn-kol hágó 458.
— hegyek 487.
Naryn tanya 187.
Német parasztok Aulié-Ata körül 66.
Nemez 178.
Népesség eloszlása 96.
Népszaporodás 136.
Nikolaj II. hajó 37.
Nikolaus karmester 108.
Nikoljszki zoológus 1, 4, 127.
Nomádok 154.
— orosz adminisztrácziója 154.
Nomera 98.
„Nomera Libster" 68.
Női öltözetek bazárja 615.
Növénykúpok 254.
Növényzónák 252.
Nucifraga caryocathactes 499.
Nyári havazás 338.
— legelők 126.
— olvadások zónája 456.
Nyelv, a kirgizeké 667.
Nyers ezüst 562.
Nyirfajd 343.
Nyirfajdkakas 525.
Nyugat-Szibiria 96.

O.

Oberg főkonzul 36.
Oguz-bas csúcs 306.
Ojmok l. gyűszű.
Om-ma-ni-pad-me-hum 145.
Ópium-termelés Szemìrjecsben 334.
Orenburg-taskenti vasút 597.
Oriolus Kundoo 260.
Orosz-afgán határ 49.
Orosz gyarmatosítás 92.
— határvám 25.
— hivatalnok 491.
Orosz-khinai bank 599.
Orosz kocsiposta 64.
— ló 110.
Oroszország 222.
— czivilizáló törekvése 589.
— szokások 62.
Orosz vasutak 661.
Orta-kuduk kerván-szeráj 247.
Ortelius térképe 71.
Oruz-Bek 296.
Osanin professzor 4, 596.
Otis Macqueeni 260.
Otis tarda 344.
Otocorys 453.
Ottuk-tas völgy 369.
Ovis ammon 406.
— — nigrimontana 250, 513.
— — poli karelini 405, 513.
— — — typ. 513.

Ö.

Örmények Tifliszben 33.
Öttük 614.
Özbeg csizma 614.

P.

Pamir-juh 405.
Pamirszkij-Poszt erőd 106.
Pantuszov 143.
Papucs 614.
Palaz l. szövött pokrócz.
Pasnye, művelt föld 211.
Paulop orvos 89.
Pekingi egyezmény 95.
Pelecanus onocrotalus 140.
Pendzs-deh 49.
Perdix chukar 384.
— daurica 506.
Perzsák 41, 643, 648.
Phalacrocorax carbo 142.
Phasaeanus mongolicus 479.
Philipea salsa 124.
Phrynocephalus auritus 248.
Phrynocephalus helioscopus 260.
Picea Schrenckiana 480, 496.
Pilmen étel 56.
Pinkava tanár 108.
Pomocsnjik 289.
Populus diversifolia 167, 247.
Póstai utazás 590.
Pozdnyéjeff orientalista 143.
Prémárúsok bazárja 612.
Preobrazsenszk falu 283.
Proczenko kapitány 94.
Prosskowetz kutató 54.
Pruth-bizottság 20.
Przsevalszk város 155, 279.
Przsevalszkij utazó 279.
Pszichrométer-leolvasás Kok-Dzsigdében 175.

Pterocles arenarius 201, 539.
Ptolemaeus 77.
Puskapor 471.
Pusztai kormányzóságok 96.

Q.

Querquedula circia 454.

R.

Rachléh 60.
Radde ornithológus 30.
Régészeti kutatás 528.
Rekvizicziók 128.
Remete szalonka 404.
Rheum 167.
Ribes atropurpureum 506.
Righisztán 56.
„Rjúrik" hajó.
Róka 424.
Rosa berberifolia 124.
Rubáska-ing 103.
Ruha-bazár 611.
Ruházat 669.

S.

Sach-zindéh 59.
Samanizmus 155.
Samyl 34.
Sárszalonka 404.
Schizothorax-félék 140, 184.
— argentatus 184.
Scolopax hyemalis 539, 404.
— rusticula 552.
— solitaria 404.
Seeland tanácsos 98, 585.
Sehir-dár főiskola 59.
Seriát 155.
Siiták 77.
Silun folyó 419.
Sipka-bazár 606.
Siremlék 160.
Sivatagi patina 140, 144.
Solpugidák 201.
Sólymászat 540.
„Sophie" hajó 19.
Sósforrások 269, 345.
Stájer kasza 606.
Stellio-féle gyík 247.
Steppe, füves 173.
Stevens alkonzul 4.
Stummer v. Traunfels zoológus 2.
Surnia nisoria 531.
Süvegkereskedés 614.

Sz.

Szaikal völgy 490.
Szakállas-keselyű 467, 580.
Szakszaul 199, 247, 253.
— sivatagok 166.
Szamarkand 54, 599.
Szan-tas hágó 271.
Száry bulak kerván-szeráj 243.
Szarï-isik-atrau sivatag 160.
Szárt-dzsol 513.
Szárt-kalmak-ok 97, 573.
Szártok 73, 601.
Szarvasbőgés 479.
Száry-bulak völgy 487.
Száry-dzsasz áttörése 371.
— folyó 350, 374.
— klisszurája 384.
Száry-dzsaszyn-tau glecser-karja 436.
— hegység 374.
Száz, l. völgysík.
Szazánofka község 578.
Szélirány 255.
Szemirjécsenszk tartomány 90.
Szemirjécs kozákjai 133.
Szemjonov-hegy 90.
Szemjonov-jégár 456.
Szerafsán-völgy 55.
Szibiriai őz 340.
Sziklagalambok 231.
Szirti fogoly 250, 439, 506.
— sas 447.
Szkobelev tábornok 45.
Szlivkina falu 327.
Szmirnov kapitány 109.
Szőnyegek 626.
Szövetek 620.
Szövött pokrócz 629.
Szövött szőnyeg 626.
Sztároszta 88.
Sztársina 129.
Szubarev hadnagy 95.
Szulina 20.
Szunduklï homoksivatag 51.
Szunniták 77.
Szúnyogok 183.
Szúr l. marmota.
Szuskin tanár 4.
Szvidjételjsztvo 65.
Szyrt 373.
Szyrt-vidék 425.

T.

Tabar falu 234.
Tabun l. ménes.
Tadzsikok 74.
Talasz folyó 86.
Talasz-tau hegy 86.
Talgara folyó 214.
Talgarnyn-Tal-Csoku Talgara-csúcs 116.
Talpas tyúk 539.
Tamariszk 254.
Tamasa 324.
Tamga 142.
Tamgali-tasz 142.
— ábrája 143.
— emlékei 145.
Tánczos fiú 599.
Táplálkozás, kirgizeknél 318.
Tarandzsi nép 217.
— — nyelve 218.
— ház 235.
Tarantász 81.
Tas-kara falu 217.
Taskent 61, 595.
Taskenti biologiai állomás 596.
— muzeum 596.
Tatárok 75.
Tau-tekke l. tekke.

Tekke 304, 406, 511.
Tekkesz-medencze 486.
Tekke-szőnyeg 626.
Tekkesz-völgy 255.
Tekke-turkmenek 50.
Téli szállás 399.
Teljega 64.
Temirlik-hágó 262.
Temirlik-tau hegy 259, 486.
Temir vadász 301.
Terszkei 290.
Terszkei-ala-tau hegység 374, 278, 290, 309, 365, 402, 459.
Terszkendeh-Togoi terület 161, 196.
Tetrao tetrix 343.
Tevefark 378.
Tevehajcsár 464.
Tez hágó 384.
Tien-san hegyrendszere 290.
Tiflisz 29.
Tigris 162, 505.
Tillah-kari főiskola 59.
Timuridák 619.
Timur-lenk 272.
Timur síremléke 59.
Tipus 667.
Tiszjek fűtőanyag 201.
— — készítés 216.
Tjub völgye 522, 354.
Togoi 158.
Tókacs kenyér 611.
Toncourt tanácsos 4.
Torpu patak 373.
Torpu-szyrt 374.
Tőkés kacsa 454.
Tör kar 372.
Törmelék, hegyeké 248.
Törmelék-fal 373.
Törzs 154.
Transzkaukázusi vasút 36.
Trigonocephalus halys 124.
Trojka 64.
Tubákos-szelencze lopótökből 618.
Tudományos felszerelés 5.
Tuguluk takaró 181.
Tulcea város 20.
Tulipán-steppe 83.
Turanga 161., 247.
Turbet i-Timur kripta 60.
Turkesztáni tartományok 96.
Turkesztán népei 71.
Turkmenek meghódolása 48.
Turkmen miliczia 49.
Turkok 71.
Turna daru 165.
„Turnavaj" messzelátó 434.
Turszuk bőriszák 182.
Túzok 344.
Tuz sósforrás 345.
Tűlevelű fák régiója 292.
Tünlük sátortakaró 181.
Türe 112, 157.
Türgen-ak-szu hágó 350.
Türgen-ak-szu völgye 296, 364.
Türgen völgye 526.
Tüz folyó 411.
Tüzdün-szu folyó 411.

U.

Uchtomszkij herczeg 230.
Ugron István konzul 4.
Ujezdnij-nacsálnik 96.
Ujgurok 153.
Ukuruk folyó 488.
Ullak 407.
Ullár madár 402.
Ulluk-bek főiskola 59.
Umbet-Ala 95.
Urcsuk (orsó) 170.
Ursus lagomyarius 435.
— leuconyx 434.
— tibetanus 435.
Útmérték 466.
Uuk sátorrész 178.
Uzboi 45.
Uzun-Ada kikötője 40.

Ü.

Ücs-csat-tau 359.
— hegyláncz 386.
Új ház 177.
Üvegárúk importálása 333.
Üzuk sátorfedél 181.

V.

Vadászat szirti sassal 556.
Vaddisznó 135, 161, 405, 507.
Vadjuh 250, 513.
Vadkecske 406.
Vad kos 406.
Választás a kirgizeknél 276.
Valdáj-csengő 87.
Vallás 726.
Vanellus cristatus 538.
Vasárúk importálása 333.
Viharkötél 181.
Vízipipa 610.
Vjernyii földrengés 101.
Vjernyi városa 101, 584.
Vladikavkaz 663.
Volosztnoj 156.
Völgyfő 345.
Völgysíkok a Tien-sanban 298.
Vörös récze 422.
Vysszókoe 65.

X.

Xema minutum 422.

Z.

Zapoi betegség 52.
Zemszkij-trakt előfogatszolgálat 240.
Zemszki-kvartir 238.
Zónatarifa a középázsiai vasúton 43.
Zsarolás 129.

A K. m. Természettudományi Társulat kiadványainak rendkivüli árleszállítása.

A K. M. Természettudományi Társulat Választmánya f. é. október 21-ikén tartott ülésén, tekintve, hogy kiadványainak főczélja, hogy a közönség között mennél szélesebb körben elterjedve szolgálják a Társulatnak a természettudományi ismeretek terjesztésére irányuló törekvését, elhatározta, hogy legtöbb kiadványát *rendkivül leszállitott áron* bocsátja az érdeklődők (iskolák, intézetek, könyvbarátok) rendelkezésére.

A megrendelés egyenesen a Természettudományi Társulat titkárságához intézendő (Budapest, VIII., Eszterházy-utcza 16. szám).

Minthogy egyes művekből alig pár példány van, tanácsos a megrendelést minél hamarább megtenni.

A még kapható könyvek a következők:

(A rekeszjelben levő számok az eredeti árakat jelentik.)

Abafi-Aigner, A lepkészet története Magyarországon, (3) 1 kor.

Alföldy, A meteorológiai műszerek és elemek, 28 rajzzal és 9 táblával. (4·60) 2 kor.

Állatvilág, A magyar birodalom állatvilága, térképpel, III. Arthropoda (35) 20 kor.

Bereczki, Gyümölcsészeti vázlatok, I., II., IV. (16) 6 kor.

Buchböck, Az ion elmélet, 80 l. 0·50 kor.

Chernel, Magyarország madarai, két kötet, 40 színes műlappal, 16 táblával, 58 szövegrajzzal. (40) 15 kor., félbőrkötésben 3 részben 6 koronával drágább.

Csopey-Kuppis, A világforgalom, 131 rajzzal, (7) 3 kor.

Czógler, A fizikai egységek. (4) 1 kor.

Daday, A magyarországi Myriopodák magánrajza, 4 táblával. (4) 2 kor.

— A magyar állattani irodalom ismertetése 1880—1890-ig. (4) 2 kor.

— Rovartani műszótár. Ára (1·40) 1 kor.

— A magyarországi tavak halainak természetes tápláléka. (6) 3 kor.

Darvai, Üstökösök, meteorok, 58 rajzzal. (3·20) 2 kor.

Darwin, Az ember származása, 78 fametszettel, 2 kötet. (16) 8 kor.

De Candole, Termesztett növényeink eredete, 64 képpel. (8) 3 kor.

Emery, A növények élete, 432 ábrával és műlappal (16) 10 kor.

Emlékkönyv, a Természettudományi Társulat jubileumára 156 rajzzal (12) 5 kor.

Entz, Tanulmányok a véglények köréből, I. kötet. (12) 5 kor.

Felletár-Jahn, Törvényszéki chemia. (6) 2 kor.

Filarszky, A charafélék, 20 ábra, 5 tábla rajzzal. (4) 2 kor.

Francé, A Craspedomonadinák szervezete. (4) 2 kor.

Freycinet, A természettudományi megismerés. (4) 2 kor.

Graber, Az állatok mechanikai műszerei. (6) 3 kor.

Greguss Gyula összegyűjtött értekezései. (6) 2 kor.

Grittner, Szénelemezések. (3) 1 kor.

Guillemin, A mágnesség és elektromosság, 579 rajzzal. (14) 6 kor.

Hartmann, A majmok, 57 rajzzal. (4) 2 kor.

Hegyfoky, A májusi meteorológiai viszonyok Magyarországon. (5) 3 kor.

— A szél iránya hazánkban, 18 rajzzal, 5 térkép. (4) 2 kor.

Héjas, A zivatarok Magyarországon. (4) 2 kor.

Heller, Az időjárás, 31 rajzzal. (5) 2 kor.

— A fizika története a XIX. században, 2 kötet. (19) 12 kor.

Herman, A magyar halászat, 2 kötet. 290 rajzzal, 21 műlappal. (24) 12 kor.

— A halgazdaság rövid foglalatja, 43 képpel (3) 2 kor.

— Az északi madárhegyek tájáról, 75 képpe és 3 színes táblával. (10) 5 kor.

— Magyarország pókfaunaja, 3 kötetben, 10 táblával (csak a II. és III. kötet kapható (12) 5 kor.-ért).

— Petényi, a magyar tud. madártan megalapitója, színes műlappal. (8) 4 kor.

— A magyar ősfoglalkozások köréből 61 rajz, 2 színes képpel. (1) 0·50 kor.

Herman, A madarak hasznáról és káráról 100 képpel, bekötve (3) 2 kor.

— A magyar nép arcza és jelleme, 14 táblával és 45 rajzzal (5) 4 kor.

Hoffmann-Wagner, Magyarország virágos növényei, 67 táblán, 375 színes és 582 szövegközti képpel, nem tagoknak 18, tagoknak 15 kor.

Houzeau, A csillagászat történelmi jellemvonásai, 5 rajzzal. (6) 3 kor.

Ilosvay, A torjai büdösbarlang. (2) 1 kor.

Inkey, Nagyág földtani és bányászati viszonyai. 23 rajzzal. (5) 3 kor.

Jablonowski, A szőlő betegségei és ellenségei, 79 rajzzal. (5) 2 kor.

Johnson, Miből lesz a termés, 9 fametszetű ábrával. (4·50) 2 kor.

Keller, A tenger élete, 272 rajzzal, 10 színes táblával. (20) 10 kor.

Kerpely, Magyarország vaskövei. (5) 3 kor.

Kirándulók zsebkönyve, 70 rajzzal. (4) 2 kor.

Klug, Az érzékszervek élettana, 93 rajzzal. (5) 3 kor.

Kohaut, Magyarország szitakötőféléi. (3) 2 kor.

Kosutány, Magyarország dohányai. I., II., III. rész kapható (2) 1 kor.

— Tabaksorten, 2 kor.

Krümmel, Az óczeán, 66 rajzzal. (4) 2 kor.

Kurländer, Földmágnességi mérések $189^2/_4$ (3) 2 kor.

Laufenauer, Az idegélet világából, 62 képpel, 5 táblával. (5) 3 kor.

Lehmann, Babona és varázslat a legrégibb időktől a jelen korig. I., II. kötet 75 rajzzal. (12) 6 kor.

Lengyel B., A quantitatív chemiai analysis elemei. (6) 3 kor.

— A chemia nehány fontosabb fogalmáról és törvényéről, 76 l. 0·50 kor.

Lengyel I., Tárgymutató a Természettudományi Közlönyhöz. (2) 0·40 kor.

Lóczy, Khina és népe, 200 rajzzal és térképpel. (20) 6 kor.

Lubbock, A virág, a termés és a levél, 122 rajzzal. (3) 1 kor.

Nuricsán, Útmutatás a chemiai kisérletezésben. 138 rajzzal. (6) 3 kor.

Petrovits, Homoki szőlők telepítése és mivelése. Ára (4) 2 kor.

Primics, Csetrás hegység geológiája, 9 ábra, térkép. (3) 1 kor.

Pungur, A magyarországi tücsökfélék, 6 tábla rajzzal. (5) 3 kor.

Ráth, A Kir. Magy. Term. tud. Társ. könyveinek czímjegyzéke 1901. (4) 3 kor.

Reclus, A patak élete, 16 képpel. (3) 2 kor.

— A föld. II kötet 5 kor.

Roiti, A fizika elemei, két kötetben, 883 rajzzal. (22) 10 kor.

Róna, A légnyomás a magyar birodalomban. (4) 2 kor.

Rudolf trónörökös, Tizenöt nap a Dunán (4) 2 kor.

Schenzl, Magyarország földmágnességi viszonyai. (18) 10 kor.

— Útmutatás földmágnességi hely meghatározásokra, 113 rajzzal. (4) 2 kor.

— Útmutató meteoritek megfigyelésére. 20 fill.

Schmidt, A drágakövek, 2 köt. 53 rajzzal. (8) 4 kor.

Schmidt F., A fotografozás gyakorlati kézikönyve. (6) 3 kor.

Simonkay, Erdély edényes flórája. (10) 6 kor.

Simonyi, A sarkvidéki fölfedezések története, 51 rajzzal. (4·40) 2 kor.

Szabó, Előadások a geológia köréből, 201 képpel és műlapokkal. (7) 4 kor.

Szádeczky, A zempléni szigethegység geológiája, (2·40) 1 kor.

Szilády, A magyar állattani irodalom ismertetése 1891-től 1900 végéig, nem tagoknak 4, tagoknak 3 kor.

Szilasi, Czukrok. Czukros anyagok megvizsgálása. (3) 1 kor.

Szinnyei, Természettud. és mathemat. könyvészet, 1472-től 1885-ig. (8) 5 kor.

Természettudományi előadások II., VIII—X. kötete 3 koronájával.

Természettudományi Közlöny I., VI., IX., XII., XIV., XVI., XVII., XVIII., XIX., XX., XXII., XXIV., XXV., XXVI., XXX., XXXII., XXXIV. kötet 6—4 kor., Pótfüzetekkel 8—6 kor.

Than, A qualitativ chemiai analysis elemei. (6) 4 kor.

Thanhoffer, Az ember anatómiája, 229 rajzzal és 10 táblával. (7) 3 kor.

— Anatómia és divat, 114 rajzzal, 4 táblával. (5) 3 kor.

Tissié, Az elfáradás és a testgyakorlás, (6) 3 kor.

Todd, Népszerű csillagászat, 323 rajzzal, 6 színes táblával. (12) 10 kor.

Ulbricht, Adatok a must- és borelemzés módszereihez. (2) 1 kor.

Wartha, Az agyagárúkról 103 rajzzal és 25 műlappal. (6) 3 kor.

A Természettudományi Társulat titkársága
Budapest, VIII., Eszterházy-utcza 16. szám.